

10 İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİ

Selçuklular

SIYER
YAYINLARI

Siyer Yayınları: 111

Siyer: 82

Eser Adı

İslâm Tarihi ve Medeniyeti -10 / Selçuklular

Proje Yürütücüsü ve Genel Editörü

Prof. Dr. Mehmet Şeker

Proje Yürütücüsü Yardımcıları

Prof. Dr. Adnan Demircan

Prof. Dr. Rıza Savaş

Doç. Dr. Tahsin Koçyiğit

Cilt Editörleri

Prof. Dr. Yusuf Ayönü

Prof. Dr. Mehmet Ersan

Yazarlar

Prof. Dr. Birsal Küçüksipahioğlu, Prof. Dr. Ebru Altan, Prof. Dr. Erdoğan Merçil,

Prof. Dr. Fatih Yahya Ayaz, Prof. Dr. Mehmet Ersan, Doç. Dr. Süleyman Özbek,

Prof. Dr. Yusuf Ayönü, Doç. Dr. Ahmet Ocak, Doç. Dr. Cihan Piyadeoğlu,

Doç. Dr. Mustafa Alican, Doç. Dr. Tülay Metin, Doç. Dr. Halil İbrahim Gök,

Dr. Öğr. Üyesi Gaye Yavuzcan A. Aghdam, Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kayhan,

Yayın Editörü

Muhammed Ali Alioğlu

Kapak

Furkan Murat Buruneren

Mevlüt Sami Ertem

İç Tasarım

Mevlüt Sami Ertem

Son Okuma

Muhammed Ensar Sözen

Baskı & Cilt

GÜL MAT MATBAACILIK YAYINCILIK SAN. TIC. LTD. ŞTİ.

Maltepe mah. Fazlı Paşa cd. No:8/4 Topkapı-İstanbul

Tel: 0212 577 79 77 Sertifika No: 34712

1. Baskı: Ekim 2018

Takım Numarası 978-605-2375-38-9 (Tk)

ISBN 978-605-2375-48-8 (10.c)

Eserde yer alan metinlerin ilti, akademik, dil, yazım ve üslup sorumlulukları bölüm yazarlarına aittir.

Bağlar Mh. 24. Sk. No: 10/A Güneşli Bağcılar/İstanbul

Tel & Fax: (0212) 544 76 96 – (0212) 544 58 46 • Gsm: (0554) 930 07 04

Sertifika No: 22574 www.siyerkitap.com | satis@siyeryayinlari.com

İslâm Tarihi ve Medeniyeti

❖ 10 ❖

SELÇUKLULAR

CİLT EDITÖRLERİNDEN

Prof. Dr. Yusuf Aydıno / Prof. Dr. Mehmet Ersan 13

I. BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVLETİ / Doç. Dr. Cihan Piyadeoğlu 17

A. Devletin Kuruluşu.....	17
1. Selçuklular'dan Önce Bölgedeki Siyasî Durum	17
2. Selçuklular'ın Kökeni, Ortaya Çıkışları ve Selçuk Bey	17
3. Bölgedeki Diğer Devletlerle Olan Münâsebetler	20
4. Çağrı Bey'in Anadolu Seferi.....	23
5. Arslan Yabgu'nun Esir Edilmesi, Tuğrul ve Çağrı Beyler	25
6. Tuğrul ve Çağrı Bey'in Faâliyetleri	27
7. Selçuklular'ın Hârizm'deki Günleri	28
8. Selçuklular'ın Horasan'a Gelmeleri.....	30
9. Dandanakan Savaşı ve Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu	36
10. Çağrı Bey'in Durumu	39
11. Musa Yabgu'nun Durumu	42
B. Sultan Tuğrul Bey Dönemi.....	42
1. Devletin Sınırlarının Genişlemesi	42
2. Tuğrul Bey ve Anadolu Akınları.....	44
C. Sultan Alparslan Dönemi.....	54
1. Tahta Çıkışı	54
2. Batı Seferi	56
3. Kavurd'un İsyanları.....	58
4. Üstyurt ve Mangışlak Seferi.....	59
5. Kafkasya ve Anadolu'daki Diğer Faâliyetler.....	60
6. Mısır Seferi Düşüncesi ve Haleb'in Ele Geçirilmesi	64
7. Malazgirt Savaşı ve Yapılan Barış.....	66
8. Sultan Alparslan'ın Mâverâünnehir Seferi ve Ölümü	67
B. Sultan Melikşah Dönemi	68
1. Kavurd'un Bertaraf Edilmesi ve Tahta Çıkışı.....	68
2. Karahanlılar ve Gazneliler ile Mücadele	69
3. Suriye'deki Faâliyetler	70
4. Sultan Melikşah Döneminde Gelişen Diğer Olaylar.....	71
5. Haleb Hâkimiyeti Meselesi ve Suriye Seferi.....	71
6. Mervânîlerin Sona Erdirilmesi.....	72
7. Tekiş'in İsyanları	73
8. Karahanlılar ile Münâsebetleri	74
9. Sultan Melikşah Döneminde Anadolu.....	76

10. Sultan Melikşah Zamanındaki Diğer Olaylar	77
11. Bağdat Ziyâreti, Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah'ın Ölümü	78
C. Sultan Berkıaruk Dönemi	79
1. Taht Mücadeleleri	79
2. Sultan Berkıaruk Döneminde Gelişen Diğer Olaylar ve Ölümü	88
B. Sultan Muhammed Tapar Dönemi	89
1. Tahtı Ele Geçirmesi	89
2. Muhammed Tapar Dönemindeki Diğer Olaylar	90
C. Sultan Sencer Dönemi	96
1. Sultan Olması	96
2. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd ile Münâsebetler	97
3. Sultan Sencer'in Batıya Gelişi	97
4. Sultan Sencer'in Karahanlılar ve Gazneliler ile Münâsebetleri	98
5. Sultan Sencer ve Hârizmşah Atsız	99
6. Kat(a)van Savaşı ve Atsız'ın Merv'e Gelişi	100
7. Gürlular ile Münâsebetler	101
8. Oğuz İsyanı ve Sultan Sencer'in Esareti	101
9. Sultan Sencer'in Esaretten Kurtuluşu ve Ölümü	103
II. KİRMAN SELÇUKLULAR'I / Prof. Dr. Erdoğan Merçil	105
A. Kuruluş ve Gelişme Devri	105
1. Melik Kavurd Devri	106
2. Kirmanşah b. Kavurd	108
3. Sultanşah b. Kavurd	109
4. Turanşah b. Kavurd	109
5. İranşah b. Turanşah	110
6. Arslanşah b. Kirmanşah	111
7. Muhammed b. Arslanşah	112
8. Tuğrulşah b. Muhammed	112
B. Devletin Yıkılış Süreci	113
III. SURIYE SELÇUKLU MELİKLİĞİ / Doç. Dr. Mustafa Alican	117
A. Giriş	117
B. Suriye'ye İlk Türk Girişi ve Suriye Selçuklular'ı	119
C. Tâcuddevle Tutuş ve Suriye Selçuklu Melikliği	122
D. Halep Selçuklu Melikliği	127
E. Dimaşk Selçuklu Melikliği	137
IV. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ / Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kayhan	145
A. Kuruluş	145
1. Sultan Mahmûd Devri	147
2. Sultan Dâvud Devri	152
3. Sultan I. Tuğrul Devri	152
4. Sultan Mes'ud Devri	154

B. Selçuklular'ın Irak'tan Çekilme Süreci.....	158
1. Sultan Melikşah Devri.....	158
2. Sultan Muhammed Devri.....	158
3. Sultan Süleymanşah Devri.....	160
C. İldenizli Vesâyesi ve Yıkılış.....	161
1. Sultan Arslanşah Devri.....	161
2. Sultan II. Tuğrul Devri.....	165
V. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ / Prof. Dr. Mehmet Ersan.....	169
A. Kuruluş Süreci.....	169
1. Kuruluş.....	169
2. Gâzi Süleymanşah.....	171
3. Fetret Devri.....	175
4. Kılıçarslan.....	176
5. Haçlılar ile Mücadele.....	177
6. 1101 Yılı Haçlı Seferi.....	179
7. I. Kılıçarslan-Gümüştegin Mücadelesi.....	180
8. I. Kılıçarslan'ın Sonunu Hazırlayan Gelişmeler.....	181
9. I. Kılıçarslan'dan Sonraki Durum.....	183
10. Şahinşah (Melikşah).....	183
11. İzzeddin I. Mes'ud.....	186
B. Yükseliş Dönemi.....	194
1. II. Kılıçarslan.....	194
2. Myriokephalon Savaşı.....	199
3. II. Kılıçarslan ve Selâhaddin Eyyûbî.....	202
4. Bizans'a Yönelik Yeni Saldırıları.....	203
5. Ülke Yönetiminin Melikler Arasında Taksimi.....	203
6. Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in İlk Saltanatı.....	206
7. Rükneddin II. Süleymanşah.....	208
8. İzzeddin III. Kılıçarslan.....	212
9. I. Keyhüsrev'in İkinci Saltanatı.....	213
10. İzzeddin I. Keykâvus.....	216
1. Haleb Seferi.....	221
C. Devletin Zirvede Olduğu Dönem.....	222
1. Alâeddin I. Keykubad.....	222
D. Çöküş Süreci.....	229
1. Gıyâseddin II. Keyhüsrev.....	229
2. İzzeddin II. Keykâvus.....	237
3. Müsterek Saltanat.....	238
4. Rükneddin IV. Kılıçarslan.....	246
5. Gıyâseddin III. Keyhüsrev.....	247
6. II. Mes'ud.....	252
7. Tahtın Boş Kaldığı Yıllar.....	254
8. Alâeddin III. Keykubad.....	254
E. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sonu.....	256

VI. SELÇUKLULAR'IN BİZANS İMPARATORLUĞU İLE SİYASİ İLİŞKİLERİ / Prof. Dr. Birsal Kâçuksipahioğlu	259
A. Selçuklu- Bizans İlişkilerinin Başlangıcı ve İlk Münâsebetler	259
B. Komnenos Hanedanı Dönemi	266
C. İmparator Manuel Sonrası	281
D. Haçlı Seferi Sonrası Yaşanan Gelişmeler	284
VII. SELÇUKLU-HAÇLI İLİŞKİLERİ / Prof. Dr. Ebru Altan	291
A. Haçlı Seferleri Öncesinde Yakındoğu ve Avrupa'daki Gelişmeler	291
B. I. Haçlı Seferi ve Doğuda Haçlı Krallıklarının Kurulması	292
C. 1101 Yılında Anadolu'ya Giren Haçlı Orduları	300
D. Haçlı Krallıkları ile Selçuklular Arasındaki İlişkiler	302
E. İmâdeddin Zengi'nin Urfa'yı Zaptı ve II. Haçlı Seferi	311
F. III. Haçlı Seferi	315
VIII. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ İLE EYYÜBÎLER'İN SİYASİ İLİŞKİLERİ / Doç. Dr. Süleyman Özbek	317
A. II. Kılıçarslan Devrinde Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri	317
B. Fetret Devrinde Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri	327
C. Rükneddin Süleymanşah Devri Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri	328
D. Gıyâseddin I. Keyhüsrev Zamanı Selçuklu-Eyyûbî Münâsebetleri	330
E. İzzeddin I. Keykâvus Devri Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri	334
F. Alâeddin I. Keykubad Devri Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri	341
G. Gıyâseddin II. Keyhüsrev Devri Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri	354
IX. SELÇUKLULAR VE MOĞOLLAR / Prof. Dr. Yusuf Ayönü	359
A. Büyük Selçuklu Devleti ve Moğollar (Karahıtaylar)	359
B. Türkiye Selçuklu Devleti ve Moğollar	362
1. Köseadağ Bozgunu Öncesinde Yaşanan Gelişmeler	362
2. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğollar'ın Hâkimiyeti Altına Girmesi	367
3. Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in Ölümünün Ardından Yaşanan Gelişmeler	373
4. Baycu Noyan'ın İkinci Defa Anadolu'ya Gelmesi	377
5. Kardeşler Arasındaki Mücadele ve Hülâgû Han'ın Müdahalesi	380
6. Moğollar'la Mücadeleye Girişen İzzeddin II. Keykâvus'un Bizans İmparatorluğu'na Sığınması	383
7. IV. Kılıçarslan'ın Türkmenlerle Mücadelesi	384
8. Pervâne Muînüddin Süleyman Dönemi	385
9. Moğollar'ın Anadolu'da Yönetime El Koymaları	391
10. Gazan Han Dönemi	394
11. İlhanlıların Son Dönemlerinde Anadolu'da Yaşanan Gelişmeler	398
X. TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NIN MEMLÜKLER İLE SİYASİ İLİŞKİLERİ / Prof. Dr. Fatih Yahya Ayaz	399
A. Ana Hatlarıyla Türkiye Selçukluları' ve Memlûkler	400
B. Memlûk Devleti'nin Dış İlişkilerindeki Belirleyici Unsurlar ve Temel Stratejileri	405
C. Türkiye Selçukluları-Memlûk Münasebetleri	411

XI. ATABEGLİKLER / Doç. Dr. Halil İbrahim Gök	431
A. Dımaşk Atabeğliği/ Tuğteginliler (Böriler)	432
B. Musul Atabeğliği / Zengîler	448
C. Azerbaycan Atabeğliği/İldenizliler	476
D. Fars Atabeğliği / Salgurlular	488
XII. SELÇUKLU DEVLETLERİNDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI	
Prof. Dr. Erdoğan Merçil	503
A. Hükümdar	503
1. Büyük Selçuklular	503
2. Kirman Selçuklular'ı	504
3. Türkiye Selçuklular'ı	505
B. Hâkimiyet Alâmetleri	506
1. Manevî Alâmetler	506
2. Maddî Alâmetler	516
C. Saray Teşkilâtı	524
1. Saray Büyüklere (ekâbir-i has)	525
2. Saray Küçükleri (kihteren, bendegân ve çakırân)	538
D. Merkez Teşkilâtı	538
1. Divânlar	538
E. Taşra Teşkilâtı	553
1. Dîvân-ı Eyâlet (veya Dîvân-ı Vilâyet)	553
2. Âmid	554
3. İstifâ Divanı	554
4. Dîvân-ı İşrâf	555
5. Dîvân-ı Riyaset	555
6. Dîvân-ı Şâhnegî	555
F. Ordu Teşkilâtı	556
1. Büyük Selçuklular	556
2. Kirman Selçuklular'ı	559
3. Türkiye Selçuklular'ı	560
4. Selçuklular'da Deniz Kuvvetleri	561
B. Adalet Teşkilâtı	563
1. Şer'î Yargı	563
2. Örfî Yargı-Dîvân-ı Mezâlim	565
3. Örfî Yargı/Dîvân-ı Mezâlim	569
XIII. SELÇUKLULAR'DA İKTİSADÎ HAYAT / Doç. Dr. Tülay Metin	571
A. Ticaret	572
1. Ticarî Mekânlar	578
B. Tarım	584
C. Hayvancılık	586
D. Üretim ve Sanayi	589
E. Para-Fiyat-Vergi	591
F. İktisadî Hayatta Ahî Teşkilâtı	594
G. İktisadî Hayatta Yer Alan Başlıca Görevliler	595

XIV. Selçuklular'da Toplumsal Yapı/ Dr. Öğr. Üyesi Gaye Yavuzcan A. Aghdam.....	599
A. İktisadî faaliyetler/ Yaşam Tarzına göre Toplumsal Yapı	607
B. Dinî Cemaatler	618
XV. SELÇUKLULAR'IN DİN VE MEZHEP SİYASETİ / Doç. Dr. Ahmet Ocak.....	627
A. Selçuklular'ın Sünnî Siyaseti.....	629
1. Selçuklular Döneminde Mezhepler	629
2. Selçuklular Döneminde Mezhep İhtilafları	640
3. Selçuklular Döneminde Tasavvuf.....	646
B. Selçuklular'ın Şîî Siyaseti.....	651
1. Şîîlere Karşı Siyasî ve Askerî Mücadele	651
2. Şîî Kaynaklı Düşünceler Karşısında Selçuklular	661
C. Selçuklular'ın Gayrimüslim Siyaseti	670
1. Gayrimüslim Tebaa Siyaseti.....	670
KROLONOJİ	677
KAYNAKÇA	699
DİZİN	757

Harita 1: Büyük Selçuklu Devleti ve komşuları (siyasi)	18
Harita 2: Oğuz Yabgu Devleti	21
Harita 3: 11. yüzyılda Horasan ve Maverâünnehir deki bölgeler ve bazı şehirler.	22
Harita 4: Pasinler savaşını gösteren harita.....	46
Harita 5: Sultan Alparslan'ın Kafkasya Seferi sırasında öne çıkan bazı yerleşimler.....	61
Harita 6: Selçuklular.	116
Harita 7: Haleb Selçuklu Melikliği devrindeki siyasi harita.....	128
Harita 8: Haçlı seferlerini gösteren harita.	314
Harita 9: Zengiler döneminde Mısır ve çevresine düzenlenen seferler.....	318
Harita 10: Kudüs'ün fethinden sonra 1189 yılındaki Eyyûbî Devleti'nin sınırlarını gösteren harita.	324
Harita 11: Memlük Devleti'nin en geniş sınırları.....	402
Harita 12: Memlük Hükümdarı Baybars'ın Haçlılar ve Moğollar'la olan mücadelesini gösteren harita.....	426
Resim 1: Kâlıncâr Kalesi.....	26
Resim 2: Tuğrul Bey'in, İran'ın Rey şehrinde bulunan türbesi.	53
Resim 3: Hagios Gerogios Kilisesi	57
Resim 4: İstahr Kalesi.....	59
Resim 5: Malazgirt Meydan Muharebesi	67
Resim 6: Serahs'ın iç kale surları	75
Resim 7: Alamut kalesi.....	78
Resim 8: Sultan Berkyaruk'u tasvir eden bir miyatür.....	81
Resim 9: Muhammed Tapar adına basılmış sikke.....	86
Resim 10: Sultan Sencer'in Türbesi.	104
Resim 11: Selçuklular'ın Kirman bölgesine ilk akınlarını gösteren resim.	106
Resim 12: Melik Rıdvan devrine ait siyah gümüş para.....	132
Resim 13: Tuğrul Bey döneminde bastırılan para.....	153
Resim 14: Kars'a 40 km uzaklıkta bulunan, günümüzde harebeye dönmüş Anı şehrinin tasviri bir resmi	163
Resim 15: Antakya Kalesi'nin gravürü.....	174
Resim 16: Kapıdağ Yarımadası	177
Resim 17: Minşar Kalesi	187
Resim 18: Niksar kale surları.....	190
Resim 19: Myriokephalon Savaşı'nın tasviri	201
Resim 20: Friedrich Barbarossa'yı tasvir eden resim.....	204
Resim 21: Micingerd Kalesi.....	210
Resim 22: 1204 yılında İstanbul'un işgâlini gösteren resim	215
Resim 23: Haçın Kalesi.....	220
Resim 24: Alara Kalesi	225
Resim 25: Gevale Kalesi.....	231
Resim 26: Enez Kalesi ve Kale içindeki Kilise.....	289
Resim 27: Kudüs kuşatmasını gösteren bir gravür.....	301
Resim 28: Haçlılar'ın Antakya kuşatmasını gösteren bir gravür.....	303
Resim 29: Honaz Dağı.....	313

<i>Resim 30: 1187 yılındaki Kudüs'ün Fethi'ni gösteren gravür.....</i>	<i>325</i>
<i>Resim 31: Dışarı köşe açısından Selâhaddin'in Emevi Camii avlusundaki türbesi.....</i>	<i>326</i>
<i>Resim 32: Eyyûbîler devrine ait olan Haleb Kalesi'nin giriş kısmı</i>	<i>334</i>
<i>Resim 33: Akka Kuşatmasını tasvir eden gravür.....</i>	<i>339</i>
<i>Resim 34: Günümüzdeki Ankara Kalesi.....</i>	<i>342</i>
<i>Resim 35: I. Alâeddin Keykubad.....</i>	<i>362</i>
<i>Resim 36: Moğollar'ın seferlerini tasvir eden bir resim</i>	<i>365</i>
<i>Resim 37: Borgulu (Uluborlu) Kalesi.....</i>	<i>378</i>
<i>Resim 38: Alâeddin Siyâvüş Türbesi</i>	<i>390</i>
<i>Resim 39: Anadolu'da Moğol akımını gösteren resim.....</i>	<i>395</i>
<i>Resim 40: Muînüddin Süleyman Pervane tarafından yaptırılan Sinop Pervane medresesi.....</i>	<i>417</i>
<i>Resim 41: Baalbek Kalesi.....</i>	<i>435</i>
<i>Resim 42: Caber Kalesi.....</i>	<i>445</i>
<i>Resim 43: İmâdiye Kalesi'nin ön cepheden görünümü.....</i>	<i>455</i>
<i>Resim 44: Birecik Kalesi</i>	<i>456</i>
<i>Resim 45: Cizre Kalesi</i>	<i>464</i>
<i>Resim 46: Mardin Kalesi</i>	<i>469</i>
<i>Resim 47: Tarihi Şûş Kalesi.....</i>	<i>475</i>
<i>Resim 48: İstahr Kalesi</i>	<i>491</i>
<i>Resim 49: Yassıçimen Savaşı'nı tasvir eden resim</i>	<i>515</i>
<i>Resim 50: Selçuklu dönemine ait ipek kumaş</i>	<i>573</i>
<i>Resim 51: XII.yüzyıla ait figürlü Selçuklu çinisinin parçaları</i>	<i>579</i>
<i>Resim 52: Selçuklu prensesini nedimeleriyle tasvir eden XII. yüzyılın ikinci yarısına ait Kâşân'da imal edilmiş seramik çanak.....</i>	<i>581</i>
<i>Resim 53: Selçuklu devrinde yapılan Avanos'taki Sarhan.....</i>	<i>584</i>
<i>Resim 54: Selçuklular'da yapılan halı dokuması.</i>	<i>590</i>
<i>Resim 55: Gıyâseddin Mes'ud'a ait 532 (1137-38) tarihli dinar</i>	<i>592</i>
<i>Resim 56: Horasan'ın önemli şehirlerinden Nîşâbur.....</i>	<i>612</i>
<i>Resim 57: Selçuklu devrinde inşa edilen Akşehir'deki Taşmedrese'nin avlu ve revaklarından bir görünüş</i>	<i>619</i>
<i>Resim 58: Hargird Nizâmiye Medresesi kalıntıları</i>	<i>650</i>

Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Hz. Muhammed'in (sas) Medine'de temellerini attığı İslam Devleti'nin hâkimiyet alanı kısa süre içerisinde hızla genişledi. Hulefâ-yi Râsîdîn döneminin ardından hilâfeti saltanata dönüştüren Emevîler devrinde sınırlar doğuda Fergana'dan batıda Atlas Dağları'na güneyde Umman Denizi'nden kuzeyde Kafkaslara kadar uzanmaktaydı. 750 yılında gerçekleştirdikleri ihtilalle Emevî hanedanının iktidarına son veren Abbâsîler zamanında bir yandan fetihler devam ederken diğer yandan seleflerinin aksine Arap olmayan Müslümanlara karşı takip ettikleri hoşgörülü politika sonucunda önceleri İslâm ordularına karşı amansızca savaşan Türklerin kitleler halinde İslâmiyet'i kabul ettikleri görülür.

IX. yüzyılın ikinci yarısında Abbâsî halifelerinin otoritelerini kaybetmeye başlamasıyla devletin sınırları içindeki çeşitli bölgelerde merkezden bağımsız olarak hareket eden müstakil yapılar ortaya çıktı. Mısır'da Tolunoğulları ve onların ardından İhşîdîler, Kuzey Afrika'da Ağlebîler, Horasan'da Tâhirîler, Mâverâünnehir'de Sâmânîler, Irak ve İran'da Büveyhîler devletin siyasî bütünlüğüne son veren belli başlı oluşumlardı. İçerideki parçalanmışlık haricî saldırılar karşısında etkili bir mücadeleyi de imkânsız kılmaktaydı. Nitekim 969 yılında İhşîdîler'e son vererek Mısır'ı ele geçiren Şii Fâtımî Devleti kısa sürede Suriye'ye kadar olan bölgelere hâkim oldu. Nikephoros Phokas (963-969), İoannes Çimiskes (969-976) ve II. Basileios (976-1025) döneminde siyasî, askerî ve ekonomik yönden güçlenen Bizans İmparatorluğu ise, İslâm dünyasının içinde bulunduğu şartların sağladığı avantajla savunma durumundan saldırı konumuna

geçerek, doğu sınırında İslâm ordularına kaybettiği toprakların büyük bir kısmını geri almayı başardı.

945 yılında Abbâsî hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçiren Şii Büveyhîler, Sünnî Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırıp yerine Şii bir halifelik ihdas etme teşebbüsünde bulunmadılar. Bununla birlikte bir asır boyunca baskı ve kontrol altında tuttıkları Abbâsî halifelerinin hiçbir yaptırım gücünü de bırakmadılar. Abbâsî halifeliğini içine düştüğü bu çaresiz durumdan kurtaran, uzun mücadelelerin ardından 1040 yılında Gazneliler'e karşı elde ettikleri Dandanakan Zaferi'den sonra büyük bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular oldu. Selçuklularla birlikte yaklaşık iki yüzyıldır her yönden gerileyiş içinde olan Sünnî İslâm dünyası için yeni ve parlak bir dönem başladı.

Oğuzların Üçok kolunun Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, hanedana ismini veren Selçuk Bey'in X. yüzyılın ikinci yarısında Siriderya Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü mecrada yer alan Cend şehrine gelmesi ile tarih sahnesinde etkin bir rol oynamaya başlamışlardır. Bugün Kazakistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Cend, o dönemde gayri müslim Oğuz Yabgusu'na bağlı bir şehir olmakla birlikte meşhur Rus tarihçisi Barthold'un ifade ettiği üzere ahalisinin büyük bir çoğunlukla Müslüman olduğu bir kentti. Oğuz Yabgu Devleti'nde Sübaşı (ordu komutanı) olan babası Dukak'ın ölümünün ardından onun yerine genç yaşta bu göreve getirilen Selçuk Bey'in, bir süre sonra Oğuz Yabgusu ile arasının açılmasının ardından ailesi ve kendisine tâbi topluluk ile Yenikent'ten ayrılarak Cend'e gelip yerleştiği bilinmektedir.

Selçuk Bey'in Cend'e geldikten sonra İslâmiyet'i kabul etmesi yalnızca kendi hanedanının değil İslâm dünyasının kaderini de belirlemiştir. Selçuk Bey'in torunları tarihte pek az fatihe nasip olacak büyük bir hayali gerçekleştirmişler ve doğuda Hindikuş Dağları'ndan batıda Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Kafkaslar'dan güneyde Yemen'e kadar uzanan ortaçağın en kudretli devletlerinden birisini kurmuşlardır.

Şii Büveyhîlerin elinde adeta bir kukla haline gelen Abbâsî halifeliği-ne eski itibarını kazandırmakla kalmayan Selçuklular, bir yandan siyasî ve askerî mücadele sürdürdükleri İsmailî-batınî tehdidine karşı açtıkları eğitim kurumlarıyla fikri alanda da mücadele başlatmışlardır. Bizans ordusunun en seçkin birliklerinin imha edildiği 1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya yönlendirdikleri Türkmen toplulukları ile demografik yapısını Türklerin lehine değiştirmek suretiyle bugün üzerinde yaşadığımız bu coğrafyayı bir Türk yurdu haline getirmişlerdir. Ayrıca İslâm dünyasını hedef alan, Papalığın önderliğinde

düzenlenen Haçlı Seferleri sırasında sayıları yüzbinlerle ifade edilen Haçlı ordularına karşı göğüslerini siper etmişlerdir.

Sistemli bir fetih politikasıyla ele geçirdikleri ülkeleri, maddi kaynakları sömürülecek bir müstemleke olarak değil, devletin bir parçası ve bu bölgelerde yaşayan ahalinin tümünü ırk ve din ayrımı yapmaksızın devletin tebaası olarak görmüş ve kabul etmişlerdir. Halkın huzurunu temin etmeyi ve refah seviyesini yükseltmeyi şiar edinen yönetim anlayışları ile yalnızca Müslüman halkın değil idareleri altındaki gayri müslim ahalinin de gönülleri fethetmişlerdir. Kendilerine özgü bir üslupla inşa ettikleri sosyal amaçlı binalar, sanat ve bilimin çeşitli dallarında vücuda getirdikleri eserlerle İslâm medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Ülkemizde özellikle son yıllarda Selçuklu tarihi üzerine yapılan çalışmaların sayısı bir hayli artmış olmakla birlikte tarihimizin en parlak dönemlerinden birisini teşkil eden bu devir henüz tüm yönleri ile ortaya konulamamıştır. Selçuklu tarihi alanında uzman akademisyenlerin kaleme aldıkları yazılardan oluşan bu cilt, sahadaki eksikliği tümüyle karşılamak iddiasında olmamakla birlikte, Selçuklu tarihine yeni bir bakış açısı getirecek ve belli noktalarda önemli katkı sağlayacak bir çalışmadır.

Bu cildin hazırlanmasına özgün çalışmalarıyla katkıda bulunan meslektaşlarımıza sonsuz şükranlarımızı sunarız.

Doç. Dr. Cihan PİYADEOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

I. BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVLETİ

A. DEVLETİN KURULUŞU

1. Selçuklular'dan Önce Bölgedeki Siyâsî Durum

X. yüzyılın ikinci yarısında, daha sonraları Büyük Selçukluların hâkimiyet sahası olacak olan bölgede şu devletler hüküm sürmekteydi. Doğuda Karahanlılar, Mâverâünnehir ve Horasan'da ise Sâmânîler Devleti hâkimiyet kurmuştu. Günümüz Afganistan'ında yeni yeni temelleri atılmakta olan Gazneliler, Sâmânîler Devleti'nin yıkılmasından (395/1005) sonra Horasan'a hâkim olarak Selçuklular'ın kaderi üzerinde belirleyici olacaktı. Şîraz merkezli, İran ve Irak'ın bir bölümünde hüküm süren Şîî Büveyhî Devleti, Mısır'da Fâtımîler ve en batıda da Bizans bulunuyordu. Abbâsîler ise Bağdat ve çevresinde dar bir alana sıkışmıştı. Karahanlılar, Sâmânîler ve en sonunda da Gazneliler ile kurulan münâsebetler, Selçuklular'ı bir boydan büyük bir devlet haline getirecekti.

2. Selçuklular'ın Kökeni, Ortaya Çıkışları ve Selçuk Bey

Selçuklular, yirmi dört boy olan Oğuzların Üçok Kolu'nun Kınık Boyu'na mensuptur. Kaşgarlı Mahmûd,^[1] Kınık Boyu'nun boylar içindeki önemini: *"Onların birincisi ve başı Kınık Boyu'dur. Zamanımızdaki sultanlar bu boydandır."* diyerek açıklamaktadır. Kınık Boyu mensupları Oğuz Yabgu Devleti içerisinde Seyhun

[1] Kaşgarlı, Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, haz., A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu, Ankara 2014, s. 26.

Harita 1:
Büyük Selçuklu
Devleti ve
komşuları (siyasi)

[https://bit.ly/2iFQLKj]

Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü bölgeye yakın bir yerde yaşamakta idi. Hanedanın kökeni, devlete adını veren Selçuk'un babası Dukak (Demîr Yaylı/Temür Yaylı)'a kadar ulaşmaktadır. Oğuz Yabgu Devleti'inde^[2] sübaşı (ordu komutanı) olan Dukak'ın ölümünden sonra bu göreve oğlu Selçuk^[3] getirilmiştir. X. yüzyılın başlarında doğduğu kabul edilen ve babası Dukak öldüğü sırada genç sayılabilecek bir yaşta bulunmasına rağmen daha sonra Selçuk sübaşılık görevini devralmıştır. Bu olayın tarihlendirilmesi çok da mümkün görünmemektedir. Selçuk'un Oğuz Yabgu Devleti içinde Subaşılık görevine gelmesi ve bu görev çerçevesinde devlet içinde kazanmış olduğu etkinlik, başta Yabgu'nun eşi (Hatun) olmak üzere diğer devlet görevlilerinde kıskançlığa neden olmuştu. Özellikle Subaşılık göreviyle

- [2] Bazı araştırmacılar, Selçuk'un oğullarının isimlerinden hareketle (Mikail, Arslan İsrail, Musa ve Yûsuf) Selçuklular'ın Hazar Devleti, dolayısıyla da Musevilik ile münâsebet içinde olduğu görüşünü ileri sürmektedirler. Her ne kadar bazı kaynaklardan dolaylı nakiller mevcutsa da bu hususta kesin bir yargıya varmak pek de mümkün görünmemektedir, geniş bilgi için bkz., Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 65-66; Ayrıca bkz., Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, İstanbul 2013, s. 34 vd.
- [3] Selçuk adının manaları üzerine de farklı görüşler ileri sürülmektedir. En yaygın görüşe göre kelimenin aslı "Selçük" olup "küçük sel" anlamındadır. Ayrıca Kırgızların Muz (Buz) dağ dedikleri Sel-Tağ yakınlarında doğmasından dolayı Selçuk'a bu isim verilirdiği kabul edilmektedir. Bir diğer görüşe göre bazı Türk lehçelerinde "mücadelecî" anlamına gelen "Salçuğ", Selçuk adının çıkış noktası durumundadır, geniş bilgi için bkz., Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 25 vd.

birlikte kendi yönettiği divanı olması ve Yabgu'nun huzurundaki rahat tavırları bir süre sonra başta Hatun olmak üzere daha büyük tepkilere neden olmuştu. Bütün bu gelişmelerden sonra Hatun, Selçuk'un öldürülmesi hususunda eşine baskı yapmaya başladı. Neticede Selçuk'un öldürülmesi konusunda karar alındı. Bu karardan haberdar olan Selçuk, kendisine bağlı topluluklarla birlikte Cend'e göç etmekten başka çare bulamadı. Genel itibarıyla bu şekilde anlatılmakta olan bu göçün başta ekonomik sebepler, diğer bir ifadeyle otlak sıkıntısı veya Oğuz Yabgu Devleti'nde meydana gelen bazı olumsuz gelişmeler çerçevesinde gerçekleştiğini söylemek de ayrıca mümkün görünmektedir. Selçuk'un Cend'e gelişi tarihi 350/961 olarak kabul edilmektedir.^[4] Seyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü bölgeye yakın bir yerde bulunan Cend, Selçuk'un yeni hâkimiyet bölgesi oldu. Ancak onun buraya gelmesi bir taraftan kurtuluş anlamı taşısa da diğer taraftan yeni bir sorunun da başlangıcı anlamına geliyordu. Nitekim Selçuk, Oğuz Yabgu Devleti'nin düşmanlığını kazandığı için Cend'e gelmişti. Ayrıca o, Cend'in güneyinde hâkim olan Müslüman vâliler için de muhtemel bir düşman durumuna gelmişti. Bu ortamda Cend'de sağlam bir şekilde tutunabilmesi çok da mümkün görünmüyordu. O da Müslüman unsurlarla iyi geçinebilmek adına çok stratejik bir karar aldı. Bunun için Müslüman vâlilerden kendilerine İslâm dinini öğretecek kişiler göndermesini istedi. İslâm dinine geçmek güneydeki İslâm unsurlarının muhtemel tehditlerinin önüne geçecekti. Almış ve uygulamış olduğu bu karar, Selçuklular'ın Cend'de daha sağlam tutunabilmesini sağlamış, torunlarının kurmuş olduğu devlet çok geniş bir coğrafyayı doğrudan etkilemişti.^[5]

Selçuk, Cend'de hâkimiyet kurduğu sırada Sâmânîler bölgenin en güçlü devleti olarak hüküm sürmekteydi. Ancak bu güç Karahanlılar ve daha sonra da Gazneliler'in devreye girmesiyle birlikte sekteye uğradı. Karahanlılar ile Sâmânîler arasındaki siyâsî çekişmeyi iyi değerlendiren Selçuk, vermiş olduğu destek karşılığında Cend'de tutunabilme şansı yakalamış, Sâmânîler de askerî yardım alabilmişlerdi. Karahanlılar'dan Buğra Han, Sâmânîlerin

[4] Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Cami'u'd-düvel: Selçuklular Tarihi*, yay., Ali Öngül, İzmir 2000, I, s. 3; Selçuk Bey'in Cend'e gelişi 375 (985-986) tarihi olarak da verilmektedir, bkz., Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 49-50. Osman Turan (*Selçuklular*, s. 74) ise 375 (985-986)'ı Selçuklular'ın Nûr kasabasına geldiği yıl olarak kabul eder.

[5] Sadreddin Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsir el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye (Zübdetü't-tevârih)*, çev., Necati Lugal, Ankara 1999, s. 1-2; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev., Ö. R. Doğrul, Ankara 1999, I, s. 292-293; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, IX, s. 361-362; Turan, *Selçuklular*, s. 66-68; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri*, Ankara 1993, s. 13; Ali Sevim-Erdoğan Mercil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 16; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, İstanbul 2011, s. 19-20; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 45 vd.

başkenti Buhara'yı ele geçirmek üzere harekete geçtiğinde gelen yardım isteği, Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'yu Sâmânîlerin yardımına göndermesine neden oldu. Arslan Yabgu'nun yardımı sâyesinde Karahanlı kuvvetlerine darbe indirildi. Karahanlıların mağlup edilmesi sonrasında Selçuklu desteğinin daim olmasını sağlamak adına Semerkant ile Buhara arasındaki Nûr kasabası Selçuklu yerleşimine açıldı. Böylece Selçuklular, Cend hâkimiyetinden sonra Mâverâünnehir'e de ayak basmışlardı.^[6]

3. Bölgedeki Diğer Devletlerle Olan Münâsebetler

Nûr kasabasına yerleşmek, bazı şartları kabullenmek suretiyle gerçekleşti. Buna göre Selçuklular, Karahanlılara karşı Sâmânî sınırlarını koruyacak, ayrıca diğer Türk topluluklarının da sınır ihlali yapmasına engel olacaktı. Mevcut durum her ne kadar Selçuklular adına olumlu bir gelişme gibi görünse de, diğer taraftan Selçuklu topluluklarının ikiye ayrılması anlamına gelmişti. Nitekim ilk esnada Nûr kasabasına sadece Arslan Yabgu göç etmiş, Selçuk ve ileriki zamanlarda devletin kurucuları olacak olan, bu sıralarda da henüz çocuk yaşılarıdaki^[7] Tuğrul ve Çağrı Beyler, Mâverâünnehir'e göç etmemişlerdi. Tuğrul ve Çağrı'nın babası Mikail, Selçuk'un emriyle gayrimüslim Türkler üzerine yapılan bir sefer sırasında ölmüş, küçük yaşta oğullarını Selçuk yetiştirmişti.^[8]

Nûr kasabasına göç etmeyen Selçuk, 1007 veya 1009 tarihinde vefat etti.^[9] Onun ölümüyle birlikte torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler farklı bir arayışa yöneldi. Bu sıralarda yirmi yaşında bile olmayan kardeşler için Oğuz Yabgu Devleti'nden gelebilecek muhtemel tehlikeler mevcut olduğundan Cend'de kalmak çok da mantıklı bir seçim gibi görünmüyordu. Bu sebeple onlar da amcaları Arslan Yabgu'nun yanına gitmeyi uygun

[6] Zahirüddin Nişâbüri, *Selçuknâme*, nşr., A. H. Morton, Berlin 2004, s. 5; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, çev., Ahmed Ateş, Ankara 1957, I, s. 85; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 2; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 362; el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev., Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, haz., E. Merçil, İstanbul 2011, s. 23; Turan, *Selçuklular*, s. 73; Köymen, *Kuruluş*, s. 17, 33; Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 4-5; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 16-17; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 28.

[7] Çağrı Bey'in 380/990, Tuğrul Bey'in ise 385/995 tarihinde doğduğu kaydedilmektedir, bkz., Ali Sevim, "Çağrı Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul 1993, s. 183; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 2012, s. 344.

[8] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 362; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 24; Turan, *Selçuklular*, s. 1, 74, 87; Köymen, *Kuruluş*, s. 32-33; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 17; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 28.

[9] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 2; Köymen, *Kuruluş*, s. 33; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 17; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 28; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 53-54.

bulmuşlardı. Selçuk öldükten sonra görünüşte Selçuklu topluluklarının başına Arslan Yabgu geçmişti. Hem bu durum hem de Oğuz Yabgu Devleti tehlikesi Tuğrul ve Çağrı'ya başka bir seçenek bırakmamıştı. Buna rağmen onlar tam manasıyla amcalarına katılmamış, nispeten bağımsız şekilde yaşamayı uygun görmüşlerdi. Neticede babaları Mikail, Selçuk hayatlayken gönderilmiş olduğu bir sa-

Harita 2:
Oğuz Yabgu
Devleti

[https://goo.gl/
VM5rY]

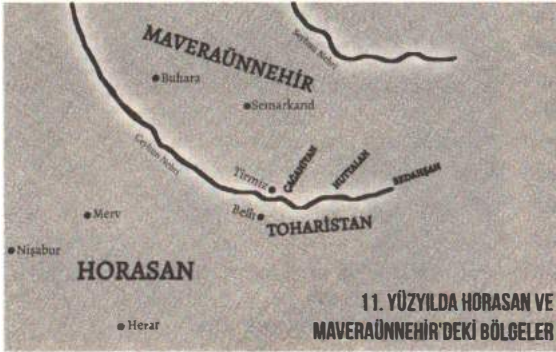
vaşa ölmüş, bundan dolayı âilenin reisliği Arslan Yabgu'ya geçmişti. Diğer bir ifâdeyle reislik Mikail'in, dolayısıyla da Tuğrul ve Çağrı Beylerin hakkı idi. Mevcut durum ise o andaki şartların bir gereği olarak işlerlik kazanmıştı. İki kardeşin Arslan Yabgu'dan ayrı bir şekilde yaşam sürmeleri bir süre sonra daha keskin bir ayrışmaya neden olmuş, bunun neticesinde Arslan Yabgu'ya bağlı gruplara Yabgular, Selçuk'un dört oğlundan biri olan Yûsuf Yınal'a bağlı olanlara Yınallılar ve Tuğrul ile Çağrı Bey'e bağlı olanlara da Selçuklular adı verilmişti. Devlet kurulduktan sonra Selçuklular ve Yabgular arasındaki mücadele Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasına neden olacaktı.^[10]

Tuğrul ve Çağrı, Mâverâünnehir'e geldiğinde karşılaştıkları durum umdukları gibi olmadı. Selçuklular'ın bölgeye gelmesini Sâmânîler sağlamış, ancak başkentleri Buhara, Karahanlılar tarafından ele geçirilmişti (389/999). Bu belirsizliğe her ne kadar Karahanlılar sebep olmuşsa da Selçuklular üzerindeki belirleyici politikaları daha ziyade Gazneliler Hükümdarı Mahmûd yürütecekti. Müttefikleri Sâmânîlerin tarih sahnesinden çekilmesi bir nevi paralı askerlik yaparak yaşamlarını sürdüren Selçuklular'ı zor durumda bıraktı. Özellikle Arslan Yabgu, bir süre daha Sâmânîler hanedanından İsmâil Muntasır ile birleşerek devleti tekrar kurmak için mücadele edip başarılar elde ettiyse de neticesinde Karahanlılar bu ittifakın faaliyetlerini sonuçsuz bırakmıştı. Bu sonucun elde edilmesinde Arslan Yabgu'nun siyâsî tercihi de önemli rol oynadı. Nitekim Arslan Yabgu, İsmâil Muntasır ile bir süre beraber hareket ettikten sonra Karahanlı İlig Han Nasr tarafına geçmiş, İsmâil'in girişimleri öldürülmesi suretiyle boşa çıkartılmıştı (Rebîülevvel 395/Aralık 1004-Ocak 1005).^[11]

[10] Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 24; Turan, *Selçuklular*, s. 87; Köymen, *Kuruluş*, s. 33; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 17; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 28.

[11] Ebû'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), *Târîh-i Beyhak*, nşr., Ahmed Behmenyâr, Tahran t.y., s. 70; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 132; Turan, *Selçuklular*, s. 87; Köymen, *Kuruluş*, s. 43 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 17-18; Aydın

Harita 3:
11. yüzyılda
Horasan ve
Maveraünnehir
deki bölgeler ve
bazı şehirler.

[https://goo.gl/
jU85ci]

sonlandıran İlig Han Nasr, Çağrı ve Tuğrul'u hedef seçmişti. Bu gelişme üzerine Selçuklular, doğudaki Harun Buğra Han'ın hizmetine girmek zorunda kalmışlardı. Her ne kadar bu durum bir ittifakmış gibi görünse de iki taraf da birbirine pek güvenmiyordu. Nitekim Buğra Han'ın Tuğrul ve Çağrı'nın devamlı olarak yanında kalmaları isteği pek kabul görmemiş, her hafta üç gün süreyle kardeşlerden birinin bu sorumluluğu üstlenmesi uygun bulunmuştu. Harun Buğra Han iki kardeşi de bertaraf etmek düşüncesiyle yanında bulunan Tuğrul Bey'i yakalayarak hapsedti. Bunun üzerine Çağrı Bey, kardeşini kurtarmak için derhal harekete geçmiş ve bu harekâtı kendisine ilk askerî başarısını elde etme şansını vermişti. Buğra Han da Tuğrul'u esir ettikten sonra Çağrı Bey'in üzerine bir kuvvet göndermişti. Neticede yapılan mücadeleyi Çağrı Bey kazanmış, 130 civarındaki Karahanlı komutanını da esir etmişti. İşlerin plânladığı gibi gitmediğini gören Buğra Han, Tuğrul'u serbest bırakarak pahalı hediyeler vermek suretiyle onun gönlünü almayı hedeflemişti. Tuğrul serbest kaldıktan sonra iki kardeş batıya, yani Mâverâünnehir'e yöneldi. Ancak burada da durum bekledikleri gibi değildi. Nitekim buraya hâkim olan Karahanlı İlig Han Nasr'ın 403 (1012-1013) tarihinde ölümünden sonra daha önce Karahanlı Hükümdarı Arslan Han tarafından hapsedilmiş olan şehzâde Ali Tegin serbest kalmıştı. Buhara'yı ele geçirerek bağımsız bir devlet kuran Ali Tegin'in en büyük destekçisi Arslan Yabgu oldu. Arslan Yabgu'nun kazanmış olduğu bu siyâsî ve askerî güç, yeğenleri Tuğrul ile Çağrı için pek bir şey ifade etmedi. Muhtemelen yeğenlerinin son başarısı ve kazanmış oldukları güçten çekinen Arslan Yabgu, onlara karşı mesafeli bir politika takip etmiş, onları Ali Tegin ile olan ittifakına dâhil etmemişti. Ali Tegin de Tuğrul ve Çağrı'yı kontrol altında tutmak düşüncesiyle onlar üzerine asker dahi sevk etmişti. Bu durum amcalarından

Arslan Yabgu'nun bu siyâsî manevrası kendisine yeni bir müttefik bulduğu anlamına geliyordu. Ancak Karahanlılar Devleti'nin içinde bulunduğu siyâsî durum kendisi için hiç de iyi olmamıştı. Nitekim devlet içindeki iktidâr mücadelelerinde taraf olmak durumunda kalan Selçuklular, bir süre sonra bundan zarar görmeye başladı. Arslan Yabgu ile olan ittifakını

destek görmeyeceklerini anlayan kardeşler için yeni ve güvenilir yurt aramaları anlamına geliyordu. Bulundukları coğrafya büyük güçler tarafından paylaşıldığı için hedef daha farklı olmalıydı. Neticede Tuğrul Bey, savunulması daha kolay olacağından çöllere çekilmiş, Çağrı Bey de Bizans hâkimiyetindeki Doğu Anadolu seferine çıkmıştı.^[12]

4. Çağrı Bey'in Anadolu Seferi

Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferinin sebeplerini Karahanlılar, elde edilen sonucun uygulanmayışını da Gazneliler boyutuyla değerlendirmekte fayda vardır. Varılan sonucun uygulamaya sokulmamasındaki en önemli etken Gazneliler Sultanı Mahmûd'un bu sefere karşı takınmış olduğu tavırla doğrudan ilgilidir. İki kardeşin almış olduğu karar neticesinde Çağrı Bey batıya doğru hareket etmiştir. Seferle ilgili olarak kaynakların fazla bilgi nakletmemesi, hatta tarih vermemesi sefere efsanevî bir boyut katmıştır. Bununla birlikte Abu'l-Farac'ın,^[13] *Meliknâme*'den^[14] nakletmiş olduğu bilgiyi göz ardı etmek çok da mümkün değildir. Mîrhand^[15] ise bu hususta daha geniş bilgi nakletmektedir. Seferin tarihi 1015-1021 olarak kabul edilmekle birlikte bu süreç altı yılı kapsamaz. Diğer bir ifâdeyle verilen tarihten kasıt 1015 ile 1021 seneleri arasındaki herhangi bir sene olmalıdır. Konunun tarihlendirilmesi ile ilgili olarak en kesin bilgiyi Urfalı Mateos^[16] vermekte ve Ermeni Takvimi'ne göre 467. Yılda (17 Mart 1018-16 Mart 1019) Türk olarak adlandırılan bir grubun Ermeni Vaspu-rakan eyâletine girdiğini kaydetmektedir. Bu bilginin Çağrı Bey'in seferiyle doğrudan bağlantılı olduğunu kabul etmek mümkün görünmektedir. Bu durumda da seferin tarihi 1018 olmalıdır. Neticede Çağrı Bey'in mevcut lojistik destek imkânı ve Doğu Anadolu'nun iklim özellikleri göz önüne

[12] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 362; Muhammed b. Seyyîd Burhâneddin Hâvendşâh Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-safâ*, Tahran 1339, IV, s. 239; Şebânkâreî, *Şebânkâreî, Mecma'ü'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş., s. 96; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 262; Turan, *Selçuklular*, s. 87-89; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1998, s. 32; Köymen, *Kuruluş*, s. 98 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 17-18; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev., Ekber N. Necef-Ahmed R. Annaberdiyev, İstanbul 2006, s. 57; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 237.

[13] Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 293-294.

[14] Selçuklular'ın soyundan ve ilk zamanlarından bahseden Farsça bir eserdir. Devletin ilk dönemleri hakkındaki bilgiler Selçuklu hanedanından İnanç Bey'in ağzından aktarılmıştır. Günümüze ulaşmamış olan eserden, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, İbnü'l-Adîm ve Abû'l-Farac nakiller yapmıştır, bkz., Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 81-82.

[15] Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 239-240.

[16] Urfalı, *Vekayî'nâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev., Hrants D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 48 vd.

alındığında uzun süre bölgede kalamayacağı açıktır. Diğer bir ifâdeyle Urfalı Mateos'un verdiği bilgidен hareketle Çağrı Bey'in seferine 1018 yılı bahar aylarında başlayıp, yaz sonunda da geri döndüğünü kabul etmek mantıklı bir açıklama olacaktır. Ayrıca seferin kaç kişiyle gerçekleştirildiği meselesi de tartışılması gereken diğer bir konudur.^[17]

Çağrı Bey, Doğu Anadolu'ya ulaşabilmek için ilk olarak Gazneliler'in hâkimiyetindeki Horasan'a girdi. Horasan Vâlisi Arslan Câzib, geç haber aldığı bu harekâtı engellemek için harekete geçtiyse de bunu başaramamıştı. Onun bu başarısızlığı o sırada Hindistan'da seferde bulunan Gazneli Mahmûd'unsinirlenmesivevâliyi şiddetle azarlamasına neden olmuştu.^[18] Çağrı Bey, daha önceleri Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a yerleştirilmiş bulunan Türkmenler'den de aldığı destekle Doğu Anadolu'ya ulaştı. Bölgeye vardığında Bizans'a bağlı olarak varlıklarını devam ettiren Ermeni krallıklarının topraklarına girdi. Ermenîler, her ne kadar Bizans'a bağlı olsalar da, özellikle mezhepleri sebebiyle Bizans'a karşı olumsuz bir düşünce içerisindeydi. Çağrı Bey, ilk harekâtını Vaspurakan Krallığı arazisine gerçekleştirdi. Nitekim Urfalı Mateos'un nakletmiş olduğu bilgi seferin mahiyetiyle örtüşmektedir. Krallığın başkenti olup Van Gölü'nün güneydoğu kıyısında yer alan Vosd(t)dan'da bulunan Kral Senekerim'in vermiş olduğu Emîr neticesinde Başkumandan Şabuh, toplamış olduğu orduyla harekete geçti. Türkler'in maharetle kullandıkları ok ve yaya karşılık Ermenîler sadece kılıçla savaşırmaktaydı. İki taraf arasında başlayan şiddetli çatışma, Türkler'in ustaca yapmış olduğu ok atışları sayesinde zaferle sonuçlanmıştı.^[19]

Çağrı Bey'in bir sonraki hedefi Gürcüler'in hâkimiyet bölgesindeki Nahçıvan oldu. Gürcü komutanı Liparit'in savaşıma cesâret edememesi, daha sonra yine Ermenîler ile yapılan ve çok çetin geçen bir savaştan da Çağrı Bey galip çıkmayı başarmıştı.^[20]

[17] Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferini 3.000 kişiyle gerçekleştirmiş olduğu görüşü genel kanaattir. Ancak bu konuda bilgi veren müelliflerden olan Mîrhând (*Ravzatü's-safâ*, IV, s. 240) 30.000, Handmîr (*Habîbü's-siyer*, nşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hş., II, s. 471) ise sadece 30 sayısını zikretmektedir. Muhtemelen her iki rakam da sağlıklı bulunmadığından İbrahim Kafesoğlu'nun kabul ettiği 3.000 sayısı destek bulmuş görünmektedir, bkz., Kafesoğlu, "İlk Selçuklu Akını", s. 268.

[18] Sultan Mahmûd, Arslan Câzib'e: "Niçin ihmal ve aldırılmazlık ile Çağrı'nın memleketimin içinden uluorta geçmesine izin verdin." şeklinde kızgınlık ve yergi içeren bir mektup göndermişti, bkz., Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s.240.

[19] Mateos, *Vekayî'nâme*, s. 49; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenîler'in Tarihi*, çev., Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 29; Kafesoğlu, "İlk Selçuklu Akını", s.268; Turan, *Selçuklular*, s. 90; Köymen, *Kuruluş*, s. 109; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 19; Piyaadoğlu, *Çağrı Bey*, s. 31-32.

[20] Müverrih Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi* (889-1269), çev., Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937, s. 173; Kafesoğlu, "İlk Selçuklu Akını", s. 269; Köymen, *Kuruluş*, s.110; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 19; Piyaadoğlu, *Çağrı Bey*, s. 32.

Daha ziyade keşif amaçlı gerçekleştirilen bu seferden sonra Çağrı Bey'in geri dönüşü de ayrı bir macera olmuştu. Nitekim buraya gelirken geçtiği Horasan'dan Vâli Arslan Câzib'in takibatına uğramamak için kuvvetlerini ayırmış ve onları tüccar kılığına sokarak bölgeden sorunsuz şekilde geçmeyi başarmıştı. Buhara yakınlarına geldiğinde de kardeşine haber gönderecek salimen geri döndüğünü bildirmişti. Daha sonra yaptıkları görüşmede Çağrı Bey, seferle ilgili olarak bir rapor sunarak bulundukları bölgede Karahanlılar ve Gazneliler ile mücadele etmelerinin mümkün olamayacağını belirttiikten sonra batıya (Horasan, Azerbaycan ve Anadolu) gitmeyi önermişti. Burada kendilerine zorluk çıkartabilecek bir kuvvet bulunmadığı da ayrıca belirtilen önemli husus olmuştu.^[21] Genel itibariyle başarılı geçen bu sefer, başta Çağrı Bey olmak üzere Selçuklular'a büyük itibar kazandırmış, hatta Yabgululardan bir grup da kendilerine katılmıştı.^[22]

5. Arslan Yabgu'nun Esir Edilmesi, Tuğrul ve Çağrı Beyler

Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferinden dönmesinden sonra Yabgulu-lar'ın bir bölümünün kendilerine katılması Selçukluları daha güçlü bir hale getirmişti. Bu sırada Karahanlı Ali Tegin ile ittifak halinde hareket eden Arslan Yabgu'nun faaliyetleri bir süre sonra Karahanlı Hükümdarı Yûsuf Kadır Han ile Gazneli Sultanı Mahmûd'un dikkatini çekti. İki taraf da kendilerinden sonra üçüncü etkin güç haline gelen bu ittifakı bertaraf etme düşüncesindeydi. Nitekim mevcut durum hem Karahanlılar hem de Gazneliler'in kabul edebileceği türden değildi, dolayısıyla da bu ittifakın bertaraf edilmesi bir zorunluluk halini almıştı. Neticede Yûsuf Kadır Han'ın isteğiyle iki taraf Semerkant yakınlarında bir görüşme gerçekleştirdi

[21] Seferden sonra çekmiş oldukları onca sıkıntıya rağmen Selçuklular'ın neden batıya gelmediği sorusu akla gelmektedir. Çağrı Bey'in seferine Sultan Mahmûd'un vermiş olduğu tepki gayet açıktır. Âileleri, hayvanları ve diğer ağırlıklarıyla birlikte Selçuklular'ın Horasan'dan geçmeleri, üstelik bunu Gazneli Mahmûd'dan izin almadan yapmaları çok da mümkün görünmemektedir.

[22] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 293; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 240-241; Turan, *Selçuklular*, s. 91; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 19; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 32-33. Bununla birlikte Çağrı Bey'in seferinin Urfalı Mateos, (*Vekayi'nâme*)'un zikrettiği tarihte yapılmış olamayacağı görüşü de ileri sürülmektedir. Buna göre *Meliknâme*'de zikredilen ve Karahanlı sikkelerinde yer alan şâhis isimleri göz önüne alındığında Çağrı Bey'in Anadolu seferinin 1029-1035 tarihleri arasında aranması gerekir. Nitekim bölgede belirtilen tarihten önce Buğra Han unvanlı bir başkasına rastlanmadığından Tuğrul ve Çağrı Bey'in sığınmış oldukları Buğra Han unvanlı kişi, 1031-1035 tarihleri arasında Tarâz ve İsficâb Hâkimi olan Yağın Tegin Muhammed 'b. Yûsuf olmalıdır. Ayrıca Ebû'l-Fazl Beyhakî (*Târîh-i Beyhakî*, nşr., Ali Ekber Feyyaz, Tahran 2536 şehinşâhi, s. 695)'nin vermiş olduğu diğer bir bilgide Tuğrul Bey ile bahsetmiş olduğumuz Buğra Han'ın dostluğuna da vurgu yapılmaktadır, geniş bilgi için bkz., Ömer Soner Hunkan, "1018 Anadolu (Rûm) Seferini Çağrı Bey Yönetimindeki Oğuzlar mı Gerçekleştirdi?", *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, Ankara 2006, s. 77-87.

Resim 1:
Kâlincâr Kalesi

[https://googl/
AcNW8M]

(416/1025). Bu görüşmede Ali Tegin'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetine son vermek, Arslan Yabgu'yu bertaraf etmek ve başıboş kalan Türkmenler'in de Horasan'a nakledilmelerine karar verildi.^[23]

Sultan Mahmûd, alınan karar gereği derhal harekete geçti. O, ilk olarak Ali Tegin ve Arslan Yabgu'yu huzuruna davet etti.

Bu sırada çöllere çekilmiş olan

Arslan Yabgu ile bir görüşme gerçekleştiren Gazneli Mahmûd, Arslan Yabgu'nun tutuklanmasını sağlayarak onu Hindistan'daki Kâlincâr kalesine hapsedti. Arslan Yabgu'nun bu şekilde bertaraf edilmesi Tuğrul ve Çağrı Bey'in Selçuklu toplulukları üzerindeki etkisini daha da arttırmıştı. Sultan Mahmûd, alınan kararlardan bir diğerini devreye sokarak Türkmenler'i Horasan Vâlisi Arslan Câzib'in bütün muhalefetine rağmen Horasan'a nakletti. Böylece Selçuklu Devleti'nin kuruluş merkezi olan Horasan'a ilk Türkmen grupları yerleştirilmiş oluyordu.^[24]

Sultan Mahmûd böylece Arslan Yabgu ve Türkmenler'in bertaraf edilmiş olduğunu düşünüyordu. Ancak durum hiç de düşündüğü gibi olmadı. Nitekim Türkmenler, kısa süre sonra Horasan'da karışıklık çıkmasına neden oldu. Balhan veya Irak Türkmenler'i adıyla kaynaklarda yer bulan bu topluluklar, Boğa, Mansûr, Anasioğlu, Yağmur, Göktaş ve Kızıl gibi liderlerin komutası altında bulunuyorlardı. Ferâve, Bâverd ve Nesâ civarına yerleştirilen Türkmenler, özellikle Gazneli vergi memurlarının baskıları

[23] Ebû Saïd Abdülhayy b. el-Dahhâk İbn Mahmûd el-Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, haz., Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347 hş., s. 187-188; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 5-6; Râvendî, *Sudûr*, *Sudûr*, I, s. 86-87; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 2; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyân ve enbâü ebnaî'z-zamân*, İngilizce çev., Mac Guckin de Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, Beyrut 1970, III, s. 225; el-Bundârî, *Zübde*, s. 3; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 26; Turan, *Selçuklular*, s. 91; Köymen, *Kuruluş*, s. 69, 70-73, 115-116 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 19-20; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 167 vd.; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 34.

[24] Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s. 189-190; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 8-9; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 88-89, 91; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 2; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 363; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamânı*, İstanbul 1976, s. 4; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası (TM)*, Sayı 13, İstanbul 1958, s. 118-119; Köymen, *Kuruluş*, s. 77 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 20-21; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 173-174; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 34; İbnü'l-Esir (*el-Kâmil*, IX, s.363), Arslan Câzib'in Sultan Mahmûd'a Selçuklular'ı Ceyhun'a atarak boğmasını veya baş parmaklarını keserek okatamaz hale getirilmelerini önerdiğini nakleder.

neticesinde harekete geçerek yağma faaliyetlerinde bulunmaya başlamışlardı. Bu durum kısa süre sonra Sultan Mahmûd'un emriyle Horasan Vâlisi Arslan Câzib'in Türkmenler'in üzerine yürütmesine neden oldu. Bir süre sonra da bizzat Sultan Mahmûd'un harekâtıyla birlikte Türkmenler farklı bölgelere dağıldı. Bu süreçte kayıpları bir hayli fazla olmuştu (419/1029). Üzerlerindeki yoğun baskı neticesinde bir kısım Türkmen, Balhan dağları ve Dihistân'a yönelirken diğer bir kısım da batıya, Azerbaycan, hatta Doğu Anadolu'ya doğru harekete geçmişti. Bütün bu yaşananlar Gazneliler ile yapılan mücadelelerin sona ermesi anlamı taşııyordu. Özellikle Arslan Yabgu'nun Selçuklu hâkimiyet sembolü olan oku hapis bulunduğu kaleden Türkmenler'e göndermesi mücadeleyi daha da sert bir hale getirmişti. Bu sırada Türkmenler'in Arslan Yabgu'yu esir bulunduğu kaleden kurtarma plânları başarıya ulaşamamış, ancak oğlu Kutalmış esaretten kurtarılmıştı. Arslan Yabgu ise 423/1032 tarihinde esir tutulmakta olduğu kalede vefat etti.^[25]

6. Tuğrul ve Çağrı Bey'in Faâliyetleri

Arslan Yabgu'nun 1025 tarihinde esir edilmesi Gazneliler için kısa vadede bir çözüm olmuşsa da uzun vadede büyük sorunlar teşkil etti. Neticede Selçuklu topluluklarının başına geçen Tuğrul ve Çağrı Beyler, Gazneliler aleyhindeki faaliyetleri neticesinde bağımsız devletlerini kuracaklardı. Her ne kadar âilenin başına Musa Yabgu geçmiş gibi görünse de sakin mizaçlı bir kişi olması sebebiyle gerçek liderler Tuğrul ve Çağrı olmuştu.

Arslan Yabgu'yu bertaraf eden Sultan Mahmûd, yeni hedef olarak Tuğrul ve Çağrı Bey'i seçmişti. Uzun zamandan beri yurt sıkıntısı çeken kardeşlere yerleşmeleri için yeni yurtlar öneren Sultan Mahmûd'a verilen cevap sultanın beklediği gibi değildi. Nitekim Tuğrul ve Çağrı, amcalarının durumuna düşme ihtimaline karşı Sultan Mahmûd'un bu cazip teklifine hayır demişlerdi. Bu esnada hemen hemen aynı mahiyetteki ikinci teklif Karahanlı Ali Tegin'den geldi. Buhara'daki eski hâkimiyet bölgesine gelen Ali Tegin, Gazneliler ve Karahanlılara karşı birlikte hareket etmeyi

[25] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 293; Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't-tevârih*, çev., E. Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010, s. 12; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 26; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 37; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1980, s. 70; Turan, *Selçuklular*, s. 119; Köymen, *Kuruluş*, s. 170-171; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 43; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 21; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 64 vd.; Cihan Piyadeoğlu, "Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları", *Alparslan ve Malazgirt*, ed., E. Merçil, İstanbul 2014, s. 63-64.

öneriyordu. Ancak Selçuklular bu teklife de sıcak bakmadı. Çünkü Ali Tegin, henüz amcaları ile müttefikken kendilerine çok da iyi davranmamıştı. Bölgedeki iki önemli kişiye verilen iki olumsuz yanıt, hem Sultan Mahmûd hem de Ali Tegin'in Selçuklular'a karşı sert bir politika takip etmesine neden oldu. Hatta Ali Tegin, Selçuklular'ı birbirine düşürmek amacıyla Selçuk Bey'in oğlu Yûsuf Yınal'a Selçuklular'ın liderliğini önermiş, ancak bu teklif karşılık bulmamıştı. Bunun üzerine askerî tedbirlere başvuran Ali Tegin, Alp Kara adlı komutanını Selçuklular'ın üzerine göndermiş, başta Yûsuf Yınal olmak üzere pek çok üst düzey Selçuklu beyini öldürtmüştü. Ani saldırı karşısında çabuk toparlanan Selçuklular, Alparslan'ın doğumunu kendileri için uğur kabul ederek derhal harekete geçmişti. Bu sefer kazanan Selçuklular oldu. Başta Alp Kara olmak üzere pek çok Karahanlı komutanı da harekât sırasında öldürülmüştü (421/1030). Alınan galibiyet her şeyin bittiği anlamına gelmedi. Ali Tegin'in devamlı saldırıları sonrasında kendilerine yeni yurt aramak zorunda kalan Selçuklular'ın yeni mekânı Hârizm oldu. Buranın vâlisi olup Gazneliler'e tâbi olan Altuntaş, burayı Selçuklular'ın yerleşimine açmıştı.^[26]

7. Selçuklular'ın Hârizm'deki Günleri

Sultan Mahmûd'un ölmesi, bölgede yeni dengelerin oluşması anlamına gelmişti. Gazneli Sultanı Mes'ud, kardeşi Muhammed'e karşı kendisini destekleyen Ali Tegin'i, tahtı ele geçirdikten sonra güvenilir biri olarak görmemişti. Bu sebeple bertaraf edilmesinin daha uygun olacağına kanaat getirmiş, bunun için Hârizm Vâlisi Altuntaş'ı Ali Tegin ile savaşmak üzere görevlendirdi. Bu sefere Selçuklular da dâhil olmuş ve Ali Tegin ile Debûsiye Savaşı'nda karşı karşıya gelmişlerdi. Savaş, kesin sonuçlu bir mücadele olmadıysa da almış olduğu yara neticesinde Altuntaş'ın ölümüne neden olmuştu (423/1032).^[27]

Altuntaş'ın ölümü üzerine oğlu Harun, Hârizm vâlisi oldu. Harun, babasından daha farklı düşünceler içinde olduğundan Selçuklular ile daha

[26] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 563-565; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 364; Kadî Minhâc-ı Sirâc Cüz'ânî, *Tabakat-ı Nâsîrî yâ Târîh-i İrân ve'l-İslâm*, nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363 hş., s. 247; Mirhând, *Ravzâtü's-safâ*, IV, s. 244 vd.; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 319; Turan, *Selçuklular*, s. 93-95; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 4-6; Köymen, *Kuruluş*, s. 120 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 22; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 35; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 56 vd.

[27] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 440 vd.; Şebânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, s. 77, 315; Turan, *Selçuklular*, s. 94-95; Köymen, *Kuruluş*, s. 146 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 22; Cihan Piyadeoğlu, "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mesûd ile Olan Münâsebetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 43, İstanbul 2007, s. 5, 10.

yakın bir münâsebet kurmayı plânladı. Onun amacı Hârizm'de Gaznelilerden bağımsız bir devlet kurabilmektir. Bu yolda en büyük destekçisinin de Selçuklular olacağını düşünüyordu. Bu düşüncelerle Selçuklular'ı Hârizm'e davet etti. Bu davet uzun zamandır yurt sıkıntısı çeken Selçuklular için bir kurtarıcı olmuştu. Böylece Selçuklular, bütün mal ve hayvanlarıyla birlikte Hârizm'e gelerek Ribât-ı Mâşe, Şîrhân ve Avhâre bölgelerinde geniş otlaklara yerleştiler. Harun bu bonkörlüğü karşılıksız yapmadığını belirten bir mektup da göndererek: "*Horasan'a saldırma niyetim var ve bunun için hazırlık yapıyorum. Siz burada yaşadığınız yerleri muhkem hale getirin, dinlenin ve kuvvetlenin. Horasan'a hareket ettiğinizde ordumun önünde yürüyün.*" demişti.^[28] Böylece kısa süre de olsa Selçuklular kendilerine yurt edinmiş ve rahat nefes almak şansı yakalamışlardı.

Selçuklular'ın bu huzuru çok da uzun sürmedi. Çünkü Selçuklular'ın eski düşmanı Şah Melik,^[29] çöl yolundan gelerek Selçuklular'a ani bir baskın düzenlemişti. Yaklaşık 8.000 kişiyi kaybeden, pek çok da esir veren Selçuklular için bu durum tam bir hezimet olmuştu. Harun'a güvenerek geldikleri Hârizm'de kalmaları, diğer bir ifâdeyle artık Harun'a güvenmeleri çok da mümkün görünmüyordu. Kendilerine yeni bir yurt bulmaları gerekiyordu. Muhtemel hedef, Gazneliler'in hâkimiyetinde bulunan Horasan idi. Zorlu kış şartları Ceyhun'un donmasına neden olmuş, hatta Selçuklular içinde bulundukları şartlar neticesinde atlarını bile eyerlemeden yola çıkmışlardı. Ribât-ı Nemek'e ulaştıklarında Harun'un elçileri gelerek kendilerini geri dönmeleri hususunda ikna etti. Harun, olup bitenlerden haberdar olmadığını belirtmiş ve Selçuklulara pek çok mal ile değerli hediyeler göndermişti. Geline nokta Selçuklular için bilinmeyene yürümektense Harun'a tekrar güvenmek daha uygun bir seçenek gibi görünüyordu. Harun daha sonra Selçuklular ile Şah Melik'in arasını düzeltmeye çalışmış, ancak bunu başaramamıştı. Şah Melik ise Harun'un himayesine giren Selçuklular'a ikinci kez saldırmaya cesâret edememişti.^[30]

[28] Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 930; Turan, *Selçuklular*, s. 95; Köymen, *Kuruluş*, s. 149; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s. 60; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s.22. Ancak Harun'un en büyük şanssızlığı babasının kethüdâlığını yapmış olan Ahmed b. Abdüssamed'in artık Gazneliler veziri olmasıydı. Ahmed b. Abdüssamed'in tertip ettiği bir suikast neticesinde Harun öldürülecekti, bkz., Piyadeoğlu, "Abdüssamed", s. 11.

[29] Osman Turan (*Selçuklular*, s. 77-78), Oğuz Yabgu Devlet mensuplarının Oğuzların Yaz(g)ır boyuna mensup olduğunu, Selçuk Bey'in mücadele ettiği yabgunun da Yazır boyundan Baran Hanoğlu Ali Han olabileceğini kaydeder. Şah Melik (Kılıçarslan) de Ali Han'ın torunu ve Cend vâlisi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Şah Melik-Selçuklu düşmanlığı aynı zamanda Yazır-Kınık boyu çekişmesi anlamına da gelmektedir.

[30] Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 563-565, 930-931; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 364; Cüzcanî, *Tabakat*, s. 247; Mîrhând, *Ravzâtü's-safâ*, IV, s. 244 vd.; Barthold, *Türkistan*, s. 319; Turan, *Selçuklular*, s. 75, 95; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 4-6; Köymen, *Kuruluş*,

Ancak kısa süre sonra Ali Tegin öldü. Ali Tegin'in ölümüyle birlikte Harun'un durumu da sarsılmıştı. Önemli bir müttefikini kaybettiği için üzüldüğü sırada Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed'in tertip ettiği bir suikastla^[31] Harun da öldürüldü. Harun'un ölümü Selçuklular'ı derinden sarstı. Nitekim bu ölümle birlikte Hârizm'in Selçuklular için ne kadar güvenli olduğu tartışmalı bir hale gelmişti. Neticede Şah Melik'in saldırmaması için Harun artık engel teşkil etmeyecekti. İkinci bir saldırı ilkinden daha fazla zarar verebilirdi. Onun için yeni bir yurda göçmek zorunluluk haline gelmişti. Muhtemel hedeflerden biri Mâverâünnehir idi. Ancak Ali Tegin'in ölümünden sonra buraya hâkim olan oğulları ile Selçuklular'ın arası iyi değildi. Diğer bir ifâdeyle Selçuklular, Mâverâünnehir'e gidemez, bununla birlikte Hârizm'de de kalamazlardı. Bu sebeple yeni hedefleri Horasan olacaktı.

8. Selçuklular'ın Horasan'a Gelmeleri

Beyhak'nin ifâdesiyle çok sıcak bir günde Amül seferinden dönmekte olan Gazneli ordusu Cürcân'da konakladıkları sırada iki haberci ordugâha ulaştı. Habercileri Horasan Divanı Reisi Sûrî göndermişti. Selçuklular, Horasan'a geldikten sonra Sûrî'ye başvurmuş ve kendilerine yurt verilmesi hususunda destek istemişlerdi. Bu oldubitti Gazneliler tarafında büyük şaşkınlığa neden oldu. Selçuklu reisleri (Tuğrul, Çağrı ve amcaları Musa Yabgu), yukarıda nakletmiş olduğumuz nedenleri sıraladıktan sonra Horasan'a gelmekten başka çareleri olmadığını söyleyerek Nesâ ve Ferâve'nin kendilerine yurt olarak verilmesini istemişlerdi. Karşılığında Hârizm ve Ceyhun'un ötesinden gelmesi muhtemel Türkmen saldırılarını bertaraf edeceklerini belirterek daha önce Hârizm'de kaldıkları sırada tanışmış oldukları Ahmed b. Abdüssamed'den aracılık yapmasını talep etmişlerdi.^[32]

Sultan Mes'ud'un Selçuklular'ın Horasan'a gelmeleri ve talepleri karşısındaki tutumu sert oldu. Toplanan mecliste Selçuklular'ın üzerine derhal bir ordu gönderilmesine karar verildi. Gerekli hazırlıkların yapılması, henüz seferden dönmüş olan asker ve hayvanların dinlenmesine fırsat vermek üzere Selçuklular'a da oyalayıcı bir cevap verilmesi uygun

s. 153-158; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 22; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 36-37. Turan (*Selçuklular*, s. 79), Harun'un Şah Melik'e gizlice haber verdiğini belirterek Selçuklular'ın uğramış olduğu bu saldırıyla ilgili olarak onu suçlamaktadır.

[31] Sulkast, 2 Cemâziyelâhîr 426/14 Nisan 1035 tarihinde gerçekleşmiş ve bu tarihten üç gün sonra da Harun ölmüştü, bkz., Beyhak, *Târîh-i Beyhak*, s. 935.

[32] Beyhak, *Târîh-i Beyhak*, s.613; Cüzcânî, *Tabakat*, s. 247-248; Turan, *Selçuklular*, s.96; Köymen, *Kuruluş*, s.197 vd.; Merçil, *Gazneliler*, s.63; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s.23; Agacanov, *Selçuklular*, s. 83; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 47-48; Piyadeoğlu, Abdüssamed, s.14 vd. Selçuklular'ın Gazneliler'e göndermiş olduğu mektubun tam metni için bkz., Beyhak, *Târîh-i Beyhak*, s.611-612; Ayrıca bkz., Köymen, *Kuruluş*, s.199-200.

bulundu. Cevapta Mes'ud'un Rey'e gitmeye karar verdiği, buraya varıldığına alınan kararın kendilerine bildirileceği belirtilmişti. Ardından da bir hacib idâresindeki ordu Selçuklular'ın üzerine gönderilecekti. Ancak Gazneliler'in bildirilenden farklı olarak Rey'e değil Nîşâbur'a gitmesi Selçuklular'da endişeye ve şüpheye neden olmuştu.^[33]

Sultan Mes'ud, 11 Recep 426/22 Mayıs 1035 tarihinde Nîşâbur'a varır varmaz Selçuklular'ın üzerine gönderilecek ordunun hazırlanması talimatını verdi. Diğer taraftan da Selçuklular hakkında bilgi toplanıyordu. Gelen haberlerde Selçuklular'ın sorun çıkarmaktan uzak bir yaşam sürmekte oldukları, bir taraftan Sûrî'den gelecek haberi beklerden diğer taraftan da muhtemel bir saldırıya karşı hazırlık yaptıkları bildiriliyordu. Sergiledikleri bu tavır vezirin kendilerine karşı olumlu bir tavır takınmasını sağlamış ve bir mecliste Selçuklular'ın gruplar halinde gelerek sultana itaat bildirmeleri ihtimalini dillendirmişti. Ancak vezir bu düşüncesinde yalnız kaldı. Ondan başka herkes “*düşmanın hiçbir zaman dost olamayacağı*” görüşünü öne sürmüş ve bu görüş Türkmenler'in daha önce Horasan'da çıkarmış oldukları kargaşa örnek gösterilerek desteklenmişti. Neticede önemli komutanlardan birinin idâresindeki ordunun Selçuklular'ın üzerine gönderilmesine karar verildi. Komutan olarak Hâcib Beydoğdu tayin edildi. Beydoğdu, 9 Şâban 426/19 Haziran 1035 tarihinde 15.000 atlı ve 2.000 saray gulâmından oluşan orduyla Nesâ'ya hareket etti. Zaferden gayet emin olan Gazneliler, 21 Şâban/1 Temmuz tarihinde gelen galibiyet haberlerini tetkike bile gerek duymamıştı. Gelen haberlerde savaşı Gazneliler'in kazandığı, bu sırada ordunun tamamının savaşa bile girmesine gerek kalmadığı belirtiliyordu. Sultan Mes'ud galibiyetten dolayı kutlamalar yapılmasını emretti. Ancak gerçek sonuç bu değildi. Aslında savaşı kazanan Selçuklular olmuştu.^[34]

Savaşın sonucuyla ilgili kesin haberler ulaştığında ordudaki disiplin-siz davranışlar neticesinde devreye giren Çağrı Bey'in askerî dehası ile kazanan tarafın Selçuklular olduğu anlaşılmıştı. Kazanmış oldukları zafer ve büyük miktardaki ganimete rağmen Selçuklular endişeliydi. Yaptıkları

[33] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s.614 vd.; Cüzcânî, *Tabakat*, s. 248-249; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 27; Turan, *Selçuklular*, s. 96; Köymen, *Kuruluş*, s. 202-203; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 23; Agacanov, *Selçuklular*, s. 83; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 48-49.

[34] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 626-629 vd.; Cüzcânî, *Tabakat*, s. 249; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 93-94; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 3; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 364-365; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârîh*, Türkçe çev., s. 84; Hamdullah Müstevfî, *Müstevfî, Târîh-i güzide*, nşr., Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364 hş., s. 427; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 29; Turan, *Selçuklular*, s. 96-97; Köymen, *Kuruluş*, s. 212-215; Merçil, *Gazneliler*, s. 63; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 23; Agacanov, *Selçuklular*, s. 84; Erdoğan Merçil, “Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler”, *Belleten*, Sayı 259, Ankara 2006, s. 840; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 49 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 69.

görüşmeler sonrasında Gaznelilerden özür dilemenin daha doğru bir seçenek olduğuna karar vermişlerdi. Bu sebeple Buharalı yaşlı bir dânişmend özür dilemek üzere Gazneliler'e elçi olarak gönderildi. Gönderilen mektup, "*Biz itaatkârız ve iyilik haricinde bir şey talep etmiyoruz.*" Şeklinde bitiyordu. Sultan Mes'ud, yaşananlardan sonra bu teklifi çok sıcak karşılamadı. Ancak Vezir Ahmed b. Abdüssamed'in çabalarıyla daha önceleri Sultan Mahmûd adına casusluk yapmış olan Kadı Ebû Nasr-ı Sînî'nin elçi olarak gönderilmesine karar verildi. Karşılıklı yapılan ziyaretlerden sonra yapılan anlaşma gereği Çağrı Bey'e Dihistân, Tuğrul Bey'e Nesâ, Musa Yabgu'ya da Ferâve bırakılacak, Selçuklu liderlerine "dihkân"^[35] unvanı verilecek ve ayrıca her birine vâililere verilmesi âdet olan üç hilât, iki dalı külah, bayrak, Gazneliler'e özgü dikilmiş elbise, at, eyer, Türkler'e özgü altın kemer ve biçilmemiş kumaşlar gönderilecekti. Sonuç olarak 21 Şevval 426/29 Ağustos 1035 Cuma günü namazdan sonra Kadı Sînî ve Selçuklu elçileri Nesâ'ya gitmek üzere Nişâbur şehrinde ayrıldı.^[36] Böylece Selçuklular küçük de olsa ilk müstakil yapılanmalarını elde etmişlerdi.

Anlaşmayla birlikte Horasan'da bir süre devam eden sükûnet, Rebîulevvel 427/Ocak 1036 tarihine kadar devam etti. Bu tarihten itibaren Horasan Divanı Reisi Sûrî'den Türkmenler hakkında olumsuz haberler ulaşmaya başladı. Ona göre eğer tedbir alınmazsa Horasan elden çıkabilirdi. Gazneliler tarafında yapılan görüşmelerden sonra Hâcib-i Bozorg Subaşı komutasındaki ikinci bir ordunun Horasan'a gönderilmesine karar verildi. Ordu Horasan'a vardığında Selçuklular, Muharrem 427/Kasım 1036 tarihinde iki elçi göndererek Sultan Mes'ud'a itaat bildirmişlerdi. Göndermiş oldukları mektupta Horasan'daki karışıklıktan diğer Türkmenler'i sorumlu tutmuşlar, kendilerine daha önce verilmiş olan bölgelerin yetersizliğinden şikâyetle Merv, Bâverd ve Serahs'ı da istemişlerdi. Vergi ödemeyi taahhüt eden Selçuklular, bîstegâni^[37] karşılığında sultanın ordusunda yer alabileceklerini belirtmişlerdi. Mektupta aba altından sopa göstermek de ihmal edilmemiş, Subaşı'nın kendilerine saldırması halinde karşı koacaklarını, bu durumda da Sultan Mes'ud'a saygılarının sona ereceğini beyan ederek son kararı Mes'ud'a bırakmışlardı.^[38]

[35] Sâsânîler ile Ortaçağdaki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen tâbirdir, bkz., Faruk Sümer, "Dihkan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, IX, İstanbul 1994, s. 289.

[36] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 640-641; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 4; Cüzccânî, *Tabakat*, s. 249; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 29-30; Turan, *Selçuklular*, s. 97; Köymen, *Kuruluş*, s. 226-227; Merçil, *Gazneliler*, s. 64; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 23; Agacanov, *Selçuklular*, s. 86; Piyadeoğlu, "Abdüssamed", s. 18.

[37] Gulâmlara üç ayda bir verilen, yirmilik de denilen maaş, bkz., Hasan Enverî, *İstîlâhât-ı Divânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahrân 2535 şehinşâhî, s. 39.

[38] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 660-661; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 4-5; Cüzccânî, *Tabakat*, s. 249; Müstevfî, *Târîh-i güzide*, s. 427; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 33; Turan,

Sultan Mes'ud gelinen noktada kızgın olsa da veziri tarafından barışa devam edilmesi hususunda ikna edildi. Barış ortamı 22 Rebîülevvel 428/13 Ocak 1037 tarihine kadar devam etti. Bu tarihte ulaşan haberlerde Selçuklular'ın Horasan'da yağma faaliyetlerinde bulunduğu, üzerlerine gönderilen kuvvetleri mağlup ederek pek çok kişiyi öldürdükleri bildiriliyordu. Bu haberle birlikte barış taraftarı olan Vezir Abdüssamed de savaşı yönünde karar değiştirdi. Hatta bizzat kendisi destek amaçlı Herat'a gitmişti. Ardından Hâcib Subaşı ile birlikte Merv'e giderek Selçuklularla savaşması için Sultan Mes'ud'u da Herat'a çağırırdı. Ancak sultan, Herat'a gitmesinin gereksiz olduğunu söyleyerek Gazne'ye dönmüştü. Selçuklular ise hâkim bulundukları şehirler ile muhtemel hedeflerini kendi aralarında paylaşmış, bu paylaşımına göre Nişâbur Tuğrul Bey'e, Merv Çağrı Bey'e, Se-rahs da Musa Yabgu'ya bırakılmıştı. Çağrı Bey, ani bir baskınla Merv'i ele geçirmiş, 428 yılı Recep ayının ilk Cuma günü/22 Nisan 1037 adına hutbe okutmuştu.^[39]

Ahmed b. Abdüssamed, bir süre sonra (Şâban 428/Mayıs-Haziran 1037) büyük bir orduyla Selçuklular'ın üzerine yürüdü. Selçuklular çareyi Nesâ ve Ferâve'ye çekilmekte bulmuştu. Ancak harekâtın devamı gelmedi. Subaşı'ya güvenen Mes'ud, veziri geri çağırması kendisi de Hindistan'daki Hansi Kalesi'ne bir sefer yapacağını söylemişti. Tapılan tüm uyarılara rağmen kararından dönmeyen Mes'ud, 22 Zilhicce 429/6 Ekim 1037 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Onun ayrılmasıyla birlikte Selçuklular artık çekinmedikleri Subaşı'ya rağmen kış başında Talekân ve Faryâb'ı yağmalamışlardı. Mevsim şartları gereği Gazneliler'in bu saldırılara karşılık vermesi mümkün olmadığından Gazne'ye yapılması muhtemel bir saldırıyı engellemek için Veliâht Mevdûd, Belh'ten Gazne'ye dönmüş, Vezir Abdüssamed ise Belh'te bırakılmıştı.^[40]

Selçuklular ile yapılması plânlanan savaş için bahar aylarının gelmesi bekleniyordu. Çete savaşı yapan Selçuklular ile savaşmaktan çekinen ve bunun için eleştirilen Subaşı, Sultan Mes'ud'a gönderdiği elçiyi kendisini savunmuş, elçi de içinde bulundukları durum hakkında bilgi vermişti.

Selçuklular, s. 97-98; Köymen, *Kuruluş*, s. 232; Merçil, *Gazneliler*, s. 66; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 23; Agacanov, *Selçuklular*, s. 86-87; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 55-56.

[39] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 679-680, 685; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 12-13; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 5-6; Cüzcânî, *Tabakat*, s. 249; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 37; Müstevî, *Târîh-i güzîde*, s. 428; Turan, *Selçuklular*, s. 98; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 10-11; Köymen, *Kuruluş*, s. 238, 240, 264; Merçil, *Gazneliler*, s. 66; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 24; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 57-58.

[40] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 702, 705; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 5; Turan, *Selçuklular*, s. 99; Merçil, *Gazneliler*, s. 67; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 24; Agacanov, *Selçuklular*, s. 87; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 60-61.

Neticede Sultan Mes'ud, Subaşı'ya kesin savaş emri verdi. Subaşı harekete geçtiğinde Selçuklular âile ve ağırlıklarını Merv çöllerine gönderdi. Serahs yakınlarındaki Telhâb (Acısu) denilen yerde karşılaşan taraflardan galip gelmeyi başaran yine Selçuklular olmuştur (Ramazan 429/Mayıs sonları 1038). Savaştan sonra Subaşı, Herat'a kaçmış, bir süre onu takip eden Çağrı Bey daha sonra Tûs'a gitmişti. Bu sırada Nîşâbur ileri gelenleri ile bazı Emîr ve askerler saygılarını sunmak üzere huzuruna gelmişlerdi.^[41]

Alınan galibiyetten sadece on iki gün sonra Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi olan İbrahim Yınal, yanındaki 200 adamla Nîşâbur önlerine gelerek şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Nîşâbur ileri gelenlerinin yapmış olduğu görüşmelerden sonra şehir Selçuklular'a teslim edildi. Tuğrul Bey adına "Horasan Emîri" unvanıyla hutbe okundu. Kısa süre sonra şehre gelen Tuğrul Bey, Mezâlim Divanı kurmuş ve Sultan Mes'ud'un tahtına oturmuştu. Böylece Selçuklular Horasan'ın en önemli şehri olan Nîşâbur'da hâkimiyet kurmuşlardı.^[42] Çağrı Bey, 7 Cemâziyelevvel 430/4 Şubat 1039 tarihinde kardeşi Tuğrul Bey'i ziyaret etmek üzere Nîşâbur'a geldi. Burada bir süre kalan Çağrı Bey, Serahs'a, daha sonra da Cüzcan'a gitti. Gazneliler ile yapılacak olan mücadeleye kadar daha ziyade Horasan'ın orta kesimlerinde faaliyet gösterdi. Bu sırada Belh yakınlarında bulunurken 18 Cemâziyelevvel 430/17 Mart 1039 gecesi Çağrı Bey'in on adamı Mes'ud'un karargâhına sokulmuş ve buradan bir fili kaçırmayı başarmışlardı.^[43] Fil o sırada Şuburgân'da bulunan Çağrı Bey'in yanına götürüldü. Askerlerine ödül veren Çağrı Bey, filin Nîşâbur'a gönderilmesini emretti.^[44]

[41] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 708-709, 711, 718-719; Cüzcanî, *Tabakat*, s. 249; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 95; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s.5-7; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 349-350; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 37-38; Turan, *Selçuklular*, s. 99; Köymen, *Kuruluş*, s. 248-250; Merçil, *Gazneliler*, s. 68; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 23-24; Agacanov, *Selçuklular*, s. 87; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 59-63.

[42] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 725, 727, 729-731; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 6; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 95; Müstevfî, *Târîh-i güzide*, s. 428; Turan, *Selçuklular*, s. 99-100; Köymen, *Kuruluş*, s. 260 vd.; Merçil, *Gazneliler*, s. 68; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 24; Agacanov, *Selçuklular*, s. 90; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 63-66. İbnü'l-Esir (*el-Kâmil*, IX, s. 350), 429/1037-1038 yılı olaylarını zikrederken, Çağrı Bey'in hiçbir çatışma olmadan Nîşâbur'u ele geçirdiğini, Tuğrul'un ise daha sonra şehre geldiğini zikrederken Beyhakî ile çelişmektedir.

[43] Bu olay genel itibarıyla adi hırsızlık vakası veya bir cesâret örneği olarak nakledilmektedir. Ancak bize göre bu durum daha farklı bir anlam içermektedir. Bilindiği üzere Selçuklular, Gazneliler'e karşı süvari olarak savaşmışlardır. Atlar, savaş sırasında ilk defa fil gördüklerinde muhtemelen korktuklarından filin kaçırılması bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Diğer ifadeyle filin kaçırılması atların eğitimi için gerçekleştirilmesi olmalıdır.

[44] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 751; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 7; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 367; Cüzcanî, *Tabakat*, s. 250; Bundârî, *Zübde*, s. 4; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 39; Turan, *Selçuklular*, s. 103; Köymen, *Kuruluş*, s. 284; Merçil, *Gazneliler*, s. 69; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 25; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 67. Bu olay Gazneliler için büyük bir utanç vesilesi olmuştur. Sultan Mes'ud, olayı haber

Peşi sıra gelen bu başarılar Selçuklular'a daha fazla özgüven aşı-larken Gazneliler'i de kesin darbeyi indirme plânları yapmaya itmişti. Neticede Gazneliler Sultanı Mes'ud, Selçuklular'a karşı harekete geçme zorunluluğu hissederek Horasan'ın en doğusundaki Belh'e gelmişti. Bu yolculuk sırasında Selçuklular ile karşı karşıya gelindi. Kaynaklarda Ulyaâbâd Savaşı olarak kaydedilen olay şu şekilde gelişti. 20 Cemâziyelâ-hir 430/10 Mart 1039 tarihinde Çağrı Bey'in hacibi Âltı (Altay) Sökmân, yanındaki 2.000 atlıyla Belh yakınlarına gelerek bazı köyleri yağma-lamıştı. Sultan Mes'ud'un emriyle üzerlerine asker gönderilince Âltı, Ulyaâbâd'a gelerek Çağrı Bey'e haber gönderdi. 9 Recep 430/6 Nisan 1039 tarihinde bölgeye gelen Çağrı Bey, otuz fille desteklenen Gazneli ordusu karşısında uzun süre direnmiş, ancak yenilmekten kurtulama-mıştı. Alınan mağlubiyete rağmen Çağrı Bey'in gerçek amacının Gazneli ordusunun savaşma kabiliyetini ölçmek olduğu ele geçirilen esirlerden öğrenilmişti.^[45]

Ulyaâbâd Savaşı'ndan sonra psikolojik üstünlük Gazneliler'e geçti. Sultan Mes'ud, Selçuklu problemini kökten çözmek üzere harekete geç-meye karar verdi. Bu amaçla Şâban 430/Nisan-Mayıs 1039 tarihinde Belh'ten Serahs'a gitmek üzere harekete geçti. Talekân'a varıldığı sırada savaş düzeni alınması üzerine Selçuklu liderleri (o sıralarda üç lider birbi-rinden bağımsız şekilde hareket etmektedir) bir araya geldi. Niyetlerinin savaşmak olduğu Gazneli casusları tarafından Mes'ud'a bildirildi. Almış oldukları bu karardan önce Tuğrul Bey ve Musa Yabgu, Mes'ud ile savaş-malarının imkânsız olduğunu belirterek Rey, Cibâl veya Cürcân'a gitmeyi teklif etmişti. Çağrı Bey ise bu görüşe karşı olduğunu beyan etti. O, Ulyaâbâd'da gücünü test ettiği Gazneli ordusunu yenebileceklerini iddia et-miş, savaş yönünde görüş belirtmişti. Neticede uygulamaya konulan onun fikri oldu. 18 Ramazan 430/13 Haziran 1039 tarihinde Selçuklu keşif kolu Talekân'a gelmiş, bir sonraki gün iki ordu karşılıklı savaş düzeni almıştı. Bir süre önce Gazneliler ile arası bozulmuş olan bir grup asker Selçuklu-lar'a katılmış, ancak bu durum Selçuklular cephesinde şüpheyle karşılan-mıştı. Çağrı Bey'in fikriyle bu grubun ön saflara sürülerek bağlılıklarının test edilmesi uygulamaya konulmuş, başlayan savaşta büyük yararlılık gösterdikleri görülmüştü. Selçuklular, kesin bir zafer elde edememiş olsa da vermiş oldukları zarar az da değildi^[46].

aldığında çok kızmış, filcileri azarlayarak filin değeri olarak onlardan 100.000 dir-hem alınmasını ve bazı Hintli filcilerin de dövülmesini emretmişti, bkz., Beyhaki, *Târîh-i Beyhaki*, aynı yer.

[45] Beyhaki, *Târîh-i Beyhaki*, s. 752-753, 757; Köymen, *Kuruluş*, s. 284-285; Merçil, *Gazneliler*, s. 69-70; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 67-68.

[46] Beyhaki, *Târîh-i Beyhaki*, s. 754-755; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 8; Cüzcânî, *Tabakat*, s. 250; Turan, *Selçuklular*, s. 104; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 13-14; Köymen, *Kuruluş*, s.

Gazneliler son darbeyi indirmek için tekrar savaş düzeni aldı. Bizzat Sultan Mes'ud'un harekete geçmesi üzerine Selçuklular geri çekildi. Ancak fazla uzaklaşmadan ordugâh kurmuşlardı. Karşılıklı yapılan saldırılar ve karşılıklı alınan tedbirler neticesinde savaş Ramazan ayının sonuna kadar devam etti. 2 Şevval 430/27 Haziran 1039 tarihinde Gazneliler tekrar harekete geçti. Şiddetli geçen çarpışmalar neticesinde özellikle Çağrı Bey'in yerini terketmesi Gazneliler cephesinde moralleri arttırmış, bir süre sonra Selçuklular tamamen geri çekilmişlerdi. Mes'ud, zafernâmeler yazılmasını emretmiş ve 3 Şevval/28 Haziran günü Serahs'a gitmek üzere harekete geçmişti. Sadece iki gün sonra Selçuklular tekrar karşılarına çıktı. Devamlı olarak vur kaç saldırıları yapmaları, Gazneliler ordusunun su ihtiyacının karşılandığı nehrin güzergâhını değiştirmeleri sebebiyle Gazneliler büyük sorunlar yaşamaya başlamıştı. Selçuklular'ın tekrar savaşmak niyetinde oldukları anlaşılıyordu. Toplanan mecliste mevcut şartlarda Selçuklular ile savaşmanın doğru olmayacağı görüşü öne çıktı. Vezir Ahmed b. Abdüssamed, zaman kazanmak ve kesin sonuca ulaşmak için hazırlık yapılması gerektiğinden Selçuklular'a barış teklifi yapılmasını önerdi. Sultan Mes'ud en başta bu teklifi şiddetle reddettiysen de daha sonra kendi bilgisi dışında bu görüşmelerin devam ettirildiğinin karşı tarafa söylenmesi şartıyla kabul etti. Yapılan görüşmelerden sonra Selçuklular, Nesâ, Dihistân ve Ferâve'ye çekilmeyi kabul etmişlerdi. Diğer bir ifâdeyle 1035 anlaşmasından sonra ele geçirmiş oldukları (özellikle Nîşâbur, Merv ve Serahs) şehirleri boşaltmak suretiyle ilk kazanımlarına geri dönmüşlerdi. Gazneliler'in hedefi Herat'a giderek toparlanmak, Selçuklular'ın hedefi ise almış oldukları iki mağlubiyetin yaralarını sararak Mâverâünnehir'den gelebilecek muhtemel kuvvetlerle daha güçlü bir hale gelmekti. Sultan Mes'ud, planlandığı gibi Herat'a gittiysen de Tuğrul Bey, Nîşâbur'a, Çağrı Bey, Serahs'a ve Yûsuf Yinal'a bağlı topluluklar da Bâverd ve Nesâ taraflarında konaklamışlardı. Diğer bir ifâdeyle Selçuklular anlaşma şartlarını yerine getirmemişlerdi.^[47]

9. Dandanakan Savaşı ve Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Herat'a gelen Sultan Mes'ud'un nihai hedefi Selçuklular'ı Ceyhun'un karşı tarafına atmak. Bu amaçla 18 Safer 431/9 Kasım 1039 tarihinde içinde elli filin de bulunduğu orduyla Herat'tan harekete geçti. Genel hedef Selçuklular, özel hedef ise Nîşâbur'da bulunan Tuğrul Bey'in ele

287-290; Merçil, *Gazneliler*, s. 70-71; Sevîm-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 24-25; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 69-70.

[47] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 759-778; Cüzcanî, *Tabakat*, s. 250-251; Turan, *Selçuklular*, s. 104; Köymen, *Kuruluş*, s. 292-296, 301-302, 304, 309 vd.; Merçil, *Gazneliler*, s. 71-72; Sevîm-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 25; Agacanov, *Selçuklular*, s. 92-93; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 70 vd.

geçirilmesi idi. Bu amaçla Tûs şehrine yönelmişti. O, Tûs şehrine gelirse Tuğrul, Ustuvâ'ya yönelecek, Nesâ'ya gidemeyince Herat ve Serahs tarafına gitmek zorunda kalacaktı. Bu da yakalanması anlamına geliyordu. Ancak hastalanan Mes'ud'un bu yolculuk sırasında almış olduğu ilâç, binmiş olduğu fil üzerinde uyumasına neden oldu. Bu sebeple fil yavaş sürücülünce Tuğrul bu fırsattan faydalanarak kaçmayı başarmıştı. Daha sonra kardeşi Çağrı ile Bâverd'de bir araya gelmişlerdi. Mes'ud, Bâverd üzerine yürüyünce şehirden ayrılan Tuğrul ve Çağrı çöllere çekilmişlerdi. Nesâ'da bulunması Selçukluları daha zor durumda bırakacağından Sultan Mes'ud, Nesâ'ya gelmeyi daha uygun buldu. Bu harekât onun da düşündüğü gibi Selçuklular üzerinde büyük endişeye neden olmuştu. Öyle ki, çöllere çekilmiş olan Tuğrul Bey, pek çok gün çizmesini ve zırhını üzerinden çıkaramamış, kalkanını da kendisine yastık yaparak uyumuştur. Sultan Mes'ud ise Nesâ'dan Rebîüevvel 431/Aralık 1039 tarihinde Nişâbur'a gelerek Tuğrul Bey'in şehirdeki hâkimiyetine son verdi.^[48]

Gelinen noktada her şey Gazneliler'in istediği gibiydi. Ancak beklenmedik gelişmeler şartları Selçuklular'ın lehine değiştirdi. Nitekim yaşanan kuraklık Gazneliler ordusunu doğrudan etkilemiş, Nişâbur'da rahat hareket edebilme şansı yakalayamamışlardı. Selçuklular da aynı dertle mücadele etmelerine rağmen durumları nispeten daha iyiydi. En azından yem bulabilme şansları mevcuttu. Gazneliler yaşadıkları sıkıntıya rağmen Cemâziyelâhîr 431 sonu (1040 yılı Mart ayı ortaları) Nişâbur'dan ayrıldı. Selçuklular derhal onların karşısına çıkmış ve küçük çaplı çarpışmalar meydana gelmişti. Bu durumdaki Gazneli ordusu 19 Şâban 431/5 Mayıs 1040 tarihinde Serahs'a ulaşmayı başardı. Yolculuk sırasında pek çok hayvanları telef olmuştu. Toplanan mecliste Sultan Mes'ud'un "*Selçuklular da aynı şartlar içinde olduklarından savaşamazlar*" görüşüne şiddetle muhalefet edilmişti. Meclistekiler daha ziyade Herat'a gidilerek bu kıtlıktan kurtulabileceklerini önerirken Mes'ud, Merv'e gidileceği yönünde görüş beyan etti. Tüm itirazlara rağmen de kararından dönmedi.^[49]

Neticede 2 Ramazan 431/17 Mayıs 1040 tarihinde Merv'e gitmek üzere harekete geçildi. Hava sıcak, yiyecek az, yem verilemeyen hayvanlar zayıf ve üstelik asker oruçluydu. Kısaca Mes'ud haricinde hiç kimse halinden memnun değildi. 7 Ramazan/22 Mayıs günü 1.000 kişilik bir Selçuklu

[48] Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 790, 803-809; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 99; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, Türkçe çev., s. 89; Turan, *Selçuklular*, s. 105; Köymen, *Kuruluş*, s. 315-316, 318-320; Merçil, *Gazneliler*, s. 73-74; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 25; Ağacanov, *Selçuklular*, s. 93; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 79 vd.

[49] Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 812-817; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 99; Turan, *Selçuklular*, s. 105; Köymen, *Kuruluş*, s. 321 vd.; Merçil, *Gazneliler*, s. 74; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 25; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 83; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 82.

grubuyla temas sağlandı. Üzerlerine gönderilen 500 kişilik kuvvetle çetin bir savaşa giren Selçuklular, bu sırada pek çok deveyi ganimet olarak geri çekilmişlerdi. Bu durum Mes'ud tarafından deve hırsızlığı olarak yorumlanmış ve Selçuklular'ın gücü küçümsemmişti. Genel kanaat de Selçuklular'ın büyük ve donanımlı Gazneliler ordusu karşısında tutunamayacağı yönündeydi. Bunun için Merv'e kadar dayanmalı ve orada savaşılmalıydı. Şehirden alınacak destekle sorunlar çözülecekti. Gazneliler, Serahs'tan ayrılır ayrılmaz Selçuklular da durum değerlendirmesi yapmış, takip edilecek yol hususunda son kararı Tuğrul Bey'e bırakmışlardı. Tuğrul Bey bir kez daha Cürcân, orada tutunamazlarsa Rey'e gitmenin kendileri için uygun olacağını söylemiş ve sözlerini: "*Zayıf olmak böyle saltanat sürmekten daha iyidir.*" diyerek bitirmişti. Bir kişi haricinde herkes onu destekledi. Onu desteklemeyen kişi yine ağabeyi Çağrı Bey olmuştu. Çağrı Bey, Gazneliler'in durumunun hiç de iyi olmadığını belirtmiş, "*Bu durumda onlardan korkmamız acizlik olur*" demişti. Onun bu sözleri savaş yönünde herkesi ikna etmişti. Hemen hazırlıklara başlandı. 2.000'i genç olmak üzere 16.000 asker ile savaşılmaya karar verildi.^[50]

Gazneliler, 8 Ramazan/23 Mayıs günü Merv'e gitmek üzere harekete geçti. Kısa süre sonra dört bir taraftan Selçuklu saldırıları başladı. Yenilgiyi asla kabul etmiyor, bir taraftan geri püskürtülünce diğer taraftan saldırıyorlardı. Bu, zaten zor durumda olan Gazneli askerlerinin moralini daha da bozmuştu. Mes'ud ve oğlu Mevdûd'un bütün çabaları da sonuç vermedi. İkinci vakti toplanan mecliste ordunun içinde bulunduğu kötü durum Sultan Mes'ud tarafından da kabul edilmiş ve bütün gece eksikliklerin tamamlanması için çabalanmıştı. Ertesi gün ordu harekete geçtikten kısa süre sonra Selçuklular tekrar görüldü. Ancak Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu geride kalmış, asıl saldırı için fırsat beklemişlerdi. Her geçen dakika daha da kötüye giden Gazneliler ordusu, bu halde Dandanakan hisarına kadar ulaşmayı başardı. Burada kendilerine su takviyesi yapıldı. Ancak ırmakların kuruması ve hisarın dışındaki kuyulara Selçuklular tarafından hayvan leşleri atılması Gazneliler'i zor durumda bırakmıştı. Hayvanlara su verilen havuz hisardan beş fersah uzaktaydı. Ordu oraya

[50] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 824-828; Cüzcânî, *Tabakat*, s. 249; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, Türkçe çev., s. 90; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 98; Köymen, *Kuruluş*, s. 324-326; Merçil, *Gazneliler*, s. 75; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 26; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 83 vd.; Reşîdüddin ('Türkçe çev., s. 90), Dandanakan Savaşı'ndan önce Selçuklular'ın Gazneliler'e gece baskını düzenlemeye karar verdiğini, gece yarısı bir adamın dua ederken "*Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık.*" (Sâd Sûresi/26) ve "*(Ey mülkün sahibi olan Allah'ım) ...Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın.*" (Âl-i İmrân Sûresi/26) mealindeki ayetleri okuduğunda bunların anlamını soran Çağrı Bey'in aldığı cevap üzerine mutlu olduğunu, her iki ayeti de iyiye yorumarak cesâretinin arttığını zikretmektedir. Bilindiği üzere Çağrı Bey'in adı Dâvud'dur.

yakın bir yerde konaklamak için harekete geçince düzeni bozulmuş, bu da Selçuklular'a beklemiş oldukları saldırı fırsatını vermişti. Savaş çok daha şiddetli bir hal almıştı. Bu sırada Selçuklular, bir at veya insana değdiğinde onları öldürebilecek güçte olan zehirli savaş mühimmatını (bir çeşit bomba) devreye soktu. Gazneliler ordusu iyice dağıldı. Mes'ud ise esir düşme endişesiyle kaçmış, sonuçta kazanan Selçuklular olmuştu. Daha sonra üç Selçuklu lideri atlarından inerek secdeye kapanmış, ardından savaşı kazandıkları yere gelerek bir çadır ve taht kurmuşlardı. Tahta oturan Tuğrul Bey, Horasan Emîri olarak selâmlanmış, Türkistan Hanları, Ali Tegin oğulları, Batı Karahanlı hükümdarının oğulları ile bütün Türkistan ileri gelenlerine zafernâmeler gönderilmişti. Ayrıca Tuğrul Bey'in Nişâbur'a, Musa Yabgu'nun Yınalhılar ile birlikte Merv'e,^[51] Çağrı Bey'in de Belh ve Tohâristan taraflarına gitmesine karar verilmişti. Alınan kararlar Selçuklular'ın artık bağımsız bir siyâsî teşekkül olduklarını gösteriyordu. Selçuklu hânedan mensupları derhal genişleme faaliyetlerine başlamıştı. Kurulan devlet, uzun yıllar boyunca tüm Ortadoğu ve İslâm coğrafyasında önemli değişimlerin sebebi olacaktı.^[52]

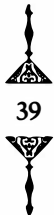
10. Çağrı Bey'in Durumu

Dandanakan Savaşı'ndan sonra toplanan kurultayda Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu'ya kendi hâkimiyet bölgeleri verilmişti. Tuğrul Bey, bu üçlü içerisinde daha üst bir statüye sahip olmakla birlikte herkes kendi adına hutbe okutuyordu. Bu paylaşımda Çağrı Bey'e Merv merkezli Horasan'ın doğusu verilmiş, başta Belh olmak üzere Gazneliler'e ait topraklara yönelik olarak genişleme hakkına sahip olmuştu. Çağrı Bey, Merv'i yönetim merkezi yaptıktan sonra Belh'i ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Onun bu hareketi üzerine Gazneli Veliahd Mevdûd ve Vezir Ahmed b. Abdüssamed de Belh'e gönderilmişti (10 Muharrem 432/20 Eylül 1040). Belh yakınlarına ulaşan Gazneliler ile yapılan ilk mücadeleyi Çağrı Bey kazanmış, bu sırada Gazneli Mes'ud'un öldürülmesi üzerine Mevdûd, tahtı ele geçirmek üzere Belh'ten ayrılmak zorunda kalmıştı. Belh Hâkimi Al-tuntak da şehri Çağrı Bey'e teslim etmekten başka çare bulamadı. Çağrı Bey daha sonra Cüzcân, Bâdgîs, Huttelân ve Tohâristan'da ele geçirmişti.^[53]

[51] Merv daha sonraları Çağrı Bey'in idarî merkezi olacaktır.

[52] Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 828-835, 841-842-844; Cüzcânî, *Tabakat*, s. 251; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 99-100; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 8, 12; Bundârî, *Zübde*, s. 6; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, Türkçe çev., s. 90-91; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 429-430; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 41; Turan, *Selçuklular*, s. 106; Köymen, *Kuruluş*, s. 331-332, 336-339; Merçil, *Gazneliler*, s. 75-76; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 26-27; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 86-89.

[53] Gerdîzi, *Zeynü'l-ahbâr*, s. 86; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 869-870, 872, 879-880, 882-885, 891-893, 897-900; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 9; Cüzcânî, *Tabakat*, s. 234;

Devletin bağımsızlığını kazanmasından sonra Hârizm seferi istisna Çağrı Bey doğuda, Tuğrul Bey de batıda faaliyet göstermişti. Kardeşleri son kez bir araya getiren sefer eski düşman Şah Melik üzerine yapıldı. Sultan Mes'ud, ölmeden önce Hârizm'i Şah Melik'e bırakmış, Şah Melik de Harun'dan sonra buraya hâkim olan İsmâil b. Altuntaş'a saldırarak Hârizm'i ele geçirmişti. Bunun üzerine İsmâil, Selçuklular'a sığındı. Çağrı Bey'in İsmâil'in kuvvetleriyle birlikte Hârizm'e yönelmesi, Şah Melik'in geri çekilmesini sağladı. Ancak bir süre sonra tekrar Hârizm'e geldi. Onun Hârizm'e gelmesi Tuğrul ve Çağrı Bey'in birleşmesine ve Gürgenç'te onu kuşatmalarına neden oldu. Zor durumda kalan Şah Melik, Gazneliler'e sığınmak üzere kaçmış ve Mekkân bölgesine ulaştığı sırada Ertaş b. Yûsuf Yınal tarafından yakalanmıştı. Derhal Çağrı Bey'in huzuruna getirilen Şah Melik öldürüldü. Bu sayede hem Hârizm ele geçirilmiş hem de eski ve önemli bir düşman bertaraf edilmişti (434/1043).^[54]

Çağrı Bey'in bir diğer mücadelesi Gazneliler ile olmuştu. Gazneli Sultanı Mevdûd'un Horasan'ı geri alma düşüncesi 435 (1043) tarihinde Belh'e saldırmaya neden oldu. Bu sırada hasta olan Çağrı Bey, oğlu Alparslan'ı Gazneliler ile mücadele etmekle görevlendirdi. Alparslan, henüz on dört-on beş yaşında ilk önemli başarısını bu mücadele sırasında elde etmiş, bunun üzerine Çağrı Bey ona Belh, Tohâristan, Vahş, Velvalic ve Kubâdyân'ın idâresini vermişti (435/1043). Çağrı Bey daha sonra Ceyhun'un öte tarafındaki Tirmiz şehrine yöneldi. Kale komutanı şehre yardım gelmesinin mümkün olmadığını bildiğinden teslim olmayı uygun bulmuş ve Gazne'ye gitmişti.^[55]

Selçuklular karşısında alınan mağlubiyetlerden sonra Sultan Mevdûd daha farklı bir strateji benimsedi. Artık ittifak halinde savaşıyordu. Bunun için Karahanlılar ve Şîî Büveyhî Devleti'nden İsfahan Hâkimi Ebû Kâlicâr

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 370-373; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 42-44; Turan, *Selçuklular*, s. 109; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040*, Edinburgh 1963, s. 230; Merçil, *Gazneliler*, s. 77; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 28-29.

- [54] Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 940, 944; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 386-387; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 61; Turan, *Selçuklular*, s. 110; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 28-29; Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, Ankara 2004, s. 156; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 114-116; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 124; Cihan Piyadeoğlu, *Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)*, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 49, İstanbul 2009, s. 2-4.

- [55] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 18; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, çeviri, not ve açıklamalar: Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara 1989, s. 21; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 395; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 60; Köymen, *Alparslan*, s. 3-4; Merçil, *Gazneliler*, s. 80; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 29; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 116-117.

ile birlikte hareket edecek, başarı kazanılması durumunda ele geçirilecek olan Horasan topraklarından bir kısmını onlara verecekti. Bunun için harekete geçen Mevdûd, kısa süre sonra hastalanarak geri dönmek durumunda kalmış, ardından da vefat etmişti (20 Recep 441/18 Aralık 1049). Ebû Kâlicâr, girmiş olduğu çölde büyük kayıplar vermiş ve geri dönmek zorunda kalmıştı. Sadece Karahanlı Arslan Han, Tirmiz'e gelmek ve Hârizm'e yürümek suretiyle harekete geçebilmişti. Çağrı Bey ise Ceyhun kenarında ordugâh kuran Arslan Han ile görüşmüş ve onunla barış yapmaya muvaffak olmuştu.^[56]

Çağrı Bey ile Gazneliler arasındaki mücadeleler bir süre kesintiye uğradı. En önemli mücadele ise 444 (1053) tarihinde gerçekleşti. Gazneli Sultanı Abdürreşîd'in öldürülmesinden önce Hâcib Tuğrul, sürekli olarak Selçuklular'ı Horasan'dan atma isteğini dillendiriyor, ancak Abdürreşîd bunu kabul etmiyordu. Neticede Hâcib Tuğrul, bir miktar askerle Horasan'a gönderildi. Tuğrul, ilk olarak Musa Yabgu'nu hâkimiyet bölgesine yönelerek onu mağlup etmeyi başardı. Bir sonraki hedefi olan Horasan için merkezden daha fazla asker istemişti. Gönderilen kuvvetlerle birlikte iyice gücünü arttıran Tuğrul, bu gücü Gazneliler aleyhinde kullanmaya karar vererek geri dönmüş, Gazne'ye hâkim olarak Abdürreşîd'i öldürmüştü. Ardından Sultan Mes'ud'un kızıyla evlenmek suretiyle hükümdarlık için hukukî bir dayanak elde etmişti. Ancak Hırhîz adındaki başka bir gulâm onu öldürerek Ferruhzâd b. Mes'ud'u tahta çıkardı. Çağrı Bey, Gazne'deki bu kargaşadan istifâde etmek için harekete geçtiyse de Hırhîz'e mağlup olmaktan kurtulamamıştı. Bu gelişme Gazneliler'in Horasan'ı geri almak üzere saldırıya geçmesine neden oldu. Külsarığ idâresindeki Selçuklu kuvvetleriyle yapılan mücadeleyi kazanan yine Gazneliler olmuştu. Durumu düzeltme vazifesi tekrar Melik Alparslan'a verilmiş, Alparslan da bu görevi başarıyla tamamlamıştı. Sonuçta iki taraf arasında birbirlerine saldırmazlık koşuluyla bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma Ferruhzâd'dan sonra tahta çıkan İbrahim tarafından da kabul edilmiş ve uzun süre uygulamada kalmıştı. Gazneliler ile yapılan anlaşmadan kısa süre sonra Çağrı Bey, Recep 451 (Ağustos-Eylül 1059) tarihinde vefat etti. Ölümünden sonra Horasan'a oğlu Melik Alparslan hâkim olmuştu.^[57]

[56] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 19; İbnü'l-Adîm, *Biyografiler*, s. 21; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 424; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 61-62; Köymen, *Alparslan*, s. 4; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 29; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 119.

[57] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 11, 20; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 441-443; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 430; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 46-49, 63; Merçil, *Gazneliler*, s. 82-83; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 117-118, 131-132.

11. Musa Yabgu'nun Durumu

Selçuk Bey'in oğlu olan Musa Yabgu, Dandanakan Savaşı'ndan sonra Herat'ı ele geçirerek merkez yapmış, ayrıca Sistan da onun hâkimiyetine bırakılmıştı. Burada nispeten sakin bir yaşam süren Musa Yabgu, Gazneliler'in Sistan'ı ele geçirme emellerini boşa çıkarmış ve bölgeye kalıcı şekilde yerleşmişti. Yukarıda bahsettiğimiz Hâcib Tuğrul'un harekâtıyla bölgeyi kısa süreliğine de olsa kaybeden Musa Yabgu, Tuğrul'un geri çekilmesiyle birlikte oğlu Karaarslan Böri ile veziri Ebü'l-Fazl, hâkimiyetini tekrar tesis etmişlerdi. Ancak hâkimiyet konusundaki en önemli sorun hanedan içinden gelmişti. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın Anadolu seferi sırasında öldürülmesi, yaşlılığı ve diğer oğlu Böri'nin idarî ve askerî anlamdaki yetersizliği Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'nin dikkatini çekmişti. Babasının olurunun alan Yâkûtî, Sistan'a giderek Musa Yabgu adına burayı yöneten Ebü'l-Fazl'dan bölgeyi terk etmesini, hutbenin de Çağrı Bey adına okunmasını talep etti. Ret cevabı alınca bu sefer Çağrı Bey devreye girmiş ve aynı talepte bulunmuştu. Bunun üzerine Musa Yabgu, Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak bu durumun Dandanakan Savaşı'ndan sonra alınmış olan kararlara ters düştüğünü hatırlattı. Tuğrul Bey, Musa Yabgu'ya tam destek verince Böri, Sistan'a gelerek idâreyi Çağrı Bey'in memurlarından geri almıştı (Rebiülâhîr 448/Temmuz 1056).^[58] Musa Yabgu ile ilgili kaynaklarımızın zikrettiği son olay Tuğrul Bey'in ölümünden sonra tahtı ele geçirmek üzere hareket etmiş olduğu bilgisidir (456/1063-1064). Ancak Alparslan tarafından kuşatılan Musa Yabgu mağlup olmuş, fakat yerinde bırakılmıştır. Ölümü hakkında bilgi bulunmamaktadır.^[59]

B. SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ (1040-1063)

1. Devletin Sınırlarının Genişlemesi

Tuğrul Bey, Nişâbur merkezli olarak devlet teşkilatını kurup bozulan düzeni tekrar sağladıktan sonra ilk olarak Cürcân ve Taberistân'ı hâkimiyeti altına aldı. Onun bu hususta en büyük yardımcısı Selçuklu âilesine mensup kişiler ve doğudan gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmek

[58] Melikü's-şuarâ Bahâr, *Târîh-i Sistan*, nşr., Ali Asger Abdullâhî, Tahran 1381 hş., s. 435 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 128-129; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 19; Osman G. Özgüdenli, "Yeni Paraların İşığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münâsebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, Sayı 243, Ankara 2002, s. 556; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 120-121.

[59] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 46-47; Köymen, *Alparslan*, s. 40, 43; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 40; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul 2012, s. 54-55; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 130.

suretiyle Çağrı Bey olmuştu. Bu rahatlıkla faaliyetlere devam edilerek Hazar denizinin güneyinde kurulmuş olan Ziyârililer ve Bâvendîler gibi yerel hanedanlar Selçuklu tâbiyyetine alındı (433/1041-1042). Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Hârizm de ele geçirilmiş ve batıdaki faaliyetleri ağırlık verilmeye başlanmıştı. Selçuklular'ın batıya yönelmesi daha önce buraya gelmiş olan Türkmenler'i rahatsız etti. Bu rahatsızlık Kâkûyîlerden Alâüddeve'nin Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh'a başvurarak şikâyetçi olmasına neden oldu. Halifenin Tuğrul Bey'e gönderdiği mektuptan sonra o sıralarda Dihistân'da bulunan İbrahim Yınal, Türkmenler'i kontrol altına almak üzere batıya gönderildi. İbrahim Yınal, Rey ve Hemedan bölgesini ele geçirmişti. Burada bulunan Türkmenler ise daha batıya göç etmişlerdi. Ardından Rey'e gelen Tuğrul Bey, muhtemelen batıdaki faaliyetler de düşünülerek başkenti Nîşâbur'dan Rey'e taşıdı (1042). Ayrıca şehirdeki eski sarayı yıktırarak yeni bir saray, cami ve medrese inşâ ettirdi.^[60]

Rey başkent ilân edildikten sonra İran'ın fethine devam edildi. İlk hedef Merdaviç'in idâresi altındaki Kazvin oldu. Merdaviç, yıllık 50.000 dinar vergi vererek Selçuklu hâkimiyetini tanıdı. İsfahan Hâkimi Ferâmürz b. Alâüddeve de yıllık vergi karşılığında Tuğrul Bey'e tâbi olmayı kabul etmişti. Bu süreçte itaati kabul etmeyen Dihistân Hâkimi Kâmyâr'ın yerine başka birisini atayan Tuğrul Bey, Rey'e dönmüştü. Ancak İran fetihleri İbrahim Yınal, Kutalmış ve Kavurd'un idâresinde devam ettirilmişti. Neticede Şîraz merkezli Büveyhîlerin elinde bulunan Şehrizor, Dinever, Karmisîn, Damgân, Şîraz ve İstahr gibi önemli şehirler Selçuklu hâkimiyetine geçmişti. Melik Alparslan da Fars eyâletinin önemli bir kısmını ele geçirmişti. Böylece Büveyhîlerin İran'ın büyük kısmında sürdürmekte olduğu hâkimiyet sona erdirilmiş oluyordu.^[61]

[60] Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme*, nşr., Zebîhullah Safâ, Tahran 1351 hş., s. 10; Bundârî, *Zübde*, s. 6; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 298, 387; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 429; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 51-52; Turan, *Selçuklular*, s. 109-111; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, s. 41; Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam*, North Carolina 1970, s. 91; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 29 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 28 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 91 vd.; Bosworth (aynı yer), Rey'in 433/1041-1042 tarihinde ele geçirildiğini kaydetmektedir. Bununla birlikte 432/1040-1041 senesinde Rey'de ilk Selçuklu parasının basılmış olabileceği de düşünülmektedir, bkz., Sadi S. Kucur, "A Study on the Coins of Tughril Beg, the Sultan of the Great Seljuqs", *XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid 2003*, Madrid 2005, s. 1600.

[61] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 379; Turan, *Selçuklular*, s. 111; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 33-34; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 30; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 94.

2. Tuğrul Bey ve Anadolu Akınları

a. İlk Akınlar

Dandanakan Savaşı'ndan sonra hızlı bir şekilde teşkilatlanmaya giden Selçuklular, göçebe unsurlara dayanarak kurulmuş olmasına rağmen merkezi bir yapılanmaya giderek Türkmenler'i devlet yapısının dışında tuttu. Bu durum daha sonra Türkmen meselesi olarak karşılına çıkacak ve sorunlara neden olacaktı. Selçuklular'ın kuruluş sürecinde önemli roller üstlenen Türkmenler, bir süre sonra Tuğrul Bey tarafından batıya, Hemedan civarına geldiklerinde de İbrahim Yınal tarafından Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya yönlendirilmişlerdi. Azerbaycan'a gelen Türkmenler, buranın hâkimi Ebû Mansûr Vehsûdân'ın hizmetine girdi. Ancak onunla anlaşamayan Türkmenler oradan ayrılarak Urmiye çevresine gelip yerleşmişlerdi. Bu sırada İbrahim Yınal'ın batıya yönelmesi karışıklıklara neden oldu. Türkmenler, İbrahim Yınal'ın kendileri üzerine geldiği endişesiyle Buhtan (Botan) Çayı'nı geçerek Erzen ve Batman taraflarına ilerlemişlerdi. Boğa ve Anasioğlu'nun komuta ettiği Türkmenler, Diyarbakır, Silvan, Erzen ve Mardin civarına hâkim olmuş, diğer bir grup da Cizre'ye akınlarda bulunmuştu. Mervânîlerin Cizre Vâlisi Süleyman, Mansûr idâresindeki Türkmenler'in burada kalmasına sadede kış mevsimi boyunca izin verdi. Bununla birlikte varılan anlaşmayı kutlamak için düzenlenen şöende Mansûr'u tutuklayınca Türkmenler çok geniş bir alanda sorunlar çıkarmaya başladı. Mansûr ise daha sonra serbest bırakılmıştı (1042).^[62]

Türkmenler'in bölgede huzursuzluk çıkarmaları Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh'ın Tuğrul Bey'e mektup yazmasına neden oldu. Tuğrul Bey, Türkmenler'den Bizans'a yönelik faaliyetlerde faydalanmak düşüncesiyle onları huzuruna davet etti. Ancak onlar cezalandırılma endişesiyle bu daveti kabul etmemiş ve faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Bunun üzerine bölgede hâkim bulunan güçler Türkmenler aleyhine ittifak yaptı. Bu da Tuğrul Bey'in tekrar Türkmenler'e aynı şeyi teklif etmesine fırsat sağladı. O, Türkmenler'i Azerbaycan'a çağırarak Bizans'a karşı yapılacak seferlere dâhil olmalarını teklif etti. Bunu kabul eden Türkmenler (Mansûr, Göktaş, Anasioğlu, ve Boğa liderliğinde), Bizans komutanı Stephanos'u yenip esir aldıktan sonra Azerbaycan'a ulaşmışlardı (1045). Böylece Türkmenler, Selçuklu idâresine girmiş oldular. Tuğrul Bey'in bir sonraki adımı Azerbaycan'ın tamamının ele geçirilmesi için

[62] Mateos, *Vekayî'nâme*, s. 82-83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 295 vd.; Bundârî, *Zübde*, s. 6; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 40; Turan, *Selçuklular*, s. 120; Bosworth, "The Political and Dynastic History", s. 24; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 45-46; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 31-32.

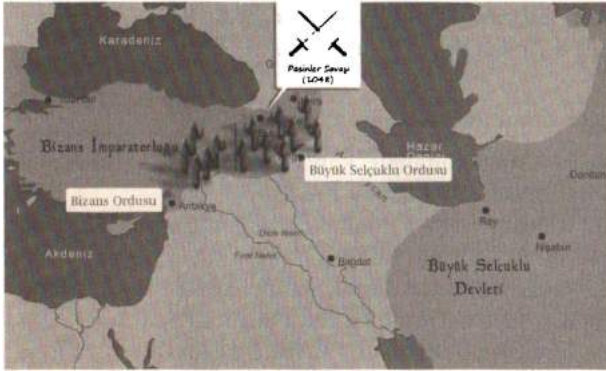
Hasan b. Musa Yabgu ile Yâkûti b. Çağrı Bey'i görevlendirmek oldu. Bu şehzâdelere daha sonra Kutalmış b. Arslan Yabgu da eklenecekti.^[63]

b. Pasinler Savaşı

Kendilerine verilen emir çerçevesinde Kutalmış, Kafkasya'da faâliyetlerde bulunurken, Şehzâde Hasan ise hedef olarak Anadolu'yu seçmişti. O, Erzurum civarında fetih faâliyetlerinde bulunduktan sonra Van Gölü çevresine inmeye karar verdi. Bu gelişme Bizans'ın Vaspurakan Vâlisi Aaron'un, Gürcistan Vâlisi Kekavmenos'tan destek alarak harekete geçmesine neden oldu. Büyük Zap Suyu kenarında pusuya düşürülen Hasan, ağır bir mağlubiyet almış, hatta şehit düşmüştü (1048). Bu gelişme Selçuklular'ı yeni bir plânlama yapmaya itti. Sonraki seferler büyük ordularla ve daha sistemli bir şekilde gerçekleştirilecekti. Bunu uygulamaya sokacak kişi olarak seçilen İbrahim Yinal, Azerbaycan Genel Vâliliği'ne atandı. Kutalmış da ona destek vermekle görevlendirildi. Böylece Anadolu seferleri bizzat hanedana mensup kişilerce sevk ve idâre edilecekti. Bazı kaynaklarca 100.000 kişi olarak kaydedilen Selçuklu ordusu derhal harekete geçti. Aaron ve Kekavmenos, Selçuklu ordusunun büyüklüğü karşısında İmparator IX. Konstantinos'dan yardım istemişlerdi. Neticede imparatorun emriyle Gürcülerden büyük bir kuvvet toplayan General Liparit, Aaron ve Kekavmenos ile birleşti. Bizans kuvvetleri 35.000 kişi civarında idi. Bu sebeple Liparit, barış istemek zorunda kaldı. Ancak seferin bir amacı da Şehzâde Hasan'ın intikamını almak olduğu için bu istek İbrahim Yinal tarafından reddedildi. Bu gelişmeden sonra Bizanslılar, Hasankale (Kapetru) mevkiine gelerek karargâh kurmuş, Selçuklular da Aras nehrini takip ederek Bizans kuvvetlerinin karşısında yerini almıştı. İkiye ayrılan Selçuklu kuvvetlerine İbrahim Yinal ve Kutalmış komuta edecekti. Bütün gün ve gece boyunca devam eden savaş sonunda Bizans kuvvetleri mağlup edilmişti (18 Eylül 1048).^[64] İbrahim Yinal, savaş sırasında esir edilen Liparit ve büyük miktardaki ganimet ile birlikte Tuğrul Bey'in huzuruna çıktı. Tuğrul Bey, kazanmış olduğu bu zafer nedeniyle İbrahim Yinal'ı 40.000 dinarla ödüllendirmek istemiş,

[63] Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev., Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 44; Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, Tarih, Tarih, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim, Ankara 1988, s. 9; İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, *Tarihü'l-Fârikî ed-Devletü'l-Mervâniyye*, Beyrut 1984, s. 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 301-302; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev., F. İşıltan, İstanbul 1970, s. 176; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 571; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 41; Turan, *Selçuklular*, s. 120; Sümer, *Oğuzlar*, s. 94 vd.; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 47-48. Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 32-33. Nikephoros Bryennios (aynı yer), Stephanos'u mağlup eden kişiyi Kutalmış olarak kaydeder.

[64] Honigmann (*Bizans Devletinin*, s. 178), savaşın tarihini 18 Eylül 1049 olarak verir.

Harita 4:

Pasinler savaşını gösteren harita.

[https://goo.gl/c5vjfV]

ancak İbrahim Yınal bunu kabul etmemişti. Alınan büyük galibiyet, Balkanlardaki Peçenek tehlikesinin baş göstermesiyle birleşince Bizans'ın barış istemesine neden oldu. Bizans elçisi, çok değerli hediyelerle Tuğrul Bey'in huzuruna çıktı. İmparatorun Liparit için gönderdiği fidyeyi kabul etmeyen Tuğrul Bey, onu karşılıksız

elçiye teslim etti. Ardından da Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh'ın akra-bası olan Şerif Ebû'l-Fazl Nâsır, Selçuklular'ın elçisi olarak Bizans'a gönderildi. Yapılan görüşmelerden sonra Emevîler döneminde İstanbul'da inşa ettirilen câmi ve medresenin tamir ettirilmesi, okutulmakta olan Şîî hutbenin Abbâsî Halifesi ve Tuğrul Bey adına değiştirilmesi, câminin mihrabına Türk hâkimiyet sembolü olan ok ve yay figürünün işlenmesi şartlarıyla barış yapıldı (441/1049-1050). Selçuklular'ın vergi isteği ise İmparator tarafından reddedilmişti. Bizans, anlaşma ile başlayan süreci Doğu Anadolu'daki bazı önemli askerî mevzileri güçlendirerek değerlendirmişti.^[65]

c. Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi

Tuğrul Bey, Bizans ile imzalanan anlaşmadan yaklaşık beş yıl sonra bizzat kendisinin komuta ettiği bir kuvvetle tekrar Anadolu'ya geldi. Tuğrul Bey'in bu seferle ilgili olarak muhtemel düşüncesi merkezî idâyeye sorun çıkarmakta olan Türkmenler'e yerleşebilecekleri uygun bölgeler bulabilmektir. Bunun için en uygun bölge Anadolu gibi görünmekteydi. Bu sebeple o, ilk olarak Azerbaycan'a girdi. Buranın hâkimi Vehsûdân ve

[65] Mikhail Psellos, *Khronographia*, haz., Işın DEMİRKENT, Ankara 1992, s. 155-156; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev., Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 56-57; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev., Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 90-91; Nikephoros Bryennios, s. 44; Azimî, *Tarih*, s. 10; Mateos, *Vekayi'nâme*, s.85 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 454-455; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, çev., Ali Sevim, *Makaleler*, Ankara 2005, II, s. 444; İbn Kesir, *el-Bidâye, el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev., Mehmet Keskin, İstanbul 2000, XII, s. 153; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 45-47; Turan, *Selçuklular*, s. 121-126; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 50 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 34 vd. Mikhail Psellos (aynı yer), İmparator IX. Konstantinos'un barış görüşmeleri sırasındaki yazışmalarda politikası gereği aşırı barışsever davrandığını, Sultan Tuğrul'un da bundan pay çıkardığını belirtmektedir.

Ebü'l-Esvâr itaat altına alındıktan sonra kuvvetlerini üçe ayırdı. İlk grup, Kafkaslardan Erzincan'a doğru ilerledi. İkinci grup, Oltu'dan Çoruh ırmağı vadisine ilerlemiş, Bayburt civarında paralı Frank askerleriyle mücadele etmişti. Üçüncü kol ise Kars'a ilerleyerek Bizans kuvvetlerini mağlubiyete uğratmıştı. Tuğrul Bey'in idâre ettiği kuvvet daha sonra Muradiye (Bargiri), ardından da Erciş'i ele geçirmişti. Bir sonraki hedef olan Malazgirt kalesi ise kuşatma sırasında Selçuklular'ın kullandığı bir mancınığı Norman askerinin yakması sebebiyle başarısız olmuştu. Bu sebeple oradan ayrılıp Kars'a yönelen Tuğrul Bey, daha sonra Erzurum taraflarına gelmiş, ancak Bizans kuvvetleri onun karşısına çıkmaya cesâret edememişti. Ardından Malazgirt kalesi ikinci kez kuşatıldıysa da yaklaşan kış sebebiyle şehrin önünden ayrılmak durumunda kalındı. Tuğrul Bey, bir sonraki sene tekrar Anadolu seferine çıkma düşüncesiyle geri dönerken Bağdat seferi nedeniyle bunu gerçekleştiremeyecekti.^[66]

Bununla birlikte Anadolu seferleri farklı komutanların idâresinde devam ettirildi. Selçuklu tâbiyyetindeki Errân Vâlisi Ebü'l-Esvâr, 447 (1055-1056) senesinde Türkmenler ile birlikte Anı ve çevresini ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Ancak Bizans Generali Nikephoros, onu mağlup ederek Bizans tâbiyyetine girmesini sağlamıştı. Yâkûtî ise beraberindeki önemli bir Türkmen kuvvetiyle birlikte Anadolu'ya yöneldi. Özellikle Sanduk (veya Saltuk), 1057 tarihinde Anadolu'ya sürekli olarak akınlar düzenlemiş, onu engellemekle görevli olan Nikephoros Bryennios da devamlı olarak mağlup edilmişti. Daha sonra Kars ve Anı tekrar kuşatıldı. Kaleler alınamayınca Pasin ovasına yönelen Selçuklular, Ügümi'yi ele geçirmiş, diğer bir Selçuklu birliği de Malazgirt ve Muş taraflarına inmişti. Yine Yâkûtî'nin emriyle Erzurum civarında faaliyet gösteren Selçuklu kuvvetleri, Erzincan ve Kemah'a kadar ilerlemişlerdi. Bir sonraki hedef ise Harput oldu. Selçuklular'ın bir diğer kolu Çoruh ve Kelkit vadisi boyunca ilerleyerek Şebinkarahisar'a ulaşmış ve ele geçirmişti. Emîr Dinâr idâresindeki bir kuvvet de Malatya'ya gitmiş ve şehri Bizanslılardan almıştı. Bütün bu harekât yerleşmeye yönelik gerçekleştirilmediği için kış mevsimine kadar sürmüş, daha sonra kuvvetler Azerbaycan'a dönmüştü.^[67]

[66] Attaleiates, *Tarih*, s. 57; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 92; Mateos, *Vekayi'nâme*, s.100-103; Aristakes Lastivertci, *History*, translated Robert Bedrosian, New York, 1985, s. 94; Azîmî, *Tarih*, s. 15; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 454; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 306; İbn Kesîr, *el-Bidâye,el-Bidâye*, XII, s. 165; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 49-50; Turan, *Selçuklular*, s. 129 vd.; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 57; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 36-37.

[67] Honigsmann, *Bizans Devletinin*, s. 180; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 586; Turan, *Selçuklular*, s. 151; Bosworth, "The Political and Dynastic History", s. 34; Sevim,

Gerçekleştirilen en son seferden iki yıl sonra (1059), Yâkûtî, Sâlâr-ı Horasan, Kapar (Kebîr), Ermeni kaynaklarında Kîçaçîş adıyla verilen kumandan ile Sabuk (muhtemelen Sanduk), tekrar Anadolu'ya gelmişti. Van Gölü'nün kuzeyinden Anadolu'ya giren kuvvetler daha sonra ayrılarak faaliyetlerine bağımsız şekilde devam etmişlerdi. Sâlâr-ı Horasan'ın Urfa kuşatması, Antakya Hâkimi Khaçator'un yardıma gelmesi sebebiyle başarılı olamadı. Sivas'a yürüyen Sabuk ise şehri ele geçirmişti (Temmuz 1059). Bu fetihler daha ziyade ganimet amaçlı olduğu için kısa süre sonra şehirden ayrılmıştı.^[68]

Tuğrul Bey'in Arslan Besâsîrî ile olan mücadelesi bu akınları bir süreliğine kesintiye uğratmıştı. Tuğrul Bey, isyanı bastırdıktan bir süre sonra Azerbaycan ve Errân'da kontrolünden çıkmış olan yerleri geri aldıktan sonra Irak'a gitmişti (1062). Anadolu seferleri de Yâkûtî'nin komutasında yapılacaktı. Yâkûtî bir süre sonra Sâlâr-ı Horasan, Ermeni imlâsıyla Cemcem, Isuli (muhtemelen Anasioğlu) ile birlikte Anadolu'ya geldi. Bağin (Ergani'nin kuzeyi), Ergani, ve Tulhum ele geçirildi. Bizans'ın seferleri engelleme çabası ise başarılı olamamıştı. Bu harekât, Tuğrul Bey'in hayatta iken Anadolu'ya yapılan sonuncu sefer olmuştu.^[69]

d. İbrahim Yınal'ın İsyanları

Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi olan İbrahim Yınal, iki kez isyan etmiştir. İbrahim Yınal'ın büyük başarı elde ettiği Pasinler Savaşı'ndan sonra Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın hâkimiyetindeki Hemedan bölgesinin kendisine teslim edilmesini istemişti. Bu istek eski Türk geleneğine aykırı idi. Geleneğe, hatta Dandanakan Savaşı'ndan sonra toplanan kurtayda alınan kararlara göre hâkim olunan bölge ele geçiren kişiye ait olacaktı. Gelen bu istek İbrahim Yınal tarafından reddedildi. Nitekim Rey de aynı şekilde Tuğrul tarafından elinden alınmıştı. Bu sebeple o, askerlerini toplayarak ağabeyinin yanından ayrıldı. Ardından yapılan mücadeleyi kaybeden İbrahim Yınal, müstahkem Sermâc kalesine sığınmak zorunda kaldı. Tuğrul Bey tarafından kaleden indirilen İbrahim Yınal, affedildi. Tuğrul Bey ona yanında kalması veya daha önce hâkim olduğu

Anadolu'nun Fethi, s. 55; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 36; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 25.

[68] Attaleiates, *Tarih*, s. 87; Honigmann, *Bizans Devletinin*, s. 180-181; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 591; Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 53-54; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 113; Turan, *Selçuklular*, s. 151; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 55-56; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 38; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 26.

[69] Psellos, *Khronographia*, s. 198-199; Mateos, *Vekayî'nâme*, s. 113 vd.; Honigmann, *Bizans Devletinin*, s. 183; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 594 vd.; Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 55; Turan, *Selçuklular*, s. 153-154; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 57-58; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 39.

yerlerin büyük bir kısmının kendisine iktâ edilmesi şeklinde iki ayrı teklifte bulunmuştu^[70]. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in yanında kalmayı tercih etti (441/1049-1050).^[71]

Yaklaşık on yıl Tuğrul Bey'in yanında kalan İbrahim Yınal, daha sonra kendisine yönetebileceği bir iktâ verilmesini istedi. Tuğrul Bey'in bu isteğe vermiş olduğu cevap İbrahim Yınal'ı pek memnun etmemişti.^[72] Yine de yeni ele geçirilmiş olan Musul, İbrahim Yınal'ın hâkimiyetine bırakıldı. Bununla birlikte İbrahim Yınal'ın 450/1058 tarihinde Musul'dan ayrılması Tuğrul Bey tarafından isyan olarak algılanmış, ancak Muharrem 450/Mart 1058 tarihinde Bağdat'a giden İbrahim Yınal, bu hareketi isyan amacıyla gerçekleştirmedeği hususunda ağabeyini ikna etmişti. Onun bu yolculuğu sırasında Arslan Besâsîrî ve eski hâkimi Kureys, Musul'u ele geçirmeye muvaffak oldu. Tuğrul Bey, Musul'u ele geçirmek üzere Nusaybin'e geldiğinde İbrahim Yınal, 26 Ramazan 450/16 Kasım 1058 tarihinde Tuğrul Bey'den ayrılacak Hemedan civarına gelmişti. Bazı rivayetlere göre bu hareket isyan etmeye yönelik önceden plânlanan bir adımdı. Bu sırada İbrahim Yınal, bir taraftan Fâtîmî dâisi olan el-Müeyyed vasıtasıyla Fâtîmîler ile yazışmakta, diğer taraftan da Arslan Besâsîrî tarafından saltanatı ele geçirmesi hususunda teşvik edilmekteydi.^[73] İbrahim Yınal'ın Hemedan'a dönmesi üzerine Tuğrul Bey de acilen Nusaybin'den Hemedan'a gitmeyi uygun bulmuştu. Ancak bu süreçte Tuğrul Bey'in yanında fazla asker kalmamış, İbrahim Yınal'a ise pek çok katılım olmuştu. Tuğrul Bey döneminde gulâm sisteminin hayata geçirilmesi ve Türkmen beylerini bertaraf etmeye yönelik politikalar neticesinde İran'da kalan gruplar iktidâr karşıtı hanedan üyelerini desteklemeye başlamışlardı. Bu durum Tuğrul Bey'i zor duruma sürüklerken, İbrahim Yınal'ın iki yeğeni Muhammed ve Ahmed (Ertâş'ın çocukları) büyük bir orduyla amcalarına katılmışlardı.

[70] Tuğrul Bey'in bu teklifle İbrahim Yınal'ın hâkimiyetindeki yerleri ona iktâ etmek suretiyle onun Dandanakan Savaşı'ndan sonra toplanan kurultayda elde etmiş olduğu hukukî statüyü değiştirmek istediği anlaşılmaktadır.

[71] Azimî, Tarih, Tarih, s. 12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 423; Turan, *Selçuklular*, s. 126; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 36; Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Sayı 23 İstanbul 2013, s. 132.

[72] Tuğrul Bey bu isteğe: "Biz ancak sana senin fethettiğin yerleri veririz, eğer Rahbe'ye gidersen orası senin olsun." şeklinde cevap vermişti, bkz., Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", s. 134.

[73] İbrahim Yınal, Fâtîmîler ile yaptığı yazışmalarda silah, mal, hilât ve unvan karşılığında Tuğrul Bey'e isyan edeceğini belirtiyordu. Anlaşmaya göre İbrahim Yınal başarılı olursa Fâtîmîler'e itaat edecek ve Fâtîmî halifesi adına hutbe okutacaktı. Bu sayede Selçuklu desteğinden mahrum kalan Abbâsîlere karşı Fâtîmî üstünlüğü sağlanmış olacaktı, geniş bilgi için bkz., Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 31, İzmir 2010, s. 29 vd.

İbrahim Yınal'a karşı koyamayacağını anlayan Tuğrul Bey, Hemedan'dan başkent Rey'e çekilmek zorunda kaldı. Tuğrul Bey, Rey'e çekildikten sonra bir taraftan Horasan hâkimi olan yeğeni Alparslan'dan diğer taraftan daha önce muhtemel bir Besâsîrî saldırısına karşı Bağdat'a gönderdiği eşi Altuncan Hatun ve Vezir Amîdülmülk'ten de yardım istemişti. Onun bu yardım istekleri cevapsız bırakılmamış, hem yeğenleri (Alparslan, Yâkûtî ve Kavurd) hem de eşi kendisine yardıma gelmişti. Neticede iki taraf 9 Cemâziyelâhîr 451/23 Temmuz 1059 tarihinde Rey yakınlarında karşı karşıya geldi. Öğlene kadar süren çetin bir mücadeleden sonra İbrahim Yınal, yanındaki birkaç adamıyla birlikte kaçmaya çalıştıysa da atının bitap düşmesi nedeniyle, iki yeğeni Ahmed ve Muhammed ile birlikte Melik Alparslan tarafından esir edildi. Tuğrul Bey, kendisiyle ikinci kez taht mücadelesine giren kardeşi İbrahim Yınal'ı bu kez affetmedi. O, Tuğrul Bey'in emriyle yeğenleri Ahmed ve Muhammed ile birlikte savaşın yapıldığı gün yay kirişiyile boğularak öldürülmüştü.^[74] Böylece Tuğrul Bey için büyük sorun teşkil eden İbrahim Yınal bertaraf edilmiş oldu.

e. Bağdat Seferi

Selçuklular'ın kısa sürede İran ve Anadolu'daki ilerleyişi onları Sün-nî dünyanın en önemli lideri durumuna getirmişti. Selçuklular'dan önce bu güç, Şîî Büveyhî Devleti'nin elindeydi. Zamanla güçlerini kaybeden Büveyhîler, özellikle aslen Türk olan Bağdat'daki komutanları Arslan Besâsîrî üzerinden Abbâsî halifesini baskı altında tutmaya devam etmişlerdi. Besâsîrî'nin baskıları, halifenin içine düştüğü maddi sıkıntı, Fâtımî Devleti'yle kurulan münâsebetler ve hutbenin onlar adına okunmaya başlanması neticesinde Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmişti. Büveyhîler hükümdârî Hüsrev Fîrûz'un Tuğrul Bey'in hâkimiyetindeki Şîraz ve çevresini ele geçirmesi harekete geçmek için yeterli sebep olmuştu. Bunun üzerine Sultan Tuğrul Bey, içinde sekiz filin de bulunduğu ordusuyla Bağdat'a yürümeye karar verdi. Buraya gelmeden önce başta Arslan Besâsîrî olmak üzere şehirdeki Türkler'e haber

[74] Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 16; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 106; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 13-14; Azimî, *Tarih*, s. 17; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 313; İbnü'l-Adîm, *Biyoğrafiler*, s. 4; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, II, s. 464-465, 476; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 484-485, 488-489; Bundârî, *Zübde*, s. 12-13; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, Türkçe çev., s. 100; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 182; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 99; Mîrhând, *Ravzâtü's-safâ*, IV, s. 262; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 353; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 54-55; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 128; Turan, *Selçuklular*, s. 138; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 52; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 43 vd. Savaşın ve İbrahim Yınal'ın ölümü hakkında iki farklı tarih verilmektedir. Bu konuda Sadreddin el-Hüseynî (s.14) ile Ahmed b. Mahmûd (s.55) 19 Cemâziyelâhîr 451/2 Ağustos 1059 tarihini verirken, İbnü'l-Esir (IX, 489) ise 9 Cemâziyelâhîr 451/23 Temmuz 1059 demektedir.

göndermiş ve kendilerine iyi davranılacağı sözü vermişti. Buna rağmen Arslan Besâsîrî, Rahbe'ye çekilmiş ve Fâtımîler'in himayesi altına girmişti. Şehirdeki diğer Türkler ise düzenlerinin bozulmasından endişe ederek Selçuklular'a karşı koyacaklarını bildirmişlerdi. Neticede Sultan Tuğrul Bey, Ramazan 447 (Aralık 1055) tarihinde Bağdat önlerine gelerek konakladı. Ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için şehre giren Selçuklu askerleri ise Türkler ve onlara destek veren bazı Bağdatlılar tarafından saldırıya uğramıştı. Bu gelişme Selçuklu askerlerinin şehre girmesine neden oldu. İsyan kısa sürmüştü. Tuğrul Bey isyanın elebaşlarını yakalatarak hapsedti. Ayrıca Büveyhî Hükümdarı Hüsrev Fîrûz da aynı akıbete uğramış, böylece Büveyhîlerin Irak kolu sona ermişti.^[75]

Bağdat'daki düzen tekrar tesis edildikten sonra Tuğrul Bey, sultanlık sarayına, askerler de Büveyhî askerlerinin boşalttığı mekânlara yerleştirildi. Bu esnada Aytegin de Bağdat şâhneliğine tayin edildi. Bir sonraki adım ekonomi alanında düzenleme yapılarak atılmıştı. Büveyhîlerden alınan Basra, Ahvâz, Hûzistan ve Errecân gibi bölgeler 360.000 dinar karşılığında Ebû Kâlicâr Hezâresb'e verildi. Buraların iktâ organizasyonu da Vezir Amîdülmülk Kündürî tarafından yapılacaktı. Yapılan düzenlemelerle birlikte Büveyhîlerin bölgedeki hâkimiyetlerine son verilmiş, ancak bu hâkimiyet Abbâsîlere devredilmemişti. Kısaca siyâsî tüm yetkileri Tuğrul Bey kendi üzerine almış, Abbâsî halifesi ise sadece dinî otorite olarak kabul edilmişti. Düzenlemelerin bir sonraki aşaması şehirdeki imâr faaliyetleri olarak kendini gösterdi. Bu amaçla Bağdat'ın doğusunda Dicle'nin kenarına bir Cuma Mescidi, evler, hamam, çarşı ve saray inşâ ettirildi. Medinetü Tuğrul Bey (Tuğrulî) olarak bilinen bu yerleşke Sultan Melikşah zamanında daha da genişletilmişti. Daha sonra iki hanedanı evlilik yoluyla birbirine bağlamak üzere Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatice Hatun ile Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillâh nikâhlanmıştı.^[76]

Bağdat'daki Selçuklu hâkimiyeti ve yandaşlarının şehirden uzaklaştırılması Fâtımîleri endişeye sevk etmişti. Bu sebeple Fâtımîler, Arslan Besâsîrî'ye sarılmışlardı. Bağdat'dan kaçan Şiîler yanında Kilâb ve Esedoğulları kabilelerinden aldığı desteğe bir de Fâtımîler'in yardımları eklenince Arslan Besâsîrî büyük bir kuvvet meydan getirdi. Bunu haber alan

[75] Râvendî, *Sudûr*, I, s. 104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 456-457, 459, 462-463; Bundârî, *Zübde*, s. 7; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 40-41; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 104; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1992, s. 498.

[76] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 463 vd.; Bundârî, *Zübde*, s. 7-8; Şemseddin Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-âyan*, çev., Ali Sevim, *Makaleler*, Ankara 2005, II, s. 9; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 52; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 41-42.

Sultan Tuğrul Bey, Kutalmış b. Arslan Yabgu ile Musul hâkimi Kureys'i Arslan Besâsîrî'nin üzerine gönderdi. Ancak Sincar yakınlarında yapılan savaş sırasında Kureys'in taraf değiştirmesi Selçuklular'ın yenilmesine, hatta ağır kayıplar vermesine neden oldu. Bu durum Tuğrul Bey'in on üç ay on üç gün süren Bağdat misafirliğinin sonu anlamına geliyordu. O, halifenin muhalefetine rağmen Ebû Kâlicâr Hezâresb ile yola çıkmak üzere hazırlık yapmıştı. Yâkûtî b. Çağrı Bey'in de yolda onlara katılması plânlanmıştı. Bu sırada Resultegîn b. Arslan Yabgu isyan etti. O, daha önce Hezâresb'in hâkimiyetine bırakılmış olan Basra, Ahvâz, Hûzistan bölgeleri ile Şîraz'ı da ele geçirmişti. Bu sıkışık durumda çıkan isyanı bastırma görevi Hezâresb'e verildi. Basra'ya gelen Hezâresb, Resultegîn'i bertaraf etmeyi başarmış, sonra da onu Bağdat'a götürmüştü. Sultan Tuğrul, halifenin de ricası neticesinde onu affetmişti.^[77]

Diğer taraftan Tuğrul Bey'in harekete geçmesi üzerine Arslan Besâsîrî, önce Rahbe'ye daha sonra da Bâlis'e çekilmek zorunda kaldı. Cizre'yi alan Tuğrul Bey, Sincar'ı ele geçirmiş, önceki savaşta sebepsiz yere Selçuklular'a saldıran halkını da cezalandırmıştı. Ardından ele geçirilen Musul'u, isyan ettikten sonra affederek yanında tuttuğu kardeşi İbrahim Yınal'ın hâkimiyetine bırakmıştı. Bağdat'a dönen Tuğrul Bey'i halifelik sarayında kabul eden Halife Kaim-Biemrillâh, onu yanındaki tahta oturttukça ona taç giydirmiş, beline altın kılıç takmış, ayrıca hil'ât, sancak ve diğer bazı hediyeler vermişti. Maddî hediyeler yanında Tuğrul Bey'e Melikü'l-maşrik ve'l mağrib (doğunun ve batının hükümdarı), Kasîmü Emîrül-Müminîn (Halifenin ortağı) ve Rükneddin (dinin direği) lakapları da verilmişti (25 Zilkade 449/23 Ocak 1058).^[78] Böylece Tuğrul Bey'in hâkimiyeti halife tarafından da tescillenmiş oluyordu.

f. Tuğrul Bey'in Tekrar Bağdat'a Gelmesi

İbrahim Yınal'ın isyan etmesiyle birlikte Bağdat'da kontrol altına alınmış olan düzen bozuldu. Nitekim Arslan Besâsîrî, isyan sebebiyle Tuğrul Bey'in şehirden ayrılmasını fırsat bilmiş, Kureys ile birlikte tekrar Bağdat'a gelmişti. Şâhne Aytegin ona karşı koyamadı. Böylece Arslan Besâsîrî, üzerinde Fâtımî Halifesi Mustansır'ın adının yazılı olduğu beyaz bayraklarla Bağdat'a girmişti (8 Zilkade 450/27 Aralık 1058). Başta halife olmak üzere şehrin ileri gelenlerinden pek çok kişi tutuklandı. Yapılanlar

[77] Râvendî, *Sudûr*, I, s. 105-106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 474-475; Bundârî, *Zübde*, s. 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 170; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 43.

[78] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 476, 480-481; Bundârî, *Zübde*, s. 10; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 52; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 42-43; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 105, 108.

bununla da kalmamıştı. Hutbe Fâtımî halifesi adına değiştirilmiş, ezan da Şîî kaidelere göre okunmaya başlamıştı. Kısaca Bağdat, Selçuklu hâkimiyetinden çıkmıştı. Tuğrul Bey ise bu sıralarda kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanı ile meşguldü. Mücadele sonunda kardeşini bertaraf etmeyi başaran Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî'ye haber göndererek halifenin eşi olan yeğeni Arslan Hatice Hatun'un yanına gönderilmesini istemiş, bir taraftan da Bağdat'a ilerlemişti. Onun Bağdat'a gelişiyle birlikte Arslan Besâsîrî tekrar kaçmış, Tuğrul Bey'de halifeyi makamına oturtmuştu. Kısa sürede Bağdat'daki düzen tekrar sağlandı. Ardından da Arslan Besâsîrî sorununun kökten çözümlenmesi için hazırlıklara başladı. Arslan Besâsîrî, Vâsıt ile Hille arasında hüküm süren Mezyedîlere sığınmıştı. Ani bir baskınla ele geçirilen Arslan Besâsîrî, Zilhicce 451 (Ocak 1060) tarihinde öldürüldü. Büyük sevinç gösterileri arasında tekrar Bağdat'a dönen Tuğrul Bey, şehirdeki kargaşa sırasında zarar gören dükkânları tamir ettirmiş, Emîr Porsuk'u da şâhne tayin etmişti. Sultan Tuğrul daha sonra yeğeni Arslan Hatice Hatun'u da yanına alarak başkent Rey'e dönmüştü.^[79]

Resim 2:
Tuğrul Bey'in,
İran'ın Rey
şehrinde
bulunan
türbesi.

[https://goo.gl/
Fdn7MS]

g. Tuğrul Bey'in Halifenin Kızıyla Evliliği ve Ölümü

Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun'un ölümünden sonra^[80] Vezir Amîdülmülk Kündürî halifenin kızını Tuğrul Bey'e istemek için Bağdat'a gönderilmişti. Ancak geleneklere göre halifenin kızları yabancılarla evlendirilmiyordu. Bu sebeple gelen istek önceleri reddedildiyse de daha sonra yüksek bir çehiz belirlenerek Tuğrul Bey'in isteğinden vazgeçmesi hedeflendi. Ayrıca halife, Amîdülmülk'e Tuğrul Bey'in bu istekten vazgeçmesini, aksi takdirde Bağdat'dan ayrılacağını söylemişti. Amîdülmülk'ün cevabı ise olmaması istenen evlilik için neden çehiz belirlendiği sorusunu sorarak şeklinde oldu. Amîdülmülk sonuç almadan geri dönünce halifenin bu tutumu Tuğrul Bey'i rahatsız etmiş ve halifeye tehdit içeren bir mektup göndermişti. Ardından da Irak'taki Selçuklu amîdine bir haber gönderecek halifenin gelirlerine el konulmasını emretti. Bu gelişme neticesinde

[79] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 15; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 491-492; Bundârî, *Zübde*, s. 10-12; Şebânkâreî, *Şebânkâreî, Mecma'u'l-ensâb*, s. 99; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 58-59; Turan, *Selçuklular*, s. 139-140; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 109-110.

[80] Altuncan Hatun ölümünden önce Tuğrul Bey'i yanına çağırarak: "Halifenin kızı Seyyide Hatun ile evlen, böylece dünya ve âhirette Tanrı katında şerefe nail olursun." dediği kaydedilmektedir, bkz., Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 130; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 58.

Abbâsî devlet adamları halifeyi ikna ederek evliliğe onay vermesini sağlamışlardı. Neticede İbn Mahlebân, sultanın yanına gönderildi. Tebriz yakınlarında bulunan sultanın otağında nikâh kıyıldı (Şâban 454/Ağustos 1062). Tuğrul Bey ise 455 (1063 başları) senesinde Bağdat'a gelmişti. Bağdat'daki sarayına yerleşen sultan ile Seyyide için 15 Safer (17 Şubat 1063) günü başlayan ve bir hafta süren görkemli bir düğün töreni düzenlendi. Seyyide daha sonra sultanın sarayına götürüldü. Sultan Tuğrul Bey, bir süre sonra gelini de alarak Rey'e hareket etti.^[81]

Sultan Tuğrul Bey, bu yolculuğu sırasında rahatsızlandı. Rey'e döndükten sonra da Selçuklular'ın Rey'deki yaylağı olan Tecrist Köyü'nde 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) tarihinde yetmiş yaşındayken vefat etti. Yirmi üç yıl hüküm süren Tuğrul Bey döneminde devlet büyük ilerlemeler kaydetmiş ve bölgenin en güçlü devleti durumuna gelmişti.^[82]

C. SULTAN ALPARSLAN DÖNEMİ (1063-1072)

1. Tahta Çıkışı

Büyük Selçuklular Tarihi, biraz da hanedan içi mücadeleler tarihi olarak öne çıkar. Özellikle Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın mücadelesini farklı şekilde değerlendirmekte fayda vardır. Kutalmış'ın taht mücadelesi, daha sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasının önemli aşmalarından birini teşkil eder. Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmûd tarafından bertaraf edilmesiyle Selçuklu âilesinin yönetimi Tuğrul ve Çağrı Bey'e geçmiş, Dandanakan Savaşı'ndan sonra da bu durum devam etmişti. Ancak Kutalmış, yönetim hakkının kendisinde bulunduğunu belirterek Sultan Tuğrul Bey henüz hayattayken isyan etmişti. O, bu amaçla kardeşi Resultegîn ile birlikte Türkmenler'in de desteğini alarak isyan etmişti. Selçuklular karşısında başarılı olamayan kardeşler Cibâl bölgesinde bulunan Girdkûh kalesine sığınmak durumunda kalmışlardı. Burada Emîr Humâr Tegîn tarafından kuşatılmışlarsa da kaleden çıkartılmaları mümkün olmamış, hatta üzerlerine gelen kuvvetleri geri püskürtmüşlerdi (Cemâziyelâhîr 463/Temmuz 1061). İsyân durumu Tuğrul Bey'in ölümüne kadar devam etmiş, bundan sonra Kutalmış tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmişti.^[83]

[81] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 15; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 109-110; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 36 vd.; Bundârî, *Zübde*, s. 18-21; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 139 vd.; Şebânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, s. 100; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 59; Turan, *Selçuklular*, s. 141-142; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 45-46; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 133-134.

[82] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 15; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 41; Bundârî, *Zübde*, s. 24; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 182-184; Şebânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, s. 100; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 63-64; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 47; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 134.

[83] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 21-22; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 135, 182; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 67; Turan, *Selçuklular*, s. 141; Köymen, *Tuğrul Bey*, s.

Sultan Tuğrul Bey'in çocuğu olmamıştı. O, eski Türk geleneğinden gelen levirat usulü gereği ölen ağabeyi Çağrı Bey'in hanımıyla evlenmiş, muhtemelen de bu hanımın etkisiyle Çağrı Bey'in oğlu Ebü'l-Kâsım Süleyman'ı veliaht tayin etmişti. Ancak onun ölümünden sonra taht için tek aday Süleyman olmadı. Kutalmış, Tuğrul Bey vefat ettiği sırada zaten isyan halindeydi. Melik Alparslan ise babasının ölümünden sonra Horasan'da idâreyi ele almış, Büyük Selçuklu Sultanlığı için beklemeye başlamıştı. Nitekim Tuğrul Bey'in hastalığının artması üzerine Horasan'dan batıya doğru harekete geçmiş, ancak yolda bunun doğru olmadığını öğrendiğinde geri dönmüştü. Ayrıca Sistan hâkimi Musa Yabgu da Herat'ta taht iddîacısı olarak ortaya çıkmış, adını bilmediğimiz Huttelân Emîri de isyan kervanına katılmıştı.^[84]

Tuğrul Bey'in ölümüyle birlikte daha etkin bir hale gelen Vezir Amîdülmülk Kündüri, Veliaht Süleyman'ı İsfahân'dan Rey'e getirterek tahta oturttu. Bu oldubitti hem Alparslan hem de Kutalmış tarafından kabul edilmemişti. Özellikle Alparslan, Amîdülmülk'e yazdığı mektupta^[85] mevcut durumu kabul etmediğini bildiriyordu. Gelineen noktada en güçlü aday olarak Kutalmış öne çıkmıştı. Nitekim Türkmenler, onun tarafında yer almış, 50.000 veya 90.000 kişilik bir ordu toplamıştı. Bu ordu karşısında Süleyman'ın dolayısıyla da Amîdülmülk'ün tutunması çok da mümkün görünmüyordu. Neticede Kutalmış, Rey'e gelerek Şevval 455 (Ekim 1063) tarihinde adına hutbe okuttu. Onunla mücadele edemeyeceğini anlayan Amîdülmülk, iç kaleye çekilerek Alparslan adına hutbe okutmuş ve onu yardıma çağırmıştı. Süleyman ise Alparslan'ın devreye girmesiyle birlikte Rey'den ayrılarak Şîraz'a gitmişti.^[86]

Süleyman'ın tahta çıkartılması bazı Emîrler tarafından da kabul edilmemişti. Büyük Selçuklu âilesinden, muhtemelen de Yûsuf Yınal'ın oğlu olan Erbasgan, Emîr Yağsıyan ve Hâcib Erdem, Kazvin'de Alparslan adına hutbe okutmuşlardı. Harekete geçen Alparslan, Huttelân üzerine yürümüş ve savaş meydanında Huttelân hâkimi öldürülmüştü. Daha

62-63; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 47; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 132.

[84] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 43-44, 46-47; Bundârî, *Zübde*, s. 26; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 187; Turan, *Selçuklular*, s. 147; Köymen, *Alparslan*, s. 40, 43; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 48.

[85] Alparslan mektubunda: "Sen felsefe, siyaset ve çeşitli bilim dallarında eğitim görmüş deneyimli bir devlet adamısın. Kutalmış isyan halinde ve Kavurd, Kirman'la meşgul bulunduğu sırada en büyük kuvvete sahip olan beni bir tarafa atıp, hiçbir varlık gösteremeyen Süleyman'ı sultan olarak tercih ediyorsun. Bu anlaşılacak bir şey değildir." demektedir, bkz., Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 216 vd.

[86] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 43-44; Bundârî, *Zübde*, s. 27; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 191-192; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 48; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 137.

sonra Herat üzerine yürüyen Alparslan, zorlu bir mücadeleden sonra şehri ele geçirmiş, ancak Musa Yabgu'yu yerinde bırakmıştı.^[87] Alparslan'ın Rey'e ilerlemesi üzerine Kutalmış onu karşılamaya çıktı. Damgân'a geldiğinde Kutalmış'a taht iddiasından vazgeçmesi yönünde gönderdiği haber olumlu karşılık bulmamıştı. Nitekim Kutalmış, babası Arslan Yabgu'nun hukukî hakları çerçevesinde sultanlığın kendisinde kalması gerektiğini düşünüyordu. Neticede iki ordu Damgân yakınlarındaki Milh (Dih-i Nemek) civarında karşı karşıya geldi. İlm-i nücûm bilen Kutalmış, savaşın zamanlamasını kendi aleyhinde görmüş, bunun için daha sonra savaşılması amacıyla savaş meydanına su akıtarak bataklık haline gelmesini sağlamıştı. Ancak Alparslan, beklemek niyetinde değildi. Ordusu az olmasına rağmen, Külsarığ, Savtegin, Sungurca ve Buldacı gibi önemli komutanlara sahipti. Neticede Alparslan ile Kutalmış arasındaki mücadeleden kazanan taraf Alparslan oldu. Kutalmış bir rivayete göre savaş alanında, diğerine göre de kaçarken atından düşerek vefat etmiş, kardeşi Resultegîn ile büyük oğlu (muhtemelen Mansûr) da esir düşmüştü. Kutalmış'ın cenazesi Rey'e götürülerek Tuğrul Bey'in yanına defnedildi. Ölümünün Alparslan'ı çok etkilediği, ağladığı ve günlerce yas tuttuğu rivayet edilmektedir. Bütün taht iddialarını bertaraf eden Alparslan, daha sonra Rey'e gelerek adına hutbe okutup para bastırdı. Ardından amcası Tuğrul Bey ile evlenmiş olan halifenin kızı Seyyide'yi Bağdat'a gönderen Alparslan adına halife de hutbe okutarak sultanlığını tasdik etmişti. Sultan Alparslan daha sonra devletin kaderi üzerinde önemli belirleyicilerden biri olan Nizâmülmülk'ü vezir tayin etmiş, eski vezir Amîdûlmülk'ü de Mervû'r-rûz'a göndermiştir.^[88]

2. Batı Seferi

Sultan Alparslan devlete hâkim olduktan kısa süre sonra 1 Rebülevvel 456/22 Şubat 1064 tarihinde Rey'den ayrılarak Azerbaycan'a yöneldi. Merend'e geldiği sırada daha önce Anadolu'ya seferler düzenlemiş olan Tuğtegin adlı bir Türkmen reisi ona itaat bildirerek güzergâh hakkında bilgiler vermişti. Nahçıvan'a gelen Sultan Alparslan, Aras nehrini gemilerin yan yana bağlanması suretiyle yapılan köprüden geçmiş, daha sonra

[87] Dandanakan Savaşı'ndan sonra Herat'a hâkim olan Musa Yabgu, daha sonra sadece Sistan'da hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu sıralarda Herat, Togaşah b. Alparslan'ın hâkimiyetinde olmalıdır, bkz., Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 55.

[88] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 45, 48-49; Bundârî, *Zübde*, s. 27-28; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 193-194, 197; Müstevfî, *Târîh-i güzide*, s. 430-431; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 68-70; Turan, *Selçuklular*, s. 147 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 49; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 138; Amîdûlmülk, bir yıl kadar burada hapis kaldıktan sonra 16 Zilhicce 456/29 Kasım 1064 tarihinde öldürülmüştür, geniş bilgi için bkz., Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 55.

da ordusunu ikiye ayırmıştı. Kendisinin komuta ettiği kuvvet Lori Ermeni Kralı Giorg'un arazisine girmiş, Giorg'un Selçuklu hâkimiyetini tanıma teklifini kabul etmişti. Ardından Gürcistan'a yönelen Sultan Alparslan, pek çok önemli şehir ve kaleyi ele geçirerek Gürcü Kralı IV. Bagrat'ı sıkıştırmış, o da Selçuklu tâbiyyetini kabul edeceğini bildirmek zorunda kalmıştı. Aras ırmağı havzası-

Resim 3:
Hagios Gerogios
Kilisesi.

[<https://goo.gl/HmCLHX>]

na geri dönen Alparslan, ele geçirmiş olduğu büyük ve değerli ganimeti de Rey'e gönderdi. İkiye ayrılan ordunun diğer koluna oğlu Melikşah, kardeşi Yâkûtî ile Vezir Nizâmülmülk komuta ediyordu. Bu ordu Aras ırmağı boyunca ilerleyerek Bizans arazisine girmiş, bugünkü Erivan'ın kuzey batısında bulunan müstahkem Byurakan (Anberd) kalesini ele geçirmişti. Daha sonra yine Aras boyunda bulunan Sürmari (Sürmeli) ve Hagios Gerogios kalesi de ele geçirildikten sonra Meryemnişin kalesi kuşatıldı. Önemli bir dinî merkez olan ve sağlam surları ile ünlü bu kale de fethedilmişti. Elde edilen büyük başarı sebebiyle Sultan Alparslan oğlu Melikşah ve Nizâmülmülk'ü kutlamış ve ardından birleşen ordu, Sepîdşehir ve Lâl kalelerini ele geçirmişti. Daha sonra Bizans'ın elinde bulunan ve Ortaçağ'ın en ünlü Hristiyanlık merkezlerinden biri olan Anı şehri bir sonraki hedef olarak seçilmişti. Bir tarafı Arpaçay'a bakan derin uçurumlar diğer tarafları da sağlam surlarla çevrili olup "asla ele geçirilemez" olarak bilinen Anı şehri, sıkı bir kuşatmadan sonra 16 Ağustos 1064 tarihinde ele geçirildi. Şehrin ele geçirilmesi İslâm dünyasında büyük sevince neden olmuş, Halife Kaim-Biemrillâh, Sultan Alparslan'a *Ebü'l-Feth* lakabını vermişti. Sultan Alparslan, Anı'yı Şeddâdîlerden Ebü'l-Esvâr'ın oğlu Menûcehr'in idâresine bıraktıktan sonra kardeşi Kirman Hâkimi Kavurd'un isyanı sebebiyle geri dönmek zorunda kaldı. Ancak bu süreçte kendisinin de büyük önem verdiği Anadolu seferlerine devam edilmesi hususunda gerekli emîrleri de vermişti.^[89]

[89] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 24-27; Attaleiates, *Tarih*, s. 88-90; Mateos, *Vekayi'nâme*, s. 118 vd.; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s. 182 vd.; Aristakes, *History*, s. 164-166; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 316-317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.49-52; Bundârî, *Zübde*, s.31; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'at*, II, s. 202-203; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 72 vd.; Honigmann, *Bizans Devletinin*, s. 183-185; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 596 vd.; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 57 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 154-156; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alparslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 14 vd.; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 59 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 50-51; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 29 vd.; Nevzat Keleş, *Şeddâdîler Devleti Tarihi*

3. Kavurd'un İsyanları

Sultan Alparslan, batı seferi sonrasında ağabeyi Karaarslan Kavurd'un^[90] isyankâr tavırlarını haber alarak onun üzerine yürüdü. Kavurd, tam manasıyla isyan etmemiş olmakla birlikte tâbiyet şartlarını da yerine getirmemişti. Özellikle sultanın emri ve bilgisi dışında genişleme amaçlı Fars seferi, Sultan Alparslan tarafından itaatsizlik olarak görülmüştü. Sultan Alparslan'a tâbi Şebânkâre Emîri Fazlûye üzerine yürüyen Kavurd, Şiraz'ı ele geçirdi. Ayrıca o, kız kardeşi Gevher Hatun'un eşi Erbasgan ile de muhtemelen Alparslan aleyhinde ittifak yapmıştı. Bu gelişmeler üzerine harekete geçen Alparslan, Hemedan'a geldiği sırada Fazlûye kendisine sığınmış, Kavurd'dan alınan Şiraz tekrar ona verilmişti. Kavurd ise sığınmış olduğu kaleden gönderdiği haberle itaat bildirmiş, bunun üzerine Alparslan, İsfahan'a geri dönmüştü (457/1065). Ancak Kavurd, vezirinin kıskırtmaları neticesinde bir süre sonra gerçek anlamda isyan etti. O, güçlü surları sebebiyle savunulması daha kolay olan Berdesîr kalesine sığınmıştı. Sultan Alparslan'ın onun üzerine yürümesi uzun sürmedi. Alparslan'ın öncü kuvvetlerinin asıl ordu Kirman yolundayken Kavurd'un kuvvetlerini yenmesi Kavurd'u barış istemeye sevk etti. Ardından Cıruft kalesine sığınan Kavurd, daha sonra sultanın huzuruna giderek itaat arz etmişti. Kirman'ın yönetimini tekrar kendisine bırakan Sultan Alparslan, Şiraz yakınlarındaki İstahr kalesi üzerine yürümüş ve burayı da ele geçirmişti (459/1067).^[91]

Kavurd'un Sultan Alparslan'a olan itaati çok da uzun sürmedi. Son isyan ilk ikisine oranla daha iyi plânlanmıştı. Nitekim Kavurd, ilk olarak eski düşmanı Fazlûye ile bu kez ittifak yapmış ve ardından harekete geçmişti. Diğer bir ifâdeyle Sultan Alparslan'ın iki kişiyi bertaraf etmesi gerekiyordu. Bunun için harekete geçen sultan ilk olarak Fazlûye üzerine, Şiraz'a yürüdü. Şehri ele geçirmesine rağmen Fazlûye'yi bertaraf edemedi. Çünkü o müstahkem Hurşeh kalesine çekilmişti. Kale önünde zaman harcamak istemeyen Sultan Alparslan, kuşatmayı Nizâmülmülk'e bırakarak Kirman'a yönelmişti. Nizâmülmülk'ün Fazlûye'yi esir ettiği haberi ulaştığında Sultan Alparslan, Berdesîr kalesini kuşatmakla meşguldü (Şâban 461/Mayıs-Haziran 1069). Fazlûye'yi huzuruna getiren Sultan Alparslan, onu affetmiş, bunu duyan Kavurd da plânlarını uygulamak düşüncesiyle zaman kazanmaya yönelik olarak affını istemişti. Gerçekte ise o, Alparslan'ın

(951-1199), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 199.

[90] Kavurd, Çağrı Bey'in büyüğü olarak kaydedilmektedir, bkz., Râvendî, *Sudûr*, I, s. 102. el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 28-29; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 62-63; Bundârî, *Zübde*, s. 30; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 210, 231; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 81; Turan, *Selçuklular*, s. 158, 160; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, Ankara 1989, s. 23-26; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 52-53; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 144-145.

askerlerinden bazılarıyla iletişime geçerek kendi tarafına çekmiş ve bir saldırı yapmaları hususunda onlarla anlaşmıştı. Berîd (istihbarat) teşkilatını güvenilir bulmadığı için kullanmayan Sultan Alparslan için durum çok tehlikeli bir hal almıştı. Ancak askerlerinden biri bu plan hakkında Alparslan'ı haberdar etti. Kısa bir araştırma sonunda olayın gerçek olduğunu anlaşıncaya kadar askerlerden bazıları öldürüldü.

Buna rağmen ordunun ne kadarının bu işe dâhil olduğunu bilemediği için Melikşah'ı bir kısım askerle Berdesîr önünde bırakarak İsfahan'a dönmek zorunda kalmıştı (Zilhicce 461/Ekim 1069). Böylece Kavurd cezalandırılmaktan kurtulmuş oldu. Bir süre sonra Kavurd'un oğlu Sultânşah, Sultan Alparslan'a başvurarak babasıyla mücadele etmek istediğini belirtmiş, başarılı olması karşılığında Kirman'ın kendisine verilmesini istemişti. Alparslan'dan aldığı destekle Kirman'a yürüyen Sultânşah ise başarılı olamadı (462/1069-1070).^[92]

4. Üstyurt ve Mangışlak Seferi

Sultan Alparslan özellikle kervanların yollarını keserek huzursuzluk çıkartan gayrimüslim Türkler'i, Kıpçakları ve Türkmenler'i kontrol altına almak için Ceyhun'u geçerek Hârizm'in kuzeyindeki Üstyurt ve Mangışlak'a yöneldi. Yenilgiye uğratılan Türkmenler daha da kuzeye çekilmek zorunda kalmıştı (458/1065-1066). Buradan Selçuklular'ın ilk merkezi Cend'e yönelen Sultan Alparslan, büyük dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret ettikten sonra Merv'e döndü. Radgân yakınlarına gelince oğlu Melikşah'ı Karahanlı İbrahim Tamgaç'ın kızı Terken, diğer oğlu Arslanşah'ı da Gazneli Sultanı İbrahim'in kızıyla evlendiren Alparslan, Melikşah'ı da büyük oğlu olmamasına rağmen veliaht tayin etmişti. Ayrıca önemli bazı şehirleri hanedan üyeleri ile Emîrlere iktâ etmişti. Bu paylaşıma göre Belh'i kardeşi Süleyman'a, Merv'i oğlu Arslanşah'a, Sagâniyân ve Toharistan'ı kardeşi İlyas'a, Bağşur vilayeti ile çevresini Mes'ud b. Ertas'a, son olarak

Resim 4:
İstahr Kalesi

[<https://goo.gl/hfzBLs>]

[92] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 30; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 241, 248; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 83 vd.; Merçil, *Kirman*, s. 26-27; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 53; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 145.

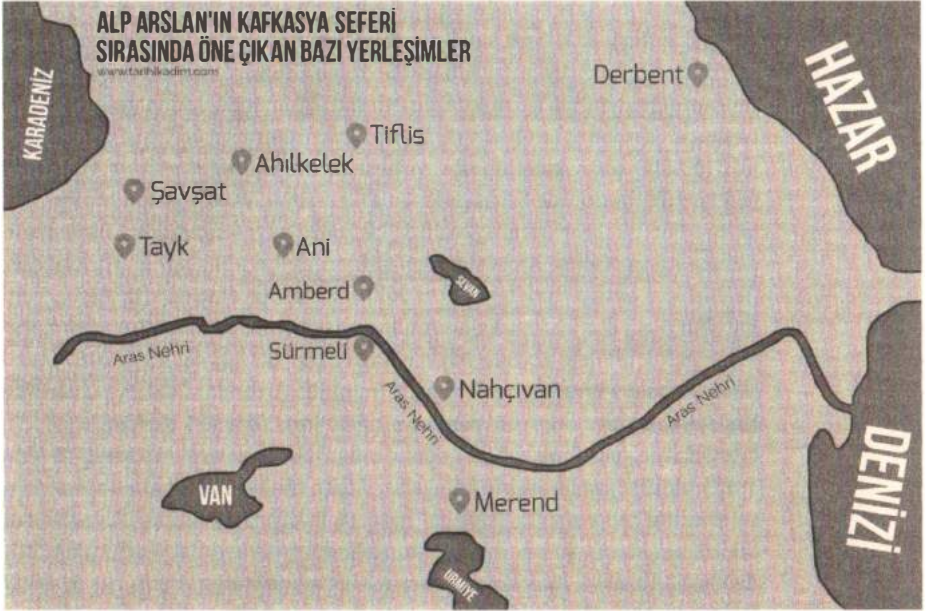
Herat'a bağlı İsfizâr'ı da Mevdûd b. Ertaş'a verdi. Herat ise zaten oğlu Toğanşah hâkimiyetindeydi.^[93]

5. Kafkasya ve Anadolu'daki Diğer Faâliyetler

İlk Batı seferinden sonra Anadolu'ya yapılan Selçuklu akınlarında bir kesinti olmamıştı. Nitekim daha önce de Anadolu'da akınlarda bulunmuş olan Sâlâr-ı Horasan, 458 (1065-1066) tarihinde Tulhum, Siverek kalelerini kuşatmış, Urfa çevresinde bazı yerleri ele geçirdikten sonra Antakya dükünü mağlup etmişti. Aynı yıl içerisinde üç kez Urfa yörelerine gelen Sâlâr-ı Horasan, Diyarbakır önlerine gelerek karargâh kurduğu sırada Diyarbakır Hâkimi Nizâmüddin ile görüşmek üzere şehre girdiğinde de yalanarak öldürülmüştü.^[94]

Sultan Alparslan, 459/1067 tarihi itibarıyla özelde Gürcistan daha geniş kapsamda da Anadolu'nun fethine yönelik bir plânlama ile bir sefer düzenledi. Buradaki bir diğer amaç da kuzeyden gelerek Selçuklu tâbiyyetindeki Şeddâdîler ve Şîrvânşâhların arazisine saldıran gayrimüslim Türkler'i bertaraf etmektir. Bu sebeple yanında veziri Nizâmülmülk ve Emîr Savtegin olduğu halde Aras nehrini geçerek bölgeye geldi. Şeddâdî ve Şîrvânşâh Emîrlerinin itaatlerini yenilemelerinden sonra (Zilhicce 459/Ekim-Kasım 1067) Şeki üzerine yürüyen Sultan Alparslan, Gürcüler'in geri çekilmesini sağladı (Muharrem 460/Kasım 1067). O, ormanları yakmak suretiyle düşmanların gizlenmelerini de engellemişti. Gürcü Kralı Bagrat kaçmak zorunda kaldığı gibi Şeki Hâkimi Ahsartân (Agasartân) da itaat bildirerek İslâm dinine geçmişti. Kışın gelmesiyle birlikte Tiflis'e çekilen Alparslan, Tiflis ve Rustov başta olmak üzere pek çok kaleyi ele geçirdi. Akınlar ise Trabzon'a kadar genişletilmişti. Alparslan'ın faâliyetleri neticesinde IV. Bagrat tekrar Selçuklu hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Kafkasya'nın tamamının ele geçirilmesi, asıl hedef olan Anadolu'ya yapılacak seferlerin de daha kolay gerçekleştirilmesini sağlayacağından büyük önem verilen bu sefer, Karahanlı sınırında patlak veren sorunlar nedeniyle sona erdirilmek durumunda kalmıştı. Bir süre sonra yerel güçlerin kendi aralarında anlaşmazlıklardan faydalanan Gürcüler, Tiflis'i

- [93] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 59; Muîneddin İsfizârî, *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi Medineti Herât*, nşr., Seyyid Muhammed Kâzım, Tahran 1959, I, s. 389; Turan, *Selçuklular*, s. 157, 159; Köymen, *Alparslan*, s. 48; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 52; Ali Öngül, "Tekiş b. Alparslan", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 36, İstanbul 2000, s. 322; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 55; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 145-146.
- [94] Mateos, *Vekayî'nâme*, s. 125-126; Honigmann, *Bizans Devletinin*, s. 187; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 607; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 59; Köymen, *Alparslan*, s. 22; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 62-63; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 53; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 31.

ele geçirip Şeddâdî Emîri Fadlûn'u esir etmişlerdi. Sultan Alparslan'ın emriyle bölgeye gelen (Zilkade 460/Eylül 1068) Emir Savtegin'in faaliyetleri neticesinde Fadlûn, Cemâziyelâhîr 461/Mart-Nisan 1069 tarihinde kur-tarılmıştı.^[95]

Selçuklular'ın Anadolu seferlerini devam ettiren komutanlardan biri de Batı Karahanlı Hükümdarı Ebû İbrahim I. Tamgaç Han'ın oğlu olması muhtemel Hanoğlu Harun oldu. Onun önderliğindeki Oğuz Türkler'i, 457 (1064-1065) tarihinde Anadolu'ya gelerek Diyarbakır çevresinde, daha sonra da Kuzey Suriye'ye giderek burada faaliyetlerde bulunmuştu. Harun, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e karşı da başarılar elde etmişti.^[96]

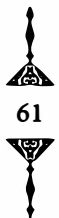
Bu tarihten sonra Selçuklular'ın Anadolu fetihleri hemen hemen aynı kişilerin komutasında devam ettirildi. Hacıp Gümüştegin, berabe-rinde Afşin ve Ahmedşah olduğu halde Anadolu'ya gelmiş, Murat ve Dicle

Harita 5:
Sultan
Alparslan'ın
Kafkasya Seferi
sirasında öne
çıkan bazı
yerleşimler.

[https://goo.gl/
GU8HBg]

- [95] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 30-31; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at*, II, s. 232-233; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 86 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 163-165; Köymen, *Alparslan*, s. 20-21; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 55-56; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 146; Keleş, *Şeddâdîler*, s. 141 vd.
- [96] Ebû'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, thk. Sâmî Dehhân, Dimaşk 1951, I, s. 294-295; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 60; Turan, *Selçuklular*, s. 162; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 63; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 53.

havzalarından hareket ederek el-Cezîre bölgesine ilerleyerek Ergani ve Nizip taraflarındaki bazı kaleleri ele geçirmeyi başarmıştı. Nusaybin'i kuşattıktan sonra Adıyaman bölgesine gelen Gümüştegin, Bizans'ın uç komutanı Aruandanos ile mücadele etmişti. Bu mücadeleden galip çıkmayı başaran Gümüştegin olmuş ve Bizans komutanı esir edilmişti. Aruandanos, 40.000 altın karşılığında serbest bırakıldı. Diğer esirler ve büyük miktardaki ganimetle Selçuklular'ın askerî üssü Ahlat'a geri dönüldü. Ahlat'ta Afşin ile Gümüştegin arasında çıkan bir kavga sırasında Gümüştegin ölünce Afşin, Sultan Alparslan'dan çekinerek beraberindeki Türkmenler ile birlikte batıya yönelerek Anadolu akınlarına devam etti. Afşin, yeni harekât üssü olarak kendisine Amanos dağlarını seçmişti. Buradan hareketle Dülük'ü^[97] ele geçiren Afşin'e bağlı diğer bir kuvvet 459 (1067) tarihinde Antakya taraflarına akınlarda bulundu. Ardından Malatya civarında Bizans kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğratılmış, Kayseri de kısa süre için bile olsa ele geçirilmişti. 1067 sonlarında Haleb'e gelerek Anadolu'da elde etmiş olduğu ganimeti burada satan Afşin, bir sonraki yılda da Anadolu seferlerine devam etti. Afşin'in başarılı faaliyetleri Sultan Alparslan'ın dikkatini çekmiş ve ona bir mektup göndererek kendisini affettiğini bildirmişti. Antakya civarında sultanın mektubunu alan Afşin, Nisan 1068 tarihinde Alparslan'ın huzuruna çıkmak için buradan ayrıldı.^[98]

Alparslan'ın Muharrem 460 (1067-1068) tarihindeki Gürcistan seferi, faaliyet alanı itibariyle değilse de amacı itibariyle Anadolu idi. Nitekim bu seferde elde edilen başarı sonraki dönem Anadolu seferlerinin başarısını doğrudan etkileyecek bir gelişme olmuştu. Bizans'ın yeni İmparatoru Romanos Diogenes'in Anadolu'daki düzensizliği bertaraf etmek düşüncesiyle Muharrem 461 (Ekim-Kasım 1068) tarihinde başladığı sefer, Anadolu'daki Türkmenler'in Bizans imparatorunun aksi yönünde hareket etmeleri sebebiyle başarısız olmuştu. Romanos Diogenes, Çukurova bulunduğu sırada Afşin'in Sakarya Irmağı vadisine kadarki bölgede faaliyetlerine devam ederek Afyon (Amorion) şehrini ele geçirmesi, imparatora büyük darbe olmuştu. Bunun üzerine İmparator, Afşin'in geri dönüş yolunu kesmek için batıya yöneldiyse de başarılı olamamış, yaklaşan kış mevsimi sebebiyle de geri dönmek zorunda kalmıştı.^[99]

[97] Gaziantep'in kuzey batısında yer alan bölge, bkz., Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 54.

[98] Attaleiates, *Tarih*, s. 101-104; Mateos, *Vekayi'nâme*, s. 133 vd.; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at*, II, s. 244-245; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 608; Turan, *Selçuklular*, s. 161-162; Köymen, *Alparslan*, s. 22-23; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 63-64; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 54; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 32; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 147.

[99] Psellos, *Khronographia*, s. 226; Attaleiates, *Tarih*, s. 111-112; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 125 vd.; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at*, II, s. 238; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 608; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 65-66; Turan, *Selçuklular*, s. 167; Köymen, *Alparslan*, s.

Selçuklu komutanlarının 461 (1069) tarihinden itibaren Anadolu'ya gerçekleştirmiş oldukları seferler, Malazgirt Savaşı'na zemin hazırlamıştır. Özellikle Afşin, Ahmedşah, Sanduk, Türkman, Demleçoğlu Mehmed, Duduoğlu, Serhengöğlu ve Arslantaş gibi komutanların önderliğindeki Selçuklular, Anadolu'nun doğusu ve güneyinde faaliyetlerde bulunmuştu. Bu durum Bizans imparatorunu bizzat harekete geçirmiş, Kayseri'ye gelmesine neden olmuştu. Diğer taraftan Manuel Komnenos, Sivas'a, Philaretos Brachamios da Malatya'ya gönderilmişti. Ancak imparator sonuç itibarıyla istediğini alamamış, İstanbul'a döndükten sonra 1070 yılında tekrar Anadolu seferi plânlanmıştı. Fakat bazı saray erkânının çabalarıyla sadece Manuel Komnenos komutasındaki bir ordunun Anadolu'ya gönderilmesi uygun bulunmuştu.^[100]

Bu sıralarda Selçuklu hanedanı içerisinde gelişen bir mücadele, daha sonra Bizans-Selçuklu mücadelesine yeni bir halka ekleyecekti. Sultan Alparslan'ın kız kardeşiyle evli olan Erbasgan,^[101] sonraları Kavurd b. Çağrı'yı destekleyince Alparslan ile araları açıldı. Kendisine bağlı Türkmen grubuyla Bizans'a yönelen Erbasgan'ı engellemesi için Afşin görevlendirilmişti. Diğer taraftan Manuel Komnenos da aynı şeyi yapmak üzere harekete geçmiş, ancak Erbasgan'a mağlup olmaktan kurtulamamıştı. Hatta kendisi, Nikephoros Melissenos ve diğer bazı Bizans generalleri de esir düştü. Onlara durumu izah eden Erbasgan, Bizanslı generaller ile birlikte İstanbul'a gitmişti. Kayseri-Sivas bölgesine akınlarda bulunduktan sonra Afyon-Uşak-Denizli üzerinden Kadıköy'e ulaşan Afşin, Erbasgan'ın kendisine iadesini istemiş, ancak bu isteği kabul görmemişti. Afşin, 1070 sonbaharında gerçekleşen bu olaydan sonra geri dönerken bazı Bizans kale ve şehirlerine de akınlar düzenlemişti. Ahlat'a döndükten sonra da Sultan Alparslan'a gelişmeler hakkında bilgi verdi.^[102]

23-24; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 56-57. İmparatorun başarısızlığı Bizans Tarihçisi Psellos tarafından "Ne Medler'den ne de Persler'den (Selçuklular) bize ganimet getirdi. Tek bir şey onu tatmin etmekteydi; düşmanlarının üzerine yürümüştü. Böbürlenmek için ilk bahanesi bu oldu." şeklinde değerlendirilmektedir.

[100] Attaleiates, *Tarih*, s. 112-113; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 128-129; Mateos, *Vekayi'nâme*, s.137; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 608-609; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 66-67; Turan, *Selçuklular*, s. 167; Köymen, *Alparslan*, s. 24; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 67-68; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 57.

[101] Osman Turan (*Selçuklular*, s. 87), onun Yûsuf b. Selçuk'un oğlu olduğunu nakleder.

[102] Attaleiates, *Tarih*, s. 146 vd.; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 130-131; Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 44-46; Mateos, *Vekayi'nâme*, s. 137-138; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 320-321; Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s. 609; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 69; Turan, *Selçuklular*, s. 168; Köymen, *Alparslan*, s. 24-25; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 70-71; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 57-58; Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *Makaleler (Selçuklular)*, İstanbul 2011, s. 335-337.

6. Mısır Seferi Düşüncesi ve Haleb'in Ele Geçirilmesi

Selçuklular, 1055 tarihi itibarıyla Bağdat'a girerek Sünnî dünyanın en önemli siyâsî temsilcisi olmayı başarmışlardı. Bu tarihten itibaren batıdaki rakipleri Bizans ve Mısır'daki Şîf Fâtımî Devleti olmuştu. Bizans ile zaten süregelen bir mücadeleyi yürütmekte olan Selçuklular, Fâtımîler ile ise fikrî bir mücadele sürdürmekteydi. Bunun en önemli belirtisi Nizâmîye Medreseleri'nin faaliyete sokulması olmuştu. Sultan Alparslan'ın tahta çıkar çıkmaz gerçekleştirdiği ilk seferin Bizans'a yönelik olması mevcut durumun algılanış biçimini göstermesi açısından bir hayli önemliydi. Kısaca Bizans doğal düşmandı, ancak Fâtımîler'in bulunduğu coğrafyanın uzaklığı iki devlet arasındaki düşmanlığın sadece fikrî boyutta kalmasına neden olmuştu.

Fâtımî Veziri Nâsîrüddevle Hamdân'ın yönetimdeki etkinliğini kaybetmesi, bir anda Selçuklular'a bu devlete fizikî müdahale şansı tanıdı. Nitekim Nâsîrüddevle, Sultan Alparslan'a haber göndererek Mısır'a davet etmiş, ülkeyi kendisine teslim edeceğini vaat ederek Abbâsî halifesi adına hutbe okutacağını söylemişti. Bu plânın uygulamaya sokulması, Selçuklular'ın Mısır'ı ele geçirerek Fâtımîleri ortadan kaldırması ve İslâm coğrafyasının tek etkin gücü haline gelmelerini sağlayacaktı. Bu teklif her anlamda kaçırılmayacak önemdeydi. Sultan Alparslan bunun için zaman kaybetmeden Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya gelmişti. Burada Tuğrul Bey tarafında kuşatıldığı halde alınamayan Malazgirt, Selçuklu mülkü yapılmış, adından Erciş, Diyarbakır, Meyyâfârikîn, Tulhum ve Sive rek alınarak Urfa önüne gelinmişti. Şehir hemen kuşatıldıysa da bundan vazgeçilerek Fırat geçilmiş (16 Cemâziyelâhîr 463/21 Mart 1071) ve böylece Sultan Alparslan, Fırat'ın batısına geçen ilk Türk hükümdarı olmuştu. Kuşatılan bir sonraki şehir ise Mirdâsî Emîri Mahmûd'un idâresindeki Haleb oldu. Haleb'e zarar vermemek ve şehrin kolay ele geçirilebilir bir yer olduğu düşüncesine neden olmamak için (Bizans'a karşı) kuşatmayı ağır- dan alan Sultan Alparslan, bir taraftan da Mahmûd'un huzuruna gelmesini beklemişti. Neticede Mahmûd huzura gelerek itaat bildirdi. Bu esnada gelen Bizans elçisi, Malazgirt, Ahlat ve Menbic'in iadesini talep etmiş, aksi taktirde imparatorun sefere çıkacağını belirtmişti. Sultan Alparslan ise ona ret cevabı vermişti.^[103]

[103] Mateos, *Vekâyî'nâme*, s. 139; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 32-33; İbnü'l-Adîm, *Biyografiler*, s. 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 71; Bundârî, *Zübde*, s. 36-37; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 252-254; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 91 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 169-170; Köymen, *Alparslan*, s. 25; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 58-59; Abdülkerim Özeydin, "Malazgirt Meydan Muharebesi (26 Ağustos 1071)", *Alparslan ve Malazgirt*, İstanbul 2014, s. 109-110.

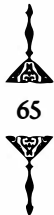

Sultan Alparslan, asıl hedefi Mısır'a doğru yola çıktığında Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir orduyla Erzurum'a ilerlediğini haber aldı. Derhal geri dönen sultan, Recep 463/Nisan 1071'de imparatoru karşılamak üzere Doğu Anadolu'ya yöneldi. O, Fırat'ı geçerken önemli miktarda asker kaybetmiş, hayvanlar telef olmuş, yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. Bu sebeple yaşlı ve yorgun Irak askerlerini terhis etti. Ardından Hoy şehrine giderek Nizâmülmülk ve Hatunu askerî yardım sağlamaları için Hemedan'a veya Tebriz'e göndermişti. Ardından da Bitlis boğazı üzerinden Ahlat'a gelmişti. İmparator ise Kapadokya'da askerî meclis toplamış, burada genç komutanlar İran içlerine kadar ilerleme fikrini, tecrübeli komutanlar ise en fazla Erzurum'a kadar gidilmesi gerektiği görüşünü savunmuşlardı. Neticede genç komutanların görüşünün kabul edilerek uygulanmasına karar verildi. Neticede Bizans, 100.000-200.000 kişilik bir ordu ve büyük miktarda da askerî teçhizata sahipti. Ancak orduda Peçenek, Uz, Kıpçak, Bulgar gibi Türk boylarından, Slav, Alman, Frank, Ermeni ve Gürcülerden asker bulunması ordudaki bütünlük için büyük engel teşkil ediyordu. Bunun yanında komutanlar arasında da anlaşmazlıklar hüküm sürüyordu. Özellikle Ermeniler hakkında gelen bazı şikâyetler sebebiyle imparatorun onlar hakkında çok sert sözler söylediği görülmüştü.^[104]

Selçuklu ordusundaki asker sayısı 40.000-50.000 civarında olup, büyük çoğunluğu atlı idi. Orduya Sultan Alparslan ile birlikte Gümüştegin, Sanduk, Aytegin, Sergenhoğlu, Ahmedşah, Dilmaçoğlu Mehmed, Savtegin, Duduoğlu gibi tecrübeli komutanlar yanında Kutalmış'ın oğulları Mansûr, Süleymanşah, Devlet ve Alp İlig ile Artuk, Tutak, Dânişmend, Saltuk, Mengüçük, Çavlı, Çavuldur ve Porsuk gibi önemli komutanlar komuta ediyordu. Süphan Dağı'nın batı eteklerinde karargâh kuran Sultan Alparslan, ordusunu da Malazgirt ile Ahlat arasında bulunan Rahve ovasına yerleştirdi. İki ordu karşı karşıya geldiğinde Alparslan barış istemek için Abbâsî halifesinin kendisine elçi olarak gönderdiği İbn Mahlebân ve Savtegin'i imparatora gönderdi. Asıl amaç Bizans'ın durumunu görmek, belki de Bizans ordusunda bulunan Türk asıllı gruplarla iletişime geçmekti. Ancak sultanın barış teklifi reddedildi.^[105] Gelen cevap sonrasında Sultan Alparslan, savaş hazırlıklarının bitirilmesini emretti. Bu sırada sultanın yanından ayırmadığı ve arkasında namaz kıldığı belirtilen Buharalı Ebû

[104] Attaleiates, *Tarih*, s. 153-155; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 132-133; Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 48; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 71-52; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 59-61; Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013, s. 75-76.

[105] İmparator: "Ben bu üstün ve kudretli duruma pek çok para ve çaba sarf ederek eriştim. Barış ancak Selçuklu başkenti Rey'de yapılacaktır. Ben İslâm ülkelerine kendi ülkem gibi hâkim olmadan asla geri dönmeyeceğim." demişti, ayrıntılı bilgi için bkz., Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 80-81.

Nasr Muhammed'in bütün camilerde kendisi için dua edilirken savaşması teklifini kabul eden Sultan Alparslan, 27 Zilkade 463 (26 Ağustos 1071) Cuma günü savaşmaya karar verdi. Savaştan önce Selçuklular'ın Bizans ordugâhına düzenlediği ani saldırı ile Bizans'ın erzak muhafızları bertaraf edilmiş, bu da orduda büyük kargaşaya neden olmuştu.^[106]

7. Malazgirt Savaşı ve Yapılan Barış

Sultan Alparslan savaşın yapıldığı gün ilk olarak komutanlarına seslenmişti. Cuma namazı kılındıktan sonra da bütün orduya hitap etti.^[107] Daha sonra atının kuyruğunu bağlamış, yayını, kılıcı ve topuzunu alarak atına binmişti. Bizans tarafında yapılan görüşmelerden sonra topyekün taarruz fikri kabul gördü. Romanos Diogenes, Roma savaş taktiği olan dik-dörtgen düzenini uygulamaya karar verdi. Savaş, Selçuklu merkez kuvvetlerinin yoğun okçu atışıyla başladı. Bu başlangıç Türk savaş taktiği gereği sahte geri çekilme takip etmiş ve Bizans ordusu pusuya düşürülmek suretiyle savaş sonlandırılmıştı. Esir edilenler arasında Romanos Diogenes de bulunuyordu. Bir süre Alparslan tarafından misafir edilen Romanos'un kendisi bu kez barış teklif etmişti. Yapılan teklif Alparslan tarafından kabul edilerek bir anlaşma imzalandı. Anlaşmanın maddeleri şu şekildediydi:

1. İmparatorun kurtuluş akçesi 1.500.000 olacak.
2. Bizans her yıl 360.000 altın ödeyecek.
3. Bizans'ın elindeki Müslüman esirler serbest bırakılacak.
4. Gerektiğinde Bizans, Selçuklular'a askerî yardımda bulunacak.
5. Romanos tahtta kalmayı başarırsa Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt Selçuklular'a bırakılacak.^[108]

[106] Attaleiates, *Tarih*, s. 163-164; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 135; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 33-34; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 71-72; Bundârî, *Zübde*, s. 37-39; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 258 vd.; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 101 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 106 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 62-64; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 151-152. Sadreddin el-Hüseynî (s.34), iki tarafın 15 Zilkâde 463 Çarşamba (14 Ağustos 1071) günü karşı karşıya geldiğini, Alparslan'ın imamı Ebû Nasr Muhammed'in önerisiyle Cuma günü savaşıldığını belirtmektedir. Bu durumda savaşın tarihi kabul gördüğünden farklı olabilir.

[107] Sultan Alparslan askerlerine: "Gitmek isteyen gitsin, burada ne Emîr veren ne de yasaklayan bir hükümdar vardır." demişti, bkz., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 72. Konuşmanın tamamı için bkz., Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 66-67; Kesik, *1071 Malazgirt*, s. 93 vd.

[108] Sultan Alparslan'ın yapmış olduğu bu anlaşma: "...Anlaşma tatmin edici görünmemekte, kazandığı takdirde Türk devletine neler yapacağını önceden ilân eden bir düşmana aşırı müsamahalı davranıldığı kanaatini vermektedir. ...Bu düşüncelerle Alparslan karışımı iyi bir asker, mükemmel bir hatip, fakat zaferlerinin sonuçlarından iyi faydalanamayan bir siyaset adamı hüviyetiyle çıkmaktadır. ...Şu halde Malazgirt Meydan Muharebesi'nin Anadolu'nun kapılarını açtığını, bize bir vatan

Barış imzalandıktan sonra Romanos Diogenes, yanına verilen 100 askerle birlikte geri döndü. Ancak onun esir düştüğü haberi İstanbul'da öğrenildiği zaman VII. Mikhail Dukas, imparator ilân edilmişti. Geri dönen Romanos, bir süre onunla mücadele etmişse de başarılı olamamış, gözlerine mil çekildikten sonra gönderildiği Kınalıada'da 1072 yılı ortalarında vefat etmişti. Onun ölümlüyle Malazgirt Savaşı'ndan sonra yapılmış olan anlaşma da sona ermişti. Sultan Alparslan bundan sonra savaşa katılmış olan Emîrlere Anadolu'ya gitmeleri emrini verdi. Ancak eskisinden farklı olarak ele geçirdikleri bölgede kendi hâkimiyetlerini kurmalarına izin verilecekti. Böylece Artuk, Saltuk, Dânişmend, Çavuldur ve Mengüçük gibi Emîrlere Anadolu'nun farklı yerlerini ele geçirerek ilk beylikler dönemini başlatmışlardı.^[109]

Resim 5:
Malazgirt
Meydan
Muharebesi,
Harbiye Müzesi.

[https://goo.gl/
pL21Qk]

8. Sultan Alparslan'ın Mâverâünnehir Seferi ve Ölümü

Kazanılan büyük zaferden sonra İsfahan'a dönen Sultan Alparslan, oğlu Ayaz'a yardım etmek için Mâverâünnehir seferine çıktı. Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülûk Nasr'ın doğuya sefer yapmasını fırsat bilen Ayaz, onun hâkimiyet bölgesi olan Semerkant ve Buhara taraflarına saldırmıştı. Nasr da bu saldırıya karşılık vermiş ve Ayaz'ı mağlup etmişti. Nasr, Sultan Alparslan'ın kızıyla evliydi ve bu mücadele sırasında kardeşi Ayaz'a yardım ettiği düşüncesiyle eşini döverek öldürmüştü. Bütün bunlar Sultan Alparslan'ın sefere çıkmasına neden oldu. Selçuklu ordusu hiçbir direnişle karşılaşmadan ilerledi. Bu sırada Berzem adında bir kale de kuşatılmıştı. Kale komutanı Yûsuf el-Hârizmî teslim olmuş, ancak sultanı öldürmeyi plânlamıştı. Huzura getirildiğinde çizmesinde sakladığı bıçakla

kazandırdığını bu anda ileri sürmek, desteksiz hükümler vermek demektir. Hatta daha ileri gidilerek denilebilir ki, şimdiye kadar yapılan Türk akınlarını durduran bu anlaşma, bu hâliyle Selçuklu Devleti'nin şimdiye kadar güttüğü genel siyasete aykırıdır." şeklinde eleştirilmektedir, bkz., Köymen, *Alparslan*, s.38. Bununla birlikte savaşın önce Alparslan'ın kafasındaki hedef Anadolu değil, Mısır'dır. Bu durumda tahtı ele geçirdikten kısa süre sonra ilk seferini Anadolu'ya gerçekleştiren Alparslan'ın Anadolu hedefini belli bir süre ertelediğini söylemek yanlış olmaz.

[109] Attaleiates, *Tarih*, s. 164 vd.; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 136-141; Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 49 vd.; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 36-37; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 117; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 73; Bundârî, *Zübde*, s. 39-41; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 259 vd.; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, Türkçe çev., s. 120; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 103 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 185-188; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 65 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 153 vd.

sultanı ağır şekilde yaraladı. Sultan Alparslan, aldığı yaralar neticesinde 10 Rebîülevvel 465 (24 Kasım 1072) tarihinde vefat etti. Cenazesi Merv'e götürülerek babasının Merv Camii yanındaki türbesine veya Çağrı Bey'in inşa ettirmiş olduğu kaydedilen medreseye defnedildi. Vasiyeti üzerine oğlu Melikşah, Büyük Selçuklu Sultanı oldu.^[110]

B. SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ (1072-1092)

1. Kavurd'un Bertaraf Edilmesi ve Tahta Çıkışı

Sultan Alparslan'ın vefatıyla birlikte vasiyeti gereği oğlu Melikşah sultan ilân edilerek kendisine itaat bildirilmişti (11 Rebîülevvel 465/25 Kasım 1072). Bu sırada on sekiz yaşında bulunan Melikşah'ın en büyük destekçisi hiç şüphesiz Vezir Nizâmülmülk oldu. Onun telkinleriyle askerlerin maaşlarını arttıran Melikşah, Nişâbur'a geldikten sonra iç kaledeki malları maiyetindekilere dağıtmak suretiyle onları kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Melikşah için en önemli tehdit amcası Kirman Hâkimi Kavurd idi. Kavurd, Sultan Alparslan öldüğü sırada Umman'da bulunuyordu. Kış mevsimi olmasına rağmen taht için mücadele etmek niyetiyle aceleyle İran ana karasına geçmek zorunda kalmıştı. Yolculuğu sırasında büyük kayıplar vermiş ve çok sayıda askerini kaybetmişti. Acele etmesinin en önemli sebebi Rey ile Hemedan arasında yerleşmiş olan Türkmenler'i kendi tarafına çekebilmektir. Ancak Sultan Melikşah ile Nizâmülmülk ondan erken davranarak Rey'e gelmiş, iç kalede bulunan para, silah ve elbisesi Türkmenler'e dağıtarak Kavurd ile birleşmelerine mani olmuşlardı. Melikşah, sadece Türkmenler değil Arapları da kendi tarafına çekmişti. Neticede amca ve yeğenin mücadelesi Hemedan yakınlarındaki Kerec^[111] civarında gerçekleşti. Üç gün süren savaş, Melikşah'ın galibiyetiyle sonuçlandı (4 Şâban 465/15 Nisan 1073). Melikşah'ın ordusundaki askerlerin (belki de Türkmenler'in) kendisine itaat edeceklerini düşünen Kavurd, bu durum gerçekleşmeyince savaştığına pişman bir şekilde Hemedan dağlarına kaçmıştı. Gizlendiği yerde yakalanan Kavurd, Melikşah'ın huzuruna getirilmiş, ardından da Emîr Savtegin'e teslim edilerek Hemedan'a gönderilmişti. Sultan Melikşah amcasını affetmek düşüncesindeydi. Ancak

[110] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 37-38; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 118; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 78-79; Bundârî, *Zübde*, s. 44-46; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 278-279; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, s. 236; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiut-tevârih*, nşr., A. Ateş, Ankara 1999, s. 104; Şebânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, s. 102; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 113-116; Turan, *Selçuklular*, s. 188-190; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 73-74; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 159-160; Erdoğan Merçil, "Alparslan ve Doğu'daki Olaylar", *Alparslan ve Malazgirt*, İstanbul 2014, s. 131.

[111] Hemedan ile İsfahan arasındaki bir bölge, bkz., Abdülkerim Özyayın, *Sultan Berkıyark Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 21.

askerlerin maaş ve iktâ artırımı istemesi, aksi takdirde Kavurd'u tahta çıkartacaklarını söylemeleri üzerine Kavurd'un öldürülmesine karar verildi. Kavurd'un bütün yakarışları fayda etmedi. Yayının kirişiyle boğularak öldürülerek diğer bir asi şehzâde İbrahim Yınal'ın Hemedan'daki mezarının yanına gömüldü. Askerin tepki göstermesi üzerine de yüzüğündeki zehir içerek intihar ettiği söylenmişti. Bu bilgi de askerin sakinleşmesini sağlayamamış, sultandan ayrılarak yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine Sultan Melikşah, durumu düzeltmek üzere idâreyi Nizâmülmülk'e bırakmış, iktâlarını arttırarak ona atabeg unvanı vermişti. Böylece Nizâmülmülk'ün ileride kazanacağı büyük gücün temelleri atılmış oldu. Melikşah'ın Kavurd'u bertaraf etmesinden sonra Halife Kaim-Biemrillâh, (Safer 466/Ekim-Kasım 1073) tarihinde düzenlenen törenle onun sultanlığını tasdik etmişti.^[112]

2. Karahanlılar ve Gazneliler ile Mücadele

Selçuklulardaki taht değişikliği sebebiyle harekete geçen Karahanlılar Tirmiz'i ele geçirmiş, buranın hâkimi olan Ayaz şehri tekrar ele geçirmek istemişse de bunu başaramamıştı. Gazneliler ise Melikü'l-ümerâ Osman b. Çağrı Bey'in idâresindeki Çiğilkend (Sakalkend)'i ele geçirmiş ve Osman'ı da esir etmişlerdi (Cemâziyelevvel 465/Ocak-Şubat 1073). Kavurd sorununu çözen Sultan Melikşah, ilk olarak Karahanlılar üzerine yürümek için hazırlıklar yaparken kardeşi Belh Hâkimi Ayaz'ın ölüm haberini aldı. Ayaz'ın hâkimiyet bölgesine diğer kardeşi Tekiş'i tayin ettikten sonra Tirmiz'e yönelen Sultan Melikşah, daha sonra Herat'a gelmişti. Karahanlı Hükümdarı I. Nasr, kardeşi Yağan Tegin (Boğa Tegin)'i Tirmiz'in yardımına gönderince tekrar bölgeye gelen Melikşah, Semerkant'dan gelebilecek yardımı engelleyerek Tirmiz şehrindekileri zor durumda bırakmıştı. Kuşatılan Tirmiz alındı. Sultan Melikşah daha sonra Semerkant'a yöneldiği sırada I. Nasr'ın barış isteği ulaştı. İki taraf arasında barış yapıldıktan sonra Sultan Melikşah, Horasan'a geri döndü (466/1074). Yeni hedef ise Gazneliler olacaktı. Ancak Gazneliler Sultanı İbrahim, sahte bir mektup yazdırarak Selçuklu Emîrleriyle anlaştığı şayiasını yaymış, Sultan Melikşah da buna inanarak geri dönmüştü. Ancak o, bir süre sonra tekrar Gazne'ye yönelmiş ve İsfizâr'a ulaşmıştı. Bunun üzerine durumun ciddiyeti fark eden Gazneliler, Osman b. Çağrı Bey'i serbest bırakmışlardı. İki hanedan arasındaki düşmanlığın evlilik

[112] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 30-40; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 123, 125; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 82-83, 91; Bundârî, *Zübde*, s. 48; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 289 vd.; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 119 vd.; Merçil, *Kirman*, s. 28 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 199-200; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 78-81; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 164-166; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Atabeglik Müessesesi ve İşleyişi", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, İstanbul 2013, II, s. 425.

yoluyla bitirilebileceği düşüncesiyle Sultan Melikşah'ın Mehdü'l-İrak lakaplı kızı ile Gazneli Veliahd Mes'ud'un evlendirilmesine karar verildi. Doğu sınırları güvence altına alındıktan sonra Sultan Melikşah başkenti İsfahan'a taşıdı.^[113]

3. Suriye'deki Faâliyetler

Suriye'nin Selçuklu hâkimiyetine geçmesi Erbasan'ın Bizans'a sığınmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Nitekim ona bağlı olarak batıya gelen Türkmenler'den bir grup, Kurlu et-Türkî, Şökli ve Uvakoğlu Atsız'ın önderliğinde Fâtımîler'in hâkimiyetindeki Suriye'ye gelerek yerleşmişlerdi. Kurlu'nu Akkâ kuşatması sırasında ölümüyle onun yerini alan Atsız, süratle Suriye'yi ele geçirme faâliyetlerine başladı. İlk olarak Remle, ardından da Kudüs şehri ele geçirdi. Yeni hedef Dımaşk oldu. Bu esnada Şökli Bey de Akkâ'yı ele geçirmişti. Bu durum Şökli ile Atsız'ın arasının açılmasına neden olmuş, Kutalmışoğulları ile birleşen Şökli Bey, Taberiyye'de karşılaştığı Atsız'a yenilmişti. Savaş sırasında Şökli Bey ölmüş, Kutalmışoğulları Alp İlig ve Devlet de esir alınarak Sultan Melikşah'ın yanına gönderilmişti. Atsız'ın faâliyetlerine devam ederek Suriye'nin büyük bir kısmına hâkim olması üzerinde endişelenen Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş'u buraya göndermeye karar verdi. Ancak, Atsız'dan gelen koşulsuz itaat bildirimi karşısında bu düşüncesinden vazgeçti. Atsız daha sonra Dımaşk'ı kuşattıysa da alamadı. Nihayetinde Zilkade 468 (Haziran 1076) tarihinde Dımaşk'ı almayı başaran Atsız, 25 Zilkade (30 Haziran 1076) Cuma günü Sultan Melikşah adına hutbe okutmuştu. Atsız'ın bir sonraki hedefi Fâtımîler, yani Mısır oldu. Mısır'ı ele geçirmek üzere hareket geçen Atsız, Rîf şehrini ele geçirmiş, ardından da Kahire'ye doğru ilerlemişti. Bu sırada Fâtımî Veziri Bedrü'l-Cemâlî'nin uyguladığı Atsız'ın ordusunu dağıtma plânı başarılı olmuş, ilk olarak Berd b. Hâzım'ın idâresindeki 3.000 atlı sonrasında da önceleri Şökli'ye bağlı olan 700 asker Atsız'ı terk etmişti. Bu şartlarda yine de ilerleyişine devam eden Atsız, mağlup olmaktan kurtulamadı. Büyük kayıp vererek geri dönen Atsız'a Gazze ve Remle halkları sırt çevirmiş, o da başkenti Dımaşk'a geri dönmek zorunda kalmıştı (Recep 469/Şubat 1077). Bu gelişmeden sonra Suriye'deki pek çok şehir hutbeyi tekrar Fâtımî halifesi adına çevirmişti. Atsız, başta Kudüs olmak üzere kontrolü tekrar sağladığı sırada Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş'a Suriye ve Filistin bölgesini vererek bölgeye göndermek istemişti. Bunun üzerine Atsız, tekrar Sultan Melikşah'a başvurmuş ve yerinde kalabilmeyi başarmıştı. Atsız

[113] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 40-41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 81-82; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 296, 304-305; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, 124, 125-126; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 20; Turan, *Selçuklular*, s. 200-201; Merçil, *Gazneliler*, s. 84; Sevîm-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 81-83; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 163-164, 168.

için her şey yolunda gitmeye başladığı sırada bu kez Bedrü'l-Cemâlî, Suriye'ye yönelerek Dimaşk'ı kuşattı (470/1077-1078). Başarılı olamayan Fâtımî ordusu geri döndüyse de Rebiülâhîr 472 (Ekim 1079) tarihinde tekrar bölgeye gelen Fâtımîler, Filistin'i ele geçirdikten sonra Dimaşk'a yönelmişlerdi. Bu sırada Haleb'i kuşatmakta olan Tutuş'un Dimaşk'a yardıma gitmesi Fâtımîler'in kuşatmayı kaldırarak geri dönmesini sağladı. Atsız ise Dimaşk'a gelen Tutuş'a itaat bildirmek zorunda kaldı. Ancak daha sonra onun aleyhinde yaptığı bazı faaliyetleri neticesinde yayının kirişiyle boğulmak suretiyle öldürülmüştü (472/1079). Böylece Tutuş, Suriye ve Filistin bölgesine tek başına hâkim olarak Selçuklular'a tâbi bir devlet kurmuş oldu.^[114]

4. Sultan Melikşah Döneminde Gelişen Diğer Olaylar

Mekke Emîri Muhammed b. Ebû Haşim, Sultan Alparslan döneminden itibaren (1068) hutbeyi Abbâsî halifesi ve Sultan Alparslan adına okutuyordu. Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh ölünce Fâtımîler devreye girerek hutbeyi tekrar kendi adlarına okutmayı başarmışlardı. Ancak Selçuklu hâkimiyetinin Suriye'ye ulaşmış olması bir süre sonra etkisini göstermiş Mekke ve Medine hutbe tekrar Abbâsî halifesi ve Selçuklu adına okutmaya başlanmıştı. Bu esnada Sultan Melikşah, ikinci kez olmak üzere Bağdat'a gelmişti (Ramazan 484/Ekim-Kasım 1091). Sultanın şehre geliş münâsebetiyle büyük şenlikler yapılmış, bazı Emîrler şehre geldiklerinde kalmak üzere köşkler inşâ ettirmişlerdi. İnşâ edilen bir diğer yapı da Sultan Camii olmuştu. Sultan Melikşah, bu sırada Hicaz'ın Selçuklu hâkimiyetine katılması için Bağdat şâhnesi Sadüddövlü Gevherâyîn'i görevlendirmiş, o da Emîr Turşek'i Hicaz'a göndermişti. Hicaz'a gelen Turşek, daha sonra Yemen'e yönelmiş, ancak hastalanarak vefat etmişti. Onun görevini devralan Yarınkuş da Aden ve çevresini alarak Yemen'de Selçuklu hâkimiyetini kurmuştu.^[115]

5. Haleb Hâkimiyeti Meselesi ve Suriye Seferi

Tutuş'un Suriye hâkimi olması, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Süleymanşah, Şerefüddövlü Müslim ve Haleb Hâkimi Şerif el-Huteytî'yi içine alan sarmal bir sorun haline gelmişti. Bunun üzerine el-Huteytî, Sultan Melikşah'a başvurarak şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi.

[114] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 98-99, 101-102, 107-108; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 299, 303-304, 320, 322-331; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 134 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 201-203; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 83 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 169-171.

[115] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 173-174, 176; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 301-302; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 123 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 97 vd, 125-126; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 171-172, 182-183.

Hazırlıklarını tamamlayan sultan, Cemâziyelâhir 479 (Eylül-Ekim 1086) tarihinde önce Musul, daha sonra da Harran'a geldi. Bu sırada Urfa'yı ele geçirmek üzere görevlendirilen Emîr Bozan, Zilhicce 479 (Mart 1087) tarihinde bu görevi başarmıştı. Sultan da 23 Şâban 479 (3 Aralık 1086) tarihinde Haleb'e girmiş, daha sonra da Antakya'ya yönelmişti. Süleyman-şah'ın Veziri Hasan b. Tâhir tarafından karşılanan Sultan Melikşah, şehrin idâresini Yağsıyân'a bıraktıktan sonra Akdeniz kıyısına gelerek kılıcını denize daldırarak *"İşte Allah İran Denizi'nden bu denize kadar olan yerleri benim hâkimiyetime verdi."* Dedikten sonra elbisesini çıkartarak şükür namazı kılmıştı. Ayrıca buradan alınan bir miktar kumu Merv'deki babasının kabri üzerine serpmişti. Sultan Melikşah, Antakya'ya ve ardından Haleb'e döndükten sonra Bağdat'ı ziyâret etti. Halife Muktedî Biemrillâh, sultanın ziyâretine büyük önem vermiş, Sultan da şehir halkından büyük ilgi görmüştü. Sultan Melikşah sevinç gösterileri arasında 4 Zilhicce 479 (12 Mart 1087) tarihinde Bağdat'a girdi. Daha önceki ziyâretlerde yaşanan kargaşa alınan tedbirlerle engellenmişti. Daha sonra Kûfe'ye giden Sultan Melikşah ile Nizâmülmülk, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in kabirlerini ziyâret etmiş, Melikşah, dönüş yolunda da ava çıkmıştı. Daha sonra Bağdat'a dönen Sultan Melikşah ile halifenin görüşmesi için bir ay geçmişti. Gelen davet üzerine Halifelik Sarayı'na giden Sultan Melikşah, kendisi için hazırlanan tahta oturdu. Nizâmülmülk'ün yönettiği bir merasimle de Selçuklu Emîrleri halifeye takdim edilmişti. Törenden sonra halife, Sultan Melikşah'a hilât vermiş, taç ve elbiseler giydirerek ona üzerinde *"Doğunun ve Batının Hükümdarı"* yazan iki kılıç kuşatmıştı. Ayrıca Sultan Melikşah ayrılırken bizzat halife saçılar saçmış ve sultanın başarısı için dualar etmişti (17 Muharrem 480/24 Nisan 1087). Nizâmülmülk ise daha sonra Nizâmiye Medresesi'ne giderek incelemelerde bulunmuştu. Bu ziyâretin diğer bir boyutunu da Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek Hatun ile Halife Muktedî'nin evliliği oluşturdu. Böylece Selçuklu ve Abbâsî hanedanı arasında üçüncü evlilik gerçekleşecekti. Yapılan muhteşem düğünden sonra Mahmelek, Halifelik Sarayı'na getirildi. Daha sonra İsfahan'a dönen sultan (Mayıs sonu), Merv hâkimi olan oğlu Ahmed'i veliaht tayin etmiş, ancak Ahmed, 481 (1088-1089) tarihinde vefat etmişti.^[116]

6. Mervânilerin Sona Erdirilmesi

Selçuklular'a tâbi Mervânî Devleti'nin iç meseleleri sebebiyle halktan bazı şikâyetler gelmişti. Bunun üzerine Fahrüddöle Muhammed b. Cehîr,

[116] Mateos, *Vekâyî'nâme*, s. 172; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 141-142, 152; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 270; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 423-429, 433-434; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 149 vd.; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 90 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 106 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 177-179.

bölgenin zenginliği konusunda Sultan Melikşah'a bilgi vererek buranın ele geçirilmesinin faydalarını anlattı. İbn Cehîr, önceleri Mervânîler daha sonra da Abbâsî Devleti'nin vezirliğini yapmış, azledildikten sonra da İsfahan'a gitmişti. Özellikle bölgenin konumu, Türkiye Selçuklu Devleti'yle olan yakınlığı sebebiyle bu düşünce Sultan Melikşah tarafından da uygun bulundu. Ardından İbn Cehîr, bölgeye vâli olarak tayin edildi (Safer 476/Haziran 1083). Pek çok önemli Selçuklu Emîri de kendisine yardım etmekle görevlendirilmişti. Mervânî Emîri Mansûr, üzerine gelen bu büyük orduyla mücadele edemeyeceğini anlamış ve Şerefüddeve Müslim'den yardım istemişti. Yardıma giden Şerefüddeve, Diyarbakır önünde karargâh kurduysa da Selçuklu ordusunun büyüklüğü karşısında İbn Cehîr'e barış teklif etmekten başka çare bulamamıştı. Barış isteğini kabul eden İbn Cehîr'in orduyu geri çekerek Şerefüddeve'ye geçiş izni vermesi Selçuklu askerleri tarafından iyi karşılanmadı. Bu gelişme üzerine Artuk ve Çubuk Bey'in Şerefüddeve'ye saldırması Artuk Bey ile İbn Cehîr'in arasının açılmasına neden olmuştu. Şerefüddeve daha sonra Artuk'a haber göndererek Diyarbakır'dan çıkmasına müsaade etmesini istemiş, Artuk, Sincar'a çekilince şehirden çıkmaya muvaffak olmuştu (Rebülevvel 477/Ağustos 1084). İbn Cehîr ise kendisine verilen görev çerçevesinde Diyarbakır'ı kuşatmış, bir diğer Selçuklu askerî grubu da Siirt ve Erzen'i ele geçirmişti. Mansûr ise İsfahan'da Sultan Melikşah ile görüşerek bölgenin tamamının kendisine bırakılmasını istemiş, sadece Meyyâfârkîn hâkimiyetini de o kabul etmemişti. Diyarbakır kuşatması sırasında şehirde baş gösteren yiyecek sıkıntısı üzerine halk kapılardan birini açınca Selçuklu askerleri Muharrem 478 (Mayıs başı 1085) tarihinde şehri ele geçirmişlerdi. Daha sonra başkent Meyyâfârkîn'e yönelen İbn Cehîr, bir taraftan da Bitlis, Ahlat ve Hasankeyf'i ele geçirdi. Selçuklular, 6 Cemâziyelâhîr (29 Eylül 1085) tarihinde Meyyâfârkîn'e girmeyi başarmış, iç kale ise Eylül ayında teslim olmuştu. Başkent'in düşmesiyle birlikte Mardin, Cezîre-i İbn Ömer (Cizre) ve Siverek de ele geçirilmişti. İsfahan'a giden İbn Cehîr'e tüm bölgenin hâkimiyeti verildi. Ancak Mervânî hazinesinden daha sonra ele geçirdiği ganimeti Bağdat'a gönderdiği öğrenilince görevinden azledilmişti (482/1086).^[117]

7. Tekiş'in İsyanları

Sultan Melikşah, kardeşi Ayaz ölünce onun yönetmekte olduğu Belh ve Tohâristan bölgesini diğer kardeşi Tekiş'in idâresine vermişti. Tekiş de Melikşah'ın 467 (1074-1075) tarihinde Herat'a yaptığı bir ziyaret sırasında huzura gelerek itaat bildirmişti. Ancak geçen zaman ve Rey'de

[117] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 122, 125-126, 132, 133; Bundârî, *Zübde*, s. 76; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 46 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 204-205; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 172-174.

askerlerini teftiş eden Sultan Melikşah'ın disiplinsiz hareketleri sebebiyle ordudan ihraç ettiği 7.000 askerin Buşenc'de bulunan Tekiş'e katılması durumu değiştirmişti.^[118] Bu sayede gücünü arttıran Tekiş, Mervu'r-rûz, Merv ve Tirmiz'i ele geçirdi. Bunun üzerine bölgeye giden Melikşah, Tekiş'in Tirmiz'e kapanmasını sağlamış, direnemeyeceğini anlayan Tekiş af dilemişti. Sultan Melikşah da onu affetti (473/1081).^[119]

Ancak bazı adamlarının tahriki ve sultanın Musul'da bulunmasından faydalanan Tekiş, 477/1084-1085 tarihinde ikinci kez isyan etti. O, ilk olarak Mervu'r-rûz'u daha sonra bir hile ile Mervu's-şâhcân'ı ele geçirdikten sonra Nişâbur'a bağlı Serahs kalesini kuşatmaya başlamıştı. Kale düşmek üzereyken Nişâbur'daki bazı kişiler Nizâmülmülk'ün yazısını taklit ederek bir mektup yazmış, mektupta Nizâmülmülk'ün ani bir baskın yaparak şehre yardım edeceği belirtilmişti. Buna inanan Tekiş, Merv'e gitmek istemiş, ancak kale kapıları kendisine açılmıyınca o da Venec kalesine sığınmak zorunda kalmıştı. Sultan Melikşah, bu olaydan ancak üç ay sonra Horasan'a gelebilmişti. İsyanın bastırılması gerekiyordu. Ancak Sultan Melikşah, Tekiş'e kendisine eziyet etmeyeceğine dâir söz vermişti. Bu sebeple meseleyi oğlu ve veliahdı olan Ahmed'e havale etti. Ahmed de Tekiş'in gözlerine mil çekilmesini emretti.^[120] Dâmgân'daki Fîrûzkûh kalesine hapsedilen Tekiş'in hâkimiyetindeki yerler ise Veliaht Ahmed'e iktâ edilmişti.^[121]

8. Karahanlılar ile Münâsebetleri

Hükümdarlığının zirve döneminde hâkimiyet sahasını daha da geliştirmek isteyen Sultan Melikşah için beklediği fırsat Ceyhun'un öte tarafından gelmişti. Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed b. Hızır Han'ın halka ve ulema-ya kötü davranması, bu durumun da Sultan Melikşah'a bildirilerek yardım

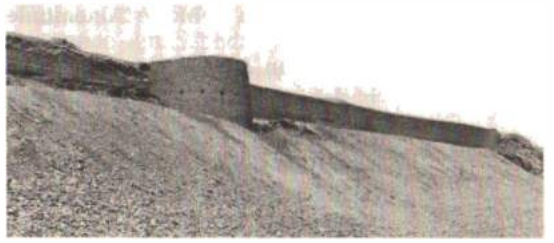
[118] İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, X, s. 113)'in naklettiğine göre Sultan Melikşah adı geçen askerleri ihraç edince Vezir Nizâmülmülk ona: "Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında her hangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip 'İşte Sultan budur' demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için sarfetmeye mecbur oluruz." demişti.

[119] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 113; Bundâri, *Zübde*, s. 70; İbn Kesîr, *el-Biddâye*, XII, s. 249; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 368; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 139; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 58-59; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 114; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 175.

[120] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 44; Bundâri, *Zübde*, s. 70; İbn Kesîr, *el-Biddâye*, XII, s. 257; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, II, s. 407-412; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 139; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 175; Öngül, "Tekiş", s. 329-330; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", *Belleten*, Sayı 255, Ankara 2005, s. 522. Tekiş'in burada akla hayale gelmeyecek işler yaptığı kaydedilmektedir. Tekiş, Mervu's-şâhcân'da kadınlara tecavüz ettirmiş, Ramazan ayı olmasına rağmen Ulu Cami'de adamlarıyla birlikte içki içmişti, bkz., Sevim, aynı makale, aynı yer.

[121] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 128; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 143-147; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 115; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 62; Öngül, "Tekiş", s. 331.

istenmesi Sultan Melikşah için önemli bir fırsat olmuştur. O da 481 (1088-1089) tarihinde Mâverâün-nehir'i ele geçirmek üzere harekete geçti. Sultan Melikşah, Ceyhun'un geçtikten sonra ilk olarak Buhara üzerine yürümüş, burayı ele geçirdikten sonra Semerkant'a giderek şehri kuşatmıştı. Selçuklu askerleri suru aşmayı başarınca Ahmed kaçmak zorunda kalmış, fakat yakalanarak sultanın huzuruna getirilmişti. Bu sırada itaat bildirmiş olmasına rağmen İsfahan'a gönderildi. Böylece Sultan Melikşah, Batı Karahanlı topraklarını hâkimiyeti altına almıştı. Ancak bu yeterli olmadı. Yeni hedef Doğu Karahanlılar olmuş ve o, Özkend'e kadar ilerlemişti. Burada Doğu Karahanlı Hükümdarı Hasan b. Süleyman'a haber göndererek hâkimiyetini kabul etmesini bildirdi. Bu isteği kabul ederek sultanın huzuruna gelen Hasan b. Süleyman ise yerinde bırakılmış, Sultan Melikşah daha sonra başkent İsfahan'a dönmüştü (482/1090).^[122]

Resim 6:
Serah'sın iç kale surları

(<https://goo.gl/1Bjggs>)

Sultan Melikşah'ın ilk sefer sırasında Semerkant'ı yönetmekle görevlendirdiği Ebû Tâhir, Karahanlı ordusunun önemli bölümünü oluşturan Çiğiller ile anlaşmazlığa düşerek kaçmıştı. Buna sebep komutan Aynüddeve, Sultan Melikşah'ın kendisini cezalandıracağı endişesiyle Hasan b. Süleyman'ın kardeşi, Atbaşı şehrinin hâkimi Yâkub Tegin'i Semerkant'a davet etti. Şehre gelen Yâkub Tegin ise halkı Aynüddeve aleyhinde kıskırtmış ve idam edilmesini sağlamıştı. Bütün bunlardan sonra 1090 yılı sonlarına doğru Sultan Melikşah tekrar Semerkant'a yürüdü. Yâkub Tegin, hâkimiyet bölgesi Atbaşı'na kaçtı. Sultan Melikşah ise Semerkant'ı ele geçirdikten sonra Özkend'e ulaşmış, kardeşi Hasan'a sığınan Yâkub Tegin'in kendisine teslim edilmesini istemişti. En başta bu istek reddedildiyse de Melikşah'ın Özkend'i ele geçirmesi Hasan'ın fikrinin değişmesine neden oldu. Yâkub, Sultan Melikşah'a gönderildi. Hasan, teslimatı gerçekleştirecek olan oğluna kardeşinin gözlerine mil çekmesini de söylemişti. Ancak bu sırada Doğu Karahanlılardan Tuğrul'un isyan ederek Kaşgar'ı ele geçirmesi ve Hasan'ı esir etmesi bu plânı bozmuştu. Sultan Melikşah bir tercih yaparak Yâkub ile Tuğrul aleyhinde ittifak yapmayı tercih etti. Daha sonra Horasan'a dönen sultan Melikşah, eşi Terken Hatun'un yeğeni Ahmed'i serbest bırakarak ülkesine göndermişti.^[123]

[122] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 44; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 126; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 154-155; Bundârî, *Zübde*, s. 57; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 155; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 119-122; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 117-118; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 179-180.

[123] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 155; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 122-123; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 119; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 181.

9. Sultan Melikşah Döneminde Anadolu

Sultan Alparslan'ın emriyle yerleşmeye yönelik olarak Anadolu'ya başlatılmış olan seferler, Sultan Melikşah zamanında da devam etti. Ancak öncekilerden daha farklı olarak Anadolu'ya gelmiş bulunan Kutalmışoğullarının kontrol altında tutulması gerekiyordu. Melikşah döneminde özellikle Bizans'ın içinde bulunduğu karışık durumdan faydalanan Artuk, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu Mehmed, Duduoğlu ve Serhengöğlu gibi Selçuklu Emîrleri, önceleri Orta Anadolu'da faaliyetlerde bulunmuş, daha sonra da İzmit'e kadar ilerlemişlerdi. Kutalmışoğulları ise Urfa-Birecik yörelerine yerleştiler. Sultan Alparslan'ın ölümüyle birlikte Anadolu'daki faaliyetleri yöneten Artuk Bey'in Melikşah tarafından geri çağırılması, Anadolu'da bir yetki boşluğunun doğmasına neden olmuş, Türkmenler de Kutalmışoğulları'nın idâresi altına girmişlerdi. Bu gelişme Kutalmışoğullarına bölgede siyâsî bir güç olma düşüncesi aşılamış, Suriye'ye de müdahale etmelerine zemin hazırlamıştı. Suriye Hâkimi Uvakoğlu Atsız ile yapılan mücadelede mağlup olan Kutalmışoğulları'ndan Alp İlîg ve Devlet, Sultan Melikşah'ın yanına gönderilmişti. Atsız'ın kazandığı kudret, Süleymanşah ve Mansûr'un daha batıya yönelmesine neden oldu. İlk olarak Konya civarında başlayan faaliyetler İznik'e kadar genişletilmiş, Bizans içindeki taht mücadelelerinden faydalanan Süleymanşah, İznik'i ele geçirerek burayı kendine başkent tayin etmişti. Onların fetih faaliyetlerinde bulunması ve akabinde bir devlet kurmaları ihtimalini engellemek üzerine Sultan Melikşah, Emîr Porsuk'u Anadolu'ya göndermeyi uygun buldu. Emîr Porsuk'un Kutalmışoğlu Mansûr'u öldürmesi (muhtemelen teke tek vuruşma sırasında), Süleymanşah'ı Bizans ile ittifak yapmaya sevk etmişti. Bununla birlikte Türkiye Selçuklu Devleti'nin temelleri de atılmış oldu.^[124] Süleymanşah durumunu düzelttikten sonra doğuya yönelerek Çukurova'yı ele geçirdi. Süleymanşah'ın bir sonraki hedefi Antakya'yı Şâban 477 (Aralık 1084, İç kale 12 Ocak 1085) tarihinde ele geçirmesi, Haleb Hâkimi Şerefüddeve Müslîm ve Suriye Hâkimi Tutuş ile mücadele etmesine neden oldu. İlk olarak Şerefüddeve Müslîm'i Kurzahil savaşında (24 Safer 478/20 Haziran 1085) mağlup eden Süleymanşah, daha sonra Haleb hâkimiyeti için Aynü Seylem savaşında Tutuş'a yenilmiş ve esir düşme endişesiyle intihar etmişti. Devlete yerine vekil olarak bıraktığı Ebû'l-Kâsım sahip çıktı. Ebû'l-Kâsım'ın Süleymanşah'ın hâkimiyet bölgesinin kendisine verilmesi isteği ise kabul görmedi. Onu kontrol altında tutmak üzere de Emîr Porsuk, Anadolu'ya gönderilmişti. Porsuk'un Anadolu'ya gelmesi Ebû'l-Kâsım'ı Bizans ile ittifak kurmaya itti. İznik'i kuşatan Porsuk ise

[124] Yaşanan bu süreci tarihlendirmek çok da mümkün olmadığından Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşu için 1075, 1078 ve 1080 olmak üzere üç farklı tarih verilmektedir.

başarılı olamadı (1087 veya 1089). Buna rağmen Sultan Melikşah, Türkiye Selçuklularını rahat bırakmak düşüncesinde olmadığından Urfa Vâlisi Bozan'ı bu işle görevlendirmişti. Ebû'l-Kâsım ise İsfahan'a giderek Türkiye Selçuklular'ının hâkimiyet bölgesinin kendisine bırakılmasını istemiş, ancak bütün ısrarlarına rağmen Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkamamıştı. Kendisine bölgedeki tek yetkili olarak Bozan'ı kabul etmesi bildirildi. Anadolu'ya dönen Ebû'l-Kâsım, Bozan tarafından yakalanarak öldürüldü (485/1092). Anadolu ile ilgili olarak daha sonra yapılan bazı plânlamalar Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte devreye sokulamamıştı.^[125]

10. Sultan Melikşah Zamanındaki Diğer Olaylar

Melikşah, taht mücadeleleriyle meşgul olduğu sırada Kafkasya'da karışıklıklar baş göstermişti. Gence ve Dvin Şeddâdîleri'nden III. Fadlûn, babası II. Fadlûn'a isyan ederek tahtı ele geçirmişti (466/1073-1074). Sultan Melikşah, onun tâbiyyetini güçlendirmek için Emîr Savtegin'i bölgeye gönderdi. Neticede Savtegin, Gence merkezli olarak bölgenin vâlisi oldu. Ancak Savtegin'in Gürcü Kralı II. Giorgi üzerine yaptığı ve başarısız olduğu sefer sonrasında Sultan Melikşah, Gürcistan üzerine yürümeye karar verdi (471/1078-1079). Başarılı geçen bu sefer ile Emîr Savtegin'in hâkimiyeti sağlamlaştırılarak geri dönmüştü. Bu durum uzun sürmedi. Savtegin'in tekrar yenilmesi Bizans'ın duruma müdahale etmesine neden olmuştu. Oltu, Erzurum ve Kars'ın Bizans hâkimiyetine geçmesiyle birlikte Sultan Melikşah duruma müdahale ederek Emîr Ahmed'i bölgeye gönderdi. Emîr Ahmed, emri altındaki Ebû Yakûb ve İsa Böri ile birlikte bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini tekrar tesis etmişlerdi (1080). Bu sefer bölgenin idâresi Savtegin'e değil, Azerbaycan Genel Vâlisi Kutbeddin İsmâil b. Yâkûtî'ye verilmişti. Sultan Melikşah, yönetim değişikliğinden istifâdeyle isyan eden Şeddâdî Emîri Fadlûn'u itaat altına almak üzere tekrar bölgeye geldi. Bu sefer sırasında pek çok şehir Selçuklu hâkimiyetini tanımıştı (478/1086). Daha sonra bölgedeki huzursuzluklar sebebiyle şikâyet için huzuruna gelen Anı ermeni Patriği Barseg'e patrikliğin sorunlarının çözüleceğini bildirerek bu hususta gerekli emîrleri vermişti (1086).^[126]

Sultan Melikşah döneminde ortaya çıkan Bâtınî meselesi uzun yıllar İslâm dünyasını meşgul etti. Fâtımî Halifesi Mustansır'ın desteğiyle

[125] Attaleiates, *Tarih*, s. 187-188, 262-263; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 128; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 74 vd, 86-87; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 91-92.

[126] *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden çev., Marie Felicite Brosset, Türkçe çev., Hrand D. Andreasyan, haz., E. Merçil, Ankara 2003, s. 306-307; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 113-115; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 93-95; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 175-177; Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", *Selçuklular (Makaleler)*, İstanbul 2011, s. 81; Keleş, *Şeddâdîler*, s. 162.

Resim 7:
Alamut kalesi.

[https://goo.gl/
KgVkjQ]

önemli bir mevki edinen Hasan Sabâh, devlet içindeki taht mücadelelerinde yanlış tarafı desteklediği için Mısır'da kalamamış ve İsfahan'a gelmişti. O, bir süre farklı bölgelerde faaliyetlerde bulunduktan sonra Kazvin yakınlarındaki Alamut kalesini ele geçirerek kendisi için bir üs haline getirdi (6 Recep 483/4 Eylül 1090). Kısa sürede teşkilatlanan ve diğer bazı kaleleri de ele geçiren Bâtînî hareketi bir süre sonra tehlike

arz etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Alamut ve Rûdbâr bölgesi Hâkimi Yoruntaş'ı onlarla mücadeleyle görevlendirdi (484/1091). Daha sonra sırasıyla Altuntaş, Koltas ve Kızılarsığ, Bâtînîler ile mücadele etmek için gönderilmişse de Sultan Melikşah'ın ölümü bir sonuç alınamamasına neden olmuştu (485/1092). Sultan Melikşah döneminde mücadele edilen bir diğer aşırı grup da Karmatîler olmuştu. Abbâsî Halifesi Muktedî Biemrillâh'ın isteğiyle Hâcib Kîçkine'nin Ahsa üzerine yaptığı, Artuk Bey'in de 469/1077 ve daha sonra gerçekleştirdiği seferler Karmatîlere büyük darbe indirilmişti.^[127]

11. Bağdat Ziyâreti, Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah'ın Ölümü

Sultan Alparslan'ın veziri olan Nizâmülmülk, onun ölümünden sonra henüz on sekiz yaşındaki Melikşah'ın tahtı ele geçirmesinde belirleyici roller oynamıştı. Kavurd'un bertaraf edilmesinden sonra Sultan Melikşah tarafından iktâları ve yetkileri arttırılan, ayrıca atabeg tayin edilen Nizâmülmülk'ün devlet yönetimindeki etkisi her geçen gün daha da artmıştı. Özellikle on iki oğlunun farklı bir bölgeyi yönetiyor olması, onlarla ilgili olarak şikâyetlerin artmasına neden olmuştu.^[128] Neticede Sultan Melikşah, ona bir haber göndererek davranışlarını düzeltmesini, yoksa görevinden alınacağını bildirdi. Ancak gelen cevap tam bir meydan okumaydı. Vezir, kendisi görevden alınırsa sultanın tacının da gideceği şeklinde tehdit bir cevap göndermişti. Bu esnada Halife Muktedî ile arası bozulan Sultan Melikşah, muhtemelen bu gerginliği görmezden gelmiş veya harekete geçmek için şartların olgunlaşmasını beklemişti. Halife Muktedî, Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek ile evliydi ve bu evlilikten Ca'fer adında bir çocuk

[127] Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'at, II, s. 342; Alâeddin Ata Melik Cuveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 552; Müstevfî, *Târih-i gûzide*, s. 518; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 38-39, 132-134; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 186.

[128] Bu hususta geniş bilgi için bkz., Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 159 vd.

dünyaya gelmişti. Mahmelek'in eşi olan halifeyi babasına şikâyet etmesi üzerine Melikşah kızını ve torununu İsfahan'a getirtmişti. Sultan Melikşah bir süre sonra torununun veliaht olmasını istediye de halife bunu reddetti. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Nizâmülmülk ve Terken Hatun, Bağdat'a gitmek üzere yola çıktı (Ramazan 485/Ekim 1092). Nihavend'e geldiği sırada iftardan sonra çadırına gitmekte olan Nizâmülmülk, kendisine verilen bir dilekçeyi okumak için durduğunda dilekçe sahibi Bâtînî genç tarafından hançerlenmişti. Aldığı yara neticesinde yetmiş dört yaşında vefat etmiş (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092), cenazesi İsfahan'a götürülerek Türbe-i Nizâm'a gömülmüştü. Yerine Tâcülmük Ebû'l-Ganâim vezir oldu.^[129] Yoluna devam eden Sultan Melikşah, 24 Ramazan 485 (28 Ekim 1092) tarihinde Bağdat'a girdi. Halifeye gönderdiği haberde torunu adına hutbe okutmazsa Hicaz veya Dımaşk'a gitmek zorunda olduğunu bildiriyordu. Halife şehri terk etmeye karar vermiş, ancak hazırlanabilmek için on gün süre istemişti. Bu esnada sultan da ava çıkmıştı. Ancak yediği bir av etinden zehirlenerek 15 Şevval 485 gecesi (19 Kasım 1092) tarihinde vefat etti. Öldüğünde otuz sekiz yaşındaydı. Ölümüyle ilgili olarak Halife Muktedî, Nizamülmülk taraftarları ve kendi oğlu Mahmûd'un tahta çıkmasını isteyen Terken Hatun şüphe altındadır.^[130] Sultan Melikşah, Selçuklu Devleti'ni en geniş sınırlarına ulaştırmış büyük bir hükümdar olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

C. SULTAN BERKYARUK DÖNEMİ (1092-1104)

1. Taht Mücadeleleri

a. Berkyaruk-Mahmûd Mücadelesi

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Berkyaruk, Mahmûd, Muhammed Tapar ve Sencer olmak üzere dört oğlu hayatta kalmıştı. Berkyaruk, Sultan Melikşah henüz hayattayken onun veliahdı olmuş, Nizâmülmülk de onu desteklemişti. Ancak Terken Hatun, buna karşı çıkarak henüz dört-beş yaşındaki oğlu Mahmûd'un veliaht tayin edilmesi için faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. Sultan Melikşah'ın Bağdat'da ölmüş olması, Terken

[129] Râvendî, *Sudûr*, I, s. 132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 176-178; Bundârî, *Zübde*, s. 68; Cuveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 554; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 160 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 217; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 196 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 131; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 186-188; Ali Saferî Ak-Kala, "Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Vasiyetnâmesi", çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, İstanbul 2014, s. 205.

[130] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 49; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 181; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 171; Turan, *Selçuklular*, s. 219; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 208; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 133; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 189-190.

Hatun'a plânlarını gerçekleştirmek için fırsat tanıdı. O, eşinin ölüm haberini gizli tutmuş, Berkyaruk'un bertaraf edilmesi amacıyla da Emîr Kürboğ'a'yı İsfahan'a göndermişti. Kendisi de Halife Muktedî'ye başvurarak oğlu adına hutbe okutulmasını istedi. Ancak bu istek halife tarafından kabul edilmemişti. Halife, Mahmûd'un çok küçük olduğunu, İslâm şeriatı gereği bunu kabul edemeyeceğini belirtmişti. Bu cevap Terken Hatun'un beklediği türden değildi. Bu sebeple askerlere büyük miktarda para dağıtarak yanına çekmiş, halifeyi de torunu Ca'fer'i halife yapmakla tehdit etmişti. Neticede 22 Şevval 485 (25 Kasım 1092) tarihinde Nâsırû'd-dünya ve'd-din lakabıyla Mahmûd adına hutbe okundu. Böylece Mahmûd'un sultanlığı halife tarafından tanınmış oluyordu.^[131]

Anne tarafından Yâkûtî b. Çağrı Bey'in kızı Zübeyde Hatun'un oğlu olan Berkyaruk (bu sırada on iki yaşındadır) ise Nizâmülmülk'ün adamları (Nizâmîler) tarafından İsfahan'dan kaçırılmış ve Rey taraflarına getirilerek atabegi Gümüştegin Cândâr'ın çabalarıyla sultan ilân edilmişti. Nizâmîler, Nizâmülmülk'ün sağlığında Berkyaruk'u desteklemesi, yeni vezir Tâcülümük'ten nefret etmeleri gibi sebeplerle bu seçime yönelmişlerdi. Bu durum iki taraf arasındaki bir mücadeleyi zorunlu kılıyordu. Sonuç olarak iki taraf Hemedan ile Kerec arasındaki Bürûcird mevkiinde karşı karşıya geldi. Savaş sırasında bazı Emîrlerin Berkyaruk tarafına geçmesi ile kazanan Berkyaruk oldu (16 Zilhicce 485/17 Ocak 1093). Berkyaruk kuvvetleri kaçıp İsfahan'a sığınan Terken Hatun'u kuşatmaya başladı. Durum kötüleşince Emîr Üner ve Bilge Bey'in önerisiyle kuşatmayı kaldırması şartıyla Berkyaruk'a babasının hazinesinden 500.000 altın verilmesi önerilmişti. Maddî açıdan zor durumda bulunan Berkyaruk bu teklifi kabul etmiş, ayrıca iki taraf İsfahan ve Fars, Mahmûd'un geriye kalan bölgeler de Berkyaruk'un idâresinde kalmak şartıyla bir anlaşma imzalamışlardı.^[132]

b. Berkyaruk-İsmâil b. Yâkûtî Mücadelesi

Başındaki sorunu bir süreliğine bertaraf eden Terken Hatun, ülkenin tamamına sahip olma düşüncesinden asla vazgeçmemişti. O, bu amaçla yeni bir müttefik arayarak Azerbaycan Genel Vâlisi olan İsmâil b. Yâkûtî'ye Berkyaruk'a karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti. Teklife göre eğer İsmâil, aynı zamanda yeğeni olan Berkyaruk'u öldürürse Terken Hatun

[131] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 51-52; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 136-137; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 184; Bundârî, *Zübde*, s. 83-84; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 181; Turan, *Selçuklular*, s. 228; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 137; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 17; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 193-194.

[132] Râvendî, *Sudûr*, I, s. 137-138; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 185; Bundârî, *Zübde*, s. 84; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 182; Turan, *Selçuklular*, s. 228; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 138; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 18-20; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 195.

onunla evlenecekti. İsmâil, muhtemelen bu teklifi Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın ele geçirme fırsatı olarak değerlendirdi. Azerbaycan'da topladığı büyük miktardaki askerle yola çıkarak Terken Hatun'un kuvvetleriyle birleşmişti. Dayı ile yeğen arasında meydana gelen savaş sırasında İsmâil'in ordu-

sunda bulunan başta Emîr Yelberd olmak üzere diğer bazı Emîrlerin Berkyaruk'un tarafına geçmesi ile savaşta kazanan Berkyaruk oldu (486 yılı başları/Şubat 1093). İsmâil b. Yâkûtî, İsfahan'a, Terken Hatun'un yanına gitmek zorunda kaldı. Kendisini iyi şekilde karşılayan Terken Hatun bununla da yetinmemiş, oğlu Mahmûd'dan sonra onun adının sikkelerde ve hutbelerde zikredilmesini sağlamıştı. Ancak bu durum devlet yönetimini elinde bulunduran Emîr Üner'in pek hoşuna gitmemişti. İsfahan'da kendisi için bir gelecek göremeyen İsmâil, bu kez kız kardeşi Zübeyde Hatun'a haber göndererek kendisine katılmak istediğini bildirmişti. Zübeyde Hatun bu teklife hayır demedi (Recep 486/Ağustos 1093). Berkyaruk'un saflarına katılan İsmâil b. Yâkûtî'nin asıl hedefi bir fırsatını bularak Berkyaruk'u öldürmek ve sultanlığı ele geçirmekti. Ancak bunu Gümüştegin Cândâr, Aksungur ve Bozan'ın bulunduğu bir toplantıda söyleyince adı geçen Emîrlere kendisini öldürmüştü. Olayın kendisine aktarıldığında Zübeyde Hatun, hiçbir şey yapmayarak Emîrlere destek verdiğini göstermişti (Şâban 486/Ağustos-Eylül 1093).^[133]

Resim 8:
Sultan
Berkyaruk'u
tasvir eden bir
miyatür.

[<https://goo.gl/YCCbXZ>]

c. Tutuş'un Taht Mücadelesi ve Terken Hatun'un Ölümü

Terken Hatun, Berkyaruk ile mücadele ederken bir taraftan da hâkimiyet sahasını genişletme çabası içine girmişti. Zaten Berkyaruk ile yapılan anlaşma gereği Fars bölgesi onun, diğer ifâdeyle Mahmûd'un idâresi altına verilmişti. Bunun için Emîr Üner, İsfahan'dan hareketle Fars'a gelmiş, onun buraya gelmekte olduğunu haber alan Fars ve Kirman Selçuklu Meliki Turanşah harekete geçerek onu mağlup etmişti (Cemâziyelâhîr 487/Haziran-Temmuz 1094). Terken Hatun, İsmâil'in başarısız olması sebebiyle taht için kendisine yeni müttefikler aramaya devam etti. Yeni aday Suriye Hâkimi Tutuş olmuştu. Çünkü Tutuş da Melikşah'ın ölümünden

[133] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 52; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 191-192; Reşidüddin, *Câmiüt-tevârih*, Türkçe çev., s. 142-143; Mustevfî, *Târîh-i güzide*, s. 440; Turan, *Selçuklular*, s. 228-229; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 139; Özyayın, *Berkyaruk*, s. 21-22; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 196-197; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Gümüştekin Cândâr", *Prof. Dr. İşin DEMİRKENT Anısına*, ed., F. Başar, İstanbul 2008, s. 442.

sonra zaten sultanlığını ilân etmişti. Terken Hatun'dan gelen ittifak tek-lifini kabul eden Tutuş doğuya hareket etmiş, Terken Hatun da onunla birleşmek üzere İsfahan'dan ayrılmıştı. Ancak hastalanınca geri dönmek zorunda kalmış, oğlunu Emîr Üner ve Sermez'e emanet ettikten sonra da Ramazan 487/Eylül-Ekim 1094 tarihinde vefat etmişti.^[134]

Melikşah'ın ölümüyle birlikte sultanlığı ilân eden Tutuş, batıdaki hâ-kimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Azerbaycan'a doğru harekete geçti. Bu seferi sırasında Urfa Hâkimi Bozan ve Haleb Hâkimi Aksungur da ken-disine eşlik etmekteydi. Amcası Tutuş'u karşılamak üzere hareket eden Berkyaruk, Rey yakınlarına gelmiş, bu esnada Melikşah'ın gulâmlarından biri olan Emîr Aksungur, Tutuş'un sert mizacı sebebiyle Berkyaruk'un ta-rafına geçmişti. O bununla da kalmamış, Bozan'ı da aynı şekilde davran-maya ikna etmişti. Bir anda kuvvetlerini kaybeden Tutuş için Dımaşk'a dönmekten başka çare kalmadı. O da Zilkâde 486 (Aralık 1093) tarihi itibarıyla Dımaşk'a döndü. Bir sonraki baharda hutbeyi Berkyaruk adına okutmakta olan Bozan ve Aksungur'u cezalandırmak üzere harekete ge-çen Tutuş, Haleb üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki mücadeleden galip çıkmayı başaran Tutuş olmuş ve savaşta esir edilen Aksungur öldürül-müştü (9 Cemâziyelevvel 487/27 Mayıs 1094). Bozan ise Tutuş'un bas-kısından sonra Haleb'e sığınmıştı. Şehir daha sonra ele geçirilip Tutuş'a teslim edildiğinde Tutuş, Bozan'ın öldürülmesini emretmişti (Cemâziye-levvel 487/Mayıs-Haziran 1094).^[135]

Saltanatı ele geçirmek hususunda kendisine sorun teşkil edebilecek iki kişiyi bertaraf eden Tutuş için artık tahtı ele geçirme zamanı gelmiş-ti. Bu sıralarda Nusaybin civarında bulunan Berkyaruk, İsfahan'a doğ-ru harekete geçti. Yanındaki az miktardaki askerle Tutuş'un gönderdiği kuvvete mağlup olan Berkyaruk, İsfahan önlerine gelmiş ve Mahmûd'a bağlı Emîrler tarafından gözlerine mil çekilmek üzere tutuklanmıştı. Bağdat'da ise Halife Mustazhîr Billâh hutbeyi Tutuş adına okutmaya başlamıştı. Bir anda her şey Berkyaruk aleyhine dönmüşken Mahmûd çiçek hastalığına yakalandı. Bu esnada Tabib Emînüddevlé'nin önerisiy-le Berkyaruk'un gözlerine mil çekilme işlemi ertelendi. Mahmûd'un du-rumuna göre karar verilecekti. Emîr Üner ve diğerleri Tutuş'un sultan olması taraftarı değildi. Berkyaruk'un gözlerine mil çekilir ve bu süreçte

[134] Râvendî, *Sudûr*, I, s. 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 188; Bundârî, *Zübde*, s. 84; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 182-183; Turan, *Selçuklular*, s. 228-229; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 140 vd.; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 23; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 197.

[135] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 52-53; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 190-191; 195-196; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 185; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 143-144; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 28 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 199.

Mahmûd ölürse tahtın tek iddiacısı olarak Tutuş kalacağından bekleme-ye karar verildi. Mahmûd hastalığı atlatamadı (29 Şevval 487/11 Kasım 1094). Bunun üzerine Berkjaruk tahta çıkartılarak kendisine itaat edildi. Durumunu sağlamlaştıran Berkjaruk, daha sonra amcası ile mücadele etmek üzere harekete geçti. Rey'e yakın bir bölgedeki Daşılı (Taşlı) köyünde iki taraf karşı karşıya geldi. Savaş sırasında Tutuş'un sert tavrından rahatsız olan ve Berkjaruk saflarında Melikşah'ın sancağının açılması üzerine bazı Emîrlere askerleriyle birlikte Berkjaruk'un tarafına geçmişti. Savaşı kazanan Berkjaruk oldu. Tutuş ise savaş meydanında ölmüştü (17 Safer 488/26 Şubat 1095).^[136]

d. Arslan Argun'un İsyanı

Horasan'da 7.000 dinarlık iktâa sahip olan Arslan Argun, kardeşi Sultan Melikşah, Bağdat'ta öldüğü sırada onunla birlikteydi. Sultanın ölümünden sonra Horasan'a dönen Arslan Argun, önce Nişâbur'a gitmiş, burada kendisine pek ilgi gösterilmeyince Beyhak'ın bazı mahalleleri ile Husrev-cird ve Sebzevâr'ı yağmalamıştı. Merv'e hareket eden Arslan Argun şehri teslim almış, daha sonra da Belh üzerine yürümüştü. Nişâbur'u da zapt etmek suretiyle tüm Horasan bölgesine hâkim olan Arslan Argun, Sultan Berkjaruk'a haber göndererek Nişâbur hariç tüm Horasan'ın kendisine bırakılmasını istedi. Bunun karşılığında saltanatı hak iddia etmeyecek ve bol miktarda mal gönderecekti. Ancak Berkjaruk'un Mecdülmülk'ü vezir ataması, isyan etmekte kararlı olan Arslan Argun'un harekete geçmesine neden oldu. Diğer taht iddiacıları yüzünden Arslan Argun'a ses çıkarmayan Berkjaruk, diğer amcası Börbars'ı onunla mücadele etmek üzere Horasan'a gönderdi.^[137]

Börbars'a yenilen Arslan Argun, süre sonra tekrar hareketle Merv şehri ele geçirdi. Bunun üzerine harekete geçen Börbars, yapılan savaşı kaybederek esir düştü (488/1095). Arslan Argun ise Sebzevar, Mervü's-şâh-cân, Serahs kalesi, Nişâbur'un kuhendîzi ve şehristânı başta olmak üzere ele geçirdiği pek çok yeri tahrip etti. Ayrıca bu şehirlerde bulunan ve gücünden çekindiği bazı askerî şahsiyetleri de öldürdü. Bu sayede Horasan tam manasıyla onun hâkimiyetine ve kontrolüne girmiş oldu. Fakat 17 Safer

[136] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 53; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 139-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 199, 207; Bundârî, *Zübde*, s. 84; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 186; Turan, *Selçuklular*, s. 136; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 144-146; Özyayın, *Berkjaruk*, s. 40-46; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 201, 203-204.

[137] Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 38; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 269; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 140; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 219-220; Bundârî, *Zübde*, s. 86, 233-234; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 186-187; Turan, *Selçuklular*, s. 229; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 149; Özyayın, *Berkjaruk*, s. 47 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 205.

490/3 Şubat 1097 tarihinde yaptığı bu kötülükleri bahâne eden bir gulâmı tarafından öldürüldü. O, ölümünden önceki yıl esir ettiği kardeşi Börîbars'ı ise boğdurtmuştu (489/1096).^[138] Börîbars'ın esir düşmesi üzerine Sultan Berkyaruk, kardeşi Sencer ve onun atabegi Kamaç komutasında bir orduyu Horasan'a göndermişti. Onlar Horasan'a henüz ulaşamamışken Arslan Argun'un ölüm haberini almışlardı. Sultan Berkyaruk'un kendilerine katılmasını bekleyen bu ordu, daha sonra Nîşâbur'a giderek savaşmadan şehre hâkim oldu (5 Cemâziyelevvel 490/20 Nisan 1097). Horasan'ın diğer şehirleri de ele geçirildikten sonra Belh'e gidilmiş, bu gelişmeden sonra Sultan Berkyaruk, Horasan bölgesini kardeşi Sencer'e iktâ etmişti.^[139]

e. Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesi

Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk, Sultan Berkyaruk tarafından kendisine vezir tayin edilmiş (Zilhicce 487/Aralık 1094), o da başta Tutuş ile olan mücadelede büyük yararlılık göstermişti. Ancak Berkyaruk'un Tutuş'u yendiği savaştan sonra annesini yanına getirmek istemesine karşı çıkan Müeyyidülmülk'ün bu davranışı,^[140] başta kendilerine kalan miras nedeniyle araları açık olan ağabeyi Fahrülmülk ve Dîvân-ı İstîfâ'nın başkanı Mecdülmülk Ebü'l-Fazl'ın aleyhte faâliyetlerine neden olmuştur. Neticede özellikle Fahrülmülk'ün çabalarıyla Müeyyidülmülk'ü azleden Berkyaruk onun yerine Fahrülmülk'ü vezir tayin etti (Safer 488/Şubat 1095). Hapsedilen Müeyyidülmülk ise hapisten kurtulduktan sonra devamlı şekilde Berkyaruk aleyhinde çalışmalar yaparak Gence Meliki Muhammed Tapar'ın yanına gitmiş ve sultanlığını ilân ile isyan etmesini sağlamıştı. Bütün bunlardan sonra kendisi de Muhammed Tapar'ın vezirliğine getirilmişti (Şevval 492/Eylül 1099).^[141]

[138] Nîşâbüri, *Selçuknâme*, s. 39; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 140; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 60; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 220-221; Bundârî, *Zübde*, s. 234-235; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 187-188; Turan, *Selçuklular*, s. 229; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 149; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 48-50.

[139] Râvendî, *Sudûr*, I, s. 140; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 60; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 221-222; Bundârî, *Zübde*, s. 234-235; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 188; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 150; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 51-52; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 205-207.

[140] Müeyyidülmülk, sonraki dönemde kendisine esir düşen Zübeyde Hatun'u boğdurmak suretiyle öldürtecektir. Onun bu düşmanlığı muhtemelen Zübeyde Hatun'un Selçuklu Emîri Gümüştegin Cândâr ile bir gönül ilişkisi olduğunu dâir bilgiyle ilgilidir. Haleb Vâlisi Aksungur ve Urfa Vâlisi Bozan'ın Tutuş'a karşı yardım istemesine rağmen Gümüştegin'in yardıma gitmemesi, bu gönül ilişkisiyle ilişkilendirilmektedir, bkz., el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 52; Bundârî, *Zübde*, s. 85; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 185.

[141] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 53; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 144; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 237-238; Bundârî, *Zübde*, s. 87-88; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 189; Turan, *Selçuklular*, s. 231; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 157; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 55-56; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 212-213.

Azerbaycan'ın tamamına hâkim olan Muhammed Tapar, daha sonra Rey'e gelerek 2 Zilkâde 492 (20 Eylül 1099) tarihinde şehre girdi. Bu sırada askerlerinin bir bölümü kendisini terk etmiş olan Sultan Berkyaruk ise kardeşi Muhammed Tapar'a karşı koyamayacağı için İsfahan'a çekilmiş, ancak şehir kapıları kendisine açılmayınca Hûzistan taraflarına gitmek zorunda kalmıştı. Bu sırada esir edilen Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun, Müeyyidülmülk'ün emriyle boğduruldu. Asker Berkyaruk'u sevmekle birlikte annesini pek sevmiyordu. Bütün gelişmelerden sonra Muhammed Tapar adına olumlu gelişen bir diğer olay, aralarında Bağdat Şâhnesi Gevherâyın, Musul Hâkimi Kürboğa ve Çökürmüş gibi önemli Emîrlerin Muhammed Tapar'ın tarafına geçmesiyle Halife Mustazhîr Billâh'ın 17 Zilhicce 493 (4 Kasım 1099) tarihinde onun adına Bağdat'da hutbe okutması oldu. Gıyâsü'd-dünya ve'd-din lakabını alan Muhammed Tapar, böylece halife tarafından Selçuklu Devleti'nin hükümdarı olarak tasdik edilmişti. Ancak bu durum uzun sürmedi. Tekrar harekete geçen Berkyaruk, Vâsıt'a geldiği sırada Hille Emîri Seyfûddeve Sadaka'nın kendisine katılmasıyla birlikte güç kazanmış, 15 Safer 493 (31 Aralık 1099) tarihinde Bağdat'da adına hutbe okunduktan iki gün sonra şehre gelmişti. Bağdat'da tekrar Berkyaruk adına hutbe okutulmuş olması, daha önce Muhammed Tapar'a katılan Gevherâyın ve Kürboğa'nın tekrar Berkyaruk'un saflarına geçmesine neden olmuştu. İki taraf adım adım savaşa gidiyordu.^[142]

İki taraf arasındaki ilk savaş 4 Recep 493 (15 Mayıs 1100) tarihinde Hemedan yakınlarındaki Sefîdrûd'da meydana gelmişti. Ağır bir yenilgi alan Sultan Berkyaruk, yanındaki elli kişiyle birlikte kaçarak yeni kuvvetler bulmak ümidiyle Horasan'a gitmişti. Galibiyetten sonra Bağdat'da hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmaya başlamıştı (14 Recep 493/25 Mayıs 1100). Horasan'a gelen Berkyaruk ise buranın hâkimi Melik Sencer aleyhinde Cürcân Emîri Habeşî b. Altuntâk'a yardım etmiş, ancak bu ittifak Sencer'e mağlup olmaktan kurtulamamıştı. Bununla birlikte Berkyaruk'un kaybı daha büyük olacaktı. Nitekim Melik Sencer, bu olayda sonra taht mücadelesinde anneleri aynı olan Muhammed Tapar lehine bir tavır takınacaktı. Yardım almak ümidiyle Horasan'a gelen Berkyaruk, önce Cürcân daha sonra da Damgân'a geldiği sırada yanında sadece on yedi kişi bulunuyordu. Şansı yaver giden Berkyaruk'a Emîr Çavlı Sakavu'nun katılması durumunu biraz da olsa düzeltmişti. Berkyaruk, İsfahan'a gitmek üzere harekete geçtiyse de Muhammed Tapar ondan önce davranmış ve şehre gelmişti. Berkyaruk ise Hemedan'a gelmiş, bu sırada Müeyyidülmülk'ten nefret eden Emîr Ayaz da ona katılmıştı. Muhammed Tapar, durumun daha fazla aleyhine gelişmesini

[142] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 238-239, 242; Bundârî, *Zübde*, s. 88; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 189-190; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 158; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 59-61; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 213-214.

Resim 9:
Muhammed
Tapar adına
basılmış
sikke.

[https://google/ wEGEka]

engellemek üzere Hemedan yakınlarına geldi. Kuvvet bakımından daha zayıf olan Muhammed Tapar ile Berkıyaruk arasında yapılan ikinci savaştan galip çıkmayı başaran bu sefer Berkıyaruk olmuştu (3 Cemâziyelâhîr 494/5 Nisan 1101). Savaş sırasında esir alınanlardan biri de Vezir Müeyyidülmülk^[143]

idi. Bu sefer Horasan'a kaçan Muhammed Tapar olmuştu.^[144]

Öte yandan Horasan'a gelen Muhammed Tapar ile Melik Sencer ittifak yapmak üzere anlaşmışlardı. Gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra da batıya yönelerek Rey şehrine gelmişlerdi. Hedefleri Bağdat idi. Bu sırada Bağdat'da bulunun ve hasta olan Berkıyaruk kaçmak zorunda kaldı. Şehre giren iki kardeş (27 Zilhicce 494/23 Ekim 1101), hutbenin tekrar Muhammed Tapar adına okunmasını sağladı. Ağır hasta olduğu halde Vâsit'a gelen Berkıyaruk, bir süre sonra iyileşmiş Bağdat'dan ayrılarak Nihavend'e yönelen kardeşini yakalamıştı. Eşit sayıda askere sahip olan iki taraf karşı karşıya gelmesine rağmen askerler birbirleriyle savaşmıyor, hatta bazıları karşılaş-tıklarında kucaklaşıyorlardı. Bunu gören Emîr Buldacı bir elçilik heyetiyle Berkıyaruk tarafına gitmiş ve Vezir Ebû'l-Mehâsin ile görüşerek bir anlaşma imzalamışlardı (2 Rebiülevvel 495/27 Aralık 1101). Anlaşmaya göre Berkıyaruk sultan, Muhammed Tapar Melik olacak, Gence ve çevresi, Azerbaycan, Diyarbakır, el-Cezîre ve Musul, Muhammed Tapar'ın hâkimiyet bölgesinde olacak, Muhammed Tapar üç nevbet çaldıracak, gerekirse Berkıyaruk'a askerî yardımda bulunacak, Horasan, Melik Sencer'e ait olacak ve Muhammed Tapar yıllık 1.300.000 dinar vergi verecekti.^[145]

Ancak Muhammed Tapar, anlaşmadan kısa süre sonra kendisini bu hususta ikna eden emîrleri ihanetle suçlayarak cezalandırma yoluna gitmişti. Bu durum tekrar isyan ettiği anlamına geliyordu. Sultan Berkıyaruk ise onun güçlenmesine fırsat vermeden hemen harekete geçmişti.

[143] Müeyyidülmülk, 100.000 dinar vererek Sultan Berkıyaruk'a vezir olmak üzereyken iki hizmetçi (taştdâr) arasında geçen ve Müeyyidülmülk'ün başta sultanın annesini boğdurmak üzere diğer olumsuz faaliyetlerini hatırlatan bir sohbetle kulak misafiri olan Sultan Berkıyaruk, Müeyyidülmülk'ü bizzat kendisi öldürmüştü, geniş bilgi için bkz., Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 163.

[144] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 53-54; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 144-145; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 243-246, 250-251; Cuveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 556; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 236; Turan, *Selçuklular*, s. 231; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 159-162; Özaydın, *Berkıyaruk*, s. 62-67; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 214-215.

[145] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 54; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 252 vd., 269-271; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 190-191; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 163-167; Özaydın, *Berkıyaruk*, s. 70-73; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 215.

Rey yakınlarında yapılan savaşı kazanan bir kez daha Berkyaruk olmuştu (Cemâziyelevvel 495/Şubat-Mart 1102). Savaş bir özelliğiyle de dikkat çekmiş, hiç kimse öldürülmemişti. Bu durum aslında askerin bıkkınlığını da gösteriyordu. Kaçan Muhammed Tapar, İsfahan'a gelmiş ve savunma tedbirleri almıştı. Berkyaruk'un şehri kuşatmasıyla birlikte zor durumda kalan Muhammed Tapar, gizlice İsfahan'dan ayrılmış ve asker toplama üzere batıya yönelmişti. Bundan sonraki mücadele sahası Bağdat'da kimin adına hutbe okutulacağı üzerine olmuştu. Muhammed Tapar adına okutulmakta olan hutbe Sultan Berkyaruk'un Gümüştegin el-Kayseri'yi Bağdat şâhnesi olarak atamasıyla değişmiş, 23 Rebûilevvel 496 (4 Ocak 1102) tarihi itibarıyla hutbe Berkyaruk adına okunmuştu. Gümüştegin, yaklaşık bir yıl sonra Hille Emîr Sadaka'nın tehditleri neticesinde şehirden ayrılınca hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmuştu (12 Rebûilâhir 496/23 Ocak 1103). Muhammed Tapar ise Azerbaycan'da tekrar asker toplamış ve harekete geçmişti. İki taraf arasında Hoy şehri civarında yapılan son mücadeleden de galip çıkmayı başaran Berkyaruk oldu (8 Cemâziyelevvel 496/19 Şubat 1103). Muhammed Tapar tekrar savaşmak istediye de artık iki tarafın savaşmaya gücü kalmamıştı. Bu mücadele halka ve devlete büyük zarar verdiğinden bitirilmesi yerinde olacaktı. Neticede iki taraf arasında yapılan ve Rebûilâhir 496 (2-3 Ocak 1104) tarihinde tamamlanan görüşmelerden sonra şu kararlar alınmıştı:

1. Her iki kardeş de beş nevbet çaldırarak,
2. Her ikisi sadece kendi hâkimiyet bölgesinde hutbe okutacak,
3. Her ikisi arasındaki yazışmalar vezirler vasıtasıyla gerçekleştirilecek,
4. Ordu mensupları istedikleri zaman istedikleri kişinin tarafına geçebilecek,
5. Berkyaruk, Cibâl, Fars, İsfahan, Rey, Hemedan, Hûzistan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'a, Muhammed Tapar ise Azerbaycan, Diyarbakır, el-Cezîre, Musul, Suriye ve Seyfûddele Sadaka'ya ait olan bölgelere hâkim olacak, Sefîdrûd nehri de sınır kabul edilecek,
6. Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar sultan olacak,
7. Horasan, Sencer'in hâkimiyetinde olacak ve Muhammed Tapar'a tâbi kalacaktı.

Anlaşmadan sonra Bağdat'da Muhammed Tapar adına okunmakta olan hutbe Berkyaruk adına okunmaya başlamıştı. Herkes kendi hâkimiyet bölgesine çekildikten sonra yaklaşık on iki yıldır devletin içinde bulunduğu karmaşa da böylece sona ermişti.^[146]

[146] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s.271-274, 292-294; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 191; Turan, *Selçuklular*, s. 231; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 67-72; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 73 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 215-216.

2. Sultan Berkyaruk Döneminde Gelişen Diğer Olaylar ve Ölümü

Sultan Berkyaruk döneminde isyan eden diğer bir hanedan üyesi Tekiş b. Alparslan oldu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Tekiş, kardeşi Melikşah'a iki defa isyan etmiş, bunun sonucu olarak da gözlerine mil çekilmişti. Taht iddiacısı olan diğer amcası Tutuş'un Tekiş'e yazdığı mektupları ele geçiren Sultan Berkyaruk, Tekiş'i öldürtmeye karar verdi. Böylece kendi aleyhine gelişebilecek bir ittifakı engellemiş oldu (Rebîülevvel 487/ Mart-Nisan 1094).^[147]

Diğer taraftan Sultan Berkyaruk, Emîr Üner ve Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'un isyan etmesi sebebiyle Irak tarafına yürümeye karar verdiğinde Merv Şâhnesi Emîr Kodan, hasta olduğunu söyleyerek sultana katılmamıştı. Sultanın İkinci adındaki Hârizm vâlisi ise 10.000 süvariyle birlikte Berkyaruk'a katılmak üzere Merv'e gelmiş, burada içki âlemine dalmıştı. Emîr Kodan ve Emîr-i Ahur Yaruktaş kendi aralarında anlaşarak onu öldürmüş, daha sonra da Hârizm'e giderek sultanın kendilerini vâli tayin ettiklerini belirterek şehri teslim almışlardı. Sultan Berkyaruk durumu haber aldığında Emîr-i Dâd Habeşî'yi onlarla savaşmak üzere Horasan'a gönderdi. Yaruktaş, Habeşî'ye esir düşünce Kodan, o sırada Belh'te bulunan Sencer'e katılmış, fakat kısa süre sonra ölmüştü (490/1096-1097).^[148]

Sultan Melikşah zamanında Arslan Argun'un hâkimiyetinde bulunan yerler, Arslan Argun'un ölümünden sonra yedi yaşındaki oğluna iktâ edildi. Berkyaruk, 7 ay kadar Belh yakınlarında kaldı. O, buradayken Selçuklu hanedanından Emîr-i Emîrân adıyla meşhur Muhammed b. Süleyman b. Alparslan, Gaznelilerden yardım istedikten sonra Belh'i ele geçirmek üzere harekete geçti. Gazneli Sultanı İbrahim, fillerle desteklediği orduyu yardım amacıyla göndermiş, bunun karşılığında Horasan bölgesinde kendi adına hutbe okutulmasını şart koşmuştu. Muhammed b. Süleyman, Gazneliler'in gönderdiği yardım sâyesinde pek çok şehre hâkim olarak kuvvetini iyice arttırdı. Ancak, Sencer'in düzenlediği ani bir baskınla esir alınmış ve gözlerine mil çekilmişti (490/1096-1097).^[149]

Sultan Berkyaruk döneminin en önemli olaylarından biri şüphesiz Haçlılar'ın Ortadoğu'ya gelmeleri oldu. Ancak bu önemli olay, devletin içinde bulunduğu karmaşa ortamında çok da fark edilememişti. Haçlılar,

[147] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 202; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 47; Öngül, "Tekiş", s. 331; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 67; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 200.

[148] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 61; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 222-223; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 52-53; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 212.

[149] Râvendî, *Sudûr*, I, s. 141; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 60; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 221-222; Bundârî, *Zübde*, s. 234-235; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 36 vd.; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 51-52; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 211-212.

Antakya'yı kuşatınca Sultan Berkyaruk onlarla mücadele etmek üzere Musul Hâkimi Kürboğa'yı görevlendirmiş, ancak onun zaten Haçlılar'ın eline geçmiş olan Urfa'yı kuşatması zaman kaybedilmesine neden olmuştu. Antakya'ya ulaştığında şehir bir Ermeni dönmesi olan Fîrûz'un ihaneti sonucunda 3 Haziran 1098 tarihinde çoktan düşmüştü. Kürboğa, Haçlılar ile şehrin önünde savaşmışsa da mağlup olmuş, Haçlılar ilerleyerek Kudüs'ü ele geçirmişlerdi. Onların Ortadoğu'ya yerleşmesi İslâm dünyası için hiç de iyi sonuçlar doğurmayacaktı.^[150]

Zayıf bünyeli biri olan Sultan Berkyaruk, uzun süren mücadeleden sonra Muhammed Tapar ile anlaşmış ve ardından devlet otoritesini tekrar sağlamıştı. Ancak kısa süre sonra verem hastalığına yakalanmış, bu halde Bağdat'a giderken Bürûcird yakınlarında beş yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliaht tayin ettikten sonra İsfahan'a dönmeye karar vermişti. Ancak İsfahan'a ulaşmadan 2 Rebûlâhîr 498 (22 Aralık 1104) tarihinde vefat etmişti. Cenazesi İsfahan'a götürülerek defnedilen Berkyaruk, yirmi beş yaşında idi.^[151]

B. SULTAN MUHAMMED TAPAR DÖNEMİ (1105-1118)

1. Tahtı Ele Geçirmesi

Sultan Berkyaruk, Emîr Ayaz'ı oğlu Melikşah'a atabeg tayin etmişti. Sultanın vefat haberi alındığında Bağdat'a doğru yürüyüşüne devam eden Ayaz, hutbeyi Melikşah adına okutmuş ve hükümdarlığını tasdik ettirmişti. Bu sırada Musul'u kuşatmakta olan Muhammed Tapar, Musul Hâkimi Çökürmüş'ü itaat altına aldıktan sonra Sökmen el-Kutbî, Çökürmüş, Hil le Emîri Seyfûddeve Sadaka gibi emîrlerin desteğini alarak Bağdat'a yöneldi. Atabeg Ayaz, bu haberi aldığı anda şehirden çıkmış ve diğer Selçuklu Emîrleriyle birlikte durum değerlendirmesi yapmıştı. Sonuç Muhammed Tapar ile mücadelesinde kendisine, diğer bir ifadeyle Melikşah'a destek verileceği şeklinde olmuştu. Bağdat'a gelen Muhammed Tapar, şehrin batı yakasında konaklayarak 23 Cemâziyelevvel 498 (10 Şubat 1105) tarihi itibarıyla adına hutbe okutmuştu. Şehrin doğu yakasında ise Melikşah adına hutbe okunuyordu. Bu sırada Ayaz, Melikşah'ı destekleyeceklerine dâir yemin eden emîrlerle birlikte harekete geçmiş, ancak çadırına dönerek emîrlerden yeminlerini tekrar etmelerini istemişti. Emîrlerin güven

[150] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 227-230; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev., F. Işıltan, Ankara 1998, I, s. 181 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 154-155; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 207 vd.

[151] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 54; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 308; Bundârî, *Zübde*, s. 91; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 191; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 172-173; Özaşdın, *Berkyaruk*, s. 129-130; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 217.

vermeyen sözleri sebebiyle tereddüde düşen Ayaz, Muhammed Tapar'ın sultanlığını kabul etmeye karar vermişti. Yapılan görüşmeler ve alınan yeminlerden sonra Atabeg Ayaz, Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkmış ve itaat bildirmişti (26 Cemâziyelevvel 498/13 Şubat 1105). Böylece Muhammed Tapar Büyük Selçuklu Sultanı oldu. Atabeg Ayaz ise daha sonra Muhammed Tapar'ın vermiş olduğu ziyafet sırasında meydana gelen bir yanlış anlaşılma yüzünden öldürülmüştü.^[152]

2. Muhammed Tapar Dönemindeki Diğer Olaylar

a. Mengübars b. Börîpars'ın İsyanı

Mengübars b. Börîbars b. Alparslan, maddî sıkıntı içinde bulunduğu İsfahan'dan Nihavend'e geldiği sırada kendisine katılımlar olmuş ve bazı emîrlere de kendisini desteklemişlerdi. Gücü artan Mengübars, şehri ele geçirerek Muharrem 499 (Eylül-Ekim 1105) tarihinde adına hutbe okutmuştu. Mengübars, daha sonra Porsukoğullarına haber göndererek kendisine destek vermelerini istedi. Muhammed Tapar bu hamleye Zengî b. Porsuk'u yanında alıkoyarak karşılık vermişti. Zengî, kardeşlerine gönderdiği haberde Mengübars'a destek vermemelerini isteyince onlar da Mengübars'ı bertaraf etme çabası içine girmişlerdi. Porsukoğulları, Zengî'yi kurtarmak için Mengübars'a destek verdiklerini bildirmiş, ancak bir araya geldiklerinde onu yakalayarak Sultan Muhammed Tapar'a teslim etmişlerdi. Mengübars hapsedilirken, Zengî'ye Dinever bölgesi iktâ edilerek serbest bırakılmıştı.^[153]

b. Seyfûddevlî Sadaka ile Mücadelesi

Hille Emîr Seyfûddevlî Sadaka, özellikle Berkıyaruk-Muhammed Tapar arasındaki mücadeleyi kendi lehine kullanmış, Irak'ın önemli bir kısmında hâkimiyet kurmuştu. Sadaka'nın Basra (Cemâziyelâhîr 499/Şubat 1106) ve ardından Tekrit'e hâkim olarak (Safer 500/Ekim 1106) genişlemesi, başına buyruk davranışları sultan ile arasının açılmasına neden olmuştu. Ayrıca Sadaka'nın sultandan kaçan kişileri korumakta olduğu bilgisi, hatta kendisine sığınan Sâve Hâkimi Ebû Dülef Sürhâb b. Keyhüsrev'i sultana teslim etmemesi Sultan Muhammed Tapar'ın onun üzerine yürütmesine neden oldu. Hille ile Vâsıt arasındaki bataklı bir bölge olan

[152] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 55; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 149-150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 309, 311-315; Bundârî, *Zübde*, s. 92; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 193; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 174-177; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 219-220.

[153] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 321-322; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, s. 44-45; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 177; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 220-221.

Numâniyye'de yapılan savaşı isabetli ok atışlarının yardımıyla Sultan Muhammed Tapar kazanmıştı (19 Recep 501/4 Mart 1108). Savaşta yaralanan Sadaka, daha sonra yakalanarak öldürülmüştü.^[154]

c. Emir Çavlı Sakavu ve I. Kılıçarslan'ın Öldürülmesi

Çavlı Sakavu, Sultan Muhammed Tapar döneminin en etkili kişilerinden biri olmuştur. Berk yaruk-Muhammed Tapar mücadelesinde Berk yaruk'un yanında yer alan Çavlı, muhtemelen onun tarafından Hûzistan-Fars sınır bölgesinde bulunan Râmhûrmûz ve Errecân şehirlerine vâli olarak atanmıştı (492/1099). Burada özellikle Bâtînîler ile mücadele eden Çavlı, bir süre sonra taht mücadelelerinden faydalanarak bağımsız davranmaya başlamıştı. Bu durum Muhammed Tapar sultan olduktan sonra da devam etti. Bunun üzerine Mevdûd b. Altuntegîn, Çavlı'nın üzerine gönderildi. Sekiz ay kuşatıldıktan sonra af dileyen Çavlı, bu sefer Musul'a vâli olarak tayin edildi. Bu sıralarda Musul Çökürmüş'ün idâresindeydi. Hâkimiyet bölgesini Çavlı'ya teslim etmek istemeyen Çökürmüş çevre Emîrlerle ittifak arayışına girdi. Neticede Çökürmüş ile Çavlı karşı karşıya gelmiş, bu mücadeleden galip çıkmayı başaran Çavlı Sakavu olmuştu. Çökürmüş de esir düşmüştü. Ancak Musul halkı şehri kendisine teslim etmek istemedi. Onlar, Hille Emîri Seyfûddeve Sadaka, Bağdat Şâhnesi Aksungur el-Porsukî ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a haber göndererek yardıma geldikleri takdirde şehri kendisine teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Çavlı ise bu sırada Musul'u kuşatmakla meşguldü. Kılıçarslan'ın Malatya'dan harekete geçtiğini haber aldığı anda kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştı. Musul önlerine gelen Aksungur el-Porsukî, şehir halkının kendisine ilgi göstermemesi üzerine geri dönünce Musul hâkimiyeti için Çavlı ve I. Kılıçarslan rakip olarak kalmıştı. Musul halkıyla yazışarak anlaşılan Kılıçarslan, Musul'a gelerek şehri teslim almış ve Muhammed Tapar adına okunmakta olan hutbeyi kendi adına çevirmişti (25 Recep 500/22 Mart 1107).^[155]

Bununla birlikte Çavlı Sakavu faaliyetlerine devam ederek Rahbe'yi alınca, Sultan I. Kılıçarslan onun üzerine yürümeye karar verdi. Çavlı'nın gücünü gören bazı emîrlerin Kılıçarslan'ın yanından ayrılması, Çavlı tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiş ve hemen saldırıya geçmişti.

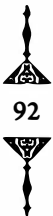
[154] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 353 vd.; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 194; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 45 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 181.

[155] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 263, 339-342; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 53-54; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 177-179; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 221; Çavlı Sakavu hakkında geniş bilgi için bkz., Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 38, İstanbul 2003, s. 37-59.

Savaş ilk anlarında doğrudan Çavlı'nın üzerine yürüyen Kılıçarslan ona bir kılıç darbesi indirmiş, ama zırhı dolayısıyla ona zarar vermemişti. Savaşın sonucu ise Çavlı Sakavu'nun lehineydi. Kılıçarslan esir düşmek endişesiyle girmiş olduğu Habur Nehri'nden hem kendisi hem de atının zırhlı olması sebebiyle çıkamadı (9 Şevval 500/3 Haziran 1107). Kılıçarslan'ın ölümüyle birlikte Musul'a giden Çavlı, bu sefer şehre hâkim olayı başarmıştı. Çavlı Sakavu, ardı ardına gelen bu başarılarından sonra tekrar bağımsızlık belirtileri göstermeye başlamıştı. Muhammed Tapar, onun üzerine Mevdûd b. Altunteğin, Sökmen el-Kutbî ve Aksungur el-Porsukî gibi önemli Emîrleri göndermişti. Musul kuşatması başlamadan önce şehirden ayrılan Çavlı, kuşatmanın idâresini Emîr Porsuk'un kızı olan eşine bırakmıştı. Zorlu geçen kuşatma halkı rahatsız edince bir grup şehri teslim etmeye karar verdi (Safer 502/Eylül-Ekim 1108). Musul'u kaybeden Çavlı, derhal İsfahan'a giderek af dilemiş, ilginç şekilde bir kez daha affedilmişti. Bununla da kalmayan Muhammed Tapar onu oğlu Çağrı'ya atabeg tayin ederek Fars'a göndermişti (502/1109). Fars'a gelen Çavlı, ilk olarak bölgede etkinliklerini arttıran Şebânkâreliler ile mücadeleye başladı. Hasan b. Mübârîz, ardından Karzuvi Şebânkârelileri, son olarak da Şekâniler üzerine sefer düzenleyerek onları itaat altına almıştı. Daha sonra Furg kale-i hâkimiyeti için Kirman Selçuklular'ı ile giriştiği savaşta Kirman Meliki Arslanşah'a karşı ağır bir yenilgi alan Çavlı, geri dönmek zorunda kalmıştı (Şevval 508/Mart 1115). Amacı tekrar Kirman'a sefer düzenlemek olan Çavlı, Şehzâde Çağrı'nın ölümüyle hukukî dayanağını kaybetti (Zilhicce 509/Nisan-Mayıs 1116). Ardından da Rebîülevvel 510 (Temmuz-Ağustos 1116) tarihi itibarıyla de kendisi ölmüştü.^[156]

d. Haçlılar ile Mücadele

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinin fayda sağladığı en önemli güçlerden biri de Haçlılar olmuştu. Sultan Muhammed Tapar'ın devlet idâresini tam manasıyla ele aldıktan sonra ilgilendiği sorunlardan biri de haliyle Haçlılar olacaktı. Çavlı Sakavu üzerine gönderilen Emîr Mevdûd b. Altunteğin'e verilen görevlerden biri de Haçlılar ile mücadele etmesiydi. Urfa'yı kuşatan Mevdûd, (503/1110) başarılı olamamıştı. Kudüs Kralı Baudouin'in Suriye'deki faaliyetlerini arttırması üzerine Sultan Muhammed Tapar, Mevdûd'a duruma müdahale etmesi emrini vermişti. Meraga Emîri Ahmedil ve Sökmen el-Kutbî de kendisine

[156] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 344-345, 411 vd.; Müstevfî, *Târîh-i güzide*, s. 410; Hacı Mirza Hasan Fesâi, *Farsname-i Nâsiri*, Tahran t.y., s. 25; Ebû'l-Hayr Zerkûb-ı Şîrâzi, *Şîrâznâme*, nşr., Behmen Kerîmî, Tahran 1350 hş., s. 40-42; Turan, *Selçuklular*, s. 233; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 179-180; Özyayın, *Muhammed Tapar*, s. 54 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 221-222.

yardım edecekti. Müttelik kuvvetler, Tel-Bâşir'i kuşatmakla işe başladı (19 Muharrem 505/28 Temmuz 1111). Ancak Haleb Hâkimi Rıdvan'ın acil yardım isteği ve Tell-Bâşir Kontu Joscelin'in Ahmedil'i rüşvetle kuşatmanın dışına itmesi, kuşatmanın başarısız şekilde sonuçlanmasına neden olmuştu. Haleb'ten gelen imdat çağrısına karşılık vererek şehrin önüne gelen Mevdûd ittifakına bağlı askerler, yağma faaliyetlerinde bulununca Rıdvan şehrin kapılarını kendilerine açmamıştı. Muhtemel bir Selçuklu hâkimiyetini engellemek içinse her şeyi yapmış, hatta Bâtınîlerden bile istifade etmişti. Bu esnada Sökmen el-Kutbî, ittifaktan ayrılarak memleketine dönmeye karar vermişti. Mevdûd'a katılan Tuğtegin, Haleb kuşatmasıyla zaman kaybetmektense Haçlılar ile mücadele etmenin daha iyi olacağını söyleyince kuşatma kaldırılmıştı. Mevdûd daha sonra tekrar Urfa'yı kuşattı (Zilkade 505/Nisan-Mayıs 1112), ancak bu kuşatmada da başarılı olamayarak Musul'a dönmüştü. Muhtemelen Selçuklu kuvvetlerinin bir başarı elde edememesi Kudüs Kralı Baudouin'i daha rahat hareket etmeye sevk etmiş, özellikle ticaret yolları üzerindeki baskısını arttırmıştı. Mevdûd da Zilkade 507 (Mayıs 1113) tarihinde Suriye'ye gelmiş, Humus yakınlarında müttetiki Tuğtegin ile birleşerek Kudüs üzerine yürümüşü. Baudouin ise bu ittifaka Antakya ve Trablus Haçlı Kontluklarından aldığı destekle karşılık verebilmişti. Neticede tesadüfen karşılaşan iki kuvvet şiddetli bir mücadele vermiş, Haçlılar ağır bir mağlubiyet almışlardı. Öyle ki Baudouin de esir edilmiş, fakat bir fırsatını bularak kaçmayı başarmıştı (13 Muharrem 507/30 Haziran 1113). Savaşın sonra bir süre müttetiki Tuğtegin'in yanına Dımaşk'a giden Mevdûd, Cuma namazı çıkışında saldırıya uğramış, almış olduğu yaralar neticesinde de vefat etmişti (26 Rebûlâhîr 507/10 Ekim 1113). Sultan Muhammed Tapar, Mevdûd'un ölümüyle birlikte bölgeye Aksungur el-Porsukî'yi gönderdi. Ancak Aksungur, Haçlılar ile mücadele etmek üzere bölgeye gönderilmişse de daha ziyade Müslüman Emîrlerle sorunlar yaşadığı için bir varlık gösterememişti.^[157]

e. Bâtınîler ile Mücadeleler

Taht mücadelelerinin işine yaradığı bir diğer güç de Bâtınîler olmuştu. Devlet otoritesinin iyice zayıflaması sosyal hayatta da boşluklara neden olmuş, bu durum da hiç şüphesiz Bâtınîler'in işine gelmişti. Sultan Muhammed Tapar, devlet otoritesini tekrar kurduktan sonra İsfahan yakınlarındaki Şâhdîz kalesinin ele geçirilmesi emrini verdi. Kuşatılan kale uzun süre direndi. Çünkü Bâtınîlere bizzat sultanın veziri Sadülmülk yardım ediyordu. Bu durum öğrenilip Sad'ül-mülk idam edildikten sonra

[157] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 393-396, 399; Turan, *Selçuklular*, s. 235; Özyayın, *Muhammed Tapar*, s. 98-126; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 191 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 226-227.

kale kuşatması daha da sıkı bir hale getirildi. 22 Zilkade 500 (15 Temmuz 1107) tarihi itibarıyla yapılan hücumdan sonuç alınmış ve kale ele geçirilmişti.^[158]

Sultan Muhammed Tapar daha sonra Bâtınîler'in asıl merkezi olan Alamut'un ele geçirilmesi için Vezir Ahmed b. Nizâmülmülk ve Emîr Çavlı Sakavu'yu görevlendirmiş, pek çok Bâtınî'nin bertaraf edildiği bu sefer kışın bastırması sonrasında sonlandırılmıştı (Muharrem 503/Ağustos 1109). Alamut kalesine yapılan bir sonraki sefer Anuştegin Şîrgîr'in idâresinde gerçekleşti. Anuştegin Şîrgîr'in bu seferdeki düşüncesi Bâtınîler'in rahat bir kış geçirmesine mani olmaktadır. Bu amaçla çevredeki ekinleri ateşe verip Bâtınîlere ait Bîre kalesini ele geçirdikten sonra sefere son vermişti (505/1111). Alamut üzerine yapılan en sistemli kuşatmayı yine Anuştegin Şîrgîr gerçekleştirecekti. Anuştegin Şîrgîr, diğer kuşatmalardan farklı olarak kale dışında askerlerin kalabileceği evler inşâ etmiş ve askerlerin kuşatmayı nöbetleşe sürdürmesi usulünü getirmişti. Bundan maksat savaşmak değil, kaledeki yiyecek stoklarının bitmesini sağlamaktır. Nitekim kuşatma 11 Rebûlevvel 511 (13 Temmuz 1117) tarihinde başlamış, Zilhicce ayına kadar (Mart 1118) devam ettirilmiştir. Kale tam düşmek üzereyken Sultan Muhammed Tapar'ın ölüm haberi ulaşmış, Anuştegin Şîrgîr'in yanında bulunan komutanlar gizlice başkente dönünce Bâtınîler saldırıya geçerek Anuştegin Şîrgîr'i mağlup etmişlerdi. Böylece Anuştegin Şîrgîr her ne kadar kaleyi alamamış olsa da 29 Şevval 654 (19 Kasım 1256) tarihinde kaleyi ele geçiren Moğollar'a askerî anlamda taktik vermiş oldu.^[159]

Sultan Muhammed Tapar, Haleb Melîki Rıdvan b. Tutuş'un gösterdiği rahat tavırlar sebebiyle Bâtınîler şehirde önemli güç kazanmışlardı. Rıdvan'ın ölümüyle birlikte (28 Cemâziyelâhîr 507/10 Aralık 1113), yerine geçen oğlu Alparslan el-Ahrâs'a bir mektup göndererek Bâtınîler ile mücadele etmesini istedi. Bunun üzerine Reisü'l-ahdâs Sâid b. Bedî'nin önderliğinde bir harekât başlatılarak, başta Bâtınîler'in önemli şahsiyetleri ele geçirilerek öldürülmüş, kurtulabilenler Haçlılar'a veya diğer şehirlere kaçmışlardı.^[160]

[158] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 55; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 157; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 345-348; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 194; Özeydî, *Muhammed Tapar*, s. 79-82; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 189; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 224.

[159] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 55, 57; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 158; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 382, 420; Bundârî, *Zübde*, s. 114, 119; Cuveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, s. 558; Müstevfî, *Târih-i güzîde*, s. 446, 520; Özeydî, *Muhammed Tapar*, s. 83; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 190-191; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 225.

[160] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 398; Özeydî, *Muhammed Tapar*, s. 85; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 396.

Sultan Berkyaruk, amcası Arslan Argun'un isyanını bastırmak üzere Horasan'a gönderdiği Melik Sencer'e daha sonra buranın hâkimiyetini vermiş, Sencer de Merv merkezli olarak önemli sayılabilecek bir güç kazanmıştı. Berkyaruk-Muhammed Tapar arasında yapılan anlaşmayla Horasan hâkimiyeti devam ettirilen Sencer, Muhammed Tapar sultan olduktan sonra da statüsünü devam ettirmişti. Sencer'in en fazla ilgilendiği meselelerden biri Bâtınîler oldu. O, bunun için önemli emîrlere olan Bozkuş'u bu işle görevlendirmiş, Bozkuş da Bâtınîler'in Kûhistan'da yaşadıkları beldeye saldırmıştı. Daha sonra Tabes'i kuşatmış, ama Bâtınîler'in gönderdiği hediyelerden sonra kuşatmayı kaldırmıştı (494/1100-1101). Sencer ayrıca Herat'ta da Bâtınîler ile mücadele etmişti. Emîr Bozkuş, 497 (1103-1104) senesinde bir kez daha Horasan askerleri ve gönüllülerden oluşan bir orduyla Bâtınîler'in üzerine, Tabes'e yürüdü. Sefer sırasında pek çok kale ve köy tahrip edilmiş, pek çok kişiyi öldürülmüştü. Bazı Emîrlerin Bâtınîler'in başka kale inşa etmemesi, silah satın almaması ve Bâtınîlik propagandası yapmaması önerdikleri anlaşma Bozkuş tarafından kabul edilmişti. Ancak halk anlaşmaya şiddetle karşı çıkmış, seferden dönen Bozkuş kısa süre sonra ölmüştü.^[161]

Melik Sencer, sadece iç işlerle değil diğer devletlerle de münâsebetlere girmişti. Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar'ın 495 (1101) tarihinde anlaşmaya varmasıyla Horasan'da Muhammed Tapar adına hutbe okutulmaya başlanmıştı. Sencer'in Bağdat'da bulunmasından faydalanan Karahanlı Hükümdarı Kadir Han Cibrîl b. Ömer, Horasan'a yönelmişti. Sencer de Kadir Han'ı karşılamak üzere harekete geçti. Kadir Han buna pek aldırmaz etmeyerek Belh'e gelerek karargâh kurmuş, ardından da yanına 300 süvari alarak ava çıkmıştı. Emîr Bozkuş, derhal onun üzerine gönderildi. Bozkuş tarafından esir alınan Kadir Han, hemen öldürüldü. Melik Gazneliler'in de iç işlerine müdahale etmiş, Arslanşah'a isyan eden Behram Şah'ı desteklemişti. Düzenlediği seferle Behram Şah'ı Gazneli tahtına oturtan Sencer, Gazneliler'i kendisine bağlamış ve okunan hutbede kendi adına da yer verilmesini sağlamıştı (510/1116-1117).^[162]

[161] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 266, 306-307; İsfizârî, *Ravzâ*, I, s. 391; Özeydîn, *Berkyaruk*, s. 90-91; aynı yazar, "Sultan Berkyaruk Devrinde (1092-1104) Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 183.

[162] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 63-64; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 164-165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 283-284, 401; Bundârî, *Zübde*, s. 237-239; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 200-201; Merçil, *Gazneliler*, s. 86; Özeydîn, *Berkyaruk*, s. 72-73.

g. Sultan Muhammed Tapar'ın Ölümü

Sultan Muhammed Tapar, Şâban 511 (Kasım-Aralık-1117) tarihinde rahatsızlanmış, ağır geçen bu hastalığı sebebiyle ölmüş olduğu dedikoduları yayılmıştı. Bunun üzerine Kurban Bayramı'nda büyük bir şölen tertip ederek kendisini halka göstermeyi uygun buldu. Ancak hastalığı bir türlü düzelmeyince oğlu Mahmûd'u yanına çağırarak 15 Zilhicce (9 Nisan 1118) tahtı ona bırakmıştı. Bu tarihten yaklaşık on gün sonra vefat eden Sultan Muhammed Tapar (24 Zilhicce/18 Nisan), öldüğünde otuz yedi veya otuz sekiz yaşındaydı.^[163]

C. SULTAN SENCER DÖNEMİ (1119-1157)

1. Sultan Olması

Melik Sencer, on bir yaşında Sultan Berkayaruk tarafından gönderildiği Horasan'da önemli bir güç elde etmişti. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümüyle birlikte onun yerine geçen oğlu Mahmûd'un hükümdarlığını tanımayan Sencer, bu hususta yalnız değildi. Nitekim Mahmûd'un kardeşleri Mes'ud ve Tuğrul adına atabegleri Cüyüş Bey ile Gündoğdu da tahtı ele geçirme plânları yapmaktaydı. Sencer'in de tahtı ele geçirme plânları yaptığını öğrenen Mahmûd, amcasına haber göndererek bu düşüncesinden vazgeçmesi karşılığında Mâzenderân bölgesiyle senelik 200.000 dinar göndermeyi kabul ettiğini bildirmişti. Ancak Sencer, Mahmûd'un Hâcib Ali Bâr'ın baskısı altında bulunduğunu belirtmiş ve hazırlıklarını tamamlayarak Rey'e gelmişti. İki taraf arasında kaçınılmaz hale gelen savaş, 2 Cemâziyelevvel 513 (11 Ağustos 1119) tarihinde Sâve'de gerçekleşti. Sencer, asker sayısı az olmasına rağmen savaşın başlangıcında sahip olduğu on sekiz fili devreye sokmamış, ancak durumun kendi aleyhine gelişmesi üzerine onları savaşa dâhil etmişti. Neticede kazanan Sencer oldu. Galibiyet haberi Bağdat'a ulaşınca Halife Müsterşid Billâh, 26 Cemâziyelevvel 513 (4 Eylül 1119) tarihinde onun adına hutbe okutmuştu. Daha sonra devreye giren bazı devlet adamları Sencer ile Mahmûd'un barışmasına vesile olmuş, Sencer'in huzuruna gelerek bağlılık bildiren Mahmûd da affedilmişti. Sultan Sencer, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'i içine alan bir bölgeyi Mahmûd'un idâresine vererek ona Sultan unvanı vermiş, ayrıca onu damat edinmişti. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi şekilde Irak Selçuklu Devleti de kurulmuş oldu. Sencer ise başkenti İsfahan'dan Merv'e taşımış, batı bölgelerinin idâresini de Hemedan merkezli olarak yeğeni Mahmûd'a hıramkıştı.^[164]

[163] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 416; Bundârî, *Zübde*, s. 115; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 149; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 201-202; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 221-222.

[164] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 62; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 165; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 437-438; Bundârî, *Zübde*, s. 122; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 205-206; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, Konya 2001, s. 41 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 232, 236.

2. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd ile Münâsebetler

Irak Selçuklu Devleti içindeki huzur ortamı çok da uzun sürmemiştir. Hille Emîri Dübeyş b. Sadaka, Halife Müsterşîd ile olan mücadelesinde Melik Tuğrul'u da yanına çekmiş ve birlikte hareket etmişlerdi. Tuğrul, Mahmûd'un yerine sultan olmak düşüncesiyle harekete geçtiğinde halife de onları engellemek üzere asker toplamıştı. Ancak bu sırada hastalanan Tuğrul savaşmaya cesâret edemeyerek geri çekilmiş, daha sonra da Sultan Sencer'in yanına gitmişti. Sultan Mahmûd, halifenin kendi çıkarları çerçevesinde hareket etmesinden hoşnut oldu. Bir süre sonra iki taraf Sultan Sencer'e karşı bir ittifak yapmışlardı. Mahmûd'un hedefi bağımsız olmak halifenin hedefi ise Sultan Tuğrul Bey zamanından itibaren kaybetmiş oldukları siyâsî gücü tekrar ele geçirebilmektir. Ancak Sencer olaya hızlıca müdahale etti. O, Mahmûd'a gönderdiği mektupta halifeyi bu düşünceden vazgeçirmesini istiyor, aksi takdirde kendisinin bu işi çözeceğini bildiriyordu. Bu ultimatomdan sonra Mahmûd, halifenin üzerine yürüdü. Bir süre direnmeye çalışan Müsterşîd, daha sonra bunun faydasızlığını anlayarak Mahmûd ile anlaşma yoluna gitmişti. Böylece Sencer'in istediği gerçekleşmiş oldu. Bununla birlikte Sencer'in yanında bulunan Tuğrul ve Dübeyş, Mahmûd aleyhinde sözler söyleyerek sultanın batıya bir sefer tertip etmesini istemişlerdi. Sultan Sencer, bu sözlerden sonra batıya yürümeye karar verdi. Kendi hâkimiyet sınırı olan Rey'e gelerek Mahmûd'u huzuruna çağırmıştı (Zilhicce 522/Kasım-Aralık 1128). Yapılan görüşmelerden sonra Mahmûd'un kendisine karşı bir isyan içerisinde olmadığına hükmeden Sultan Sencer, geri dönmüştü. Geri dönerken de Mahmûd'a sorun çıkarmakta olan iki kardeşi Mes'ud ve Tuğrul'u da beraberinde götürmüştü.^[165]

3. Sultan Sencer'in Batıya Gelişi

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un 15 Şevval 525 (10 Eylül 1131) tarihinde vefatından sonra yerine oğlu Davûd geçmiş, ancak amcası Mes'ud taht iddiasıyla ortaya çıkarak Tebriz'i ele geçirmişti. İki taraf arasındaki fiili mücadele sona ermişse de Bağdat'da kimin adına hutbe okutulacağı sorun teşkil ediyordu. Halife Müsterşîd, hutbenin kimin adına okunacağına Sultan Sencer'in karar vereceğini belirterek sorumluluğu üzerinden atmıştı. Bu sırada Fars Hâkimi Selçukşah b. Muhammed Tapar da atabegi Karaca es-Sâkî'nin teşvikiyle tahtın diğer bir iddîacısı olarak ortaya çıktı. Bütün bu gelişmeler Sencer'in bizzat olaya müdahale etmesini gerektiriyordu. Sencer, yanında bulunan ve taht için desteklediği Tuğrul ile birlikte

[165] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 446-448, 515; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 208; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 209-210; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 65 vd; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 238.

Rey'e geldiğinde Mes'ud, Selçukşah ve Halife Müstersîd bir ittifaka gitmişlerdi. Hepsinin de beklentileri farklıydı. Yapılan anlaşmaya göre Mes'ud sultan, Selçukşah veliaht olacak, halife de siyâsî otoritesini elde edecekti. Sencer, Tuğrul'u tahta çıkarmayı plânladığından başkent Hemedan'a ulaştığında müttefik kuvvetler de Bağdat'dan hareketle ona doğru yürümüşlerdi. Halife Müstersîd son anda ittifaktan ayrılmayı denediyse de Karaca'nın tehditleri neticesinde o da sefere katılmak zorunda kalmıştı. Neticede iki taraf Dinever'de karşı karşıya geldi. 8 Receb 526 (25 Mayıs 1132) tarihinde gerçekleşen savaşı kazanan Sencer oldu. Savaştan sonra kaçan Mes'ud, daha sonra affedilerek Azerbaycan'ın hâkimiyeti kendisine verildi. Selçukşah ise Fars'a dönmüş, savaş sırasında esir düşen Karaca es-Sâkî ise Sencer'in emriyle öldürülmüştü. Sultan Sencer, Irak Selçuklu tahtına Tuğrul'u çıkardıktan sonra Horasan'a dönmüştü. Ancak Tuğrul'un hükümdarlığı uzun sürmedi. Onun 3 Muharrem 529 (24 Ekim 1134) tarihindeki ölümüyle birlikte Mes'ud, Hemedan'a gelerek Irak Selçuklular'ı tahtına oturmıştu. Sultan Sencer de kendi onayı dışında gerçekleşen bu durumu kabul etmeyi daha uygun buldu.^[166]

4. Sultan Sencer'in Karahanlılar ve Gazneliler ile Münâsebetleri

Karahanlı Hükümdarı Arslan Han, felç geçirdikten sonra devlet idâresini oğlu Nasr Han ile paylaşmaya başlamış, Nasr Han ise daha sonra Semerkant Reisi ile Alevî fakihi olan Eşref Semerkandî'nin işbirliği ile öldürülmüştü. Ardından çıkan isyan üzerine diğer oğlu Ahmed'i yanında çağıran Arslan Han, bir taraftan da Sencer'den yardım istedi. Sencer yardım için harekete geçtikten sonra Ahmed'in adı geçen fakihi öldürüp reisi de tutuklaması üzerine Sencer'e haber gönderilerek gelmesine gerek kalmadığı bildirilmişti. Sencer bu duruma çok kızdı. Bununla birlikte bulunduğu yerde konaklayarak ava çıkmayı tercih etti. Muhtemelen geri dönecek olan Sencer, bu sırada yakalanan on iki kişinin kendisini öldürmek üzere Arslan Han tarafından görevlendirildikleri öğrenince yürüyüşüne devam etti. Korkan Arslan Han bir kaleye sığındı. Ancak Sencer tarafından affedilerek Belh'teki kızının yanına gönderildi. Onun yerine de Ebû'l-Meâlî Hasan (Hasan Tekîn)'i atamıştı (524/1130).^[167]

[166] Azimî, *Tarih*, s. 55; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 364-365; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 528, 532-534; Bundârî, *Zübde*, s. 148-149; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 210-211; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, s. 184 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 212-213; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 121 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 238-240, 242-243.

[167] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 522-523; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 201; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 295-296; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 262-263.

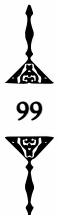
Sultan Sencer, henüz melikken Gazneliler tahtına çıkmasını sağlayarak kendisine bağladığı Behram Şah, uzun yıllar bağlılığını sürdürmüştü. Ancak halka kötü davranmaya başlaması ve yıllık ödemesi gereken 250.000 dinar vergiyi de göndermemesi üzerine Sultan Sencer, Gazne üzerine yürümeye karar verdi. Sencer'in Zilkade 529 (Ağustos- Eylül 1135) tarihinde Merv'den harekete geçmesi, kış şartları sebebiyle Gazne'ye ulaşmasını zorlaştıracığından hazırlık yapma gereği duymayan Behram Şah, Sencer yaklaşınca kaçmış ve ardından da özü dilemişti. Kendisine huzura gelmesi şartıyla affedileceği bildirilen Behram Şah, buna inanmamış ve Hindistan'a yönelmişti. Böylece hiçbir direnişle karşılaşmadan Gazne'ye giren Sencer, tüm hazineye el koydu. Bu sırada Behram Şah'ın bağlılık yemini etmesiyle birlikte onu tekrar affeden Sencer, Gazneliler tahtına ona bırakarak geri dönmüştü (Safer 530/Kasım-Aralık 1135).^[168]

5. Sultan Sencer ve Hârizmşah Atsız

Atsız, babası Kutbeddin Muhammed'in ölümünden sonra (522/1128), Hârizmşah olarak tayin edilmişti. Göreve başladığı ilk dönemlerde Sultan Sencer'e sadakatle hizmet etmiş, hatta onu ölümden bile kurtarmıştı. Yıldızının parlaması ise bir süre sonra kıskançlığa neden olunca o da sultanın yanından ayrılarak Hârizm'e gitmişti. Harizm'e döndükten sonra sultandan izin almadan hâkimiyet sahasını genişletmesi ve Müslüman halkı öldürmesi üzerine Sencer onun üzerine sefere çıktı (Muharrem 533/Eylül-Ekim 1138). Atsız, başkent Gürgenç'in güneyindeki Hezâresb Kalesi'nde savunma tedbirleri alarak sultanı karşıladı. Ancak yapılan savaşta mağlup olarak çekilmek zorunda kalmıştı (10 Rebülevvel 533/15 Kasım 1138). Esir alınan oğlu Atlığ (İl Kutluk) öldürülmüş, Hârizm'in idâresini yeğeni Süleymanşah'a bırakan Sencer de Merv'e geri dönmüştü (Cemâziyelâhîr 533/Şubat 1139). Sencer geri dönünce Atsız, Süleymanşah'ı bertaraf ederek Hârizm'e tekrar hâkim oldu, ardından da saldırıya geçti. Ancak Karahitaylar'ın Mâverâünnehir'de görünmesi Atsız'ı Sencer'e bağlı kalmak zorunda bırakmıştı.^[169]

[168] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 64-65; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 33-34; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 201; Sevîm-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 215-216; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 262-263, 265-266.

[169] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 67, 80; Cuveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 256-257; Mirhand, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 358; İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992, s. 48; Sevîm-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 216-217; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 267-269; Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*, İstanbul 2014, s. 34-35.

6. Kat(a)van Savaşı ve Atsız'ın Merv'e Gelişi

Bir Moğol kavmi olan Karahıtaylar, Yehlü Taşı önderliğinde Türkistan'a doğru ileri harekâta geçmiş, ancak Doğu Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından mağlûp edilmişlerdi (522/1128). Bundan iki yıl sonra Kâşgar, Beşbalık ve Hoten'i ele geçirerek Balasagun merkezli devletini kurmuştu (1130). Yehlü Taşı'nın önce eski yurtlarını geri almak için Kuzey Çin topraklarına bazı seferler düzenlediyse de pek başarılı olamadı. Bunun üzerine batıya yönelerek Mâverâünnehir'e saldırmış, 531 (1137) tarihinde Sencer'e tâbi Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmûd b. Muhammed'i mağlûp etmişti. Mahmûd, ülkesinde Karluklar'ın çıkardığı bir isyandan sonra Sencer'den yardım istemiş, Karluklar da Karahıtaylar'a başvurmuştu. Böylece iki taraf 5 Safer 536 (9 Eylül 1141) tarihinde Kat(a)van Savaşı'nda karşı karşıya gelmiş, büyük kayıplar veren Sencer, eşi Terken Hatun başta olmak üzere pek çok önemli Emîri de esir vermişti. Savaşın sonuçları Sencer açısından ağır oldu. Ceyhun ötesindeki hâkimiyet kaybedilmiş, Mâverâünnehir de putperest bir kavmin idâresine girmişti.^[170]

Sencer'in yenilgisini değerlendiren Atsız, ilk olarak Serahs'a, ardından da Merv'e yöneldi. Şehir ulemâsından Ahmed el-Bâharzî'nin halk için şefaât talebini kabul eden Atsız, şehrin dışında konaklamıştı. Ancak Merv halkının ayaklanarak askerlerinden bir kısmını öldürmesi Atsız'ın şehre girerek yağmalamasına ve ileri gelenlerinden pek çok kişiyi öldürtmesine neden oldu (17 Rebîülevvel 536/20 Ekim 1141). Bu yağmadan Sencer'in hazinesi de nasibini almıştı. Atsız bununla da kalmayarak pek çok âlimi de Hârizm'e gönderdi. Merv'den sonra Nişâbur'a yönelen Atsız, ilk Cuma günü de hutbeyi kendi adına çevirdi. Ancak halk, buna karşı çıkarak hatiplere saldırmış, buna rağmen Atsız'ın adı yaklaşık iki ay hutbelerde okunmaya devam etmişti. Savaştan sonra başkentine dönen ve durumunu düzelten Sencer'in onun üzerine yürümesi sonrasında Merv'den almış olduğu hazineyi iade etmek zorunda kalmıştı.^[171]

Sultan Sencer'in üçüncü kez Hârizm üzerine yürümesi, Atsız'ın itaatsiz davranışları neticesinde olmuştu. Sencer ilk olarak dönemin ünlü şairi Edip Sâbir'i Atsız'a elçi olarak göndermişti. Edip Sâbir bu sırada Atsız'ın

[170] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 65-66, 67; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 170; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 80 vd.; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 202-205; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 170-171; Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001, s. 415; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 270-271.

[171] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 67; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 170; Bundârî, *Zübde*, s. 251; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 85; Cuveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 257-258; İbn Kesir, *el-Biddâye*, XII, s. 402; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, nşr., Saîd Nefîsî, Tahran 1375 hş., s. 38; Mirhand, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 358; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 206; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 54-55; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 219-220; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 270-276; Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 35.

Sencer'i öldürmek üzere iki kişiyi gönderdiğini öğrenerek bunların eşkâlini bildirmişti. Verilen tarif üzerine gönderilen iki kişi Merv'de yakalanmış, Atsız da Edip Sâbir'i Ceyhun'a atarak boğdurmıştu. Bu gelişme üzerine Sencer, Cemâziyelâhir 542 (Ekim-Kasım 1147) tarihinde Hârizm seferine çıktı. İki ay süreyle kuşatılan Hezâresb alındıktan sonra Gürgenç'e doğru harekete geçilmişti. Şehir önlerine gelindiğinde sultanın ziyâretine gelen Ahûpûş adındaki bir sufi, sultan hoş öğütler verince sultan şehir halkını bağışlamıştı. Bunu değerlendiren Atsız hemen hediyeler göndererek af dilemişti. Sultan bunu kabul etse de bir şarta bağladı. Atsız, herkesin önünde sultana itaat bildirecekti. Ancak öyle olmadı. Atsız, atından inmeden itaat ettiğini bildirmiş ve geri dönmüştü. Anlaşma şartlarına uymayan bu durum sultana hatırlatılınca o da Atsız'ın daha önceki hizmetlerini hatırlatmıştı (12 Muharrem 543/2 Haziran 1148).^[172]

7. Gûrlular ile Münâsebetler

Gûr bölgesindeki bir İslâm hanedanı olan Gûrlular, Sencer'in Katvan Savaşı'ndaki durumundan istifade ederek Herat'ı ele geçirmiş ve Belh'e kadar ilerlemişlerdi. Gûr Hükümdarı Seyfeddin Sûrî, Sultan Sencer'e tâbi olmuştu. Ancak daha sonra Gazneliler ile aralarında başlayan mücadeleler neticesinde Gûrlu Alâeddin Hüseyin, Gazne'yi ele geçirerek ateşe vermişti (545/1151). Alâeddin Hüseyin daha sonra Sencer'e olan tâbiyet şartlarını yerine getirmede. Gûrluların gün geçtikçe güçlerini artırmaları ve Selçuklular aleyhindeki faaliyetleri neticesinde Sultan Sencer onların üzerine yürüdü. Herat yakınlarında karşı karşıya gelen kuvvetlerden kazanan taraf Sencer olmuştu (17 Rebîülevvel 547/22 Haziran 1152). Alâeddin Hüseyin ise esir alınarak Merv'e götürüldü. Burada sultanın nedimleri arasına katılmayı başaran Alâeddin Hüseyin, bir şölen sırasında söylediği beyit sebebiyle affedilmiş ve ülkesine gönderilmişti.^[173]

8. Oğuz İsyanı ve Sultan Sencer'in Esareti

Katvan Savaşı'ndan önce Mâverâünnehir'de yaşayan Oğuzlar, bölgenin Karahıtaylar'ın eline geçmesi üzerine Belh civarındaki Huttelân'a gelerek konar-göçer bir şekilde yaşamaya başladılar. Bu durum Selçuklu

[172] Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 329-334; Bundârî, *Zübde*, s. 251; Devletşâh es-Semerkandî, *Tezkiretü's-suarâ*, çev., Necati Lugal, *Devletşâh Tezkiresi*, İstanbul 1977, I, s. 156-158; Cuveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, s. 259-260; Mirhand, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 359 vd.; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 58-59; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 220-221; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 277-278; Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 36.

[173] Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 60; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 172; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 144-145; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 222-223; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 278-279; İqtidar Husain Siddiqui, "Gûrlular", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XIV, İstanbul 1996, s. 208.

yerel yöneticileri tarafından pek sıcak karşılanmadı. Neticede Sultan Sencer'in önemli Emîrlerinden Belh'e Hâkimi Kamaç, onları bu bölgeden uzaklaştırmak istedi. Fakat Oğuzlar, ona bazı armağanlar vererek bu firkiden vazgeçmesini sağladılar. Oğuzlar, yıllık vergi olarak Sencer'in mutfağına 24.000 koyun vermeyi kabul etmişlerdi. Devlete karşı sorumluluklarını yerine getiren ve sakin yaşam süren Oğuzlar'ın,^[174] Selçuklu vergi tahsildarını öldürmesi her şeyi bir anda değiştirmişti.^[175] Emîr Kamaç'ın Oğuzlar'ı bertaraf etme amacıyla Belh'e şâhne olarak atanmayı başarmıştı. Belh'e dönen Kamaç, gönderdiği elçiyle öldürülen tahsildarın diyetini istemiş, Oğuzlar bu isteği sadece sultana tâbi olduklarını belirterek reddetmişlerdi. Bununla birlikte Kamaç'ın 10.000 kişilik kuvvetle onların üzerine yürümesi üzerine Oğuzlar, hâne başı 200 dirhem vergi vermeyi önerdi. Savaşmayı tercih eden Kamaç ağır bir yenilgi alarak oğluyla birlikte esir düştü. Oğuzlar, Kamaç ve oğlunu öldürdükten sonra Belh'i de yağmalamışlardır.^[176]

Kamaç'ın yenilgi haberi Merv'e ulaştığında Sencer'in çevresinde bulunan diğer emîrler, onu Oğuzlar üzerine sefer yapmaya teşvik ettiler. Sencer, Oğuzlar'a haber göndererek ülkesini terk etmelerini istedi. Bunun üzerine telaşa kapılan Oğuzlar özür diledi. Ayrıca öldürdükleri Kamaç ve oğlu için 100.000 dinar ödemeyi önerdiler. Buna rağmen Sencer, 100.000 kişilik ordusuyla Oğuzların üzerine yürüdü. Oğuzlar kadın ve çocuklarıyla birlikte Sultan Sencer'i karşılayarak ondan af dilemişler, hatta bununla da yetinmeyerek daha önce önerdikleri paranın miktarını da arttırmışlardı. Onlar, affedilmeleri karşılığında bir rivayete göre 100.000 dinar, hâne başı 7 men gümüş, diğer rivayete göre ise 200.000 dinar, 200.000 koyun, 50.000 at ve deve ile 100 gulâm vermeyi önermişlerdi. Bütün bunlara rağmen Sultan Sencer, öldürülen Kamaç'ın yerine Belh'e vâli atanan ve Kamaç'ın torunu olan Müeyyed Ayaba'nın ısrarları neticesinde savaşmaya karar verdi. Belh sınırları içerisinde olup, tam olarak yeri bilinmeyen bir bölgede yapılan

[174] Râvendî (I, s. 173), bu tahsildarın Oğuzlar'a kötü şeyler söylediğini, aynı zamanda kötü davrandığını nakleder. İbnü'l-Esir (XI, s. 154) ise: "Oğuzlar da güzel güzel oturup hiç kimseye eziyet etmediler. Namazlarını kıyıyor, zekâtlarını veriyorlardı." demektedir.

[175] Bu olay Sultan Sencer'den bir süre gizli tutuldu. Hatta mutfak harcamalarından sorumlu olan Vekîl-i Hâs sarayın o yılki et masrafını kendisi karşılamıştı, bkz., Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 408.

[176] Müntecebüddin Bedî Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, *Atebetü'l-ketebe*, nşr. Muhammed Kazvîni-Abbâs İkbâl, Tahran 1329 hş., s. 35 vd.; Râvendî, *Sudûr*, I, s. 173-175; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 154; Bundârî, *Zübde*, s. 248, 252-253; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, Türkçe çev., s. 92-93; Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, s. 450-451; Mîrhând, *Ravzâtü's-safâ*, IV, s. 315; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 232; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 405 vd.; Savaşın tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte Cemâziyelevvel 547/Ağustos 1152 ile Muharrem 548/Nisan 1153 tarihleri arasında gerçekleşmiş olmalıdır.

savaşı Oğuzlar kazandı. Sultan Sencer savaştan sonra Belh'e, oradan da Merv'e gittiye de Oğuzlara esir düşmekten kurtulamadı (548/1153).^[177]

Savaşta Oğuzlar'a esir düşen Sultan Sencer, başkent Merv'e götürülmüştü. Oğuzlar ilk zamanlarda ona saygıda kusur etmeyerek onu tahtına oturtmuşlar ve hatta bir sultan gibi önünde eğilmişlerdi. Ancak çok geçmeden bu davranışlarının siyâsî bir oyunun parçası olduğunun farkına varan Sencer, o andan itibaren oturduğu tahttan inmiş ve Merv'de bir hânkâha kapanmıştı Oğuzlar, daha sonra Merv, Tûs, Belh ve Nişâbur gibi önemli şehirler ve buralara bağlı yerleri yağlamışlardı.^[178] Sultan Sencer'in esareti sonrasında veziri Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Nişâbur'a giderek Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı tahta çıkartarak adına hutbe okuttu (19 Cemâziyelâhîr 548/11 Eylül 1153). Daha sonra da Oğuzlar üzerine sefer düzenlenerek onların büyük kayıp vermesi sağlandıysa da tam bir başarı elde edilememişti.^[179] Vezir Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün Şevval 548 (Aralık 1154-Ocak 1155) tarihinde ölümü Melik Süleymanşah'ın durumunu sarsmıştı. O, ölen vezirin yerine onun oğlu Ebû Ali el-Hasan b. Tâhir'i vezir tayin etmiş, işler düzelmeyince de hâkimiyet bölgesi Cürcân'a geri dönmüştü. Bunun üzerine Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu olan Mahmûd Han b. Muhammed b. Buğra Han'ı Horasan'a davet ederek adına hutbe okutuldu. Mahmûd Han hiç zaman kaybetmeyerek Herat'ı kuşatmakta olan Oğuzların üzerine yürüdü. Ancak yapılan bu mücadelelerde başarılı olan taraf daha ziyade Oğuzlar olmuştu.^[180]

9. Sultan Sencer'in Esareten Kurtuluşu ve Ölümü

Sultan Sencer yaklaşık 3 yıl Oğuzların yanında tutsak kalmıştı. Oğuzlar'ın tesadüfen Belh'te bulundukları bir sırada Müeyyed Ayaba ve bazı adamları sultanı ziyârete gelmişlerdi. Bu sırada Müeyyed Ayaba, bazı Oğuzları sultanın kendilerine para vereceğini söyleyerek ikna etmişti. Sultan için tutulan nöbet bu kişilere geldiğinde ava çıkmıştı. Tirmiz şehri yakınlarında

[177] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 155; Bundârî, *Zübde*, s. 253; Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, s. 261; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 422; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 451; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 232-233; Turan, *Selçuklular*, s. 247; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 409 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 226.

[178] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 422; Turan, *Selçuklular*, s. 247; Ziya Bünyadov, *Hârezmşâhlığı ve Enüstekinler Devleti*, çev. Tural Rızaev, İstanbul 2003, s. 22; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 415.

[179] *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıssas*, nşr., Muhammed Ramazânî, Tahran 1318 hş., s. 526; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 157 vd.; Bundârî, *Zübde*, s. 254; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 397.

[180] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 159; Bundârî, *Zübde*, s. 254; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 224; Bünyadov, *Hârezmşâhlığı ve Enüstekinler*, s. 23.

Resim 10:
Sultan
Sencer'in
Türbesi.

[https://goo.gl/
v1dd7Q]

Ceyhun nehrinin kenarına gelindiği sırada Sultan Sencer kendisi için hazırlanan bir gemiye bineyerek karşı tarafa geçti (Ramazan 551/Ekim-Kasım 1156). Daha sonra her yöne haber göndererek tekrar devletin başına geçtiğini bildirince Horasan Emîrleri ve askerleri onun etrafında toplandı. Sencer daha sonra başkenti Merv'e gelerek bazı idarî düzenlemeler yaptı. Şehrin tekrar imâr edilmesi için başlatılan faaliyetler hazinenin boş olması sebebiyle pek başarılı olmadı. Daha sonra ittifak

arayışı içerisine giren Sencer, bu konuda en güvendiği kişi olan Hârizmşah Atsız'ın 551/1156 yılında ölümüyle birlikte başarısız olmuştu. Bu durum çok normaldi. Nitekim devletin ekonomik durumu kötü, kendisi yaşlanmış ve esaretinden dolayı ruhen çökmüştü. Yaşadıklarının etkisiyle hastalanan Sultan Sencer, 14 Rebülevvel 552/26 Nisan 1157 tarihinde vefat etti. Cenazesi sağlığında yaptırdığı Dâru'l-âhire olarak bilinen türbeye defnedildi.^[181]

Onun ölümüyle birlikte 100 yılı aşkın dünyanın en önemli devletlerinden biri ve Türkler'in Anadolu'da var olmasının sağlayıcısı durumundaki Büyük Selçuklular Devleti, fiilen sona ermiş oldu. Sultan Sencer, her şeye rağmen ölümünden önce devleti devam ettirmesi ümidiyle kız kardeşinin oğlu Mahmûd b. Muhammed'i Horasan'a tayin etti. Sencer'in esaretten kurtulması sonrasında belli noktalara çekilen Oğuzlar, daha sonra Horasan'a geri dönmüşlerdi. Sencer'in ölümüyle sahipsiz kalan Horasan askerlerinin çoğu Müeyyed Ayaba'nın etrafında toplanmış, o da Horasan'ın büyük bölümünde hâkimiyet kurmayı başarmıştı.^[182]

[181] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 87; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 179-180, 187; Bundârî, *Zübde*, s. 232; Cuveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, s. 263; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 235; Turan, *Selçuklular*, s. 248; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 454 vd.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 225.
[182] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 187.

Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, emekli.

II. KİRMAN SELÇUKLULAR'I

A. KURULUŞ VE GELİŞME DEVRİ

Kirman, İran'ın güneyinde bir eyalet olup, doğuda Belûcistan ve Sîstan, kuzeyde Horasan, kuzeybatıda İsfahan ve batıda Fars eyaletleri çevrilidir. Güneyinde ise Fars ve Uman körfezleri bulunmaktadır. Kirman eyaleti eskiden kuzeyde Kirman, batıda Sircan, ortada Cîruft, doğuda Bem ve Nermâşîr olmak üzere beş esas bölgeden meydana gelmişti. Eyaletin merkezi olan Kirman şehri, eskiden Şehr-i Guvaşîr veya Berdesîr olarak isimlendirilmiştir. Bugün ise Sircan, Cîruft ve Nermâşîr birer harabe halindedir.^[1]

Devletlerinin kuruluşlarında büyük önemi olan Dandanan kan savaşını (1040) kazandıktan hemen sonra Selçuklular, Merv şehrinde büyük bir kurultay toplamışlar ve Türkler'deki hâkimiyet telakkisine uygun olarak o zamana kadar ele geçirilmiş ve ilerde zapt etmeyi düşündükleri toprakları hanedan üyeleri arasında bölüşmüşlerdi. İşte bu bölüşme sırasında, Tabes vilayeti ile Kirman bölgesi ve Kûhistan havalisi Kavurd'a verildi. Çağrı Bey Dâvud'un en büyük oğlu olan Kavurd (Türkçe Kurt)'un İslâmî ismi Ahmed olup, bütün sikkelerinde ismi "el-Melik el-Âdil Karaarslan" şeklinde yazılmıştır.^[2]

[1] Erdoğan Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul 1989, s. 231; Kirman hakkında geniş bilgi için bkz., P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den Arabischen Geographen*, II, Darmstadt 1969, s. 211-288.

[2] Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *DGB/İT*, s. 232.

1. Melik Kavurd Devri (1048-1073)

Selçuklu birlikleri Kirman bölgesine ilk olarak 1042-43 yılında girmeye başladı. Bu sırada bölgeyi Büveyhîlerden İmadeddin Ebû Kalicar Merzuban (1024-1048) idâre etmekte idi. İmâdüddin Ebû Kalicar, Kirman'a giren Türkmenler üzerine kalabalık bir ordu göndererek Selçuklular'ı çekilmeye zorladı ve birkaç yıl daha Kirman bölgesini idâresi altında tuttu.

Resim 11:
Selçuklular'ın
Kirman
bölgesine ilk
akınlarını
gösteren resim.

[<https://google/rMVMEl>]

Ancak daha sonra Melik Kavurd maiyyetindeki beş-altı bin Türk süvari ile kurultayda kendisine ayrılmış olan Kirman bölgesine geldi. Büveyhî Emîrinin Kirman'daki nâibi Behram b. Leşker-sitân, karşı koyamayacağını anlayıp Berdesîr'e çekildi ve müdafaa tedbirleri

almaya çalıştı. Ancak sonuçta aman dilemek ve şehri teslim etmek zorunda kaldı. Böylece Kuzey Kirman (Serdîr), 1048 yılında Kavurd'un idaresi altına girdi ve Kirman Selçuklular'ı Devleti kurulmuş oldu.

Melik Kavurd, Kirman'ın kuzeyini ele geçirince kalabalık Türkmen toplulukları Kirman'a akmaya başladı. Diğer taraftan Serdîr bölgesi, burada yaşayan halkı besleyecek durumda değildi. Kirman'ı esas besleyen Germîr bölgesi idi. Kirman için hayatî önemi bulunan bu bölge, Kufs denilen dağlı bir kavmin elinde idi. Sayılarının çokluğu ve arazinin dağlık oluşu, mücadeleyi zorlaştırdığından Melik Kavurd, hile ile bunları etkisiz hale getirdi ve muhtemelen Aralık 1050-Ocak 1051 Kirman'a tamamıyla hâkim oldu.^[3]

Melik Kavurd Kirman'a hâkim olduğu sırada, Arabistan Yarımadası'nın doğu ucu Umân (Ummân) da Büveyhîlerin idaresindeydi. Ancak Haricîler, bir isyan sonucunda buranın hâkimi Ebû Muzaffer'i yenerek Umân'ı ele geçirmişlerdi. Bu yenilgiyi kabul etmeyen Büveyhîler ise karşı saldırı ile bölgeye tekrar hâkim olmuşlardı. Melik Kavurd, Kirman'da hâkimiyetini kurduktan sonra dikkatini bu zengin bölgeye çevirdi. İhtiyacı olan gemileri, Hürmüz Emîri Bedr İsâ Câşû vasıtasıyla temin edip Umân sahillerine doğru yelken açtı. Böylece Kavurd idaresi altındaki gemilerle, Selçuklu tarihinde ilk deniz aşırı seferini gerçekleştirdi. Türk kuvvetlerinin

[3] Bkz., Efdaleddin Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *Bedâ'iy' ül-Ezmân fî Vekâyi' Kirman*, nşr., Mehdi Beyanî, Tehran hş. 1326, s. 5-8; Hâmid Kirmânî, *'İkd el-Ülâ Li'l-Mevkif el-a'lâ*, nşr., Ali Muhammed Amirî, Tehran hş. 1311, s. 66; Muhammed b. İbrahim, *Târih-i Selçukiyân-ı Kirman*, nşr. Bastaniy-i Pârizî, Tehran hş. 1343, s. 4-9; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, Ankara 1989, s. 14-16.

Umân sahillerine çıkışı Büveyhîler için şaşırtıcı oldu. Kuvvetlerini bir araya getirme ve savunma yapmaya fırsatları olmadı. Sonuçta Melik Kavurd Umân'a hâkim oldu.^[4]

Umân'dan sonra Melik Kavurd, Sîstan ülkesini ele geçirmek istedi; ancak bu iş için görevlendirdiği oğlu Emirañşah başarılı olamadı. Kendisi de Kirman'ın batısında ve komşu eyalet olan Fars üzerine yürüdü. Fars bölgesine o sırada Şebânkâre Emîrlerinden Fazlûye hâkimdi. Kavurd'un Şîraz'a yürüdüğü haberi üzerine Fazlûye şehri terk etti. Şîraz'ı kuşatan ve kısa sürede teslim alan Kavurd, ahaliye adalet ve iyilikle davrandı. Bunun üzerine Şîraz çevresindeki halk da ona itaat ederek adına hutbe okuttu. Daha sonra Cehrem Kalesi'ne sığınan Fazlûye'nin üzerine giden Kavurd, sonuç alamayacağını anlayarak Şîraz'a döndü. Böylece Fars bölgesinde gerçek Selçuklu hâkimiyeti Kavurd tarafından tesis edilmiş oldu (1062). Fazlûye, daha sonra Şîraz'ı geri alma teşebbüsünde bulundu ise de başarılı olamadı.^[5]

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ölümü (4 Eylül 1063) üzerine ortaya çıkan taht mücadelelerine Kavurd da katılmak ve amcasının yerine sultan olmak istemişti. Ancak kardeşi Alparslan'ın Selçuklu tahtına çıktığını haber aldığı zaman İsfahan'dan geri dönmüş ve onun sultanlığını tanımıştı.^[6] Diğer taraftan Fars'ı tekrar ele geçirmek isteyen Fazlûye, Kavurd önünde bir kez daha başarısızlığa uğrayınca (1064), bu defa Sultan Alparslan'dan yardım istedi. Sultan Alparslan önce yardım gönderdiği gibi, daha sonra bizzat Fars'a yürüdü ve bu bölgeyi Kavurd'dan alarak Fazlûye'ye iade etti. Sultan Alparslan'ın Fars'ı tekrar Fazlûye'ye iade etmesinde, Melik Kavurd'un daha fazla kuvvetlenmesini ve hâkimiyet sahasının genişlemesini istememesi rol oynamış olmalıdır.

Bir süre sonra Kavurd, bilgisiz ve cahil vezirinin teşviki ile Sultan Alparslan'a isyan etti. Sultan bu durumu öğrendiği zaman derhal Kirman üzerine yürüdü (Haziran-Temmuz 1067). Büyük Selçuklu ordusunun öncü kuvvetleri ile yapılan ilk savaşı kaybeden Kavurd, kaçmayı tercih etti. Neticede Alparslan kardeşini affederek Fars bölgesine gitti^[7]. Affedilmesinden iki yıl geçmeden Melik Kavurd'un bu kere eski düşmanı olan Fazlûye

[4] Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 8-10; Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyân-ı Kirman*, s. 8-10; Vassaf, *Tahrîr-i Târih-i Vassaf*, nşr., 'Abd el-Muhammed Âyetî, Tehran hş. 1346, s. 173-174.

[5] Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan*, nşr., Ali Sevim, Ankara 1968, s. 91-92; Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 11.

[6] Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, İstanbul 1972, s. 85-86; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 106-107.

[7] Sibt, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 134; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 53; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 86-88.

ile birleşerek, Sultan Alparslan'a isyan ettiğini görüyoruz. Sultan Fazlûye ile uğraşmak görevini vezir Nizâmülmülk'e verirken kendisi de Kirman'a gitmişti. Nizâmülmülk, bir hile ile Fazlûye'yi esir almaya muvaffak oldu. Bunu haber alan Kavurd, Alparslan'a mektup gönderip affını istedi. Diğer taraftan Kavurd, Alparslan'ın ordusunda bulunan bir grup ile anlaşıp ani bir saldırı ile Sultanı mağlup etmeyi tasarlamıştı. Ancak Alparslan kendi ordusu içinde Kavurd'u destekleyen bir grup olduğunu anladı ve Kirman'ı terk etti (1069).^[8]

Bütün bunlara rağmen Sultan Alparslan, ölmeden önce yaptığı vasiyet ile yine de Kavurd'u düşünmüş, Fars ve Kirman bölgelerinin idaresini ona bırakmıştı. Alparslan'ın ölümünden (1072) sonra oğlu Melikşah Büyük Selçuklu Sultanı ilân edilmişti. Diğer taraftan Kavurd da Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek istiyordu, bu maksatla da harekete geçti. İki taraf arasındaki ilk savaşta öncü kuvvetleri karşılaşmış, Emîr Savtegin idâresindeki Melikşah'ın askerleri Kavurd'un öncülerine hücum ederek onları dağıtmıştı. Asıl ordular Hemedan civarında Kerec hududunda karşılaştılar (15 Nisan 1073). Savaşa ilk başlayan Kavurd oldu.

Sultan Melikşah'ın sağ ve sol kanatlarını bozguna uğrattı. Ancak Melikşah ile Nizâmülmülk'ün bulunduğu merkezdeki kuvvetler karşısında aynı başarıyı gösteremedi. Neticede savaşı Melikşah kazandı. Melik Kavurd önce kaçtı ise de sonra yakalanarak esir edildi ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073)^[9]. Melik Kavurd, âdil ve işbilir bir komutan ve devlet adamı idi.

Cömertliği ve iyi idaresi ile halkı memnun bırakmış, ülkenin her tarafında kervansaraylar, camiler ve hamamlar inşâ ettirmiş, kuyular açtırmış, onun zamanında Kirman halkı bolluk ve refaha kavuşmuştu. Kavurd'un bir hükümdar olarak hatası, Büyük Selçuklu Sultanlığını ele geçirmek için taht kavgalarına karışması olmuştur.^[10]

2. Kirmanşah b. Kavurd (1073-1074)

Melik Kavurd, Sultan Melikşah ile savaşmak üzere hareket ettiği sırada Kirman'da yerine oğlu Kirmanşah'ı vekil bırakmıştı. Babasının ölüm haberinin ulaşması ile Kirmanşah hükümdar olmuş, ancak onun melikliği bir yıl sürmüş ve sonra ölmüştür.

[8] Bkz., Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 22-27.

[9] Bkz., Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 28-36.

[10] Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 4, 10-11; Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyân-ı Kirman*, s. 3-4; 11-13; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 456-459; C. E. Bosworth, "Kawurd", *El 2*, IV, Leiden 1997, s.807-808.

3. Sultanşah b. Kavurd (1074-1085)

Kirmanşah'dan sonra Kavurd'un küçük yaştaki oğlu Hüseyin tahta çıkarıldı. Ancak Kavurd'un oğullarından Sultanşah Hemedan'da tutuklu bulunduğu hapisten kaçtı ve çok küçük olan kardeşinin yerine Kirman Selçuklular'ı tahtına oturdurdu (Eylül-Ekim 1074).^[11] Sultan Melikşah, Sultanşah ve kardeşlerinin Kirman'a gittiklerini öğrendiğinde kızmadı. Onlara kirman ve Umân'ı verdi. Fakat bir müddet sonra Sultan Melikşah'ın büyük bir orduyla Kirman'a yürüdüğünü görüyoruz. Kaynaklar Melikşah'ın bu seferi hakkında açık bir sebep zikretmiyorlar. Melikşah kalabalık ordusu ile Kirman Selçuklular'ının merkezi Berdesîr önünde ordugâh kurduğu zaman Sultanşah şehre kapanmış ve Selçuklu ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlamıştı. Daha sonra elçilerin gelip-gitmesi ve emîrlerin aracılığı ile Sultanşah'ı affederek yerinde bıraktı ve tekrar İsfahan'a döndü. Sultanşah 1085 yılında hastalanarak öldü.^[12]

4. Turanşah b. Kavurd (1085-1097)

Melik Sultanşah'ın ölümü üzerine devlet ileri gelenleri Bem şehrine giderek Turanşah merkez Berdesîr'e getirdiler ve Kirman Selçuklular'ı tahtına çıkardılar (Ocak 1085).^[13] Daha sonra annesi, oğlunun melikliğini tasdik ettirmek için hediyelerle Sultan Melikşah'ın huzuruna gitti. Sultan Melikşah, ona ikrâmlarda bulundu ve Turanşah'ı Kirman Meliki tayin etti.

Devlet büyükleri, hanımların arasında büyümüş olmasından dolayı Turanşah'ın iyi bir hükümdarlık yapabileceğini ümit etmiyorlardı. Fakat hiç de öyle olmadı. Melik Turanşah tahta geçişinin ertesi yılı (1085-6), bir ordunun şehir içinde sivil halkın evlerinde kalmasının yarattığı sosyal meselelere şahit olmuş ve bunu önlemek için de bir takım îmar faaliyetlerinde bulunması gerekmişti. Öte taraftan Melik Kavurd'un ölümünden sonra Kirman Selçuklular'ı bir süre için komşu eyalet Fars'ın hâkimiyetini kaybetmişti. Sultan Melikşah Fars eyaletinin idaresini Emîr ed-Devle Humârtegin'e vermişti (1073). Bu Emîrin idaresi sırasında Fars'da âsayiş bakımından emniyetsiz bir devre başladı. Melik Turanşah belki de Fars'ın bu karışık durumundan yararlanarak, bu bölgeye iki sefer yaptı. Birincisinde mağlup oldu. İkincisinde yeniden bir ordu düzenleyerek Fars'ı aldı. Daha sonra Sultan Melikşah'ın ölümü (1092)

[11] Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 14, 16; Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyân-ı Kirman*, s. 16, 21; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri'nde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 24.

[12] Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 16-17; Vassaf, *Özet*, s. 174; Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyân-ı Kirman*, s. 21-22; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 25-26.

[13] Sibt, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 206; Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 16-17.

ile zevcesi Terken Hatun, küçük oğlu Mahmûd'u büyük Selçuklu tahtına oturtmak için mücadeleye girişmişti. Terken Hatun, Fars'a hâkim olabilmek için Emîr Üner kumandasında bir orduyu adı geçen bölgeye göndermişti. Turanşah, Şebânkâre Emîrlerinin de yardımıyla Emîr Üner'i mağlûp etti (1094). Turanşah zamanındaki diğer bir olay da Umân halkının isyanı idi, ancak bu isyan bastırılarak Umân'da tekrar Selçuklu hâkimiyeti sağlandı. Melik Turanşah icraatı ile hükümdar olmadan önce hakkında söz söyleyenleri yarıltmıştı.

Rivayete göre; onun doğruluk, adalet ve iyi ahlakı Sâsânî hükümdarlarından Anûşirevân (I. Hüsrev, 531-579) ve Emevî Halifelerinden Ömer b. 'Abdülazîz (717-720) devirlerini halka unutturacak kadar mükemmeldi. Melik Turanşah on üç yıl hükümdarlıktan sonra Zilkâde Ekim-Kasım 1097'de öldü.^[14]

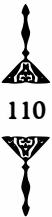
5. İranşah b. Turanşah (1097-1101)

Turanşah'ın ölümünden sonra tek evlâdı olduğu anlaşılan İranşah Kirman Selçuklular'ı tahtına oturdu (5 Kasım 1097). Sultan Berkyaruk (1094-1104) ise, Emîr Üner'i tekrar Fars'a vâli tayin etmişti. Fars'da ise Şebânkâre büyükleri birer bölgede hâkimiyet kurmuşlardı, Emîr Üner'e karşı İranşah'tan yardım istediler. Melik İranşah Kirman'dan Fars'a geldi. Şebânkârelilerin yardımıyla Emîr Üner'i mağlup etti (1098-99). Bu olay Fars bölgesinin, İranşah Devri'nde de Kirman Selçukluları'na tâbi olduğunu göstermektedir.

Melik İranşah, Fars seferinden sonra İsmâil adında bir Emîre bağlı Türkler ile mücadeleye başladı. Melik, bunlara karşı harekete geçmiş ve yaklaşık iki bin kişiyi öldürmüştü. Bir süre sonra İranşah çevresindeki bazı kişilerin etkisiyle Bâtınî mezhebine girmiş bundan sonra halka kötü davranmaya başlamış, bu kötülüğün yanı sıra birkaç kadı ve âlimi de öldürmüştü. Devlet ileri gelenleri, dinî değerlere hürmetteki gevşekliği ve devlet işlerinin yürütülmesindeki zayıf fikirlerinden dolayı ondan nefret etmişlerdi. Nihayet Çolak Bâzdâr adında bir Türk, halktan bir grupla beraber, Şeyhü'l-İslâm ve kadılarına müracaat ettiler. Şeyhü'l-İslâm ve devrin kadıları hareketleri sebebiyle İranşah'ın tahttan indirilmesinde birleştiler. Halk verilen fetva üzerine ayaklandırıldı. İranşah önce şefaât diledi, sonra kaçmaya çalıştı ise de bir faydası olmadı ve yakalanarak öldürüldü (1101).^[15]

[14] Bkz., Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 47-51.

[15] Hâmid Kırmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 19-21; Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyân-ı Kirman*, s. 29-32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, Beyrut 1966, s. 320-321; Turan, *Selçuklular*, s. 191.

6. Arslanşah b. Kirmanşah (1101-1142)

İranşah melîkliği zamanında akrabalarını sıkı bir şekilde takip ettirmiş, onların her birini çeşitli şekillerde öldürtmüştü. Görünüşte Kavurd soyundan Kirman Selçuklular'ı tahtına çıkabilecek kimse kalmamıştı. Ancak Kirmanşah'ın oğlu Arslanşah bu takipten kaçmış ve kendisini gizlemesini bilmişti. Sonuçta Arslanşah'ı buldular ve 16 Kasım 1101'de Kirman Selçuklular'ı tahtına oturttular.^[16]

İranşah'ın devleti kötü yönetmesi ve daha sonraki taht değişikliğinden Umân halkı yararlanmaya çalıştı. Muhtemelen Arslanşah'ın tahta çıkışının ilk günlerinde Emîr Ebû Sa'd Muhammed adlı bir şahıs Umân'ın yarisına hâkim olmuştu. Arslanşah Umân'ı tekrar idaresi altına aldı. Fakat iç kısımlardaki kabilelerin bir dereceye kadar bağımsızlıklarını kazanmaya başladığı anlaşıyor. Diğer taraftan Fars'a hâkim olmalarına rağmen Kirman Selçuklular'ı bu bölge ile gereği gibi ilgilenememişlerdi. Arslanşah'ın daha ziyade barışçı bir siyâset izleyerek Şebânkâreler ile akrabalık tesis etmesi, Selçuklu hanedanının Kirman kolunu Fars'tan iyice uzaklaştırdığı anlaşıyor. Ancak Emîr Çavlı Sakavû'nun Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Fars vâliliğine tayin edilmesi (1108-9) ve onun Şebânkâreleri itaat altına almak için amansız bir mücadeleye girişmesi ile İran'ın güneyi yeni olaylara sahne olmuştu. Bu mücadele sırasında Şebânkâre Emîrlerinden İbrahim Arslanşah'ın yanına kaçmıştı. Atabeg Çavlı Melik Arslanşah'ın yanına sığınan Şebânkâre Emîrlerini geri almak için Kirman'a bir sefer yaptı ve Furg Kalesi'ni muhasara etti. Melik Arslanşah idaresindeki Kirman ordusu Atabeg Çavlı'ya burada ânî bir baskın yaparak mağlûp etti (1115). Melik Arslanşah'ın barış ve güveni sağlaması bu devrede Kirman'ın siyâsî mülteciler ve askerî yardım arayanlar için bir sığınak olmasına yol açmıştı. Yardım isteyenlerden birisi Gazneliler tahtını ele geçirmek için mücadele eden Behramşah idi. Arslanşah'a sığınan ikinci Emîr, Yezd'deki Kâkûyi âilesindendir. Bu sırada Yezd şehrine Kirman Selçuklular'ının hâkim olduğunu görüyoruz. Melik Arslanşah doğuda Sultan Sencer'e tâbi olmasının yanı sıra, batıda da Irak'taki Selçuklular ile iyi ilişkiler kurmuştu. Bu iyi ilişkiler bilhassa evlilik yoluyla gelişmişti. Arslanşah daha sonra meliklik süresinin uzaması ve yaşının yetmiş geçmesi sebebiyle iş göremez oldu. Neticede oğlu Muhammed öteki kardeşlerinden önce harekete geçerek babasını bulunduğu saraydan alarak hapsedirdi ve kendisi Kirman Selçuklular'ı tahtına çıkıttı (Ağustos-Eylül 1142). Arslanşah ise hap-solunduğu kalede üç yıl yaşadıktan sonra ölmüştür (muhtemelen 1145).^[17]

[16] Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 21-22.

[17] Bkz., Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 55-64; Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 761-762.

7. Muhammed b. Arslanşah (1142-1156)

Melik Muhammed tahta geçtiği zaman, Ribat-ı Ali-âbâd'a sığınmış olan kardeşi Kirmanşah'ı öldürttü. Diğer kardeşi Selçukşah, Gernsîr bölgesine kaçarak hayatını kurtardı. Sonuçta sayısı yirmiye yakın olan kardeşlerine ve yeğenlerine acımasızca davranmış, Selçukşah haricinde hükümdarlığını tehdit edebilecek kimseleri daha başlangıçta etkisiz duruma getirmişti. Melik Muhammed Devri'nin başlıca siyâsî olayı, kardeşi Selçukşah ile uğraşması olmuştu. Selçukşah, saraydan uzaklaştırılmış olanlar ile her şehirden asiler ve alt tabakadan oluşan bir ordu oluşturdu ve daha sonra topladığı kuvvetlerle Muhammed'in bulunduğu Cîruft şehrine geldi. İki ordu Cîruft dışında karşılaştılar ve şiddetle savaştılar. Mağlûp olan Selçukşah, Umân'a kaçtı. Selçukşah'ın Umân'da iyi karşılandığı anlaşıyor. Onun bu bölgede oturması ile Kirman şahneleri bir daha Umân'da kalamamışlardı.

Diğer taraftan bu dönemde Kirman Selçuklular'ının bir zamanlar hâkim oldukları komşu ülke Fars'da bu defa yeni bir Türk devleti, Salgurlular hüküm sürmeye başladı. Melik Muhammed'in Salgurlular'dan Atabeg Sungur ile arasında samîmî bir dostluk vardı. Oğuzlar'ın Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'i mağlûp ve esîr etmelerinin (1153), öteki Emîr ve hükümdarlar üzerinde de etkileri görülmüştü. Tabes hâkimi Melik Muhammed'in huzûruna gelerek ona tâbi oldu ve adı geçen şehri Kirman Selçuklular'ının idaresine terk etti. Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra Melik Muhammed muhtemelen Irak Selçuklularından Sultan II. Muhammed b. Mahmûd 'a (1153-1159) tâbi olmuş ve onunla dostça ilişkiler içinde bulunmuştu. Melik Muhammed'e tâbi olmak isteyen diğer bir şahıs da İsfahan vâlisi Reşîd Câmedâr idi. Ancak Melik Muhammed'in 27 Haziran 1156'da ölmesi Kirman Selçuklular'ının İsfahan gibi önemli bir şehre hâkim olmak ümitlerini suya düşürmüştü.^[18]

8. Tuğrulşah b. Muhammed (1156-1170)

Melik Muhammed öldüğü gün oğlu Tuğrulşah, Kirman Selçuklular'ı tahtına çıkıttı (27 Haziran 1156). Tuğrulşah, ilk iş olarak kardeşi Mahmudşah'ı hapsedirdi. Amcası Selçukşah da onun melikliğini tanımadı. Bu yüzden Tuğrulşah, melikliğinin ilk yılında onu yakalatarak öldürttü. Tuğrulşah, babası zamanında olduğu gibi komşuları Salgurlular ile dostluğunu sürdürdü.^[19]

[18] Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 24-26; Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyan-ı Kirman*, s. 37,40-44.

[19] Mercil, "Kirman Selçuklular'ı", *İslâm Tarihi*, s. 247.

Tuğrulşah devrinden itibaren atabegler, yavaş yavaş melikler üzerinde ve devlet yönetiminde etkili olmaya başladılar. Bu devrede göze çarpan ilk atabeg, Alâ'ed-Din Bozkuş idi. Bozkuş, Tuğrulşah devrinde önce dad-beg, daha sonra atabeg tayin edilmisti. Emrinde çok sayıda gulâmları vardı. Kirman ordusunun büyüklüğü onun gulâmları, hizmetkârları ve süvarileri ile sağlanıyordu. Atabeg Bozkuş'a, Müeyyed ed-Din Reyhân adında bir hâce ise ona rakip olmuştı. Bozkuş öldükten sonra atabeylik Müeyyed ed-Din Reyhân'a verildi. Tuğrulşah'ın melikliğinin son yılında ülkenin bütün işleri tamamen bu atabeğin üzerinde idi. Atabeg Bozkuş öldükten sonra geride kalan oğlu Kutb ed-Din Muhammed de devlet içinde nüfuzu olan bir şahsiyetti. Nitekim Atabeg Reyhân ve Kutb ed-Din Muhammed'in Kirman Selçuklular'ı taht mücadelelerinde ve devletin siyasetinde önemli bir rol oynadıkları görülecektir. Melik Tuğrulşah Mart 1170'de öldü. Onun dört erkek çocuğu vardı. Büyükten küçüğe çocuklarının isimleri Arslanşah, Turanşah, Behramşah ve Terkenşah idi.^[20]

B. DEVLETİN YIKILIŞ SÜRECİ

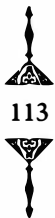
Melik Tuğrulşah'ın ölümünün yarattığı kargaşalık sırasında Atabeg Reyhân'ın yardımıyla üçüncü oğlu Behramşah Kirman Selçuklular'ı tahtına oturdu. Emîrlar ve gulâmlar, saraya gelerek ona biat ettiler. Bu durum Kirman Selçuklular'ı Devleti'nde bir "Fetret Devri"nin doğmasına yol açtı. Tuğrulşah'ın en büyük oğlu ve veliahtı Arslanşah, Terkenşah ile birleşmiş ve saltanat mücadelesine başlamak üzere Bem tarafına gitmişti. Bunların dışında Kirman Selçuklular'ı tahtına bir namzet daha vardı. Bu da Turanşah idi ve yardım istemek için Fars'a yönelmişti. Bundan sonra Behramşah, Arslanşah ve Turanşah arasında amansız bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadele Kirman Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında rol oynayan önemli bir etkindi. Devletin yönetimi atabeglerin eline geçmişti. Atabeg olmak isteyen Emîrlar de aralarında mücadele ediyorlardı. Taht kavgaları sırasında gulâmlar da bir melikten öbür melikin yanına kaçarak mücadeleyi kızıştırmaktaydılar. Ayrıca ticârî önemi olan şehirler de yağmalanıyor ve Kirman'ın iktisâdî durumu gittikçe kötüleşiyordu.^[21]

Behramşah üçüncü kere melikliği ele geçirdikten sonra 1175 yılında öldü.^[22] Melik Behramşah'ın ölümü, sükûnet içindeki Kirman'ın tekrar karışmasına sebep oldu. Atabeg Kutb ed-Din Muhammed, Behramşah'ın

[20] Hâmid Kirmânî, *Bedâ'î'ül-Ezmân*, s. 27, 30, 32-34, 36-37; Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyân-ı Kirman*, s. 42, 47, 51-54; Hâmid Kirmânî, *'İkd el-Ulâ*, 7-8; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 210; Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *İslâm Tarihi*, s. 247-248.

[21] Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *Türkler*, s. 762.

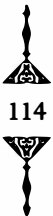
[22] Bkz., Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 74-95.

yedi yaşındaki oğlu II. Muhammedşah'ı babasının yerine tahta oturttu. Ancak Atabeg'in yanında yeterli kuvvet yoktu, yardım bulmak maksadıyla Bem şehrine gitti. Bu sırada II. Arslanşah Yezd'de bulunuyordu, başkent Berdesir'e gelerek hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre hâkim oldu. Bu suretle üçüncü kez Kirman Selçuklular'ı tahtını ele geçirdi (1175 yılı sonu). Daha sonra Turanşah Salgurlulardan sağladığı yardımcı kuvvetlerle Cîruft önüne geldi (3 Mart 1177). İki taraf Cîruft Kapısı önünde karşılaştı. Savaş sırasında atılan oklardan biri Melik Arslanşah'a isabet ederek ölümüne sebep oldu. Böylece Turanşah uzun süre beklemiş olduğu melikliği kavuştu.^[23]

Melik II. Turanşah Devri'nin en önemli olayı muhakkak ki, Oğuzların Horasan'dan Kirman'a gelmesi idi. Buraya göç eden Oğuzlar Kirman Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsız idaresinden yararlanarak bu bölgeye hâkim olmasını bildiler. Melik II. Turanşah ise, Zâfir Muhammed Emîrek adında biri tarafından sarayında öldürülmüştü (Tahr. Haziran 1183).^[24]

Zâfir Muhammed Emîrek, II. Muhammedşah'ı hapsedilmiş olduğu Berdesir Kalesi'nden çıkararak Kirman Selçuklular'ı tahtına oturttu. Muhammedşah bu sırada aşağı yukarı on beş yaşında idi. O henüz küçük bir delikanlı olmasına rağmen Zâfir'in kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini anlamıştı. İlk fırsatta Zâfir öldürüldü. II. Muhammedşah Devri'nin önemli olaylarından birisi Oğuz beylerinden Dinar'ın Kirman'a gelmesiydi. Bundan sonra Melik Dinâr yavaş yavaş Kirman'ın önemli şehirlerine hâkim olmaya başladı. Kirman Selçuklular'ı Emîr ve devlet adamları yaklaşan tehlikeyi sezmişler ve korkuya kapılarak bir an önce Kirman'dan ayrılmaya başlamışlardı. Bu sebeple Melik II. Muhammedşah'ı Irak'taki Selçuklular'dan yardım istemek üzere oraya gitmeye teşvik etmişlerdi. Melik Muhammedşah da Melik Dinâr ile başa çıkamayacağını anlayarak yardım istemek üzere Irak'a gitti (1186). Melik Dinâr ise başkent Berdesir'i 1187 Eylülünde ele geçirerek Kirman Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırdı. II. Muhammedşah bir süre sonra Bem şehri hâkimi Sâbık Ali Sehl'in yanına gelerek bir kere daha şansını denedi. Ancak Melik Dinâr'ın kuvvet ve kudreti karşısında önce Sistan'a, sonra Hârizmşah Tekiş'in yanına gitti. O son olarak, Gûrlûlardan Şihâb ed-Din (Mu'izz ed-Din) Muhammed'in hizmetine girdi ve vatanından uzaklarda öldü. Ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklardan şimdilik bir bilgi edinilememiştir. Melik II. Muhammedşah, Kirman Selçuklu Devleti'ni yeniden canlandırmak için teşebbüslerde

[23] Hâmid Kirmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 61-75, 107-109; Muhammed b. İbrahim, *Selçukîyân-ı Kirman*, s. 90-95, 99-102, 109-112; Hâmid Kirmânî, *İkd el-Ulâ*, s. 11-12.

[24] Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *Türkler*, s. 763.

bulunmuş, bu yolda Irak Selçuklular'ı, Salgurlular ve Hârizmşahlar gibi komşu devletlere başvurmuş, fakat muvaffak olamamıştır.^[25]

Kirman Selçukluları daha başlangıçtan itibaren belirli bir iktisadî siyaset izleyerek hâkim oldukları bölgenin iktisaden gelişmesine çalıştılar. Ticaret yollarını Kirman üzerinden geçirerek, bu siyasetlerinde başarılı olmuşlar, Kemâdin ve Berdesîr'de önemli ticaret merkezleri oluşturmuşlardır. Bunun yanı sıra onlar imâr faaliyetleri ile bölgeyi bayındır bir hâle getirdiler. Kültür faaliyetleri ile de Kirman'da eğitim ve ilmin teşvikçisi oldular. Kirman onların zamanında en gelişmiş ve müreffeh ülkelerden birisi idi.^[26]

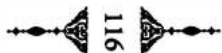
Kirman Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının en büyük sebebi, Oğuzlardan sonra, saltanat mücadelesi idi. Tahtı ele geçirmek isteyen melikler, atabeg ve gulâmların isteklerine boyun eğmek zorunda kalmışlar, bu da devleti zayıflatmış Oğuzların bölgeye gelmesi onların yıkılışını çabuklaştırmıştı. Netice olarak Selçuklular bir buçuk yüzyıla yakın bu bölgede hüküm sürmüşler ve Kirman'a gerçek hizmetler yapmışlardır. Bu sebeple o devrede ve daha sonra yaşamış tarihçi ve coğrafyacı müellifler onları övmüşlerdir.^[27]

[25] Hâmid Kırmânî, *Bedâyi'ül-Ezmân*, s. 98-108; Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyân-ı Kirman*, s. 141-156, 163-164, 166-168; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1221)*, Ankara 1956, s. 62, 89-90, 103; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1972, s. 124-125.

[26] Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *Türkler*, s. 763.

[27] Kirman Selçuklular'ı hakkında fazla bilgi için bkz., Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
Adıyaman Üniversitesi Tarih Bölümü

III. SURIYE SELÇUKLU MELİKLİĞİ

A. Giriş

1040 yılında meydana gelen Dandanakan savaşının ardından bağımsızlıklarını ilan eden ve Abbâsî Halifeliği ile diplomatik ilişkiler tesis ederek kısa süre içerisinde Sünnî İslâm dünyasının siyâsî lideri ve hâmisî konumuna gelen Selçuklular'ın en önemli siyâsî hedefi, bu dönemlerde siyaseten Şîî-Fâtımî tehdidi altında olan İslâm âleminde Sünnî siyaseti yeniden hâkim hale getirmektir. Bunun için öncelikle Fâtımîler ile mücadele etmek, mümkünse onları yok etmek, değilse de en azından etkisiz bir siyâsî çerçeve içerisine hapsedmek gerekiyordu. Nitekim bu amaç doğrultusunda ilk olarak Fâtımîler'in güdümü altında bulunan ve Bağdat'ı kontrol altında tutmakta olan Büveyhîleri saf dışı bırakan Selçuklular, kuşkusuz Sünnî İslâm dünyasının siyâsî lideri olma vasfının da kendilerine yüklediği bir sorumluluk duygusuyla coğrafi yayılma sahalarını Fâtımîler'in egemenlik alanına doğru genişlettiler. Fâtımî etkisinin Sünnî dünyanın dışına itilmesi maksadına mebnî olan söz konusu yönelimin ilerleme hattı, bu dönemlerde büyük ölçüde Fâtımî etkisi altında bulunan Suriye ve Filistin sahasıydı. Adı geçen bölge, Suriye'nin iç kesimlerine kadar Şîî siyasetin sultanı altına girmiş, Fâtımîlerle ünsiyeti olan Büveyhîler eliyle işlevsizleştirilen Sünnî Abbâsî Halifeliği'nin artalanı siyaseten işgal edilmişti. Bu durum Abbâsî Halifeliği için olduğu kadar Sünnî İslâm düşüncesi ve

dünyası için de büyük bir tehdit oluşturunuyordu. Çünkü yayılma reflekslerini yalnızca siyâsî emeller ile sınırlı tutmayan Fâtımîler, özel olarak yetiş-tirdikleri propagandacı dâîler vasıtasıyla İslâm âleminde Sünnî düşünce aleyhine yayılan “ideolojik” bir pozisyonun da temsilcisiydiler. Dolayısıyla denilmesinde bir sakınca yoktur ki, Selçuklular’ın bölgeye ve Fâtımîler’e yönelik olarak benimsediği hedef, bir anlamda “Sünnî anlayışın” zorunlu olarak benimsemek zorunda olduğu bir hedefti. Büyük Selçuklu hüküm-darlarının ilki Sultan Tuğrul Bey’den itibaren sultanların gerek söylem-lerinde gerek eylemlerinde açık bir biçimde yansımaları bulan bu siyâsî hedef, sonraki dönemlerde Selçuklular’ın temel yönelimlerini belirleyen ana unsurlardan biri olmaya devam edecekti.

Tarihin esasında salt fiziksel varlığa sahip olgular olarak olayların de-ğil de fikirlerin, idelerin ve bu idelerin âleme yansımaları olan, bir anlam-da düşünceyi yansıtan olayların tarihi olduğu düşünüldüğünde, Selçuk-lular’ın Fâtımî karşıtlığı üzerine kurulan siyasal yönelimleri son derece doğaldı. Sünnî bir İslâm devleti ve kısa süre içerisinde elde ettiği Abbâsî Halifesi tarafından da onaylanan Sünnî İslâm dünyasının en güçlü siyâsî yapısı olarak Selçuklular, bu konumun kendilerine yüklediği misyonu, söz konusu konum ile üstlenmişlerdi. Öte yandan böyle bir misyonu üstlen-mek, sahip olunan siyâsî konumun muhafaza edilmesi için de zarurî bir durumdu. Nitekim Selçuklular, devletin kuruluşunu takip eden yıllarda Fâtımîler’e karşı bir siyâsî tutum benimsediler ve devletin yayılma istika-meti bu doğrultuda gelişti. Bu bakımdan, Selçuklular’ın Suriye ve Filistin siyasetlerini bu durumun bir ürünü olarak görmek gerekir.

Selçuklular’ın Şîî-Fâtımî karşıtı bir hat üzerinde işleyen siyâsî varo-luşlarının Suriye ve Filistin coğrafyasındaki yansımaları, Selçuklu siyase-tinin doğal sonucu olarak tezahür etmişti. Bu bakımdan, Türkmenler’in söz konusu coğrafyadaki hareket ve etkinliklerinin bütünüyle bir emîr ya da talimat çerçevesinde işlemediğini not etmek gerekir. Merkezi Selçuklu hükümetine bağlı olup da doğrudan doğruya sultandan emir ala-rak Suriye ve Filistin şehirlerini fethetme çabası içerisinde olan beyler ile bunların idaresi altında iş gören Türkmenler kadar, iç siyâsî çekişmeler sonucu merkezden kopan, üzerlerinde baskı kurulan ve başlarına buyruk hareket eden Türkmen grupları da bu bölgenin bir Selçuklu coğrafyası-na dönüşmesinde önemli ölçüde katkı sağlamışlardı. Bölgedeki Türkmen toplulukları arasında zaman zaman anlaşmazlıkların ve çatışmaların or-taya çıkması bu durum ile ilgilidir. Öte yandan merkezi Selçuklu hükümeti ile ilişkilerinde belirli bir istikrarın bulunmadığı görülen Suriye ve Filistin Türkmenlerinin bu bölgede siyâsî bir yapı oluşturdukları da bilinmekte-dir. Atsız Bey tarafından kurulduğuna dâir genel bir kanı bulunan bu siyâsî

yapı, Suriye ve Filistin Selçuklular'ı ya da Suriye Selçuklu Melikliği ismiyle anılan, Atsız'dan sonra ise Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş tarafından tâbir yerindeyse devralınarak Selçuklu hanedan mensupları tarafından idare edilen yapıdır. Suriye ve Filistin coğrafyasının Türkleşmesinde, Selçuklu-Fâtımî ve Selçuklu-Haçlı mücadelelerinde belirleyici etkisi olan söz konusu siyâsî yapı, çalışmamızda Suriye Selçuklu Melikliği ismiyle incelenecektir.

B. SURIYE'YE İLK TÜRK GİRİŞİ VE SURIYE SELÇUKLULAR'I

Suriye'ye ilk Türk girişi, Suriye Selçuklu Melikliği'nin kurulmasından önce, Selçuklu siyasetinin Fâtımî karşıtı bir zeminde yapılanmaya başladığı erken dönemlerde gerçekleşti. Selçuklular Sünnî İslâm âlemindeki konumlarını tahkîm ederken Hanoğlu Harun,^[1] Bekcioğlu Afşin,^[2] Sunduk ve Kurlu^[3] beylerin idaresindeki Türkmen birlikleri 1064'den itibaren ayrı ayrı zamanlarda Suriye'ye girdiler.^[4] Bu beyler ve emrindeki askerlerin Haleb bölgesindeki faaliyetleri sırasında Navekiyye Türkmenler'i olarak isimlendirilen bir topluluk 1069'da Suriye'ye geldi ve güneye ilerleyerek Taberiye Gölünün doğusunda yerleşti. Halepli meşhur tarihçi İbnü'l-Adîm'in bildirdiğine göre Filistin bölgesine gelen ilk Türk toplulukları olduklarına işaret edilen^[5] Kurlu Bey'in komutasındaki bu Türkmen topluluğu, 1070 yılına gelindiğinde Filistin'e ulaşmış o dönemlerde ıssız ve harap bir durumda bulunan Remle'yi merkez yaptıkları bir siyâsî yapının da temellerini atmışlardı.^[6] Filistin coğrafyasında Fâtımîlerle duruma göre iyi

[1] Hanoğlu Harun ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Kuzey-Suriye'de Görülen İlk Türk Emîri Han-Oğlu Harun", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 63-82.

[2] Bekcioğlu Afşin ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Afşin b. Bekci (Bekcioğlu)", *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 3-10.

[3] Kurlu Bey ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Kurlu et-Türkî", *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 123-125.

[4] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, II, nşr., Sami ed-Dehhân, Dımaşk 1951-1968, s. 31; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alparslan Dönemi", *Makaleler*, II, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 265; krs., Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 173; Ali Sevim, "Suriye'de Nâvekiyye Türkmenler'i", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 49; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 83.

[5] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 31.

[6] Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alparslan Dönemi", s. 265-266, 274-275; krs., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 173; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, Ankara 1983, s. 36 vd.; Sevim, "Suriye'de Nâvekiyye Türkmenler'i", s. 50; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 83.

ve kötü ilişkiler kuran ve bölgede siyâsî bir aktör olarak parlayan bu siyâsî yapı, sonraki dönemlerde Fâtımîler'e karşı etkili bir mücadele yürütecek olan Suriye Selçukluları'nın da çekirdeğini teşkil edecekti.

Kurlu Bey'in 1071 yılında Akkâ kuşatması sırasında vefat etmesinden sonra yerine geçen Atsız Bey^[7] döneminde Selçuklular Suriye bölgesindeki siyâsî varlıklarını daha geniş bir alana yayıp tahkim etmeyi başardılar. Onun döneminde muhtar denilebilecek bir yapıya bürünen Suriye Selçukluları, ilk olarak o sırada Fâtımîler tarafından geri alındığı görülen Remle'yi bir kez daha ele geçirdiler. Ardından Kudüs üzerine yürüyüp burayı savaşımadan, anlaşma yoluyla aldılar. Abbâsî Halifesi ile Sultan Alparslan adına hutbe okuttukları bu kutsal şehri 1071 yılının sonlarında başkent ilan ettiler.^[8] Atsız Bey'in Suriye ve Filistin bölgesindeki faaliyetleri bu kadarla sınırlı kalmadı. Bir taraftan Dımaşk'ı baskı altında tutan Atsız Bey, diğer taraftan da Şöklü Bey komutasındaki birliklerini Akkâ'ya gönderdi ve 1074 yılının sonbaharında buraya hâkim oldu.^[9] Akkâ'da kendi başına bağımsız hareket etmek arzusunda bulunan Şöklü, bu sırada Anadolu'nun güneydoğu kesimlerine geldiği anlaşılan Kutalmışoğulları'na haber gönderip, bölgeye davet etti. Kendisine karşı yeni bir oluşum içine girmeye çalışan Şöklü Bey'in bu hareketine izin vermeyip mağlup ederek ortadan kaldıran Atsız Bey,^[10] 1075/76'da Haleb Mirdâsîlerine bağlı Râfeniyye ile Fâtımî kontrolündeki Trablusşâm ve Sur şehirlerini ele geçirdi.^[11] Bölgedeki etkinliğini arttırmayı sürdüren Atsız Bey, 1076 yılı yazında Dımaşk'ı alarak başkentini buraya nakletti.^[12] Başkentini Dımaşk'a taşınması, Suriye

[7] Atsız Bey ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Atsız, Uvakoğlu", *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 19-27.

[8] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, Türkçe çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 73-74; İbnü'l-Kalanî, *Zeyl Tarihi Dımaşk*, Beyrut 1908, s. 98-99; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 299; *Urfa'lı Mateos Vekayi-Nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), Türkçe çev. Hrnt Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yanınç, Ankara 2000, s. 168-170; krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 199-200; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 64-66; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 83-84.

[9] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 74; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 303-304.

[10] Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 309-310.

[11] Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 315-316.

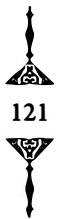
[12] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 98-99; Azimî, *Azimî Tarihi* (Selçuklularla İlgili Bölümler), Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1988, s. 21; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 316-318; İbnü'l-Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular* (İbnü'l-Verdi'nin Târîh'inde Bulunan Selçuklularla İlgili Kayıtlar), Çeviren ve yayına

Selçuklular'ının Fâtımî siyasetinin etki alanından nispeten daha uzak bir yerde, daha istikrarlı bir yapıya dönüştükleri anlamına geliyordu. Bu şekilde, artık kendi ayakları üzerinde durabilecek donanımına sahip bir meliklik haline gelmiş olduklarını söylemek mümkün olan Suriye Selçuklular'ı, kendi askerî ve siyâsî kuvvetlerini eskisine oranla daha organize bir yapıya kavuşturabilecek ve Fâtımîler'e karşı yürüttükleri mücadeleyi daha sistematik bir zemine taşıyabileceklerdi. Nitekim Atsız Bey'in Dımaşk'a yerleştikten sonraki ilk faaliyeti, başkent olarak bu şehrin tercih edilmiş olmasının stratejik bir temele dayandığını açık bir biçimde ortaya koyuyordu.

Başkenti Dımaşk'a taşıyıp Suriye'deki hâkimiyetini tahkîm eden Atsız Bey, arkasına aldığı rûzgârı Selçuklu siyasetinin bir anlamda *Kızıl Elma'sı* durumunda olan Mısır'ın fethi için kullanmak üzere harekete geçti. Fakat Fâtımî coğrafyasındaki siyâsî aktörlerden biri olan Türk soylu İldeniz'in teşviklerinden de beslendiği görülen ve Filistin sahili üzerinden Mısır'a yönelen bir seferde somutlaşan bu girişim, örneğin Rîf gibi bazı Fâtımî yerleşimlerinin fethi gibi bazı kısmî başarılar getirse de, 1077 yılının Ocak ayı sonunda Kahire önlerinde ağır bir hezimetle sonuçlandı. Ordusundaki bazı muhalif grupların ihaneti ile doğrudan ilişkili olan ve sonrasında özellikle Filistin coğrafyasındaki Arapların yeniden Fâtımî egemenliğini tanıdığı bu hezimetin ardından güçlülük de olsa Dımaşk'a dönen Atsız Bey, özellikle Anadolu'dan gelerek kendisine katılan Türkmen birlikleri ile Remle, Arîş, Gazze, Rîf, Yafa ve diğer Filistin şehirlerini kısa süre içerisinde geri almayı başarmışsa da^[13] bölgedeki psikolojik üstünlüğünü büyük ölçüde yitirmiş durumdaydı. Onun Dımaşk'ı merkez edinerek Filistin ve Mısır'a dönük bir fetih perspektifi üzerine inşâ ettiği siyaset anlayışı, kuşkusuz Suriye ve Filistin bölgesinde Selçuklu hâkimiyetinin tam manasıyla kökleşmiş olmaması ile de ilişkili olarak iflas etmişti. Suriye Selçuklular'ının bu dönemde hâkimiyetleri altına aldıkları yerleri siyâsî ve sosyolojik olarak dönüştürebilecek bir toplumsal tabandan henüz yoksun olmaları, bir başka ifâdeyle Atsız Bey'in erken denilebilecek bir dönemde Kahire üzerine yürümesi, bölgede Selçuklular lehine işlemekte olan sürecin bir süreliğine de olsa kesintiye uğramasına zemin hazırlamıştı. Bu

hazırlayan: Mustafa Alican, İstanbul 2014, s. 38; Bar Habraeus (Gregory Abû'l-Farac), *Abû'l-Farac Tarihi, I-II*, Süryanice'den İngilizce çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 327; krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 200-201; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 66-74; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 84-85.

[13] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil X*, s. 101-102; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 109-111; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 325-331; Mateos, *Vekâyi-nâme*, 170; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 74-81; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 86-87.

durumu kendileri açısından bir fırsata dönüştürmek isteyen Fâtımîler'in 1079 yılının Ekim ayında büyük bir orduyla Dimaşk'ı kuşatmaları, Atsız Bey'in hem siyâsî kariyerini hem de hayatını sona erdiren gelişmelerin başlangıcı oldu. Hezimetle sonuçlanan Mısır seferinin yaralarını henüz saramamış olup Fâtımîler karşısında etkisiz kalacağını gören Atsız Bey, o sırada Haleb şehrinin kuşatma altında tutmakta olan Sultan'ın kardeşi Tâcuddevle Tutuş'tan yardım talep edecek, bunun üzerine Dimaşk'a yönelecek Fâtımî ordusunun geri çekilmesine neden olan Tutuş, şehri kendisine teslim eden Atsız Bey'i çok geçmeden öldürecek ve Suriye'deki Selçuklu idaresini doğrudan kendi uhdesine alacaktı.^[14]

C. TÂCUDEVLE TUTUŞ VE SURIYE SELÇUKLU MELİKLİĞİ

Sultan Melikşah'ın kardeşi olan Gence Meliki Tâcuddevle Tutuş'un Suriye bölgesine tayin edilmesi birdenbire gerçekleşmiş değildi. Atsız Bey'in Mısır seferinde uğradığı yenilgi sırasında hayatını kaybettiği düşüncesiyle Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş'u bölgeye gitmekle görevlendirmiş, fakat gerek Atsız Bey'in "bu tayin kararının haksızlığına işaret eden" dokunaklı mektubu, gerek dedikoduların doğru olmadığını anlaşılmaması ve vezir Nizâmülmülk'ün tecrübeli devlet adamını desteklemesi ile bu karar uygulanmamıştı.^[15] Sultan Melikşah kardeşine ikinci bir Emîrname gönderip Atsız'ın kontrolü altındaki bölgelere gitmeyerek Haleb havalisine yönelmesi talimatını vermişti. Atsız Bey'in Fâtımîler'e karşı yardım talebi, Tutuş'a, ağabeyinin talimatı üzerine rotasını değiştirerek Menbic'i ele geçirdikten sonra Haleb'e yürüyerek şehri kuşatma altına aldığı sırada ulaştı. Bunu kendisi açısından bir fırsat olarak gördüğü anlaşılan Tutuş, derhal Haleb kuşatmasını kaldırarak Dimaşk'a hareket etti. Tutuş komutasındaki Selçuklu birliklerin geliş haberi üzerine Fâtımîler korkuya kapılmış ve Dimaşk kuşatmasını kaldırarak gerisingeri Mısır'a dönmüşlerdi.^[16] Ancak daha önce de temas etmiş olduğumuz gibi Selçuklular'ın Suriye ve Filistin coğrafyası için belirlemiş oldukları yeni siyâsî stratejide Atsız Bey'e yer yoktu. Son hamlesi ile bölgedeki Selçuklu kazanımlarının ciddi bir tehdit ile karşı karşıya gelmesine

[14] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 107; Azimî, *Tarih*, s. 22-23; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 112; Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 355; İbnü'l-Verdî, s. 38; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 169; Krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 82-83; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 87-88.

[15] Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 316-317, 350-351; Krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 71; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 85.

[16] Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 355, 357; Krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 82-83; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 87.

sebeup olmakla birlikte Suriye ve Filistin coğrafyasında Sünnî Selçuklu siyasetinin egemen olmasında büyük hizmetleri olan Atsız Bey, Dimaşk'ın dışında karşılayarak kendisine hürmet gösterdiği Tutuş tarafından detayları konusunda bilgi bulunmamakla birlikte, Selçuklular'ın yeni bölge siyaseti açısından gayet anlaşılır olan bir biçimde yayının kirişi ile boğularak idam edildi. Bölgede Tutuş'un hâkimiyet dönemi başlıyordu.

Suriye Selçuklular'ının başına Tutuş'un geçmesi, Selçuklular'ın bölge siyaseti açısından yeni bir dönemin başlangıcına tekabül ediyordu. Hanedan mensubu olan Tutuş'un idaresine giren Suriye Selçuklular'ının artık merkezle bağları daha güçlü olan bir tâbi eyâlete dönüşmesi ve Büyük Selçuklu otoritesinin bölgede daha organize bir biçimde yaygınlaştırılması, Mısır ile olan mücadelede daha sistematik bir tutumun ortaya çıkması beklenebilirdi. Fakat zaman, bu beklentileri boşa çıkaracak ve Suriye Selçuklular'ının giderek daha kendine özgü ve başına buyruk davranan, bağımsızlık eğilimleri güçlü bir meliklik haline gelmesine tanıklık edecekti.

Sultan Melikşah tarafından Suriye ve Filistin bölgesinin yönetiminin yanında Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethi ile de görevlendirilen Tutuş,^[17] ilk olarak Mirdâsîlerin elinde bulunan Haleb'i ele geçirmek üzere harekete geçip şehri kuşatsa da, kendisini bir anda Musul Hâkimi Müslim ile bir hâkimiyet mücadelesi içerisinde buldu. Bunun nedeni, esasen Selçuklular'a tâbi olan ve Tutuş'un Atsız Bey'i bertaraf etmeden önceki Haleb kuşatması esnasında ona eşlik eden Müslim'in Haleb Mirdâsî Emîri Sâbık'ın davetiyle (Sultan Melikşah'ın da onayıyla) gelerek Haleb'e hâkim olmasıydı. 1080 yılının Ekim ayında Haleb'teki Mirdâsî hâkimiyetine son veren Müslim, Kuzey Suriye'deki birçok şehir ve kaleyi de ele geçirmiş, bu hamlesiyle Tutuş'un doğal rakibi haline gelmişti.^[18] Bununla birlikte, Müslim'in egemenlik tesis ettiği bu şehir ve kalelerin yöneticileri yeni idareden memnun değillerdi ve Tutuş'a haber göndererek onu Haleb'i almaya teşvik ediyorlardı. Bu teşvikler üzerine harekete geçerek Haleb'e yönelen ve bölgeye bazı akınlar tertip eden Tutuş, yanında bulunan Artuk Bey'in askerî yetenekleri ile Müslim'e karşı başarılı bir mücadele verse de, Sultan Melikşah'tan gelen bir mektuptan dolayı geri çekilmek zorunda kaldı. Selçuklu hükümdarı, kardeşi Tutuş'tan Haleb bölgesinden ayrılarak Dimaşk'a geri dönmesini, ayrıca Artuk Bey'in de kendi yanına, İsfahan'a gelmesini emrediyordu.^[19]

[17] Krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 91; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 88.

[18] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 67-73; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 110-111; Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 359-362; İbnü'l-Kalanîsi, *Zeyl*, s. 113; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 99 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 89.

[19] Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 384-384; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 103-104; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 90.

Artuk Bey'in ayrılmasıyla belirgin bir güç kaybı yaşadığı görülen Tutuş, bu durumunu kullanmak isteyen Müslim ile bir kez daha karşı karşıya geldi. Tutuş'un zayıf düşmesini kendi siyâsî projeksiyonu açısından bir kazanıma dönüştürmek isteyen Müslim, kendisine yardım etme vaadinde bulunan Fâtımî Halifesi el-Müstansır Billâh ile ittifak yaparak yanında yer alan kalabalık Arap birlikleri ile birlikte Dimaşk üzerine yürüdü. Bu sırada Antakya bölgesinde fetihler yapmakla meşgul olan Tutuş'un zamanında geri dönmeyi başararak şehirde savunma tertibatı alması yerinde bir adım oldu ve 1083 yılının Haziran ayında şehri kuşatma altına alan Müslim'in askerî birlikleri Dimaşk'ı ele geçirme konusunda başarılı olamadılar.^[20] Münhezim olarak Dimaşk önlerinden geri çekilmek zorunda kalan Müslim, Suriye coğrafyasına hâkim olmak için Tutuş'a karşı sürdürdüğü mücadeleyi bir süre daha devam ettirecek, fakat 1085 yılında Antakya'yı fetheden^[21] Türkiye Selçuklu Sultanı Kutalmışoğlu Süleymanşah ile girdiği savaşı ve hayatını kaybedecek, bu şekilde bölge siyasetinden çekilmiş olacaktı.^[22]

Tutuş'un Müslim'den sonraki rakibi Süleymanşah oldu. Kurzâhil Savaşı'nda Müslim'i mağlup ettikten sonra Haleb'e yürüyerek şehri kuşatan Süleymanşah, şehrin güneyindeki Maarretünnu'mân, Kefertâb, Lâtmin ve Kınnesrîn gibi şehir ve kaleleri kontrolü altına alsa da, sonuçta istediğini elde etmeyi başaramadı. Haleb'in kontrolünü elinde bulunduran Sâlim b. Mâlik tarafından "Sultan Melikşah'ın onayını bekleme" bahânesiyle oyalanan Süleymanşah, Sultan Melikşah'tan haber gelmemesi üzerine yine aynı zât tarafından Haleb'i "gelip teslim almaya" davet edilen Tutuş ile karşı karşıya geldi ve taraflar arasında 1086 Haziran'ında Ayn Seylem mevkiinde yapılan savaş, Tutuş'un zaferiyle sonuçlandı.^[23] Fakat bu başarıya

[20] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 82-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 120-121; Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 389-390; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 114-115; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 105-106; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 90.

[21] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 86-88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 128-129; Azimî, *Tarih*, s. 24; Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 405; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 40; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 331; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 161-162; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 108-112; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 91.

[22] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 90-92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 129-130; Azimî, *Tarih*, s. 25; Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 406-407, 414-415; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 20; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 118; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 163-164; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 332; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 112 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 91.

[23] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 97-98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 135-136; Azimî, *Tarih*, s. 25; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 41; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 118-119; Sevim, "Sibt

rağmen Tutuş Haleb'e hâkim olamayacak, şehre girip iç kaleyi kuşatma altına alsa da Aralık ayında Sultan Melikşah'ın bölgeye gelmesi üzerine Dimaşk'a geri dönecekti. O, Sultan Melikşah'ın Haleb'e girmesinden sonra ona bağlılık sunan Suriye coğrafyasındaki tâbi Emir ve melikler arasında yerini alacak, bütün Suriye'ye hâkim olmak istemesine rağmen, bölgede birtakım idarî düzenlemeler yapan sultan tarafından Orta Suriye ve Filistin coğrafyasını idare etmeye devam etmekle vazifelendirilecekti.^[24] Kendi kuvvetinin boyutları konusunda güçlü bir idrake sahip olan Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, zaman zaman ağabeyi Melikşah'ın siyâsî tavrı ile ters düştüğü görülen eğilimler ortaya koysa da, ona olan bağlılığını güçlü bir biçimde devam ettiriyordu.

Daha önce kendisine verilen vazifenin bir kez daha onaylandığı görülen Tutuş, Sultan Melikşah'ın bölgeden ayrılmasından sonra harekete geçmiş ve 1087 yazında Fâtımî idaresi altında bulunan Sayda ve Beyrut'u ele geçirmişti. Bu şekilde daha önce alınmış olan Lazkiye, Trablusşâm, Akkâ ve Yafa gibi yerlerle birlikte Filistin'in sahil kesimlerinin büyük kısmı Selçuklu egemenliğine girmiş oluyor, Suriye Selçuklular'ı'nın Filistin üzerindeki siyâsî hâkimiyeti bir kez daha tescil ediliyordu.^[25] Bununla birlikte, Fâtımîler'in Selçuklu ilerleyişi karşısında sessiz kalmaları düşünülemezdi. Nitekim Nâsırüddeve el-Cüyûşî komutasında bir karşı sefere çıkan Fâtımî birlikleri Sayda, Beyrut, Akkâ ve Cübeyl gibi sahil şehirlerini kısa süre içerisinde geri aldılar ve iç bölgelere ilerleyerek Dimaşk'ı kuşattılar. Ancak Fâtımîler'in bu teşebbüsü başarıya ulaşmadı.^[26] Fâtımî saldırısı karşısında endişeye kapılan Tutuş, Sultan Melikşah'a başvurarak Antakya vâlisi Yağısıyan ile Urfa Vâlisi Bozan'ın Fâtımîler'e karşı mücadelede kendisine destek olması talebinde bulunacak, fakat adı geçen beylerin de iştirak ettiği birleşik Suriye Selçuklu ordusu 1091 yılı sonundaki askerî harekâtın başlarında henüz Trablusşâm'ı kuşatmışken beyler arasında çıkan anlaşmazlıklar dolayısıyla dağılacak, buna bağlı olarak da Fâtımîler'in işgâl ettiği kıyı şehirlerinin geri alınması

İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 420; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 168-169; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 119 vd; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 92.

[24] Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", s. 424-425; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 44; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, 119; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 334; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 171; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 129-130; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 93.

[25] Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 132-133; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 94.

[26] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 157-158; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 120; Azimî, *Tarih*, s. 26; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 134; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 94.

mümkün olmayacaktı.^[27] Böylece Suriye Selçukluları'nın Filistin'deki hâkimiyetlerine büyük bir sekte vurulacak, daha sonra meydana gelen siyâsî gelişmeler, bir yandan Fâtımîler'e karşı yürütülen mücadelelerin aksamasına, diğer yandan da Filistin'deki Selçuklu varlığının daha sonraki dönemlerde hiçbir zaman telafi edilemeyecek biçimde kan kaybına uğramasına neden olacaktı.

Filistin üzerindeki hâkimiyetini büyük oranda yitirmekle kalmayıp bölgeye geldiği ilk zamanlarda peşinde olduğu hedeflerden önemli ölçüde uzaklaşan Tâcüddevle Tutuş, Fâtımîler karşısında hedeflediği başarıyı elde edememekle birlikte, 1092 senesinin Kasım ayında Sultan Melikşah'ın vefat etmesi ile yeni bir hedefe, Selçuklular'ın büyük sultanı olmaya odaklandı.^[28] Sultan'ın kardeşiydi ve buna hakkı olduğunu düşünüyordu. Derhal harekete geçerek yeğeni Berkyaruk ile sultanlık mücadelesine giren Tutuş, yaklaşık iki buçuk yıl devam eden, birçok kısmî başarı elde ettiği,^[29] hatta bir ara Halife tarafından sultan olarak da tanındığı yorucu ve kanlı bir mücadelenin ardından, 1095 yılının Şubat ayında Rey yakınlarındaki Dâşîlû mevkiinde gerçekleşen şiddetli savaşta hem sultanlık mücadelesini hem de hayatını kaybetti.^[30] Kaybettiği savaşın ardından, hanedan üyelerinin yaylarının kirisleriyle boğularak öldürülmesi şeklinde işleyen teamüllere aykırı biçimde başı kesilerek öldürülen Tutuş'tan sonra Suriye Selçuklu Melikliği yeni bir tarihî evreye girdi. Onun Dımaşk'ta nâib olarak bıraktığı, babasına yardıma giderken Fırat kıyısındaki Âne'de onun ölüm haberini alan oğlu Fahrülmülk Rıdvan, vezir Ebû'l-Kâsım el-Hârizmî'nin de girişimleriyle Suriye Selçuklu Meliki olarak Haleb'de tahta çıkarıldı. Rıdvan, hükümdarlığının ilk dönemlerini babasının hâkim olduğu yerleri kontrol altına almaya dönük orta ve uzun vadede istediklerini elde edemediği faaliyetlere ayırarak Urfa ve Suruç'a seferler tertip etse de, sonuçta

[27] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 106; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 175-176; Azimî, *Tarih*, s. 27; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 20; krş., Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 94-95.

[28] Tutuş'un Büyük Selçuklu hükümdarlığını elde etmeye dönük girişimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirime Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 415-447.

[29] 1093 yılının bahar aylarına gelindiğinde Suriye ve el-Cezîre bölgelerinin önemli bir kısmında "Sultan" olarak tanınmıştı. Bkz., İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 106-110, 118; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 122-127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 188-190, 197-199; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 46; Azimî, *Tarih*, s. 29; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 339; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 180-181, 183; krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 226 vd.; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 138 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 95-97.

[30] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 118-119; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 207-208; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 127-130; Azimî, *Tarih*, s. 29; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 47-48; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 182-184; krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 226-227; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 150 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 98.

başarılı olamadı.^[31] Hatta kardeşi Şemsülmülûk Ebû Nasr Dukak'ın Haleb'den kaçarak Dımaşk'a gitmesi ve burada kendi hâkimiyetini tesis etmesiyle Suriye Selçuklular'ı fiilen ikiye bölünmüş oldu.^[32] Tutuş'tan sonra siyâsî bütünlüğün temin edileceği bir istikrarın mevcut olmamasından kaynaklanan ve Suriye Selçuklu tarihinin en önemli merkezleri Haleb ve Dımaşk'ta ortaya çıkan iki hâkimiyet odağı ile birlikte gerçekleşen bu bölünme, Suriye'deki Selçuklu egemenliğinin giderek artan bir durağanlık formuna bürünmesine neden olacak ve kısa bir süre sonra Haçlılar'ın da bölge siyasetine dâhil olmalarıyla dinamizmini tamamen yitirecekti. Bu durum, kısa ve orta vadede Kutsal Toprakların Haçlılar tarafından işgâli ve Suriye'nin de birbirleri ile mücadele halinde olan birçok Müslüman "Emîr, melik ve hâkim" in hükmettiği/hükmetmediği merkezsiz ve karanlık bir coğrafyaya dönüşmesinin yolunu açan taşları döşeyecekti.

D. HALEB SELÇUKLU MELİKLİĞİ

Kardeşi Dukak'ın Dımaşk'ta yeni bir egemenlik odağı olarak ortaya çıkmasına tepki gösteren Rıdvan, meliklik içerisinde bir iktidar birliği oluşturmak amacıyla onun üzerine bir sefer düzenleyip şehri kuşatma altına alsada istediğini elde edemedi.^[33] Öte yandan Suriye'deki bu siyâsî karmaşadan istifade eden Fâtımîler, 1096 yılının Ağustos ayında İlga-zî^[34] ve Sökmen^[35] beylerin idaresi altında bulunan Kudüs'ü işgâl etmiş, buradaki Suriye Selçuklu hâkimiyetine son vermişlerdi.^[36] Fâtımîler'in bu

[31] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 123; Kemaleddin İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarih Haleb (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri)*, Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1976, s. 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 208-209; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 48-49, 51; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 184-186; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 161 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 99; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 246-254.

[32] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 79; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 209-210; Azîmî, *Tarih*, s. 29; krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 256; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 99; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 255.

[33] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 224; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 131-132; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 51; Azîmî, *Tarih*, s. 29; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 166-168; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 99-100; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 255-258.

[34] İlga-zî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Artuk Oğlu İlga-zî, *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 187-241.

[35] Sökmen ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyâsî Faaliyetleri", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 161-186.

[36] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 235; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 135; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 168-169; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 100; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 258-259.

Harita 7:
Haleb Selçuklu
Melikliği
devrindeki
siyasi harita.

[https://goo.gl/
dhQTLy]

oldubittisi karşısında herhangi bir adım atmayan Rıdvan, bütün kuvvet ve dikkatini iç siyaseti tanzim etmeye, kardeşinin hâkim olduğu Dımaşk havalisini kontrol altına almaya yöneltmişti. Bu çerçevede Dımaşk üzerine yeni bir sefer daha düzenledi. Rıdvan'ın, veziri Cenâhüddeve Hüseyin ile birlikte Ocak/Şubat 1096/1097'de düzenlediği bu seferin başarılı olması, Suriye Selçuklular'ının kendi aralarındaki mücadelelerin daha da kızışmasına neden oldu. Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak, veziri Tuğtegin'in^[37] kurguladığı bir stratejiyle karşı saldırıya geçti. Bu saldırı ile Dukak ve ona bağlı birlikler Hama ve Kefertâb'a akınlar düzenleyip Maarretünnu'mân'ı ele geçirseler de, arzu ettikleri başarıyı elde edemeyip 1097 Mart'ında Kinnesrin'de Rıdvan tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Taraflar arasında yapılan anlaşma ile Dukak ağabeyi Rıdvan'a tâbi oluyor, Dımaşk ve Antakya'daki hutbelerde Dukak'tan önce Rıdvan'ın adının zikredilmesi karara bağlanıyordu.^[38] Bununla birlikte, Suriye Selçuklular'ının iki kolu

[37] Tuğtegin ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Tuğtegin", *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 157-165.

[38] İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 126-127; İbnü'l-Esr, *el-Kâmil*, X, s. 225; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, s. 51; Azimî, *Tarih*, s. 30; krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 256; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 169-173; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s.

arasındaki ilk iktidar mücadelelerinin Rıdvan lehine sonuçlanması anlamına gelen bu anlaşmanın kalıcı bir durum meydana getirmedeği kısa bir süre sonra anlaşılacaktı.

Rıdvan ile Dukak arasında yapılan anlaşmanın üzerinden çok fazla geçmeden, iki kardeş arasındaki hâkimiyet mücadelesinden yararlanmak istediği anlaşılan Fâtımî Halifesi el-Müsta'î Billâh, Haleb Meliki Rıdvan'a bir elçilik heyeti göndererek işbirliği önermiş, Fâtımî hutbesi okutması karşısında Dımaşk'ı bütünüyle kendi hâkimiyetine alması için kendisine destek vermeyi vaat etmişti. 1097 yılının Ağustos ayında Fâtımî Halifesi'nin teklifini kabul eden Rıdvan, hâkim olduğu yerlerde Fâtımî hutbeleri okutmaya başladı ve Sünnî kadıları ve din adamlarını azlederek yerlerine Şîf inanca mensup kimseleri tayin etti. Bu şekilde Selçuklu tarihinde bir melik ilk kez Fâtımî Halifeliği'ni tanıyor ve Mısır'a tâbi olmayı kabul ediyordu. Bu durum, aynı zamanda erken dönemlerdeki siyâsî işlevi Fâtımî karşıtı bir zemin olan Suriye Selçuklular'ının en azından teorik olarak bu zeminden uzaklaşma eğilimi içerisine girdikleri anlamına da geliyordu. Fakat Rıdvan'ın Suriye Selçuklular'ının siyâsî zeminini hiçe sayan bu davranışı büyük bir direnişle karşılanacak, en başından beri kendisini desteklemekte olan Yağısıyân ve Sökmen'in şiddetli ikazları ile geri adım atacak, gönderdiği elçi vasıtasıyla Abbâsî Halifesi el-Müstazhir Billâh'tan özür dileyecek ve dört hafta boyunca Fâtımî Halifesi adına okunan hutbeler Eylül ayında yeniden Abbâsîler adına okunmaya devam edecekti.^[39]

Haleb Selçuklu Melikliği'nde yaşanan bu hutbe krizinin ardından Rıdvan, Yağısıyân ve Sökmen ile birlikte kardeşi üzerine yeni bir sefer düzenlemek niyetinde olsa da, bu sırada ortaya çıkan Haçlı tehlikesinin Antakya'ya yönelmesi üzerine bu seferi gerçekleştirme imkânı bulamamış, 1098 yılı ortalarında ülkesi içerisindeki aksaklıkları gidermek amacıyla kötü idarecileri azledip cezalandırarak hâkimiyet sahasında huzuru tesis etme yoluna gitmişti.^[40] Öte yandan kendisinden yardım talebinde bulunan Antakya Hâkimi Yağısıyân'ın yüz yüze olduğu Haçlı tehlikesinin bertaraf edilmesi amacıyla bir askerî birlik gönderse de, bu birlikler 1098

100-101; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 259-264.

[39] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 126; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 79; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 225; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 133; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 51; Azîmî, *Tarih*, s. 30-31; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 173-176; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 101-102; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 264-268.

[40] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 129-130, 138-141; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 133, 135; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 176-178; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 102; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 269-270.

Mart'ında henüz Antakya'ya ulaşmadan Haçlılar'ın baskınına maruz kalarak Haleb'e geri dönmek zorunda kaldılar.^[41] Antakya'yı işgâl ederek burada bir prinkepslik kuran Haçlılar, çok geçmeden Haleb Selçuklu Melikliği için hayati bir tehdiye dönüştüler. Tutuş'un ölümünden sonra derinlikli bir otorite krizi içerisinde yuvarlanmış olan Suriye Selçuklular'ı, bu şekilde, henüz kendi içlerinde yaşamakta oldukları buhranı çözüme kavuşturmadan, yalnızca kendi siyâsî varlıkları için değil, aynı zamanda Suriye ve Filistin bölgesinin tamamı için de tehlike arz eden Haçlı işgâlcilerin işgâl ufkuna düşmüş oluyordular.

Antakya'ya yerleştikten sonra bölgedeki hassas dengelerle oynama yoluna giderek mevcut siyâsî istikrarsızlığı kendileri açısından bir avantaja dönüştürmek isteyen ve ilk olarak Rıdvan'ın Azaz vâlisi Ömer'i efendisine karşı kışkırtarak isyan etmesini sağlayan Haçlılar, bu isyan kısa süre içerisinde bastırılrsa da, Haleb Selçuklu Melikliği için doğrudan tehdit olmayı sürdürdüler. 1098 yılının Aralık ayında er-Rûc, el-Bâre ve Maarretünnu'mân'u işgâl edip buralara Hristiyanları iskân ettiler. Çok geçmeden ele geçirdikleri el-Cezr, Zerdana ve Semin gibi yerlerle birlikte Haleb'i adeta kuşatma altına almışlardı. Durmadılar. Kendilerine karşı harekete geçen Rıdvan'ı Kellâ ismi ile bilinen yerde ağır bir hezimete uğrattıktan sonra, 1101 yılı Temmuz'unda Kefertâb ve el-Hâzır'ı da zapt ettiler. Haleb Selçuklu Melikliği için adeta tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Haçlılar, Haleb'i ele geçirmeyi akıllarına koymuşlardı ve görünen o ki, onları engelleyebilecek bir güç de mevcut değildi. Fakat bazen tarihin akışını hiç de hesapta olmayan gelişmeler belirlediği için Haçlılar bu amaçlarına ulaşamadılar. Rıdvan'a dönük Haçlı saldırılarını yönetmekte olan Bohemond'un, Dânişmendliler'in saldırısına uğrayan Malatya Hâkimi Gabriel'e yardım etmek amacıyla bölgeden ayrılmak zorunda kalması, Haleb Melikliği için umulmadık bir fırsatın ortaya çıkmasına neden oldu. Humus Emîri Cenâhüddevle, Esfûnâ Kalesi'ni Haçlılar'dan geri alırken, Haçlılar'ın yiyecek depolarını ele geçirmeyi başaran Rıdvan,^[42] Musul Vâlisi Çökürmüş ve Hısnıkeyfâ hükümdarı Sökmen kumandasındaki Türk birliklerinin Harran'daki Belîh çayı yakınlarında Haçlı liderlerini ağır bir mağlubiyete uğratmasını kendisi açısından bir fırsata dönüştürdü. Haleb Selçuklu birlikleri, kapsamlı bir askerî harekât ile el-Cezr, el-Fûa, Sermin, Maarretü Masrîn ve Savveran'ı Haçlılar'ın elinden aldı. Öte yandan, 1104 yılında, bir süre önce Humus'ta uğradığı Bâtînî suikastı ile hayatını kaybeden

[41] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 138; krş., Sevîm, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 183- vd.; Sevîm, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 103; Sevîm, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 276.

[42] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 141-142, 146-147; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, 135-136, 142-143; krş., Sevîm, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 189 vd.; Sevîm, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 283 vd.

Cenâhüddevle'nin kontrolünde bulunan Bâlis ve el-Fâyâ'yı da hâkimiyeti altına alan Rıdvan, bu şekilde Haleb Selçuklu Melikliği'ni bir süreliğine de olsa Haçlı baskısında kurtarmış oluyordu.^[43]

1105 yılında kardeşi Dukak'ın ölümü üzerine Dımaşk Melikliği'ni kendisine bağlamayı başardığı görülen Rıdvan'ın Haleb Melikliği'ne getirmiş olduğu bu huzur dönemi fazla huzur sürmedi. Aynı yıl içerisinde Haleb coğrafyasına yönelik saldırı faaliyetlerine girişen ve Artah üzerine yürüyen Antakya Prinkepsi Tankred karşısında tutunamayıp Nisan ayında geri çekildi ve Haçlılar, Artah'a ek olarak Haleb'e bağlı birçok şehir ve kaleyi ele geçirdiler.^[44] Haçlılar'a karşı başta Artuklu İlgazi olmak üzere bölge Emirleri ile bir ittifak arayışına giren Rıdvan, bu hususta da istediğini elde edemedi. İttifakı meydana getirecek olan beylerin kendi aralarında anlaşamaması, ittifakın aktif hale gelmesini fiilen imkânsız hale getirmişti. Nitekim daha önce Rıdvan'ın Şifler ve Bâtınîlerle iyi ilişkiler tesis ederek elde ettiği Efâmiye kalesinin Haçlılar tarafından 1106 yılının Eylül ayında işgal edilmesi,^[45] kuşkusuz Haçlı karşıtı bu Türk ittifakının işlevsizliğiyle ilgiliydi. Öte yandan Haleb Meliki'nin tek sorunu bu da değildi. Bölgede artık ciddi bir tehlike ile karşı karşıya olan varlığını muhafaza etmek için kendileriyle olumlu ilişki kurduğu Bâtınîlere dönük tutumu merkezî Selçuklu hükümetinin hoşuna gitmiyordu. Hatta bu tercihten dolayı Sultan Muhammed Tapar sert bir şekilde kınanmış ve 1107/1108'de Haleb şehrinde bulunan Bâtınîler'i şehirden çıkarmak zorunda kalmıştı.^[46]

Haleb'i baskı altında tutmaya devam eden Tankred ile geçici bir anlaşma yaparak bir süre Musul Vâlisi Çavlı ile birlikte Türkiye Selçukluları'na karşı mücadele eden Rıdvan, 1107 Temmuz'unda Habur Nehri kıyısında I. Kılıçarslan'a karşı elde ettikleri zaferin ardından Çavlı ile anlaşmazlığa düşüp Haleb'e dönmüş,^[47] öte yandan 1108 yılının Eylül'ünde Musul Vâlisi, Haleb Melikliği'ne ait olan Bâlis üzerine yürüyüp burayı işgal

[43] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 148-149; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları* 'ı, s. 196-198; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 103-105; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 293-294.

[44] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 150-151; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 148; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 62; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 318; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 230; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları* 'ı, s. 198 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 105; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 294-296.

[45] İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 62.

[46] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 151-153; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 79; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 150; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları* 'ı, s. 200-204; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 106; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 297-302.

[47] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 344-345; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 156-158; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 63-64; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 345 vd.; Azîmî, *Tarih*, s. 37; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 231; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları* 'ı, s. 206-208; Sevim, "Suriye

Resim 12:
Melik Rıdvan
devrine ait
siyah gümüş
para.

[<https://goo.gl/aeuqmv>]

etmişti. Çavlı'nın amacı, Haleb coğrafyasına hâkim olarak Suriye'deki hâkimiyet sahasını genişletmekti. Buna karşılık Rıdvan, artık Suriye coğrafyasındaki varlıklarını kanıksadığı anlaşılan Haçlılar'la Çavlı karşıtı bir ittifak arayışına girdi. Onun Antakya Prinkepsi Tankred ile anlaşmasına

karşılık, Musul Valisi de Urfa Kontu Baudouin ile uzlaşmıştı. Taraflar 1108 Ekim/Kasım'ında Tel-Bâşır mevkiinde karşı karşıya geldiler ve yaşanan şiddetli savaş, Çavlı ve ekibinin ağır bir hezimete uğramasıyla sonuçlandı. Çavlı'nın Haleb ve çevresinde hâkimiyet kurma hevesleri bu şekilde kırılmış oluyordu.^[48] Rıdvan ile Çavlı arasında meydana gelen bu savaş, her ne kadar Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'ın kesin zaferi ile sonuçlanmış olsa da, bölgede bulunan Türk Emir ve beylerinin artık birbirlerine karşı Haçlılar'la işbirliğine gidebilecek bir konuma gelmiş olduğu noktasında ilginç bir göstergeye işaret ediyordu. Atsız döneminden itibaren Suriye ve Filistin coğrafyasındaki iktidarlarını kiskançça denilebilecek bir tutku ve kararlılıkla muhafaza eden Suriye Selçuklular'ı, Haçlılar'ın bölgedeki siyâsî varlıklarını kanıksamış, hatta yapmış oldukları anlaşmalar yoluyla onları siyaseten tanımışlardı.

Çavlı tehdidinin bertaraf edilmesi, Haleb Selçuklu Melikliği için bir kazanım olsa da, karşı karşıya olunan sorunların tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. Haçlılar halen en büyük tehdit unsuru olarak varlıklarını devam ettiriyorlardı ve Suriye'deki Selçuklu varlığı adeta bıçak sırtındaydı. Durumun bilincinde olan ve 1110 yılında Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle Haçlıları durdurmak üzere Büyük Selçuklu ordusunun Urfa üzerine yürümesini fırsat bilen Rıdvan, Haçlılar tarafından işgâl edilmiş olan yerleri geri almak amacıyla harekete geçse de, Urfa'da Selçuklular'a geçit vermeyen Haçlılar'ın liderlerinden Tankred'in bölgeye gelmesi üzerine Haleb'e çekilmek zorunda kaldı. Fakat Tankred, daha önce kendisiyle ittifak yapmış olan Rıdvan'ın bu teşebbüsünü karşılıksız bırakmadı ve Haleb Selçuklu topraklarına bir misilleme saldırısı düzenledi. 1111

Selçuklu Melikliği", s. 106-107; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 304-305.

[48] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 153; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 368 vd.; Mateos, *Vekâyi-nâme*, 234; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 348-349; Krş, Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 207 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 107; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 305-309.

yılında gerçekleşen bu misilleme saldırısı ile Esârib, Zerdana ve Bikisrâil gibi yerlerin Haçlılar tarafından işgal edilmesi, Rıdvan'ı çok zor duruma düşürmüştü. Haleb Selçuklular'ı, bu Haçlı saldırısından küçük düşürücü bir anlaşmayla ancak kurtulabilmiş, taraflar arasında yapılan anlaşmada Rıdvan, Tankred'e "20 bin altın, on baş at ve daha önce esir almış olduğu Ermenileri vererek" barışı satın alabilmişti.^[49] Bununla birlikte, Haleb Selçuklular'ı ile Haçlılar arasındaki sorunlar sona ermeyecek ve Melik Rıdvan, Sultan Muhammed Tapar'a başvurarak Haçlılar'a karşı ondan yardım talebinde bulunacaktı. Fakat 1111 yılı yazında bu talebin de etkisiyle hazırlanan Musul Vâlisi Mevdûd'un komutasındaki büyük Selçuklu ordusu Haçlılar'ın kontrolü altındaki Tell-Bâsir'i kuşatmakla birlikte başarılı olamayacak, yine Rıdvan'ın talebi ile geldikleri Haleb önlerinde halkın huzurunu kaçıran taşkınlıklarda bulunacak, Eylül başında bölgeden ayrılıp Haleb Selçuklular'ı'nı kaderleriyle baş başa bırakacaklardı.^[50]

Haleb'te sıkışıp kalan Rıdvan, 1112 yılı başlarında yanına davet ettiği Dimaşk Hâkimi Tuğtegin ile tâbiyyet anlaşması yapmış, Dimaşk hutbelerinde adının okunması, gerektiğinde karşılıklı olarak askerî yardımlaşmanın temin edilmesi ve sikkelerin Haleb Selçuklular'ı adına kesilmesi hususunda onunla uzlaşmıştı. Fakat 1113 yılı Temmuz'unda Tuğtegin'in çağrısıyla bir araya gelen ve Haçlıları Taberiyye'de ağır bir yenilgiye uğratan birleşik Türk kuvvetlerine "yeterli desteği sunmadığı" gerekçesiyle bölge siyasetinden dışlandı ve Dimaşk'ın kendisine olan tâbiyyetini kaybetti.^[51] Gerek daha önce yaşadıkları, gerek bu dönemde hapsoldüğü siyâsî yalnızlık kısırcasında bunaldığı ve psikolojik bir çözülmeye maruz kaldığı anlaşılan Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan, bir süre yakalandığı hastalıktan kurtulamayacak ve on sekiz yıllık bir hükümdarlık döneminin ardından 10 Aralık 1113'te Haleb'te hayatını kaybedecekti.^[52]

[49] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 155-157, 246; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 385-386; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, s. 66; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 170-171; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 212 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 107-108; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 310-314.

[50] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 388-389; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, s. 66-67; Azimî, *Tarih*, s. 373-38; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 215 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 108-109.; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 315-320.

[51] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 63-64; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 182-184; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 219-220; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 109-110; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 321-322.

[52] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 164; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 79-80; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 397; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 189; İbnü'l-Verdi, İbnü'l-Adîm, s. 68; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 221; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 110; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri, (Nisan 1095-Aralık 1113)", s. 323-325.

Rıdvan'ın ölümünden sonra Haleb Selçuklu Melikliği tahtına on altı yaşındaki oğlu Tâcuddevle Ebû Şucâ Alparslan Muhammed el-Ahras çıktı. Kendisine yönelik muhtemel bir muhalefetin önüne geçmek için kardeşleri Mübarekşah ile Melikşah'ı öldürten Alparslan, babası Rıdvan dönemindeki bürokratik kadroyu aynen muhafaza etti. Melikliğin yönetim işlerini yürütmekte olup "Baba" lakabı ile bilinen Lü'lü, vezir Ebü'l-Fazl, askerî birliklerin idaresinden sorumlu olan Gümüştegin el-Baalbekî ve şehir muhafızlarının kumandanlığını yürüten Haleb Reisi Said gibi isimler vazifelerine devam ediyorlardı. Esasen Melik Alparslan tarafından ortaya konulan bu siyâsî tavır, gerek Haçlılar'ın gerekse devlet kademelerinde ciddî bir etkinlik elde ettikleri görülen Bâtınîler'in tehdidi altında olan Haleb idaresi için en çok ihtiyaç duyulan şeylerden biri olan istikrarın temini açısından son derece akıllıca bir siyasetin ürünüydü. Nitekim bu sırada Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Bâtınîlere karşı sert bir politika takip etmesi konusunda ciddî biçimde ikaz edilen Melik Alparslan'ın bu ikaz çerçevesinde harekete geçip Bâtınî reislerini idam ettirmesi ve kısa süre içerisinde iki yüz Bâtınîyi etkisiz hale getirerek Haleb'deki Bâtınî varlığına son vermesinde, inşa edilen bu siyâsî istikrar ortamının belirleyici bir rolü bulunuyordu.^[53]

Haleb'deki Bâtınî ağırlığını yok eden Melik Alparslan, ülkesi açısından ciddî bir tehdit olmayı sürdüren Haçlılar'la mücadele etmek üzere harekete geçti. Dımaşk Hâkimi Tuğtegin'e mektup göndererek "orduyu düzene sokmak" üzere onu Haleb'e davet etti. Bu davete karşılık 1114 Şubat'ında Dımaşk hutbelerinde Sultan Muhammed Tapar'dan sonra Alparslan'ın adını okutan ve onun adına para bastıran Tuğtegin, devlet meselelerinin görüşülüp nihâî bir karara varılması maksadıyla melike bir karşı davet göndererek Dımaşk'a gelmesini istedi. Bundan sonra Haleb Meliki son derece iyi karşılandığı ve adamları ile beraber yüksek düzeyde hürmet gördüğü Dımaşk'a, Tuğtegin'in yanına gitti ve burada yapılan görüşmeler ve alınan kararların ardından birlikte Haleb'e döndüler. Bununla birlikte Alparslan ile Tuğtegin arasındaki olumlu ilişkiler uzun sürmeyecek, Haleb idaresini yeniden yapılandırma çabası içerisindeki Tuğtegin, melikin kendisinden habersiz olarak bazı üst düzey devlet adamlarını tutuklayıp öldürtmesi ve kendisiyle pek ilgilenmemesi üzerine buradan ayrılarak Dımaşk'a geri gidecekti.^[54] Ayrıca meliklik idaresini yeniden toparlamaktan

[53] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 167-169; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 80; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 397-398; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 189-191; İbnü'l-Verdî, s. Tarih, s. 68-69; Azimî, *Tarih*, s. 38-39; krş., Sevîm, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 225-227; Sevîm, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 110-111; Sevîm, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", s. 359-363.

[54] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 169-171; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 80; İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl*, s. 190; krş., Sevîm, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 227-229;

umudunu kestiği anlaşılan Haleb Meliki eğlenceye dalıp devlet adamlarına kötü davranmaya başlayacak, durumu fırsat bilip yönetimde tek söz sâhibi haline gelen Lü'lü, melikten hoşnut olmayan idarî ve malî bürokratların da desteğiyle Alparslan'ı öldürtüp henüz altı yaşında bir çocuk olan kardeşi Sultanşah'ı Haleb meliki olarak tahta çıkaracaktı.^[55]

Sultanşah'ı tahta çıkaran ve üst yönetim mensuplarını kendi istediği gibi belirleyen, bu şekilde Haleb Selçuklu Melikliği'nin tek hâkimi haline gelen Lü'lü, ülke için halen büyük bir tehdit olmaya devam eden Haçlılar'a karşı Dimaşk Hâkimi Tuğtegin'den ve bölgedeki diğer Müslüman emirlerden yardım talebinde bulunmuş, fakat bu talebe kimse olumlu bir karşılık vermemişti.^[56] Bunun üzerine, "meliklik hazinesini ve Haleb'i kendisine teslim etmeyi" vaat ettiği Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a mektup yazıp ondan yardım istedi. Bu talebe olumlu yanıt veren Muhammed Tapar, Hemedan Emîri olan Porsuk b. Porsuk, Çavuş Bey ve Gündoğdu Bey gibi önemli kumandanlar tarafından idare edilen güçlü bir orduyu bölgeye gönderdi. Sultan tarafından gönderilen ordunun görevi, merkezî Selçuklu idaresine karşı isyan halinde olan Mardin Emîri İlgazi ile Dimaşk Emîri Tuğtegin'i cezalandırmak, daha sonra da Haçlılar'la mücadele etmektir. Fakat Porsuk Bey kumandasındaki bu Selçuklu ordusu Haleb önlerine geldiğinde, Tuğtegin ile İlgazi'ye haber gönderip "Dimaşk'a bağlı bir yerin yönetimine karşılık" Haleb'i kendilerine vermeyi teklif eden Lü'lü şehri Selçuklular'a teslim etmekten vazgeçmiş ve adı geçen Emîrler Haleb'e gelerek Selçuklular'a karşı savunma tertibatı kurmuşlardı. Durumu öğrendikten sonra Selçuklu kuvvetlerinin hedef değiştirerek Dimaşk'a bağlı Hama'ya gidip burayı ele geçirmeleri üzerine, Tuğtegin ile İlgazi Haçlılar'la iletişime geçip yeni bir ittifak tesis ettiler. Bu sırada Şeyzer'de oldukları görülen Selçuklu birliklerine karşı Kudüs Kralı Baudouin, Trablus Prensi Pons ve Antakya Prinkepsi Roger'ın iştirak ettiği müttelikler, 1115 başlarında Efâmiye'de karargâh kurdular. Fakat birbirlerine saldırmaya cesâret edemedikleri görülen taraflar arasında herhangi bir savaş olmadı. Bununla birlikte, bu sırada Haçlılar'ın kontrolü altında bulunan Kefertâb ile Haleb'e bağlı Buzâa'yı ele geçiren ve Haleb üzerine yürümeye niyetlenen Selçuklu birlikleri Antakya Prinkepsi Roger tarafından tertip edilen ani bir baskına maruz

Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 111-112; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", s. 363-365.

[55] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 172; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 70; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 229-230; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 112; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", s. 366-367.

[56] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 172-173; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 231; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 113; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", s. 368.

kalacak, savaş donanımlarını kaybettikleri bu beklenmedik baskının ardından İran'a döneceklerdi.^[57]

Başarılı siyâsî manevralarla Haleb idaresini elinde tutmayı başardığı görülen Lü'lü, iki yıl boyunca melikliğin idaresini tek başına yürütmeyi devam ettirse de ülke sorunlarını çözme noktasında herhangi bir başarı gösterememiş, hatta idareyi yeniden toparlamaya yönelik bütün umutlarını yitirmişti. Hayatına yeni bir yön vermek maksadıyla bütün mal ve hazinesini alarak ava gitme bahânesiyle Haleb'den ayrıldı. Mâlik b. Sâlim'in idaresi altında bulunan Caber'e gitmeyi düşünüyordu. Fakat menziline vasil olmadan Emîr Sungur tarafından yolu kesilerek öldürüldü ve yanında bulunan bütün mal ve hazineler Haleb'e gönderildi.^[58] Lü'lü'nün ölmesi ile birlikte Haleb Selçuklu Melikliği için bir devir kapanıyor, meliklik idaresinin belki de bir kez daha toparlanabilmesi için yeni bir fırsat ortaya çıkıyordu. Fakat gelişmelere bakılırsa, bu fırsat değerlendirilemeyecek ve meliklik hızlı bir şekilde dağılmaya devam edecekti.

Lü'lü'nün öldürülmesinin ardından 1117 yılı Mayıs'ında Rıdvan'ın adamlarından biri olan ve Dımaşk'tan hareketle şehre gelen Şemsü'l-Mülûk Yarıktaş'ın eline geçen Haleb, bu tarihten sonra hızla siyâsî bir merkez olma niteliğini hızla yitirmeye başlamıştı. Nitekim şehri ele geçirmek isteyen Selçuklu Emîri Aksungur el-Porsukî'ye karşı başarılı bir mücadele veren ve Antakya Prinkepsi Roger ile el-Kubbe kalesi ve bir miktar para karşılığında bir ittifak tesis eden Yarıktaş'ın hâkimiyeti de uzun sürmedi. Haleb'den uzaklaştırıldı ve onun yerine şehir ordusunu kumanda etmekte olan Ebû'l-Meâlî el-Muhsin getirildi.^[59] Fakat Haleb yönetiminin yeniden toparlanma siyasetleri tüm çabalara rağmen başarılı olamayacak, şehir ileri gelenleri tarafından davet edilen Mardin Artuklu Hükümdarı İl-gazi, 1117/1118 yılında geldiği Haleb'de Sultanşah ile ablalarını gözaltına alarak Haleb Selçuklu Melikliği'ne son verecekti.^[60]

[57] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 174, 176; İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, X, s. 405-406; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 232-234; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 113-114; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", s. 369-373.

[58] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 174; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-Taleb*, s. 80; İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, X, s. 422; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 71; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 198; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 235; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 114; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", s. 374.

[59] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 177-179; İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, X, s. 422; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 199; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 71; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 236-237; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 114-115; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", s. 375-377.

[60] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 180-185; İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, X, s. 423; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 199; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 72; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 237 vd.; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 115; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", s. 377-379.

E. DİMAŞK SELÇUKLU MELİKLIĞI

Dımaşk Selçuklu Melikliği, Tâcuddevle Tutuş'un ölümünden sonra Haleb'de bir araya gelen oğullarından Dukak'ın, babasına yakın komutanlardan biri olan Savtegin'in çağrısı ile Haleb'den kaçıp Dımaşk'a gitmesi ve buradaki devlet erkânı tarafından tahta oturtulması ile kuruldu.^[61] Daha önce babası tarafından tayin edildiği Meyyâfârîkîn (Silvan) vâililiği esnasında kendisine atabeg olarak hizmet eden Zâhiruddin Tuğtegin'in de gelerek hizmetine girmesiyle hâkimiyetini kuvvetlendirdiği görülen Dukak, durumdan rahatsız olduğu anlaşılan Savtegin'in öldürülmesi pahasına idare işlerini bütünüyle Tuğtegin'in eline bırakmıştı. Öte yandan Haleb meliki olan ağabeyi Rıdvan'ın tutum ve davranışlarından rahatsızlık duyan Antakya Hâkimi Yağışiyan ile vezir Ebü'l-Kâsım el-Hârîzmî de Dımaşk'a gelerek Dukak'ın hizmetine girmiş, Ebü'l-Kâsım'ın vezirlik makamına getirildiği Dımaşk'taki idare güçlü bir yapıya evrilmişti.^[62] Nitekim babaları Tutuş'un hâkim olduğu sahaların bütünü kontrol altına almak isteyen Haleb Meliki Rıdvan'ın nihaî kertede başarılı olmasa da Dımaşk'a birkaç askerî harekât^[63] tertip etmesinde bu durumun büyük bir payı vardı.

Dımaşk Meliki Dukak'ın ilk siyâsî faaliyeti, Urfa'yı işgâl edip burada bir kontluk kurduktan sonra Antakya üzerine yürüyen Haçlılar'a karşı oldu. Kendisine tâbi olan Antakya Hâkimi Yağışiyan'ın yardım talebi üzerine atabeyi Tuğtegin ile birlikte harekete geçen Dukak, Humus'ta Cenâhüddevle Hüseyin'in de katılımıyla iyice kalabalıklaşan ordusuyla Şeyzer yakınlarına gelmiş ve 1098 yılının Ocak ayında el-Bâre'yi işgâl eden bir Haçlı birliğine ani baskın düzenleyerek onları mağlubiyete uğratmıştı. Fakat asıl Haçlı kuvvetlerinin bölgeye yönelmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. Bununla birlikte Dukak, daha sonra atabeyi Tuğtegin ile birlikte, Antakya'yı kuşatma altına almış olan Haçlılar'ı durdurmak üzere harekete geçen Selçuklu ordusuna da katılacak, fakat Selçuklular'ın mağlup olması üzerine Dımaşk'a geri dönecekti.^[64] Dukak'ın, hâkimiyetinin bu

[61] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 120-121; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 248; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 130; krş., Sevîm, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 243-244; Sevîm, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 115-116; Sevîm, "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 389-390.

[62] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 123-124, 130-132; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 209-210; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 131; krş., Sevîm, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 244-245; Sevîm, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 116; Sevîm, "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 391-393.

[63] Dukak ile Rıdvan arasındaki mücadeleler içi bkz., Sevîm, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 246-247; Sevîm, "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 393-396.

[64] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 131-133; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 230; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 134; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, s. 52; Azimî, *Tarih*, s. 31; krş., Sevîm, *Suriye*

ilk dönemlerindeki bir başka faaliyeti de daha önce vâililik yaptığı Diyârbekir bölgesini kontrol altına almak olmuştur. O, Haçlılar'a yönelik başarısız faaliyetlerin ardından veziri Muhammed el-Acemî ile birlikte o sırada Emîr İltaş'ın kontrolü altında bulunan Meyyâfârnkîn'e gidecek, bölgede hüküm sürmekte olan emîrlerin tâbiyyetlerini kabul ederek Diyarbekir coğrafyasını Dimaşk'a bağlayacaktır.^[65]

Dukak, Diyarbekir coğrafyasını kontrol altına aldıktan sonra siyâsî ve askerî dikkatini yeniden Haçlılar üzerine teksif etti. Taberiyye'ye hâkim olan Haçlı reisi Tankred, 1100 yılının Mayıs ayında Dimaşk bölgesindeki Sevâd'a saldırmış, burada birçok yağma ve tahribâtta bulunmuştu. Daha sonra Kudüs Kralı Godefroi de Bouillon'un yanına gitmek üzere bölgeden ayrılırken Dukak tarafından sevk edilen askerî birliklerin saldırısına uğrayıp ağır kayıplar vermiş olmasına rağmen Sevâd bölgesine dönük saldırılarını devam ettiren Tankred, kendisi ile belirli bir miktar para karşılığında anlaşmak isteyen Dimaşk melikinin teklifini "şehri terk etmesi ya da Hristiyan olması" şeklindeki küstahça öneriyle reddetti. Dukak, Tankred'in önerisine, söz konusu öneriyi getiren altı şövalyeyi İslâm'a davet edip, bu daveti kabul etmeyen beş şövalyenin başını keserek karşılık verse de, Sevâd bölgesine yönelik Haçlı akınlarının önüne geçemeyecek, Dimaşk'tan yardım alamayan Sevâd Emîri de Tankred'e tâbi olmak zorunda kalacaktı.^[66] Haçlılar'la karşı mücadelesini imkânları ölçüsünde devam ettiren Dukak, Kudüs Kralı Godefroi'nin ölümünden sonra onun yerine geçmesine karar verilen Urfa Kontu Baudouin'e karşı bir saldırı düzenleyecek, Cenâhüddeve Hüseyin ile birlikte, 1100 yılı güzünde Antakya üzerinden tahta çıkmak üzere Kudüs'e ilerlemekte olan Baudouin'in yolunu keserek ona ağır kayıplar verirse de Kudüs'e ulaşip tahta çıkmasına mani olamayacaktır.^[67]

Doğu Akdeniz ve Filistin coğrafyasında bir yandan Haçlı varlığına karşı hâkimiyet mücadelesi veren Dukak, diğer yandan da bu coğrafyada bulunan müslüman emîrler üzerinde de kontrol tesis etmeye çalışıyordu. Nitekim 1100 yılının sonlarında Trablusşam Emîri Ebü'l-Hasan Ali b. Ammâr'ın, esasen kendisine tâbi olmakla birlikte isyan ederek bağımsız

ve Filistin Selçuklular'ı, s. 247-249; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 117; Sevim, "Dimaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 396-398.

[65] İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 237; Azimî, *Tarih*, s. 32; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 249-250; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 117-118; Sevim, "Dimaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 398-400.

[66] Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 250-251; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 118; Sevim, "Dimaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 400-402.

[67] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 282; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 138-139; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 251-252; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 118-119; Sevim, "Dimaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 402-404.

hareket etmeye başlayan İbn Süleyha'nın kontrolü altında bulunan Cebele'nin Dimaşk'a bağlanması yönündeki teklifi üzerine düzenlenen seferin nedeni buydu. Dukak'ın Cebele'ye düzenlediği sefer, kuşatma devam ederken Tuğtegin'in yaralanması ile de bağlantılı olarak başarısızlıkla sonuçlansa da, bir süre sonra Haçlı saldırıları karşısında bunalan İbn Süleyha, Tuğtegin'e gönderdiği özel bir ulak vasıtasıyla "âilesi ve hazinesiyle Dimaşk ya da Bağdat'ta yaşamasına izin verilmesi karşılığında" Cebele'yi Dimaşk Melikliği'ne teslim etmek istediğini bildirdi. Dimaşk Meliki Dukak'ın onayını alan Tuğtegin, oğlu Tâculmülk Börî'yi gönderdiği Cebele'yi meliklik topraklarına dâhil etti ve bu sırada İbn Süleyha'nın da Dimaşk'a yerleşmesine izin verildi. Öte yandan Trablusşâm Emîri İbn Ammâr, İbn Süleyha'nın kişisel hazinesine ek olarak 300.000 dinar ödeme karşılığında onun kendisine teslim edilmesini istese de, kendisine sığınan Cebele hâkimini Bağdat'a gönderen Dukak tarafından bu istek reddedildi. Bununla birlikte, Cebele'deki Dimaşk Selçuklu egemenliği uzun sürmemiş, Dukak adına şehri idare etme vazifesini deruhte eden Börî'nin kötü idaresinden dolayı şehir halkı tarafından davet edilen İbn Ammâr, Cebele'nin kontrolünü yeniden ele geçirmişti.^[68] Fakat 1102 yılının baharında Trablusşâm'ın kuzeyindeki Antartus'un Haçlılar tarafından işgal edilmesiyle birlikte ciddi bir tehditle yüzyüze gelen İbn Ammâr'ın Humus Hâkimi Cenâhüddevle ve Melik Dukak'tan yardım talebinde bulunması ile taraflar arasındaki buzlar eriyecek, buna rağmen Humus ve Dimaşk hâkimlerinin gönderdiği destek birlikleri ile Haçlılar'ın üzerine yürüyen İbn Ammâr başarılı olmayacaktı.^[69]

Haçlılar'la olan siyâsî ve askerî ilişkilerde arzu edilen başarıyı bir türlü elde edemeyip Filistin bölgesindeki Selçuklu egemenliğini erken dönemlerde olduğu biçimiyle ihyâ ve inşâ etmeyi başaramayan Dimaşk Selçuklu Meliki Dukak, ömrünün son dönemlerinde Filistin'in kuzey kesiminde yer alan Rahbe üzerine yöneldi. Amacı, en azından Doğu Akdeniz ve Filistin coğrafyasının kuzey kesimlerini Dimaşk'a bağlayabilmektir. Fakat Dukak'ın siyâsî kariyeri sona ermek üzereydi. Babasının hâkimiye-ti döneminde Suriye Selçuklu hükümetinin idaresi altında bulunmakla birlikte Emîr Kaymaz'ın eline geçmiş olan bu şehri yeniden zapt etmesi mümkün olmadı. Öte yandan Dimaşk Meliki, Emîr Kaymaz'ın 1102 yılının kışında hayatını kaybetmesinden sonra Rahbe'yi yeniden kuşatma altına

[68] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 255-257; İbnü'l-Kalanîsi, *Zeyl*, s. 139-140; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, s. 54-55; Azîmî, *Tarih*, s. 32-33; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 253-254; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 119-120; Sevim, "Dimaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 404-406.

[69] İbnü'l-Kalanîsi, *Zeyl*, s. 140-141; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 343; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 254-255; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 120; Sevim, "Dimaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 407-408.

alıp 1103 Nisan'ında ele geçirmeyi başarsa da^[70] bu hadisenin üzerinden fazla zaman geçmeden yakalandığı verem hastalığından kurtulamayarak, dokuz yıllık bir hükümdarlık döneminin ardından 8 Haziran 1104 tarihinde hayatını kaybedecekti.^[71]

Melik Dukak'ın ölümü, Dımaşk Selçuklu Melikliği açısından sonun başlangıcı oldu. Daha önce on iki yaşındaki kardeşi Muhyiddin Ertaş'ı Baalbek'e göndererek hapsedtiren Dukak'ın vasiyeti üzerine atabey Tuğtegin tarafından tahta çıkarılan bir yaşındaki oğlu Tutuş, kuşkusuz Dımaşk idaresini devam ettirebilecek duruma sahip değildi. Bunun üzerine hükümet idaresinde uzun zamandır tek yetkili ve etkili devlet adamı olan Tuğtegin, tahtta değişikliğe giderek Eylül ayında Baalbek'ten getirttiği Ertaş'ın melikliğini ilan etti. Fakat bir melik olarak Ertaş, herhangi bir kuvvet ve eyleme gücüne sahip olmadığı bir hükümdarlığa çok uzun süre dayanamadı. Başta annesi olmak üzere sözlerine itibar ettiği bazı kimselerin teşviki ile "daha güçlü ve muktedir hükümdar olarak geri dönüp şehrin idaresini Tuğtegin'in elinden almak" üzere Dımaşk'tan kaçarak Harran'a gitti. Burada, yanında bulunan Emîr Aytegin ile birlikte Haçlı liderleri ile ittifak kurmak üzere bazı girişimlerde bulunan, hatta kendisine yardım etme vadedinde bulunan Kudüs Kralı Baudouin'in yanına dahî giden Ertaş, Fâtımî tehdidi altında olan Kral'ın yardımını temin edememek bir tarafa, 1105 yılı baharında Rahbe'nin idaresini elde etmek dışında herhangi bir başarı ortaya koyamayacak, bundan bir süre sonra da hayatını kaybedecekti. Öte yandan Tuğtegin, Ertaş'ın ayrılmasından sonra Dımaşk'taki hutbeleri bir kez daha küçük Tutuş adına okutacak, fakat onun da bir süre sonra ölmesi üzerine geride tahta çıkacak hanedan mensubu kalmadığı için Dımaşk Selçuklu Melikliği fiilen sona erecekti.^[72]

Sonuç olarak Suriye Selçuklu Melikliği, 1040 yılında bağımsızlıklarını ilan etmelerinin üzerinden fazla zaman geçmeden Sünnî İslâm dünyasının liderliğini üstlenen Büyük Selçuklular'ın siyâsî konumlarının doğal bir sonucu olarak Suriye ve Filistin coğrafyasına doğru gelişen yayılma refleksleri çerçevesinde ortaya çıkmıştı. XI. yüzyılın başlarında Sünnî İslâm alemini tehdit edecek düzeyde bir etkinlik sahası elde etmiş olan Şîf-Fâtımî

[70] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 295; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 142; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, s. 57; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 255-257; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 120-121; Sevim, "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 408-411.

[71] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 304; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 144, 201; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 257; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 121; Sevim, "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", s. 411-413.

[72] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 304-305; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl*, s. 144-145; krş., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı*, s. 259-260; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", s. 121-122.

siyasetine karşı kılıç kuşanan Selçuklular'ın siyâsî anlamda her zaman Mısır'ın fethini hedeflemelerinin nedeni buydu. İlk sultan Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu sultanlarının hedef olarak benimsedikleri görülen bu "Mısır'ı fethetme" düşüncesi Selçuklular tarafından hiçbir zaman gerçekleştirilemediyse de, en azından Mısır'ın etki alanı içerisinde bulunan Suriye ve Filistin bölgelerinin sosyal ve siyâsî açıdan yeniden Sünnî İslâm hattına çekilmesi bu dönemde gerçekleştirildi. Bununla birlikte, özellikle Selçuklu sonrası dönemde giderek daha fazla Sünnî İslâm anlayışının etkisi altına giren ve daha sonra da Eyyûbîler tarafından Sünnîleştirilen Mısır'ın yaşayacağı sosyolojik dönüşümün Selçuklular tarafından ortaya konulan tarihî miras ile de doğrudan doğruya ilgisi vardı. Selçuklular, en azında bölgenin sonraki dönemlerdeki dönüşümleri üzerinde etkili olabilecek dinamiklerin belirlenmesinde önemli roller üstlenmişlerdi.

Erken dönemlerde yarı bağımsız Türkmen grupları tarafından tertip edilen saldırılarla başlayan ve sonraki dönemlerde Suriye Selçuklu Melikliği'nin varlığında somutlaşarak siyâsî bir sistematığa erişen Suriye'deki Selçuklu varlığı, tarihî süreçte birkaç evre içerisinde ele alınabilecek bir tarihsel performans sergilemişti. Bunların ilki, örneğin Hanoğlu Harun gibi savaşçı Türk liderleri ile başlayan ve Atsız Bey ile daha da güçlenerek devam eden iddialı mücadele evresi idi. Bu evrede Suriye Selçuklular'ı, Suriye ve Filistin'in tam manasıyla ele geçirip Sünnî Selçuklu coğrafyası haline dönüştürülmesi hedefine odaklanmışlardı. Bu hedef, Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethedilmesi gibi niyetleri de içerisinde barındıran bir perspektife sahip bulunmakla birlikte, Suriye ve Filistin'in dönüştürülmesi, Sünnîleştirilmesi ve Selçuklu toprağı haline getirilmesi gibi kemikleşmiş, herhangi bir biçimde gözden geçirilmeye ihtiyaç ve tahammülü olmayan bir vizyonu yansıtıyordu. Ancak bu evre, güçlü bir dinamizme sahip olmakla birlikte Suriye Selçuklular'ının bölgesel istikrarı temin edebilecek bir siyâsî ağırlığa sahip oldukları bir dönem değildi. Fetihler gerçekleştirildikten sonra fethedilen şehirler tam manasıyla dönüştürülemiyor, sosyal ve siyâsî imkânlar bu şehirleri başkalaştırmaya yetmiyor, buna bağlı olarak da sık sık el değiştirmeler yaşanıyordu. Belki de denilmesi mümkündür ki, Suriye Selçuklular'ının Suriye ve Filistin'deki bu ilk evresi, sahip oldukları güç ve imkânların nüfuz edebileceğinden daha geniş ve kontrol altında tutulması zor bir coğrafi alan üzerindeki rollerine karşılık geliyordu.

Suriye Selçuklular'ının Suriye ve Filistin coğrafyasındaki varlıklarının ikinci evresi, bu varlığın daha sistematik ve organize bir hale dönüştürüldüğü, Dimaşk merkezli nispeten güçlü bir siyâsî yapı olarak Suriye Selçuklu Melikliği'nin kurumsallaştığı tarihi dönem üzerinden simgeselendirilebilir. Özellikle Tutuş döneminde yansımaları bulan bu evre, birinci

evrenin malul bulunduğu “yetersiz dönüştürme gücünden yoksun olma” sorununa bir çözüm üretme imkânına sahip gibi görünse de, ortaya çıkan yeni meselelerin de etkisiyle daha farklı sorunlar yumağı ile karşı karşıya gelinmesine tanıklık etmiştir. Fâtımîler’e karşı mücadelenin bir niyet ve hedef olarak mevcudiyetini aynen devam ettirdiği, özellikle Filistin’in sahil kesimlerinde taraflar arasında şiddetli çatışmaların yaşandığı bu dönemde, Suriye’deki Selçuklu varlığının ve idarî yapılanmasının kendinden menkul iç sorunları ortaya çıkmış, Türkmenler (ve bazen Araplar) arasındaki mücadeleler Suriye Selçuklular’ının yansıtmakta olduğu güçlü dinamizmin kaybolmasına giden süreci beslemiştir. Tutuş’un son dönemlerinde meydana gelen gelişmeler doğrultusunda Fâtımîlerle mücadele düşüncesinin artık Filistin’in ötesine geçmeyen, Mısır’ın unutulduğu bir “bölgede var kalabilme” eğilimine dönüştüğünü söylemenin imkân dâhilinde olduğu bu ikinci evrenin, Suriye bölgesinde artık güçlü ve merkezî bir siyasal iktidarın kurulma imkânının ortadan kaldığı bir evre olarak değerlendirilmesi mümkündür. Nitekim Melik Tutuş’un hayatını kaybetmesinden sonra melikliğin oğulları arasında Haleb ve Dimaşk Selçuklular’ı olarak ikiye bölünmesi, bu iki meliklik arasındaki sonuçsuz iktidar mücadeleleri ve buna ek olarak başka güç odaklarının ortaya çıkması, en sonunda da bütün bölgeyi tehdit etmeye başlayan Haçlı tehlikesinin zuhur etmesi gibi hadiseler de söz konusu imkânın ortadan kalmış olmasının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Suriye Selçuklu tarihi ile ilgili olarak ortaya koymuş olduğumuz evrelerin üçüncüsü, Suriye Selçuklu Melikliği’nin siyasal bir yapı olarak bütünüyle dağılması, Haleb ve Dimaşk şehirlerinin bölgenin kaderini belirleme rolünü yitirme süreçleridir. Yeğeni Berkyaruk’a karşı giriştiği sultanlık mücadelesini yitiren Tutuş’un hayatını kaybetmesinden sonra melikliğin ikiye bölünmesi ile doğrudan ilintili olan bu sürecin dâhilî açıdan belirleyici öğeleri, Tutuş’un oğulları Rıdvan ile Dukak arasındaki sonuçsuz hâkimiyet mücadeleleri ve devlet adamlarının meliklerin otoritesinin üzerine çıkan iktidarlarıdır. İç sarsıntılar sonucu Suriye Selçuklular’ının merkezî iktidarı yeniden tesis etmeyi başaramamaları, bu duruma bağlı olarak yerel idarelerin bağımsızlık eğilimleri içerisine girmesi ve Antakya’yı işgâl edip Filistin bölgesine giren Haçlı işgâlciler karşısında Suriye Selçuklular’ını zayıf duruma düşürmüştür. Gerek Haleb gerekse Dimaşk Selçuklular’ının Haçlılar’a karşı yürüttükleri mücadelede bir türlü başarılı olamamaları bu durumun doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Öyle ki, zaman içerisinde Haçlılar siyâsî bir aktör olarak Fâtımîler’in yerini almış ve Suriye coğrafyası açısından birincil tehdit haline gelmişlerdir. Bununla birlikte zamanla Haçlılar’ın varlığı Suriye Selçuklular’ı tarafından kabul edilmiş ve kanıksanmıştır. Bazı dönemlerde kendi iç mücadeleleri ya da

yerel iktidar birimleri ile girdikleri hâkimiyet çekişmeleri esnasında Haçlılar'la siyâsî ittifaklar bile kurulmuş ve bu şekilde Haçlılar'ın bölgedeki varlığı siyasal anlamda tanınmış, meşru bir zemine çekilmiştir. Dönemin tarihsel olayları içerisinde bakıldığında siyâsî anlamda bir yozlaşma ve zayıflık emaresi olarak görülebilecek olan Selçuklu-Haçlı ilişkilerindeki bu siyasal farklılaşma, aslına bakılırsa orta ve uzun vadede Suriye'deki Türk ve Sünnî Müslüman varlığı açısından yararlı sonuçlara vesile olmuştur. Haçlılar'ın gelişinden önce Selçuklular ile Fâtımîler arasında olan ve kendi sorunları ile meşgul olmak zorunda kalan Selçuklular'ın aleyhine işlemeye başladığı görülen mücadele fiilî olarak sona ermiş, Fâtımîler yine fiilî olarak Suriye'deki iddialarından vazgeçmişlerdir. Yine aynı çerçevede içerisinde Suriye'de bu döneme kadar Şîî ve Sünnî siyaset pratiklerinin hâkimiyet kavgası şeklinde işleyen siyâsî mücadeleler, büyük ölçüde Sünnî İslâm inancına mensup olan birimler arasındaki yerel mücadelelere dönüşmüştür. Suriye'nin Sünnî siyaset ile yoğunlaşması ve siyasal açıdan Türkleşmesi ve Sünnîleşmesi olarak değerlendirilmesi gereken bu durum, özellikle Zengîlerin yükselişi ile ivme kazanacak olan Sünnî siyaset pratiği açısından kökleştirici bir etkide bulunmuş, Selçuklular'ın Mısır'ı fethetme ideallerinin daha sonraki dönemlerde Selâhaddin Eyyûbî tarafından gerçekleştirilmesine giden yolu açmıştır.

Suriye Selçuklu Melikliği, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkmasından önce Sünnî İslâm dünyası ve Abbâsî Halifeliği için hayatî bir tehdit oluşturan ve Suriye coğrafyasına yayılmış olan Şîî-Fâtımî siyasetinin önünün kesilmesinde İslâm tarihinin sonraki yüzyılları üzerinde belirleyici olacak olan güçlü bir rol üstlenmiştir. Fâtımîler'in siyâsî ilerleyişlerinin durdurulması ve onlarla Sünnî-Abbâsî artalanında tâbir yerindeyse bir tampon bölge oluşturulması vazifesini deruhte eden Suriye Selçuklular'ı, tarihî varlıkları ile bu tampon bölgenin siyâsî açıdan dönüştürülmesini temin etmiş ve onların dönüştürdüğü (ve gerek sosyal gerek siyasal açıdan yeniden yapılandırdıkları) Suriye coğrafyası, sonraki dönemlerde Mısır bölgesinin Sünnî müslümanlar tarafından fethedilmesinde adeta karargâh işlevi görmüştür.

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

IV. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ

A. KURULUŞ

Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın 1092 yılındaki ölümünün ardından Selçuklu âilesi içinde başlayan taht mücadelelerinin son safhasında, Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar kardeşler beş büyük savaş sonunda birbirlerine karşı kesin bir üstünlük sağlayamayınca aralarında anlaşarak 2-3 Ocak 1104 tarihinde Selçuklu hâkimiyetindeki ülkeleri doğu ve batı olarak ikiye ayırdılar. Sefidrûd sınır olmak üzere imparatorluğun doğusu Berkyaruk'a, batı tarafları da Muhammed Tapar'a bırakılıyordu. Her ne kadar kardeş kavgası sona ermiş olsa da Büyük Selçuklu İmparatorluğu fiilen ikiye ayrılmıştı. 1104'de Berkyaruk'un ölümünden sonra Muhammed Tapar tek başına hüküm sürmeye başladı; ancak ülkenin batı bölgelerinde kaybedilen güç ve prestij bir daha geri kazanılamadı. Aşağıda söz konusu edeceğimiz gibi, 1119'da vuku bulan Sâve savaşından sonra Irak Selçuklular'ı Devleti'nin kurulması ile batı bölgeleri hukukî olarak imparatorluktan ayrılmış oldu. Aslında bu durum, 2-3 Ocak 1104 tarihinde yapılan anlaşma ile başlayan fiili bölünmüşlüğü 15 yıl sonra hukuken onaylanmasından başka bir şey değildi.

Sultan Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118 tarihinde vefat etmesinden sonra Mahmûd, Mes'ud, Tuğrul, Süleymanşah ve Selçukşah adlarındaki beş oğlundan 14 yaşındaki Mahmûd

Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturtuldu.^[1] Mahmûd'un yaşının küçüklüğünü ve tecrübesizliğini fırsat bilen Selçuklu devlet adamları genç sultanı saray eğlencelerine alıştırıp, devlet işlerinden uzaklaştırarak kontrolü ellerine geçirdiler. Gereksiz harcamalar ve devlet kademelerine yapılan yanlış atamalar merkezî otoritenin iyice sarsılmasına sebep oldu. Etrafındaki devlet adamlarının yönlendirmesiyle hareket eden ve yanlış kararlar alan Mahmûd, babası döneminde başlayan yeniden toparlanma sürecini bir anda tersine çevirdi. Merkezî otoritenin sarsılması, ülke genelinde isyanların çıkmasına zemin hazırladı. Bağdat Şahneliğine tayin edildikten sonra daha görevine başlamadan azledilen Aksungur Porsukî, babasının Selçuklular'a kafa tuttuğu ve sonrasında cezalandırıldığı Hille Mezyedî Emîri Dübeyş b. Sadaka, sultanın kardeşleri Melik Mes'ud ve Melik Tuğrul bu iktidâr boşluğundan istifade ederek harekete geçen isimlerdi. Bu isyanlar güçlkle bastırılabilirdi.^[2]

Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde Horasan Vâlisi olarak görev yapan Melik Sencer bu kötü gidiş karşısında yeğeni Sultan Mahmûd'un saltanatına müdahale etti. Büyük bir ordu ile harekete geçen Sencer, 11 Ağustos 1119 tarihinde Sâve'de Sultan Mahmûd'un ordusunu yenilgiye uğrattı.^[3] Bu galibiyetle Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturan Sultan Sencer, ülke topraklarını ikiye ayırdı. Kendisi "Sultanu'l-Âzam" unvanı ile eskiden olduğu gibi ülkenin doğusunda hüküm sürerken, yeğeni Mahmûd'a "Sultanu'l-Muazzam" unvanı vererek, Rey şehri sınır olmak üzere imparatorluğun Akdeniz'e kadar uzanan batısını bıraktı. Böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi olarak Irak Selçuklu Devleti ortaya çıkmış oldu (Nisan 1120).^[4]

[1] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Türkçe çev., X, Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, s. 525; İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir fi Devleti'l-Atabekîyye*, nşr., A. A. Tolaymat, Kahire, 1963, s. 20; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarihu Dimaşk*, nşr., H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 198-199; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atu'z-Zeman fi Târihi'l-Âyan*, nşr., J. R. Jewett, Chicago 1907 s. 43; Haydarabad nşri, IX, s. 196; Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (G. Barhebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev., Ömer Ruza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Ankara 1987, s. 355; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, nşr., Omar Abdusselâm Tedmurî, Beyrut 1994-1996, (511-520 Yıllarını İhtiva Eden Cild), s. 270; Zekerîya Kazvîni, *Âsârü'l-Bîlâd ve Ahbârü'l-l'bâd*, I, Beyrut (ts.), s. 457; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi'nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe çev., H. D. Andreasyan, Ankara 1987 s. 262; Vardan Vartabet, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, Türkçe çev., H. D. Andreasyan, TSD, I, İstanbul, 1937, s. 194; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 375.

[2] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 424 vd., 428-431, 434 vd.

[3] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 435-439; Sibt, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 47-48; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, nşr., C. Cahen, "La Chroniques abrégée d'al-Azîmî", *JA*, CCXXX (1938), s. 387; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 202; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Türkçe çev., M. Keskin, İstanbul 1995, s. 184; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 236.

[4] İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 21; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 202; Azîmî, *Tarih*, s. 387; Reşîdüddin, *Câmîu't-Tevârîh*, II, Selçuklularla İlgili Kısmını nşr., A. Ateş, Ankara, 1960, s. 106; Devletşâh, *Tezkîre-i Devletşâh*, I, çev., N. Lugal, İstanbul, 1990 s. 214-215.

1. Sultan Mahmûd Devri (1120-1131)

Sultan Sencer'in gözetimi altında yeni kurulan Irak Selçuklu Devleti tahtına oturtulan Sultan Mahmûd, amcasının atadığı vezirler ve bürokrasinin yüksek kademesindeki görevliler ile birlikte 11 yıl boyunca saltanat-ta kaldı. İktidarı boyunca birçok önemli siyâsî olayda rol oynadı. Bunların başında uzun bir süredir kaybettikleri dünyevî hâkimiyetlerini tekrar ellerine geçirip, eski parlak günlerine dönmek isteyen Abbâsî halifeleri ile olan ilişkileri gelmektedir. Zira, halifeler aradıkları fırsatı Irak Selçuklu Devleti'nin kurulması ile yakalamışlardı. Sultan Sencer, her ne kadar kendi atadığı bürokratları ile devleti yönetmeye çalışmış ise de, Sultan Melikşah'ın ölümü ile başlayan süreçte, Selçuklu komutanları devlete olan bağlılıklarını bir tarafa bırakıp çıkarları doğrultusunda faaliyette bulunarak İmparatorluğun özellikle batısındaki görev bölgelerinde yarı bağımsız siyâsî yapılar oluşturmaya, hâkimiyet alanlarını genişletmek için birbirleri ile mücadele etmeye, hatta bağlı oldukları Irak Selçuklularını yıkmaya yönelik girişimlerde bulunmaya başlamışlardı. Bunun için de Ortadoğu'da Türk varlığına düşman Abbâsî halifelerini isyana teşvik etmeye, hatta onlara askerî yardımlarda bulunmaya başlamışlardı. Sultan Muhammed Tapar'ın diğer oğulları ve onların soyundan gelen Selçuklu melikleri de tahta geçebilmek için bu komutanlar ve hatta Abbâsî Halifeleri ile işbirliği yapıyorlardı. Bütün bu gelişmeler yeni kurulan devleti temellerinden sarstı.

Genç, tecrübesiz ve şahsiyet olarak zayıf hükümdarlar, halifelere, emirlere ve meliklere uzun zamandır bekledikleri imkânı vermişlerdi. Bu cümleden olarak, 1055 yılından itibaren Selçuklular'a tâbi bir hanedanın temsilcileri olan Abbâsî halifeleri mevcut statüyü bozarak, Türkler'i Irak'tan çıkarmak için çeşitli yollara başvurdular. İlk olarak Bağdat halkını Türkler'e karşı kıskırttılar. Ardından, Irak'ta Selçuklular'a bağlı Arap kabile reislerini ve emîrlerini kendi etraflarında toplamaya çalıştılar.^[5]

Sultan Sencer'in emir ve direktifleri ile devletini yöneten Sultan Mahmûd, halifenin telkinleri sonucu amcasına düşman olmuş ve ona karşı harekete geçmeye karar vermişti. Fakat son anda amcasının gönderdiği bir mektupla Halife'nin gerçek niyeti konusunda onu uyarması ile asıl düşmanın kim olduğunu fark ederek Bağdat üzerine bir sefer düzenlemiş ve

[5] Mesela Halife Müsterşid'in Selçuklular'a karşı Hille Arap Emîri Dübeyş b. Sadaka ile yaptığı ittifak bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu bağlamda Halife-Dübeyş b. Sadaka ilişkileri için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 473-475, 480-482; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 24-25; İbnü'l-Cevzi, IX, *Muntazam*, s. 232-233, 242-245; Sıbt, *Mir'atü'z-Zeman*, s. 61-62; Azîmî, *Tarih*, s. 390; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Tâlebi fî Târîhi Haleb*, Türkçe çev., A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Talebi fî Târîhi'l-Haleb (Seçmeler)*, Ankara, 1982, s. 141; İbn Kesîr, *el-Biddâye*, XII, s. 190; Zehebî, *Tarih*, s. 297 vd.

halifeyi tekrar Selçuklular'a tâbi hale getirmeyi başarmıştı (Şubat 1127).^[6] Halife Müstersid, bu olaydan sonra Sultan Mahmûd'un saltanatının sonuna kadar herhangi bir isyan hareketine kalkışmadı.

Sultan Sencer, devlet yönetiminde görev alan yüksek bürokratları bizzat kendisi tayin etmek suretiyle, tecrübesiz yeğenin yanlıs kararlar almasının önüne geçmeye ve Irak Selçuklular'ı Devleti'ni kendi politikası doğrultusunda yönlendirmeye çalıştı. Bu amaçla metbû hükümdar sıfatını kullanarak sık sık tâbi Irak Selçuklu Devleti'nin içişlerine müdahalelerde bulunmuştu. Bu müdahaleler başta vezir olmak üzere, devlet adamlarının tayin ve azilleri konusunda oldu. Irak Selçuklu Devleti'nin durumunu yakından takip eden Sultan Sencer, 1128 yılında yeğenin kendi emirlerine uyma konusunda isteksiz davranması nedeniyle ona gözdağı vermek amacıyla ordusu ile sınırdaki Rey Şehri'ne gelmiş ve Mahmûd'u görüşmek üzere yanına çağırılmıştı, amcası ile bir savaşa girmeyi göze alamayan Mahmûd Rey'e geldiğinde Sultan Sencer ona yeni direktifler vermişti.^[7]

Selçuklu tarihinin genelinde olduğu gibi, bu dönemde de isyanlar hiç eksik olmadı. Gerek Selçuklu Meliklerinin, gerekse Hille Emîri Dübeyş b. Sadaka'nın isyanları Sultan Mahmûd'u bir hayli uğraştırdı. Melik Mes'ud, atabegi Çavuş Beg ve veziri Ebû İsmâil et-Tuğra'nın kışkırtmalarıyla isyan etti ise de Esedâbâd yakınlarında yapılan savaşta yenildi (14 Haziran 1120)^[8]. Melik Mes'ud, sonradan ikinci bir isyan girişiminde daha bulundu; fakat Sultan Mahmûd kardeşi ile anlaşarak, barış yoluyla bu sorunu çözüme kavuşturdu (Mart 1131).^[9]

Melik Tuğrul da iki defa isyan girişiminde bulundu. Bunların ilki Mart-Nisan 1122 tarihinde vuku buldu. Emîr Çavuş Beg bu isyanı bastırdı.^[10] Tuğrul'un ikinci isyanı Dübeyş b. Sadaka'nın kışkırtmasıyla Irak'ta gerçekleşti; fakat Halife Müstersid'in şiddetle karşı koyması üzerine sonuçsuz kaldı (Mart 1125).^[11]

[6] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 502-505; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 30-31; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, IX, s. 254-255, 259; X, s. 2-5; Sibî, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 77; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 216; Zehebî, *Tarih*, (H. 521-540 Yıllarını İhtiva Eden Cild), s. 1-2; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, I, nşr., Wüstenfeld, Kahire 1882, s. 343.

[7] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 515; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 8; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984, s. 117.

[8] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 446-448; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 23; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, IX, s. 217; Sibî, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 54; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 202; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, s. 531; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, Konya 2001, s. 71-72.

[9] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 526; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 20-21; İbnü'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb*, s. 142; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 77-79.

[10] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 472; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 72-73.

[11] İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, IX, s. 245, 249-253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 495-497; İbnü'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb*, s. 142; Sibî, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 69; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 73-76.

Dübeys b. Sadaka, bir yandan Halife ile mücadele ederken, diğer yandan fırsat buldukça Sultan Mahmûd'a karşı isyanlar çıkarmaktan çekinmedi. 1129 yılı sonlarına doğru Irak'ta gerçekleştirdiği isyan hareketi bastırıldı ve kendisi Hille'den ayrılarak çöle kaçmak zorunda kaldı.^[12]

Bu dönemde, Ruslar'ın baskısından kaçarak Kafkasya'ya sığınan Kıpçak topluluklarını ülkesine yerleştirerek onlardan büyük bir ordu meydana getiren Gürcü Kralı IV. David, bu savaşçı Türk topluluğunun yardımıyla Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da önemli başarılar kazandı. Sultan Mahmûd, Kafkasya'daki Müslüman halkın Gürcüler'in saldırılarından şikâyetlerde bulunması üzerine kardeşi Melik Tuğrul'un komutasında bir orduyu Gürcü Kralı'nın üzerine gönderdi. İçlerinde Artukoğlu İlgazi'nin de bulunduğu Doğu Anadolu'daki Türk Beyleri'ne haber göndererek güçlerini bir araya getirip kardeşine yardım etmelerini bildirdi. Bu emir doğrultusunda tüm kuvvetlerini bir araya getiren Doğu Anadolu'daki Türk hâkimler, ana ordu ile birleşmek üzere Kafkasya'ya hareket ettiler. Ancak bu yardımcı ordu daha asıl Selçuklu ordusu ile birleşmeden önce 18 Ağustos 1121 tarihinde Did-Gorni'de Gürcü kralının ani bir baskınına uğradı ve yenildi.^[13] Bu savaştan bir yıl sonra Tiflis Gürcüler'in eline geçti. Gürcü tehlikesini bertaraf edemeyen Sultan Mahmûd, bölgedeki Türk halkının şikâyetlerinin artması üzerine bizzat kendisi bölgeye bir sefer düzenledi ise de başarılı olamadı (Temmuz-Ağustos 1123).^[14] Saldırıları bir türlü durdurulamayan Gürcü Kralı IV. David, 25 Ocak 1125 yılındaki ölümüne kadar topraklarını Müslüman Türkler'in aleyhine genişletmeye devam etti.

Papa II. Urbanus'un 1095 yılında Clermont Konsili'nde yaptığı çağrı ile başlayan I. Haçlı Seferi sonunda Urfa, Antakya ve Kudüs gibi önemli şehirleri ele geçiren Avrupalı Hristiyanlar, kendilerine merkez edindikleri bu şehirlerin etrafındaki Müslüman bölgelerine tecâvüzlere başlamışlardı. Haçlılar, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadeleleri sırasında oluşan otorite boşluğu sebebiyle yerli emîrlerin ve Selçuklu komutanlarının

[12] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 517-518; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 12-13; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 76-77.

[13] İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, Türkçe çev., A. Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Erzurum, 1992, s. 33-35; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 450; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüce çev., Marie Felicite Brosset, Türkçe çev., Hrand D. Andreasyan, haz., E. Merçil, Ankara 2003, s. 322-323; Mateos, *Vekayî'nâme*, s. 268-270; Süryani Mihail, *Süryani Mihail'in Vekayinâmesi, İkinci Kısım (1042 - 1195)*, çev., H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesinde bulunan basılmamış tercüme), s. 69; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 204-205; Sibt, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 62; Azîmî, *Tarih*, s. 388; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 199-200.

[14] Anonim Gürcü Vekayinâmesi, s. 324-325; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 486 vd.; Bundârî, *Zübde'u'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Ursra*, Türkçe çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, İstanbul 1943, s. 132-133; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 193; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 87-89.

feodal bir parçalanmayı getiren şahsî mücadelelerinden istifâde ederek kolay başarılar elde ettiler. Kısa süre içinde Urfa'dan başlayarak Kudüs'e kadar uzanan geniş alanda krallık, kontluk ve prinkepslikler kurarak hâkimiyetlerini perçinlediler. Sultan Mahmûd'un saltanatı devrinde Artukoğlu İlgazi ile yeğeni Artuklu Belek Gazi, Musul atabegleri Aksungur Porsukî ve İmâdeddin Zengî bu Haçlı devletçikleriyle mücadele ettiler.

İlgazi, 30 Haziran 1119 tarihinde Tell Afrîn'de Antakya Haçlı Prinkepsi Roger'in ordusunu yenilgiye uğrattı.^[15] Dimaşk Atabegi Tuğtegin ile birlikte, 24 Ağustos 1119 tarihinde Tell Dânis'te bu sefer de Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'in ordusunu geri çekilmek zorunda bıraktılar.^[16] 1120 yılı yaz aylarında yine Atabeg Tuğtegin ile birlikte Kudüs Kralı II. Baudouin ve Urfa Haçlı Kontu Joscelin'in ordularıyla yaptıkları savaşta birbirlerine karşı üstünlük sağlayamayan taraflar barış antlaşması imzaladılar.^[17] İlgazi, bütün bu mücadelelerden sonra 19 Kasım 1122'de Meyyâfârîkîn yakınlarında hayata veda etti.^[18] Onun ölümünden sonra Haçlılar ile olan mücadeleyi yeğeni Belek Gazi devraldı. Belek, 13 Eylül 1122 tarihinde Sûrûc'da Urfa Kontu Joscelin ve Birecik Senyörü Galerian'ın kuvvetlerini yenilgiye uğrattı.^[19] Bundan bir yıl sonra 8 Nisan 1123 tarihinde Kudüs Kralı II. Baudouin'i de mağlup ve esir etti.^[20] 5 Mayıs 1124 tarihinde Menbic yakınlarında bu sefer de Urfa Kontu Joscelin ve Maraş hâkimi Goeffroy'nın ordularını yendi.^[21] Menbic kuşatması

- [15] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 200-201; Azîmî, *Tarih*, s. 386-387; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 439-440; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 188-190; İbnü'l-Furat, *Tarih*, I, s. 151; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 265; Süryani Mihail, *Vekainâme*, s. 66-67; Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, İngilizce çev., A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, II, Newyork 1943, s. 237 vd.
- [16] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 192; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 265; Süryani Mihail, *Vekainâme*, s. 67; N. Elisseeff, *Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps Croisades (511-568/1118-1174)*, Damascus, 1967, s. 320.
- [17] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 195-196; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 267; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 202; Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, İngilizce çev., F. R. Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Tennessee 1969, s. 232-233; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Türkçe çev., F. İşıltan, Ankara, 1986-87, s. 127-128.
- [18] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 208; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîkîn*, s. 37-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 478; Azîmî, *Tarih*, s. 390; Sibî, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 63; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 272.
- [19] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 468 vd.; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 208; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 271-272; Anonim Süryani *Vekayinâmesi*, Türkçe çev., V. İlmen, I. ve II. *Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, İstanbul 2005, s. 32; Fulcherius, *Gesta Francorum*, s. 237; Işın DEMİRKENT, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987, s. 29-32.
- [20] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 208; Azîmî, *Tarih*, s. 391; Sibî, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 68; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 272-273; Süryani Mihail, *Vekâinâme*, s. 72-73.
- [21] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 215 vd.; İbnü'l-Adîm, *Bugye*, s. 171-172; Azîmî, *Tarih*, s. 394; Sibî, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 69; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 277; Fulcherius, *Gesta Francorum*, s. 250-251.

devam ederken, kaleden atılan bir okla şehit oldu.^[22] Bundan sonra Sultan Mahmûd, Haçlılar'la mücadele etmesi için Aksungur Porsukî'yi vâli tayin ederek Musul'a gönderdi. Aksungur Posukî'nin buradaki en büyük başarısı, kuşatılmış olan Haleb'in Haçlılar tarafından ele geçirilmesini önlemek oldu (Ocak-Şubat 1125).^[23] Aksungur Porsukî'nin 25 Kasım 1126 tarihinde Musul'da Batnîler tarafından bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra, Musul'un yönetimi oğlu Zeddin Mes'ud'a bırakıldı.^[24] Ancak onun da kısa bir süre sonra vefatı ile birlikte İmâdeddin Zengî "Atabeg" payesiyle bölgeye vâli olarak atanınca (1127)^[25] bölgedeki mücadelelerin seyri Türkler'in lehine değişti.

Sultan Mahmûd, 10 Eylül 1131 tarihinde Hemedan'da öldü.^[26] Irak Selçuklular'ı Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Mahmûd, gençliği ve tecrübesizliği sebebiyle devlet yönetiminde başarılı olamamış, bu yüzden de kendisine sürekli müdahalelerde bulunan amcası Sultan Sencer'in gölgesinde kalmıştır. Aslında onun başarısızlığındaki en önemli sebeplerden birisi etrafındaki devlet ricali idi. Uzun süredir rüşvet ve adam kayırma gibi ahlaksız nitelikleri üzerine elbise gibi giymiş Ortadoğu bürokrasisindeki hastalık Büyük Selçuklu Devleti'nin dürüst ve otoriter sultanları zamanında bütün uğraşlara rağmen iyileştirilememişti. Şimdi ise yaşça genç, tecrübece noksan ve otoriterlikten uzak Irak Selçuklular'ı Sultanlarının yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Bozuk bürokrasinin başındaki vezirler ve üst düzey bürokratlar her şeyi kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirdikleri için kötü davranışlar sergilemekte asla sakınca görmüyorlardı. Sadece sivil alanda değil, askerî yapıda da bozukluk ve bunun getirdiği disiplinsiz ve aşırı çıkarıcı hareketler vardı. Komutanlar uzun süredir güvenirliliklerini yitirmişler,

[22] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 215 vd.; İbnü'l-Adîm, *Bugye*, s. 172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 489; Azîmî, *Tarih*, s. 394; Willermus, *Historia*, II, s. 13-14.

[23] İbnü'l-Adîm, *Bugye*, s. 127-131; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 224-227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 492 vd.; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 211-212; Mateos, *Vekayî'nâme*, s. 281; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğru*, Türkçe çev., Ö. Arıkan, İstanbul 1999, s. 30.

[24] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 214, 216; Azîmî, *Tarih*, s. 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 501-502; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, s. 254; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 236; M. S. Takkuş, *Târîhu'z-Zengiyyun fi'l-Musul ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut 1999, s. 80.

[25] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 508-511; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 34-35; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 5; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravdateyn fi Ahbârî'd-Devleteyn*, I, nşr., M. H. M. Ahmed, Kahire 1958, s. 30; H. A. al-Dakûkî, *İrak'ın Kuzeyinde Atabegler Hâkimiyeti*, İstanbul, 1975 (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi), s. 51.

[26] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 230; BUNDÂRÎ, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 146; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 528 vd.; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 42; Sibt, *Mir'atu'z-Zeman*, s. 136; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Türkçe çev., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Âlâmeti)*, I, Ankara 1957-60, s. 196; Reşîduddin, *Camiü't-Tevârih*, II, s. 108-109; Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 174.

hanedanı baskı altında tutarak devleti kendi mülkleri gibi kullanmaya çalışma hastalığına yakalanmışlardı.

Hille Arap Emîri Dübeyş b. Sadaka'nın, kardeşleri Melik Mes'ud ve Melik Tuğrul'un isyanları yanında, halifelerin Türkler'i Irak'tan atmak ve iktidârı ele geçirmek amacıyla yürüttüğü siyasetle uğraşmak zorunda kalması, Sultan Mahmûd'un dıştaki Haçlı ve Gürcü saldırılarına karşı ciddi bir mücadele yürütmesini engellemiştir. Bu yüzden, dıştan gelen bu saldırıları komutanları ve kendisine bağlı Türkmen beyleri ile önlemeye çalışmıştı. Saltanatı döneminde devleti uğraştıran bütün meseleler, kendisinden sonra gelecek olan hükümdarlara miras kaldı.^[27]

2. Sultan Dâvud Devri (1131-1132)

Sultan Mahmûd'un veliâht ilân ettiği küçük yaştaki oğlu Melik Dâvud, Vezir Ebû'l-Kâsım Dergûzî'nin ve Atabeg Ahmedîl'nin desteği ile tahta oturdu. Ancak devleti yönetebilecek olgunluğa sahip olmadığı için gereken desteği göremedi. Saltanatına karşı ülkenin her tarafında büyük tepkiler oluştu ve isyanlar ortaya çıktı. Nitekim onun iktidârına karşı isyan eden amcası Melik Mes'ud, Musul Atabegi İmâdeddin Zengî ile birlikte Irak'a yürüdü. Ardından diğer amcası Melik Selçukşah isyan da isyan edip Irak'a yöneldi. Ancak bu iki Selçuklu meliki daha sonra kendi aralarında anlaşıp, Halife Müsterşid'i de yanlarına alarak Sultan Sencer'e karşı ittifak oluşturdular (Mart-Nisan 1132). Olayları yakından takip eden Sultan Sencer, kendisine karşı oluşturulan ittifakı bozmak için harekete geçti. Yanına aldığı Melik Tuğrul ile birlikte ordusuyla isyancıların üzerine yürüdü. Taraflar 25 Mayıs 1132 tarihinde Dinever'de karşılaştılar ve yapılan savaşta müttefikler yenildiler. Sultan Sencer, Melik Tuğrul'u tahta oturtup, bürokraside kendine bağlı kişileri yönetime getirerek işleri yeniden tanzim etti. Böylece devletin üzerindeki tehdit geçici bir süre için de olsa ortadan kaldırıldı.^[28]

3. Sultan I. Tuğrul Devri (1132-1134)

Amcasının desteği ile Irak Selçuklular'ı tahtına oturan Sultan I. Tuğrul'un saltanatına hemen tepkiler gelmeye başladı. Tahtını kaybeden Dâvud amcasına karşı isyan bayrağını kaldırdı. Taraflar arasında Hemedan

[27] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 116 vd.

[28] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 531-534; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 43-45; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 25-26; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 148-149; Zahîreddin Nişâburî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, nşr., İ. Afşar, Tahran 1332, s. 54; Azîmî, *Tarih*, (A. Sevim neşri), s. 55; Cuzcânî, *Tabakat-i Nâsîrî*, I, İngilizce çev., M. H. G.Raverty, London 1881, s. 150-152; Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 177-195.

yakınlarında Vahan mevkiinde yapılan savaşta yenilen Dâvud, Halifeden destek almak düşüncesiyle Bağdat'a kaçtı (Temmuz - Ağustos 1132).^[29] Olayları yakından takip eden Melik Mes'ud isyancıların karargâhı haline gelen Bağdat'a gelerek kardeşi Sultan Tuğrul'a karşı destek sağlamaya çalıştı. Melik Mes'ud, Halife Müsterşid ve Melik Dâvud arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmanın ardından harekete geçen Mes'ud, Hemedan'ı ele geçirdi. Başkentini koruyamayan Sultan Tuğrul 1133 yılı sonlarında Zikrâver denilen yerde kardeşi Mes'ud'a yenildi. Fakat bu savaş, mücadeleyi sona erdirmeydi. Tarafların Kazvin civarında yaptıkları ikinci savaşı bu sefer Sultan Tuğrul kazandı (24 Temmuz 1134). Ordusunu kaybeden Mes'ud yardım alıp mücadeleye devam edebilmek için Bağdat'a kaçtı. Fakat burada beklediği ilgiyi göremedi. Şehirden ayrıldığı sırada Sultan I. Tuğrul'un Hemedan'da vefat ettiğinin haberi geldi. Sultan Tuğrul tam tahtını güvenceye aldığı sırada hayatını kaybetmişti (24 Ekim 1134).^[30]

Resim 13:
Tuğrul Bey
döneminde
bastırılan para

(<https://goo.gl/Y36CtR>)

I. Tuğrul'un kısa süren iktidârı döneminde meliklerin isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalması, bir hükümdar olarak icraat yapmasını önlemişti. Ayrıca desteğini alarak tahta çıktığı amcası Sultan Sencer'in atadığı Dergüzîni gibi kurt bir devlet adamının baskısı ve gölgesi altında kalması sonunda onu isyan ettirmiş ve Sultan Sencer'e rağmen vezirini öldürtmek zorunda kalmıştı. Yaşının gençliği ve tecrübesizliği, onun gerekli adımları atmasına engel olmuştu. Nitekim tahta çıktığı zaman yanına gelerek, onunla uzlaşmak isteyen halifenin elçilerine sırt çevirmesi, halifenin diğer Selçuklu meliklerine kucak açmasına ve kendisine karşı yapılan bütün isyan hareketlerine destek vermesine neden olmuştu.^[31]

[29] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 537; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 27; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 151; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe çev., N. Lügal, Ankara 1943, s. 71; Kayhan, *İrak Selçuklular'ı*, s. 133.

[30] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 540-541, XI, 23, 28-29; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 49; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 29, 35, 41; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 159-162; İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl*, s. 237 vd., 243; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 73; Sibt, *Mir'atu'z-Zeman*, I, s. 145, 152; el-Yezdî, *el-Uraza fî Hikâyeti's-Selçukiyye*, nşr., K. Sussheim, Leiden 1909, s. 116; Mirhond, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, VI, Tahrân, 1339, s. 231; Kayhan, *İrak Selçuklular'ı*, s. 133-137.

[31] Kayhan, *İrak Selçuklular'ı*, s. 138 vd.

4. Sultan Mes'ud Devri (1134-1152)

a. Sultan Mes'ud'un Merkezî İdareyi Güçlendirmesi

Melik Mes'ud, kardeşlerinin en güçlüsü olduğu için Sultan I. Tuğrul'un ölümünden sonra itirazla karşılaşmadan Hemedan'da tahta oturdu. 1152 yılındaki ölümüne kadar 18 yıl boyunca ülkesini yönetti. Onun döneminde Abbâsî halifeleri ve baskıcı Selçuklu komutanları Irak Selçuklu Devleti'ni tehdit etmeye devam ettiler. Bu nedenle onun iktidârı döneminde Abbâsî Halifeliği ile ilişkiler oldukça gergindi. Artık halifeler tâbi oldukları Irak Selçukluları'na karşı tavır almaktan çekinmiyorlardı. Selçuklu komutanları ve Selçuklu melikleri onlara aradıkları fırsatı veriyordu ve çıkardıkları her isyanda halifeliği destek aldıkları bir kurum haline getirmişlerdi. Bu cümleden olarak, Sultan Mes'ud'un saltanatına karşı çıkan bazı Selçuklu Emîrleri Halife Müstersid'i de yanlarına alarak isyan ettiler. İsyanı bastırmak için harekete geçen Mes'ud, asi komutanlarla anlaşarak Halife Müstersid'i yalnız bıraktı ve Dâyer Merk'te yenilgiye uğratıp esir etti (24 Haziran 1135).^[32] Halife Müstersid'in sultanın ordugâhında Batınîlerin saldırısına uğrayarak öldürülmesinden sonra (29 Ağustos 1135), yerine oğlu Râşid Billâh geçti. O da babasının politikasını devam ettirdi. Başını Musul Atabegi Zengî'nin çektiği bir grup Türk Emîri onu sultana karşı isyana teşvik ettiler. Sultan Mes'ud, bu ittifakı çökertmek için Bağdat'a saldırdı. Türk komutanlarının kendisini terk edip hâkimiyet alanlarına dönmeleri üzerine Bağdat'ı savunamayacağını gören Halife kaçmak zorunda kaldı (14 Ağustos 1136).^[33] Şehre giren Mes'ud, amcasının isteği üzerine Selçuklu siyasetine uygun aday olarak görülen Muktefi Liemrillâh'ı kendisiyle varılan anlaşmadan sonra hilafet makamına getirdi (18 Ağustos 1136).^[34] Böylece Abbâsî Halifeliği tekrar eskisi gibi Selçuklular'a tâbi hale getirilmiş oluyordu. Bu müdahale ile Sultan Mes'ud'un saltanatı süresince Abbâsî Halifesi'nin Selçuklular aleyhine bir davranışta bulunması önlenmişti.

Bu dönemde Sultan Sencer'in metbûluk-tâbîlik ilişkileri çerçevesinde Irak Selçuklu Devleti'nin işlerine müdahalelerde bulunduğu görülmektedir. Bu müdahaleler vezirlerin tayini şeklinde gerçekleşti. Ayrıca, Abbâsî

[32] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 32-34; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 49; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 43-45; İbnü'l-İmrânî, *Kitâbu'l-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, nşr., Kâsim es-Samarâi, Leiden 1973, s. 218-220; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîkin*, s. 49-51; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 249; İbn Tiktaka, *el-Fahri fî'l-Âdâbi's-Sultaniyye*, nşr., H. Derenburg, Paris 1895, s. 407 vd.; Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 263-268.

[33] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 45-47; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 51-52; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 50, 54-59; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 250; Sibte, *Mir'atu'z-Zeman*, I, s. 158; İmrânî, *Kitâbu'l-İnbâ*, s. 222; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978, s. 43.

[34] İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 60; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 47-49; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 256; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 372; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 157 vd.

halifeleri Müsterşid ile Râşid'in tasfiyeleri ve Muktefi'nin halife seçilmesinde Sencer'in büyük rolü oldu. Devletin maliyesini denetimi altında tutan Sencer, yeğeninin dış etkilerle kendisine karşı herhangi bir teşebbüste bulunmasını önlemeye çalıştı. 9 Eylül 1141'de vuku bulan Katvan savaşında Karahıtaylar'a yenilmesinden sonra yeğenini sınırdaki Rey şehrine çağıran Sencer, onu son dönemlerde yıldızı parlayan Türkmen Emîri Hasbeg Belengeri konusunda uyardı. Bu politikanın takipçisi olarak, 1 Ocak 1150'de ordusuyla tekrar Rey'e gelip Hasbeg'in devlet yönetimindeki etkisini kırdı.^[35]

Sultan Mes'ud'un saltanatı döneminde bazı melikler isyan teşebbüsünde bulundular. Hûzistan Hâkimi Melik Selçukşah isyan edip ordusuyla Irak üzerine yürüdü ise de müttefiki Emîr Alpuş es-Silâhî ile anlaşmazlığa düşünce ülkesine geri dönmek zorunda kaldı (1136). Bu olaydan iki yıl sonra tekrar saltanat davasıyla Irak üzerine yürüdü; fakat yine sonuç alamadı. Kardeşine karşı affedici olan Sultan Mes'ud, Ahlat ve çevresini ona iktâ olarak vererek Irak coğrafyasından uzaklaştırdı (1138).^[36]

Diğer taraftan kendisine karşı sabık Halife Râşid ile ittifak yapan yeğeni Melik Dâvud'u cezalandırmak isteyen Sultan Mes'ud, Emîr Karasungur'u göndererek onu Merâğa yakınlarında yenilgiye uğrattı (1136 Ekim başı).^[37] Bunların dışında Sultan Mes'ud, sırasıyla Emîr Mengüpars (1138), Emîr Karasungur (1138-39), Emîr Bozaba (1145-47), Emîr Alpuş (1149-50) ve Ali b. Dübey's'in (1146-48) isyanları ile uğraşmak zorunda kaldı. Bu isyanlara, bazı emîrlerin bir araya gelerek gerçekleştirdikleri 1148 yılındaki isyan (1148) ile Musul Atabegi İmâdeddin Zengî'nin düşmanca davranışlarını da eklememiz mümkündür.^[38] Sultan Mes'ud'un on sekiz yıllık saltanatı boyunca halifelerin ve emîrlerin isyanlarında İmâdeddin Zengî hep başrolü üstlenmişti. Dönemin tarihçileri de eserlerinde bu durumu ortaya koymuşlar ve Zengî'yi iç anarşinin tek sorumlusu olarak göstermişlerdir.^[39]

Selçuklu Emîrleri bir yandan merkezî yönetim ve kendi aralarında çekişirken, diğer yandan Haçlılar ile mücadeleyi de devam ettirmekteydiler. Nitekim İmâdeddin Zengî 4 Aralık 1144 tarihinde Urfa'yı ele geçirerek, Haçlılar'a büyük bir darbe indirdi ve onlarla yapılan mücadeleleri Yukarı

[35] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 102, 137-138; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 129; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 203-204; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 85; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, I, s. 223-224; Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 387-388, 395-396; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 162-166.

[36] İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 52; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 67; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 170-171; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 167.

[37] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 50; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 261; Azimî, *Tarih*, s. 60; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 173; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 168.

[38] Bütün bu isyanlar için bkz., Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 168-181.

[39] İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 65; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 382.

Mezopotamya'dan Suriye sahil şeridine doğru geriletmeyi başardı.^[40] Bu olay Avrupa'da büyük bir yankı uyandırdı ve II. Haçlı Seferi'nin düzenlenmesine sebep oldu. Ancak 1147 yılında ordularıyla Anadolu'ya giren Fransa Kralı VII. Louis ile Alman İmparatoru III. Konrad, Türkler tarafından mağlup edildiler. Bu sefere katılan Haçlılardan çok az bir kısmı Suriye'ye deniz yoluyla ulaşip Dimaşk'ı kuşattıysa da başarısız olup geri çekildiler (Temmuz 1148).^[41] Ertesi yıl 30 Haziran 1149'da Antakya Prensi Raimond, Zengî'nin oğlu Nüreddin Mahmûd tarafından İnnéb'de yenilgiye uğratıldı ve ordusu yok edildi.^[42] Fakat Raymond'u mağlup eden Nüreddin Mahmûd, Antakya üzerine hemen saldırımayınca bu büyük zaferden istifâde edip şehri ele geçirmeyi başaramadı.

Irak Selçuklu Devleti, içerde karşılaşılan zorluklara rağmen, Kafkaslarda Gürcülerle olan mücadeleyi Azerbaycan'a vâli olarak gönderilen Selçuklu beyleri eliyle yürütmeye çalıştı. Gürcüler'in saldırılarını başarıyla önleyen Emîr Karasungur, 1140-41 yılında ölünce yerini Emîr Çavlı Candar aldı. Çavlı döneminde de Gürcüler'e göz açtırılmadı. Onun Ekim-Kasım 1146 tarihinde ölümüyle birlikte Hâcib Abdurrahman Toganyürek atabeg unvanıyla bölgeye gönderildi. Bu Emîrin, Sultan Mes'ud'un isteği üzerine Emîr Hasbeg tarafından düzenlenen suikastle ortadan kaldırılmasından sonra bütün Azerbaycan'ın idâresi Atabeg Şemseddin İldeniz'in eline geçti.^[43] Bu andan itibâren bölge İldeniz ve daha sonra da oğulları ve torunlarının yönetiminde kaldı. Bunlar Azerbaycan Atabegleri olarak Gürcüler'e karşı önemli başarılar kazanacaklardır.

Yine bu dönemde Kafkaslardaki Şirvanşahlar'ın Selçuklular'a tâbi oldukları, bıraktıkları sikkelerden anlaşılmaktadır.^[44] Diğer taraftan aynı

[40] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 94; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 66-70; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 186; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 278-280; İbn Vâsîl, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbârî Benî Eyyûb*, I, nşr., C. eş-Şeyyal, Kahire 1953-1960, s. 93-94; Mateos, *Vekâyî-nâme*, s. 297-299; Anonim *Süryani Vekâyî-nâmesi*, s. 54-57; Willermus Tyrensis, *Historia*, II, s. 140-144; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 193-195; Alptekin, *The Reign of Zangî*, s. 63-65.

[41] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 298; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 119-121; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 88-89; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 291-292; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 385; Willermus Tyrensis, *Historia*, II, s. 184-193; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 234-236.

[42] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 304-305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 144; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 98-99; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 298-299; Willermus Tyrensis, *Historia*, II, s. 196-197; Anonim *Süryani Vekâyî-nâmesi*, s. 72; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 272-273.

[43] Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 174-175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 108-109; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 81-82; Sibt, *Mir'atu'z-Zeman*, I, s. 189; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, I, s. 225-226; Anilî Samuel, *Tables Chronologiques*, II, Fr. çev., M. Brosset, Petersburg, 1876, s. 463; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 123-124.

[44] D. K. Kuyumcuyan, "A unique coin of the Shirvan-Shâh Minucîhr II dated A. H. 555/1160 A. D.", *Near Eastern Numismatics Iconography and History*, Studies in Honor of George C. Miles, Beyrut 1974, s. 342-343.

süreçte Kirman Selçuklular'ı ile akrabalık ilişkileri kurulmuştu. Bu cümleden olarak, Sultan Mes'ud, Kirmanlı bir melike ile evlenmiş (Mayıs-Haziran 1138), Kavurd Beg'in oğlu ise Halife Müstazhir'in dul kalan eşi ile evlenmişti (25 Ekim 1138).^[45]

Sultan Mes'ud, Anadolu'daki Türk beylikleriyle ilişkilerini sürdürdü. Irak Selçuklular'ına tâbi olan Ahlatşah Sökmen, halifelerle yapılan mücadelede Sultan Mes'ud'a yardım etmediği için tepki çekmişti. Bu yüzden Ahlatşahlar üzerine çıkan seferde Sökmen yenilgiye uğratıldı. Toprakları elinden alınarak Melik Selçukşah'a iktâ edildi (1136-37).^[46] Bu dönemde Saltukluların da Irak Selçuklular'ına tâbi oldukları, İzzeddin Saltuk'un sikkelerinden anlaşılmaktadır.^[47]

Sultan Mes'ud, 2 Ekim 1152 tarihinde akut humma hastalığından vefat etti ve cenazesi Hemedan'da defnedildi.^[48] O, yeğeni Dâvud ve kardeşi Tuğrul ile yaptığı mücadeleler sonunda Irak Selçuklular'ı tahtını ele geçirmişti. Bu mücadelelerinde müttefiki, tahta geçtikten sonra da hasmı olan Halife Müsterşid ve oğlu Râşid ile savaşıp onları tasfiye etmeği başarmış, halifelerin dünyevî iktidâra sahip olmak için harekete geçmelerini önlemişti. Onun devrinde asıl tehlike Selçuklu Emîrleri idi. Onlar, şehzâdelerin atabegleri sıfatıyla görevlendirildikleri bölgelerin gerçek sahipleri oldular. Zengî ve oğulları bu yolla Musul ve Haleb'i, İldeniz de Azerbaycan'ı elinde tutmuştu. Aynı şekilde Emîr Karasungur'un yetkilerinin, vezir Tâhir b. Muhammed Burûcirdî'den daha fazla olması, Emîrlerin devlet yönetiminde vezirlerden daha etkili konum geldiklerine güzel bir örnektir.^[49]

Sultan Mes'ud'un hâkim olduğu topraklar Irak-ı Acem bölgesiyle sınırlı kaldı. Zira diğer bölgeler, temsilcileri 'atabegler' tarafından sahiplenilmiş ve onların soyundan gelecek olan hanedanların eline geçmişti. Başka bir ifadeyle ülkenin tamamında otoritesini kuramamıştı. Haçlılar'ın ve Gürcüler'in oluşturduğu ciddi tehdit karşısında, Zengî ve İldeniz'i etkisiz kılıp, Musul ve Azerbaycan'da tam hâkimiyet kurmak mümkün olamamış, her şeye rağmen bu komutanlarının yaptıklarına katlanmak zorunda kalmıştı.^[50]

[45] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 72, 78; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, Ankara 1989, s. 61.

[46] Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 166.

[47] St. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, London 1877, s. 112; C. Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", *AÜFEFAD*, 13, (1985), s. 293-296.

[48] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 141 vd.; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 105; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 147, 151; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 206-207; Reşideddin, *Camiü't-Tevârih*, II, s. 129; Kazvinî, *Târîh-i Güzide* I, s. 468; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 188-189.

[49] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 79; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 171-173; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 77-78; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 221-222; Reşideddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 115-116.

[50] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 192 vd.

B. SELÇUKLULAR'IN İRAK'TAN ÇEKİLME SÜRECİ

1. Sultan Melikşah Devri (1152-1153)

Sultan Mes'ud'un daha sağlığında iken veliahd tayin ettiği yeğeni Melikşah, Emîr Hasbeg tarafından tahta çıkarıldı. Zayıf karakterli, eğlence ve içkiye düşkün bir kimse olan yeni sultanın zayıflığından dolayı devletin kontrolü bu komutanın eline geçti. Ortaya çıkan otorite boşluğu ülke sathında iç karışıklıkların ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Uzun süredir aradığı fırsatı bulduğuna inanan Halife Muktefi, Irak-ı Arab'daki Selçuklu varlığına son vermek için veziri İbn Hubeyre ile birlikte harekete geçti. Bu amaçla topladığı orduyla önce Bağdat'daki Selçuklu şahnesini ve askerlerini kovdu. Sonra da Hille, Kûfe, Vâsıt, Tekrit ve Basra'yı ele geçirdi (Aralık 1153-Ocak 1154). Bu gelişmelere müdahale etmek isteyen Sultan Melikşah'ın bölgeye gönderdiği ordu başarılı olamadı. Durumun gittikçe kötüleşmesi üzerine Selçuklu devlet adamları ve komutanları Emîr Hasbeg'in başkanlığında toplanarak Melikşah'ın tahttan indirilip, yerine Melik Muhammed'in geçirilmesine karar verdiler. Bu karar gereğince Muhammed tahta geçirildi.^[51]

Melikşah dönemi kısa ve başarısız bir dönem olmuştur. Bunun sebebi ise, onun bir hükümdarda olması gereken hasletlere sahip olmaması ve zayıf şahsiyetidir. Eğlence hayatından başka bir tutkusu olmayan bu sultanın böyle bir göreve uygunsuzluğu sebebiyle, Sultan Mes'ud'un ölümünden sonra devletin içerisinde otorite boşluğu oluşmuş, bu yüzden de Halife Muktefi'nin Irak'taki Selçuklu yönetimini tasfiye hareketleri önlenememiştir.^[52]

2. Sultan Muhammed Devri (1153-1160)

Sultan Muhammed'in tahta oturduktan sonra ilk icraatı kendisini saltanat makamına getirten komutanları Hasbeg ve Zengî Candar'ı öldürtmek oldu (14 Nisan 1153). Bunların kesik kafalarını gözdağı vermek amacıyla başta Azerbaycan Atabegi İldeniz olmak üzere diğer komutanlarına gönderdi. Ancak gözdağı vermek için yapılan bu hareket ters tepmiş, onların kendisinden yüz çevirmelerine yol açmıştır.^[53]

[51] İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîkin*, s. 93; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 142-143; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 105; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 147, 152-153; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 207; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 89-91; Süryani Mihail, *Vekâinâme*, s. 171; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 392; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 197-201.

[52] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 201.

[53] Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 208-211; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîkin*, s. 94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 143-144; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 105; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 245, 250-151; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 153; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 205-206.

Sultan Muhammed'in hükümdarlığı döneminde de isyanlar bitmedi. Özellikle meliklerin isyanları onu bir hayli uğraştırdı. Sultan Mes'ud'un ölümüyle birlikte 1146 yılından beri tutulduğu hapis hayatından kurtulan Melik Süleymanşah, yeğeni tahttan uzaklaştırarak yerine geçmek için isyan etti. Hemenan'ı ele geçirerek, kendisini burada sultan ilân etti ise de kısa sürede içki ve eğlenceye dalması üzerine kendisine yardım eden bütün Emîrlerin desteğini yitirdi ve saltanatı bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Onun gitmesinden sonra Sultan Muhammed tekrar tahtına geri döndü.^[54]

Süleymanşah, bu isyan hareketinden sonra şansını bir daha denedi. Bu sefer de Halife Muktefi ve yeğeni Melikşah ile ittifak kurarak Sultan Muhammed'in üzerine yürüdü. Tarafların Aras Nehri kıyısında yaptıkları savaşı isyancılar kaybetti (Haziran-Temmuz 1156)^[55]. Sultan Muhammed bu olaylardan sonra kendisi için tehlike olarak gördüğü Melik Çağrışah'ı tutuklattı ve hapse attırdı.^[56]

Halife Muktefi'nin Irak'taki faaliyetlerini yakından takip eden Sultan Muhammed, Tekrit Hâkimi Mes'ud Bilâl'i bir ordu ile onun üzerine gönderdi. Bağdat yakınlarında Bikemzâ denilen yerde yapılan savaşta Mes'ud Bilâl yenilgiye uğradı (10 Ekim 1154).^[57] Bu savaştan sonra Bağdat üzerine bir sefere hazırlanan Sultan Muhammed, kendisini rahatsız edebilecek bir isyan hareketine meydan vermemek için kardeşi Melik Arslanşah'ı gözaltında tutmak istedi ise de, Azerbaycan Atabegi İldeniz ondan önce davranarak, aynı zamanda üvey oğlu olan bu meliki Azerbaycan'a kaçırttı.^[58] Bu durum, Bağdat seferinin birkaç yıl gecikmesine sebep oldu. Neticede, Sultan Muhammed Şubat-Mart 1157 tarihinde büyük bir orduyla gelip Bağdat'ı kuşattı. Haziran 1157 tarihine kadar süren birkaç aylık mücadeleye rağmen Musul Atabegi Kutbeddin Mevdûd'un güya yardım için gönderdiği komutanı Zeyneddin Ali Küçük'ün planlı ihaneti yüzünden şehir ele geçirilemedi. İldeniz'in isyan ettiği haberinin gelmesi üzerine kuşatmayı durdurarak bütünağırılıklarını bırakıp ülkesine geri döndü.^[59]

[54] Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 251-255; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 211-212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 177-178; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 206-209.

[55] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 177-178; İbnü'l-Esîr, *Atabekîyye*, s. 108-109; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 164-165; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 218-221; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîkin*, s. 119-120; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 209-211.

[56] Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 223-224; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 211-212.

[57] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 156-157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 167-168; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 214-217; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 394; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 271-272; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 213-215.

[58] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 158; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 215-216.

[59] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 168-175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 181-183; İbnü'l-Esîr, *Atabekîyye*, s. 113-114; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 226-232; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 94-98; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 256-257; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîkin*, s. 119; Reşiduddin, *Camiü't-Tevârih*, II, s. 148-152; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 216-221.

Böylece, Bağdat üzerine yapılan bu son sefer de neticesiz kalmış ve Abbâsî Halifeliği'nin bölgedeki hâkimiyeti tescillenmiş oluyordu.

Sultan Muhammed, Aralık 1159-Ocak 1160 tarihinde genç bir yaşta Hemedan'da vefat etti.^[60] Kısa süren saltanatı süresince meydana gelen bütün iç mücadelelerden galip çıkmayı başaran Sultan Muhammed, meliklerin ve Emîrlerin siyâsî ihtiraslarına set çekerek saltanatını tam olarak kabul ettirmeyi başarabilmişti. Bu mücadelelerden fırsat bulduğu an, Irak Selçuklular'ı Devleti için en büyük tehlikelerden birisi olan ve Irak'ı ele geçirmek suretiyle Selçuklular'ın buradaki varlığına son vermeyi amaçlayan Abbâsî Hilâfeti'ne karşı harekete geçmiş ise de başta Musul Atabeğliği ve Atabeg İldeniz olmak üzere bazı Emîrlerin ihanetleri neticesinde başarıya ulaşamamıştı. Bu durum ise, Irak'ın tamamen Selçuklular'ın elinden çıkmasına sebep olmuştu. Sultan Mes'ud'un ölümü sonrasında meydana gelen istikrarsız ortam onun hükümdarlığı döneminde bir nebze olsun istikrara kavuşmuştur. Saltanatı döneminde İldeniz'in devleti ele geçirme emellerini engellemiş ve onu etkisizleştirmeyi başarabilmiştir.^[61]

3. Sultan Süleymanşah Devri (Mart 1160-Ekim 1160)

Sultan Muhammed'in ölümünden sonra Selçuklu komutanlarının aralarında aldıkları karar gereğince Süleymanşah tahta oturtuldu (22 Mart 1160) ve Melik Arslanşah da ona veliaht yapıldı. Tahta geçtikten sonra Halife Müstencid Billâh'a elçi göndererek adına hutbe okutmasını istedi ise de bu istek Selçuklu hâkimiyetini tekrar kabul etme anlamına geleceği için kabul edilmedi.^[62]

Süleymanşah'ın saltanatına hemen tepki geldi. Melikşah isyan etti ve Halife Müstencid'e elçi yollayarak kendi adına hutbe okutmasını, aksi halde Bağdat üzerine sefer düzenleyerek isteğini zorla gerçekleştireceğini bildirdi. Bu durum karşısında Halife'nin veziri İbn Hubeyre, parayla satın aldığı bir carie vasıtasıyla Melikşah'ı zehirletmek suretiyle öldürttü (21 Mart 1160).^[63]

Süleymanşah devlet işleri ile uğraşmak yerine içki ve eğlence âlemlerine dalarak, yönetimi vezirine ve diğer bürokratlarına bıraktı. Devletin

[60] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 208; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 191; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 257; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 259; Sibt, *Mir'atu'z-Zeman*, I, s. 234; Reşideddin, *Camiü't-Tevârih*, II, s. 152; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 221.

[61] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 223.

[62] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 211; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 259-262; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s. 192; Süryani Mihail, *Vekâinâme*, s. 185; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 398; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 227-229.

[63] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 217; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 262-263; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, X, s.192; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 229 vd.

kötü bir duruma sürüklenmesi üzerine Selçuklu komutanları onu tahttan indirerek hapsedtiler (4 Ekim 1160). Yaklaşık altı aylık bir hapis hayatından sonra da Alâü'd-Devle kalesinde öldürttüler. Komutanlar vardıkları anlaşmaya göre tahta Arslanşah'ı oturttular.^[64]

Süleymanşah, hayatı boyunca çok kötü bir görüntü sergilemiş ve belki de hiç bir Selçuklu sultanının olamadığı kadar başarısız olmuştur. Eğlenceye ve içkiye aşırı düşkünlüğü ve mücadeleden hoşlanmayan karakteriyle, sultanlık makamına defalarca gelmesine rağmen her seferinde başarısız olmuştur. Onu Selçuklu hanedanının en silik ve başarısız hükümdarı olarak vasıflandırmak yanlış olmaz.^[65]

C. İLDENİZLİ VESÂYESİ VE YIKILIŞ

1. Sultan Arslanşah Devri (1160-1176)

Arslanşah'ın tahta geçmesini üvey babası Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz sağlamıştı. Bu güçlü Selçuklu Emîri esasen onu bir simge gibi kullanarak, kendi hâkimiyetini kurmuştu. Bu durum Irak Selçuklular'ının Emîrleri arasında tepki çekmiş ve itirazlar olmuştur. Bunların peşinden de isyan girişimleri ortaya çıkmıştı. İldeniz, vesâyeti altındaki üvey oğlunun saltanatını korumak için bütün itirazları ve isyan girişimlerini tek başına göğüslemiş, her başarıdan sonra devlet üzerindeki hâkimiyetini bir kat daha perçinlemişti.

İldeniz'in vesâyetindeki Arslanşah'ın saltanatına en büyük tepki Rey hâkimi Emîr İnanç tarafından geldi. O ve diğer muhalif Emîrler, Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed'i yanlarına alarak isyan bayrağını çektiler. İldeniz, bu isyancıları Hemedan yakınlarında Ferruhîn'de bozguna uğratmayı başardı (Ocak 1161).^[66] Melik Muhammed ile birlikte isyan girişiminde başarılı olamayan emîrler bu sefer de Sultan Melikşah'ın oğlu Melik Mahmûd'u yanlarına alarak tekrar isyan ettiler. Halife, eskiden beri Irak Selçuklular'ını sarsan bu gibi girişimleri desteklediği için veziri İbn Hubeyre bu isyancılara yardım etti. Ancak isyancılar Sâve yakınlarında yaptıkları savaşta bozguna uğramaktan kurtulamadılar (3 Ağustos 1161).^[67]

[64] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 220-221; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 263-264; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 196, 198; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 101-102; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 230-231.

[65] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 231.

[66] Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 265-266; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 102-103; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 273; Reşideddin, *Camiü't-Tevârih*, II, s. 162-163; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 235-237.

[67] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 222-223; Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975, s. 42-44.

Halife isyancılara yardım ile yetinmeyerek veziri İbn Hubeyre vasıtasıyla ülke içerisinde karışıklık çıkartmak için Selçuklu Emîrlerini sürekli teşvik etti. Bunun neticesinde Arslanaba (1161), Aksungur Ahmedîlî (1167-68), Emîr İnanç (1166-1169), Bercem el-Yıvâî ve İbn Senkâ (1172-73) ile Şemle (1175) isyanları ortaya çıktı. Birbiri ardına patlak veren bu isyanlar güçlkle bastırılabilirdi.^[68]

Sultan Arslanşah, sabık Süleymanşah gibi yaparak, saltanatını meşrulaştırmak ve Irak-ı Arab'da Selçuklu hâkimiyetini tekrar kurmak için Halife Müstencid'e elçi göndererek, adına hutbe okunmasını ve Sultan Mes'ud dönemindeki statüye dönülmesini istemişti. 1040-1152 yılları arasında Selçuklu tâbiyyetinde kalan Abbâsî Hilâfeti, Irak hâkimiyetini savaşmadan Selçuklular'a vermeye niyetli olmadığı için Müstencid Billâh bu isteği hemen reddetmişti.^[69] Türkler'e karşı yapılan mücadelelerin simge şahsiyeti ve Abbâsîlerin önemli devlet adamı vezir İbn Hubeyre 27 Mart 1165 tarihinde vefat etmiş, akabinde de 20 Aralık 1170 tarihinde Müstencid Billâh ölmüş ve yerine oğlu Mustedî geçmişti. Bu dönemde Abbâsî Hilâfeti'nin sanıldığı kadar sağlam bir bünyeye sahip olmadığı görülmüştü. Tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi hizmetinde bulunan gulâm Türk Emîrlerinin baskıları ve Arap kabilelerinin isyanlarıyla sarsılmıştı.^[70]

Arslanşah'ın saltanatı zamanında Kafkaslar'da Gürcüler'le büyük bir mücadele yaşandı. Gürcü Kralı III. Bagrat (1156-1184), İldeniz'in Irak'ta uzun süren meşguliyetlerinden istifade ederek Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya saldırılarda bulunup, Anı şehrini ele geçirdi (Haziran-Temmuz 1161). Gürcüler'den intikam almak için harekete geçen Doğu Anadolu'daki Türk beyliklerinin birleşik ordusu Anı önlerinde III. Bagrat'ın ordusuna yenildi (Ağustos 1161 sonları). Bundan sonra da Gürcü saldırıları durmaksızın devam etti. Tehdidi kaynağında yok etmek için bizzat harekete geçen İldeniz, Sultan Arslanşah ile birlikte Anadolu'daki Türk beyliklerinin kuvvetlerini de yanına alarak büyük bir ordu ile Gürcistan'a girip tahribatta bulundu. Gürcü Kralı ülkesini savunmak için Türkler'in karşısına çıktı; ancak 13 Temmuz 1163 tarihinde Gag Ovası'nda ağır bir yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Zafer sonrasında Anı şehri uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirildi (Mart-Nisan 1164). Zor durumda kalan Gürcü Kralı, Arslanşah'a elçi göndererek barış istemek zorunda kaldı. Taraflar arasında barış yapıldı ise de bu ancak on yıl sürdü. Bu sürenin sonunda kendini güçlü hisseden III. Bagrat'ın saldırıları tekrar başladı ve Ekim 1174 tarihinde Anı'yı tekrar ele geçirdi. İldeniz'in teşvikleriyle ikinci Gürcistan seferine

[68] Bu isyanlar hakkında geniş bilgi için bkz., Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 239-248.

[69] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 268.

[70] Geniş bilgi için bkz., Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 249-255.

çıkan Sultan Arslanşah yolda hastalanınca sefere devam edemedi. İldeniz, Doğu Anadolu Türk beyliklerinin kuvvetleriyle birlikte seferi devam ettirdi. Birleşik Türk ordusu Gürcistan içlerinde büyük saldırılar düzenledi ve tahribâtlarda bulundu. Türkler'in karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Gürcü kralı ormanlarda saklanarak kendisini kurtardı. Seferin sonunda Anı Türkler tarafından kuşatıldı ise de ele geçirilemedi (1175).^[71]

Resim 14:

Kars'a 40 km uzaklıkta bulunan, günümüzde harebeye dönmüş Anı şehrinin tasviri bir resmi

<https://bit.ly/2NuCjH6>

Kardeşi Kutbeddin Mevdûd'un ölümünden sonra Musul üzerine bir sefer düzenleyen Atabeg Nûreddin Mahmûd yeğeni Seyfeddin Gâzi ve veziri Fahreddin Abdulmesih'in direnişi ile karşılaşmıştı. Bunlar İldeniz'e başvurarak yardım istediler. Musul'u kaybetmek istemeyen İldeniz, Nûreddin Mahmûd'a elçi göndererek onu bu işten caydırmaya çalıştı. Ancak çok sert ve tehdit dolu bir cevap aldı. Nûreddin, 22 Ocak 1171 tarihinde Musul'u ele geçirdi; fakat İldeniz çekindiğinden buna müdahale edemedi.^[72]

Gürcülerle yapılan mücadeleler devam ederken durumdan istifade eden Batınîler Kazvin yakınlarında üç tane kale inşa etmişler ve buralara yerleşerek Kazvin'i kuşatmışlardı. Bu tehdidi ortadan kaldırmak için harekete geçen Arslanşah, Batınî kalelerini ele geçirdi ve onların Kazvin çevresindeki varlıklarına son verdi (1164-65).^[73]

Sultan Sencer'in ölümünden sonra yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu İran topraklarını ele geçirmek için mücadele eden Hârizmşah hükümdarları, bir yandan da Irak Selçuklular'ı ile nüfuz mücadelesi yapıyorlardı. İsyancı Selçuklu Emîrlerini desteklemek suretiyle Irak Selçuklularını zor duruma düşürmeye çalışmaktaydılar. Irak Selçuklular'ı'na tâbi Nîşâbur'a gözünü diken Hârizmşah İl Arslan burayı kuşatmış ise de İldeniz'in harekete geçmesi üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştı

[71] Anonim Gürcü Vekayinâmesi, s. 343-355; İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s. 127, 134-135, 168 vd., 173, 181; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 228, 234-235; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 274, 284-285; Vardan Vartabet, *Türk Fütuhâtı*, s. 205-206, 208; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 398-399; Süryani Mihail, *Vekâinâme*, s. 186-187, 236; Anili Samuel, *Tables*, II, s. 464-465; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 255-262.

[72] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 292-294; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 151-154; İsfahânî, *Sana'l-Berku's-Şâmî*, nşr., R. Şeşen, I, Beyrut 1971, s. 94-97; İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s. 160-161; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, II, s. 331-333; Süryani Mihail, *Vekâinâme*, s. 219-220; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 409, 411-412; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 262-264.

[73] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 258; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 275-276; Reşideddin, *Camiü't-Tevârih*, II, s. 164-166.

(1166-67). Ağır Hârizm baskısına dayanamayan Nişâbur hâkimi Müeyyed Ayaba, bu olaydan bir müddet sonra kendi isteği ile İl Arslan'a tâbi oldu.^[74]

Arslanşah, Sultan Muhammed'in dul eşi Kirman prensesi ile evlenince Kirman Selçuklular'ı ile ilişkiler başladı. Bu ilişkiler zaman içinde daha da gelişti ve Arslanşah, Kirman Meliki Tuğrul'un ölümü ile ortaya çıkan taht kavgalarında da Melik Arslanşah'ı destekledi.^[75]

İldeniz 571 (1175-76)'de vefat edince^[76] oğlu Cihân Pehlivân babasının yerini aldı. İldeniz, çökmekte olan Irak Selçuklular'ı Devletini sağlam idâresi altında içten ve dıştan gelen bütün saldırılara karşı korumayı başarabilmiş, devletin sönmeye yüz tutmuş itibarını dirilterek, çevrede bulunan bütün Türk bey ve komutanlarına kabul ettirmişti. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyâsî mirasına konmak isteyen Hârizmşahlar Devleti'nin ihtiraslarına gem vurmaya başarmıştı. Bunun dışında, Kafkaslarda ciddi bir tehlike olmaya devam eden Gürcüler'e engel olmuş ve yaptığı seferlerle onları püs-kürtmüştü. Bütün Irak Selçuklular'ı tarihi boyunca devlet için büyük sorun olan Abbâsî Halifelîği'ne devletin gücünü ve kudretini göstermişti.^[77]

Üvey babasının baskılarından kurtulan Arslanşah, üvey kardeşine karşı harekete geçerek Azerbaycan üzerine bir sefer başlattı ise de hastalığı nüksesince yarıda kesmek zorunda kaldı. Ancak Arslanşah'ın kendisi için büyük bir tehlike olduğunu gören Cihân Pehlivân onu zehirleterek öldürttü (Ocak-Şubat 1176).^[78]

Irak Selçuklular'ı Devleti'nin başında simgesel, zayıf bir kişilik olarak kalan Sultan Arslanşah üvey babası İldeniz'e direnemedi. Devlet, Atabeg İldeniz tarafından yönetildi. Çocukluğundan beri birtakım emirlerin elinde, onların devlet yönetiminde daha fazla söz sâhibi olmak, makam ve mevkiilerini yükseltmek için araç olarak kullanılan Arslanşah, bu yüzden zayıf bir kişilik olarak kalmış, üvey babasının baskısı ve denetimi altında yaşamaya mahkûm olmuştu. Sağlıksız bünyesi ve liderlik vasıflarından yoksun olması da bu sonucun oluşmasında yardımcı faktörler olmuşlardı. Devri, Irak Selçuklular'ı Devleti'nin parlak dönemlerinden birisi olarak vasıflandırılabilirse de, kendisinin bunda pek fazla bir çabası olmamış, her şey İldeniz'in aklında ve ellerinde şekillenmişti.^[79]

[74] Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 114-115; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 265-266.

[75] Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 259; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 224; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 116-117; İbnü'l-Estr, *el-Kâmil*, XI, s. 289.

[76] Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 285-286; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 268; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 118; Reşiduddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 174-175.

[77] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 269 vd.

[78] Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 268; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 286; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 118; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 270-271.

[79] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 274.

2. Sultan II. Tuğrul Devri (1176-1194)

Atabeg Cihân Pehlivân, Arslanşah'ın küçük yaştaki oğlu Tuğrul'a vâsi olarak onu tahta oturttu. Diğer melikler Atabeg'in devleti tek başına yönetmeye başlamasına itirazda bulundular ve isyan ettiler. Bu cümleden olarak, Melik Muhammed, yanında Hûzistan Hâkimi Şemle'nin oğlu Şerefeddin Emîrân ile birlikte isyan etti ise de İsfahan yakınlarında yapılan savaşta Cihân Pehlivân'a yenildi ve yakalandıktan bir müddet sonra vefat etti (1175-76).^[80] İkinci isyan hareketini başlatan Melik Mahmûd orduyuyla Irak'a girerek Halifeye haber gönderip adına hutbe okutmasını istedi. Halifenin buna karşı çıkarak ordu göndermesi üzerine bölgeden ayrılmak zorunda kaldı (Nisan 1177).^[81]

Atabeg Cihân Pehlivân, çevresindeki devletlerle ilişkilerini sürdürdü. Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Selâhaddin Eyyûbî topraklarını Doğu Anadolu'ya kadar genişletmek için yoğun bir siyâsî ve askerî faaliyet yürütüyordu. O, Musul'u defalarca kuşatarak sonunda kendine tâbi hale getirmiş ve Ahlat'a kadar uzanarak burayı da ele geçirmeye kalkmıştı. Ancak, duruma müdahale eden Cihân Pehlivân siyâsî arzularına set çekmeyi başarak onu geri çekilmeye mecbur bırakmıştı (1185).^[82] Hârizmşahlarla ilişkiler Sultan Tekiş ile olan şahsî dostluğu sebebiyle barış içerisinde devam etmişti. Aynı şekilde Abbâsî Halifeliği ile ilişkiler de barış içerisinde idi. Fars Atabegleri Salgurlulara karşı sert bir siyaset uygulamış ve yaptığı seferlerle Fars'ta büyük tahribâtta bulunmuştu. Gürcülerle ilişkilerde savaş yine ön plandaydı. Cihân Pehlivân, Azerbaycan'a saldıran Gürcü Kralı'nın üzerine büyük bir ordu ile saldırmış ve onu bozguna uğratarak, barış istemek zorunda bırakmıştı.^[83]

Cihân Pehlivân, 1186 Mart sonunda kalp yetmezliğinden vefat etti.^[84] Yaklaşık 10 yıl boyunca II. Tuğrul'un adına ülkeyi tek başına yönetti. Abbâsî Hilâfeti'ni etkisiz hale getirerek, eskiden olduğu gibi vergiye

[80] Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 119-120; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 306, 309-310; Mirhond, *Târih*, IV, s. 343; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 277-279.

[81] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 352; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, X, s. 264; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 279.

[82] İsfehânî, *el-Berku's-Şâmî*, V, İstanbul 1979, s. 61-71, 164-170; İsfehânî, *Sana'l-Berku's-Şâmî*, I, s. 222a-224a; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 406-407; İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb*, II, s. 120-123; 132-134, 168-172; İbn Şeddâd, *en-Nâvadiru's-Sultaniyye*, nşr., C. eş-Şeyyâl, Kahire 1964, s. 67; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 429-430, 435-436; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 280-285.

[83] Bütün bu konularda geniş bilgi için bkz., Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 285-289.

[84] Bundârî, *Züddetü'n-Nusra*, s. 268; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 525; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 312; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 121; Sibt, *Mir'atu'z-Zeman*, I, s. 391-392; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 439; Ebû'l-Ferec, *Târihu Mutasaru'd-Duvel*, nşr., A. Salhânî, Beyrut 1890, s. 383.

bağlaması ve Selâhaddin'in Irak üzerindeki emellerini gerçekleştirmesine engel olması, onun siyâsî alandaki büyük başarılarından. Devletin önemli görevlerine ve şehirlerin vâililiklerine kendi adamlarını getirmek suretiyle devleti tamamen kontrolü altında tutmayı başarmış ve çıkması muhtemel iç buhranlar bu sayede önlenmişti.^[85]

Cihân Pehlivân ölünce yerini kardeşi Kızılarslan aldı. Onun atabegliğine başta ölen kardeşinin eşi İnanç Hatun ile oğulları İnanç Mahmûd ve Emîr-i Emîrân Ömer olmak üzere onu sevmeyen emîrler ve bunlara katılan Sultan Tuğrul birlikte isyan ettiler. Katılımlarla gittikçe güçlenen Tuğrul, Kızılarslan'ın Azerbaycan'a çekilmesi üzerine Hemedan'a girdi ve Irak Selçuklular'ı tahtına oturdu (17 Kasım 1187). Saltanatını yerleştirmek için bir takım idarî uygulamalarda bulundu ve asayiş bozan emîrleri cezalandırdı.^[86]

Selçuklular'ın can düşmanı Abbâsî Halifesi Nâsir Lidinillâh ile ittifak kurarak ondan para ve asker yardımı alan Kızılarslan Tuğrul ile mücadelede devam etti. Birkaç yıl süren savaşımlardan sonra gücünü kaybeden Tuğrul'u yakalatarak hapseden Kızılarslan kendi hükümdarlığını ilân etti. Fakat tahtta uzun süre oturamadı. Zira, evlendiği kardeşinin karısı İnanç Hatun, bir kıskançlık sebebiyle Kızılarslan'ı zehirleterek öldürttü (Ekim-Kasım 1191).^[87]

Kızılarslan, siyâsî rakibi olarak gördüğü Sultan Tuğrul'u tasfiye etmek isterken, Türk düşmanı bir politika izleyen Halife Nâsır'ın yıkıcı tavsiyelerine uymaktan öteye gidememiş, bölgedeki Türk varlığına büyük zararlar vermişti.

Kızılarslan'ın ölmesinden sonra bulunduğu hapisshaneden kaçarak tekrar yönetimi ele geçiren Sultan Tuğrul, saltanatını yerleştirmek için yoğun çaba sarf etti. Bu arada kendisine rakip olan Atabeg Pehlivan'ın karısı ve oğullarıyla mücadelelere girişti ve onlara karşı başarı sağladı. Kutluğ İnanç Mahmûd'un yardım istediği Hârizmşah hükümdarı Tekiş, Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh'ın da kışkırtması ile Irak Selçuklu Devleti'ne karşı mücadeleye başladı. Sonunda, 19 Mart 1194 tarihinde Rey yakınlarında

[85] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 291.

[86] Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 314-317; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 122-123; Ebû Hâmid, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran 1332, s. 85-86; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 442; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 293-296.

[87] Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 123-127; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 317-325, 327, 332-333; Ebû Hâmid, *Zeyl*, s. 87-89; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 442, XII, s. 32-33, 73; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 268-269; Hinduşah b. Sancar, *Tecâribu's-Selef*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1934, s. 323-324; İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistan*, II, nşr. A. İkbâl, Tahran 1320; İngilizce çev., E. G. Browne, *History of Tabaristan*, London 1905, s. 254; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 296-307.

yapılan savaşta yanındaki emîrlerin ihaneti sonucu yenilgiye uğrayan Sultan Tuğrul, savaş alanında hayatını kaybetti.^[88]

Sultan II. Tuğrul, Irak Selçuklular'ı Devleti'ni kurtarabilmek için bütün iyi niyetiyle uğraşmasına rağmen, gençliğinden kaynaklanan tecrübesizliği sebebiyle başarılı olamamış, sonuçta hayatıyla birlikte devletini de kaybetmişti. Tuğrul'un başarısızlığında en büyük faktörlerden birisi, şüphesiz onun siyâsetteki tecrübesizliği idi. Birçok kez Kızılarslan'ın ve bazı muhalif emîrlerin sözlerine kanarak güç durumlara düşmesi bunu göstermektedir. Küçük bir çocuk iken gölge bir hükümdar olarak tahta çıkarılması ve Azerbaycan atabeglerinin gerisinde kalması, büyüdüğünde onların tahakkümünden çıkmak için çaba harcamasına sebep oldu. Fakat çevresinde kendisine yardım edip, destekleyecek dirâyetli devlet adamlarının bulunmaması, onu Zahîreddin Belhî gibi din âlimlerine yöneltmiş, onların da teşvikiyle çoğu zaman yanlış kararlar alarak kendisini zor durumlara sokmuştu.^[89]

Sonuç olarak Irak Selçuklular'ı Devleti, bölünmüş Selçuklu yönetiminin batı bölgelerinde kaybettiği hâkimiyet ve otoriteyi tekrar kuramadı. İlk çeyrek yüzyıllık dönemde, Sultan Sencer'in yerinde müdahaleleri ile başta Abbâsî Halifelerinin Selçuklu hâkimiyetinden kurtulma çabaları olmak üzere, Selçuklu komutanlarının devlet üzerinde kurmaya çalıştıkları baskıları ve hanedan mensubu Selçuklu meliklerinin birbirleri ve sultanla olan ilişkilerindeki tehlikeli gelişmeler önlenmedi. Fakat Sencer'in yaşlanıp güçten düşmesi ve Sultan Mes'ud'un 1152'de ölümü ile birlikte tehditler kontrolden çıkarak devleti etkilemeye ve eldeki topraklar süratle kaybedilmeye başlandı. Orta ve Güney Irak tamamen Abbâsî Halifelerinin eline geçti. Kuzey Irak ise İmâdeddin Zengî ve onun çocuklarının kontrolünde Musul Atabegliği olarak bu bölünmüş siyâsî hayatta yerini aldı. Azerbaycan bölgesi Atabeg İldeniz'in hâkimiyetine girerek yeni bir siyâsî alan oldu. Devlet hâkimiyeti sadece Batı İran'da Hemedan ve İsfahan arasındaki dar bölgede sıkıştı kaldı. Çökmesi an meselesi iken İldeniz ve oğulları sâyesinde 1194 yılındaki Hârizmşah yenilgisine kadar Irak Selçuklu Devleti ayakta kalmayı başardı. Irak Selçuklular'ı, yaklaşık üç çeyrek asır boyunca İran'ın batısından başlayarak Suriye'ye kadar uzanan bütün batı bölgelerinde yeni oluşan Türk devletleri için gerekli zemini oluşturdu. Bu devletin en büyük tarihi başarısı olarak bunu görmek doğru olacaktır.

[88] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 96-98; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, II, s. 333-337; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 269-270; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 127-136; Ebû Hâmid, *Zeyl*, s. 89-90; Cüveynî, *Târîh-i Cihangûşa*, II, Türkçe çev., M. Öztürk, Ankara 1998, s. 23, 24, 25-26; Sibt, *Mir'atu'z-Zeman*, II, s. 444; Kadî İmâdeddin, *el-Bustânü'l-Câmî Tevârîhu'z-Zemân*, nşr., C. Cahen, "Une Chronique du VI/XIIe siècle, Bustan al-Jami", *BEO*, VII-VIII, 1937-38, s. 152; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 309-323.

[89] Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 322 vd.

Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

V. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ

A. KURULUŞ SÜRECİ

1. Kuruluş

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu, Selçuklu ailesinin atası Selçuk Bey'in beş oğlundan birisi olan Arslan Yabgu'nun torunu, Kutalmış'ın oğlu Süleymanşah'tır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde Tuğrul Bey'in hizmetinde bulunan Kutalmış, amca çocukları ile girdiği taht mücadelesinde son savaşını 1064 yılında Alparslan'a karşı vermiş, hem savaşı hem de hayatını kaybederken çocukları da tutsak alınmıştı.^[1] Sultan Alparslan'ın daha sonra Kutalmışoğullarını Anadolu'ya gönderdiği bilgisi kaynaklara yansımış^[2] ise de Süleymanşah ve kardeşlerinin 1073-74 yıllarında Urfa-Birecik taraflarında ortaya çıkıp olayların içinde yer almaya başlamaları, onların Melikşah'ın hâkimiyetini kurma mücadelesi sırasında fırsatını bulup hapisten kaçtıklarını ve

- [1] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, Türkçe çev., Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, s. 48-49; Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukıyye*, Türkçe çev., Necati Lugal, Ankara 1943, s. 21-22; İmâdeddin İsfahânî (Bundârî), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Uhra*, çev., Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, İstanbul 1943, s. 27; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 148-149.
- [2] Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiut-tevârih*, nşr., Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 28, 39; Süryani Mikhail, *Vekainâme*, Türkçe çev., Hrانت D. Andreasyan, s. 25, 29 (Türk Tarih Kurumu'nda basılmamış nüsha); Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Târih-i Güzide*, nşr., A. Hüseyin Nevali, Tehran 1364, s. 434-435; *Anonim Selçuknâme*, nşr., Nadire Celalî, Tehran 1999, s. 78; Türkçe çev., Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkun, Ankara 2014, s. 35.

Anadolu'ya geldiklerini göstermektedir.^[3] Devrin kaynaklarında gerek Malazgirt Savaşı öncesinde gerekse sonrasında Anadolu'nun fethine katkı sağlayan hânedan mensupları ve Türkmen beylerinin faaliyetleri aktarılrken Kutalmışoğullarından hiç bahsedilmemesi bununla ilgili olsa gerektir.^[4]

Urfa-Birecik taraflarında bulundukları sırada Suriye ve Filistin'i yurt tutmaya çalışan Uvakoğlu Atsız ile Türkmen beylerinden Şöklü arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve bunlardan ikincisinin daveti üzerine Kutalmış'ın oğullarından Alp İlig, Devlet ve adı kaynaklarda belirtilmeyen bir diğer kardeşleri ve amcaları Resultekin'in oğlu 1074'de Suriye'ye yönelirken.^[5] Süleymanşah ile Mansûr aynı yılın sonlarında Büyük Selçuklu Devleti'nin tâbiyyetinde olan Mirdâsoğullarının hâkimiyetinde bulunan Haleb'i kuşattılar.^[6] Mirdâsî Emîri Nasr'ın Sultan Melikşah adına şehri idâre ettiğini belirtmesi ve bir miktar mal vermesi üzerine kuşatmayı kaldıran Kutalmışoğulları, kuzeye yönelerek bu defa Antakya'yı kuşattılar. Şehrin Bizanslı valisi ile bölgeyi akınlardan korumak karşılığında yıllık 20.000 dinar vergiye bağlayıp^[7] kuzey istikâmetinde ilerlemeye devam ettiler. Yolları üzerindeki Martavkusta hâkimiyetindeki Konya'yı ve Romanos Makri hâkimiyetindeki Gevale'yi ele geçiren Mansûr ve Süleymanşah, Bithynia bölgesine geldiler.^[8] Bazı İslâm kaynakları 1075'de İznik'in feth edildiğini bildirmekle^[9] birlikte, kuşatma aletlerinden yoksun Türkmenler'in kısa sürede İznik gibi müstahkem bir şehri savaş ile ele geçirmesi ve bölgede yaşananları ayrıntıları ile anlatan Bizans kaynaklarının böyle önemli bir meselede suskun kalması dikkat çekmektedir. Bununla birlikte 1075 yılına gelindiğinde Marmara sahillerine ve İstanbul Boğazı'na kadar ilerlemeleri,^[10] belli bir coğrafya üzerinde hâkimiyet kurmaları ve Bizans İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale edebilecek askerî ve siyâsî etkinliği ulaşmaları, Kutalmışoğulları'nın artık devletlerini kurduğunu gösterir.^[11]

[3] Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 262-263; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, İngilizce'den Türkçe'ye çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 328.

[4] Krş., Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 46.

[5] Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, neşr., Ali Sevim, Ankara 1968, s. 174-175; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1983, s. 68-69; Turan, *Türkiye*, s. 48; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 88.

[6] Sibt, *Mir'âtü'z-Zeman*, s. 175; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 69; Turan, *Türkiye*, s. 48.

[7] Sibt, *Mir'âtü'z-Zeman*, s. 175; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 70; Turan, *Türkiye*, s. 48.

[8] Anonim *Selçuknâme*, s. 79; Türkçe çev., s. 35-36; Turan, *Türkiye*, s. 54.

[9] Azîmî, *Tarih (Selçuklularla İlgili Bölümler: H.430-538=1038/39-1143/44)*, neşr ve Türkçe çev., Ali Sevim, Ankara 1988, s. 16; Türkçe çev., s. 21.

[10] Attaleiates, *Tarih*, s. 202-203.

[11] Kuruluş ile ilgili ileri sürülen görüşler için bkz., İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sa:10-11, Sene 1979-1980, İstanbul 1981, s. 1-28; ayrıca bkz., Mehmet Ersan-Mustafa Alica, *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçuklular'ı*, İstanbul 2013, s. 34 vd.

2. Gâzi Süleymanşah (1075-1086)

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Gâzi Süleymanşah, 1071 Malazgirt yenilgisinden sonra Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan sarsıntıların yarattığı imkânları iyi kullandı. İlk olarak Anadolu'da bulunan imparatorluk orduları komutanı Nikephoros Botaneiates'in taht iddiasıyla Kütahya'dan hareket etmesi üzerine, İmparator VII. Mikhail Dukas (1071-1078)'in âsi komutanın İstanbul'a ulaşmasına engel olması yönündeki yardım teklifini kabul etti ve taraflar arasında Türkiye Selçuklular'ının Bizans İmparatorluğu tarafından tanınması şeklinde değerlendirilebilecek bir anlaşma yapıldı. İmparator ile yaptığı anlaşmaya uygun hareket eden Süleymanşah, 1078 yılı başında İznik'e girmeye çalışan Botaneiates'e engel oldu. Ancak Botaneiates, Bizans'a sığınmış olan ve o sırada yanında bulunan Selçuklu Şehzâdesi Elbasan/Erbasan vasıtasıyla Süleymanşah nezdinde girişimde bulunarak, onu, imparator Mikhail ile yaptığı anlaşmayı bozmaya ve kendisi ile yeni bir anlaşma yapmaya ikna etti.^[12] İznik'de bulunanların imparatorluk mücadelesine destek verdiğinin görülmesi üzerine şehre giren Botaneiates'in yanında Kutalmış'a bağlı kuvvetlerin de bulunduğu, aynı yıl Edirne'de isyan eden Bryennios'a karşı yardımı istendiğinde Süleymanşah'ın İznik'te olmasından anlaşılmaktadır.^[13]

Botaneiates, Süleymanşah'ın sağladığı destek ile yaklaşık bir ay sonra İstanbul'da imparatorluk tacı giydi. Kendisine eşlik eden Selçuklu kuvvetleri de Üsküdar'da karargâh kurdular. İmparatorluk tahtına oturan Botaneiates, başkaldıran ve büyük bir ordu ile Edirne'yi ele geçirdikten sonra İstanbul'a yönelen Nikephoros Bryennios'a karşı yardım istediğinde, Süleymanşah 2000 kişilik atlı birlik göndererek Botaneiates'e desteğini devam ettirdi.^[14]

Kutalmışoğulları'nın Anadolu'nun diğer ucunda başına buyruk hareket ederek, yeni bir devletin kuruluş sürecini başlatmış olmaları üzerine Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 1078 yılında Emîr Porsuk yönetiminde bir orduyu harekete geçirdi. Emîr Porsuk Marmara Bölgesi'ne ulaştığında, Bryennios isyanının bastırılması için yardıma giden ve bu ayaklanmanın bastırılmasına önemli katkı sağlayan Kutalmışoğullarından Mansûr'un o sırada İstanbul'da olduğu için teslimini istedi. Bu talebi geri çeviren

[12] Attaleiates, *Tarih*, s. 238, 260-263; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 134-135; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s. 68-69; Ayönü, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s.600.

[13] Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 147.

[14] Attaleiates, *Tarih*, s. 272-273, 283-284; Ayönü, "Osmanlılardan Önce Rumeli'de Türkler (1302-1313)", *Tarih İncelemleri Dergisi*, XXI/2, 2006, s. 18; Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa:25, 2009, s. 62.

İmparator, Emîr Porsuk ile savaşa giden Mansûr'a askerî yardımda da bulundu.^[15] Ancak Mansûr, taraflar arasında yapılan savaşı ve hayatını kaybetti. Bölgede daha fazla kalamadığı anlaşılan Emîr Porsuk geri çekilirken, Süleymanşah geride kalan Türkmenler'in kendisine katılımıyla daha da güçlendi.^[16]

1080 yılına gelindiğinde yeni bir taht iddiacısının, Nikephoros Melissenos'un ortaya çıkması yeni arazi kazanımları açısından Süleymanşah'ın işini kolaylaştırdı. Süleymanşah'ın şahsında kendisine güçlü bir müttefik bulan Nikephoros Melissenos, Bizans imparatorlarına özgü kıyafetler giyerek İznik'te kendisini imparator ilan ettikten sonra Batı Anadolu'daki şehirleri dolaşıp "imparatorluğunu" tanıtmaya çalışırken, bütün bu yerleri kendisini destekleyen Süleymanşah'a teslim etti. Böylece Süleymanşah, çok kısa bir sürede ve güç kullanmadan Batı Anadolu'nun neredeyse bütün şehirlerine hâkim oldu.^[17]

Bu gelişme karşısında İmparator Nikephoros Botaneiates, asi Nikephoros Melissenos'u yakalamak ve Süleymanşah'ı cezalandırmak üzere Hadım Ioannes komutasında bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. 1081 yılı başlarında Bizans kuvvetleri İznik'i kuşattığında Süleymanşah, Melissenos ile birlikte Eskişehir taraflarında bulunuyordu. Süleymanşah'ın şehirde bırakmış olduğu Nâibi'nin, Hadım Ioannes'i oyalayıcı girişimleri, şehirdeki Türk garnizonunun direnişi ve Süleymanşah'ın yetişmek üzere olduğu haberi, Bizans birliklerini geri çekilmek zorunda bıraktı. Birkaç ay sonra Süleymanşah, yanında Nikephoros Melissenos da olduğu halde Kadıköy'e geldiler. Nikephoros Melissenos'un İmparator ilan edilmesi beklenirken, önce davranan ve Melissenos'u da *caesar*lık vaadi ile kendi hükümdarlığına ikna eden Aleksios Komnenos 1081 yılında tahta oturdu.^[18]

Aleksios Komnenos imparator olduğunda, Türkiye Selçuklular'ı Bit-hynia Bölgesi'nde hâkimiyetini kurmuş, İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasına karakollar kurarak gelip geçen ticaret gemilerinden vergi almaya başlamıştı. Anna Komnena'nın ifâdesiyle Türkler "neredeyse denizi (Boğaz'ı) aşacak" duruma gelmişti.^[19]

[15] Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ile Kutalmışoğulları arasındaki münâsebetlerde Bizans yönetiminin tutumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ayönü, "Büyük Selçuklular-Türkiye Selçuklular'ı Arasındaki Çatışmalarda Bizans İmparatorluğu'nun Tutumu (Sultan Melikşah Devri)", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir 2008, s.333-343.

[16] Abdül-Farac, *Tarih*, I, s. 328-329; Turan, *Türkiye*, s. 57-58; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 66.

[17] Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 173-174; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 71.

[18] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 81 vd; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 157-160; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 71-72.

[19] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 124.

Tehlikenin çok yakın olduğunu gören Aleksios Komnenos, ilk olarak İstanbul Boğazı'nın Anadolu sahillerinde yerleşmiş olan Selçuklu kuvvetlerine baskınlar düzenledi. Kısmen başarılı da oldu. Ancak Balkanlar'da ortaya çıkan Norman ve Peçenek tehdidi karşısında Süleymanşah ile anlaşmak zorunda kaldı. Yapılan görüşmeler sonucunda Drakon Çayı Antlaşması imzalandı (1082). Bu anlaşmaya göre Süleymanşah kuvvetlerini Drakon Çayı gerisine çekecek, bu Çay'ı aşarak Bizans arazisine saldırı düzenlemeyecekti.^[20] Bu anlaşma ile Selçuklular boğaz kıyılarından çekilirken, Bizans İmparatorluğu da Drakon Çayı'nın doğusunda kalan bölgelerin Türk yurdu olduğunu kabul etmiş oldu.

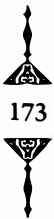
Drakon Çayı Antlaşması ile sınırlarını Boğazlardan daha doğuya çeken ve Bizans'tan gelebilecek tehlikelere karşı ülkesini güvenceye aldığı kanaatine varan Süleymanşah'ın, bundan sonra Anadolu'nun diğer bölgelerinde de hâkimiyetini sağlamlaştırmak, siyâsî birliği kurmak ve Büyük Selçuklular ile olan ailevî rekabeti sürdürmek düşüncesiyle hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Bizans İmparatoru ile anlaşma yapan Süleymanşah'ın Anadolu'daki ilk faaliyet alanı Çukurova oldu. 1082 yılında Çukurova'ya girip Tarsus'u fethettikten hemen sonra Şîî mezhebine mensup Trablusşâm Hâkimi Tâlib b. Ammâr'dan Tarsus'a kadı ve hatip göndermesini istemek suretiyle Abbâsî Halifesi'ne, kendi sultanlığını tanıması konusunda mesaj göndermiş oldu. 1083 yılı sonunda Adana, Misis ve Anazarba'yı feth ederek Çukurova'da hâkimiyetini kuran Süleymanşah, güvenliği sağlamak üzere adı geçen şehirlere garnizonlar yerleştirdikten sonra başkenti İznik'e döndü.^[21]

Ertesi yıl Ermeni Philaretos'un hâkimiyetindeki Antakya'da hapis tutulan Philaretos'un oğlu Barsama ile şehrin valisi İsmâîl'in daveti üzerine Süleymanşah, yine bu bölgeye geldi. Ordusuyla birlikte on iki günde Antakya'ya ulaşan Sultan, 13 Aralık 1084'te şehri, 12 Ocak 1085'te ise iç kaleyi fethetti. İç kalede direniş gösterilmesine rağmen Sultan halka aman verdi, şehrin yağmalanmasına izin vermedi, ele geçirilen ganimetlerin dışarı çıkarılmasını yasaklayarak bu malların ticaretinin Antakya içerisinde yapılmasını emretti. Şehrin en büyük kilisesini camiye çeviren ve dinî inançlarını özgürce yaşayabilmeleri ve yaşatabilmeleri için Hristiyan halka iki yeni kilise inşa etme izni veren Sultan, elde ettiği bu

[20] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 125-126; Turan, *Türkiye*, s. 61; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 73-75.

[21] Azîmî, *Tarih*, s. 19; Türkçe çev., s. 24; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zeman*, s. 217, 229; Turan, *Türkiye*, s. 69; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 110.

Resim 15:
Antakya
Kalesi'nin
gravürü.

[https://goo.gl/
MxhxjC]

başarıyı Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a bir elçi ile bildirdi.^[22]

Antakya'nın fethi, Süleymanşah ile daha önce Antakya'yı kuşatan, ancak ele geçiremeyen ve şehrin hâkimi Philaretos ile yıllık cizye ödemesi şartıyla bir anlaşma yapan Büyük Selçuklular'a tâbi Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'i karşı karşıya getirdi. Irak ve Kuzey Suriye'de hâkimiyet alanını genişletme gayreti içinde olan

Şerefüddeve Müslim, bir yandan Sultan Melikşah'a kırgınlığı nedeniyle Tutuş'un hizmetine girmiş bulunan Artuk Bey vasıtasıyla Türkiye Selçukluları'na karşı ittifak girişiminde bulunurken,^[23] diğer yandan da Süleymanşah'ın Antakya'dan sonra Haleb'i ele geçirme ihtimaline karşı önlem almaya çalışıyordu. Şehrin savunulmasına yardımcı olması için Haleb'e takviye kuvvet gönderirken, Haleb'teki Nâibi vasıtasıyla daha önce Philaretos'un ödemekte olduğu cizyeyi bundan böyle Süleymanşah'ın ödemesini istedi.^[24]

Süleymanşah'ın bu isteği reddetmesi üzerine iki taraf orduları 20 Haziran 1085 tarihinde Haleb ile Antakya arasındaki Amik Ovası'nda bulunan Kurzâhil'de karşı karşıya geldiler. Türkmen beyi Çubuk'un saf değiştirmesinin de etkisiyle Süleymanşah savaşı kazanırken, Şerefüddeve Müslim mağlup ve maktul düştü.^[25] Büyük Selçuklular'a tâbi olmakla birlikte Arap Ukayloğulları Emîrliği'nin sınırlarını Suriye ve Irak'ta genişletmek arzusunda olan, Selçuklular aleyhinde olabilecek her türlü girişimin içinde yer alan Şerefüddeve Müslim'in ortadan kaldırılması, Selçuklu hâkimiyetinin Suriye ve Filistin'de yerleşmesine çok önemli katkı sağladı.^[26]

[22] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 194; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 128-129; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, Türkçe çev., Hrnt D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 161-162; Süryani Mikhail, *Vekainâme*, s.30; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 331; Azîmî, *Tarih*, s. 19; Türkçe çev., s. 24; Sibt, *Mir'âtü'z-Zeman*, s. 229; Turan, *Türkiye*, s. 71-72; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 108-111; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 76; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 41.

[23] İkili arasında yapılan anlaşmaya göre Şerefüddeve Müslim, Artuk Bey gibi Sultan Melikşah'a tâbilikten çıkacak, Tutuş "Büyük Sultan" olarak tanınacak, Sünni Abbâsi Halifesi ile ilişik kesilip Mısır Fatımi Halifesi'ne bağlanılacaktı. Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 114-115.

[24] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 129; İbû'l-Adım, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, Türkçe çev., Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, Ankara 1982, s. 124; Turan, *Türkiye*, s. 73-74; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 42-43.

[25] Azîmî, *Tarih*, s. 20; Türkçe çev., 25; Sibt, *Mir'âtü'z-Zeman*, s. 234-235, 243; Turan, *Türkiye*, s. 74; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 118-119.

[26] Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 119.

Süleymanşah bu galibiyetten sonra Haleb üzerine yürüdü. Şerefüddin devle Müslim'in Nâibi Şerif Ebû Ali Hasan şehri teslim etmedi. Sultan, Şerif Ebû Ali Hasan'ın "Sultan Melikşah ile görüşüp duruma göre bir karar verme" isteğini kabul ederek geri çekildi. Ancak 1086 baharında Haleb'i yeniden kuşattı. Şerif Ebû Ali Hasan, bu defa Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'a haber göndererek, Haleb'i teslim almaya davet etti. Dimaşk'ta bulunan Tutuş hiç vakit kaybetmeden harekete geçerken, gelişmeleri haber alan Süleymanşah, kuşatmayı kaldırıp Tutuş'u karşılamak üzere hazırlıklara girişti. Taraflar, Haleb'e üç mil mesafede bulunan Ayn Seylem mevkiinde karşı karşıya geldiler. Vuruşmalar bütün şiddetiyle devam ederken, Çubuk Bey ve diğer Türkmen beylerinden bazılarının Tutuş'un tarafına geçmesi, Süleymanşah'ın savaşı ve hayatını kaybetmesine neden oldu (5 Haziran 1086). Haleb kapısında defnedilen Gâzi Süleymanşah'ın vefatı Türkiye Selçuklularını sarsıntıya uğrattı. [27]

3. Fetret Devri (1086-1093)

Melik Tutuş ile tutuştuğu savaşta hayatını kaybeden Süleymanşah'ın oğulları Kılıçarslan ile Kulanarslan, 1086'da Antakya'ya gelen Sultan Melikşah tarafından tutuklanıp İsfahan'da hapsedildi. Türkiye Selçuklularında yönetimi, Süleyman Şah'ın Antakya'yı teslim almak üzere İznik'ten ayrılırken yerine Nâib olarak bıraktığı Ebû'l-Kâsım üstlendi. Ebû'l-Kâsım, doğuda güvenliği sağlamak düşüncesiyle kardeşi Ebû'l-Gâzi'yi Kapadokya'nın yönetimine tayin ederken, kendisinin de Bizans İmparatorluğu'na karşı kapsamlı bir saldırı düşüncesinde olduğu anlaşılıyor. Vaktiyle Süleymanşah'ın I. Aleksios Komnenos ile yapmış olduğu anlaşmayı bozan Ebû'l-Kâsım, Kios (Gemlik)'u ele geçirip burada bir donanma inşasına başladı. Ancak İmparatorun gönderdiği askerî birlikler, Selçuklu kuvvetlerini Gemlik'ten çıkardığı gibi kıyıda bulunan donanmayı da ateşe verdi. [28]

Bizans ile mücadele ettiği sırada, 1087'de Sultan Melikşah'ın İznik'i ele geçirmek üzere Porsuk komutasında bir ordu göndermesi Ebû'l-Kâsım'ı zor duruma düşürdü. Bu gelişme karşısında I. Aleksios'un yardımına başvurmak zorunda kaldı. Porsuk'un İznik'i düşürmesi halinde İstanbul'u

[27] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 195; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 135-136; Mateos, *Vekayinâme*, s. 168-169; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 332-333; Sibt, *Mir'âtü'z-Zeman*, s. 237, 240-243; İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb*, s. 35, 125; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 120-123; Turan, *Türkiye*, s. 74-75; Süleymanşah'ın ölümüyle ilgili iki farklı rivayet vardır. Bir rivayete göre hayatında ilk kez mağlup olan Süleymanşah üzüntüsünden intihar etmiştir. (Bkz., Anna Komnena, s. 195; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 135). Diğer bir rivayete göre ise cesedi savaş meydanında ölümler arasında bulunmuştur. (Bkz., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 135).

[28] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 197-199; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s.78-80; Turan, *Türkiye*, s. 84, 95-96.

da tehdit etmesinden endişe eden İmparator, Ebü'l-Kâsım'a destek verdi. Porsuk, İznik kuşatmasını kaldırarak geri çekildi.^[29] Ancak Sultan Melikşah, 1092 yılında bu defa Emîr Bozan'ı İznik üzerine gönderdi. Sultan Melikşah'ın İznik üzerine arka arkaya ordu sevk etmesi üzerine Ebü'l-Kâsım, kardeşi Ebü'l-Gâzi'yi vekil bırakarak Sultan Melikşah'ın yanına gitmek üzere İznik'ten ayrıldı. Yanında yüklü miktarda altın ve değerli hediyelerle yola çıkan Ebü'l-Kâsım'ı huzura kabul etmeyen Sultan, Emîr Bozan ile görüşmesi gerektiğini bildirdi. Dönüş yolunda Emîr Bozan'ın askerleri tarafından yayının kirişi ile boğularak öldürüldü.^[30]

4. Kılıçarslan (1093-1107)

Sultan Melikşah'ın 19 Kasım 1092'de hayatını kaybetmesinden sonra başlayan taht mücadelelerinin yarattığı kargaşadan yararlanan Süleymanşah'ın çocukları, tutuklu bulundukları İsfahan'dan bir rivayete göre kaçarak, diğer bir rivayete göre ise Sultan Berkyaruk tarafından serbest bırakılması üzerine yanında bulunan Yabgulu Türkmenler'i ile birlikte Anadolu'ya geldi. İznik'e ulaştığında Ebü'l-Kâsım'ın vekili sıfatıyla şehri idâre eden Ebü'l-Gâzi'nin herhangi bir direnişiyle de karşılaşmadan babasının tahtına oturarak "Sultan" unvanını aldı.^[31]

Tahta oturduğunda ilk iş olarak devleti yeniden teşkilatlandırıp, Kutsalıoğulları idâresini bir kez daha inşâ ettikten sonra İzmir ve çevresinde hüküm süren Çaka Bey^[32] ile temas kurdu ve kızı ile evlendi. Daha sonra bölgede Selçuklu otoritesinin zayıflamasını fırsat bilerek Süleymanşah'ın egemenliği altında bulunan Marmara sahillerini işgâl etmekle meşgul olan Bizans birlikleri ile mücadele ederek Ulubat ve çevresi ile Kapıdağ Yarımadası'nı fethetti. Böylelikle babası döneminde Selçuklu hâkimiyetini tanıyan sahil bölgelerinde Selçuklu egemenliğini yeniden kurdu; ancak bu durum uzun süre devam etmedi.^[33]

Bir yandan I. Kılıçarslan'ın Marmara Denizi'nin güney sahillerinde ilerlemesi, diğer yandan da nihai hedefi İstanbul olan ve bu maksatla Peçenekler ile anlaşılan Çaka Bey'in Çanakale'ye dayanması, Bizans için önemli bir tehditti. Peçenekleri Kumanlar vasıtasıyla etkisiz kılan

[29] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 201-202; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 80-82.

[30] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 202-204; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 83-85; Turan, *Türkiye*, s. 85-87.

[31] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 206; Turan, *Türkiye*, s. 96; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 95.

[32] Çaka Bey için bkz. Mustafa Daş, "Çaka Bey ve Koyun Adaları Muharebesi", *III. Deniz Harp Tarihi Semineri*, 19-21 Nisan Gölçük-Kocaeli, Ankara 2006, s. 2-5.

[33] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 206 vd.; Turan, *Türkiye*, s. 97; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 87; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 47.

İmparator I. Aleksios, Çaka Bey'i de I. Kılıçarslan eliyle ortadan kaldırdı. Şöyle ki, I. Kılıçarslan'a mektup gönderip, Çaka Bey'in hedefinin gerçekte Selçuklular olduğunu ileri sürerek onu kuşkuya düşürdü. Çaka Bey'in, Selçuklular'ın feitiş hedeflerini oluşturan alanlarda ilerleyişi de bu kuşkuyu artırdı. Çaka Bey Bizans'a karşı ilerlerken I. Kılıçarslan'ın da harekete geçmesi üzerine, meseleyi görüşmek amacıyla damadının yanına giden Çaka Bey, bir ziyafet sırasında öldürüldü.^[34] Böylece Bizans, Türkler'den gelebilecek tehlikeleri savuştururken, I. Kılıçarslan da İmparator ile yapmış olduğu anlaşma ile ülkesinin batı sınırlarını güvence altına aldığını düşünerek yönünü doğuya çevirdi.

Resim 16:
Kapıdağ
Yanmadası

[https://goo.
gl/1eBVvE]

Sultan I. Kılıçarslan, Oğuzlar'ın Anadolu'ya girişinden beri bölgede faaliyet gösteren Türk beylerinin hedefleri arasında yer alan, önemli yolların kesiştiği bir noktada bulunan ve tarih boyunca geçiş güzergâhı olarak ilgi çeken^[35] stratejik önemi haiz Malatya'yı 1095 yılında kuşattı. O sırada Malatya'da Ermeni Gabriel hüküm sürüyordu. Şehir, Gabriel'in zulmünden şikâyetçi olan sakinlerinin, özellikle de Süryanilerin yardımıyla düşmek üzere iken, Haçlılar'ın İznik'i kuşattıkları haberi geldi. Bu gelişme üzerine kuşatma kaldırıldı.^[36]

5. Haçlılar ile Mücadele

Bizans İmparatorluğu'nun savunma gücünü kıran Türkler'in Marmara kıyılarına ulaşması üzerine Papa II. Urbanus'un yaptığı Haçlı Seferi çağırısı ve yürütülen propaganda faaliyetleri etkili oldu. Farklı kesimlerden oluşan halktan topluluklar ve askerî birlikler Türklerle savaşmak, Kutsal ülkeyi kurtarmak gayesiyle yollara döküldü.^[37] İstanbul'a ilk ulaşanlar Keşiş Pierre

[34] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 247 vd., 269-271; Turan, *Türkiye*, s. 97-98; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 87-90; "Selçuklu-Bizans ilişkileri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s.601; Mehmet Şeker, Çaka Bey ve Tarihteki Yeri, *Milli Kültür Eylül 1988*, Ankara 1988, s.59-63 ; Ayönü, "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1, Yaz 2009, s.4-5.

[35] Göknur Gögebakan, "Malatya", *DİA*, XXVII, İstanbul 2003, s. 468; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 96

[36] Mateos, *Vekayî'nâme*, s.187, 190; Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 335-336; Turan, *Türkiye*, s. 98.

[37] Ayrıntı için bkz., Işın Demirkent, "Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri*, 26-27 Mayıs 1997, Bildiriler, İstanbul 1998, s. 1-14.

l'Hermite öncülüğünde hareket eden gruptu. İmparator I. Aleksios, bunları Anadolu yakasına geçirip arkadan gelecek birlikleri beklemelerini tavsiye etti. Ancak bunlar yollarına devam edip, Türklerle meskûn bölgelere saldırdınca Selçuklu kuvvetleri tarafından, pek azı hariç imha edildiler.^[38]

Düzenli birliklerden oluşan Haçlı orduları 1097'de Anadolu'ya geçti. İlk olarak Mayıs 1097'de Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi İznik'i kuşattılar. Türkler var gücü ile şehri savunmaya çalışırken, Malatya kuşatmasını yarıda bırakan I. Kılıçarslan İznik önlerine ulaştı. Şehre girmeyi denedi ise de başarılı olamadı. Şehri savunanlara haber göndererek, kendileri ile ilgili kararı yine kendilerinin vermesini istedi ve geri çekildi. Kuşatmaya daha fazla dayanamayan müdaffler, 18 Haziran 1097 gecesi şehri Bizans İmparatorluğuna teslim ettiler.^[39]

İznik önlerinden ayrılan Sultan I. Kılıçarslan ise Haçlı ordularının ilerleyişini Eskişehir yakınlarında durdurmayı denedi. 1 Temmuz 1097 tarihinde yapılan savaşta ağır kayıplar verdirmesine rağmen, kalabalık Haçlı orduları karşısında çekilmek zorunda kaldı.^[40]

Haçlılar ile yaptığı bu ilk savaşta çekilmek zorunda kalan I. Kılıçarslan, bundan sonra düşmanı yıpratmaya dönük saldırılar düzenleyerek, yolları üzerindeki lojistik kaynakları tahrip ederek^[41] ilerlemelerini güçleştirmeye çalıştı. I. Kılıçarslan ve diğer Türkmen beylerinin bütün çabalarına rağmen durdurulamayan Haçlılar, Konya Ereğlisi'ne ulaştılar.^[42] Burada Haçlı ordusundan ayrılan Tankred ve Baudouin öncülüğündeki küçük iki ayrı birlik Çukurova'ya yöneldi. Bu iki Haçlı birliği, Süleymanşah'ın fethettiği Çukurova'dan Türk garnizonlarının çekilmesine neden oldu.^[43]

[38] *Anonim Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, Ed. ve İngilizce çev., Rosalind Hill, London 1962, s. 4-5; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 306-307; Stevan Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1987, ss. 100-102.

[39] *Anonim Gesta Francorum*, s. 14-17; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 325-329; Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantum*, Türkçe çev. İlcan Bihter Barlas, *Kudüs Seferi*, İstanbul 2009, s. 65-67; Runciman, *Haçlı Seferleri*, I, s. 137 vd.; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 29-33.

[40] *Anonim Gesta Francorum*, s. 21; Fulcherius, *Gesta Francorum*, s. 68-70; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 332-333; Runciman, *Haçlı Seferleri*, I, s. 140-143; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 34-35; Turan, *Türkiye*, s. 101-102.

[41] Fulcherius, *Gesta Francorum*, s. 71.

[42] Runciman, *Haçlı Seferleri*, I, s. 144-145; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 36.

[43] Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sancte Hierosolymitanae Ecclesiae*, Almanca çev., H. Hefele, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, I, Jena 1923, s. 95-98, 101, 108; Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Almanca çev., E. ve R. Kausler, *Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem*, 2. baskı, Stuttgart 1844, s. 73-80; *Anonim Gesta Francorum*, s. 24; Ayrıntı için bkz., Ersan, "I. Haçlı Seferi Sırasında Kilikya (Çukurova)'nın Haçlılar'ın Eline Geçmesi", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhü Semineri 26-27 Mayıs 1997 Bildiriler*, İstanbul 1998, ss. 65-72.

Daha sonra Tankred buradan ayrılarak Antakya önlerine ulaşan ana Haçlı ordusuna katılırken, Baudouin Urfa'ya gitti ve burada Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurdu.^[44]

Ana Haçlı ordusu ise Kayseri ve Maraş yolunu takip ederek Ekim 1097'de Antakya önlerine ulaştı ve şehri kuşatma altına aldı. Kuşatma devam ederken, şehrin savunmasında görevli Fîrûz adlı bir dönme, Haçlılar ile irtibat kurup, 3 Haziran 1098'de şehre girmelerini sağladı. Kısa süre sonra iç kalenin de teslim olmasıyla Haçlılar Antakya'ya tamamen hâkim oldular.^[45] Yaklaşık dört ay Antakya'da kalan ve uzun süren tartışmalar-dan sonra şehrin Bohemund'a bırakılmasına^[46] karar veren Haçlı reisleri yollarına devam ederek Kudüs'e ulaştılar. O sırada Fâtımîler'in hâkimiye-tinde bulunan Kudüs 15 Temmuz 1099'da Haçlılar'ın eline düştü.^[47]

I. Haçlı Seferi sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti, İznik'i Bizans İmparatorluğu'na teslim ederken Marmara bölgesinden de çekilmek zorunda kaldı. Aynı şekilde Adalar Denizi'ne ulaşmış ve Batı Anadolu'nun önemli bir kısmını yurt tutmuş Türk toplulukları da Bizans kuvvetlerince buralardan çıkarıldılar. Türkiye Selçuklular'ı, başkent edindikleri Konya ve civarına çekilirken, yeni şartlardan yararlanan Kilikya'nın dağlık kesimindeki Ermenîler, Haçlılar'a yaptıkları yardımların karşılığı olarak Sis (Kozan) merkezli bir Baronluk kurmayı başardılar.^[48]

6. 1101 Yılı Haçlı Seferi

Haçlılar'ın Kudüs'ü ele geçirmesi Avrupa'da büyük bir coşku ve heyecan yarattı. Diğer taraftan kazanılan bu başarının kalıcı olabilmesi için insan gücüne ihtiyaç vardı. Bu yüzden I. Haçlı Seferi çağrısını yapan II. Urbanus'un ölümünden sonra yerine geçen II. Pascalıs (1099-1118), yeni bir

[44] Fulcherius, *Gesta Francorum*, s. 73-76; Albertus, *Liber Christianae Expeditionis*, s. 107, 109; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 81; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990, s. 6, 26.

[45] *Anonim Gesta Francorum*, s. 44-48; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 333-335; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 229; Runciman, *Haçlı Seferleri*, I, s. 179-180; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 41.

[46] *Anonim Gesta Francorum*, s. 76; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 152 vd., 163 vd.; *Anonim Süryani Vekayinâmesi (Anonymous Chronicle)*, İngilizce çev. A. S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, Londra 1933 (January), I. Kısım s. 71-72; Şehrin ¼'ü Bohemund'a, ¼'ü Raymond'a bırakıldı. Ancak Bohemund, Raymond'un hissesine de el koydu ve burada Antakya Haçlı Prinkepsliğini kurdu. Ayrıntı için bkz., Ersan, "I. Haçlı Seferine Katılan Asiller Arasında Cereyan Eden Mücadeleler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sa:2, İstanbul 2000, s.35-36.

[47] Runciman, *Haçlı Seferleri*, I, s. 219-221; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 54-55.

[48] Krş., Turan, *Türkiye*, s. 104; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 98-99; Ersan, *Anadolu'da Ermenîler*, s.115-117.

sefer çağrısı yaptı. Bu çağrı üzerine Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden savaşçıların katıldığı ve sayıları yüzbinlerle ifâde edilen üç ayrı ordu oluştu. 1101 yılı baharında İstanbul'a ulaşan ve İmparator tarafından Anadolu'ya geçirilen ilk ordu, Anadolu içlerinde yeni toprak kazanımları ve hâkimiyet kurmak hedefini, Malatya Hâkimi Gabriel'in daveti üzerine Malatya'ya gitmekte iken Dânişmendli Gümüştegin'in tutsak aldığı^[49] ve Niksar'da hapsedtiği Antakya Haçlı Prinkepsliği'nin kurucusu Bohemund'u kurtarma söylemiyle perdeleyerek, ilk Haçlı ordusunun takip ettiği istikâmetten farklı olarak Ankara yönünde ilerledi. Bu ordu, pek azı dışında, I. Kılıçarslan ve Gümüştegin'in birlikte hareketi sonucu Ağustos 1101'de Merzifon Ovası'nda imha edildi. Haziran 1101'de İstanbul'a ulaşan ikinci ordu da Ankara istikâmetinde ilerledi. Kendilerinden önce gelen ordu ile temas kurup onlardan haber alamadıkları için Ankara'dan güneye yöneldi. Kulu-Cihanbeyli yolunu takip ederek Konya'ya yönelen bu Haçlı ordusunun hareketinden haberdar olan I. Kılıçarslan, Merzifon Ovası'ndan ayrılarak hızla bu ordunun peşine düştü. Konya yakınlarında yakaladığı ve kuşattığı bu ikinci Haçlı ordusunu da imha etti. İznik-Eskişehir-Konya istikâmetinde ilerleyen üçüncü ordu ise Eylül 1101'de Konya Ereğlisi yakınlarında pusuya düşürülerek yok edildi.^[50]

Anadolu'daki Türk hâkimiyetini sona erdirmek ve Doğu Akdeniz'e inen Haçlılar'a destek olmak gâyesiyle 1101 yılında harekete geçen Haçlı ordularının böylece bertaraf edilmesi Türkler'in kendilerine olan güvenlerini yeniden kazanmalarını sağlarken, Avrupalılar'ın yakın zamanda yeni bir sefer organize etmelerine de engel oldu. Bu durum I. Haçlı Seferi sonucu Ortadoğu'da kurulan ve Avrupa'dan yeni insan gücü ve desteği bekleyen Haçlı devletçiklerini hayal kırıklığına uğrattırırken,^[51] Haçlı Seferi nedeniyle topraklarının önemli bir kısmını Bizans'a terk etmek zorunda kalan Selçuklular ile Bizans'ı birbirine yakınlaştırdı ve taraflar arasında bir anlaşma yapıldı.^[52]

7. I. Kılıçarslan-Gümüştegin Mücadelesi

1101 yılında Anadolu'ya gelen ve yüzbinlerle ifâde edilen Haçlı ordularını birlikte imha eden I. Kılıçarslan ile Dânişmendli Gümüştegin, bu büyük tehlikenin atlatılmasından sonra birbirleriyle karşı karşıya

[49] Anonim Süryani Vekâyinamesi, s. 74.

[50] Albertus, *Liber Christianae Expeditionis*, II, s. 75 vd.; Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, s. 23 vd.; Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği Yollar Hakkında", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997-İstanbul*, Ankara 1999, s. 115-122.

[51] Krş., Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", s. 55-56.

[52] Turan, *Türkiye*, s. 105; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 99.

geldiler. Görünürdeki sebep, Gümüştegin'in Niksar'da tutsak bulunan Bohemund'u I. Kılıçarslan'ın karşı çıkmasına rağmen 1103 yılında fidyeye karşılığı serbest bırakması, daha sonra müttefik sıfatıyla fideden pay isteyen Sultanın bu isteğinin yerine getirilmemesidir.^[53] Asıl neden ise, Haçlılar karşısında elde edilen zaferlerden sonra iki Türk hükümdarının bölgede üstünlük kurma mücadelesidir. Haçlılar karşısında kazanılan zaferlerde öne çıkan I. Kılıçarslan'ın daha önce kuşattığı, fakat fethedemediği Malatya'yı Gümüştegin'in 18 Eylül 1102'de ele geçirmesi,^[54] Selçuklu Sultanı'nın kabul edemeyeceği önemli bir hamledir. Diğer taraftan Gümüştegin'in 1103'de Bohemund'u serbest bırakması,^[55] I. Kılıçarslan'ın Haçlılar'a karşı mücadelesine vurulmuş ağır bir darbedir. Nitekim Sultan, Maraş ve Elbistan'ı geri aldıktan sonra Halep Selçuklu Meliki Rıdvan ile birlikte Antakya üzerine yürüyeceği sırada Bohemund'un serbest bırakıldığını haber almış ve seferden vazgeçmiştir. Gümüştegin'in bu son hamlesi bu iki Türk hükümdarı arasında savaşı kaçınılmaz kıldı. Gümüştegin'in serbest bıraktığı Bohemund, ödenen fidyeyi Müslümanlara saldırıp, talan yaparak toplarken, I. Kılıçarslan ile Dânişmendli Beyi, Maraş yakınlarında karşı karşıya geldi. Sultan, Ağustos 1103'de yapılan savaşta Gümüştegin'i hezimete uğratmakla ve onun 1104'de vefatından sonra oğlu Yağısyan'ın idâresindeki Malatya'yı ele geçirmekle (Eylül 1105) gücünü gösterdi.^[56] Malatya'nın alınmasından sonra, Büyük Selçuklular'a tâbiyyetini devam ettiren Ahlat ve Saltuklu beylerinin dışındaki bütün beylikler, yani Âmid (Diyarbakır), Siirt, Erzen, Hani, Harput, Meyyâfârikîn (Silvan) gibi merkezlerde hüküm süren bey ve Emîrler, Dânişmendlileri kontrol altına alan ve Haçlılar ile mücadelede eden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a tâbi oldular.^[57]

8. I. Kılıçarslan'ın Sonunu Hazırlayan Gelişmeler

Saltuklular ve Ahlatşahlar dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bütün Türk beyliklerine hâkimiyetini kabul ettiren I. Kılıçarslan, bölgeyi tehdit eden Haçlılar ile mücadeleyi sürdürme kararıydı. Bu yüzden Sultan, 1106'da tâbi emîr ve beylerle birlikte Urfa Haçlı Kontu Baudouin üzerine yürüdü. Ancak şehrin surlarının sağlamlığı ve Haçlılar'ın mukavemeti karşısında başarılı olamadı. Bu sıralarda gelen Çökermiş'in adamlarının daveti üzerine Harran'a gitti. Hastalandığı için burada fazla

[53] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 51; Turan, *Türkiye*, s. 144.

[54] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 47; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 342; Anonim Süryani *Vekâyinamesi*, s. 75; Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, İstanbul 2013, s. 46-47.

[55] Anonim Süryani *Vekâyinamesi*, s. 74.

[56] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 51; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 345; Turan, *Türkiye*, s. 107, 145-146; Abdülkerim Özeydin, "Dânişmendliler", *DiA*, VIII, İstanbul 1993, s. 470.

[57] Turan, *Türkiye*, s. 107-108.

kalamayan I. Kılıçarslan Malatya'ya döndü ve böylece Urfa kuşatması da sonuçsuz kaldı.^[58]

I. Kılıçarslan'ın Doğu Anadolu'da hâkimiyetini tanıtması ve ardından el-Cezîre bölgesine yönelmesi, doğrudan Büyük Selçuklular'ın egemenlik alanına müdahale etme anlamı taşıdığından, aralarında ailevî rekabet bulunan tarafları yine karşı karşıya getirdi. Bu arada Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın Musul Emîri Çökermiş'i görevinden alıp yerine Çavlı'yı tayîn etmesi, I. Kılıçarslan'ın sonunu hazırlayan gelişmeleri başlattı. Çökermiş, Çavlı'nın Musul'a yürüdüğünü haber alınca asker toplayıp karışına çıktı. Ancak Çökermiş esir düştü. İleri gelenler Çökermiş'in on bir yaşındaki oğlu Zengî'ye itâat ettiler ve şehrin kapılarını Çavlı'ya kapattılar. Şehri kuşatan Çavlı'nın elinde tutsak bulunan Çökermiş, muhasara devam ederken öldürüldü. Diğer yandan Çökermiş'in kölesi Guzoğlu, bir yandan şehri savunurken diğer yandan da I. Kılıçarslan'a haber göndererek Musul'a davet etti.^[59]

Sultan I. Kılıçarslan'ın yola çıktığını ve Nusaybin'e ulaştığını haber alan Çavlı, Musul'dan ayrıldı. Kendisini Nusaybin'de karşılayan Çavlı'yı kaçmak zorunda bırakan Sultan, 22 Mart 1107 günü Musul'a girdi. Sultan Muhammed Tapar adına okunmakta olan hutbeyi kendi adına değiştirdi. Şehrin yönetimine yeni tayînler yaptı. Guzoğlu'ndan teslim aldığı kaleye dizdar tayîn etti. Askerlere ihsanlarda bulundu; halka ağır gelen vergileri kaldırdı. Hanımı ve on bir yaşındaki oğlu Mes'ud (veya Şahinşah)'u 6000 kişilik bir kuvvet ile Musul'da "melik" olarak bıraktı. Bozmuş'u da ona Atabeg tayîn etti.^[60]

Ancak bu yeni durum çok sürmedi. Emîr Çavlı'nın Haleb Meliki Rıdvan ile Artuklu İlgazi de beraberinde olduğu halde harekete geçtiğini ve kendisi adına hutbe okunan Rahbe'yi ele geçirdiğini haber alan I. Kılıçarslan, kuvvetlerini bir araya toplamak üzere Musul'dan ayrıldı. Yanındaki birliklerin azlığı nedeniyle Sultan, I. Aleksios ile yaptığı anlaşma çerçevesinde Haçlılar ile mücadele etmek üzere gönderdiği kuvvetleri geri çağırırken, ülkesine haber gönderip asker istedi. Ancak I. Kılıçarslan'ın kuvvetlerinin azlığını fırsat bilen Çavlı, İmparatora yardıma gönderilen askerler ulaşmadan saldırıya geçti. 13 Temmuz 1107'de Habur Nehri kıyısında savaş başladığında bizzat saldırıya geçen, hatta Çavlı'ya yetişip kılıç darbesiyle zirhını parçalayan I. Kılıçarslan, başlangıçta üstün gözükmesine rağmen, tâbi beylerinin taraf değiştirmesi üzerine mağlup oldu. Bozgun halinde

[58] İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl Tarih Dimaşk*, neşr., H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 150; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 333; Turan, *Türkiye*, s. 108.

[59] İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 339-341; Turan, *Türkiye*, s. 108.

[60] İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 342-344; Turan, *Türkiye*, s. 108-109.

dağılan ordusunu yeniden toparlamayı başaramayan Sultan, esir düşmek için atıyla birlikte girdiği Habur Nehri'nde zırhının ağırlığı nedeniyle boğuldu. Birkaç gün sonra kıyıya vuran cesedi, Meyyâfârîkîn (Silvan)'e getirildi. Buraya vali tayin ettiği Humârtâş tarafından şehrin dışında yaptırılan ve "Kubbetu's-Sultan" ismiyle anılan türbeye defnedildi. Öldüğünde, geride siyâsî anlamda büyük karmaşaya sürüklenmiş bir devlet ve Şahinşah, Mes'ud, Arap ve Tuğrul Arslan isimlerini taşıyan dört oğul kalmıştı.^[61]

9. I. Kılıçarslan'dan Sonraki Durum

Kılıçarslan'ın savaşı ve hayatını kaybetmesinin ardından Çavlı, Musul üzerine yürüdü. Şehri teslim aldıktan sonra I. Kılıçarslan'ın oğlu Şahinşah (Melikşah)'ı Sultan Muhammed Tapar'a gönderdi. Sultan'ın hanımı ise, küçük oğlu Tuğrul Arslan'ı Malatya'ya getirip sultan ilan etti.^[62] Fakat Sultan Tuğrul Arslan'ın annesinin İl-Arslan adlı bir Emîr ile evlenip atabeg Bozmuş'ı öldürmesi, İl-Arslan'ın Malatya halkına zulmü ve halktan zorla topladığı paralarla Konya'ya kaçarken yakalanıp Muhammed Tapar'a gönderilmesi,^[63] Büyük Selçuklu başkentinde Anadolu'nun başsız kaldığının anlaşılmasını sağladı. Anadolu'daki siyâsî parçalanmışlık ve rekabet, I. Kılıçarslan'ın vefatını fırsat bilen Ermenîler'in,^[64] Bizans İmparatorluk kuvvetlerinin saldırıları ve kadın-çocuk, silahlı-silahsız demeden ele geçirdikleri Türkler'i katletmeleri, Hasan Bey'in Bizans'a karşı Türkler'i koruma girişiminde sonuç alamaması,^[65] başsız kalan Anadolu Türklüğünü ağır bir buhrana sokmuştu. Bu durumdan çıkış yolu olarak Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Şahinşah (Melikşah)'ı 1110 yılında Anadolu'ya gönderdi.^[66]

10. Şahinşah (Melikşah) (1110-1116)

1110 yılında Malatya'ya gelen Şahinşah, Tuğrul Arslan'ı tahttan indirdikten sonra Konya'ya geldi ve sultanlığını ilan ettikten^[67] sonraki ilk işi, babasının vefatından sonra saldırıya geçen ve Türkler'e her türlü zulmü reva gören, hatta yeni doğmuş çocukları bile kaynar su kazanlarına

[61] İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 156-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 344-345; Süryani Mikhail, *Vekâiname*, s. 51-52, 54; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 231; Turan, *Türkiye*, s. 109-110; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 53-55.

[62] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 345; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 158; Turan, *Türkiye*, s. 110, 148.

[63] Süryani Mikhail, *Vekâiname*, s. 54; Turan, *Türkiye*, s. 149-150.

[64] Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 232-233.

[65] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 440-443.

[66] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 349; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 158; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mes'ud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003, s. 15-16.

[67] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 349; Süryani Mikhail, *Vekâiname*, s. 54; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 16.

atmaktan çekinmeyen^[68] Bizans İmparatorluğu ile mücadeleye girişmek oldu. Ancak imparatorluğun Batı Anadolu'daki müstahkem mevkillerinden Alaşehir (Philadelphia) üzerine sevk ettiği ordu, şehrin valisi Konstantinos Gabras tarafından Kelbianos Ovası'nda (Paliapolis/Beydağ yöresinde) mağlup edildi. Bunun üzerine Sultan, imparatora elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Taraflar arasında yapılan müzakerelerden sonra, içeriği kaynaklarda belirtilmeyen bir anlaşma imzalandı.^[69]

Ancak bu anlaşma uzun süreli olmadı. Çok geçmeden Türkler, Bizans karşısındaki kayıplarını telafi etmek ve I. Kılıçarslan'ın vefatından sonra kendilerine reva görülenleri karşılıksız bırakmamak için kalabalık kuvvetlerle^[70] 1113 yılında saldırıya geçtiler. Türkler'in İznik üzerine saldırısını Üsküdar'da bulunduğu sırada, şehrin valisi Eusthatios Kamytzes'in gönderdiği mektup ile öğrenen imparator, hemen harekete geçti. Kibotos (Dil Deresi)'a geldiğinde, Selçuklu birliklerinin gruplara ayrılıp İznik ile yakın yöreleri ve kıyı bölgelerinde hareket halinde oldukları bilgisini aldı. Gerçekten Emîr Muhammed ve Emîr Monolug idâresindeki Selçuklu kuvvetleri İznik, Bursa ve Ulubat Gölü yöresinde Bizans direnişini kırdıktan sonra Çanakkale istikâmetinde ilerlediler. Abydos'tan sonra Edremit tarafına yönelen Selçuklu beyleri Kırkağaç (Khliara) taraflarında, İmparatorun üzerlerine gönderdiği İznik Valisi Eusthatios Kamytzes'i mağlup ve tutsak ettiler. Bunun üzerine imparator, Türkler'i arkadan çevirmek düşüncesiyle hareket etti ve Kütahya taraflarına geldi. Burada İmparator'dan korunmak için sazlıklarda saklanan Türkler'i, bütün bitkileri yakarak öldürdü veya tutsak aldı. İmparatorun hareketini haber alan Selçuklu beyleri ise Germe (Karme) ve Simav (Synao) yoluyla Eskişehir yöresine gelip, buradaki Türkmenlerle birleştiler. Alaşehir istikâmetinde ilerleyen imparatorun ordusunu takip edip, yaptıkları saldırılarla yıpratmaya çalıştılar. Bu saldırılardan birinde iki ünlü Bizans komutanı öldürülürken, tutsak olan Eusthatios Kamytzes, kargaşadan yararlanarak kaçıp, Alaşehir-Eğrigöz arasında kargargâh kurmuş olan imparatorun yanına geldi. Türkler karşısında küçük çaplı başarılar elde etse de, Eusthatios Kamytzes'in verdiği bilgilerden nihai sonuç alamayacağını fark eden İmparator başkentine dönme kararı aldı.^[71]

Bir yıl İstanbul'da kaldıktan sonra Balkanlar'daki Bogomiller ve Kumanlar üzerine bir sefer düzenleyen I. Aleksios Komnenos, Şahinşah'ın

[68] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 441.

[69] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 448, 451-452; Turan, *Türkiye*, s. 154; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 102; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 19-20.

[70] Anna Komnena, sayıyı yaklaşık 50.000 olarak vermektedir. Krş., *Alexiad*, s. 453.

[71] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 457-462; Turan, *Türkiye*, s. 154-155; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 103-104; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 20 vd.

Horasan ve Halep'ten birlikler getirtip büyük bir sefer hazırlığı içinde olduğu gerekçesiyle Selçuklular üzerine yeni bir sefer kararı aldı. Ayaklarının rahatsızlık nedeniyle bizzat sefere katılamamasının Türkler arasında alay konusu ve orta oyunu malzemesi olmasına tahammül edemeyen İmparator, ordunun başında sefere çıkmak zorunda kaldı.^[72]

Türkler'in vurkaç taktiklerine, ilerleyişi güçleştirici girişimlerine rağmen imparator Akşehir'e kadar ilerledi. Akşehir'de iken Konya yöresine yağma ve talan maksadıyla birlikler sevk eden imparator, buradan geri dönmeye karar verdi. Dönüş yolundaki Bizans ordusuna vurkaç taktiği ile zayılatan Monoluğ'u, bizzat savaşa girmemekle eleştiren Şahinşah, düzenli ve saflar halinde geri dönüş yolunda ilerleyen Bizans ordusuna saldırınca başarısız oldu. Bundan sonra, bilhassa gece baskınları ile İmparatorluk ordusuna kayıplar verdiren Sultan, imparator Afyonkarahisar yakınlarındaki Ambanaz Köyü'nde bulunduğu sırada saldırıya geçti. Bizans ordusunun ağır kayıplar verdiği, ancak savaşın henüz sonuçlanmadığı bu saldırıdan hemen sonra Sultan Şahinşah, imparatora antlaşma teklifinde bulundu. İçinde bulunduğu zor şartları değerlendiren İmparator bu teklifi memnuniyetle kabul etti.^[73]

Sultan Şahinşah'ın Bizans İmparatoru'na beklenmedik bir anda barış antlaşması önermesinin, kardeşi Mes'ud'un hareketi ile ilgili olduğu anlaşıyor. Kayınpederi Dânişmendli Emîr Gâzi'nin teşviki ve desteği ile tahtı ele geçirmek için isyan eden Mes'ud'un başarılı olması halinde barışın bozulma ihtimalinden endişe eden İmparator'un önerilerini dikkate almayan ve yardım teklifini geri çeviren Şahinşah, I. Aleksiosla vedalaştıktan ve kendisine verilen yüklü miktarda parayı aldıktan sonra Konya'ya dönmek üzere yola koyuldu.^[74]

Yola çıkan Sultan Şahinşah, kardeşi Mes'ud'un durumunu anlamak için adamlarından bazılarını önden gönderdi. Ancak bunlar, kuvvetli bir ordu ile ilerleyen Mes'ud'u gördüklerinde Sultan'a ihanet edip, onun saflarına katıldılar. Geri dönüp Şahinşah'a yolların güvenli olduğunu bildirdiler. Bu bilgi üzerine rahat hareket eden Sultan, Mes'ud'un ordusuna rastladığında karşı koyamayacağını anlayıp, İmparator'un yanına dönmeye çalıştı. Ancak Akşehir civarındaki Tyrapion adlı kalede kuşatıldı ve yakalandı. Gözlerine mil çekilen Şahinşah, Konya'ya götürülüp karısına teslim edildi.

[72] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 479-480; Turan, *Türkiye*, s. 155-156.

[73] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 492-498; Turan, *Türkiye*, s. 158; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 105-106; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 28-29.

[74] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 498-499; Süryani Mikhail, *Vekafname*, s. 55; Turan, *Türkiye*, s. 158-159; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 107-108; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 31.

Gözlerinin tam olarak kör olmadığı anlaşılınca, 1117 yılında yayının kirişi ile boğuldu.^[75] Böylece I. Mes'ud, hânedan-ıçi hâkimiyet mücadeleleri sonucunda tahta çıkan ilk Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı oldu.^[76]

11. İzzeddin I. Mes'ud (1116-1155)

İzzeddin I. Mes'ud, kayınpederi Emîr Gâzi'nin desteği sâyesinde tahtı elde ettiğinden, kayın pederinin 1134'de vefatına kadar bağımsız bir yönetim sergilemesi mümkün olmadı. Anadolu'daki Selçuklu-Dânişmendli rekabetinde üstünlüğün Dânişmendliler'e geçtiği bu dönemin ilk yıllarında Sultan I. Mes'ud, İmparator I. Aleksios'un ölümünden sonra imparatorluk tahtına oturan II. İoannes Komnenos ile mücadele etmek zorunda kaldı.

Türkler'in Menderes havzasındaki şehirlere düzenlediği saldırı haberlerinin İstanbul'a ulaşması üzerine İmparator II. İoannes Komnenos, 1119 yılında sefere çıktı. Amacı bir süre önce Selçuklular'ın fethettiği Denizli başta olmak üzere elden çıkan bütün toprakları geri almaktı. Anadolu'ya çıktığı ilk seferinde Alaşehir'e ulaştığında karargâhını kuran İmparator, Türk asıllı İoannes Aksukhos komutasında gönderdiği kuvvetlerle Denizli'yi,^[77] 1120 yılında düzenlediği ikinci seferinde de Ulu-borlu'yu Türkler'den geri aldı.^[78] İlerleyişini sürdürerek Antalya civarına kadar ulaştı ve pek çok küçük şehir ve kaleyi Türkler'den aldı. Elde ettiği başarılarla rağmen II. İoannes Komnenos, aniden İstanbul'a döndü. Bunun nedeni, Tuna'yı aşan Peçeneklerin, İmparatorluk arazisine girdiğini haber almış olmasıydı.^[79]

İmparatorun Batı Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'nde Türkler'in elindeki şehir ve kaleleri alıp Anadolu'dan ayrıldığında Sultan I. Mes'ud'un, kayınpederi Emîr Gâzi ve Artuklu Belek Gâzi'nin, Trabzon dukası ile ittifak kuran Mengüceklilere karşı 1120'de düzenlediği ve Gümüşhane civarında galip geldikleri sefere katıldığı^[80] anlaşılıyor.

[75] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 499-501; Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 55; Turan, *Türkiye*, s. 159-160; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 33-34; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 108-109; "Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s.601.

[76] Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 60.

[77] Niketas Khoniates, *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 8; İoannes Kinnamos, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *İoannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001, s. 6; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 114; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 50-51.

[78] Niketas, *Historia*, Türkçe çev., I, s. 8-9; Kinnamos, *Historia*, Türkçe çev., s. 6; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 115-116; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 51-52.

[79] Niketas, *Historia*, Türkçe çev., I, s. 9; Kinnamos, *Historia*, Türkçe çev., s. 7; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 116; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 52.

[80] Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 67-68; Turan, *Türkiye*, s. 163.

Genç yaşta, kayınpederinin yardımıyla tahta oturan Mes'ud bağımsız hareket edemediği gibi, Emîr Gâzi'nin I. Kılıçarslan zamanından beri Türkiye Selçuklular'ı ile Dânişmendliler arasında mücadele konusu olan Malatya'yı ele geçirmesine de katkı sağladı. Süryani Mikhail'in ifâdesi ile "Malatya Sultanı" Tuğrul Arslan, metbuu Belek Gâzi^[81]'nin vefatından sonra, Belek Gâzi'nin varislerinden Hısn Ziyâd (Harput) Emîri Süleyman ile Malatya için mücadeleye girişti. Bu gelişmeden yararlanmak isteyen Emîr Gâzi, damadı Sultan I. Mes'ud ile birlikte Haziran 1124'de Malatya'yı kuşattı. Altı ay süren kuşatma sonucunda baş gösteren kıtlık ve açlık nedeniyle çaresiz kalan Tuğrul Arslan ve annesi, şehirden çıkıp Minşar Kalesi'ne sığındıktan sonra Emîr Gâzi Malatya'yı teslim aldı.^[82]

Resim 17:
Minşar Kalesi

[https://goo.
gl/9FTKCw]

Ankara ve Çankırı havalisinde hüküm süren Melik Arab, Sultan I. Mes'ud'un, kayınpederinin Malatya'yı işgâline destek vermesine ve kardeşleri Tuğrul Arslan'ın buradan ayrılmak zorunda bırakılmasına öfkelenildi. Emîr Gâzi'nin o sıralarda Artuklular ile mücadele halinde olmasını da fırsat bilip, Selçuklu tahtını ele geçirmek için 30.000 askerden oluşan bir ordu ile I. Mes'ud'un üzerine yürüdü. Kardeşi Arap karşısında mağlup olan Sultan I. Mes'ud, kayınpederi Emîr Gâzi o sıralarda Artuklular ile meşgul olduğundan, yardım talebinde bulunmak üzere gittiği İstanbul'da çok iyi karşılandı. Melik Arap'ın fetihlerinden rahatsız olan İmparator II. İoannes Komnenos'un verdiği askerî birlik ve yüklü miktarda altın ile geri dönen I. Mes'ud, sağladığı desteği yeterli görmediğinden Emîr Gâzi'nin yanına gitti. Bu sırada Konya kuşatması ile meşgul olan Melik Arap, müttefiklerin bu saldırısı karşısında direnemedi ve Ermeni Baronu I. Toros'un hüküm sürdüğü Çukurova'ya sığındı (1126). Bu bölgedeki Türkmenler'den ve Ermeni Baronu'ndan aldığı yardımlar ile mücadelesine devam eden Melik Arab, 1127 yazında önce Emîr Gâzi'nin oğlu Muhammed'i, sonra da Muhammed'in oğlunu tutsak almayı, Emîr Gâzi'nin diğer oğlu Yağan'da öldürmeyi başardı. Bu gelişme üzerine yeniden saldırıya geçen Emîr Gâzi karşısında tutunamayan Melik Arap,

[81] Süryani Mikhail, *Vekafname*, s. 67.

[82] Süryani Mikhail, *Vekafname*, s. 82-83; Mateos, *Vekayi'nâme*, s. 282; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 359; Anonim Süryani *Vekâyinamesi*, s. 89-90; Turan, *Türkiye*, s. 168; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 37-38.

Bizans'a sığınmak zorunda kaldı.^[83] Böylece I. Mes'ud, kayınpederi Emîr Gâzi'nin desteği ile elde ettiği tahtını, yine onun yardımları sayesinde koruyabildi. Bunun karşılığında kardeşi Tuğrul Arslan'ın hüküm sürdüğü Malatya'nın ve diğer kardeşi Arap'ın hâkim olduğu Kastamonu-Çankırı bölgesinin Selçuklu hâkimiyetinden çıkmasına katkıda bulundu. Kendi hâkimiyet alanı da Konya ve çevresiyle sınırlı kaldı.

I. Mes'ud'un, yaptığı hamleler ve takip ettiği politikalar ile Anadolu'da siyasî üstünlüğün Dânişmendliler'e geçmesini sağlayan Emîr Gâzi'nin vefatına kadar etkisinden kurtulamadığı ve zaman zaman onun düzenlediği seferlere katıldığı anlaşılıyor.^[84]

Emîr Gâzi'nin 1134'de vefatı Türkiye Selçuklular'ı açısından yeni bir devrin başlangıcıdır. Geride Muhammed, Yağıbasan, Yağan ve Aynüddeve adlarında dört erkek çocuk bırakan Emîr Gâzi'nin yerine Muhammed geçti. Abbâsî Halifesi Müstersid (1118-1135) ve Sultan Sencer (1119-1157)'in Emîr Gâzi'ye tevcih ettiği "Melik" unvanını kullanan Muhammed, kendisine isyan eden kardeşlerinden Yağan'ı öldürttü (1135); fakat Aynüddeve Malatya'ya kaçmayı başardı. Sultan I. Mes'ud da bu gelişmeden yararlanarak, bağımsız hareket etme imkânı buldu. Damat olmanın getirdiği hak ile hâkimiyet mücadelesinde yer aldı. 1135 yılında Kastamonu ve Çankırı üzerine ordu sevk eden II. İoannes Komnenos ile ittifak akdetti. Zor durumda kalan Melik Muhammed, Sultan I. Mes'ud'a mektup yazarak diğer bazı hususlar yanında, aynı millete mensup olduklarını, Bizans imparatoru ile yapılan ittifak yüzünden Türk çıkarlarının zarar gördüğünü ve birlikte hareket etmeleri gerektiğini bildirdi.^[85] İmparatorluk ordusuna yardıma gönderilen Selçuklu kuvvetlerinin çekilmesi, Melik Muhammed'in girişiminin etkili olduğunu gösteriyor: Sultan I. Mes'ud'un askerlerini çekmesi nedeniyle imparator güç duruma düştü ve kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Kış Rhyndakos (Kirmasti Çayı) kenarında kurduğu karargâhında geçiren imparator, Çankırı'yı yeniden kuşatıp ele geçirmeyi başardı.^[86] Ancak Türkler, imparatorun geri çekilmesi ve 1137'de Çukurova ve Suriye Seferine çıkmasından yararlanarak Çankırı başta

[83] Süryani Mikhail, *Vekafname*, s. 87-88; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 360-361; Anonim *Selçuknâme*, s. 80; Türkçe çev., 36; Turan, *Türkiye*, s. 168-170; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 38-40; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 116-117; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 121-122; Metin, *Malatya*, s. 54.

[84] Mesela Emîr Gâzi'nin, 1130 yılında Bizans İmparatoru'nun ele geçirdiği Kastamonu'yu 1132'de Bizans'tan geri aldığı sefere (Niketas, *Historia*, s. 12-13) ve sahil bölgelere yapılan akınlara I. Mes'ud da katılmıştır. Süryani Mikhail, *Vekafname*, s. 98; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 42.

[85] Niketas, *Historia*, s. 13; Kinnamos, *Historia*, s. 13; Turan, *Türkiye*, s. 173; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 120-121; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 54.

[86] Niketas, *Historia*, s. 13-14; Kinnamos, *Historia*, s. 13; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 121-122.

olmak üzere kaybedilen yerleri geri aldılar. Hatta fetihlerini Karadeniz sahillerine ve Sakarya boylarına kadar genişlettiler.^[87]

II. Ioannes Komnenos'un 1137'de Çukurova'ya ilerlerken Selçuklu arazisinde büyük tahribât yapması üzerine I. Mes'ud, imparatoru takip ederek Adana'ya kadar ilerleyip etrafı yağmaladı, ahaliyi esir alıp götürdü. Sultan'ın bu hamlesi, İmparatorun Suriye içlerine ilerleyemeyip acele ile geri dönme sebeplerinden biridir.^[88] Şeyzer kuşatmasını kaldırıp Çukurova'ya dönen imparator, Selçuklu Sultanı üzerine asker sevk etti. Ancak I. Mes'ud bölgeden ayrılmış olduğundan bir sonuç elde edemedi. Kış bölgesinde geçirdikten ve Sultan ile bir antlaşma yaptıktan sonra 1138 yılında İstanbul'a döndü.^[89] Sultan I. Mes'ud ise, imparatorun ayrılmasından sonra Haçlılar'ın idâresindeki Keysun ve Maraş bölgelerine yöneldi. Elde ettiği ganimet ve aldığı tutsaklarla geri döndü.^[90]

II. Ioannes Komnenos, I. Mes'ud ile Melik Muhammed'in Bizans topraklarına saldırılarına son vermek ve bağımsız hareket etmeye başlatan Trabzon dukası Konstantin Gabras'ı yeniden tâbiyyeti altına almak amacıyla^[91] 1139 yılı baharında sefere çıktı. Türkler'in vurkaç taktiği ile yıpratmış Bizans ordusu, sert kış koşulları altında Dânişmendli merkezlerinden Niksar'ı kuşattı. Uzun süren kuşatmaya rağmen şehrin düşürülemediği ve yeğeni Ioannes (daha önce Sultan Mes'ud'a sığınmış olan Isaakios Komnenos'un oğlu)'in Türkler'in safına geçmesi imparatoru geri çekilmeye mecbur etti. I. Mes'ud ile Melik Muhammed'in birlikte savunukları anlaşılan Niksar'ı ele geçiremeyen imparator, kuşatmayı kaldırdı. Geri dönüş yolunda da Türkler'in saldırılarına maruz kalan imparator, 1141 yılı başında İstanbul'a döndü.^[92] İmparatorun çekilmesinden yararlanan I. Mes'ud'un, Uluborlu (Sozopolis)'yu ele geçirdiği ve Antalya'ya kadar uzanan bir sefer düzenlediği anlaşıyor.^[93]

Başarısız Niksar kuşatmasından sonra II. Ioannes Komnenos, ikinci kez Çukurova ve Suriye'ye sefer düzenlemek üzere 1142 yılı ilkbaharında ordusunun başında tekrar Anadolu'ya geçti. İlk hedefi, Uluborlu'ya kadar ilerlemiş olan Türkler oldu. İmparatorun hareketi üzerine Türkler bölgeden

[87] Niketas, *Historia*, s. 14; Turan, *Türkiye*, s. 176; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 43-44.

[88] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 112; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 374; Turan, *Türkiye*, s. 174-175; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 123.

[89] Bu sefer ve sonuçları için bkz., Niketas, *Historia*, s. 14 vd.; Kinnamos, *Historia*, s. 14 vd.; Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 111-112; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 55-57; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 123-124.

[90] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 113; Turan, *Türkiye*, s. 175.

[91] Niketas, *Historia*, s. 22; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 124.

[92] Niketas, *Historia*, s. 22-24; Kinnamos, *Historia*, s. 18-19; Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 116-117; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 124-127; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 57-59.

[93] Kinnamos, *Historia*, s. 19; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 59.

Resim 18:
Niksar kale
surları.

[https://goo.gl/
dzpwmj]

çekildiğinden Selçuklular ile Bizans arasında bir çarpışma vuku bulmadı.^[94] İmparatorun Çukurova'da bulunduğu sırada Dânişmendli Melik Muhammed'in Aralık 1142'de vefat etmesi, I. Mes'ud'a Anadolu'da siyâsî üstünlüğü elde etme imkânı verdi. Melik Muhammed'in vefatından sonra Dânişmendli Beyliği üçe ayrıldı ve Kayseri'de Zünnûn, Sivas'ta Yağbasan,

Malatya'da ise Aynüddeve hüküm sürmeye başladı. Kardeşler arasındaki mücadeleye müdahil olan I. Mes'ud, Melik Muhammed'in meşru varisi olduğu gerekçesiyle damadı Zünnûn'u destekledi. 1143 yılında Zünnûn ile birlikte önce Sivas'ta bulunan Yağbasan üzerine yürüyerek onun şehri terk etmesini sağladı. Sivas'a hâkim olduktan sonra aynı yıl Aynüddeve'nin hüküm sürdüğü Malatya'yı kuşattı. Kuşatma devam ederken Çukurova'da bulunan II. Ioannes Komnenos'un ölümü ve imparatorluk ordusunun geri çekilirken Selçuklu topraklarına girdiği haberi üzerine kuşatma aletlerini ateşe vererek Malatya'dan ayrılarak Konya'ya geldi. Geri dönüş yolundaki imparatorluk ordusundan Selçuklu topraklarına giren İmparator'un kuzeni Andronikos Komnenos ile eniştesi Theodoros Dasiotes tutsak alınarak Konya'ya Sultan'a gönderildi. Bu tehlikenin atlatılmasından sonra Sutan I. Mes'ud, 1144 yılında Aynüddeve'ye ait Ceyhan ve Elbistan bölgelerini Türkiye Selçuklu ülkesine dâhil etti ve oğlu Kılıçarslan'ı bu bölgeye melik tayin etti. Sultan ertesi yıl tekrar Malatya üzerine yürüdü ve şehri yeniden kuşattı. Fakat Türkmenler'in Bizans topraklarına düzenlediği akınlar nedeniyle İmparator I. Manuel Komnenos'un Anadolu'ya geçtiği haberi üzerine yine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Ancak İmparatorun İznik'i geçtikten kısa bir süresonrarahatsızlanarak İstanbul'a dönmesi I. Mes'ud'ı rahatlatmıştı.^[95]

İmparatorun geri dönmesinden sonra I. Mes'ud, Bragana Kalesi'ni feth ederken (1145), uçlarda bulunan Türkmenler'in de Bizans topraklarına akınlarını yoğunlaştırması, imparatorun 1146 yılında Selçuklular'a karşı sefer düzenlemesine neden oldu.^[96] Konya'yı ele geçirmek ve Anadolu'yu Türkler'den temizlemek düşüncesiyle hareket eden I. Manuel

[94] Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 127.

[95] Süryani Mikhail, *Vekâiname*, s. 119-120; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 376-377; Niketas, *Historia*, s. 34; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 45-47, 62; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 130-131.

[96] Kinnamos, *Historia*, s. 35-36.

Kommenos'u Akşehir'de karşılamayı düşünen Sultan I. Mes'ud, Bizans'a karşı gönderdiği kuvvetlerinin Afyon yakınlarında mağlup olması üzerine biraz daha geriye çekildi. İlerleyişini sürdüren İmparator'u, Akşehir-Konya arasında karşılayan Sultan I. Mes'ud, kalabalık Bizans ordusu karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Konya'ya girmeyen Sultan, şehrin savunmasını hanımına bıraktıktan sonra kalan askerlerini iki gruba ayırdı. Bu gruplardan birini şehrin arka tarafındaki yamaca, kendisinin komuta ettiği diğer grubu da şehrin sağ tarafındaki dağlık alana yerleştirdi. Taraflar karşılıklı hamlelerle sonuç almaya çalışırken, Konya'yı kuşatmış olan İmparator, şehri düşüremeyeceğini anladığından ve diğer bazı Türk beylerinin Konya'ya yardım için harekete geçtiği haberini aldığından kuşatmayı kaldırıp çekilmeye başladı. Bu arada imparatorun etrafı tahrip etmeleri emrini yerine getiren Bizans askerleri, civardaki Türk mezarlığına da tahrip ettiler. Bu sefer ile istediği sonucu elde edemeyen imparator, geri çekilirken Sultan'a haber gönderip ertesi yıl daha büyük bir orduyla geleceğini bildirdi. Geri dönüş yolunda Selçuklu kuvvetlerinin saldırıları ile ağır kayıplar veren imparatorluk ordusu Rhynakos Nehri (Orhaneli Çayı)'ne ulaştığında, I. Mes'ud'un elçileri gelerek barış teklifinde bulundu. Taraflar arasında yapılan görüşmelerden sonra Bragana ve daha önce ele geçirilen birkaç kalenin Bizans'a teslimi şartıyla anlaşma yapıldı.^[97] İmparatorun Selçuklu Sultanı ile yaptığı bu antlaşma, 1144 yılında İmâdüddin Zengî'nin Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırması üzerine yeni bir Haçlı ordusunun yola çıktığı haberleri ile ilgilidir.

Yeni bir Haçlı seferinin düzenlendiği haberinin ulaşması üzerine Sultan I. Mes'ud, gerekli hazırlıkları yapabilmek için, en son ele geçirmiş olduğu yerleri imparatora terk ederek Bizans ile anlaşma yoluna gitti. Haçlı ordularına karşı koyabilmek için bir taraftan şehir ve kaleleri berkitirken diğer taraftan Müslüman hükümdarlar ve beylerden yardım istedi.^[98]

Kralların ilk kez katıldığı sefer olma özelliği taşıyan II. Haçlı Seferi'ni, Fransa Kralı VII. Louis ile Alman İmparatoru III. Konrad'ın idâresindeki ordular düzenledi. III. Konrad yönetimindeki Alman Haçlı ordusu 1147 Mayıs'ında Nürnberg'den hareket edip 10 Eylül 1147'de İstanbul önlerine ulaşırken,^[99] Kral VII. Louis idâresindeki Fransız Haçlı ordusu da Ekim 1147'de İstanbul'a geldi.^[100]

[97] Kinnamos, *Historia*, s. 36 vd; Niketas, *Historia*, s. 36; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 132 vd; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 62 vd.

[98] Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 421-422; Ebru Altan, *II. Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003, s. 48-49; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 81.

[99] Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 421; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 29, 35.

[100] Odo de Deuil, *De Projectione Ludovici VII in Orientem*, neşr ve İngilizce çev. Virginia Gingerick Berry, *The Journey of Louis VII to the East*, New York 1948, s. 59, dpn. 52; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 35, 40.

İstanbul'a ilk ulaşan ve imparator tarafından Anadolu'ya geçirildikten sonra İznik üzerinden Eskişehir istikâmetinde ilerleyen III. Konrad yönetimindeki Haçlılar'ı yakından takip eden Sultan I. Mes'ud, saldırmak için uygun yer ve zamanı kollamaktaydı.^[101] Türk topraklarına girdikleri andan itibaren açlık tehlikesine ve okçuların hücumlarına maruz kalan Alman ordusu, 26 Ekim 1147'de Eskişehir (Dorylaion) yakınlarındaki Sarısu (Bathys) Irmağı kıyısında kamp kurduğu sırada I. Mes'ud'un saldırısına uğradı. Ağır bir mağlubiyet alan III. Konrad, devam eden Selçuklu saldırıları altında sağ kalan az sayıdaki adamlarıyla Kasım başında İznik'e ulaşabildi.^[102]

III. Konrad'ın ardından İstanbul'a gelmiş olan VII. Louis, Kasım 1147'de İznik'e ulaştığında Alman ordusunun uğradığı bozgun dan haberdar oldu. III. Konrad'ın yeğeni Friedrich von Schwaben ile beraberindeki bir heyetin VII. Louis'in karargâhına gelerek Alman ordusunun yaşadıklarını ayrıntılarıyla anlatmasından sonra Fransa Kralı, güzergâhını değiştirerek yoluna devam etme kararı aldı.^[103]

İznik'de III. Konrad'ın da katıldığı Fransızlar'dan oluşan ordu Balıkesir, Edremit, Bergama, İzmir ve Efes gibi Türkler'in kontrolü altında olmayan topraklar üzerinden yollarına devam ettiler.^[104] Efes'den Denizli istikâmetinde ilerleyen ve Türkler ile zaman zaman da Rumlar'ın saldırıları nedeniyle güç şartlar altında ve bitkin bir vaziyette 20 Ocak 1148'de Antalya^[105]'ya ulaşabilen Kral ve parası olanlar, temin edilen gemilerle denize açıldılar, 19 Mart 1148'de Antakya'ya ulaştılar^[106] ve daha sonra Kudüs'e gittiler. Geride kalanların önemli bir kısmı ise hastalık, Türkler ve Rumlar tarafından imha edildiler.^[107]

[101] Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 422; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 63.

[102] Kinnamos, *Historia*, s. 64, 66; Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 139-140; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 424-425; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 222; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 63-67; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, ss. 83-85; Şeker, "Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması", Ankara 2007, s.64.

[103] Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII*, ss. 91, 97; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 426; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 223-224; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 75-76; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 88.

[104] Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII*, s. 103, 105,107; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 426-427; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 77-79;

[105] Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII*, s. 109, 111, 117,119, 128-129; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 429; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 93; Takip edilen yol için ayrıca bkz. Tuncer Baykara, "II. Haçlı Seferinin Türkiye Güzergâhı Üzerinde Bazı Düşünceler", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri*, 26-27 Mayıs 1997, *Bildiriler*, İstanbul 1998, s. 17-20.

[106] Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII*, s. 143; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 98; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 96.

[107] Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII*, s. 139, 141; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 297-298; Altan, *II. Haçlı Seferi*, s. 97.

Bu iki büyük haçlı ordusunun Sultan I. Mes'ud tarafından büyük ölçüde imha edilmesi, başta Antakya Haçlı Prinkepsliği olmak üzere, Müslümanlarla mücadelelerinde yardım etmeleri için bekledikleri yardıma kavuşamayan Haçlı devletçiklerinde hayal kırıklığı yarattı. Haçlıları mağlup etmek suretiyle bir anlamda babası I. Kılıçarslan'ın ilk Haçlı Seferi sırasında uğradığı yenilginin intikamını da almış olan I. Mes'ud, Haçlılar'la mücadelesini devletin güneydoğusunda da sürdürdü.

Bizans ile yapılan barış antlaşmasının devam ediyor olması, iki büyük haçlı ordusunun Anadolu'dan geçerken etkisiz hale getirilmesi I. Mes'ud'un rahat hareket etmesine imkân verdi. İmâdüddin Zengî'nin 1144'de Urfa'yı fethinden sonra TelBâsir taraflarına çekilen Urfa Haçlı Kontu II. Joscelin'in, 1146'da başarısız şehri geri almak girişimi ve ardından Nûreddin Mahmûd'un kuvvetlerini 1149'da mağlup etmesi, ardından da Nûreddin'in Haçlı kontunu esir etmesi^[108] ve ayrıca Antakya Prinkepsi Raymond'un öldürülmüş olmasının yarattığı gelişmeler Sultan I. Mes'ud'un bölgeye yönelmesine zemin hazırladı.

1149 yılında Sultan I. Mes'ud, Nûreddin Mahmûd ve Artuklular ile birlikte Haçlılar üzerine sefere çıktı. Nûreddin Mahmûd Antakya bölgesinde,^[109] Hısnıkeyfa Artuklu Hükümdarı Karaarslan ise Gerger taraflarında Haçlılar'la mücadele ederken,^[110] Sultan I. Mes'ud, Maraş'a geldi ve kısa süren bir kuşatmadan sonra şehri teslim aldı.^[111] Ertesi yıl bölgedeki faaliyetlerine devam eden I. Mes'ud, 1151 yılında Haçlı işgâli altında bulunan Göksun, Behisni, Ayntâb, Dülûk ve Ra'bân şehirlerinin fethini tamamladı. Bütün bölgeleri idarî anlamda yeniden düzenleyip Elbistan merkez olmak üzere oğlu Kılıçarslan'ın idâresine bıraktı.^[112]

Öte yandan Malatya Hâkimi Dânişmendli Aynüddевle'nin 1152 yılında hayatını kaybetmesi üzerine yerine geçen oğlu Zülkarneyn'i, kardeşi Yağlıbasan Selçuklu hükümdarına tâbi olmaması hususunda ikna etti. Bu gelişme üzerine Sultan I. Mes'ud, Sivas'a Yağlıbasan'ın üzerine ordu sevk

[108] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 137-138; Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 299-300; Sibt, *Mir'atü'z-Zaman*, VIII/1, s. 202; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 274; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 102-103.

[109] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s.154-155; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 386; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 107.

[110] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 155-156; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 386-387; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 107.

[111] Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 302-304; Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 155; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 386; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 107.

[112] Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 302-304; Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 155, 162; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 386; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 108; Mustafa Alican, "Ortaçağda Behesni (Besni)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 11, Sayı 27, s. 73.

etti. Yağıbasan korkup I. Mes'ud'a itâatini bildirince Sultan bu defa Malatya'ya yöneldi ve şehri kuşattı (Temmuz 1152). Karşı koyamayacağını gören Zülkarneyn, af diledi ve itâatini bildirdi. Böylece Malatya'yı tâbiyetine alan Sultan, şehrin yönetimini yine Zülkarneyn'e bıraktı.^[113]

Dânişmendlileri tekrar itâat altına alan Sultan I. Mes'ud, 1153 yılında Çukurova seferine çıktı. II. Toros'un tutsak bulunduğu İstanbul'dan kaçıp Çukurova'da Baronluk tahtına çıktıktan sonra Bizans aleyhine topraklarını genişletmeye başlaması ve zaman zaman Türk topraklarına saldırması, İmparator Manuel ile I. Mes'ud'u yakınlaştırdı. O sırada bizzat Çukurova'ya sefer düzenleyecek durumu olmayan imparator, I. Mes'ud'u Çukurova Ermenilerine karşı sefere teşvik etti. Sultan, 1153 yılında başlattığı Kilikya'ya yönelik seferin sonunda, Misis ve Anazarba'yı aşarak Tel Hamdûn önlerine kadar ulaştı. Fakat 1154 yılında sefer sırasında ortaya çıkan veba dolayısıyla askerlerinin önemli bir kısmının hayatını kaybetmesi ve ordusunun büyük zarar görmesi üzerine geri çekildi.^[114] Çukurova seferinden Konya'ya perişan bir vaziyette dönüşünün ardından hastalandı. Ülkesini Kılıçarslan, Devlet ve Şahinşah adlarını taşıyan üç oğlu arasında paylaştırdı. Maruz kaldığı tehdit ve tehlikeleri bertaraf ederek Anadolu'da siyâsî hâkimiyetin tekrar Türkiye Selçukluları'na geçmesini sağlayan bir hükümdar olarak, Elbistan Meliki Kılıçarslan'ı sultan ilan ettikten yaklaşık on ay sonra vefat etti (1155).^[115]

B. YÜKSELİŞ DÖNEMİ

1. II. Kılıçarslan (1155-1192)

Vefatından önce Kılıçarslan'ı Konya'da tahta oturtan Sultan I. Mes'ud, diğer oğulları Şahinşah'ı Ankara ve Çankırı, Devlet'i ise, kaynaklarda adı belirtilmeyen bir bölgenin idâresine tayîn etmişti. Babalarının ölümünden hemen sonra çocukları arasında hâkimiyet mücadelesi başladı. II. Kılıçarslan'ın, saltanatı için tehlikeli gördüğü Melik Devlet'i ortadan kaldırması, Melik Şahinşah'ı Ankara ve Çankırı taraflarında harekete geçirdi. Bu gelişmelerden yararlanmak isteyen Sivas Hâkimi Dânişmendli Yağıbasan

[113] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 166; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 48-49.

[114] Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 307-310; Simbat, *Vekayi'nâme (951-1334)*, Türkçe çev., H. D. Andreasyan, (Türk Tarih Kurumu'nda basılmamış nüsha), s. 56; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 130-134; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 111-113.

[115] Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 312; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 393; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiut-tevdârih*, I, nşr., Muhammed Ruşen-Mustafa Musevî, Tehran 1373, s. 319; Ömer b. Muzaffer b. İbni'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, I-II Beyrut 1996; Türkçe çev. Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, İstanbul 2014, s. 94; Kesik, *I. Mes'ud Dönemi*, s. 114.

da Kayseri bölgesine yürüdü. II. Kılıçarslan ilk önce Yağlıbasan'a karşı harekete geçti. Taraflar karşı karşıya geldiklerinde din adamlarının araya girmeleri ve Müslüman kanının dökülmemesi hususunda telkinlerde bulunmaları savaşı engelledi. Her iki taraf, savaş yapmadan ve fakat meseleyi de çözümsüz bırakarak ülkelerine geri döndüler. Ancak kısa süre sonra Yağlıbasan'ın Selçuklu hâkimiyetindeki Elbistan'a yürümesi, tarafları Ekim 1155'de Aksaray'da tekrar karşı karşıya getirdi. Günlerce süren görüşmelerden sonuç alınamayınca II. Kılıçarslan saldırıya geçti. Ancak yine din adamlarının ve hatırlı kimselerin gayretleri ile savaşın önüne geçildi ve bir anlaşma yapıldı.^[116]

II. Kılıçarslan Yağlıbasan ile meşgul iken, bir yandan Ermeni Baronu II. Toros'un kardeşi Stephan 1156 yılında Maraş'a girerek şehri ateşe verirken, diğer yandan da Musul Atabegi Nûreddin Mahmûd Selçuklu topraklarına saldırılar düzenlemeye başlamıştı. Yağlıbasan ile yapılan anlaşmadan sonra II. Kılıçarslan, önce Maraş'a ilerledi ve şehri kontrol altına aldı. Sultan Gökşun bölgesine girdiği sırada, karşı koyamayacağını anlayan Stephan, Ermeni Baronu kardeşi II. Toros'un da rızasını alıp Petrus Kalesi'ni teslim etmek karşılığında II. Kılıçarslan ile anlaşma yaptı. Bu gelişmeden sonra Sultan, Ağustos 1157'de Konya'ya döndü.^[117]

Bu meselenin hallinden sonra II. Kılıçarslan, I. Mes'ud'un vefatından sonra Selçuklu topraklarına girip, Ayntâb ve Ra'bân şehirlerini işgâl eden Nûreddin Mahmûd'a yöneldi. İşgal edilen yerlerin terk edilmesi yönünde yapılan uyarıların dikkate alınmaması üzerine II. Kılıçarslan, Kudüs ve Antakya Haçlılar'ı ile II. Toros'a elçi gönderip anlaşma yaptıktan sonra 1157 yılı sona ermeden bir kez daha bölgeye yürüdü. Ayntâb'ı ele geçiren Sultan, Ra'bân üzerine doğru ilerlerken, diğer taraftan Kudüs Kralı ile Antakya Prinkepsi'nin de saldırıya geçmesi Nûreddin Mahmûd'u zor duruma düşürdü. Bu durumda Nûreddin Mahmûd, II. Kılıçarslan'dan özür dileyip Ra'bân hariç işgâl ettiği yerlerden çekildi.^[118]

Sultan II. Kılıçarslan'ın rakîblerini etkisiz hale getirmesi ve Türkiye Selçuklular'ının her geçen gün güçlenmesi, 1158 yılında Çukurova'ya sefer düzenleyen Bizans İmparatoru Manuel Komnenos ile Nûreddin Mahmûd'un yakınlaşmasına neden oldu. İmparator, İstanbul'a dönmelden önce II. Kılıçarslan'a karşı Nûreddin Mahmûd ile bir antlaşma yaptı (1159). İstanbul'a dönüş yolunda Türkmenler'in saldırısına uğrayan ve

[116] Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 313-315; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 332; Turan, *Türkiye*, s. 198.

[117] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 395; Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 315-318; Turan, *Türkiye*, s. 199; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 45-46.

[118] Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 318-319, 328; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 332-333; Simbat, *Vekayi'nâme*, s. 57; Turan, *Türkiye*, s. 199-200; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 46.

ağır kayıplar veren imparator, bunun intikamını almak için yeniden Çanakkale üzerinden Anadolu'ya girip Dorylaion'a ulaştı. Ancak Türkmen saldırıları karşısında ordusunun çok zayıf olduğunu görünce İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Türkmenler, imparatorun çekilmesinden sonra İsparta ve Denizli'ye kadar uzanan akınlar düzenlediler.^[119]

Bu gelişmeler karşısında İmparator Manuel, II. Kılıçarslan ile aralarında sorun bulunan Türkmen Emîr, bey ve liderlerinden oluşan bir ittifak oluşturdu. 1159 yılında Atabeg Nûreddin Mahmûd ile anlaşmış olan İmparator, bu ittifaka Dânişmendli Yağıbasan ve Ankara-Çankırı havalisinde hüküm süren Melik Şahinşah'ı da dâhil etti. Şahinşah'ı Selçuklu tahtına çıkarmayı vaad eden İmparator'un gücünden etkilenen diğer Dânişmendli beyleri, Kayseri Meliki Zünnûn ile Malatya Hâkimi Zülkarneyn de ittifaka katıldılar. Sultan'ın iktidârı ile sorun yaşayan bütün hoşnutsuzları bu şekilde bir araya toplamış bulunan İmparator, II. Kılıçarslan'ı mağlup ettikten sonra Selçuklu ülkesini muhtemelen müttefikleri arasında paylaştırmayı ve böylelikle bir yandan Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyetini sona erdiren, diğer yandan da söz konusu hâkimiyeti parçalara ayırarak karşısına uzun süre güçlü bir düşmanın çıkmasının önüne geçmeyi hesaplıyordu.^[120]

Oluşturulan ittifak karşısında ilk olarak İmparator Manuel'e anlaşma teklif eden II. Kılıçarslan, olumsuz cevap alması üzerine bu defa 1160 senesinde Yağıbasan'a yöneldi. Sultan'ın Elbistan ve havalisinden çekilme karşılığında anlaşma önerdiği Yağıbasan, bu öneriyi kabul etmediği gibi İzzeddin Saltuk'un kızı olup Sultan II. Kılıçarslan ile nikâhlanmış bulunan hâtûnu Konya yolundaki gelin alayından kaçırdı ve yeğeni Zünnûn ile evlendirdi.^[121] Bu gelişme karşısında Yağıbasan üzerine yürüyen II. Kılıçarslan, Bizans'ın desteklediği Dânişmendli ordusu karşısında mağlup olunca, Nûreddin Mahmûd'un kardeşi Emîr Mîrân'ı da yanına alarak, Bizans İmparatoru ile görüşüp kendisine karşı oluşturulan ittifakı dağıtmak amacıyla 1162 yılında İstanbul'a gitti.^[122]

İmparator tarafından törenle karşılanan ve kendisine çok iyi davranılan II. Kılıçarslan, İstanbul'da 80 gün kaldı. Bu zaman zarfında yapılan

[119] Kinnamos, *Historia*, s. 138-140; Niketas, *Historia*, s. 75; Turan, *Türkiye*, s. 200-201; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 148-151.

[120] Kinnamos, *Historia*, s. 145; Niketas, *Historia*, s. 80-81; Turan, *Türkiye*, s. 201; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 153; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 75-76.

[121] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 189-190; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 257-258; Turan, *Türkiye*, s. 201; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 153; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 76.

[122] Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 188; Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 334; Niketas, *Historia*, s. 81; Turan, *Türkiye*, s. 201; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 153-155; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 76.

görüşmelerden sonra II. Kılıçarslan “imparatorun düşmanlarına düşman, dostlarına dost olmayı; ele geçireceği şehirlerden daha büyük ve daha önemli olanları İmparatora vermeyi; İmparatorun izni olmadan düşmanların hiçbirisi ile barış yapmamayı; gerektiğinde müttefik olarak Bizanslılar’ın yanında yer almayı; Selçuklu devletine bağlı Türkmen topluluklarının Bizans topraklarına zarar verdiğinde onları cezalandırmayı” kabul eden bir anlaşmayı imzaladıktan ve önemli miktarda para yardımını aldıktan sonra ülkesine döndü.^[123] Böylece Sultan, içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle bazı tavizler vermiş olsa da, aleyhinde oluşturulan ittifakı bozmuş, Anadolu’daki hâkimiyet mücadelesini sürdürmek ve siyâsî birliği sağlama adına önemli bir başarı elde etmiş oldu.

Selçuklu Sultanı, İstanbul’dan döndükten sonra Dânişmendli Yağıbasan üzerine yürüdü. Çünkü II. Kılıçarslan İstanbul’da bulunduğu sırada Yağıbasan, onun yokluğunu fırsat bilerek Artuklular’ın hâkimiyetinde bulunan Harput ve Çemişkezek bölgelerini işgâl etmiş, bölgede büyük bir tahribât ve yıkıma neden olmuştu. Sultan, Artuklu Karaarslan, Mardin Emîri Necmeddin Alp ile Erzen ve Bitlis Emîri Fahreddin Devletşah ile birlikte 1163 yılında hareket ederek Sivas yönünde ilerledi. Karşı koyamayan ve Sivas’ı terk eden Yağıbasan, II. Kılıçarslan ile taht mücadelesine girmiş olan damadı Şahinşah’ın yardımını almak ve birlikte mücadele etmek düşüncesiyle Çankırı’ya hareket etti. Fakat Yağıbasan, Çankırı’da iken aniden fenalaştı ve 4 Ağustos 1164’de vefat etti. Yağıbasan’ın ölümü ile büyük bir düşmanından kurtulan ve rahatlayan II. Kılıçarslan, Şahinşah’ın üzerine yürüdü. Kardeşini mağlup eden ve kaçmak zorunda bırakan Sultan, onun hâkim olduğu bölgeleri topraklarına dâhil ederken,^[124] 1165 yılında Elbistan civarlarını, Tohma Çayı vadilerini, Darende ve Gedük bölgelerini de tekrar topraklarına kattı.^[125] 1168’de Zünnûn’un üzerine yürüyen Sultan, 1169 yılında Kayseri ve Zamantı bölgelerine girerek bu bölgelerdeki Dânişmendli idâresine son verdi.^[126]

[123] Kinnamos, *Historia*, s. 149-151; Niketas, *Historia*, s. 81-83; 190-191; Papaz Grigor, *Zeyl*, 334; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 155-159; Turan, *Türkiye*, s. 201-202.

[124] Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 195-196; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 400; Turan, *Türkiye*, s. 202; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 160; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular’ı*, s. 77; M. Abdulhalûk Çay, *Anadolu’nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası Sultan II. Kılıçarslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi (17 Eylül 1176)*, İstanbul 1984, s. 39-40.

[125] Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 199-200; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 402; Turan, *Türkiye*, s. 203.

[126] Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 206; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 406; Niketas, *Historia*, s. 83-84; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr. M. Ruşen-M. Musevî, s. 351; Turan, *Türkiye*, s. 203; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 160-161; Çay, *Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi*, s. 41.

II. Kılıçarslan karşısında mağlup olan ve hâkimiyet bölgelerini terk etmek zorunda kalan Melik Şahinşah ve Dânişmendli Zünnûn, Nûreddin Mahmûd'a sığındılar. Diğer taraftan Malatya'da hüküm süren Dânişmendli Beyi Muhammed, kardeşi Feridun tarafından şehirden çıkarıldıktan sonra Selçuklu Sultanı'na sığınıp, onu Malatya'ya karşı harekete geçmeye teşvik ediyordu. II. Kılıçarslan 1171 yılında, eskiden beri Selçuklu sultanlarının ele geçirmek istedikleri bir şehir olma özelliğine sâhib Malatya'ya yönelmesi üzerine Dânişmendli Feridun da Nûreddin Mahmûd'a sığındı. II. Kılıçarslan'ın Malatya'yı ele geçirmesi halinde, Fırat boyları ve ana yollara da hâkim olacağını gören Nûreddin Mahmûd, yanında bulunan diğer emîrlerin de teşvikleriyle harekete geçince Selçuklu Sultanı kuşatmayı kaldırıp, bölgeden yaklaşık on iki bin kişiyi sürgün ederek Kayseri'ye döndü.^[127]

II. Kılıçarslan'ın her geçen gün güç kazanmasını kendi hâkimiyet alanı açısından tehdit olarak gören Nûreddin Mahmûd, Şahinşah'ın yanı sıra Dânişmendli, Mardin ve Harput Artuklu beylerinin de katılımıyla, Sultan'a karşı bir ittifak kurdu. Dânişmendli Beyleri'nin haklarını savunmaya girişen Nûreddin Mahmûd, bir yandan Yağlıbasan'ın vefatından sonra yerine geçen Melik İsmâil'e yardım etmek üzere müttefiklerini bir orduyla Sivas'a gönderirken, diğer yandan II. Kılıçarslan'a haber yollayıp Dânişmendli Zünnûn'u ülkesine iade etmesini, Şahinşah'ın hapisteki çocuklarının serbest bırakılmalarını ve Malatya yöresinden göç ettirdiği halkın yerlerine iadelerini istedi. Nûreddin'in elçileri ile Kayseri'de görüşen Sultan, göç ettirdiği halkı yurtlarına iade edip kardeşi için de yıllık on bin bin dinar tahsisat ayırdı. Yaz boyunca elçileri oyalayan Sultan, diğer talepleri kabul etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine daha önceden Nûreddin Mahmûd tarafından İsmâil'in yanına gönderilmiş bulunan birlikler Sivas'tan Kayseri'ye, Sultan'ın da Kayseri'den Sivas'a doğru hareket ettiği 1173 yılında Nûreddin Mahmûd da Merziban, Maraş, Gökşun ve Behisni şehirlerini işgâle başladı. Bu sırada Sultan'ın amcası, Gökşun Hâkimi Gökarslan da müttefiklerin safına geçmişti.^[128]

Aynı yılın ağır kış şartları nedeniyle Sivas'ta baş gösteren kıtlıkta halka zahire vermeyen İsmâil ile eşi öldürüldü. Zor kış koşulları nedeniyle birçok kişinin hayatını kaybettiği Sivas'da ahali, Zünnûn'u şehre davet etti. Ağır kış şartları nedeniyle büyük zorluklarla Sivas'a ulaşan ve tahta oturan Zünnûn şehrin sorunları ile uğraşırken, Sultan Kılıçarslan da ülkesini

[127] Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 223; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 410; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 351; Turan, *Türkiye*, s. 203; Çay, *Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi*, s. 41-42.

[128] Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 223-224; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 410; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 351; Turan, *Türkiye*, s. 203-204; Çay, *Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi*, s. 42-43; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 161.

istila ettiğini haber aldığı Nûreddin üzerine yürüdü. Bir yandan Haçlılar'ın saldırıya geçmiş olmaları ve diğer yandan da zorlu kış koşulları tarafları anlaşmaya zorladı. Taraflar arasında savaş vuku bulmadan yapılan anlaşma çerçevesinde Nûreddin Mahmûd, Selçuklular'a ait olan bütün toprakları iade, Sultan da Abdülmesîh isimli bir komutanın eşlik edeceği Zünnûn'un Dânişmendli tahtında kalmasını kabul etti.^[129]

Bundan kısa bir süre sonra Anadolu'da siyâsî birliği sağlama yolunda II. Kılıçarslan'a engel olan Nûreddin Mahmûd'un 1174 yılında vefatı, Selçuklu Sultanı'nın rahat hareket etmesini sağladı. Sultan, 1175 yılı yazında Sivas, Niksar, Komana ve Tokat başta olmak üzere, Malatya dışında bütün Dânişmendli illerini ele geçirirken, Zünnûn ile Şahinşah da Bizans İmparatoru'na sığınmak zorunda kaldılar. Yağlıbasan'ın oğulları Selçuklu hizmetine girip, II. Kılıçarslan ile halefleri zamanında üç beyleri olarak görev yaparken, Danişmendli Muhammed, dostlarının yardımıyla gizlice Malatya'ya girdi. Kardeşi Feridun'u öldürüp şehri ele geçirdi ve II. Kılıçarslan'a bağlı olarak hüküm sürmeye başladı. Sultan'ın kardeşi Şahinşah ise bu gelişmeler karşısında Meyyâfârikîn'e gidip dedesi Kılıçarslan'ın mezarını ziyâret ettikten sonra Ahlat ve Azerbaycan üzerinden Gürcistan'a geçti. Bir süre Gürcü kralının misafiri olduktan sonra gemi ile İstanbul'a gitti.^[130]

2. Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176)

1162 yılında İstanbul'da yapılan antlaşmadan sonra I. Manuel Komnenos, Balkanlarda İmparatorluğu meşgul eden meselelerle uğraşırken, II. Kılıçarslan da Anadolu'da rakîplerini bertaraf edip hâkimiyetini sağlamlaştırma gayreti içinde oldu. İmparatorun 1165'de Macaristan'a düzenlediği seferde görev yapmak üzere yardımcı kuvvetler göndermekle,^[131] 1162 yılında yapılan antlaşmanın bir hükmünü yerine getiren II. Kılıçarslan, aynı hassasiyeti Türkmenler'in Batı Anadolu yönündeki hareketlerini önlemede göstermedi. Balkanlar'daki işlerini yoluna koyduktan sonra yönünü Anadolu'ya çeviren ve Türkmen akınlarından II. Kılıçarslan'ı sorumlu tutan I. Manuel Komnenos, Selçuklu Sultanı'nı Türkmen akınlarını önleyici tedbirler alması konusunda uyarmak için Konstantin Gabras'ı

[129] Süryani Mikhail, *Vekâiname*, s. 226-227; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 351; Turan, *Türkiye*, s. 204; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 161; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 79.

[130] Süryani Mikhail, *Vekâiname*, s. 230, 233-234; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 418; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 351; İbnî'l-Verdî, *Tarih*, Türkçe çev. s. 99; Turan, *Türkiye*, s. 205; Çay, *Karamıklıbeli (Myriokephalon) Zaferi*, s. 45-46; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 161-162; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 80.

[131] Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 162.

elçi olarak gönderdi. Bu teşebbüsün sonuçsuz kaldığını gören imparator, ordusunun başında 1173 yılında Anadolu'ya geçti. II. Kılıçarslan, İmparator'un Alaşehir'e kadar ilerlediği haberi üzerine Süleyman isimli beyini elçi olarak gönderdi. 1162 yılında yapılan antlaşmaya sâdık kaldığına ve Türkmen akınları ile ilgisinin bulunmadığına imparatoru ikna etti.^[132]

Ancak doğrudan Selçuklu Sultanı'na bağlı olmayan ve Bizans sınırlarında yığılan bu Türkmenler, imparatorun İstanbul'a dönmesinden sonra bir yandan Denizli, diğer yandan Kırkağaç, Bergama ve Edremit yörelerine kadar uzanan akınlar düzenleyip, Bizans istihkâmlarına zarar verdiler, ahaliyi tutsak alıp İslâm ülkelerine sevk ettiler.^[133]

Türkmen akınlarının durdurulması girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine imparator, hem Türk ilerleyişini durdurmak hem de 1162 yılındaki antlaşma gereği Bizans'a verilmesi gereken şehirleri teslim almak üzere yeniden Anadolu'ya geçti. Türkmenler'in ele geçirdiği bazı bölgeleri yeniden kazandı. Anadolu'daki Bizans garnizonları arasında irtibatı sağlamak için başta Eskişehir ve havalisindeki bazı önemli mevkiiler olmak üzere Batı Anadolu'daki şehir ve kaleleri tahkim etmeye başladı. Bu gelişme üzerine II. Kılıçarslan'ın Atabeg Süleyman'ı değerli armağanlarla elçi olarak gönderip, 1162 yılında yaptıkları anlaşmayı yenileme teklifine imparator, Batı Anadolu bölgesinde Türkmenler tarafından ele geçirilmiş bulunan bütün şehir ve kasabaların iadesi yanında, Şahinşah ile Dânişmendli Zünnûn'un ülkelerine iade edilmesi ve topraklarının kendilerine verilmesi talebiyle cevap verdi. Bu cevap üzerine II. Kılıçarslan savaş hazırlıklarını hızlandırırken I. Manuel de Selçuklu Sultanının gücünü kırmak düşüncesiyle Şahinşah ile Zünnûn'un komutaları altında iki ayrı ordu teşkil ederek harekete geçirdi.^[134]

Bizans karargâhından ayrılan Şahinşah komutasındaki ordu, kısa süre sonra Eskişehir (Dorylaion) yakınlarında pusuya düştü. Şahinşah uğradığı büyük hezimetin ardından zorlukla kaçabildi ve imparatora sığındı.^[135] Dânişmendli ülkesine doğru ilerleyen Zünnûn ve Gabras'ın komutası altındaki 30.000 kişilik diğer ordu da Niksar önlerinde aynı âkibete uğradı.

[132] Niketas, *Historia*, s. 85; Kinnamos, *Historia*, s. 206-208; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 162-163.

[133] Niketas, *Historia*, s. 85-86; Turan, *Türkiye*, s. 205-206; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 163-164.

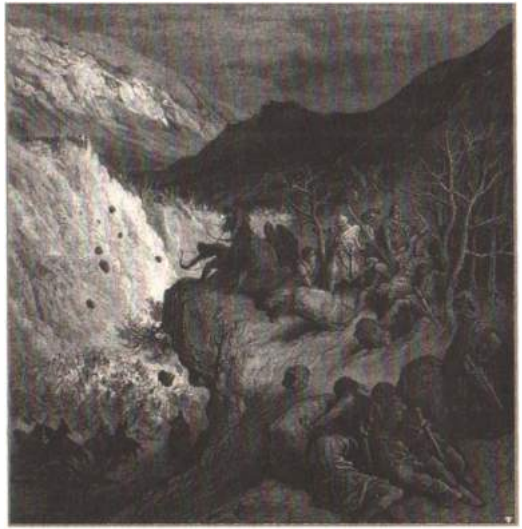
[134] Kinnamos, *Historia*, s. 209-211; Niketas, *Historia*, s. 121-122; Süryani Mikhail, *Vekâiname*, s. 246; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 421; Turan, *Türkiye*, s. 206-207; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 164-165.

[135] Kinnamos, *Historia*, s. 211-212; Turan, *Türkiye*, s. 207; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 165.

Zünnûn da zorlukla kurtulmayı başararak imparatorun yanına gitti.^[136]

Türkler'in gittikçe artan ilerleyişini durdurmak, hatta Anadolu'dan tamamen çıkarmak arzusuyla hareket eden, bu maksatla Anadolu'daki istihkâmlarını tahkim eden imparator, hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Sultan'ın bir kez daha yinediği barış teklifini reddedip, 1176 yılının baharında Bizans tarihinin en büyük ordularından biriyle İstanbul'dan hareket etti.^[137]

Selçuklular'ı gafil avlamak düşüncesiyle Eskişehir yolu yerine Denizli istikâmetini kullanarak Konya'ya ulaşmayı planlayan İmparator'un hazırlıklarını dikkatle takip eden II. Kılıçarslan tuzağa düşmedi. Bir yandan Müslüman hükümdarlardan yardım göndermelerini isterken diğer yandan da kendine bağlı Türkmenler'e Bizans ordusuna saldırı emri verdi. Etkili Türkmen saldırıları ve takip edilecek güzergâhtaki iâşe imkânlarının yok edilmesi nedeniyle ağır kayıplar veren İmparator, II. Kılıçarslan'ın yaptığı son barış teklifini de reddedip, etrafı yüksek tepelerle çevrili dar bir geçidin girişindeki Myriokephalon denilen yıkık bir kalenin bulunduğu mevkie ulaştı. 17 Eylül 1176'da Myriokephalon istihkâmını geçerek Karamıkbeline doğru ilerleyen İmparatorluk ordusu, Bizans kaynaklarında Tzibritze şeklinde kaydedilen dar geçide girdiğinde^[138] tepelerde yerleşmiş bulunan Türkler'in saldırıları başladı. Bütün çıkış noktaları tutulduğundan bu dar geçitte sıkışan Bizans ordusu ağır bir hezime uğradı. I. Manuel, beklenmedik bir anda II. Kılıçarslan'ın nihai saldırıyı durdurması ve barış teklifinde bulunması sayesinde yanında bulunan az sayıdaki askerleriyle ölümden kurtuldu.^[139]

Resim 19:
Myriokephalon
Savaşı'nın
tasviri. Gustave
Doré (1832-
1883)

[https://goo.gl/
hrijiM]

[136] Kinnamos, *Historia*, s. 212; Turan, *Türkiye*, s. 207; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 165.

[137] Kinnamos, *Historia*, s. 214; Niketas, *Historia*, s. 123; Turan, *Türkiye*, s. 207-208; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 166.

[138] Savaşın vuku bulduğu mevki için ileri sürülen görüşler için bkz., Çay, *Karamıkbeli (Myriokephalon) Zaferi*, s. 76-83; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 167-168; Adnan Eskiîkurt-Mehmet Akif Ceylan, *Selçuklu-Bizans Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası Myriokephalon Zaferi (Beyşehir-Bağırşak Boğazı-Miryokephalon) 17 Eylül 1176*, İstanbul 2015, s. 63 vd.

[139] Niketas, *Historia*, s. 123 vd.; Süryani Mikhail, *Vekaîname*, s. 248-250; Çay, *Karamıkbeli (Myriokephalon) Zaferi*, s. 106 vd.; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 169-172; Turan, *Türkiye*, s. 208-209.

Taraflar arasında imzalanan ve Dorylaion ile Sublaion istihkâmlarının yıkılması dışında hangi şartları içerdiği bilinmeyen antlaşmanın imzalanmasından sonra imparator İstanbul'a hareket etti. Mağlup imparator, yolculuk boyunca, barış teklifinde bulunduğu için Sultan'ı hainlikle suçlayan Türkmenler'in saldırılarına maruz kalmaktan kurtulamadı.^[140]

Anadolu'da Malazgirt'den sonraki en büyük askerî başarılarından biri olan Myriocephalon Zaferi ile Selçuklular, artık Anadolu'nun yerli ve hâkim unsuru haline geldiklerini bir kez daha ortaya koydular. Bu zaferle, Anadolu'daki siyâsî dengeyi bir daha değişmemek üzere Türkler'in lehine çevirdiler ve Türkler'in buradan çıkarılma ihtimalinin kalmadığını bir anlamda ispat ettiler. Haçlı seferlerinin yarattığı şartlarla ümitlenen Bizans İmparatorluğu ise, bu yenilgi ile Türkler'i Anadolu'dan atma umutlarını tamamen yitirdi. İmparatorluk bundan böyle, Türkler'in ilerleyişi karşısında geri çekilerek ve elde kalan topraklarını savunarak ömrünü tamamladı.^[141]

Myriocephalon Savaşı'ndan sonra yapılan antlaşma şartlarının yerine getirilmemesi üzerine Sultan'ın 1177 yılında Atabeg unvanı taşıyan bir bey komutasında Batı Anadolu'ya sevk ettiği ordu Adalar Denizi sahillerine kadar ulaşırken, Türkmenler'den oluşan birlikler de Bithynia Bölgesi'nde faâliyetlerde bulundu. Hem Selçuklular'ın bu girişimleri hem de uğradığı bozgunun intikamını almak için imparator Manuel'in 1178'de giriştiği saldırı teşebbüsleri sonuçsuz kalırken,^[142] II. Kılıçarslan, Bizans imparatoru karşısında kazandığı büyük zaferden sonra, defalarca kuşatıldığı halde ele geçirilemeyen Malatya'ya yöneldi. Dört aylık kuşatmanın sonunda, şehrin Dânişmendli Hâkimi Muhammed, hayatını teminat altına alan bir ahidname verilmesinin ardından Harput'a gittikten sonra Sultan Malatya'ya girdi (25 Ekim 1178). Böylece Dânişmendliler'in Malatya kolu da tarihe karışmış oldu.^[143]

3. II. Kılıçarslan ve Selâhaddin Eyyûbî

Malatya'nın ele geçirilmesinden sonra Sultan II. Kılıçarslan, 1179 yılında Selâhaddin Eyyûbî'ye bir elçi gönderip, vaktiyle Nûreddin Mahmûd'un işgâl ettiği Ra'bân Kalesi'nin iadesini istedi. Selâhaddin Eyyûbî'nin bu teklifi reddetmesi üzerine Sultan, buraya 20.000 kişiden oluşan

[140] Niketas, *Historia*, s. 131; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 173.

[141] Kırş., *Turan, Türkiye*, s. 210; Çay, *Karamıkbeli (Myriocephalon) Zaferi*, s. 129 vd.; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 116-117; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 174-175; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 82-83.

[142] Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 175-177; Niketas, *Historia*, s. 133-135.

[143] Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 251-252; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 423-424; Turan, *Türkiye*, s. 211.

bir ordu sevk etti. Ancak Selçuklu kuvvetleri, Selâhaddin Eyyûbî'nin yeğeni Takiyyüddin'in komuta ettiği birlik karşısında mağlup oldu.^[144]

Ertesi yıl Sultan II. Kılıçarslan'ın, kızına ihanet ve onu kendi haline terk eden damadı Hısnıkeyfâ (Hasankeyf) Hâkimi Nûreddin Muhammed üzerine yürümesi ve Nûreddin Muhammed'in Selâhaddin Eyyûbî'ye sığınması, tarafları karşı karşıya getiren bir diğer gelişme oldu. Selâhaddin Eyyûbî, Nûreddin Muhammed'in affedilmesi ve ülkesine iade edilmesi yönündeki isteğinin Sultan tarafından reddedilmesi üzerine, Selçuklu ülkesine yöneldi. Taraflar arasında vuku bulacak savaş, Türkiye Selçuklular'ının yetenekli veziri İhtiyâruddin Hasan'ın, II. Kılıçarslan'ın Nûreddin Muhammed'i cezalandırmak istemesinin gerekçelerini mâhirane bir tarzda anlatması ve Selâhaddin Eyyûbî'yi ikna etmesi sâyesinde önlendi. Hatta taraflar arasında anlaşmaya varılıp, Adana ile Misis'e saldırarak buraları ele geçiren ve o bölgede bulunan konargöçer Türkmenler'e zarar veren Ermeniler'e karşı müşterek bir sefer bile düzenlendi. 1180 yılı içerisinde başarı ile sonuçlanan bu seferin ardından Sultan II. Kılıçarslan Malatya'ya, Selâhaddin Eyyûbî de Mısır'a döndü.^[145]

4. Bizans'a Yönelik Yeni Saldırıları

İmparator Manuel Komnenos'un 1180 yılında ölümünden sonra Selçuklular'ın Bizans topraklarına saldırıları arttı. 1182-83 yıllarından itibaren Uluborlu, Kütahya, Eskişehir başta olmak üzere Bizans arazisinde bulunan irili ufaklı yetmiş iki kale fethedildi. Selçuklu ilerleyişine karşı koyacak durumda olmayan İmparator II. Isaakios Angelos, II. Kılıçarslan ile yaptığı on yıllık antlaşma ile Selçuklular'a vergi ödemek zorunda kaldı.^[146]

5. Ülke Yönetimin Melikler Arasında Taksim

II. Kılıçarslan'ın 1162 yılında imparator Manuel ile yaptığı antlaşmadan sonra Anadolu'daki bütün rakiplerini ve muhaliflerini etkisiz hale getirmesi, 1176 Myriocephalon Zaferi ile de Bizans'ı tehlike olmaktan çıkarması, Anadolu'da siyâsî birlik, istikrar ve iktisadî gelişmenin önünü açmıştı. Ancak diğer Türk devletleri gibi Türkiye Selçukluları'nda da kurallara bağlanmış ve iyi işleyen bir veraset sistemi olmadığından II. Kılıçarslan, 1186 yılında ülkeyi on bir idarî bölgeye ayırıp her birine bir oğlunu tayin

[144] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 366; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 425; Turan, *Türkiye*, s. 211-212.

[145] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 370-372; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, VIII/1, Haydarabad 1952, s. 360-361; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 425-426; Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 261; Turan, *Türkiye*, s. 212-213.

[146] Niketas, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı* (1180-1195), İstanbul 2006, s. 45-46, 166-167; Süryani Mikhail, *Vekaifname*, s. 267-268; Turan, *Türkiye*, s. 214; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 179-180.

Resim 20:
Friedrich
Barbarossa'yı
tasvir eden
resim.

[https://goo.gl/
Z9ji8d]

etti.^[147] Bu meliklerin hepsi bulundukları bölgelerde kendi divanlarını oluşturabilecek, sikke kestirebilecek ve yılda bir kez Konya'ya babalarının huzuruna gelerek bağlılıklarını bildireceklerdi. Bu uygulama ile II. Kılıçarslan, Anadolu'da sağlamış olduğu siyâsî birliği bozacak yolu yine kendisi açmış oldu. Uç bölgelerde bulunan meliklerin fetihlerle genişleme ve diğer bazı meliklerin güç kazanma gayretleri bir süre sonra hâkimiyet mücadelesine dönüştü. Hatta Sivas Meliki Kudbeddin Melikşah, Konya'yı işgâl edip, babasına mensup emîrleri etkisiz hale getirdi. Babası adına hareket ediyor görünse de, esir sultan gibi yanında tuttuğu II. Kılıçarslan'a kendisini zorla veliaht ilan ettirdi^[148]. Bu gelişmeler III. Haçlı Seferi öncesi Anadolu'da siyâsî birliğin tekrar parçalanmasına ve Haçlılar karşısında II. Kılıçarslan'ın zayıf düş-

mesine neden oldu.

Selâhaddin Eyyûbî'nin 1187'de Kudüs'ü fethi üzerine düzenlenen III. Haçlı Seferi'ne katılan Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa komutasındaki ordu 1189'da Bizans topraklarına girdiğinde karşı koyacak gücü olmayan imparator, bu ordunun ülkesinden geçmesine izin vermek zorunda kalırken, daha önce antlaşma yaptığı Selâhaddin Eyyûbî'ye de haber gönderip durumu bildirdi.^[149]

Sultan II. Kılıçarslan ile eskiye dayanan bir dostluk ilişkisi bulunan Friedrich Barbarossa, Anadolu'dan geçmenin zorluklarını bildiğinden, yola çıkmadan önce Selçuklu Sultanı'na elçi gönderip, geçiş izni istedi. Selâhaddin-î Eyyûbî'nin daha önce Bizans İmparatoru ile kendisi aleyhine yapmış olduğu anlaşmanın^[150] rahatsızlığını yaşayan II. Kılıçarslan'ın elçileri Haçlı Ordusu Edirne'de iken Friedrich Barbarossa'nın huzuruna çıktı. Alman İmparatoru ile Haçlı ordusunun Selçuklu ülkesinden güvenle

[147] İbn Bîbî'nin kaydına göre Sultan, Tokat'a Süleymanşah'ı, Niksar'a Nasreddin Berkyarukşah'ı, Elbistan'a Muğîseddin Tuğrulşah'ı, Kayseri'ye Nüreddin Sultanşah'ı, Sivas ve Aksaray'a Kutbeddin Melikşah'ı, Malatya'ya Muîzzeddin Kayserşah'ı, Ereğli'ye Sancarsah'ı, Niğde'ye Arslanşah'ı, Amasya'ya Nizâmeddin Argunşah'ı, Ankara'ya Muhiddin Mes'ud'u, Borgulu (Uluborlu) Gıyâseddin Keyhüsrev'i melik olarak tayin etti. Krş., İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l- Alâiyye fî'l-Umûr'l-Alâiyye* (Tıpkı basım) Hazırlayan A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 22; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, *el-Evâmirü'l- Alâiyye fî'l-Umûr'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, I, Ankara 1996, s. 41.

[148] Süryani Mikhail, *Vekâfname*, s. 281; Turan, *Türkiye*, s. 225-226.

[149] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 51; Turan, *Türkiye*, s. 221.

[150] Turan, *Türkiye*, s. 220.

geçmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması hususunu içeren bir anlaşma yapıldı.^[151]

Şubat 1190'da Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçerek Balıkesir-Alaşehir-Denizli güzergâhını takip eden Haçlılar, Selçuklu topraklarında ilerlerken Türkmenler'in saldırılarıyla yıpratıldılar.^[152] Alman ordusu, Mayıs 1190'da Akşehir civarında karşılarına çıkan Sivas ve Aksaray Meliki Kudbeddin Melikşah, Ankara Meliki Muhiddin Mes'ud ve muhtemelen Uluborlu Meliki Gıyâseddin Keyhüsrev'in^[153] emrindeki Türkmenler'in saldırısına uğradı. Her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu savaşta, kalabalık Haçlı ordusu karşısında dayanamayan Melikler, vurularak Konya yönünde çekildiler.^[154] Friedrich Barbarossa, 17 Mayıs 1190'da Konya önlerine geldi. Kendisi dışarıdaki Selçuklu kuvvetleriyle savaşırken, Suab dukası olan oğlu da şehre saldırdı. Selçuklular'ın şiddetli mukavemetine rağmen Konya'ya girmeye muvaffak olan Haçlılar, pek çok insanı öldürdüler, çarşıları yağmalayarak ihtiyaçlarını giderdiler. İç kaleye çekilmiş bulunan II. Kılıçarslan, gelinen noktada Alman İmparatoru'na elçi gönderip, iktidârın kendisinde olmadığını, saldırıları oğlu Melikşah'ın yaptığını bildirerek anlaşma yapmayı teklif etti. Amacı Kudüs'ü Müslümanlardan geri almak olan Friedrich Barbarossa, bu teklifi kabul etti. Selçuklu topraklarından emniyetli bir şekilde geçebilmek için yirmi beş Selçuklu beyini rehin olarak yanına alan İmparator, Haziran 1190 ortalarında Karaman (Lârende) yönünde ilerlemeye başladı. Ancak Alman imparatoru Gökso (Silifke) Çayı'nda boğularak hayatını kaybettiğinden, III. Haçlı Seferi amacına ulaşamadı.^[155]

Haçlı ordusunun Selçuklu topraklarını terk etmesinden sonra Kudbeddin Melikşah, babasını da yanına alarak Kayseri'yi kuşattı. Kuşatma sırasında bir fırsatını bulan II. Kılıçarslan Kayseri'ye girip oğlu Nûreddin Sultânşah'a sığındı. Bu durumda Melikşah Konya'ya döndü ve bağımsızlığını ilan etti (1191).^[156] Nûreddin Sultânşah da amacına ulaşmak için ken-

[151] Turan, *Türkiye*, s. 221-222; Sultan'ın elçi göndermesi hususuna şüphe ile yaklaşan düşünceler için bkz. Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi* (1192-1211), Ankara 2006, s. 26, dpn.190.

[152] Niketas, *Historia* (1180-1195), s. 222-223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 51; Turan, *Türkiye*, s. 222-223; Altan, "Anadolu'da Haçlılar'a Karşı Savaş (1097-1190)", *Tarih Dergisi*, Sa:47 (2008/1), İstanbul 2009, s.102-103; Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, LXV/243, (2001), s. 581.

[153] Turan, *Türkiye*, s. 238; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 24, 29.

[154] Niketas, *Historia* (1180-1195), s. 223-224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 51-52.

[155] Niketas, *Historia*, Türkçe çev., s. 225-229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 52; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'l-Zeman*, VIII/1, Haydarabad 1952, s. 403; Süryani Mikhail, *Vekâiname*, s. 285; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 454; Turan, *Türkiye*, s. 223-224; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1987, s. 13.

[156] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 74, 83; Anonim *Selçuknâme*, s. 82-83; Türkçe çev., 38; Turan, *Türkiye*, s. 226-227.

disini kullanmak istediğini gören II. Kılıçarslan, kendisine karşı hürmette kusur etmeyen küçük oğlu Uluborlu Meliki Gıyâseddin Keyhüsrev'in yanına gitti. Halkın daveti üzerine 1192 yılında Gıyâseddin Keyhüsrev ile birlikte Konya'ya gelen ve şehri Melikşah'ın elinden kurtaran II. Kılıçarslan, küçük oğlunu veliaht ilan etti. Ardından Aksaray'da bulunan Melikşah'ı cezalandırmak amacıyla harekete geçtiler. Aksaray kuşatması sırasında hastalığı ağırlaşan II. Kılıçarslan, veliahdı tarafından Konya'ya geri götürüldü ve kısa bir süre sonra, Ağustos 1192'de vefat etti. Babasının vefatını, kardeşlerinin hemen harekete geçmesinden endişe ettiği için bir müddet gizli tutan Veliahd Gıyâseddin Keyhüsrev, babasını Konya'da defnettikten sonra sultanlığını ilan etti.^[157]

6. Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in İlk Saltanatı (1192-1196)

Babasının vefatından sonra tahta oturan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in saltanatını kardeşleri tanımamış olmakla birlikte, saltanata ortak olup "sultan" unvanını kullanmayıp Melik unvanını kullanmaya devam ettiler. Gıyâseddin Keyhüsrev'in çetin bir hâkimiyet mücadelesine girişmesi beklenirken, Sultan olmasından kısa bir süre sonra Kutbeddin Melikşah'ın vefatı, Ankara Meliki Muhiddin Mes'ud'un Kastamonu ve Bolu taraflarında fetih ile meşgul olması, Tokat Meliki Rükneddin Süleymanşah da kardeşini itâat altına almaya uğraştığı için saltanatının ilkyılları nispeten sakin verahat geçti.^[158]

Ağabeylerinin meşguliyetinin sağladığı rahatlıkla hareket eden I. Gıyâseddin Keyhüsrev, daha Uluborlu'da Melik iken imparator III. Aleksios'un zayıflığından yararlanarak Alaşehir'de isyan eden ve takibata uğrayınca kendisine sığınan Theodoros Mankaphas'ı, imparatorun istemesi üzerine Bizans ile ilişkilerin bozulmaması adına, hayatına dokunulmaması şartıyla teslim etmişti.^[159] Ancak Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in sultan olduktan sonra Mısır Eyyûbî Hükümdarı Melik Âdil'in imparatora hediye gönderdiği atları alkoyması ve bir müddet sonra III. Aleksios'un Konya-İstanbul arasında ticaret yapan Selçuklu tebası tacirleri tutuklaması tarafları karşı karşıya getirdi. Gıyâseddin I. Keyhüsrev, tacirlerin bırakılması isteğinin yerine getirilmemesi üzerine, aralarındaki antlaşmanın ihlal edildiği gerekçesiyle 1196

[157] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 30, Türkçe çev., s. 50; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 463; Süryani Mikhail, *Veka'name*, s. 289-290; *Anonim Selçuknâme*, s. 83; Türkçe çev., 38; *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Yayınlayan Osman Turan, Ankara 1984, s. 76-77; Turan, *Türkiye*, s. 227, 239; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 42.

[158] Turan, *Türkiye*, s. 239; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 43.

[159] Niketas, *Historia*, Türkçe çev., s. 202-206; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 22-24.

yılında ordusuyla Bizans topraklarına girdi. Menderes nehri vadilerine kadar uzanan hareketi sırasında pek çok tutsak ve ganimet ele geçirdi.^[160]

Sultan, tutsak aldığı gayrimüslim ahaliyi beşer bin kişilik kabileler halinde ve defterlere yazdırarak, III. Haçlı Seferi sırasında büyük bir nüfus kaybına uğrayan Akşehir ve civarına yerleştirdi. Onlara toprak, ziraat aletleri ve tohum verip beş yıl boyunca kendilerinden vergi alınmayacağını, bu süre sonunda kendilerinden imparatorluğa ödediklerinden daha fazla vergi talep edilmeyeceğini ve İmparator ile barış yapıldıktan sonra “isterlerse geri dönebileceklerini” vaat etti. Bu muhacirler Bizans ile yapılan anlaşmadan sonra memleketlerine geri dönmedikleri gibi, Bizans topraklarından kaçan birçok aile, yerleşmek amacıyla Selçuklu topraklarına geldi.^[161]

Gıyâseddin I. Keyhüsrev, Bizans İmparatorluğu'na karşı düzenlediği seferden sonra Tokat Meliki Süleymanşah'ın saldırısıyla karşılaştı. Süleymanşah, babasının sağlığında kardeşler arasındaki mücadelelerde taraf olmamış, Karadeniz sahillerinde fetih faaliyetlerinde bulunmuş, Samsun'u hâkimiyeti altına almıştı. Babasının vefatından sonra Selçuklu tahtı için uygun zamanı kollamaya başlayan Süleymanşah, Sivas ve Aksaray meliki Melikşah'ın Kayseri meliki Sultanşah'ı öldürmesi ve onun topraklarını almasından kısa bir süre sonra ölümü üzerine Sivas, Aksaray ve Kayseri'ye hâkim oldu. Bu şehirleri almak isteyen diğer kardeşi Ankara Meliki Mes'ud ile giriştiği savaşı kazandı. Öncelikli hedefi Konya olduğundan, Ankara kuşatmasına girişmedi. Ankara ve topraklarının bir bölümünü yine kardeşine bırakarak anlaşma yaptı.^[162] Melik Mes'ud meselesini halleden ve diğer kardeşleri ile de anlaşılan Süleymanşah, 1196 yılında Sivas, Kayseri ve Aksaray yolu üzerinden Konya'ya yürüyerek şehri kuşattı. Yaklaşık dört ay devam eden kuşatma şehirde bulunanları zor duruma düşürdüğünden Konya'nın ileri gelenleri araya girdiler. Sultan'ın kendisinin, ailesinin ve maiyetinin canına dokunulmaması ve istediği yere gitmesine izin verilmesi şartı ile bir anlaşma yapılmasını sağladılar. I. Keyhüsrev, kendisini güvende hissetmediğinden Emîr Seyfeddin Ayaba ve Mübârizeddin Ertokuş ile birlikte, çocukları Keykâvus ve Keykubad'ı bile yanına almadan aceleyle şehirden ayrıldı.^[163] Akşehir yoluyla İstanbul'a gitmek isteyen I. Keyhüsrev, Konya'ya bağlı Lâdik Köyü'nde saldırıya uğrayınca yolunu değiştirerek Larende (Karaman) tarafına yöneldi. I. Keyhüsrev'in, başından geçenleri bildirmesi üzerine II.

[160] Niketas, *Historia*, III, Türkçe çev., s.53-54; Turan, *Türkiye*, s. 239-240; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 190; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 45-47.

[161] Niketas, *Historia*, III, Türkçe çev., s. 55-56; Turan, *Türkiye*, s. 239; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 191-192; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 47.

[162] Niketas, *Historia* (1195-1206), s. 82; Turan, *Türkiye*, s. 244.

[163] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 31-36, Türkçe çev., s. 51-55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 84; Anonim *Selçuknâme*, s. 83-84; Türkçe çev., 38; Turan, *Türkiye*, s. 245-246.

Süleymanşah suçluları cezalandırdı. Ayrıca yeğenleri Keykâvus ile Keykubad'ı da babalarının yanına gönderdi. I. Keyhüsrev, Ermeni Kralı II. Leon'un bir süre misafiri olduktan sonra sırasıyla Elbistan meliki Muğîseddin Tuğrulşah, Malatya Meliki Mu'izzeddin Kayserşah, Melik Âdil'in Haleb'de hüküm süren kardeşi Melik Zahir, Diyarbakır Hâkimi Melik Sâlih ve Ahlat Şahı Melik Balaban'ın misafiri oldu. Gittiği her yerde Sultan gibi karşılanan ve hürmet edilen Gıyâseddin I. Keyhüsrev, Samsun'a geçti ve deniz yoluyla İstanbul'a gitti.^[164]

7. Rükneddin II. Süleymanşah (1196-1204)

II. Süleymanşah, I. Keyhüsrev ile yaptığı antlaşma üzerine Ekim 1196'da Konya'ya girdi ve tahta oturdu. Tokat'tan beraberinde getirdiği Türkmen beylerini üst yönetimde görevlendirdikten ve devlet idâresinde gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra, melikler arasında bölünmüş olan hâkimiyeti yeniden merkezî hükümetin emrinde toplamak için harekete geçti. İlk olarak Argunşah ile Berkyarukşah üzerine yürüyüp onların hâkimiyeti altında bulunan Amasya ile Niksar bölgelerini Konya'ya bağladı. Bu gelişme üzerine Elbistan Meliki Muğîseddin Tuğrulşah itâatini arz etti. Böylelikle Malatya Meliki Mu'izzeddin Kayserşah ile Ankara Meliki Muhiddin Mes'ud dışındaki kardeşlerine hâkimiyetini kabul ettirerek siyâsî birliği büyük ölçüde yeniden sağlamış oldu.^[165]

Bu meselenin hallinden sonra II. Süleymanşah, Selçuklu şehzâdeleleri arasındaki taht kavgalarını fırsata çevirerek Selçuklu ülkesine tecâvüz eden ve Kayseri yakınlarına kadar akınlarda bulunup Nûreddin Sultanşah'a ait bir kaleyi ele geçiren Ermeni Kralı II. Leon'un üzerine yürüdü. Lampron bölgesi Prensi Oşin'in II. Süleymanşah'a öncülük ettiği bu sefer sonucunda Ermeniler, 1199 yılında Torosların güneyine atıldı. Bu seferin sonucunda yapılan antlaşma ile Kilikya Ermeni Krallığı ilk kez Selçuklu Sultanı adına sikke kestirmeyi ve II. Süleymanşah'ın tâbîliğini kabul etti.^[166]

Diğer taraftan aynı süreçte II. Süleymanşah'ın meşguliyetinden yararlanmak isteyen III. Aleksios, doğrudan Selçuklular'a saldırıya cesâret edemediğinden, görünüşte Giresun'da batan bir geminin mallarını kurtarmak, gerçekte Samsun'u ve limanını yağmalatmak düşüncesiyle Konstantinos

[164] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, ss. 36-50; Türkçe çev., s. 55-68; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 430; Turan, *Türkiye*, s. 268-269; Mehmet Şeker, *Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi -Türkiye Selçuklular'ı ve Osmanlılar'da Müslim Gayr-ı Müslim İlişkileri-*, Ankara 2015, s. 40-41.

[165] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 60, 75; Türkçe çev., s. 78, 96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 84; Turan, *Türkiye*, s. 247-248; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 66-67.

[166] Jacques de Morgan, *Histoire du Peuple Armenian*, Paris 1919, s. 199; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 161-162. Ayrıca bkz., Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 71-72.

Phrangopulos komutasında bir donanmayı Karadeniz'e gönderdi. Phrangopulos, imparatorun emriyle Samsun'a gelen ya da Samsun'dan denize açılan bütün ticaret gemilerine baskın yapıp mallarına el koydu. Saldırlardan canını kurtarabilenler imparatora şikâyetlerini ilettiler; ancak bir sonuç alamadılar. Konya'dan gelen tacirler ise II. Süleymanşah'a durumlarını ilettiler. Bunun üzerine imparatora elçilik heyeti gönderen Sultan, tacirlerin zararlarının karşılanması ve yeni bir antlaşma yapılması talebini iletti. Savaşacak durumda olmayan ve bütün suçu Frangopulas'a yükleyen imparator, yıllık vergi ödemeyi ve tacirlerin zararlarının karşılanması için tazminat ödemeyi kabul eden bir antlaşma imzaladı (Ağustos 1200).^[167] Ancak bu antlaşma uzun ömürlü olmadı. Çünkü İmparator III. Aleksios, büyük ödüllere vaat ederek bir Haşhaş'ı II. Süleymanşah'ın hayatına kast etmeye ikna etti. Fakat suikastı düzenleyecek Haşhaş, kendisine verilen görevi yerine getiremeden yakalandı ve imparatorun planını itiraf etti. Bunun üzerine Selçuklular antlaşmayı bozup, Bizans'ın doğu bölgelerine yeniden saldırılara geçtiler.^[168]

II. Süleymanşah, Ermeni Kralı'nı cezalandırmak, Bizans İmparatorluğu'nu da baskı altında tutmak suretiyle bunlardan gelebilecek tehlikelere yönelik önlemleri aldıktan sonra Gürcü tehlikesini bertaraf etmek ve bölgeyi Selçuklu hâkimiyetine dâhil etmek için 1200 yılında Doğu Anadolu seferine çıktı. İlk olarak Eyyûbîlerle işbirliği içindeki kardeşi Kayserşah'ın idâresi altında bulunan Malatya üzerine yürüdü ve Haziran 1200'de şehri kuşatarak ele geçirdi. Erzincan ve Divriği'de hüküm süren Mengüceklî beyleri Behramşah ile Turanşah Selçuklu tâbiyyetinde kalmaya devam ederken, Harput'ta hüküm süren Artuklular da itaatlerini bildirdi.^[169]

Bundan sonra II. Süleymanşah, Selçuklu hâkimiyetinin İran ve Güney Kafkasya'da etkisini yitirmesinden sonra İslâm ülkelerini tehdit etmeye başlayan, Ahlat ve Erzurum'a kadar ilerleyen, hatta Kars'ı alan Gürcü istilasına son vermek düşüncesiyle harekete geçti ve Erzincan'a gitti. Burada hazırlıklarını sürdürürken bütün tâbî ve komşu hâkimlere elçi gönderip sefere katılmalarını istedi. Erzurum Meliki Nasreddin Muhammed dışında bölgede hüküm süren bütün emîr ve melikler sultanın çağrısına uydu. Bunun üzerine Sultan, önce Erzurum üzerine yürüdü. Haziran 1202'de Erzurum'u alıp, Saltuk ilini Selçuklu topraklarına dâhil etti. Erzurum'u

[167] Niketas, *Historia*, III, s. 92-93; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 194; Turan, *Türkiye*, s. 248.

[168] Niketas, *Historia*, III, s. 93-94; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 195.

[169] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 146-147; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 407; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 474; Turan, *Türkiye*, s. 251-252; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 73-74.

Resim 21:
Micingerd Kalesi

[<https://goo.gl/N7C1BX>]

kardeşi Muğîseddin Tuğrulşah'ın idâresine bırakan sultan, Gürcüler üzeri-
ne yürüdü.^[170]

Sultan II. Süleymanşah, Kraliçe
Thamara'ya diplomatik nezaket sınırlarını aşan sert bir mektup yazarak
ondan Selçuklular'a tâbiyyet arz et-
mesini istemiş, aksi halde ülkesini ha-
rap edeceği tehdidinde bulunmuştu.
Sultanın mektubunu okuduktan sonra

ordusunu toplayarak sefere çıkan Kraliçe, Kars taraflarına geldiğinde, sa-
vaşmak için hareket ettiği mesajını, beraberinde bulunan Selçuklu elçisi-
le II. Süleymanşah'a ilettili.^[171]

Selçuklu ordusu Erzurum'dan Gürcü ordusu da Kars'tan hareket etti
ve iki taraf Micingerd Kalesi civarında karşılaştılar. Aksarayî, tuzağa dü-
şürülerek mağlup olduğunu bildirirken,^[172] İbn Bibi Selçuklu ordusunun
galip gelmek üzere iken çetrdârın atının tökezleyip saltanat şemsiyesinin
düşmesi üzerine askerlerin sultanın başına bir felaket geldi zannıyla te-
laş içinde kaçmaya başladığını ve ordunun bir daha toparlanamadığını
nakletmektedir.^[173] Sonuç itibariyle 1202 yılında yapılan bu savaşta Sel-
çuklular mağlup oldu. II. Süleymanşah, yanındaki beylerle Erzurum'a çe-
kilirken, başta Mengüçekli Behramşah olmak üzere önde gelen bazı Türk
beyleri ve bir miktar Selçuklu askeri Gürcüler'e tutsak düştü. Gürcüler,
işgâl ettikleri Selçuklu ordugâhından elde ettikleri çok miktarda ganimet
ve esirlerle geri çekildi.^[174]

Gürcüler'in savaşta galip gelmelerine rağmen toprak kazanımı olmaz-
ken, mağlup Selçuklular'da da herhangi bir sarsıntıya yol açmadı. Hatta Sel-
çuklu nüfuzu Doğu Anadolu'da yayılmaya devam etti. Hem Mardin Artuk-
lu Hükümdarı Artuk Arslan (1200-1239) hem de Sümeysat Hâkimi Melik

[170] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 70-73; Türkçe çev., s. 91-93; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 147; Turan, *Türkiye*, s. 252-253; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 76-79. İbn Bibî, Süleymanşah'ın Gürcistan seferini, Kraliçe Thamara'nın daha şehzâdeliği sırasında yaptığı evlilik teklifi ile ilişkilendirir. Bkz., s. 68-70; Türkçe çev., s. 88-90.

[171] *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüce çev., Marie Felicite Brosset, Türkçe çev., Hrand D. Andreasyan, haz., E. Merçil, Ankara 2003, s. 406-407; Turan, *Türkiye*, s. 257-258; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 84.

[172] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, neşr., Osman Turan, Ankara 1944, s. 31; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 24.

[173] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 73-74; Türkçe çev., s. 94.

[174] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 408-409; İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 74; Türkçe çev., s. 94; Turan, *Türkiye*, s. 259; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 85-88.

Efdal, Eyyûbî Hükümdarı Melik Âdil'e karşı II. Süleymanşah'ın yardımını isterken, Âmid ve Hısnıkeyfâ Artukluları da Sultan'ın tâbiyyeti altına girdi.^[175]

Doğu Anadolu'da yaşanan bu gelişmelerden sonra, Gürcüler üzerine yeni bir sefer planlayan II. Süleymanşah'ın, öncelikle Anadolu'da siyâsî birliği sağlaması gerekiyordu. Bizans'a karşı başarılı seferler düzenleyen, hâkimiyet sahasını Ankara, Çankırı, Kastamonu, Bolu ve Eskişehir bölgelerini kapsayacak şekilde genişleten, yaptığı anlaşma gereğince Bal-kanlar'daki savaşlarda Bizans'a asker gönderen ve hatırı sayılır bir güce erişmiş bulunan Ankara Meliki Mes'ud, II. Süleymanşah'a rakib olabilecek durumdaydı.^[176] Bu yüzden Sultan, Ankara'ya yöneldi ve kardeşi Muhiddin Mes'ud'u kuşattı. Uzun süren kuşatma nedeniyle baş gösteren erzak ve mühimmat sorunu nedeniyle Melik Mes'ud, 1 Temmuz 1204'de şehri ağa-beyine teslim etmek zorunda kaldı. Taraflar arasında yapılan görüşmeler sonucunda Melik Mes'ud'un, hâkim olduğu toprakları sultana bırakması ve kendisine Uc taraflarında bir kale verilmesi hususunda anlaşıldı. Fakat II. Süleymanşah bu anlaşmaya riayet etmedi. Melik Mes'ud, kendisine verilen kaleye giderken Sultan tarafından görevlendirilen bir askerî birlik tarafından iki oğlu ile birlikte öldürüldü.^[177]

Kardeşini etkisiz kılmayı öncelikli mesele olarak gören II. Süleymanşah, Latinler'in Nisan 1204'de İstanbul'u işgâli sırasında Bizans yönetimi-nin yardım çağrılarına kayıtsız kaldı.^[178] Ülkesinde siyâsî bütünlüğü sağla-ma düşüncesini gerçekleştiren, yönetimin şehzâdeler arasında bölünmesi uygulamasına son veren^[179] II. Süleymanşah, yeni fetihlere girişme fırsatı bulamadı ve Melik Mes'ud'un öldürülmesinden beş gün sonra,^[180] yani 6 Temmuz 1204'de vefat etti.^[181]

[175] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 156; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 475; Turan, *Türkiye*, s. 260-261 Mustafa Alican-Taner Yıldırım, "Ortaçağda Sümeysat (Samsat)," *Cappadocia Journal of History and Social Studies*, Vol. 2, 2014, s. 62.

[176] Turan, *Türkiye*, s. 261.

[177] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 166; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 485-486; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 429; Turan, *Türkiye*, s. 261-262; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 91-92.

[178] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 162-163; Turan, *Türkiye*, s. 271; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 196; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 110-111.

[179] Moğollar'ın Anadolu'yu işgâline sonla Selçuklu ülkesini kardeşler arasında taksi-mini bunun dışında tutmak gerekir.

[180] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 486; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 429.

[181] *Anonim Selçuknâme*, s. 84; Türkçe çev., s. 39; Turan, *Türkiye*, s. 262; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 91.

8. İzzeddin III. Kılıçarslan (1204-1205)

Sultan Rükneddin II. Süleymanşah'ın beklenmedik şekilde hayatını kaybetmesi üzerine, Melikliği devrinden beri II. Süleymah Şah'ın hizmetinde bulunan üst düzey makam sâhibi Türkmen beyleri, henüz çocuk yaştaki oğlu Kılıçarslan'ı Konya'da tahta oturttular.^[182] Sultan İzzeddin III. Kılıçarslan'ın sekiz ay devam eden hükümdarlığı süresince, II. Süleymanşah devrinde Selçuklular'a bağlanmış bulunan tâbi hükümetler de bağlılıklarını devam ettirdiler. Hatta bu zaman zarfında Isparta fethedildi, İslâm hükümdarları, Ermeni Kralı ve 1204 yılında Latinler'in (Haçlılar) İstanbul'u ele geçirmeleri üzerine İznik'e kaçan ve burada hükümdarlığını ilan eden Theodoros Laskaris de Türkiye Selçuklular'ı ile anlaşma yaparak daha önceki imparatorun yerine getirdiği yükümlülöklere uymayı vaat etti.^[183] Ancak III. Kılıçarslan'ın çocuk yaşı olması nedeniyle, I. Keyhüsrev devrinin bir kısım beyleri, özellikle Uc Türkmenlerinin başında bulunan Dânişmendli Yağbasan'ın oğulları (Muzafferüddin Mahmûd, Zahirreddin İli ve Bedreddin Yûsuf) ile Mübârezeddin Ertokuş, III. Kılıçarslan'ı tahta oturtan Türkmen Beyleri'nden gizli olarak, I. Keyhüsrev'in İstanbul'dan getirilmesi için girişimde bulundular. Bu iş için Anadolu'da konuşulan beş dili de ana dili gibi bilen Hâcib Zekeriya'yı İstanbul'a gönderdiler.^[184]

I. Keyhüsrev, İstanbul'a gittikten sonra İmparator III. Aleksios tarafından Mavrozomes'in kızı ile evlendirilmiş, İstanbul'un Latinlerce işgâli üzerine kayınpederinin idâresindeki adaya gitmişti. Keyhüsrev'i kayın pederinin yanında bulan Hâcib Zekeriya, II. Süleymanşah'ın vefatını haber verdi ve bazı Selçuklu Beyleri'nin kendisini tahta oturtmak üzere davet ettiklerini bildiren taahhütnameyi kendisine ulaştırdı. Keyhüsrev, kayınpederi ile görüşüp, onun da oluru ve desteği ile Konya'ya gitmeye karar verdi.^[185]

Oğulları, kayınpederi ve hizmetinde bulunan diğer kimselerle birlikte yola çıkan I. Keyhüsrev'e, İznik merkez olmak üzere Batı Anadolu'da hâkimiyet kurmuş olan Theodoros Laskaris, III. Kılıçarslan ile yaptığı anlaşma şartlarına göre Selçuklu Devleti'ne saldırı anlamına geleceğinden ölkesinden geçmesine izin veremeyeceğini bildirdi. Taraflar arasında yapılan görüşmeler sonucunda "Denizli ile Honaz'ın, Mavrozomes'in idâresine

[182] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 75; Türkçe çev., s. 96; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 429.

[183] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 76; Türkçe çev., s. 96; Turan, *Türkiye*, s. 265-266.

[184] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 76-77; Türkçe çev., s. 97; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 430.

[185] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 77-80; Türkçe çev., s. 98-101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 169; Turan, *Türkiye*, s. 272-273.

bırakılması, Keyhüsrev'in oğulları Keykâvus ve Keykubad ile Hâcib Zekerriya'nın rehin olarak İznik'te kalması" şartlarıyla anlaşma sağlandı.^[186]

Oğullarını ve Hâcib Zekerriya'yı İznik'te bıraktıktan sonra yoluna devam eden Keyhüsrev, kendisini destekleyen birliklerin toplanma yeri ve aynı zamanda meliklik merkezi Uluborlu'ya geldi. Konya üzerine düzenleyeceği seferin hazırlıklarını sürdürdüğü sırada, muhafız kumandanı ile Selçuklu ülkesinden dünyalığını sağlama vaadi ile anlaşarak İznik'ten kaçmayı başaran Hâcib Zekerriya ile Keyhüsrev'in oğulları da kendisine katıldı. Hazırlıkların tamamlanmasının ardından Gıyâseddin I. Keyhüsrev, 1205 yılının Ocak ayında Konya üzerine hareket etti.^[187]

III. Kılıçarslan'ı destekleyen beyler ve Konya halkı, Süleymanşah'a Kılıçarslan'ın veliahdlığı konusunda yemin verdiklerini ve bu ahidlerini bozamayacaklarını bildirerek şehri savunmaya geçtiler. Yaklaşık bir ay şehri kuşatan Keyhüsrev, amacına ulaşamayınca direnişi kırabilmek için surların dışında bulunan köşkleri ve bağları tahrip etti. Bir yandan şiddetli kış koşullarının getirdiği zorluklar, diğer yandan Konya'nın azimle savunulması üzerine, ordusuyla birlikte İlgın'a çekilen Keyhüsrev, şaşkın bir halde ne yapacağını bilemezken, II. Kılıçarslan'ın askerî üssü olan Aksaray ile Konya arasında eskiye dayanan rekabet, Keyhüsrev'e payitahtı ele geçirmenin yolunu açtı. Aksaraylılar, Keyhüsrev'in durumunu öğrenince, şehrin valisini kovup, hutbeyi onun adına okuttular. Bunun üzerine Konya'nın ileri gelenleri de Keyhüsrev'e haber göndererek, yeğenine karşı merhametli olacağı sözünü verdiği takdirde şehri kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Bu duruma çok memnun olan Keyhüsrev, yeğenine babasının hüküm sürmüş olduğu Tokat'ı mülk olarak veren bir ferman ve Emirlerince de ikta menşûrları yazdırdıktan sonra Şubat 1205'de Konya'ya girdi.^[188]

9. I. Keyhüsrev'in İkinci Saltanatı (1205-1211)

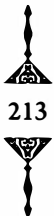
I. Keyhüsrev, ikinci kez tahta oturduktan sonra yaptığı ilk işlerden birisi III. Kılıçarslan'ın Tokat'a gitmesine izin vermeyip, onu Gevale Kalesi'ne göndermek oldu.^[189] Daha sonra Keykâvus'u Malatya'ya, Keykubad'ı Tokat'a doğrudan merkeze bağlı olmak üzere melik tayin ederken,

[186] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 80-81; Türkçe çev., s. 101; Mustafa Daş, "Laskaris Hanedanı Döneminde İznik ve Çevresinde Türk Varlığı", *Uluslararası İznik Sempozyumu 5-7 Eylül 2005*, İstanbul, b.t.y., s. 82.

[187] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 81-84; Türkçe çev., s. 102-104; Turan, *Türkiye*, s. 273.

[188] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 84-88; Türkçe çev., s. 108; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 169-170; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 430; Turan, *Türkiye*, s. 274-276.

[189] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 88; Türkçe çev., s. 108; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 430; III. Kılıçarslan'ın burada öldürüldüğü anlaşıyor.

küçük oğlu Keyferidun'u da Koyluhisar'a yolladı. Kendisinin İstanbul'a gitmek üzere Konya'dan ayrılmasından sonra Şam'a giden hocası Mecdeddin İshâk'ı Konya'ya davet etti ve Keykâvus'u yetiştirmesi için birlikte Malatya'ya gönderdi. "Hristiyanların arasında İslâmiyet'e aykırı yaşadığı" gerekçesiyle saltanatının caiz olmadığı yönünde fetva vererek Konya halkının Keyhüsrev'e karşı şehri savunmasında etkisi olan devrin büyük âlimlerinden Kadı Tirmizî'yi de idam ettirdi.^[190]

Diğer taraftan II. Süleymanşah zamanında Türkiye Selçuklular'ı'na tâbi olan Harput Artuklu Meliki Nizâmeddin Ebû Bekir, Sümeysat (Sam-sat) Hâkimi Melik Efdal ve bölgedeki diğer hükümdarlar I. Keyhüsrev'e itâat arz ettiler. İtaatkâr bir tavır sergileyen Muğışeddin Tuğrulşah'ı yeniden Erzurum Meliki olarak tayîn ederken, Süleymanşah'ın Malatya'yı alması üzerine kayınpederi Melik Âdil'e sığınan Muizzeddin Kayserşah'ın tekrar Malatya Meliki olma isteğini geri çevirerek^[191] yeni bir siyâsî bölünmüşlüğe neden olacak yolu açmadı.

Haçlılar'ın 1204 yılında İstanbul'u işgâli, Anadolu'da yeni siyâsî oluşumların ortaya çıkmasına vesile oldu. İmparator III. Aleksios'un damadı I. Theodoros Laskaris 1206 yılında İznik'e yerleşip bağımsızlığını ilan ederken, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın yeğenleri Aleksios Komnenos Trabzon merkez olmak üzere Doğu Karadeniz'de, David Komnenos ise Sinop ve Ereğli yöresinde yerleşip Bizans'ın varisi olmak iddiasıyla hareket ediyordu. Latinler'in batıdan, David Komnenos'un da doğudan İznik üzerine yaptığı baskı Laskarisleri, Komnenosların Karadeniz limanlarını tehdit etmeleri ve ticareti aksatmaları Türkiye Selçuklularını taraflar arasında anlaşma yapmaya zorladı. Yapılan antlaşmadan sonra Theodoros Laskaris David Komnenos'u mağlup ve tutsak alırken, I. Keyhüsrev de Aleksios Komnenos'un kuvvetlerini yenip, Karadeniz ticaret yoluna yeniden işlerlik kazandırdı.^[192]

Karadeniz ticaret yolunun güvenliğinin sağlanmasından sonra I. Keyhüsrev, Mısır ve Avrupa'dan Aldobrandini isimli bir latinin yönetimindeki Antalya limanına gelen tacirlerin mal ve can güvenliklerinin tehdit edildiği

[190] İbn Bîbî, *el-Evâmîrül-İ-Alâtiyye*, s. 90-95; Türkçe çev., s. 110-115; Turan, *Türkiye*, s. 273-274; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 119-120.

[191] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 170-171; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 430; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 486; Turan, *Türkiye*, s. 276.

[192] Georgios Akropolites, *Vekâyinâme*, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 25-25; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 201; Turan, *Türkiye*, s. 278-280; Trabzon İmparatorluğu'nun Selçuklular ve İznik İmparatorluğu ile olan münâsebetleri hakkında bkz., Ayönü, "Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesi'ndeki Hâkimiyet Mücadeleleri (1204-1243)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/1, 2008, s. 15-36; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s.123.

haberi üzerine güneye yöneldi. Kuşatma altına alınan Antalya, Kıbrıs Haçlı Krallığı'nın desteğiyle direnmeye devam edince Selçuklular geri çekilip şehri uzaktan kontrol altında tutmaya başladılar. Ancak çok geçmeden Latin idâresinden memnun olmayan Rum ahalî, Sultan'a haber göndererek şehri ele geçirmesine yardım edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine kuşatmayı yeniden başlatan Sultan, içeriden yapılan yardım sâyesinde 5 Mart 1207 tarihinde Antalya'yı fethetti. Şehre Mübârizeddin Ertokuş'u vali olarak atayan I. Keyhüsrev, ardından Kıbrıs Haçlı Krallığı ile ilk kez yapılan bir ticaret antlaşması vasıtasıyla Akdeniz ticaretine işlerlik kazandırmış oldu.^[193]

Resim 22:
1204 yılında
İstanbul'un
işgalini gösteren
resim.

[https://goo.
gl/laFhKV]

Antalya'nın fethinden sonra Sultan, Selçuklu topraklarına saldırılar düzenleyen, Anadolu-Suriye ticaret yolunun güvenliğini tehdit eden Çukurova Ermenileri üzerine sefere çıktı. 1208/09'da Maraş'a ulaşan I. Keyhüsrev, burada Selâhaddin Eyyûbî'nin oğlu Haleb Hükümdarı Melik ez-Zâhir'in gönderdiği kuvvetleri de yanına alarak ileri harekâtına devam etti. Vaktiyle II. Kılıçarslan tarafından fethedilen, ancak daha sonra Ermeniler tarafından işgal edilen Pertus Kalesi başta olmak üzere, Ermeniler'in hüküm sürdüğü birçok şehir ve kale ele geçirildi. Ermeni Kralı II. Leon'un oğlu Kirkor (Gregoire) esir alındı. Kışın bastırması üzerine geri çekilen Selçuklu Sultanı, bir süre sonra, müslüman esirlerin serbest bırakılması, savaş tazminatı ödenmesi ve Haleb sınırlarına bir daha saldırıda bulunulmaması koşullarını içeren bir antlaşma yaptı. Yeniden Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiyyetine giren ve Selçuklu Sultanı adına sikke kestiren II. Leon, I. Keyhüsrev'in saltanatı süresince bu antlaşmaya sadık kaldı.^[194]

İznik İmparatoru Theodoros Laskaris, İstanbul'u işgal eden Latinler ve Batı Karadeniz'de yerleşmeye çalışan David Komnenos tehdidinden kurtulduktan sonra, vaktiyle anlaşma yaptığı I. Keyhüsrev'in Karadeniz'de Komnenoslar'a, Çukurova'da Ermeniler'e karşı kazandığı zaferden ve Antalya'yı fethinden duyduğu rahatsızlığı, anlaşma hükümlerine göre ödemesi gereken yıllık vergiyi göndermemekle belli etti. Aynı şekilde Sultan I.

[193] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 95-99; Türkçe çev., s. 115-119; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 209; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 488; Reşîdüddin, *Câmiut-tevârh*, I, nşr., M. Ruşen-M. Musevî, s. 480; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr*, Türkçe çev. Ahmet Ateş, Ankara 1960, s. 62; Turan, *Türkiye*, s. 283-285; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 125 vd.

[194] Turan, *Türkiye*, s. 286-287; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 163-164.

Keyhüsrev de, Laskarislerin gün geçtikçe güçlenmesinden endişe duymaya başlamıştı. Tahtını yeniden elde etmek isteyen sâbık Bizans İmparatoru III. Aleksios'un, Antalya'da ikâmet ettiği sırada sultanın huzuruna gelerek damadı Theodoros Laskaris'e karşı yardım istemesi, I. Keyhüsrev'in Laskarislere müdahalesi için zemin oluşturdu. Sultan, hem Laskarislerin daha fazla güçlenmesinin önüne geçmek hem de İstanbul'da bulunduğu yıllarda kendisine çok iyi davranan III. Aleksios'a vefa borcunu ödeyebilmek için harekete geçti. Bir taraftan Laskarislere karşı İstanbul'daki Latinler ile yakınlık kurarken diğer taraftan Theodoros Laskaris'e elçi gönderip tahtı kayın pederi III. Aleksios'a terk etmesini istedi. İsteği reddedilen Sultan, 1211 yılında yanında III. Aleksios da olduğu halde sefere çıktı. Selçuklu ordusunun ileri harekâtını haber alan Theodoros Laskaris de Rum, Alman, Kıpçak ve Alanlardan oluşan kuvvetleriyle harekete geçti. İki ordu, Dadalas Çayı'nın Menderes'e döküldüğü yer yakınında, Aydın'ın Kuyucak ilçesine bağlı Başaran/Çiftlik köyünün kuzeyinde yer alan Antiokheia'da karşılaştı.^[195] Türkler'in üstünlüğü ile başlayan ve devam eden muharebenin talihi, Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'in bir Frank askeri tarafından şehit edilmesi üzerine tersine döndü. Ağır kayıplar veren Selçuklu ordusu, çok sayıda ölü, yaralı ve esir bırakıp geri çekildi. Laskaris tarafından İznik'e götürülüp ölene kadar kalacağı bir manastıra hapsedilecek olan III. Aleksios da esirler arasındaydı. İmparator, sultanın cesedini Alaşehir'de bulunan Müslüman mezarlığına defnettirdi.^[196]

Sultan II. Kılıçarslan döneminde gelişmeye başlayan medeni hamle, I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde de aralıksız bir ilerleme kaydetmiştir. Türkiye Selçuklu ülkesi uluslararası ticaretin merkezlerinden biri haline gelmeye başlamış, devletin siyasal faaliyetleri bu amaca matuf olarak planlanmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde kurumsallaşma sürecini büyük ölçüde tamamlamıştır.^[197]

10. İzzeddin I. Keykâvus (1211-1220)

I. Keyhüsrev'in şehit edilmesi üzerine kimin tahta oturtulacağını müzakere eden devlet ileri gelenleri, Maraş Meliki Nusretuddin'in önerisiyle,

[195] Akropolites, *Vekâyinâme*, Türkçe çev., s. 27-28; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 220.

[196] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 95-99; Türkçe çev., s. 122-123, 130-131; Akropolites, *Vekâyinâme*, Türkçe çev., s. 29-30; Anonim *Selçuknâme*, s. 85-86; Türkçe çev., s. 39-40; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 32; Türkçe çev., s. 25; Turan, *Türkiye*, s. 287-290; Kaya, *I. Gıyâseddin*, s. 137 vd.; Bu savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayönü, "İslâm ve Bizans Kaynaklarına Göre Antiokheia Savaşı", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, Sa:1, 2015, s. 1-12. I. İzzeddin Keykâvus, babasının na'şını Konya'ya getirterek sultanların türbesine (künbedhâne) defnettirdi.

[197] Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 109.

en büyük şehzâde Keykâvus'u tahta çıkarmaya karar verdiler. Konya'dan Kayseri'ye gelen devlet erkânı, altı yıldan beri Malatya Melikliği'ni yürüten Keykâvus'u buraya davet ederek 21 Temmuz 1211'de tahta çıkardılar. Kayseri'de tahta çıkış törenlerinin tamamlanmasından sonra Konya'ya hareket edileceği sırada Tokat Meliki Keykubad'ın Kayseri'ye doğru ilerlediği haberi alındı.^[198]

Keykubad, babasının vefat ettiği haberini alınca taht iddiasıyla, Erzurum meliki amcası Muğiseddin Tuğrulşah'ı, Sultan I. Keyhüsrev'in üç beylerinden Dânişmendli Zahirreddin İli'yi ve Kilikya Ermeni Kralı II. Leon'u kendisi ile birlikte harekete geçmeye ikna etmişti. Müttelikleriyle birlikte Kayseri'yi kuşatan Keykubad, I. Keykâvus'u çok zor durumda bıraktı. Kuşatmanın uzaması şehirde şartları ağırlaştırdığından umudu kırılmaya başlayan I. Keykâvus, kaçıp Konya'ya gitmeyi ve burada bir savunma tertibatı almayı düşünürken, Kayseri Valisi Celâleddin Kayser, mütteliklerin arasını açarak içinde bulundukları durumdan kurtulabilecekleri konusunda Sultanı ikna etti. Celâleddin Kayser, Sultan'ın hazinesinden aldığı kıymetli hediyeler ve çeşitli vaatlerle II. Leon'u ülkesine dönmeye ikna etti. Ertesi gün Melik Tuğrulşah'ın da Eyyûbî Meliki Eşref'in ülkesine saldırmak üzere harekete geçtiği söylentileri üzerine kuvvetlerini toplayıp ayrılınca, ihanete uğradığını düşünen Keykubad kuşatmayı kaldırıp Ankara'ya çekildi.^[199]

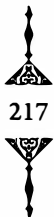
Tehlikenin atlutulmasından sonra I. Keykâvus, Kayseri'den ayrılıp Konya'ya geldi ve görkemli kutlamalarla tahta oturdu. Hocası Şeyh Mecdeddin İshâk ile birlikte Halife'ye gönderdiği mektupta, tahta çıkışını bildirirken yanı sıra, "fütüvvet" teşkilatına katılma talebini de dile getirdi. Halife Nâsır Lidinillâh, karşılık olarak saltanat menşuru, çeşitli hâkimiyet âlâmetleri ve kıymetli hediyelerin yanı sıra fütüvvet teşkilatına kabulünü bildiren "sirvâl" (şalvar) gönderdi.^[200]

Diğer taraftan bütün dikkatini İstanbul'daki Latinlere yöneltmek ve Antiokheia Savaşı ile bozulan ilişkileri düzeltmek isteyen Theodoros Laskaris, I. İzzeddin Keykâvus'un tahta çıkışını tebrik münâsebetiyle elçisini, elinde tutsak bulunan Seyfeddin Ayaba ile Konya'ya gönderdi ve barış

[198] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 112-113; Türkçe çev., s. 133-134; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 33; Türkçe çev., s. 25; Anonim *Selçuknâme*, s. 86; Türkçe çev., s. 40; Turan, *Türkiye*, s. 294.

[199] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 114-118; Türkçe çev., s. 134-139; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 33; Türkçe çev., s. 25; Turan, *Türkiye*, s. 294-295; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s. 14-16.

[200] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 120, 128; Türkçe çev., s. 140, 149-150; Turan, *Türkiye*, s. 297-298.

talebinde bulundu. Sultan I. Keykâvus, kardeşi Keykubad meselesini kesin olarak çözümlmek, Ereğli ve Larende'yi işgal eden Ermenileri cezalandırmak düşüncesinde olduğundan teklifi kabul etti. Konya'da yazılan anlaşma metnini, imzalaması için Seyfeddin Ayaba ile birlikte İznik'e gönderdi. Seyfeddin Ayaba'nın geri dönerken Alaşehir'den alarak Konya'ya getirdiği I. Keyhüsrev'in nâaşî, hânedan mensuplarının defnedildiği künbedhânedeye toprağa verildi.^[201]

I. Keykâvus, İmparator ile anlaşma yaptıktan ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra kardeşi Keykubad'ın sığındığı Ankara'ya hareket etti. 1212 yılının sonbaharında Ankara'ya ulaşan sultan, şehri kuşattı. Kış mevsiminin yaklaşması ve kuşatmanın uzaması nedeniyle Sultan, surların dışında ordusu ve hayvanları için barınaklar yaptıtırırken Keykubad, Haleb Hâkimi Melik ez-Zâhir aracılığıyla anlaşmanın yollarını aradı. Sultan'ın şehrin teslimi dışında hiçbir teklifi kabul etmediğini ve aylardan beri devam eden kuşatmaya daha fazla dayanamayacağını gören Keykubad, kendisine ve halka aman verildiği takdirde teslim olacağını bildirdi. Teklifi kabul eden I. Keykâvus, yaklaşık bir yıldır kuşattığı şehre girdi. Tutsak aldığı kardeşini öldürmek istedi, fakat hocası Mecdüddin İshâk'ın karşı çıkması üzerine Malatya yakınlarındaki Minşâr Kalesi'nde hapsedtirdi.^[202]

Sultan I. Keykâvus, 1213 yılı baharında kardeşini etkisiz hale getirdikten sonra Kıbrıs Lusignan Kralı Hugue'ye elçi göndererek, I. Keyhüsrev zamanında taraflar arasında yapılan anlaşmanın yenilenmesi ve ticaretin geliştirilmesi için girişimde bulundu. Bunun sonucunda, 1216 yılına kadar devam edecek olan bir ticaret antlaşması yapıldı. Bu anlaşmaya göre, iki ülke arasında serbest ticaretin devam ettirilmesi, her iki memleket sahillerinde batan gemilere ve bunların mallarına dokunulmaması, korsan saldırılarına uğrayan tacirlere iltica hakkı tanınması ve ölen tüccarın tekelerinin ülkelerine iade edilmesi gibi hususlarda mutabakata varıldı. Öte yandan 1216 tarihinde taraflar arasında gidip gelen elçi ve mektuplar vasıtasıyla Selçuklular ile Kıbrıs arasındaki ticarî anlaşma yenilecek, iki ülke arasında zaman zaman siyasal çekişmeler olsa bile, ticaret kesintisiz bir biçimde devam edecekti. Sultan İzzeddin I. Keykâvus, yalnızca Kıbrıs Krallığı ile anlaşmakla kalmamış, aynı zamanda Akdeniz ve Karadeniz'de ticarî faaliyetleri olan Venediklilerle de anlaşmıştı.^[203]

[201] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 129-133; Türkçe çev., s. 151-154; Akropolites, *Vekâyinâme*, Türkçe çev., s. 30; Turan, *Türkiye*, s. 299-300; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 225-227.

[202] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 133-140; Türkçe çev., s. 154-160; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 491; Turan, *Türkiye*, s. 300-301; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, 16-17.

[203] Turan, *Türkiye*, s. 302-303; Osman Turan, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 109 vd.; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe çev.,

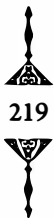
Kıbrıs Latin Krallığı ve Venedikliler ile yapılan anlaşmalarla Akdeniz ticaretini düzene koyan sultanın, Anadolu'dan geçen uluslararası ticaretin aksamaması için Karadeniz'e açılan limanları da kontrol altına alması gerekiyordu. Bu maksatla Sinop hakkında bilgi toplayan ve Sivas'ta durum değerlendirmesi yapan Sultan, hazırlıklarını tamamladıktan sonra sefere çıktı. O sıralarda Sinop istikâmetinde ilerlemekte olan Trabzon Komnenosları hükümdarının durumunu öğrenmek için görevlendirilen casuslar, Aleksios'un tedbirsiz bir şekilde avlanmakta olduğunu bildirdiler. Öncü kuvvetlerinin bir baskınla ele geçirdikleri Aleksios, I. Keykâvus'un huzuruna getirildi. Sinop'un fethinde Aleksios'dan yararlanmak isteyen I. Keykâvus, onu da yanına alarak Sinop üzerine yürümeye devam etti. Sinop önlerine vardıklarında Aleksios'un bir adamı şehre gönderilerek teslim olmaları istendi. Olumsuz cevap alınması üzerine denizden de irtibatı kesilerek kuşatılan şehir ahalisi uzun süre karşı koymadı. Baş gösteren sıkıntıların halkın dayanamayacağı raddeye gelmesi üzerine, Aleksios'un ülkesine dönmesi ve isteyenlerin özgürce şehirden ayrılmalarına müsaade edilmesi karşılığında şehri teslim razı oldular. Erken Selçuklu döneminde ilk kez 1085 yılında Karatekin tarafından fethedilen ancak Bizans tarafından geri alınan Sinop, uzun bir aradan sonra Selçuklu Sultanı tarafından bir kez daha ele geçirildi. 3 Kasım 1214 tarihinde Sinop'a giren I. Keykâvus, Aleksios Komnenos ile bir anlaşma imzaladı. Buna göre, Sinop dışında kalan Canik bölgesi Trabzon Hâkimi'ne ve varislerine bırakılacak, buna karşılık her yıl Selçuklular'a vergi olarak 12.000 altın, 500 baş at, 2000 baş sığır, 10.000 baş koyun ve hazineye giren sair mallardan elli yük hediye takdim edilecek, ayrıca ihtiyaç halinde asker de gönderilecekti. Anlaşmanın ardından Aleksios'a tâbiyyet alametlerinin yanı sıra kıymetli armağanlar da veren Sultan, daha sonra onu ve maiyetini gemilerle birlikte memleketine yolcu etti. Trabzon merkezli olarak hüküm süren Komnenoslar, Moğol istilasına kadar Türkiye Selçuklu Sultanı'na bağlı kaldılar ve her yıl kesintisiz olarak vergi ödemeye devam ettiler.^[204]

Bir süre Sinop'ta kalan Sultan, ülkenin dört bir yanına fermanlar gönderip her şehirden belirli sayıda zenginin seçilerek gönderilmesini ve bu raya yerleştirilmelerini emretti. Rızaları gözetilerek taşınmazları istimlak edilen birçok zengin aile, bütün ağırlıkları ile birlikte Sinop'a getirilerek burada yerleştirildiler ve şehir kısısı sürede Türk-İslâm şehri hüviyetine kazandı.^[205]

Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 333-334; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 114-115.

[204] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâdiyye*, s. 147-154; Türkçe çev., ss. 168-174; Turan, *Türkiye*, s. 303-305; *Anonim Selçuknâme*, s. 87; Türkçe çev., s. 40; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 115-116.

[205] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâdiyye*, s. 154; Türkçe çev., s. 174-175; Turan, *Türkiye*, s. 305-306.

Resim 23:
Hançin Kalesi

[<https://goo.gl/ByyJRS>]

Sultan I. Keykâvus'un meşguliyetinden yararlanmaya çalışan II. Leon, Torosların kuzeyine uzanarak Selçuklular'a ait Lülüve, Ereğli ve Laren-de'yi işgâl etti. Bu yüzden, Kayseri'de yapılan antlaşmayı bozmak zorunda kalan Sultan, Sinop'un fethinden sonra 1215 yılında bölgeye bir sefer düzenleyerek Ermenîler'in işgâl ettiği yerleri geri aldı ve buradan 1212'de Haçlılar'ın eline düşen Antalya'ya yöneldi.^[206]

I. Keyhüsrev'in vefatından sonra Antalya'da meskûn gayrimüslimler, Kıbrıslı Haçlıların desteğiyle şehirdeki Selçuklu muhafızlarını ve memurlarını öldürüp şehri ele geçirmişlerdi. Sinop'un fethi ve Ermenîler'in Toroslar'ın güneyine atılmasından sonra sultan, gerekli hazırlıkları süratle yapıp Antalya üzerine yürüdü. Selçuklu ordusunun karadan ve denizden kuşattığı şehir, yaklaşık bir aylık kuşatmadan sonra 22 Ocak 1216 tarihinde yeniden feth edildi ve Mübârizeddin Ertokuş'un idâresine verildi. Böylece Türkiye Selçuklular'ı Sinop ile Karadeniz'e Antalya ile de Akdeniz'e açılan iki önemli şehrin hâkimi oldu.^[207]

Antalya'nın yeniden fethinden sonra I. Keykâvus, Antakya'yı ele geçirip Anadolu-Suriye ticaret yolunu tehdit eden Ermenîleri' tekrar itâat altına almak ve Ermeni seferini tamamlamak düşüncesiyle 1216 yılının baharında sefere çıktı. Haleb Emîri Melik ez-Zâhir'e elçi göndererek birlikte hareket etme ve Antakya'yı Ermenîler'in elinden alma teklifinde bulundu. Ancak ortaya çıkan güven sorunu nedeniyle Eyyûbîler'in karsarsız kalması ve bu arada Melik ez-Zâhir'in ölümü üzerine sultan daha fazla beklemeyip, aynı yılın sonbaharında Maraş Emîri Nusreteddin ile birlikte Ermenîler'in hâkimiyetindeki topraklara girdi. Ceyhan Vadisi boyunca ilerleyen Selçuklular, Hançin ve Kançin Kaleleri'ni ele geçirdi. Keban Kalesi önünde yaşanan şiddetli çatışmalar sonunda Ermenîler ağır bir yenilgiye uğradı. Kış mevsiminin iyice bastırması üzerine I. Keykâvus Kayseri'ye dönerken, önemli baronlarını esir vermiş olan Ermeni Kralı II. Leon, Sultan ile anlaşabilmenin yollarını aramaya başladı. Bu amaçla Kayseri'ye gönderdiği elçilerle 1218 senesinde yapılan müzakereler

[206] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 141-142; Türkçe çev., s. 162-163; Ersan, *Anadolu'da Ermenîler*, s. 167-168.

[207] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 142-146; Türkçe çev., s. 163-167; Turan, *Türkiye*, s. 308-309.

sonucunda taraflar arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre, Selçuklular'ın elinde tutsak olan Ermeni baronları ve ileri gelenler fidye karşılığı serbest bırakılacak, iki ülke sınırında bulunan bazı kaleler sultana teslim edilecek, Ermeni kralı yıllık 20 bin altın vergi ödeyecekti. Kral II. Leon, bastırıldığı sikkelerin bir yüzüne Ermenice olarak kendi adını yazdırırken, diğer yüzüne de Arap harfleriyle I. Keykâvus'un adını yazdırdı. Bu antlaşma ile Kilikya Ermenileri Türkiye Selçuklularına tekrar tâbi olurken, Anadolu-Suriye güzergâhının güvenliği de sağlanmış oldu.^[208]

1. Haleb Seferi

Melik ez-Zâhir'in ölümü üzerine küçük yaştaki oğlu Melik Aziz'in tahata oturması ve buna bağlı olarak yaşanan gelişmeler, I. Keykâvus'u Haleb'e sefer düzenlemeye sevk etti. Selçuklular'a mütemayil olan bazı Emîrler, Sultan'a haber göndererek onu Haleb'e davet ediyor, Haleb hâkimiyeti için Melik Efdal'den yararlanmasını öneriyorlardı. I. Keykâvus, esasen kendi tâbiyyetinde olan Sümeysat'ın Eyyûbî Hükümdarı Melik Efdal'i Melik Aziz'e Atabeg tayîn ederek Haleb bölgesini kontrolü altında alması olacaktı. Taraflar arasında yapılan görüşmelerden sonra Haleb'in alınarak Keykâvus'a tâbi olarak Melik Efdal'e, Eyyûbî Meliki Melik Eşref'in elinde bulunan Urfa ve Harran'ın alınarak I. Keykâvus'a bırakılması hususunda anlaşmaya varıldı.

Sultan ordusu ile harekete geçtiğinde Melik Efdal de kuvvetleriyle ona katıldı. Elbistan üzerinden güneye doğru ilerleyerek Ra'bân ve Tel-Bâşir'i ele geçiren sultan, Ra'bân'ı Melik Efdal'e teslim etti. Tel-Bâşir'in ise daha önce yapılan anlaşmaya aykırı olarak Maraş Emîri Nusreteddin'e teslim edilmesi, Melik Efdal'i Haleb'in kendisine bırakılmayacağı endişesine sevk etti. Bu arada muhalifler de Anadolu'ya gönderilen casuslar vasıtasıyla Selçuklu Sultanı aleyhine propagandaya giriştiler. Emîrlerin ağzından yazılan sahte mektupları sultana ulaştırarak onu ihanete uğradığı düşüncesine sevk ettiler. Diğer taraftan Melik Aziz'in Atabegi Şehâbeddin Tuğrul, Urfa ve Harran Hâkimi Melik Eşref'e haber göndererek I. Keykâvus'un Haleb'e ilerlediğini, halkın da Melik Efdal'e meyilli olması nedeniyle şehri ona teslim edeceğini, eğer gelirse Haleb'i kendisine vereceğini bildirmişti. Bu çağrı üzerine harekete geçen Melik Eşref, Menbic'i ele geçirdikten sonra Haleb'e yürüyen Selçuklu ordusuna yöneldi. Sultan'ın Mühârizeddin

[208] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 162-171; Türkçe çev., s. 183-191; Simbat, *Vekâyinâme*, s.78-79; Makrizî, *Kitâb es-Sülûk li-Ma'rîfeti Düveli'l-Mülûk*, 1/1, neşr., M. Mustafa Ziyade, Kahire 1936, s. 181; Turan, *Türkiye*, s. 312-316; Claude Cahen, "Kaykaus I", *El, IV*, Leyden-London, 1978, s. 813; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s.168-173.

Behramşah ve Seyfeddin Ayaba komutasında gönderdiği öncü birliğinin Melik Eşref'e mağlup olması ve bu sırada Melik Efdal'in de karşı tarafın safına geçmesi, Selçuklu Sultanı'nı ihanete uğradığına inandırdı. Ağustos 1218'de Menbic'ten dönerek Elbistan'a geldi. İhanete uğradığı düşüncesi ve o zamana kadar yenilgi yüzü görmeyen sultanın "yenilmiş hükümdar" olarak geri çekilmesi büyük bir psikolojik çöküntüye düşmesine ve dengesini yitirmesine neden oldu. İhanetlerinden şüphelendiği en yakın Emîrlerini Elbistan'da bir evde toplayarak yaktı.^[209] Melik Eşref'in her geçen gün kuvvetlenmesinden endişe eden Diyarbakır Artuklu Hükümdarı Nâsreddin Mahmûd ile Erbil Hükümdarı Muzafferüddin Gökbörü, Selçuklu Sultanı'nın tâbiyyetine girerken, I. Keykâvus, Halep yenilgisinin intikamını almak için hazırlıklara girişmişti. Bu maksatla Malatya'ya geldi; ancak burada hastalandı. Yakalandığı verem hastalığından kurtulamayarak 1220 yılında vefat etti. Nâsı, Sivas'ta inşa ettirdiği Dâru's-Şifâ'nın içindeki türbeye defnedildi.^[210]

C. DEVLETİN ZİRVEDE OLDUĞU DÖNEM

1. Alâeddin I. Keykubad (1220-1237)

Çocuğu bulunmayan veya henüz genç yaşta olan Sultan I. Keykâvus'un hastalığı ilerleyince Keykubad'ı hapisten çıkarttığı ve devlet ileri gelenlerinden ona biat için yemin aldığı rivayet edilir.^[211] Ancak I. Keykâvus'un vefatı bir süre gizli tutulmuş, ileri gelen devlet adamları kimin tahta oturulacağını tartışmış ve nihayet Malatya yakınlarındaki Kezirpert Kalesi'nde mahpus bulunan Keykubad'ı tahta geçirmeye karar vermişlerdir.^[212]

Sivas'a getirilen ve ağabeyinin tabutunu ziyaret ettikten sonra sultan ilan edilen Keykubad'a, Konya'ya giderken yolu üzerinde bulunan Kayseri ve Aksaray'da da görkemli cülûs törenleri yapıldı. Konya'ya vardktan sonra da bir süre tebrik ve taziye kabul etmeye devam eden Sultan, فرمانlar gönderip huzuruna çağırıldığı üç beylerinin menşûrlarını yeniledi. Diğer taraftan Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh, Şeyh Şehâbeddin Ömer b.

[209] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 182-197; Türkçe çev., s. 201-214; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 305-309; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 500-501; Anonim *Selçuknâme*, s. 87-88; Türkçe çev., s. 40; Turan, *Türkiye*, s. 316-318.

[210] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 198-199; Türkçe çev., s. 216-217; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 312; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 504; Turan, *Türkiye*, s. 318-319.

[211] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 313; Anonim *Selçuknâme*, s. 88; Türkçe çev., s. 41; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 505.

[212] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 203-204; Türkçe çev. s. 221-222; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 312; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 18.

Muhammed Sühreverdî'yi bazı hâkimiyet alametleriyle birlikte elçi olarak Konya'ya gönderdi.^[213]

1220 yılında tahta oturan I. Keykubad'ın ilk işi, kısa süre sonra neredeyse bütün Yakındoğu'yu yangın yerine çevirecek olan Moğol istilâsına karşı önlem alma girişimleri oldu. Sultan'ın kapsamlı bir inşâat, tamirât ve tadilât faaliyetine girilmesi emrini vermesi üzerine Konya, Sivas ve Kayseri gibi merkezlerin kale ve surları âdeta yeniden inşâ edilirken, başta Erzincan, Amasya ve Malatya olmak üzere, Anadolu'daki önemli şehirlerin de berkitilmesi talimatını vermiştir.^[214]

1221 yılında Konya surlarının inşâsının tamamlanmasından sonra Kayseri'ye gelen Sultan, ilk askerî seferini Kalonoros'a yaptı. Kyr Vart isimli bir Rum'un idâresinde bulunan Kalonoros, karadan ve denizden kuşatıldı. Yaklaşık iki ay mukavemet eden Kyr Vart, daha fazla dayanamayacağını görerek, daha önceden ilişki içinde olduğu Antalya Sübaşısı Mübârizeddin Ertokuş aracılığıyla sultana anlaşma teklifinde bulundu. Kyr Vart ile yapılan anlaşmaya göre, Kalonoros'un teslimi karşılığında I. Keykubad, Kyr Vart'ın kızı ile evlenecek, ayrıca kendisine Akşehir'in bazı köyleri temlik edilecekti. Sultan 1221 kışında ele geçirdiği ve çok beğendiği bu kaleyi yeniden imâr ve inşâ ettirdi. Kendi ismine izâfeten Alâiye ismi verilen şehri, ikmâl edilen tersane ile bir donanma merkezi haline getirdi.^[215] Alâiye'nin fethini müteakip kış mevsimini geçirmek amacıyla Antalya'ya doğru yola çıkan Sultan, Alâiye ile Antalya arasında yer alan ve Kyr Vart'ın kardeşinin hâkimiyetinde bulunan Alara Kalesi'ni de ele geçirdi.^[216]

Alâiye ve Alara'nın fethinden sonra sultanın ileri gelen devlet erkânının önemli bir kısmını etkisiz hale getirdiği görülür. Bunun altında Gıyâseddin I. Keyhüsrev devrinden beri görev yapan devlet adamlarının son derece güçlenip kendilerini devletin yegâne söz sâhibleri olarak görmeleri, I. Keykubad ile ileri gelen devlet adamları arasında, I. İzzeddin Keykâvus ile giriştiği hâkimiyet mücadelesi dönemine dayanan bir güven sorunu bulunması, Sultan'ın iktidârını her geçen gün sağlamlaştırmasına paralel olarak devlet adamlarının manevra alanlarının daralması ve

[213] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 208-220, 229-230; Türkçe çev., s. 226-238, 248-249; Turan, *Türkiye*, s. 327-329.

[214] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 253-255; Türkçe çev., s. 271-273; Anonim *Selçuknâme*, s. 88-89; Türkçe çev., s. 41; Turan, *Türkiye*, s. 331-332.

[215] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 240-248; Türkçe çev., s. 258-267; Anonim *Selçuknâme*, s. 89; Türkçe çev., s. 41; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 516; Turan, *Türkiye*, s. 335-337; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 22-24.

[216] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 249-250; Türkçe çev., s. 268-269; Turan, *Türkiye*, s. 336; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 24.

bunların güçlerini koruyabilmek adına kendilerinin yönlendirebilecekleri Koyulhisâr Meliki Celâleddin Keyferudun'u tahta oturtma düşüncelerinin Sultan tarafından öğrenilmesi yatar. I. Keykubad, önce emîrlerin maddi güçlerini zayıflatmak düşüncesiyle her birine Konya ve Sivas surlarının onarımı ya da inşasını üstlenmelerini emretti. Seyfeddin Ayaba, Zeyneddin Başara, Mübârizeddin Behramşah ve Bahâeddin Kutluğca gibi emîrlerin başı çektiği devlet adamlarının kendisine komplo hazırlığı içinde olduklarını haber alan I. Keykubad, kendi planını uygulamaya koydu ve 1223 yazında muhalif devlet erkânını etkisiz hale getirdi.^[217]

Bundan sonra Sultanın ilk faâliyeti Çukurova Ermenileri üzerine sefer düzenlemek oldu. Ermeni Kralı'nın bölgedeki ticarî faâliyetleri engellemesi ya da Antakya Haçlı Prinkepsi IV. Bohemund'un Sultanı teşviki ile ilişkilendirilen bu seferin asıl nedenini, Ermenîler'in sık sık Selçuklu sınırını ihlal ederek bazı kale ve yerleşim bölgelerini işgâl etmesinde, Sultanın daha meliklik dönemlerinden itibaren yakînen şahit olduğu üzere yapılan tâbiyyet anlaşmalarına sadık kalmayan ve güven duygusunu zedeleyen tutumlarında, buna bağlı olarak ufukta görünen Moğol tehlikesine karşı verilecek mücadelede devleti arkadan tehdit edecek bir gücün bırakılmaması düşüncesinde aramak gerekir. Gerek malları soyulan tâcirler gerekse Antakya Prinkepsi, Ermenîler'e yönelik dilek ve şikâyetlerini sefer hazırlığı yapıldığı sırada sultana iletmışlerdir.^[218]

Hazırlıklarını tamamlayan Sultan, 1225 yılında Antalya sübaşısı Mübârizeddin Ertokuş'u sahilden, Çaşnigir Mübârizeddin Çavlı'yı Ceyhan Vadisi'nden, Emîr Komnenos Mavrozomes'i Larende tarafından Kilikya Ermeni Krallığı üzerine gönderdi. Üç koldan yapılan saldırı sonucunda irili ufaklı 70 kale Türkler'in eline geçmiş, ilk kez bu kadar ağır bir darbe vurularak oldukça dar bir alana hapsedilen Kilikya Ermeni Krallığı cezalandırılmış, Doğu'da fetihler ile uğraşırken ve Moğol tehdidine karşı tedbir almakla meşgul iken Ermenîler'den gelebilecek tehlikeler önlenmiştir. Sefer sonunda yapılan antlaşma ile Kilikya Ermeni Krallığı tekrar Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi hale getirilmiştir.^[219]

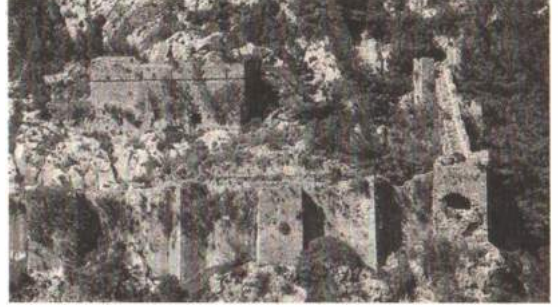
Ülkesinin güneyini emniyet altına alan Sultan I. Keykubad'ın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki gelişmeleri de yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Sultan, Çukurova seferi ile meşgulken Diyarbakır Artuklu

[217] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 264-274; Türkçe çev., s. 283-291; Anonim *Selçuknâme*, s. 89; Türkçe çev., s. 41; Turan, *Türkiye*, s. 339-341; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 25-29.

[218] Ersan, *Anadolu'da Ermenîler*, s. 178-179.

[219] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 334-343; Türkçe çev., s. 345-354; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 521; Ersan, *Anadolu'da Ermenîler*, s. 179-181.

Meliki Mes'ud, Selçuklular adına okunan hutbeyi kesmiş, Ahlat Hâkimi Eyyûbî Melik Eşref'i de tehdit olarak gördüğü için Eyyûbî Hükümdarı Melik Kâmil'e itâatle hutbeyi onun adına okutmaya başlamıştı. Bununla yetinmeyen Melik Mes'ud, aynı zamanda Azerbaycan'a kadar gelmiş olup Doğu Anadolu Bölgesi'ne müdahalede bulunmaya başlayan Haremzşah

Resim 24:
Alara Kalesi

[<https://goo.gl/k2eQXm>]

Celâleddin Mengüberti ile de ittifak kurmuştu. Selçuklu egemenliği açısından bölgedeki siyâsî parçalanmışlığın yarattığı tehdidi ortadan kaldırmak isteyen I. Keykubad, Emîrlarına haber gönderip askerleri ile birlikte Malatya'da toplanmalarını buyurdu. Ordusunun bir kısmını Mübârizeddin Çavlı kumandasında Adıyaman ve Kâhta'ya, Emîr Esededdin Ayaz kumandasındaki bir başka kısmını da Çemişkezek'e gönderen I. Keykubad, 1226 yılının bahar aylarında Fırat boylarında bulunan Artuklulara ait şehir ve kasabaları kontrol altına aldı. Melik Mes'ud'un, rekabet halinde bulunduğu kardeşi Melik Kâmil'e itâat etmesinin yarattığı rahatsızlıkla I. Keykubad'ı Artuklular üzerine sefere teşvik eden Melik Eşref, Artuklu Meliki Mes'ud'un, kendisine sığınarak tâbîlik arz etmesi ve yardım dilemesi üzerine politika değişikliğine gitti.

Mardin'de bulunan Melik Eşref, Sultan'ın müttefiki sıfatıyla I. Keykubad'a elçi gönderip Artuklu seferine son vermesini ve ele geçirilen bölgeleri de kendisine teslim etmesini istedi. Sultan'ın bu emrivâkiye sert tepki vermesi üzerine Şam'a giden Melik Eşref, kardeşinin de yardımını temin ederek 10.000 kişilik bir askerî gücü Selçuklular üzerine sevk etti. Diyarbakır bölgesinden gelen 6000 kişinin de katılımıyla daha da güçlenen bu askerî kuvvet, Emîr Çavlı'nın birlikleri tarafından ağır bir hezime uğratıldı. Ağustos 1226'da Emîr Çavlı Kâhta ve Adıyaman'ı, Emîr Ayaz da Çemişkezek'i ele geçirirken, Malatya bölgesindeki birçok belde ve kale Selçuklu ülkesine dâhil edildi.^[220]

Melik Mes'ud'un kıymetli armağanlar göndererek af dilemesi üzerine taraflar arasında anlaşma yapıldı. Artukluların tâbîiyyet teklifini kabul eden Sultan, Hârizmşah Celâleddin'in Anadolu sınırlarına dayanması ve Moğol tehlikesinin kendisini göstermiş bulunmasının da etkisiyle, Eyyûbîler ile ilişkileri düzeltmeye dönük adımlar da attı. Taraflar arasında

[220] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 274-289; Türkçe çev., s. 292-306; Turan, *Türkiye*, s. 348-349.

elçilerin gidip gelmesinden ardından, Sultan I. Alâeddin Keykubad, 1227 yılında Melik Âdil'in kızı Gâziye Hatun ile evlendi.^[221]

Moğol ilerleyişi ve Celâleddin Hârizmşah'ın Doğu Anadolu'ya ilgisi, Erzinçan Hâkimi Dâvudşah ile Erzurum Meliki Cihanşah'ın güven vermeyen tutumları I. Keykubad'ı bu bölgeye yöneltti. 1228 yılında Erzinçan'a yürüyen Sultan, Mengüceklerin bu koluna son verdi. Dâvudşah'ın kardeşi Muzaferüddin Muhammed'in hâkimiyetindeki Köğonya (Şebinkarahisar)'yı da buraya Mübârizeddin Ertokuş'u göndererek teslim aldı. Sultan Erzinçan'dan Erzurum üzerine yöneldi ise de Melik Cihanşah'ın tâbiyyet arz etmesi üzerine Sivas'a döndü. Sultan'ın Erzurum üzerine gitmemesinin asıl nedeni, tâbiyyet arz etmesine rağmen Melik Eşref ile Hârizmşah'ın desteğini alan Cihanşah üzerine gidildiği takdirde Eyyûbî ve Hârizmşah ile Moğol istilasına karşı işbirliği yollarının kapanma riski ve o sıralarda Trabzon Komnenoslarının Karadeniz'deki saldırı haberlerinin gelmesiydi.^[222]

Sultan, Erzinçan'ın ilhakından sonra geldiği Sivas'da iken, oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'i, kendisine Atabeg tayîn ettiği Ertokuş ile birlikte Erzinçan'a melik tayîn etti. Eyyûbî Hânedan'ına mensup eşinden doğan bir yaşındaki oğlu İzzeddin Kılıçarslan'ı da kendisine veliahd tayîn etti.^[223]

Moğollar'ın 1223 yılında Kırım'a gelip önemli liman kentlerinden Suğdak'ı işgal etmesi ve ardından ortaya çıkan karışıklıktan yararlanarak burada hâkimiyet kurmak isteyen Trabzon Komnenosları, aynı zamanda 1228 yılı içerisinde Samsun ve Sinop limanlarına da saldırı düzenlemişlerdi. Gerek Moğollar'ın gerekse Trabzon Komnenoslarının saldırıları ticareti aksattığı ve tacirlerin güvenliğini tehlikeye düşürdüğü için Sultan Alâeddin I. Keykubad Kastamonu Üc Beyi Hüsâmeddin Çoban'ı 1227'de^[224] Suğdak'a seferle görevlendirdi. Bir donanma ile Sinop'tan hareket eden Hüsâmeddin Çoban, Rus ve Kıpçaklara karşı verdiği mücadele sonucunda Suğdak'da Selçuklu hâkimiyetini sağladı.^[225]

Diğer taraftan Sultan, Trabzon Komnenoslarına karşı Selçuklu donanmasını görevlendirirken karadan da Melik Gıyâseddin Keyhüsrev

[221] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 289-300; Türkçe çev., s. 306-315; Turan, *Türkiye*, s. 349-351.

[222] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, ss. 354-363; Türkçe çev., s. 364-371; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 441; Turan, *Türkiye*, s. 354-357.

[223] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 359, 363-364; Türkçe çev., s. 368, 371-372; Turan, *Türkiye*, s. 357.

[224] Seferin düzenlenme tarihi hakkında farklı bir görüş için ayrıca bkz. Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 38.

[225] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 301-302, 305, 310-333; Türkçe çev., s. 316, 319, 325-344; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 346-348; Turan, *Türkiye*, s. 357-359, 361; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 34-38.

ile Atabegi Mübârizeddin Ertokuş komutasında bir orduyu Gümüşhane üzerinden Trabzon'a gönderdi. Hem karadan hem de denizden kuşatılan şehir düşmek üzere iken bastıran şiddetli fırtına Selçuklu ordusunun çekilmesine neden oldu. Bundan sonra Trabzon Hâkimi Andronikos, Celâleddin Hârizmşah'a bağlılığını bildirdi.^[226]

Celâleddin Hârizmşah'ın, 1225'de Azerbaycan'a hâkim olduktan sonra I. Keykubad'a mektup göndererek aynı millete mensup iki hükümdarın dostluk münâsebetleri kurması ve ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki teklifi, Selçuklu Sultanı'nı çok memnun etmişti. Ancak çok geçmeden Celâleddin Hârizmşah'ın saldırgan bir tutum takınması iki Türk hükümdarını karşı karşıya getirdi.^[227] Doğu Anadolu'daki Türk beyleri ya da I. Keykubad'a muhalif olabilecek hükümdarlar ile temas kuran Celâleddin Hârizmşah, 1229'da Eyyûbîler'in hâkimiyetindeki Ahlat'ı kuşattı ve uzun bir muhasaranın ardından 1230 Nisan'ında şehri ele geçirdi. Sultan I. Keykubad'ın uyarılarına rağmen Hârizmşah'ın saldırgan tavrını terk etmemesi ve Ahlat'ı talan etmesi tarafları karşı karşıya getirdi. 10 Ağustos 1230 tarihinde Erzincan'ın Akşehir Ovası'nda Yassıçimen mevkiinde yapılan savaş Türkiye Selçuklular'ı kazandı. Savaş alanından kaçmak zorunda kalan Celâleddin Hârizmşah Meyyâfârikîn (Silvan) dağlarında öldürüldü.^[228] Diğer taraftan bu zaferden sonra I. Keykubad, Hârizmşah ile birlikte hareket eden Cihanşah'ın hüküm sürdüğü Erzurum'a geldi ve burayı ilhak etti.^[229]

Selçuklu Sultanı'na mağlup olan Celâleddin Hârizmşah'ı takip ederek Doğu Anadolu'ya giren Moğollar, 1231 yılında Bargiri, Erciş, Ahlat, Bitlis, Erzen, Diyarbakır, Silvan, Siirt, Mardin, Tanza, Sincar ve Harput gibi bölgeleri tahrip ve yağma ettiler. Diğer taraftan 1232 yılında bir başka Moğol birliğinin Cormagon Noyan komutasında Sivas'a kadar uzanan bir akın düzenlemesi üzerine I. Keykubad, Kemâleddin Kâmyâr'ı Sivas'a gönderdi. Moğol birliğini takip ederek Erzurum'a kadar ilerleyen Kemâleddin Kâmyâr, burada Mübârizeddin Çavlı ile bir araya geldi. Yaptıkları görüşmeden sonra Moğol akınlarını teşvik ve tahrik ettiklerini düşündükleri Gürcüler üzerine sefer yapmaya karar verdiler. Selçuklularla mücadeleyi göze alamayan Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın talebi üzerine barış yapıldı.^[230]

[226] Turan, *Türkiye*, s. 361-362; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 238-245.

[227] İki Türk hükümdarı arasındaki ilişkilerin seyri hakkında bkz. Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 47-64.

[228] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 367-406; Türkçe çev., s. 374-410; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 450-454, 461; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 527-529; Turan, *Türkiye*, s. 363-374; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 138.

[229] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 406-410; Türkçe çev., s. 410-413; ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 454-455; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 528; Turan, *Türkiye*, s. 373-374.

[230] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 462-465; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 418-423; Türkçe çev., s. 420-424; Turan, *Türkiye*, s. 374-376; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 530;

Moğol tehlikesinin artık Anadolu'yu tehdit etmesi üzerine I. Keykubad, 1232 yılında Moğol Hanı Ögedey'e elçi gönderirken, Hârizmşahlar ve Moğol saldırıları nedeniyle tahrip olan Doğu Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetini yeniden kurmak ve Moğol saldırılarına karşı önlem almak üzere Kemâleddin Kâmyâr'ı Ahlat'a gönderdi. Kemâleddin Kâmyâr, Van, Bitlis, Âdilcevaz ve bölgenin diğer şehirlerine askerî birlikler göndererek Selçuklu hâkimiyetini yeniden kurdu. Doğu Anadolu'daki birçok yerleşim yeri, kaleleri ve şehirleri güçlendiren Selçuklular, bölgenin sorunsuz bir biçimde idâre edilmesi için buraya geniş yetkilere sâhib yöneticiler gönderdiler. Bölgeye sübaşı olarak tayîn edilen Sinâneddin Kaymaz şehirlerin imâr ve inşâ faaliyetlerini yürütürken bir yandan da buralarda başıboş dolaşmakta olan Hârizm beyleri ve maiyetlerinin Selçuklular'ın hizmetine girmesini sağladı.^[231]

Moğollar'a karşı alınan önlemler çerçevesinde, daha önce Eyyûbîler'in hâkimiyetinde bulunan Doğu Anadolu'daki bazı bölgeleri Türkiye Selçuklular'ının ilhak etmesi Eyyûbîler ile savaşa neden oldu. Melik Kâmil öncülüğünde bütün Anadolu'yu ele geçirmek amacıyla harekete geçen Eyyûbî ordusu ile Keykubad'ın kuvvetleri, 1234 yılının Ağustos'unda Harput yakınlarında karşı karşıya geldi. Mücadeleyi kazanan Selçuklu Sultanı, savaş sırasında tutsak alınan Eyyûbî meliklerini bağışladı ve ülkelerine gönderdi. Siverek'te savaşın sonucunu bekleyen Melik Kâmil ise mağlubiyet haberi üzerine Mısır'a döndü. Selçuklu kuvvetleri ise yaklaşık bir aylık kuşatmadan sonra Harput'u da ele geçirdiler ve Artukluların Harputkoluna son verdiler.^[232]

Sultan I. Keykubad, Eyyûbîler'in hâkimiyeti altında bulunan son belde-leri de kontrol altına almak ve Anadolu'nun siyâsî bütünlüğünü tesis etmek maksadıyla 1235 yılının baharında geldiği Malatya'dan, Kemaleddin Kâmyar komutasındaki Selçuklu ordusunu Âmid, Urfa, Harran, Suruc, Rakka, Siverek şehirlerinin fethi ile görevlendirdi. Diyarbakır hariç olmak üzere bölgedeki bütün beldeler Selçuklu Devletine bağlandı. Bu gelişme üzerine Melik Kâmil, bölgeye yeni bir sefer düzenledi. Eyyûbî hükümdarı, Selçuklular'a kaybedilmiş bütün şehirleri dört ay içinde geri almayı başardı. Buralarda bulunan Selçuklu beylerini tutsak alarak zincire vurup bölge halkını da tutsak aldı, mallarını yağma etti ve 1236 yılı başlarında Mısır'a döndü.^[233]

Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 138-139.

[231] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 425-432; Türkçe çev., s. 425-431; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 532; Turan, *Türkiye*, s. 376-378; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 139-140.

[232] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 436-446; Türkçe çev., s. 434-442; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 533-534; Turan, *Türkiye*, s. 379-381; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 140-141.

[233] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 446-449; Türkçe çev., s. 443-446; Turan, *Türkiye*, s. 381-383; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 535; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 141-142.

Selçuklu Sultanı Eyyûbî hükümdarının yaptığı vahşeti haber alınca bölgeye Tâceddin Pervâne komutasında Kayırhan komutasında Hârizm askerlerinin de bulunduğu yeni bir ordu sevk etti. Önce Diyarbakır'ı kuşatan Selçuklu ordusu müstahkem surları aşamadı. Bu şehrin fethine önem veren I. Keykubad, Şemseddin Muhammed İsfahânî'yi de bölgeye gönderdi. Ancak kışın yaklaşması üzerine fethin mümkün olmayacağı değerlendirildiğinden sefer ertesi yıla ertelendi ve Selçuklu ordusu geri çekildi.^[234]

1237 baharında Alâiye'den Kayseri'ye gelen Sultan, burada Moğol Hanı'nın gönderdiği elçiyi kabul etti ve taraflar arasında bir anlaşma yapıldı. Diğer taraftan Diyarbakır'a düzenlenecek sefer için ordusunu Meşhed Ovası'nda toplayan sultan, elçilerin ve devlet erkânının katıldığı bir ziyafet verdi. Ancak bu ziyafette öncülüğünü Sâdeddin Köpek^[235]'in yaptığı anlaşılana^[236] ve Çaşnigir Nizâmeddin Ali'yi de yanlarına çektikleri görülen komplocular, yedirdikleri zehirli kuş eti ile I. Keykubad'ı öldürdüler (1 Haziran 1237).^[237] Türkiye Selçukluları'na her anlamda tarihinin en parlak devrini yaşatan I. Alâeddin Keykubad'ın vefatından sonra çöküş süreci başladı, Moğol istilâsı ile Anadolu siyâsî ve sosyal anlamda büyük bir tahribâta sürüklendi.

D. ÇÖKÜŞ SÜRECİ

1. Gıyâseddin II. Keyhüsrev (1237-1246)

I. Alâeddin Keykubad, suikast ile ortadan kaldırılmadan önce, küçük oğlu İzzeddin Kılıçarslan'ı veliaht tayin etmesine ve devlet adamlarına da bu konuda and içirmiş olmasına rağmen, her bakımdan zayıf bir şahsiyet^[238] olan Gıyâseddin Keyhüsrev, Emîr Şemseddin Altunaba, Tâceddin Pervâne, Üstâdüddâr Cemâleddin Ferruh Lala, Sâdeddin Köpek ve Gürcü oğlu Zâhirüddeve tarafından tahta oturtuldu. Bu gelişme karşısında I. Keykubad'a verilen sözün tutulmasına taraftar olan Emîr Kemâleddin Kâmyar, Hüsâmeddin Kaymerî ve Kayır Han da II. Keyhüsrev'e biat etti.^[239] I. Keykubad'ın değer verdiği, en yakın adamları arasında yer alan ve veliahdı elinde bulunduran Kemâleddin Kâmyar'ın, Selçuklu ordusu kendi emri altında olmasına, Hârizmli beylerin silah zoruyla duruma müdahale etme

[234] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 450-452; Türkçe çev., s. 446-447; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 535; Turan, *Türkiye*, s. 383-384.

[235] Sâdeddin Köpek için bkz., Turan, "Saded-Din Köpek", *İA*, X, İstanbul 1967, s. 32-35; Kesik, "Sâdeddin Köpek", *DA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 392-393.

[236] Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü-II", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, III, Sa:4-5, Ankara 1965, s. 41.

[237] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 452-462; Türkçe çev., s. 448-457; Turan, *Türkiye*, s. 386-389; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Ankara 2010, s. 53.

[238] Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, s. 7.

[239] *İbn Bîbî*, s. 464-466; Türkçe çev., II, s. 19-21; Kaymaz, "İdare Mekanizması-II", s. 33; Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 620; Ersan, *Dağılışı*, s. 54-55.

tekliflerine rağmen, bu oldubittiye ilahî bir takdir olarak görüp kabullenmesi, geçen zaman içerisinde askerler arasında II. Keyhüsrev'e taraftar olanların artmasına ve suikastı düzenleyenlerin olabilecek bir direnişi kırabilecek bir kuvveti temin etmesine^[240] zemin hazırladı. Olayların bu şekilde gelişmesi, sultanın en yakın adamları arasında bulunan Kemâled-din Kâmyar'ın devletin geleceğini derinden etkileyecek hayati bir gelişme karşısında inisiyatif kullanamaması, I. Keykubad'ın tercih ettiği insan tipini ortaya koyması açısından da önem arz etmektedir.^[241]

II. Keyhüsrev tahta oturduktan sonra babası Keykubad'ın hazırladığı şekilde Moğol elçisinin ülkesine gönderilmesini buyurdu. Eyyûbîler ile Artuklular'ın eskiden olduğu gibi Türkiye Selçukluları'na tâbi olmaları konusunda anlaşma sağlandı. Sultan II. Keyhüsrev, Halep Hâkimi Melik Nâsır'ın kızı ile evlenirken, kendi kız kardeşini de Halep Meliki ile evlendirdi. Böylelikle Mısır Eyyûbîler'ine karşı bir ittifak meydana gelirken, Mısır Hükümdarı Melik Kâmil Suriye bölgesindeki Emîrlikleri kaybetmekle kalmadı, aynı zamanda yalnız da kaldı. Bu yüzden hemen harekete geçip Halep üzerine yürüdü ise de sefer esnasında (1238) hastalanarak hayatını kaybetmesi yeni bir Selçuklu-Eyyûbî savaşını önlemiş oldu.^[242]

Genç Sultan komşularıyla ilişkilerini bu şekilde düzenlemeye çalışırken içerde devlet erkânı arasında sorunlar kendini göstermeye başladı. Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in tahta oturtulmasını kabul etmek zorunda kalan devlet adamları, onu tahta oturtanlara karşı hiçbir zaman tam bir güven duyamadılar. Buna karşılık Sultan ve taraftarları da günün birinde onların veliahd Kılıçarslan'ı tahta geçirmeye kalkışabileceklerinden endişe ettiler. Bundan dolayı devlet erkânı arasında karşılıklı güvensizlik hâkimdi. Bu güvensizlik sadece II. Keyhüsrev'i tahta çıkaranlar ile muhalifler arasında değil, özellikle baştan beri birlikte hareket edenler arasında da kendini gösterdi. Bu güvensizliğin en önemli nedeni Sâdeddin Köpek'in tutumu oldu. II. Keyhüsrev'in tahta oturtulmasında oynadığı rol, Sâdeddin Köpek'in Sultan nezdindeki itibarını artırdığından, bu durumu kullanarak kısa sürede başlangıçtan beri birlikte hareket ettikleri diğer emîrleri ve devlet adamlarını sultanın çevresinden uzaklaştırmayı başardı.^[243]

Sâdeddin Köpek, Hârizmli Kayırhan'ı hapsettirmekle tasfiye hareketine başladı. Kayırhan'ın hapishanede vefatı üzerine diğer Hârizm beyleri

[240] Kaymaz, "İdare Mekanizması-II", s. 43-44; Ersan, *Dağılış*, s. 55.

[241] Ersan, *Dağılış*, s. 55.

[242] Turan, *Türkiye*, s. 405-407; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 147.

[243] Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009, s. 39 vd.; Kaymaz, "İdare Mekanizması-II", s. 44-45; Turan, "Sâdeddin Köpek", s. 33-34; Sevim, "Keyhüsrev II", *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 349; Ersan, *Dağılış*, s. 56.

Selçuklular'dan ayrılarak Arapkir üzerinden Fırat'ı geçtiler. Bölgedeki yerleşim birimlerini yağmalayan Hârizmliler, üzerlerine gönderilen Selçuklu ordularını mağlup etmekle kalmayıp, Siverek ve Sümeysat bölgelerini talan ettiler. Urfa, Harran ve Suruç bölgelerini istilâ edip aralarında paylaştılar.^[244] Hârizmliler Selçuklu topraklarını talan etmeye devam ederken, Sâdeddin Köpek kendisi için tehdit olarak gördüğü Şemseddin Altunaba'yı ortadan kaldırttı. Alâeddin Keykubad'ın Eyyûbî melikesi olan eşini Ankara'ya gönderip burada boğdururken, onun oğlu şehzâde İzzeddin Kılıçarslan ile diğer şehzâde Rükneddin'i Borgulu Kalesinde hapsedtirdi. Diğer taraftan Tâceddin Pervâne'nin zina yaptığı gerekçesiyle Ankara'da recm edilmesini sağladı.^[245]

Resim 25:
Gevale kalesi

[<https://goo.gl/YKJhN>]

Sâdeddin Köpek, kendisine muhalefet edebileceklerin cesâretini kırmak için bir zafer kazanması gerektiğini fark ettiğinden, 1238 yılı yazında Eyyûbîler'in hâkimiyetindeki Sümeysat Kalesi'ni kuşatıp ele geçirdi. Bundan sonra tasfiye hareketine devam eden Sâdeddin Köpek, Kayseri'ye döndüğünde Beglerbeyi Hüsâmeddin Kâymeri'yi yakalatıp Malatya'da hapsedirmiş, ardından Konya'ya gidip Nâib Kemâleddin Kâmyâr'ı tutuklatmış ve Gevale Kalesi'ne götürüp öldürmüştü.^[246]

Kendisine rakîb olabilecek devlet adamlarının ortadan kaldırılmasından sonra Sultan aleyhine faâliyete girişmesi ve I. Keyhüsrev'in gayrimeşrû çocuğu olduğu iddialarını yaymaya çalışması Sâdeddin Köpek'in sonunu hazırladı. Nihayet Sâdeddin Köpek, Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in gizlice görevlendirdiği Sivas Sübaşısı Hüsâmeddin Karaca tarafından 1238 yılının bir eğlence meclisinde tuzağa düşürölüp öldürölldü.^[247]

Sâdeddin Köpek'in ortadan kaldırılması ve devlet yönetiminin onun etkisinden kurtulmasından sonra, Taştane ve Hazine-i Hassa Celâleddin Karatay'a teslim edilirken, Şemseddin Muhammed İsfahânî Nâibliğe, Mühazzibüddin Ali vezirliğe, Velîyüddin Tercüman Pervâneliğe, Mecdeddin

[244] Kaymaz, II. *Giyâsü'd-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, s. 59.

[245] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 468-474; Türkçe çev., II, s. 23-29; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 537; Turan, *Türkiye*, s. 407-410; Ersan, *Dağılış*, s. 57-60; Ersan-Alican, *Türkîye Selçukluları*, s. 148; Muharrem Kesik, *At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş*, İstanbul 2011, s. 64-66.

[246] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 475-479; Türkçe çev., II, s. 30-33; Turan, *Türkiye*, s. 410-411; Ersan, *Dağılış*, 60-61.

[247] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 475, 479-482; Türkçe çev., II, s. 29, 33-35; Turan, *Türkiye*, s. 41-413; Ersan, *Dağılış*, s.62.

Muhammed tercümanlığa tayîn edildi.^[248] Devlet düzeninin yeniden kurulması ve üst yönetimin şekillenmesinden sonra, I. Alâeddin Keykubad devrinde yapılan anlaşma gereği II. Keyhüsrev ile Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın kızı Tamara evlendi. Gürcü prensesi Selçuklu başkentine kalabalık bir maiyet ile geldi ve bunların bir kısma daha sonra devletin üst yönetiminde etkili oldular.^[249]

Siyâsî istikrarın sağlanmasından sonra Tercüman Mecdeddin Muhammed, Hârizm beylerini yeniden Selçuklular'ın hizmetine girmeleri hususunda ikna etti. Ancak Hârizmliler bir süre sonra tekrar etrafa zarar vermeye başladıklarından Haleb Meliki Nâsır başta olmak üzere diğer Eyyübî melikleri ve Artuklu beyleri Selçuklu Sultanı'na müracaat ederek yardım istediler. II. Keyhüsrev'in gönderdiği kuvvetler Eyyübîler ile birleşerek Hârizmlileri Harran'da mağlup etti. Galiplerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmaya göre Harran ve havalisi Eyyübîler'e, Siverek'in de dâhil olduğu Diyarbakır bölgesi Selçuklular'a bırakılacaktı. Siverek'i teslim alan Selçuklular, Eyyübî Melik Sâlih'in hâkimiyetindeki Âmid üzerine yürüdüler ve şehri kuşattılar (1240). Melik Sâlih'in Hısnıkeyfâ'da bulunması ve yaşanan erzak sıkıntısı, şehrin teslimini kolaylaştırdı. Şehirdeki Kürt aşiret reisi Fahreddin İbn Dinârî ile temasa geçen Selçuklular, şehri teslim etmesi karşılığında 400.000 dirhem ödeme konusunda anlaştılar. Öte yandan Dinârî'nin Selçuklularla anlaştığını öğrenen şehrin ileri gelenleri, teslim şartlarını görüşmek üzere Selçuklularla bağlantı kurdular. Nihayet ileri gelenlerden oluşan bir heyet ile Selçuklu beyleri arasında yapılan müzakereler sonucunda anlaşmaya varıldı. Buna göre, Selçuklular Dicle Nehri kıyısında bulunan tarım arazilerinden vergi almayacak, şehrin ileri gelenlerine Sultan tarafından iktâlar verilecekti. Şehri teslim alan Selçuklular, kısa süre içerisinde Ergani, Çermük ve diğer kaleleri de kolaylıkla ele geçirdiler. Bölgenin kontrol altına alınmasından sonra Diyarbakır sübaşılığına Mübârizeddin İsâ Candâr tayîn edildi.^[250]

Diyarbakır'ın teslim alınmasından sonra Selçuklu kuvvetleri Erzurum tarafına yöneldiler. Çünkü Moğollar Haziran 1240'da Erzurum sınırlarına kadar uzanan akınlar yapmış, Selçuklular'ın aldığı önlemleri fark edince daha fazla ileri gidememişlerdi. Konya'dan gelen buyruk üzerine Erzurum'a giden ve kışı burada geçiren Selçuklu birlikleri Babaî isyanı başlayınca bölgeden ayrıldı.^[251]

[248] *İbn Bîbî*, s. 482; Türkçe çev., II, s. 36; Turan, *Türkiye*, s. 413; Ersan, *Dağılıp*, s. 63.

[249] *İbn Bîbî*, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 483-485; Türkçe çev., II, s. 36-38; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 537-538; Turan, *Türkiye*, s. 414-417.

[250] *İbn Bîbî*, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 485-498; Türkçe çev., II, s. 39-48; Turan, *Türkiye*, s. 416-149; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 150-152.

[251] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 539; Turan, *Türkiye*, s. 420.

Moğol istilası sebebiyle Anadolu'ya göç eden toplulukların, Alâeddin I. Keykubad devrinde olduğu gibi, devlet hizmetine alınıp, onlardan yararlanılamaması, bunların Uc bölgelere kanaliz edilememesi gibi çeşitli nedenlerin yarattığı siyâsî ve ekonomik hoşnutsuzluk, Babaî ayaklanması olarak isimlendirilen hareketi başlattı.^[252]

Baba İlyas Horasanî'nin müritlerinden Baba İshâk, bölgedeki siyasal ve ekonomik hoşnutsuzluğu yaşayanları örgütleyerek, önemli kısmı Moğol istilâsından kaçmış konar-göçer Türkmenler'den oluşan büyük bir kitleyi hazırlıklar tamamlandıktan sonra harekete geçirdi. Babaîler, Kefersûd, Hisn-ı Mansûr (Adıyaman), Gerger ve Kâhta bölgelerini işgâl edip burada meskûn bulunanları yağma ve kıtallere maruz bıraktıktan sonra, Sultan tarafından üzerlerine gönderilen Malatya Subaşı Muzafferüddin Alişir'i iki kez mağlup ettiler. Sivas'a gönderdikleri öncü birliklerinin buradaki Selçuklu askerlerini de hezimete uğratmasından sonra Amasya taraflarına yöneldiler. Sultan Gıyâseddin II. Keyhüsrev, Armağanşah'ı Amasya sübaşılığına tayin edip isyanı bastırmakla görevlendirdi. İsyancılardan önce Amasya'ya ulaşan Armağanşah, Baba İlyas'ı öldürmeyi başardı, ancak kendisi de Amasya'ya gelen Baba İshâk öncülüğündeki Babaîler karşısında mağlup oldu ve hayatını kaybetti. Bu gelişme karşısında Sultan, Kubâd âbâd'a kaçarken, Babaîler de Konya'ya doğru ilerlemeye başladılar. Daha önce Erzurum bölgesine gönderilmiş olan Selçuklu birlikleri Sultan'ın emriyle geri dönmüş ve Sivas üzerinden Kayseri'ye gelmişlerdi. Babaîlerin elde etmiş oldukları başarılar, Selçuklu askerleri arasında büyük bir korku yarattığından, isyancılar üzerine ücretli Frank ve Gürcü askerlerinden oluşturulan öncü birlikler sevk edildi. Kırşehir'deki Malya Ovası'nda karşı karşıya gelen taraflar arasındaki ilk vuruşma, Selçuklular'ın gayrimüslim öncü birlikleri tarafından kazanıldı. Bu durum Babaîler'in yenilmez olmadıklarının anlaşılmasına yol açtı. Saldırıya geçen Selçuklu kuvvetleri, isyanı bastırdı ve Türkmenler'in önemli bir kısmını kılıçtan geçirdi (1240).^[253]

Kefersud'da başlayıp çok geniş bir alana yayılan isyanın bastırılmasında yaşanan zorluklar, Türkmenler'in Selçuklu ordusuna karşı elde ettiği başarılar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin idarî kadrolarında yaşanan

[252] Babaî isyanının nedenleri hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı-Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 1996, s. 37-51. Ayrıca bkz., Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, s. 623-624; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, İstanbul 2016, s. 164.

[253] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 498-503; Türkçe çev., II, s. 49-53; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 539-540; Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Türkçe çev., Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006, ss. 43-45; Turan, *Türkiye*, 420-424; Ocak, *Babaîler*, s. 126-137; Kaymaz, *II. Gıyâsî'd-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, s. 63-69; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 152-154.

yetişmiş insan gücü eksikliğinin askerî alana yansıdığını göstermiş, diğer taraftan Anadolu kapılarına dayanan, ancak saldırıya cesâret edemeyen Moğollar'ın, Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu durumu anlamalarına neden olmuştur.^[254]

Meyyâfârikîn Hâkimi Eyyûbî Meliki Şehâbeddin Gâzi, Babai İsyanı'nı fırsat bilerek Âmid'i ele geçirmek istemişti. Şehâbeddin Gâzi'yi cezalandırmak isteyen Selçuklu Sultanı 1241 yılında bölgeye ordu sevk etti. Meyyâfârikîn'i kuşatma altına alan Selçuklular ile Şehâbeddin'in askerleri arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Eyyûbî Meliki Selçuklular'a karşı bütün gücüyle direnirken, Abbâsî Halifesi duruma müdahale etti. Sonuçta Şehâbeddin tarafından görevlendirilen Meyyâfârikîn kadısının başkanlığındaki elçilik heyetinin, Melik'in Sultan'a tâbiyyet arzettiğini bildirmesi üzerine Selçuklu birlikleri geri çekildi.^[255]

Bu arada 1242 yılı sonbaharında Baycu Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri Erzurum'u ele geçirdiler. Şehirde çok büyük tahribât ve katliam yaptıktan sonra çekildiler.^[256] Selçuklu devlet adamları Moğol saldırılarının devam edeceğini bildiklerinden alınacak önlemleri görüştüktan sonra komşu Müslüman ve Hristiyan devletlerden yardım istemeye karar verdiler. Ancak Moğollar'a karşı yardım istedikleri siyâsî teşekküllere para dağıtıp, ülkenin sınır boylarındaki bazı kale ve şehirlerin yapılacak yardımın karşılığı olarak vaat edilmesi,^[257] Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu yönetim zafiyetini açıkça ortaya koyduğundan, paraları almalarına rağmen, Köseadağ Savaşı için hazırlanan orduya Haleb hariç, vaat edilen yardımcı kuvvetleri gönderen olmadı.^[258]

Yardım ve ittifak arayışı içinde geçirdikleri kış mevsimi boyunca savaş hazırlıklarını sürdüren Selçuklular, yaklaşık 70.000 kişilik ordusuyla Kayseri'den hareketle Sivas'a doğru yola çıktılar. Sivas'ta Haleb kuvvetleri ve başka Türkmen birliklerinin katılımı ile yaklaşık 80.000'e ulaşan Selçuklu ordusu, diğer müttefiklerin ve tâbilerin göndermeyi taahhüt ettikleri yardımcı birlikleri beklerken, Baycu Noyan komutasındaki Moğollar'ın da harekete geçtiği haberleri ulaştı. Bunun üzerine yapılan müzakerede deneyimli devlet adamları Sivas'ta beklenmesi ve gerekli önlemlerin alınmasını önerirken *"ömürlerinde savaş zorluğu görmemiş, felaket acısı tatmamış, çarpışma zahmeti çekmemiş, dert zehri içmemiş, gençliğin verdiği*

[254] Ersan, *Dağılıp*, s. 63.

[255] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 505-510; Türkçe çev., II, s. 54-58; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 541; Turan, *Türkiye*, s. 428-429.

[256] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 514-517; Türkçe çev., II, s. 62-64.

[257] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 517-519; Türkçe çev., II, s. 64-66.

[258] Ersan, *Dağılıp*, s. 63-64.

güçle mağrur olan yeni yetmeler", Moğollar'ı yenecek güçte olduklarına Sultani inandırmışlar ve orduya hareket emri vermesini sağlamışlardır.^[259]

Selçuklu ordusu Köseadağ'da iken Baycu Noyan'ın yaklaşık 40.000 atlı ile Erzincan'ın Akşehir Ovası'na ulaştığı haberi geldi. Selçuklular Köseadağ'a geldiklerinde düşmanın geçmesine ve saldırısına imkân vermeyen ve savunulması kolay, otlak ve sulak bir yerde olmalarına rağmen Sultan, tecrübeli kumandanlarının burada düşmanı karşılama önerileri yerine, ileri gidilmesini teklif eden beylere itibar etti. 20.000 kişilik bir kuvvet öncü birliği olarak ileri gönderildi. Ancak Selçuklu öncü kuvvetleri Baycu karşısında mağlup oldu. Bu haberin karargâha ulaşması üzerine Selçuklu askerleri savaşa girmeden dağıldı (3 Temmuz 1243). Askerî güç anlamında Selçuklular'ın çok altında bulunan Moğollar, ordunun kaçışını bir taktik eseri sanarak iki gün Selçuklu karargâhına giremediler.^[260] Selçuklu ordusunun kaçtığını anlayınca ummadıkları bir zafer kazandıklarını fark ettiler. Türkiye tarihinde eşine rastlanmayan utanç verici ve sonuçları açısından ıstıraplı mağlubiyet-^[261] yönetim zaafiyeti, yetişmiş, deneyimli devlet adamı eksikliği, üst makamlarda bulunanların kimlik ve kişilikleri, ihtirasları ve menfaat mücadelesi, entrikalar Moğollar'a karşı hazırlanmış 80 bin kişilik Selçuklu ordusunun idâre edilemeyip daha savaşa girmeden dağılmasında etkili oldu.^[262]

Baycu Noyan, Köseadağ'da Selçuklu ordusunu bulamayınca hızla Sivas'a ilerledi. Daha önce Hârizm bölgesinde bulunan şehrin kadısı Necmeddin-i Kırşehrî, vaktiyle Moğollar'dan aldığı yarlığı göstererek Baycu Noyan ile bir anlaşma yaptı. Buna göre Sivas ahalişi canlarını ve mallarını kısmen kurtardı. Ancak üç gün boyunca yağmalanan şehirde Sultan'ın hazinelerine, gerek çarşılarda gerek evlerde bulunan kıymetli mallara el konuldu, savaş aletleri yıkıldı, surların bir kısmı yıkıldı.^[263]

Sivas'tan sonra Kayseri'ye yürüyen Moğollar, Köseadağ bozgunundan kaçarak buraya gelmiş bulunan Samsamüddin Kaymaz ve Fahreddin Ayaz'ın müdafaa tedbirlerini aldıklarını ve şehri savunduklarını gördüler. On beş gün şehri şiddetle kuşatan Moğollar'ın ümitlerinin kırıldığı ve kuşatmayı kaldırmaya karar verdikleri sırada Kayseri *iğdişbaşısı* Hajuk oğlu Hüsam isimli Ermeni mühtedisi, Baycu ile temas kurdu. Şehrin durumu

[259] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 520-521; Türkçe çev., II, s. 67; Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, s. 626; Ersan, *Dağılıp*, s. 64-65.

[260] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 521-527; Türkçe çev., II, s. 67-72; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 542; Sevim, "Keyhüsrev II", *DA*, s. 350; Ersan, *Dağılıp*, s. 65-66.

[261] Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 9; Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, s. 626; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 145.

[262] Ersan, *Dağılıp*, s. 66.

[263] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 527-528; Türkçe çev., II, s. 72-73; Turan, *Türkiye*, s. 440; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 542.

hakkında bilgi verdi ve kuşatmanın devamını sağladı. Şehri savunanlar, durumdan haberdar olunca Baycu'ya sığınıp canını kurtarmaya çalıştılar. Sonuçta Kayseri düştü. Şehir yağma ve tahrip edildi, ahalinin büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi. Daha sonra geri dönen Moğollar, yolları üzerindeki Erzincan'ı da işgâl ve harap ettiler.^[264]

Kösedağ'da yaşanan bozgundan sonra Sultan Gıyâseddin II. Keyhüsrev, Konya'dan sonra Antalya'ya, kendini burada da güvende hissetmeyince Batı Anadolu'ya kaçarken, annesi de kızı, cariyeleri ve hizmetçileri ile birlikte Haleb'e gitmek üzere yola çıktılar. Ancak Çukurova'da Ermeniler tarafından yakalandılar ve Moğollar'a teslim edildiler.^[265]

Bozgundan sonra çeşitli makamlarda bulunan devlet adamlarının her biri ülkenin bir tarafına kaçarken vezir Mühezzibüddin Ali de Amasya'ya çekilmişti. Burada şehrin kadısı Fahreddin ile yaptığı görüşmeden sonra^[266] kıymetli armağanlarla yola çıkan vezir ve kadı, Erzurum sınırında yetiştikleri Baycu ile birlikte Mugan'a gittiler ve Moğollar'a barış teklifinde bulundular.^[267] Moğollar'ın Kafkas orduları komutanı Cormagon'un talimatı üzerine Baycu Noyan, Mühezzibüddin Ali ile tâbiyyet şartlarını görüştü. Hân'a, Moğol noyanları ve ileri gelenlere ödenecek yıllık haraç ile elbise, at, deve, sığır, koyun gibi malların miktarı yazı ile tespit ve kabul edildi.^[268] Ülkenin kaderini Moğollar'ın insafına teslim etmek anlamına gelen bu girişimden sonra Konya'ya dönen Mühezzibüddin Ali, büyük bir ilgi ve sevgi ile karşılandı.^[269]

Mühezzibüddin Ali'nin, Baycu Noyan'ın arkasından yetişerek yapmış olduğu anlaşma, o sıralarda Yakınoğlu'nun en kuvvetli devleti olan Türkiye Selçuklu Devleti'ni Moğollar'ın hâkimiyeti altına girmeye mecbur etmiştir. Oysa aynı tehdit ile karşı karşıya bulunan küçük Halifelik hükümeti ile Suriye, Doğu ve Güney Anadolu'daki şehir devletleri, Kösedağ'dan sonra da bağımsızlıklarını devam ettirmişlerdir.^[270] Kısa vâdede, Moğollar'ın yeni bir saldırısını önlediği düşünülerek büyük bir sevinç ve heyecanla

[264] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 528-530; Türkçe çev., II, s. 73-75; Turan, *Türkiye*, s. 440-441; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 542.

[265] Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s.186-187.

[266] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 531-532; Türkçe çev., II, s. 76-77.

[267] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 532-534; Türkçe çev., II, s. 76-78.

[268] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 534-535; Türkçe çev., II, s. 78; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 10.

[269] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 539-540; Türkçe çev., II, s. 81-82; Ersan, *Dağılıp*, s. 67.

[270] Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 10; Ersan, *Dağılıp*, s. 68.

karşılanan bu bağlılık anlaşması, esasında Türkiye Selçuklu Devleti'ni daha büyük felaketlere sürükleyecek olan bir girişim oldu.^[271]

Baycu Noyan ile yapılan bu anlaşmanın Altın Orda Hanı Batu'nun da onaylaması gerektiğinden Şemseddin İsfahânî'nin başkanlığındaki bir elçilik heyeti Saray şehrine gitti.^[272] Batu Han, Nâib Şemseddin İsfahânî'ye Nizâmü'l-mülk ve Salahu'l-Âlem unvanlarını vererek, kendi adına Anadolu'da ülkenin idâre edilmesini buyuran bir yarlğ çıkarırken, Gıyâseddin II. Keyhüsrev'e verilmek üzere tâbiyyet âlâmetleri olarak ok, yay, kılıç, mızrak, kaftan, murassa külâh ve yarlğ gönderdi.^[273] Nâib Şemseddin başkanlığındaki elçilik heyeti ülkeye döndüklerinde, Sultan onlara alınılmışın dışında izzet ve ikrâmlarda bulundu. Vefat eden Mühezzebüddin Ali'nin yerine Nâib Şemseddin İsfahânî'yi geniş yetkilerle vezir tayin etti. Sultan'ın bu hareket tarzı, başta İranlılar olmak üzere sivil ve asker birçok Selçuklu yöneticisinde, gerektiğinde Moğollar'a gidip onların adamı olmak suretiyle devletin nimetlerinden yararlanma düşüncesinin doğmasına neden oldu.^[274]

İsfahânî'nin vezir atanmasından sonraki ilk askerî sefer, Moğol istilâsı sırasında yaptıklarını karşılıksız bırakmamak için Ermeniler üzerine düzenlendi. 1245 yılının sonlarında Şemseddin İsfahânî komutasındaki Selçuklu ordusu Ereğli'den geçip Babaron Dağı üzerinden Çukurova'ya girdi ve bölgenin önemli bir kısmına hâkim oldu. Tarsus'u kuşatma altına aldılar ve şehir surlarını güçlü mancınıklarla dövmeye başladılar. Tarsus kuşatması devam ederken, Sultan'ın vefat ettiği haberi geldi. Bu bilgiyi gizli tutan vezir İsfahânî, Ermeniler'e anlaşma teklif etti. Zor durumda ki Ermeniler bu teklifi kabul edip, bazı küçük kaleler ile birlikte Bragana Kalesi'ni Selçuklular'a terk etmek ve daha önce ödenmeyenlerle birlikte yıllık vergi vermek şartlarıyla anlaşma yapıldı.^[275]

2. İzzeddin II. Keykâvus (1246-1249)

Gıyâseddin II. Keyhüsrev 1246 yılında öldüğünde geride henüz çocuk yaşlarında oğulları İzzeddin Keykâvus, Rükneddin Kılıçarslan ve Alâeddin Keykubad kalmıştı. Bunlardan hangisinin tahta oturtulacağı konusunu,

[271] Ersan, *Dağılıp*, s. 68.

[272] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 540-542; Türkçe çev., II, s. 82-84.

[273] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 542-543; Türkçe çev., II, s. 84.

[274] Krş., Nejat Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din Süleyman*, Ankara 1970, s. 37-38; Ersan, *Dağılıp*, s. 69; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar ve Mevlana*, İstanbul 2015, s. 118-119.

[275] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 545-547; Türkçe çev., II, s. 85-87; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 189-190.

devletin yönetimini elinde bulunduran Vezir Şemseddin İsfahânî, devrin önde gelen devlet adamları ile görüştüktan sonra İzzeddin Keykâvus'un tahta oturtulmasına karar verildi. Bu karardan sonra Borgulu'da bulunan şehzâdeler Konya'ya getirildi ve İzzeddin Keykâvus Selçuklu tahtına oturuldu.^[276]

İzzeddin II. Keykâvus'un tahta oturtulduğu 1246 yılında Güyük Han'ın Moğollar'ın büyük Kağanı olması vesilesiyle Karakorum'da yapılacak törene Selçuklu Sultanı ısrarla davet ediliyordu. Ancak ülkeden ayrılması durumunda komşu devletlerin saldırma tehlikesinin bulunduğu gerekçeleri ileri sürülerek Sultan II. Keykâvus'un yerine, küçük şehzâde Kılıçarslan'ın gönderilmesi kararlaştırıldı. Rükneddin Kılıçarslan, atabegi Tercüman Bahâeddin eşliğinde 1246 yılında Moğolistan'a gönderildi.^[277]

Şemseddin İsfahânî'nin Türkiye Selçuklu Devleti'nin tek hâkimi olduğu iki yıllık dönem, Sultan Alâeddin Keykubad'ın oğlu olduğunu iddia edip etrafına hatırı sayılır bir Türkmen kuvveti toplayarak harekete geçen, fakat bir süre sonra etkisiz hale getirilen Ahmed isimli bir Türk'ün isyanı^[278] ile Güyük Han'ın topladığı kurultaya katılmak üzere Moğolistan'a giden Rükneddin Kılıçarslan'ın dönüşü ile patlak veren saltanat sorunu dışında sâkin ve istikrarlı geçti.^[279]

3. Müsterek Saltanat (1249-1254)

Güyük Han'ın kurultayına katılmak üzere yola çıkan heyet Karakorum'a vardığında Rükneddin Kılıçarslan'ın atabegi Tercüman Bahâeddin vezir Şemseddin İsfahânî'nin uygulamalarından şikâyet edince Hân, Sultan İzzeddin Keykâvus'un ve Vezir Şemseddin İsfahânî'nin azlını, Rükneddin Kılıçarslan'ın saltanatını ve Tercüman Bahâeddin'in vezirliğini emretti.^[280] Hân'ın emrinin uygulanmasına yardımcı olmak üzere gönderilen iki bin Moğol askeri ile birlikte 1249'da Anadolu'ya dönen Rükneddin Kılıçarslan, Sivas'ta sultanlığını ilan etti. Erzincan, Sivas, Kayseri, Malatya, Harput ve Diyarbakır'da onun saltanatı tanındı, buralarda görev

[276] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 548-550; Türkçe çev., II, s. 88-89; *Anonim Selçuknâme*, s. 94; Türkçe çev., s. 44; Turan, "Keykâvus II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 642.

[277] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 564; Türkçe çev., II, s. 100; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 545-546; *Anonim Selçuknâme*, s. 95; Türkçe çev. s. 44; Turan, *Türkiye*, s. 459, 462; Turan, "Kılıçarslan IV", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 703; Ersan, *Dağılıp*, s. 73.

[278] *Anonim Selçuknâme*, s. 95; Türkçe çev., s. 44.

[279] Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 163.

[280] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 548; Turan, *Türkiye*, s. 465; Turan, "Keykâvus II", *İA*, s. 642; Turan, "Kılıçarslan IV", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 703; Ersan, *Dağılıp*, s. 73-74.

yapan Şemseddin İsfahânî'nin adamları azledildi. Hân'ın yarlığı gereğince yanında bulunan Sarîmüddin Alp Saru ile Fahreddin Sivastos'u Vezir Şemseddin İsfahânî'yi tutuklamakla görevlendirdi.^[281] Bu gelişmeler sırasında Celâleddin Karatay, devlet adamlarının kişisel çıkarları ve hırsları nedeniyle geline bu noktada, yöneticiler arasındaki çekememezliği bitirmek ve olması kuvvetle muhtemel iç savaşı önlemek amacıyla girişimde bulundu. Vezir Şemseddin İsfahânî'ye haber göndererek meselenin görüşülmesi için "önceki vezirlerin âdeti üzere" divana gelmesi teklifinde bulundu. Ancak Vezir, kendisine suikast düzenleneceğini düşündüğünden davete icabet etmemiş, Sultan II. Keykâvus ile muhalefet hareketine girişme teşebbüsünde bulununca ortadan kaldırılmıştır.^[282] Böylece Selçuklu devlet adamlarının Moğol iradesi karşısında tavır takınması hareketinin başlatılması yolunda çok önemli bir fırsat kaçmıştır.^[283]

Celâleddin Karatay devletin yeni bir kargaşa ortamına sürüklenmesini önlemek adına, Moğol askerlerinin geri gönderilmesi, her üç kardeşin birlikte tahta oturması, her birinin adlarının ve lakablarının sırasıyla sikkede ve hutbede anılması konusunda anlaşılmasını teklif etti. Moğol askerlerinin geri gönderilmesi düşüncesine sıcak bakan Rükneddin Kılıçarslan ve Emirleri, bu teklife önce sıcak baktılar. Ancak sonradan karar değiştirdiler. İki taraf ordularının 14 Haziran 1249'da Aksaray Hanı önünde yaptıkları vuruşmada II. Keykâvus'a bağlı kuvvetler üstün geldi.^[284] Celâleddin Karatay, bundan sonra İzzeddin II. Keykâvus, Rükneddin IV. Kılıçarslan ve Alâeddin II. Keykubad'ı birlikte Sultan ilân etti, kendisi de üç sultanın atabeg'i tayin edildi. Böylece taht mücadelesi ve devletin parçalanmasına yönelik girişimler şimdilik önlenmiş oldu.^[285]

Yaşanan gelişmeler ve Celâleddin Karatay'ın gerek bu olaylar sırasındaki tutumu ve gerekse üç sultana Atabegliği sırasındaki yönetimi, dirâyetli ve âdil bir devlet adamının Türkiye Selçuklu Devleti'nde işleri yoluna koyabilmesi için henüz her şeyin bitmediğini, bununla birlikte ilk fırsatta devlet adamlarının kişisel çıkarları için şehzâdelerin taraftarları olarak

[281] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 584; Türkçe çev., II, s. 117; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 548; Turan, *Türkiye*, s. 465.

[282] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 584; Türkçe çev., II, s. 117; Anonim *Selçuknâme*, s. 95; Türkçe çev., s. 44; Turan, *Türkiye*, s. 466.

[283] Ersan, *Dağılıp*, s.74.

[284] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 591-593; Türkçe çev., II, s. 122-124; Anonim *Selçuknâme*, s. 96; Türkçe çev., s. 45; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 549; Turan, *Türkiye*, s. 468-469; Ersan, *Dağılıp*, s.74-75.

[285] Anonim *Selçuknâme*, s. 96; Türkçe çev., s. 44; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 37; Türkçe çev., s. 28; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 550; Turan, *Türkiye*, s. 469; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 266; Turan, "Keykâvus II", *IA*, s. 642; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 355; Ersan, *Dağılıp*, s. 75.

ayrı kamplarda toplanabileceklerini ve son olarak, gerektiğinde Moğol-lar'a gidip onların adamı olmak suretiyle makam ve mevki elde etme dü-şüncesi, artık düşünce olmaktan çıktığını göstermiştir.^[286]

Batu Han'ın, kendi yarlığı ile vezir olan Şemseddin Muhammed'in öldürülmesi olayını araştırmak ve ilâve vergi toplamak üzere Anado-lu'ya heyet göndermesi, bu vesile ile Batu Hân'a giden Selçuklu devlet adamlarının^[287] kendilerine makam-mevki sağlayan yarlığ alarak dön-meleri, yeni iç çekişmeleri de beraberinde getirdi.^[288] Ayrıca bu sıralarda arka arkaya gelen Moğol elçileri, ısrarla Sultan II. Keykâvus'un Han'ın huzuruna gitmesini istiyorlardı. Vezir İzzeddin Muhammed ve Atabeg Celâleddin Karatay başta olmak üzere ileri gelen devlet adamları Sul-tan İzzeddin II. Keykâvus'u Moğolistan'a Mengü Kağan'a göndermeye karar verdiler. Üç sultan ile birlikte Kayseri'ye gelen Selçuklu ileri ge-lenleri, İzzeddin II. Keykâvus'u kıymetli hediyeler ve maiyeti ile birlikte yola çıkardılar. Fakat Sivas'a ulaştıklarında Celâleddin Karatay'ın vefat haberini alan II. Keykâvus üzüntüsünden perişan bir halde geri döndü (1254).^[289] Böylece devlet adamlarının ihtiraslarını tatmin etmeleri için önlerindeki Celâleddin Karatay engeli ortadan kalkmıştır. Buna bağlı olarak Sultan'ın, Han ile görüşüp iki devlet başkanı sıfatıyla sorunların karşılıklı konuşulması imkânı kaçırılmış, fırsat kollayan devlet adamlarının her biri bir şehzâde etrafında toplanarak iç savaş için uygun ortamı yaratmışlardır.^[290]

II. Keykâvus, bizzat gelemediği için özür beyan edip, en kısa sürede kendisinin de geleceğini temin ederek kardeşi ortak Sultan Alâeddin II. Keykubad' ı Moğolistan'a gönderdi. Ancak Alâeddin Keykubad'ın, Moğol Hanı'nın huzurundan tek başına Sultan olduğunu bildiren bir yarlığ ile dönmesinden endişe eden İzzeddin II. Keykâvus ve Rükneddin IV. Kılı-çarşlan, arkadan gönderdikleri adamları vasıtasıyla Alâeddin II. Keyku-bad'ı yolda iken öldürttüler. Ancak II. Keykubad'ı Mengü Kağan'a götür-mek üzere yola çıkan devlet adamları, onun ölümüne rağmen yollarına devam ettiler ve Kağan'ın huzuruna vardılar.^[291]

[286] Ersan, *Dağılıp*, s. 75-76.

[287] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 596-597; Türkçe çev., II, s. 127-128; Turan, *Türkiye*, s. 470.

[288] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 597-599; Türkçe çev., II, s. 127-129; Turan, *Türkiye*, s. 470-471.

[289] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 607; Türkçe çev., II, s. 135-136; *Anonim Selçuknâme*, s. 97; Türkçe çev., s. 45; Turan, *Türkiye*, s. 472; Turan, "Keykâvus II", *İA*, s. 643; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, s. 355.

[290] Ersan, *Dağılıp*, s. 79.

[291] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 608; Türkçe çev., II, s. 136; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 38- 39; Türkçe çev., s. 29-30; Turan, *Türkiye*, s. 472-474; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, s. 355; Sümer, "Keykubad II", *DİA*, s. 360.

Ortak sultan Alâeddin II. Keykubad'ın ortadan kaldırılmasından sonra II. Keykâvus'un yakın çevresini devlet tecrübesi olmayan insanlardan oluşturmaya başlaması, eğlence hayatına dalması ve toplum tarafından kabul görmeyen bir yaşam şeklini sürmeye başlaması,^[292] yaşanacak mücadelelerden kendine yarar sağlamayı hesaplayan insanların gayretleri, II. İzzeddin Keykâvus ile kardeşi Rükneddin IV. Kılıçarslan'ın arasının açılmasına neden oldu. IV. Kılıçarslan yanlısı olanlar, 1254 yılında onu Kayseri'ye götürerek tahta çıkardılar. (1254).^[293] Taraflar arasında yapılan ülke yönetiminin iki kardeş arasında bölüştürülmesine yönelik gayretlerden sonuç alınamayınca savaş kaçınılmaz oldu. II. Keykâvus'a bağlı kuvvetler, Ahmedhisar'da yapılan savaşta Kılıçarslan'ın kuvvetlerini mağlup ettiler. Sultan, huzuruna getirilen kardeşini oldukça sıcak karşıladı, fakat bir süre sonra onu Borgulu'ya gönderdi (1255).^[294]

Kardeşi Rükneddin IV. Kılıçarslan'ı etkisiz hâle getiren İzzeddin II. Keykâvus, Moğol Noyanları'nın kararlaştırılan vergilerin dışındaki taleplerinin önlenmesi için Fahreddin Ali'yi kıymetli hediyeler ile birlikte Batu Han'a göndermiş ve Batu Han'dan istenilen içerikte bir yarlıg alındığından başta Baycu olmak üzere diğer Noyanların isteklerinin önüne geçilmişti.^[295] Bu sırada devleti meşgul eden en önemli sorun olarak Maraş-Elbistan yörelerinde ortaya çıkan Ağaç eri ayaklanması görülüyor ve bu ayaklanmanın bastırılması için bölgeye ordu sevk ediliyordu. Ancak bu sıralarda beklenmedik bir gelişme oldu.^[296] 1251 yılında tahta oturan Mengü Han, İslâm coğrafyasında Moğol hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla, ertesi yıl, "İlhan" unvanını verdiği kardeşi Hülâgû'yu ülkenin batısına gönderince, Baycu Noyan'ın da Anadolu'ya çekilmesi gerekti. Hülâgû, 1255 yılında İran'a gelince Baycu Noyan da ordusuyla Anadolu'ya yöneldi, Erzurum'a ulaştığında Selçuklu yönetiminden kendisine yaylak ve kışlak gösterilmesini istedi.^[297]

[292] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 604-609; Türkçe çev., II, s. 133-137; Turan, *Türkiye*, s. 471.

[293] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 609-612; Türkçe çev., II, s. 137-139; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 39-40; Türkçe çev., s. 30; Anonim *Selçuknâme*, s. 97; Türkçe çev., s. 45; Turan, *Türkiye*, s. 474-475.

[294] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 612-616; Türkçe çev., II, s. 139-142; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 40; Türkçe çev., s. 30-31; Anonim *Selçuknâme*, s. 97; Türkçe çev., s. 45; Turan, *Türkiye*, s. 475; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, s. 355; Sümer, "Kılıçarslan IV", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 404.

[295] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 616-617; Türkçe çev., II, s. 142-143; Turan, *Türkiye*, s. 477-478.

[296] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 40-41; Türkçe çev., s. 31; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 617; Türkçe çev., II, s. 142-143; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 59-60; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, s. 356; Ersan, *Dağılıp*, 81.

[297] Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 60; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 29; Ersan, *Dağılıp*, s. 82.

Çatışmaya taraftar olmayan Pervâne Nizâmeddin Hurşîd'in de etkisiyle Baycu'yu karşılamaya hazırlanan II. Keykâvus'u genç kumandanlar savaşa ikna etti.^[298] Sultan Konya'da beklerken Beylerbeyi Şemseddin Yavtaş ile Emîr-i Ahur Fahreddin Arslandoğmuş gibi iki deneyimli Emîrin kumanda ettiği Selçuklu ordusu, 14 Ekim 1256 tarihinde Konya-Aksaray arasında bulunan Sultan Hanı yakınında Baycu Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri ile savaşa girdi ve ağır bir bozguna uğradı.^[299] Sultan'ın yaşam tarzı nedeniyle deneyimli ve savaşın kaderinin belirlenmesinde etkili olabilecek emîrlerin savaş sırasında gevşek davranmaları, kaçmaları veya saf değiştirmeleri Selçuklu ordusunun yenilgisinde etkili oldu.^[300]

Yenilgi haberini alan II. Keykâvus önce Antalya, oradan da Denizli taraflarına çekilince, devlet ileri gelenleri Rükneddin IV. Kılıçarslan'ı hapis tutulduğu Borgulu'dan getirtip sultan ilân ettiler (Mart 1257)^[301] ve bunun sonucunda kardeşler arasında yeni bir hâkimiyet mücadelesinin yolu açıldı.

İzzeddin II. Keykâvus, maiyetinde bulunan beylerbeyi Şemseddin Yavtaş, Emîr Zeyneddin Ali Bahadır, Emîr Muzafferüddin Uğurlu gibi beyler ile Uc'ta Türkmenler'in desteğini sağlamaya çalışırken, sultan ilân edilen kardeşi Rükneddin IV. Kılıçarslan, Atabeg Fahreddin Arslandoğmuş, Nizâmeddin Hurşîd ve Muînüddin Süleyman'ın gayretleriyle Baycu Noyan tarafından tanındı ve hüküm sürmeye başladı.^[302] Böylece bir tarafta Moğollar'dan nefret eden Türkmenler'in desteğini almış İzzeddin II. Keykâvus, diğer tarafta sırtını Moğollar'a dayamış Rükneddin IV. Kılıçarslan ülkeyi yeni bir mücadelenin içine çektiler. Bu mücadele, Anadolu'nun daha fazla tahribi, Moğollar'ın Anadolu'ya daha fazla egemen olması ve devletin yıkılışını hızlandıran Türkmen-Moğol mücadelesi ile Muînüddin Süleyman'ın devletin kaderini eline geçirmesi gibi önemli gelişmelere zemin hazırladı.^[303]

[298] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 620; Türkçe çev., II, s. 145-146.

[299] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 621-624; Türkçe çev., II, s. 146-148; *Anonim Selçuknâme*, s. 97-98; Türkçe çev., s. 46; Baybars el-Mansûrî ed-Devadârî, *Zübdetü'l-Fikre fi-Tarihü'l-Hicre*, nşr., D. S. Richards, Beyrut 1998, s. 31-32; Turan, *Türkiye*, s. 479-480; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 29-30; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, s. 356.

[300] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 620-621; Türkçe çev., II, s. 146; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 42; Türkçe çev., s. 32; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre* s. 31-32; Turan, *Türkiye*, s. 480-481; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 62-63; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 29, dph. 57; Ersan, *Dağılıp*, s. 83.

[301] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 623-624; Türkçe çev., II, s. 148-149; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 42-43; Türkçe çev., s. 33; *Anonim Selçuknâme*, s. 98; Türkçe çev., s. 46; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 65; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, s. 356; Sümer, "Kılıçarslan IV", *DİA*, s. 404.

[302] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 624; Türkçe çev., II, s. 149; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 43; Türkçe çev., s. 33; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 65, 72.

[303] Ersan, *Dağılıp*, s. 84.

Selçuklu ordusunun Moğol kuvvetleri karşısında mağlup olması ve II. Keykâvus'un kaçması üzerine Konya'da tahta oturtulan IV. Kılıçarslan saltanatı devrinde Nâib olan Nizâmeddin Hurşîd ile Pervânegi olan Muînüddin Süleyman Selçuklu Devlet erkânı arasında birinci derecede rol oynamaya başladı. Ancak Nâib Nizâmeddin Hurşîd, Selçuklu birliklerini mağlup eden Moğol birliklerinin başında bulunan ve halka karşı zâlimane bir tutum sergileyen Hoca Noyan'ın yiyeceğine zehir katılıp öldürülmesinden sorumlu tutularak idam edilince rakıbsız kalan Muînüddin Süleyman, artık Selçuklu Devleti'nde istediği kararları alma ve uygulama imkânına kavuştu.^[304]

Baycu'nun da Bağdat üzerine yürüyen İlhanlı ordusuna katılmak üzere Anadolu'dan ayrılması II. Keykâvus'a geri gelme imkânı verdi. Yaşantısının beğenilmemesine rağmen Moğol hâkimiyetine karşı çıktığı için Türkmenlerce desteklenen İzzeddin II. Keykâvus, İznik İmparatoru'ndan da sağladığı destek ile Konya'da tekrar tahta oturtuldu. Sultan IV. Kılıçarslan da Kayseri'ye çekildi.^[305]

Kısa sürede Orta Anadolu'da hâkimiyetini kabul ettiren II. Keykâvus, ülkeyi tekrar kendi idâresinde birleştirme çabası içine girerken,^[306] IV. Kılıçarslan, Pervâne Muînüddin Süleyman ile Hülâgû'nun huzuruna çıkıp, Türkiye Selçuklu Devleti'nin tamamının kendisine verildiğini bildiren bir yarlıg ile 1257 yılının sonunda Anadolu'ya döndü. Ancak II. Keykâvus'un ülkenin büyük bölümünde hâkimiyet kurduğunu görünce Erzincan'dan ileriye gidemedi. Kış Erzincan'da geçirdikten sonra Hülâgû'dan aldıkları askerî yardım ile II. Keykâvus'a karşı harekete geçtiler; fakat Sivas ile Tokat arasındaki Yıldız Dağ mevkiinde mağlup olup çekildiler. Daha sonra Moğollar'ın Alıncak Noyan komutasında 10.000 kişiden oluşan yeni bir yardımcı kuvvet göndermesi üzerine Niksar'ı alabildiler.^[307]

Taraflar arasındaki mücadele devam ederken, Mengü Kağan'ın huzuruna çıkmak üzere yola çıkan Alâeddin II. Keykubad'a eşlik eden heyet, Ortak Sultan hayatını kaybetmiş olsa da yollarına devam ederek Karakorum'a gitmiş, Baycu'nun gönderdiği II. Keykâvus'un Moğollar ile mücadele ettiğini bildiren mektup üzerine Selçuklu ülkesinin IV. Kılıçarslan'a verildiğini bildiren yarlıg ile geri dönmüştü. Bu heyet önce Hülâgû'nun huzuruna çıktı.

[304] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 43-46; Türkçe çev., s. 33-35; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 626; Türkçe çev., II, s. 150; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 68; Turan, *Türkiye*, s. 485.

[305] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 626; Türkçe çev., II, s. 151; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 49; Türkçe çev., s. 39; Anonim *Selçuknâme*, s. 99; Türkçe çev., s. 46; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 70; Turan, *Türkiye*, s. 485-486.

[306] Krş., Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 70-71.

[307] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 628-629; Türkçe çev., II, s. 152-153; Anonim *Selçuknâme*, s. 99; Türkçe çev., s. 46; Turan, *Türkiye*, s. 486-487.

Hülâgû, Mengü Han'ın verdiği yarlığı alıkoyup, her iki Selçuklu Sultanı'nın da el-Cezîre ve Suriye seferine katılmak üzere huzuruna gelmesini buyuran kendi yarlığını, bunlarla Anadolu'ya gönderdi. Bu gelişme üzerine Pervâne Muînüddin Süleyman, IV. Kılıçarslan ve Mengü Han'ın katından geri dönen şahib Şemseddin Mahmûd Tuğraî, Moğol kumandanlarının da onayını alarak Sultan II. Keykâvus ile görüşmeleri başlattı. Taraflar, Kızılırmak'ın batısı II. İzzeddin Keykâvus, doğusu Rükneddin IV. Kılıçarslan'da kalmak kaydıyla anlaştılar. Bu anlaşmadan sonra II. Keykâvus, bütün riskleri göze alarak, kendisini huzuruna çağıran Hülâgû'nun katına gitti.^[308]

İzzeddin II. Keykâvus'u dinleyen Hülâgû, Anadolu'da saltanatı ona bıraktı. Ancak II. Keykâvus'un huzuruna çıktığını öğrenen Pervâne Muînüddin Süleyman hızla yetişerek Türkiye Selçuklu Devleti'nin yönetiminin İzzeddin II. Keykâvus'a bırakılmasını önleyip ülkenin iki kardeş arasında paylaştırılmasını sağladı (1259)^[309] ve idâreyi tamamen ele geçirecek adımları atmak için fırsat kollamaya başladı. Hâlbuki bu sıralarda Mengü Han ölmüş ve Moğollar'ın kendi aralarındaki mücadeleleri daha belirgin hale gelmişti.^[310]

Mengü Han'ın ölümü üzerine Hülâgû Azerbaycan'a gidince, II. Keykâvus, Kızılırmak'ın batısındaki bölgelerde, IV. Kılıçarslan da doğusunda kalan yerlerde hüküm sürmek üzere ağır malî külfetleri yüklenerek ülkelerine döndü.^[311] Bir süre sonra Pervâne Muînüddin Süleyman'ın, hizmetinde bulunduğu IV. Kılıçarslan'ın, dolayısıyla kendisinin tek başına saltanat sürebilmesini sağlamak için beklediği fırsat çıktı. Hülâgû'nun her iki Selçuklu sultanına da vezir olarak tayin ettiği Tuğraî Şemseddin Mahmûd'un kısa bir süre sonra ölümü (1260) üzerine II. Keykâvus, Moğollar'dan izin alma gereği duymadan Fahreddin Ali'yi kendi vezirliğine getirirken, Pervâne Muînüddin Süleyman da IV. Kılıçarslan'ın veziri oldu.^[312]

Ertesi yıl borçları ve ödenmesi gereken vergileri tahsil üzere Hülâgû'nun Anadolu'ya gönderdiği Tâceddin Mu'tez ile Tukelek Bahşı ilk önce yollarının üzerinde bulunan IV. Kılıçarslan'a geldiler. Ancak Muînüddin Süleyman, Antalya'da bulunan Sultan II. Keykâvus'un Uc Türkmenler'i'yle

[308] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 630-632; Türkçe çev., II, s. 153-155; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 60-61; Türkçe çev., s. 45; Anonim *Selçuknâme*, s. 99; Türkçe çev., s. 46; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 71-76; Turan, *Türkiye*, s. 485-491; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, s. 356.

[309] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 61; Türkçe çev., s. 45-46; Anonim *Selçuknâme*, s. 99; Türkçe çev., s. 46.

[310] Ersan, Dağılıp, s. 86.

[311] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 632; Türkçe çev., II, s. 155-156; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 62; Türkçe çev., s. 46; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 76-79; Turan, *Türkiye*, s. 490; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 33.

[312] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 633; Türkçe çev., II, s. 156; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 63; Türkçe çev., s. 47; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 80; Ersan, Dağılıp, s. 86.

birlikte isyan hazırlığında olduğunu ileri sürüp, tahsilâtın oradan başlamasına elçileri ikna etti.^[313]

Elçiler, Antalya'ya gelip ödenmesi gereken borçları ve vergileri talep ettiklerinde, II. Keykâvus, Rükneddin IV. Kılıçarslan'ın yollarının üzerinde bulunduğunu ve tahsilatın oradan başlaması gerektiğini söyleyerek onları geri çevirdi.^[314] Bu cevap Hülâgû'ya iletince İlhanlılar, II. Keykâvus'a karşı tavır aldı. Bu noktaya gelinmesinde Pervâne'nin rolü olduğunu fark eden II. Keykâvus, Konya'ya gelip para toplamak, vergileri ödeyerek İlhanlılar'la bozulan ilişkileri düzeltmek istedi. Pervâne Muînüddin Süleyman, bir hamle daha yaparak II. Keykâvus'un İlhanlılar'a karşı ittifak kurmak düşüncesiyle Memlüklerle ilişki kurduğunu Hülâgû'ya bildirerek, Moğollar'ı II. Keykâvus'a karşı kıskırttı.^[315]

Bu gelişmeler üzerine Sultan II. Keykâvus, Hülâgû tarafından huzura çağırıldı. Vezir Fahreddin Ali ile beraber kıymetli hediyelerle İlhan'ın huzuruna varmak üzere yola çıktıklarında Alıncak Noyan'ın büyük bir ordu ile Anadolu'ya geldiğini, kardeşi Rükneddin IV. Kılıçarslan ile Pervâne Muînüddin Süleyman'ın onu Erzincan'da karşılayıp Aksaray'a ilerlediklerini haber aldı. Bunun üzerine II. Keykâvus, veziri Fahreddin Ali'yi, Aksaray'a göndererek Kılıçarslan ile görüşmesini ve bu hareketin nedenini öğrenmesini istedi. Ancak Pervâne, Vezir Fahreddin Ali'yi de IV. Kılıçarslan'ın Vezirliği'ne ikna etti. Vezirinin ihanetine uğrayan II. Keykâvus, Alıncak Noyan'ın saldırı için harekete geçtiğini öğrenince, ülkesinin savunmasını Emirlere bırakıp Antalya'ya çekildi (1261).^[316]

Antalya'da bulunduğu sırada, 1260 yılında Aynıcâlût'ta Moğollar'ı mağlup eden ve Moğollar'ın yenilmez olduğu algısını sona erdiren Memlükler ile ilişki kurarak, hâlen Moğollar'ın işgâlinde olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı yerleri Memlükler'e teklif etmek suretiyle yardımlarını sağlamak istedi.^[317] Gerçekten de bir yanda Ayn Calut mağ-

[313] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 634-635; Türkçe çev., II, s. 157-158; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 65-66; Türkçe çev., s. 49-50; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 82; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 35.

[314] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 65-66; Türkçe çev., s. 49; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 82; Turan, *Türkiye*, s. 493-494.

[315] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 635; Türkçe çev., II, s. 158; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 67; Türkçe çev., s. 50; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 84; Turan, *Türkiye*, s. 494.

[316] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 67-70; Türkçe çev., s. 50-52; İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 635-636; Türkçe çev., II, s. 158-159; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 84-86; Turan, *Türkiye*, s. 494-495; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 35.

[317] II. İzzeddin Keykâvus, gönderdiği elçiler ile Baybars'a Moğollar'ın Anadolu'dan çıkarılması karşılığında Selçuklu ülkesinin yarısını vermeyi taahhüt etmiş, isterse bununla ilgili menşur hazırlayabileceğini bildirmiştir. *Nüveyrî*, bu teklif üzerine Baybars'ın Halep ve Şam Emirlere, Selçuklu Sultanı'na yardım için asker hazırlanması emrinin verildiğini bildirirken, *Baybars el-Mansûrî*, bu hazırlıklar yapılırken

lubiyeti, diğer yanda Müslüman Altın Orda ile İlhanlılar'ın mücadelesi, onlara Moğol boyunduruğundan çıkma şansını vermişti. Fakat Memlük Hükümdarı Baybars'ın davetine rağmen Mısır'a gitmeyip, muhtemelen Hristiyan dayılarının etkisiyle, 1261 yılında Latinler'in elinden geri alınmış bulunan İstanbul'a gitmeyi tercih etti.^[318]

II. Keykâvus'un sadık kumandanı Ali Bahadır ile Emîr-i Ahur Muzafferüddin Uğurlu, sultan adına hareket ederek Türkmenler'den kalabalık bir kuvvet toplayıp mücadeleyi sürdürmek istediler, ancak Moğol kuvvetleriyle desteklenen Pervâne Muînüddin'in kontrolündeki Selçuklu ordusu karşısında mağlup oldular ve İstanbul'a II. Keykâvus'un yanına kaçtılar. Bundan sonra Pervâne Muînüddin Süleyman, II. İzzeddin Keykâvus taraftarı olan yüksek devlet görevlilerini Moğollar'ın kılıçlarına teslim ederek (1262),^[319] bütün Selçuklu ülkesinin kaderini tayîn etme şansını yakaladı.^[320]

4. Rükneddin IV. Kılıçarslan (1262-1266)

Rükneddin IV. Kılıçarslan, İzzeddin II. Keykâvus'un 1262'de ülkeyi terk etmesinden sonra Türkiye Selçuklular'ının tek sultanı olarak Kon-ya'da tahta oturdu. Fahreddin Ali vezirlik makamına getirildi; ancak gerçek manâda devleti idâre eden Pervâne Muînüddin Süleyman idi. Moğollar adına ülkeyi tek başına yönetmek için kendine muhalif olabilecek isimleri birer birer ortadan kaldırmaya başlayan Pervâne, diğer taraftan Moğol tahakkümüne ve Moğol destekli Selçuklu yönetimine başkaldıran Türkmenler ile mücadele etmeye çalıştı. Zaman zaman Türkmenler'i mağlup edip pek çok insanı hayattan koparsalar da kesin sonuç aldıkları söylenemez.^[321]

II. İzzeddin Keykâvus'un yenildiği haberinin gelmesi üzerine, Anadolu'ya yapılacak seferin ertelendiğini belirtmektedir. Bkz., Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Funûnî'l-Edeb*, XXX, Kahire 1992, s. 57; Baybars *el-Mansûrî*, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 75; Ayrıca bkz., Yununî, *Zeyl Miratü'z-Zaman*, Haydarabad, 1955, II, s. 160-161; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 88; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 34.

[318] Mercil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1994, s. 718; Ersan, *Dağılış*, s. 88. II. Keykâvus, İstanbul'daki ikametı sırasında İlhanlılar'a karşı gelişen Altınordu Hükümdarı Berke Han ile Memlük Sultanı Baybars arasındaki ittifakın, yeniden Anadolu'ya geçiş iktidârı elde etmesine yarayacağı ümidine kapılmıştı. Ancak İmparator, Hülagü'dan çekindiği için tavrını değiştirdi ve Keykâvus'u Enez Kalesi'ne hapsedti. Altınordu Hanı Berke, 20.000 kişiden oluşan bir ordu göndererek Sultanı hapis tutulduğu Enez'den kurtarıp yanına getirtti, Suğdak ve Solhad'ı kendisine iktâ etti. Sâbık Sultan, 1279 yılında vefat etti.

[319] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 642; Türkçe çev., II, s. 164; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 89; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 35-36.

[320] Ersan, *Dağılış*, s. 89.

[321] Ersan, *Dağılış*, s. 89.

Bu dönemde, Trabzon Komnenosları'nın 1259 yılında Selçuklular'ın içinde bulunduğu şartlardan yararlanarak ele geçirdiği Sinop, İlhanlı Hükümdarı Abaka'nın şehrin kurtarılması yönünde verdiği izin üzerine, 1266 yılında Muînüddin Pervâne tarafından karadan ve denizden kuşatılarak geri alındı. Muînüddin Pervâne'nin, Sinop'un kendisine temlik edilmesi isteğini çaresiz yerine getiren Sultan Kılıçarslan'ın konu ile ilgili memnuniyetsizliğini açığa vurması hayatına mal oldu.^[322] Pervâne, IV. Kılıçarslan'ı artık iktidârına engel sayarak ortadan kaldırmaya karar verdi. Bu maksatla IV. Kılıçarslan'ın Sultan Baybars ile birleşmek ve asker toplayarak Moğollar'a saldırmak düşüncesinde olduğunu, ancak bunu kendisinin engellediği yalanına Moğollar'ı inandırarak öldürülmesi için İlhan Abaka'dan yarlıg aldı. Sultan, suçlamaları kabul etmese de yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1266).^[323]

5. Gıyâseddin III. Keyhüsrev (1266 -1284)

IV. Kılıçarslan'ın katledilmesinden sonra Pervâne Muînüddin Süleyman, Sultan'ın küçük yaştaki oğlu Gıyâseddin III. Keyhüsrev'i tahta oturttu. Bu vesileyle yapılan yeni tayînlerde kendi adamlarını görevlendiren ve devlet yönetimindeki etkisini daha da derinleştiren Pervâne, muhalif olabilecek devlet adamlarını tasfiye etti. Hatta uzun yıllar devlete hizmet eden Sâhib Fahreddin Ali'yi de Kırım'da bulunan İzzeddin II. Keykâvus ile mektuplaşması ve ona yardım etmesini bahâne ederek etkisiz hale getirme girişiminde bulundu. Ancak Sâhib Fahreddin Ali'nin küçük oğlu Abaka IIan'a durumu açıklayarak babasının kurtulmasını sağladı.^[324]

Abaka'nın kardeşi Acay'ın Anadolu'ya gelmesi, Pervâne'nin talihini değiştirdi. Abaka ile yaptığı görüşmede Acay'ı şikâyet eden ve onu Baybars ile ilişki içinde bulunmakla suçlayan Pervâne, Abaka'nın Acay'ı dinledikten sonra tekrar geri göndermesi üzerine Moğollar'ın gözünde güven kaybına uğradığını anladı. Yakın adamlarıyla yaptığı bir toplantıda

[322] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 81-84; Türkçe çev., s. 62-64; İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 643; Türkçe çev., II, s. 165; Anonim *Selçuknâme*, s. 99-100; Türkçe çev., s. 47; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 174-175.

[323] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 643-649; Türkçe çev., II, s. 165-169; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 82-87; Türkçe çev., s. 64-65; Anonim *Selçuknâme*, s. 100; Türkçe çev., s. 47; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 587; Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-din*, s. 120-122; Turan, *Türkiye*, s. 525-531; Merçil, "Türkiye Selçuklular'ı", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 523; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 37; Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 92.

[324] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 650-656; Türkçe çev., II, s. 170-174; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 87-88, 92-94; Türkçe çev., s. 66, 71-72; Turan, *Türkiye*, s. 532-533; Kesik, "Pervâne", *DİA*, s. 92.

Baybars'ın Anadolu'ya davet edilmesi kararını aldılar ve bunu bir elçi ile kendisine bildirdiler.^[325]

1276 yılının baharında kendisine ulaşan teklifi kabul eden Baybars, mevsimin uygun olmadığını, ancak sonbahardan sonra yola çıkabileceğini bildirdi. Bu arada Abaka Han arka arkaya gönderdiği elçilerle Pervâne Muînüddin Süleyman'ı huzuruna çağırıyordu. Baybars gelecek ümidiyle Abaka'nın katına hareketini erteleyen Pervâne, bu ümidini yitirince Sultan IV. Kılıçarslan'ın kızı Selçukî Hatun'un budist Argun'a nikâhlanması vesilesiyle, önde gelen bazı devlet adamlarını da yanına alarak yola koyuldu.^[326]

Muînüddin Pervâne'nin, Moğol Noyanları ile birlikte Anadolu'dan ayrılmasından sonra, Baybars'ın Anadolu'ya gelmekte olduğu haberlerinden de cesâret alan Hatîroğlu Şerefeddin Haziran 1276'da Moğollar'a karşı isyan başlattı. Hatîroğlu, bir yandan Baybars'a elçi gönderip Anadolu'ya gelmek için acele edilmesi gerektiğini bildirirken bir yandan da Kayseri'deki Sultan Gıyâseddin III. Keyhüsrev'i Niğde'ye götürdü. Bu sırada Elbistan'a ulaşan 6000 kişilik bir Memlük kuvvetinin Sultan Baybars'ın Anadolu'ya gelmek üzere olduğu şeklinde değerlendirildiğinden bu gelişme Türkmenler tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Ancak Pervâne'nin bilgisi dâhilinde ve teşviki üzerine Hatîroğulları tarafından tertip edilen girişim, Memlük Sultanı'nın daha önce Pervâne ile yapmış olduğu anlaşma dolayısıyla Anadolu'ya yıl sonundan önce gelemeyeceğini bildirmesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı. 1276 yılının sonbaharında Muînüddin Pervâne Moğol kuvvetleriyle birlikte Anadolu'ya döndü. Selçuklu-Moğol ordusu karşısında tutunamayan ve esir düşen Hatîroğlu Şerefeddin idam edildi.^[327]

Hatîroğlu Şerefeddin'in Moğollar'ı Anadolu'dan atmak arzusu ve gayreti ile giriştiği ve diğer Türkmenlerce de desteklenen bu hareketin başarısız olmasında Sultan Baybars'ın sorumluluğu büyüktür. Devrin en önemli birkaç devletinden birinin başında bulunan Baybars'ın, Anadolu gibi çok

[325] Turan, *Türkiye*, s. 536-537; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 39; Kesik, "Pervâne", *DLA*, s. 92.

[326] *Baybars Tarihi*, II, Türkçe çev., M. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 61, 73; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l- Alâiyye*, s. 661-663; Türkçe çev., II, s. 179-180; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 100; Türkçe çev., s. 77; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 597-598; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 143-146; Ersan, *Dağılış*, s. 107.

[327] *Baybars Tarihi*, s. 74-81; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 101-109; Türkçe çev., s. 78-84; Anonim *Selçuknâme*, s. 101-102; Türkçe çev., s. 47-48; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l- Alâiyye*, s. 662-669; Türkçe çev., II, s. 180-185; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 598; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 147-150, 153; Turan, *Türkiye*, s. 539-542; Ersan, *Dağılış*, s. 107-110; Ersan-Alican, *Türkiye Selçuklular'ı*, s. 178-179.

önemli bir coğrafyanın kaderini elinde bulunduran Pervâne Muînüddin'in kaypak siyasetini anlayamaması, bütün hesaplarını, şahsî çıkarı için atmayacağı adım olmayan Pervâne Muînüddin'in sözlerine göre yapması, Anadolu insanının hem inancına hem canına hem de malına mal oldu.^[328]

Memlük Sultanı Baybars, Pervâne Muînüddin ile sözleştiği gibi 7 Nisan 1277'de Halep'ten hareket edip Anadolu'ya girdi. Toku ve Tudavun komutasındaki Moğol kuvvetleri ile Pervâne Muînüddin'in emrindeki Selçuklu birlikleri, Elbistan ovasında Baybars'ın karşısına çıktı. 15 Nisan'da Moğol kuvvetlerinin ağır bir yenilgiye uğraması üzerine Pervâne kaçıp Kayseri'ye geldi. Buradan yanına aldığı Gıyâseddin III. Keyhüsrev'den başka önde gelen devlet adamlarıyla Tokat'a çekildi. Sultan Baybars da, Elbistan ovasında Moğol kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra yola çıkıp, geçtiği her yerde halkın sevgi gösterileri ile karşılanarak Kayseri'ye geldi (20 Nisan 1277). Kayseri'de Selçuklu tahtına oturan, adına sikke kestiren Sultan Baybars, yapılan çağrılara rağmen Pervâne Muînüddin'in gelmemesi, yiyecek ve yem sıkıntısının baş göstermesi üzerine, altı gün kaldığı şehirden ayrılıp ülkesine döndü.^[329]

Bu gelişmelerden yararlanmak isteyen Karamanoğlu Mehmed Bey, önce Aksaray'ı kuşattı. Ardından Sultan İzzeddin II. Keykâvus'un oğlu olduğunu iddia ettikleri Alâeddin Siyâvuş ile Eşref ve Menteşe Beyleri de yanlarında olduğu halde Konya üzerine yürüdü.^[330] 14 Mayıs 1277'de Konya'ya giren Karamanoğulları, Alâeddin Siyâvuş'u 15 Mayıs 1277'de tahta oturtular. Etrafa fermanlar gönderip, valiler başta olmak üzere makam sâhiblerini itâate ve tâbiyyete davet ettiler. Yapılan divan toplantısında bundan böyle divanda, sarayda ve resmî toplantılarda, mecliste ve meydanda Türkçe'den başka dil kullanılmaması kararını aldılar.^[331]

Konya'nın Alâeddin Siyâvuş ile Karamanoğlu Mehmed Bey'in hâkimiyetine geçmesi üzerine Germiyanlılar'dan da parayla asker temin eden Sâhib Fahreddin Ali'nin oğulları Tâceddin Hüseyin ve Nusreteddin Hasan, Konya üzerine yürüdüler. Sâhib Ataoğulları'nı Akşehir'de karşılayan

[328] Ersan, *Dağılış*, s. 111.

[329] *Baybars Tarihi*, s. 86-87; *Baybars el-Mansûrî*, s. 153-156; *Anonim Selçuknâme*, s. 102-103; Türkçe çev., s. 48-49; Turan, *Türkiye*, s. 545-549; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s. 159-160; Ersan, *Dağılış*, s. 111.

[330] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 689-690; Türkçe çev., II, s. 203-204; Turan, *Türkiye*, s. 560; *Anonim Selçuknâme*, s. 104; Türkçe çev., s. 49-50; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 51-52; Sümer, "Mehmed Bey", *DİA*, s. 445.

[331] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 691-693, 696-697; Türkçe çev., II, s. 205-206, 209-210; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 123-125; Türkçe çev., s. 96-97; *Anonim Selçuknâme*, s. 104; Türkçe çev., s. 50; *Baybars Tarihi*, s. 90; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 52; Turan, *Türkiye*, s. 560-562; Merçil, "Türkiye Selçukluları' Devri'nde Türkçe'nin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten*, Sa:239, Ankara 2000, s. 51-57.

Sultan Alâeddin Siyâvuş ile vezir Karamanoğlu Mehmed Bey, 26 Mayıs 1277'de yapılan savaşı kazandılar ve ele geçirdikleri ganimetlerle Haziran başında Konya'ya döndüler.^[332]

Bu hadiseden kısa bir süre sonra Gıyâseddin III. Keyhüsrev ve Sâhip Fahreddin Ali'nin, İlhanlı Kongurtay'ın emrindeki büyük bir Moğol ordusu ile ilerlediği haberi ulaştı. Mehmed Bey ve Siyâvuş, bu büyük orduya karşı koyamayacaklarını düşündüklerinden Konya'dan ayrılarak Ermenek tarafına doğru çekildiler. Böylece Sultan Alâeddin Siyâvuş ile Mehmed Bey'in Konya'da otuz yedi gün süren hâkimiyeti sona erdi.^[333] Moğol ve Selçuklu kuvvetleri, Mehmet Bey'i takip ederek Mut taraflarında iki kardeşi Tanu ve Zekeriya ile birlikte öldürdüler.^[334] Alâeddin Siyâvuş saklandığı kalede kurtulmuş, Anadolu'nun batı uç bölgelerine giderek Türkmenler'i etrafına toplayıp mücadeleye devam etmiş ise de 30 Mayıs 1279'da Gıyâseddin III. Keyhüsrev ile Sâhip Fahreddin Ali'ye bağlı kuvvetlere karşı giriştiği savaşta mağlup oldu. Savaş alanından kaçarken, III. Keyhüsrev'i destekleyen Germiyanlılara tutsak düşen Alâeddin Siyâvuş, ağır işkencelerden sonra öldürüldü.^[335]

Diğer taraftan Baybars'ın Elbistan'da Moğol ordusunu mağlup ettiğini öğrenen Abaka, hemen büyük bir ordu ile Anadolu'ya girdi (Haziran 1277). Pervâne Muînüddin ve III. Keyhüsrev, Abaka'nın geldiği haberi üzerine yola çıkıp Elbistan'da huzura vardılar. Savaş meydanında öldürülenler arasında Selçuklu askerinin olmadığını gören Abaka, Türkmenler'in katledilmesini, ülkenin yağmalanmasını emretti. 200.000'den fazla mason insan katledildi, Kayseri'den Erzurum'a kadar uzanan bölgede şehir, kasaba ve köyler yağmalandı.^[336] Daha sonra Abaka Han, Kongurtay'ı Sâhip Fahreddin Ali ile birlikte Karaman Türkmenler'i ve Aksaray'da isyan

[332] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 698-699; Türkçe çev., II, s. 210-211; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 122-123; Türkçe çev., s. 95-96; *Baybars Tarihi*, s. 90-91; *Anonim Selçuknâme*, s. 104-105; Türkçe çev., s. 50; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-Din*, s. 173-174; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 53; Turan, *Türkiye*, s. 564-565, ayrıca bkz., dpn. 12-13; Merçil, "Türkiye Selçukluları", *Türkler*, VI, s. 524; Sümer, "Mehmed Bey", *DİA*, s. 445.

[333] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 699-701; Türkçe çev., II, s. 211-213; *Anonim Selçuknâme*, s. 105; Türkçe çev., s. 50; *Baybars Tarihi*, s. 91; Turan, *Türkiye*, s. 566-567, dpn. 14-17; Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, s. 319; Sümer, "Mehmed Bey", *DİA*, s. 445-446.

[334] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 703-705; Türkçe çev., II, s. 215-216; *Anonim Selçuknâme*, s. 105-106; Türkçe çev., s. 51; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 54; Turan, *Türkiye*, s. 567-568; Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, s. 319; Sümer, "Mehmed Bey", *DİA*, s. 446.

[335] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 130-132; Türkçe çev., s. 101-104; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 727-729; Türkçe çev., II, s. 237-238; *Anonim Selçuknâme*, s. 106; Türkçe çev., s. 51; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 55; Turan, *Türkiye*, s. 568-570; Merçil, "Türkiye Selçukluları", *Türkler*, VI, s. 524-525.

[336] *Baybars Tarihi*, s. 91-92; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 681-682; Türkçe çev., II, s. 197-198; Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, s. 768-769; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 599-600;

çıkarmış olan Kızıl Hamid üzerine gönderirken kendisi de Elbistan'da Moğol ordusunun yenilgisinde payı olduğunu düşündüğü Pervâne Muînüddin de yanında olduğu halde Anadolu'dan ayrıldı. İlhanlılar'ın yazlık merkezi Aladağ'da yargılanan ve Baybars'ı Anadolu'ya davet ettiğini kabul etmek zorunda kalan Pervâne Muînüddin, Ağustos 1277'de idam edildi.^[337]

Moğollar'a dayanarak belli bir döneme damgasını vuran Pervâne Muînüddin Süleyman'ın yetkileri elinde bulundurduğu süreç devrin kaynaklarında güvenin tesis edildiği ve insanların müreffeh bir hayat sürdüğüne dâir kayıtlar mevcuttur.^[338] Ancak bu kayıtlar ve bilgiler, Moğol askerî gücünün hâkim olduğu veya hissedildiği belli başlı şehir ve yörenin durumunu aksettirmektedir. Bu dönemde Moğol birliklerinin bulunduğu şehirlerin dışındaki Anadolu topraklarında sükûnetten bahsetmek pek mümkün değildir.^[339]

Sultan Gıyâseddin III. Keyhüsrev, Pervâne Muînüddin Süleyman'ın idamından sonra, devleti idâre edecek şartları oluşturamadı. Bir taraftan Moğollar, artık Selçuklu Devleti'nin yönetim kademelerine kendi amaçlarına hizmet edecek insanları getirmekle yetinmeyip, daha fazlasını isteyerek, tayîn ettikleri valiler aracılığı ile Selçuklu ülkesini bizzat idâre etmek istediler. Diğer taraftan II. Keykâvus'un gurbette iken bir gün Anadolu'ya dönüp saltanata sâhip olma düşüncesini aşıladığı çocukları, babalarının 1280 yılında Kırım'da vefatından sonra Türkiye'ye geçerek hâkimiyet mücadelesine giriştiler.^[340]

İzzeddin II. Keykâvus'un oğlu Mes'ud, deniz yoluyla Kırım'dan Sinop'a geldiğinde Kastamonu üc beyi Çobanoğlu Muzafferüddin Yavlak Arslan onu önce Anadolu'nun Moğol Valisi Samagar Noyan'a, daha sonra Abaka Han'a götürdü. Abaka Han, Mes'ud'a Âmid, Harput, Malatya, Sivas gibi bölgeleri ve bağlı yerleri içine alan Anadolu'nun bir kısmını tahsis etti.^[341] Abaka Han'ın beklenmedik ölümü (1282) üzerine İlhanlı tahtına oturan

Turan, *Türkiye*, s. 550-551; Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-din*, s. 77; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 282.

[337] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 682-684; Türkçe çev., II, s. 198-199; Anonim *Selçuknâme*, s. 104; Türkçe çev., s. 49; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 600; Turan, *Türkiye*, s. 551.

[338] Mesela bkz., İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 684-686; Türkçe çev., II, s. 199-201; Anonim *Selçuknâme*, s. 99; Türkçe çev., s. 47; Krş., Turan, *Türkiye*, s. 523-525, 554-556.

[339] Ersan, *Dağılıt*, s. 91.

[340] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 735-738; Türkçe çev., II, s. 243-246; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 134, 138-139; Türkçe çev., s. 105, 108-109; Anonim *Selçuknâme*, s. 106-107; Türkçe çev., s. 51; Ahmet-Zeki Velidi (Togan), "Moğollar Devri'nde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 18; Turan, *Türkiye*, s. 573-574, 581-582; Ersan, *Dağılıt*, s. 138.

[341] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 740-742; Türkçe çev., II, s. 248-249; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 138; Türkçe çev., s. 108; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 605; Anonim *Selçuknâme*, s. 107; Türkçe çev., s. 51; Turan, *Türkiye*, s. 582-583.

Ahmed Teküdâr, Selçuklu ülkesini Gıyâseddin III. Keyhüsrev ile Mes'ud arasında taksim etti. Bunu kabul etmeyen Sultan Gıyâseddin III. Keyhüsrev, Tebriz'e gitmek üzere Moğol Şehzâdesi Kongurtay ve Vezir Fahreddin Ali ile birlikte yola çıktı. Bu arada İlhanlı tahtı için dâhili mücadelede başladığından III. Keyhüsrev Erzurum'da beklemek zorunda kaldı. Ahmed Teküdâr ve Kongurtay girişikleri mücadeleyi kaybedip, Argun tahta oturunca o sırada Tebriz'de bulunan Mes'ud, Türkiye Selçuklu Sultanı tayîn edildi. Argun Han, Ahmed Teküdâr ve Kongurtay ile birlikte hareket ettiği gerekçesiyle Sultan Gıyâseddin III. Keyhüsrev'i tahttan indirip tutuklattı ve daha sonra da ortadan kaldırttı (1284).^[342]

6. II. Mes'ud (1284-1296)

Tebriz'den ayrıılıp Konya'ya gelen ve 1284 yılında tahta oturan Gıyâseddin II. Mes'ud, III. Keyhüsrev'in annesinin muhalefetiyle karşılaştı. O, Karamanoğlu Güneri Bey ile Eşrefoğlu Halil Bey'in desteğini alarak küçük yaşlardaki iki torunu ile II. Mes'ud arasında ülkenin taksimini sağlamak için Konya'ya yürüdü. III. Keyhüsrev'in oğulları, Türkmenler'in desteği ile 15 Mayıs 1285'de tahta oturtuldu. Ancak Vezir Fahreddin Ali'nin adamlarından Has Balaban'ın girişi ve Geyhatu'nun bir orduyla Anadolu'ya geldiği haberi üzerine bunlar Konya'dan uzaklaştılar, fakat kısa süre içinde yakalanarak Argun Han'a gönderildiler ve yapılan yargılamada III. Keyhüsrev'in çocukları olmadıkları gerekçesiyle ortadan kaldırıldılar.^[343]

Türkiye Selçuklu Devleti'nin tek sultanı olarak tahta oturan II. Mes'ud da kendinden önceki sultanlar gibi fiiliyatta hiçbir varlık gösteremedi. Selçuklular'ın üst düzey devlet adamı olarak görevlendirilen Sâhip Fahreddin Ali, Pervâne'nin yeğeni İzzeddin Muhammed veya diğerleri, Moğollar'ın siyaset ve menfaatlerine göre hareket etmekten başka bir şey yapamadılar.^[344]

Moğollar'ın Anadolu'daki zulmünü kişisel gayretleriyle hafifletmeye çalışan Sâhib Fahreddin Ali'nin 1288'de vefatı^[345] yeni bir süreci başlattı. Fahreddin Ali'nin ölümünden sonra vezirlik makamına tayîn edilen Fahreddin Kazvîni, üst yönetime tamamen kendi adamlarını ve yakınlarını tayîn ederek fiili olarak Selçuklu Devleti'ni sona erdirdi. Köseadağ

[342] Aksarayî, *Müsamemetü'l-ahbâr*, s. 137-143; Türkçe çev., s. 108-113; Anonim *Selçuknâme*, s. 107-109; Türkçe çev., s. 51-53; Abdül-Farac, *Tarih*, II, s. 617; Turan, *Türkiye*, s. 583-584.

[343] Anonim *Selçuknâme*, s. 109-111; Türkçe çev., s. 53-54; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 60; Turan, *Türkiye*, s. 589; Merçil, "Türkiye Selçuklular'ı", *Türkler*, VI, s. 525; Merçil, "Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten*, Sa:225, Ankara 1995, s. 337.

[344] Turan, *Türkiye*, s. 586; Zerrin G. Öden, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mes'ud Hakkında Bazı Görüşler", *Belleten*, Sa:231, Ankara 1997, s. 287-300; Kesik, "Mes'ud II", *DA*, XXIX, Ankara 2004, s. 342-344; Ersan, *Dağılış*, s. 139.

[345] Anonim *Selçuknâme*, s. 115; Türkçe çev., s. 56; Turan, *Türkiye*, s. 591. Sâhip Fahreddin Ali'nin ölümü ile ilgili olarak ayrıca bkz., Aksarayî, *Müsamemetü'l-ahbâr*, s. 150; Türkçe çev., s. 118-119.

bozgunundan beri yaşanan baskı ve soygun devri zirve noktasına ulaştı. Artan şikâyetler üzerine Fahreddin Kazvî'nî Tebriz'e çağırıldı ve 26 Ağustos 1291'de başı vuruldu.^[346]

İlhanlı Hükümdarı Argun'un 1291 Temmuz'unda ölümü üzerine tah-ta oturan Geyhatu, Türkmen ayaklanmalarını bastırmak üzere Anadolu'ya geldi. Ereğli ve Larende yörelerini acımasız bir şekilde yağma ettiren, kumandanlarından Teğîn Timur'u İçel'e göndererek yakalanan Türkmenler'i işkencelerle öldürten Geyhatu, Karaman ve Eşrefoğulları'nın yaşadığı bölgelerden çok sayıda tutsak aldı. Menteşe Türkmenler'i'nin yerleşmeye başladığı Muğla bölgesine kadar giderek buralarda da dehşet verici kıyım ve yağmalar yaptırdı. Daha sonra Sultan II. Mes'ud'u, bazı Moğol Emirleriyle birlikte, Kastamonu taraflarında faâliyetinde bulunan kardeşi Kılıçarslan'ın üzerine gönderdi.^[347]

Kastamonu bölgesinde yaşayan kalabalık Türkmen topluluğunun ve bu bölgede hüküm süren Alp Yürük oğlu Muzafferüddin Yavlak Arslan'ın desteğini arkasına almış olan Kılıçarslan,^[348] yardımcı Moğol birlikleriyle birlikte Kastamonu tarafına yönelen^[349] Sultan II. Mes'ud'a baskın düzenleyerek tutsak aldı.^[350] Ancak yardıma gelen Moğol kuvvetleri Sultan II. Mes'ud'u kurtardı.^[351]

Geyhatu'nun Anadolu'dan ayrılmasından sonra çeşitli bölgelerde Türkmen ayaklanmalarına, İlhanlılar'ın Anadolu'ya gönderdiği vali ve komutanların isyanları eklendi.^[352] Bu isyanlar, ülkenin daha fazla harap olmasından başka bir işe yaramadı.^[353] Geyhatu'yu tahtan indirip Hanlık tahtına oturan Baydu'nun, İslâm aleyhtarı bir siyaset takip ederek âdeta dergâh ve hankâhları patrik ve bahşilerin mekânına, mescidleri meyhaneye çevirmesi, ülkede büyük bir huzursuzluk yaratırken, Moğol memurları da Anadolu'da zulümlerini artırdılar.^[354] İslâmiyeti kabul eden Sultan Mahmûd

[346] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 153-157, 162; Türkçe çev., s. 121-124, 130; *Anonim Selçuknâme*, s. 115-119; Türkçe çev., s. 57-59; Turan, *Türkiye*, s. 594; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 61; Merçil, "Türkiye Selçuklular'ı", *Türkler*, VI, s. 525.

[347] Reşidüddin, *Câmiut-tevârih*, s. 832; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 62-63; Merçil, "Türkiye Selçuklular'ı", *Türkler*, VI, s. 525-526; Ersan, *Dağılış*, s. 145-146.

[348] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 170-171; Türkçe çev., s. 137.

[349] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 171-172; Türkçe çev., s. 137-138; Turan, *Türkiye*, s. 606; bu Moğol kumandanları için bkz., Ahmed Temîr, *Kırşehir Emlîri Cacaoğlu Nûreddin'in Arapça ve Moğolca Vakıyyesi*, Ankara 1989, s. 179.

[350] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 171-174; Türkçe çev., s. 137-140.

[351] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 175; Türkçe çev., s. 140; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara 1988, s. 46-47, 53; Ersan, *Dağılış*, s. 146-147.

[352] Ersan, *Dağılış*, s. 147-150.

[353] *Anonim Selçuknâme*, s. 128; Türkçe çev., s. 66.

[354] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 183-186; Türkçe çev., s. 147-149; *Anonim Selçuknâme*, s. 131; Türkçe çev., s. 68; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 64; Turan, *Türkiye*, s. 616; Ersan, *Dağılış*, s. 150.

Gazan Han (1295-1304), Horasan'dan hareket edip, Baydu'nun yerine Hanlık makamına oturduktan sonra,^[355] İslâm aleyhtarı siyasete son vererek, Müslümanların huzursuzluğunu gidermiş, ibadet yerlerini putperestlerden temizletmiş, mescidleri imâr ettirmiştir. Ancak Gazan Han'ın hükümdarlığı da Anadolu'da huzurlu bir ortamın oluşmasını sağlayamadı.^[356]

Anadolu'da Toğaçar Noyan'ı öldüren ve Gazan Han'a isyan eden Baltu Noyan'ın, birkaç kez Tebriz'e çağrılmasına rağmen her seferinde mazeret beyan edip gitmemesi ve tahta oturması vesilesiyle Tebriz'e gitmek isteyen II. Mes'ud'u da yanında alıkoyması Sultan'ın tahttan indirilmesine neden oldu. Daha sonra Tebriz'e giden II. Mes'ud, Baltu tarafından engellendiğini ifâde etmiş ise de Hemedan'a gönderilmekten kurtulamadı (1296).^[357]

7. Tahtın Boş Kaldığı Yıllar (1296-1298)

II. Mes'ud'un Hemedan'a sürgüne gönderilmesinden sonra Türkiye Selçuklu Devleti tahtı yaklaşık iki yıl boş kaldı. İlhanlılar bu zaman zarfında devleti yönetmek üzere Sülemiş, Bayıncar, Boçkur ve Körtimur'un komutasındaki Moğol kuvvetleri ile Muînüddin Mehmed Beyi Pervâne, Cemâleddin Mehmed'i Vezir, Kemâleddin Tiflisî'yi Nâib-i Saltanat ve Şerefeddin Osman'ı Müstevfi olarak tayin etti.^[358] Bu makamlara atanabilmek için Selçuklu devlet adamlarının sorumluluğundaki ağır vergiyi iltizam usulü ile üzerlerine alıp Anadolu'ya gelen Muînüddin Mehmed Bey, Kemâleddin Tiflisî, Şerefeddin Osman ve Cemâleddin Mehmed, ülkeyi dört malî kısma ayırarak, her biri adamlarıyla birlikte kendisine düşen bölgeye hareket etti. Bu uygulama, zaten tükenmiş durumdaki insanları, ödenmesi imkânsız yeni ve çok ağır bir vergilendirme ile karşı karşıya getirdi.^[359] Pek çok insan, karşılanması mümkün olmayan şiddetli malî baskı yüzünden yurtlarını terk edip başka bölgelere kaçmak zorunda kaldı.^[360]

8. Alâeddin III. Keykubad

Anadolu'da bu soygun ve zulüm devam eder, II. Mes'ud Hemedan'da sürgün hayatı yaşarken, İlhanlı Veziri Sadreddin Halidî'nin önerisiyle

[355] Anonim *Selçuknâme*, s. 131; Türkçe çev., s. 68; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 64.

[356] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 187-189; Türkçe çev., s. 150-152; Turan, *Türkiye*, s. 616; Ersan, *Dağılış*, s. 150.

[357] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 197, 199-201; Türkçe çev., s. 158, 161; Turan, *Türkiye*, s. 617-618.

[358] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 209-210; Türkçe çev., s. 168; Turan, *Türkiye*, s. 620; Ersan, *Dağılış*, s. 150.

[359] Msl. Bkz., Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 210, 213 vd., 247-252; Türkçe çev., s. 168, 170 vd., 199-203; Turan, *Türkiye*, s. 620, dpn. 26, 626-627; Ersan, *Dağılış*, s. 150-155.

[360] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 219-220; Türkçe çev., s. 176-177; Turan, *Türkiye*, s. 621.

Gazan Han, 1298'de Sultan II. Mes'ud'un kardeşinin oğlu Alâeddin Keykubad bin Feramurz b. Keykâvus'u Türkiye Selçuklu Sultanı tayin etti.^[361] Vezir olarak da kendisine Tebriz Valisi iken kaybettiği mallarını Anadolu'dan alacağı vergilerle telafi etmek ümidinde olan Şemseddin Ahmed Lakuş'ı atadı. İstifa Divanı'nın başına ise, Aksaray'ın ifâdesiyle "*kedi ile fare arasındaki farkı anlayamayacak*" kadar cahil bir insan olan Abdülazîz adında birisi getirildi.^[362] Anadolu Moğol genel valisi olarak tayin edilen Boçkur (Boçukur Noyan) ile Anadolu orduları başkumandanı olarak görevlendirilen Bayıncar, Sultan Alâeddin ile birlikte Anadolu'ya hareket ettiler. Sultan III. Alâeddin Konya'ya gelip tahta oturunca Selçuklu ülkesinin dörtlü malî taksim yönetimi de sona erdi.^[363]

Gazan Han, Suriye'de Moğol kuvvetleri karşısında askerî üstünlüğü ele geçiren Memlûkler'e karşı sefer düzenlemek düşüncesiyle 1298 Eylülünde Tebriz'den Bağdat kışlağına giderken, Sülemiş'e haber gönderip Anadolu'da bulunan Moğol askerleriyle Halep'te kendisine katılmasını buyurdu. Ancak Sülemiş, Baltı isyanını bastırmasına, onu yakalayıp Tebriz'e göndermesine rağmen, Anadolu Moğol umûmî valisi olarak Bayıncar Noyan'ın tayin edilmesine kızdığından, Gazan Han'ın emrini yerine getirmediği gibi, bazı Moğol Emîrlerini de kendine katılmaya ikna ederek Türkiye'de bağımsız bir devlet kurmak düşüncesiyle isyan hareketi başlattı. Sülemiş, Bayıncar ile Boçkur'u mağlup ettikten sonra istila hareketini genişleterek Sivas'a yönelip şehri kuşatınca Suriye seferinden vazgeçen Gazan Han, Anadolu'ya yöneldi.^[364] Haziran 1298'de Erzincan Akşehir'i'nde Gazan Han'ın ordusuna mağlup olan Sülemiş, Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. Memlûk Sultanı Lâçin'den aldığı yardım ile Anadolu'da bırakmak zorunda kaldığı ailesini almak üzere geri geldiğinde, Moğol karşıtı Türkmenler'in de desteğini sağlayarak şansını bir kez daha denemek istedi. Ancak Ankara'da Emîr Çoban Bey ve Başgırd tarafından yakalanarak Tebriz'e götürülüp idam edildi (27 Eylül 1299).^[365]

Bu süreçte Sultan Alâeddin III. Keykubad, Sülemiş isyanına katılmadı. Vezir Lâkûşî ve bazı Emîrler ile Gazan Han'a gidip sadakatini bildirdi. Gazan

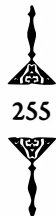
[361] Anonim *Selçuknâme*, s. 132; Türkçe çev., s. 69; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 236; Türkçe çev., s. 189; Turan, *Türkiye*, s. 622; Sümer, "Keykubad III", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 360; Ersan, *Dağılıp*, s. 155.

[362] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 236; Türkçe çev., s. 189.

[363] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 236; Türkçe çev., s. 189-190; Turan, *Türkiye*, s. 622; Ersan, *Dağılıp*, s. 155-156.

[364] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 239-241; Türkçe çev., s. 193-194; Turan, *Türkiye*, s. 623-625; İbrahim Kafesoğlu, "Keykubad III", *İA*, VI, İstanbul 1955, s. 662; Ersan, *Dağılıp*, s. 156-157.

[365] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 241, 245-247, 270-271; Türkçe çev., s. 194-195, 197-199, 218-219; *Nüveyrî*, XXXI, s. 373-375; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 67-69; Turan, *Türkiye*, s. 625; Kafesoğlu, "Keykubad III", *İA*, VI, s. 662; Sümer, "Keykubad III", *DİA*, s. 360-361; Ersan, *Dağılıp*, s. 157.

Han bu tavrından memnun kaldığı III. Keykubad'ı Hülâgû'nun kızı ile evlendirdi. Bir süre İlhanlı hükümdarının yanında kalan III. Keykubad, yanında Anadolu'ya vezir olarak tayin edilen Alâeddin Savi, Atabeg Kadı Meceddin Karahisarî, Müstevfî Nâsireddin Muhammed, Müşrif Seyyid Şerefeddin Hamza olduğu halde, Hân'dan aldığı izin ile Anadolu'ya hareket etti.^[366]

Sultan ve maiyetindekiler, Harput'tan itibaren Konya'ya varana kadar Malatya, Sivas ve Tokat başta olmak üzere geçtikleri her yerde vergi adı altında salma salarak halkın mallarını aldılar, zorla tahsilâtta bulundular. Selçuklu tarihinde ilk kez bir sultanın halkın mallarını yağmalaması ve umûmî âsayışsizliğe yol açacak faâliyetle bulunması, içine düşülen sefilliği göstermesi açısından ibret vericidir.^[367]

Halka reva görülen bu zulümler, Mücireddin Emîr Şah ile Vezir Alâeddin Sâvî tarafından Anadolu'da bulunan Moğol askerleri komutanı Abışga Noyan'a şikâyet edildi. Durumun Gazan Han'a aktarılması üzerine Seyyid Hamza ile Müstevfî Nâsireddin Muhammed işkence ile öldürüldü. Korkuya kapılarak kaçmak isteyen III. Keykubad yakalanıp Gazan Han'a gönderildi. Burada yargılanarak idama mahkûm edilen III. Alâeddin, Moğol melikesi olan eşi sâyesinde ölümünden kurtuldu, ancak sultanlıktan azledilip İsfahân'a gönderildi (1302).^[368]

E. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SONU

Alâeddin III. Keykubad'ın azlinden sonra II. Mes'ud'un Hemedan'dan getirtilerek tekrar Selçuklu tahtına oturtulduğu, Niğdeli Kadı Ahmed'in Sultan II. Mes'ud'un 1308 (H. 708) yılında Kayseri'de vefat ettiği ve kız kardeşinin gömülü olduğu Simre'ye defnedildiğine dâir kaydı^[369] nedeniyle, II. Mes'ud'un vefatıyla Türkiye Selçuklu Devleti'nin sona erdiği genel kabul görmüştür.^[370] Ancak Bizans kaynaklarına dayanarak Sultan II. Mes'ud'un Yavlak Arslan oğlu Ali tarafından 1296 yılında öldürüldüğü, Alâeddin III. Keykubad'dan sonra tahta oturtulduğu nakledilen Mes'ud'un, Alâeddin III. Keykubad'ın oğlu III. Mes'ud olması gerektiği görüşü, farklı ve dikkat edilmesi gereken bir düşünce olarak öne sürülmektedir.^[371] İki yıl boş kalan Selçuklu tahtına 1299 yılında Alâeddin Keyku-

[366] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 278-279; Türkçe çev., s. 225-226; Turan, *Türkiye*, s. 626; Kafesoğlu, *Keykubad III*, I, VI, s. 662-663; Ersan, *Dağılıp*, s. 160.

[367] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 278-284; Türkçe çev., s. 225-230; Turan, *Türkiye*, s. 626, 632-633; Kafesoğlu, *Keykubad III*, I, VI, s. 662-663; Ersan, *Dağılıp*, s. 160-161.

[368] Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 285-291; Türkçe çev., s. 231-236; Turan, *Türkiye*, s. 634; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 71; Ersan, *Dağılıp*, s. 161-162.

[369] *Veledü's-Şefik*, Fatih Ktb. No. 4518, v. 151b; Türkçe çev. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el- Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l—Halik' (Anadolu Selçuklular'ına Dair Bir Kaynak)*, I, Ankara 2015, s. 449.

[370] Merçil, "Türkiye Selçuklular'ı", *Türkler*, VI, s. 526.

[371] Öden, "Mes'ud Hakkında", *Belleten*, s. 297, 300.

bad b. Feramurz'un, 1310 yılında da Alâeddin Kılıçarslan b. Keyhüsrev'in oturtulduğu kaydı,^[372] Bizans kaynaklarındaki bilgileri doğrular mahiyettedir. Aynı şekilde Ahmed b. Mahmûd'un *Selçuknâme*'sinde verdiği bilgiler, II. Mes'ud'un, ikinci kez tahta çıkamayacağı yönündedir. Onun verdiği bilgiye göre, 697 (1298) yılında Gıyâseddin Mes'ud ölmüş ve yerine kardeşinin oğlu Alâeddin Keykubad b. Feramurz, Gazan Han tarafından tahta oturtulmuştur. III. Alâeddin Keykubad b. Feramurz, Gazan Han tarafından sultan yapılmasına rağmen Moğollar'ın tâbiyyetinden kurtulmak için girişimde bulununca yakalanarak ortadan kaldırılmış ve bundan sonra Anadolu'da Selçuklu Saltanatı sona ermiştir.^[373]

Diğer taraftan Niğdeli Kadı Ahmed'in 1308 yılında II. Mes'ud'un öldüğü ve Konya Takvimi'nin III. Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğlu Alâeddin V. Kılıçarslan'ın 1310'da tahta oturduğu bilgileri doğru kabul edilecek olursa, 1308-1310 yılları arasında tahtta kim vardı sorusu cevapsız kalmaktadır. Konu ile ilgili olarak Ebü'l-Fida, Türkiye'de Selçuklu Sultanlığı'nın 708 (1308) yılına kadar Keykâvus oğlu Mes'ud'un ismiyle devam ettiğini,^[374] Müneccimbaşı ise, Gazan Han tarafından Anadolu tahtına gönderilen Sultan Gıyâseddin Mes'ud'un 704 (1305) yılında öldüğünü, onun ölümüyle Türkiye Selçuklu saltanatı ve devletinin sona erdiğini belirtmektedir.^[375] Mufazzal bin Ebî'l-Fezâil ise, saltanatı sadece bir isimden ibâret olmakla birlikte Sultan II. Mes'ud'un 1307 yılında Selçuklu tahtında bulunduğunu naklederken,^[376] Memlük tarihçisi Makrizî, II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu II. Mes'ud'un 1318'de öldüğünü yazması,^[377] yine aynı yılda Timurtaş'ın Selçuklu şehzadelerini öldürtmesi^[378] Türkiye Selçuklu Devleti'nin varlığını 1318 yılına kadar uzatmaktadır.^[379] Ancak yaşanan olaylarda herhangi bir şekilde belirleyici ve yönlendirici etkilerinin olmaması nedeniyle çağdaş kaynaklarda son Selçuklu Sultanları'ndan pek söz edilmemesi ve verilen bilgilerin de birbirini tamamlayıcı olmaktan uzak olması, son sultanın kim olduğu ve bu devletin ne zaman sona erdiği konularında kesin bir hüküm vermeyi güçleştirmektedir.^[380]

[372] *Tarihî Takvimler*, s. 78-79.

[373] Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, II, Haz., Erdoğan Mercil, İstanbul 1977, s. 156-157; Ersan, *Dağılıp*, s. 164-165.

[374] *Tarih*, II, s. 351.

[375] Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, II, yay., Ali Öngül, İzmir 2001, s. 140-141.

[376] naklen, Turan, *Türkiye*, s. 644.

[377] Makrizî, *Kitâb es-Sulûk*, II/1, Kahire 1941, s. 186.

[378] Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s. 141-142.

[379] Turan, *Türkiye*, s. 644-645; Ersan, *Dağılıp*, s. 165.

[380] Ersan, *Dağılıp*, s. 164.

Prof. Dr. Birscl KÜÇÜKSİPAHİOĞLU

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

VI. SELÇUKLULAR'IN BİZANS İMPARATORLUĞU İLE SİYASÎ İLİŞKİLERİ

A. SELÇUKLU-BİZANS İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI VE İLK MÜNÂSEBETLER

Değişik kökene sahip unsurları “*Romalılık Fikri*” sayesinde bir arada tutmaya çalışan Bizans İmparatorluğu pek çok milletle olduğu gibi Türklerle de siyasî, askerî ve ticarî alanlarda ilişkiler kurdu. Hunlarla başlayan bu ilişkiler Avar, Bulgar, Kuman, Peçenek, Göktürk, Hazar, Selçuklu ve Osmanlı ile devam etti. Aynı zamanda Türkler imparatorlukla uzun süre sınır komşuluğu da yaptı.

Selçuklular'ın Bizans İmparatorluğu ile ilk ilişkileri İmparator IX. Konstantinos Monamakhos döneminde (1042-1055) başladı. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in (1040-1063) batıya yönelik fetih ile görevlendirdiği Selçuklu şehzadeleri Kutalmış, Hasan, İbrahim Yinal, Alp Sungur ve Yakuti'nin faaliyetleri Monamakhos'u endişelendirdiği için kendisine tâbi Gürcü Prensi Liparit'i 1045 yılında bir ordu ile Selçuklular'a karşı gönderdi. Şeddadoğulları'nın başkenti Dvin'e kadar olan bölgeyi istila eden bu orduya karşı Tuğrul Bey de, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı görevlendirdi. İki taraf arasında Gence önlerinde meydana gelen savaşı Kutalmış komutasındaki Selçuklu ordusu kazandı ki bu başarı imparatorluk karşısında alınan ilk zafer olarak değerlendirilmekteydi ve Selçuklular'ın fetih politikasında önemli rolü bulunmaktaydı.^[1]

[1] Azimî, *Tarih*, Türkçe çev., Ali Sevim, *Azimî Tarihi Selçuklular ile İlgili Bölümler*, Ankara 1988, s. 8; Urfalı Mateos, *Vekayi'nâme*, Türkçe çev., Hrnt Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz*

Tuğrul Bey'in emriyle Azerbaycan ve civarının fethiyle görevlendirilen Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın imparatorluğa ait Vaspurakan bölgesine akınlar yapması karşısında çaresiz kalan imparatorluğun bölge valisi Aaron, Gürcistan Valisi Katakalon'dan yardım istemek durumunda kaldı. Gücünü pekiştiren imparatorluk ordusu ile Selçuklular Büyük Zap Suyu kenarında karşılaştı ve savaşı uyguladıkları taktik sonucu Bizans kazandı (1047-1048). Hatta bu savaşta Hasan Bey ve arkadaşları şehit düştü. Bu duruma çok üzülen Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ı Azerbaycan Valiliği'ne tayin ederek Anadolu'ya yönelik seferle görevlendirirken, Arran'da bulunan Kutalmış'ı da İbrahim Yinal ile birlikte Anadolu'ya yolladı. Kalabalık bir orduyla Anadolu'ya gelen Selçuklular'a imparatorluk barış teklifinde bulundu fakat reddedildi. Aaron ve Katakalon idaresindeki imparatorluk güçleri ve onlara yardıma gelen Gürcistan Hâkimi Liparit komutasındaki ordu ile Selçuklular'ın 18 Eylül 1048'de Hasankale'de yaptıkları savaş Selçuklular'ın zaferi, imparatorluğun ağır yenilgisiyle sonuçlandı. Bu savaş iki taraf arasındaki ilk ciddi savaş olarak kaydedilmişti. Emîr Hasan'ın intikamının alındığı aralarında Liparit'in de bulunduğu pek çok esir ve ganimetin ele geçirildiği savaş sonrası İmparator Monamakhos bir elçi heyeti göndererek anlaşma teklifinde bulundu ve fidyesi ödenmek suretiyle Liparit'in serbest bırakılmasını istedi. Ancak Tuğrul Bey hiç para almadan kendi isteğiyle Liparit'i serbest bırakarak hem fidiye parasını hem de imparatorun kendisine gönderdiği hediyeleri Liparit'e vererek bir daha Türklerle savaşa girmemesini tavsiye etti. Rivayete göre bu iki taraf arasındaki ilk diplomatik ilişkiydi. Bundan sonra imparatorluk elçileri ile kendi elçisi Şerîf Ebû'l-Fazl Nâsır'ı görüşmeler de bulunmak için İstanbul'a gönderen Tuğrul Bey burada bir anlaşma yapılmasını sağladı. İmparatorluk Tuğrul Bey'in isteği üzerine İstanbul'da Emeviler zamanında inşa edilen camiinin tamir edilmesini, Fâtımîler adına okutulan hutbenin bundan sonra Abbâsî Halifesi ve Tuğrul Bey adına okutulmasını kabul etti. Ancak sultanın Abbâsîlere ödenen yıllık verginin kendisine verilmesi teklifini hoş karşılamadı. Bu anlaşma Selçuklular'ın Türk-İslâm dünyasındaki durumunu kuvvetlendirmiş, prestijlerinin artmasını sağlamış ayrıca imparatorluğun Selçuklular'ı resmi statüde tanıdığının da ispatı olmuştur.^[2]

Grigor'un Zeyli (1136-1162), Ankara 1987, s. 82; ayrıca bkz., Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990, s. 3; Sevim, *Anadolu'nun Fethi. Selçuklular Dönemi*, Ankara 2014, s. 46; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular. Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, Ankara 2013, s. 97.

[2] Azîmî, *Tarih*, s. 8-9; Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (G. Barhebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, Ankara 1999, s. 304-305; Mikhaîl Attaleiates, *Historia*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Tarih*, İstanbul 2008, s. 55 vd.; Ioannes Zonaras, *Epitome Historiarum*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Tarihlerin Özeti*, İstanbul 2008, s. 90-92; ayrıca bkz., Mükrimin Halil Yılınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Ankara 2013, I, s. 40 vd.; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri*

Selçuklular'ın Anadolu akınları 1054 yılında Tuğrul Bey ile devam etti. Muradiye ve Erciş Kaleleri'ni ele geçiren sultan ardından Malazgirt'i kuşattıysa da ele geçiremedi ve bölgeden ayrıldı. Ancak sultan gönderdiği Türk beyleriyle Anadolu akınlarının devam etmesini sağladı.

Tuğrul Bey'in 1063 yılında vefatından sonra Selçuklu Devleti'nin başına geçen Alparslan zamanında da (1063-1072) Anadolu'ya yapılan akınların sürdüğü gözlemlendi. Sultanın, imparatorluğun en tahkim edilmiş sınır şehri Ani'yi ele geçirmesi çok büyük bir başarı olarak görüldü ve İslâm dünyasını sevince boğdu (1064). Sultan kardeşi Kavurd Bey'in isyanı ile uğraşırken Anadolu akınları 1065-1067 yılları arasında Türk beylerinden Salar'ı-Horasan, Gümüştegin, Ahmedşah ve Afşin gibi Türk beyleriyle Urfa, Nisibis, Siverek, Adıyaman, Dülük, Antakya, Malatya ve Kayseri'ye yönelik devam etti. Bizans İmparatorluğu ise bu akınlara karşı hiç bir şey yapamayarak doğudaki savunma sistemini kaybetti ve sınırlarını korumakta zorlandı.

Selçuklular'ın çok ciddi bir tehlike olduğunun farkına varan Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes (1068-1071) oldu. Kapadokya bölgesinde çok sayıda arazisi olan zengin ve saygın bir aileden gelen ve aynı zamanda asker olan Romanos Peçeneklere yönelik seferlere iştirak etmiş ayrıca önemli görevlerde bulunmuştu. 1 Ocak 1068'de imparator olan Romanos'un cesur, yetenekli ve iyi bir asker olduğu ifade edilmekte ve ilk faaliyetlerinin Selçuklular'a karşı olduğu görülmektedir. Peçenek, Oğuz, Bulgar, Norman ve Frank ücretli askerlerinden oluşan büyük bir ordu ile Selçuklular'a karşı çıktığı 1068 yılı seferinde Suriye'ye giderek Halep civarında yer alan Menbic Kalesi'ni ele geçirdi. 1069 yılında çıktığı ve Bizans tarih yazarı Psellos'u da yanında götürdüğü ikinci seferinde doğruya doğru ilerleyerek Selçuklu üssü Ahlat'ı ele geçirmek ve bu sâyede Türkler'i imparatorluk topraklarından atmak için plânlar yapsa da Selçuklu akınlarının devamı üzerine bundan vazgeçmek durumunda kaldı. Zira Türkler bu esnada Malatya'dan Konya'ya kadar ilerlemişlerdi. Romanos, Türkler'in dönüş yolunu kesmeye çalıştı fakat başarılı olamadı. Bu nedenle geri çekilmeyi ve İstanbul'a dönmeyi uygun buldu. Bizans tarih yazarı Psellos,^[3] hayıflanarak başarılı olamadıklarını belirtmekte ve imparatoru kararsızlıkla suçlayarak düşman addettiği Türkler'i her yerde direnmekle itham etmektedir.

Türk Tarihi, Ankara 1989, s. 245-248; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 3-4; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 47-48; Claude Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, Türkçe çev., Y. Yücel-B. Yedişildiz, Ankara 1992, s. 10-11; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 97 vd.; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s. 17 vd.; Alime Gül, *Selçuklu-Bizans Anlaşmalarının Değerlendirilmesi (1048-1211)*, İstanbul 2014 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 9 vd.

[3] Mikhail Psellos, *Khronographia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Ankara 1992, s. 227.

İmparator 1070 yılında da Türkler'e karşı sefere çıkmak istemiş ancak ileri gelen devlet adamlarının engellemesiyle gitmeyerek komutanlarından Manuel'i Selçuklular'a karşı sefere göndermeyi uygun bulmuştu. Bu sırada Alparslan ile sorunlar yaşayan Selçuklu ailesinden Erbasan (Erbasgan) Anadolu'ya girerek batıya doğru ilerlerken hiç bir şeyden haberi olmayan Manuel Sivas civarında bu Selçuklu şehzadesi ile savaşmış ve imparatorluk ordusu ağır bir yenilgi alırken, Manuel de esir edilmişti. Manuel, Erbasan'ın sultana karşı geldiğini ve hâkimiyet davasında olduğunu anlayınca onu imparatorluğa sığınmaya ikna etmeyi başardı ve bu sayede ilk defa Selçuklu ailesinden birisi Bizans'a iltica etmiş oldu. Bu sebeple uzun süreden beri Erbasan'ı takip eden Afşin Bey'in yolda gelirken imparatorluk şehirlerine yönelik akın ve fetih harekâtında bulunarak Kadıköy'e kadar ulaşması önemliydi. İmparator'dan Erbasan'ı isteyen Afşin Bey'in bu talebi geri çevrilince geri dönmek durumunda kaldı.^[4]

1071 yılındaki üçüncü sefer Bizans için tam bir hezimet oldu. İmparator aralarında çok sayıda Bulgar, Uz, Peçenek, Kıpçak, Ermeni, Slav ve Franklar'ın da bulunduğu 100.000 kişi veya daha fazla olduğu ifade edilen ordusuyla yola çıktı. Ordu Kapadokya bölgesine geldiğinde savaş stratejilerinin nasıl olması gerektiği hususunda bir toplantı yapıldı. Genel görüş Selçuklularla savaşılması yönünde olduğundan imparator ordusu ile Erzurum üzerinden Malazgirt'e gelerek şehri ele geçirdi. Sultan Alparslan ise 1070 yılında Fâtımîler'e karşı çıktığı sefer esnasında Malazgirt ve Erciş'i ele geçirmiş ardından Diyarbakır üzerinden Tulhum ve Siverek'i aldıktan sonra Mart 1071'de Urfa'ya gelerek şehri kuşatmıştı. Fakat aşağı yukarı iki ay kuşattığı Urfa'yı alamayınca yoluna devam ederek Haleb'e gelip burayı muhasara altına aldı. Ancak sultan şehrin sâhibi Mirdasîlerden Emîr Mahmûd'un kendisine itaat etmesiyle Haleb'i yeniden ona vermeyi uygun gördü. Alparslan bu işlerle uğraşırken İmparator Romanos Diogenes'in doğuya doğru harekete geçtiğini öğrendi ve bölgeden ayrılarak geri döndü. Yolda imparatorun Malazgirt'i ele geçirdiğini öğrenen sultan hazırlıklarını yaptıktan sonra Ahlat'a yönelik harekete geçti ve kısa sürede imparatorun olduğu yere gelerek şaşkınlık yarattı. İmparator kendisine yapılan barış teklifini ordusuna duyduğu güven sebebi ile reddetti. Aslında bu barış sultanın zaman kazanmak adına yaptığı bir teklifti.

[4] Psellos, *Khronographia* s. 226 vd.; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 121 vd.; Attaleiates, *Tarih*, s. 144-145; Nikephoros Bryennios, *İli İstorias*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Tarihin Özü*, İstanbul 2008, s. 44-46; ayrıca bkz., Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 55 vd.; Semavi Eyice, *Malazgirt savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, Ankara 1971, s. 15 vd.; Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 20 vd.; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 61 vd.; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 33 vd.

İki taraf 26 Ağustos 1071 Cuma günü Malazgirt'te karşı karşıya geldi. 50.000 kişiden oluşan askere sahip olan sultan savaşa başlamadan önce ordusuna *"...ya muzaffer olur gayeme ulaşır ya da şehid olur Cennet'e giderim. Sizlerden beni takip etmek isteyenler takip etsin. Ayrılmak isteyenler de gitsin. Burada ne emreden bir sultan ne de emredilen bir asker vardır. Bugün ben de sizlerden biriyim..."* ifadelerini içeren çok etkileyici bir konuşma yaptı ardından okunu ve yayını fırlatıp Türk töresine göre atının kuyruğunu bağladıktan sonra savaşa hazır hale geldi. Üzerinde beyaz bir elbise bulunmaktaydı. *"Ölürsem kefenim bu olsun"* dedikten sonra ileriye atıldı. Cuma öğleden sonra başlayan ve akşama kadar süren savaş Alparslan komutasındaki Türkler'in tam başarısıyla sona erdi.

Pek çok imparatorluk askeri hayatını kaybederken aralarında imparatorun da olduğu birçoğu da esir düştü. Zincirler içinde sultanın huzuruna getirilen Romanos'u teselli eden Alparslan savaşı sen kazanmış olsaydın bana ne yapardın diye sordu, imparator da ya başını kestirir ya da idam ettirirdim diye cevap verdi. Bunun üzerine Sultan Alparslan şimdi sana ne yapacağımı düşünüyorsun dedi, imparator da kendisini öldürebilir, ülke ülke dolaştırarak teşhir edebilir veya affederek serbest bırakabilirsin diye cevap verdi. Bunun üzerine Alparslan kendisinin de böyle düşündüğünü belirterek imparatoru affettiğini söyledi. İki taraf arasında bir anlaşma yapıldı ve anlaşmaya göre; imparator serbest bırakılması karşılığında 1.500.000 dinar fidye vermeyi; ülkesindeki Müslüman esirleri serbest bırakmayı, yıllık 360.000 dinar vergi ödemeyi, sultana askerî yardım yapılmasını ve Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt'i teslim etmeyi kabul etti. Ancak bu maddeler Diogenes imparator olarak kalabildiğinde gerçekleşecekti. Zira onun aldığı yenilginin haberi başkent İstanbul'a vardığında hemen yeni imparator olarak VII. Mikhail Dukas (1071-1078) seçildi. Diogenes ise başkente doğru ilerlerken üzerine gönderilen imparatorluk güçleri tarafından Amasya ve Adana'da iki kez yenilgiye uğratıldı ve ikinci yenilgisinde taht üzerindeki haklarından vazgeçtiğini söyleyerek manastıra çekilmeyi kabul etti. Hatta yeni imparator Mikhail'den kendisine hiçbir şey yapmayacağı hususunda güvence istedi. Bizans tarih yazarı Zonaras'ın kaydına göre^[5] İmparator VII. Mikhail güvence olsun diye Romanos'un yanına üç din adamı göndermiş ve onlar sabık imparatora hiçbir zarar gelmeyeceğine dair teminat verince Romanos Diogenes kendisini Adana'da yenilgiye uğratan komutan Andronikos'a teslim olmuştu. Hatta diğer Bizans tarih yazarı Nikephoros Bryennios'a göre^[6] Diogenes'in tesliminde yanında bulunan adamların etkili olduğu ve imparatorun resmi kıyafetleri çıkarıldıktan ve keşiş elbisesi giydirildikten sonra

[5] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 140.

[6] Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 65-66.

Andronikos'a verildiği belirtilmekteydi. Fakat imparatorluk onun yeniden taht iddiasında bulunabileceği düşüncesi ile Andronikos ile birlikte yola çıkarak Kütahya'ya gelmiş olan Romanos'un gözlerine mil çekilmesini istedi. Bu o kadar ağır bir uygulamaydı ki Romanos bir süre sonra acıdan kıvranarak hayatını kaybetti. Zonaras'ın dediğine göre yaralarına ilaç sürülmediğinden kurtlarla dolmuş ve çürümeye başlamıştı. Aynı zamanda kafası da şişmişti. Romanos Diogenes'in ölümü Alparslan ile yaptığı anlaşmayı geçersiz kılmış ve böylece Selçuklular'a imparatorluğa karşı akınlarını devam ettirebilme imkânı tanımıştı.^[7]

Türk tarihinin en önemli savaşlarından biri olan Malazgirt Savaşı ile Bizans İmparatorluğu'nun en kıymetli toprak parçası Anadolu kapıları Türkler'e açılmış ve yerleşme süreci başlamıştı. İmparatorluk bu savaşla tüm askerî gücünü yitirerek bundan sonraki süreçte Türkler'e yönelik kapsamlı bir mücadele de bulunamadı.

İmparator Romanos ile Sultan Alparslan arasında imzalanan anlaşmanın geçersiz kalması üzerine sultan Anadolu'nun fethinin tamamlanması için aralarında Artuk ve Tutak'ın da olduğu beyleri görevlendirdi. Aynı zamanda Kutalmışoğlu Süleymanşah da bu fetih harekâtında yer alacaktı. Bu nedenle İmparator VII. Mikhail, muhtemelen 1073 yılında Türklerle mücadele edebilmek için Isaakios Komnenos'u Anadolu'ya göndererek bu duruma engel olmasını, Türk ilerleyişini durdurmasını istedi. Isaakios'un yanında geleceğin imparatoru olacak olan kardeşi Aleksios Komnenos da vardı. Kapodokya'da konuşlanan ordu Türkler'in geldiğini öğrenince bir kısmı Aleksios liderliğinde karargâhta kalmak suretiyle harekete geçti ve bu bölgede yapılan savaşta imparatorluk ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Hatta Aleksios'un ağabeyi Isaakios da Türkler tarafından esir edildi. Aleksios yanında bulunan askerlerle karargâhtan ayrılarak Türklerle mücadele etmeye başladı ancak yanında çok az birlik olduğundan istediği sonucu alamadı. Akşam olduğunda ise karargâhta bulunanların kendisini terk ettiğini gördü. Her ne kadar onları durdurmak için arkalarından gitse de

[7] Psellos, *Khronographia*, s. 229 vd.; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.131 vd.; Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 46 vd.; Attaliates, *Tarih*, s. 148 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târîh*, X, Türkiye çev., İstanbul 1987, s. 70 vd.; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 138 vd.; Süryani Mikhail, *Khronik*, nşr ve çev., J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, III, XV, Paris 1905, s. 168 vd.; ayrıca bkz., Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 63 vd.; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, Ankara 1992, s. 22 vd.; Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 22 vd.; Eyice, *Romanos Diogenes*, s. 33 vd.; Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988, s. 1 vd.; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 68 vd.; Abdülkerim Özaydın, "Malazgirt Meydan Muharebesi", *Alparslan ve Malazgirt*, İstanbul 2014, s. 105-123; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 151 vd.; Gül, *Selçuklu-Bizans Anlaşmaları*, s. 18 vd.

bölgede yoğun Türk askeri bulunduğundan yanındakilerden bazılarının tavsiyesi üzerine takipten vazgeçti. Ancak yine Türklerle karşılaşmaktan kurtulamadı ve onlarla mücadele etmek durumunda kaldı. Ardından da Ankara'ya doğru yola çıktı ve buraya geldiğinde ağabeyi Isaakios'un para karşılığında Türkler tarafından serbest bırakılacağı haberini aldı. Bunun üzerine para bulmak için harekete geçen Aleksios başkent İstanbul'a gelerek para temin etmeye çalıştı. Sonra yeniden Ankara'ya döndü. Aynı anlarda ağabeyi Isaakios'ta kurtulması için gerekli fidyenin bir kısmını ödeyerek ve geri kalanını da teminat olsun diye rehineler bırakarak serbest kalmayı başarmış ve Ankara'ya gelmişti. Bundan sonra iki kardeş başkentte doğru gitmek için hazırlıklarını tamamlayarak yola çıktı. Ancak İzmit'e geldiklerinde bir Türk birliğinin saldırısına uğrayarak zorlukla kurtulmayı başarıp ilerlemeyi sürdürdüler.^[8]

Bu dönemde Selçuklular'a karşı mücadele etmek için imparatorluk tarafından daha önceden Anadolu'ya gönderilmiş olan Norman Roussel de Bailleul'un isyan hareketi ve Anadolu topraklarında bağımsız bir Norman devleti kurma düşüncesi imparatorluğu tedirgin etti. Üstelik Roussel'in isyanını bastırmada başarısız olan devlet onun başkente doğru yürümesinin de önüne geçemedi. Zonaras'ın kaydına göre^[9] Üsküdar'a kadar gelen Roussel'e imparatorluk barış teklifinde bulunmuş ve karşılığında kouropalates unvanı vereceğini belirterek başkent İstanbul'da bulunan eşi ve çocuklarını da yanına göndermişti. Ancak Norman lideri anlaşma yapmaya razı olmadığı gibi düşmanca tavrını yine devam ettirdi. Bunun üzerine imparatorluk Türkler'den aldığı yardımla bu tehlikeyi önlemeye çalıştı. Hatta imparatorluk bu yardım karşılığında Türkler'e Anadolu'da elde ettikleri toprakları resmen bırakma sözü verdi. Selçuklular'ın yardımıyla yakalanan Roussel rivayete göre karısı tarafından kurtuluş parası ödenmek suretiyle serbest kalarak mücadelesini sürdürdü. Ancak imparatorluğun en önemli askerlerinden biri olan Aleksios Komnenos liderliğinde askerî birlikler tarafından Amasya civarında tekrar yakalanarak İstanbul'a getirildi. Zonaras'ın bildirdiğine göre^[10] Roussel'in yakalanmasında yine Türkler'in rolü olmuş ve Aleksios Amasya'ya geldiğinde onlara haber göndererek Roussel'i ele geçirdikleri takdirde kendilerine bol miktarda para ve hediyeler vereceğini bildirmiş ve bu sayede Roussel'in yakalanarak İstanbul'a gelmesini sağlamıştı.^[11]

[8] Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 72 vd.; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 143 vd.; ayrıca bkz., Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 26.

[9] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 144.

[10] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 146.

[11] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 143 vd.; Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 97 vd.; Anna Komnena, *Aleksiad*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Anna Komnena Alexiad*, İstanbul 1996, s. 17 vd.

Aleksios, Roussel ile birlikte başkent İstanbul'a doğru gelirken özellikle baba toprağı Kastamonu'ya geldiğinde Türkler'in pususuna düşmekten son anda kurtuldu. Karadeniz Ereğlisi'ne vardığında da o bölgeye Türkler'in akını olmaktaydı. Bu nedenle Roussel ile birlikte bir gemiye binerek İstanbul'a doğru yola çıktı. Başkente geldiği zaman İmparator VII. Mikhail onu dostça kucaklayarak unvanlara boğdu.^[12]

Alparslan'dan sonra yerine geçen oğlu Melikşah zamanında Anadolu'ya gönderilen Türk beyleri ile bölgenin fethi ve Türkleşmesi devam etti. Özellikle Kutalmış'ın oğulları Süleymanşah ve Mansûr 1073 yılından itibaren bu fetihle bizzat yer aldı. 1077 yılında Orta Anadolu üzerinden Ege bölgesine gelerek Bizans İmparatoru VII. Mikhail Dukas'ın bilgisi dâhilinde Kütahya civarında karargâh kuran kardeşlerden Süleymanşah imparatorlukta hak iddia eden ve VII. Mikhail'e karşı 1077 yılında isyan girişiminde bulunan Anatolikon Theması kumandanı Nikephoros Botaneiates'i destekleyerek imparator olmasını sağladı (Nisan 1078). Bu yardım karşılığında Botaneiates Türkler'i Erdek, İznik, İzmit, Kadıköy ve Üsküdar taraflarına yerleştirdi. Ancak imparator olduktan sonra Botaneiates Türkler'i bulundukları şehirden çıkarmaya çalıştı. Belki bu nedenle Süleymanşah 1080 yılında Botaneiates'e yönelik isyan girişiminde bulunan Nikephoros Melissenos'un yanında yer aldı. Bu yardım karşılığında Süleymanşah, Bithynia bölgesinde daha rahat hareket ederken, Botaneiates tarafından Türkler'in yerleştirildiği şehirlere de yeniden sahip oldu. Melissenos'un imparator olmayı başaramaması da Süleymanşah'ın işine yaradı ve Bithynia bölgesinde sağlam bir şekilde yerleşmeyi ve sonrasında da İznik'i başkent yaparak bir devlet kurmayı başardı. Bu olaylar olurken Bizans İmparatorluğu'nun başına asker kökenli bir imparator olan Aleksios Komnenos geçti (1081-1118).^[13]

B. KOMNENOS HANEDANI DÖNEMİ

Türk ilerlemesinin en yoğun dönemlerinden biri olan Aleksios Komnenos'un iktidarı döneminde Süleymanşah İmparatorluğu zor durumda bıraktı. Bizans tarih yazarı ve İmparator Aleksios'un kızı Anna Komnena'ya göre,^[14] Süleymanşah ve askerleri Boğaziçi sahillerine ve Üsküdar'a kadar gelerek akınlarda bulunmakta ve pek çok ganimet elde etmekteydi. Üstelik kimse onlara müdahale edemediğinden başkent halkı korku ve

[12] Bryennios, *Tarihin Özû*, s. 108-110; Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 17 vd.

[13] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 23-24, 61 vd.; Attaliates, *Tarih*, s. 237 vd., 259 vd., 268 vd.; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 150 vd.; ayrıca bkz., Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 85 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 50 vd.; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 115 vd.; Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 35; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 62 vd.

[14] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 124.

dehşet içinde sadece olanları seyretmekle yetiniyordu. Hatta imparatorluğun Türk akınları sebebiyle Bithynia, Phrygia ve Anadolu'daki şehir ve kalelere ulaşması mümkün olmamaktaydı.

Bu yaşananlar üzerine İmparator Aleksios gönderdiği gemilere bindirdiği askerlerle Türkler'i durdurmaya çalıştı. Anna'nın dediğine göre imparator askerlerine kendi sayılarının Türkler'in sayılarından fazla olduğunu gördüklerinde onlara baskında bulunmalarını ardından hızla geldikleri gemilere geri dönmelerini emretmişti. Bu taktiği birkaç kez tekrarladıktan sonra imparatorluk Türkler'in kıyılardan uzaklaşarak iç bölgelere çekildiğini gördü. Hatta zamanla Türkler sadece Boğaziçi sahillerinden değil aynı zamanda Bithynia bölgesinden de uzaklaşmış ve yine Anna'nın dediğine göre imparator Süleymanşah'ı barış istemeye mecbur bırakmıştı. Ama Norman lideri Robert Guiskard'ın, ordusuyla imparatorluğa yönelik saldırıya geçtiğini Aleksios öğrendiği zaman aynı anda iki tarafta savaşamayacağını bildiğinden Süleymanşah'ın anlaşma teklifini büyük bir istekle kabul etmiş hatta hediyeler yollayarak anlaşma sürecinin hızlanmasını sağlamıştı. Çünkü imparatorluğun bu anlaşmanın yapılmasına Norman tehlikesi yüzünden çok ihtiyacı vardı. Böylece iki taraf arasında Haziran 1081'de Dragos Suyu anlaşması yapıldı.

Bu anlaşma ile imparator Türkler'in İstanbul Boğazı'ndan Dragos Suyu'nun doğusuna kadar çekilmesini sağlamakta ve Dragos Suyu'nu sınır olarak vererek bu sınırı geçmemelerini belirtmekteydi. Ayrıca Normanlar'a karşı da Süleymanşah gibi bir müttefike kavuşarak bu mücadele için Süleymanşah'tan yardım almaktaydı. Bu anlaşma ile imparatorluk Dragos Suyu'nun doğusundaki bölgenin Türkler'e ait olduğunu kabullenmek zorunda kaldı. İznik, İzmit, Erdek, Gemlik ve başka şehirlerde de Türkler'in durumlarını devam ettirdikleri görüldü.^[15]

Süleymanşah, 969 yılından beri Bizans hâkimiyetinde olan Antakya'yı ele geçirmek için hareket ettiğinde yönetim merkezi İznik'i Ebü'l-Kâsım adında bir Türk beyine bıraktı. Süleymanşah'ın 1084-1085 yılında Antakya'yı ele geçirmesi ardından da 1086 yılında Halep hâkimiyeti için Suriye Selçuklu Meliki Tutuş ile yaptığı Ayn Seylem Savaşı'nda ölümü İznik'in Ebü'l-Kâsım'ın elinde kalmasını sağladı. Bu tarihten sonra İznik'te bağımsız bir yönetici olarak hüküm süren Ebü'l-Kâsım, Kayseri ve Konya bölgesinin idaresini de kardeşi Ebü'l-Gâzi'yi verdi. Anna Komnena'ya göre^[16]

[15] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 124-126; ayrıca bkz., Ferdinand Chalandon, *Les Comnènes I: Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, I, Paris 1900, s. 72; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 87 vd.; Turan, *Türkiye*, s. 61-62; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 103 vd.

[16] Anna Komnena *Aleksiad*, s. 197.

Ebü'l-Kâsım maiyetindeki Türkler ile sadece doğu bölgelerinde değil aynı zamanda Bithynia ve Marmara Denizi kıyılarına kadar olan bölgelere de akınlarda bulunmaktaydı.

İmparator Aleksios, İznik'i idare eden Ebü'l-Kâsım'ın Dragos Suyu anlaşmasını bozarak imparatorluk topraklarına akınlar yapması, İstanbul yakınlarına kadar gelmesi ve Gemlik'i ele geçirerek burada imparatorluğa karşı bir filo hazırlamaya başlaması üzerine 1086 yılında devlete büyük hizmetlerde bulunmuş, megas primikerios unvanına sahip Türk asıllı Tatikios idaresinde bir ordu ve Manuel Butumites komutasında gönderdiği donanma ile Ebü'l-Kâsım'ın gemilerinin yakılmasını emretti. Karadan ve denizden gelen bu güce karşı hiç bir şey yapamayacağını anlayan Ebü'l-Kâsım, Halykas veya Kyparisos'a çekilerek beklemeye başladı. Manuel Butumites, gemileri yakarken, Tatikios da on beş gün boyunca Ebü'l-Kâsım üzerine saldırılarda bulundu. Zaman zaman şiddetlenen bu saldırılardan bir sonuç alınmadı. Anna Komnena'ya göre^[17] Ebü'l-Kâsım'ın cesâreti, kahramanlığı ve iradesi Tatikios'un ordusunun içinde yer alan batılı askerleri yıpratmıştı onlar ısrarla Tatikios'tan Türkler'e karşı savaşa başlama emri vermesini istemiş, Tatikios onların arzusuna karşı gelse de Ebü'l-Kâsım'a gelen takviye gücü nedeniyle mecburen bu izni vererek İznik hâkimi ile savaşmak zorunda kalmıştı. Ebü'l-Kâsım ve askerleri kahramanca mücadele etmelerine rağmen bu savaşta başarılı olamadı ve Türkler'in çoğu hayatını kaybederken, bir kısmı da esir alındı. Ebü'l-Kâsım bile zorlukla İznik'e gidebilmiş ve imparatorluk askerleri Türkler'e ait ganimetleri ele geçirmişti. Tatikios kazandığı bu başarıya rağmen İznik'e yönelik herhangi bir harekâta girişmedi.^[18]

İmparator Aleksios, bu şekilde yenilgiye uğrattığı Ebü'l-Kâsım'a kesin darbe indirmek ve onun elinden İznik'i alabilmek için yine Tatikios'u görevlendirdi. Çünkü Aleksios Ebü'l-Kâsım'ın ülkesi için ciddi tehlike olabileceği düşünmeye başlamış ve bu sorunun tamamen halledilmesi gerektiğine inanmıştı. Zaten Anna Komnena da Ebü'l-Kâsım'ın niyetinin imparatorluğu ele geçirmek veya bunu yapamasa da en azından bütün kıyıları ve adaları almak olduğunu söylemekteydi. Bu nedenle Aleksios, Tatikios'u 1087 yılı baharından sonra İznik'e bir orduyla yolladı. İmparator, Tatikios'a Türkler'e karşı dikkatli olmasını ve şehir surlarının dışında onlara saldırılması emrini vermişti. Bu emir gereğince hareket eden ve İznik'e geldiğinde askerlerini surlar önünde belirli bir savaş düzenine göre hazırlayan Tatikios'a şehirden çıkan ve 200 kişiden oluşan Türk askerleri

[17] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 199.

[18] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 198-199; ayrıca bkz., Işın Demirkent, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul 2005, s. 181-182.

tarafından karşılık verildi. Ancak imparatorluk ordusunda bulunan ve sayıları 200 civarında olan uzun mızraklı Frank askerleri Türkler'in bu çıkışına müdahalede bulundu. Türkler'den bir kısmı bu esnada yaralanırken diğerleri de yeniden şehre çekildi. Tatikios, Türkler'in tekrar harekete geçebileceği düşüncesiyle akşama kadar surlar önünde bekledikten sonra gece karanlığında hareket ederek bugün muhtemelen İznik ile Karamürsel arasında olduğu ifade edilen Basileia adı verilen yere çekildi ve karargâhını burada kurup beklemeye başladı. Ancak gece yarısı olduğunda bir köylünün yanına gelip Melikşah'ın gönderdiği Porsuk'un 50.000 kişilik bir güçle İznik'i almak için yolda olduğunu söylemesi üzerine Tatikios bu kalabalık orduyla mücadele edemeyeceğini düşündüğünden geri çekilmeyi ve başkente gitmeyi uygun gördü. Ertesi gün Tatikios'un geri çekildiğini gören Ebü'l-Kâsım onları takibe girişerek Karamürsel civarında savaşa girdi. Orduda bulunan uzun mızraklı Frank askerlerinin yardımıyla Türkler'e karşı koyan ve onlardan kurtulmayı başaran Tatikios bundan sonra yeni bir Türk hücumuna uğramamak için hemen İstanbul'a gitti.^[19]

İmparator Aleksios ile Ebü'l-Kâsım arasında bunlar yaşanırken Porsuk komutasında 50.000 kişiden oluşan askerî birlik Konya ve Aksaray'ı zapt ettikten sonra İznik'e doğru harekete geçmişti (muhtemelen 1087 Nisan). Bundan haberdar olan İmparator Aleksios ve Ebü'l-Kâsım endişelenmeye başladı. Aleksios, şehrin Porsuk'un eline geçmekteyse Ebü'l-Kâsım da kalmasının iyi olacağını hesaplarken, Ebü'l-Kâsım da Porsuk ile mücadele edemeyeceğini düşünmekteydi. Ayrıca Aleksios, Ebü'l-Kâsım ile Porsuk'u karşı karşıya getirerek birbirlerini yok etmelerini sağlamayı hedefliyordu. Bu nedenle Ebü'l-Kâsım'ı başkent İstanbul'a davet ederek hem Porsuk'u bertaraf etmek için onunla anlaşma yapmayı hem de Ebü'l-Kâsım'ın İznik'ten ayrılmasını sağlayarak onun yokluğunda İzmit'i ele geçirmeyi plânladı. Porsuk tehlikesi yüzünden Aleksios'un bu isteğini kabul eden Ebü'l-Kâsım başkente gitmeyi ve imparatorla anlaşma yapmayı uygun buldu. İmparatorun davetini kabul ederek başkente gelen Ebü'l-Kâsım, Aleksios tarafından çok iyi ağırlandı ve hediyelerle taltif edildi. Üstelik imparator onu hipodroma götürerek araba yarışlarını ve diğer gösterileri izlemesini sağladı. Bunu yaparken gayesi Ebü'l-Kâsım ile yapmayı düşündüğü anlaşmanın gecikmesini sağlamak ve bu sayede İzmit'i ele geçirmektir. Böylece Aleksios komutanlarından Eustathios'u içinde mimarların ve işçilerin olduğu gemilerle İzmit'e yolladı. Eustathios, İzmit'teki Türkler'e iyi muamelede bulunarak hediyelerle gönüllerini almaya çalışırken aynı zamanda onlara kendisini Ebü'l-Kâsım'ın gönderdiğini

[19] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 197-198; krş., Chalandon, *Les Comnènes I: Essai sur le règne d'Alexis Ier*, s. 100 vd.; Turan, *Türkiye*, s. 84; Demirkent, "Tatikios", s. 183-184.

[21] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 203.

Melikşah, İznik işini Bozan'a bıraktığını söylemekte ve Ebü'l-Kâsım'ın Bozan ile görüşmesi gerektiğini, Bozan'ın söyleyeceği her şeyin kendi emri olarak kabul edilmesini belirtmekteydi. Bu sözler üzerine İsfahan'dan ayrılan Ebü'l-Kâsım, Bozan ile görüşmek için yola çıktığında Bozan tarafından kendisine gönderilen 200 kişilik bir birlik ile karşılaştı. Bunlar tarafından önce tutuklanan Ebü'l-Kâsım ardından yayının kirişi ile boğularak öldürüldü. Anna Komnena'nın ifadesine göre^[22] aslında bunu yapan Bozan değil, sultanın bizzat kendisiydi.

Sultan Melikşah 1092 yılında hayatını kaybetti. Ebü'l-Kâsım'ın yokluğunda İznik'i idare etmekte olan kardeşi Ebü'l-Gâzi Melikşah'ın ölüm haberini aldığı anda oldukça rahatlamakla birlikte İmparator Aleksios'un verdiği sıkıntı ve baskılara da dayanmaya çalıştı. Zira Aleksios, gönderdiği hediyelerle Ebü'l-Gâzi'yi İznik'i kendisine teslim etmesi ve ardından askerleriyle birlikte ayrılması hususunda ikna etmeye çalışmaktaydı. Ebü'l-Gâzi ise kardeşinin dönmesini beklediğinden gönderdiği mektuplarla imparatora doğrudan bir cevap vermeden durumu idare etmeye ve işi uzatmaya çalıştı.^[23]

1086'da İsfahan'a gönderilmiş olan Süleymanşah'ın oğulları Kılıçarslan ve Kulan Arslan, Melikşah'ın ölümünden sonra Sultan Berkıyaruk tarafından serbest bırakıldı. Hemen Anadolu'ya hareket eden iki kardeş 1093 yılının ilk aylarında İznik'e geldi. Ebü'l-Gâzi tarafından sevgiyle karşılanan Kılıçarslan'a şehir teslim edildi. Sultan unvanını alan Kılıçarslan dağılan Türk birliğini kurmaya, İznik ve civarından daha geniş bir coğrafyaya hâkim olmaya çalışırken; aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun Bithinya topraklarına akınlarda bulunarak imparatorluğa korku verdi.

Kılıçarslan, Bizans İmparatorluğu karşısında gittikçe güçlenen İzmir Beyi Çaka'nın kızı ile evlenerek siyasî olarak güç elde etmeye çalıştı. Ardından komutanı İlhan'ı 1093 yılında bir ordunun başında imparatorluğa ait Güney Marmara kıyılarına yollayarak imparatorluktan buraların alınmasını emretti. Kyzikos ile Apollonias şehirlerini işgal eden İlhan'a karşı imparator, Aleksandros Euphorbenos kumandasında bir filo yollayarak karşı koymaya çalıştı. Anna Komnena'ya göre^[24] bu esnada donanma hazır olmadığından imparator elinde ne kadar gemi varsa bunlardan bir filo oluşturmaya çalışmış ve en cesur askerleri gemilere bindirerek Türkler'e karşı göndermişti. Bu filo sayesinde Apollonias'a giren imparatorluk güçleri altı gün boyunca şehri kuşatsa da iç kalede mücadelesini sürdüren

[22] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 204.

[23] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 206.

[24] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 207.

İlhan'a karşı hiçbir şey yapamayarak kısa süre içinde geri çekilmek durumunda kaldı. Fakat bunu fark eden İlhan tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı. Aleksandros'un böyle davranmasında İlhan'a yardıma gelen Türkler'in olması ve bu birleşik güce karşı imparatorluk birliklerinin yetersiz kalacağı düşüncesi etkili olmuştu. İmparator Aleksios, Aleksandros Euphorbenos'un uğradığı hezimete çok üzülmekle birlikte bu seferde Opos komutasında bir orduyu İlhan ve askerlerine karşı yolladı. Kyzikos'a gelen Opos burayı ele geçirdikten sonra Poimaneón'u (Manyas) da zabtetti ve ardından Apollonias'a giderek şehri kuşatmaya başladı. İmparatorluğa özgü taktikleri uygulayan Opos, Aleksios'un çok değerli hediyeler vereceğini söylediği İlhan'ın kısa süre içinde teslim olmasını sağladı. Muhtemelen bu esnada İlhan'ın Opos'a karşı koyabilecek yeterince askerî gücü bulunmamaktaydı. Bu olay, Kılıçarslan'ın yönetimindeki Türkiye Selçuklular'ının imparatorluk karşısındaki ilk sonuçsuz girişimi olarak kayıtlara geçti. İmparatorluk bu sâyede I. Kılıçarslan'a karşı İzmit Körfezi ile Sapanca Gölü arasındaki hat boyunca kuzeydoğu sınırını muhafaza edebilmiş ayrıca Apollonias, Kyzikos ve Poimaneon'u ele geçirerek Güney Marmara'ya yeniden sahip olabilmisti. Ancak hızlı bir şekilde devam eden Türk akınlarının Ege Denizi kıyılarına yayılmasına mani olamadığı gibi Türk yerleşiminin Dorylaion Ovası'na kadar Orta Anadolu'da kökleşmesini de engelleyememişti. Bunun sebebi olarak ise Balkanlarda Peçenek, Kuman ve Normanlarla yapılan savaşlar gösterilmekte ve Anadolu'nun ihmal edildiği düşünülmekteydi.^[25]

İmparator Aleksios, Türk akınlarının devamı ve yerleşiminin devleti için çok ciddi tehlike olduğunu görünce Batı'dan ücretli asker temin ederek bu durumu çözmeye çalıştı. Ama imparatorun bu davranışı Batı'ya duyduğu güvenden kaynaklanmamaktaydı. Çünkü o Batılıların nasıl insanlar olduklarının biliyordu ve onların anlaşmalara uymayan, söz dinlemeyen, yağmacı ve para düşkünü bir yapıya sahip olduklarını yıllarca tecrübe etmişti. İmparator sadece onların vereceği ücretli askerlerle Türkler'i Anadolu'dan uzaklaştırmayı düşünmüştü. Fakat Avrupa bu teklifi farklı değerlendirdi ve sayıları yüzbinlerle ifade edilen ordularla yola çıkarak Türkler'i Anadolu ve Ortadoğu'dan atmaya çalıştı. Onlara göre imparatorluk bu işi yapamamakta bu yüzden doğu sınırı güven altında bulunmamaktaydı. Avrupa'dan yola çıkan I. Haçlı Seferi orduları Anadolu'da mihenk taşı olarak gördükleri Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik'i hedef seçti. 6 Mayıs 1097 günü İznik önlerine gelen Haçlı orduları, 14 Mayıs'ta şehri kuşatmaya başladı. Her taraftan kuşatılan şehir öncü Türk birlikleri tarafından alınmaya çalışıldıysa da girişim sonuçsuz kaldı

[25] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 206 -209; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 96-99.

ve sultanın gelmesi beklendi. Ancak sayıca çok olan Haçlılar karşısında ne yazık ki Kılıçarslan da bütün gün devam eden savaş sonunda bir şey yapamadı ve geri çekilmek durumunda kaldı. İznik'teki Türk garnizonu Kılıçarslan'dan ümidini kesince, Haçlılar'ın hücumla şehri almasına imkân vermeyerek Bizans İmparatorluk görevlisi Manuel Butumites'le teslim şartlarını görüşüp, İznik'i Bizans'a teslim etti. Böylece altı hafta süren kuşatma sonucu şehir Bizans İmparatorluğu'nun eline geçti (18 Haziran 1097 gecesi). Haçlılar zorlukla da olsa İznik'in Bizans'ın hâkimiyetine geçmesini kabullenmek zorunda kaldı.^[26]

I. Haçlı Seferi orduları bundan sonra sırasıyla Eskişehir, Akşehir, Konya, Ereğli, Maraş üzerinden Antakya'ya gelirken imparatorlukta İznik dışında Ege kıyıları ile Bolvadin-Akşehir'e kadar bölgeyi ele geçirme imkânı elde etmiş, bu sâyede Akdeniz'deki önemli limanlarına ulaşan yollarının güvenlik altına alınmasını sağlamıştı. Türkler ise Orta Anadolu'ya çekilerek Konya merkezli bölgede tutunmaya çalıştı ve zamanla güçlenerek imparatorluğu zor durumda bırakmaya devam etti.

I. Kılıçarslan'ın 1107 yılında ölümü ile Türkiye Selçuklu Devleti zor bir sürece girdi. 1110 yılında yerine oğlu Şâhinşâh'ın (1110-1116) geçmesine kadar ülkede otorite boşluğu görüldü ve bu da dış güçlere fırsat verdi. Ancak Şâhinşâh'ın devletin başına geçmesiyle yeniden bir toparlanma ve güçlenme dönemi başladı. İmparatorlukla mücadeleyi sürdüren Şâhinşâh imparatorluğa ait olan Alaşehir'in ele geçirilmesi için uğraştı fakat başarılı olamayınca Aleksios ile anlaşmaya karar verdi. Muhtevası hakkında ayrıntı bulunmayan bu anlaşmaya rağmen Selçuklular'ın imparatorluğa yönelik faaliyetlerinin devam ettiği görüldü. Zira 1113 yılında İznik'e kadar olan alanda genişleme faaliyetlerinde bulunuldu. Ayrıca Emîr Muhammed ve Emîr Monolûğ kumandasında hareket eden Selçuklular Bursa civarında imparatorluğu zor durumda bırakarak Çanakkale Boğazı'na kadar ilerledi. İmparator Aleksios Komnenos çok hasta olmasına rağmen Türklerin bu hareketine kayıtsız kalmadı ve ordunun önünde sefere çıkamasa da karargâhından onlara karşı mücadeleyi yönetmeye çalıştı. Onun emriyle hareket eden İznik Valisi Kamitzes'in Türklerle yaptığı savaşta yenilmesi ve esir alınması önemli bir gelişme oldu. Bu yenilgiden haberdar olan imparator hastalığının devam etmesine rağmen Türkler'i arkadan çevirmek için İznik ve Melangia üzerinden Kütahya'ya doğru ilerledi ve Akrokos civarında Türkler üzerine aniden saldırıya geçti. Pek çoğunu öldürdü ve

[26] Bîrsel Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109-1187)*, İstanbul 2007, s. 26 vd.; Küçüksipahioğlu, "Sultan I. Kılıçarslan'ın Eskişehir Yakınında Haçlılar'a Karşı Büyük Mücadelesi: Dorylaion Savaşı (1 Temmuz 1097)", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, İstanbul 2013, Sa:4, s. 135 vd.

esir aldı. Bu esnada burada değil de Edremit civarında olan Türkler'in bir kısmı durumdan haberdar olunca imparatoru takip etmeye başladı ve yol boyunca orduyu hırpaladı. İmparator bu sefer ile istediği neticeyi alamadı ve başkente geri döndü. Seferin onlara göre olumlu tarafı Kamitzes'in Alaşehir'e doğru ilerleyen imparatorluk ordusunu takip eden Türkler'in meşguliyetinden yararlanarak kaçması oldu.

Selçuklular'ın Anadolu ilerleyişinden rahatsız olan Aleksios Komnenos bu duruma son vermek için Selçuklu başkenti Konya'ya yönelik muhtemelen 1116 yılında bir sefere çıkmaya karar verdi. Önceliği Akşehir'in ele geçirilmesine veren imparator daha sonra Konya'ya gitmekten vazgeçerek birlikler göndermeyi ve ardından da geri dönmeyi uygun buldu. Fakat dönüşü sırasında sürekli Türkler'in akınlarına maruz kaldı. Hatta Afyon civarında Şâhinşâh'ın müdahalesiyle karşılaştı. Her ne kadar imparatorluk yenilgiye uğratılamadıysa da hücumlarla yıpratıldı ve ağır kayıplar verdirildi. Türk akınlarından çok yorulan aynı zamanda rahatsızlığı da devam eden imparator, Şâhinşâh'ın burada kendisine sunduğu söylenen teklifi kabul ederek Selçuklularla anlaşma yapmayı uygun gördü. Şartları bilinmeyen bu anlaşma herhalde imparatorluk ordusunun sağ salım başkente dönmesini sağlayacaktı. Ama Aleksios'un burada özellikle vurguladığı kızı Anna'ya göre^[27] Türkler'in Malazgirt Savaşı öncesi durumlarına dönmesi, imparatorluk sınırlarına dokunmaması ve var olanla yetinmeleriydi. Aksi halde Türkler'i yok etmekle tehdit etmekteydi. Ama bunun böyle olamayacağını kendisi de biliyordu. Çok zor durumda ilerleyen Bizans ordusunun böylesine güç şartlar içindeyken siyasî kurnazlıklarıyla bilinen İmparator Aleksios'tan bu şekilde bir isteğin gelmesi mümkün görünmemektedir. Zira anlaşma yapıldıktan sonra imparatorun sultan ve yanındakilere kıymetli hediyeler vererek memnuniyetini belli etmesi bu anlaşmaya ne kadar ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Hatta Şâhinşâh'a karşı tahtı ele geçirmek için harekete geçen kardeşi Mes'ud'un bu hareketinden duyduğu endişe ve anlaşmanın geçersiz kalacağı düşüncesi kendisini korkuttuğundan Şâhinşâh'ı kardeşine karşı korumaya bile çalışmıştır. Ancak Mes'ud, Şâhinşâh'ı bertaraf etmek suretiyle 1116 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nin başına geçmeyi başarmıştır.^[28] Görüldüğü üzere Aleksios, I. Haçlı Seferi sayesinde kaybettiği eski topraklarına kısmen kavuşabilse de son yıllarında Konya'dan Marmara'ya kadar kesintisiz devam eden Türk akınlarına karşı özellikle Bithynia bölgesi sınırlarını zorlanarak ta olsa korumaya çalışmaktaydı.

[27] Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 498.

[28] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 178 vd.; Anna Komnena, *Aleksiad*, s. 458 vd., 492 vd.; Turan, *Türkiye*, s. 154 vd.; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 101 vd.; Gül, *Selçuklu-Bizans Anlaşmaları*, s. 44 vd.

1118 yılında da Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un hayatını kaybetmesiyle yerine oğlu II. Ioannes Komnenos geçti (1118-1143). II. Ioannes'in ilk faaliyetlerinden birisi Türkler'e karşı harekete geçmek oldu. Zira Türkler bu dönemde Ege'de geniş bir alana yayılarak Uluborlu (Sozopolis) ve Denizli'yi (Laodikeia) zapt etmişlerdi. Bu sebeple imparator 1119 yılında sefere çıktı ve Alaşehir üzerinden ilerleyerek önce Denizli'yi ardından da güçlülükle de olsa Uluborlu'yu ele geçirmeyi başardı. Üstelik seferini Antalya'ya kadar uzatarak Türkler'in eline geçmiş kaleleri yeniden Bizans hâkimiyetine aldı. Ioannes bunu yaparken Antalya'ya giden yolların açık tutulmasını sağlamayı düşündü. Çünkü imparatorluğun Çukurova ve Suriye'ye Antalya üzerinden gidebilmesi için Ege bölgesinin içinden geçen yolları kullanması gerekmektedir ama bunlarında çok fazla güvenli olmadığı bilinmekteydi.^[29] İmparator, devlet topraklarına giren Türkler'e karşı 1124 yılında bir sefer daha düzenlemeyi uygun gördü. Bununla birlikte Türk akınlarına mani olamamakta hatta kendi halkının bile zaman zaman Türkler'in tesiri altında kaldığına şahit olmaktaydı. Nitekim bununla ilgili bir olay 1142 yılında yaşandı. Bizans tarih yazarı Niketas Khoniates'in ifadesine göre,^[30] imparator Beyşehir Gölü civarına geldiği zaman göldeki adalarda yaşayan kendi tebaasının ona karşı hiç de hoş olmayacak şekilde davrandığına hatta ağır sözler sarfettiğine tanık oldu. Bunun nedeni Niketas'a göre, burada bulunan insanların Türklerle iç içe yaşamaları ve onların âdetlerini benimsemeleriydi. Ayrıca imparatorun kardeşi Isaakios Komnenos da ağabeyi İmparator II. Ioannes'e karşı tahtı ele geçirmek için giriştiği isyan teşebbüsünün başarısız olması sebebiyle oğlu Ioannes ile birlikte Selçuklular'a sığınmayı uygun görmüş ancak daha sonra geri dönerek ağabeyinden af dilemişti.

İmparator 1130 yılında Dânişmendliler'e karşı ilk seferini yaptı ve Kastamonu'yu ele geçirdi. Bu şehri ele geçirmesi sebebiyle başkente döndüğünde muhteşem bir törenle karşılandı. İmparator kar beyazı dört atın çektiği altın kaplamalı bir arabaya Tanrı'nın Anası ikonasını koydurmuş ve arabasının önünde yürüyerek Ayasofya'ya gelip kendisine bu zaferi bahsettiği için Tanrı'ya şükür duasında bulunmuştu. İmparatorun bu seferine misilleme

[29] Niketas Khoniates, *Historia*, Türkçe çev., Fikret İşıltan, *Niketas Khoniates. Historia. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Ankara 1995, s. 8-9; Ioannes Kinnamos, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001, s. 6-7; ayrıca bkz., Chalandon, *Les Comnène II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, II, New York 1912, s. 46 vd.; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1992, s. 172; Demirkent, "12. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesinden Güneye İnen Yolları Hakkında", *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul 2005, s. 142-143.

[30] Niketas Khoniates. *Historia. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, s. 24; Kinnamos, s. 19-20.

olarak Danişmendli Gümüştegin Gâzi'nin 1104 yılında ölümü üzerine yerine geçen oğlu Emir Gâzi Kastamonu üzerine bir sefer yaparak burayı 1132 veya 1133'te yeniden zabtetti. Emir Gâzi'nin 1134 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Muhammed geçti. İmparator Ioannes, Muhammed'in Konya Selçuklu Sultanı Mes'ud ile arasının açık olduğunu bildiğinden sultana elçiler göndererek dostluğunu kazanmaya ve aynı zamanda Muhammed'e karşı birlikte hareket etmeye çağırdı. Bu teklifin kabulü üzerine iki taraf orduları Dânişmendliler'e ait Çankırı'ya gelerek şehir önünde karargâh kurdu. Muhammed, imparatorluk güçleriyle eşit olmadığını düşündüğünden ve Sultan Mes'ud'un eniştesi olmasından ötürü sultan ile anlaşmayı uygun gördü. Böylece imparatorluğa karşı iki Türk gücü birleşti. Bu yaşananlara çok sinirlenen imparator etrafındakilerin de teşvikiyle hemen harekete geçerek Çankırı'ya saldırdı fakat geri püskürtüldü. Bu nedenle Ioannes, Kırmasti Çayı mevkiine çekilerek ordusu ile kış mevsimini burada geçirme kararı aldı. Ancak yiyecek bulamadıklarından açlık baş gösterdi. İmparator bundan sonra Kastamonu'ya giderek şehri anlaşma yolu ile tekrar zaptetti ve ardından yine Çankırı önlerine gelerek şehri ele geçirdi.^[31]

İmparator II. Ioannes'in 1137 yılı bahar aylarında çıktığı Kuzey Suriye seferi sırasında Adana, Misis, Tarsus ve Anazarba'yı zaptettiği, güneye doğru seferine devam ederken henüz aldığı Adana'nın Sultan Mes'ud tarafından fethedildiğini öğrendiği ve sultanın üzerine birlikler gönderdiği görüldü. Hatta bu süreçte imparatorun sultanla bir anlaşma yaptıktan sonra başkente geri döndüğü belirtiliyordu. Bu olaydan sonra imparatorun Türk akınlarına son vermek için 1139 yılında yeniden sefere çıktığı, Karadeniz bölgesi üzerinde durduğu ve Niksar'ı kuşattığı ama ele geçiremediği kayıtlar arasında yer almaktaydı. Çünkü imparator bu sırada daha önce babası ile birlikte Türkler'e sığınan yeğeni Ioannes'in bir kez daha Türkler'in saflarına geçtiğini ve Müslüman olarak sultanın kızıyla evlendiğini öğrendi ve son derece morali bozularak üzüntü içinde başkente geri döndü.^[32]

İmparator II. Ioannes 1142 yılında ikinci ve son defa Suriye seferine çıktı ancak 1143 yılı bahar aylarında hayatını kaybetti. Onun ölümüyle yerine oğlu Manuel tahta geçti ve bu şekilde Bizans-Selçuklu ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış oldu. 1143-1180 yılları arasında hüküm süren I. Manuel Komnenos, batı hayranı bir imparator olarak tanındı. Döneminde

[31] Niketas Khoniates. *Historia*. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), s. 12-14; Kinnamos, *Historia*, s. 12-13; Süryani Mikhail, *Khronik*, III, XVI, s. 230, 233; ayrıca bkz., Chalandon, *Les Comnènes II: Jean II Comnène*, s. 86 vd.; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 173.

[32] Niketas Khoniates. *Historia*. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), s. 14 vd., s. 23-24. Turan, *Türkiye*, s. 176; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 122 vd.

Türk akınları devam ettiğinden imparator bu akınları durdurmak için sınırların güvenliğini sağlamayı, buralarda yeni kaleler inşa etmeyi hedefledi. Çünkü Türkler, İznik-Eskişehir arasında yer alan Melangeia bölgesine, Menderes Ovası'na, Ege kıyılarına ve Bithynia eyaletine kadar geniş bir alana yayılmışlardı. Bu nedenle Manuel öncelikli olarak Melangeia da bulunan Türkler'e yönelik sefere çıkarak bölgede imparatorluk hâkimiyetinin sağlanmasına çalıştı.^[33]

Türkler 1146 yılında Silifke'den Lykaonia bölgesine giden yol üzerinde bulunan ve Selçuklu-Bizans sınırında yer alan Prakana'yı zaptetmiş ve civarına akınlarda bulunmuştu. İmparator bunun üzerine Türk topraklarına bir sefer yapmak için ordu toplamaya başladı. Türkler'in kendisinin gelmesinden haberinin olmamasını istemekte ve onları aniden bastırmayı düşünmekteydi. İznik'in doğusunda ve Lefke yakınlarında yer alan Pithekas'ı ve burada bulunan dağları geçtikten sonra kumandanlarını Türkler'e karşı yollayarak başarı kazanmaya çalıştı. Türkler de bu sırada Orta Anadolu'nun batısında yer alan Thrakesion Theması'na akında bulunmuş ve imparatorluk güçleri buna karşı koyamamıştı. Türkler hızla Küçük Menderes bölgesinin kuzeyine kadar başarılı akınlarda bulunarak imparatorluğu zor durumda bıraktı. Manuel bunun üzerine Türkler'i Anadolu'dan atmak için harekete geçti ve hemen Konya'ya bir sefer yapmaya karar verdi. Hatta Sultan Mes'ud'a yazdığı mektupta kendisini tahrik ettiğini, imparatorluğa ait olan Prakana'yı ele geçirerek müttefikleriyle savaştığını, bunu unutmayacaklarını söyledikten sonra sultana bu tür hareketlerden vazgeçmesini aksi takdirde kendileri ile savaşılacağını bu sebeple hazırlanması gerektiğini belirtti. Sultan da mektubu aldıktan sonra hazır olduklarını ve imparatorun ordusuna hareket emri verebileceğini ifade etti. Bu mektuplaşmalardan sonra imparator 1146 yılında Kütahya (Kottyaion)-Afyon (Akroenos)-Akşehir (Philomelion) üzerinden Konya'ya geldi ve şehri kuşattı. Ancak şehre girmenin çok zor olduğunu gören ve bu esnada Batı'dan yeni Haçlı ordularının geldiğini öğrenen imparator daha fazla kuşatmaya devam edemedi ve şehir önlerinden ayrılarak başkente geri dönmeye karar verdi. Manuel'in aslında kuşatmayı bırakmasının en önemli sebebi Sultan Mes'ud'un Türk beylerinden aldığı takviye idi. Bununla birlikte imparatorun Konya'dan ayrılmadan önce şehri tahrip ettirdiği, mezarların açılmasını emrettiği ve Konya'da büyük bir kıyım gerçekleştirerek çok sayıda Müslümanın ölümüne sebep olduğu ifade edilmekteydi.

Manuel ve ordusu geri dönerken Sultan Mes'ud komutasındaki Türklerin akınlarına maruz kalarak yoluna devam etti. İmparatorluk ordusu,

[33] Niketas Khoniates. *Historia*. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), s. 35; Kinnamos, *Historia*, s. 33-34; ayrıca bkz., Chalandon, *Les Comnènes II: Jean II Comnène*, s. 247 vd.

Rhyndakos Nehri'ne geldiği zaman Sultan I. Mes'ud'un elçileri gelerek hükümdarlarının imparator ile anlaşma yapmak istediğini söyledi. Manuel'in de kabul etmesiyle iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Selçuklular başta Prakana Kalesi olmak üzere bir kaç kaleyi imparatorluğa vermeyi uygun gördü. İmparatorun yaptığı bu anlaşmadan haberdar olan II. Haçlı Seferi liderleri bu durumu Hristiyanlığa ihanet olarak değerlendirildi. Bu anlaşma Sultan Mes'ud'un 1155 yılında ölümüne kadar devam etti.^[34]

Sultan II. Kılıçarslan döneminde (1155-1192) iki taraf arasındaki mücadele devam etti. Kılıçarslan Anadolu'nun güneyinde Mut civarında Punura ve Sibyla'yı ele geçirirken, Danişmendli Yağıbasan'da Ünye (Oinaion) ve Bafra'ya (Paurae) akında bulunmuştu. İmparator 1158 yılında Punura ve Sibyla'yı sultanın elinden alırken; Yağıbasan'ı da kendi topraklarına saldırmaktan alıkoyarak müttefiki olmaya zorladı. İmparator Antakya üzerine gerçekleştirdiği seferden 1159 yılında geri dönerken Türkiye Selçuklular'ı ile yapılan anlaşmaya güvenerek II. Kılıçarslan'a haber vermeden topraklarından geçmeye çalıştı ancak Kütahya ve Larende civarında Selçuklu idaresinden bağımsız hareket eden Türkmenler'in saldırısına uğradı ve çok sayıda mal ve can kaybı verdi. İmparator İstanbul'a döndükten sonra bu saldırının intikamının alınması için Anadolu'daki eyalet yöneticilerine hemen Türk topraklarına saldırılması emrini verdi. Aynı zamanda kendisi de büyük bir orduyla Dorylaion'a geldi ve burada Türklerle yaptığı mücadelede başarılı oldu. Bununla birlikte Türkler imparatorun dönüş yoluna geçmesinin ardından Denizli ve Isparta bölgesine akınlarda bulunmaya başlamış ve Manuel'in Bithynia'da bulunan Pylai'ye geldiği sırada sultanın gönderdiği elçiler imparatorla anlaşma yapmaya çalışmıştı. Ama Manuel sultanın bu elçilerine önem vermedi ve kendi istediği şekilde davranılmasını aksi takdirde Selçuklu topraklarına girerek saldırılarının devam edeceğini belirtti. Hakikaten imparator kısa bir süre sonra dediğini yaptı ve yeniden Türkler üzerine sefere çıkarak Alaşehir'e geldi. Türk topraklarına saldırıya da istediği neticeyi alamadı. Üstelik İstanbul'a geri dönerken ordusu Türkler tarafından tahrip edildi ve aynı zamanda Türk akınları özellikle Antalya-Denizli arasında devam etti. Bu durumun imparatoru çok üzdüğü ve Konya üzerine bir sefer yapmayı istediği ifade edilmektedir.

[34] Kinnamos, *Historia*, s. 34 vd.; Niketas Khoniates. *Historia*. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), s. 35-36; Süryani Mikhail, *Khronik*, III, s. 275; Odo de Deuil, *Odo of Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, nşr ve çev., V. G. Berry, New York 1948, s. 55; ayrıca bkz., Chalandon, *Les Comnènes II: Jean II Comnène*, s. 248 vd.; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 220; Turan, *Türkiye*, s. 180-182.

Manuel, Türkler karşısında başarılı olamayınca imparatorluğa yönelik taktiklerle bu meselenin çözümüne gitti ve sultana karşı hem Haçlılar'la hem de Danişmendli Yağubasan ile bir anlaşma yaptı. Aynı zamanda sultanın kardeşi Çankırı ve Ankara Meliki Şâhinşâh'ı hükümdar olması hususunda kışkırttı ve destek sözü verdi. Bu birlikteliğe daha sonra Malatya Hâkimi Danişmendli Zülkarneyn ile Kayseri Meliki Danişmendli Zünnûn da dâhil oldu. Sultan bu gelişmeler üzerine ittifaka dâhil olanlarla mücadele etmekten çok imparatora mektup yazarak onu yatıştırmaya vaad ederek anlaşma yollarını aradı; fakat bu teklif Manuel tarafından kabul görmedi. Bundan sonra muhtemelen 1161 yılında bir imparatorluk birliği ile Selçuklu kuvvetleri arasında yaşanan mücadele ve alınan yenilgi üzerine Sultan, imparatora yeni bir anlaşma teklifinde daha bulundu. Bu anlaşmaya göre, Sultan, imparatora gerektiğinde yardımcı kuvvetler gönderecek, kendisinin izni olmadan hiç bir Türk, İmparatorluk topraklarına girmeyecek, imparatorluğa yönelik Türk beylerinden herhangi birisinin olası saldırısına müsaade etmeyecek ve anlaşıldığı kadarıyla Manuel'in isteği üzerine bir zamanlar imparatorluğa ait olan ama şimdi Türkler'in elinde bulunan şehirleri geri verecekti.^[35]

1162 yılında II. Kılıçarslan başkent İstanbul'a geldi. Söylendiğine göre sultan kendisine karşı oluşturulan ittifakın dağılması için başkente gitmeyi uygun görmüştü. Manuel tarafından saygıyla karşılanan Kılıçarslan'a imparatorluğun bütün ihtişamı gösterilmeye çalışıldı. Yakut, safir ve incilerle süslü altından yapılmış yüksekte duran tahtında inci ve yakutla süslenmiş mor imparatorluk kıyafetleri içinde oturan Manuel sultana oturması hususunda ısrar etmiş ama sultan imparatorluğun diplomatik geleneklerine aykırı olur düşüncesiyle tahtın yanında daha alçak bir yere oturmayı tercih etmişti. İki taraf arasında yapılan görüşmeler neticesinde sultan yukarıda şartları belirtilen anlaşmanın genişletilmesi ve ardından onaylamasıyla ele geçirdiği şehirlerden önemli ve büyük olanları imparatorluğa iadeyi, düşmana karşı askerî yardımda bulunmayı ve imparatorun dostuyla dost düşmanıya düşman olmayı kabul etti.^[36] Ancak daha sonra bu vaatleri yerine getirmeyince iki taraf arasında ilişkiler bozulmaya başladı. Aslında imparatorun da bu

[35] Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, s. 75, 80; Kinnamos, *Historia*, s. 128-129, 139-146; ayrıca bkz., Chalandon, *Les Comnènes II: Jean II Comnène*, s. 434 vd, 459-462; Turan, *Türkiye*, s. 200-201; Turan, "Kılıçarslan II", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 689 vd.; M. Abdulhalûk Çay, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası. Sultan II. Kılıçarslan ve Karamıklı (Myriokefalon) Zaferi*, İstanbul 1984, s. 50 vd.; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 148-155; Demirkent, "12. Yüzyılda", s. 148-149; Özyayın, "Kılıçarslan II", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 399-400.

[36] Niketas Khoniates, *Historia. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, s. 81-83; Kinnamos, *Historia*, s. 149-151; Süryani Mikhail, *Khronik*, XVIII, s. 319; Abûl-Farac, *Tarih*, II, s. 399; Urfalı Mateos, *Vekâ-i nâme*, s. 334; ayrıca bkz., Çay, *Sultan II. Kılıçarslan ve Karamıklı (Myriokefalon) Zaferi*, s. 57 vd.

anlaşmaya çok riayet ettiği söylenemezdi. Mesela Dorylaion ve Sublaion'u tahkim ederek içine garnizon yerleştirmesi ve bu yüzden Türkler'in burayı terk etmek durumunda kalmaları buna bir örnekti.

Bütün bunlar olurken sayıları yüzbinlerle ifade edilen Türkmenler yurt bulmak için imparatorluk topraklarına akınlar yapmaya başlamış hatta Sandıklı Ovası'nı ele geçirmişlerdi. Manuel bu yaşananlar karşısında önce II. Kılıçarslan'a haber yollayarak yaptığı anlaşmaya uymasını ve Türkmen akınlarına mani olmasını istedi. Ardından da bu akınları durdurmak için 1173 yılında yola çıkarak Alaşehir'e kadar geldi. Bu sırada sultan bir elçisini imparatora yollayarak Türkmenler'in akınlarından sorumlu olmadığı söyledi. Manuel, sultanı gerekli tedbirleri alması ve yaptıkları anlaşmaya riayet etmesi hususunda uyardı. Ancak Türkmen akınlarının devam etmesi ve bu akınların Denizli, Bergama ve Edremit'e kadar ulaşması Manuel'i çok tedirgin ettiğinden sultanın Anadolu gücünü yok etmek, bu akınlara mani olabilmek ve Türkler'i Anadolu'dan atmak için harekete geçmeye karar verdi.

1176 yılında Frank, Macar, Sırp ve Peçeneklerden oluşan bir orduyla İstanbul'dan yola çıkan imparator ordusu ile birlikte Türkler'i aniden bastırabilirim düşüncesiyle Denizli yolundan gitmeyi uygun buldu ve Balıkesir-Akhisar'ı takiple Denizli-Honaz-Dazkırı-Homa-Düzbel-Karlı-Haydarlı-Uzunpınar üzerinden Myriokephalon (Karamıkbeli) civarına geldi. Kılıçarslan sultana elçiler göndererek anlaşma talebinde bulunmakta ancak kendisine güvenen imparator tüm tecrübeli ileri gelenlerin anlaşma yapması hususunda ısrarcı olmalarına rağmen buna yanaşmamakta hatta kibirli bir şekilde sultana cevabını Konya'da vereceğini ifade etmekteydi. Kılıçarslan ise bu yaşananlar karşısında Müslüman hükümdar ve beylerden yardım istemeyi, imparatorluk ordusu ilerlerken tahrip etmeyi, ordunun geçeceği yerlerdeki tarla ve su kaynaklarına zarar vermeyi düşünmekteydi. 17 Eylül 1176'da Myriokephalon da Bizans ordusu Türkler tarafından imha edildi. İmparator Türkler'in eline esir düşmekten zorlukla kurtulmuş, dehşet içinde kalmıştı. Vücudunda sayısız yara izi bulunmakta, bir ağacın altında saklanmaktaydı. Myriokephalon kan gölüne dönmüş, her yer insan ve hayvan cesetleriyle dolmuştu. Hatta Manuel kan kokusu geldiği için bir ırmaktan su bile içememişti. Bu yenilgiyi hemen başkente haberciler vasıtasıyla bildiren Manuel gözü yaşlı ve moralsiz biçimde geri dönüşe başladı. Ancak giderken bile Türk akınlarına maruz kaldı. İmparator ilerlerken tahkim ettirdiği Sublaion'u yıktırmış ama Dorylaion'a dokunmamıştı. Manuel, 105 yıl önce İmparator Romanos Diogenes'in Malazgirt'te uğramış olduğu büyük felaketle kendi durumunu mukayese etmiş ve bunu İngiltere Kralı II. Henry'e yazdığı mektupta bizzat ifade etmişti. Bizans bir taraftan Türkler'i artık Anadolu'dan atmanın mümkün olamayacağını bu savaşla kabul

ederken; Anadolu'nun Türk yurdu olduğunu da anlamıştı. Aynı zamanda prestiji ağır darbe alan imparatorluk Türkler karşısında savunmaya çekilmek zorunda kalmıştı.^[37]

Myriokephalon Savaşı'ndan sonra Türk akınlarının imparatorluk aleyhine gelişme göstermesi dikkat çekiciydi. Zira Türkler bu süreçte sultanın emri üzerine Menderes havalisinde, Aydın (Tralleis), Phrygia Antiokheia'sı civarında yoğunlaştı. Bunda imparatorun verdiği sözü tutmaması, Dorylaihion'u yıktırmaması ve yapılan anlaşmayı ciddi bulmaması da etkili olmuştu. İmparator temkinli olarak bu Türk ilerleyişine mani olmaya çalıştı. Ayrıca 1178 yılında bizzat onlara karşı sefere çıksa da başarılı olamadı. Ancak 1179 yılında Bolu (Klaudiopolis)'nin Türkler tarafından kuşatılması üzerine harekete geçen imparator şehrin onların eline geçmesine engel oldu. Zira Türkler imparatorun geldiğini öğrenince kuşatmayı kaldırarak geri çekilmeyi uygun görmüşlerdi. Manuel'in Türk akınlarına karşı Bergama, Edremit ve Kırkağaç'tan oluşan Nea Kastrá Theması'nı oluşturması önemliydi. Bununla birlikte Manuel'in Myriokephalon Savaşı ile Orta ve Batı Anadolu'daki hâkimiyetini kaybetmesi, yeniden buraları alma gibi bir ümidinin kalmaması, güç ve kudretin Türk tarafına geçmesi de dikkat çekiciydi.

C. İMPARATOR MANUEL SONRASI

Manuel'in 1180 yılında ölümünden sonra imparatorluk Uluborlu, Kütahya ve civarının Türkler'in eline geçmesine mani olamadı. İmparatorluğu felakete sürükleyen Angelos hanedanı zamanında ise imparatorluğun Anadolu üzerindeki etkisi neredeyse sona erdi. 1185-1195 yılları arasında hüküm süren II. Isaakios Angelos döneminde Menderes bölgesinde yoğunlaşan bu akınlara engel olabilmek için imparatorluk Sultan II. Kılıçarslan ile 1185 yılında bir anlaşma yapmayı uygun gördü. Bu sayede Selçuklular'ın Anadolu'da genişleme kaydettikleri belirtilmekteydi. Bu anlaşmanın imparatorluğun Türkiye Selçuklu Devleti'ne vergi ödemeyi kabul ettiği ilk anlaşma olduğu rivayet edilmekte ve bu sayede Selçuklular'ın Anadolu'da genişleme kaydettikleri belirtilmekteydi.^[38]

[37] Niketas Khoniates, *Historia*. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), s. 121 vd.; Kinnamos, *Historia*, s. 211 vd.; Süryani Mikhail, *Khronik*, III, XX, s. 370 vd.; ayrıca bkz., Chalandon, *Les Comnènes II: Jean II Comnène*, s. 500 vd.; Turan, *Türkiye*, s. 207-211; Turan, "Kılıçarslan II", s. 692 vd.; Çay, *Sultan II. Kılıçarslan ve Karamıkbeli (Myriokephalon) Zaferi*, s. 60 vd.; Ebru Altan, "Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşı'nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 630 vd.; Özyayın, "Kılıçarslan II", s. 401-402.

[38] Niketas Khoniates, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195). Komnenos Hanedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, İstanbul 2006, s. 45, 166-167; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 214; Turan, "Kılıçarslan

III. Aleksios Angelos döneminde (1195-1203) Türkiye Selçuklular'ının başında Gıyâseddin I. Keyhüsrev (1192-1196) ve II. Süleymanşah (1196-1204) bulunuyordu. İlk başlarda iki taraf arasında ilişkiler gayet iyi gitmiş hatta aralarında bir anlaşma da yapılmıştı. Ancak bu anlaşma Eyyûbi hükümdarı el-Melikü'l-Azîz (1193-1198) tarafından imparatora gönderilen iki Arap atının sultan tarafından ulaştırılmaması yüzünden 1196 yılında bozuldu. Bu durum karşısında III. Aleksios, İstanbul-Konya arasında ticaret yapan Türk ve Romalı tacirlerin hapse atılmasını ve mallarına el konulmasını emretti. Sultan bu duruma hiç tepki vermediği gibi yeni bir elçi heyeti gönderme gereği bile duymadan 1196 yılında imparatorluğa ait topraklara girerek Menderes Vadisi'nde yer alan Karia ve Tantalos şehirlerine akında bulunup bölge halkını esir aldı hatta Honaz ve Denizli civarını da ele geçirmeye çalıştı.

Sultan akında bulunduğu bu bölgelerden pek çok ganimet ile sayılarının beş bin olduğu esir ele geçirdi. Bu esirlerin isimlerini ve bölgelerini kayıt altına alarak onları Akşehir'e getirip kendilerine toprak, tohum, hayvan, tarım aletleri ve ev vererek burada yerleşmelerini sağladı. Ayrıca beş yıl boyunca onlardan vergi alınmayacağını, beş yıldan sonra da imparatorluktan bile daha az vergi alınacağını beyan etti. Üstelik imparatorlukla imzaladığı anlaşmadan sonra onlara isterlerse kendi ülkelerine geri dönebileceklerini söyledi. Fakat bunlar Müslüman Türk toplumu arasında yaşamaktan memnun kaldığı için geri dönmeyi reddetti. Bu da daha sonra imparatorluktan sultanın hizmetine girmek için gelenlerin sayısını artırdı. Zira Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in Hristiyanlara gösterdiği olağanüstü hoşgörüsü imparatorluk halkından bazılarının Selçuklu topraklarına yerleşmelerine neden olduğundan imparatorluğu tedirgin etmeye başladı. Bu nedenle imparatorluktaki bazı şehirler neredeyse boşalmış durumdaydı. Bizans tarih yazarı Niketas'ın halkın imparatorluğa ait şehirler yerine anayurtlarını sevinçle terk ederek Türkler'in topraklarına yerleşmeyi tercih ettiklerini belirtmesi dikkat çekiciydi.^[39]

II", s. 695; Çay, *Sultan II. Kılıçarslan ve Karamikbeli (Myriokefalon) Zaferi*, s. 126 vd.; Gül, *Selçuklu-Bizans Anlaşmaları*, s. 69.

[39] Niketas Khoniates., *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206). İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, İstanbul 2004, s. 53 vd.; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 239-240; Alexis G. C. Savvides, *Byzantium in the Near East: Its Relations With the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor the Armenians of Cilicia and Mongols (1192-1237)*, Thessaloniki 1981, s. 71 vd.; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, s. 184; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 45-48.

İmparator III. Aleksios bu yaşananlar karşısında geçte olsa tepki gösterdi ve Andronikos Dukas komutasında bir orduyu muhtemelen 1199 yılı başlarında Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in yerine geçen ağabeyi Rükneddin II. Süleymanşah'a (1196-1204) karşı yolladı. Ancak bu ordu sadece bir Türk beyinin sürülerine saldırdıktan sonra geri dönmek durumunda kaldı. Bunun üzerine imparator bizzat ordu başında hareket ederek önce İznik ve Bursa'ya ardından da Dorylaion bölgesinde yer alan Bathos Nehri boyunca ilerleyerek gövde gösterisi yaptı. Fakat bir ay sürdüğü bu yolculuktan hiçbir şey elde edemeyerek İstanbul'a geri dönmek durumunda kaldı.

II. Süleymanşah zamanında imparatorlukla sorunlar devam etti. İmparator III. Aleksios, Samsun ve çevresine hâkim olabilmek için Konstantinos Phrangopulos'u 6 gemi ile beraber Karadeniz'e yolladı. İmparator Aleksios, Konstantinos'tan Samsun Limanı'na gelecek yük gemilerini yağmalamayı ve limanı ele geçirmesini emretmişti. Ancak imparator bu isteğini gizledi ve Giresun civarında battığı ifade edilen gemi hakkında bilgi alabilmek için yolladığını ifade etti.

Konstantinos, III. Aleksios'tan aldığı bu emir üzerine Giresun'da battığı ifade edilen gemiyi bırakıp Samsun'a gelen yük gemilerine saldırıp yağmaladı. Üstelik bununla da yetinmeyerek başkent İstanbul'a giden ve gelen ticaret gemilerine taarruz etti. Onun bu hareketleri yüzünden bölgede huzur kalmadığından zarara uğrayan insanlar yaşadıkları durumu başta İmparator III. Aleksios olmak üzere İstanbul patriği ve din adamlarına bildirerek şikâyetle bulundu fakat imparator onların mallarını satın parasını aldığından kendilerine yardım etmedi. Bu durum Selçuklu tüccarı tarafından Sultan Süleymanşah'a da aksettirildi. Bunun üzerine sultan, imparatora elçi göndererek esir ve tacirlerin paralarının iade edilmesini ve yeniden bir anlaşma yapılmasını söyledi. İmparator, Türkler'den çekindiği için anlaşma yapmayı uygun gördü ama bu yaşananların sorumlusunun kendisi olmadığını ifade ederek Konstantinos'u işaret etti. İki taraf arasında 1201 yılında yapılan anlaşmaya göre, III. Aleksios sultana yıllık verginin yanı sıra zorla ele geçirilen mallar için tacirlere ayrıca tazminat ödemeyi kabul etti. Fakat bu anlaşma uzun süreli olmadı. Zira III. Aleksios, II. Süleymanşah'ı öldürmek için pek çok vaatte bulunduğu bir haşhaşiyi görevlendirmişti. Ancak bu kişinin yakalanması üzerine III. Aleksios'un plânı gerçekleşmedi ve bundan sonra anlaşma bozulduğu gibi sultanın imparatorluk sınır şehirlerine yönelik faaliyetleri başladı. Üstelik sultan bununla da kalmayarak imparatorluğa karşı ayaklanan Mikhail Komnenos'u destekleyerek ona asker yardımında bulundu.^[40]

[40] Niketas, *Niketas Khoniates'in Historia'sı* (1195-1206), s. 57, 92-94; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 248; C. M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Cambridge,

II. Süleymanşah'ın tahtı ele geçirmesi üzerine kardeşi Gıyâseddin I. Keyhüsrev çeşitli yerleri dolaştıktan sonra İstanbul'a gidip Bizans imparatoruna sığındı. İmparator III. Aleksios tarafından çok iyi karşılanan Keyhüsrev'e kıymetli hediyeler ile altın işlemeli elbise sunulmuş, imparator onu ve maiyetini hoşnut etmek için elinden gelen her şeyi yapmıştı. Hatta sabık sultanı sıklıkla sarayına davet etmiş ayrıca muhtemelen hipodromda tertip edilen eğlence ve oyunları birlikte izlemişlerdi. Üstelik Gıyâseddin'e kardeşi ile mücadele edebilmesi için destek sözü de verilmişti. Gıyâseddin I. Keyhüsrev imparatorluğun önemli komutanlarından Mavrozomes'in kızıyla evlendi ve IV. Haçlı Seferi'nde Haçlılar'ın İstanbul'a gelmesi ve şehri işgali üzerine 1203 yılında başkentten ayrıldıktan sonra kayınpederinin bulunduğu kaleye çekildi. Bu işgal esnasında imparatorluk bir elçi heyeti göndererek Sultan II. Süleymanşah'tan yardım istedi. Ancak bu yardım sultanın kardeşi Muhyiddin Mes'ud ile aralarındaki ihtilaf ve Gürcistan seferi nedeniyle gerçekleşmedi.^[41]

D. HAÇLI SEFERİ SONRASI YAŞANAN GELİŞMELER

IV Haçlı Seferi sonucu başkent İstanbul'un Haçlılar'ın eline geçmesi ve imparatorluğun aralarında paylaşılması üzerine burada İstanbul merkezli bir Haçlı Devleti kuruldu. Bizans ileri gelenleri tarafından da Haçlılar'ın işgal etmediği bölgelerde devletçikler oluşturuldu. III. Aleksios Angelos'un damatlarından Theodoros Laskaris İznik Bizans Devleti'ni tesis ederken, II. Isaakios ve III. Aleksios'un kuzenleri Mihail Angelos Epiros Devleti'ni kurdu. Andronikos Komnenos'un torunları Aleksios ve David'in ise daha önceden siyasî oluşumunu başlattıkları ifade edilen Trabzon İmparatorluğu'nu bir zemine oturtmaya çalıştıkları görüldü.

İznik Devleti'nin başına geçen I. Theodoros Laskaris (1204-1222) Bizans İmparatorluğu'nu göz önünde bulundurarak idari, dinî, siyasî ve ekonomik bir yapılanmaya gitti. Türkiye Selçuklular'ı ve İstanbul Haçlı Devleti ile mücadele ederken aynı zamanda Trabzon İmparatorluğu ile de savaşmak durumunda kaldı. İmparator, I. Gıyâseddin'in ikinci defa sultan olmak için Konya'ya giderken kendi topraklarından geçmesine müsaade

[41] Massachusetts 1968, s. 138 vd.; Kaya, *Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 48, 68-69. İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, I, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, Ankara 1996, s. 70 vd.; Kerimüddin Mahmûd Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 24; Anonim *Selçuknâme*, nşr ve Türkçe çev., F. Nâfiz Uzluk, *Anadolu Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1952, III, s. 27; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, XII, Türkçe çev., A. Ağırakça-A. Özyayın, İstanbul 1987, s. 165; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 474; ayrıca bkz., Kaya, *Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 107 vd.; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 199 vd.

etmeyerek düşmanlığını gösterdi. İmparator bunu yaparken Rükneddin II. Süleymanşah'ın 1204 yılında aniden ölümü üzerine tahta çıkarılan oğlu III. Kılıçarslan ile anlaşma yaptığını ve bunun bozulmasını istemediğini ifade etmekteydi. I. Gıyâseddin, imparatorun kendisine yönelik bu olumsuz davranışını sultan olduktan sonra kontrolü altında bulunan aralarında Denizli ve Honaz'ın da olduğu Konya sınırına kadar olan bölgeyi ona vermeyi ve bu sözünün ispatı olarak da oğulları Alâeddin Keykubad ve İzzeddin Keykâvus'u İznik'te rehin bırakmayı vaat etti. Bu şekilde ikna olan imparator, I. Gıyâseddin'in kendi topraklarından geçmesine izin verdi. Bir müddet sonra Alâeddin Keykubad ve İzzeddin Keykâvus önemli devlet adamlarından Hâcib Zekeriyâ'nın yardımları ile rehinelikten kurtularak Selçuklu topraklarına intikal etti ve henüz yolda olan I. Gıyâseddin'e durum bildirilerek anlaşma şartlarına uymaya gerek kalmadığı ve bu nedenle imparatora vaad edilen şehirlerin verilmemesi istendi. Gelen haberlerden çok memnun kalan I. Gıyâseddin yoluna devamla Konya'ya geldi ve 1205 yılında ikinci kez sultan olmayı başardı.^[42]

Sultan bundan sonra 1206 yılında I. Theodoros Laskaris ile bir anlaşma yaptı. İmparatorun da bizzat istediği bu anlaşma her iki tarafa da hem zaman kazandıracak hem de genişleme de yardımcı olacaktı. Bunun ilk örneklerinden biri de sultan tarafından Mart 1207'de önemli bir liman kenti olan ve Bizans hâkimiyetinde iken IV. Haçlı Seferi sonucu bir İtalyan tarafından idare edilen Antalya'nın fethedilmesi oldu. Böylece sultan ilk kez denizle bağlantısı olan bir liman şehrini ele geçirdi. Bundan sonra Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in İznik Bizans İmparatorluğu ile arası bozuldu. Bu ilişkilerin bozulmasında I. Theodoros'un Selçuklular'a muhtemelen 1206 anlaşmasında ödeyeceğini söylediği vergiyi ödememesi olduğu gibi aynı zamanda kayınpederi III. Aleksios'un yönetimi ele geçirme isteği ve bu hususta ona I. Gıyâseddin'in yardım sözü vermesinin de payı bulunmaktaydı. Sonuçta Haziran 1211'de Alaşehir'de İznik Bizans Devleti ile Selçuklular arasında bir savaş gerçekleşti.

Sultanın hayatını kaybettiği bu savaşı imparatorluk kazandı. Ancak ilk başlarda savaş alanında Selçuklular'ın galip olduğu fakat beklenmedik bir anda sultanın şehid edilmesiyle ordunun moralinin bozularak yenildiği ifade edilmekteydi. İznik Bizans İmparatorluğu'nun şans eseri kazandığı Alaşehir Savaşı imparatorluğa toprak kazandırmasa da durumunu güçlendirmesine ve kendini kanıtlamasına fayda sağladı. Aynı zamanda

[42] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, I, s. 101 vd.; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 273; Tuncer Baykara, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Ankara 1997, s. 28; Kaya, *Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 113-115.

İstanbul Haçlı Devleti başta olmak üzere düşmanlarına karşı onu güçlü kıldı.^[43]

I. Gıyâseddin'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu İzzeddin I. Keykâvus döneminde (1211-1220) İmparator I. Theodoros Laskaris'in isteği üzerine iki taraf arasında barış anlaşması yapıldı. İmparator, sultanın babasının intikamını alacağı korkusuyla bir elçilik heyeti göndermeyi ve sultanla anlaşmayı uygun bulmuştu. İzzeddin I. Keykâvus bu sıralarda kardeşi Alaeddin Keykubad ile sorunlar yaşadığından gelen imparatorluk heyetini kabul etti ve iki taraf arasında bir anlaşmanın yapılması uygun görüldü. Şartları çok fazla açık olmayan bu anlaşma ile İznik imparatoru İzzeddin Keykâvus'un hükümdarlığını tanımayı ve Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in cenazesinin Konya'ya gönderilmesini kabul etmekteydi. Gerçekten imparator Alaşehir'de Müslüman mezarlığına defnedilmiş olan I. Gıyâseddin'in cenazesinin buradan alınarak gelen elçilik heyetiyle Selçuklu topraklarına gönderilmesini sağlamıştı. Hatta imparator bunu yaparken heyete 20.000 altın vermiş ayrıca imparatorluk askerlerinden bir birliği de cenazeye eşlik etmesi için yollamıştı. Ayrıca bu anlaşma ile imparatorluk doğu sınırını garanti altına almış olmaktaydı.^[44]

Denizle bağlantı kurma gayesi güden ve Antalya'nın alınması için çaba sarf eden Selçuklular İzzeddin I. Keykâvus döneminde bu şehri kaybetti. Zira sultanın kardeşi Alaeddin I. Keykubad ile yaptığı mücadelenin bu şehri kaybetmesinde önemli rolü olmuştu. Ancak gerek sultanın bizzat kendisi gerekse Selçuklu politikaları denizle bağlantıya önem verdiğinden 1214'de Trabzon İmparatorluğu'na ait Sinop ve 1216'da Antalya yeniden ele geçirildi. Bu şehirlerin ele geçirilmesinde sultanın I. Theodoros ile uyum içinde olmasının etkisi bulunmaktaydı. Her iki şehrin de ele geçirilmiş olması sultanın nüfuzunu artırırken aynı zamanda deniz kenarında ve biri güneyde diğeri kuzeyde olmak üzere iki önemli şehre hâkim olmasını sağladı.

İzzeddin I. Keykâvus'un 1220'de ölümünden sonra devletin başına kardeşi I. Alaeddin Keykubad (1220-1237), İznik Bizans İmparatoru I. Theodoros'un 1222 yılında hayatını kaybetmesiyle de yerini damadı III. İoannes Vatatzes (1222-1254) aldı. Bu süreçte iki taraf arasındaki ilişkilerin olumlu seyrettiği görülmekte ve bunda da her iki devletin belirledikleri

- [43] Georgios Akropolites, *Vekayi'nâme*, Türkçe çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 26 vd.; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, I, s. 121 vd.; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 25; Anonim *Selçuknâme*, s. 27-28; ayrıca bkz., Baykara, I. Gıyâseddin Keyhüsrev, s. 40-44; Kaya, *Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 137-157; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 220 vd.
- [44] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, I, s. 151 vd.; ayrıca bkz., Kaya, *Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 156; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997, s. 62-63; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 225 vd.

politikaların rolü bulunmaktaydı. Zira kendi sorunlarıyla uğraşırken, İznik Bizans Devleti de İstanbul Haçlı Devleti ile meşgul olmayı tercih etmişti. Ama zaman zaman İznik Bizans sınırına dayanan ve özellikle Menderes taraflarında yoğunlaşan Türkmenler nedeniyle sertleşmeler olabiliyordu. İmparator Vatatzes bu duruma engel olmak gayesiyle Balkanlardan çok sayıda Kumani bölgeye yerleştirmeyi uygun görmüş ve imparator bilmeden buraların Türkleşmesini sağlamıştı. Zira Kumandar ilerleyen dönemlerde soydaşlarıyla hareket etmeyi uygun görmüşlerdi.^[45]

Alâeddin I. Keykubad'ın 1237 yılında hayatını kaybetmesiyle yerine geçen oğlu Gıyâseddin II. Keyhüsrev (1237-1246) döneminde Moğollar'ın ilerleyişi karşısında devletin tehlike altında olduğunu düşünen İznik İmparatoru III. Ioannes Vatatzes, II. Gıyâseddin ile bir anlaşma yapmayı uygun buldu. Moğallar'a karşı birlikte hareket etmeyi esas alan bu anlaşma iki tarafı da birbirine yaklaştırdı. Ancak 1243'de Moğollar'la yapılan ve Selçuklular'ın yenilgisi ile sona eren Köseadağ Savaşı Selçuklular'ı Moğollar'a tâbi duruma getirirken; İznik Bizans Devleti'ni ise Moğol komutanı Baycu Noyan'ın savaştan sonra geri dönmesi sayesinde büyük bir tehlikeden kurtardı. Köseadağ Savaşı'ndan sonra kaçan sultanın imparatorluğa sığınma düşüncesinin olduğu ancak Moğollar'ın geri dönmesi üzerine bu düşüncesinden vazgeçtiği bilinmektedir.^[46]

II. Gıyâseddin'in 1246'da ölmesi ile devletin başına oğlu İzzeddin II. Keykâvus geçti (1246-1262). Ancak kardeşleri ile sorunlar yaşamaları nedeniyle müstakil yönetimi ancak 1254 yılından itibaren başladı. Bu süreçte III. Ioannes Vatatzes de hayatını kaybetmiş ve yerine oğlu II. Theodoros Laskaris (1254-1258) geçmişti. İki taraf arasında İznik Devleti'nin isteği üzerine daha önceden yapılan anlaşma yenilendi. Çünkü yeni imparator ülkesinin batısındaki sorunlarla özellikle de Bulgarlarla meşgul olmayı istemekteydi. Bu dönemde ayrıca İstanbul merkezli Bizans Devleti'nin ilk imparatoru olacak olan Mikhail Palaiologos'un İmparator II. Theodoros'un zulmünden kurtulmak için Selçuklu sultanına sığındığı görüldü. Bithynia bölgesinin asayişinden sorumlu olan ve bizzat imparator tarafından batıda meşgulliyeti sırasında İznik'i idare etmekle görevlendirdiği Mikhail'in bu davranışı II. Theodoros'u endişelendirmiş ve onun Türkler'den yardım alarak kendi ülkesini tehdit edeceğinden korkmasına neden olmuştu. Ancak imparatorun bu korkusu sonuçsuz kaldı.^[47]

[45] Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 235-236.

[46] Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 252 vd.

[47] Akropolites, *Vekayî'nâme*, s. 130-131.

İzzeddin II. Keykâvus, 1256 yılında Sultanhanı civarında Baycu Noyan idaresindeki Moğollar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Hatta sultan bu mücadelesi sırasında Mikhail Paleologos'tan da istifade etmiş ve onun emrine birliklerini vermişti. Bu yenilgi sultanın prestijine ağır darbe vurdu ve tahtından etti. Bu nedenle sultan İznik Bizans Devleti'ne sığındı ve İmparator II. Theodoros tarafından iyi karşılandı.^[48] Konya tahtına ise Moğollar'ın da onayı ile IV. Kılıçarslan geçirildi. Ancak II. İzzeddin Keykâvus yeniden tahta geçmek için uğraştı ve sonunda İmparator II. Theodoros'un desteğiyle 1257 yılında ikinci defa sultan oldu. Fakat kendisine düşman olan devlet adamlarının Moğollar'la işbirliği içinde olması yüzünden bu saltanatı uzun sürmedi ve sonunda sultan yine Bizans İmparatorluğu'na sığınmak durumunda kaldı. Bu dönemde imparatorluk 1261 yılında Haçlı devletine son vererek yeniden İstanbul'u ele geçirmiş ve eskiden olduğu gibi buradan yönetimine devam etmeye başlamıştı. İstanbul merkezli Bizans'ın şimdiki imparatoru da bir zamanlar İzzeddin II. Keykâvus'a sığınan Mikhail Palaiologos'tu. 1261 yılında başkente gelen sultana ilk başlarda çok iyi davranan ve hürmet göstererek ağırılanmasını isteyen imparator daha sonra tavrını değiştirdi. Zira Keykâvus'un Moğollar'a karşı müşterek mücadele isteğinde bulunması ve imparatorluktan toprak talebi imparatoru rahatsız etmişti. Çünkü imparator bu isteklerin olması halinde kendi devletine zarar geleceğinden korkuyordu. Ama yine de II. İzzeddin'e rahat bir şekilde başkent İstanbul'da yaşayabileceğini ve tahtını ele geçirmede kendisine destek verileceğini söyledi. Fakat bir müddet sonra II. İzzeddin'in kendi tahtını ele geçirmesinden, düşmanlarıyla işbirliği yapmasından ve en çok da söylendiğine göre Altın Orda ve Memlükler'in imparatora II. İzzeddin'in desteklenmesi hususunda yaptıkları baskı yüzünden Enez Kalesi'nde hapsedilmesini emretti. Ardından da onun hazinelerine el koyarak adamlarının din değiştirip Hristiyan olmasını sağladı. Hristiyanlığı kabul etmeyenlerin ise öldürülmesini emretti. II. İzzeddin Keykâvus, Altın Orda Hakanı Berke'nin imparatorluk üzerine gönderdiği 20.000 kişilik ordu sayesinde kurtuldu ve hakanın yanına getirilerek burada hayatını sürdürdü ve muhtemelen 1280 yılında vefat etti.^[49]

II. İzzeddin'in ölümünden sonra Selçuklu Türkleri'nin anlaşıldığı kadarıyla imparatorlukla artık doğrudan bir teması olmadı. IX. Konstantinos Monomakhos ile başlayan ve VII. Mikhail ile sona erdiği anlaşılan bu

[48] Akropolites, *Vekayi'nâme*, s. 132-133,138; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, II, s. 146 vd.; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 31 vd.; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 480 vd.; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010, s. 83; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 259 vd.

[49] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, II, s. 160 vd.; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 56 vd.; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 497 vd.; Ersan, *Dağılışı*, s. 83 vd.; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 267 vd.

süreçte imparatorluk en kıymetli toprak parçası Anadolu'yu savunmaya ve onu kaybetmemeye çalıştı. Bu nedenle Selçuklu akınlarını bertaraf etmek, Türkler'i Anadolu'dan atmak için uğraş verdi ve sürekli saldıran taraf oldu. Hatta bunu gerçekleştirebilmek için batıdan ücretli asker istemeyi bile ihmal etmedi. Fakat Avrupa bu isteği yüzbinlerle ifade edilen ordular göndermek suretiyle Haçlı Seferi'ne dönüştürdü. Bu hareket 1204 yılında başkent İstanbul'u da hedef alarak imparatorluğun Haçlılar tarafından paylaşılmasıyla sonuçlandı ve İstanbul merkezli Haçlı Devleti kuruldu. Bizans İmparatorluğu ise İznik'ten yoluna devam etti. Ancak daha sonra Haçlı hâkimiyetine son vererek 1261 yılından itibaren yine eskiden olduğu gibi İstanbul'dan yönetimini sürdürdü. Bundan sonra imparatorluk Türkler'i Anadolu'dan atmanın artık mümkün olmayacağını anlayarak hareket etmeyi uygun buldu.

Resim 26:
Fnez Kalesi ve
Kale İçindeki
Kilise

[<https://goo.gl/zB1TYJ>]

VII. SELÇUKLU-HAÇLI İLİŞKİLERİ

A. HAÇLI SEFERLERİ ÖNCESİNDE YAKINDOĞU VE AVRUPA'DAKİ GELİŞMELER

XI. yüzyılın ortalarından itibaren Yakındoğu'ya girmeye başlayan Türkler'in Anadolu'yu yurt edinme süreci henüz devam ederken, Batı dünyası Anadolu ile birlikte bütün Yakındoğu'yu ele geçirmek niyetiyle harekete geçti. Böylece XI. yüzyılın sonlarından itibaren Selçuklular ile Haçlılar arasında, özellikle Anadolu Türk tarihinde derin izler bırakan büyük mücadeleler yaşandı. Gazneliler'e karşı kazandıkları Dandanakan Savaşı'ndan (1040) sonra Horasan'da bir devlet kuran Selçuklular, kısa sürede Bizans ve Fâtımî sınırına kadar tüm Yakındoğu'ya hâkim olmuşlardı. Bunu takiben plânlı bir fetih harekâtı çerçevesinde Bizans hâkimiyetindeki Anadolu topraklarına yönelmişler ve 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra da süratle Anadolu'nun fethi ve bölgeyi yurt edinme süreci başlamıştı. Türkler Bizans'taki taht kavgalarından da faydalanarak çok kısa bir süre içinde Adalar Denizi ve Marmara kıyılarına kadar ilerlemişti. Bizans İmparatoru VII. Mikhail Dukas çaresizlik içinde daha 1074 yılında Papa VII. Gregorius'tan Türkler'e karşı ücretli asker yardımı istemişti. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092)'in kuzeni Süleymanşah İznik'i ele geçirip 1080 yılında Kilikya'dan Marmara'ya kadar uzanan Anadolu topraklarının hâkimi olmuş, 1085 yılında Antakya'yı da fethederek Bizans'ın Suriye'deki hâkimiyetine son vermişti.

Kısa süre sonra Süleymanşah'ın ölümü (1086) üzerine Anadolu'da Türk beyleri arasında hâkimiyet kavgaları başlayınca Bizans üzerindeki Türk baskısı azaldı. Ardından 1092 yılında Sultan

Melikşah'ın ölümü Türk-İslâm dünyasını kargaşa ortamına sürükledi; yıllarca sürecek olan iktidar mücadeleleri devleti zayıflattı. Bu fırsatı değerlendirip Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyetine kesin olarak son vermek isteyen Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118), Papa II. Urbanus'tan ücretli asker talebinde bulundu. Hristiyanlığın doğu sınırını emniyet altına almak için imparatorun emrinde Türkler'e karşı savaşmanın şerefli bir iş olacağını belirtip bunun için askerî yardım çağrısında bulundu.

Papa ise bu isteği Roma Kilisesi'nin ve Avrupa'nın çıkarına uygun olarak değerlendirdi. İki kilise 1054 yılındaki kesin ayrılıktan (*schisma*) sonra rakip duruma gelmişti; papa şimdi ortaya çıkan bu fırsatı değerlendirip İstanbul patrikliğini hükmü altına alabilir, üstelik Anadolu ile birlikte bütün Yakındoğu, Batı dünyasının hâkimiyetine girebilirdi. Böylece papa, Batı'nın şövalyelerini, topraksız köylülerini ve sefalet içindeki herkesi Doğu'ya düzenlenecek olan bir askerî sefere katılmaya teşvik etti. Haçlı Seferleri hareketi, Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde yaptığı çağrı ile resmen başladı (27 Kasım 1095). Papa, bu teşebbüsün esas amacını gizlemek ve sefere daha fazla kişinin katılmasını sağlamak için çağrıda dinî unsurları kullandı. Hedefi "kutsal toprakları kurtarmak" olarak açıklanan bu sefere katılanların günahlarına af vaat etti. Ağır sosyal ve ekonomik sorunlar içindeki Avrupa toplumuna zengin Doğu'ya gidip orada güç, para ve toprak sahibi olacakları düşüncesi aşıldı. Böylece, Papa'nın Haçlı Seferi çağrısına her kesimden insan büyük ilgi gösterdi. Papa tarafından yasaklandığı halde, kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, hastalar bile sefer hazırlıklarına başladılar.^[1]

B. I. HAÇLI SEFERİ VE DOĞUDA HAÇLI KRALLIKLARININ KURULMASI

Doğu'ya doğru yola çıkan ilk Haçlı grubu, keşiş Pierre l'Ermite idaresinde Fransız, Alman ve İtalyanlardan oluşan yirmi bin kişilik disiplinsiz ve çapulcu bir kitleydi. Macaristan üzerinden ilerlerken birçok olaya sebebiyet veren, Hristiyan halkın canına, malına el uzatan, kiliseleri bile kundaklayan bu grup, 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a vardı; imparator tarafından Anadolu'ya geçirilerek Yalova yakınındaki Kibotos adlı ordugâha yerleştirildi. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan (1093-1107), bu Haçlı grubunu 21 Ekim 1096'da, İznik yakınındaki Drakon Vadisi'nde kolayca imha etti.^[2]

[1] Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İÜFTD, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, 35 (1994), s. 65-78. Papanın çağrısı için bkz., J. Riley Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, Philadelphia 1986, s. 13 vd.

[2] Anna Komnena, *Alexiad*, İngilizce çev., E. R. A. Sewter, *The Alexiad of Anna Komnena* London 1969, s. 309 vd.; Türkçe çev., Bilge Umar, *Anna Komnena. Alexiad*, İstanbul 1996, s. 303 vd.; *Anonim Gesta Francorum*, nşr. ve İngilizce çev., R. Hill, *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1979, s. 2 vd.; Albertus

Bunu takiben asılların kumandasındaki asıl ordular arka arkaya İstanbul'a geldi. Seferin askerî gücünü 5 büyük ordu oluştuyordu. Birinci ordu, Fransa Kralı I. Philippe'in kardeşi Hugue de Vermandois'nın kumandasındaki Fransızlar'dan; ikinci ordu Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon'un yönetimindeki Fransızlar'dan oluşuyordu; üçüncü ordu Güney-İtalya Normanları'nın reisi Bohemund'un; dördüncü ordu, Toulouse Kontu Raymond de St. Gilles'in kumandasındaki Güney Fransızlarından oluşuyordu. Kuzey-Fransızlarından oluşan beşinci ordu ise Normandia Dükü Robert ile eniştesi Champagne Kontu Etienne de Blois ve kuzeni Flandre Kontu II. Robert'in müşterek idaresindeydi. Bunlar arasında Raymond de St. Gilles, Bohemund, Baudouin gibi ülkesine geri dönmeyi düşünmeyen liderler de vardı.

Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos, Batı'dan istediği ücretli asker yardımı yerine, sayısız insandan oluşan büyük orduların gelmekte olduğunu duyunca endişeye kapıldı. Haçlı liderlerinin asıl niyetinin Bizans'a yardım etmek değil Doğu'da hâkimiyet kurmak olduğunu anlayan İmparator, bütün asıllardan ve şövalyelerden vassallık yemini almayı başardı. Buna göre Haçlılar Türkler'den geri alacakları eski Bizans topraklarını imparatora teslim edecekler ve imparatorluk sınırları ötesinde kuracakları Haçlı devletçikleri de Bizans'ın yüksek hâkimiyetini tanıyacaktı. Böylece anlaşma sağlandıktan sonra, 1097 ilkbaharında imparator tarafından Anadolu yakasına geçirilen ve Pelakanon'da toplanan Haçlı ordusu önce Selçuklu başkenti İznik üzerine yürüdü. Bu sırada Sultan Kılıçarslan, Ermeni Gabriel'in elinde bulunan Malatya'yı kuşatmaktaydı. Pierre l'Ermite'in ordusuna karşı kazandığı kolay zafer sultanın Haçlı tehlikesini küçümsemesine yol açmıştı. Arkadan gelen Haçlılar'ın da devleti için büyük bir tehlike olamayacağını düşünerek yanlıya düşen Sultan, Malatya'yı zapt ederek hâkimiyetini doğuya doğru genişletmek niyetiyle hanımını, çocuklarını ve hazinesini bile İznik'te bırakarak başkentten ayrılmıştı.^[3]

Nisan ayı sonunda Pelekanon'dan ayrılan Haçlılar, İzmit Körfezi'ni dolaştıktan sonra Drakon Vadisi'nden ilerleyerek 6 Mayıs günü İznik önüne ulaştılar. Şehir, 144 kule ile güçlendirilmiş 5 km. uzunluğunda sağlam surlarla çevrilmiş olup, savunma bakımından çok iyi durumdaydı; ama

Aquensis, Albert of Aachen. *Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, nşr. ve İngilizce çev., S. B. Edgington, Oxford 2007, ı, 15-17; krş., Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1986, s. 100 vd.; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*, Ankara 1996, s. 21-23; Birsal Küçüksipahioğlu, "Türklerle Haçlılar'ın İlk Karşılaşması: Drakon Savaşı", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, İstanbul, Sa: 3, s. 43-51.

[3] Urfalı Mateos, *Vekayî-nâme*, Türkçe çev., H. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1962, s. 187, 190; krş., Demirkent, *Kılıçarslan*, s. 23 vd.

yine de böylesine büyük bir tehlike karşısında takviye kuvvetlerine ihtiyaç vardı. Sultan Kılıçarslan durumun ciddiyetini haber alınca hemen Malatya kuşatmasını kaldırıp, kuvvetlerinin bir kısmını da önden süratle başkente yardıma gönderdi. Bu öncü Türk kuvveti, ani bir saldırıyla şehre girmeyi denediyse de başarısız oldu. Bunun üzerine İznik garnizonu, Bizans kumandanı Manuel Butumites ile şehrin teslim şartlarını görüşürken, Sultan I. Kılıçarslan'ın yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Mayıs sonuna doğru şehir önüne gelen sultan, İznik'e girebilmek için, güney surları karşısına yerleşmiş olan Raymond de St. Gilles'in birliklerine hücum etti; ancak Haçlı ordusunun sayıca kendi kuvvetlerinden çok üstün olması yüzünden kuşatmayı yaramadı. Ordusunu daha fazla yıpratmadan geri çekilmeye ve Haçlılar'a karşı savaşmak için uygun bir fırsat beklemeye karar verdi.^[4]

İznik önündeki savaşta ağır kayıplara uğramış olsalar da elde ettikleri başarı Haçlılar'ın cesaretlerini artırmıştı. İznik'teki garnizonun moralini bozmak için Türk şehitlerinin kafalarını kesip mancınıklarla şehre atıyorlardı. Türkler doğrudan göle açılan batı surlarındaki kapılar sâyesinde yiyecek ve çeşitli ihtiyaçlarını temin edebildikleri sürece Haçlılar şehirdekileri aç bırakarak teslim olmaya zorlayamazlardı. Bu yüzden Haçlılar'ın yardım isteği üzerine İmparator Aleksios tarafından gönderilen hafif gemiler, Gemlik'ten arabalara yüklendikten sonra İznik'te göl kıyısına indirildi ve böylece Selçuklular'ın yardım aldığı göl yolu kesildi. Şehri Haçlılar'ın eline geçmeden önce Türkler'den teslim almak niyetinde olan İmparator, ayrıca 2000 kişilik bir kuvveti de Tatikios ile Tzitas'ın idaresinde karadan İznik önüne yolladı. Türkler, Butumites ile yeniden teslim müzakerelerine başlamak zorunda kaldılar. Böylece başkent İznik, 14 Mayıs'ta başlayan ve altı hafta süren bir kuşatmadan sonra 18/19 Haziran gecesi Bizans birliklerine teslim edildi; şehrin idaresi Manuel Butumites'e verildi.^[5]

[4] *Gesta Francorum*, s. 15; Raimundus Aquilers, *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens occidentaux* (RHC occ.), III, s. 239; İngilizce çev., H. Hill - L. Hill, *Raymond d'Aguilers, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Philadelphia 1968, s. 26; Albertus, *Historia*, II, 27; Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond the Sea. By William Archbishop of Tyre*, I, İngilizce çev., E. A. Babcock-A. C. Krey, New York 1943, s. 156 vd.; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 333 vd.; Türkçe çev., s. 325 vd.; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 190.

[5] Anna Komnena, *Alexiad*, s. 337 vd.; Türkçe çev., s. 328 vd.; *Gesta Francorum*, s. 16 vd.; Fulcherius Carnotensis, *RHC occ.*, III, s. 333 vd.; İngilizce çev., R. Ryan, *Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969, s. 82 vd.; Willermus, *Historia*, RHC occ., I, s. 119 vd.; İngilizce çev., Krey, I, s. 160 vd. Krş., Demirkent, "İznik'in Haçlılar tarafından Kuşatılması (6 Mayıs-19 Haziran 1097)", *Haçlı Seferleri Tarihi. Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, ed. Ebru Altan, İstanbul 2007, s. 21-41; Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007, s. 26 vd.; Ebru Altan, "Anadolu'da Haçlılar'a Karşı Savaş (1097-1190), *İÜEFTD*, 47 (2008), s. 80-84.

Haçlı orduları 26 Haziran'da İznik önünden ayrılıp Bizans kumandanı Tatikios'un rehberliğinde, Osmaneli-Eskişehir-Akşehir-Konya-Ereğli^[6] üzerinden Antakya'ya ulaşmak üzere yürüyüşe geçti. Haçlı liderleri Sakarya köprüsü yanındaki Osmaneli (Lefke)'ne geldiklerinde, yiyecek ve ikmal işini kolaylaştırmak için orduyu ikiye ayırdılar ve bunların bir günlük mesafe ile birbirini takip etmesine karar verdiler. Buna göre birinci grup Bohemund'un idaresinde önden yürüyüşe geçti. Raymond de St.-Gilles'in idaresindeki ikinci grup da ertesi gün yola çıkıp onların peşinden Eskişehir yakınındaki Dorylaion (Şarhöyük) istikametinde ilerledi.

Sultan I. Kılıçarslan ise İznik önünden geri çekildikten sonra Haçlılar'a karşı yeni bir savaşa hazırlanmaya başlamıştı; 30 Haziran günü, Eskişehir'in kuzeybatısındaki Sarısu Ovası'nın alçak tepelerinde pusu kurdu. Aynı gece Haçlı ordusunun Bohemund'un idaresinde önden ilerlemiş olan birinci grubu da ovaya ulaştı. Ertesi sabah gün doğar doğmaz (1 Temmuz 1097) aniden hücumla geçen Türkler, savaş taktiklerine uygun olarak, Haçlı karargâhını her yönden kuşatıp oklar yağdırmaya başladılar; bu saldırılar dalgalar halinde yıldırım hızıyla tekrarlandı. Daha önce hiç karşılaşmadığı bu savaş taktiği karşısında şaşırان Bohemund, adamlarıyla beraber karşı koymaya çalıştı; bir yandan da haberci gönderip Raymond de St. Gilles'in kumandasındaki ikinci grubu süratle yardıma çağırdı. Yeni gelen kuvvetleri görünce şaşırان Türkler, iki grubun birleşmesini önlemediler. Le Puy piskoposunun idaresindeki birlikler de sürpriz bir şekilde birdenbire arkadan saldırınca Selçuklu ordusu kargaşa içine düştü. Türkler, Haçlılar'ın bile takdire şayan buldukları üstün savaş kabiliyetlerine ve bütün çabalarına rağmen bu orduların sayıca üstünlüğüne mağlup olmuşlardı.^[7] Nitekim bu savaşta yer alan bir Haçlı yazarı eserinde şöyle yazmıştır: "Türkler'in metanet, kahramanlık ve savaş kabiliyetlerini kim tasvir edebilir?... Eğer Türkler Hristiyan olsalardı kudret ve cesaret bakımından kimse onlarla boy ölçüşemezdi".^[8]

[6] Haçlı ordusunun Anadolu'daki yürüyüşü için bkz., Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, 243 (2001), s. 572 vd.; Altan, "I. Haçlı Seferi (1096-1099) ve Anadolu", *Sosyoloji Yılığ-Kitap 12, Semavi Eyice'ye Saygı. Tarihle Doğu-Batı Çatışması*, İstanbul 2005, s. 298-305.

[7] *Gesta Francorum*, s. 18 vd.; Fuchierius, *History, RHC occ.*, III, 334 vd.; İngilizce çev., Ryan, s. 83 vd.; Raimundus, *Croisades; RHC occ.*, III, s. 240; İngilizce çev., s. 27 vd.; krş., Runciman, *Haçlı Seferleri*, I, s. 142 vd.; John France, *Victory in the East, a Military History of the First Crusade*, Cambridge 19962, s. 169 vd.; Demirkent, *Kılıçarslan*, s. 28 vd.; Altan, "Anadolu'da Haçlılar'a Karşı Savaş", s. 84-87; Küçükspahioğlu, "Sultan I. Kılıçarslan'ın Eskişehir Yakınında Haçlılar'a Karşı Büyük Mücadelesi: Dorylaion Savaşı (1 Temmuz 1097)", *Tarih ve Uygurlık İstanbul Dergisi*, Sa: 4, s. 135-144.

[8] *Gesta Francorum*, s. 21.

Böylece İznik önünde ve Dorylaion'da Haçlılar'la iki kez meydan savaşına giren ama başarı sağlayamayan Selçuklular, böylesine büyük orduların ancak uzaktan düzenlenen vurkaç türü saldırılarla hırpalandıktan sonra kademeli olarak imha edilebileceğini anladılar ve savaş taktiklerini buna göre belirlediler. Buna uygun olarak sultan, Haçlı ordusunun yürüyüş koşullarını zorlaştırarak güçlerini kırmak için onların geçeceği yollar üzerindeki su kaynaklarını kullanılmaz hale getirtti, kuyuları doldurttu veya içine hayvan leşleri attırdı; tarlalardaki ürünleri ve otları yaktırdı, şehirleri de boşalttı. Böylece geçtikleri yerlerde ne yiyecek ne de su bulabilen Haçlılar perişan oldular. Bu arada hızlı hareket kabiliyetine sahip Türk birlikleri, yaptıkları sürpriz hücumlarla da onlara büyük kayıplar verdirip yıpratmaya devam etti. Bu şekilde Haçlılar ağır kayıplara uğrasalar da her şeye rağmen Anadolu'yu geçmeyi başardılar.^[9]

Ağustos ortasında Türkler tarafından tamamen boşaltılmış olan Konya'ya varan Haçlılar, Meram'da birkaç gün dinlendikten sonra Ereğli (Herakleia)'ye doğru yeniden yürüyüşe geçtiler. Bu arada Sultan Kılıçarslan, Danişmendli Beyi Gümüştegin ve Kayseri Selçuklu Beyi Hasan ile birlikte, Ereğli yakınında tekrar Haçlılar'ın karşısına çıktıysa da bir meydan savaşına girmeyi göze alamayınca kuzeye çekilmek zorunda kaldı. Haçlı ordusu Ereğli'de bulunduğu sırada önce Norman reisi Bohemund'un yeğeni Tankred, ardından da Godefroi de Boullion'un kardeşi Baudouin yanlarında bulunan kuvvetlerle beraber ana ordudan ayrılmış Çukurova (Kilikya)'ya indiler. Haçlı liderleri arasındaki hâkimiyet mücadelesi ilk kez burada kendini gösterdi. Baudouin daha İznik önündeyken tanışıp hizmetine aldığı Bagrat adındaki bir Ermeni'nin telkiniyle bu kavmin yaşadığı topraklarda hâkimiyet kurmayı planlamıştı. Böylece, Tankred Türkler'in elinde bulunan Tarsus, Adana, Misis şehirlerini zapt ettiyse de arkadan daha büyük kuvvetlerle gelen Baudouin bu şehirleri ondan zorla teslim aldı.^[10] Fakat akabinde Baudouin Kilikya'da kalmaktan vazgeçip daha uygun koşulların bulunduğu Fırat bölgesine gitmeye karar verdi. Zira Urfa'nın Ermeni hâkimi Thoros onu yanına çağırarak, manevi oğlu olmasını ve müşterek hâkim sıfatıyla şehrin idaresini kendisiyle paylaşmasını teklif etmişti. Urfa, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra kardeşi Tutuş'un hâkimiyetine geçmiş, Tutuş da buradaki Ermeni halkın idaresini Thoros adında birine vermişti. Ancak Thoros, Tutuş'un ölümünden sonra Urfa'ya el koymuştu; şimdi Türkler'e karşı bağımsızlığını

[9] Selçuklular'ın Haçlılar'a karşı strateji ve taktikleri hakkında krş., Altan, "Anadolu'da Haçlılar'a Karşı Savaş, s. 87 vd.

[10] Mehmet Ersan, "Haçlı Seferi Sırasında Kilikya (Çukurova)'nın Haçlılar'ın Eline Geçmesi", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri 26-27 Mayıs 1997 Bildiriler*, İstanbul 1998, s. 65-72; aynı yazar, "I. Haçlı Seferine Katılan Asiller Arasında Cereyan Eden Mücadeleler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2 (2000), s. 31 vd.

koruyabilmek için Haçlıları kurtarıcı olarak görüyordu; ama Baudouin'in niyeti Ermeniler'e yardım değildi. Nitekim Baudouin 6 Şubat'da Urfa'da müşterek hâkim sıfatıyla iş başına geçtikten kısa süre sonra Thoros'u öldürterek şehre tek başına hâkim oldu. Böylece I. Haçlı Seferi sırasında, ilk Haçlı devleti Urfa'da kurulmuş oldu (10 Mart 1098).^[11]

Bu arada Ereğli'den Kayseri yönünde ilerlemeye devam eden ana Haçlı ordusu ise Eylül ayının sonlarında, Türkler tarafından terk edilmiş olan şehre vardı. Buradan güneydoğuya yönelen Haçlılar, Ermeniler'in yaşadığı Göksun (Keysûn) ve Maraş şehirlerinden geçip güneye, Antakya'ya doğru yollarına devam ettiler. Antakya bu sırada Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'a bağlı olup onun adına Yağısıyan tarafından idare ediliyordu. Bütün Hristiyanlar için çok önemli bir yer olan Antakya manevi değerinin yanı sıra stratejik yönden de göz ardı edilemezdi. Haçlı ordusu bölgeye geldiği sırada birbirleriyle mücadele halinde olan Suriye bölgesindeki Selçuklu melik ve emirleri hemen birlik olup onları engellemeye çalışmadılar. Böylece Haçlılar ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Antakya'ya doğru ilerleyip 20 Ekim 1097'de şehir önüne ulaştılar.

Antakya, 400 kule ile donatılmış 12 km. uzunluğunda sağlam surlarla çevrili olup savunma açısından iyi durumdaydı, yiyecek sorunu da yoktu; ama savunma için yeterli asker mevcut değildi. Antakya Vâlisi Yağısıyan, Haçlılar'ın gelişinden önce Haleb Meliki Rıdvan, Dımaşk Meliki Dukak, Humus (Hıms) Emiri Cenâhüdevle ve Musul Vâlisi Kürboğa'dan acil yardım istemişti. Aralık ayı ortalarında Dukak, atabeyi Tuğtegin ve Yağısıyan'ın oğlu Şemsüdevle ile beraber Antakya'ya yardım için güçlü bir orduyla harekete geçti. Ancak el-Bâra Köyü yakınlarında Haçlılar'la karşılaşan bu ordu yenilgiye uğradı (31 Aralık). Antakya'yı kurtarma girişimi başarısızlığa uğrayan Dukak, daha sonra Büyük Selçuklu Sultanı Berkıaruk tarafından Musul Vâlisi Kürboğa'nın kumandasında Antakya'ya yardıma gönderilen birleşik orduya katıldı. Haleb Meliki Rıdvan ise gerek kardeşi Dukak ile rekabeti gerekse üvey babası Cenâhüdevle'ye olan husumeti yüzünden bu orduda yer almadı.^[12]

Aylar süren kuşatmadan bir sonuç alamayan Haçlılar, kuşatma uzadıkça ve kış soğukları başlayınca gittikçe zor duruma düştüler. Şehir önünde pek çok kişi açlıktan ve salgın hastalıktan öldü; pek çok kişi de kuşatmayı

[11] Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146)*, I, Ankara 1987, s. 1 vd.; Ersan, *Selçuklular Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 47 vd.

[12] Altan, *Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi. Kuruluş Dönemi (1098-1112)*, İstanbul 2014, s. 68 vd.; Suriye Selçuklular'ının Haçlılar'a karşı tutumu hakkında bkz., Altan, "Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılar'la İlişkileri", *TYB Akademik Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi. Osman Turan ve Selçuklular*, Sa: 12 (2014), s. 51-63.

terk edip ayrılmaya başladı. Bu arada Antakya'yı kendi egemenliği altına almak düşüncesinde olan Bohemund'un entrikaları sonucunda İmparatorun temsilcisi Tatikios da karargâhtan ayrıldı. Bu koşullarda Büyük Selçuklu Sultanı Berkjaruk (1092-1104)'un Antakya'ya yardım için Musul Vâlisi Kürboğa'nın idaresinde büyük bir ordu gönderdiğine dâir haberler Haçlılar'ı iyice endişeye düşürdü. Ancak Musul'dan yola çıkan ve önce Urfa'yı almak isteyen Kürboğa, başarısız olan kuşatma yüzünden burada üç hafta kaybetti. Bu durum Antakya önünden perişan durumda olan Haçlılar'a zaman kazandırarak onları felaketten kurtardı.

Bu arada şehrin ancak ihanet yoluyla ele geçirilebileceğini anlayan Bohemund, "İki Kızkardeş" Kulesi'nin kumandanı Fırûz ile anlaşmayı başardı; Ermeni asıllı bir mühtedi olan Fırûz kısa süre önce, erzak istifçiliği suçundan dolayı Yağsıyan tarafından para cezasına çarptırılmış olup şimdi bunun intikamını almak peşindeydi. Böylece 9 ay süren zorlu kuşatmanın ardından, Fırûz'un ihaneti neticesinde Antakya Haçlılar'ın eline geçti ve şehirdeki bütün Türkler katledildi (3 Haziran 1098). Yağsıyan ise kaçarken bir dağ patikasında atından düşüp yaralandı ve Ermeniler'in eline esir düştü. Ermeniler, Yağsıyan'ın kesik başını Bohemund'a getirerek büyük mükâfat aldılar. Ancak Yağsıyan'ın oğlu Şemsüddевle topladığı kuvvetlerle şehrin yukarısındaki iç kaleye çekilmeyi başardı ve savunmaya devam etti.

Kürboğa ise nihayet 7 Haziran'da Antakya önüne gelerek Haçlıları kuşatma altına aldı. Hem Kürboğa'nın yarattığı korku hem de açlık yüzünden ümitsizliğe kapılan Haçlılar, surlardan sarkıttıkları iplerle şehirden kaçmaya devam ediyorlardı. İç kaleyi de henüz ele geçirememiş olan Haçlılar, İmparatorun yardıma gelmesini bekliyorlardı. Fakat Antakya surları önünden kaçan Etienne de Blois, Anadolu'da rastladığı İmparatora kuşatmanın ümitsiz olduğunu söyleyince Aleksios da geri dönmüştü. Bu arada Kürboğa'nın durumu da gittikçe zorlaşmıştı. Melik Ridvan söz verdiği halde gelmemişti; Dukak, Fâtımî saldırısından korktuğu için Dimaşk'a geri dönmek istiyordu; bazı emirler arasında da geçimsizlik vardı. Kürboğa'nın otoritesini devam ettirmek için zaman zaman sert davranması orduda hoşnutsuzluk yaratıyordu. Böylece büyük sayıda gruplar ordudan ayrılıp ülkelerine dönmeye başlayınca Kürboğa'nın kuvveti zayıfladı. Sonunda Haçlılar 28 Haziran'da şehirden çıkıp Kürboğa'nın üzerine yürüdüler. Kürboğa'nın ordusundaki emirler ve beyler böyle bir durumda bile birlik ve beraberlik içinde kalamadılar; hatta Haçlılar'a karşı kazanılacak zaferin Kürboğa'yı çok fazla güçlendireceğini düşünerek savaşın en şiddetli yerinde çekip gittiler. Kürboğa sonunda yenilgiyi kabul etmek zorunda kalınca Türk garnizonu mecburen iç kaleyi de Haçlılar'a teslim

etti. Böylece Türkler Antakya'yı kesin olarak kaybederken bu, Haçlılar için beklenmedik, şaşırtıcı bir zafer oldu; bunun mucizeler sayesinde gerçekleştiğine inandılar. Fakat şahsî ve politik çıkarları doğrultusunda hareket eden Müslümanlar için bu sonuç kaçınılmazdı.^[13]

Bundan sonra Antakya'nın hâkimiyeti konusunda özellikle Raymond ve Bohemund arasında devam eden tartışmalar Bohemund'un lehine sonuçlandı. Aslında Bizans ile yaptıkları anlaşmaya göre şehrin İmparator Aleksios'a teslim edilmesi gerekiyordu. Fakat Bohemund, Antakya'ya hâkim olarak burada kendisine bir devlet kurdu. Bu, I. Haçlı Seferi sırasında Doğu'da kurulan ikinci Haçlı devleti oldu. Haçlılar'ın bundan sonraki hedefi ise Kudüs'tü.

I. Haçlı Seferi ordularının Anadolu'dan geçişi Selçuklular için büyük bir darbe oldu. Selçuklu başkenti İznik'ten sonra Adalar Denizi ve Marmara kıyılarına kadar ulaşan topraklar da yeniden Bizans'ın eline geçti. Sultan Kılıçarslan'ın Haçlılar ile meşgul olmasını fırsat bilen İmparator Aleksios, Batı-Anadolu kıyı bölgelerini de ele geçirmek için bir ordu ve donanma gönderdi. Böylece Türkler Menderes Vadisi'nden Bolvadin ve Akşehir'e kadar çekilmek zorunda kaldılar. Selçuklu Devleti'nin Batı sınırı Eskişehir-Antalya hattına kadar gerilemiş oldu. Kılıçarslan İznik yerine Konya'yı başkent yaptı ve Anadolu'da yeniden toparlanma ve yerleşme süreci başladı. Çukurova'nın kaybı ise Toroslarda oturan Ermeniler'in zamanla bu bölgeye yerleşmelerine ve burada bir Ermeni krallığı kurmalarına imkân verdi.

Öte yandan Norman lider Bohemund, Antakya'ya el koyduktan sonra sınırlarını doğuya doğru genişletmek için Melik Rıdvan'a bağlı topraklara akınlar düzenlemeye başladı. Haleb Selçuklu Melikliği'nin Urfa ve Antakya Haçlı devletleri arasında kalan toprakları sürekli Haçlı istilasına maruz kaldı. Rıdvan, Haleb bölgesindeki el-Cezr, Zerdana ve Sermin'i ele geçirip Efâmiye (Apamea) civarını tahrip eden Bohemund'a karşı harekete geçmek zorunda kaldı. Fakat Kellâ'da yapılan savaşta ordusu büyük bir ordusu yenilgiye uğradı; içlerinde emîrlerin de bulunduğu 500 asker esir düştü (5 Temmuz 1100). Bunu takiben Kefertâb, el-Hâzır ve Haleb'in

[13] Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılması ve zaptı hakkında bkz., *Gesta Francorum*, s. 28 vd.; Raimundus, *Croisades*; *RHC occ.*, III, s. 241 vd.; İngilizce çev., s. 30 vd.; Fulcherius, *History*, İngilizce çev., Ryan, s. 92 vd.; İbnü'l-Kalânişî, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, H. A. R. Gibb, London 1932, s. 44 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, Türkçe çev., A. Özyayın, İstanbul 1987, s. 228 vd.; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 191 vd. Krş., Runciman, *Haçlı Seferleri*, I, s. 164 vd.; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 38 vd.; France, *Victory*, s. 197 vd.; Abdülkerim Özyayın, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *İÜFTD*, Sa: 36, s. 410-418; Thomas Asbridge, *The First Crusade*, Oxford 2004, s. 153 vd.; Altan, *Antakya*, s. 60 vd.

batisındaki bölgenin büyük kısmı Haçlılar'ın eline geçti. Böylece Bohemund'un Güneydoğu sınırındaki durumu Selçuklular aleyhine güçlendi. Ardından Haleb'i ele geçirmek üzere hazırlıklara başlayan Bohemund, Galilaea Prinkepsi Tankred ile beraber Haleb yakınlarına kadar ilerleyip Kuvayk Çayı kıyısında ordugâh kurdu. Fakat bu sırada Danişmendli Emîri Gümüştegin tarafından kuşatılan Malatya'nın Ermeni hâkimi Gabriel kendisinden yardım isteyip karşılığında şehri vaat edince Bohemund, Haleb'i kuşatma planından vazgeçti.^[14]

Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak da Suriye ve Filistin'de yerleşen Haçlılar'a karşı koymaya çalıştı. Sınırlarını Ürdün Nehri'nin doğusuna doğru genişletme çabası içinde olan Kudüs'ün ilk Haçlı hâkimi Godefroï de Bouillon, Tankred ile beraber Taberiye Gölü'nün doğusunda oldukça verimli ve zengin topraklara sahip olan bölgeyi yağma ve işgal etmek üzere harekete geçti (Mayıs 1100). Cavlân içlerine kadar uzanan akından sonra artçıların başında geri dönmekte olan Tankred, Dımaşk atlı kuvvetlerinin saldırısına uğradı; birçok adamını ve ele geçirdiği ganimeti kaybettikten sonra güçlkle kurtuldu. Tankred, bunun intikamını almak için Dımaşk'a bağlı topraklara ard arda öyle şiddetli akınlar düzenledi ki, Dukak para teklif ederek barış istemek zorunda kaldı. Tankred ise Dımaşk'a altı şövalyeyi elçi olarak gönderip Dukak'ın Dımaşk'ı teslim etmesini ve Hristiyan olmasını şart koştu. Buna çok sinirlenen Dukak da elçilere aynı şekilde davrandı ve sağ kalmak istiyorlarsa Müslüman olmaları gerektiğini söyledi. Şövalyelerden biri Müslüman olup kurtulurken diğerleri öldürüldü. Bunun üzerine Tankred yeniden Dımaşk Melikliği'ne bağlı topraklara hücum ederek iki hafta süreyle Cavlân bölgesini yağmalayıp tahrip etti. Selçuklu meliki ise buna karşı koyacak hiçbir girişimde bulunamadı.^[15]

C. 1101 YILINDA ANADOLU'YA GİREN HAÇLI ORDULARI

Bunu takip eden süreçte Selçuklular, dalgalar halinde gelen yeni Haçlı ordularına karşı Anadolu'daki topraklarını korumak için mücadele etmek zorunda kaldılar. 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ün zaptının Avrupa'da uyandırdığı büyük heyecan neticesinde, yeni kurulan krallığa insan gücü sağlamak için 1101 yılında üç büyük Haçlı ordusu ayrı ayrı hareket

[14] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, RHC or., III, s. 588 vd.; Türkçe çev., A. Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521= 1055-1127)*, Ankara 2014, s. 98 vd.; İbnü'l-Kalânîsî, *Damascus*, s. 49 vd.; Albertus, *Historia*, VII, 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 248; Anonim *Süryânî Vekayinâmesi*, İngilizce çev., A. S. Tritton, *The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle*, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1933, s. 74; kırs., Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989, s. 192 vd.

[15] Albertus, *Historia*, VII, 16-17.

geçti. Bu orduların birincisi Milano Başpiskoposu Anselm de Buis idaresindeki Lombardlar, Kont Etienne de Blois kumandasındaki Fransızlar ile Alman imparatorunun *marşalı* Konrad'ın idaresindeki Almanlardan oluşuyordu. Bu grup, 1101 yılı ilkbaharında İstanbul'a ulaştı ve İmparator Aleksios'un yardımıyla Anadolu'ya geçti. Bu sırada İstanbul'da olan Kont Raymond de St. Gilles, imparator tarafından Haçlılar'a yolda danışmanlık yapmakla görevlendirildi. Lombardlar, Bohemund'un yaklaşık yedi ay önce Dânişmendliler tarafından esir edildiğini ve şimdi Niksar'da hapis olduğunu duyunca güzergâhlarını değiştirip Anadolu'nun kuzeydoğusuna yönelmeye karar verdiler; niyetleri hem Norman lideri kurtarmak hem de bu bölgeyi de ele geçirmekti. Böylece İzmit'teki karargâhlarından ayrıldıktan sonra "Haçılar Yolu" olarak bilinen İznik-Osmaneli-Gölpazarı-Nallıhan-Ayaş üzerinden Ankara'ya ulaştılar. Haçlılar, Türkler'in boşaltmış olduğu kaleyi ele geçirip imparatorun temsilcisine teslim ettiler (23 Haziran). Ancak bundan sonra Çankırı'ya doğru ilerlerken Türkler tarafından vur kaç taktiği ile hırpalanıp gücü kırılan Haçlı ordusu, nihayet Merzifon yakınında pusuya düşürüldü. Sultan I. Kılıçarslan ve Danişmendli Beyi Gümüştegin tarafından, Halep Meliki Rıdvan ve Haran Emîri Karaca'nın da desteğiyle bu ordu imha edildi (5 Ağustos 1101) ve bölge Haçlı istilasından kurtuldu. Ordunun beşte dördünü yitiren liderler ve Bizans şehri Sinop'a sığınabilen kılıç artığı Haçlılar ise Karadeniz sahil yolundan ilerleyip güçlkle İstanbul'a döndüler. Bunlar 1102 ilkbaharında deniz yoluyla Filistin'e gittilerse de artık seferin askeri yönden bir anlamı kalmamıştı.^[16]

Resim 27:
Kudüs
kuşatmasını
gösteren bir
gravür.

[<https://goo.gl/b7mP6N>]

Sultan Kılıçarslan, Merzifon zaferinden sonra yeni bir Haçlı ordusunun Ankara üzerinden Konya'ya yöneldiğini haber aldı. Nevers Kontu II. Guillaume kumandasındaki Fransızlar oluşan bu ikinci ordu Haziran başlarında İstanbul'a varmış, önden giden Lombardlara yetişmek için aynı yolu takip ederek Ankara'ya kadar gelmişti. Fakat onların akıbeti hakkında haber alamayan Nevers kontu, Ankara'dan Konya'ya inmeye karar vermişti. Sultan Kılıçarslan ve Gümüştegin, 13 Ağustos'ta bu orduyu Konya'ya varmadan yolda yakalayıp her yönden oklarla hücum ettiler. Yol boyunca Türk hücumuna uğrayarak Konya önüne gelen Haçlılar, şehre hücum

[16] Albertus, *Historia*, VIII, 7-17; Anna Komnena, *Aleksiad*, Türkçe çev., s. 346 vd.; krş., Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, s. 33 vd.

ettillerse de şiddetli bir direnişle karşılaştılar. Konya'dan ayrıldıktan sonra üç gün boyunca yiyecek ve su bulamayan Haçlılar, Ağustos ayının kızgın sıcağında açlık, susuzluk, yorgunluktan perişan düşünce Türkler tarafından kuşatılarak kılıçtan geçirildiler. Sadece liderleri Bizans'ın Germanikopolis (Ermenek) kalesine kaçarak kurtuldu.^[17]

Nihayet Aquitaine Dükü IX. Guillaume idaresindeki Fransızlar ile Bavyera Dükü IV. Welf kumandasındaki Almanlardan oluşan üçüncü ordu, İmparatorun tavsiyesine uyarak İznik-Akşehir üzerinden ilerledi. Sultan aynı şekilde bunları yürüyüşleri sırasında yıpratmak için gerekli önlemleri almış, geçecekleri bölgeyi tahrip ettirmiş, şehirleri de boşaltmıştı. Böylece Akşehir yakınında Selçuklu topraklarına girdikten sonra zorluklarla karşılaşan Haçlılar, Türkler'in uyguladığı bu taktiğe çok kızarak Akşehir, İsmil ve pek çok kasabayı yakıp yıkarak Ereğli'ye doğru ilerlediler. Bu arada Türk atlıları da ordunun kanatlarına veya geride kalanlara, yiyecek ve su aramak için gruplar halinde ordudan ayrılanlara sürekli oklarla saldırdılar. Sonunda tükenmiş bir halde Ereğli Irmağı'na ulaşan Haçlılar burada Sultan Kılıçarslan'ın kumandasında birleşen Türk kuvvetlerinin pususuna düştüler (5 Eylül 1101); sadece ordunun liderleri ve az sayıdaki kişi Toros Dağlarına doğru kaçıp kurtulmayı başardı.^[18]

Böylece 1101 yılı Haçlı ordularına karşı kazanılan bu başarı, Türk milletinin Anadolu'daki varlığı ve geleceği açısından bir dönüm noktası teşkil etti. 1097'deki ilk Haçlı Seferi sonunda Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalan ve burada yeniden toparlanmaya çalışan Türkler, bu süreçte Haçlılardan bir darbe daha yeselerdi telafisi imkânsız zararlara uğrayabilirlerdi. Ama Türkler milli birlik ve beraberlik şuuru içinde kendilerinden sayıca çok üstün olan ordulara karşı Merzifon, Konya ve Ereğli'de kazandıkları zaferler sayesinde Haçlılar'ın Anadolu'yu ele geçirme emellerini ortadan kaldırdılar. Üstelik Suriye Müslümanları da bu suretle çok büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu.

D. HAÇLI KRALLIKLARI İLE SELÇUKLULAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Bohemund'un Niksar'daki esareti devam ederken bundan faydalanmak isteyen Sultan I. Kılıçarslan, Melik Rıdvan ile anlaşarak Antakya üzerine bir sefer düzenlemeye karar verdi. Böylece Antakya'yı kurtarmak

[17] Albertus, *Historia*, viii, 28; krş., Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", s. 44 vd.

[18] Albertus, *Historia*, viii, 36-40; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 217 vd.; Anonim Süryânî, s. 74 vd. Krş., Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", s. 50 vd. 1101 Yılı Haçlı Seferleri hakkında ayrıca krş., Demirkent., *Kılıçarslan*, s. 34 vd.; Altan, "Anadolu'da Haçlılar'a Karşı Savaş", s. 97-100.

üzere harekete geçen ve Maraş'a kadar ilerleyen sultan, Haleb'e elçi göndererek sefer sırasında askerlerinin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanmasını istedi (1103). Ancak Danişmendli Beyi Gümüştegin'in Bohemund'u 100.000 altın fide karşılığında serbest bırakması üzerine geri döndü. Bu yüzden, rakip de olsalar 1101 yılında Haçlılar'a karşı işbirliği yapmış olan iki Türk hükümdarının arası açıldı.^[19]

Resim 28:
Haçlılar'ın
Antakya
kuşatmasını
gösteren bir
gravür.

[https://goo.
gl/7e8dja]

Bunu takiben, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki taht kavgaları yüzünden İslâm dünyasında karışıklıklar devam ederken, Urfa ve Antakya Haçlıları beraberce 1103 yılı boyunca Müslüman topraklarına arka arkaya akınlar düzenlediler; bu sırada Haleb bölgesindeki Müslimiye'yi zapt edip, birçok kişiyi öldürdüler. Haçlılar'a karşı savunma durumunda kalan Melik Rıdvan, onlarla bir anlaşma yaparak esir düşen Müslümanların 7000 dinar ve 10 at karşılığında serbest bırakmasını sağladı.^[20]

Urfa ve Antakya Haçlıları, 1104 yılında daha büyük bir teşebbüsle bulundular; bu kez Suriye bölgesinin İran ve Irak'taki Müslümanlarla bağlantısını kesmek niyetiyle harekete geçtiler. Antakya Prinkepsi Bohemund ile Urfa Kontu II. Baudouin, Musul-Haleb bağlantısını kesmek için iki Müslüman bölgeyi birleştiren yol üzerindeki Harran şehrini hedef aldılar. Harran'ı ele geçirirlerse Musul ve el-Cezîre'ye bile sefer düzenleme imkânı bulur ve topraklarını daha doğuya doğru genişletebilirlerdi. Ancak Selçuklular'ın Musul Vâlisi Çökürmüş ile Mardin Emîri Artuklu Sökmen, Harran yakınında Belih Irmağı kıyısındaki savaşta (7 Mayıs 1104) Haçlıları kesin bir yenilgiye uğratarak onların doğuya doğru genişleme gayretine büyük bir darbe indirdiler. Üstelik Urfa Kontu II. Baudouin du Bourg ve kuzeni Tell-Başîr hâkimi Joscelin de Courtenay Türkler'e esir düştüler. Ancak savaştan sonra iki Türk beyinin arası açılınca Türkler, daha bu tarihte Urfa'yı geri alma fırsatını kaçırdılar.^[21] Sökmen'in Mardin'e dönmesi

[19] İbnü'l-Kalânîsi, *Damascus*, s. 59; Demirkent, "Antakya Prinkepsi Bohemund'un Esir Alınması, Niksar'da Hapsedilmesi ve Serbest Bırakılması (1100-1103)", *Haçlı Seferleri Tarihi. Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, s. 116-119; Altan, *Antakya*, s. 136-140.

[20] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, *RHC or.*, III, s. 591 vd.; Türkçe çev., s. 103.

[21] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 303/*The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil*, İngilizce çev., D. S. Richards, Part 1, Farnham-Surrey 2010, s. 79; Willermus, *Historia*, *RHC occ.*, I, s. 443 vd.; İngilizce çev., s. I, s. 456; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 223; Anonim Süryânî, s. 78; krş., Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 33 vd.;

üzerine Çökürmüş, kendi kuvvetleriyle önce 19 Mayıs-2 Haziran 1104'te, sonra da 1105 yılında Urfa'yı iki kez kuşattı, ama başarılı olamadı. Ardından Sultan I. Kılıçarslan'ın 1106'daki Urfa kuşatması da sonuçsuz kaldı.^[22]

Haleb Meliki Rıdvan, Franklar'ın uğradığı bu büyük yenilgiden faydalanarak işgal altındaki stratejik noktaları geri almak için Haçlılar'a karşı harekete geçme imkânı buldu. el-Cezr, el-Fûa, Sermin, Maarret Masrîn ve diğer birçok kasaba Haleb birlikleri tarafından kuşatılıp ele geçirildi, çok sayıda kişi de esir alındı. Maarretünnu'mân, Kefertâb, Latmîn, el-Bâra'daki Frank garnizonları da kaçtı. Antakya savunması açısından adeta kalkan konumunda bir kale olan Artah'ın Ermeni ahalisi, Haçlılar'ın baskısından ve zulmünden kurtulmak istediğinden burası da Haleb birlikleri tarafından kolayca geri alındı. Bohemund, Melik Rıdvan'ın akınları Demir Köprü'ye kadar ulaşan akınlarına karşı koyamadı. Böylece Selçuklular, Haleb bölgesinde Hab dışındaki bütün önemli mevkiileri Haçlılardan geri aldılar. Fakat Rıdvan, kardeşi Melik Dukak'ın ölümü (Haziran 1104) ve oğulları arasında başlayan taht kavgaları sebebiyle Haleb bölgesindeki faaliyetine son verip Dimaşk'a hâkim olmak için ordusuyla oraya yöneldi.^[23]

Harran Savaşı'ndan sonra hem Bizans'a hem de Türkler'e karşı mücadele etmek zorunda kalan Bohemund, asker toplamak üzere İtalya'ya döndü. 1105 yılında ikinci kez naip olarak Prinkepsliğin idaresini üzerine alan Tankred, hemen Selçuklular'a karşı harekete geçti; ilk hedefi stratejik öneminden dolayı Artah'ı geri almaktı. Bölgedeki tüm Frankları yardıma çağıran Tankred Maraş, Urfa, Tell-Bâşir ve Antakya'dan 1000 atlı ve 9000 piyade olmak üzere 10.000 kişilik kuvvet topladıktan sonra Artah üzerine yürüyüp şehri kuşattı. Bunun üzerine Rıdvan, çok sayıda süvari ve 3000'i gönüllü olmak üzere 7000 piyadeden oluşan ordusuyla Tankred üzerine yürüdü. Tankred yaklaşan Selçuklu ordusunun kalabalık olduğunu görünce elçi gönderip barış teklifinde bulunduyorsa da Rıdvan bunu reddetti. Böylece her iki ordu 20 Nisan 1105'te Artah yakınında karşı karşıya geldi. Bozguna uğrayan Melik Rıdvan Haleb'e çekilirken Artah'ı geri alan Tankred, kaçanları takip ederek Haleb'e kadar uzanan bir yağma akını düzenleyerek çok sayıda esir ve ganimet elde etti. Artah yenilgisi Haleb Melikliği için bir felaket niteliğindeydi; Antakya ile Haleb arasındaki her yer istila tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.^[24]

Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyâsî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI, 103 (1962), s. 515 vd.; Demirkent, *Urfa*, I, s. 87 vd.

[22] Bkz., Demirkent, *Urfa*, I, s. 100 vd.

[23] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, *RHC or.*, III, s. 592 vd.; Türkçe çev., s. 104 vd.; İbnü'l-Kalânîsî, *Damascus*, s. 69.

[24] İbnü'l-Kalânîsî, *Damascus*, s. 69 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 318; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, *RHC or.*, III, s. 593 vd.; Türkçe çev., s. 106; Albertus, *Historia*, IX, 47; Radulfus, *RHC occ.*, III, s. 714 vd.; İngilizce çev., B. S. Bachrach-D. S. Bachrach, *Gesta Tancredi*

Böylece Tankred, bu zafer sâyesinde, Harran savaşının ardından kaybedilmiş olan şehir ve kaleleri geri almış oldu. Büyük tehdit altında kalan Melik Rıdvan Artuklu İlgazi, İspehbüd Sabâve ve Sincar Emîri Arslantaşoğlu Alpî ile Haçlılar'a karşı ittifak kurmayı başardı. Ancak müttelikler, bir süre önce Sultan Berkıyaruk tarafından Bağdat şâhneliğinden alınmış olan İlgazi'nin teklifi üzerine, önce Musul Vâlisi Çökürmüş'ün idaresindeki toprakları ele geçirmeye karar verdiler; böylece önce Nusaybin kuşatıldı (Mayıs 1106). Çökürmüş, Rıdvan'a Haçlılar'a karşı yardım vaadinde bulunup kuşatmanın kaldırılmasını sağladıysa da vaatleri boş çıktı. Neticede Rıdvan'ın Haçlılar'a karşı kurduğu bu Müslüman ittifakı hiçbir başarı elde edemeden dağıldı.^[25]

1108 yılında ise şahsî çıkarlar uğruna bu kez Müslüman-Haçlı ittifaklarının kurulduğunu görüyoruz. Harran Savaşı'ndan sonra Urfa'nın idaresi Antakya'ya bağlanmıştı. Dört yıldan beri Urfa'yı Tankred adına kuzeni ve eniştesi Richard de Salerne idare ediyordu. Tankred, Urfa kontu geri dönünce şehri ona iade edeceğine dâir Bohemund'a söz vermişti; ama elindeki bu gelir kaynağından vazgeçmeyi hiç istemiyordu. Bu yüzden Urfa Kontu II. Baudouin esaretten kurtulduktan sonra Urfa'da yeniden hâkimiyet kurmak için Tankred'e karşı savaşmak durumunda kalmıştı (1108)^[26]. Bunu takiben aralarındaki husumet devam eden bu iki Haçlı lideri, Müslüman melik ve emîrlerle ayrı ayrı ittifak kurup, iki Müslüman hâkim arasındaki mücadeleye farklı saflarda katıldılar. Kont Baudouin, Urfa'da yeniden hâkimiyet kurduktan sonra, kendisini serbest bırakan Musul Vâlisi Çavlı ile yapmış olduğu anlaşmaya uygun olarak vaad etmiş olduğu fidyeyi teslim etti, birçok Müslüman esiri serbest bıraktı; hatta Çavlı'nın adamlarının Serûc'ta sefalet içinde olan 300 kadar Müslümanlara yardım edip şehirdeki mescitleri tamir ettirmesine de izin verdi. Haçlı kontu ile Emîr Çavlı arasındaki bu dostluk ve ittifak, Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan tarafından endişeyle karşıladı. Çavlı, Musul'u kendisinden alıp Mevdûd'a vermek isteyen Muhammed Tapar'a karşı Irak'ta tutunamayacağını anlayınca, Suriye'ye yönelip orada hâkimiyet kurmaya karar vermişti. Böylece Çavlı, şimdi Fırat kavsinde harekâta bulunarak Rıdvan'a bağlı araziye tehdit ediyordu. Bunun üzerine Rıdvan Baudouin'in fidesinin bir kısmını Tell-Bâşir'den Çavlı'ya götürmekte olan 90 Haçlı askerini baskına uğratarak paraya el koydu, Haçlılardan bir kaçını da esir aldı. Buna mukabil Çavlı da Fırat kenarında Rıdvan'a ait olan Bâlis şehrine hücum etti ve 5 gün süren kuşatmadan sonra şehir ele geçirip yağmaladı (22 Eylül 1108).^[27]

of Ralph of Caen, Hampshire 2005, s. 170 vd. Krş., Claude Cahen, *La Syrie du Nord*, Paris 1940, s. 239 vd.; R. L. Nicholson, *Tancred*, Chicago 1940, s. 154-156; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 42 vd.; Sevim, *Suriye*, s. 198 vd.; Altan, *Antakya*, s. 170-173.

[25] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 326 vd. Krş., Sevim, *Suriye*, s. 200 vd.

[26] Bkz., Demirkent, *Urfa*, I, s. 119 vd.

[27] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 370 vd.

Böylece Rıdvan, kendisine bağlı toprakları işgale başlayan Çavlı'yı Haçlılardan daha büyük bir tehlike olarak gördüğü için ona karşı Tankred ile işbirliği yapmayı doğru buldu. Rıdvan derhal Antakya hâkimine bir mektup yazarak Çavlı'nın Haleb'i ele geçirmek niyetinde olduğunu ve eğer bunu başarırsa Haçlılar'ın da Suriye'deki varlıklarının sona ereceğini bildirip ona karşı işbirliği teklif etti. Bu çağrıya olumlu cevap veren Tankred, Çavlı'yı Suriye bölgesinden uzaklaştırmak için 1500 kişilik bir kuvvetle Antakya'dan yola çıktı. Rıdvan da 600 süvariye Tankred'in emrine gönderdi. Bunun üzerine Çavlı da Urfa kontunu yardıma çağırdı ve fidenin geri kalan kısmından da vazgeçtiğini bildirdi. Kont II. Baudouin intikam alma fırsatını kaçırmamak için hemen Tell-Bâşir Senyörü Joscelin ile birlikte harekete geçip Menbic önlerinde Çavlı'ya katıldı.^[28] Bu suretle Tell-Bâşir yakınında Müslümanlarla Haçlılar'ın yine Müslümanlarla Haçlılar'a karşı savaşı, politik amaçlı çıkarlara dayanan İslâm-Haçlı işbirliğinin ilk örneğini teşkil etti (Ekim/Kasım 1108). Başlangıçta Antakya kuvvetleri geri püskürtülürken savaşın gidişatı bir anda değişti. Zira tam bu sırada Çavlı'nın ordusundaki Bedeviler, kendi safılarından Baudouin ve Joscelin'in yedekte bulundurdıkları atları fark edince çalıp kaçtılar. Onların kaçtığını gören diğer askerler de savaşı terk ettiler. Böylece savaşın talihi Çavlı ve Hristiyan müttefiklerinin aleyhine dönünce Çavlı önce Rahbe'ye çekildi, sonra Muhammed Tapar'ın yanına dönerek af diledi. Sultan da onu affederek kendisine Fars bölgesinin vâililiğini verdi. Melik Rıdvan ise Tankred'in sâyesinde Çavlı'nın Suriye'ye hâkim olma girişimine engel olmuştu. Fakat Baudouin-Joscelin-Çavlı ittifakı gibi Tankred-Rıdvan ittifakı da uzun ömürlü olmadı. Tankred kazandığı zaferden sonra Antakya'ya döndü. Bir süre sonra tekrar birleşen Haçlılar, Suriye sahillerinde Müslümanlar aleyhine yeniden faaliyete geçtiler.^[29]

Büyük Selçuklu Devleti'ndeki iç mücadeleler sebebiyle İslâm dünyasında Haçlılar'a karşı cihad ortamının doğuşu ancak 1110 yılında mümkün olmuştu. Bu arada Haçlılar'a karşı münferit olarak yürütülen mücadeleler sırasında bazı önemli başarılar kazanılsa da istilayı önlemek mümkün olmamıştı. 1105 yılında devlete tek başına hâkim olunca öncelikle merkezî otoriteyi yeniden tesis etmek için uğraşan Sultan Muhammed Tapar, nihayet ülkede huzur ve istikrarı sağladıktan sonra Haçlılar'a karşı cihad hareketini başlatma imkânı buldu. 1110 yılı başlarında, Muhammed Tapar'ın emriyle hazırlıklara başlayan Musul Vâlisi Mevdûd b. Altuntegin ile Meyyâfârikîn

[28] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 372.

[29] Tell-Bâşir Savaşı hakkında bkz., Willermus, *Historia*, Krey, I, s. 474; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 234 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 372 vd. Anonim Süryanî, s. 82; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 348 vd.; krş., Demirkent, *Urfa*, I, s. 119-125; Altan, *Antakya*, s. 187-192. Ayrıca Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 92-94; Nicholson, *Tancred*, s. 172-178; Sevim, *Suriye*, s. 209 vd.; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008, s. 92-94.

Emîri Ahlatşâhlardan Sökmen el-Kutbî kuvvetleriyle birlikte Cezîre-i İbn Ömer (Cizre)'de bir araya geldiler. Burada civardaki diğer vâililer, çok sayıda gönüllü kuvvetler, ayrıca Mardin Hâkimi Artukoğlu İlgazi de Türkmenler'den oluşan büyük bir kuvvetle Selçuklu ordusuna katıldı. Öncelikle, Büyük Selçuklu Devleti ile Suriye arasına bir kama gibi giren Urfa Kontluğu'nun hedef alınmasına karar verildi. Mevdûd'un kumandasındaki birleşik ordu Nisan ayında topluca harekete geçerek Mayıs'ın ilk haftasında Urfa önüne ulaştı ve şehri her yönden kuşatarak dışarıyla bağlantısını kesti. Urfa Kontu II. Baudouin, bu sırada Beyrut'u kuşatan Kudüs Kralı I. Baudouin'e haber göndererek yardım istedi. Beyrut'u ele geçirdikten (27 Mayıs 1110) sonra Haziran başlarında kuvvetleriyle Urfa'ya gitmek üzere yola çıkan Kral Baudouin, nihayet Temmuz başlarında Fırat kenarına ulaştı. Trablus Kontu Bertrand ile civardaki Ermeni ileri gelenleri Keysûn ve Rabân hâkimi Kogh Vasil ile Birecik Hâkimi Apılgarip de Haçlı ordusuna katılmışlardı. Kral I. Baudouin tarafından çağrılan Tankred de istemeyerek de olsa toplayabildiği 1500 kişilik kuvvetle Fırat önlerinde müttefik Haçlı ordusunda yerini aldı.^[30]

Bu arada iki aydır muazzam surları aşamayan Mevdûd, şehre yardıma gelen Haçlı kuvvetlerinin Fırat'ı geçtiğini haber alınca taktik gereği Harran'a doğru geri çekildi. Birleşik Haçlı ordusu bir süre Mevdûd'u takip ettiyse de pusuya düşme tehlikesini fark ederek geri döndü. Franklar, Dımaşk Atabeyi Tuğtegin'in büyük kuvvetlerle Mevdûd'un ordusuna katılmak üzere yaklaştığını da haber almışlardı. Kralın tavsiyesine uyan Urfa kontu, Hristiyan ahaliyi nehrin batısına göç etmeye teşvik etti. Türkler tarafından tamamen tahrip edilmiş olan Fırat'ın doğusundaki bu arazinin artık korunamayacağı belli olmuştu. Durumu haber alan Mevdûd, Samsat'a doğru çekilmekte olan Franklara tam nehri geçtikleri sırada yetişti. Haçlı ordusunun geride kalan ve henüz nehri geçemeyen yaklaşık 5000 kişilik kısmı Selçuklu ordusu tarafından kılıçtan geçirildi. Mevdûd bundan sonra geri dönüp Urfa'yı tekrar kuşatmaya niyetlense de kış aylarının yaklaşması ve yeterli erzak temin edilememesi yüzünden kuşatmadan vazgeçip geri döndü. Birleşik Selçuklu ordusu, Urfa Kontluğu arazisini, özellikle tarıma elverişli alanları sistematik bir şekilde tahrip ederek kontluğa bir darbe indirmişti. Sefer tam olarak beklenen sonuçları vermese de Müslümanların savunmadan taarruza geçmesi ve Urfa Haçlı Kontluğu'nun da savunma durumuna çekilmesi bakımından önem taşımaktadır.^[31]

[30] Fulcherius, *History, RHC occ.*, III, s. 421; İngilizce çev., s. 198; Albertus, *Historia*, XI, 16, 19; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 239; İbnü'l-Kalânîsî, *Damascus*, s. 101 vd.; İbnü'l-Adîm, *Zübde, RHC or.*, III, s. 595 vd.; Süryânî Mikhail, *Vekâinâme*, Türkçe çev., H. Andreasyan, *Süryânî Patrik Mihail'in Vekâinâmesi*, II, (yayımlanmamış nüsha-1944), s. 57.

[31] İbnü'l-Kalânîsî, *Damascus*, s. 103 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 388; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 239 vd.; Anonim Süryânî, s. 82 vd.; Fulcherius, *History, RHC occ.*, s. 421; İngilizce çev., s. 198; Albertus, *Historia*, XI, 23-25; Willermus, *Historia, RHC occ.*, III,

Birleşik Selçuklu ordusunun 1110 yılındaki bu seferine katılmayan Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan, Tankred'in Urfa'ya yardım için Antakya'dan ayrılmasını fırsat bilerek, işgal altındaki topraklarını kurtarmak üzere Haleb bölgesinde faaliyete geçti. Rıdvan'ın bu taarruzunu Urfa'dan dönerken öğrenen Tankred, intikam almak için derhal Fırat'ı geçerek Haleb'in doğusundaki toprakları yağmalayıp tahrip etti. Yöredeki Müslüman halkın bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir alındı. Daha sonra batıya dönüp istila hareketine devam eden Tankred Nakîra, Esârib, Zerdana'yı ele geçirdi. Sonunda Tankred, 20.000 dinar, 10 Arap atı, ayrıca Rıdvan'ın Antakya topraklarına düzenlediği akınlar sırasında aldığı esirleri serbest bırakması karşılığında Rıdvan'la anlaşmaya razı oldu.^[32]

Selçuklu ordusunun 1110 yılında düzenlediği seferden sonra Tankred misilleme olarak Haleb bölgesine tahripkâr akınlar düzenlerken, diğer Haçlı liderleri de Suriye'de Müslümanların elinde kalmış olan mevkilere taarruza devam ettiler. Melik Rıdvan, tâbi olduğu Büyük Selçuklu sultanından acilen yardım istemek zorunda kaldı. Bunun üzerine Muhammed Tapar, Musul Emîri Mevdûd'u Haçlılar üzerine yeni bir sefer için görevlendirdi. Temmuz ayında, içlerinde Meraga Emîri Ahmedil, Diyarbakır Emîri Sökmen el-Kutbî, Erbil Emîri Ebû'l-Heycâ, Mardin Hâkimi Artuklu İlgazi'nin oğlu Ayaz, ayrıca çok sayıda gönüllünün de bulunduğu birleşik Müslüman ordusu Harran'da toplandı. Mevdûd'un kumandasındaki Selçuklu ordusu 24 Temmuz 1111'de Fırat'ı geçip Tell-Bâşir önünde ordugâh kurdu (28 Temmuz). Hemedan Emîri Porsuk oğlu Porsuk da hasta (nikris) olduğu halde sultanın emrine uyarak burada Müslüman ordusuna katıldı. Zor durumda kalan Tell-Bâşir Senyörü Joscelin de Courtenay, Mevdûd'un ordusundaki Emîr Ahmedil ile gizlice bağlantı kurdu; yüklü miktarda para ve çeşitli vaatler karşılığında kuşatmadan vazgeçmesini, diğer lideri de buna ikna etmesini istedi. Diğer Emîrlerin itirazına rağmen Ahmedil, Joscelin'in teklifini kabul ederek orduyu Haleb'e yönelmeye teşvik etti. Bu arada Haleb Meliki Rıdvan Selçuklu ordusunun Tankred'e karşı acilen yardıma gelmesini isteyince Mevdûd, 26 gün süren kuşatmayı kaldırıp Haleb bölgesine yöneldi. Fakat Selçuklu ordusu Haleb önüne ulaşınca Rıdvan endişeye kapıldı ve birleşik Selçuklu ordusuyla işbirliği yapmaktan vazgeçti. Hatta ordudaki Müslüman Emîrlerin Haleb'i işgal etmek niyetinde olduğundan şüphelenerek şehrin kapılarını onlara kapattı ve savunma

s. 464, ; İngilizce çev., I, s. 473; krş., Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 95-97; Demirkent, *Urfa*, I, s. 129-140; Özyayın, *Muhammed Tapar*, s. 102-108; Küçüksipahioğlu, "Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılar'la Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Osman Turan ve Selçuklular, 12 (2014), s. 37 vd.

[32] İbnü'l-Kalânisi, *Damascus*, s. 105 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 389; İbnü'l-Adîm, *Zübde, RHC or.*, III, s. 596 vd.; Albertus, *Historia*, XI, 43-47.

tedbirleri aldı. Şehir dışındaki Müslüman müttefikler de yavaş yavaş dağılmaya başladı. Bu sıralarda, sultanın çağrısına uyarak topladığı askerlerle Haleb önlerinde Selçuklu ordusuna katılan Dimaşk Atabeyi Tuğtegin'in teklifi üzerine, müttefik ordu Haçlılar'la savaşmak üzere Suriye'de ilerlemeye karar verdi. Böylece Selçuklu ordusu Haleb önünden ayrılıp (6 Eylül 1111) Maarretünnu'mân'a geldi.^[33]

Bu sırada Şeyzer önünde bulunan Tankred, Selçuklu ordusunun Antakya'ya yöneldiğini duyunca Efâmiye'ye geri çekilerek Kudüs Kralı I. Baudouin'den yardım istedi. Bunun üzerine kral, yanında vasalları Trablus Kontu Bertrand, Sayda hâkimi Eustache Garnier, Hebron hâkimi Gautier ve Patrik Gibelin de olduğu halde derhal harekete geçti. Kralın çağrısı üzerine, Urfa Kontu II. Baudouin, Tell-Bâşir Senyörü Joscelin, Serûç hâkimi Paganus, ayrıca Ermeni beyleri Kogh Vasil ve Oşin tarafından gönderilen birlikler de ona katıldı. Bunu haber alan Şeyzer hâkimi Sultan b. Ali b. Münkız, hemen Mevdûd ve Tuğtegin'in yanına giderek yardım istedi.^[34] Birleşik Frank kuvvetleri de Efâmiye'den ayrıldıktan sonra Müslüman kuvvetlerinin toplanmış olduğu Şeyzer üzerine yürüdü. Askerî gücü azalmış olan Mevdûd, on altı binden fazla olduğu söylenen kalabalık Haçlı ordusu karşısında ihtiyatlı davranıp bir meydan savaşına girmede. Mevdûd, Franklar'ın ikmal yollarını kesip onları erzak sıkıntısına ve susuzluğa mahkûm etmek suretiyle yıpratmaya çalıştı. Bir hafta sonra Haçlı ordugâhında bu yüzden sıkıntılar baş gösterince Haçlılar geri çekilmeye başladılar (Eylül-Ekim 1111). Ordusu çeşitli sebeplerle dağılmış olan Mevdûd şimdi Antakya'ya karşı herhangi bir girişimde bulunacak durumda değil; Haçlı tehdidi uzaklaştıktan sonra Musul'a hareket etti. Böylece 1111 yılında birleşik Selçuklu ordusu Franklara karşı hiçbir ciddi girişimde bulunamadan sefer son buldu. Özellikle Haleb bölgesindeki Haçlı tehdidi devam ederken Melik Rıdvan, yeniden ittifak arayışı içine girerek Tuğtegin'le uzlaştıysa da bu ittifak da uzun sürmedi.^[35]

Mevdûd'un 1113 yılında, Bâtınîler tarafından öldürülmesinden sonra Sultan Muhammed Tapar bu kez Aksungur el Porsukî'yi Musul'a vâli tayin

[33] İbnü'l-Kalânisî, *Damascus*, s. 114 vd.; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, *RHC or.*, III, s. 599 vd.; Türkçe çev., s. 113-115; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 389; Albertus, *Historia*, XI, 38-39; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 351; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 242 vd.; krş., Demirkent, *Urfa*, I, s. 142 vd.

[34] Üsâme b. Münkız, *Kitâbu'l-İtibâr*, Türkçe çev., Y. Z. Cömert, *Üsâme İbn Münkız, İbretler Kitabı*, İstanbul 20124, s. 100 vd.; Albertus, *Historia*, XI, 40.

[35] İbnü'l-Kalânisî, *Damascus*, s. 118 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 390; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, *RHC or.*, III, s. 601vd.; Fulcherius, *History*, *RHC occ.*, III, s. 423 vd.; İngilizce çev., s. 202 vd.; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 243; krş., Demirkent, *Urfa*, I, s. 140-148; Sevim, *Suriye*, s. 215-219; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 40-44; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 108-116.

edip Haçlılar'a karşı mücadeleye devam etmek görevini ona verdi. Sultan ayrıca oğlu Melik Mes'ud'u kalabalık bir orduyla Aksungur'un yanına verdiği gibi kendisine tâbi diğer emirlere de haber gönderip Aksungur'un yanında kuvvetleriyle beraber sefere katılmalarını istedi. Böylece Aksungur'un kumandasındaki Selçuklu ordusu Mayıs 1114'te Urfa'yı kuşattı. Fakat iki ay süren kuşatma Urfa kuşatması yiyecek sıkıntısı yüzünden kaldırıldı. Ardından Aksungur, oğlu Ayaz'ı bir miktar kuvvetle Selçuklu ordusuna gönderen Artuklu İlgazi'ye sefere bizzat katılmadığı için kızıp oğlunu tutukladı, Mardin köylerini de yağmaladı. Fakat Aksungur'un İlgazi ile mücadeleye girerek mağlup olması yüzünden Haçlılar'a karşı seferden istenilen sonuçlar alınmadı.^[36]

1115 yılında son kez Suriye'ye müdahale eden Sultan Muhammed Tapar, bu kez Hemedan Vâlisi Porsuk b. Porsuk'un kumandasında büyük bir orduyu Haçlılar üzerine gönderdi. Ancak Büyük Selçuklu sultanının Suriye bölgesine müdahalesi hem bölgesel Müslüman liderleri hem de Frankları endişeye düşürdü. Sultana isyan etmiş olan İlgazi ile Mevdûd'u öldürmekle suçlanan ve Dımaşk'ı kaybetmekten korkan Tuğtegin, Antakya Prinkepsi Roger de Salerne'den yardım istediler. Böylece Müslüman-Haçlı ittifakının direnişiyle karşılaşan Porsuk'un kumandasındaki Selçuklu ordusu, Antakya Prinkepsi Roger tarafından Haleb-Kefertâb arasındaki Tell-Dânis'te yenilgiye uğratıldı (15 Eylül 1115). Büyük Selçuklu Devleti'nin Franklara karşı bu son hücumdan sonra Roger ve Urfa Kontu I. Joscelin savunma durumundan kurtulup yeniden bölgede ilerleyişe geçtiler. Selçuklular aleyhine Haçlılar'la işbirliği yapan Müslüman emirler ise Roger'in ihtirasından korkarak bu ittifakı daha fazla sürdürmediler. Tuğtegin, Bağdat'a gidip Sultan Muhammed Tapar'la barıştı. Sultan onun Haçlılar'a karşı samimiyetle mücadele etmesini, ayrıca liyakat ve kabiliyetini göz önüne alarak Tuğtegin'in Suriye vâililiğinin tasdik edildiğini bildiren bir menşûr verdi (1116).^[37]

Bunu takiben Haçlılar'a karşı şehirlerini koruması için halk tarafından Haleb'e davet edilen (1117) Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, taviz politikasını terk ederek hücum politikasına başladı. Özellikle 28 Haziran 1119'da İlgazi'nin Antakya Prinkepsi Roger'e karşı kazandığı zafer (Kanlı

[36] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 399 vd.; Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 253 vd.; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 352; krş., Demirkent, *Urfa*, I, s. 157-160; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 126-128.

[37] Galterius Cancellarius, *Walter the Chancellor's the Antiochene Wars*, İngilizce çev., T. S. Asbridge-S. B. Edgington, Aldershot 1999, s. 89 vd.; Fulcherius, *History*, İngilizce çev., s. 213 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 405 vd.; İbnü'l-Adîm, *Sevim*, s. 126 vd.; krş., Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 107 vd.; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 71 vd.; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 130 vd.

Meydan Savaşı/Ager Sanguinus) Haçlılar karşısında 1101 ve 1104'teki Türk zaferlerinden sonraki üçüncü büyük zafer oldu. Roger'in öldüğü Antakya ordusunun da tamamen imha edildiği bu savaştan sonra Haçlılar Asî Nehri'nin doğusunda Esârib, Zerdana, Sermin, Maarretünnu'mân , Ke-fertâb gibi birçok yeri kaybettiler. Antakya ise yardıma gelen Kudüs Kralı II. Baudouin'in sâyesinde kurtuldu.^[38]

Aksungur el-Porsukî'nin ölümünden sonra Sultan Mahmûd tarafından 1127'de Musul'a vâli ve oğlu Alparslan'a atabeg tayin edilen İmâded-din Zengî, 1128'de Haleb'e de hâkim olarak Kuzey Suriye'de İslâm birliğini sağladı. Zengî'nin planlı ve uzak görüşlü siyaseti neticesinde Haçlı devletleri üzerindeki baskısı gün geçtikçe arttı. Sonunda Zengî, üç haftadan fazla süren kuşatmadan sonra 24 Aralık 1144'de Urfa'yı Haçlılardan geri almayı başardı. Ancak, Urfa Kontu II. Joscelin, Tell-Bâşir ve civarında bir süre daha varlığını devam ettirme imkânı buldu. Joscelin, 1146'da Zengî'nin ölümünden sonra Urfa'yı geri almaya teşebbüs ettiyse de Zengî'nin oğlu ve halefi Nûreddin Mahmûd bu girişimi süratle sonuçsuz bıraktı.^[39]

E. İMÂDEDDİN ZENGÎ'NİN URFA'YI ZAPTI VE II. HAÇLI SEFERİ

Urfa'nın kaybı, Avrupa'da 1101 yılından beri duraksamış olan Haçlı ruhunu yeniden harekete geçirdi. I. Haçlı Seferi'nin sonuçlarını koruyabil-mek için Doğu'ya yeni bir sefer düzenlemek gerekiyordu. Papa III. Eugene, Kudüs'ü savunmak ve Doğu'da zor durumda olan Haçlılar'a yardım etmek için 1145 yılı sonunda yeni bir Haçlı Seferi çağrısı yaptı. Fransa Kralı VII. Louis ve Alman Kralı III. Konrad haçı kabul ettiler. Önce Almanlar Niş-Sofya-Filibe-Edirne üzerinden ilerleyip 10 Eylül 1147'de İstanbul önüne ulaştı. Konrad ve ordusu Bizans gemileriyle Anadolu'ya geçip Kadıköy'de ordugâh kurdu. Akşehir (Philomelion) üzerinden güneye inen en kısa yoldan ilerlemeye karar veren Alman kralı, İzmit'i geçip İznik'e varınca ordusunu ikiye ayırdı. Savaşçı olmayan unsurları Otto von Freising'in kumandasında Denizli üzerinden Antalya'ya gönderdi. Ancak bu Haçlı grubu Denizli yakınında Türkler tarafından yok edildi. Konrad ise birlikle-riyle 15 Ekim'de Bizans kumandanı Stephanos'un rehberliğinde İznik'ten Dorylaion yönüne doğru yürüyüşe geçti. Almanlar bir hafta sonra Bizans topraklarından çıkınca Türkler'in uyguladığı savaş taktiği yüzünden hem açlık ve susuzlukla karşılaştılar, hem de bölgeyi çeviren Türk okçularının

[38] Galterius, *Walter*, s. 110 vd.; İbnü'l-Kalânîsî, *Damascus*, s. 159 vd.; krş., R. C. Smail, *Crusading Warfare 1097-1193*, Cambridge 1956, s. 179-181; T. Asbridge, "The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood", *Journal of Medieval History*, 23.4 (1997), s. 301-316.

[39] Demirkent, *Urfa*, II, s. 139 vd.

hücumlarına maruz kaldılar. Alman Haçlı ordusunun yürüyüşünü yakından takip eden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mes'ud (1116-1155), Haçlılar'ın ilerleyişine engel olmak için büyük bir ordu toplamış olup onlara saldırmak için uygun yer ve zamanı bekliyordu.

Almanlar, nihayet 26 Ekim 1147'de Dorylaion yakınındaki Sarısu (Bathys) Irmağı'na ulaştı. Aç ve bitkin haldeki ordu burada kamp kurmaya çalışırken birdenbire Türk ordusunun hücumuna uğradı. Hafif teçhizatlı ve süratli atlara sahip Türk süvarilerinin, Haçlı ordugâhına düzenledikleri bu ani taarruz, Almanlar arasında tam bir kargaşa yarattı. Bundan elli yıl önce aynı yerde Türkler Haçlılar karşısında yenilgiye uğramışlardı. Şimdi ise, Türkler saldırılarını büyük bir çeviklikle defalarca tekrarlarken, Almanlar güç ve silâh yönünden Türkler'den çok daha üstün oldukları halde ağır zırhları ve kalkanlarıyla Türkler'e karşı savaşıyor, atları da bitkin bir halde olduğu için süratli hareket edemiyorlardı. Buna karşılık Türkler savaş naraları atarak uzaktan Haçlıları ok yağmuruna tuttuktan sonra hızla kaçıyor, sonra geri gelerek tekrar saldırıyorlardı. Böylece Selçuklular, Haçlı ordusuyla bir meydan savaşına girmek yerine, arka arkaya düzenledikleri şiddetli saldırılarla kalabalık Alman ordusunu kademeli olarak imha etmeye çalışmıştı. Konrad sağ kalan adamlarıyla kaçarak İznik istikametinde geri dönerken de Türk saldırılarının ardı arkası kesilmedi.^[40]

Bu arada Almanlardan bir ay sonra Fransızlar da Macaristan üzerinden ilerleyerek 4 Ekim 1147'de İstanbul'a ulaşmışlardı. Fransa Kralı VII. Louis Kasım ayında İznik Gölü yakınında ordugâh kurduğunda Almanların başına gelenler hakkında ayrıntılı bilgi aldı. İki kral seferin bundan sonraki kısmında birlikte yol almaya karar verdiler. Louis Konrad'ın tavsiyesine uyarak, Selçuklu sınırlarına çok yakın olup Alaşehir üzerinden giden ve daha kısa olan yol yerine Bizans topraklarında geçen sahil yolunu takip etmeye karar verdi. Böylece yürümeye başlayan iki ordu Balıkesir-Edremit-Bergama-İzmir üzerinden ilerleyip Efes'e geldi. Anadolu'da uğradığı felaketten sonra hem beden hem de ruhen yıpranmış olan Konrad Efes'te hastalandı ve Manuel'in daveti üzerine İstanbul'a geri döndü; Mart 1148'de asilleriyle beraber bir Bizans filosuyla Filistin'e yelken açtı.^[41]

[40] Krş., Altan, *II. Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003, s. 60 vd.; Altan, "Türklerle Haçlılar'ın Eskişehir Yakınındaki İkinci Karşılaşması: 26 Ekim 1147 Dorylaion savaşı", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, Sa: 4 (2013), s. 145-150.

[41] Kinnamos, *Historia*, Türkçe çev., I. Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historiası (1118-1176)*, Ankara 2001, s. 66-68; Odo de Deuil, *Odo of Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, nşr. ve İngilizce çev., V. G. Berry, New York 1948, s. 102 vd.

İmparator Manuel, bu arada Kral Louis'ye de mektuplar gönderip Türkler'in Haçlılar'a karşı savaşmak üzere büyük bir ordu topladığını bildirmiş ve imparatorluk kalelerine sığınmalarını tavsiye etmişti. Gerçekten de Türkler, 1147 Noeli arifesinde Efes yakınındaki vadide ordugâh kurdukları andan itibaren Fransızları taciz etmeye başladılar. Kral Louis, Bizans topraklarında Türkler tarafından takip edilince iki tarafın

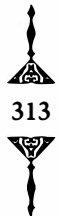
Resim 29:
Honaz Dağı

[<https://goo.gl/a6EdhX>]

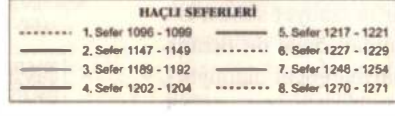

işbirliği içinde olduğunu düşünerek İmparator Manuel'i ihanetle suçladı. Aslında bu dönemde Bizans'ın bölgedeki kontrolü gittikçe azalmış, I. Haçlı Seferi sırasında Orta Anadolu'ya çekilen Selçuklular'ın faaliyet sahası ise oldukça genişlemişti. II. Haçlı Seferi'nin başlamasından önce de Bizans Türkler'in Menderes bölgesine kadar uzanan akınlarına engel olamıyordu. Manuel, Haçlılar'ın şimdi Bizans topraklarında Türkler'den darbe yemesi durumunda kendini suçlayacaklarını bildiği için kralı önceden uyarılmış, ama Louis buna aldırmamıştı. Fakat Fransız Haçlı ordusuna karşı da vur kaç taktiğini kullanan Türkler, Menderes Nehri kenarında pusu kurmuşlardı; 1 Ocak 1148'de Pisidia Antiokheia'sı yakınında nehri geçmeye çalışan Haçlılar'a hücum ettilerse de bütün çabalarına rağmen onları engelleyemeyip geri çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra 4 Ocak'ta Denizli'ye varan Haçlılar şehri bomboş buldular; Denizli'den Antalya'ya giden zorlu yolda yiyecek temin edecek başka bir yer de yoktu. Disiplinsiz bir şekilde güçlkle yola devam eden Fransız Haçlı ordusu Denizli'den sonra, Honaz Dağı (Kadmos)'nda, çok dik ve dar olan Kazıkbeli Geçidi'nde Türkler'in pususuna düştü. Haçlıları yol boyunca takip eden Türk okçuları, geçitte öncüler ile artçılar arasındaki bağlantının koptuğunu ve Haçlılar'ın ikiye bölündüğünü görünce, Haçlı ordusunun kargaşa içine düşmüş olan orta kısmına saldırdılar. Haçlılar için bir felaket olan bu savaşta 40 kişilik maiyetini kaybeden kral bile canını zor kurtardı (7 Ocak 1148).^[42]

Türkler bunu takiben Fransız ordusunu daha da cüretkâr bir şekilde taciz ederek takip etmeye devam ettiler. Büyük hayvan sürülerini Haçlılar'ın geçeceği yerlerde otlatıp tarlalardaki ürünleri de yok ettiler. Bu yüzden Haçlılar'ın atları ya açlıktan öldü ya da gücü tükendiği için yolda bırakıldı. Haçlılar da ölü atları veya yük taşıyamayacak durumdaki atların etlerini yiyerek açlıklarını yatıştırdılar. Fransız ordusu Türklerle yer yer çatışmalara girerek açlıktan ve yorgunluktan perişan bir vaziyette

[42] Odo, *Ludovici VII*, s. 109 vd.; Willermus, *Historia, RHC occ.*, I, s. 746 vd.; İngilizce çev., II, s. 174 vd.

[45] Nûreddin Mahmûd'un Haçlılar'a karşı mücadeledeki yeri ve önemi hakkında bkz., Altan, "Nur al-Din Mahmûd b. Zengî (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the Struggle against the Crusaders," İÜİFTD, Sa: 59 (2014/1), s. 63-87; Altan, "Haçlılar'a Karşı Mücadelelerin Önde Gelen Liderlerinden Nûreddin Mahmûd b. Zengî (1146-1174)," *Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*, ed. A. Arslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2014, s. 33-44.

açısından adeta sonun başlangıcı oldu ve 13 yıl içinde krallık çöküntüye uğradı. Bunu takip eden 40 yıl İslâm dünyasının kudretinin yükseldiği bir dönemdi.

F. III. HAÇLI SEFERİ

Nüreddin Mahmûd'un 1174'de ölümünden sonra onun halefi Selâhaddin Eyyûbî, Suriye ve Filistin'deki Haçlılar'a karşı mücadeleye devam etti. Sonunda 2 Ekim 1187'de, Kudüs'te 88 yıldır devam eden Haçlı hâkimiyetine son verdi. Bunun üzerine Kudüs'ü geri almak için düzenlenen ve III. Haçlı Seferi (1189-1192) olarak adlandırılan harekât sırasında Haçlılar son kez Selçuklu topraklarından geçmeye çalıştılar. Bu sefere katılan Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa, 1189'da Macaristan üzerinden Bizans topraklarına girdi. Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçip Balıkesir-Alaşehir-Denizli üzerinden güneye doğru ilerledi. Bu ordunun büyüklüğü karşısında endişeye kapılan Sultan II. Kılıçarslan bunlarla açık bir savaşa girişmedi; Türk okçuları Bizans'ın sınır şehri Denizli (Laodikeia)'den sonra Selçuklu topraklarına yönelen Alman Haçlı ordusunun peşine takılarak, geride kalanları taciz ettiler, yiyecek aramak için ordudan uzaklaşanları da yakalamaya çalıştılar. Sultan II. Kılıçarslan'ın uyguladığı taktik sâyesinde hem açık susuzluk hem de sürekli Türk hücumları yüzünden Alman ordusu oldukça kayıplara uğradı.^[46]

Denizli'den Toroslara kadar sultanın oğullarının kumandasındaki Selçuklu ordusunun saldırılarına maruz kalan Almanlar yol boyunca zorlu savaşlar vermek zorunda kaldılar. Uluborlu'dan sonra, 1176'da Bizans ordusunun imha edildiği Myriocephalon mevkisinden geçerken, iki taraf arasında çatışma çıktı (Mayıs 1190). İmparator da bu sırada bir taş darbesiyle yaralandı. Akşehir (Philomelion)'e doğru ilerlerken de Selçuklular'ın baskınları devam etti. Akşehir yakınında sultanın oğulları Gıyâseddin Keyhüsrev ile Kudbeddin Melikşah'ın kumandasındaki Türk birlikleri Haçlılar'a karşı savaştılar. Fakat Haçlılar, Türkler'i yenilgiye uğratarak boşaltılmış olan Akşehir'i ateşe verip Konya'ya doğru ilerlediler. Konya önünde sultanın oğlu Kutbeddin Melikşah ile Haçlılar arasındaki şiddetli bir çatışmanın ardından imparator, 18 Mayıs'ta şehre zorla girmeyi başardı. Haçlılar ihtiyaçları karşılandıktan sonra 23 Mayıs'ta şehirden ayrıldılar. Ancak, İmparatorun Silifke Çayı'nı geçerken boğulması üzerine Alman

[46] *The Crusade of Frederick Barbarossa*, İngilizce çev., G. A. Loud, Farnham 2010, s. 96 vd.; *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, İngilizce çev., H. J. Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade. A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, Brookfield 1997, s. 60 vd.; krş., Altan, "Anadolu'da Haçlılar'a Karşı Savaş", s. 102 vd.

ordusu dağıldı (10 Haziran 1190).^[47]Bunu takip eden süreçte Bizans'ı hedef alan IV. Haçlı Seferi'nin (1204) Türkler'e zararı dokunmadığı gibi Haçlılar'ın Bizans'a vurduğu büyük darbe Türkiye Selçuklular'ının işine yaradı. Bizans'ın bir daha eski gücüne kavuşamayacak şekilde parçalanması üzerine artık batıdan gelecek ciddi bir tehlike kalmadığından, Selçuklular fetih politikalarını buna göre belirleyip topraklarını genişletme imkânı buldular. Bu sayede, Karadeniz ve Akdeniz'de ihtiyaç duydukları limanlara kavuşup dünya ticaretinde söz sâhibi oldular.^[48]

Sonuç olarak, başlangıçta Haçlı Seferi hareketinin gerçek mahiyetini kavrayamamış olan Selçuklular muazzam büyüklükteki Haçlı ordularını karşısında yenilgiye uğrayıp Orta Anadolu'ya kadar çekilmek zorunda kaldılar. Fakat sonra ustalikle uyguladıkları strateji ve taktikler sayesinde Haçlı ordularına karşı başarıyla mücadele ederek, onların Anadolu'yu ele geçirme umutlarını boşa çıkardılar. Bu anlamda Haçlı Seferleri Anadolu Türkleri için bir millî mücadele tablosu oldu. Daha XII. yüzyıl bitmeden Türk Anadolu, Haçlı istilasından tamamen kurtuldu. Bu hareket, bir asır boyunca Türkler'in batıya doğru ilerleyişini durdursa da aslında yaşadıkları topraklara kenetlenerek yurtlarına sahip çıkmaları sonucunu doğurdu. Her şeye rağmen Türkler Anadolu'ya köklü bir şekilde yerleştiler. Ya- kındağ'ı da ise Haçlı hâkimiyetine kesin olarak son vermek için daha bir asır mücadele devam etti.

[47] *The Crusade of Frederick Barbarossa*, s. 100 vd.; *Itinerarium*, s. 62 vd.; Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Histori'sı (1180-1195). Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, Türkçe çev., I. Demirkent, İstanbul 2006, s. 222 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 47 vd.; krs., Ekkehard Eickhoff, "Friedrich Barbarossa Anadolu'da", *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970)*, Ankara 1972, s. 269-280; Runciman, *Haçlı Seferleri*, III, s. 12 vd.; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 150 vd.; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 25 vd.

[48] Altan, "IV. Haçlı Seferi'nden Sonra Anadolu / Anatolia After the Fourth Crusade", *İÜFTD, Prof. Dr. Işın Demirkent Hatıra Sayısı*, 42, İstanbul 2007, s. 65-74, s. 75-84.

Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

VIII. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ İLE EYYÜBÎLER'İN SİYASÎ İLİŞKİLERİ (1175-1250)

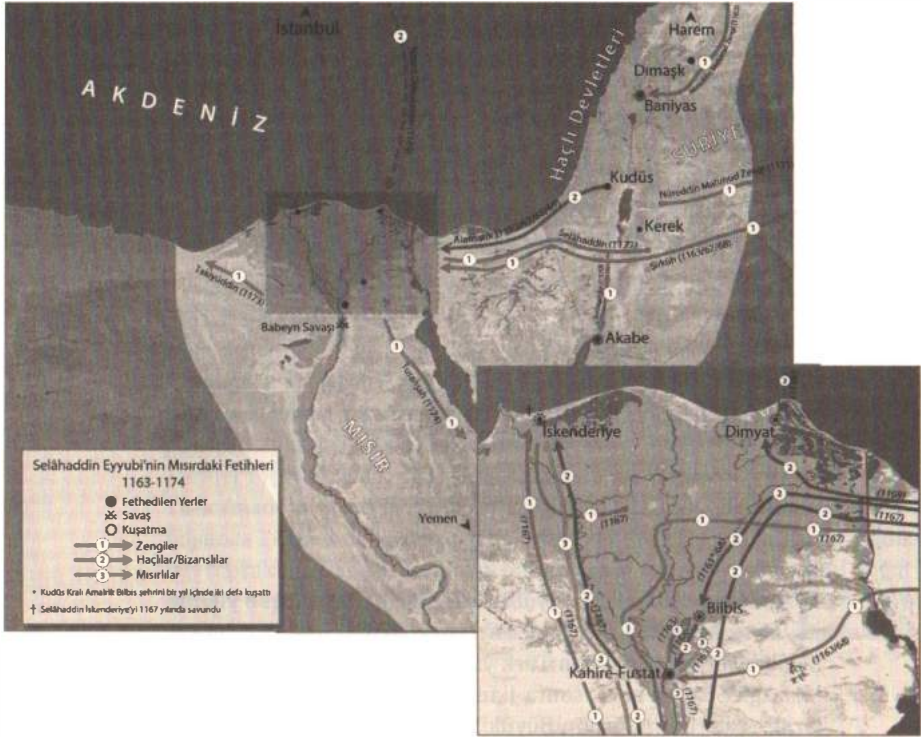
Türkiye Selçuklular'ı-Eyyübî ilişkileri, ilk olarak 1176 yılında Myriokephalon Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Myriokephalon zaferi Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi açısından Malazgirt Savaşı'ndan sonra ikinci bir dönüm noktasıdır. Malazgirt zaferini müteakip Büyük Selçuklu sultanları tarafından Anadolu içlerine yönlendirilen Selçuklu kumandanları, kısa zamanda Anadolu'da kalıcı bir yurt tesis etmeyi başarmışlardı. Kutalmışoğulları, Dânişmendoğulları, Artukoğulları ve Mengücekoğulları gibi Türk beylikleri, uzun soluklu bu mücadelede bir taraftan Bizans ve Haçlılar ile savaşıp Anadolu'yu Türk vatanı haline getirirken, diğer yandan da kendi aralarında Anadolu hâkimiyeti için kavga veriyorlardı. Türkiye Selçuklular'ı bu mücadelede başarı ile çıkmış ve II. Kılıçarslan (1155- 1192) idaresinde Anadolu'da Türk birliğini sağlamayı başarmıştır.

A. II. KILIÇARSLAN DEVRİNDE SELÇUKLU- EYYÜBÎ İLİŞKİLERİ (1176-1192)

Bu tarihlerde Anadolu'nun güneyinde Suriye bölgesine hâkim olan Nüreddin Mahmûd Zengî ise, Şirkûh kumandasında gönderdiği bir orduyla 1169 yılında Fâtımîler'in idaresindeki Mısır'ı ele geçirdi. Fâtımî Halifesi Şirkûh'u vezir tayin etmek zorunda kaldı. Ancak Şirkûh'un iki ay sonra ölümü

Harita 9:
Zengiler
döneminde
Mısır ve
çevresine
düzenlenen
seferler

[https://goo.gl/
PXjyKM]

318

üzerine yerine yeğeni Selâhaddin “el-Melikü'n-Nâsir” unvanıyla vezir tayin edildi. Selâhaddin, 1174 yılında Nûreddin Zengî'nin ölümüne kadar, onun nâibi sıfatıyla Mısır'ı müstakil bir hükümdar gibi yönetmeye başladı. Selâhaddin, Mısır vâlisi olarak Anadolu coğrafyasından çok uzak bir bölgede bulunması sebebiyle Selçuklularla ilişkiler bağlamında uzun süre sahanın dışında kalmıştır. Ancak Nûreddin'in ölümünden sonra rahat bir nefes alan Selâhaddin, 1175 yılında Mısır ve Suriye'yi içersine alan kendi devletini kurmuştur.^[1] Böylece yeni kurulan Eyyûbî Devleti Kuzey Suriye coğrafyasında, Türkiye Selçuklu Devleti'ne de komşu olmuştur. Eyyûbî Devleti'nin kurulmasını takip eden birkaç yıl iki devlet arasında olumsuz bir olay cereyan etmemiştir. İki devlet arasındaki ilk resmi ilişki 1176 yazında Selâhaddin'in Haleb'i fethiyle başladı. Selâhaddin ile Haleplilerin arasında imzalanan antlaşma, aralarında Türkiye

[1] İbnü'l-Esir, *et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyeti bi'l-Mevsil*, nşr., Abdülkadir Ahmed Tuleymat, Kahire 1963, s. 161; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, II, nşr., S. Dehhân, Dimaşk 1954, s. 340; M. Hodgson, *İslâmın Serüveni*, II, Türkçe çev., M. Karabaşoğlu-A.Varlı, İstanbul 1993, s. 291.

Selçuklular'ı'nın da bulunduğu komşu devletler tarafından kabul görmüştü. Bu onay bir bakıma Selâhaddin ve devletin de Türkiye Selçuklularınca kabulü anlamına geliyordu.^[2]

Bu olaydan birkaç ay sonra ise II. Kılıçarslan Myriocephalon'da büyük bir Bizans ordusuyla giriştiği savaştan zaferle çıkmış ve bu haklı gururu gönderdiği zafernâmelerle komşu devletlere dolayısıyla Selâhaddin Eyyûbî'ye de bildirmişti. Ancak, bu uygulama olağan bir zafer duyurusunun ötesinde, gerçekte Eyyûbî Devleti'ne bir ikaz ve gözdağı amacı taşıyordu. II. Kılıçarslan bu elçi heyeti ile Anadolu'da tek hâkim gücün kendisi olduğuna işaretlerle, Eyyûbî Hükümdarı Selâhaddin'den Anadolu işlerine karışmamasını istiyordu. Böylece, Selçuklular ile Eyyûbîler arasında Güneydoğu Anadolu ve Suriye toprakları için yeni bir rekabet ve bölgesel güç olma mücadelesi başlamış oluyordu. Anadolu birliğini sağlama adına ülkesinin doğu ve güney sınırlarında faaliyetlerde bulunan II. Kılıçarslan, 1178 yılında yapmış olduğu Malatya seferi ile iki devlet arasındaki ilk askerî ve siyasî ilişkileri de başlatan taraf olmaktadır. Nitekim II. Kılıçarslan'ın bölgedeki yayılcı siyasetinden rahatsız olan diğer siyasî teşekküller, Malatya'dan sonra sıranın kendilerine geleceği endişesi ile Selâhaddin Eyyûbî'ye haber göndererek Selçuklu sultanının ülkelerine yapacağı muhtemel bir saldırıya karşı kendilerini himaye etmesini istediler^[3].

Türkiye Selçuklular'ı ile Eyyûbîler arasındaki ilk kriz Eyyûbîler'in elinde bulunan Ra'bân kalesi üzerine yaşanmıştır. Ra'bân kalesi Şam bölgesinin kuzeyinde Haleb ile Sümeysat şehirleri arasında stratejik bir konumdaydı. Selçuklular, Ra'bân'ı ele geçirerek Eyyûbîler'in Suriye ve Güney Anadolu'ya yönelik faaliyetlerini kontrol etme imkânı elde edeceklerdi^[4]. Selâhaddin de aynı düşüncelerden hareketle, Ra'bân kalesini elinde tutarak, başta Haleb olmak üzere, bölgedeki Eyyûbî hâkimiyetini pekiştirmeyi ve devamlılığını sağlamayı umuyordu. II. Kılıçarslan, 1179 yılında Selâhaddin'e bir elçi göndererek, Eyyûbî hâkimiyetinde bulunan Ra'bân ve Kebusun kalelerinin kendisine ait olduğunu ve daha önce Nûreddin Zengî tarafından haksız olarak işgal edildiğini ifadeyle bu kalelerin Selçuklular'a iade edilmesini istedi. Ne var ki Selâhaddin, Selçuklu sultanının Ra'bân

[2] Ramazan Şeşen, "İmâdeddin al-Katib el-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 265; Şeşen, *Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 72; Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti-Eyyûbî Münâsebetleri", *İsmâil Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 515-535.

[3] el-İsfahani, İmâdüddin el-Katib, *el-Barku's-Sâmi*, nşr., R. Şeşen, İstanbul 1979, s. 123-124.

[4] İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbârı Benî Eyyub*, II, nşr., C. Şeyyal, Kahire 1953-1960, s. 79.

kalesinin teslimi hususundaki isteğini geri çevirdi. Bunun üzerine Kılıçarslan, 20.000 kişilik bir orduyla Ra'bân kalesini almak üzere harekete geçti. Ra'bân idarecisi Şemseddin b. el-Mukaddem^[5], Eyyûbî sultanına durumu bildirerek yardım istedi. Selçuklu kuvvetlerinin saldırısını Dimaşk yakınlarındaki Beytül'-Ahzan kalesini kuşatmakla meşgul olduğu sırada haber alan Selâhaddin, derhal kardeşi Takiyüddin Ömer kumandasında, 800 kişilik bir süvari birliği hazırlayarak Ra'bân kalesine yardıma gönderdi. Emrindeki kuvvetlerle Ra'bân kalesine gelen Takiyüddin, kale kumandanı Şemseddin'in 200 kişilik kuvvetlerini de yanına alarak, Selçuklu ordusuna ani bir baskın verdi. Selçuklu kuvvetleri Selâhaddin Eyyûbî'nin bütün Eyyûbî ordusu ile yardıma geldiği zannı ile bütün ağırlıklarını bırakarak kaçmaya başladı. Böylece Takiyüddin Ömer, 1179 Haziran'ında yanındaki az bir kuvvetle Selçuklu ordusunu ağır bir bozguna uğratmış oldu^[6]. Ancak, sayıları az olan Eyyûbî kuvvetleri kaçan Selçuklu ordusunu takip edemediği için kesin bir sonuç elde edemedi. Bu olaydan sonra durumu lehine çevirmek için herhangi bir girişimde bulunmayan II. Kılıçarslan'ın, daha sonraki olayların cereyanına bakarak Ra'bân kalesinin Eyyûbîler de kalmasını kabullendiği anlaşılmaktadır^[7].

Bu mağlubiyet II. Kılıçarslan için bir durak olmadı. Onun şark sınırlarındaki genişleme isteği bu tarihten sonra da iki devlet arasında çeşitli çatışmaların çıkmasına sebebiyet verdi. Nitekim Ra'bân hadisesinin üzerinden bir yıl geçmemişti ki, ortaya çıkan bir başka hadise iki devleti tekrar karşı karşıya getirdi.

Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Nüreddin Muhammed, Diyarbakır bölgesinde gücünü artırmak amacıyla siyasî bir evlilik planlamış ve Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın kızı Selçuk Hatun ile evlenmişti. Anadolu birliğini sağlama siyaseti takip eden II. Kılıçarslan için de amacına uygun olan bu evlilik kısa sürede gerçekleşmiş, Selçuklu sultanı da kızının çeyizi

[5] Şemseddin Muhamed b. Abdi'l-Mâlik b. el-Mukaddes, Nüreddin ve Selâhaddin devri büyük emirlerinden olup, Selâhaddin'in Suriye'de otorite tesis etmesinde önemli rol oynamıştır. Bkz., Şeşen, "İmadü'd-Din'deki Kayıtlar", s. 266/ haşiye 57).

[6] Ebû Şâme, *Kitabu'r-Ravzateyn fî Ahbârı'd-Devleteyn*, II, nşr., M. Hilmi Muhammed, Kahire 1956-1962, s. 9-10; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mira'tü'z-Zeman fî Tarihi'l-Ayan*, I, Haydarabad 1951, s. 354; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, Türkçe çev. A. Ağırakça, İstanbul 1987, s. 366; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Türkçe çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1945, s. 425; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar Fî Tarihi'l-Beşer*, III, İstanbul 1286, s. 61; İbn-i Kesir, *el-Biddâye ve'n-Nihâye*, XII, nşr., Ahmed Ebû Mülhim, vd., 4. b. Beyrut 1988, s. 323; el-Makrizî, *Kitabu's-Sülûk li Marifeti Düvelil'l-Mülûk*, I, nşr., M. M. Ziyade, Kahire 1934-1958, s. 91.

[7] Kaynaklarda Ra'bân meselesinin ne şekilde halledildiğine dâir açık bir bilgi yoktur, Sadece İbn-i Kesir, Ra'bân kalesinin Selâhaddin Eyyûbî'de kaldığını açık bir şekilde kaydeder (*el-Biddâye*, XII, s. 323).

olmak üzere bazı Selçuklu kalelerini Artuklu Hükümdarı Nûreddin Muhammed'e hediye olarak vermişti.

Ancak Nûreddin Muhammed bu evlilikten kısa bir süre sonra II. Kılıçarslan'ın Malatya üzerindeki emellerinden endişelenmiş ve sıranın kendi ülkesine de geleceği endişesiyle Selçuklu sultanına karşı yeni arayışlara girmişti. Nûreddin, bu amaçla 1176 da Eyyûbîler'in vassalı olmayı kabul ettiğini bildiren bir elçi heyeti ile birlikte Selâhaddin'e çeşitli hediyeler gönderdi. Ancak bu heyet daha Mısır'a ulaşmadan yolda Haçlılar tarafından ele geçirilerek hediyelere de el konuldu. Bunun üzerine 1176 Temmuz ayının sonlarında Selâhaddin Eyyûbî ile Artuklu Hükümdarı Nûreddin Muhammed arasında karşılıklı bir ittifak ve yardımlaşma antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Halep ve Diyarbakır bölgeleri arasındaki ulaşım yollarının güvenliği sağlandığı gibi, Eyyûbîler ile Hısnıkeyfâ Artukluları da ortak düşmanlar karşısında da karşılıklı yardımlaşma imkânı elde etmişlerdi.

Bu antlaşmadan birkaç yıl sonra 1180'de, II. Kılıçarslan'ın kızından aldığı bir haber öfkeye kapılmasına sebep oldu. Damadı Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Nûreddin Muhammed, kaynakların ifadesiyle güzelliği dillere destan olan karısı Selçuk Hatun'u terk ederek, şarkıcı bir kadınla gönül ilişkisine girmişti. Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarının bir şarkıcı kadına âşık olması ve karısı Selçuk Hatun'a karşı kötü muamelede bulunması sebebiyle, kayınpederi II. Kılıçarslan önce damadını bu ahlâksızca tutuma bir son vermesi için tehdit etti. Aksi halde cehiz olarak verdiği kalelerin kendisine iadesini talep etti. Buna rağmen Artuklu hükümdarının tavrında her hangi bir değişiklik olmayınca, ordusuyla harekete geçerek, Harput civarında bazı yerleri ele geçirdi. Telaşa kapılan Artuklu Hükümdarı Nûreddin Muhammed, derhal Eyyûbî Sultanı Selâhaddin'e başvurarak, aralarındaki antlaşma gereği, Selçuklu sultanına karşı kendisini korumasını istedi.^[8]

Bu durum karşısında Selâhaddin Eyyûbî, II. Kılıçarslan'a bir mektup göndererek, ondan Hısnıkeyfâ Artuklu ülkesine karşı yapacağı seferden vazgeçmesini ve Nûreddin Muhammed'i affetmesini istedi. Selçuklu sultanı ise cevabî mektubunda Nûreddin'in ahlaksızlığından bahisle; "sen, onunla benim aramda hakemsin. O, elbette üzerindeki borcu ödemelidir. Ben ona kızımı verirken beldelerimin bir kısmını da çeyiz olarak verdim. Eğer şartımı kabul etmezse ona verdiğim yerleri iade etsin. Benden korunabilmesi için, bu kalelerden vazgeçsin" diyordu. II. Kılıçarslan'ın bu

[8] Sibt, *Mir'atü'z-Zemân*, I, s. 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, Türkçe çev. s. 370; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 426.

uzlaşmaz ısrarı karşısında Eyyûbî Sultanı Selâhaddin, bu defa kesin tavrını ortaya koyarak, "Nûreddin Muhammed ile bizim aramızda ahid var. Ona saldırmama asla müsaade etmeyiz. Onu affedersen iyilik yapmış olursun. Şayet üzerine yürüyecek olursan bizde ahdimizi yerine getirmek ve ona yardım etmek üzere harekete geçeriz" diye cevap verdi.^[9]

Selâhaddin'in karşısında kuvvetleri oldukça az olan II. Kılıçarslan, bir taraftan savaş hazırlıklarını sürdürürken, diğer taraftan da veziri İhtiyarüddin Hasan b. Afras'ı Eyyûbî sultanına göndererek barış yolları aramaya başladı. Vezir İhtiyarüddin Hasan, Selâhaddin'in huzuruna gelerek, böyle basit bir mesele yüzünden mücahid bir sultanın Haçlılar ile mücadeleyi bırakıp da Müslümanlar üzerine sefere çıkmasının yakışıksız olduğunu ve bundan dolayı Allah katında mesul tutulacağını, aslında Kılıçarslan'ın kızının haklarını korumanın Eyyûbî sultanına ait olduğunu ifadeyle Selâhaddin'in manevi duygularını tahrik ederek onu sulha ikna etti. Aslında Selâhaddin de, Nûreddin'in hatalı olduğunu kabul ediyor, fakat kendisine sığınan birisini yalnız bırakmasının kendisi gibi bir sultana yakışmayacağını ifade ediyordu. Vezirin telkinleri etkili olmuş olmalı ki, Selâhaddin bu meseleyi tarafların kendi aralarında halletmeleri gerektiğini bildirerek aradan çekildi. Vezir İhtiyarüddin Hasan daha sonra Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı ile de görüşerek ona, şarkıcı kadını yanından uzaklaştırmasını aksi takdirde Selâhaddin'in de kendisinden yardım elini çekeceğini bildirdi.^[10]

Böylece iki tarafı savaşın eşiğine getiren bu tatsız olay, tecrübeli Vezir İhtiyarüddin Hasan'ın mahirâne bir şekilde yürüttüğü diplomasi trafiği ile aşılmıştır. Selçuklu veziri bu diplomasi faaliyetleri esnasında bir başarıya daha imza atmıştır. O devrin iki büyük İslâm mücahidi olan II. Kılıçarslan ve Selâhaddin'in birbirleri ile savaşmak yerine el ele verip İslâm düşmanları ile birlikte mücadele etmeleri gerektiğini söyleyen Selçuklu veziri, bunun sonucunda taraflar arasında Çukurova Ermenilerine karşı ortak harekât düzenlenmesi hususunda bir anlaşma imzalatmayı başarmıştır.^[11]

Çukurova Ermeni Baronu Mleh İslâm devletlerine karşı gayet tedbirli hareket ediyor ve komşu İslâm devletlerinin topraklarına her hangi bir tecavüzde bulunmuyordu. Hatta Nûreddin Zengî'nin tabiiyetini

[9] Şeşen, "İmadüddin'deki Kayıtlar", s. 268-269; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, Türkçe çev. s. 371; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 425-426; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971, s. 211-212.

[10] Şeşen, "İmadüddin'deki Kayıtlar", s. 268-270; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, Türkçe çev. s. 371-372; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 425-426; Sibt, *Mir'atü'z-Zemân*, I, s. 360; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 168-169; Turan, *Türkiye*, s. 212.

[11] Ebu Şâme, *Ravzate yn*, II, s. 16; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, II, s. 99-100.

kabul ederek onun himayesine dahi girmişti.^[12] Ancak Mleh'in 1175 yılında öldürülmesi ile yerine geçen III. Rupen (1178-1187), Suriye'deki Haçlılardan da yardım alarak bölgedeki İslâm devletlerine karşı tecavüz akınlarına başladı. Rupen, Kılıçarslan'ın Myriokephalon'da Bizans ordusunu yenilgiye uğratmasını fırsat bilerek, Bizans'a ait Adana ve Misis şehirlerine saldırdı. Bununla da yetinmeyen Rupen, daha sonra da bu başarıların verdiği zafer sarhoşluğu ile Selçuklu arazisinde yağma ve tahrip akınlarına başladı. Ayrıca Çukurova Bölgesi'nde sürülerini otlatmak hususunda eski Ermeni Baronu Mleh ile bir anlaşma yapmış olan göçebe Türkmenler'e de saldıran III. Rupen, Türkmenler'den pek çok esir ve ganimet ele geçirdi.^[13]

Bu durum karşısında Ermeniler üzerine bir sefer hazırlığına başlayan Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan, Selâhaddin Eyyübî'ye de bir haber göndererek bu sefer için yardım kuvvetleri göndermesini istedi.^[14] Böylece kısa süre önce İhtiyarüddin Hasan'ın önderliğinde imzalanan İslâm düşmanlarına karşı ortak harekât düzenlenmesi hususundaki anlaşma da tatbik sahasına konulmuş oluyor ve iki Müslüman devlet, gayr-ı Müslim bir devlet karşısında ittifak halinde hareket etme imkânını buluyorlardı. Selçuklu sultanı kuzeyden Ermeni topraklarına girerken, Selâhaddin Eyyübî de güneyden Karahisar ve Göksu Nehri'ni geçerek Ermeni topraklarına girdi. İki ateş arasında kalan ve mukâvemet edemeyeceğini anlayan III. Rupen, barış isteğinde bulundu. 3 Ekim 1180'de yapılan sulh antlaşması gereğince Ermeni kralı elindeki Türkmen esirleri bıraktığı gibi, yüklü miktarda da savaş tazminatı ödemek zorunda kaldı. Ermeni meselesini bu şekilde halleden her iki hükümdar da ordularıyla ülkelerine geri döndüler.^[15]

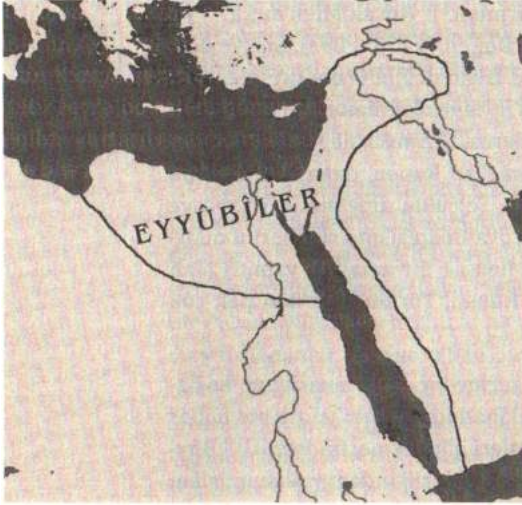
Kılıçarslan ile Selâhaddin Eyyübî arasında cereyan eden bu ittifak ve ortak harekâttan sonra, her iki hükümdar da İslâm düşmanlarına karşı

[12] Mehmet Ersan, "Eyyübîlerin Kilikya Ermeni Baronluğu ile Siyasi İlişkileri", *Eyyübîler-Yönetim-Diplomasi-Kültürel Hayat*, editör Önder Kaya, İstanbul 2012, s. 249-250.

[13] Turan, *Türkiye*, s. 212-213; Şeşen, *Selâhaddin Devri*, s. 62.

[14] Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 17; İbn-i Şeddâd, *Kitâbu Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yusûfiyye*, nşr., C. eş-Şeyyal, Kahire 1964, s. 43-54; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, II, s. 100; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 70; Sibt İbnü'l-Cevzî, *İbnü'l-Esir ve Abû'l-Farac*, bu seferi sadece Eyyübî sultanının gerçekleştirdiğini ifadeyle Selçuklular'ın bu sefere iştirakinden hiç bahsetmezler (*Mir'âtü'z-Zemân*, I, s. 360-361; *el-Kâmil*, XI, s. 466; *Tarih*, II, s. 426); İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mâlûkî Mısır ve'l-Kahire*, VI, nşr., Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1929-1956, s. 27.

[15] Şeşen, "İmâduddin'deki Kayıtlar", s. 271; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 16-17; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 426; İbn-i Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 326; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 93-94; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûm*, VI, s. 28; Turan, *Türkiye*, s. 213; Şeşen, *Selâhaddin Devri*, s. 62; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 147; Ersan, "Siyasi İlişkiler", *Eyyübîler*, s. 251-252.

Harita 10:
Kudüs'un
fethinden
sonra 1189
yılındaki Eyyûbî
Devleti'nin
sınırlarını
gösteren harita.

[https://goo.gl/
hziuuw]

birlik halinde hareket edilirse başarılı olunacağını anlamış oldular. Nitekim Selçuklu Devleti, Eyyûbîler, Musul ve el-Cezîre Emîrleri arasında Eylül-Ekim 1180 tarihinde, İslâm düşmanlarına karşı bir ittifak anlaşması imzalandı.^[16]

Bir süre dostça devam eden bu durum 1182 Mayıs'ında, Selâhaddin Eyyûbî'nin Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu'da, Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Nûreddin Muhammed ve Harran Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü ile birlikte Selçuklu sınırlarına yakın olan Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu'da siyasî

faaliyetlerde bulunması sebebiyle tekrar alevlendi. Selâhaddin Eyyûbî, Suriye'de istikrarı sağlamak için bu bölgelerde otoritesini kurmak mecburiyetinde olduğuna inanıyordu. Buna karşı II. Kılıçarslan da Anadolu birliğini sağlamak için aynı gerekçelerle bölgede hak iddia ediyordu. Hatta II. Kılıçarslan, Bizanslılara karşı kazandığı zaferleri bildirmek için, hususi dostluğunu kazandığı Malatya patriği meşhur tarihçi Süryanî Mihail'e 1185 yılında gönderdiği mektupta, kendisini Kapadokya, Suriye ve Ermenistan'ın büyük sultanı diye nitelemesi onun Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu konusunda nasıl duyarlı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.^[17]

Bu olumsuz duruma rağmen taraflar arasında karşılıklı protokol ziyaretlerinin ve tebrikleşmelerin devam ettiği görülmektedir. Nitekim Selâhaddin Eyyûbî'nin, 2 Ekim 1187 tarihinde Kudüs'ü ele geçirmesi Hristiyan âleminde olduğu kadar İslâm âleminde de geniş yankılar uyandırmıştır. Bütün İslâm hükümdarları gibi Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan da Selâhaddin'e elçiler göndererek Kudüs gibi bir şehrin fethi dolayısıyla onu tebrik etti. Bunun için vezir İhtiyarüddin Hasan, bir elçi heyetiyle Selâhaddin'e gönderildi. 1188 yılı ilkbaharında Mısır'a ulaşan Selçuklu elçisi

[16] İbn Şeddad, *en-Nevâdiru's-Sultaniyye*, s. 54; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûm*, VI, s. 28; Abdu'l-Mecid Ebü'l-Futûh, *el-Alakâtu Beyne Selâçikatı'r-Rûm ve'l-Eyyûbüyyîn*, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Basılmamış Y. Lisans Tezi 1977), s. 276.

[17] Turan, *Türkiye*, s. 214-215.

Selâhaddin Eyyûbî tarafından büyük tazim ve sevgi ile karşılanmış ve çeşitli hediyelerle geri gönderilmiştir.^[18]

İslâm âlemine karşı gerçekleştirilen III. Haçlı Seferi de II. Kılıçarslan-Selâhaddin ilişkilerinde yer alan bir başka zikredilmesi gereken hadisedir. Selâhaddin Eyyûbî'nin 1187 tarihinde Kudûs'u ele geçirmesi üzerine Avrupa'da Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa komutasında yaklaşık 600.000 kişilik yeni bir Haçlı ordusu kara yolu ile İngiltere kralının idare ettiği bir başka Haçlı ordusu da deniz yoluyla Kudûs ve diğer mukaddes yerleri kurtarmak amacıyla İslâm âlemine karşı harekete geçmiştir. İslâm devletleri arasındaki çekişmeler Müslümanların birleşmelerine mâni oluyordu. Bu durumda Haçlılar'a karşı koyabilecek tek güç olarak görünen Eyyûbî Hükümdarı Selâhaddin ise, iki büyük Haçlı ordusuyla başa çıkmasının imkânsız olduğuna inanarak İslâm âleminde bir birlik sağlama gayretine düşmüştü. Bu sebeple meşhur tarihçi Bahâeddin İbn Şeddâd'ı, Bağdat'a göndererek İslâm hükümdarlarının yardımını sağlaması hususunda Abbâsî halifesinden tavassut talebinde bulundu. Ayrıca bölgede bulunan küçük büyük pek çok hükümdara para yardımında bulunarak onlardan Haçlılar'a karşı kuracağı orduya asker göndermelerini istedi. Nitekim Osman Turan, bu konuda bir Haçlı kaynağının Eyyûbî Hükümdarı Selâhaddin tarafından, Haçlılar'a karşı teşkil edilecek kuvvetlerin masraflarında kullanılmak üzere Kılıçarslan'a külliyyetli miktarda para gönderdiği ifadesiyle İslâm kaynaklarını desteklediğini kaydeder. İbnü'l-Esir ise, II. Kılıçarslan'ın o dönemde ülkesini oğulları arasında paylaştırmış olması sebebiyle, Haçlıları Anadolu'da durdurmaya muvaffak olamadığını, Eyyûbî Hükümdarı Selâhaddin'e bir haberci göndererek onu durumdan haberdar ettiğini ve bu başarısızlığı sebebiyle ondan özür dilediğini kaydeder, para yardımı konusuna teyid mahiyetinde biraz açıklık kazandırır.^[19]

Resim 30:
1187 yılındaki
Kudûs'un
Fethi'ni
gösteren
gravür.

[https://gov.
gl/2y/HwS]

- [18] Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 584; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, Türkçe çev., F. İşıltan, Ankara 1987, II, s. 364-365.
- [19] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 53; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 113-114; Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, I, s. 403; Turan, *Türkiye*, s. 222; Runciman, *Haçlı Seferleri*, s. 13-14; M. Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçuklular'ı Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu", *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011/ 25, s. 231-261.

Resim 31:
Dışan köşe
açısından
Selâhaddin'in
Emevi Camii
avlusundaki
türbesi.

[https://goo.gl/
hziwu]

Kılıçarslan'ın oğulları arasında ülkeyi tak-
sim etmesinden sonra melikler arasında ortaya
çıkan hâkimiyet mücadeleleri Türkiye Selçuklu
Devleti'ni zayıf düşürmüştür. Bu devre ile ilgili
olarak İbnü'l-Esir, ilginç bir kayıt düşer. Buna
göre; 1192 Eylül ayında Arslan Yürekli Richard
ile bir sulh anlaşması imzalayan Selâhaddin,
hanedan üyeleriyle bir toplantı yaparak, Su-
riye'deki Haçlı tehlikesinin ortadan kalktığını
ifadeyle, bundan sonra Anadolu üzerine yü-
rümenin daha doğru olduğuna işaretle, Ahlat
üzerine yürünmesini emretti^[20]. Fakat hazır-
lıklarla meşgul olunurken Selâhaddin, 4 Mart
1193 yılında vefat etti^[21]. Beklenmedik bu du-
rum karşısında Anadolu üzerine alınan sefer
kararı uygulamaya konulamadığı gibi, bir süre

sonra da Eyyûbî hanedanı arasında hâkimiyet mücadeleleri başladı. An-
laşıldığı kadarıyla, Selâhaddin Eyyûbî'nin Anadolu üzerine sefer kararı
alması Kılıçarslan'ın ölümü sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti'nde
ortaya çıkan hâkimiyet mücadeleleri rol oynamış olmalıdır. O, Selçuklu
hanedanı arasındaki mücadelelerden istifade ederek rahatlıkla Anado-
lu'yu ele geçirebileceğine inanıyor olmalıydı. Fakat vakitsiz ölümü, onun
gerek Anadolu gerekse Azerbaycan üzerindeki emellerinin yarıda kal-
masına sebep oldu.

II. Kılıçarslan ve Selâhaddin arasında başlayan Selçuklu-Eyyûbî iliş-
kileri her iki hükümdarın kısa aralıklarla ölümleri üzerine varisleri tara-
fından devam ettirilecektir. Her iki hükümdar da ölmenden önce ülkelerini
oğulları ve diğer hanedan üyeleri arasında paylaştırma gafletinde bulun-
muşlardır. Bunun doğal sonucu olarak da ölümlerinin hemen akabinde
hanedan üyeleri arasında hâkimiyet mücadeleleri başlamıştır. Özellikle
Anadolu'da ortaya çıkan fetret devri, Selçuklu-Eyyûbî ilişkilerinde de yeni
bir dönemi başlatmıştır. Bu mücadeleler esnasında birbirlerine karşı ta-
hakküm kurmak isteyen kardeşler zaman zaman Eyyûbî hükümdarların-
dan yardım istemek, bazen de başarısız oldukları zaman Suriye'ye kaça-
rak Eyyûbîler'e sığınmak durumunda kalmışlardır.

[20]

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 87.

[21]

İbn Tagrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s. 103; el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-Aşâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, III, nşr., M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987-1988, s. 496.

B. FETRET DEVRİNDE SELÇUKLU-EYYÜBİ İLİŞKİLERİ (1186-1196)

Kılıçarslan ilerlemiş yaşı dolayısıyla seferlere de gereği gibi iştirak edemez olmuş ve devlet idaresinde zaafa düşmüştü. Bu sebeple devletin devamını sağlamak isteyen Kılıçarslan, 1186 yılında ülkesini 11 oğlu arasında paylaştırma yolunu tercih etti. Ancak iyi niyetle yapılan bu taksimat kardeşler arasında uzun yıllar devam edecek bir hâkimiyet mücadelesine sebebiyet verdi.^[22]

II. Kılıçarslan, ölümünden kısa bir süre önce oğullarından Kutbeddin Melikşah'ı kendisinden sonrası için veliahd tayin etmiş, ancak Kutbeddin'in diğer kardeşlerine ve kendisine karşı sert tavırları karşısında bu kararını değiştirerek diğer oğlu I. Gıyâseddin Keyhüsrev'i veliahd göstermişti. Gıyâseddin, babasının ölümünün ardından kolayca Türkiye Selçuklu tahtına oturmuştu. Onun bu kadar kolay bir şekilde sultanlık makamını elde etmesinde en büyük rakibi Kutbeddin Melikşah'ın ölmüş olması önemli rol oynamıştı. Ancak kısa süre sonra işler tersine dönmüş ve diğer kardeşlerden II. Süleymanşah, 1196 yılında saltanat iddiasıyla harekete geçerek Gıyâseddin'i Konya'da kuşatma altına almıştı. Süleymanşah karşısında tutunamayan Gıyâseddin I. Keyhüsrev, Konya halkının arabuluculuğu ile kendisine ve çocuklarına dokunulmamak şartıyla saltanatı Rükneddin II. Süleymanşah'a teslim etti. Gıyâseddin I. Keyhüsrev, İzzeddin Keykâvus ve Alâeddin Keykubad adlarındaki iki oğlunu da şehirde bırakarak Konya'yı terk etti.^[23] Annesinin bir Hristiyan olması sebebiyle önce Bizans'a sığınmak isteyen Gıyâseddin, Ladik civarlarında kendisine ve maiyetine yapılan saldırı sebebiyle yolunu değiştirerek önce Çukurova Ermeni Krallığı'na gitti. Ermeni kralı, I. Gıyâseddin'i çok iyi bir şekilde karşılamasına rağmen Süleymanşah'tan çekindiği için onu uzun süre misafir edemedi. Bunun üzerine kardeşi Elbistan Meliki Tuğrulşah'ın yanına giden Gıyâseddin ondan da beklediği yardımı alamayınca, Haleb Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Gâzi'ye sığındı. Ancak ez-Zâhir de, Eyyübî hanedanında yaşanan hâkimiyet mücadeleleri sebebiyle, Gıyâseddin'e beklediği yardımı yapamadı. Bütün kapıların yüzüne kapandığını gören Gıyâseddin I. Keyhüsrev, mücadeleden vazgeçerek Bizans imparatoruna sığınmak üzere deniz yoluyla İstanbul'a geçti.^[24]

[22] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 83; Anonim Selçuknâme, *Anadolu Selçuklular'ı Devleti Tarihi*, Türkçe çev., F. N. Uzluk, Ankara 1952, s. 26; Turan *Türkiye*, s. 226.

[23] Anonim Selçuknâme, s. 26-27; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l- Umuri'l-Alâ'iyye*, Tıpkı basım nşr., A. Erzi, Ankara 1956, s. 36-37; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, Haz., E. Mercil, İstanbul 1977, s. 149.

[24] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 39-51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 200; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 160; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 474; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 140; Turan, *Türkiye*, s. 268-269.

C. RÜKNEDDİN SÜLEYMANŞAH DEVRİ SELÇUKLU-EYYÜBİ İLİŞKİLERİ (1196-1204)

Kardeşleriyle giriştiği hâkimiyet mücadelesinde üstünlük kuran Süleymanşah, diğer kardeşleri üzerine yürümeden önce Kilikya Ermeni Krallığı'nı te'dib etme kararı aldı. Çünkü Ermeni Kralı II. Leon (1187-1219), Selçuklu hanedanı arasında ortaya çıkan taht mücadelelerinden istifadeyle Selçuklu topraklarına tecavüzde bulunmuş ve Torosları aşarak orta Anadolu bölgelerine girmişti. Hatta bazı Ermeni tarihçilerinin verdiği bilgilere göre, bu karışıklık esnasında Ermeniler Kayseri'yi dahi kuşatmaya muvaffak olmuşlardı. Bu zaferler dolayısıyla II. Leon'a "muhteşem" lakabı verilmişti.^[25]

Süleymanşah durumunu kuvvetlendirdikten sonra Kilikya Ermeni Krallığı üzerine sefer yaptı. Bu yıllarda Ermeni senyörleri arasında hâkimiyet mücadeleleri mevcuttu. Selçuklu sultanı 1199 yılında gerçekleştirdiği bu intikam seferinde Lampron Bölgesi^[26] Senyörü Oşin ile II. Leon'a karşı ittifak yaptı. Hatta Süleymanşah bu sefer esnasında Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Gâzi'ye bir elçi göndererek ondan askerî yardımda bulunmasını istedi, el-Melikü'z-Zâhir, bu isteme olumlu cevap vererek Seyfeddin İbn Alemüddin b. Candar ve İzzeddin Aybeg Futeys kumandasında bir miktar asker gönderdi. Maraş'ta bir araya gelen müttetikler Süleymanşah kumandasında harekete geçti. Süleymanşah önce Korikos adı verilen kaleyi kuşatma altına aldı. Durumun vahametini anlayan şehir halkı âmân dileyerek kaleyi Selçuklu sultanına teslim etti. Süleymanşah idaresindeki müttetik Selçuklu-Eyyûbî-Ermeni kuvvetleri daha sonra bölgede yağma ve tahribâta başladılar. Rükneddin Süleymanşah, el-Melikü'z-Zâhir ve Ermeni Senyörü Oşin'in oluşturduğu ittifak karşısında çaresiz kalan, bu arada da ülkesi hayli tahribâta uğrayan Leon, derhal Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'e bir elçi göndererek ondan sulh için tavassutta bulunmasını istedi. el-Âdil'in aracılığıyla taraflar arasında antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre Leon, Selçuklu tabiiyetini kabul ederek yıllık haraç vermeye razı oldu.^[27]

Çukurova Ermeni Krallığı'nı haraca bağlayan Süleymanşah, bundan sonra yönünü Doğu ve Güney Anadolu'ya çevirdi. Bundan maksadı babası zamanında Anadolu'da kurulmuş olan siyasî birliği yeniden sağlamaktı.

[25] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 466.

[26] Tarsus'un kuzeyinde bulunan Namrun ve civarı (bkz., Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 249).

[27] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 187; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 159; Sibt, *Mira'tü'z-Zemân*, II, s. 526; Turan, *Türkiye*, s. 249-250; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 161-162.

Bu maksatla ilk önce kardeşi Mugiseddin Kayserşah idaresinde bulunan Malatya üzerine yürüdü. Kayserşah, daha önce de diğer kardeşi Kutbeddin Melikşah tarafından hâkimiyet altına alınmak istenmişti. Kutbeddin karşısında tutunamayan Kayserşah, Selâhaddin Eyyûbî'ye sığınarak ondan yardım istemiş ve bu arada da el-Âdil Seyfeddin'in kızıyla evlenerek Eyyûbî hanedanı ile sıhriyet tesis etmişti. İşte Kayserşah tesis ettiği bu akrabalığa istinaden diğer kardeşlerine itâatten imtina ediyor ve kardeşleri de Eyyûbîlerden çekinmeleri sebebiyle ona saldırmaya cesaret edemiyorlardı.^[28] Fakat Süleymanşah, gerek Eyyûbî hanedanının kendi aralarındaki hâkimiyet mücadeleleri sebebiyle durumun müsait olmasından gerekse Ermeni seferi esnasında el-Melikü'z-Zâhir Gâzi'nin dostluğunu kazanmanın verdiği bir güvenle Kayserşah üzerine saldırıya geçti. 597 yılı Ramazan/1200 Haziran ayında Malatya'yı kuşattı. Süleymanşah karşısında tutunamayan Kayserşah ikinci kez kayınpederi el-Âdil'e sığındı. Ne var ki, el-Âdil, damadını takviye kuvvetlerle Süleymanşah üzerine göndermek yerine Selçuklu sultanının bu saldırısını kabullenerek, damadı Kayserşah'ı Urfa'da mevkiine uygun bir iktâ vererek iskân etme yolunu tercih etti.^[29]

Selâhaddin Eyyûbî'nin 1193'te ölümü üzerine Eyyûbî âilesi fertleri arasında da iktidar mücadelesi başlamıştı. Sümeysat Hâkimi el-Efdal, idaresi altındaki Şam bölgesini elinden alan amcası el-Melikü'l-Âdil'e karşı daha önceki yıllarda birkaç defa isyan etmiş fakat başarılı olamamıştı. 1200-1201 yıllarında kardeşi Haleb Hâkimi el-Melikü'z-Zâhir ile ittifak halinde yeniden harekete geçen el-el-Melikü'l-Efdal, bu teşebbüsten de bir netice alamamış ve el-Âdil tarafından Sümeysat, Suruç ve Re'sülayn gibi beldeler kendisine iktâ olarak verilmek suretiyle el-Cezîre bölgesinde ikâmete mecbur bırakılmıştı. Ancak bu durumu kabullenmeyen el-Efdal, bir süre sonra el-Âdil'e karşı Mardin Artukluları gibi çevredeki diğer siyasî güçlerle ittifak arayışına girdi. Onun bu teşebbüslerini haber alan el-Âdil, 1202-1203 yılında oğlu el-Eşref Musa'yı, el-Efdal'in elinde bulunan Suruç ve Re'sül'ayn'ı ele geçirmek üzere gönderdi. Ayrıca Haleb Hâkimi el-Melikü'z-Zâhir'den de, el-Efdal'in elinde bulunan Necm kalesine saldırmasını istedi. Amcasının bu şekilde sert bir tavır takınacağını hiç beklemeyen el-Efdal, derhal annesini el-Âdil'e göndererek ondan özür diledi. Fakat el-Âdil yeğeninin bu taşkınlıklarından iyice bıkmış olacak ki, el-Efdal'in ömrünü kabul etmediği gibi^[30], diğer oğlu el-Kâmil'i de, yeğeni ile ittifak kurarak kendisine karşı cephe alan Mardin Artukluları üzerine gönderdi. Eyyûbîler'in kendisine yakın bölgelerde yayılmacı siyasetinden rahatsız

[28] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 73-74; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 458.

[29] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 474; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü'l-Beşer*, III, s. 100; Turan, *Türkiye*, s. 251.

[30] İbn-i Vâsil, *Müferricu'l-Kürûb*, III, s. 150-151; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 155-156; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 154.

olan Mardin Artukluları, Selçuklular'ı metbû olarak tanımıştı. el-Kâmil'in Mardin'i muhasara altına alması üzerine, Mardin Artuklu hükümdarı derhal Süleymanşah'a haber göndererek yardımını talep etti. Süleymanşah bu çağrıya icabet etmek üzere ordusuyla Konya'dan hareket etti. Selçuklu sultanının Mardin muhasarasına yardıma geldiğini haber alan el-Kâmil, bir savaş göze alamayarak derhal muhasarayı kaldırdı ve Haleb'e döndü.^[31]

Amcası el-Âdil'in bu kararlı tutumu karşısında büyük bir korkuya kapılarak, kendisine yeni bir hâmi aramaya başlayan el-Efdal, derhal Selçuklu Hükümdarı Süleymanşah'a bir elçi göndererek el-Âdil'e karşı ondan yardım istedi. Ayrıca el-Melikü'l-Âdil adına okuttuğu hutbeyi terk ederek Selçuklu sultanı adına hutbe okutacağını ve para bastıracağını da bildirdi. Süleymanşah, el-Efdal'in bu isteğini memnuniyetle kabul ederek onu himayesi altına aldı ve bu amaçla 1203-1204 yılında el-Efdal'e hâkimiyet alâmeti olan hilat ve çeşitli hediyeler gönderdi.^[32] Bu beklenmedik durum karşısında el-Âdil, Kayserşah hâdisesinde olduğu gibi Selçuklu devleti ile bir savaş göze alamadığı için el-Efdal üzerindeki baskıyı kaldırdı. Böylece el-Efdal, yeni metbû Süleymanşah sayesinde elindeki ülkeleri korumuş oluyordu. el-Efdal'in Selçuklu Devleti'ne tâbiliği daha sonra Gıyâseddin I. Keyhüsrev zamanında da devam edecektir.

D. GİYÂSEDDİN I. KEYHÜSREV ZAMANI SELÇUKLU-EYYÜBİ MÜNÂSEBETLERİ (1205-1211)

Süleymanşah'ın 6 Temmuz 1204 tarihinde vefat ederek, yerine İzzeddin III. Kılıçarslan'ın tahta geçmesiyle kısa süre önce sağlanan Anadolu birliği tekrar bozulma temayülü gösterdi.^[33] Gıyâseddin I. Keyhüsrev, İstanbul'un Latinler tarafından işgâli esnasında şehri terk ederek, kayınpe-deri Mavrozomes'in yanına gitmişti. Süleymanşah'ın vefatıyla Gıyâseddin Keyhüsrev'e bağlı beyler onu saltanat makamına geçirmek üzere harekete geçtiler. Selçuklu ümerâsının davetini kabul eden Gıyâseddin Keyhüsrev, Selçuklu ülkesine geçerek 1204 Aralık ayında başkent Konya'yı kuşattı. Uzun süren kuşatmadan bir netice elde edemeyen Gıyâseddin, ordusuyla kışı geçirmek üzere Ilgın'a çekildi. Bu esnada Konya ile rekabet halinde olan Aksaray halkının, Gıyâseddin'i şehre davet etmeleri her şeyi değiştirdi. Konya halkı inisiyatifin Aksaray'a geçmek üzere olduğunu görerek,

[31] İbnül-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 153.

[32] Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 104; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 152; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 183; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 194; Turan, *Türkiye*, s. 260.

[33] İbn Bibî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, s. 75; Anonim *Selçuknâme*, s. 271; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 160-161; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 150; İbn-i Kesîr, *el-Biddâye*, XIII, s. 41; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 196.

derhal harekete geçti. Gıyâseddin'e bir haberci gönderen şehir âyânı çocuk sultanın canına dokunmamak şartıyla şehri kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Bu beklenmedik gelişmeler üzerine Gıyâseddin, yeğeni-ne Tokat'ı iktâ ettiğİ gibi, diğİr Emîrlere de çeşitli iktâ fermanları verdi. Daha sonra Şubat-Mart 1205'de Konya'ya gelerek dokuz yıl ayrı kaldığı Selçuklu tahtına ikinci defa tekrar oturdu.^[34]

Gıyâseddin'in tahta geçişinden kısa bir süre sonra Kuzey Suriye'de ortaya çıkan bazı olaylar, Selçuklu-Eyyûbî ilişkilerinde yeni bir safha başlatacaktır. 1205 yılında Âmid Artuklu Hükümdarı Kara Nasruddin Mahmûd, Süleymanşah'ın ölümüyle Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkan karışıklıktan istifade etmek istedi. Nasruddin Mahmûd, kısa bir süre önce Harput'u kendisine vermesi şartıyla Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'in tabiiyetini kabul ederek onunla bir ittifak anlaşması imzalamış, buna bağlı olarak, el-Âdil'in Musul seferine de katılmıştı. Nasruddin Mahmûd, şimdi karışıklıktan istifade ile Harput üzerine yürüyeceğini bildirerek, el-Âdil'den yardım istedi. Aralarındaki tâbi metbû ilişkisi gereğİ el-Âdil, oğlu el-Eşref Musa'yı Nasruddin Mahmûd'a yardım için gönderdi. Sincar, Ceziret-i İbn Ömer ve Musul yolunu takip eden el-Eşref, Mart-Nisan 1205 tarihinde Harput'a gelerek Nasruddin Mahmûd'la birlikte şehri kuşattı. Harput Hâkimi Ebûbekir, derhal Gıyâseddin'e bir haberci göndererek yardım istedi.^[35] Siyasî otoritesini kuvvetlendirmek için bu durumu bir fırsat bilen Gıyâseddin, 6.000 kişilik bir kuvveti Harput'a gönderdi. Diğİr taraftan da vassal olan el-Efdal'e, Harput müdafilerine yardıma gitmesini emretti. Yardımcı kuvvetlerin Malatya'ya ulaştığı haberini alan Nasruddin Mahmûd ve el-Eşref Musa derhal muhasarayı kaldırarak Buhayratu Semnin adıyla anılan bölgeye çekildiler. İkili burada da boş durmamış ve civarda bulunan kalelere karşı tecavüzlerine devamlı 22 Temmuz'da Buhayratu Semnin'i ele geçirdiler. Bu arada yardıma gelen Selçuklu kuvvetleri ve el-Efdal, Harput'a ulaşmışlardı. Burada kendilerine katılan Artuklu Hükümdarı Ebû Bekir ile birlikte Buhayratu Semnin'de bulunan el-Eşref ile Nasreddin Mahmûd üzerine yürüyerek onları kuşatma altına aldılarsa da, bir netice alamayarak geri dönmek mecburiyetinde kaldılar.^[36] Ancak bu olumsuz duruma rağmen bu harekât, Selçuklu Hükümdarı Gıyâseddin

[34] İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiye*, s. 76-88; Anonim *Selçuknâme*, s. 27; Kerimüddin Mahmûd Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 32; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 166; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 78; Turan, *Türkiye*, s. 276.

[35] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 170-171; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 204; Önder Kaya, "Bir Eyyûbî Melikinın Portresi: Melik Efdal Nûreddin Ali b. Selâhaddin Eyyûbî", *Eyyûbîler Yönetim-Diplomasi-Kültürel Hayat*, editör Önder Kaya, İstanbul 2012, s.45-46.

[36] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 170-171; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 487; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 204; Kaya, a.g.m., s. 46.

I. Keyhüsrev'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki nüfuzunu arttırdı. Daha önce Gıyâseddin'in tahta geçmesiyle ona başlıklarını bildiren bölge hükümdarları bu olaydan sonra da aynı sadakatle tâbi-metbû münâsebetlerini devam ettirdiler.^[37]

Gıyâseddin Keyhüsrev'in Eyyûbîlerle ilişkilerinde Çukurova Ermeni Krallığı'na karşı gerçekleştirilen ortak askerî harekât önemli bir yer tutar. Bu tarihlerde Selçuklu Devleti'nin bir vassalı olan II. Leon, Rükneddin Süleymanşah'ın 1204 yılında ölümünü fırsat bilerek Selçuklu topraklarına tecavüz akınlarında bulunmaya başlamıştı. Bunun yanı sıra bir taraftan Akdeniz yoluyla gelerek Antalya ve Alanya limanlarından karaya çıkan ve buradan Selçuklu ülkesine giden ticaret kafilelerine, diğer yandan da Suriye ve Mısır'dan gelerek yine Selçuklu ülkesine giden ticaret kervanlarına saldırarak ticarî faaliyetleri engelliyordu. Bununla da yetinmeyen Ermeni Kralı II. Leon, Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in idaresindeki topraklara da girerek Maraş'ı zapt ile bölgede yağma ve tahribâtta bulundu. el-Melikü'z-Zâhir'in, Ermeni Krallığı'nın bu saldırılarına karşılık vermesiyle bölgede asayiş ve huzur ortamı tamamıyla ortadan kalkmış ve ticarî faaliyetler de sekteye uğramıştı. Güney sınırlarındaki bu gelişmelerin Türkiye Selçuklu Devleti'ne de zarar vermeye başlaması üzerine, Selçuklu Sultanı Gıyâseddin I. Keyhüsrev, hem sınırlarına yapılan saldırıları bertaraf etmek hem de ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla harekete geçti.^[38]

Gıyâseddin I. Keyhüsrev, öncelikle Haleb Eyyûbî idarecisi el-Melikü'z-Zâhir'e bir elçi göndererek Ermenîler üzerine yapacağı sefer için ondan askerî kuvvet göndermesini istedi. Sınırlarındaki Ermeni saldırılarından rahatsız olan el-Melikü'z-Zâhir hiç tereddüt etmeksizin bu teklifi kabul ederek, Seyfeddin İbn Alemüddin ve İzzeddin Aybeg Futeys adlı kumandanların idaresinde hazırladığı bir birliği Selçuklu sultanına gönderdi. Gıyâseddin I. Keyhüsrev, 605/1208-1209 yılında ordusuyla harekete geçerek öncelikle Maraş üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Burada bulunduğu sırada Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in gönderdiği yardımcı kuvvetler de kendisine katıldı. Selçuklu ordusu büyük bir süratle Ermeni sınırını geçerek iç kısımlarda yağma ve tahribâta girişti. Krallığın önemli bir üssü olan ve Kral Leon'un oğlu Gregoire tarafından müdafaa edilen Pertus kalesi kuşatılarak kısa zamanda ele geçirildi. Selçuklu ordusu Ermeni Krallığı'nda pek çok şehir ve kaleyi ele geçirerek başta kralın oğlu olmak üzere sayısız esir ve ganimet ele geçirdi. Ermeni Kralı Leon,

[37] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, IV, s. 157.

[38] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 170-171; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 199-200.

Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil ve Haleb Hükümdarı ez-Zâhir'den sulh için arabulucu olmalarını rica etti. Gıyâseddin I. Keyhüsrev de kış mevsiminin yaklaşması üzerine seferin zorlaşacağını düşünerek sulh talebini kabul etti. Yapılan anlaşma ile Ermeni Krallığı, Selçuklu Devleti'nin tabiiyetini kabul ediyordu. Ayrıca, Müslüman esirlerin iadesi, tüccarların zararının tazmini ve Selçuklu sınırları ile Haleb topraklarına bir daha tecavüzde bulunulmaması da anlaşma şartları arasındaydı. II. Leon, bu antlaşmaya Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in saltanatı süresince sadık kalmış ve sultan adına da sikke kestirmiştir.^[39]

606/1209-1210 yılında Güneydoğu Anadolu'da Habur ve Nusaybin Hâkimi Kutbeddin Muhammed ile Musul Hâkimi Nûreddin Arslanşah arasında cereyan eden hâkimiyet mücadelesi sebebiyle Selçuklu Devleti ile Eyyûbîler tekrar karşı karşıya gelmiştir.

Musul Hâkimi Nûreddin Arslanşah, kızını el-Melikü'l-Âdil'in oğlu ile evlendirerek Eyyûbî hükümdarının himaye ve desteğini kazanmıştı. Bundan başka el-Melikü'l-Âdil ile Nûreddin, aralarında bir antlaşma yaparak, Habur ve Nusaybin Hâkimi Kutbeddin Muhammed'in topraklarını aralarında paylaştırmayı kararlaştırmışlardı. Buna göre Habur ve Nusaybin el-Melikü'l-Âdil'in, el-Cezîre bölgesi de Nûreddin Arslanşah'ın payına düşecekti. Böyle bir antlaşma el-Melikü'l-Âdil için çok kârlı olacaktı. Nûreddin'in desteği ile Habur ve Nusaybin'e sahip olan el-Melikü'l-Âdil daha sonra müttefikinin elinde bulunan Musul ve çevresini de kolayca ele geçirmeyi düşünüyordu. Bu düşünce ile harekete geçen el-Melikü'l-Âdil, müttefiki Nûreddin'in de yardımlarıyla kısa zamanda Habur ve Nusaybin'i ele geçirdikten sonra yönünü antlaşma şartlarında olmayan Sincar üzerine çevirdi. el-Âdil'in bölgede hâkimiyetini arttırmasından endişe duyan Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Nûreddin Arslanşah ile temasa geçerek Onun gerçek niyetinin Musul ve çevresini almak olduğu hususunda onu uyardı. Gerek bu uyarı, gerekse el-Melikü'l-Âdil'in Sincar'ı ele geçirmek istemesi üzerine Nûreddin, müttefikinin gerçek niyetini öğrenmiş oldu. Bunun üzerine Nûreddin ile Gökbörü, Eyyûbî hükümdarına karşı ittifak ettiler. Ne var ki, bu ittifakın el-Âdil'i durdurmaya yetmeyeceğini düşünen müttefikler, bir taraftan da, Bağdat Abbâsî halifesine elçi göndererek ondan arabulucu olmasını istediler. Diğer yandan da el-Âdil'in kadim düşmanı olan Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir ile Selçuklu

[39] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 187; İbnü'l-Adîm, *Zübdetu'l-Haleb*, III, s. 159-160; İbn Kesîr, *el-Biddâye*, XIII, s. 48; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Ayâtü's-Surûr*, Türkçe çev., A. Ateş, Ankara 1957, s. 463-467; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 163-164; Mehmet Ersan, "Türk Ermeni İlişkileri (XI-XIII Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, II, Ankara 2014, s. 184-185.

Resim 32:
Eyyûbîler
devrine ait olan
Halep Kalesi'nin
giriş kısmı,
Suriye

[<https://goo.gl/jiFYM1>]

Hükümdarı Gıyâseddin Keyhüsrev'e birer haberci göndererek durumdan haberdâr ettiler. Müttelikler Konya'ya gönderdikleri elçi ile Selçuklu sultanının tabiiyetini kabul edeceklerini ve onun adına hutbe okutacaklarını bildirerek Gıyâseddin I. Keyhüsrev'den yardım istediler. Eyyûbî hükümdarının ülkesi sınırlarında hâkimiyet kurmasını tehlikeli bulan Gıyâseddin, derhal hazırlıklara başladı. Bu esnada

Abbâsî halifesinin elçileri gelerek Sincar'ı muhasara etmekle meşgul olan el-Âdil'den muhasarayı kaldırması ve barış yapması için ricada bulundular. Durumun aleyhinde gelişmeye başladığını gören el-Melikü'l-Âdil, Gıyâseddin Keyhüsrev ile el-Melikü'z-Zâhir'in de kendisine karşı kurulan bu ittifaka katılmaları üzerine müttelikler ile yapılacak bir savaşı göze almadı ve kuşatmayı kaldırarak ülkesine döndü.^[40]

Selçuklu sultanın doğuda askerî faaliyetlerde bulunmasından istifade eden İznik İmparatoru Theodoros Laskaris, Selçuklu topraklarına tecavüzde bulunmuştu. Bölgedeki ticarrî faaliyetleri da sekteye uğratan bu durum karşısında Selçuklu sultanı, Theodoros üzerine H.608/M.1210-1211 yılında sefere çıktı. Ne var ki bu sefer esnasında Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev, savaş alanında şehit düştü^[41]. Yerine büyük oğlu İzzeddin I. Keykâvus'un geçti.

E. İZZEDDİN I. KEYKÂVUS DEVRİ SELÇUKLU- EYYÜBÎ İLİŞKİLERİ (1211 - 1220)

Rükneddin Süleymanşah ile Gıyâseddin I. Keyhüsrev dönemlerinde Selçuklu-Eyyûbî ilişkilerinde dikkati çeken bir özellik vardı. Bu iki Selçuklu hükümdarı, Selâhaddin Eyyûbî'nin oğulları el-Efdal ve ez-Zâhir ile ilişkilerini dostluk politikası çerçevesinde gerçekleştirirken, el-Melikü'l-Âdil ve onun oğullarına karşı mücadele politikası takip etmişlerdi. İzzeddin I. Keykâvus zamanında ise bu politikada tam tersi bir değişiklik görülmektedir. Buna göre, İzzeddin Keykâvus'un Konya'da tahta çıkarılması üzerine

[40] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 190-196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 241-244; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 160-161; Sibt, *Mir'atü'z-Zemân*, II, s. 541; Abû'l-Farac, *Târih*, II, s. 492-493; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 112; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 62.

[41] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âldiyye*, s. 101-111; Anonim *Selçuknâme*, s. 28; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 491; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 68.

kardeşi Alâeddin Keykubad isyan etmiş ve yanına Erzurum Melîki Mugiseddin Tuğrulşah ve Kilikya Ermeni Kralı'nı da alarak ağabeyini Konya'da kuşatma altına almıştı. Bu üçlü ittifak karşısında zor duruma düşen İzzeddin, ilk iş olarak müttefiklerin arasını açmak için siyasî manevralara başladı. Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'e bir haberci göndererek Keykubad'a karşı yardım talebinde bulundu. el-Melikü'l-Âdil, bu talebi kabul ederek oğlu Ahlat Meliki el-Eşref Musa'ya Selçuklu sultanına yardım etmesi hususunda emir verdi. Bu durum Keykubad'ın yanında savaşa katılan Mugiseddin Tuğrulşah'ı tedirgin etti. Çünkü Erzurum Meliki Tuğrulşah, daha önce dostça ilişkilerde bulunduğu Ahlat meliki el-Evhâd'ın 1210 yılında ölümünden sonra Ahlat meliki olan el-Eşref'le arası pek iyi değildi. O, el-Eşref'in Erzurum'a sahip olmak için plânlar yaptığına inanıyordu. Bu sebeple el-Eşref Musa'nın İzzeddin'e yardım edeceğini haber alan Tuğrulşah, kuşatmayı terk ederek derhal Erzurum'a döndü. Daha sonra Ermeni Kralı'da ittifaktan ayrılınca yalnız kalan Keykubad kuşatmayı kaldırarak Ankara'ya çekildiyse de bir süre sonra İzzeddin'in tarafından Ankara'da kuşatma altına alındı. Kurtuluş çaresi kalmayan Alâeddin Keykubad, Haleb Eyyubî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'e haber göndererek kardeşi ile arasında barışın sağlanması için tavassutçu olmasını istedi. Bu istek doğrultusunda hareket eden ez-Zâhir, İzzeddin Keykâvus'a bir elçi göndererek kardeşiyle barış yapmaya teşvik ettiyse de başarılı olamadı. Daha sonra Keykubad'ı berteraf eden ve Minşar kalesinde hapseden İzzeddin, bu mücadelede yardımını gördüğü Haleb Meliki ez-Zâhir ile bir ittifak ve dostluk antlaşması yaparak onunla Kilikya Ermenileri üzerine ortak askerî harekât düzenledi.^[42]

İzzeddin Keykâvus, Haçlılar elindeki Antalya'yı kurtarmakla meşgul olduğu bir sırada Ermeni Kralı II. Leon, Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil ile ittifak kurarak 1216 Şubat'ında, Haçlı Kontu Bohemund'un elinde bulunan Antakya'yı ele geçirdi. Leon'un Eyyûbî hükümdarı ile ittifak kurması İzzeddin'i ve Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'i de endişelendirdi. Çünkü el-Âdil, Mısır tahtına oturduğu andan itibaren gözlerini Haleb'e dikmiş ve eline geçecek ilk fırsatta burasını işgâl etmek için bekliyordu. Şimdi ise, gönderdiği yardım ile Antakya'yı, müttefiki olan Ermeni kralının ele geçirmesini sağlarken Haleb için de bir tehdit unsuru oluşturunuyordu.^[43] Bölgede huzursuzluk doğuran bu durum karşısında Bohemund, Selçuklu Sultanı İzzeddin'e bir elçi göndererek Ermeni kralına

[42] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 112-136; Anonim *Selçuknâme*, s. 28; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 217-218; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 491; Sibt, *Mir'âtü'z-Zeman*, II, s. 598; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 114-115; Turan *Türkiye*, s. 294-295.

[43] Sibt, *Mir'âtü'z-Zeman*, II, s. 572; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 496-499; İbn-i Kesir, *el-Biddâye*, XIII, s. 75.

karşı yardım istedi. İzzeddin, bu teklif üzerine derhal harekete geçerek ordusuyla Maraş'ta bulunan Yabanlu Pazarı denilen ovada karargâh kurarken bir yandan da ez-Zâhir'e bir haberci göndererek sefer için hazır olmasını ve haber verdiği zaman Ermeni topraklarına girmesini bildirdi. el-Melikü'z-Zâhir, amcasının topraklarına tasallutundan çekindiği için derhal bu teklifi kabul ederek, Selçuklu sultanına hâkimiyetini tanıdığını bildiren bir heyetle değerli hediyeler gönderdi.^[44]

Ancak el-Melikü'z-Zâhir, bir süre sonra Selçuklu Devleti ile girdiği bu tâbi-metbû ilişkisinden pişman oldu. Bu sebeple, amcası el-Melikü'l-Âdil'i durumdan haberdar etti ve ne yapması gerektiğini sordu. el-Âdil, Selçuklu sultanının Haleb üzerinde emelleri olduğunu ve yeğenin bu ittifaktan derhal ayrılması gerektiğini bildirdi. Amcasının bu ikazı üzerine aklı karışan Melik ez-Zâhir, Selçuklu sultanına yardım gönderme hususunda tereddütte düştü^[45]. Bu esnada, İzzeddin Keykâvus'un, ez-Zâhir Gâzi'nin mülkü olan Balat üzerine yürüyerek yağma ve tahripde bulunması, el-Melikü'l-Âdil'in uyarılarını doğrulamış ve ez-Zâhir'in tereddütlerini gidermiştir. Bu olaydan hemen sonra I. İzzeddin Keykâvus, Haleb'e bir elçi göndererek Maraş'ta ez-Zâhir'i beklemekte olduğunu ve ona katılmak için acele etmesini bildirdi. el-Melikü'z-Zâhir, Selçuklu elçisine, "bizden kendi ülkemizi tahrip etmek için yardım istemeniz çok garip değil mi?" diyerek Balat'a yapılan saldırının sebebini sordu. Elçi, Balat'ta çok sayıda Ermeni olduğunu ve bunların Kral Leon'a yardım ettikleri için yapıldığını söylese de, bu açıklama Melik ez-Zâhir'in Selçuklu sultanına karşı oluşan olumsuz düşünceleri ortadan kaldırmaya yetmedi. Selçuklu elçisini hazırlıklarını henüz tamamlamamış gerekçesiyle geri gönderen ez-Zâhir, kısa bir süre sonra rahatsızlanarak 8 Ekim 1216 tarihinde vefat etti.^[46]

el-Melikü'z-Zâhir'in ölüm haberini alan İzzeddin Keykâvus daha fazla vakit kaybetmenin doğru olmayacağını düşünerek harekete geçti. Keban kalesi^[47] önlerinde cereyan eden şiddetli savaşta Ermeniler büyük bir

[44] İbn-i Vâsıl, *el-Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 234; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 168; Sibt, İzzeddin Keykâvus ile ez-Zâhir'in ittifakından habersiz kalmıştır (*Mir'atü'z-Zemân*, II, s. 572); Runciman, *Haçlı Seferleri*, III, s. 119-122; Claude Cahen, *La Syrie du Nord à l'Époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche*, Paris 1940, s. 617-619.

[45] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 235-236; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 168-169.

[46] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, s. 161-163; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 234-237; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev. XII, s. 269-270; Sibt, *Mir'atü'z-Zemân*, II, s. 579-581; Ebü'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 117; Cahen, *la Syrie du Nord*, s. 623.

[47] Keban kalesi, Ermeni Devleti ile Selçuklu Devleti arasında bir geçit bölgesiydi. Avrupa'dan deniz yoluyla gelen ticaret kervanları, Ceyhan vadisini takip ederek Keban'a geliyorlar ve buradan Selçuklu sınırlarına giriyorlardı. (Bkz., Turan, *Türkiye*, s. 314-315; Ersan, "Türk Ermeni İlişkileri (XI-XIII Yüzyıllar)", II, s. 186-189.

bozguna uğradılar. Kısa bir süre önce Bizans'a karşı kazandığı zaferler dolayısıyla muhteşem lakabını alan II. Leon, ülkesinin uğradığı bu tahribât sebebiyle İzzeddin'e bir elçi göndererek af dilemek ve Selçuklu vasallığını kabul etmek zorunda kaldı.^[48]

Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir, Ermeni seferinden kısa bir süre önce vefat etmişti. Yerine veliahd tayin ettiği oğlu el-Aziz Muhammed ise henüz üç yaşında bir çocuk idi. Bu sebeple Haleb devlet ricalinden bazı ümerâ devletin emin ellere bırakılmasını ileri sürerek Selâhaddin Eyyûbî'nin torunu el-Mansûr Muhammed'in tahta geçirilmesini istediler^[49]. Fakat nüfuzlu emîrler ez-Zâhir'in vasiyetine sadakat göstererek oğlu el-Aziz Muhammed'i tahta geçirdiler annesi Dayfa Hatun'u da saltanat nâibesi tayin ettiler. Fakat asıl idare ez-Zâhir'in vasiyeti gereği Atabeg Şehâbeddin Tuğrul,^[50] Emîr Seyfeddin Ali b. Alameddin ibn Candar ve Kadı Bahâeddin ibn Şeddâd'ın elinde bulunuyordu. Kısa zamanda idareden memnun olmayan muhalifler halkı kışkırtmaya ve isyanlar çıkartmaya başladılar. Bütün bu hadiseler karşısında Atabeg Şehâbeddin Tuğrul, muhaliflere karşı sert bir tavır alınca, muhaliflerden el-Melikü'z-Zâhir'in memlûkü İzzeddin Aybeg el-Câmedar ile birkaç kişi Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus'a sığınarak onu Haleb'e karşı askerî bir sefer yapmaya teşvik ettiler.^[51]

Tahta çıktığından beri Haleb'e hâkim olmak isteyen İzzeddin için, bu kaçırılmaz bir fırsat oldu. O, BüyükSelçuklular'ın vârisi olmaları sebebiyle Suriye'de hak iddia ediyordu. Ayrıca, bu bölgelerden geçmekte olan ticaret yolları sebebiyle bölgenin zenginliği de, İzzeddin'in iştahını kabartıyordu. Aslında daha önceki Selçuklu sultanları da Kuzey Suriye'ye karşı aynı hisleri taşımışlar, fakat gerek Anadolu'da birliğin sağlanması ya gerekse Haçlı seferleri sebebiyle Kuzey Suriye ile yeterince ilgilenme fırsatı bulamamışlardı. İzzeddin I. Keykâvus, devlet ricaliyle yaptığı istişarede; "Haleb Eyyûbî Devleti'nde çocuk yaşta birisinin hükümdarlığa geçtiğini, bu sebeple bölgeye yapılacak bir sefer için durumun müsait olduğunu" söyledi. Devlet ricali ise, "Haleb Eyyûbîlerinin daima Selçuklu Devleti'ne

[48] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 161-169.

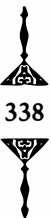
[49] Haleb ümerâsının tahta geçirmek istediği el-Mansûr Muhammed, Mısır'ı ele geçiren Melik Adil tarafından Urfa'ya sürülmüş daha sonra Haleb'e gelerek Melik Zahir'in himayesine girmiş ve onun kızıyla da evlenmişti.

[50] Melik Zahir ölümünden kısa bir süre önce çok güvendiği Şihabeddin Tuğrul'u, Haleb kalesini koruma, hazineye bakma, çocuklarının terbiyesi ile ilgilenme ve şehirdeki bayındırlık işlerini tanzim etmekle görevlendirmişti. (İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 169-170).

[51] İbn Bîbî, *el-Evâmir*, s. 182-183; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 252-253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev. XII, s. 305-306; Sibt, *Mir'atü'z-Zemân*, II, s. 580; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 178-179; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 77-78; H. Gottschalk, *al-Kamil Von Egypten Und Seine Zeit*, Leyden 1958, s. 71.

tâbi olduklarını ifadeyle, şimdi tahta geçen yetim bir çocuğa yardım etmek yerine ülkesine saldırıda bulunmanın doğru olmadığını, ayrıca komşu devletlerin de bunu pek hoş görmeyeceklerini ve Haleb halkına yardıma gelebileceklerini, bunun ise Selçuklu Devleti'ni zor durumda bırakacağını" söyleyerek sultanı bu seferden vazgeçirmeye çalıştılar. Ancak bu ikazı yapan devlet adamlarını, korkaklıkla suçlayan İzzeddin, derhal sefer hazırlıklarına başlama emri verdi. Onun bu kararlı tutumu karşısında seferi kabule mecbur kalan devlet ricali, İzzeddin'e "Haleb tahtını ele geçirmek için Sümeysat Emîri olan Selâhaddin'in büyük oğlu el-Efdal ile ittifak yapmasının Haleb'in zaptında büyük kolaylık sağlayacağını" tavsiye ettiler.^[52]

Sümeysat hâkimi Selâhaddin Eyyûbî'nin büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal ile diğer hanedan üyeleri arasında uzun zamandan beri bir hâkimiyet ve otorite mücadelesi vardı. Mısır Eyyûbî sultanının baskısından kurtulma çareleri arayan el-Efdal, bunun için Selçuklu vassalı olmaya bile hazır görünüyordu. Eyyûbîler'in Diyarbakır bölgesinde takip ettikleri baskıcı siyasetten bunalan, Derbasak Emîri Alemüddin Kayser, Âmid Artuklu Hâkimi el-Melikü's-Sâlih Nasreddin Mahmûd ve bölgedeki diğer bazı Emîrler, Mısır Eyyûbî hâkimiyetini terk ederek Selçuklu tabiiyetine girmişlerdi. Bölgedeki bu karışık ortamdan rahatsız olan Haleb halkı, Sümeysat Hâkimi el-Efdal'e haber göndererek onu Haleb idaresini ele almaya davet ettiler. Durumdan haberdar olan İzzeddin I. Keykâvus, el altından haberciler göndererek el-Efdal'i, küçük hükümdarın atabegi yapacağı propagandası ile Haleb halkını kendi tarafına çekmeye çalıştı. Fakat İzzeddin'in açık bir şekilde Haleb için el-Efdal'in adını zikretmesi şehirde büyük bir karışıklığa yol açtı. Haleb'in bazı ileri gelenleri Selçuklu sultanının teklifini müspet karşılarken, Kadı Bahâeddin ibn Şeddâd'ın başını çektiği bir başka grup ise, bu teklife şiddetle karşı çıkıyordu. Bu muhalifler el-Efdal'in, küçük hükümdara atabeg olarak Haleb'e gelmesinin, Mısır Eyyûbî hükümdarının tepkisini çekeceği ve bundan Haleb şehrinin zarar göreceğini iddia ediyorlardı. Bunu önlemenin tek yolunun da ez-Zâhir'in vasiyetine bağlı olarak Atabeg Şihâbeddin'in küçük hükümdara atabeg olmasını ve bütün yetkilerinde Şihâbeddin'de toplanması gerektiğini savunuyorlardı. Ne var ki, bütün bu karşı çıkmalara rağmen bazı ümerâ, İzzeddin Keykâvus'a haber göndererek onu Haleb'e davet ettiler^[53]. İzzeddin, bu davet karşısında hemen harekete geçmek yerine uygun bir zaman kollamaya başladı. Nitekim, kısa bir süre sonra Avrupa'dan yola çıkan yeni bir Haçlı ordusunun

- [52] İbn-Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 182-185, 251-254; Anonim *Selçuknâme*, s. 29; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 306; Abû'l-Farac, *Târih*, II, s. 500-501; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 225; Turan, *Türkiye*, s. 316.
- [53] İbn-i Vâsil, *Müferriçü'l-Kürûb*, III, s. 263; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 176-181; Gottschalk, *el-Kâmil von Egypten*, s. 71.

Suriye sahillerine ulaşması neticesinde Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'in bütün dikkatini ve gücünü o tarafa çevirmesi, Selçuklu sultanının yapacağı harekât için büyük bir fırsat olmuştur.

1217 yılının sonlarına doğru Akkâ'ya ulaşan Macar Kralı Andreas ve Kıbrıs Kralı Hugue kumandasındaki Haçlı orduları, Dimaşk üzerine saldırıya geçtiler. el-Melikü'l-Âdil, oğlu el-Muazzam'ı Kudüs'ün müdafaası ile görevlendirirken kendisi de bizzat Dimaşk'ı savunmak üzere harekete geçti. Tek bir komuta altında olmayan Haçlı ordusu bu ilk saldırıda başarılı olamayarak Akkâ'ya geri dönmek zorunda kaldı. 1218 Haziran sonlarında gerçekleşen İkinci Haçlı saldırısında büyük sıkıntı yaşayan el-Âdil, Kuzey Suriye'de bulunan oğlu el-Eşref Musa'dan, o bölgede bulunan Haçlı kontluklarına saldırıda bulunarak onları rahatsız etmesini istedi.^[54]

el-Melikü'l-Âdil'in haçlılar karşısında zor duruma düşmesi ve oğlu el-Eşref'i de yardıma çağırması üzerine beklediği şartların oluştuğunu gören İzzeddin I. Keykâvus, Haleb seferi için derhal harekete geçti. Bu sebeple O, devlet adamlarının da tavsiyelerine uyarak Sümeysat Hâkimi el-Melikü'l-Efdal ile temasa geçti, kısa zamanda bir araya gelen taraflar arasında bir ittifak anlaşması imzalandı. Buna göre fethedilecek yerlerden el-Cezîre bölgesindeki Harran ve Ruha şehirleri İzzeddin'de kalırken, el-Efdal, Haleb ve çevresine sahip olacaktı. Ayrıca el-Efdal hâkim olduğu bütün bölgelerde Selçuklu sultanının hâkimiyetini tanıyacak ve İzzeddin adına para bastırarak hutbe okutacaktı.^[55]

Müttefikleri ile anlaşmalarını tamamlayan İzzeddin Keykâvus, Ra'bân kalesi önünde buluşmak üzere el-Efdal'e ve diğer müttefiklerine de haber göndererek ordusuyla harekete geçti. Selçuklu Sultanı İzzeddin I. Keykâvus, önce yolu üzerindeki Merzban kalesini üç gün süren kuşatma sonucunda ele geçirdi. Bu esnada Maraş Sâhibi Nasreddin Hasan, İzzeddin I.

Resim 33:
Akkâ
Kuşatmasını
tasvir eden
gravür.

[https://goo.gl/
Wp2mQp]

[54] İbn-i Vâsil, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 254-258; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 180; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, *Türkçe çev.*, XII, s. 276-279; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 592-593.

[55] İbn Bîbî, İzzeddin'in el-Efdal ile yaptığı anlaşmadan habersiz kalmıştır. İbn-i Vâsil, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 263-264; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, *Türkçe çev.*, XII, s. 305-306; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 181; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 501-502; İbn-i Kesir, *el-Bidâye*, XIII, s. 86.

Keykâvus'a katıldı. Bundan son derece memnun olan Selçuklu sultanı, diğer müttefikleri ile buluşma yeri olan Ra'bân kalesine doğru harekete geçti. Ra'bân kalesi önlerinde müttefikleri el-Efdal ile buluşan İzzeddin, derhal muhasaraya başladı. Fazla dayanamayacaklarını anlayan kale sakinleri Selçuklu sultanına haber göndererek aman dilediler. Sultan aralarındaki anlaşma gereği Ra'bân kalesini el-Efdal'e verdi. Onun bu hareketi el-Efdal'i memnun ettiği gibi diğer müttefikler üzerinde de sultana karşı itimad hissinin artmasına sebep oldu.^[56] Merzban ve Ra'bân kalelerinin bu şekilde kolayca zaptından sonra İzzeddin Keykâvus ve el-Melikü'l-Efdal, Haleb yolu üzerindeki Tell-Bâşir önlerine gelerek kaleyi kuşattılar. Diğer müttefiklerden Derbesak Hâkimi Alamüddin Kayser ile Behisni Hâkimi Necmeddin Altunboğa'da burada Selçuklu sultanına katıldılar.^[57] On günlük bir kuşatmadan sonra kale teslim olmuş, Tell-Bâşir burçlarına Selçuklu alemleri ve sancakları çekilerek, hutbelerde Selçuklu sultanının adı okunmuştur.^[58]

Kuzey Suriye'deki bu gelişmeler üzerine el-Melikü'l-Âdil, oğlu el-Eşref'i, Haleb'i savunmakla görevlendirdi. el-Eşref süratle Haleb'e gelerek İzzeddin ve müttefiklerine karşı müdafaa hazırlıklarına başladı. Diğer taraftan da Musul Hâkimi Bedreddin Lü'lü ile Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü ve bölgedeki diğer Emirlere Selçuklu sultanına karşı ittifak teklifinde bulundu. el-Eşref Musa'nın bu teklifine Bedreddin Lü'lü'den başka hiç kimse rağbet etmediği gibi, Selçuklu müttefiklerinden Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Nasreddin Mahmûd, el-Melikü'l-Eşref'e ait bazı yerleri de istilâ etti. Mahmûd, bununla da yetinmeyerek el-Eşref'in yolunu keserek Bedreddin Lü'lü ile birleşmelerini önlemek için harekete geçtiler. Böylece yardım alacağı tek kişi ile de irtibatı kesilen el-Eşref, müttefiklerin ordusunu dağıtmak için el altından propaganda faaliyetlerine başladı. Bu konuda, özellikle Selçuklu sultanının eline geçmesi için Selçuklu ordusundaki kumandanlara hitaben yazılmış düzmece mektuplar gönderilerek, İzzeddin'in ihanete uğrayacağı hissi verildi. Bu komplo ile maneviyatı bozulan İzzeddin Keykâvus'a, en ağır darbeyi müttefikleri el-Efdal vurdu. el-Efdal, yaptığı işler sebebiyle amcası el-Âdil'den ötür dileyerek affını istedi ve İzzeddin'i terk ederek karşı tarafa geçti.^[59]

[56] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 185-187, 254-256; Arap Kaynakları önce Ra'bân daha sonra Merzban'ın ele geçirildiğini ve Ra'bân kalesinin de el-Efdal tarafından fethedildiğini kaydediler. İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 264; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 306-307.

[57] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 307; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 181-182.

[58] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 186-188; İbn-i Vâsıl, *Müferric el-Kürûb*, III, s. 264. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, Türkçe çev., s. 307; Gottschalk, *el-Kâmil von Egpten*, s. 73.

[59] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 182-183; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 306-308; Ebü'l-Fidâ, *Ahbâru Beşer*, III, s. 119.

Bütün bu olumsuz duruma karşı İzzeddin, yine de Haleb'e karşı harekete geçmekten vazgeçmedi. Emîr-i Meclis Mübarizüddin Behram Şah'ı 4-5000 kişilik bir kuvvetle öncü olarak gönderdi. Bir süre sonra kendisi de 15.000 yakın bir kuvvet ile Menbic'den hareket etti. Öncü birliğinin başında bulunan Mübarizüddin Behram Şah, Eyyûbî ordusuna verdiği ani baskınla ilk başta bir başarı elde etse de, dağılan Eyyûbî ordusunu tekrar toplayan el-Eşref, Selçuklu öncü birliğine karşı saldırıya geçti. Behram Şah kumandasındaki Selçuklu öncü birliği büyük bir bozguna uğradı. Başta Mübarizüddin Behram Şah olmak üzere pek çok Selçuklu askerî, el-Eşref tarafından esir edildi, el-Eşref ele geçirdiği bu esirleri Haleb'e gönderdi.^[60] 8 Temmuz 1218' de Huza'a vadisinde karşı karşıya gelen iki ordu harbe tutuştu. İlk gün çarpışmalarla geçmiş ve taraflar bir netice alamamışlardı. Kumandanlarının her an bir ihanette bulunabilecekleri ihtimali ile rahatsız olan İzzeddin I. Keykâvus, ertesi sabah kumandanlara savaş meydanını terk ederek Elbistan'a doğru çekilmelerini emretti.^[61] el-Melikü'l-Eşref, önce bunun bir savaş taktiği olduğunu zannederek endişelendi. Fakat durumun açığa kavuşmasından sonra Selçuklu ordusunu takibe başladı. İzzeddin ve müttefikleri tarafından ele geçirilen Merzban, Tell-Bâşir ve Ra'bân kaleleri teker teker geri alındı. Kazandığı zafer sebebiyle haklı bir gurura kapılan el-Eşref, Selçuklu sultanını Anadolu içlerine kadar takip ederek tamamen tesirsiz hale getirmek istiyordu. Fakat tam bu esnada babası el-Âdil'in 31 Ağustos 1218 tarihinde ölüm haber alınca Haleb'e geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Başta Emîr Mübarizüddin Behram Şah olmak üzere esir edilen Selçuklu askerlerini serbest bıraktı.^[62]

F. ALÂEDDİN I. KEYKUBAD DEVRİ SELÇUKLU- EYYÜBÎ İLİŞKİLERİ (1220-1237)

Alâeddin Keykubad, 1220'de Selçuklu tahtına oturduğu zaman Orta Asya'dan gelen Moğol istilası süratle Anadolu'ya yaklaşmaktaydı. Moğollar'a karşı tek başına mücadele etmenin zorluğunun bilincinde olan Keykubad, kendisine müttefik aramaya başladı. Bu sebeple ağabeyi İzzeddin zamanında bozulan Eyyûbî-Selçuklu ilişkilerini düzeltmek için harekete

[60] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 190-195; Anonim *Selçuknâme*, s. 29; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 182-183; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 307-308; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 500-501; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 86; Turan, *Türkiye*, s. 316-318.

[61] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 190-195; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 182-183; Sibt, *Miratü'z-Zemân*, II, s. 593; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 307-308; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 500-501.

[62] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 196-198, 258-266; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 157-158; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 267-268; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., s. 308-309.

geçerek işe Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in dostluğunu kazanmakla başladı. Onun ez-Zâhir ile olan dostluğu 1213 yıllarına kadar uzanıyordu. Bu tarihte ağabeyi İzzeddin Keykâvus'a karşı taht mücadelesine giren Keykubad, yenilerek Ankara kalesine çekilmiş ve Keykâvus'a karşı Haleb Hâkimi ez-Zâhir'den arabuluculuk yapmasını istemişti.^[63] Bunun yanında Alâeddin Keykubad, amcası Erzurum Meliki Mugiseddin Tuğrulşâh'tan da çekinmekteydi. Ağabeyinin vefatından sonra tahta kimin geçeceği ne dâir Selçuklu beyleri arasında ortaya çıkan tartışmalarda, Kılıçarslan'ın oğlu Erzurum Meliki Tuğrulşâh'ın isminin de geçmiş olması, Alâeddin Keykubad'ı iyice tedirgin etmişti.^[64] Bu ise bir karışıklık esnasında Mugiseddin Tuğrulşâh'ın Konya tahtına karşı saldırıya geçebileceği anlamına gelmekteydi. Ayrıca Tuğrulşâh'ın Eyyûbî meliklerinden

Resim 34:
Günümüzdeki
Ankara Kalesi.

[https://goo.gl/
uQJqTl]

den Ahlat Sâhibi el-Eşref Musa ile komşu olması ve Eyyûbîler ile arasında olan düşmanlığa son vererek uzun zamandan beri iyi ilişkiler içerisinde bulunması da, Keykubad'ın amcasına karşı endişelerindeki haklılık payını artırıyordu.

Alâeddin Keykubad, bütün bu sebeplere dayanarak ağabeyi Keykâvus'un izlediği Selçuklu-Eyyûbî düşmanlığına son vererek, iki devlet arasında dostluk tesis etmenin daha akıllıca olacağına karar verdi. Bu kararın alınmasında iki devletin istekli olduğu kadar, komşu devletlerin baskısı da Keykubad üzerinde etkili olmuştur. Eyyûbîler ile ittifak düşüncesini uygulamaya koyan Keykubad, Ahlat Eyyûbî Meliki el-Eşref'e bir elçi göndererek dostluk ve iyi ilişkiler kurmak istediğini bildirdi. Bu talep el-Melikü'l-Eşref tarafından memnuniyetle karşılandı.^[65] Taraflar arasında oluşturulan bu dostluğa Alâeddin Keykubad'ın ne kadar önem verdiği İbn-i Bîbî'nin naklettiği bir olay da teyid etmektedir. Buna göre Alâeddin Keykubad nüfuzlu Emîrlerin baskısından bunalmış ve gerçekleştirdiği bir dizi operasyonla bazılarını öldürülmek, bazılarını zindana atmak, bir kısmı ise ülke dışına sürgüne göndermek suretiyle bu Emîrleri bertaraf etmişti. Bunlardan Harput'a sürgün edilen Kemâleddin Kâmyâr ile Tercümanoğlu Zâhiredin Mansûr, el-Eşref'in yanına giderek Selçuklu sultanından af edilmeleri

[63] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 217-218.

[64] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 203.

[65] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, IV, s. 30; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 355; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 258.

hususunda arabulucu olmasını istediler, el-Eşrefin arabuluculuk girişimi sonucunda Keykubad, bu Emîrleri affederek Anadolu'ya geri dönmelerine izin vermiştir.^[66]

İki devlet arasında bu gelişmeler olurken, Eyyûbî Devleti'nin dâhili durumu da karışık bir manzara arz ediyordu. Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Âdil'in 1218 yılında ölümü üzerine hanedan üyeleri arasında yeniden hâkimiyet mücadelesi başladı. Bu mücadele esnasında taraflar birbirlerine üstünlük sağlamak için zaman zaman bir müttefik arama yolunu tercih ettiler. Bu müttefikler ise, durumun gerektirdiği şartlara göre bazen Selçuklu devleti bazen da Celâleddin Hârizmşah oluyordu.

Eyyûbî hanedanı arasında çıkan hâkimiyet mücadelesi, Haçlılar'ın Dimyat'a saldırımları üzerine bir süre sükûnet devresi geçirdi. Haçlılar karşısında ittifak halinde mücadele eden Eyyûbî melikleri, bu gailenin bertaraf edilmesiyle birlikte tekrar kendi iç işlerine döndüler. Ahlat Sâhibi el-Melikü'l-Eşref Musa, Dımaşk Hâkimi el-Melikü'l-Muazzam İsa'ya karşı koyabilmek için, diğer kardeşi Mısır Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'den yardım istedi. Bu ittifaka Meyyâfârikîn (Silvan) Sâhibi Şihâbeddin Gâzi'nin de katılmasıyla yalnız kalan Melikü'l-Muazzam İsa, bir müttefik aramaya başladı. Bu sıralarda Moğollar önünden çekilerek Azerbaycan'a gelen Celâleddin Hârizmşah, el-Muazzam'ın aradığı müttefik oldu. 1225 yılında Celâleddin ile irtibata geçerek, kardeşlerine karşı birlikte hareket etme hususunda anlaştı.^[67] Müttefiklerin öncelikli hedefi, Doğu Anadolu'da stratejik bir üs konumunda olan ve el-Eşref'in hâkimiyetindeki Ahlat'ı ele geçirmek olacaktı. Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Rükneddin Mevdûd, Mardin Sâhibi Nasreddin el-Artukî ve Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökböri de bu ittifaka dâhil olarak, el-Eşref'in topraklarını aralarında paylaşmak için el-Muazzam İsa ve Celâleddin ile anlaştılar.^[68]

el-Eşref Musa, Mısır'da bulunan el-Melikü'l-Kâmil'den gereği gibi yardım alamayacağını göz önünde bulundurarak, gerek bu ittifakı bozmak, gerekse bölgedeki diğer Eyyûbî hükümdarlarını kendi yanına çekmek

[66] Anonim *Selçuknâme*, s. 30; Turan, nüfuzlu Emîrlerin bertaraf edilmelerine sebep olarak, bunların Keykubad'ı tahttan indirerek yerine küçük kardeşi Koyulhisar Meliki Keyferudun'u tahta geçirmek istediklerini gösterir (*Türkiye*, s. 340).

[67] İbn-i Vâsil, bu ittifaktan bahsederken Celâleddin'in, el-Melik el-Muazzam İsa'nın kızlarından birisi ile evlendiğini kaydeder (*Müferricü'l-Kürûb*, IV, s. 145-146 ve 204); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 425-432; İbnü'l-Adim *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 198-199; Nesevî, *Sireti Celaledin*, s. 209; Sibî, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 623 ve 632-633; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIII, s. 105; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 258-259.

[68] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 381; İbn-i Vâsil, *Müferricü'l-Kürûb*, IV, s. 176; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 197; Cüveynî, *Alâeddin Ata Melik, Târîh-i Cihangüşâ*, II, Türkçe çev., M. Öztürk, Ankara 1989-1990, s. 148; Şeşen, "Eyyûbîler Devleti", *Büyük İslâm Tarihi*, VI, s. 362-363.

için büyük çaba sarf ettiyse de umduğu yardım ve desteği alamadı.^[69] Bu durum karşısında müttelikler karşısında yalnız kalan el-Eşref, Selçuklu Devleti'ne yaklaşmak zorunda kaldı. 1226 yılında Selçuklu sultanına gönderdiği bir elçiyle kendisine karşı kurulan ittifakı bildirerek yardım istedi. Alâeddin Keykubad da, Celâleddin'in bölgeye gelmesinden sonra ortaya çıkan siyasî gelişmelerden rahatsızdı. Özellikle daha önce kendi vassalı iken, el-Kâmil'e tâbi olan Hısnıkeyfâ Artuklularını cezalandırarak diğer vassallarına da bir gözdağı vermek istiyordu.^[70]

Bu sıralarda Kirman'da çıkan bir isyan Celâleddin'i bir süre için bölgeden uzaklaştırdı. Celâleddin'in bölgeden ayrılması üzerine 1226 Ağustos'unda Hısnıkeyfâ Artuklularına karşı harekete geçen Keykubad, ordusuyla Malatya'ya geldi. Burada Emîr-i çaşnigîr Mübarizüddin Çavlı'yı, emrine verdiği kuvvetlerle Rükneddin Mevdûd'un elinde bulunan Kâhta üzerine gönderdi. Emîr-i Kondestabl Esedüddin Ayaş'ı da başta Hısnı Mansûr ve Çemişkezek olmak üzere Mevdûd'un elinde bulunan diğer kaleleri ele geçirmekle görevlendirdi.^[71] Rükneddin Mevdûd, derhal el-Eşref'e bir haberciyle, Melik Muazzam'ın ittifakından ayrıldığını bildirerek affını istedi. Bunun üzerine el-Melikü'l-Eşref, Selçuklu sultanını durumdan haberdar ederek, ele geçirdiği kaleleri Mevdûd'a geri vermesini istedi. el-Eşref'in bu iki yüzlü oyununa çok kızan Alâeddin Keykubad, "ben el-Eşref'in bir nâibi miyim ki bana emir veriyor" diyerek, el-Eşref'in istemini geri çevirdi. Arkasından da Rükneddin Mevdûd'un elinde bulunan Kâhta'yı kuşattı. Bunun üzerine el-Melikü'l-Eşref, Mevdûd'a yardımcı olması için Arap ve Kürtlerden müteşekkil 10.000 süvari gönderdi. Ancak müttelik Artuklu ve Eyyûbî orduları Selçuklu ordusu karşısında savaşı kaybetti.^[72] Bu durum karşısında yeni bir yardım alma ümidi kesilen Kâhta müdafileri, canlarına ve mallarına dokunulmamak şartıyla kaleyi Selçuklu Emîri Mübarizüddin Çavlı'ya teslim ettiler.^[73] Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Rükneddin Mevdûd, Celâleddin Hârizşah'ın Kirman'a gitmesi, el-Eşref'in de Selçuklu sultanı karşısında aciz kalması karşısında

[69] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Alâ'iyye*, III, s. 200.

[70] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 275; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 420-421; İbn-i Vâsıl, el-Eşref ile Keykubad arasında cereyan eden ittifaktan hiç bahsetmeden, Keykubad'ı Eyyûbî topraklarına saldırıda bulunan bir mütecaviz olarak gösterir (*Müferricü'l-Kürûb*, IV, s. 178).

[71] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 275-276.

[72] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 276-277 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 420-421; İbnü'l-Adîm, el-Eşref ile Keykubad arasındaki ittifak anlaşmasından hiç bahsetmez (*Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 198); İbn-i Vâsıl, el-Eşref ile Keykubad arasında ortaya çıkan ihtilafın Kâhta kuşatmasında değil, Âmid kuşatması sırasında olduğunu kaydeder (*Müferricü'l-Kürûb*, IV, s. 178-179 ve 202-203); Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 137.

[73] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 279-282; Anonim *Selçuknâme*, s. 30; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 421; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, IV, s. 178-179.

durumunu tekrar gözden geçirmek zorunda kaldı. Selçuklular'a karşı düşmanlığa devam etmesi halinde diğer topraklarının da elinden çıkacağı ihtimaliyle, derhal Keykubad'a bir elçi gönderen Mevdûd, Selçuklu sultanı adına hutbe okutacağı, her yıl vergileri muntazam ödeyeceği ve gerekli hallerde de her türlü hizmeti yerine getireceği taahhüdüyle af diledi.^[74]

Alâeddin Keykubad'ın Moğollar'a karşı müttefik arayışı içerisinde olduğu bir dönemde el-Melikü'l-Eşref Musa ile arasının bozulmasına neden dikkat etmediği düşünülebilir. Gerçekte Alâeddin, kendisine müttefik aramakla birlikte, öncelikle kendi ülkesinin sınırlarını emniyet altına alması gerektiğine inanıyordu. Çünkü Moğollar'ın Selçuklu sınırlarının yakınlara kadar sokuldukları haberlerini almıştı. Bu sebeple bölgede bir nevi merkez karakol durumunda olan Kâhta ve Âmid gibi müstahkem kaleleri ele geçirerek buralarda güçlü bir savunma hattı kurmak istiyordu. Ayrıca daha önce kendisine tâbi bir hükümdar iken itâatten ayrılarak Celâleddin Hârizmşah ve Eyyûbîler safına geçen Hısnıkeyfâ Artuklularını da tekrar kendisine bağlayarak, Moğollar ile arasına bir tampon bölge yerleştirmek istiyordu.

Alâeddin Keykubad, yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı Eyyûbîler'in dostluğunu kazanmak gerektiğine inanıyordu. Bu amaçla kısa bir süre önce Hısnıkeyfâ Artukluları sebebiyle mücadeleye girdiği el-Melikü'l-Eşref Musa ile arasını düzeltmek istedi. Ancak, Moğol tehlikesinden korunmada, sadece el-Eşref ile dostluk ilişkileri kurmanın yeterli olmayacağını da farkındaydı. el-Eşref'in yanında diğer Eyyûbî hanedanı üyelerinin özellikle de Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'in dostluğunu ve desteğini kazanmanın akılcıca bir iş olacağına inanıyordu. Bunu sağlamanın en kolay yolu da Eyyûbîler ile sıhriyet tesis edecek bir evlilikten geçiyordu. Bu sebeple Keykubad, 1227 yılında gönderdiği bir elçiyle, Dimaşk Hâkimi el-Melikü'l-Muazzam'a, kırgınlıkları bir kenara bırakarak dostluk kurmak istediğini bildirdi. Bu amaçla kısa bir süre önce vefat eden Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'in kızı ile evlenerek bu dostluğu kuvvetlendirmek istediğini bildirdi. Eyyûbî tarafının da meseleye sıcak bakması üzerine hazırlanan bir elçi heyeti, Hakkabazoglu Nâib Seyfeddin başkanlığında düğün ve nikâh merasimi için lazım gelen hediyelerle birlikte Kayseri'den hareket etti. Fakat Nâib Seyfeddin'in yolda hastalanarak ölümü üzerine, Çasnigir Şemseddin Altunbey yeni bir heyetle yola çıkarıldı. Dimaşk'a varan Selçuklu heyeti, burada hazine bulunan Eyyûbî hanedanı ve devlet adamlarına gerekli hediyeleri takdim ettikten sonra taraflar, karşılıklı anlaşma gereği nikâh akdini

[74] R. Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, (basılmamış Doktora tezi), Ankara 1989, s. 147-148.

yerine getirdiler. Yapılan merasimler için birkaç gün Dımaşk'ta kalan Selçuklu heyeti gelin ile birlikte yola çıktı. Selçuklu heyetinin gelin alayı ile birlikte Dımaşk'tan ayrıldığını haber alan Keykubad, bunları karşılamak üzere Kayseri'den hareket ederek Malatya'ya geldi. Burada yapılan düşün merasiminden sonra bir süre Malatya'da kalan Selçuklu sultanı, daha sonra Eyyübî melikesi ile beraber Kayseri'ye döndü. Keykubad, bu evlilikten doğan oğlu İzzeddin Kılıçarslan'ı da hayatının son zamanlarında kendisine veliahd olarak tayin etti.^[75]

Selçuklu-Eyyübî ilişkilerinin bozulmasında Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu ve Suriye sınırlarına gelen ve bu bölgelerde yurt tutmak isteyen Hârizmşah hükümdarı Celâleddin'in büyük rolü olmuştu. Celâleddin, Moğollar'la mücadeleyi bir kenara bırakıp bir İslâm beldesi olan Ahlat'ı ele geçirerek yağma ve katliam yapması İslâm aleminde büyük tepki çekmişti. Gerek Ahlat'tan dönen Selçuklu elçilerinin de Celâleddin hakkındaki intibaları, gerekse Ahlat'ın fethini müteakip Celâleddin'in civar beldelere gönderdiği fetihnâme "....Artık şimdi Suriye ve Anadolu bölgelerinin Sultanın eline geçmesi an meselesidir"^[76] satırlarıyla bölgedeki İslâm devletlerini tehdit etmesi üzerine Alâeddin Keykubad, savaşa karar verdi. Keykubad, Emîr Kemâleddin Kâmyâr'ı Mısır Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'e göndererek, Celâleddin'in Suriye ve Anadolu üzerindeki emelleri hakkında tafsilatlı bilgi vererek Hârizmşah'ın en kısa sürede ittifak halinde bertaraf edilmesi gerektiğini bildirdi. Bu talebe olumlu cevap veren el-Kâmil, yanında Eyyübî hanedanına mensup Emîrlerden el-Melik Eşref, el-Melik Cevâd, el-Melik Muzaffer, el-Melik Mugis ve el-Melik Azîz olduğu halde büyük bir orduyla Rahbe'ye geldi. Fakat Rahbe'de Mısır sahillerine yeni bir Haçlı saldırısının yapıldığı haberi üzerine, Alâeddin Keykubad'dan özür dileyerek, ordusunun büyük bir kısmıyla süratle Mısır'a döndü. el-Melikü'l-Kâmil geride 10.000 kişilik süvari birliği bırakarak el-Melikü'l-Eşref kumandasında Keykubad'a gönderdi. Keykubad, Sivas'ta karşıladığı el-Eşref'le birlikte bir süre sonra 20.000 kişilik Selçuklu ordu-su ile beraber harekete geçti.^[77]

[75] Abû'l-Farac, Keykubad'ın daha tahta çıkar çıkmaz el-Âdil'in kızıyla evlenmek istediğini, ancak bu isteğin ancak üç yıl sonra gerçekleştiğini kaydeder (*Tarih*, II, s. 505); Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 162; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIII, s. 156; Turan, *Türkiye*, s. 350-351.

[76] Cüveynî, fetihnâme suretini eserinde aynen kaydetmiştir (*Cihangüşâ*, II, s. 145-146).

[77] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 385; İbnü'l-Esir, Keykubad'ın Eyyübîler'e sayısız elçi gönderdiğini ve el-Kâmil'in sarayına aynı gün içerisinde Kayseri'den beş ayrı elçinin geldiğini kaydederek Keykubad'ın Hârizmşahlar meselesinin bir an önce halledilmesine ne kadar önem verdiğini ortaya koyar (*el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 453); Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 660; Cüveynî, *Cihangüşâ*, II, s. 148-149; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 146; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIII, s. 136-137; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 151-152.

Celâleddin Hârizmşâh ise, Ahlat'ın zaptından sonra askerlerinin büyük kısmını Azerbaycan'a göndermiş idi. Müttefiki Erzurum Meliki Cihanşâh'la birlikte Erzincan yakınlarında bulunan Yassıçimen'de karargâh kurdu. Öncü kuvvetleri arasında cereyan çarpışma Alâeddin Keykubad'ın en çok güvendiği süvarilerinden oluşan Selçuklu öncülerinin yenilgisi ile sonuçlandı^[78]. Bu durum Alâeddin Keykubad'ı büyük bir kararsızlığa ve endişeye sevk etti. Eyyûbî Meliki el-Eşref, savaş alanını terk ile Sivas'a dönmeyi düşünen Selçuklu sultanını bu kararından vazgeçirdi.^[79] İki ordu 10 Ağustos 1230'da savaşa tutuştu. Savaşın ilerleyen zamanında Selçuklu kuvvetleri, Hârizm ordusunun sol cenahını bozdular. Bunun sonucunda Hârizm ordusunda bir bozgun ortaya çıktı. Beklemediği bu durum karşısında şaşkına dönen Celâleddin, tedbir alarak durumu düzeltmek yerine savaş alanını terk ederek kaçmayı tercih etti. Sultanlarının kendilerini terk ettiğini gören Hârizm askerleri de tam bir panik halinde savaşı bırakarak kaçmaya başladılar. Keykubad, önce bunun bir harp hilesi olduğunu düşündüyse de, daha sonra Hârizmşahlıları takip emrini verdi. Kaçanları takip eden Selçuklu askerleri Celâleddin'i yakalamayı başaramadılar. Fakat Hârizmşâh sultanına yaptığı tahrir ve teşvikler sonucunda, bu savaşa sebebiyet veren Erzurum Meliki Cihanşâh ile kardeşini ele geçirerek Keykubad'ın huzuruna getirdiler.^[80] Alâeddin Keykubad ve el-Melikü'l-Eşref, zaferden hemen sonra Erzurum üzerine yürüyüşe geçtiler. Erzurum ayanı, Keykubad'a, Cihanşâh ve kardeşi başta olmak üzere olmak üzere ileri gelenlerin affedilmeleri ve mallarının müsadere edilmemesi şartıyla şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Bu istediğin kabulünden ve gerekli ahid-nâmenin yazılmasından bir gün sonra, Selçuklu Sultanı Keykubad şehre girdi. Keykubad, burada yapılan şenlik ve merasimler esnasında Eyyûbî Meliki el-Eşref'in şefaatiyle Cihanşâh'ı ve kardeşini affetti. Cihanşâh'a Ak-saray'ı, kardeşine de Eyûbhisar'ı ikta ederek onları Erzurum'dan uzaklaştırdı.^[81]

Yassıçimen savaşından sonra Celâleddin Hârizmşâh'ın bölgeden çekilmesiyle gerek Selçuklu Devleti gerekse Eyyûbî Emîrlikleri Moğollar'ın saldırıları ile karşı karşıya geldi. 1231 yılında Celâleddin Hârizmşâh'ı

[78] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 399-401; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 528.

[79] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 395-399; Anonim *Selçuknâme*, s. 30; Sibt, *Mir'atü'l-Zemân*, II, s. 661.

[80] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 403-435; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 453-454; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 209; Sibt, *Mir'atü'l-Zemân*, II, s. 66; Cüveynî, *Cihangüşâ*, II, s. 149; Hamdullah Kazvîni, *Târih-i Güzide*, nşr., A. Hüseyin Nevâî, Tahran 1339, s. 496-499; Ebü'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 145; İbn Kesir, *el-Biddâye*, XIII, s. 136-137 ve 156; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 279; Turan, *Türkiye*, s. 369-373.

[81] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 409-410; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., XII, s. 454-455; Sibt, *Mir'atü'l-Zemân*, II, s. 661-662; Turan, *Türkiye*, s. 373-374.

takip eden Moğollar, Doğu Anadolu'da bulunan Erciş, Ahlat, Bitlis, Âmid, Meyyâfârîkîn ve Harput gibi Eyyûbîler'e bağlı kale ve şehirleri yağma ve tahrip ettiler. Bu bölgelerdeki idarecilerin Moğol saldırıları karşısında ürkek ve çekingen davranışları, halk arasında büyük bir korku ve paniğe sebep oldu. Moğollar'ın Sivas yakınlarına kadar sokuldukları haberinin gelmesi üzerine Alâeddin Keykubad, Kemâleddin Kâmyâr'ı bir ordu ile durumu tetkik için gönderdi. Erzurum'a kadar giden Kemâleddin Kâmyâr, bölgedeki Moğol askerlerinin sadece bir keşif birliği olduğunu ve İran'a geri döndüklerini öğrendi. Burada bulunduğu sırada Gürcü kraliçesi-nin Moğollar'ı Selçuklu Devleti'ne karşı tahrik ve teşvik ettiğini öğrenen Kemâleddin, emrindeki kuvvetlerle Gürcistan sınırlarını aşarak yağma ve tahripde bulundu. Gerek Celâleddin Hârizmşah'ın, gerekse Moğollar'ın saldırıları neticesinde perişan durumda bulunan Gürcü kraliçesi, Selçuklu kumandanına sulh teklifinde bulundu. Yapılan anlaşmadan başka, kraliçenin kızının, Keykubad'ın oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev ile nikâhlanmasına da karar verildi. Moğol takibine çıkan Selçuklu kumandanı, Gürcistan'da elde ettikleri ganimetlerle birlikte ülkesine döndü.^[82]

Moğollar'a karşı daima temkinli hareket eden Keykubad, bu hususta Celâleddin Hârizmşah'a da sayısız tavsiyelerde bulunmuştu. Fakat Moğollar'ın Sivas ve çevresine kadar sokularak keşif harekâtında bulunmaları, Selçuklu sultanını haklı olarak bir endişeye şevketti. Yassıçimen Savaşı'ndan sonra başıboş kalan Hârizmli askerler, bölgede yağma ve tahribâtta bulunuyorlardı. Ayrıca Celâleddin'in ortadan kalkmasından sonra Ahlat'ı geri alan müttefik Eyyûbî Meliki el-Eşref de, Moğol tehlikesini umursamadan bölgeyi terk ederek Kuzey Suriye'ye çekilmişti. el-Eşref'in bu umursamaz tavrı karşısında Selçuklu Devleti doğu sınırlarını emniyet altına almak hususunda ciddi tedbirler almak zorunda kaldı. Bu amaçla Keykubad, Kemâleddin Kâmyâr kumandasında bir ordu hazırlayarak Ahlat, Bitlis ve çevresindeki bölgeleri Selçuklu hâkimiyeti altına alması için gönderdi.^[83]

Kemâleddin Kâmyâr, Konya'dan hareketle Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum yolunu takip ederek kısa zamanda Ahlat'a vardı. Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat'ta gerçekleştirdiği yağmadan başka, Gerek el-Eşref'in dirâ-yetsiz yönetimi gerekse Moğol saldırılarının hissedilir bir şekilde artması bölge halkının daha emin yörelere göç etmesine sebep olmuştu. Ahlat'ta kalan pek az sayıdaki halk, Kemâleddin Kâmyâr'ı büyük bir sevinçle karşıladı. İlk cuma günü Ahlat camilerinde Eyyûbî hükümdarı el-Eşref Musa

[82] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 418-420.

[83] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 425-426; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 216; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 532; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 154; Turan, *Türkiye*, s. 377.

adına okunan hutbe, kesilerek Selçuklu sultanı adına okunmaya başlandı. H.631/M.1233-1234 yılında Ahlat'ı hiç bir mukavemet görmeden ele geçiren Kemâleddin Kâmyâr, emrindeki orduyu kısımlara ayırarak, Van, Bitlis, Adilcevaş gibi çevre bölgelere gönderdi. Selçuklu askerleri bütün şehirlerde adeta birer kurtarıcı gibi karşılandılar. Kısa zamanda bölgeyi Selçuklu hâkimiyeti altına alan Kemâleddin Kâmyâr, durumu Konya'da bulunan Alâeddin Keykubad'a bildirdi. O, Yassıçimen harbinden sonra başsız kalan Hârizmşah askerlerinin bu bölgelerde başıboş halde dolaştıklarını ve acilen bir tedbir alınması gerektiğini ilave etmeyi de ihmal etmedi.^[84]

Bölgede Selçuklu hâkimiyetinin tesis edilmesine sevinen Keykubad, Selçuklu ümerâsından Sahip Ziyâeddin Karaarslan, Müstevfi Sâdeddin Erdebilî ve Tâceddin Pervâne'yi başta Ahlat olmak üzere yeni fethedilen beldelerin tanzimi ve imârî ile vazifelendirdi. Kısa zamanda Selçuklu Devleti'nin izlediği iskân siyaseti sâyesinde tamamen boşalmış durumda olan bölge yine eskisi gibi mamur bir hale geldi.

Ahlat ve civar beldelerin zapt u rapt altına alınmasından sonra bu beldelerin sübaşılığına tayin edilen Sinâneddin Kaymaz, bazı Hârizm Emîrlerinin bölgede yağma ve çapulda bulunduklarını haber almış ve durumu başkente bildirerek ne yapması gerektiğini sormuştur. Selçuklu sultanı, Hârizm Emîrlilerine sert davranılmamasını ve Selçuklu ordusunda hizmete davet edilmelerini bildirdi. Bu ılımlı yaklaşım üzerine yağma ve çapulu terk ederek Selçuklu ordusunda görev almayı kabul eden, başta Kayır Han, Bereket Han, Saru Han, Küçlü Han olmak üzere pek çok Hârizm Emîri ve askerî, Amasya, Larende ve Niğde taraflarında iskân edildi.^[85]

Alâeddin Keykubad'ın, aralarındaki dostluk antlaşmasına aykırı olarak Ahlat ve civar beldeleri ele geçirmesi el-Melikü'l-Eşref'i harekete geçirdi. el-Eşref, derhal Mısır Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'i uyarak yardım etmesini istedi. Ayrıca, diğer Eyyübî melikleri başta olmak üzere Mardin ve Harput Artuklu hükümdarları ile de temasa geçerek Keykubad aleyhine geniş bir ittifak oluşturmayı başardı. Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Kâmil idaresinde on altı Eyyübî hükümdarının toplandığını ve o zamana kadar hiçbir Eyyübî hükümdarının bu şekilde bir birlik temin edemediğini kaydederek, Selçuklu Devleti'ne karşı gerçekleştirilen askerî hareketin ciddiyetini ortaya koymaktadır. Birecik'te toplanan ve sayıları

[84] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 426; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 216; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 532; Ebü'l-Fidâ, *Ahbâru Beşer*, III, s. 154; el-Makrizî, *es-Sü'lûk*, I, s. 287; O. Turan, *Türkiye*, s. 377-378; İbn Bîbî haricindeki kaynaklar Ahlat'ın fethi hakkında tafsilatlı bilgi vermezler.

[85] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 427-428; Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 677; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 530; Turan, *Türkiye*, s. 378-379.

100.000 bin civarında olan müttefik kuvvetleri, bir süre sonra el-Kâmil idaresinde Anadolu içlerine doğru harekete geçti.^[86]

Müttefik Eyyûbî ve Artuklu kuvvetlerinin 1234 yılında harekete geçtiğini haber alan Keykubad, derhal Kemâleddin Kâmyâr'ı bir birlikle Eyyûbî ordusunun yolu üzerindeki geçitleri tutması için gönderdi. Diğer taraftan da, Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Aziz Muhammed'e bir elçi göndererek ondan el-Kâmil ile yapacağı savaşta tarafsız kalmasını istedi.^[87] Keykubad ağabeyi İzzeddin Keykâvus'un gerçekleştirdiği Haleb seferinin hüsrana neticelenmiş olmasını göz önünde bulunduruyor ve buraya karşı askerî bir harekâta bulunmaktan imtina ediyordu. Çünkü böyle bir davranış birbirine düşmüş olan Eyyûbî hanedanının tekrar birleşmelerini temin etmekten başka bir işe yaramayacaktı. el-Aziz Muhammed'den müsbet cevap alan Selçuklu sultanı başta Hârizm ve uc Türkmenler'i olmak üzere Frank, Gürcü ve Ruslardan da tedarik ettiği ücretli askerlerle beraber kendisi de harekete geçti.^[88]

el-Melikü'l-Kâmil, Göksu vadisini takip ederek Selçuklu topraklarında süratle ilerlemeye başladı. Fakat Akçaderbent'e geldiği zaman geçidin Selçuklu ordusu tarafından yapılan set ve engellerle geçilemez hale geldiğini gördü. Bunun üzerine yolunu değiştiren el-Kâmil Muhammed, Duzah Dere yolunu takip etmek istedi. Fakat bu geçidin de Selçuklu kuvvetleri tarafından tutularak geçilemez hale getirilmesi ve geçiş için yapılan saldırıların rahatlıkla püskürtülmesi Eyyûbî ordusunun bütün şevkini kırdı. Ayrıca derbentlerde sıkışıp kalan Eyyûbî ordusunda yiyecek sıkıntısı da başladı. Bu gelişmeler üzerine canı sıkılan el-Kâmil'in geri dönmeyi düşündüğü bir sırada Harput Artuklu hükümdarı, Harput üzerinden Anadolu'ya girmenin daha kolay olacağını telkin etti.^[89]

Bu teklif, Selçuklu saldırılarından ve ortaya çıkan erzak sıkıntısından iyice bunalan el-Melikü'l-Kâmil için bir çıkış yolu oldu. Bu sıkıntıların yanında sefer esnasında Eyyûbî hanedan üyeleri arasındaki mevcut olan bazı

[86] Bu ittifaka Mısır Eyyûbî Hükümdarı Melik Kâmil Muhammed'den başka, Meyyâfânkîn sâhibi el-Muzaffer Gâzi, Sümeysat sâhibi el-Efdal Musa, Hama sâhibi el-Muzaffer Mahmûd, Kerek sâhibi en-Nâsir Dâvud, Humus sâhibi el-Mücâhid Şırkuh ve Eyyûbî hanedanına mensup daha pek çok melik katılmıştı. İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, s. 436-437; Sibt, *Mir'atü'l-z-Zemân*, II, s. 684; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 533-534; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 154-155; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 287-288.

[87] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 217.

[88] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, s. 438; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 533.

[89] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, s. 438-439; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 218; Sibt, *Mir'atü'l-z-Zemân*, II, s. 684; Turan, *Türkiye*, s. 380-381; Eyyûbî ordusu sefer esnasında Haleb-Kayseri arasındaki büyük kervan yolunu izlemiştir. Bu yol güzergâhı hakkında bkz., Faruk Sümer, "Yabanlu Pazarı" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 87 (Ağustos 1985), s. 1-99.

anlaşmazlıklar da su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Diğer Eyyûbî melikleri, el-Kâmil Muhammed'in bu sefer sonucunda güçleneceğini ve kendi topraklarına göz dikeceğini düşünerek el-Eşref'in etrafında toplandılar. Kendi başlarına el-Kâmil ile başa çıkamayacaklarını bilen Eyyûbî melikleri, el-Eşref Musa başkanlığında, Keykubad ile gizlice haberleşmeye başladılar. Fakat iki taraf arasında gönderilen mektuplardan bir kısmı el-Kâmil'in eline geçti. Bu ihanet üzerine el-Kâmil, Harput Artuklu hükümdarının yaptığı teklifi derhal kabul ederek Harput istikametine doğru ordusunu harekete geçirdi. Yolu üzerinde bulunan ve kısa bir zaman önce Keykubad tarafından zapt edilen Adıyaman'ı kuşatarak ele geçirdi ve şehrin surlarını tahrip ettirdi. Buradan yoluna devam eden el-Kâmil, Fırat'ın doğrusuna geçerek Siverek'e vardı. el-Melikü'l-Kâmil, kendisi burada kalarak ordusunun büyük bir kısmını oğlu es-Sâlih Necmeddin, yeğeni en-Nâsir Dâvud ve Emir Şemseddin Savâb kumandasında Harput'a gönderdi.^[90]

Eyyûbî hükümdarının derbentleri terk ederek geri çekildiğini haber alan Alâeddin Keykubad da, Malatya'ya döndü. Burada bulunduğu sırada, Eyyûbî ordusunun Harput yolunu kullanarak Anadolu içlerine girmek için harekete geçtiği haberini aldı. Bunun üzerine derhal derbentleri muhafaza için görevlendirdiği kuvvetleri Harput istikametine doğru harekete geçirdi. Mübarizüddin Çavlı, Şemseddin Altunaba, Behram Şah gibi tecrübeli Emirlerin kumandasındaki Selçuklu ordusu Harput yakınlarında Eyyûbîler ile savaşa tutuştu. Yenilgiye uğrayan Eyyûbî ordusu Harput kalesine sığınarak şehri müdafaaya başladılar. 24 gün dayanan Harput, el-Kâmil'den de yardım gelmeyince Zilkade 631/Temmuz 1234 ayında teslim olmak zorunda kaldı. Keykubad, Harput Artuklu hükümdarını affederek ona Akşehir'i iktâ olarak verdi. Böylece Harput Artukluları Selçuklu idaresine girerek tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Büyük Alicenaplık gösteren Selçuklu sultanı başta Şemseddin Savâb olmak üzere esir düşen bütün Eyyûbî Emirlerini de affederek onlara hılatler giydirdi. Daha sonra da değerli hediyelerle birlikte ülkelerine geri gönderdi.^[91]

Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil hezimet haberi üzerine Mısır'a dönmeye mecbur kaldı. Anadolu'yu ele geçirmek için yola çıkan el-Kâmil'in, Selçuklu ordusu üzerine değil de niçin Mısır'a döndüğü sorusu akla gelebilir. el-Melikü'l-Kâmil Muhammed, bu sefere çıkarken yanında yaklaşık on beldenin Eyyûbî hükümdarları toplanmış ve ona yardımcı

[90] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 439-440; Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 684; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 534; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 154-155; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 288-289; Turan, *Türkiye*, s. 379-380.

[91] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 440-445; Anonim *Selçuknâme*, s. 30; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 218; Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 684; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 534; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 155; Turan, *Türkiye*, s. 381.

olacaklarını bildirmişlerdi. Fakat daha sonra Ahlat, Meyyâfârîkîn, Âmid gibi doğu beldelerine karşı el-Kâmil'in gizli emeller beslediğine ve bu beldeleri ele geçirerek bölgedeki diğer Eyyûbî hükümdarlarını bertaraf edeceğine inanan el-Eşref Musa, derhal bu ittifaktan ayrıldı. el-Eşref, bu hususta diğer bölge hükümdarlarını da ikna ederek onların da el-Kâmil'e karşı cephe almalarını sağlayarak Selçuklu Sultanı Keykubad'la anlaştı. İşte bu muhaberatı öğrenen el-Kâmil, Anadolu içlerine girdiği zaman Eyyûbî meliklerinin ihanetine uğramaktan çekindiği için Mısır'a dönmeyi tercih etti.

Alâeddin Keykubad, Harput'un fethinden sonra ordusunu Sümeysat üzerine gönderdi. Bir süre şehri kuşatan Selçuklu ordusu kış mevsiminin yaklaşması üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Selçuklu sultanı her yıl âdeti olduğu üzere kışı geçirmek için Alâiye'deki kışlağına hareket etti.^[92]

Alâeddin Keykubad, Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Kâmil'in bölgede tesis etmeye çalıştığı nüfuzu tamamen kırmak istiyordu. Bu amaçla 632/1235 yılı baharında, Güneydoğu Anadolu üzerine tekrar harekete geçti. Ordusunu Kayseri'deki Meşhed ovasında toplayan Keykubad, Malatya'ya doğru yola çıktı. Kendisi Malatya'da kalan Selçuklu sultanı, Emîr Kemâleddin Kâmyâr'ı kumandan tayin ederek Urfa, Harran, Âmid ve çevresinin fethine gönderdi. Bu bölgeler daha kısa bir zaman önce Eyyûbî hükümdarı tarafından ele geçirilmişti. Harran, Siverek ve Rakka büyük bir süratle ele geçirildi. Fakat Urfa uzun süren kuşatmadan sonra ele geçirilebildi. Urfa'nın fethinin uzun sürmesi Âmid'in ele geçirilmesine de mani oldu. Âmid surlarının çok sağlam olması ve kış mevsiminin de yaklaşması üzerine fethedilen kale ve şehirlere muhafızlar tayin eden Selçuklu sultanı, Kayseri'ye döndü. Bu sefer esnasında büyük başarı gösteren Emirlere çeşitli ihsanlar verdi. Bunlardan ordu kumandanı Kemâleddin Kâmyâr'ı, 632 yılı başlarında verdiği bir menşurla dönemin en yüksek makamlarından olan Kayseri sübaşılığına tayin etti.^[93]

Selçuklu ordusu karşısında aldığı ağır yenilgi ile Anadolu seferi hüsranı uğrayan el-Melikü'l-Kâmil, bunun intikamını almak için ertesi yıl (1235) tekrar harekete geçti. el-Kâmil, önce Urfa'yı daha sonra da Harran'ı kuşatarak geri aldı. Eyyûbî Hükümdarı el-Kâmil geçen yıl aldığı yenilgiden dolayı intikam hırsı ile yanıp tutuşuyordu. Bu sebeple, ele geçirdiği

[92] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 446; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 220; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 535; Turan, *Türkiye*, s. 381.

[93] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 446-450; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 220; Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 694; Abû'l-Farac, *Tarih*, 534-535; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 157; Turan, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 74-75.

şehirleri yağma ve tahrip ettiği gibi yakalanan esirleri de işkence edilerek hapsedilmeleri için Mısır'a gönderdi. Harran'dan sonra tekrar harekete geçen el-Kâmil, Selçuklular ile işbirliğinde bulunan Mardin Artuklu Hükümdarı Aslan'ın topraklarına girdi. Aslan'a âit Duneysir (Koçhisarı) denilen şehirde, camii haricinde bütün evleri yakıp yıkarak halkının pek çoğunu katletti.^[94] Daha bir yıl önce Selçuklu sultanının Eyyûbî esirlerine iyi muamelede bulunması, hatta onlara hilat giydirmesi hafızalarda taze bir halde dururken, Eyyûbî sultanının intikam ateşi ile halka ve Selçuklu esirlerine yaptığı kötü muamele bütün İslâm âleminde nefretle karşılandı.^[95]

el-Melikü'l-Kâmil'in Müslümanlara karşı gerçekleştirdiği bu katliam sebebiyle başta el-Eşref Musa olmak üzere, Humus Hâkimi el-Melikü'l-Mücâhid, Hama Sâhibi el-Melikü'l-Muzaffer gibi Eyyûbî hükümdarları birleşerek el-Kâmil'e karşı cephe aldılar. Müttetikler, Haleb Eyyûbî Melikesi Dayfa Hatun'a da bir elçi göndererek onu yanlarına çekmeye çalışırlarsa da, Haleb ümerâsının ikazı sonucunda, Dayfa Hatun çekimser davrandı. Müttetikler el-Kâmil'e karşı kendi başlarına karşı koyamayacaklarını bildikleri için derhal Alâeddin Keykubad'a ayrı ayrı elçi heyetleri göndererek, onu el-Kâmil üzerine yapılacak bir sefere teşvik ettiler.^[96] Bu sırada Moğol askerlerinin Kuzey Suriye'de faaliyet gösterdikleri ve Sincar'a kadar sokuldukları haberleri geldi. Bunun üzerine el-Kâmil, bölgede durumun aleyhine gelişmekte olduğunu görerek yeni bir yeniliğe uğrama ihtimalinin verdiği korkuyla derhal Mısır'a döndü.^[97]

Mısır Eyyûbî hükümdarının gerçekleştirdiği yağma ve katliamı haber alan Alâeddin Keykubad, derhal Tâceddin Pervâne kumandasında bir ordu hazırlayarak Âmid üzerine gönderdi. Selçuklu ordusunda Mardin Artuklu hükümdarı ile Selçuklu hizmetine yeni girmiş olan Kayır Han idaresindeki Hârizmli askerler de bulunuyorlardı. Büyük bir süratle el-Cezîre bölgesine giren Selçuklu ordusu, Nusaybin ve Dâra'yı^[98] ele geçirerek Âmid'i kuşatma altına aldı. Fakat surlarının sağlamlığı ile meşhur olan Âmid'i ele geçirmek mümkün olmadı. Selçuklu sultanı, takviye kuvvetler ve malzeme göndererek

[94] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âld'iyye*, s. 449-450; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, s. 296-297; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 220; Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 695; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 158; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 154; Turan, *Türkiye*, s. 389.

[95] Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 158; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 291.

[96] İbn Bîbî'de bu konuda bir kayıt olmadığı gibi, bu olayın hemen akabinde el-Eşref ve el-Kâmil'in ölümlerini haber veren müellif, el-Eşref'ten bahsederken "gizliden gizliye Rûm diyarını ele geçirmek istiyordu" sözleriyle onun hakkındaki kanaatinin müsbet olmadığını ortaya koyar. Ayrıca bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 227; Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 699-700; Turan, *Türkiye*, s. 388.

[97] Sibt, *Mir'âtü'z-Zemân*, II, s. 699-700; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 138 ve 156; Turan, *Türkiye*, s. 383.

[98] Mardin'in 30 km güney doğusunda, Mardin-Nusaybin karayolu üzerindedir.

Âmid'in mutlak surette zapt edilmesini istedi. Bunun üzerine saldırılar daha da şiddetlendi, Fakat buna rağmen Âmid'i ele geçirmek mümkün olmadı. Kış mevsiminin de yaklaşması üzerine Keykubad, orduyu geri çağırarak mecburiyetinde kaldı.^[99] Selçuklu sultanının kışı geçirmek üzere Alâiye'de bulunduğu sırada Moğol hanı Ögedey'in elçileri geldi. Moğol hanı gönderdiği mektupta, Keykubad'ı yaptığı fetihler ve adaletli davranması sebebiyle methederek kendisine tâbi olmaya davet ediyordu. Selçuklu sultanı Moğol hanına çeşitli hediyeler göndererek, vereceği yıllık bir miktar vergi karşılığında Moğol istilasını Selçuklu sınırlarından uzak tutmayı başardı.^[100]

Eyyübî meliklerinin gönderdiği elçilik heyetlerinin Kayseri'ye geldiği sırada Keykubad, Âmid üzerine yapacağı yeni bir sefere hazırlanmaktaydı. Keykubad, burada bulunduğu sırada büyük oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev'i Erzincan meliki tayin ederken, küçük oğlu İzzeddin Kılıçarslan'ı da kendisine veliahd tayin ederek bütün devlet erkânından veliahdına sadık kalacaklarına dâir yemin aldı.^[101] Selçuklu sultanı Kayseri'ye gelen yabancı devlet elçilerini ağırlamak maksadıyla bir ziyafet tertipledi. Bu ziyafet esnasında yediği kuş eti ile zehirlenen Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad, H. 4 Şevval 634/M. 1 Haziran 1237 tarihinde vefat etti.^[102]

G. GİYÂSEDDİN II. KEYHÜSREV DEVRİ SELÇUKLU- EYYÜBÎ İLİŞKİLERİ (1237-1246)

Alâeddin I. Keykubad'ın ölümünden sonra Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in atabegi Şemseddin Altunaba, Gıyâseddin'e sıkı sıkıya bağlı olan Sâdeddin Köpek, Gürcüoğlu Zâhirüddeve, Tâceddin Pervâne ve Cemâleddin Feruh'u da yanına alarak derhal harekete geçti. Bunlar daha sultanın ölüm haberi açıklanmadan, Gıyâseddin Keyhüsrev'i Kubadiye Sarayı'na götürerek tahta çıkardılar. Bu oldu-bitti karşısında önce karşı koymak isteyen Hârizmli Emîrlerden Kayır Han ve Hüsâmeddin Kaymeri, bütün teşviklerine rağmen beylerbeği Kemaleddin Kâmyâr'ı kendilerine katılmaya ikna edemeyince diğer devlet ricali gibi Gıyâseddin Keyhüsrev'e biat etmek mecburiyetinde kaldılar.^[103]

[99] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 450-452; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 535; İbnü'l-Adîm, *Zübdetül-Haleb*, III, s. 227; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 157.

[100] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 454-456; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 152; Turan, *Türkiye*, s. 385-387.

[101] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 458-459; Turan, *Türkiye*, s. 389.

[102] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 462-463; Anonim *Selçuknâme* s. 31; İbnü'l-Adîm, *Zübdetül-Haleb*, III, s. 227; Sibt, *Mir'atü'z-Zemân*, II, s. 703; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 536; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 158; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 156.

[103] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 464-465; İbnü'l-Adîm, *Zübdetül-Haleb*, III, s. 227; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 537; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, II, s. 158-159; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 295.

Gıyâseddin Keyhüsrev'e bağlı Emîrler yaptıkları bu siyasî manevra ile kısa zamanda muhalefeti bastırdılar. Gıyâseddin halka şirin görünmek maksadıyla, tahta çıkışını bahâne ederek hapishanelerdeki bütün mahpusları serbest bıraktı. Bunlardan Mısır Eyyûbîlerine ait esirleri, Eyyûbîler'in elinde bulunan esirler ile mübadele etti.^[104]

Alâeddin Keykubad'ın son günlerinde Kayseri'ye gelen elçiler arasında el-Melikü'l-Eşref, Humus Hâkimi el-Melikü'l-Mücâhid, Hama Hâkimi el-Melikü'l-Muzaffer ile Haleb Sâhibesi Dayfa Hatun'un elçileri büyük önem taşıyor. Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'in, Kuzey Suriye bölgesinde faaliyette bulunması bu hükümdarları tedirgin etmiş ve el-Kâmil'in kendi beldelerine el koyacağı endişesine kapılmışlardı. Bunlar tek başlarına el-Kâmil Muhammed'e karşı koyamayacaklarının şuurunda olarak ittifak halinde hareket etmeye karar verdiler. Müttelikler, Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ı da aralarına alarak bu ittifakı güçlendirmek istiyorlardı. Bu amaçla Selçuklu payitahtı Kayseri'ye ayrı ayrı elçiler göndermişlerdi. Ancak Alâeddin Keykubad, Eyyûbî elçileri ile görüşme fırsatı bulamadan vefat etmişti.^[105] Bu durum karşısında aralarında meşhur tarihçi İbnü'l-Adîm'in de bulunduğu elçi heyetleri Kayseri'de biraz daha bekleyerek durumu yeni Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev'e ilettiler. Gıyâseddin elçi heyetinin tekliflerini memnuniyetle kabul etmiş ve 1237 yılı Temmuz'unda müttelikler arasında karşılıklı ahidnâmeler yazılarak elçiler ülkelerine geri gönderilmiştir.^[106] İbnü'l-Adîm eserinde, Selçuklu sultanının desteğini alan mütteliklerin derhal el-Kâmil'e bir haberci göndererek durumu izah ettiklerini ve sonu meçhul bir maceraya atılmaması konusunda onu uyardıklarını kaydeder. Nitekim el-Melikü'l-Kâmil Muhammed, bu durum karşısında mütteliklerin isteklerini kabul ederek geri adım atmak mecburiyetinde kaldı.^[107]

Selçuklu başkenti Kayseri'ye gelen heyetler arasında Haleb Eyyûbî hükümdarlığının da elçileri bulunmaktaydı. Küçük yaştaki oğlu el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf adına Haleb'i idare eden Dayfa Hatun, elçi gönderdiği meşhur tarihçi İbnü'l-Adîm vasıtasıyla bölgedeki bazı çapulcu Türkmenler'den şikâyet ediyordu. Buna göre, Seyfeddin Kangar et-Tatarî idaresinde toplanan Türkmenler Haleb ve civarında yağma ve çapul hareketlerinde bulunuyorlardı. Haleb askerî ve halk, bu çapulcu Türkmenlerle başa çıkamamış, bu durum karşısında Haleb Sâhibesi Dayfa Hatun çaresiz kalmıştı. Dayfa

[104] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 466-467; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 537; Turan, *Türkiye*, s. 405.

[105] İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, III, s. 291; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 248-249; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, s. 155.

[106] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 227 ve 232; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 158-159; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 295; Şeşen, "Eyyûbîler Devleti", *DGBİT*, C.VI, İstanbul 1987, s. 368.

[107] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 228.

Hatun, Kangar et-Tatarî ve idaresindeki Türkmenler'in etkisiz hale getirilmeleri için Kayseri'ye bir elçi heyeti göndererek yardım istedi. İbnü'l-Adîm, bölgedeki başıboş Türkmenler'in yaptıkları tecavüzden şikâyet ederek Selçuklu sultanından yardım istedi. Selçuklu sultanının Türkmenler'i bertaraf edeceğine dâir söz vermesi üzerine taraflar arasında daha önceki yıllarda yapılmış olan antlaşmalar yenilenerek İbnü'l-Adîm ülkesine yolcu edildi.^[108]

Moğol istilasının Selçuklu sınırlarını zorlamaya başladığı bir zaman da idareyi ele alan Gıyâseddin, öncelikle Eyyûbîler ile aralarında mevcut olan düşmanlıklara son vererek dost olunması gerektiğine inanıyordu. Bu sebeple Tokat Kadısı İzzeddin başkanlığında bir elçi heyeti hazırlatarak Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'a gönderen Gıyâseddin Keyhüsrev, en-Nâsır'ın kız kardeşi Gâziye Hatun'u kendisine zevce olarak istedi. el-Melikü'n-Nâsır'a da kendi kız kardeşi Melike Hatun'u zevce olarak vermeyi teklif ediyor ve bu evlilikler sâyesinde iki devlet arasında sıkı bir dostluk sağlanacağını bildiriyordu. Bu teklifin en-Nâsır tarafından da kabul görmesi üzerine karşılıklı olarak nikâh hazırlıklarına başlandı. Önce Haleb'te Eyyûbî Melikesi Gâziye Hatun için nikâh akdi yapıldı. Daha sonra Selçuklu sultanının kız kardeşi Melike Hatun'un nikâh akdini gerçekleştirmek üzere İbnü'l-Adîm tekrar Kayseri'ye geldi. Nikâh 28 Haziran 1238 tarihinde, Kayseri kadısı ve şahitler huzurunda kıyıldı. Her iki gelin için de 50.000 dinar mihir tayin edildi. Nikâh merasiminin tamamlanmasından sonra İbnü'l-Adîm ve gelin alayı yanlarında Tokat Kadısı İzzeddin, Karaman Vâlisi Melik Ermen ve Kamedreddin Lala olduğu halde Haleb'e doğru yola çıktı. Bu karşılıklı izdivaç ve ittifak antlaşmalarından sonra Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır, Selçuklu tabiiyetini kabul etti. Gelin alayı ile Haleb'e gelen Tokat Kadısı İzzeddin, burada Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev adına ilk hutbeyi okudu. Ayrıca tâbi-metbû ilişkilerini gösteren alametlerden olarak darp edilen paralarda Selçuklu sultanının da ismi yer aldı.^[109]

Gıyâseddin II. Keyhüsrev daha sonra, babasının son zamanlarında, Eyyûbî âilesi arasında ortaya çıkan ihtilaf sebebiyle, Selçuklu Devleti'nden yardım isteyen bölge hükümdarlarının işlerini ele aldı. Selçuklu Sultanı Alâeddin'in ölümünü bir fırsat bilen Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Kâmil, Haleb üzerine sefer hazırlıklarına girişti. Başta el-Eşref Musa olmak üzere, bunu haber alan diğer bölge hükümdarları, yeni Selçuklu Sultanı Gıyâseddin'e

[108] İbnü'l-Adîm, bu antlaşma ile, daha önceki yıllarda Keykubad ile Haleb Eyyûbî hükümdarı el-Nâsır arasında el-Kâmil'e karşı yapılan ittifak antlaşmasının yenilendiğini kaydeder (*Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 229-232); el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 269.

[109] Her iki nikâh merasiminde de hazır bulunan ve bizzat nikahları kendisi kıyan İbnü'l-Adîm, düğün merasimlerini eserinde gayet tafsilatlı bir şekilde nakletmiştir. (*Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 237-240); Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 162; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 272; Turan, *Türkiye*, s. 406.

birer haberci göndererek el-Kâmil'e karşı kendilerini korumasını istediler. Haleb'e karşı babasının takip ettiği dostluk ve tarafsızlık siyasetini aynen takip eden Gıyâseddin, Selçuklu tabiiyetini kabul ederek hâkimiyetleri altında olan bölgelerde kendisi adına hutbe okutmayı ve para bastırmayı kabul eden,^[110] bu vassallara olumlu cevaplar vererek Güneydoğu Anadolu'da yeni iktalar dağıttı. Buna göre, Urfa ve Suruç'u Haleb Eyyûbî hükümdarına ikta olarak verirken, el-Melikü'l-Muzaffer'e Harran'ı, Humus Hâkimi el-Melikü'l-Mücâhid'e Habur'u, Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'a da Nusaybin ve Sincar'ı verdi. Mısır Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil, kendisine karşı bu kadar geniş kapsamlı bir ittifak cephesi oluşturulmasından telaşa düştü. Bu ittifakı bozarak Suriye sınırlarını emniyet altına almak isteyen el-Kâmil, öncelikle Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'n-Nâsir Yûsuf üzerine bir sefer hazırlığına başladı. el-Kâmil'in bu hareketini haber alan Gıyâseddin, bir askerî birliği Haleb'e gönderdi. Bu arada, bölgede yağma ve çapul ile geçimlerini sağlayan Türkmen reislerinden Kangar Bey de yakalanarak hapsedilmişti. Gıyâseddin, Kangar idaresindeki Türkmenler'i de affederek Selçuklu hizmetine almış ve el-Kâmil'e karşı Haleb'in müdafaasında görevlendirmiştir.^[111] Bütün bu hazırlıklara rağmen el-Melikü'l-Kâmil ile bir savaşa girmek istemeyen ve meseleyi sulh yolu ile halletmek isteyen Gıyâseddin Keyhüsrev, el-Kâmil'e bir elçi göndererek, Haleb üzerine yapacağı seferden vazgeçmesini istedi. Ancak bu talep Eyyûbî hükümdarında Gıyâseddin'in korktuğu düşüncesini oluşturmuş ve bu barış teklifi kabul görmemiştir. el-Melikü'l-Kâmil büyük bir ordu ile Haleb'i ele geçirmek üzere Mısır'dan harekete geçmişse de, Dimaşk'a vardığı sırada hastalanarak 11 Mart 1238 tarihinde vefat etmiştir. Bu beklenmedik durum karşısında Eyyûbî ordusu seferi yarıda bırakarak Mısır'a geri dönmek zorunda kaldı. Bu arada el-Kâmil, ölümünden hemen önce oğlu Sâlih Necmeddin idaresinde bir orduyu da Selçuklu Devleti'ne tabi olan Humus Hâkimi el-Melikü'l-Mücâhid Şirkûh üzerine göndermişti. Humus'a bağlı olan Rahbe'yi muhasara etmekle meşgul olduğu bir sırada babasının ölüm haberini alan Sâlih Necmeddin, Selçuklu Sultanı Gıyâseddin ile bir sulh anlaşması imzalamak için harekete geçti. Bu gayesini temin etmek için Haleb Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'n-Nâsir'dan Selçuklu sultanı ile arasında sulh için arabulucu olmasını talep etti. Fakat Haleb idarecileri Sâlih Necmeddin'in bu talebini geri çevirdiler, istediğine ulaşamayan es-Sâlih Necmeddin, bu durum karşısında Rahbe kuşatmasını kaldırarak Mısır'a dönmeye mecbur kaldı.^[112]

[110] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 243; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 270.

[111] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 229-230 ve 236-237 ve 230; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, II, s. 158-159; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 269.

[112] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 238-241; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 538; Ebû'l-Fidâ, *Ahbârü Beşer*, III, s. 160-161; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 159-160; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, s. 298-299; Şeşen, *Eyyûbîler Devleti*, s. 369.

el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in yerine oğlu II. el-Âdil Ebûbekir Mısır tahtına oturdu. el-Kâmil'in Halep seferi ile gerginleşen Selçuklu-Eyyûbî ilişkilerini yumuşatmak isteyen Gıyâseddin Keyhüsrev, bunu bir fırsat bilerek Mısır'a bir elçi heyeti gönderdi. Selçuklu sultanı bu elçi heyeti ile bir taraftan el-Kâmil'in vefatı dolayısıyla taziyelerini bildirirken, bir taraftan da yeni hükümdar olan II. el-Âdil Ebûbekir'in cülusunu tebrik ediyor ve onunla dostluk münâsebeti tesis etmek istediğini bildiriyordu. Mısır Eyyûbîler'i tarafından kabul gören bu teklif ile taraflar arasında bir sulh ortamı oluşmuştur.^[113]

Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyûbîler arasındaki ilişkilerde geline bu son durum, Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1246 yılında ölümüne kadar devam etti. Bu tarihten sonra da Anadolu'nun Moğol istilasına uğraması sebebiyle Selçuklular eski gücünü kaybederek kendisini bile koruyamayacak hale geldi. Bu üzerine, bölgede ortaya çıkan yeni istilacı güç Moğollar'a karşı kendilerini korumak isteyen, başta Halep Eyyûbîler'i olmak üzere çoğu bölge hükümdarları Selçuklu tabiiyetinden ayrılarak tekrar Mısır Eyyûbî Devleti'ne tâbi olmak zorunda kaldılar.

Sonuç olarak Türkiye Selçuklular'ı ile Eyyûbîler arasında cereyan eden münâsebetler, her iki devletin bünyesinde taşıdığı benzer yönlere bağlı olarak gelişme göstermiştir. İki devlet arasında ilk münâsebetlerin başladığı 1175-1176 yıllarına kadar Türkiye Selçuklular'ı, Anadolu'da Bizans ve Haçlılar'la, Eyyûbîler ise Suriye'deki haçlı kontlukları ile mücadele ediyorlardı. 1176 Myriokephalon savaşı sonrasında, Kılıçarslan'ın Güneydoğu Anadolu'da gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerden rahatsız olan Selâhaddin Eyyûbî duruma müdahale etmek mecburiyetinde kalınca iki devlet arasındaki münâsebetler de böylece başlamış oldu. Selçuklu-Eyyûbî münâsebetleri genellikle tâbi devletlere ve ortak düşmanlara bağlı olarak ittifak ve ortak askerî hareket şeklinde kendisini göstermiştir. Bunun yanında her iki hanedanında devlet içindeki hâkimiyet mücadelelerinde karşı taraftan yardım talepleri ve ilticalar ile genelde siyasî amaçlı olmak üzere karşılıklı olarak cereyan eden evlilik teşebbüsleri de bu ilişkilerde önemli rol oynamıştır. İslâm âleminde Moğol istilasına karşı durabilecek yegâne iki güç olan Türkiye Selçuklular'ı ve Eyyûbîler, tehlikenin büyüklüğünün farkında olmalarına rağmen bölge hâkimiyeti için aralarındaki kısır çekişmelere ve ihtirasa kapılımlar, kurdukları ittifakı kendi elleri ile bozarak Orta Doğu'da Moğol istilasına zemin hazırlamışlardır.

Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ

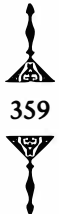
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

IX. SELÇUKLULAR VE MOĞOLLAR

A. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE MOĞOLLAR (KARAHITAYLAR)

Selçuklu-Moğol ilişkileri denildiğinde sahanın uzmanı olsun olmasın büyük bir çoğunluğun aklına gelen ilk olay 1243 yılında vuku bulan Köseadağ Savaşı'dır. Bu hezimetin ardından Türkiye Selçuklu Devleti ve onun hâkimiyeti altındaki Anadolu topraklarının Moğol boyunduruğu altına girmesi ve sonrasında yaşananlar düşünüldüğünde bu tarihin insanların zihinlerinde neden silinmez bir şekilde yer ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Köseadağ Savaşı, ne iki toplum arasındaki ilişkilerin başlangıç noktası ne de taraflar arasında yaşanan ilk çatışmadır. Selçuklu-Moğol ilişkilerinin başlangıcı çok daha öncelere gitmektedir.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın (1104-1118) ölümünün ardından önceki saltanat değişimlerinde olduğu gibi Selçuklu hanedan mensupları arasında bir kez daha iktidâr mücadelesi başladı. Muhammed Tapar'ın henüz sağlığında iken veliaht ilân ettiği oğlu Mahmûd, Selçuklu devlet ricali tarafından tahta oturtulmakla birlikte, Berkyaruk ile olan saltanat mücadelesinde kendisine destek veren kardeşi Sencer, ağabeyinin

vasiyetinin aksine yeğenin genç ve tecrübesiz olduğunu ileri sürerek sultanlığını ilân etti. 1119 yılı Ağustos ayında Sâve'de yeğenin ordusunu mağlup eden Sencer böylece imparatorluğun tek hâkimi oldu.^[1]

Sencer'in (1119-1157) iktidârı döneminde İslâm dünyası, Batı'da Haçlılar ve Bizans İmparatorluğu doğuda ise putperest kavimlerin tehdidi altındaydı. Tang Hanedanı'nın (618-907) inkırazının ardından Liao sülalesi adı altında Çin'in kuzeyindeki bölgelerde iki asırdan fazla bir süre (907-1125) hüküm süren Karahıtaylar, Cürçenler tarafından bölgedeki hâkimiyetlerine son verilince batıya doğru çekilmek zorunda kaldılar.^[2] Batıya doğru ilerleyen Karahıtaylardan bir kol Selçuklular'a tâbi Karahanlı hükümdarı Arslan Han Ahmet b. Hasan tarafından Kâşgar yakınlarında mağlup edildi (1128-29).^[3] Böylece Karahıtaylar'ın İslâm ülkelerine karşı yaptığı bu ilk saldırı başarı ile püskürtülmüş oldu Ancak bu galibiyet Karahıtay tehlikesini sonlandırmaya yetmedi. İslâm ülkelerini istila etmek maksadıyla doğu yönünden yaptıkları bu teşebbüslerinde başarısız olan Karahıtaylar bu kez kuzey yönünden saldırıya geçtiler. Karahanlıların Balasagun hâkimi ile göçebe Karluk ve Kanglı Türkler'i arasındaki anlaşmazlıklara müdahil olan Karahıtaylar, bu göçebe Türk topluluklarına karşı merkezî yönetime destek bahânesiyle Balasagun'a girip mevcut hükümeti devirerek şehre hâkim oldular (1134). Ardından Kâşgar üzerine giderek Karahanlıların hâkimiyetine son verdiler. Hoten'i ele geçirmelerinin ardından Kırgızlar üzerine giderek onları mağlup ettiler ve son olarak Uygurları itaat altına aldılar. Böylece Karahıtaylar'ın hâkimiyet sahaları Mâverâünnehir'e kadar ulaştı. Başlangıçta göçebe Türk kabilelerine karşı merkezî yönetimin yanında yer alan Karahıtaylar, Semerkant hanı ile Türk kabileleri arasındaki anlaşmazlıkta bu kez onların yanında yer aldılar ve Semerkant Hanı Mahmûd b. Arslan Han Muhammed'i Hocend yakınlarında mağlup ettiler (1137).^[4]

Mağlup Karahanlı hükümdarı Karahıtaylar'a tek başına karşı koyamayacağından tâbi olduğu Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'den

- [1] Fazlullah Residüddin, *Camiü't-Tevârih*, II, cüz 5, yay, Ahmet Ateş, Ankara 1999, s. 80-82; *Tarih-i Al-i Selçuk Der Anadolu* (Anonim), yay, Nadire Celâli, Tahrân 1999, s. 67; Türkçe çev., F. N. Uzluk, *Anadolu Selçuklular'ı Devleti Tarihi*, Ankara 1952, s. 16; krş., Mehmet Altay Köymen, "Sencer", *İA*, X, İstanbul 1967, s. 487-488; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 236; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, VII, İstanbul 1989, s. 172.
- [2] Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History*, Cambridge University Press, New York 2005, s. 19 vd.; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, Ankara 1991, s. 323.
- [3] Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 415.
- [4] Biran, *Qara Khitai*, s. 39-41; Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 324-326; Taşağıl, "Karahıtaylar", s. 415

yardım istedi. Doğudaki bu gelişmeleri uzun zamandır dikkatle takip eden Selçuklu sultanı, Mâverâünnehir seferine çıkmadan önce kendisine başkaldıran Hârizmşah Atsız üzerine giderek onu mağlup etti^[5]. Ardından hazırlıklarını tamamlayarak Mâverâünnehir seferine çıktı. Semerkant'a geldiğinde Mahmûd Han'ın şikâyet sebebiyle Karluklar üzerine yürüdü. Selçuklu sultanı ile çatışmak istemeyen Karluklar uzlaşma yoluna gittiler. Ancak Sencer'in uzlaşmaz tutumu ve adamlarının sert tavrı dolayısıyla Karluklar, Karahıtaylar'a sığınmak zorunda kaldı.^[6]

Karahıtaylar'a sığınan Karluklar, Gürhan'a Selçuklu sultanına karşı bir sefere çıkması için telkinlerde bulundular. Sultan Sencer'e bir mektup yazan Gürhan, Karluklar'ın affedilmesini istedi. Gürhan'ın bu tavrını kendisine karşı bir saygısızlık ve devletin içişlerine müdahale olarak değerlendiren Sencer, cevaben yazdığı mektubunda Karluklar'ın affedilmesi talebini kabul etmediği gibi Karahıtay hükümdarını İslâmiyete davet etmiş ve Müslüman olmayı kabul etmediği takdirde ordusuyla Karahıtaylar üzerine sefere çıkacağını ifâde etmiştir. Bu restleşmelerin ardından iki ordu Semerkant yakınlarındaki Katvan'da karşı karşıya geldi (Eylül 1141). Burada gerçekleşen şiddetli savaşta Selçuklu ordusu ağır bir yenilgiye uğradı ve Sencer yanındaki muhafız birliği ile savaş meydanından güçlükle kaçabildi.^[7] Müslüman bir hükümdarın putperest Moğollar tarafından mağlup edilmesi hem İslâm âleminde hem de batıda büyük yankı uyandırdı.

Selçuklular ile Moğollar arasında meydana gelen bu ilk savaşın Selçuklular adına büyük bir yenilgi ile sonuçlanması özelde kudretli Selçuklu Sultanı Sencer genel de ise tüm İslâm dünyası açısından telafi edilmesi zor sıkıntılara sebep olmuştur. Her ne kadar Selçuklu sultanı bu yenilginin yaralarını çabucak sarıp ülke içinde düzeni sağlasa da genel olarak bu tarih Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünün başlangıcını simgeler.

[5] İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992, s. 46-48.

[6] Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, II, cüz 5, s. 84-85; ayrıca bkz., Biran, *Qara Khitai*, s. 42-43; Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 327; Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 177.

[7] Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, II, cüz 5, s. 85-86; ayrıca bkz., Biran, *Qara Khitai*, s. 43-44; David Morgan, *The Mongols*, Oxford: Blackwell 1990, s. 48; Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 330 vd.; Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 177; Taşağıl, "Karahıtaylar", s. 415.

B. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ VE MOĞOLLAR

1. Köseadağ Bozgunu Öncesinde Yaşanan Gelişmeler

a. Moğollar'ın Hârizmşah Devleti'ni Yıkması

Resim 35:
I. Alâeddin
Keykubad,
Harbiye Müzesi.

[https://goo.gl/
bVC5kV]

Henüz dokuz yaşındayken babası Yesugey'in ölümü ile liderliğini tanımayan kabile üyeleri tarafından terk edilen Temuçin, annesi ve kardeşleri ile birlikte zorlu bozkır şartlarında verdiği ölüm kalım mücadelesinden galip çıkmakla kalmayıp itaat altına aldığı Moğol kabilelerinin liderleri tarafından 1206 yılında toplanan kurultayda Cengiz unvanıyla Moğollar'ın Büyük Hanı ilân edildi.^[8] Bütün Moğol kabilelerini tek bir bayrak altında toplamayı başaran Cengiz Han, 1227 yılındaki ölümüne kadar yaptığı fetihlerle kısa süre içerisinde hâkimiyetini çok geniş sahalara yaydı. İlk olarak Çin'in kuzeybatısındaki Tangutlar'ı hâkimiyeti altına alan Cengiz Han ardından Kuzey Çin'deki Jin hanedanı ile mücadele etti. Kanlı savaşların ardından

Çin'i egemenliği altına aldı. Batıda Karahıtaylar'ı mağlup ederek (1218) Hârizmşahlar Devleti sınırlarına ulaştı^[9]. Hârizmşah hükümdarı Alâeddin Muhammed'in yeni komşuları Moğollar'a karşı takındığı olumsuz tavır, Cengiz Han'a Hârizmşah topraklarını istila etme fırsatı verdi. Moğol orduları karşısında tutunamayan Alâeddin Muhammed dehşet içerisinde kaçtığı Hazar Denizi'ndeki adaların birisinde sefalet içinde hayatını kaybederken ülkesi Moğol orduları tarafından acımasızca yağmalandı.^[10]

Alâeddin Muhammed'in ölümünden sonra Moğollar'la mücadeleyi oğlu Celâleddin Hârizmşah (Mengüberti) sürdürdü. O, bu mücadeledeki cesareti ve gösterdiği insanüstü gayret ile yalnızca İslâm âleminin değil

[8] Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihangüşa*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, I, s. 103-106; Michael Burgan, *Empire of the Mongols*, New York, 2009, s. 22-23.; Morgan, *The Mongols*, s. 61.

[9] Burgan, *Empire of the Mongols*, s. 24-26.

[10] Cüveynî, I, s. 139 vd.; Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, I, nşr., Behmen Kerimi, Tehran 1364, s. 324 vd.; Şehabeddin Ahmedünneşevî, *Siret-i Sultan Celâleddin Mengüberti*, Türkçe çev., Necip Asım, *Celâlüttin Hârizmşah*, İstanbul 1934, s. 29-37; Cuzcanî, *Tabakat-ı Nasirî*, yay., Abdülhay Habibi, Tahran 1363 h.ş., s. 310 vd.; Târih-i Al-i Selçuk, s. 74-75; Türkçe çev., s. 20; Ebü'l Ferec (İbnül İbrî), *Tarihi Muhtasarüddüvel*, Türkçe çev., Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 7-13; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 227 vd.; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/1, İstanbul 1987, s. 274-275; Morgan, *The Mongols*, s. 67-69; Bertold Spuler, *İran Moğollar'ı*, Türkçe çev., Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 33 vd.

Cengiz Han'ın dahi takdirini kazandı.^[11] Ancak Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın tüm uyarı ve ricalarına rağmen kuşatma altına aldığı Ahlat'ı ele geçirerek yağmalaması üzerine İslâm dünyasındaki tüm saygınlığını yitirdi (1230). Celâleddin Hârizmşah'ın en önemli İslâm kültür merkezlerinden birisi olan ve bu sebeple Kubbetü'l-İslâm unvanını taşıyan Ahlat'ı tahrip etmesi Hârizmşahlar'ı, Türkiye Selçuklular'ı ve Eyyûbîler ile karşı karşıya getirdi. Nihayet Selçuklu ve Hârizmşah orduları arasında 10 Ağustos 1230 tarihinde Erzincan yakınlarındaki Yassıçimen'de yapılan savaşta Celâleddin Hârizmşah mağlup oldu.^[12]

b. Alâeddin I. Keykubad'ın Moğol Tehdidine Karşı Takip Ettiği Siyaset

Celâleddin Hârizmşah'ın düşüncesizce hareketi kendi sonunu hazırladığı gibi Selçuklu topraklarını Moğollar'la doğrudan sınır haline getirdi. Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin I. Keykubad (1220-1237) zorunlu bir savaş ihtimaline karşı gerekli savunma tedbirlerini alsa da^[13] Moğollar'a karşı takip edilecek en akıllıca politikanın onlarla uzlaşarak barışın temin edilmesi olduğunu düşünüyordu. Zira önüne çıkan tüm bendleri yıkıp geçen azgın bir nehir gibi çağlayıp akan Moğollar'ı durdurabilmenin tek yolu bu idi.^[14] Nitekim Moğollar'ın Irak üzerine yürüyeceğine dâir çıkan haberler sebebiyle Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh, Selçuklu başkentine gönderdiği elçisi vasıtasıyla yardım için 2000 kişilik bir süvari birliğinin gönderilmesini rica ettiğinde, Alâeddin I. Keykubad, halifenin bu isteğini tereddütsüz kabul etti. Bununla birlikte o, hilafet merkezinden gelen elçilerle görüştüktan sonra büyük Emîrleri ile yaptığı toplantıda: *"Bundan önce bizim müminlerin Emîrinin engin dirâyetine, derin öngörüsüne, olgun ve kıfayetli düşüncesine ve sağlam görüşlerine büyük bir inancımız vardı. Kaynaktan coşarak akan, bütün muhaliflerini ezip geçen, devleti genç, bahtı açık olan ve ateş denizi gibi kaynayıp gelen bir ordunun önüne iyilik, nezaket, tatlılık ve tevazudan başka yolla gitmek olmaz. Yapılması gereken şey, Müminlerin Emîri'nin, her ülkeye haber göndererek, onlardan güzel konuşmada, bilgelikte, dış görünüşte ve akıllılıkta şöhrat kazanmış, güvenilirliği ve çalışkanlığı, asaleti ile tanınmış, hastalığı sağlığı birbirinden ayırt edebilen, cevherin, arazın farkını bilen bir*

[11] Aydın Taneri, *Celâlu'd din Hârizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 26.

[12] İbnî Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye*, yay., A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 392 vd.; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, I, Ankara 1996, s. 395 vd.; Cüveynî, II, s. 148-149; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, s. 365; *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 77; Türkçe çev., s. 21; ayrıca bkz., Taneri, *Celâlu'd din Hârizmşah*, s. 67-72; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s. 47-64.

[13] Selçuklu Sultanının Moğol istilasına karşı aldığı önlemler ile ilgili olarak bakınız. Salim Koca, "Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, 2011, s. 346-347.

[14] Koca, "Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası", s. 363.

elçi belirleyip o elçiyi, o bölgeye has kıymetli mallar ve nefis kumaşlardan oluşan hediyelerle donatmalarını ve bunların hepsinin saadet burcunda birleşen yıldızlar gibi bir yerde toplanmalarını sağlamak, daha sonra bunları birlik ve beraberlik içinde kendi ülkelerinin selâmeti, devlet ve din işlerinin yolunda gitmesi ve islam bahçesinin canlı kalması için kendi elçisinin yönetiminde Han'ın huzuruna göndermektir" şeklinde yaptığı konuşma ile halifenin takip ettiği yolun yanlış olduğunu dile getirmiştir. Fakat bu düşüncelerini istenilen yardımcı kuvvetlerin gönderilmesi öncesinde söylemesi halinde halifenin bunu kendilerinin zayıflığına ve ona yardım etmek istemediklerine yoracağını da ilâve ederek Bağdat'a 5000 kişilik seçme bir kuvvet gönderilmesini emretmişti.^[15]

Alâeddin I. Keykubad, Celâleddin Hârizmşâh'a da Moğollar'la iyi geçinmesini, onlara karşı diklenmek yerine alttan alma yolunu tutmasını ve her yolu deneyerek onlarla barışın temin edilmesini tavsiye etmiştir. Hatta Moğollar'la barışın sağlanması için birlikte hareket etmeyi dahi teklif eden Selçuklu sultanı, Alâeddin Muhammed'in yaptığı hatanın tekrarlanarak bir kez daha masum Müslümanların kanlarının dökülmesini engellemeye çalışmıştır.^[16] Ancak onun haklı uyarılarına kulak asmayan Celâleddin Hârizmşâh'ın sonu da tıpkı babası gibi olmuş ve kanlı mücadelelerin ardından mağlup olduğu Moğollar'dan kaçarken hazin bir şekilde hayatını kaybetmiştir.^[17]

Azerbaycan'daki Mugan'da karargâh kuran Cormagon Noyan, 1232 yılında Sivas civarına kadar uzanan bir akın düzenledi. Bu haberi alan Alâeddin I. Keykubad, Kemâleddin Kâmyâr kumandasında seçkin bir orduyu hemen bölgeye gönderdi. Kemâleddin Kâmyâr Sivas'a vardığında Moğol kuvvetleri bölgeden ayrılmıştı. Erzurum'a kadar ilerleyen Selçuklu beyi etrafa gönderdiği casusları aracılığıyla Moğollar'ın Mugan'a döndüklerini öğrendi.^[18] Hiç şüphesiz Ögedey Han'dan henüz Anadolu'nun ele geçirilmesi yönünde bir buyruk gelmediğinden Cormagon bu akının ardından bölgede kalmayarak geri dönmüştü.^[19]

[15] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 256 vd.; Türkçe çev., I, s. 275 vd.; ayrıca bkz., Koca, "Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası", s. 363-364.

[16] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 377-378; Türkçe çev., I, 382-383; krş., Alptekin, "Türkiye Selçuklular'ı", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1992, s. 293; Koca, "Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası", s. 367.

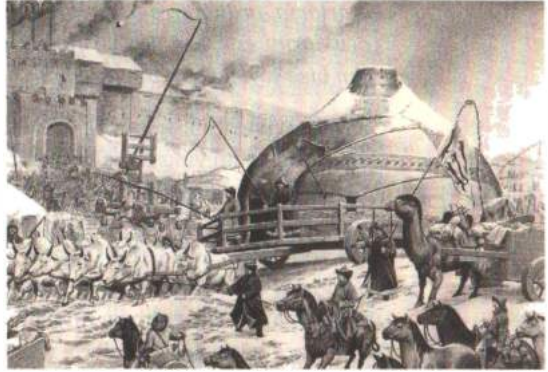
[17] Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, I, s. 466-467; Nesevi, s. 157; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1262)", *TSD*, ½, Türkçe çev., Hrnt D. Andreasyan, İstanbul 1937, s. 225; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969), Ankara 1970, s. 3; Mustafa Uyar, "Moğol İstilas Döneminde Selçuklular", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Editör, Refik Turan, Ankara 2012, s. 410.

[18] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 418-419; Türkçe çev., I, s. 420-421; krş. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s. 375.

[19] Koca, "Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası", s. 367.

Moğol akınlarının Selçuklu sınırları içindeki bölgelere kadar uzanması üzerine yukarıda da belirttiğimiz gibi her fırsatta Moğollar'la çatışmak yerine onlarla uzlaşma yolunun takip edilmesini dile getiren I. Alâeddin Keykubad, Abû'l-Farac'ın ifâde ettiği üzere 1232 yılında Moğol Hanı Ögedey'e bir elçilik heyeti gönderdi. Moğol hanının, huzuruna gelen Selçuklu elçilerine: *"Alâeddin'in akıllı ve uzağı görücü bir adam olduğunu duymaktayız. Eğer kendisi buraya gelecek olursa bizden kabul ve ağırılanmak görür ve kendisine ehtaclık veririz ve aynı zamanda elindeki şehirleri de elinde ve kendisinde kalır"* şeklindeki konuşması geri dönen elçilik heyeti tarafından aktarıldığında Selçuklu ricali arasında şaşkınlık yaratmıştı.^[20]

Resim 36:
Moğollar'ın
Seferlerini Tasvir
Eden Bir Resim

[https://goo.
gl/74vhyR]

İbn Bîbî eserinde bu olaydan söz etmemekle birlikte 1237 yılında Ögedey Han tarafından Selçuklu sultanına elçi olarak gönderilen Emîr Şemseddin Ömer adlı bir tüccarın ziyâretinden ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Ögedey Han'ın, sultana iletmesi için verdiği iki gümüş payza ve bir fermanla birlikte Todun ve Urumtay adlı iki Moğol nökeri eşliğinde Selçuklu ülkesine doğru yola çıkan Şemseddin Ömer Kayseri'ye ulaştığı sırada Selçuklu sultanı Alâiye'de idi. Moğol hanından elçiler geldiğini öğrenen Alâeddin I. Keykubad kendisi gelinceye kadar elçilerin çok iyi ağırılanması emrini verdi. Bu esnada Âmid üzerine çıkacağı sefer için hazırlıklar yapan sultan, Kayseri'ye döndüğünde elçileri huzuruna kabul etti. Görüşme sırasında okunan Ögedey Han'ın yarlığında şu ifâdeler yer almaktaydı: *"Adil padişâh Sultan Alâeddin Keykubad bilsin ki iyi yönetimin ve halka iyi davranman, geleni gideni hoşnut etmen konusundaki iyi şöhretini bize bildirdiler. Ben o habere çok sevindim. Onun için sana süyür-gamişi buyurdum. Senin her zaman ülkende huzur ve rahat içinde olmanı istedim. Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır. Yeryüzünü bizim soyumuza vermiştir. Sen iyi yolda ilerliyorsun. Onun için durumumuzu sana bildirmek ve seni bize bağlanmaya ve itaate çağırmak vacip oldu. Bizim halimizi bildirdiğimiz kimseler bize bağlanmazlar, asilik yolunu*

[20] Ebû'l-Ferec (İbnül İbrî), s. 18; Abû'l-Farac, 1232 yılı olaylarını anlatırken "Sultan Alâeddin kuvvet itibarıyla onların dengi olmadığını görerek vergi vermeye karar verdi ve onlarla dost oldu" ifâdesini kullanmaktadır. Bkz. Gregory Abû'l-Farac (G. Barhebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, İngilizce'den Türkçeye çev., Ö. R. Doğrul, II, Ankara 1999, s. 532; krş., Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II, Haz., E. Merçil, İstanbul 1977, s. 152.

tutarlarsa, ordumuz onların ülkesine girerek köklerini kazır. Kadınlarını çocuklarını esir alır. Mallarını mülklerini yağmalayıp harap eder. O zaman bize söyleyeceği bir şey olmaz.”^[21]

Yukarıdaki metinden açıkça anlaşılacağı üzere Moğol hanı Selçuklu sultanının kendi yüksek hâkimiyetini tanımamasını istiyordu ve bu olmadığı takdirde ağır bir şekilde cezalandırılacağını söylüyordu. İbn Bîbî'nin kaydına göre Alâeddin I. Keykubad, genel görüşmelerin ardından yalnız olarak kabul ettiği Şemseddin Ömer'e Moğol hanı ile dost olduğu takdirde ülkesine göz dikip dikmeyeceğini sormuş ve bunun asla olmayacağı cevabı üzerine onunla dost olmayı (ili) kabul etmiştir. İbn Bîbî meseleyi mümkün olduğunca yumuşak ifâdelerle anlatmaya çalışmışsa da gerçekte Alâeddin I. Keykubad, Ögedey Han'ın hâkimiyetini tanımış oluyordu. Bundan sonra sultan, hana gönderilmek üzere değerli armağanlar ve Anadolu'ya özgü hediyeler hazırlanması emrini verdi^[22]. Ancak bu görüşmeden kısa bir süre sonra Alâeddin I. Keykubad, Kayseri'de yabancı elçiler ve devlet erkânının hazır bulunduğu ziyafette yediği kuş etinden sonra rahatsızlanarak hayatını kaybetti (Mayıs-Haziran 1237).^[23]

Keykubad I. Alâeddin'in ölümünün ardından Selçuklu tahtına oturan oğlu Gıyâseddin II. Keyhüsrev (1237-1246), babasının ölümünden önce gelen tüm elçileri huzuruna kabul ettiğinde Şemseddin Ömer'den Moğol hanına, “*Babam sana birâder diye hitap ederdi. Ben baba diyeceğim. Ben de babam kutlu sultanın yaptığı gibi sana bağlılık ve kulluk yolunu tutacağım*” şeklindeki sözlerini iletmesini istedi ve değerli hediyelerle donattığı elçilik heyetini hana yolladı.^[24] Moğol ülkesine dönen Şemseddin Ömer, gelişmeleri aktardığında Alâeddin I. Keykubad'ın öldüğüne üzülen Ögedey, onun bağlılık dileğine sevinmişti.^[25] Ancak her şeye rağmen Alâeddin I. Keykubad gibi güçlü bir hükümdarın ölmesi Moğollar'ı memnun etmişti.^[26]

[21] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 452-455; Türkçe çev., I, s. 448-450; krş. Turan, *Türkiye*, s. 385; Koca, “Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası”, s. 368-369.

[22] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 455-456; Türkçe çev., I, s. 450-451; krş., Turan, *Türkiye*, s. 386; Koca, “Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası”, s. 369 vd.; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 92.

[23] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 456; Türkçe çev., I, s. 451; *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 91; Türkçe çev., s. 31; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 536; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 152; Koca, “Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası”, s. 374. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz., Koca, “Türkiye Selçuklu Tarihine damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Zehirlenmesi”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, 2011, s. 379-402.

[24] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 456; Türkçe çev., I, s. 451; Turan, *Türkiye*, s. 405.

[25] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 456; Türkçe çev., I, s. 451.

[26] *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 91; Türkçe çev., s. 31; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara 1970, s. 87.

Hiç şüphesiz Ögedey Han açısından Selçuklu sultanının onun yüksek hâkimiyetini tanınması nihâi hedefleri açısından yeterli değildi. Fakat Moğollar, Celâleddin Hârizmşah ve Eyyûbîler'i mağlup eden Alâeddin I. Keykubad'ın kolay alt edilebilecek bir rakip olmadığını düşünüyorlardı. Ayrıca Sivas ve Erzurum'a kadar uzanan keşif akınları düzenleyen Moğol birlikleri zorlu coğrafi şartları ve sağlam kaleleri ile bölgenin ele geçirilmesinin zorluğunu da anlamışlardı.^[27] Üstelik öncelikli olarak Anadolu'ya uzanan yolların tamamen kontrol altına alınması gerekmektedir.

2. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğollar'ın Hâkimiyeti Altına Girmesi

a. Köseadağ Savaşı

"Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol istilası arifesinde göze çarpan pırlıtlı manzarası, özündeki hakikati ifâde etmiyordu. Gerek dâhilde alınan tedbirler gerek harice karşı kazanılan muvaffakiyetler, cemiyet ve müesseselerdeki canlılık ve mükemmeliyetin eserleri değil, bilakis devletin maddî ve manevî kudretini tedricen eriten zoraki bir gayretin neticeleri idi. Keykubad'ın ölümü ile idare mekanizmasında başlayan ve kısa zamanda içtimai bünyeye sirayet eden buhran, nihayet Babaîler hadisesini yaratmıştı. Asiler pek kanlı bir şekilde bastırılmakla beraber memleketi iki buçuk aya yakın kasıp kavuran isyanın açtığı yaralar devleti temelinden sarsmıştı. Zira Babaî kasırgası, geçtiği yerlerde meydana getirdiği tahribâtla kalmamış, bütün memleket refah ve asayişinin daha ziyade bozulmasına sebep olmuş ve askerinin manevî kuvvetini mahvetmişti" Nejat Kaymaz bu ifâdeleri ile Köseadağ savaşının hemen öncesinde Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu durumu çok iyi özetler.^[28] Gerçekten de babasının ardından Selçuklu tahtına oturan Gıyâseddin II. Keyhüsrev, her ne kadar Sâdeddin Köpek gibi dişi bir rakibi ortadan kaldırıp devletin dizginlerini eline almayı başarmış, babasının sağlığında planlanan Diyarbakır'ın fethini gerçekleştirmiş, Hârizmliler'in çıkardığı kargaşaya son vermiş ve güçlkle de olsa Babaî ayaklanmasını bastırması^[29] da özellikle Hârizmliler'in faaliyetleri ve

[27] Turan, *Türkiye*, s. 387; Kaymaz, *Pervâne*, s. 87.

[28] Kaymaz, *Pervâne*, s. 85.

[29] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 498 vd.; Türkçe çev., II, s. 49 vd.; Simon de Saint Quentin, *Bir Keşif'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Türkçe çev., Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006, s. 43-45; ayrıca bkz., Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı Aleliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 1996, s. 133 vd.; Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü-II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5, s. 44 vd.; Osman Turan, "II. Keyhüsrev" *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 623-624; Osman Turan, "Saded-Din Köpek", *İA*, X, İstanbul 1967, s. 32-35; Claude Cahen "Kaykhusraw II", *El*, IV, Leiden 1978, s. 817; Claude Cahen, "Bâbâi", *El*, I, Leiden-London 1960, s. 843-844; Ali

Babaî ayaklanması ülkeyi derinden sarsmış ve devletin acziyetini gözler önüne sermiştir.^[30]

Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in Ögedey'e bağlılığını bildirmesi Azerbaycan'daki Mugan'da karargâh kuran Moğol orduları komutanı Cormagon'un faaliyetlerini engellemedi. Gürcistan'ı kendilerine tâbi hale getiren Moğollar, 1239 yılında Musul civarına ve yine aynı yıl içinde Bağdat yakınlarına kadar uzanan akınlar düzenleyerek bu bölgelerde tahribâta bulundular.^[31] Moğollar şimdilik doğrudan Anadolu üzerine bir sefer düzenlemese de zaman zaman Selçuklu sınırlarını aşan akınlarda bulunmaktaydılar. Nitekim 1240 yılı yazında kendilerine tâbi olan ve Doğu Anadolu'yu iyi bilen Gürcüler'in rehberliğinde bir Moğol birliği Erzurum yakınlarına kadar uzanan bir akın düzenledi. Bu gelişme üzerine Selçuklu yönetimi Erzurum'a kalabalık bir ordu sevk etti. Ancak Moğol kuvvetleri bölgede kalmayarak Azerbaycan'daki karargâhlarına geri dönmüşlerdi. Bu esnada Babaî ayaklanması patlak verince Erzurum'daki Selçuklu kuvvetleri merkezden gelen emir ile buradan ayrıldılar.^[32]

1241 yılı başlarında Cormagon Noyan aniden felç geçirince Ögedey, komutanlarından Baycu Noyan'ı onun yerine tayin etti.^[33] Baycu Noyan'ın emrindeki 40.000 kişilik bir ordu ile Mugan'a gelmesi Selçuklu-Moğol ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Yeni atandığı bu görevde bir an önce kendisini ispatlama arzusundaki Baycu Noyan'ın, İran, Gürcistan ve Azerbaycan'ı fetheden Cormagon'un ardından Moğollar'ın hâkimiyet sahalarını daha da genişletmesi için gideceği istikamet Anadolu idi. Üstelik Selçuklu Devleti'nin zayıflığını gözler önüne seren Babaî ayaklanması sırasında yaşananlar artık Anadolu'nun istila edilme vaktinin geldiğine işaret etmekteydi. Baycu Noyan 1242 yılı sonlarında Erzurum üzerine yürüdü.^[34] Uzun bir kuşatmanın ardından şehri ele geçiren Moğollar, din, cinsiyet ve yaş gözetmeksizin büyük bir katliam yaptılar. Daha sonra ele geçirdikleri ganimet ve esirleri alıp şehri ateşe verdikten sonra Mugan'daki karargâhlarına dönmek üzere yola çıktılar.^[35]

Sevim, "Keyhüsrev II", *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 349; Muharrem Kesik, "Sadettin Köpek", *D/Â*, XXXV, İstanbul 2008, s. 392-393.

[30] Turan, *Türkiye*, s. 407 vd.; Kaymaz, *Pervâne*, s. 39-58, 58-63, 63-69.

[31] Ebû'l Ferec (İbnül İbrî), *Muhtasar*, s. 19; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 87.

[32] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 539; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 87-88.

[33] Müverrih Vardan, *Türk Fütûhatı*, s. 228; Genceli Kiragos, "Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar", Türkçe çev., Ed. Dularier, *TM*, II, İstanbul 1928, s. 177; Turan, *Türkiye*, s. 430-431; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010, s. 41.

[34] Kaymaz, *Pervâne*, s. 88; Uyar, "Moğol İstilas Döneminde Selçuklular", s. 412.

[35] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 541; Ebû'l Ferec (İbnül İbrî), *Muhtasar*, s. 19; Kaymaz, *Pervâne*, s. 88-89, Alptekin, "Türkiye Selçuklular'ı", s. 305-306.

Kuşatma yaklaşık iki ay sürmesine^[36] rağmen Selçuklu merkezinden gönderilen yardım kuvvetleri Erzincan'a ulaştıklarında Moğollar yakıp yıktıkları Erzurum'dan ayrılmışlardı.^[37] Erzurum'un akıbeti ile ilgili haberler Selçuklu başkentinde büyük bir infiale sebep oldu. Gıyâseddin II. Keyhüsrev meselenin enine boyuna görüşülmesi için Kayseri'de tüm devlet erkânının katıldığı bir toplantı düzenledi. Yapılan görüşmeler sonunda Moğol tehlikesine karşı bir an önce hazırlıklara girişilmesine ve bu doğrultuda tâbi Hristiyan ve Müslüman hükümdarlara elçiler gönderilerek gerektiğinde göndermekle mükellef oldukları kuvvetlerden daha fazlasını göndermelerinin bildirilmesine karar verildi. Büyük bir ordunun hazırlanması yolunda Selçuklu hazinesi kapılarını ardına kadar açtı.^[38] Bütün kışı hazırlıklarla geçiren Selçuklu sultanı ilkbaharda 70.000 kişilik ordusuyla Kayseri'den Sivas'a hareket etti.^[39] Sivas'ta tâbi hükümdarların gönderdiği kuvvetlerin katılımıyla Selçuklu ordusunun sayısı 80.000 oldu. Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in düşüncesi Moğollar'dan hızlı davranarak onlarla henüz Selçuklu topraklarına girmeden Tebriz veya Nahçıvan civarında savaşa girmekti.^[40] Ancak bu sırada Moğol ordusunun yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Gerçekten de Mugan'daki karargâhından ilkbaharın başında yola çıkan Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu Erzincan'a ulaşmış çevredeki Selçuklu köy ve kasabalarında katliam ve yağmaya başlamıştı.^[41] Bu haber Selçuklu karargâhına geldiğinde tecrübeli devlet adamları Moğol ordusunun, bol miktarda malzeme ve erzak ile dolu olan sağlam surlara sahip Sivas'ta karşılanmasının uygun olacağını söylediler. Fakat başta Muzafferüddin Mahmûd oğlu Nizâmeddin Sührab ve Vesakbaşı Garib olmak üzere bazı genç ve tecrübesiz beyler bu karara itiraz ederek bir an önce harekete geçilmesi gerektiği konusunda ısrar ettiler. Nihayet Selçuklu sultanı ordunun hareket etmesi emrini verdi.^[42] Sivas'ın 80 kilometre doğusunda yer alan Köseadağ'a varıldığında Selçuklu ordusu suyu bol ve savunmaya elverişli Köseadağ sırtlarında ordugâh kurdu. Bu esnada Moğol ordusu da Erzincan'dan Sivas'a doğru yola çıkmış ve Akşehir ovasına ulaşmıştı. Selçuklu ordusundaki komutanlar ve devlet adamları arasındaki görüş ayrılıklarından kaynaklanan tartışmalar burada da

[36] Kaymaz, *Pervâne*, s. 89.

[37] Kaymaz, *Pervâne*, s. 89.

[38] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 518-519; Türkçe çev., II, s. 65-66; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 541; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 90.

[39] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 520; Türkçe çev., II, s. 66-67; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 91.

[40] Kaymaz, *Pervâne*, s. 91.

[41] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 520-521; Türkçe çev., II, s. 67; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 91.

[42] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 520-521; Türkçe çev., II, s. 67-68; ayrıca bkz., Turan, "Keyhüsrev II" *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 626; Ersan, *Dağılış*, s. 64-65; Kaymaz, *Pervâne*, s. 92; Alptekin, "Türkiye Selçuklular'ı", s. 305.

kendini gösterdi. Sahip Mühezzibüddin Ali ve ordunun başkomutanı Gür-cüoğlu Zahirüddinle ovaya hâkim ve yalnızca dar bir geçitle girilebilen bu mevkide beklenilmesini ve Moğol ordusunun derbentten girmeye kalkması halinde saldırıya geçilmesini savunuyorlardı. Zira yorgun halde buraya gelecek Moğol kuvvetlerine karşı dinlenmiş haldeki Selçuklu kuvvetleri bu sayede rahat bir zafer kazanabilirdi. Ancak daha önce de olduğu gibi Muzafferüddinoğlu bu görüşe itiraz etti ve Moğol ordusu üzerine bir öncü kuvvet gönderilmesini söyledi.^[43] Selçuklu sultanının Muzafferüddinoğlu'nun etkisinde kalması sonucu ertesi gün 20.000 kişilik bir Selçuklu öncü kuvveti derbentten çıkarak dik ve sarp kayalıklar üzerinden ovaya doğru inmeye başladı. Bu ihtiyatsızca hareketi şaşkınlık ve memnuniyetle izleyen Baycu Noyan, derbentten inen Selçuklu kuvvetleri vadinin en dar yerine ulaştıklarında kuvvetlerine saldırıya geçmeleri emrini verdi. Yapılan savaşta Selçuklu kuvvetleri birkaç saat içerisinde neredeyse tamamen imha edildi. Ölenler arasında orduya komuta eden pek çok Selçuklu beyi de vardı.^[44]

Öncü kuvvetlerin mağlubiyeti Selçuklu ordugâhında büyük hayal kırıklığına sebep oldu. Başta Selçuklu sultanı olmak üzere tüm devlet ricali korku ve üzüntü içerisinde ne yapacaklarını bilmez bir hale düştü. Aslında öncü kuvvetlerinin mağlup olmasına rağmen asıl Selçuklu ordusu hâlâ Moğol kuvvetlerinden kalabalıklı ve avantajlı bir konuma sahipti. Ancak ordu içinde sükûneti sağlayıp kontrolü sağlayacak tek bir kişi bile yoktu. Telaşa kapılan Gıyâseddin II. Keyhüsrev haremîni ve hazinelerini Tokat'a gönderdi. Akşam olunca kendisi de gizlice ordugâhı terk etti.^[45]

Sultan ile birlikte tüm devlet ricali de ordugâhı terk ettiler. Sultan ve beylerinin kaçtığını duyan askerler de dağıldılar. Böylece o güne kadar toplanmış en kalabalık ve iyi teçhizatlı Selçuklu ordusu kendilerinden çok daha az sayıdaki Moğollar'la hiçbir çarpışmaya girmeden dağıldı.^[46] Olanlardan habersiz bir şekilde ilerleyişini sürdüren Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu Selçuklu ordugâhının boş olduğunu görünce bunun bir savaş hilesi olabileceği düşüncesi ile birkaç gün boyunca bekledi. Nihayet Selçuklu ordusunun kaçtığı öğrenilince ordugâha giren Moğol askerleri çadırları yağmaladılar.^[47] Selçuklu ordusunun dağılması sebebiyle artık

[43] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 521-522; Türkçe çev., II, s. 68; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 93; Ersan, *Dağılıp*, s. 65

[44] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 524-525; Türkçe çev., II, s. 70; *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 92; Türkçe çev., s. 32; ayrıca bkz. Kaymaz, *Pervâne*, s. 93-94; Sevim "Keyhüsrev II", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 350.

[45] Genceli Kiragos, *Moğollar*, s. 178-180.

[46] Turan, "Keyhüsrev II", s. 626; Kaymaz, *Pervâne*, s. 94; Ersan, *Dağılıp*, s. 66 ; Uyar, "Moğol İstilas Döneminde Selçuklular", s.417..

[47] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 525-527; Türkçe çev., II s. 71-72; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 542; Ebû'l Ferec (İbnül İbrî), *Muhtasar*, s. 20; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*,

karşısına kimsenin çıkmayacağını bilen Baycu Noyan ilk olarak Sivas'a doğru ilerledi. Şehirdekiler direnmeden kendisine teslim olduğundan canlarını kurtardılar. Fakat Sivas Moğol komutanının emriyle üç gün boyunca yağmalandı. Sivas'tan sonra Kayseri üzerine yürüyen Moğol ordusu şiddetli bir direniş ile karşılaştı. Uzun süren bir kuşatmanın ardından şehri ele geçiren Moğollar'ın intikamı korkunç oldu. Kayseri'yi tam anlamıyla harabeye çeviren Moğollar esir olarak yanlarında götürdükleri genç erkek ve kadınlar dışında on binlerce insanı kılıçtan geçirdi.^[48] Bundan sonra Mugan'daki karargâhına dönmek üzere yola çıkan Moğol ordusu dönüş yolunda Erzincan'ı da tahrip ve yağma ettikten sonra ele geçirdikleri hesapsız ganimet ve esirle Azerbaycan'a doğru yola koyuldu.^[49]

b. Barış Antlaşması

Kösedağ'da sultan ve devlet büyüklerinin savaşmadan ordugâhtan kaçmaları, Moğol ordusunun Sivas, Kayseri ve Erzincan'da yaptığı yıkım ve katliamlar tüm ülkenin büyük bir karışıklık ve kargaşa içine düşmesine sebep oldu. Ölüm korkusu insanların tüm mallarını bırakarak yaşadıkları bölgeleri terk etmesine sebep olmuş düzen ve asayiş tamamen bozulmuştu.^[50] Bu kargaşa içinde sükûnetini korumayı başaran tek kişi vezir Mühezzibüddin Ali oldu. Selçuklu sultanı ne yapacağını bilmez bir halde beklerken Kösedağ hezimetinin ardından Amasya'ya gelen tecrübeli vezir devleti bu durumdan kurtarmak için bir şeyler yapılması gerektiğini düşünüyordu. Amasya Kadısı Fahreddin ile istişare yapan vezir ne pahasına olursa olsun Moğollar'la anlaşmak gerektiğine karar verdi. Bu doğrultuda Mühezzibüddin Ali, Kayseri'den ayrıldığını öğrendiği Baycu Noyan ile görüşmek maksadıyla hazırlattığı değerli armağanlarla birlikte yola çıktı.^[51] Erzurum yakınlarında Moğol ordusuna yetişen Mühezzibüddin Ali ve Kadı Fahreddin onlarla birlikte Mugan'a gitti. Mugan'da kendilerini huzuruna kabul eden Baycu Noyan onlara ne istediklerini sorduğunda İbn Bîbî'nin aktardığına göre Mühezzibüddin Ali, Moğol Komutanına: "Anadolu'nun sayısız askeri vardır. Bunlar Gıyâseddin'in babası Sultan Alâeddin'i öldürmesinden dolayı ondan nefret etmişler ve bundan dolayı

- II, s. 154; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 95; Alptekin "Türkiye Selçuklular'ı", s. 306-307.
 [48] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 527-530; Türkçe çev., II, s. 72-75 ; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 542; Ebû'l Ferec (İbnül İbrî), *Muhtasar*, s. 20; Genceli Kiragos, *Moğollar*, s. 180; krş., Alptekin "Türkiye Selçuklular'ı", s. 307-308; Spuler, *İran Moğollar'ı*, s. 53; Kaymaz, *Pervâne*, s. 97-98.
 [49] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 544; Ebû'l Ferec (İbnül İbrî), *Muhtasar*, s. 21; Genceli Kiragos, *Moğollar*, s. 180; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 98.
 [50] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 543; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 99, 101.
 [51] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 532-534; Türkçe çev., II s. 76-78; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 102.

yüz çevirmişlerdi. Gıyâseddin biliyor ki eğer bunlar müttefik askerleriyle birleşirse onların karşısında hiçbir ordu mukavemet edemez”^[52] diyerek yapılacak en mantıklı davranışın bir antlaşma yapılması olacağını teklif etti. Baycu Noyan, gelişmelerden haberdar ettiği Cormagon Noyan’ın talimatı ile Mühezzibüddin Ali ile tâbilik antlaşmasının şartlarını görüşmüş ve Moğollar’a ödenecek yıllık haraç miktarı ile hediyelerin miktarı ve cinsi hususunda uzlaşmaya varıldıktan sonra taraflar arasında bir antlaşma imzalanmıştı.^[53]

Mühezzibüddin Ali’nin sultanın haberi ve izni olmadan Türkiye Selçuklu Devleti’ni Moğollar’a tâbi hale getiren bir antlaşma yapması normal şartlar altında devlet geleneklerine aykırı ve kabul edilemez bir durumdu. Ancak hiç mücadele edilmeden imzalanan böylesine utanç verici bir antlaşma sultan ve devlet ricali tarafından tepki ve üzüntüyle karşılanmak yerine büyük bir memnuniyet yarattı.^[54]

c. Altınordu Hükümdarı Batu’ya Elçilik Heyeti Gönderilmesi

Moğol elçisi ile birlikte Konya’ya dönen Mühezzibüddin Ali, başta sultan olmak üzere tüm devlet ricali tarafından sevinçle karşılandı. Bunla birlikte yapılan antlaşmanın Moğol Han’ı tarafından değil de bir Moğol komutanı tarafından tasdik edilmiş olması, Selçuklu yöneticilerini tedirgin ediyordu. Tecrübeli devlet adamları antlaşmanın han tarafından onaylanarak garanti altına alınması için tüm Deşt-i Kıpçak sahasına hükmeden ve Batı Moğolları’nın başı olan Altınordu Hükümdarı Batu Han’a bir elçilik heyeti gönderilmesinin uygun olacağına karar verdiler. Batu Han’ın Müslüman olması onunla bir uzlaşmaya varmayı da kolay hale getirmekteydi. Teklifi uygun bulan II. Gıyâseddin Keyhüsrev, bu görevi Saltanat Nâibi Şemseddin İsfahânî’ye verdi.^[55]

Hana takdim edilmek üzere hazırlanan değerli armağanlarla yola çıkan Selçuklu elçilik heyeti Altın Orda Devleti’nin merkezi Saray şehrine ulaştığında Batu Han tarafından çok iyi karşılandı. Elçilik heyetini sarayında huzuruna kabul eden Batu Han, onlar aracılığıyla II. Gıyâseddin

[52] *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 93; Türkçe çev., s. 32.

[53] İbni Bîbî, *el-Evâmirü’l-Alâ’iye*, s. 534-535; Türkçe çev., II, s. 78; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 93; Türkçe çev., s. 32; Ebü’l Ferec (İbnül İbrî), *Muhtasar*, s. 21; ayrıca bkz., Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 10; Kaymaz, *Pervâne*, s. 102; İlhan Erdem, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI, Sa:33, 2003, s. 50; Sevim, “Keyhüsrev II”, s. 350; Ersan, *Dağılış*, s. 67.

[54] İbni Bîbî, *el-Evâmirü’l-Alâ’iye*, s. 539-540; Türkçe çev., II, s. 81-82; krş., Ersan, *Dağılış*, s. 67-68.

[55] İbni Bîbî, *el-Evâmirü’l-Alâ’iye*, s. 540-542; Türkçe çev., II, s. 82-83; krş., Ersan, *Dağılış*, s. 68; Kaymaz, *Pervâne*, s. 104; Alptekin, “Türkiye Selçuklular’ı”, s. 309.

Keyhüsrev'e "ok, yay, kılıç, mızrak, kaftan, murassa külah ve yarlıg" gönderdi. Ayrıca Nizamü'l-Mülk ve Salâhü'l-Âlem unvanları verdiği elçilik heyetinin başkanı Şemseddin İsfahânî'ye de kendi adına Anadolu'nun idaresi ile görevlendirildiğini belirten bir yarlıg tevdi etti.^[56]

Batu Han'ın temsilcisi Sanksun Kurcu ile birlikte Konya'ya dönen Şemseddin İsfahânî, Gıyâseddin II. Keyhüsrev tarafından bu sırada hayatını kaybetmiş olan Mühezzibüddin Ali'nin boşalttığı vezirlik makamına getirildi ve sınırsız yetkilerle donatıldı.^[57] Hiç şüphesiz Batu Han'ın verdiği yarlıg Şemseddin İsfahânî'ye büyük itibar kazandırmıştı. Ancak Selçuklu idarecilerinin Moğol yöneticileri tarafından Anadolu'da kendi temsilcileri olarak seçilmelerine ilk örnek olan bu durum, ilerleyen dönemde Selçuklu devlet adamlarının mevkiilerini korumak ya da daha üst makamlara gelmek amacıyla Moğol hanlarının gözüne girebilmek için çeşitli entrikalar çevirmelerine sebep oldu. Bunun sonucunda Selçuklu sultanları ihtiraslı devlet adamlarının elinde Moğollar'ın adeta birer kuklası haline geldi.^[58]

3. Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in Ölümünün Ardından Yaşanan Gelişmeler

a. Güyük Han'ın Anadolu'daki Gelişmelere Müdahalesi

1246 yılında Gıyâseddin II. Keyhüsrev öldüğünde Selçuklu tahtına aday olabilecek üç erkek çocuğu vardı. Bunlar on bir yaşındaki İzzeddin Keykâvus, dokuz yaşındaki Rükneddin Kılıçarslan ve yedi yaşındaki Alâeddin Keykubâd idi.^[59] Her ne kadar Gıyâseddin II. Keyhüsrev sağlığında en küçük oğlu Alâeddin Keykubâd'ı veliyet tayin etmişse de^[60] sultanın ölümünden sonra Vezir Şemseddin İsfahânî liderliğinde toplanan devlet erkânı kardeşlerden en büyüğü olan İzzeddin II. Keykâvus'un tahta oturulmasına karar verdi. Alınan bu kararın ardından İzzeddin II. Keykâvus meliklik yaptığı Uluborlu'dan Konya'ya getirtilerek Selçuklu tahtına oturuldu.^[61]

[56] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 542-543; Türkçe çev., II, s. 84; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 104; Ersan, *Dağılıp*, s. 68.

[57] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 543-544; Türkçe çev., II, s. 84-85; krş., Turan, *Türkiye*, s. 459-460; Ersan, *Dağılıp*, s. 69.

[58] Turan, *Türkiye*, s. 456; Ersan, *Dağılıp*, s. 69.

[59] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 549; Türkçe çev., II, s. 88; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 458.

[60] Kerîmüddin Mahmûd Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Mûsâyeretü'l-ahyâr*, yay., O. Turan, Ankara 1943, s. 36-37; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000., s. 27-28; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 545.

[61] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 548 vd.; Türkçe çev., II, s. 88 vd.; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 545; ayrıca bkz. Turan, "II. Keykâvus", *İA*, VI, s. 642; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*,

İzzeddin II. Keykâvus'un tek başına iktidârı, yeni Moğol Hanı Gü-yük'ün Anadolu'daki işlere müdahalesine kadar yaklaşık üç yıl boyunca devam etti. 1246 yılında Moğollar'ın Büyük Hanı olan Güyük'ün tahta oturması vesilesiyle düzenlenecek törene katılmak üzere davet edilen genç Selçuklu Sultanı İzzeddin II. Keykâvus bu davete icabet etmek yerine kendisi adına törene katılması için küçük kardeşi Kılıçarslan'ı görevlendirdi. Böylece Kılıçarslan, Kadı Cemâleddin Hotenî, Müşrif İzzeddin Muhammed Râzî ve genç şehzâdenin atabegi Tercüman Bahâeddin Yûsuf eşliğinde Moğolistan' a gitmek üzere yola çıktı. Bu heyet Moğol hanının huzuruna çıktığında Atabeg Bahâeddin'in, devletin dizginlerini elinde tutan vezir Şemseddin İsfahânî'nin keyfi uygulamalarda bulunduğunu, kendisine rakip olacak devlet adamlarını ortadan kaldırdığını, annesi ile evlendiği İzzeddin'i tahta oturturken Moğol hanından izin alma gereği duymadığını ve tecrübesiz sultanı kontrolü altında tuttuğunu söylemesi üzerine Güyük Han, İzzeddin II. Keykâvus ve Şemseddin İsfahânî'nin azl edilmesini, Rükneddin Kılıçarslan'ın tahta oturtulmasını ve Bahâeddin'in de vezir olarak atanmasını emretti.^[62]

Maiyetine verilen 2000 Moğol askeri ve ağabeyi İzzeddin II. Keykâvus'un saltanattan, veziri İsfahânî'nin de vezaretten azledildiğine dâir yarlıg ile geri dönen Rükneddin Kılıçarslan, Sivas'ta sultanlığını ilân etti. İlk olarak Batu Han tarafından Anadolu'daki işleri idare etmesi için vezirlik makamına getirilen Şemseddin İsfahânî idam edildi.^[63] Devletin selâmetinden çok kendi menfaatleri doğrultusunda hareket eden devlet adamlarının yönlendirme ve müdahaleleri ile karşı karşıya gelen kardeşler arasındaki bu çekişme sonucunda yeni bir buhranın eşiğine gelen Selçuklu Devleti, tecrübeli devlet adamı Celâleddin Karatay'ın akılcıca siyaseti sâyesinde bu bunalımdan kurtuldu. Kardeşlerin üçünün de atabegliğini üzerine alan Karatay, şehzâdeler arasında uzlaşa sağlayarak üçünün de kaldığı ortak bir iktidâr oluşturdu.^[64] Celâleddin Karatay'ın bu yerinde müdahalesi ve bilgece tavrı ile sükûnet sağlandı ve devletin işleyişi yeniden düzene girdi.^[65] Böylece Selçuklu tarihinde 1249-1254 yılları arasındaki dönemi kapsayan "Müşterek Saltanat Devri" başladı.

XXV, s. 355; Ersan, *Dağılıp*, s. 70-71.

[62] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 548; Ersan, *Dağılıp*, s. 73-74.

[63] *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 96; Türkçe çev., 33; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 549; krş., Ersan, *Dağılıp*, s. 74.

[64] *Târih-i Al-i Selçuk*, 96; Türkçe çev., 34; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 37; Türkçe çev., s. 28; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 549; Turan, *Türkiye*, s. 466 vd.; Turan, "Keykâvus II" *İA*, VI, s. 642; Sümer, "Keykâvus II", s. 355; Ersan, *Dağılıp*, s. 75.

[65] İbni Bibî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 594-596; Türkçe çev., II, s. 125-126.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol hâkimiyeti altına girdiği 1243 yılından sonraki birkaç yıl içerisinde yaşanan gelişmeler, devlet adamlarının uyum içerisinde çalışmaları halinde ülke içindeki düzenin ve nizamın kolaylıkla sağlanabileceğini göstermişti. Ancak Selçuklu devlet adamlarının sözde devletin menfaatleri adına, gerçekte ise şahsî çıkarları için hemen her fırsatta Moğollar'a başvuruları taşları yerinden oynatıyor ve istikrarın sağlanmasını engelliyordu. Anadolu'da huzur, güven ve istikrarın sağlanmasından çok bölgeden aldıkları vergi ve çıkar elde etmek isteyen devlet adamlarının kendilerine sunduğu değerli armağanlar ile ilgilenen Moğol yöneticilerinin bu başvuruları dikkate alarak değişiklikler yapması ise rakiplerini ortadan kaldırmak isteyen ihtiraslı devlet adamlarının iştahını kabartıyordu.

b. Batu Han'ın Yaptığı Yeni Düzenleme

Şemseddin İsfahânî'nin, Güyük Han'dan alınan yarlıg ile vezirlik makamından azledilerek idam edilmesi, onu bu makama getiren Batu Han'ı öfkeliendirmiş ve Altınordu hükümdarı bu meselenin soruşturulması ve ilâve vergilerin toplanması için bir elçilik heyetini Selçuklu ülkesine göndermiştir. Bu gelişme üzerine İbn Bîbî'nin ifâdesiyle "güzel konuşmada, ikna etmede ve fiziki güzellikte üstün bir yere sahip olan" Tuğrai Şemseddin Mahmûd, gerekli izâhatta bulunmak ve hanı ikna edip yatıştırmak maksadıyla çok miktarda değerli armağanlarla Batu Han'ın huzuruna gönderildi. Altın Orda hükümdarına gönderilen bu elçilik heyetinde Şemseddin Mahmûd dışında öldürülen vezir Şemseddin İsfahânî'nin adamlarından Emîr-i âriz Reşideddin Cüveynî, Reisü'l-Bahr Şücâeddin Abdurrahman, Müstevfî Necibeddin ile Şemseddin İsfahânî'yi idam eden Bahâeddin Erzincanî ve Sarimüddin Alp Saru bulunmaktaydı. Batu Han ile yapılan görüşmelerde Selçuklu elçilik heyetindekiler kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri cevaplarla hanı ikna etmeyi başarmışlardı. Ancak bir kez daha devlet adamlarının ülkenin menfaatlerinden çok kendi çıkarlarını düşündükleri ve bu doğrultuda hareket etmekten geri durmadıkları görülmektedir. Nitekim elçilik heyetindekiler, Altın Orda hükümdarından daha yüksek makamlar elde etmek için, Celâleddin Karatay'ın büyük güçlüklerle yeniden sağlamış olduğu düzeni bozacak davranışlarda ve isteklerde bulunmuşlardır.^[66] Zaten daha önce yaptığı düzenleme ve atamaların Güyük Han'ın müdahalesi ile değiştirilmesinden rahatsızlık duyan Batu Han, yapılan görüşmeler sonunda elçilik heyetinin başında bulunan Tuğrai Şemseddin Mahmûd'u vezirliğe, Reisü'l-Bahr Şücâeddin Abdurrahman'ı Nâibliğe, Necibeddin'i müstevfiliğe, Reşideddin

[66] İbnî Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iye*, s. 596-597; Türkçe çev., II, s. 127; krş., Turan, *Türkiye*, s. 470; Ersan, *Dağılım*, s. 76.

Cüveynî'yi ülkelerin ordu müfettişliğine, Hatıreddin Zekeriya Sücası'yi Çorum Emîrliğine ve Subaşığa tayin etti.^[67]

Batu Han'a elçi olarak gönderilen devlet adamlarının böyle bir yar-
lıg ile geri dönmeleri Selçuklu devlet merkezinde şaşkınlık ve üzüntü ile
karşılandı. Başta Celâleddin Karatay, Şemseddin Yavtaş, Fahreddin Ars-
landoğmuş ve Nizâmeddin Hurşîd gibi idareciler Şemseddin Mahmûd ve
yanındakilere büyük tepki göstermiş ve cephe almışlardı.^[68] Batu Han'ın
kendisine verdiği yarlığa rağmen istediğini elde edemeyen Şemseddin
Mahmûd, aksine tüm itibarını yitirmişti. Üstelik birlikte hareket eden
dostları ile dahi arası açılmıştı. Nitekim İbn Bîbî memleket işlerinde ve
divana ilişkin kararlarda onun sözlerine ve hükümlerine itibar edilmez
olduğunu söylemektedir.^[69]

Bu yaşananlardan da açıkça anlaşılacağı üzere devletin bekasından
çok kişisel menfaatlerini ön planda tutan Selçuklu devlet adamlarının
sultanının hükümlerini hiçe sayarak Moğol yöneticilerinin devletin iç iş-
lerine müdahale etmesini teşvik eden davranışları, Selçuklu Devleti'nin
otoritesini tamamen ortadan kaldırmaktaydı. Öyle ki, devlet görevlile-
ri kendi aralarında çıkan anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması için
dahi Selçuklu Sultanı yerine Moğol yöneticilerine başvurmaktaydılar.
Nitekim Köseadağ savaşının ardından Baycu Noyan ile görüşerek bir ant-
laşma yapılmasını sağlayan sabık vezir Mühezzibüddin Ali'nin oğlu Muî-
nüddin Süleyman ile Seyfeddin Torumtay arasında Erzincan Subaşılığı
konusunda çıkan anlaşmazlıkta taraflar meselenin çözümü için Baycu
Noyan'a başvurdular. Kendisine başvurulmuş Baycu Noyan eski dostu Mü-
hezzibüddin Ali'nin oğlu olması sebebiyle Muînüddin Süleyman'ın lehi-
ne karar verdi.^[70]

Baycu Noyan'ın Muînüddin Süleyman ile Seyfeddin Torumtay arasın-
daki anlaşmazlıkta birincisinin lehine karar vermesi üzerine yukarıda ifâ-
de ettiğimiz üzere Batu Han'ın yanından döndükten sonra diğer Selçuklu
yöneticileri ile arası açılan ve güç duruma düşen Şemseddin Mahmûd da
içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak için Baycu Noyan'a başvur-
maya karar verdi. İbn Bîbî'nin aktardığı kadarıyla Şemseddin Mahmûd,
Muînüddin Süleyman'ın yakın dostu ve babası Mühezzibüddin Ali tara-
fından yetiştirilmiş birisi olması dolayısıyla Baycu Noyan'ın kendisine de

[67] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 597; Türkçe çev., II, s. 127-128; krş., Turan, *Türkiye*, s. 470; Ersan, *Dağılıp*, s. 77.

[68] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 597-599; Türkçe çev., II, s. 128-129; krş., Ersan, *Dağılıp*, s. 77.

[69] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 599; Türkçe çev., II, 129.

[70] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 599; Türkçe çev., II, s. 129; Ersan, *Dağılıp*, s. 78.

yardımcı olacağını ümit ediyordu.^[71] Bu doğrultuda o, başından geçenleri anlattığı, saltanat makamını şikâyet ettiği ve Baycu'dan içinde bulunduğu bu durumdan kurtulması için yardım talep ettiği bir mektubu ulaklarla gizlice Moğol komutanına gönderdi. Ancak Şemseddin Mahmûd'un gulâmlarından birinin ihbarı üzerine mektup Emîr-i âriz Samsamüddin Kaymaz'ın eline geçti. Celâleddin Karatay'a teslim edilen mektup onun tarafından sultan ve diğer devlet ricalinin huzurunda okundu. İhaneti inkâr edilemez bir şekilde ortaya çıkan Şemseddin Mahmûd derhal tutuklanarak Antalya'ya gönderilip hapsedildi.^[72] Ancak Şemseddin Mahmûd'un adamlarından Esireddin adlı birisi Baycu Noyan'ın yanına giderek efendisinin başına gelenleri anlatınca Moğol komutanı hemen olaya müdahale etmiş ve onun emri üzerine Antalya'da hapis tutulduğu yerden tekrar Konya'ya getirilen Şemseddin Mahmûd buradan da Baycu Noyan'ın yanına gitmiştir.^[73]

4. Baycu Noyan'ın İkinci Defa Anadolu'ya Gelmesi

Selçuklu merkezinde bu gibi gelişmeler yaşanırken Moğolistan'dan gelen bir elçilik heyeti Mengü Han'ın Selçuklu sultanını huzuruna davet ettiğini bildirdi. Hanın bu emri Selçuklu ileri gelenlerini pek memnun etmese de aldığı kesin talimat sebebiyle elçinin ısrarlı tutumu karşısında sultanın Moğolistan'a gitmesine karar verildi. Yapılan hazırlıkların ardından İzzeddin II. Keykâvus Kayseri'den yola çıktı. Ancak heyet Sivas'a vardığında Celâleddin Karatay'ın öldüğü haberi geldi (1254). Bu haber karşısında büyük üzüntü yaşayan Keykâvus yolculuğuna devam etmeyerek geri döndü.^[74]

Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in ölümünden sonra Selçuklu şehzâdeleri arasında yaşanan çekişme sonucunda yeni bir buhranın eşiğine gelen Selçuklu Devleti'ni dirâyetli tavrı ve akılcı siyaseti sâyesinde bu bunalımdan kurtaran Celâleddin Karatay'ın ölümü, büyük bir sarsıntıya sebep oldu. Sivas'tan Kayseri'ye dönen İzzeddin II. Keykâvus, burada devlet ileri gelenleri ile yaptığı görüşmenin ardından Moğol hanının huzuruna kardeşi Alâeddin Keykubad'ı göndermeye karar verdi. Önemli devlet adamlarından oluşan kalabalık bir heyet ile yola çıkan Alâeddin Keykubad

[71] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 599; Türkçe çev., II, s. 129.

[72] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 599-600; Türkçe çev., II, s. 129-131; Ersan, *Dağılıt*, s. 77.

[73] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 601; Türkçe çev., II, s. 131; Ersan, *Dağılıt*, s. 77-78.

[74] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 607; Türkçe çev., II, s. 135-136; Turan, *Türkiye*, s. 472; Alptekin, "Türkiye Selçuklular'ı", s. 314; Ersan, *Dağılıt*, s. 79.

Resim 37:
"Borgulu
(Uluborlu)
Kalesi".

[<https://goo.gl/qhCMec>]

Erzurum'da iken şüpheli bir şekilde hayatını kaybetti.^[75] Yolculuğa çıktıkları andan itibaren diğer iki kardeş yerine Alâeddin Keykubad'ın tek başına tahta oturtulması gerektiği konusunda görüş ayrılığı içinde olan devlet adamları Alâeddin Keykubad'ın ölümüne rağmen yolculuklarına devam ettiler. Ancak bu sefer de hayatta olan iki kardeşten

hangisinin desteklenmesi gerektiği konusunda tartışmaya başlayan heyetkiler bu görüş ayrılığını Mengü Kağan'ın huzurunda da devam ettirmişlerdi.^[76]

Celâleddin Karatay'ın ölümünden sonra Kayseri Sübaşısı Seyfeddin Türkeri ve Hristiyan dayılarının etkisinde kalan İzzeddin II. Keykâvus, devlet işlerini ihmal ederek zevk ve eğlence düşkünü biri haline geldi.^[77] Alâeddin II. Keykubad'ın ölümünden sonra II. Keykâvus ve IV. Kılıçarslan arasındaki mücadele yeniden alevlendi ve mücadeleden galibiyet ile çıkan II. Keykâvus, ele geçirdiği IV. Kılıçarslan'ı Borgulu Kalesi'ne hapsederek tek başına iktidârı ele geçirdi.^[78]

Cengiz Han'ın ölümünden sonraki on-on beş yıl içerisinde düzenlenen seferlerde kazanılan başarılarla Moğollar Ortadoğu'nun belirli bir kısmında hâkimiyet kurmuşlardı. 1243 yılındaki Köseadağ savaşının ardından Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet altına alınması bu başarılardan bir tanesi idi. Bununla birlikte İslâm dünyası üzerinde tam olarak bir egemenlik kurmak için daha alınması gereken çok mesafe vardı.^[79] 1251 yılında Büyük Kağan seçilen Mengü (Möngke)'nin hükümdarlığı döneminde imparatorluk iki büyük askerî harekât ile doğu ve batı yönünde büyük bir yayılma gösterdi. Karakorum'da ikâmet eden Mengü, 1253 yılındaki kurultayda alınan karar gereği kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'in fethi

[75] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 39; Türkçe çev., s. 30; Ebû'l Ferec (İbnül İbrî), *Muhtasar*, s. 26-27; Turan, *Türkiye*, s. 473; Sümer, "Keykubad II", *DİA*, XXV, s. 360; Ersan, *Dağılıtış*, s. 80.

[76] Ersan, *Dağılıtış*, s. 80.

[77] İbni Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Ala'îye*, s. 604-605, 608-609; Türkçe çev., II, s. 133-134, 136-137; krs., Ersan, *Dağılıtış*, s. 80-81.

[78] İbni Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Ala'îye*, s. 608 vd.; Türkçe çev., II, s. 136 vd.; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 40; Türkçe çev., s. 30; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 560; Ebû'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 27; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 97; Türkçe çev., s. 34.

[79] Morgan, *The Mongols*, s. 145.

ile görevlendirirken batıya gönderdiği diğer kardeşi Hülâgû'ya İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip bu bölgeleri kesin olarak Moğol İmparatorluğu'na tâbi kılma görevini verdi.^[80]

1255 yılında Hülâgû, emrindeki büyük ordu ile Azerbaycan'a gelince Baycu Noyan Mugan kışlağını ona bırakarak kendi ordusu için yeni bir kışlak bulmak zorunda kaldı. Bu doğrultuda bir kez daha Anadolu'ya giren Baycu Noyan Erzurum'a ulaştığında Selçuklu yönetiminden kendisine ordusuyla kalacağı yaylak ve kışlak gösterilmesini istedi.^[81] Köseadağ'dan sonra ikinci kez Anadolu'ya girmesi üstelik şimdi tüm ordusu, âileleri ve sürüleri ile gelmesi diğer gelişmelerden haberdar olmayan Selçuklu yönetimini tedirgin etmiş ve Moğollar'ın kalıcı olarak Anadolu'ya yerleşmek maksadıyla geldiklerini düşündürmüştü.^[82] Ancak İzzeddin II. Keykâvus gönderdiği elçileri aracılığıyla Baycu Noyan'ın maksadının yalnızca ordu için yaylak ve kışlak temin etmek olduğunu öğrenince rahat bir nefes aldı. Devrin kaynaklarında ifâde edildiği üzere Selçuklu sultanı başlangıçta Baycu Noyan ile savaşmak yerine isteklerini kabul etmek görüşünde idi. Nitekim o, Nizâmeddin Hurşîd ve Emîr-i Hacim Muînüddin Süleyman'ı değerli armağanlarla birlikte Baycu Noyan'ın yanına göndermişti.^[83] Ancak sultan, etrafındaki genç ve tecrübesiz komutanların kıskırtması sonucu Moğol ordusu ile savaşmaya karar verdi.^[84] İbn Bîbî'nin de eserinde açıkça ifâde ettiği üzere Baycu Noyan ile savaşa kalkmak pek akılcıca bir davranış değildi. Zira 1243 yılında çok daha güçlü bir halde iken mağlup olunan Moğollar karşısında şimdi başarılı olmanın imkânı yoktu. Üstelik Baycu Noyan mağlup edilse dahi onunkinden kat be kat daha kalabalık bir orduya sahip Hülâgû Mugan'da idi.

İzzeddin II. Keykâvus tarafından Beglerbegi Şemseddin Yavtaş ve Emîr-i âhur Fahreddin Arslandoğmuş komutasında Baycu Noyan üzerine gönderilen ordu 14 Ekim 1256'da Konya-Aksaray arasındaki Sultanhanı denilen mevkiye Moğol ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı.^[85] Savaşın kaybedilmesindeki en önemli etkenlerden birisi İz-

[80] Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, II, s. 285; Müverrih Vardan, *Türk Fütühâtı*, s. 230-231; krş., Morgan, *The Mongols*, s. 147-148; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, XXII, s. 102.

[81] Cüveynî, III, s. 58; Ebû'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 27; Genceli Kiragos, *Moğollar*, s. 203-204; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 60; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 29.

[82] Ersan, *Dağılış*, s. 82.

[83] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 619; Türkçe çev., II, s. 144; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 61.

[84] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 620-621; Türkçe çev., II, s. 146; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 41; Türkçe s. 31; krş., Ersan, *Dağılış*, s. 82.

[85] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 621vd.; Türkçe çev., II, s. 146 vd.; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 41-42; Türkçe çev., s. 31-32; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 97-98; Türkçe çev., s. 35; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 560; Ebû'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 27; ayrıca

zeddin II. Keykâvus'a kırgın olan Fahreddin Arslandoğmuş'un emrindeki kuvvetlerle birlikte Selçuklu ordusunu terk ederek Moğollar'ın safına geçmesidir.^[86]

Ordusunun mağlup olduğunu öğrenen İzzeddin II. Keykâvus, âilesi ve yakın adamlarıyla birlikte Konya'dan ayrılarak Antalya'ya, oradan da Alâîye'ye gitti.^[87] Baycu Noyan'ın kendisini yakalamak üzere peşinden bir birlik göndermesi üzerine Alâîye'den de ayrılarak Türkmenler'in yoğun olduğu uç bölgesindeki Ladik'e gitti. Moğollar'ın takibe devam etmeleri sebebiyle burada da kalamayarak İznik İmparatoru II. Theodoros Laskaris'e sığındı.^[88] Sultan İzzeddin II. Keykâvus'un İznik İmparatorluğu'na sığınmasının ardından devlet ricali arasında yapılan görüşmeler sonucunda IV. Kılıçarslan'ın tahta oturtulmasına karar verildi. Hapisten çıkarılıp Konya'ya getirilen IV. Kılıçarslan Baycu'nun da onayı alındıktan sonra Selçuklu tahtına oturtuldu.^[89]

5. Kardeşler Arasındaki Mücadele ve Hülâgû Han'ın Müdahalesi

Baycu Noyan'ın, Hülâgû Han tarafından Bağdat seferine katılması için çağırılması dolayısıyla Anadolu'dan ayrılmasının hemen ardından İzzeddin II. Keykâvus, II. Theodoros Laskaris'in verdiği Isaakios Dukas komutasındaki 400 kişilik bir destek kuvvetini de alarak Konya üzerine yürüdü.^[90] Nizâmeddin Hurşîd'in öldürülmesinin ardından devletin dizginlerini tek başına ele geçiren Pervâne Muînüddin Süleyman, II. Keykâvus'un imparatorun verdiği kuvvetlerle Konya üzerine geldiğini öğrenince IV. Kılıçarslan'ı da yanına alarak Hülâgû'nun huzuruna gitmek için yola çıktı. Muînüddin Süleyman ve IV. Kılıçarslan'ın Konya'yı terk etmelerinin

bkz., Turan, *Türkiye*, s. 480; Kaymaz, *Pervâne*, s. 62-63; Ersan, *Dağılış*, s. 83 ; Uyar, "Moğol İstilası Döneminde Selçuklular", s.422..

- [86] Nikêforos Grêgoras, *Rômaikê Historia*, I, (1204-1341), yay., Dêmêtrêr Moshos, Atina 1997, s. 82-83; Geôrgios Akropolitês, *Khronikê Syngrafê*, yay., Antônios D. Panagiôtou, Atina 2003, s. 231-233. Türkçe çev. Bilge Umar, *Vekayiname*, İstanbul 2008, s. 133; krş., Turan, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 67-68; Turan, *Türkiye*, s. 480-481.

- [87] Genceli Kiragos, *Moğollar*, s. 205.

- [88] İbni Bîbî, *el-Evâmîrül-Ala'îye*, s. 623 vd.; Türkçe çev., II, s. 148 vd.; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 41-42; Türkçe çev., s. 35; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 98; Türkçe çev., s. 35; Ebû'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 27; ayrıca bkz., Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 29-30; Sümer, "Keykâvus II", s. 356; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s. 259-261.

- [89] İbni Bîbî, *el-Evâmîrül-Ala'îye*, s. 623vd.; Türkçe çev., II, s. 148 vd.; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 561; krş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 66-67.

- [90] Akropolitês, s. 241; Türkçe çev., s. 138; ayrıca bkz., I. Kordatos, *Historia tês Vyzantinês Aftokratorias*, (1204-1453), II, Atina 1960, s. 140; Aksarayî ise sultanın Bizans imparatorunun yardım maksadıyla yanına verdiği üç bin süvari ile Konya üzerine yürüdüğünü yazmaktadır bkz., Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 49; Türkçe çev., s. 39.

ardından başkente gelen II. İzzeddin Keykâvus şehir halkı tarafından törenle karşılanarak yeniden Selçuklu tahtına oturdu (Mayıs 1257).^[91]

İzzeddin II. Keykâvus her ne kadar Selçuklu tahtını ele geçirmeyi başarmış olsa da IV. Kılıçarslan üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Pervâne Muînüddin Süleyman'ın bu oldu bittiyi kabul etmeye niyeti yoktu ve vakit kaybetmeden İzzeddin II. Keykâvus'u tahttan indirmek için Moğollar nezdinde girişimlere başladı. IV. Kılıçarslan ile birlikte Hülâgû'nun huzuruna giden Muînüddin Süleyman, İlhanlı hükümdarından Selçuklu ülkesinin tamamının IV. Kılıçarslan'a bırakıldığına dâir bir yarlıg ve bunun gerçekleştirilebilmesi için gereken askerî yardım sözünü almayı başardı. Bununla birlikte o esnada Bağdat üzerine çıkacağı sefer için hazırlıklar yapan Hülâgû, söz konusu yardımcı kuvvetleri seferden sonra göndereceğini söyleyerek IV. Kılıçarslan ve Muînüddin Süleyman'ı Anadolu'ya gönderdi.^[92]

Anadolu'ya dönen Pervâne ve IV. Kılıçarslan, Hülâgû Han'dan aldıkları yarlığa rağmen Erzincan'dan öteye gidemediler ve 1257-1258 kışını burada geçirdiler. Moğollar'ın Bağdat seferi ile meşgul olması sayesinde II. İzzeddin Keykâvus, iktidârını korumayı başardı.^[93] 1258 yılı başlarında Bağdat'ı ele geçiren Hülâgû, komutanlarından Bâyan idaresindeki 1000 kişilik bir kuvveti Anadolu'ya gönderince Pervâne, hemen II. Keykâvus'a karşı harekete geçti. Fakat II. Keykâvus karşısında mağlup olarak tekrar Erzincan'a dönmek zorunda kaldı.^[94] Bu yenilgiden sonra tekrar Hülâgû'nun huzuruna giden Muînüddin Süleyman, bu sefer Moğol komutanlarından Alıncak ve Kadagan'ın idaresinde 10.000 kişilik büyük bir kuvvetle Erzincan'a döndü. Bu kuvvetlerle yeniden harekete geçen IV. Kılıçarslan ve Pervâne, II. Keykâvus'u Tokat'ta kuşattılar fakat şiddetli direniş karşısında başarısız olarak Tokat'ı batısına çekilerek beklemeye başladılar.^[95]

İki kardeş arasında bu mücadele yaşanırken dört yıl önce diğer kardeşleri Alâeddin Keykubad ile birlikte Moğolistan'a gitmek üzere yola çıkan Selçuklu elçileri Mengü Kağan ve geri dönerken de Hülâgû'dan aldıkları yeni buyruklarla dönmüşlerdi.^[96] Dört yıl önce Moğolistan'a doğru

[91] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 626; Türkçe çev., II, s. 151; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 49; Türkçe çev., s. 39; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 98; Türkçe çev., s. 35; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 69 vd.

[92] Baybars Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre fî Târihi'l-Hicre*, yay., Donald S. Richards, Beyrut 1998, s. 72.

[93] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 627-628; Türkçe çev., II, s. 151-152; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 71-72.

[94] Baybars Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 72-73.

[95] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 629; Türkçe çev., II, s. 153.

[96] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 630-631; Türkçe çev., II, s. 153-155; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 489-490; Kaymaz, *Pervâne*, s. 73-74.

yola çıkan Selçuklu heyeti, Alâeddin Keykubad'ın Erzurum'da ölmesinin ardından aralarında çıkan fikir ayrılığı sebebiyle yollarına ayrı ayrı devam etmişlerdi. Mengü Kağan, huzuruna çıkan her iki heyettekileri de dinledikten sonra tüm Selçuklu ülkesini İzzeddin II. Keykâvus'un idaresine bıraktı ve kendisine verilmek üzere Seyfeddin Torumtay'a altın bir payza verdi. Ancak tam bu esnada Baycu Noyan'ın gönderdiği Sâhib Şemseddin'den II. Keykâvus'un Moğollar'a karşı savaştığını öğrenen Mengü Kağan, bu sefer de tüm Selçuklu ülkesini IV. Kılıçarslan'ın hâkimiyetine vermeyi uygun buldu ve üzerinde arslan başı bulunan altın yaldızlı yarlıgı ve altın payzayı sultana götürmesi için Sâhib Şemseddin Mahmûd'a verdi. Şemseddin Mahmûd Anadolu'ya dönerken Hülâgû'nun huzuruna çıkarak gelişmeleri ona anlattı. Hülâgû, ağabeyinin verdiği yarlıg ve payzayı ondan aldıktan sonra ülkesine dönerek her iki kardeşin de el-Cezîre ve Suriye üzerine çıkacağı sefere katılmak için huzuruna gelmelerini söylemesini istedi.^[97] Anadolu'ya dönen Sâhib Şemseddin'in getirdiği buyruk üzerine iki kardeş, Hülâgû'nun Irak'taki ordugâhına gitmek üzere yola çıktılar.

Hülâgû'nun, yanına ilk olarak giden II. Keykâvus Moğol hükümdarı tarafından oldukça iyi bir şekilde karşılandı. Hülâgû, Mengü Kağan'ın IV. Kılıçarslan'a gönderdiği yarlıg ve payzayı ona verdi.^[98] Fakat birkaç gün sonra IV. Kılıçarslan da Hülâgû'nun huzuruna gelince durum yeniden değişti. Aksaray'ın ifâde ettiğine göre tüm Selçuklu ülkesinin II. Keykâvus'un hâkimiyetine bırakıldığını öğrenen Pervâne, hemen Hülâgû nezdinde girişimlere başlamış ve onu ülkenin iki kardeş arasında taksim edilmesine ikna etmişti.^[99] Bu son kararın ardından Hülâgû Suriye seferine çıktı (1260). Meyyâfârikîn, Diyarbakır, Halep ve Şam'ı zapt eden Hülâgû, Mısır'a kadar gitmeyi düşünürken Mengü Kağan'ın ölüm haberinin gelmesiyle seferini sonlandırmak zorunda kaldı. Hülâgû Azerbaycan'a dönerken II. Keykâvus ve IV. Kılıçarslan'a da Anadolu'ya gitmeleri için izin verdi. Böylece bir kez daha müşterek saltanat dönemi başlamış oldu. İki kardeşten Kızılırmak'ın batısından Bizans sınırına kadar olan bölgelerin hâkimi olan İzzeddin II. Keykâvus Konya'da ikâmet ederken, Kızılırmak'ın doğusunda kalan topraklarda hüküm süren IV. Kılıçarslan kendisine merkez olarak Tokat'ı seçmişti.^[100]

[97] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 631; Türkçe çev., II, s. 154-155.

[98] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 632; Türkçe çev., II, s. 155.

[99] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 61-62; Türkçe çev., 45-46; Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DA*, XXXI, s. 91; Yuvalı, "Hülâgû", *DA*, XVIII, s. 474.

[100] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 632-633; Türkçe çev., II, s. 156; Baybars Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 47; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 573; Ebû'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 39; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 492-493; Kaymaz, *Pervâne*, s. 78-79.

6. Moğollar'la Mücadeleye Girişen İzzeddin II. Keykâvus'un Bizans İmparatorluğu'na Sığınması

Bu taksimatın ardından bir müddet daha Konya'da kalan İzzeddin II. Keykâvus, daha sonra Hristiyan dayıları Kir Hâye ve Kir Kedid ile birlikte Antalya'ya gitti. İzzeddin II. Keykâvus'un devlet işlerini ihmal etmesi, ihtirash bir kişiliğe sahip olan Pervâne Muînüddin Süleyman'ın işini kolaylaştırmıştır. IV. Kılıçarslan üzerinde büyük etki kurarak onu kontrolü altında tutan Pervâne, Moğollar nezdinde kazandığı güven sayesinde sürekli olarak nüfuzunu artırıyordu. Devlete tümüyle hâkim olabilmesinin önündeki tek engel İzzeddin II. Keykâvus'du. Bu sebeple o, sürekli olarak hakkında olumsuz telkinlerde bulunduğu Moğollar'a, İzzeddin II. Keykâvus'un kendilerine karşı işbirliği yapmak için Memlüklerle haberleştiğini söyledi. Bunun üzerine Hülâgû, II. Keykâvus'u huzuruna çağırdı. Ancak sultan bu davete icabet etmeyerek yerine saltanat Nâibi Yavtaş'ı gönderdi. II. Keykâvus'un İlhanlı hükümdarının buyruğuna uymaması, ödemesi gereken haracı zamanında göndermemesi ve Pervâne Muînüddin Süleyman'ın verdiği malumat gibi sebeplerin etkisiyle Hülâgû, II. Keykâvus'a karşı Alıncak Noyan komutasında bir ordu gönderdi. Anadolu'ya gelen Moğol ordusu IV. Kılıçarslan ve Pervâne tarafından karşılandı. II. Keykâvus, Alıncak Noyan'ın geldiğini duyduğunda meselenin içyüzünü öğrenmek amacıyla veziri Fahreddin Ali'yi Aksaray'da olan Alıncak Noyan'ın yanına gönderirken kendisi de her ihtimale karşı ordusunu topladı. Hazırlıklarını sürdüren II. Keykâvus, Alıncak Noyan'ın Anadolu'ya kendisi için geldiğini ve bu arada haber beklediği veziri Fahreddin Ali'nin de kendisine ihanet ederek kardeşi IV. Kılıçarslan'ın vezirliğini kabul ettiğini öğrenince memleketin savunmasını Emîr ve beylerine bırakıp Antalya'ya gitti (1261). Onun Antalya'ya gitmesinden iki gün sonra Moğol ordusu ve IV. Kılıçarslan Konya'ya girdi ve II. Keykâvus'un tüm mallarına Hülâgû adına el koydular.^[101]

Bu yenilginin ardından İzzeddin II. Keykâvus'un, Moğollar'a karşı onları 1260 yılında Ayn Câlût'ta mağlup eden Memlük Devleti ile irtibata geçtiği görülmektedir. Memlük Sultanı Baybars, başkentini terk ederek Antalya'ya kaçmak zorunda kalan II. Keykâvus'a gönderdiği elçileri aracılığıyla onu ülkesine davet etti ve Mısır'a geldiği takdirde tahtını geri alması için tüm gücüyle kendisine destek olacağını bildirdi. Ancak onun bu teklifini kabul etmeyen İzzeddin II. Keykâvus hiçbir ümidi kalmadığı zaman Mısır'a

[101] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iye*, s. 635-637; Türkçe çev., II, s. 158-159; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 582; ayrıca bkz., Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 35; Kaymaz, *Pervâne*, s. 80 vd.; Ersan, *Dağılış*, s. 87-88.

sığınabileceğini söyleyerek Memlûk elçilerini geri gönderdi.^[102] Bununla birlikte Sultan, Nâsiredin Nasrullah b. Kûh (Güç)-Arslan ve Hâcib Sadreddin el-Ahlatî'yi Memlûk heyeti ile birlikte elçi olarak Sultan Baybars'a gönderdi. Selçuklu Sultanı, elçileri ile birlikte Selçuklu ülkesinin yarısı üzerindeki tasarruf haklarını Sultan Baybars'a devrettiğine dâir iki mektup ve Baybars'ın istediği beylerine iktâ ve emâret tevcihi yapabilmesi için üzerinde kendi tuğrası bulunan belgeler göndermişti. Huzuruna gelen Selçuklu elçilerini hürmetle karşılayan Memlûk sultanı, gerekli hazırlıkların ardından Nâsiredin Nasrullah'ı bir miktar kuvvet ile yola çıkartırken, Sadreddin el-Ahlatî'yi de sultanı durumdan haberdar etmesi için deniz yoluyla Antalya'ya gönderdi.^[103] Bir yanda bu gelişmeler yaşanırken İzzeddin II. Keykâvus da rakipleri ile olan mücadelesini sürdürüyordu. Nitekim o, Ali Bahadır komutasındaki ordusunu Konya yakınlarındaki Moğol ordusu üzerine gönderdi. Fakat Altun-Aba Kervansarayı civarında yapılan savaşta ordusu mağlup oldu ve Ali Bahadır uç bölgelerine kaçtı.^[104] İzzeddin II. Keykâvus ordusunun mağlup olduğunu ve Moğollar'ın kendisini ele geçirmek için Antalya'ya doğru geldiklerini öğrenince âilesi, yakın adamları ve diğer maiyetile birlikte Antalya'dan gemiye binerek İstanbul'a gitti (1262).^[105]

7. IV. Kılıçarslan'ın Türkmenlerle Mücadelesi

İzzeddin II. Keykâvus'un mağlup olarak Bizans başkenti İstanbul'a kaçmasının ardından IV. Kılıçarslan kardeşi ile paylaştığı Selçuklu tahtının tek sâhibi oldu. İlk iş olarak da Moğollar'la işbirliği içerisinde olması dolayısıyla iktidârını tanımayan Türkmenlerle mücadeleye girişti. Moğol istilası sebebiyle yurtlarını terk ederek Anadolu'ya gelen Türkmenler denetimden uzak uç bölgelerinde ırsî Türkmen beylerinin önderliğinde birleşmekteydiler. Moğollar'dan nefret eden bu Türkmen toplulukları itaat etmek yerine onlarla mücadele etmeyi tercih ediyorlardı. Bu Türkmen toplulukları içerisinde en kalabalık ve güçlü olan grup, Mehmed Bey

[102] Kaymaz, *Pervâne*, s. 87.

[103] Baybars Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 75; Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûnî'l-edeb*, yay., Muhammed Abdülhadi Şaire, XXX, Kahire 1990, s. 56-57; Makrizî, *Kitâb es-Sulûk li-Ma'rîfet Duvel el-Mulûk*, 1/2, yay., Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1956, s. 469-470.

[104] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 637; Türkçe çev., II, s. 160; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 89-90.

[105] Georgios Pakhymeres, *Relations Historiques*, I, notlar Albert Failler Fransızca çev., Vitalien Laurent, Paris 1984, s. 181 vd.; İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 637; Türkçe çev., II, s. 160; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 67 vd.; Türkçe çev., s. 50 vd.; *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 99; Türkçe çev., s. 35; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 582; ayrıca bkz., Kaymaz, *Pervâne*, s. 86 vd.; Turan, *Türkiye*, s. 494 vd.; Erdoğan Mercil, Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları, *XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, II, Ankara 1994, s. 718; Sümer, "Keykâvus II", s. 356; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 266-267.

önderliğinde Denizli ve çevresindeki bölgelere yerleşenlerdi. İlhanlı Hülâgû, Kılıçarslan ve Alıncak Noyan'a kendi otoritesine karşı çıkan Mehmed Bey üzerine gitmeleri emrini verdi. Mehmed Bey, üzerine gelen kalabalık Selçuklu-Moğol ordusu ile başa çıkamayacağını bildiğinden Moğollar ile uzlaşmaya karar verdi. Ancak Hülâgû Han, Türkmen Beyi'nin itaatini arz etmek için huzuruna gelme teklifini kabul etmeyince taraflar arasında mücadele tekrar başladı. Bu mücadele sırasında damadı Ali Bey'in ihanetine uğrayan Mehmed Bey mağlup oldu. Kendisine aman verilmesi halinde Hülâgû Han'a itaat edeceğini bildirdi. Bu teklifi kabul edilen Türkmen Beyi, Konya'ya götürülürken Borgulu'da öldürüldü.^[106]

Moğollar'a ve onlarla işbirliği içinde olan Selçuklu yönetimine karşı mücadele eden diğer bir topluluk Karaman Türkmenleri idi. Beyliğe adını veren Kerimüddin Karaman, Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya gelen ve Ermenek bölgesinde toplanan Türkmenleri etrafına toplayarak büyük bir güç haline gelmişti. Selçuklu şehzâdeleri arasındaki mücadelede Denizli yöresindeki Türkmenler gibi İzzeddin II. Keykâvus'un tarafını tutan Karamanlı Türkmenleri, İzzeddin II. Keykâvus'un ülkeyi terk etmesinden sonra onun haklarını korumak maksadıyla 20000 kişilik bir kuvvetle Konya üzerine yürüdüler. Ancak Pervâne Muînüddin Süleyman tarafından mağlup edildiler.^[107]

8. Pervâne Muînüddin Süleyman Dönemi

Görünüşte IV. Kılıçarslan iktidârı elinde tutuyor olsa da ülkenin gerçek anlamda hâkimi, çevirdiği entrikalarla İzzeddin II. Keykâvus'u etkisiz hale getiren Pervâne Muînüddin Süleyman'dı. O, özellikle Ermenek bölgesindeki Türkmenlerin merkezî yönetime karşı ayaklanmalarını bahâne ederek kendisine rakip olabilecek devlet adamlarını birer birer etkisiz hale getirdi.^[108] Pervâne'nin Moğollar nezdinde elde ettiği güven ile adeta bir sultan gibi davranması IV. Kılıçarslan'ı dahi rahatsız etmeye başladı. Sinop'un fethinden (1266) sonra şehrin temlikini istemesi bardağı taşıran son damla oldu. Bu olaydan sonra taraflar arasındaki ipler kopma noktasına geldi. Selçuklu sultanı isteksiz de olsa sonunda yazdığı temliknâme ile şehri ona vermek zorunda kaldı.^[109]

Aralarındaki bu gerginlikten sonra IV. Kılıçarslan'ı kendisi için bir tehdit olarak görmeye başlayan Pervâne, Selçuklu sultanını ortadan

[106] Turan, *Türkiye*, s. 515-516; Ersan, *Dağılıp*, s. 103-104.

[107] Ersan, *Dağılıp*, s. 104-105; Alptekin "Türkiye Selçukluları", s. 327-328.

[108] Ersan, *Dağılıp*, s. 105.

[109] Alptekin "Türkiye Selçukluları", s. 326-327; Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", s. 92.

kaldırmaya karar verdi. Bu amaçla o, Abaka Han'a IV. Kılıçarslan'ın Memlûk Sultanı Baybars ile irtibata geçtiğini ve her taraftan asker toplayarak Moğollar'a karşı harekete geçme düşüncesinde olduğunu bildirdi. Bu iftiharlarla İlhanlı hükümdarından IV. Kılıçarslan'ın öldürülmesi emrini alan Pervâne, Akсарay'da düzenlenen bir ziyafette Selçuklu Sultanını öldürttü.^[110]

Muînüddin Süleyman, IV. Kılıçarslan'ı ortadan kaldırdıktan sonra onun henüz çok küçük yaştaki oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'i Selçuklu tahtına oturttu. Yeni Selçuklu Sultanı ile kızını evlendirmek suretiyle Selçuklu hanedanı ile akrabalık kuran Pervâne, devletin yüksek makamlarına da kendi adamlarını tayin etti. İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın nezdinde elde ettiği güven ile devletin idaresinde yaptığı değişiklikler ve atamalarla ülkenin neredeyse tek hâkimi konumuna geldi. Ancak onun, geride kalan son rakibi olan ve vezirlik makamını elinde tutan Fahreddin'i ortadan kaldırmak için harekete geçmesi ve bu girişiminde başarısız olması itibarını sarstı. Fahreddin'i o sırada Kırım'da bulunan sabık Selçuklu Sultanı İzzeddin II. Keykâvus ile mektuplaşmak suçu ile tutuklatsa da, Fahreddin bu suçlamalardan kurtulduğu gibi Abaka Han tarafından tekrar vezirlik makamına getirildi. Bu olay dışında Pervâne'nin Anadolu'ya gelen Abaka'nın kardeşi Acay ile sürtüşmesi, hakkında soru işaretlerinin oluşmasına sebep oldu. Moğollar nezdinde itibarının sarsıldığını anlayan Pervâne, daha önce rakiplerinin başına gelen felaketin bu sefer kendi başına geleceğini düşünerek paniğe kapıldı ve gizlice bir mektup gönderdiği Memlûk Sultanı Baybars'a Anadolu'daki Moğol tahakkümüne karşı kendisi ile işbirliği yapacağını bildirdi. Bu sıralarda yaşanan sorunları görüşmek üzere Abaka Han tarafından huzuruna çağrılan Pervâne Tebriz'e gitti. İlhanlı başkentinde Abaka Han ile olan görüşmesinde Anadolu'daki Moğol Noyanlarının halka ettikleri zulümlerden şikâyetçi olması üzerine Acay ve Samagar Noyan geri çağrılarak onların yerine Tudavun ve Toku Noyanlar görevlendirildi. Bu davranışından Abaka'nın, hâlâ Pervâne'ye güvendiği anlaşılmaktadır.

Pervâne Muînüddin Süleyman'ın Abaka ile görüşmek üzere Tebriz'e gitmesi daha önce Baybars'ı Anadolu'ya davet etme konusunda anlaştığı beyleri rahatsız etmişti. Bunlardan Hatîroğlu Şerefeddin, Muînüddin Süleyman ve Fahreddin Ali'nin Anadolu'dan ayrılmasını fırsat bilerek isyan başlattı. Hatîroğlu Şerefeddin bir yandan başta Karamanoğulları olmak üzere uç beylerine kendisine destek vermeleri için haber gönderirken diğer yandan da Baybars'a kardeşi başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. Moğollar'ın zulmünden bıkmış Türkmen kitleleri ona destek

[110] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iye*, s. 643-649; Türkçe çev., II, s. 165-169; Akсарayî, *Mûsâmeretü'l-ahbâr*, s. 82-87; Türkçe çev., s. 64-65; krş., Ersan, *Dağılıp*, s. 89-90.

verirken Hatîroğlu'nun elçileri ile Humus'da görüşen Baybars ordusunun büyük kısmının Mısır'da olması sebebiyle hemen Anadolu'ya gelmesinin mümkün olmadığını daha önce kendisi ile haberleşen Pervâne'nin geri dönmesini beklemenin daha uygun olacağını söyledi. Ancak Şerefeddin'in kardeşi Ziyaeddin geç kalınması halinde başta ağabeyi olmak üzere Moğollar'a isyan eden beylerin hayatlarının tehlikeye gireceğini bu nedenle de kendisi gelmese dahi bir miktar yardım kuvveti göndermesi gerektiğini söyleyince Baybars, Seyfeddin Balaban komutasından 6000 kişilik bir kuvveti Anadolu'ya gitmek üzere yola çıkardı.^[111]

Bu sırada Hatîroğlu'nun başlattığı isyanı haber alan Abaka, Selçuklu heyeti ile birlikte 30000 kişilik bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Kalabalık bir Moğol ordusunun Anadolu'ya geldiğini öğrenen Seyfeddin Balaban komutasındaki Memlük yardımcı kuvvetleri herhangi bir çatışmaya girmeden geri döndü. Moğollar karşısında yalnız kalan Hatîroğlu Şerefeddin, direnmenin faydasız olacağını anlayarak hayatını kurtarmak için kaçmaya çalışsa da Moğollar tarafından yakalandı ve şiddetle bastırılan isyanın ardından yapılan yargılamada suçlu bulunarak idam edildi.^[112] Onun gibi bu isyana destek veren pek çok Türkmen beyi de hayatını kaybetti. Hatîroğlu isyanının kanlı bir şekilde bastırılmasının ardından Anadolu'daki Moğol baskısı daha da arttı.

a. Memlük Sultanı Baybars'ın Anadolu'ya Gelmesi

Başta Pervâne Muînüddin Süleyman olmak üzere bir kısım Selçuklu devlet ricali ve bilhassa Türkmen reisleri tarafından defaatle Anadolu'ya davet edilen Memlük Sultanı Baybars, nihayet 7 Nisan 1277'de Haleb'ten ordusu ile yola çıktı. Toku ve Tudavun komutasındaki Moğol ordusu ve Pervâne idaresindeki Selçuklu ordusu Elbistan Ovası'nda Memlük ordusu ile karşı karşıya geldi. Burada yapılan savaşta Moğol ordusu, Memlük ordusu tarafından neredeyse tamamen imha edildi. Savaş meydanından kaçan Pervâne Kayseri'ye gelerek Sultan Gıyâseddin ve Vezir Fahreddin Ali'yi yanına alıp Tokat'a gitti. Baybars ise Elbistan'da kazandığı zaferin ardından Kayseri'ye geldi (20 Nisan 1277). Kayseri'de bir hafta kadar kalan Memlük sultanı birkaç kez huzuruna çağırdığı Pervâne'nin gelmemesi üzerine ordusu ile birlikte ülkesine döndü.^[113]

[111] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 100-101; Türkçe çev., s. 77-78; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlük-İlhanlı Münâsebetleri 1260-1277", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, 2001, s. 43-44.

[112] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 103-104; Türkçe çev., s. 79-80; krş., Kanat, "Baybars Zamanında Memlük-İlhanlı Münâsebetleri", s. 44.

[113] *Baybars Tarihi*, Türkçe çev., M. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000, s. 84-89; Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, II, s. 768; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 598-599; Ebû'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 50; ayrıca bkz., Kemal Göde, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve

Memlûk Sultanı Baybars'ın Anadolu'ya gelişi arifesinde Selçuklu yönetimi Ermenek'ten sahillere kadar uzanan bölgede hüküm süren Karaman Türkmenlerinin faaliyetlerine son vermek için hazırlık yapmaktaydı. Bu maksatla Sahip Fahreddin'in iki oğlu Emîr Tâceddin Hüseyin ve Nusreddin Hasan bir miktar kuvvet ile Larende sınırına gönderilmişti. Ancak Baybars'ın Elbistan'da Moğol ordusunu mağlup ettiğini öğrendiklerinde önce Konya'ya ardından da Karahisar-ı Devle'ye gittiler.^[114] Kazandığı zaferi kutlamak ve bağlılığını arz etmek üzere Kayseri'deki Memlûk sultanının huzuruna kardeşi Ali Bey'i gönderen Karamanoğlu Mehmed Bey'e, Baybars tarafından beylik menşuru gönderildi.^[115]

Selçuklu başkenti Konya'nın savunmasız olmasını fırsat bilen Karamanoğlu Mehmed Bey, yanında sabık hükümdar İzzeddin II. Keykâvus'un oğlu Alâeddin Siyâvüş ile Eşref ve Menteşe beyleri olduğu halde Konya üzerine yürüdü.^[116] 14 Mayıs Cuma günü Konya'yı zapt eden^[117] Karamanoğlu Mehmed Bey, 15 Mayıs günü o sırada Filobad Köşkü'nde olan Alâeddin Siyâvüş'u getirip törenle Selçuklu tahtına oturttu. Yeni Selçuklu sultanının kapısında hükümdarlık alameti olarak beş kez nevbet çalındı, adına hutbe okundu ve sikke bastırıldı.^[118]

b. Abaka Han'ın Anadolu'ya Gelmesi ve Pervânenin Sonu

Memlûk Sultanı Baybars'ın Elbistan'da kazandığı zaferi öğrenen İlhanlı Hükümdarı Abaka hemen büyük bir ordu ile birlikte Anadolu'ya geldi. Elbistan'da savaş meydanında öldürülen Moğol askerlerinin cesetlerini gördüğünde çılgına dönen Abaka, civardaki Türkmenler'in öldürülmesi emrini verdi. Ardından Kayseri'ye gelerek burada da Baybars'a itaat edenlerin tespit edilip öldürülmelerini istedi. Devrin kaynaklarının ifâde ettiği üzere

Kayseri'ye Gelişi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa:5, 1994, s. 91-96; Spuler, *İran Moğolları*, s. 84-85; Ersan, *Dağılış*, s. 111. Kaymaz, *Pervâne*, s. 158 vd.; Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri", s. 44; Kâzım Yaşar Koprman, "Baybars I", *DİA*, V, s. 222; Nadir Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, C.IX, s. 66-67.

[114] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 689; Türkçe II, s. 203; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 112-113; Türkçe çev., s. 86-87.

[115] *Baybars Tarihi*, s. 88; krş., Sümer, "Mehmed Bey, *DİA*, XXVIII, s. 445; Ersan, *Dağılış*, s. 113.

[116] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 689-690; Türkçe çev., II, s. 203-204; *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 104; Türkçe çev., s. 39; krş., Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 52; Sümer, "Mehmed Bey", s. 445; Ersan, *Dağılış*, s. 113.

[117] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 690-693; Türkçe çev., II, s. 203-210; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 124-124; Türkçe çev., s. 96-97; *Baybars Tarihi*, s. 90; krş., Ersan, *Dağılış*, s. 114-115.

[118] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, s. 696-697; Türkçe çev., II, s. 209-210; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 124; Türkçe çev., s. 97; ayrıca bkz., Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 705; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 52; Şihâbeddin Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, VI, s. 319; Zerrin Günel Öden, "Karamanoğulları Beyliği", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 757.

İlhanlı hükümdarı, Anadolu'daki pek çok köy ve kasabayı yağmalatmış ve asker-sivil ayrımı yapmaksızın yüzbinlerce insanı katlettiğiştir.^[119] Kayseri'den sonra kardeşi Kongurtay ve veziri Şemseddin Cüveynî'yi, Anadolu'da bırakan Abaka, Pervâne Muînüddin Süleyman'ı yanına alarak Tebriz'e dönmek üzere yola çıktı.^[120] Kongurtay Anadolu'da bozulan düzeni yeniden tesis etmekle görevliken Şemseddin Cüveynî de ülkenin ekonomisini İlhanlı malî sistemine uygun olarak yeniden düzenlemekle görevliydi.^[121]

Abaka Han, Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ'daki yazlık karargâhına geldiğinde beraberinde getirdiği Pervâne'yi gören Tuku ve Tudavun'un eşleri, çocukları ve akrabaları, bu ölümlerin sorumlusu olduğunu düşündükleri Selçuklu devlet adamının öldürülmesini istediler. Moğol komutanları da Pervâne'yi ihanetle suçlamaktaydılar. Bütün bu suçlamalara rağmen elde somut bir delil olmaması Abaka Han'ın karar vermesini güçleştiriyordu. Ancak çok geçmeden Pervâne'nin Memlük sultanına gönderdiği mektupların ortaya çıkması ile ihaneti belgelendi ve Abaka Han'ın emri ile yakın adamları ve otuz hizmetkârı ile birlikte katledildi.^[122] İhtiraslı bir kişiliğe sahip olan Pervâne, güvenlerini kazandığı Moğollar'dan aldığı destek ile önünde engel olarak gördüğü devlet adamlarını ve hatta Selçuklu sultanlarını dahi gözünü kırpmadan ortadan kaldırmıştır. Devlet içindeki kudretini Moğollar'a borçlu olan Pervâne'nin, efendileri nezdinde itibarını kaybetmeye başladığını düşünerek telaşa kapılıp Memlük Sultanı Baybars ile irtibata geçmesi felaketi oldu. Ancak burada şunu da ifâde etmek gerekir ki, devrin bütün kaynakları Pervâne döneminde Anadolu halkının huzur, emniyet ve refah içinde olduğu konusunda hemfikirdir.^[123]

Karamanoğlu Mehmed Bey, kalabalık bir Selçuklu-Moğol ordusunun Konya'ya doğru ilerlemekte olduğu haberini alınca tedbir amacıyla gündüzleri Konya'da geceleri ise Alâeddin Siyâvuş ile birlikte Filobad Köşkü'nde kalmaya başladı. Sultan Gıyâseddin III. Keyhüsrev, Vezir Fahreddin Ali ve Moğollar'ın Konya'ya doğru ilerlediği haberi duyulunca şehrin başkadısı Siraceddin Mahmûd Urmevî önderliğinde birleşen ahalî Karaman Türkmenlerine karşı Selçuklu başkentini savunmaya karar verdi. Karamanoğlu Mehmed Bey Filobad'dan Konya'ya geldiğinde kendilerini

[119] Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, II, s. 768-769; Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", s. 705; Yuvalı, "İlhanlılar", s. 103.

[120] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, 682; Türkçe çev., II, s. 198.

[121] Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, I, İstanbul 1931, s. 18; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", s. 53-54; Sümer "Mehmed Bey", s. 446.

[122] *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 104; Türkçe çev., s. 38; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 600; Ebû'l Ferec, *Muhtasar*, s. 51; kırş., Kaymaz, *Pervâne*, s. 178-179; Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", s. 92; Uyar, "Moğol İstilasî Döneminde Selçuklular", s. 429.

[123] Ersan, *Dağılıp*, s. 90-91.

Resim 38:
Alâeddin
Siyâvûş
türbesi.
Karatay/Konya

[https://goo.gl/
jXWQeS]

şehre sokmak istemeyen halkın kapıları kapattığını gördü. Şehri tekrar ele geçirmek için kuşatma altına alan Mehmed Bey tüm uğraşlarına rağmen başarılı olamayınca geri çekilmek zorunda kaldı.^[124]

Selçuklu başkenti Konya'yı otuz yedi gün süren kısa bir hâkimiyetin ardından kaybeden Karamanoğlu Mehmed Bey ve Alâeddin Siyâvûş, Ermenek taraflarına çekilirken, kendilerini takip eden Selçuklu-Moğol ordusu onların peşinden bölgeye geldi. Bu takibat sırasında Ermenek Türkmenlerinin mallarını yağmalayan ve pek çoğunu esir alan müttefik ordusu, kışın bastırması ve sarp mevki-

lere kaçan Türkmenler'in ele geçirilmesinin zorluğu dolayısıyla takibati sonlandırdı. Gıyâseddin III. Keyhüsrev ve Fahreddin Ali Konya'ya dönerken, Moğol ordusu da Tokat Kazova'ya gitti.^[125]

Konya'da bozulan düzen yeniden temin edildikten ve gereken hazırlıklar tamamlandıktan sonra Selçuklu-Moğol kuvvetleri tekrar Karaman Türkmenleri üzerine yürüdü. Bu ikinci takibat sırasında Mehmed Bey, kardeşleri Tanu ve Zekeriya ile amcasının oğlu öldürüldü (1277).^[126] Liderleri öldürülen Karaman Türkmenleri de bozgun halinde kaçmaya başladılar. Bundan sonra ilerleyişini sürdüren Selçuklu-Moğol ordusu deniz kıyısına kadar olan bölgede yaşayan Türkmenler'in çoğunu kılıçtan geçirdi.^[127]

Bu gelişmeler yaşanırken saklandığı kaleden çıkarak Anadolu'nun batı uç bölgelerine gelen Alâeddin Siyâvûş burada etrafına topladığı Türkmenlerle Selçuklu yönetimi ve Moğollar'la olan mücadelesine devam etti.^[128] Ancak üzerine gelen Sultan Gıyâseddin III. Keyhüsrev ve Fahreddin Ali komutasındaki Selçuklu ordusu ile girilen kanlı savaşta mağlup olan Alâeddin Siyâvûş kaçarken ele geçirilerek öldürüldü (1279).^[129]

[124] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 699-701; Türkçe çev., II, s. 211-213; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 105-106; Türkçe çev., s. 40; *Baybars Tarihi*, s. 91; krş., Sümer, "Mehmed Bey", s. 445-446; Ersan, *Dağılış*, s. 118.

[125] İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 703-704; Türkçe çev., II, s. 215; Aksarayî, *Müşâmeretü'l-ahbâr*, s. 129-130; Türkçe çev., s. 101; krş., Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 54.

[126] *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 106; Türkçe çev., s. 40; krş., Sümer "Mehmed Bey" s. 446; Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", s. 706; Öden, "Karamanoğulları Beyliği", s. 757; Sevim "Keyhüsrev III", *DİA*, XXV, s. 351.

[127] Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 54; Ersan, *Dağılış*, s. 119; Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", s. 706.

[128] Aksarayî, *Müşâmeretü'l-ahbâr*, s. 130; Türkçe çev., s. 101; İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 726-727; Türkçe çev., s. 236-237.

[129] Aksarayî, *Müşâmeretü'l-ahbâr*, s. 130-132; Türkçe çev., s. 101-104; İbni Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'ye*, s. 727-729; Türkçe çev., II, s. 237-238; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 106;

9. Moğollar'ın Anadolu'da Yönetime El Koymaları

Abaka Han'ın 1282 yılında ölümünden sonra yerine Müslümanlığı kabul ederek Ahmed adını alan kardeşi Teküdar (1282-1284) tahta oturdu. Ancak Abaka'nın oğlu Argun en başından itibaren hükümdarlığına muhalefet ettiği amcasına karşı mücadeleye girişti. 1284 yılında Teküdar'ı ortadan kaldıran Argun tahta oturdu.^[130] Yeni İlhan Argun (1284-1291) Ahmed Teküdâr'ın aksine İslâm dinine hoş bakmadığından Müslümanlara karşı cephe aldı.

İlhanlı Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken Selçuklu Devleti yönetiminde de bir takım değişiklikler oldu. İzzeddin II. Keykâvus'un 1280 yılında Kırım'da ölmesinin ardından oğullarından Mes'ud babasının taht iddiasını sürdürerek Karadeniz üzerinden Sinop'a geldi. Halk tarafından coşku ile karşılanan Mes'ud'a huzuruna çıktığı Abaka Han tarafından Erzurum, Erzincan ve Sivas'ı içine alan bölgenin hâkimiyeti verildi. Abaka Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına oturan Ahmed Teküdâr ise Selçuklu ülkesini Gıyâseddin III. Keyhüsrev ile Mes'ud arasında eşit olarak pay etti. Ahmed Teküdâr'ı tahttan indiren Argun ise bu sırada Tebriz'de bekleyen II. Mes'ud'u tek başına tahta oturttu (1284).^[131] Bununla birlikte o da kendisinden önceki Gıyâseddin III. Keyhüsrev gibi hiçbir varlık gösteremedi. Gerek II. Mes'ud, gerekse diğer Selçuklu idarecileri Anadolu'ya gönderilen Moğol şehzâde ve komutanlarının istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmışlardır.^[132]

a. Vezir Sahip Ata Fahreddin'in Ölümü ve Sonrasında Yaşananlar

Argun Han 1285 yılında kardeşi Geyhatu'yu 20000 kişilik bir ordu ile Anadolu'ya gönderdi. Erzincan'da kışlayan Moğol ordusunun masraflarının Selçuklu yönetimi tarafından karşılanması gerekiyordu. Ancak yıllardır Moğollar tarafından sömürülen Selçuklu Devleti bu ağır masrafları karşılayacak durumda değildi. Bu durumda Vezir Fahreddin Ali büyük bir fedakârlık gösterip masrafları kendi servetinden karşıladı. Hazinesi boşalan Selçuklu Devleti üzerindeki Moğollar'ın malî baskıları, Fahreddin Ali ile İlhanlılar'ın istekleri doğrultusunda hareket eden Nâibü's-Saltanat Mücirüddin Emîrşâh'ın arasının açılmasına sebep oldu. Her ikisini

Türkçe çev., s. 40-41.

[130] Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, II, s. 807; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 615-616; krş., Devlet, "İlhanlılar", s. 69.

[131] Aksarayî, *Müsmâretü'l-ahbâr*, s. 133-134; Türkçe çev., s. 104-105, 108-110; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 617; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 580 vd.; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 58.

[132] Turan, *Türkiye*, s. 586; Kesik "Mes'ud II", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 342; Ersan, *Dağılıp*, s. 138-139.

de huzuruna çağırarak Argun Han'ın ağır vergi talepleri ihtiyar Selçuklu vezirini oldukça üzdü. Geri dönüş sırasında hastalanan Fahreddin Ali Akşehir yakınlarında hayatını kaybetti ve cenazesi Konya'ya getirilerek defnedildi (1288).^[133]

Fahreddin Ali gibi tecrübeli bir devlet adamının ölmesi hiç şüphesiz Selçuklu Devleti açısından büyük bir kayıptır. O, iyi geçinme yolunu tuttuğu Moğollar'ın zulmünü tamamen sonlandırmaya da hafifletmeyi başarmıştır. Özellikle hayırsever kişiliği ile halkın gönlünde taht kuran bu devlet adamına "Ata" lakabı verilmiş ve bu lakabı isminin önüne geçmiştir.

b. Fahreddin Kazvinî'nin Vezir Olarak Tayin Edilmesi

Fahreddin Ali'nin ölümünden sonra vezirlik makamına Argun Han tarafından Fahreddin Kazvinî getirildi. Aslında Selçuklu vezirliğine talip olan bizzat Fahreddin Kazvinî idi. Bu makamı elde etmek için Moğollar'ı daha fazla vergi ödemek vaadiyle ikna eden Kazvinî, Selçuklu ülkesini açıkça iltizama almıştı.^[134] Kalabalık maiyyeti ile 1288 yılı sonlarında Konya'ya gelerek devletin idaresini ele alan Kazvinî, kardeşlerinden birisini İstifa makamına diğerini ise Pervâneliğe getirdi. Devrin kaynaklarında ağır bir dille eleştirilen^[135] Fahreddin Kazvinî, İlhanlı hükümdarına verdiği ağır taahhütleri yerine getirmek için Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki mevcut vergileri fahiş oranda arttırmakla kalmayıp yeni vergilerde ilâve etti. Hiç şüphesiz Fahreddin Kazvinî'nin her ne pahasına olursa olsun vezirlik makamını elde etmek istemesi, sınırsız kaynaklara sahip olduğunu düşündüğü Anadolu'dan İlhana söz verdiği gelirleri toplamanın yanında kendisi ve maiyetindekilerin de büyük bir servet elde edebileceğini umuyor olmasıydı.^[136] Fakat yıllardır devam eden Moğol tahakkümü ile Anadolu'nun eski zenginliğinden eser kalmamıştı. Nitekim mevcut vergileri dahi karşılamak konusunda zorluk çeken ahalinin arttırılan vergileri ödemesine imkân yoktu. Vergilerin tahsil edilememesi üzerine baskı ve zulümler artınca düzen tamamen bozuldu.^[137] Bu durumda Mücireddin Emîrşâh'ın teklifi ile Selçuklu ülkesi malî açıdan iki bölgeye ayrıldı. Kayseri'den uç bölgelerine kadar olan kısım Fahreddin Kazvinî'ye bırakılırken ülkenin

[133] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 150; Türkçe çev., s. 118-119; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 115; Türkçe çev., s. 49; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 591; Erdem, "Türkiye Selçuklu İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", s. 54; Ersan, *Dağılış*, s. 139.

[134] *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 115; Türkçe çev., s. 49-50; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 148; Türkçe çev., s. 117; krş., Turan, *Türkiye* s. 592; Ersan, *Dağılış*, s. 140.

[135] *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 119; Türkçe çev., s. 54; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 147-153; Türkçe çev., s. 116-122.

[136] W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", Türkçe çev., Abdülkadir İnan, *THİTM*, I, İstanbul 1931, s. 135-159; Ersan, *Dağılış*, s. 140.

[137] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 147 vd.; Türkçe çev., s. 116 vd.; krş., Ersan, *Dağılış*, s. 141.

diğer kısmı Mücireddin Emîrşâh'ın denetimine bırakıldı. Ancak bu düzenleme de sorunu çözemedi. Zira Fahreddin Kazvinî bulunduğu bölgede baskı ve zulümlerini devam ettirdi.^[138] Nihayet artan şikâyetler üzerine Fahreddin Kazvinî Argun Han tarafından görevden alındı ve suçlu bulunarak Tebriz'de idam edildi (26 Ağustos 1291).^[139]

Fahreddin Kazvinî'nin idam edilmesinin ardından, İlhanlı Veziri Sad-düddöle tarafından Şemseddin Ahmet Lakuşî, vezir olarak Anadolu'ya gönderildi. Ancak onun döneminde de kendisi ile birlikte Anadolu'ya gelen Kılavuzoğullarının halka baskı ve zulümleri devam etti. En önemli icraatları IV. Kılıçarslan döneminde miri topraklardan mülk yapılmış arazilerin sahiplerinden geri alınması oldu. Bu dönemde Lakuşî ve Kılavuzoğullarının soygun ve tecâvüzleri Anadolu'daki huzursuzluğu daha da artırdı.^[140]

c. Geyhatu Dönemi

Devrin kaynaklarında adil bir Emîr ve mükemmel bir yargucu olarak tarif edilen Samagar Noyan'ın azl edilmesinin ardından Anadolu vâililiğine Argun Han'ın kardeşi Geyhatu getirildi. Geyhatu'nun kısa vâililiği dönemi Anadolu'da ahalinin huzur içinde yaşadığı bir devir oldu. Ancak bu başarı Geyhatu'dan çok Yavlaçoğlu Hoca Nâsireddin'indir. Samagar Noyan tarafından Fahreddin Kazvinî'nin ardından malî işlerin başına getirilen Hoca Nâsireddin, Geyhatu döneminde de yetkileri artırılarak görevine devam etti. En ufak suistimale ve haksızlığa izin vermeyen bu devlet adamı sâyesinde Anadolu'da müslim-gayri müslim bütün ahali rahata erdi. 1291 yılında Argun Han'ın ölmesi üzerine Geyhatu'yla birlikte onun da Azerbaycan'a gitmesinin ardından Anadolu'da düzen yine eski haline döndü.^[141]

Argun Han'dan sonra İlhan seçilen Geyhatu (1291-1295) tahta oturduktan kısa bir süre sonra tekrar Anadolu'ya dönmek zorunda kaldı. Zira onun Anadolu'dan ayrılmasını fırsat bilen Karamanoğulları harekete geçerek ilk olarak Eşrefoğulları Beyliği arazilerini talan etmiş ardından Selçuklu başkenti Konya üzerine yürümüşlerdi. Bu sırada Kayseri'de bulunan II. Mes'ud, Halil Bahadır komutasındaki Karamanlıların Konya'yı yağmalamasını engelleyemeyince Geyhatu'dan yardım istedi. Ordusuyla Anadolu'ya gelen İlhanlı hükümdarı, Ereğli ve Larende yörelerinde

[138] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 153-154; Türkçe çev., s. 122.

[139] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, 153-157, 162; Türkçe çev., s. 122-124, 130; *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 119; Türkçe çev., s. 53; Krş., Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", s. 55.

[140] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 156 vd.; Türkçe çev., 124 vd.; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 595-596.; Charles Melville, "Anatolia under the Mongols", *The Cambridge History of Turkey*, Volume, I, Ed. Kate Fleet, Cambridge 2009, s. 77.

[141] *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 119 vd.; Türkçe çev., s. 55 vd.

korkunç bir yağma ve katliam yaptı. Ayrıca Tegin Timur komutasında İçel taraflarına gönderdiği ordu ele geçirdiği Türkmenler'i katletti. Geyhatu, yalnızca Karamanoğulları ve Eşrefoğulları beyliklerinin mıntıklarını harap etmekle yetinmedi. Menteşe Türkmenlerinin hâkim olduğu Muğla taraflarına kadar giderek buralarda da yağma ve katliam yaptı.^[142] Bundan sonra Geyhatu ülkesine dönerken, II. Mes'ud ve bazı Moğol beylerini Kastamonu bölgesinde kalabalık bir Türkmen topluluğu ile hüküm süren Muzaferüddin Yavlak Arslan'ın desteğini alarak faaliyette bulunan Selçuklu şehzâdesi Rükneddin Kılıçarslan üzerine gönderdi. Beraberindeki Moğol kuvvetleri ile kardeşi üzerine giden II. Mes'ud biraz talihin de yardımıyla bu isyanı bastırdı.^[143]

10. Gazan Han Dönemi

a. Anadolu'da Moğol İsyanları

Geyhatu'yu tahttan indiren Baydu'nun iktidârı bir yıldan kısa sürmüş ve yerini Gazan Han (1295-1304) almıştır.^[144] Gazan Han her ne kadar samimi bir Müslüman ve dirâyetli bir hükümdar olsa da onun döneminde de Anadolu'nun idarî yapısında bir düzelme olmadı. Aksine bu dönemde İlhanlı merkezî yönetimine başkaldıran Anadolu'daki Moğol vâililerinin ardı ardına çıkardıkları isyanlar yüzünden ülke daha da harap hale geldi ve halk artan zulüm ve soygunlara çaresizce göğüs germeye çalıştı.

Gazan Han döneminde merkezî yönetim için tehdit oluşturduğu gerekçesi ile ilk olarak ortadan kaldırılan kişi Toğaçar Noyan'dır. 1296 yılı başında Gazan Han tarafından Anadolu Genel Vâlisi olarak atanan Toğaçar Noyan yanındaki kuvvetlerle Tokat'a geldi. Tokat ve çevre vilayetlerde halkın mallarına el koyarak askerlerine dağıtan Toğaçar Noyan, ardından Delüce kışlağına geçerek Karahisar-ı Demürlü kasabasına geldi.^[145] Bu esnada Gazan Han, ileride başına dert açacağını düşündüğü Toğaçar Noyan'ın ortadan kaldırılması için Anadolu'da bulunan Baltu ve Samagarıoğlu Arap Noyan'a emir gönderdi. Gazan Han'dan aldıkları emir ile derhal harekete geçen Baltu ve Arap Noyan, takip edildiğinden şüphelenerek Sivas'a çekilmiş olan Toğaçar Noyan'ı yakalayarak öldürdüler.^[146]

[142] Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, II, s. 830, 832; ayrıca bkz., Sümer "Anadolu'da Moğollar", s. 62-63; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 8; Ersan, *Dağılış*, s. 145-146; Yuvalı, "İlhanlılar", s. 103.

[143] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 170vd; Türkçe çev., s. 137 vd.; *Târih-i Al-i Selçuk*, s. 129; Türkçe çev., s. 64; krş., Turan, *Türkiye*, s. 606; Ersan, *Dağılış*, s. 146-147.

[144] Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, II, s. 839 vd.; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 649 vd.

[145] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 190-192; Türkçe çev., s. 152-154.

[146] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 192-196; Türkçe çev., s. 154-157; Sümer "Anadolu'da Moğollar", s. 65; Ersan, *Dağılış*, s. 148

Toğaçar Noyan'ın öldürülmesi beklenilen aksine Anadolu'da sükûneti sağlamadı. Bu sefer de onu ortadan kaldıran Baltu, Gazan Han'ın emirlerine itaatsizlik etmeye başladı. Han tarafından defaatle Tebriz'e çağrılan Baltu çeşitli bahâneler ileri sürerek gitmediği gibi Selçuklu Sultanı II. Mes'ud'un da gitmesine müsaade etmedi.^[147] Gazan Han, huzuruna gelen Mücireddin Emîrşâh'tan Baltu'nun açıkça isyan ettiğini ve II. Mes'ud'un da onunla hareket ettiğini öğrenince Kutluğşâh komutasında kalabalık bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Samagaroğlu Arap Noyan, Sülemiş ve Abışga Noyanların da kendisine katıldığı Kutluğşâh'ın ordusu ile Baltu arasında Kırşehir Malya Ovası'nda meydana gelen savaşta mağlup olan Baltu destek bulmak maksadıyla Türkmenler'in yoğun olarak yaşadığı uç bölgelerine gitti. Sülemiş tarafından takip edilen Baltu, Türkmenler'den destek bulamayınca Kilikya Ermeni Krallığı'na sığındı. Ancak Ermeni Kralı ona destek vermediği gibi kendisini tutuklayıp İlhanlı hükümdarına gönderdi. Tebriz'e getirilen Baltu şehir meydanında kafası kesilmek suretiyle idam edildi (1299).^[148]

Resim 39:
Anadolu'da
Moğol akımını
gösteren
resim.

[https://goo.gl/
Aus5W5]

Gazan Han devrinde Anadolu'da İlhanlı yönetimine karşı başkaldıran son Moğol Noyanı Sülemiş'tir. Gazan Han'ın kendisinin yerine Bayıncar Noyanı Anadolu vâliliğine tayin etmesine sinirlenen Sülemiş, 1298 yılında Memlükler üzerine sefere çıkan İlhanlı hükümdarının çağrısına uymayarak bu sefere katılmadı. Baltu'nun isyanının bastırılmasında etkin rol oynaması ve üstelik Anadolu'nun Moğollar'ın hâkimiyetine girmesini sağlayan Baycu Noyan'ın torunu olması hasebiyle bu makamın kendisinin hakkı olduğunu düşünmekteydi. Anadolu'daki bazı Moğol Noyanlarının da kendisine katıldığı Sülemiş, Karamanoğulları ile anlaşarak onların da desteğini aldı. Ayrıca, Memlük sultanına da haber göndererek yardım istedi. Gazan Han'ı uzunca bir süre uğraştıran Sülemiş nihayet Emîr Çoban Bey ve Başgird tarafından yakalandı. Tebriz'e götürülen Sülemiş burada idam edildi (Eylül 1299).^[149]

[147] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 197-201; Türkçe çev., s. 158-161.

[148] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 201-206; Türkçe çev., s. 161-165; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 66-67; Ersan, *Dağılış*, s. 149-150; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 219.

[149] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 239 vd., 245 vd., 270-271; Türkçe çev., s. 194 vd., 197 vd., 218-219; krş., Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 68-69; Bertold, *İran Moğolları*, s. 110; Ersan, *Dağılış*, s. 156-157; Kürşat Solak, "Moğol Sülemiş Ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu'da Türkmenler'in Tutumu", *Cappadocia*, Sa:3 (2014) s. 64-66.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yalnızca şeklen var olduğu, ikballe-ri İlhanlı hükümdarının iki dudağı arasındaki kukla sultanların tahtta oturduğu bu dönemde Anadolu, devrin kaynaklarında da açıkça ifâde edildiği üzere “*aklına hükümdarlık ve büyük olma sevdası düşen*” Moğol Noyanlarının müstakil bir devlet kurma hayaliyle birbiri ardına İlhanlı yönetimine karşı ayaklandıkları bir bölge durumundaydı.^[150] Bu isyanlar sırasında asayişin tamamen ortadan kalktığı ülke, yapılan zulüm ve soygunlarla yaşanmaz hale geldi.

b. Selçuklu Ülkesinin Mali Açından Dört Bölgeye Ayrılması

Baltu'ya destek verdiği gerekçesi ile II. Mes'ud'un Hemedan'a sürgün edilmesinin ardından Selçuklu tahtı yaklaşık iki yıl boş kaldı. Bu süre boyunca Selçuklu ülkesi doğrudan İlhanlılar'a bağlı olmak üzere malî açıdan dört bölgeye ayrıldı. Yeni düzenlemeye göre Pervâneliğe getirilen Muînüddin Mehmed Bey'e Kastamonu bölgesinin, Saltanat Nâibliğine getirilen Kemâleddin Tiflisî'ye Amasya ve Samsun'un, Müstevfilîğe getirilen Şerâfeddin Osman'a Niğde'nin, vezirliğe getirilen Cemâleddin Mehmed'e Diyarbakır bölgesinin sorumluluğu verildi.^[151] Gazan Han'dan aldıkları yarlığ ile her biri adamlarıyla birlikte kendi sorumluluk bölgesine gitti. Kastamonu'ya doğru hareket eden Muînüddin Mehmed Bey, yolu üzerindeki Çankırı'ya geldiğinde servet sâhibi zenginlerin mallarını müsadere etmekle işe başladı. Kastamonu'ya vardığında geçmiş ve gelecek yılların vergilerini tahsil etmesi dışında halktan ödenmesi gereken verginin çok daha fazlasını şiddet uygulayarak toplamaya çalıştı. Bir ara Konya'ya geri dönen Mehmed Bey burada da şehrin ileri gelen kimselerinin mallarına el koydu. Hatta bu yağma ve talanlar sırasında yapılan işkenceler sebebiyle Muzafferüddin Tuğraî ve Asileddin Müstevfi gibi devrin önde gelen şahsiyetleri hayatlarını kaybetti. Yaptığı soygunlarla hesapsız servet ve önemli miktarda askerî güce sahip olan Mehmed Bey, Moğollar'a göndermesi gereken vergi gelirlerini dahi göndermedi. Muhtemelen bulunduğu bölgede müstakil bir idare kurmak niyetinde idi. Ancak yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak hayatını kaybetti.^[152]

Muînüddin Mehmed gibi Kemâleddin Tiflisî, Şerâfeddin Osman ve Cemâleddin Mehmed de sorumlu oldukları bölgelerde ondan farklı bir uygulama yapmadılar. Gittikleri bölgelerde eşrafın mallarını müsadere ettiler. Geçmiş ve gelecek yılların vergilerini toplamaya kalkıştılar. Mevcut vergi yüklerini ağırlaştırdılar. Bu uygulamalara karşı koyanları ise

[150] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 190; Türkçe çev., s. 152; krş., Ersan, *Dağılış*, s. 150.

[151] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 209-210; Türkçe çev., s. 168; krş., Erdem, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları”, s. 57.

[152] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 217-218; 247 vd.; Türkçe çev., s. 174-175; 199 vd.; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 620-621; 626-627; Ersan, *Dağılış*, s. 151-152.

en ağır şekilde cezalandırdılar. Ödenmesi mümkün olmayan vergiler yüzünden halk yurtlarını terk ederek başka bölgelere kaçtı.^[153] Nihayet Gazan Han, mantıklı bir uygulama olmadığına kanaat getirdiği bu dörtlü sisteme son verdi.

c. Alâeddin III. Keykubad'ın Saltanatı (1297-1302)

Selçuklu tahtının yaklaşık iki yıl boş kalmasının ardından 1297 yılında Gazan Han, sabık Selçuklu Sultanı II. Mes'ud'un kardeşi Feramurzu'nun oğlu Alâeddin Keykubad'ı Türkiye Selçuklu tahtına oturttu.^[154] Alâeddin III. Keykubad ile birlikte ikinci kez vezirlik makamına getirilen Şemseddin Ahmed Lakuşi ve Anadolu Genel Vâililiği'ne tayin edilen Bockur Noyan da Anadolu'ya geldiler.^[155] 20 Ekim 1297'de Konya'ya gelen Alâeddin Keykubad Selçuklu tahtına oturdu. Bu tarihten kısa bir süre sonra Sülemiş isyanının patlak vermesiyle bu isyana destek vermeyen sultan, Lakuşi ve diğer bazı Emirlerle birlikte Suriye seferi hazırlıkları yapan Gazan Han'ın yanına gitti. 1300 yılı başlarında Han'dan aldığı izin ile Resulayn üzerinden Diyarbakır'a gelen Selçuklu sultanı, buradan Harput, Malatya, Divriği, Sivas ve Tokat'a olan yolculuğu sırasında utanç verici davranış ve eylemlerde bulundu. Yıllardır Moğollar'ın görevlendirdiği idareciler tarafından eziyet edilen ahalinin yaralarını sarmak yerine onları bizzat kendi soymaya kalkıştı. Sultanın halka yaptığı zulümlere daha fazla dayanamayan Mucireddin Emîrşâh ve Alâeddin Savî'nin şikâyeti üzerine Gazan Han, Anadolu'daki Moğol askerlerinin komutanı Abışga Noyan'a Selçuklu sultanını yanına çağırarak gözetim altında tutmasını söyledi. Bir süre Abışga Noyan'ın karargâhında kalan Alâeddin III. Keykubad, Konya'ya giderek müstakil bir yönetim kurmak amacıyla Moğol karargâhından kaçtı. Ancak yakalanarak Gazan Han'ın huzuruna gönderildi. Sultanlıktan azl edilen Keykubad İsfahan'a gönderildi.^[156]

Alâeddin III. Keykubad, Sülemiş isyanı patlak verdikten sonra Gazan Han'ın yanına giderken Erzincan'da, Selçuklu ülkesinde yeni malî düzenlemeler yapması için İlhanlı Divanı tarafından Anadolu'ya gönderilen Nizâmeddin Yahya ile karşılaşmıştı. Kâtiplerden ve vergi tahsildarlarından oluşan kalabalık bir topluluk ile Anadolu'ya gelen Nizâmeddin Yahya ilk icraat olarak Alâeddin III. Keykubad'ın Gazan Han'a götürmek üzere yanına aldığı armağanlara el koydu. Nizâmeddin Yahya işlenmekte olan

[153] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 219 vd. 230-231; 243-244; 251-251; Türkçe çev., s. 176 vd. 185-186; 195-196; 202-203; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 620-621, 628; Ersan, *Dağılış*, s. 153-155.

[154] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 236; Türkçe çev., s. 189; *Târîh-i Al-i Selçuk*, s. 93; Türkçe çev., s. 67; krş., Sümer, "Keykubad III", s. 360.

[155] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 236; Türkçe çev., s. 189-190; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 156; krş., Turan, *Türkiye*, s. 622; Melville, "Anatolia under the Mongols", s. 83-84.

[156] Melville, "Anatolia under the Mongols", s. 85-86.

topraklardan kendisine verilen yarılgıda belirtilen miktarın on katından fazla vergi topladı ve bunun için şiddet uygulamaktan çekinmedi. Ayrıca yol boyunca uğradığı tüm şehirlerde servet sâhibi kimselerden çeşitli bahâneler ileri sürerek yüklü miktarda para topladı. Nihayet Gazan Han hemen her kesimden insanın nefretini kazanan bu zalim hakkındaki şikâyetler sonucunda onu görevden aldı.^[157]

11. İlhanlıların Son Dönemlerinde Anadolu'da Yaşanan Gelişmeler

Gazan Han, Alâeddin III. Keykubad'ı azletmesinin ardından II. Mes'ud'u bir kez daha Selçuklu tahtına oturttu. Ancak bu ikinci saltanat döneminde etkinliği Selçuklu sarayının dışına çıkamayan II. Mes'ud'un sultanlığı yalnızca isimden ibâret kaldı. 1304 yılında Gazan Han'ın ölümünden sonra yerini alan Muhammed Olcaytu (1304-1316) uzun zamandır Anadolu'da devam eden karışıklıkları düzeltmesi amacıyla 1305 yılında İrencin Noyan'ı tam yetki ile görevlendirdi. Ancak bu atamada Anadolu'da düzenin sağlanması için yeterli olmadı. Nihayet Karamanoğullarının Konya'yı işgal etmeleri üzerine İrencin Noyan'ı görevden alan Olcaytu, 1314 yılında Emîr Çoban Beyi Anadolu'ya gönderdi.^[158] Konya'yı Karamanlıların elinden geri alan Emîr Çoban ayrıca tüm Türkmen beylerini de itaat altına almayı başardı.^[159] Emîr Çoban'ın 1317 yılında Anadolu Genel Vâlisi olarak atanan oğlu Timurtaş Bey döneminde Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyeti önceki dönemlerden çok daha güçlü hale geldi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından ortaya çıkan Türkmen Beylikleri üzerinde egemenlik kurmakla görevlendirilen Timurtaş, on yıl boyunca görev yaptığı Anadolu'da İlhanlı Devleti'nden bağımsız bir devlet kurma ümidiyle isyan ettiyse de başarılı olamadı.^[160] Emîr Çoban ile son İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın arasının açılmasının (1327) ardından babası ve kardeşlerinin ortadan kaldırılması sonrasında sıranın kendisinde olduğunu anlayan Timurtaş Memlûkler'e sığındı. Memlûk Sultanı Melik Nasır başlangıçta Timurtaş'ı çok iyi karşılasa da daha sonra onu idam ettirdi.^[161] Bu tarihlerden sonra İlhanlı Devleti kendi içindeki meselelerle uğraşmak zorunda kaldığından çeşitli bölgelerde ortaya çıkan Türkmen Beylikleri Anadolu'nun yeni hâkimleri oldular.

[157] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 293-294; Türkçe çev., s. 238.

[158] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 299 vd.; Türkçe çev., s. 242 vd.; krş., Göde, *Eratnâlılar (1327-1381)*, Ankara, 1994, s. 8; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 81.

[159] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 311-312; Türkçe çev., s. 251-252; krş., Turan, *Türkiye*, s. 638-639; Göde, *Eratnâlılar*, s. 9.

[160] Yuvalı "Ebû Said Bahadır Han", *DİA*, X, s. 219; Turan, *Türkiye*, s. 642, 645-647.

[161] Turan, *Türkiye*, s. 648-650; Göde, *Eratnâlılar*, s. 14-15.

Prof. Dr. Fatih Yahya AYAĞ

Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

X. TÜRKİYE SELÇUKLULAR'I'NIN MEMLÜKLER İLE SİYASÎ İLİŞKİLERİ

Memlûkler (648-923/1250-1517), İslâm tarihinde önemli rol oynayan büyük Müslüman Türk devletlerindendir. Bu devlet Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde iki yüz altmış yedi sene hüküm sürmüş ve bu süreçte de devrinin en kudretli devletlerinin başında kabul edilmiştir. Aynı zamanda, sahip olduğu coğrafyada önemli siyasî, askerî, medenî ve kültürel izler bırakmıştır. Bu izleri günümüzde bile görmek mümkündür. Memlûkler'in, İslâm dünyasının merkez kabul edilen bölgelerinde yaklaşık iki buçuk asır civarında hâkimiyet kurması önemli oranda dış ilişkilerindeki stratejik tavrıyla bağlantılıdır. Zira bu coğrafyada kendisinden önce kurulan devletlerin tarihleri böyle bir stratejik tutumun gerekliliğini hatırlatan hadiselerle doludur. Memlûk Devleti'nin özellikle Suriye sınırında veya buraya yakın bölgelerde bulunan Müslim-gayrimüslim birçok devletle yakın ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Doğrudan sınır komşusu olmamakla birlikte Türkiye Selçukluları da (468-707/1075-1308) bu devletler arasında yer almıştır.

İki devlet arasında Memlûkler döneminin ilk yarım asrına tekabül eden zaman diliminde tesis edilen ilişkiler genelde dostane gelişmiştir. Bununla birlikte bu münasebetlerin gelişiminde ortak düşmanları olan İlhanlı Devleti'ne (1256-1353) karşı pozisyon belirleme, tedbir alma gibi saikların önemli etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla iki devlet arasındaki ilişkilerin onların İlhanlılar'la münasebetlerinden ayrı ele alınması konunun anlaşılmasını zorlaştırır. Hadiseye Memlûkler açısından bakıldığında İlhanlılar'la ilişkiler bir beka meselesi olup

dış politika gündeminin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bir yandan da gayrimüslim devletlere karşı yapılan mücadelelerin getirdiği büyük itibar iç politikada siyasi-dini meşruiyet açısından önemli bir unsur teşkil etmektedir. Bu bakımdan Memlük-Selçuklu ilişkilerini ele almadan önce mevcut durumu tespit bakımından ana hatlarıyla Memlükler ve Türkiye Selçuklular'ı tarihine, Memlükler'in dış ilişkileri ve bu ilişkileri etkileyen unsurlarla genel stratejilerine işaret etmek faydalı olacaktır.

A. ANA HATLARIYLA TÜRKİYE SELÇUKLULAR'I VE MEMLÜKLER

Sultanların menşei veya askerî eğitimlerini aldıkları yere göre Türk ve Çerkez ya da Bahrî ve Burcî Memlükler^[1] şeklinde iki döneme ayrılan, "Türk Devleti/Türkler'in Devleti" (ed-Devletü't-Türkiye/Devletü'l-Etrâk/Devletü't-Türk) olarak isimlendirilen^[2] Memlük Devleti, alışlagelmiş hanedan usulünden farklı olarak köle kökenli emîrlerin tahta çıktığı bir yapıya sahip olması bakımından dikkat çekicidir. Kölelikten gelme askerlerin kendilerine özgü böyle bir devlet kurmalarının arka planında uzunca bir tarihî süreç bulunmaktadır. Bu köle-askerlerin bir devlet kuracak ölçüde siyasi ve askerî nüfuz kazanmalarını sağlayan unsur bahsi geçen tarihî süreçteki Memlük sistemidir.^[3] Söz konusu sistemin zirve noktasına ulaştığı

[1] İsimlendirme konusundaki tartışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz., David Ayalon, "Bahrî Mamlûks, Burjî Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate", *Târîh*, I (1990), s. 3-53; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Memlük Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXV (1971), s. 7 ve dn. 21.

[2] Bazı tarihçilerin eserlerine *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fi'd-devleti't-Türkiye* ve *ed-Dürretü'z-zekiyye fi ahbârî'd-devleti't-Türkiye* gibi isimler verdikleri de tespit edilmektedir. Ayrıca bkz., Altan Çetin, *Memlük Devletinde Askerî Teşkilat* (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (SBE), Ankara 2002, s. XLII, dn. 87.

[3] Memlük sistemi hükümet hesabına satın alınan özellikle beyaz kölelerin muhtelif kışa ve mekteplerde askerî gayelerle yetiştirilmeleri ve bunları satın alan halife, sultan veya emîrin maksatlarını gerçekleştirmek üzere ordularda birlikler hâlinde istihdam edilmeleri olarak tarif edilebilir. Bu sistem İslâm dünyasında Abbâsîler zamanında (132-656/750-1258) III. (IX) asrın ilk yarısından başlayarak XIII. (XIX) yüzyılın başlarına kadar çeşitli gelişmeler göstermekle birlikte temel amaçları değişmeden mevcudiyetini devam ettirmiş, Memlükler zamanında zirve noktasına ulaşmıştır. Bu dönemdeki sisteme göre, ağırlıklı olarak Orta Asya ve Kafkasya'dan getirilen ve genellikle Türk kökenli Müslüman olmayan Memlükler, halkın geri kalanına nispetle imtiyazlı bir grup olan hoca lâkaplı köle tacirleri tarafından belirli merkezlerden alınmak suretiyle Mısır ve Suriye'ye ulaştırılıyordu. Buralardaki köle pazarlarında bunların meziyetlilik, güç, uzun boy vb. özelliklere sahip olmaları ve genellikle küçük yaşta bulunanları yüksek bedellerle satın alınarak Memlük Devleti'nde sultanların sarayı olarak kullanılan Kal'atülcebél'deki kışılarda (tıbâk) dinî ve askerî eğitimden geçiriliyorlardı. Daha sonra yetişkinlik çağına gelince azat ediliyor ve aldıkları itâka denilen diplomalarıyla hem bunu belgeliyor hem de askerî sınıfa girmiş oluyorlardı. Bunun ardından, aralarındaki kabiliyetli Memlükler, emîrlik sınıfına geçiyor ve bundan sonra en üst askerî rütbe olan yüzler emîrliğine,

Mısır'da kurulan Memlûk Devleti, Türk Memlûkler (648-784/1250-1382) ve Çerkez Memlûkler (784-923/1382-1517) şeklinde iki döneme ayrılmaktadır. Devleti kuranlar, büyük kısmını Türkler'in oluşturduğu Bahrî Memlûkler^[4] idi. İslâm dünyasının doğusu ve hatta Avrupa'yı Moğol istilâsı tehdidinden kurtardığı belirtilen Aynicâlût Savaşı'na (658/1260)^[5] kadar geçen süreçte devletin hâkimiyet alanı Mısır ile sınırlıydı. Söz konusu savaşın ardından Suriye ve Filistin bölgeleri de Memlûkler'in hâkimiyetine girdi. Yine bu süreçte Hicaz bölgesi de Memlûk hâkimiyet sahasına dâhil oldu. Memlûk Devleti'nin mukadderatında önemli rol oynayan Aynicâlût Savaşı'ndan sonra İslâm dünyası Memlûkleri yeni güç olarak kabullendi.

Memlûk Devleti'nin Türk Memlûkler dönemi, el-Melikü'z-Zâhir Baybars (658-676/1260-1277), el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun (678-689/1279-1290) ve el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun (693-694/1293-1294, 698-709/1299-1309, 709-741/1309-1341) gibi kudretli sultanlar vasıtasıyla bir yandan teşkilatlanma faaliyetlerinin yürütüldüğü bir yandan da Moğollar'a ve Suriye bölgesindeki Haçlı devletlerine karşı büyük mücadelelerin verildiği bir devre olmuştur. Bu faaliyet ve mücadelelerdeki başarıları devletin temellerini sağlamlaştırmış, siyasî meşruiyet krizini

hatta şartlar müsait olursa tahta dahi çıkabiliyorlardı. Bu devlette söz konusu rütbelere çıkabilmenin öncelikli şartı Memlûk sisteminin içinde yer almaktı. Yani Memlûk olmak bir ayrıcalık kabul ediliyordu. Böylece Memlûk sisteminin oluşturduğu bir askerî aristokrasi vücuda getirilmişti. Ancak bu aristokrasi tek nesilli idi. Sultanlarınkiler de dâhil olmak üzere bu sistemin içinde yetişenlerin çocukları Memlûk kabul edilmiyordu. Bu nedenle mütemediyen yeni Memlûk alımına gidilmek suretiyle sistemin devam etmesi sağlanıyordu. Memlûk Devleti'nin yıkılmasından sonra da varlığını sürdüren bu sistem, Mısır vâlisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1220-1265/1805-1849) 1811 senesinde Memlûk beylerini ortadan kaldırmasıyla sona ermiştir. Memlûk sisteminin daha değişik bir tarzda (Devşirme) Osmanlılar (1300-1922) tarafından da uygulandığı bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bkz., Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi" (çev., Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989), s. 212-247; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, V (2002), s. 320-334; Kızıltoprak, "Memlûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX (2004), s. 87-89; Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, s. 42-74.

[4] Bahrî Memlûkler (el-Memâlikü'l-Bahriyye), Eyyûbîler'in (567-866/1171-1462) Mısır'daki son hükümdarlarından el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (637-647/1240-1249) tarafından teşkil edilen, gerek bu sultanın kardeşiyle yaptığı iktidâr mücadelesinde, gerekse iktidârdaki hâkimiyetini sağlamlaştırmasında önemli rol oynayan ve çoğunluğunu Kıpçak ve Hârizmliler'in oluşturduğu Türk Memlûk grubudur. Bu grup, Necmeddin Eyyûb'un onları Nil kıyısında bulunan Ravza adasındaki kaleye yerleştirmesi nedeniyle Nil'e (Bahrü'n-Nîl) nispetle Bahrî Memlûkler olarak isimlendirilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz., David Ayalon, "Memlûklü Orduşunda Bahriye Alayı" (çev., Ali Aktan), *Türk Kültürü*, XXVIII/326 (1990), s. 350-354; Ayalon, "al-Bahriyya", *The Encyclopaedia of Islam New Edition (Eİ²)*, I (1954), s. 944-945; Koprman, "Bahriyye", *DİA*, IV (1991), s. 512.

[5] Bu savaşla ilgili geniş bilgi için bkz., Abdülkerim Özyayın, "Aynicâlût Savaşı", *DİA*, IV (1991), s. 275-276; Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren bir Meydan Savaşı: Ayn Calut", *Türkler*, V, 127-133.

Harita 11:
Memlûk
Devleti'nin en
geniş sınırları

[https://goo.gl/
Vmj7F9]

tamamen ortadan kaldırmıştır. Baybars tarafından Abbâsî hilâfetinin Mısır'da yeniden tesisi ile de dinî meşruiyet temin edilmiştir. Ancak Muhammed b. Kalavun'un ardından oğulları ve torunlarının iktidârda olduğu dönemde sultanların bir kısmının yaşlarının küçüklüğü, bir kısmının da saltanata ehil olmayışları sebebiyle devlet büyük bir buhrana tutuldu. Küçük yaştaki sultanlar kudretli emirlerin esiri hâline geldiler. Bu durum, genellikle Çerkez olarak isimlendirilen ve Seyfeddin Kalavun'un satın alarak yetiştirdiği Kafkasya kökenli Memlûkler'in lehine oldu. Çerkezler, Muhammed b. Kalavun'dan sonra oğulları ve torunlarının saltanat sürdükleri yaklaşık kırk yıllık dönemde Türk üme-

ranın nüfuz mücadelelerine girişerek devleti istikrarsızlığa götürdükleri süreci iyi değerlendirdiler. İzledikleri sabırlı siyasetin neticesinde liderleri el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un (784-791/1382-1389; 792-801/1390-1399) tahta çıkmasıyla devleti ele geçirdiler.

el-Melikü'z-Zâhir Berkuk tahta çıktığında uzun süre iç isyanlarla uğraşmış, hatta kısa bir süre tahttan ayrılmak zorunda kalmıştır. Mücadelesini sürdürerek tekrar iktidârı ele geçirmiş, Çerkez Memlûkleri önemli mevkilere getirerek, Çerkez yönetimini tahkim etmiştir. Teşkilatta bazı yenilikler yapmış, dış siyasette Timur (771-807/1370-1405) tehlikesiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu hususta geleneksel Memlûk siyasetini takip ederek Timur'un rakibi Altın Orda Devleti (1241-1502) ile ittifakı sürdürmüştür. Oğlu Ferec'i veliâht tayin ederek bir hanedan tesis etmek istemişse de Çerkez Memlûkler döneminde ümera arasındaki çekişmelerin Türkler'in hâkim olduğu devreden daha yoğun olması sebebiyle buna muvaffak olamamıştır.

Çerkez Memlûkler döneminde iktidâra gelen yirmi beş sultan arasında^[6] birkaç tanesi daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bunlar iç istikra-

[6] Bu sultanlar arasında ikinci defa tahta çıkarılan Türk Memlûkler döneminin son sultanı ve bir Abbâsî halifesi de bulunmaktadır.

rı temin eden el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (815-824/1412-1421), Akdeniz'deki en büyük sorun olan Haçlı korsanları meselesini Kıbrıs'ı fethederek büyük oranda çözen el-Melikü'l-Eşref Barsbay (825-841/1422-1438), el-Melikü'z-Zâhir Çakmak (842-857/1438-1453), el-Melikü'l-Eşref Aynal/İnal (857-865/1453-1461) ve el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay (872-901/1468-1496) olarak sayılabilir. Bunlardan Aynal zamanında Osmanlılarla ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Daha sonra iki ülke savaşın eşiğine geldiye de Fatih Sultan Mehmed'in (birinci saltanatı: 848-850/1444-1446, ikinci saltanatı: 855-886/1451-1481) vefatı sıcak çatışmayı bir süreliğine ertelemiştir. Otuz sene civarındaki saltanatıyla Çerkez Memlûkler döneminde en uzun süre tahtta kalan sultan olan Kayıtbay daha ziyade dış siyasetle ilgili sıkıntılarla uğraşmış, onun döneminde Osmanlılarla yaşanan gerginlik fiilî mücadeleye dönüşmüştür. Bu mücadelelerden genelde Memlûkler galip çıkmıştır.

Kayıtbay'dan sonraki süreçte bitmek bilmeyen iç çekişmeler, sultanların malî konulardaki haksız uygulamaları, Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a giden yolun keşfedilmesiyle yaşanan büyük gelir kaybı ve ihtiyaç duyulan birçok malın istihsalinde yaşanan büyük güçlükler vb. hadiseler Memlûk Devleti'nin gerilemesine sebep oldu. Yavuz Sultan Selim (918-926/1512-1520) döneminde Osmanlı şehzâdelerinin himaye edilmesinin yanı sıra Yavuz'un Safevîlere (907-1148/1501-1736) karşı ittifak çağrısının bu iki gücün mücadelesinin neticesini bekleme siyasetiyle cevapsız bırakılması Memlûk Devleti'nin sonunu getirdi. İki ülke arasında peş peşe gerçekleşen Mercidâbık (922/1516) ve Ridâniye (922/1517) savaşları neticesinde Memlûk Devleti tarihe karışmış oldu.^[7]

Türkiye Selçuklular'ı Devleti'ne gelince bilindiği gibi Kutalmışoğlu Süleymanşah (467-479/1075-1086), Malazgirt Savaşı (463/1071) sonrası Anadolu'nun büyük kısmının kısa bir süre içerisinde fethedilmesi hususunda en önemli rolü oynayan kişiydi. Süleymanşah bu fetihlerin ardından İznik'i başkent yaparak Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurdu. Kurduğu bu devlet onun vefatının ardından kısa bir fetret dönemi geçirdiyse de oğlu I. Kılıçarslan'ın (485-500/1092-1107) gayretleriyle eski gücüne kavuştu. Önceleri İznik'i kaybetmek gibi bazı başarısızlıklar yaşadıysa da daha sonra Konya'yı başkent yaptı ve Haçlılar'a karşı zaferler kazandı. Ne var ki Büyük Selçuklular (429-552/1038-1157) ile girdiği mücadeleyi kaybetti.

[7] Memlûk Devleti hakkında geniş bilgi için bkz., İsmâil Yiğit, *Siyâsî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991; Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, XXIX (2004), s. 90-97; Kazım Yaşar Koprman "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, V, s. 99-126; Koprman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)*, VI (İstanbul 1987), s. 433-543; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler*, İSAM Yay, İstanbul 2015 (baskıda).

I. Kılıçarslan'dan sonra yine bir fetret dönemi yaşandı. Bunun ardından tahta çıkan I. Mes'ud (510-550/1116-1155) Anadolu Selçuklu Devleti'ni genişletti, Haçlılar'a karşı büyük zaferler kazandı ve Türkler'in Anadolu'ya tam anlamıyla yerleşmesini sağladı. I. Mes'ud'un ardından tahta çıkan oğlu II. Kılıçarslan da (550-588/1155-1192) babası gibi kabiliyetli bir hükümdardı. O, Anadolu'da siyasî, millî birliği sağladığı gibi Türkiye Selçuklularını büyük bir devlet hâline de getirdi. Onun döneminde Bizans'a (330-1453) karşı yapılan Myriokephalon Savaşı'nda (572/1176) kazanılan büyük zafer Anadolu'nun Türkleşmesinde dönüm noktası olmuş, Bizans'ın buraya yönelik ümitlerini tamamen sona erdirmiştir. Ancak hayatının son yıllarında ülkeyi on bir oğlu arasında taksim ederek bir anlamda siyasî birliği de parçalamıştır.

II. Kılıçarslan'ın tahta çıkan oğulları ve torunları arasında I. Keykubad (616-634/1220-1237) özellikle anılmalıdır. Onun zamanı Anadolu Selçuklu Devleti'nin altın devri olarak isimlendirilir. I. Keykubad bir yandan gerçekleştirdiği fetihlerle bir yandan da imâr faaliyetleriyle ülkesinin büyümesi ve gelişmesini sağlamıştır. Ne var ki vefatının ardından tahta çıkan oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in (634-643/1237-1246) liyakatsizliği ve basiretsiz idaresi ülkeyi büyük bir buhrana götürdü. Köseadağ Savaşı'nda (641/1243) Moğollar karşısında alınan yenilgi, parlak devri sona erdirdi ve Türkiye Selçuklular'ı, Moğollar'a vergi veren bir devlet hâline geldi. Selçuklu devlet adamları II. Keyhüsrev'in vefatının ardından oğlu II. Keykâvus'u (643-660/1246-1262)^[8] tahta çıkardılar. Ancak Moğollar'ın müdahalesiyle siyasî birlik dağıldı ve II. Keykâvus'un, kardeşleriyle ortaklaşa bir yönetime zorlandığı müşterek saltanat dönemi başladı. Memlûk-Türkiye Selçuklu münasebetlerinin başlangıcı da bu aşamada gerçekleşti. II. Keykâvus bütün gayretlerine rağmen Moğol baskısını ortadan kaldıramadı ve sonuçta Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Daha sonraki süreçte sultanları tahakkümü altına alan Muînüddin Süleyman Pervâne, Moğollar'la iyi geçinerek devleti yönetmeye başladı. Bundan sonraki Selçuklu sultanları ismen hükümdardı, gerçek yönetim Moğol vâilileri ve Pervâne gibi devlet adamlarının elindeydi. Pervâne'nin de ortadan kaldırılmasından sonra (676/1277) Anadolu'daki Moğol vâilileri devletin tek hâkimi oldu. Bu süreçteki sultanların hiçbir etkinliği söz konusu değildi. Türkiye Selçuklu Devleti son dönemlerinde o kadar silik bir karakter arz etmekteydi ki birçok muasır tarihçinin mevcudiyetine rağmen devletin yıkılış zamanı ile son sultanın kim olduğu dahi kesin olarak tespit edilemedi.^[9]

[8] Karışıklığa sebep olmamak için II. Keykâvus'un hükümdarlığı kardeşleriyle paylaştığı yılları belirtmeden bir şekilde tahtta olduğu döneme işaret ettik.

[9] Türkiye Selçuklu Devleti hakkında bkz., Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara

B. MEMLÜK DEVLETİ'NİN DIŞ İLİŞKİLERİNDEKİ BELİRLEYİCİ UNSURLAR VE TEMEL STRATEJİLERİ

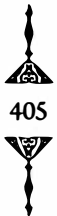
Memlük Devleti'nin hâkim olduğu Mısır, Suriye ve Hicaz gibi önemli bölgeleri içine alan coğrafya,^[10] tarih boyunca dinî, siyasî ve iktisadî açılardan büyük stratejik ehemmiyete sahip olmuştur. Dolayısıyla Memlükler'in bu coğrafyaya komşu veya bir şekilde bağlantısı bulunan ülkelerle çeşitli diplomatik ilişkilere ve siyasî-askerî çekişmelere girmesi kaçınılmazdır. Haçlı saldırılarının devam ettiği ve Moğol istilâsının hedef aldığı bir coğrafyada kurulan Memlükler, bu fevkalade hassas durumun farkında olduğunu gösteren bir siyaset takip etmiş, gayrimüslim komşularına karşı genelde sert bir tutum takınırken, Müslüman ülkelerle de hâkim konumunu kabul ettirme hedefine yönelik münasebetler geliştirmiştir. Memlük Devleti'nin dış siyaseti bahsi geçen coğrafi konumunun tesiriyle şekillenmiştir. Bu coğrafi konumunu komşuları bakımından daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse, devletin kurulduğu sırada Suriye'nin önemli bir kısmında Eyyûbîler'in çeşitli kolları hüküm sürmekte, sahil kısmı ve Antakya'da Haçlı devletleri bulunmaktaydı. Daha kuzeyde, Çukurova bölgesinde ise Haçlı güçleri arasında mütelâa edilen Ermenîler hâkim durumdaydı. Daha da kuzeyde yer alan Türkiye Selçuklular'ı ise bu sırada Moğol tahakkümü altına girmiş olup Memlüklerle doğrudan sınır komşusu değildi. Yine Memlük Devleti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra Moğollar da Irak'a girmiş, Abbâsî Devleti'ni yıkarak Suriye'ye yönelmişti. Dolayısıyla Memlükler daha sonra hâkimiyet alanını genişleteceği doğu istikametinde ikisi gayrimüslim üç hasım güçle komşuydu.

Memlükler'in Moğollar başta olmak üzere gayrimüslim devletlerle yaptığı mücadeleler öncelikle jeostratejik zorunlulukların bir yansımasıydı. Mısır'ın müdafaası Suriye'nin elde tutulabilmesiyle mümkündü. Suriye'nin elde tutulabilmesi ise kuzeyindeki Anadolu'dan gelebilecek tehditlerin engellenmesine bağlıydı.^[11] Bunun yanı sıra Memlükler'in bahsi geçen mücadeleleri siyasî meşruiyetini sağlama ve güçlendirme gibi unsurlara da dayanmaktaydı. Zira Memlükler'in, etnik menşei kendisinden farklı olan bir halkın yaşadığı coğrafyada devlet kurması ve hükümlanlığını ilân etmesi kolay olmamıştı. Ancak bu noktada bazı şartların lehte gelişmesi, onların hâkimiyetlerini yerleştirmelerine yardımcı olduğu gibi

1995, s. 421-494; Faruk Sümer, "Selçuklular (Anadolu Selçuklular'ı)", *DİA*, XXXVI (2009), s. 380-384.

[10] Memlük Devleti'nin sınırlarıyla alakalı bkz., Altan Çetin, *Memlük Devleti'nin Kuzey Sınırı*, Ankara 2009; Çetin, "Memlük Kaynaklarına Göre Mısır'ın Hududları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X (2004), s. 1-7.

[11] Bkz., Kürşat Solak, "Memlük Devleti ve Kuzey Anadolu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3 (2012), s. 109-110.

güçlü bir devlet yapısı tesis etmelerine de imkân tanımıştı. Bu şartların başında, kendi devletlerini kurmaya giden yolun başlangıcı kabul edilen ve VII. Haçlı Seferi sırasında 647 (1250) senesinde vuku bulan Mansûra Savaşı'nda^[12] gösterdikleri üstün başarılar gelmekteydi. Bu savaş sayesinde Memlük Devleti'ni kuran Bahrî Memlük grubunun şöhreti her tarafa yayılmış,^[13] buradaki kahramanlıkları Memlük Devleti'nin ortaya çıkışının ilk belirtisi kabul edilmişti.^[14] Ancak onları İslâm âleminin gözünde yücelten ve hâkimiyetlerini sağlamlaştıran asıl olay, 658 (1260) senesinde Moğollar'la yapılan Aynicâlût Savaşı'nda elde ettikleri parlak zafer olmuştur. Nitekim Aynicâlût savaşını değerlendiren araştırmacıların büyük çoğunluğu bu savaşın en önemli sonuçları arasında, daha önce Memlükler'e Eyyûbîlerden saltanatı gasp eden zorba köleler olarak bakan yerli halkın söz konusu zaferin ardından onlara karşı saygı ve güveninin artmasını göstermektedirler.^[15] Dolayısıyla bahsedilen iki savaş, özellikle de Aynicâlût Savaşı sırasındaki kahramanlıkları Memlükler'in kurduğu devletin temellerini sağlamlaştıran, gerek Mısır ve Suriye'deki yerel halkın gözünde gerekse İslâm âlemi nezdinde siyasî meşruiyetlerini sağlayan unsurların başında gelmektedir. Bu sebeple Memlükler özellikle gayrimüslim hasımlarına karşı mücadeleyi Allah yolunda cihat, Müslümanları himaye etme^[16] gibi bir sloganla yürütmüşler, bunun sağladığı prestiji içte ve dışta kullanma cihetine gitmişlerdir. Bu ifadelerle kastımız kesinlikle Memlükler'in söz konusu mücadelelerdeki samimiyetini sorgulamak değildir. Zira Memlükler'in kendi devletlerini kurduktan çok kısa bir süre sonra Moğollar gibi çok güçlü ve düşmanlarına karşı acımasızca davranan bir grubun karşısına dikilmeleri büyük bir cesaret örneğidir. Bu cesaretin altında yatan dinî hissiyatı görmezden gelmek kanaatimizce büyük haksızlık olur.

- [12] Bu savaşla ilgili geniş bilgi için bkz., Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV (1996), s. 541; Yiğit, *Memlükler*, s. 17; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages the Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Illinois 1986, s. 20-21.
- [13] Takiyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitât ve'l-âsar (el-Hitât)*, I-II, Beyrut, ts., II, 237; Yiğit, *Memlükler*, s. 17; ayrıca bkz., Âdil Zeytûn, *Târîhu'l-Memlûk*, Dımaşk, ts., s. 6.
- [14] Kâsım Abduh Kâsım, *Dirâsât fî Târîhi Mısır'ı-ictimâî*, Kahire 1983, s. 12.
- [15] Zeytûn, *Târîhu'l-Memlûk*, s. 23; Fayed H. Âşûr, *el-'Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'l-Memlûk ve'l-Muğûl fî'd-Devleti'l-Memlûkiyyeti'l-ülâ*, Kahire 1976, s. 55-56; Muhammed S. Takkûs, *Târîhu'l-Memlûk fî Mısır ve Bilâdî's-Sâm (648-923/1250-1517)*, Beyrut 1999, s. 81-82; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 29; Özbek, "Ayn Calud", s. 131. Kâsım Abduh Kâsım, Memlükler'in Aynicâlût, Mansûra gibi savaşlardaki kahramanlıklarına rağmen yerel halkın onların köle oldukları ve saltanata lâayk olmadıkları şeklindeki kanaatlerini değiştiremediğini ileri sürmekte ve buna bedevî Araplar'ın söz konusu gerekçeyle isyan çıkarmalarını delil olarak göstermektedir (*Dirâsât*, s. 13).
- [16] Baybars el-Mansûrî, Moğollar'la yapılan mücadeleyi bu sebeplere bağlamaktadır (*et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fî'd-devleti't-Türkiyye* [nşr., Abdülhamid Sâlih Hamdân], Kahire 1987, s. 41; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-Hicre* [nşr., Donald S. Richards], Beyrut 1998, s. 51).

Ancak mevcut durumda idareci Türkler ile halkın ortak noktası Müslümanlıktır ve bu mücadelelerde İslâm'ın mukaddes değerlerinin ön plana çıkarılması kaçınılmaz görünmektedir. Nitekim Memlükler'in, Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden tesis etmeleri de (659/1261) siyasî meşruiyetlerini dinî meşruiyetle tahkim etme gayesine matuftur.^[17]

Memlükler bahsi geçen komşularıyla münasebetlerinde ayrıntılarını ileride ele alacağımız gibi temel strateji olarak hasımlarını yalnız bırakmayı hedeflemiş, bu gaye ile de rakipleriyle çeşitli ilişkileri bulunan bazı devletlerle diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bunun yanı sıra başta Sultan Baybars olmak üzere Memlükler, Moğol istilâsı sebebiyle Anadolu ve Suriye'nin kuzeyine göç eden Türkmenler'e kucak açmış, onları Gazze'den başlayarak Sis (Kozan) hududuna kadar olan bölgede iskân etmişti. Böylece Suriye sınırında Türkmenler'in oluşturduğu bir tampon bölge meydana getirilmişti.^[18] Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki Memlükler'in en tehlikeli ve öncelikli düşmanı olarak Moğollar öne çıkıyordu. Moğollar, aynı zamanda Türkiye Selçuklular'ının da düşmanıydı. Bir başka ifadeyle Moğollar ile mücadele iki devletin ilişkileri bakımından ortak noktasını oluşturmaktaydı. Bu sebeple Memlük-Moğol ilişkilerine kısaca temas etmek Memlük-Türkiye Selçuklular'ı arasındaki münasebetlerinin bir anlamda zeminini oluşturduğundan yararlı olacaktır. Ancak Moğollar'la girişilen mücadelelerin daha sonra ifade edilecek sebeplerden dolayı Haçlılar'la yapılanlardan ayrı tutulması mümkün görünmediğinden^[19] konuyu gayrimüslim devletlerle mücadeleler şeklinde bir bütün olarak ele almanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Yine bu konuyu ele alırken öncelikle söz konusu mücadelelerin arka planında yatan iç ve dış kamuoyuna yönelik hedeflere de işaret edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Yukarıda bahsettiğimiz dinî, siyasî, sosyal ve iktisadî birçok etkenin şekillendirdiği Memlük-Moğol mücadeleleri Aynicâlût Savaşı (658/1260) ile başladı. Bu savaş, Moğollar'ın tarihte kaybettikleri ilk meydan muharebesi olması ve Suriye'nin Memlük hâkimiyetine girmesi bakımından da ehemmiyet arz ediyordu. Moğol İlhanlılar Aynicâlût yenilgisine rağmen Şam bölgesi üzerindeki emellerinden vazgeçmemişlerdi.

[17] Bkz., Yiğit, *İslâm Tarihi: Memlükler*, s. 42, 159 vd.; Kopruman, "Mısır Memlükleri Tarihi: Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)", Ankara 1989, s. 6.

[18] Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1(1963), s. 8; Cüneyt Kanat, "Memlükler'in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü", *III. Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu, Bildiriler*, Adana 1999, s. 432.

[19] M. Cemaleddin Sürûr bu meseleye böyle baktığı düşüncesindedir (*Devletü Benî Kalavun fî Mısır*, Mısır 1947, s. 232).

Memlük hâkimiyeti altında bulunan Suriye ve Filistin'i ele geçirmek, böylece denize inmek istiyorlardı. Stratejik hedefleri ise Mısır'ı da ele geçirmek suretiyle Suriye ve Filistin'deki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmaktı.^[20] Bu amaçla stratejik öneme sahip Kal'atü'r-Rûm (Rumkale veya Kal'atü'l-Müslimîn) gibi bazı bölgeleri daha kurucu hükümdarları Hülâgû (1256-1265) zamanında ele geçirmişlerdi. Buranın daha sonra Memlükler tarafından fethedilmeye çalışılması da söz konusu stratejiye cevap amacını taşımaktaydı.^[21] İlhanlılar hedeflerine ulaşabilmek için bir yandan da çeşitli ittifaklar kurmaya başlamış, hükümdarlarından Abaka (1265-1282) Memlükler'e karşı birlikte hareket etmek için Haçlılar'la yakın ilişki kurmuştu. Ancak Abaka'nın bu husustaki çabaları beklediği sonucu vermedi.^[22] Ne var ki bu durum Haçlılar ve İlhanlılar'ın vasâlleri konumundaki Ermenîler'in,^[23] İlhanlılar'la ittifak kurarak, Memlükler'e karşı büyük bir tehdit oluşturma ihtimalini ortadan kaldırmıyordu.^[24] Nitekim Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars çoğunlukla hem İlhanlılar hem de Haçlılar'a karşı aynı anda mücadele etmek zorunda kalmıştı.^[25] Moğollar'la Haçlılar ve Ermenîler'in ortak hareket etmesi veya böyle güçlü bir ihtimalin varlığı, Memlükler'in dış siyasetini ve Suriye'ye bakışlarını temelden değiştirmiş, birçok devletle diplomatik ilişkiler kurmayı getiren çok yönlü yeni bir strateji belirlemelerini zorunlu kılardı.^[26] Zira Memlükler kendilerini, gerek Moğollar'a gerekse Suriye sahilleri ve Antakya'da bulunan Haçlı devletlerine karşı Müslümanları himaye edebilecek en önemli güç olarak görüyorlardı. Esasen bahsi geçen bölgede en güçlü devlet de Memlükler idi. Ayrıca onlar özellikle müesseseleşme konusunda olduğu gibi^[27] Haçlılar'la mücadele hususunda

- [20] Bertold Spuler, *İran Moğollar'ı* (çev., Cemal Köprülü), Ankara 1987, s. 70-71; Nadir Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX (1987), s. 64-65; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlük-İlhanlı Münâsebetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), s. 32.
- [21] Muammer Gül, "Mısır Memlüklerinin Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlük İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2 (2002), s. 361-362.
- [22] Âdil İ. M. Hilâl, *el-Alâkât beyne'l-Muğûl ve Avrûbâ ve eseruhâ 'ale'l-âlemi'l-İslâmî*, el-Herem 1998, s. 110 vd.; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* (çev., Fikret İşiltan), I-III, Ankara 1986-1987, III, 294-295; Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, s. 160; ayrıca bkz., Spuler, *İran Moğollar'ı*, s. 71.
- [23] İlhanlılar ile Kilikya Ermeni Krallığı arasındaki bağımlık ilişkisi hakkında bkz., Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermenîler*, Ankara 2007, s. 192-194; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, 251; Angus Stewart, "The Assassination of King Het'um II: The Conversion of The Ilkhans and the Armenians", *JRAS*, XV/1(2005), s. 45 vd.; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007, s. 62, 125 ve tür. yer.
- [24] Ali Aktan, "Memlük-Haçlı Münâsebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 106 (1997), s. 152; karşı. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1996, s. 106.
- [25] Kanat, "Baybars Zamanında Memlük-İlhanlı Münâsebetleri", s. 32.
- [26] R. Stephen Humphreys, "Ayyubids, Mamluks, and the Latin East in the Thirteenth Century", *Mamlûk Studies Review*, II (1998), s. 11.
- [27] Memlükler, müesseselerini oluşturan büyük oranda kendilerinden önceki Müslüman devletlerden, özellikle de bu konuda köprü vazifesi gören selefleri

da selefleri Eyyûbîler'in mirasçısı durumundaydılar.^[28] Ancak bu defa öncelikle baş edilmesi gereken düşman, Moğollar idi.

Memlûkler, belirledikleri strateji çerçevesinde bahsettiğimiz hamilik duygusunun da etkisiyle öncelikli düşmana karşı harekete geçmişler, Ay-nicâlût Savaşı'ndan sonra Bağdat'ı İlhanlılar'ın elinden alma teşebbüsünde bulunmuşlardı.^[29] Bir taraftan da, Müslüman olan ve İlhanlı düşmanlığı konusunda kendileriyle aynı safta yer alan Deşt-i Kıpçak'taki bir başka Moğol devleti Altın Orda ile ittifak kurmuşlardı. Altın Orda ile yakın ilişkilerinin temelinde Memlûk sisteminin devamını sağlayan köle-askerlerin ekseriyetle bu devletten geliyor olması yatıyordu. Ortak düşmanları İlhanlılar'ın kara yolunun üzerinde olması bu iki devletin bağlantısını deniz yoluyla sınırılıyor, bu da deniz yolunun üzerinde hâkim olan Bizans Devleti'ni anah-tar konuma getiriyordu. Dolayısıyla hem Memlûkler, hem de Altın Orda devletleri Bizanslılar'la anlaşmak zorundaydı. Bizans İmparatoru VIII. Mikhail (1259-1282), muhtemelen İlhanlılar'la olan iyi ilişkilerini Türkiye Selçukluları'na karşı bir baskı unsuru olarak kullandığından Memlûk ve Altın Orda devletleri ile anlaşma yapmaktan kaçınıyordu.^[30] Ancak Hülâ-gû'nun ölümünün ardından VIII. Mikhail'in tavrını değiştirmeye başladığı ve Bizans'a zarar veren Bulgarları baskı altında tutmak için bu devletlerle dostluk kurmayı siyasetine daha uygun bulduğu belirtilmektedir.^[31]

Memlûkler bir yandan Moğollar'la savaşırken bir yandan da düşman-larını yalnız bırakmak için bir başka ifadeyle Moğol-Haçlı ittifakına mani olmak amacıyla stratejik hamleler yapmayı sürdürüyordu. Baybars ve ha-leflerinden el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun gibi Memlûk sultanları Suriye bölgesindeki Haçlı devletleriyle birtakım anlaşmalar yapıyorlar,^[32]

Eyyûbîlerden istifade etmişler ancak bazı değişikliklerle kendi damgalarını vurdukları daha gelişmiş bir teşkilat kurmuşlardır. Bkz., İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 293; Yiğit, *Memlûkler*, s. 179; Ayalon, "From Ayyubids to Mamluks", *Revue des Études Islamiques*, XLIX (1981), s. 43; P. M. Holt, "The Position and Power of the Mamluk Sultan", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, XXXVIII/2 (1975), s. 238; Müna Muhammed Bedr, *Eserü'l-hadâreti's-Selcûkiyye fî düvel şarkı'l-âlemi'l-İslâmî 'ale'l-hadâretye-ni'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye bi-Mısır*, I-II, Kahire 2002, I, 57 vd.

[28] Bkz., Said A. Âşûr, *Kubrus ve'l-hurûbü's-Salîbiyye*, Mısır 2002, s. 44. vd.

[29] Âşûr, *el-'Âlâkâtü's-siyâsiyye*, s. 56; Yiğit, *Memlûkler*, s. 39, 43; ayrıca bkz., Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 1-2.

[30] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (çev., Fikret İşıltan), Ankara 1981, s. 423-424; Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münâsebetleri", s. 32; krş., P. M. Holt, *Haçlılar Çağı* (çev., Özden Arıkan), İstanbul 2003, s. 160-161.

[31] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 424; ayrıca bkz., Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 91 vd.

[32] Peter Thorau, *The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century* (İng. çev., P. M. Holt), London, New York 1992, s. 120 vd.; Süleyman Özбек, *el-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars el-Bundukdârî (?-1277) Hayatı ve Faâliyetleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1988, s. 83 vd.; Koprıman, "Baybars I", *DİA*, V (İstanbul 1992), s. 221-222; Sürûr, *Devletü Benî*

fırsat bulduklarında da Haçlılar'ın hâkim oldukları bölgelere saldırılar düzenliyorlardı. Nitekim Moğollar'la mücadelelerine paralel şekilde bir dizi fetih hareketi sonucunda Suriye bölgesindeki Haçlı devletlerini tamamen ortadan kaldırdılar.^[33] Memlükler bir başka stratejik hamle daha yaptı. Daha önce ifade edildiği gibi Sultan Baybars, Moğol istilâsı sebebiyle Anadolu'ya ve Suriye'nin kuzeyine göç eden Türkmenler'i Gazze'den Sis (Kozan) hududuna kadar olan bölgede iskân etmişti. Böylece Moğollar ve tâbileri Ermenîler'e karşı Suriye sınırında Türkmenler'in oluşturduğu bir tampon bölge meydana getirdi.^[34]

Sonuç itibarıyla Memlükler, hem kendi varlıkları hem de İslâm dünyası için ciddi bir tehdit olarak gördükleri Moğol İlhanlılar'a karşı yaklaşık altmış yıl sürecek, bazen karşılıklı küçük akınlar, diplomatik manevralar ve casusluk faaliyetleri gibi "soğuk savaş" biçiminde nitelendirilebilecek, bazen de bizzat savaş şeklinde ortaya çıkan bir mücadele başlatmışlardır. Sıcak çatışma olarak nitelendirilebilecek süreç Şakhab Savaşı (702/1303) ile son bulmuş, ilişkiler nispeten yumuşamaya başlamıştır.^[35] Ancak şunu da tekrar vurgulamak gerekir ki Memlükler'in bu mücadeleleri sadece İlhanlılar'a değil, onlarla zaman zaman ittifak hâlinde bulunan bölgedeki Haçlı devletleri ve Çukurova'daki Kilikya Ermeni Krallığı'na karşı da yapılmıştır. Dolayısıyla, Memlükler, Moğollar'la giriştikleri mücadelede Haçlılar ve Ermenîler'in de içinde bulunduğu geniş bir cepheyle karşılaşmıştır. Bu geniş cepheye karşı özellikle Baybars döneminde Altın Orda ile ittifak kurmak ve Bulgarların baskısı altındaki Bizanslılar'la ilişki tesis etmek, Suriye'deki Haçlılar'la geçici anlaşmalar yapmak gibi stratejik hamlelerle cevap vermiştir. Memlükler bu siyasetlerinde başarılı olmuş, Moğollar'ı Suriye'den uzak tuttuğu gibi kısa sayılabilecek bir süre zarfında Haçlı devletlerini de bertaraf etmiştir. Bütün bu faaliyetleri sırasında düşmanlarının düşmanı konumunda bulunan Anadolu Selçuklular'ı gibi devletlerle de diplomatik temas içerisinde bulunmayı ihmal etmemiştir.

Kalavun fî Mısır, s. 232 vd.; Aktan, "Bahri Memlükler'den Sultan Kalavun ve Hânedanı", *Belleten*, LIX/226 (1995), s. 614 vd.

- [33] Memlükler'in bölgedeki Haçlı devletlerini ortadan kaldırmasıyla ilgili bilgi için bkz., Aktan, "Memlük-Haçlı Münâsebetleri", s. 416-451; ayrıca bkz., Saîd A. Âşûr, *Advân cedîde 'ale'l-hurûbi's-Salbiyye*, Kahire 1964, s. 46 vd.; Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Sâm*, Kahire 1976, s. 52-76; 275-282; Seyyid Ali el-Harîrî, *Kitâbü'l-Ahbârî's-Seniyye fî'l-hurûbi's-Salbiyye*, Kahire 1985, s. 335 vd.; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, 268-296, 329-358.
- [34] Sümer, "Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar", s. 8; Kanat, "Memlükler'in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti", s. 432.
- [35] Bu mücadele hakkında geniş bilgi için bkz., Fatih Yahya Ayaz, "Memlük-İlhanlı ilişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV (2007), s. 1-32.

C. TÜRKİYE SELÇUKLULAR'I-MEMLÜK MÜNASEBETLERİ

İki devlet arasındaki ilişkiler öncelikle tarihî bağlara dayanır. Zira hem Memlûkler hem de Türkiye Selçuklular'ı etnik menşе bakımından Türk'tür. Yine her iki devletin teşkilat yapısı ve müesseselerinin şekillenmesinde Büyük Selçuklular örnek alınmıştır.^[36] Memlûk Devleti ile Türkiye Selçuklular'ı arasında bahsi geçen tarihî bağların dışındaki münasebetlere gelince daha önce de ifade edildiği gibi doğrudan sınırdaş olmamalarına rağmen bu iki devleti birbirleriyle ilişki kurmaya götüren temel etkenin Moğol İlahîhanlılar olduğu anlaşılmaktadır. Memlûkler tarafından bakıldığında bu durum Müslümanların hamisi olduğu iddiasını desteklemek bakımından önemli bir fırsattı ve en büyük düşmanına karşı kendini tekrar ispatlama imkânı sunmaktaydı. Selçuklular açısından ise kendilerini tahakküm altına alan Moğollar'dan kurtulmak için bunları defalarca yenilgiye uğratan İslâm dünyasının yeni gücü Memlûkler'den yardım istemek yegâne seçenek gibi görünmekteydi.^[37] İki devlet arasındaki münasebetlere kaynaklardaki malumat çerçevesinde bakıldığında üç hususun öne çıktığı tespit edilmektedir. Bunların birincisi karşılıklı mektuplaşma ve elçi teatileridir. İkincisi el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın meşhur Anadolu seferidir (675/1277). Üçüncüsü ise Memlûk kaynaklarında Türkiye Selçuklu Devleti'nde meydana gelen önemli olaylardan bahseden bilgilerdir. Ancak bu malumatta zaman zaman sultan isimleri ve hadiselerin karıştırılmış olduğuna da^[38] işaret edilmelidir. Biz hem çalışmamızın başlığına riayet etmek amacıyla hem de bu tür hatalara temas ederek konuyu uzatmamak için bu üç tür bilgiden sadece devletlerarası ilişkilerle ilgili olanları öne çıkaran bir yaklaşımı tercih ettik.

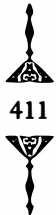
İki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin ne zaman ve ne surette başladığını tam olarak tespit etmek zor olmakla birlikte, kaynaklardaki birtakım bilgilerden hareketle bu münasebetlerin, Bahrî Memlûk grubunun bir kısmının Türkiye Selçuklularına sığınmasıyla başladığı söylenebilir. Memlûkler'in ilk sultanı kabul edilen el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybeg et-Türk-mânî (648-655/1250-1257) kendisinin tahtta olmasından rahatsız olan ve iktidâra ortakmış gibi hareket eden Bahrî Memlûk grubunu, liderleri Aktay'ı ortadan kaldırtarak ve bir kısmını da cezalandırarak devreden çıkarmış (Şaban 652/Ekim 1254), bu sırada söz konusu grubun büyük kısmı çeşitli devlet ve bölgelere kaçmıştır.^[39] Memlûkler döneminin en meşhur

[36] Müna Muhammed Bedr, *Eserü'l-haddreti's-Selcûkiyye*, I, s. 57.

[37] Ferhat Parpucu, *Hatiroğlu Şerefü'd-din İsyanı ve Sultan Baybars'ın Anadolu Seferi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi SBE, Niğde 2002, s. 72.

[38] Makrîzî, *Kütübü's-Sülûk li-ma'rifeti düvel'l-mülûk* (nşr., M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr), I-XII, Kahire 1956-1973, I/2, 399-400.

[39] Cemaleddin Muhammed b. Salim İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fi ahbârî Benî Eyyûb* (nşr., Ö. Abdüsselâm Tedmürî), Kahire 2004, s. 178, 179; Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûn'l-edeb*, XXIX (nşr., M. Ziyaeddin er-Reyyis-M.

tarihçilerinden Makrîzî (ö. 845/1441), kaçan Memlûkler'den yüz otuz kişilik bir süvari grubunun Rum sultanı Alâeddin'e (II. Keykubad [647-652/1249-1254]) sığındığını nakleder. Tarihçi, çeşitli bölgelere dağılan Bahrî Memlûk grubunun daha sonra tehlike oluşturacağını fark eden Aybeg et-Türkmanî'nin, bunların sığındığı ülkelerin sultanlarına mektuplar göndererek iadeleri konusunda bulunduğunu belirtir. Makrîzî, Memlûk sultanının Rum sultanına da mektup gönderdiğini ve bu grubu kötüleyerek onlardan sadır olabilecek tehlikeler hususunda Selçuklu hükümdarına ikazlarda bulunduğunu söyler. Selçuklu Sultanının bu mektuptan etkilendiğini belirten tarihçi, sığınmacı Memlûkler'den önde gelen birinin Memlûk sultanının hakikati çarpıttığını ve asıl zulme uğrayanların kendileri olduğunu söylemesiyle de onları iade etmekten vazgeçtiğini ilâve eder.^[40] Selçuklu ülkesine sığınan bu Memlûkler'in, Aybeg et-Türkmanî'nin öldürülmesinden hemen sonra Kahire'ye döndükleri de belirtilmelidir (655/1257).^[41]

el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın tahta çıkışından hemen sonra iki devlet arasında tekrar diplomatik ilişki kurulduğu tespit edilmektedir. Nitekim Anadolu Selçuklular'ı dönemi tarihçilerinden İbn Bîbî'nin (ö. 684/1285'ten sonra) naklettiği bir rivayetten anlaşıldığı kadarıyla II. Keykâvus, kardeşi ile ihtilafa düştükten sonra bir arayış içerisine girmiş ve deniz yoluyla Memlûkler'e devamlı elçi yollamak suretiyle yardım talebinde bulunmuştu.^[42] Memlûk tarihçisi Yûnî'nin (ö. 726/1326) aktardığı bir rivayet ise İbn Bîbî'nin naklini tamamlar mahiyettedir. Buna göre Sultan Baybars, II. Keykâvus'un kardeşiyle ihtilafı neticesinde başkenti Konya'dan ayrıldığını haber almış, İmâdüddin Abdürrahim el-Hâşimî ve Emîr Şerefüddin İlcâkî'yi (el-Câkî ?) kendisine elçi olarak göndermiş ve bu elçilerle bir de mektup yollamıştır. Bu mektupta II. Keykâvus'tan Mısır'a gelmesini isteyen Sultan Baybars, kendisine her türlü imkânı seferber ederek destek olacağı hatta bizzat Anadolu'ya sefer düzenleyerek bütün memleketini kurtaracağı ve ona teslim edeceği vaadinde bulunmuştur. Mısır'a gitmesi şeklinde bir talebi beklemediği anlaşılan II. Keykâvus, elçilere şimdilik gelişmeleri bekleyeceğini, hemen harekete geçmek istemediğini, şayet başka çıkar yol bulamazsa mutlaka Sultan Baybars'a sığınacağını bildirmiştir. Bunun üzerine de elçiler Mısır'a dönmüştür.^[43] İki rivayet

Mustafa Ziyâde), Kahire 1992, s. 430, 431-432; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 389-390, 394, Özbek, "Türkiye Selçuklular'ı-Memlûk Münâsebetleri (1250-1277)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/2 (1999), s. 43-44.

[40] Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, s. 392, 393; ayrıca bkz., Özbek, "Türkiye Selçuklular'ı-Memlûk Münâsebetleri (1250-1277)", s. 44; Bedr, *Eserü'l-hadâretî's-Selcûkiyye*, I, s. 162-163.

[41] Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, s. 406; Bedr, *Eserü'l-hadâretî's-Selcûkiyye*, I, s. 163.

[42] Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-alâiyye fî'l-ümûrî'l-Alâiyye* (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2014, s. 587.

[43] Kutbüddin Ebû'l-Feth Muhammed el-Yûnîni, *Zeylû Mir'ât'z-zamân*, I-IV, Haydarâbâd 1954-1961, II, s. 160; Özbek, "Türkiye Selçuklular'ı-Memlûk

birlikte değerlendirildiğinde II. Keykâvus'un Konya'dan ayrılmak zorunda kalıp Antalya'ya geldiğinde durumunu mektup ve elçiler vasıtasıyla Sultan Baybars'a ilettiği, Baybars'ın da bahsi geçen elçileriyle ona yardım vaadinde bulunduğunu anlaşılmaktadır.

Diğer Memlûk tarihçileri ise hadisenin bundan sonraki seyriyle alâkalı ayrıntılı nakillerde bulunmaktadırlar. Bu rivayetlere göre söz konusu iki elçi İmâdüddin Abdürrahim el-Hâşimî ve Emîr Şerefüddin İlcâkî, yarılarında II. Keykâvus'un elçileri olan Nâsirüddin Nasrullah b. Güç Arslan, Sadreddin el-Ahlatî ve Sultan Baybars'a iletmek üzere bir bilgi notu (tez-kire) ile birlikte Kahire'ye geldiler (Şaban 660/Haziran-Temmuz 1262). Bu elçilerin beraberlerinde getirdikleri tezkirede II. Keykâvus fevkalade hürmetkâr ifadelerle ülkesinin yarısını Sultan Baybars'a bırakacağını,^[44] elçileriyle yolladığı kendi tuğrasının bulunduğu boş derclerin^[45] Memlûk sultanına ait olduğu ve sultanın bunları kullanarak Anadolu topraklarından istediği yerleri seçtiği Emîrlere iktâ olarak tahsis edebileceğini bildir-mekteydi.^[46] Cemâziyelâhîr 660 (Mayıs 1262) tarihinde kaleme alındığı belirtilen bu tezkirenin bir nüshası Memlûk tarihçileri tarafından nakle-dilmiştir.^[47] Bazı değerlendirmeler yapmak açısından söz konusu tezkir-enin şekli ve içeriğine de temas etmek gerekir. Buna göre, "zamanın ve durumun gereği olarak" Arapça yazıldığı ifade edilen tezkire, bunu getiren Nâsirüddin Nasrullah b. Güç Arslan'a yönelik övücü ve yüceltici sıfatlarla başlamakta, onun belirtilen hususların icrasında tam yetkili olduğu ifade edilmektedir. Cârî âdet üzere bu şâhsa Sultan Baybars'a sunulmak üzere sancak ve mendil verildiği de belirtilmektedir. Daha sonra Sultan Bay-bars'ın bahsi geçen derclere istediğini yazabileceği, bu hususta vereceği kararların bizzat II. Keykâvus'un kararları gibi telakki edileceği, asla de-ğiştirilmeyeceği İslâmî usulde Allah lafzı defalarca anılarak yeminlerle te-minat altına alınmaktadır. Hatta II. Keykâvus, bu yeminin şâhsî yemini ol-duğunu özellikle belirtmektedir. Bunların ardından o günden sonra Sultan Baybars'ın yazdıracağı bütün Emîrlerin harfiyen yerine getirileceği, artık iki devletin tek devlet olduğu (Sâre'l-beytânî vâhidün), aradaki tam muhabbe-tin bunu teyit ettiği şeklindeki ifadelerle ve "Allah bu konuştuğularımıza şâ-hittir"^[48] âyetiyle tezkireye son verilmektedir. Bu tezkireyle ilgili bazı de-ğere-dirmeler yapmak gerekirse öncelikle iki taraf da Türk olmakla birlikte

Münâsebetleri (1250-1277)", s. 45 vd.

[44] Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Ankara 2010, s. 88.

[45] Derc (ç. dürûc), Memlûk inşâ divanında rulo şeklinde veya katlanmış uzun kâğıt-lar için kullanılan bir tabirdir (Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1963, I, s. 138).

[46] Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fî sîretî'l-Meli-ki'z-Zâhir* (nşr., Abdülaziz el-Huveytir), Riyad 1976, s. 125; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, s. 330; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 75.

[47] İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 126-127; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, s. 330-332.

[48] Yûsuf 12/66.

aralarındaki yazışmaların Arapça yapıldığı sonucuna varmak mümkündür. Bunun bir başka örneği Sultan Baybars'ın Selçuklu ümerasına gönderdiği ve onları kendisine tâbi olmaya çağırdığı mektuplarda da görülmektedir (675/ 1276). Bu mektuplar da Arapça kaleme alınmış ve Selçuklu Emîrleri bunların tercümelerini yaptırmıştır.^[49] İkinci olarak, tezkiredeki ifadelerden II. Keykâvus'un içinde bulunduğu durumun vahameti ve tek kurtuluş ümidinin Memlûk Devleti'nin yardımı olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü ve son olarak iki devletin tarihî bağlarına atfen tek devlet gibi mütalaa edildiğinin resmî ifadelerle de kayıt altına alındığı tespit edilmektedir.

Bahsi geçen tezkire ve elçilerin verdiği bilgilerin ardından Sultan Baybars'ın hemen harekete geçtiği görülmektedir. Öncelikle Selçuklu elçilerine gereken ihtimamın gösterilmesi ve en iyi şekilde ağırlandıklarını emreden Sultan Baybars, daha sonra II. Keykâvus'a yardım yollamak için hazırlıklara başladı. Memlûk Emîri Nâsirüddin Ağlamış komutasında üç yüz süvariden müteşekkil bir birliğin yola çıkmak üzere hazırlanmasını emreden sultan, söz konusu Emîre Anadolu topraklarından bir iktâ tahsis etti. II. Keykâvus'un elçisi olan Nâsirüddin Nasrullah b. Güç Arslan'ın emrine de üç yüz kişilik bir birlik veren sultan, ona da Diyarbakır bölgesini iktâ etti ve diğer Memlûk birliği ile birlikte yola çıkmasını söyledi. II. Keykâvus'un ikinci elçisi Sadreddin el-Ahlatî'nin ise kendi yollayacağı elçilerle birlikte deniz yolunu kullanarak Selçuklu Sultanına ulaşmaları gerektiğini ve ona taleplerinin karşılanacağını söylemelerini emretti. Bunların ardından Şam ve Haleb bölgesindeki Memlûk emîrlere de haber yollayan Sultan Baybars, sefer için hazırlanmaları talimatını verdi.^[50] Bu hazırlıklar yapıldığı sırada söz konusu elçilerin Kahire'ye gelmesinden bir ay sonra II. Keykâvus'tan bir mektup geldi. Bu mektupta verilen bilgilere göre kendisinin Sultan Baybars'la ittifak yaptığını öğrenen Moğollar, Baybars'tan korktukları için kaçarak memleketlerine dönmüşlerdi. II. Keykâvus ise başkent Konya'yı kardeşinden geri almak için muhasara altına almıştı.^[51] Ne var ki, Moğollar'ın desteğini alan kardeşinin harekete geçtiğini ve vezirinin dahi karşı tarafla anlaştığını gören II. Keykâvus, Bizans'a sığınmaktan başka çare bulamamıştır (660/1262).^[52] Hadiselerin bu şekilde cereyan etmesi Memlûkler'in yardım çabalarını da akim bıraktı. Memlûk tarihçilerinin ifadelerine göre II. Keykâvus'un kardeşiyle girdiği

[49] İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melik'iz-Zâhir* (nşr., Ahmed Hutayt), Beyrut 1983, s. 157.

[50] İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzû'z-zâhir*, s. 125, 127; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb*, s. 330, 332; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX (nşr., Muhammed A. Şâire-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1990, s. 57.

[51] İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzû'z-zâhir*, s. 128; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb*, s. 333; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 57.

[52] İbn Bîbî, *el-Evâmîrül-'alâiyye*, s. 588, 589; Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, 160; Parpucu, *Hatiroğlu Şerefüddin İsyanı*, s. 10-11; Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, XXV (2002), s. 356.

mücadelede yenilgiye uğradığına dair haberlerin Kahire'ye ulaşması sebebiyle, gönderilecek yardım birliğinin hareketi tehir edildi (660/1262).^[53]

Daha sonraki süreçte Memlûk kaynaklarında hem Türkiye Selçukluları'ndaki yeni gelişmelerden hem de II. Keykâvus'un bundan sonraki durumu ile ilgili bazı bilgilerden ve vefatından bahsedildiği tespit edilmektedir. Kaynaklarda yer alan kronolojik olarak ilk bilgiye göre Kilikya Ermeni Kralı, İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun yanından dönerken kendi memleketine uğramadan Moğol devlet ricalinden bazılarıyla birlikte Anadolu Selçuklu Sultanı IV. Rükneddin Kılıçarslan ile (647-652/1249-1254, 652-660/1254-1262) anlaşma yapmak amacıyla Konya'ya gitmiştir. IV. Rükneddin Kılıçarslan, Ermeni kralını tuzağa düşürmeyi ve bunu Türkmenler'in yaptığını ileri sürerek sorumluluktan kurtulmayı planlamıştır. Ancak kralın bunu sezmesi sebebiyle planını uygulamaktan vazgeçmiş, hatta heyette Hülâgû'nun adamlarının da bulunduğunu görünce son derece hürmetkâr davranmış, Ermeni kralı ve Moğol idarecilerine kıymetli hediyeler sunmuştur. Moğol idarecilerin aracılığı yüzünden Ermeni kralıyla sulh ve ittifak yapmak zorunda kalmıştır (662/1264). Dış gelişmeler konusundaki hassasiyeti bilinen Sultan Baybars'ın bu gelişmelerden de haberdar olduğu nakledilir.^[54] Memlûk kaynaklarındaki ikinci bilgi ise II. Keykâvus'un Bizans'a ilticasından sonra burada başına gelenlerle ilgilidir. Buna göre II. Keykâvus beraberindeki Emîrlerin Bizans İmparatoruna suikast düzenleyerek ülkeyi ellerine geçirme teşebbüsünün ortaya çıkması üzerine adamlarıyla birlikte tutulanmış, bir kaleden hapsedilmiştir (662/1264). Altı sene kadar hapiste kalan II. Keykâvus, Altın Orda hükümdarı Mengü Timur'un (1266-1280) yardımıyla esaretten kurtulmuş, söz konusu hükümdarın lütuf ve ihsanlarıyla 677 (1279) senesinde gerçekleşen vefatına kadar Kırım'da müreffeh bir hayat sürmüştür.^[55]

II. Keykâvus sonrası dönemde Memlûkler'in Türkiye Selçukluları'ı ile münasebetleri bu dönemin Selçuklu sultanlarını tahakkümü altına alan kudretli devlet adamı Muînüddin Süleyman Pervâne'nin faaliyetleri etrafında şekillenmiş görünmektedir. Mesela 670 (1272) senesinde Pervâne'nin, Moğollar'ın Anadolu vâlisi Samgar Noyan'la birlikte bir elçi heyeti

[53] Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 75; Bedreddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'l-zamân* (nşr., Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire 1987-1992, I, s. 334.

[54] İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 191-192; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 88; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, s. 259-260.

[55] Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 93-94, 126, 168-169; İmâdüddin İsmâil b. Ali Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbârî'l-beşer* (nşr., Muhammed Azb v.dğr.), I-IV, Kahire 1998-1999, III, s. 259-260, IV, s. 11-12, 19; krş., İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 77-78; Yünlü, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, s. 66-67; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 515-516, 516-518.

teşkil ederek Sultan Baybars'a gönderdiği tespit edilmektedir. Bu heyetin gönderilme sebebi Baybars'ın İlhanlı hükümdarı Abaka'ya elçi göndermesini rica ederek Memlükler ile İlhanlı Devleti arasında bir sulh tesis edilmesi idi. Elçiler vasıtasıyla iletilen bu ricayı memnuniyetle karşılayan Sultan Baybars, iki Emîrini Abaka'ya göndermeyi kabul etti. Memlük elçileri, Selçuklu başkenti Konya'da bir süre kaldıktan sonra Pervâne ile birlikte Abaka'nın yanına gittiler. Elçileri önce güzel bir şekilde karşılayan Abaka, onların getirdiği mektupta yer alan Baybars'ın kendisine yönelik işgâl ettiği Müslüman topraklarından ayrılması talebini duyunca, Memlük sultanına hakaret ederek elçileri kovdu.^[56]

Memlükler, Pervâne'nin Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki etkin konumunu bilmekte ve buna dayanarak gerçekleştirdiği icraatı da takip etmekteydi. Nitekim Sultan Baybars'ın daha önce bahsi geçen elçilerle birlikte Abaka ve Anadolu vâlisine hediyeler yollarken Pervâne'yi de ihmal etmediği ve ona gizlice verilmek üzere pahalı kumaşlar gönderdiği belirtilmektedir.^[57] Yine, Baybars'ın hayatı hakkında bir eser kaleme alan ve bu dönemde yaşamış bulunan Memlük tarihçisi İbn Şeddâd'ın (ö. 684/1285), Selçuklu Veziri Hoca Fahreddin Ali'nin, 671 (1273) senesinde Pervâne tarafından tutuklandığına dair uzunca nakli de^[58] bu yakın alâkanın bir göstergesi olarak burada zikredilmelidir.

Pervâne'nin Selçuklu yönetimindeki mutlak otoritesini sürdürme gayreti, Memlük-Türkiye Selçuklular'ı diplomatik ilişkilerini farklı bir noktaya taşıdı. Pervâne bir yandan devlet yönetimini tekelinde tutmak için rakiplerini hatta sultanları devreden çıkarmaya çalışırken bir yandan da İlhanlıları karşısına almadan kurduğu düzenin devamını sağlamaya gayret gösteriyordu. Daha önce bahsi geçen vezirin tutuklanması onun bu çabalarının bir örneği idi. Ne var ki, Moğollar'ın Anadolu'daki idarecileri İlhanlı hükümdarı Abaka'nın kardeşi Acay ile Samagar Noyan'ın ona yaptığı baskılar Pervâne'nin rahat hareket etmesine mani oluyordu.^[59] Pervâne bu durumdan kurtulabilmek için önce Abaka ile gizli bir görüşme yaptı. Bahsi geçen Baybars'ın elçileriyle Abaka'nın yanına gittiği sırada bir fırsatını bularak İlhanlı hükümdarına kardeşi Acay'ın Memlüklerle anlaşarak Anadolu'ya hâkim olmak istediği ihbarında bulundu. Böylece Acay'ı gözden düşürerek görevden aldırarak ve Anadolu'da daha rahat hareket etmek istiyordu. Abaka ona bunu gizli tutmasını söyledi ve Acay

[56] İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 34-35; Yünîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, s. 471-472; Özbek, *el-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars*, s. 99; krş., İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzû'z-zâhir*, s. 399-400; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 134.

[57] İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzû'z-zâhir*, s. 399; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, s. 192.

[58] *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 62-63; ayrıca bkz., Yünîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 7-8.

[59] Parpucu, *Hatiroğlu Şerefü'd-din İsyânı*, s. 26-27; Muharrem Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, XXXI (2006), s. 92.

ile Samagar'ı görevden alarak yerlerine Toku Noyan'ı atayacağını vaatetti. Bu vaatle rahatlayan Pervâne, memleketine döndüğünde Acay'ın eskisinden daha sert davranışlarıyla karşılaştı. Acay'ın durumu öğrendiği zannına kapılan Pervâne acil destek arayışına girdi ve Sultan Baybars'tan yardım istemek zorunda kaldı. Sultana bir elçiyle gizlice yolladığı mektubunda III. Keyhüsrev'in (664-682/1266-1284) sultanlığı ve kendisinin mevcut konumunun muhafazası hususunda teminat verilmesi kaydıyla Baybars'ın buradaki Moğollar'la Acay ve Samagar'ın yok edilmesine yardımcı olmak için Anadolu'ya daimî olacak bir ordu göndermesini talep etti (Recep 672/Ocak 1274). Sultan Baybars bu mektuba cevaben Anadolu'ya gönderilecek ve orada kalacak ordunun iâşe ve ibatesi için bazı yerlerin gelirlerinin tahsis edilmesi yahut Pervâne'nin şahsî mülk veya vakıflarından bunlar için irat aktarılması gerektiğini, Moğol meselesi halledildikten sonra bu tahsisatın iade edileceğini ancak bu engeller aşılsa dahi bu mevsimde daha iyi beslenmesi gereken atları ve yorgun orduyu dar geçitlere sokmak istemediğini belirtti. Nasip olursa ertesi yıl Anadolu'ya geleceğini de ekleyerek Pervâne'nin cevabını beklemeye başladı. Ancak Baybars'ın mektubu ulaşmadan önce Abaka, Acay ve Samgar'ı Anadolu'daki görevlerinden azletmiş böylece Pervâne'nin sıkıntıları ortadan kalkmıştı. Bu durumda Pervâne, Sultan Baybars'ın mektubuna cevap verme lüzumu dahi hissetmedi.^[60] Esasen Pervâne'nin Baybars'a yönelmesinin altında da Acay'ı görevden almak için bir süre beklemesi sebebiyle Abaka'dan ümidini kesmiş olması yatıyordu. Beklediği gerçekleşince de yazdıklarını unutmayı tercih ederek verdiği sözleri tutmamıştı.^[61] Baybars ise Pervâne'ye verdiği sözün gereği olarak ertesi yıl (Şaban 673/Şubat 1275) Anadolu topraklarına yöneldi. Bu sırada İlhanlı hükümdarının yanında olduğu anlaşılan Pervâne^[62] Baybars'ın Anadolu'ya yöneldiğini duyunca bir elçi yollayarak sultanın bu yıl Sis'e, Ermeniler'in üzerine yürümesinin daha uygun olacağını, ancak gelecek sene gerekli şartları oluşturabileceğinden Selçuklu topraklarına o zaman yönelmesinin münasip olduğunu bildirdi. Baybars da seferin yönünü Ermeni ülkesi olarak belirledi.^[63]

Resim 40:
Muînüddin
Süleyman
Pervane
tarafından
yaptırılan
Sinop Pervane
medresesi.

[<https://goo.gl/zu59n3>]

[60] İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 78-79; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 33-34; Özbek, "Türkiye Selçuklular'ı-Memluk Münâsebetleri (1250-1277)", s. 48-49; Parpuç, *Hatiroğlu Şerefûd-din İsyanı*, s. 26-28.

[61] Özbek, *el-Melikü'z-Zâhir Rûkne'd-din Baybars*, s. 100.

[62] İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 122; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 112.

[63] İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 107; ayrıca bkz., Özbek, *el-Melikü'z-Zâhir Rûkne'd-din Baybars*, s. 103; Özbek, "Türkiye Selçuklular'ı-Memluk Münâsebetleri

Sultan Baybars'ın Ermenîler üzerine gerçekleştirdiği bu sefer, Memlük-Türkiye Selçuklu ilişkilerinde iki tarafın bir çatışmada karşı karşıya geldiği yeni bir gelişmeye de sebep oldu. Muhtemelen söz konusu sefere cevap olarak İlhanlı hükümdarı Abaka, el-Bîre'ye (Birecik-Urfa) bir saldırı tertip edilmesini emretti. Yarısını Pervâne'nin komutasında Anadolu'daki çeşitli bölgelerden gelen askerlerin diğer yarısını da Moğollar'ın oluşturduğu otuz bin kişilik ordu, Bîre'yi muhasaraya başladı (Cemâziyelâhîr 674/Kasım 1275). Bu ordunun başında Atabay ve Tabşî Noyan bulunuyordu. Muhasara devam ederken Pervâne, Sultan Baybars'ı Bîre'ye getirerek Moğollar'la karşılaşmasını sağlamak ve bu sırada yanındaki Selçuklu askerleriyle ona iltihak etmek suretiyle Anadolu üzerindeki emellerine ulaşabilmek için dört yüz kişilik bir süvari birliğini Baybars hakkında istihbarat toplamak ve yağma yapmak bahânesiyle Şam'a yolladı. Bu birlik Fırat'ı geçtikten sonra Baybars'ın Pervâne'ye yolladığı elçilerle karşılaştı ve onları yakaladı. Bu elçilerin yanında Pervâne'ye hitaben onun yazdığı mektuplar gereğince harekete geçildiği ve Pervâne'nin de hazırlık yapması icap ettiği şeklinde bilgiler bulunan mektup vardı. Elçiler ve mektup Moğol ordusu komutanı Atabay Noyan'a teslim edildi. Atabay mektuptaki bilgilere muttali olunca ordusundaki Pervâne dâhil bütün Müslümanları öldürmeye karar verdi ancak diğer Moğol idarecilerinin tavsiyesiyle bundan vazgeçti. Daha sonra elçileri Pervâne'ye getirerek yüzleştirdi. Pervâne, bunun Ermeni kralı tarafından gerçekleştirilmiş bir tertip olduğunu, bunun daha önce de yapıldığını ileri sürerek inkâr cihetine gitti. Atabay Noyan buna inanmış gibi görünmekle birlikte bahsi geçen mektubu gizlice Abaka'ya göndermeyi de ihmal etmedi. Bunların ardından Baybars'ın yola çıktığını da öğrendiğinden kuşatmayı kaldırarak ordusuyla geri çekildi.^[64] Memlük devlet adamı ve tarihçi Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325) ise hadisenin bazı kısımlarını farklı bir şekilde aktarmaktadır. Onun nakline göre, Atabay (Abatay) Noyan, Pervâne'nin Sultan Baybars'la yapmış olduğu daha önceki yazışmalardan haberdar idi. Bundan dolayı Bîre kuşatması sırasında dört yüz kişilik bir süvari birliğini Pervâne'nin Sultan Baybars'a yolladığı elçileri yakalamak üzere yollamıştı. Bu birlik Pervâne'nin elçilerini yakalayarak Atabay'a getirdiler. Bunların yanındaki mektupta Sultan Baybars'a hitaben Bîre'ye gelirse bir yandan Memlük ordusu bir yandan da Selçuklu askerlerinin Moğollar'ı çevirme imkânı bulunduğu ve böylece Moğollar'dan kurtulacakları şeklinde malumat bulunmaktaydı. Atabay Noyan bundan dolayı Bîre kuşatmasını kaldırmış, bahsi geçen elçiler ve mektubu da Hükümdar Abaka'ya göndermişti.^[65]

(1250-1277)", s. 49-50; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 207.

[64] İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 126-127, 128; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 114-115.

[65] *Zübdetü'l-fikre*, s. 146; krş., Nâsirüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali İbnü'l-Furât, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târîhu İbnî'l-Furât*, VII (nşr., Kostantin Züreyk),

Sonuç itibarıyla Pervâne'nin Moğollar'a ihanet ettiği anlaşılmıştı. İlhanlı hükümdarı Abaka kendisine ulaşan bilgiler sebebiyle Pervâne'ye tavrını değiştirdi ve onu başkentine çağırdı. Pervâne ise başkente giderse öldürüleceğini düşündüğünden çeşitli bahâneler ileri sürerek bu talebi geri çeviriyor, bir yandan da Sultan Baybars'ı Anadolu'ya davet eden mektuplar yolluyordu.^[66] Selçuklu dönemi tarihçileri, Pervâne'nin Abaka'nın davetine hemen icabet etmemesini kendisinin memleketten ayrılması durumunda ülkeye bir zarar gelebileceği endişesine bağlamaktadır.^[67] Dolayısıyla Pervâne artık dönüşü olmayan bir yola girdiğinin farkındaydı. Bîre muhasarasının kaldırılmasından sonra başında bulunduğu ordu ile Moğollar'dan ayrıldı, memleketine döndüğünde de Selçuklu devlet erkânıyla durumu müzakere etti. Bazıları muhalif, bazıları da çekimser olmakla birlikte devlet erkânının çoğu mevcut durumda Moğollar'ın tahakkümüne daha fazla katlanamayacakları düşüncesiyle Pervâne'nin tavsiyesini kabul ederek Sultan Baybars'la anlaşma yapmaya karar verdi. Pervâne'nin yanı sıra Emîr Hüsâmeddin Bîcâr, oğlu Bahâeddin^[68] Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud ve kardeşi Ziyâeddin Mahmûd ile Eminüddin Mikâil Sultan Baybars'ın dost oldukları ile dost, düşmanlarıyla da düşman olmak üzere yemin ederek anlaştılar. Pervâne bu anlaşmanın bir nüshasını Nûreddin Bezîz adlı bir adamıyla Baybars'a gönderdi ve Memlûk sultanından Anadolu'ya Moğollar'dan kurtulmalarına yardımcı olmak üzere bir ordu göndermesini talep ettiler. Bunun yanı sıra III. Keyhüsrev'in Anadolu Selçuklu sultanı olarak bırakılmasını isteyen Pervâne, Moğollar'a ödenen verginin artık Memlûkler'e ödeneceğini de taahhüt etti. Sultan Baybars ise mektuptan duyduğu memnuniyeti ifade ettikten sonra suların azlığı sebebiyle bu mevsimde Anadolu'ya girmesinin mümkün olmadığını ancak Bahar geçince gelebileceğini belirterek mukabelede bulundu. Sultan Baybars'tan ümidini kesen Pervâne ise Bîre kuşatmasının gerçekleştiği yılın sonunda Abaka'nın davetine icabet etmek zorunda kaldı (Zilhicce 674/Mayıs 1276).^[69]

Abaka'nın yanına gitmekten başka çaresi kalmayan Pervâne, burada fazla kalmamak için bir plan yapmıştı. Yola çıkarken Amasya meliki Hüsâmeddin Torumtay'ı çağırdı ve ona gitmek istemediğini ancak buna

Beyrut 1942, s. 41-42.

[66] Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 146; İbnü'l-Furât, *Târîhu l'ibni'l-Furât*, VII, s. 42.

[67] İbn Bîbü, *el-Evâmîrül-'alâiyye*, s. 608; Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 77.

[68] Emîr Hüsâmeddin Bîcâr ve oğlu Bahâeddin daha sonra başlarına gelen bir hadise yüzünden Pervâne'nin de tavsiyesiyle 675 senesi başlarında (Temmuz 1276) Memlûkler'e sığınmışlardı. Yanlarında Türkiye Selçuklu devlet erkânından on iki civarında kişi ve bunların âileleri de vardı. Bkz., İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 155-156; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 152-153; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 166-167; İbnü'l-Furât, *Târîhu l'ibni'l-Furât*, VII, s. 66.

[69] İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 128-129, 153; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 116-117, 165; ayrıca bkz., Özbek, *el-Melikü'z-Zâhir Rûkn'd-din Baybars*, s. 104-105; Parpucu, *Hatîroğlu Şerefüddin İsyânı*, s. 31-32.

mecbur olduğunu, böyle bir durumda ancak mücbir bir sebep bulabilirse dönme imkânı olacağını, bu amaçla Selçuklu ümerasıyla bir araya geleerek görüşmesini ve kendisinin söyleyeceği bazı şeyleri yapmalarını istedi. Buna göre Selçuklu devlet erkânı bir araya gelecekve Memlûk Sultanı Baybars'ın Anadolu'ya yöneldiği ve Selçuklu ülkesini istilâ etmeye çalıştığına dair Pervâne'ye peş peşe mektuplar göndereceklerdi. Pervâne, Abaka'nın yanında iken daha önce yaptığı plan çerçevesinde bahsi geçen hususta bir dizi mektup kendisine iletili. Bunları Abaka'ya sunan Pervâne amacına ulaştı ve İlhanlı hükümdarının talimatıyla yanına otuz bin kişilik bir Moğol ordusu da verilerek Anadolu'ya gönderildi.^[70]

Pervâne memleketine döndüğü esnada, Anadolu Selçuklu Emîrleri'nden Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud, Sultan Baybars'ı Anadolu'ya davet eden bir mektup yazdı ve bir adamıyla bu mektubu Elbistan'daki Memlûk Emîrine gönderdi. Sonradan pişman olduysa da mektubun Baybars'a ulaşmasına mani olamadı. Mektubu alan Sultan Baybars, Emîr Bedredin Bektût el-Atabekî'yi bin kişilik bir süvari birliği ile Anadolu'ya gönderdi ve bu Emîre önce Haleb'e uğramasını ve buradaki Memlûk ordusundan takviye almasını emretti. Baybars ayrıca bu Emîre Selçuklu ümerasına ulaştırılmak üzere yazdırdığı mektupları da verdi. Mektuplarda Selçuklu Emîrlere hitaben Rum ümerasını kendisine tâbi olmaya çağırıyor, muhalefet edenleri cezalandırmakla tehdit ediyordu. Emîr Bedredin Bektût, Elbistan'a geldiğinde mutat olduğu üzere sınırları teftiş eden bir grup Selçuklu Emîriyle karşılaştı. Mübarizüddin es-Sûrî, Seyfeddin Candar ve oğlu Bedreddin ile Bedreddin Mikâil'den müteşekkil Selçuklu birliği Bedredin Bektût ile anlaşarak Memlûk Devleti'ne iltica ettiler. Memlûk Emîri Bedredin Bektût yanındaki mektupları Selçuklu ümerasına birer birer yolladıktan sonra iltica eden grupla Sultan Baybars'ın yanına gitti. Bu Emîrleri Haleb'te kabul eden Baybars, onlara ihsanda bulundu (Muharrem 675/Temmuz 1276).^[71]

Sultan Baybars'ın Selçuklu ümerasına gönderdiği mektuplar tesirini göstermeye başladı. Selçuklu ordusunun komutanlarından Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud ve Tâceddin Giv, Baybars'ın mektubunun ulaştığı diğer ümerayı da toplayarak durumu müzakere ettiler. Seyfeddin Torumtay'ın oğlu Sinâneddin'e mektupları tercüme ettirip okuttular. Bu sırada Sultan Baybars'ın yolda olduğunu bildiren başka mektuplar da ulaşmıştı. Tâceddin Giv'in önerisiyle kendilerine mektup gelen her emîrin ayrı ayrı cevap yazması ve Sultan Baybars'a hitaben kesin olarak ona boyun eğdiklerini ayrıca Kayseri'ye giderek diğer devlet erkânına da durumu haber verip

[70] Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 147; İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VII, s. 42-43.

[71] İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 154-155, 157; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 165-166.

III. Keyhüsrev'i yanlarına alarak kendisinin huzuruna gideceklerini bildirmeleri şeklinde bir karar alındı. Cevabî mektuplar gönderildikten sonra Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud, komutası altındaki Anadolu Selçuklu ordusunu civarda bulunan Moğollar'ı öldürmek ve mallarını yağmalamak üzere gönderdi. Karamanoğulları ve Türkmenler'in de katılımıyla isyan iyice büyüdü.^[72] Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud isyana katılmayan ve Pervâne'nin oğlu Mühezzebüddin Ali ile anlaşarak kendilerini ortadan kaldırmaya çalışan Tâceddin Giv ve bir Emîri öldürttü.^[73]

Daha sonra Mühezzebüddin Ali ile arasını düzelten Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud, III. Keyhüsrev'in yanına gelmişti. Burada Selçuklu sultanının ordu ile Niğde'de beklemesi ve Sultan Baybars'a elçi yollanarak III. Keyhüsrev ve kendileri için eman ve teminat alınması hususunda görüş birliğine vardılar. Pervâne'nin oğlu Mühezzebüddin Ali ise Kayseri'ye dönerek hazırlık yapmak ve eşyalarını almak üzere müsaade istedi. Kayseri'ye gelince de adamları ve âilesini alarak gece gizlice Tokat'a kaçtı. Bunu duyan Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud, kardeşi Ziyâeddin'in maiyetinde otuz yedi adamını, Seyfeddin Torumtay da oğlu Sinâneddin ile yirmi adamını Sultan Baybars'a gönderdiler. Bu iki elçi ve beraberindekiler Humus'ta Sultan Baybars'a ulaştılar (Safer 675/Ağustos 1276). Anadolu'daki gelişmeleri sultana arz ettiler. Sultan Baybars, onlara Moğollar'a karşı giriştikleri isyan konusunda acele davrandıklarını, Pervâne'nin oğlunun doğru olanı yaptığını zira babası ile bu yılın sonunda Anadolu'ya geçme hususunda yaptıkları anlaşmayı onun bildiğini belirtti. Bu konuşmadan bir süre sonra Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud'un kardeşi Ziyâeddin, Sultan Baybars'la hususî görüşme talebinde bulundu. Talebi kabul edilen Ziyâeddin, Baybars'a şayet şimdi harekete geçilmezse kardeşi ve isyancı ümeranın hayatlarının tehlikeye gireceğini söyledi. Sultanın böyle bir sefere niyeti yoksa bile hiç olmazsa Selçuklu sultanı ve kardeşinin Anadolu'dan çıkarılmasını temin edecek küçük bir birliği sevk etmesini istirham etti. Sultan ise yine kısa kadar beklemesi gerektiğini, onların memleketlerine dönerek kalelerini tahkim etmek suretiyle tehlikeden korunabileceklerini söyledi. Bununla birlikte Sultan Baybars, bu elçileri de yanına alarak Haleb'e döndüğünde bir yardım birliği göndermeye karar verdi. Emîr Balaban ez-Zeynî komutasında bir Memlûk kuvvetini III. Keyhüsrev, Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud, Seyfeddin Torumtay ve diğer ümerayı kurtarmak üzere Anadolu'ya gönderdi (Safer 675/Ağustos 1276). Ancak bu Memlûk birliği Göynük'e ulaştığı sırada Pervâne ile birlikte otuz bin kişilik Moğol ordusunun Anadolu'ya girdiği haberi geldi. Emîr Balaban ez-Zeynî bu ordunun Sultan Baybars'ın az bir kuvvetle Suriye'de olduğunu

[72] İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 157, 158-159; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 167.

[73] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-alâiyye*, s. 609-610; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 78; Parpucu, *Hatiroğlu Şerefüddin İsyanı*, s. 37-38.

duyarsa üzerine gelebileceği endişesiyle Memlük Sultanına haber yolladı. Sultan Baybars da Kahire'ye döndü. Emîr Balaban ez-Zeynî ise Anadolu'ya girmekten vazgeçti.^[74]

Bu sırada Selçuklu ülkesinde durum Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud ve müttefiklerinin aleyhine dönmüştü. Pervâne'nin büyük bir Moğol ordusuyla çıkagelmesi, yanında çok az adamı olan Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud'u geri çekilmeye mecbur etti. Sığındığı kalenin muhafızı tarafından Pervâne'ye teslim edilmesiyle de isyan resmen sona erdi ve isyancıların muhakemesi başladı. Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud sorumluluğu üzerine alarak Seyfeddin Torumtay ve diğer erkânın kurtulmasını sağladı. Ancak bu muhakeme esnasında isyanın gerekçesi olarak Pervâne'nin Sultan Baybars'la görüşmesi ve anlaşmasını göstermesi, Pervâne'yi büyük sıkıntıya soktu. Pervâne daha önce yaptığı gibi bunu da inkâr etti, bir yandan da Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud'a gizlice haber göndererek ikinci sorgulamasında daha önce söylediklerinden dönmesini belki böylece ikisinin de kurtulabileceğini ifade etti. Hatîroğlu ikinci sorgulamada söyleneni yaptı ancak feci şekilde katledilmekten kurtulamadı (Rebîülahir 675/Ekim 1276). Başka bazı emîrlerin yanı sıra pek çok Türkmen de bu cezalardan nasibini aldı.^[75]

Hatîroğlu'nun başını çektiği ve kanlı bir şekilde neticelenen isyan aslında Anadolu Selçuklular'ının bir türlü kurtulamadıkları Moğol tahakkümüne karşı duydukları hissiyatın bir yansımasıydı. Moğollar'ı yenebilme kudreti bulunan güçlü bir Müslüman devletten gördükleri küçük bir ümit ışığı onları harekete geçirmeye yetmiş fakat netice alamamışlardı.^[76] Ancak bu isyanın en önemli sonucu Baybars'ın beklenen Anadolu seferini gerçekleştirmeye karar vermesiydi. Baybars'ın böyle bir sefere kalkışmasının altında Anadolu'dan geçen ticaret yollarının, özellikle köle ticareti bakımından Moğol hâkimiyetinden kurtarılması gibi bir düşünce de yatmaktaydı.^[77] Sultan Baybars, ülkesinde gerekli düzenlemeleri yaptıktan ve beş bin civarında süvariye koruma amaçlı Kahire'de bıraktıktan sonra daha önce Hatîroğlu Ziyâeddin ile yaptığı konuşmada söylediği gibi Anadolu'ya doğru sefere çıktı (20 Ramazan 675/25 Şubat 1277). Dimaşk, Haleb, Antep, Göynük, Göksu (Maraş) yolunu takip eden sultan, nihayet

[74] İbn Şeddâd, *Târihu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 160-161; Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 168-170; ayrıca bkz., Parpucu, *Hatîroğlu Şerefüd-din İsyanı*, s. 39-40.

[75] İbn Şeddâd, *Târihu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 162-164; Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 171-173; krş. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 147-148; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-â'lâm: sene 671-680* (nşr., Ömer A. Tedmürî), Beyrut 2003, s. 20-22; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-âliyye*, s. 608-614; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 77-84; Hatîroğlu Şerefüddin Mes'ud isyanıyla ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Parpucu, *Hatîroğlu Şerefüd-din İsyanı*, s. 35-54.

[76] Başarısızlıkta Baybars'ın sorumluluğu hususunda bkz. Ersan, *Dağılış*, s. 111.

[77] Özbek, "Türkiye Selçuklular'ı-Memluk Münâsebetleri (1250-1277)", s. 49.

Elbistan'a giden yoldaki geçitlerden Akça Derbent'e ulaştı (7 Zilkâde/12 Nisan). Burada askerlerini etrafa dağıtan sultan, Emîr Sungur el-Aşkar komutasında bir öncü birliği keşif amaçlı olarak daha ileri yolladı. Memlûk keşif birliği Moğollar'ın üç bin kişilik öncü birliği ile karşılaştı ve onları hezimete uğrattı (9 Zilkâde/14 Nisan). Bu sırada Sultan Baybars, Tudavun ve Pervâne komutasındaki Moğol ordusunun Ceyhan Nehri üzerinde olduğunu ve kendilerine yaklaştığını öğrenmişti. Baybars ordusu ile birlikte yamaçlara çekildi. Buradan Elbistan Ovası'ndaki Moğol askerlerini görebiliyorlardı. Moğol ordusu biner kişiden oluşan on bir tabura ayrılmış, ihanetlerinden korktukları Selçuklu askerlerini de ayrı bir tabur olarak farklı bir yere konuşlandırmışlardı. Sonuçta iki ordu savaş nizamı alarak çarpışmaya başladı. Sultan Baybars'ın bizzat harekete geçtiği hızlı bir hücumla Moğol ordusu dağılmaya başladı. Memlûk ordusunun ısrarlı takibiyle çok azı kurtulabildi. Birçok komutanları esir alındı. Pervâne'nin oğlu ve torunu başta olmak üzere pek çok Selçuklu ileri geleni de esirler arasındaydı (10 Zilkâde 675/15 Nisan 1277)^[78]. Selçuklu esirlerinin bir kısmı gönüllü olarak Memlûk saflarına geçmişti.^[79]

Moğol ordusunun hezimete uğradığını gören Pervâne, Kayseri'ye kaçtı (12 Zilkâde/17 Nisan). Burada Selçuklu sultanı III. Keyhüsrev ve hizmetindeki Emirlere Moğollar'ın buraya döndüklerinde intikam almak amacıyla bütün Müslümanları ve dolayısıyla kendilerini de öldüreceklerini belirterek kaçmaları gerektiğini söyledi. Daha sonra III. Keyhüsrev ve bütün mallarını alarak Tokat'a gitti. Sultan Baybars ise bu sırada savaş alanında beklemekteydi. Burada düzenlemeler yapan Baybars, Emîr Sungur el-Aşkar'ı bir miktar askerle hem kaçan Moğollar'ı takip etmek hem de ahaliye aman vererek dükkânların açılması ve Memlûk parasıyla ticaret yapılması gerektiğini bildirmek üzere Kayseri'ye gönderdi. Ertesi gün de (11 Zilkâde/16 Nisan) kendisi yola çıktı. Yolda birçok kaleyi teslim alan Memlûk sultanı nihayet Kayseri'ye ulaştı (17 Zilkâde/22 Nisan). Burada şehir halkı ve ileri gelenler tarafından karşılanan Baybars, Selçuklu geleceğine göre yapılan bir cülûs merasimiyle tahta oturdu. Kendisine sunulan hediyeleri kabul etti. Rivayete göre Pervâne de sultana tebrik mesajı göndermiş idi. Sultan Baybars ise lütufla muamele göreceğini bildirerek ondan Kayseri'ye gelmesini ve tekrar makamına geçmesini istedi. Pervâne

[78] İbn Şeddâd, *Târihu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 169-173; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 153-155; Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 175-178; krş., İbn Bibî, *el-Evâmîrül-'alâiyye*, s. 614 vd.; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 87 vd.

[79] İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 462; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, s. 353; Baybars'ın Anadolu seferi hakkında daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Kemal Göde, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V (1994), s. 83-98; İbrahim Güneş, "Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX/2 (2010), s. 346-358; Turan, *Türkiye*, s. 560-566; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 235-240.

on beş gün mühlet talep etti. Esir olan Moğol komutanı Tudavun, Emîr Sungur el-Aşkar'a bunun bir hile olduğunu, Pervâne'nin zaman kazanarak İlhanlı hükümdarı Abaka'ya gitmeyi ve onu Sultan Baybars üzerine yürümeye teşvik etmeyi tasarladığını söyledi. Bunu öğrenen Baybars, askerin erzakının da azalması sebebiyle Kayseri'den ayrılmaya karar verdi. Baybars'ın Kayseri'den hareket ettiğini öğrenen Pervâne ise onun hangi yöne gideceğini tam olarak bilemediğinden hatta Sivas'a yöneleceği şeklinde bir istihbarat da aldığından bir elçiyle Memlûk sultanına haber gönderdi ve ayrılmamasını istirham etti. Sultan Baybars bu elçiye hem Pervâne hem de kendisiyle yazışan ümeranın sözlerini tutmadığını, kendisinin Selçuklu tahtında gözünün olmadığını, Allah'ın izniyle yapmak istediğini gerçekleştirmeye muktedir olduğunu göstermek için burada bulunduğunu söyledi. Rum topraklarını ve yolunu öğrendiğini, tekrar gelebileceğini, burada Pervâne'nin âilesinden birçok kişiyi ele geçirmesinin yeterince ibret verici olduğunu ilâve ederek onu uyarmayı da ihmal etmedi. Daha sonra yola çıkan Baybars, Elbistan'da muharebe alanını ziyaret edip bir süre burada kaldı. Başka yerlere de uğradıktan ve bazı elçileri kabul ettikten sonra Dımaşk'a döndü (7 Muharrem 676/10 Haziran 1277).^[80] Sultan Dımaşk'ta iken Abaka'nın Elbistan'a geldiği ve buradan Şam'a yönelerek Memlûk ordusuna saldıracağı şeklinde bilgiler ulaştığı, bunun üzerine Baybars'ın savaşa hazırlandığı ancak Abaka'nın memleketine döndüğü haberi alınınca hazırlıklara son verildiği de rivayet edilmektedir.^[81]

Baybars'ın Anadolu seferi ile ilgili kaynaklarda yer alan bazı bilgilere bakıldığında onun sözünü tutmak konusundaki samimi tavrı, Selçuklular'ı kurtarmak kadar Moğollar'a ders verme amacıyla da hareket ettiği anlaşılabılır. Nitekim bu sefere iştirak eden ve Baybars'ın hayatını kaleme alan muasır tarihçi ve inşâ kâtibi Muhyiddin İbn Abdüzzâhir (ö. 692/1293), Memlûk sultanının Selçuklu tahtına oturmasından sonra yapılan kutlamalarda şarkı söylenmesine müsaade etmediğini, böyle bir anda bunun yapılmasını doğru bulmadığını görgü şahidi olarak aktarır. Sultanın, Pervâne'nin hediyelerini geri çevirirken kâfirlere karşı kazandığı zaferin kendisi için yeterli olduğu, Anadolu halkının hayatını kurtarma arzusuyla hareket ettiği şeklinde ifadeler kullandığını da ilâve eder.^[82] Türkiye Selçuklular'ı dönemi tarihçisi Kerîmüddin el-Aksarâyî (ö. 733/1332-1333) ise, Memlûk Sultanının Kayseri'de bulunduğu on gün süresince, çok sayıda askerin mevcudiyeti sebebiyle gıda fiyatlarının çok arttığını, ordudaki hayvanlara yem bulmakta büyük sıkıntı çekildiğini hatta fahiş fiyatlarla hayvanlara

[80] İbn Şeddâd, *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 175-179; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, 177-178, 181-183; krş. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 155-156.

[81] İbn Şeddâd, *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 221-222; Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 233; Makrîzî, *es-Sûlûk*, I/2, s. 635; krş., Özbek, *el-Melikü'z-Zâhir Rûkne'd-din Baybars*, s. 110.

[82] İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzû'z-zâhir*, s. 466, 468.

kuru üzüm yedirildiğini, bu durumda dahi Baybars'ın gerek devlete ait tahıl ambarlarının açılmasına gerekse halkın elindeki yiyecek veya yemlere el konulmasına izin vermediğini ifade etmekten çekinmez.^[83] Muasır Süryânî tarihçisi İbnü'l-İbrî Ebü'l-Ferec de (ö. 685/1286), Baybars'ın "Ben bu memleketi harap etmek için gelmedim, sultanını Moğollar'ın esaretinden kurtarmak için geldim" diyerek askerinin yağma yapmasına müsaade etmediğini, tedarik edilen her şeyin bedelinin ödendiğini, hiç kimseye de dokunulmadığını itiraf eder.^[84]

Ne var ki Anadolu seferi beklenenin aksine Türkiye Selçuklular'ı için felaket getirmiştir. Pervâne'nin yolladığı mektupla ordusunun büyük bir hezimete uğradığını öğrenen İlhanlı hükümdarı Abaka, otuz bin kişilik ordusuyla Elbistan'a geldi ve burada Pervâne ile buluştu. Savaş meydanındaki Moğol cesetlerini görünce ağlayan Abaka, Pervâne'ye hitaben Mısır sultanı ile gizlice ittifak yaptığı şeklindeki şayanın doğru olduğunu anladığını söyledi. O kızgınlıkla ordusunu Şam'a göndermeyi düşündüyse de yanındaki askerinin buna yeterli olamayacağı söylendiğinden ve Baybars'ın Şam'da onu beklediğini öğrendiğinden dolayı bundan vaz geçerek Kayseri'ye gitti. Burada yaptığı sorgulamalardan sonra bazı ileri gelenleri öldürttüğü gibi askerlerini de Kayseri'de katliama teşvik etti. Sadece Kayseri'de iki yüz binden fazla insan öldürüldüğü, Erzurum'a kadar olan bölgede öldürülen her sınıftan insanla birlikte bu rakamın beş yüz bine ulaştığı aktarılmaktadır. Abaka daha sonra memleketine dönmek için yola çıktı. Yanına Pervâne'yi de almıştı. Öldürülen Moğollar'ın yakınlarının baskısı üzerine Pervâne'nin de idamına karar verdi. Onunla birlikte başka bazı Selçuklu devlet adamları da katledildi (Muharrem 676/Haziran 1277).^[85]

Pervâne'nin iki tarafı da hoş tutma siyaseti netice vermemiş, bunu kendi hayatıyla ödediği gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nin hızla inkrarına da sebep olmuştur. Bununla birlikte onun dönemini genel olarak değerlendiren merhum Osman Turan, her iki devleti de hoş tutarak kendi memleketinde nizam ve asayiş sağladığına, huzur getirdiğine de dikkat çeker. Nitekim onun öldürülmesinin ardından Moğollar'ın artan baskı ve zulümleri sebebiyle Anadolu halkının Pervâne dönemini hasretle aradığını vurgularken, tarihçilerin ondan ve onun devrinden sitayişle bahseden söz ve şiirlerine de atıfta bulunur.^[86] Pervâne'nin izlediği siyaseti değerlendiren Memlûk

[83] Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 88.

[84] Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi* Türkçeye çev., Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987, II, s. 599.

[85] İbn Şeddâd, *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 181-184; Yünînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 185-186, 269-271; Baybars el-Mansûrî, Pervâne'nin Safer sonunda (1 Ağustos 1277) öldürüldüğünü nakleder (*Zübdetü'l-fikre*, s. 159).

[86] Türkiye, s. 570-571, 573 vd.; ayrıca bkz., Yünînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, s. 269; Aynî, *'İkdü'l-cümân*, II, 165; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 90, 91.

[<https://goo.gl/VoKHIPN>]

[90] *İkdü'l-cümân*, II, s. 198.

Memlûk kaynaklarında Memlûk-Türkiye Selçuklu münasebetlerine dair malumat bundan sonraki süreçte de yine Moğollar'la ilişkiler çerçevesindedir. Nitekim Müslüman olan Ahmed Teküdâr'in (1282-1284) İlhanlı tahtına oturmasının ardından Memlûklerle ilişkileri düzeltmek amacıyla yaptığı girişimlerle ilgili yer alan rivayetlerde Türkiye Selçukluları'na yer verilmektedir. Bu rivayetlere göre Ahmed Teküdâr tahta çıktıktan sonra Memlûk sultanı el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun'a elçiler yollamış ve sulh teklifinde bulunmuştur. Bu elçiler arasında Türkiye Selçuklu Sultanı II. Mes'ud'un atabeki Bahâeddin ile Sivas kadısı Kutbüddin Mahmûd eş-Şîrâzî de bulunmaktadır. Teküder'in bu elçilerle gönderdiği mektubunda özellikle Atabek Bahâeddin ile Sivas kadısı Kutbüddin Mahmûd eş-Şîrâzî'ye atfen onların kendi nezdinde güvenilir devlet adamları olduklarını ve bu sebeple Memlûkler'e gönderildiklerini vurgular.^[91] Teküder'in elçi tercihi ve mektubundaki bu ifadelerinden Memlûklerle Türkiye Selçuklular'ı arasındaki tarihî bağlardan da faydalanmak istediği sonucuna varılabilir. Memlûk sultanı Seyfeddin Kalavun'un da bu tarihî bağlara hürmet ettiği Teküder'e gönderdiği cevabî mektupta kendini gösterir. Nitekim Ahmed Teküdâr'in elçiler vasıtasıyla teklif ettiği sulh anlaşmasını nazik bir üslupla reddederken gerekçe sadedinde Türkiye Selçuklular'ının mağduriyetinden özellikle bahsetmektedir. Sultan Kalavun, Teküder'in kendisine yolladığı mektupta yer verdiği hususlara tek tek cevap verirken ona hitaben büyük sultanların ülkeleri kendi hükümdarlarına bırakarak ve alıştıkları düzende devam etmelerini temin ederek övünmeleri gerektiğini, oysa babasının (Hülâgû) Selçuklu sultanlarına bunu yapmadığını hatırlatmaktadır. Yine Selçuklular'ı ima ederek ona düşenin gasp edilmiş bir hak varsa bunu sâhibine iade etmesi olduğunu ifade eder. Daha sonra da Teküder'in Müslümanlara eziyet varsa yapılan hayırların fayda vermeyeceği şeklindeki ifadelerine yine Selçuklular'ı bizzat zikrederek cevap verir. Bu hususta Teküder'e Moğol şehzâdesi Kongurtay'ın Anadolu'da yaptığı zulümleri, katliamı, hür insanları köleleştirmesini ve bunda hâlen ısrarcı olmasını hatırlatır. Ayrıca manidar bir şekilde bu bölgelerin İlhanlılar'ın elinde olduğunu ve bütün vergilerini de kendi hazinesine aktardığını ekler.^[92] Bu noktada benzer bir yaklaşım Sultan Kalavun'un oğlu el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un, Memlûk-Moğol mücadelesinin

[91] İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-usûr fî sîreti'l-Melikü'l-Mansûr* (nşr., Murad Kamil-Muhammed Ali en-Neccâr), Kahire 1961, s. 5, 8; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 219, 220; Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, IV, s. 145; Şâfi b. Ali el-Askalânî, *Kitâbü'l-Fazlî'l-me'sûr min sîreti's-Sultân el-Melikü'l-Mansûr* (nşr., Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1998, s. 96; krş., Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s.107.

[92] İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 13, 16; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 224, 226; Şâfi b. Ali el-Askalânî, *Kitâbü'l-Fazlî'l-me'sûr*, s. 107, 112; Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybeg ed-Devâdârî (İbnü'd-Devâdârî), *Kenzü'd-dürrer ve câmiu'l-gurer-ed-Dürretü'z-zekiyye fî ahbârî'd-Devletî't-Türkiyye*, VIII (nşr., Ulrich Haarmann), Kahire 1971, s. 257, 259-260; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, VII, s. 241; krş., Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 610-611; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s.107.

şiddetlendiği bir dönemde İlhanlı Hükümdarı Gazan'a (1295-1304) gönderdiği mektupta da tespit edilmektedir (Muharrem 701/Ekim 1301). Muhtemelen Anadolu'yu kastederek İlhanlılar'ın Müslümanlara yaptığı eziyetlerden bahseden Muhammed b. Kalavun, oysa Memlükler'in Baybars zamanında Abaka'nın ordusunu mağlup edip Selçuklu ülkesine hâkim olduğunda hiçbir Müslüman'a zarar vermediğini, mallarına tasallut etmediğini, kendi yiyeceklerini dahi parayla satın aldığını övünerek hatırlatır.^[93]

Esasen Baybars dönemindeki ilişkilerde de görüldüğü gibi iki devlet arasındaki bağların çeşitli tezahürlerini başka hadiselerde de tespit etmek mümkündür. Nitekim Ahmed Teküdâr'ın sulh çabalarından bir sene evvel meydana gelen Humus civarındaki Memlük-İlhanlı savaşı (Recep 680/Kasım 1281) öncesindeki bazı gelişmeler bunu teyit eder mahiyettedir. Seyfeddin Kalavun hakkındaki bir eser kaleme alan Memlük dönemi inşâ kâtiplerinden Şâfi b. Ali el-Askalânî (ö. 730/1330), söz konusu savaş öncesindeki gelişmeleri anlatırken bu bağlamda önemli bir bilgi de vermektedir. Buna göre Seyfeddin Kalavun'un özellikle Moğollar'ın hâkim olduğu bölgelerde kendisine istihbarat yollayan birçok muhbiri bulunmaktadır. Hatta bu haber yollayanlar bulundukları bölgelerde önemli vazifeleri bulunan kimse­lerdir. Sultan Kalavun bu istihbaratı sağlayan kişiler için büyük miktarlara ulaşan özel tahsisat ayırmıştır. Kalavun'a üst düzey görevlilerden bilgi gelen yerlerin arasında Anadolu da bulunmaktadır. Hatta Kalavun, şehzâde oğluna yaptığı nasihatlerde diğer bölgelerde olduğu gibi Anadolu'dan gelecek istihbarî bilgilere de ihtimam göstermesini istemektedir.^[94] Bu istihbaratın bahsi geçtiği gibi ayrılan tahsisat karşılığında verildiği düşünülebilir; ancak müellif bu bilgileri verenlerin bunu samimiyetle, Allah rızası ve Müslümanların iyiliği için yaptığını açıkça ifade eder.^[95] Müellif istihbarat gelmesiyle alâkalı verdiği bilgiyi somut bir örnek de teyit eder. Buna göre Humus'taki savaşın hemen öncesinde Anadolu Selçuklular'ı hâkimiyet alanında bulunan Diyarbakır'daki önemli bir kişiden özel bir ulakla Moğol ordusunun sayısı, birliklerinin şekli, tümen komutanlarının ismi, orduyu oluşturanların kimliği gibi ayrıntılı hususlarda istihbarat ulaştırılmıştır. Bu istihbarat, savaş öncesi ele geçirilen Moğol ordusunun önemli komutanlarından birinin verdiği bilgilerle de uyum içerisinde.^[96]

Memlük-Anadolu Selçuklular'ı ilişkileri bağlamında netice olarak şunu ifade etmek gerekir ki, Anadolu Selçuklu Devleti'nin son yıllarında Memlük tarihçilerinin bu devlete ilgileri oldukça azalmıştır. Nitekim bazı Memlük tarihçileri eserlerinin usulü gereği her senenin başında Memlük

[93] Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 360; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, VII, s. 247-248; Aynî, *'İkdü'l-cümân*, IV, s. 165.

[94] *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sûr*, s. 54, 122.

[95] *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sûr*, s. 69.

[96] Şâfi b. Ali el-Askalânî, *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sûr*, s. 69.

devlet görevlilerinin yanı sıra başka ülkelerin hükümdarlarını da sayarken küçük sayılabilecek memleketlerin sultanlarını hatta sadece bir şehre hâkim olan melik/Emîrleri dahi zikrederlerken Türkiye Selçuklu sultanlarını anmazlar.^[97] Nadiren onlardan bahsettiklerinde de ya isimleri karıştırırlar^[98] ya da bütün yetkilerin İlhanlı vâililerinde olduğuna atıfta bulunurlar.^[99] Bununla birlikte Türkiye Selçuklu Devleti'nde "sultan" olarak isimlendirilen son hanedan mensubunun II. Mes'ud olduğunu belirten kayıtlarla,^[100] bu devletin yıkıldığı zamana işaret eden rivayetlere de rastlanmaktadır. Mesela Yûnînî, Hicrî 709 ve 710 senelerindeki hükümdarları ve hâkim oldukları bölgeleri sayarken Anadolu'yu İlhanlı toprağı olarak zikretmekte,^[101] böylece Türkiye Selçuklu Devleti'nin bu sıralarda resmen yıkılmış olduğunu zımnen de olsa ifade etmektedir. Makrîzî ise açık bir şekilde ve farklı bir zaman vererek Kutalmışoğulları (Türkiye Selçuklular'ı) Devleti'nin 718 (1318) yılında yıkıldığını belirtir.^[102]

[97] Bu hususta örnekler için bkz., Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân* (Hamza Abbas), I, s. 83-87, 448-452, 516-518, II, s. 678-680, 761-762, 806-807, 837-839, 1241-1242; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'u'l-gurer-ed-Dürrü'l-fâhir fî şreti'l-Melikî'n-Nâsır*, IX (nşr., Hans R. Roemer), Kahire 1960, s. 14, 42-43; Aynî, *'İkdü'l-cümân*, IV, s. 119-120.

[98] Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân* (Hamza Abbas), I, s. 170.

[99] Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân* (Hamza Abbas), II, s. 1161; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, IX, s. 14; Mufaddal b. Ebû'l-Fedâil, *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürrü'l-ferîd fî mâ ba'de Târîhi İbni'l-Amîd*, (nşr., ve Fran. çev., E. Blochet), (*Patrologie Orientale* içinde, XII (I) [Paris 1919], s. 345-350, XIV (II) [Paris 1920], s. 375-672, XX (III) [Paris 1929], s. 1-270); XX (III), 128; krş., Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 238-239. Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, IV, s. 19; krş., Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, s. 718.

[100] *Zeylû Mir'âti'z-zamân* (Hamza Abbas), II, s. 1241, 1312.

[102] *es-Sülûk*, II/1, s. 186; ayrıca bkz., Turan, *Türkiye*, s. 659; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 493. Bu noktada iki hususa işaret edilmelidir. Birincisi Memlûk tarihçileri Anadolu'daki bazı Moğol ileri gelenlerinin Memlûk Devleti'ne sığınması ve Memlûkler'in onlara yardım etmesinden bahsederler (bkz., Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 319). Biz bu tür hadiseleri Memlûk-İlhanlı ilişkileri bağlamında değerlendirdiğimiz için metin içerisinde ele almadık. İkinci husus ise Müna Muhammed Bedr'in Memlûk-Selçuklu ilişkileri bağlamında Anadolu ve diğer yerlerden Mısır ve Şam gibi Memlûk bölgelerine gelen şeyh, sanatkâr, zenaatkâr, tüccar vb. kimseler hakkında verdiği malumata, Memlûk-Türkiye Selçuklu münâsebetleri çerçevesinde değerlendirdiğimiz için işaret etmedik. Bkz., *Eserü'l-hadreti's-Selcûkiyye*, I, s. 164 vd.

XI. ATABEGLİKLER

Atabeglik devletleri, Selçuklular döneminin siyasi mirası olarak ortaya çıkan devletlerdir. Adını Selçuklular zamanında bir unvan ve memuriyet olarak ihdas edilen *atabeg*ten alır. Atabeg,^[1] sultanın çocuklarına devlet hayatının esaslarını öğretmek için gelecekte saltanata hazırlayan mürebbi konumundaki komutandır.^[2] Atabegin görevi, sıradan bir öğretmenden farklı olup, son derece önemli bir işleve sahiptir. Şehzâde ile birlikte özellikle uç bölgelerinde vâililik statüsüyle bir eyâletin sorumluluğunu üstlenen atabeg, sultanın en çok güvendiği komutanlar (ümerâ) arasından seçilirdi^[3] ve bu özellikte bir komutanın (Emîr) ya Oğuzlara mensup bir bey veya yine sadakatinden emin olunan köle (gulâm/memlûk) kökenli bir Türk subay olmasına dikkat edilirdi.^[4] Atabeg, melik adını alan şehzâde ile sadece eğitim ilişkisi kurmaz, aynı zamanda sultanın ölmesi halinde şehzâdenin anası olan hatun ile de evlenir ve hatta kendi kızını da şehzâde ile evlendirir, bu suretle sıhri bir ilişki de kurardı.^[5] Bu hususiyeti ona ileride kendi hâkimiyetini doğuracak biçimde şehzâde ve devlet mekanizması üzerinde sıra dışı bir güç ve etkin olma imkânı vermiştir. Selçuklu devlet anlayışına uygun olarak özellikle hudud yörelerinde

[1] Atabeg kelimesi, *ata* ve *beg* (bey) kelimelerinden türemiş Türkçe bir sözcüktür. Unvan olarak ilk defa Nizâmülmülk'e verilmiştir. Kalkaşandî'ye göre atabek sözcüğü, "Komutan Baba", "Baba Komutan", "Komutanlar Babası" anlamlarına gelir. Bkz., Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, Kahire 1963, s. 18; M. Fuad Köprülü, "Ata", *IA*, I, İstanbul 1993, s. 712; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s. 47; Coşkun AlpTekin, "Atabeg", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38.

[2] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 47, 61.

[3] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 47, 79, 118.

[4] Köprülü, "Ata", *IA*, I, s. 712.

[5] AlpTekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 39.

bulunan melikler de kendi çocuklarına atabeg tayin edebilirlerdi. Mesela Suriye meliki Tâcüddevle Tutuş, oğulları Dukak ile Rıdvan'a birer atabeg tayin etmişti.^[6] Atabeglerin, şehzâde hocalığı görevinden yararlanarak, şartların doğurduğu imkânlarla devlet kurmaları, Selçuklu dönemine has bir durumdur. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflayıp dağılma sürecine girdiği ve diğer meliklik ve tâbi devletlerin ortaya çıktığı dönemde bilhassa uç yörelerinde ikâmet eden atabeglik unvanına sahip komutanların, idaresinden ve güvenliğinden sorumlu bulundukları eyâletleri ve memleketleri kendi adlarına yönetmeye başlamaları, söz konusu atabeglik devletlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlar, umumiyetle kurucusunun adıyla anılan birer hanedana dönüşmüştür. Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin tipik özelliklerini yansıtan bu siyasî yapılar, uygulamada Selçuklu devlet teşkilatını benimsemişlerdir. Bu şekilde, atabeglere ait yirmiden fazla küçük devletin kurulduğu kaydedilir.^[7] Selçuklu dönemi içinde mevzu bahis edilebilecek olan atabeglik devletleri şunlardır: Dimaşk Atabeğliği-Tuğteginliler; Musul Atabeğliği-Zengiler;^[8] Azerbaycan Atabeğliği-İldenizliler; Fars Atabeğliği-Salgurlular. Bu devletlerin başında bulunan yöneticilerin atabeg unvanı taşıması, her birinin şehzâde eğitiminden sorumlu oldukları anlamına gelmemektedir. Genellikle atabegliğin kurucusu olan şahıs gerçekatabeg olup bir veya birden fazla şehzâdenin eğitiminden sorumludur. Evlatları ise atabeg ismini sadece bir unvan olarak taşımışlardır.

A. DİMAŞK ATABEĞLİĞİ/ TUĞTEGINLİLER (BÖRİLER) (497-549/1104-1154)

Türk tarihinde ilk atabeglik devleti olan Suriye'deki Dimaşk Atabeğliği, kurucusuna nispetle Tuğteginliler veya Tuğtegin'in oğlu Börî'ye nispetle Böriler^[9] adıyla da bilinir ve 1104 yılında Dimaşk (Şam)'ta kurulmuştur. Dimaşk Atabeğliği'nin kurucusu olan Zahîreddin Tuğtegin, Alparslan'ın oğlu ve Suriye Meliki olan Tâcüddevle Tutuş'un komutanlarından biri olarak atabeglik görevine 486/1094 yılında getirilmiştir.^[10]

[6] Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 38.

[7] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 47.

[8] Zengiler adı kimi yazarlara göre nispet çoğulu olarak problemli görüldüğünden, yerine Zengililer şeklinde bir ad benimsenmiştir. Ancak, çoğul nispet ekleriyle anılan diğer hanedan adları sessiz bir harf ile biterken (Mesela Tuğtegin, İldeniz, Salgur, Osman, Selçuk vb.) Zengî, sesli bir harf ile bitmektedir. İsim sonundaki sesli i harfî, Arapça'dan uyarlanan nispet harfî olarak görünmektedir. Muhtemelen bu hususiyeti münâsebeti ile Köprülü'nün İslâm Ansiklopedisi'nde benimsediği usul, "Zengiler" şeklinde bir yazımı ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bu incelemede de hem Zengî kelimesinin hem de Börî kelimesinin nispet çoğulu Zengiler ve Böriler olarak tatbik edilmiştir.

[9] Gülay Ögün Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 349.

[10] Ali Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, İstanbul 1993, s. 44; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 347-348.

Tutuş, Melikşah'ın ölümünden sonra baş gösteren taht mücadeleleri sırasında, Diyarbakır'da iken Tuğtegin'i oğlu Dukak'ın atabegi olarak tayin etmiş ve onu Diyâr-ı Bekr (Diyarbakır) ve Meyyâfârkîn (Silvan) vâililiğine atamıştı.^[11] Tutuş, saltanat mücadelesine girerken büyük oğlu Rıdvan'ı da Haleb'de bırakmış ve kendisinden sonra yerine geçirilmesi için komutanlarından bağlılık yemini almıştı.^[12] Tutuş'un, amcası Büyük Selçuklu Sultanı Berkıyruk'a karşı giriştiği ve hayatını kaybettiği Rey'deki savaşta Tuğtegin de aralarında bulunmak üzere birçok komutanı esir düşünce, yanında bulunan oğlu Dukak, Aytegin el-Halebî adlı komutanın yardımı ile savaş meydanından kaçmaya muvaffak oldu (17 Safer 488/26 Şubat 1095).^[13] Haleb'e gelen Dukak, ağabeyi Rıdvan tarafından gözaltına alındı. Ancak Dimaşk nâibi Emîr Savtegin'in daveti üzerine, Rıdvan'ın Diyarbakır seferinde bulunmasından yararlanarak gizlice Haleb'ten ayrıldı ve Dimaşk'a geldi. Savtegin, Dukak'ı babasının yerine geçirerek melik ilân etti. Böylece Suriye'de Tutuş'un ölümünden sonra Haleb ve Dimaşk'ta iki Meliklik kuruldu (488/1095).^[14] Öte yandan Büyük Selçuklu Sultanı'na esir düşen Tuğtegin ve diğer emîrlere, Haleb'de Tutuş'un tutsak olarak tuttuğu Selçuklu komutanlarının saliverilmesi karşılığında serbest bırakıldılar.^[15] Dimaşk'a gelen Tuğtegin, Dukak'ın atabegliğine devam etti ve ordu komutanlığına getirildi. Ümera ve şehir halkı tarafından sevilen bir kimse olan Tuğtegin, Dukak ile anlaşarak Savtegin'i ortadan kaldırdı. Ayrıca Dukak'ın annesi Safvetülmülk Hatun ile de evlendi (488/1095).^[16] Halka karşı iyi muamelesi nedeniyle Dukak onu devlet işlerinde serbest bıraktı.^[17]

- [11] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarih Haleb*, neşr., Sami Dahhan, II, Dimaşk 1951, s. 120; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 5, 6; Coşkun Alptekin, Musul Atabegliği (Zengiler), *DGBİT*, VII, İstanbul 1988, s. 471; Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Târih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H.436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler*, XXIX, Sayı:33, (2008), s. 22; Ali Sevim, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Ankara 2014, s. 75; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348.
- [12] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, Türkçe çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 208; Ali Sevim-Erdoğan Mercil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 407.
- [13] Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 6, 7; Sevim-Mercil, *Selçuklu Devletleri*, s. 406.
- [14] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, s. 209-210; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 120-121; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârikî*, (Mervanoğulları Kısımı), neşr., B. Abdullatif Avad, Beyrut 1974, s. 245; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 8; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 471; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 75; Sevim-Mercil, *Selçuklu Devletleri*, s. 406.
- [15] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dimaşk*, Kahire (t.s., Leyden 1907 H. F. Amedroz neşri tıpkıbasımı), s. 130; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 122; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 76.
- [16] İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî Mülûk Misr ve'l-Kâhire*, V, neşr., M. H. Şemseddin, Beyrut 1992, s. 186.
- [17] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, s. 210; Azimî, *Tarih*, s. 29, 30; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârikî*, s. 245; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 8; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 471-472; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Eserinde Selçuklular" *Belgeler*, s. 22; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44; Sevim-Mercil, *Selçuklu Devletleri*, s. 407-408.

Tuğtegin, Dukak'ın on yıl süren melikliği zamanında onun hizmetinde yer almıştır. Nihayet Dukak 12 Ramazan 497/8 Haziran 1104 tarihinde vefat^[18] edince, Tuğtegin önce Dukak'ın vasiyeti gereğince bir buçuk yaşındaki oğlu Tutuş'u meliklik makamına getirdi ve adına hutbe okuttu.^[19] Kendisi de çocuğun atabegi olarak devlet idaresini elinde tutmaya devam etti. Ancak üç ay sonra, Tâcüddevle Tutuş'un oğullarından Baalbek Kalesi'nde göz hapsinde tutulan Ertaş'ı (veya Bektaş) çağırarak onu Dimaşk Meliki ilân etti (24 Zilhicce 497/17 Eylül 1104). Ancak Ertaş, kendisine suikast düzenleneceği endişesiyle bir ay sonra gizlice Dimaşk'tan ayrıldı (Safer 498/Ekim 1104).^[20] Öte yandan küçük çocuğun da bu sıralarda ölmesi üzerine Dimaşk'ta Selçuklu hanedanından tahta geçecek kimse kalmadığından idareyi tek başına ele alan Tuğtegin, kendi adıyla anılacak olan atabegliği kurmuş oldu.^[21]

Tuğtegin, Dimaşk'ta bütün idareyi tek başına eline alırsa da hal-etmesi gereken başka meseleler vardı. Nitekim öncelikle Dimaşk hâkimiyetinin Selçuklu Sultanı tarafından onaylanması gerekiyordu. Ayrıca Dimaşk'ın yanı başında kurulan Kudüs Haçlı Krallığı, genç atabegliğin geleceği açısından tehlike oluşturmuyordu. Üstelik kendisine karşı muhalif olan ümeranın da bertaraf edilmesi veya itâati gerekliydi. Ancak Tuğtegin, bunlardan evvel muzdarib olduğu hastalığın şiddetini artırması yüzünden iktidâr bir yana, bütün hayatını kaybetmekle karşı karşıya kaldı. Hısnıkeyfâ hâkimi Artukoğlu Sökmen'e bir mektup yazan Tuğtegin, ölmek üzere olduğunu, kenti koruyacak kimse bulunmadığını ve Haçlılar'ın eline geçmesinden endişe ettiğini belirterek Dimaşk'ı savunmak üzere onu yanına çağırdı. Dimaşk'a hareket eden Sökmen, Karyeteyn'de difteri/boğmaca yüzünden ölünce bu vasiyet gerçekleşmedi (Safer 498/Ekim 1104).^[22]

Dimaşk Atabegliği daha kurulmadan evvel I. Haçlı Seferi neticesinde Urfa ve Antakya'da Haçlı kontlukları kurulmuş, Kudüs'te ise bir Haçlı Krallığı ortaya çıkmıştı. Haçlılar'ın varlığı, Suriye'de kurulan bütün Selçuklu

- [18] Azimî, *Tarih*, s. 34; İbnü'l-Ezrak'a göre vefatı 498 yılındadır, bkz., *Tarihu'l-Fârikî*, s. 271; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 150; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 9; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, s. 186;
- [19] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 304; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 20; Sevim, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 472; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 257; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 105; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348.
- [20] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 305 (Bu eserde Ertaş, "Bektaş" adıyla kaydedilmiştir); Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 22-23, 63; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 472; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 260; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi'nin Eserinde Selçuklular" *Belgeler*, s. 32.
- [21] İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârikî*, s. 271; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 260; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 417; Tournau, "Bûrids", *Eİ2*, I, s. 1332; Elisséeff, "Dimashk", *Eİ2*, II, s. 282; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348.
- [22] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 315-316; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 81; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi'nin Eserinde Selçuklular" *Belgeler*, s. 33.

Melikliklerinin uğraştıkları ve mücadele ettikleri asıl mesele olmuştur. Bu mücadelede kimi zaman Fâtımî Halifeliği ile işbirliği de yapılmıştır. Tuğtegin, Dımaşk'ın hâkimiyetini eline aldığı anda kendini Haçlılar'la mücadele içerisinde buldu. Tuğtegin'in kendi hâkimiyet devrinde Haçlılar'a karşı ilk ciddi harekâtı, 1105 yılında Mısır Fâtımî Halifeliği'nin yardım çağrısı neticesinde olmuştur. Tuğtegin, Fâtımîler'e yardım

Resim 41:
Baalbek Kalesi

[https://goo.gl/nb)XCB]

göndermeden evvel, kendisine karşı isyan hareketlerinde bulunan Hâdim Gümüştegin et-Tâcî'nin elindeki Baalbek Kalesi'ne bir tedip hareketinde bulundu. Sonra da Hıms üzerinden Refeniyye Kalesi'ne yürüyerek burayı yerle bir etti (Şaban 498/Nisan 1105).^[23] Bir süre önce Dımaşk'ı terk ederek Baalbek ve Busra'daki komutanlardan destek alan Ertaş da Kudüs Kralı ile ittifak yaparak Dımaşk'a yürümeye hazırlanmıştı. Emîr Sabar komutasında 1300 kişilik bir Dımaşk birliği Fâtımî ordusuyla birleşti. 14 Zilhicce 498/27 Ağustos 1105 tarihinde Remle'de yapılan ve Kudüs Kralı Baudouin'in komuta ettiği savaş Haçlılar lehine neticelendiyse de Busra da Dımaşk Atabegliği'ne geçti.^[24] Ayrıca aynı yılın sonuna doğru Tuğtegin bir yağma seferi sırasında Haçlılar tarafından inşâ edilmiş olan 'Al'âl (Âl) Kalesi'ni ele geçirip yıktırdı, kaledeki 200 Haçlı askeri tutsak alındı (14 Rebiyü'lâhîr 499/24 Aralık 1105).^[25] Haçlılar'ın sahillerde ve Suriye topraklarında ilerleyerek yeni kaleler inşâ etmeleri ve Müslümanların zararına olmak üzere güç kazanmaları bölgedeki Emîrlikleri Selçuklu Sultanı'ndan yardım istemeye zorladı. Trablus Hâkimi Fahrülmülk b. Ammâr ile Dımaşk Atabegi Tuğtegin anlaşarak Muhammed Tapar'dan yardım istediler (500/1106-1107).^[26] Sultan da Haçlılar'a karşı cihad için gereken yardımı yapacağını bildirdi. İlk

[23] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 148; Azimî, *Tarih*, s. 35; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayân*, VIII/1, neşr., Dâiretu'l-Maarifi'l-Osmâniyye Haydarâbâd 1370/1951, s. 13; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Türkçe çev., F. İşıltan, Ankara 2008, s. 52; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Eserinde Selçuklular" *Belgeler*, s. 34; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44.

[24] Azimî, *Tarih*, s. 35; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Eserinde Selçuklular" *Belgeler*, s. 34-35; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, s. 328; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 73-74; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 30-31; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 227; Bezer, "Tuğtegin", *İA*, XLI, s. 348.

[25] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 149; Azimî, *Tarih*, s. 35; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 16; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeyl Târîh-i Dımaşk Adlı Eseri", *Belgeler*, s. 35; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 31-32; Alptekin, "Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 473; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 227.

[26] Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 93.

olarak Çavlı Sakavu komutasında bir birlik hazırlanmasını istedi. Bu birlikte Seyfûddeve Sadaka b. Mezyed, Necmeddin İlgazi b. Artuk ile Musul Vâlisi Çökürmüş de yer alacaktı. Ancak ordu komutanları kendi aralarında anlaşmazlığa düştüklerinden istenen sonuç hâsıl olmadı.^[27] Sultanı ikna etmek üzere ertesi yıl İbn Ammâr, Tuğtegin'in oğlu Börü ile 1108 yılında Bağdat'ı bir ay süren bir ziyârette bulundu (8 Ramazan 501/21 Nisan 1108).^[28]

1107 yılında Türkmen Emîri Sabar^[29] komutasındaki bir Dımaşk kuvveti Vadi Musa (Petra)'da Haçlılar'ın baskınına maruz kalarak mağlup oldu ve Dımaşk'ın güney havalisinin güvenliği tehlikeye girdi.^[30] Ertesi yıl Tuğtegin Taberiyye'deki Haçlılar üzerine yürüdü. Kudüs Kralı Baudouin'in yeğeni Gervaise adlı şövalyenin komuta ettiği Haçlı birliklerine karşı Taberiyye yakınlarında yapılan savaşı Dımaşk Atabeğliği kuvvetleri kazandı. Tutsak edilen Gervaise, Müslüman olmayı reddedince ve kurtuluş fidyesi ödenmeyince öldürüldü. Geri kalan esirler Halife'ye ve Sultan'a hediye olarak gönderildiler (501/1108).^[31] Bu durum, bir süre sonra Kudüs Haçlı Kralı'nın Tuğtegin'e barış antlaşması teklif etmesine yol açtı. İki taraf arasında imzalan antlaşma barışı olduğu kadar kervan yolu ve ticarî güvenliği de garanti altına alıyordu (1109).^[32] Öte yandan Trablus Kadısı İbn Ammâr'ın, Selçuklu Sultanı nezdinde yaptığı girişim, hemen hiçbir sonuç vermemiş gibiydi. Zira Trablus, 1109 yazında Haçlılar'ın eline geçti (Zilhicce 502).^[33] Emân ile teslim olanlar canlarını kurtararak Dımaşk'a sığındılar.^[34]

[27] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 156; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 345; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi'nin Eserinde Selçuklular", *Belgeler*, s. 41.

[28] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 156, 161; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 362-363; Azimî, *Tarih*, s. 36; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 52; Stevenson, *The Crusaders*, s. 87; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 64; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 475; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi'nin Eserinde Selçuklular", *Belgeler*, s. 40; Özaydın, *Tapar Devri*, s. 96.

[29] İsim, İbnü'l-Kalânîsi'de "İsfahbud et-Türkman" şeklinde, bkz., *Zeyl*, s. 158-159; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi'nin Eserinde Selçuklular", *Belgeler*, s. 42; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 33, 84; İbnü'l-Esir'de "İsfahbud Sabâve" şeklindedir, bkz., *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 364.

[30] Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi'nin Eserinde Selçuklular", *Belgeler*, s. 42; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 33-34.

[31] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 161; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 373-374; Azimî, *Tarih*, s. 36; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 25; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 79; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 33-34; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 474; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348.

[32] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 164; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 374; Sibt, antlaşmanın 503/1109-1110 yılında imzalandığını kaydeder. Bkz., *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 31; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 79; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 35; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 474; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 45; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348.

[33] İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Muntazam fi Tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, IX, Haydarabâd-Dekken 1359, s. 163; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 27; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 57; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 37; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348.

[34] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 381.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, 503/1109-1110 yılında cihat ilân ederek Musul vâlisî^[35] Mevdûd'u ordunun başına getirdi. Tuğtegin'den de yardım istedi (Cemâziyülevvel 503/Aralık 1109).^[36] 2 Şevval 503/24 Nisan 1110'da Urfa Haçlı Kontluğu'nu kuşatan^[37] bu orduya katılmak üzere Tuğtegin de harekete geçti. Rakka'ya gelerek kuşatma hakkından gözlem yapan Atabeg, kuşatmanın başarısız olması üzerine Dimaşk'a döndü.^[38] Selçuklu ordusunun ertesi yıl toplanarak Suriye'de Haçlılar üzerine yürümesi için, Suriye'den gelen bazı insanların Bağdat'da Sultan camisinde minberi kırıp hatibe engel olarak Haçlılar'ın işgallerine karşı vurdumduymazlıktan şikâyet etmelerinin tesiri olmuştur.^[39] Sultan'ın talimatıyla yardıma karar verilmiş ancak komutanlar arasındaki anlaşmazlık ve hastalıklar yüzünden askerî sefer başarısız olmuştur.^[40] Tuğtegin, yeni bir sefer için Mevdûd'dan yardım istedi. Ayrıca Haleb Meliki Rıdvan'dan da adına hutbe okutma vaadiyle yardım talebinde bulundu.^[41] Tuğtegin'in Dimaşk askerleriyle yer aldığı Mevdûd'un komutasındaki Selçuklu kuvvetleri, Taberiyye yakınlarında Haçlılar'a karşı önemli bir zafer kazandılar (11 Muharrem 507/28 Haziran 1113).^[42] Ancak Rıdvan yüz atlı gönderdiğinden Tuğtegin onun adına okutulan hutbeye son verdi (Rebiülevvel 507/Ağustos 1113).^[43] Öte yandan Tuğtegin ile birlikte Cuma namazı için Dimaşk'a gelen Mevdûd, camiden çıkarken bir Batınî tarafından öldürüldü (Rebiülâhîr 507/Ekim 1113).^[44] Suikastin Tuğtegin tarafından

[35] İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârikî*, s. 275.

[36] Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 31.

[37] İbnü'l-Esîr'e göre Urfa kuşatması hem 505/1111-1112, hem de Muharrem 506/Haziran-Temmuz 1112 yılında gerçekleşmiştir, bkz., *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 388, 393; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 154; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 110; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 95; Stevenson, *The Crusaders*, s. 88.

[38] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 169-170; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 45; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 476-477; Erdoğan Mercil *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 227; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348; Özaydın, *Tapar Devri*, s. 106.

[39] Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 34.

[40] Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 115.

[41] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 163-164; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 49, 69; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 118-119.

[42] Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 205-207; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 395; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 45; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 118; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 104; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 478; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 48; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 49; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348; Özaydın, *Tapar Devri*, s. 121.

[43] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 164; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348; Özaydın, *Tapar Devri*, s. 122.

[44] Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 209; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 396; Azimî, *Tarih*, s. 38; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârikî*, s. 280; Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (G. Barhebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Ankara 1987, s.

planlandığı iddiası ortaya atıldı.^[45] Ayrıca Rıdvan da bu sıralarda vefat etti (28 Cemaziyü'lâhîr 507/10 Aralık 1113).^[46] Yerine geçen oğlu Alparslan, Tuğtegin'in himayesine sığındı.^[47] Tuğtegin, Alparslan adına Dımaşk'ta hutbe okutup para bastırdı.^[48] Mevdûd'un yerine Aksungur el-Porsukî Musul vâlisi tayin edildi ve Haçlılar'la mücadele edecek ordunun başına getirildi (508/1114).^[49] Ancak Mardin Artuklu Hâkimi İlgazi, Haleb'i Rıdvan'ın oğlu Alparslan adına elinde tutan Emîr Lü'lü ve Atabeg Tugtekin, Emîr Porsukî'ye destek vermediler. Aralarında baş gösteren anlaşmazlık, çatışmaya dönüştü ve sonunda Tuğtegin ve diğer Emîrler, Selçuklu ordusuna karşı Haçlılar'la ittifak anlaşması dahi yaptılar. Bunda Tuğtegin'in Mevdûd'un ölümünden sorumlu tutulduğu için Sultan Tapar'dan korkması da etkili olmuştu.^[50] Bu Selçuklu Sultanı tarafından tasvip edilecek bir durum değildi. Selçuklu ordusu asi ümera üzerine yürüdü. Haleb takviye aldığından buraya giremediyse de Dımaşk'a bağlı Hama ile Refeniyye Kalesi'ni ele geçirdi. Antakya civarında toplanan Haçlı ordusuyla hareket eden Tuğtegin, İlgazi ve Haleb kuvvetleri karşısında Selçuklu ordusu saşmayı göze alamadı ve geri çekildi (509/1115).^[51]

Tuğtegin, kendisini affettirmek ve elinde tuttuğu Dımaşk'ın resmi hâkimiyetini temin etmek maksadıyla 1116 yılı Nisan-Mayıs aylarında (Zil-kade 509-1 Muharrem 510) Sultan Muhammed Tapar'ı Bağdat'da ziyaret etti. Bu ziyâret sırasında Sultan ona hilatler takdim ederek Suriye vâililiğinin menşûrünü verdi.^[52] Böylece Atabeg'in Suriye'deki hâkimiyeti meşru-

352; İbnü'l-Cevzî, Mevdûd'un ölümünü 505 yılı içinde gösterir, bkz., *el-Muntazam*, IX, s. 167; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 45, 50-51; Anonymous Syriac Chronicle, s. 86; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, s. 203; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 104; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 45; Tourneau, "Bûrids", *EtZ*, I, s. 1332; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 68; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 228; Özeydin, *Tapar Devri*, s. 124.

[45] Özeydin, *Tapar Devri*, s. 125-136.

[46] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 397; Azimî, *Tarih*, s. 38; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 164; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 45, 46; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 105; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 45; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 119; Stevenson, *The Crusaders*, s. 97.

[47] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 169; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 47.

[48] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 169; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 121.

[49] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 399; Anonymous Syriac Chronicle, s. 86; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 106; Stevenson, *The Crusaders*, s. 97.

[50] Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 400; Özeydin, *Tapar Devri*, s. 129; Stevenson, *The Crusaders*, s. 97.

[51] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 405-406; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 257-258; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 174-175; Stevenson, *The Crusaders*, s. 98-99; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 480; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 74; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 46; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348; Özeydin, *Tapar Devri*, s. 131-132.

[52] Muharrem 510/Mayıs-Haziran 1116 tarihli bu menşûr için bkz., İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 193-197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 408, 410; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 481; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 76;

iyet kazanmış oldu. Bundan sonra Atabeg Tuğtegin ile Aksungur el-Porsukî Dimaşk'ta kuvvetlerini birleştirerek Trablus Kontu Pons üzerine yürüyerek mağlup ettiler (510/1116).^[53] Tuğtegin, Haleb'i elde eden Artukoğlu İlgazi'nin yanı sıra Bitlis ve Erzen Hâkimi Togan Arslan ile birlikte Haleb yöresindeki İmm, Zerdana ve Esârib kalelerini Haçlılardan temizlediler (Rebiülevvel 513/Haziran-Temmuz 1119).^[54] Bir yıl sonra Kudüs Kralı II. Baudouin, Urfa Kontu Joscelin'le birlikte Tell Dânis'te İlgazi'yi sıkıştırıp üzerine yürüdüğünde Tuğtegin Dimaşk askerleriyle İlgazi'nin yanında yer aldı ve sonuçta Haçlıları geri çekilmeye zorladılar (514/1120).^[55] Öte yandan Fâtımîler'in kontrolündeki Sur kenti Haçlılar tarafından kuşatıldı. Fâtımî Halifesi de Sur'un savunması için Tuğtegin'den yardım istedi hatta Sur'un vâililiğini Tuğtegin'e verdiğini bildiren bir menşûr gönderdi. Tuğtegin, kentin savunması için gerekli tertibatı aldıysa da Haçlılar'ın eline geçmesine mani olamadı ve kent bir antlaşma ile Haçlılar'a bırakıldı (23 Cemaziyülevvel 518/8 Temmuz 1224).^[56]

İlgazi'nin ölümünden sonra 1125 yılı başlarında Haleb'i ele geçiren Aksungur el-Porsukî,^[57] Suriye'de Haçlılar'a karşı girişeceği savaşta Tuğtegin'den yardım istedi. Azaz civarında Kudüs Kralı'nın komutasındaki Haçlı askerleri ile Türk ordusu karşı karşıya geldiler. İki tarafın da kayıplar verdiği çarpışmada Türk tarafının kayıpları daha çoktu. Selçuklular'ın aldıkları yerleri ve tutsakları iade etmesi şartıyla bir antlaşma yapıldı ve savaş sona erdi (Mayıs 1125).^[58] Musul'a dönen Aksungur el-Porsukî, 25

Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 46; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348; Özeydin, *Tapar Devri*, s. 136-137; Stevenson, *The Crusaders*, s. 101.

[53] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 197; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 63; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 50-51; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 482; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 46; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 348; Stevenson, *The Crusaders*, s. 101.

[54] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 440; Azimî, *Tarih*, s. 42; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 191; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 126-127; Stevenson, *The Crusaders*, s. 105; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 46; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 136; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 55; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 483; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 228; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 349.

[55] Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 131; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 484; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 57; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 46; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 141.

[56] Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 266; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 491; Azimî, *Tarih*, s. 47; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 113; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 140; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 483; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 59; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 46; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 228; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 52; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 349.

[57] Azimî *Tarihi*, s. 48; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 281; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 113.

[58] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 497; Azimî, *Tarih*, s. 48; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 282-284; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 216;

Kasım 1126 Cuma günü (8 Zilkade 520) Batınîler (İsmailîler) tarafından öldürüldü.^[59]

Atabeg Tuğtegin, Haçlılar'la mücadele için Batınîlerle de işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Bu işbirliği için onun 1126 yılında Banyas Kalesi'ni başında Behram adında bir reisleri olan Batınîlere verdiği anlaşılmaktadır.^[60]

1127 yılının Ocak ayında (Zilhicce sonu, 520) Dımaşk üzerine harekete geçen Haçlılar, Merc es-Suffar yakınlarında Dımaşk kuvvetleriyle karşı karşıya geldiler. Tuğtegin, Diyâr-ı Bekr ve komşu yörelerdeki Türkmenler'den yardım istedi. Oğlu Börü'yü Dımaşk'ta bırakarak İl. Baudouin komutasındaki Haçlılar üzerine yürüdü. Yapılan çarpışmada karşılıklı kayıplar yaşandı.^[61] Bütün ömrü neredeyse Haçlılar'la mücadele içinde geçmiş olan Atabeg Zahîreddin Tuğtegin, yirmi üç yıl hüküm sürdükten sonra 8 Safer 522/12 Şubat 1128 tarihinde öldü. Yerine vasiyeti üzerine oğlu Tâcûlmülûk Börü geçti.^[62]

Börü'nün beş yıl süren hâkimiyet dönemi (1128-1132), Haçlılar, Musul Atabegi Zengî ve Bâtınîlerle (İsmailîler) mücadele içinde geçmiştir. 1129 yılında Dımaşk'ın Haçlılar'a teslim edilme plânı ortaya çıkan ve şehirde baş gösteren isyan ve karışıklıkların müsebbibi olan Batınîler, Börü'nün şiddetli takibatına maruz kaldılar. Başta vezir el-Mezdegânî olmak üzere, kentte bulunan Bâtınîlerden binlercesi bu meselede mesul sayılarak idam edildi (Ramazan 523/Eylül 1129).^[63] Ardından Haçlılar'ın

Alptekin, "Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 485; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 61; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 46; Sevim, *Züddetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 177; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 228; Demîrkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 65; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 349.

[59] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 214; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 501; Azimî, *Tarih*, s. 50; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârîkin ve Âmid Tarihi* (Artuklular Kısım), Çev., A. Savran, Erzurum 1992, s. 41; İbnü'l-Adîm, *Züddetü'l-Haleb*, II, s. 234; Sevim, *Biyyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 133; Sevim, *Züddetü'l-Haleb'de Selçuklular*, s. 180.

[60] *Anonymous Syriac Chronicle*, s. 98-99; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 79.

[61] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 213; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 505; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 116; Alptekin, "Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 486; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 62; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 228.

[62] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 218-219, 220; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 515-516; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârîkin ve Âmid*, s. 43; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 287; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 127-128; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, s. 227; Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 46; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 228; Alptekin, "Böri", *DİA*, VI, s. 326; Demîrkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 88; Tourneau, "Bûrids", *EI2*, I, s. 1332; Elisséeff, "Dimashk", *EI2*, II, s. 282; Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, s. 349.

[63] İbnü'l-Esir'e göre öldürülenlerin sayısı altı bindir, bkz., *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 519; Azimî, *Tarih*, s. 53; Sibt, 10 000 kişi olduğunu söyler. Bkz., *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 130; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, 228, s. 243; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 147; Alptekin, "Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 489; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 96; Alptekin, "Böri", *DİA*, VI, s. 326; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 229; Sobernheim, M. "Böri", *İA*, II, s. 740; Demîrkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 91; Elisséeff, "Dimashk", *EI2*, II, s. 282; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 349.

Dımaşk kuşatmasını savuşturan^[64] Börü, cihat için yardıma gönderdiği oğlu Sevinç'i Haleb'te tutsak eden Zengî'ye Hama gibi önemli bir kenti kaptırmıştır (18 Şevval 524/24 Eylül 1130).^[65] Börü, oğlu Sevinç'i, Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billâh ile anlaşmazlığa düşerek Suriye'ye gelen Hille Arap Emîri Dübeys b. Mezyed'i ele geçirip Zengî'ye teslim etmek suretiyle kurtarmıştır (Zilkade 525/Ekim 1131).^[66] Aynı yıl içerisinde, kendilerine yapılan katliamı unutmayan Bâtınîler, Börü'nün muhafız birliği içine sızarak onu hançerlemeyi başardılar (Cemaziyüahir 525/Mayıs 1131).^[67] Börü, aldığı yaraya rağmen bir yıl kadar daha yaşamıştır. Bu zaman zarfında oğlu İsmâil'i veliahd ilân etmiş ve kendisi de 6 Haziran 1132 (21 Receb 526)'de ölmüştür.^[68] Börü'den sonra Dımaşk Atabegliği'nin başına oğulları ve torunları geçmiştir. Bu yüzden Atabegliğin adı, tarih sahnesinde Börîler olarak da anılır.^[69]

Börü'den sonra vasiyeti doğrultusunda tahta geçen oğlu Şemsül-mülûk İsmâil^[70] (1132-1135), 1126 yılında dedesi Tuğtegin tarafından Bâtınîler'e verilen sonra da Haçlılar'ın eline geçen Banyas'ı (Aralık 1132).^[71] ardından da Hama'yı İmâdeddin Zengî'nin nâiplerinden (Ağustos 1133)^[72]

- [64] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 521; Azimî, *Tarih*, s. 53; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 130-131; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 148; Alptekin, "Börü", *DİA*, VI, s. 326; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 91.
- [65] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 228; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 520-521; Azimî, *Tarih*, s. 54; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 245-246; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 50; Alptekin, "Zengî" *İA*, XIII, s. 527; Alptekin, "Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 491; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 90; Alptekin, "Börü", *DİA*, VI, s. 326; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 97; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 349; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 349.
- [66] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 231; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 527; İbnü'l-Esir, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 46; Azimî, *Tarih*, s. 55; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 20; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 135; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 248-249; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 144-145, 153; Alptekin, "Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 492-493; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 92; Alptekin, "Börü", *DİA*, VI, s. 326-327; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 172.
- [67] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 230; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 529; Azimî, *Tarih*, s. 55; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 136; Sobernheim, M. "Börü", *İA*, II, s. 740; Tournau, "Bürîds", *Eİ2*, I, s. 1332; Elisséeff, "Dimashk", *Eİ2*, II, s. 282.
- [68] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 233; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 535-536; Azimî, *Tarih*, s. 56; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 143; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, s. 243; Alptekin, "Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 493; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 97; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 229; Tournau, "Bürîds", *Eİ2*, I, s. 1332; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 349.
- [69] Sobernheim, M. "Börü", *İA*, II, s. 740; Alptekin, "Börü", *DİA*, VI, s. 326.
- [70] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 234; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 536; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 143.
- [71] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 539; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 145; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 229; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 349.
- [72] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 18-19; Azimî, *Tarih*, s. 57; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 145; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 229; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 349.

geri aldıysa da kendi adamları tarafından düzenlenen komplo yüzünden Dimaşk'ı teslim etmek üzere Zengî'yi davet^[73] edince, Atabeglik ileri gelenleri ve annesi Safvetülmülk Zümürür Hatun'un tepkisine maruz kaldı. Bunda, işlediği haksız cinayetler ile kardeşi Sevim'i zindanda açlıktan ölüme terk etmesi de rol oynadı.^[74] Çok geçmeden de ümera ve annesinin muhafızları tarafından öldürüldü (14 Rebiülâhîr 529/1 Şubat 1135). Yerine kardeşi Şihâbeddin Mahmûd geçirildi.^[75]

Şihâbeddin Mahmûd (1135-1139) tahta oturduktan iki hafta sonra Musul Atabegi İmâdeddin Zengî'nin Dimaşk önlerine gelerek kenti kuşattığını gördü.^[76] Zengî, İsmâil'in daveti üzerine şehrin kendisine teslim edilmesini istiyordu. Savunma tertibatı ve araya Halife'nin de girmesiyle Şihâbeddin Mahmûd'un, Zengî'nin atabegliğini yaptığı Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un oğlu Alparslan adına hutbe okutmaya razı olması üzerine kuşatma kaldırıldı (28 Cemaziyülevvel 529/15 Mart 1135).^[77] Bu arada Dimaşk'ın savunmasında önemli rol oynayan Emîr Muînüddin Üner atabek sıfatıyla önce nâib (1135),^[78] sonra da ordu komutanı (sipehsâlâr) oldu (1138).^[79]

Şihâbeddin Mahmûd, Zengî'nin Suriye'de İslâm birliğini kurma düşüncesinde olduğunu biliyordu. En iyi yol, onunla dostane münâsebetlerin geliştirilmesiydi. Bu bakımdan annesi Safvetülmülk Zümürür Hatun'un Zengî ile evliliğine olumlu baktı.^[80] Düğün, çeyiz olarak verilen Hıms'ta, Abbâsî Halifesi el-Muktefî'nin, Selçuklu Sultanı'nın, Mısır Fâtımî Halifesi'nin ve Bizans İmparatoru'nun elçilerinin de hazır bulunduğu bir merasimle gerçekleştirildi (19 Ramazan 532/31 Mayıs 1138). Ayrıca kendisi de Zengî'nin kızı ile evlendi ve gelinin çeyizi olarak Barin Kalesi'ni

[73] Tourneau, "Bûrîds", *Eİ2*, I, s. 1332.

[74] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 20; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 148; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 53.

[75] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 246-247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 29-30; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 256-257; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 138-139; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 495; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 107, 108; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 230; Tourneau, "Bûrîds", *Eİ2*, I, s. 1332; Bezer, "Tuğtekinliler", *DİA*, XLI, s. 349.

[76] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 54.

[77] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 247-248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 30-31; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 258; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 54; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 496-487; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 108-109; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 230; Bezer, "Tuğtekinliler", *DİA*, XLI, s. 349.

[78] Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 497; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 110.

[79] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 264; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 164; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 498.

[80] İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârikî*, s. 67; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 165; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 185; Bezer, "Tuğtekinliler", *DİA*, XLI, s. 350.

aldı.^[81] Ne varki 23 Haziran 1139 günü Ermeni asıllı hizmetçileri tarafından yatağında öldürüldü (23 Şevval 533).^[82] Yerine kardeşi Baalbek vâlisi olan Cemâleddin Muhammed getirildi.^[83]

Cemâleddin Muhammed'in dönemi (1139-1140), Dimaşk Atabegliği'nde Muînüddin Üner'in öne çıktığı bir safha olmuştur. Öyle ki Üner, bu dönemde vezirlik makamına getirilmiş ayrıca Cemâleddin'in annesi ile de evlenmiştir.^[84] Kendi oğlu Behram Şah yerine üvey oğlu Cemâleddin Muhammed'in Dimaşk tahtına oturması üzerine Safvetülmülk Zümürüd Hatun, Atabeg Zengî'ye mektup yazarak Dimaşk'ı almasını istedi. Zengî, Ağustos 1139'da Baalbek'i kuşattı ve Ekim ayında da teslim aldı (25 Safer 534/21 Ekim 1139).^[85] Aralık ayında da Dimaşk önlerine geldi ve şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Zengî, Dimaşk karşılığında Cemâleddin'e Hims, Baalbek veya başka bir yeri vermeği öneriyordu. Ancak, savunma tertibatı direnci ve muhtemel sokak çatışmalarından doğacak zayıttan çekindiği için kuşatmayı kaldırdı ve Dimaşk önlerinden ayrıldı (Aralık 1139).^[86] Cemâleddin Muhammed, hastalıktan vefat edince, yerine oğlu Mücireddin Abak geçirildi (8 Şaban 534/29 Mart 1140).^[87]

- [81] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 58; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 165; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 269; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 59; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 497; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 113; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.
- [82] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 268-269; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 68; Azimî, *Tarih*, s. 63; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârkî*, s. 67; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 154, 169, 171-172; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 272; İbn Tağrıberdî, *en-Nü-cümü'z-zâhire*, V, s. 257; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 186; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 498; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 121; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 230; Tournieu, "Bûrîds", *Eİ2*, I, s. 1332; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.
- [83] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 269; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 68; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 172; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 272; Tournieu, "Bûrîds", *Eİ2*, I, s. 1332;
- [84] Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 498; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 123.
- [85] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 269; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 68-69; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârkî*, s. 70-71; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 176; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 273; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.
- [86] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 270-271; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 72-74; İbnü'l-Esir, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 58-59; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 273; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 61; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 499-500; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 123, 124; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231.
- [87] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 271; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 273; İbn Tağrıberdî, *en-Nü-cümü'z-zâhire*, V, s. 259; el-Melik Müeyyed İsmâil Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebî'l-Fidâ*, III-IV, İstanbul 1280, s. 16; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 500-501; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 125; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231; Tournieu, "Bûrîds", *Eİ2*, I, s. 1332; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.

Mücireddin Abak (1140-1154) Dimaşk Atabeğliği tahtında on dört yıl oturmakla birlikte, dönemine atabegliğin bütün gücünü elinde tutan vezir Muînüddin Üner damga vurmuştur. Üner'in devlet tecrübesi, siyasî zekâ ve askerî kabiliyeti, Abak döneminin nispeten uzun sürmesini sağlamıştır. Abak döneminde Dimaşk Atabeğliği, daha genç atabeg'in iş başına geldiği sıralarda ciddi bir tehlike ile karşılaşmıştı. Dimaşk'a sahip olma arzusundan vaz geçmeyen Musul Atabegi İmâdeddin Zengî üçüncü kez şehir önlerine geldi. Ancak Abak, veziri Üner'in önerisiyle Kudüs Kralı Fulk ile her ay 20 000 dinar ödemek kaydıyla bir ittifak antlaşması yaptı.^[88] Zengî, bunun üzerine Dimaşk önlerinden ayrıldı ancak kendisine bağlı Banyas, Haçlılar'ın eline geçti (Şevval 534/1140 Haziran başları). Banyas'ın elden çıkması üzerine Zengî, bir kısım Türkmenler'i Baalbek'e yerleştirerek kentin idaresini Necmeddin Eyyûb'a teslim ettikten sonra dördüncü kez Dimaşk'ı kuşattı (5 Zilkade 534/22 Haziran 1140).^[89] Ancak bu kez Abak ve veziri Üner, Zengî'nin yüksek hâkimiyetini kabul etti ve adına Dimaşk'ta hutbe okuttu. Zengî de Dimaşk önlerinden ayrıldı.^[90] Musul Atabegi bir daha Dimaşk'a dönemeyecektir, zira 1146 yılında Caber Kalesi önünde kendi muhafızları tarafından öldürülecektir (5 Rebiülâhîr 541/14 Eylül 1146).^[91]

Zengî'nin ölümünden sonra Vezir Üner, Baalbek,^[92] Hama ve Hims gibi Musul Atabegliği'ne geçmiş olan yerleri tekrar Dimaşk Atabegliği'ne bağladı (Cemaziyülevvel 541/Ekim 1147). Haleb'te babasının yerine geçen Zengî'nin oğlu Nûreddin Mahmûd da Dimaşk veziri Muînüddin Üner'in kızı ile evlenerek dostane bir münâsebet kurdu (Zilkade 541/Nisan 1147).^[93] Ayrıca bu sırada Serhad ve Busra da Dimaşk topraklarına katıldı. Nûreddin Mahmûd bu seferler sırasında Dimaşk Atabegliği'ne askerî yardımda bulundu. Ancak Serhad'ın alınması Kudüs Kralı Fulk ile olan ittifakın sona ermesine yol açtı.^[94]

[88] Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 186-187; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 61; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.

[89] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 271-273.

[90] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 62; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğteginliler)", *DGBİT*, VII, s. 500-502; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 127-129; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.

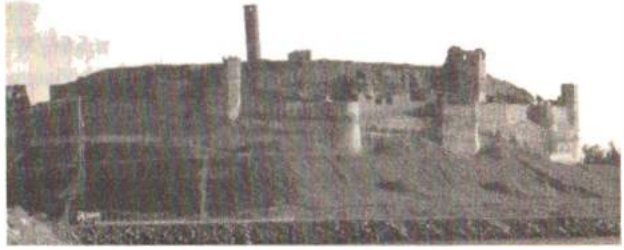
[91] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 284-285; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 104; İbnü'l-Esir, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 74; Süryani Mihail Vakainamesi, s. 132; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 299; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 187, 189-191; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, s. 270; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 197; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 167-168.

[92] Baalbek, Zengî tarafından Necmeddin Eyyub'a verilmişti. O da kaleyi Dimaşklılara teslim etti ve karşılığında Dimaşk'a yerleşti. Bkz., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 110.

[93] Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 199; Stevenson, *The Crusaders*, s. 157; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.

[94] İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl*, s. 288-289; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğteginliler)", *DGBİT*, VII, s. 503; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 133-135; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 67; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231.

Öte yandan Urfa Haçlı Kontluğu'nun 1144 (539) yılında Atabeg Zengî tarafından sona erdirilmesi^[95] ile yeni bir Haçlı Seferi fikri ortaya çıkmıştı. Papa III. Eugenius, Fransız Kralı VII. Louis ile Alman İmparatoru III. Konrad'ı sefer için

Resim 42:
Caber Kalesi

[https://goo.gl/Xm8Lqd]

ikna etmişti. 1148 yılı Baharında Kutsal Topraklara ulaşan Haçlı birlikleri, Kudüs Kralı'nın teklifiyle Dimaşk üzerine yürüdüler (6 Rebiülevvel 543/25 Temmuz 1148).^[96] Dimaşk'ın 50 000 kişilik Haçlı ordusu tarafından kuşatılmaya başlaması üzerine Vezir Üner, Haleb'deki damadı Nüreddin Mahmûd ile bunun ağabeyi olan Musul Atabegi I. Seyfeddin Gâzi başta olmak üzere yöredeki bütün emîrlerden yardım istedi. Bununla yetinmeyen Üner, gayrimüslim kaynaklara göre bazı Haçlı komutanlarına rüşvet vermişti.^[97] Sonunda Üner'in plânları işe yaradı ve Haçlı komutanlarının birbiriyle anlaşmazlığı yüzünden kuşatma kaldırıldı (1148 Temmuz sonu).^[98]

Bu hadiseden sonra Mucireddin Abak, veziri Muînüddin Üner ile Nüreddin Mahmûd, Toulouse Kontu Alfonso'nun oğlu Bertrand'ın elindeki el-Urayme (el-Arima) Kalesi üzerine yürüyerek burayı ondan aldılar (Rebiülâhîr 543/Eylül 1148). Kale yıkıldı ancak arazisi Trablus Kontu II. Raimond'a verildi.^[99] Suriye'de Dimaşk Atabegliği ile Haleb Hâkimi Nüreddin Mahmûd, Haçlılar'a karşı işbirliği yaparak önemli zaferler elde etmiştir. Ancak başta Vezir Muînüddin Üner olmak üzere Dimaşk ileri gelenleri bu durumun kendi yararlarına olmadığını kısa sürede anladılar. O yüzden hem Haçlılar'a hem de gittikçe güçlenmekte olan Nüreddin Mahmûd'a karşı ayakta kalabilmek için bir denge politikasını tercih

[95] Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 281; İbnü'l-Esîr, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 66; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 279; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 17; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 194-195; Demîrkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 147; Stevenson, *The Crusaders*, s. 149.

[96] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 131; Stevenson, *The Crusaders*, s. 160.

[97] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 385; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 235.

[98] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 298-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 119-121; İbnü'l-Esîr, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 88-89; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 197-199; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 21; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 234-236; Stevenson, *The Crusaders*, s. 161; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 504-505; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 137-140; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 60-71; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231; Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 106-113; Bezer, "Tuğtekinliler", *DİA*, XLI, s. 350.

[99] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 121-122; İbnü'l-Esîr, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 90; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 239; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 506; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 141-142; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 73.

ettiler. Vezir Üner, bu doğrultuda Kudüs Kralı III. Baudouin ile iki yıllık bir barış antlaşması yaptı (Muharrem 544/Mayıs 1149).^[100] Ancak tecrübeli vezir, bu antlaşmayı imzaladıktan birkaç ay sonra yediği etten dizanteri hastalığına tutuldu ve hayatını kaybetti (23 Rebiülâhir 544/28 Ağustos 1149).^[101] Vezir Muînüddin Üner'in ölümünden sonra Dımaşk'ta ahdâs birliğine mensup şâhısların isyan etmesiyle karışıklıklar çıktı. Bu durum, Abak'ın hâkimiyetini sona erdirmek isteyen Nûreddin Mahmûd için uygun bir fırsat idi. Haçlılar'a karşı cihat ilân eden Nûreddin Mahmûd, Dımaşk yakınlarına gelerek 25 Nisan 1150 günü (25 Zilhicce 544) Abak'a bir mektup gönderdi ve Haçlılar'a Müslümanların parasını ödemekten vazgeçip cihada katılmasını istedi. Abak, cevabında, Haçlı birliklerinin yardıma gelmekte olduğunu, isterse kendisinin gelip Dımaşk'ı kuşatmayı deneyebileceğini söyledi. Nûreddin, bu cevap üzerine 26 Nisan'da Dımaşk'ı kuşatmaya girişti. Ancak şiddetli yağmur şehrin zaptına imkân vermedi. Nûreddin şehre giremediyse de Abak ile hâkimiyetinin tanınması şartını içeren bir antlaşmayı imzalatmayı başardı. 14 Muharrem 545/13 Mayıs 1150 Cuma günü adı, Halife ve Selçuklu Sultanı'ndan sonra Dımaşk hutbelerinde okundu ve dinar üzerine basıldı. Böylece Dımaşk Atabeğliği Nûreddin Mahmûd'a bağlanmış oluyordu. Nûreddin, 14 Mayıs günü Dımaşk'tan ayrıldı.^[102]

Nûreddin Mahmûd, cihat konusunda Abak'ın çekimserliğini bahâne ederek ertesi yıl yeniden Dımaşk önlerine geldi (Muharrem 546/Mayıs 1151). Bir yıl öncekine benzer durum yeniden ortaya çıktı. Abak, cihada davet ediliyor ancak o Kudüs Kralı III. Baudouin'den medet umuyordu. Nûreddin'in kan dökerek Dımaşk'ı almak istemediğine dâir rivayetler, şehre umumi bir hücumda bulunmaması nedeniyle doğru olmalıdır. Neticede Nûreddin ve ordusunu oluşturan Türkmen birlikleri, Kudüs Kralı'nın Haçlı ordusuyla Dımaşk'a yürümesi yüzünden bölgeden ayrıldı (Safer 546/Haziran 1151).^[103] 1151 yılının Temmuz ayı ortalarında Nûreddin Mahmûd yeniden Dımaşk'a bir mektup göndererek kan dökülmeden teslim olmalarını istedi. Yapılan görüşmeler sonucunda, Nûreddin adına hutbe

[100] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 304; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 506; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 143; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.

[101] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 306; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 202; Ebü'l-Fidâ, *Tarih Ebî'l-Fidâ*, III-IV, s. 23; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 507; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 145; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231.

[102] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 307-310; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 206; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, s. 286; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 508-509; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 147-151.

[103] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 312-314; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 209-210; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 510; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 151-152.

okunması, istediği zaman emrine asker verilmesi şartlarını içeren yüksek hâkimiyetinin kabul edildiği bir antlaşma yapıldı (10 Rebiülahir 546/27 Temmuz 1151).^[104] Bu antlaşma ile Abak, Nûreddin'in Dimaşk'taki bir nâibi oluyordu. Nitekim Abak Ekim ayında Haleb'e giderek Nûreddin'i ziyaret etti (12 Receb 546/25 Ekim 1151).^[105]

Bununla birlikte Abak, Nûreddin'le birlikte, Askalan'ı kuşatan Haçlılar üzerine düzenledikleri bir sefer başarısızlıkla sona erince yeniden Kudüs Kralı'yla anlaşma yollarını aradı.^[106] Haçlılar'ın bu yakınlaşmadan yararlanarak Dimaşk'ı ele geçirme ihtimali Haleb halkını endişelendiriyordu. Abak'ın kötü yönetimine maruz kalan Haleb'te nüfus azalmaya, fiyatlar artmaya başladı. O sıralarda Dimaşk'ta bulunan Selâhaddin Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb da Nûreddin Mahmûd lehine çalışıyordu. Kardeşi Eseddin Şirkûh ise çoktan Nûreddin'in komutanlarından biri olmuştu. Bu gelişmeler Abak ile Dimaşk ümerası ve ileri gelenlerinin arasının açılmasına yol açtı. Nihayet Nûreddin Mahmûd, Mart 1154 (Muharrem 549)'te Şirkûh komutasında bir öncü birliğini Dimaşk'a gönderdi. Ardından da kendisi asil orduyla birlikte Nisan ayı ortasında Dimaşk'a girdi (3 Safer 549/19 Nisan 1154). Küçük çarpışmaların ardından şehir girdi (10 Safer 549/26 Nisan 1154).^[107] Böylece elli yıldır hüküm süren Dimaşk Atabegliği son buldu.^[108] Bazı iddialara göre Nûreddin'in Dimaşk'ı alma sebebi, kentin Haçlılar'ın elinden kurtarmak istediği Kudüs yolu üzerinde bulunmasıydı. Ayrıca Abak, Haçlılar'a Banyas'ı vermişti fakat onlar, Dimaşk'ı da istiyorlardı.^[109] İç kaleye kapanan Abak, Nûreddin'e teslim olmuştur. Kendisine hazinesi, mal varlığı ve adamlarıyla birlikte Hims'a gitmesi için menşûr verilmiş,^[110] ancak sonradan Balis'e gitmesi istenmiş, bunun üzerine Abak, Bağdat'a giderek^[111] Halife el-Muktefi'nin hizmetine girmiştir. Bağdat'da bir zamanlar şâhnelik yapan ve daha sonra Musul

[104] İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, s. 289; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.

[105] İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl*, s. 317; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 210-211; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 281; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 511-512; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 156.

[106] Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 285.

[107] İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl*, s. 327; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 169-170; İbnü'l-Esir, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 106-107; Süryani Mihail, *Vakainame*, s. 174, 175; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 393; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 222; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 303, 305; İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, s. 304; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 285; Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, ; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 159-160; Mercil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231; Sobernheim, M. "Böri", *IA*, II, s. 740.

[108] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikin ve Âmid*, s. 113-115; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.

[109] Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 221.

[110] Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 223.

[111] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 305; Ebü'l-Fidâ, *Tarih Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 30; İbnü'l-Ezrak, Abak'ın Bağdat'dan önce Meyyâfârikin (Silvan)'a giderek bir süre Artuklulardan Necmeddin Alpi'nin yanında kaldığını belirtiyor, bkz., *Meyyâfârikin ve Âmid*, s. 114.

vâlisi olan Aksungur el-Porsukî'nin^[112] sonradan Abak Konağı adıyla meşhur olacak olan Nizâmiye medresesi yakınındaki evini satın alarak buraya yerleşen Abak, Kanber Ali mahallesinde bir medrese inşa ettirmiş ve 564/1169 yılında Bağdat'da ölmüştür.^[113]

B. MUSUL ATABEĞLİĞİ / ZENGİLER (541-631/1127-1233)

Selçuklu komutanı İmâdeddin Zengî tarafından kurulan Musul Atabeğliği, hâkim olduğu topraklar ve yüzyılı aşkın ömrüyle Selçuklu döneminin en büyük atabeğliğidir. Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi olan ve kurucusu İmâdeddin Zengî'ye nispetle Zengiler adını alan Musul Atabeğliği, özellikle Zengî ile oğlu Nüreddin Mahmûd zamanında en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Musul Atabeğliği'nin bu dönemlerdeki sınırı Kuzey Irak (el-Cezîre), Güney Doğu Anadolu, Haçlılar'ın elindeki sahil şeridi dışındaki Suriye ve Filistin bölgeleri ile Mısır'ı kapsıyordu. Zengiler, coğrafi sınırının yanı sıra siyasî nüfuz bakımından da geniş bir çevreye tesir ediyordu. Nitekim Türkiye Selçukluları'na karşı hâkimiyet mücadelesi veren Orta Anadolu'daki Dânişmendîler ile Güney Doğu Anadolu'daki Artuklular Musul Atabeğliği'nin himayesine girdikleri gibi Suriye'deki Dimaşk Atabeğliği, Tuğteginliler de önce tâbi, sonra da tamamen Zengiler'e katılmıştı. Zengiler'in tarih sahnesindeki görevini Haçlılar ile mücadele olarak tanımlamak yanlış olmaz. Bu bakımdan bu mücadelenin tarihi sınırları İmâdeddin ile Nüreddin Mahmûd'un kendi dönemlerini aşarak Kudüs'ü fetheden ve Zengiler tarihinin bir parçası olan Selâhaddin Eyyûbî'yi ve Eyyûbîler'i de kapsar.

Musul Atabeğliği'ni kuran İmâdeddin Zengî, Melikşah döneminde Haleb vâlisi olan Kasîmüddeve Aksungur'un oğludur.^[114] Kasîmüddeve Aksungur, Melikşah'ın ölümünden sonraki taht mücadeleleri sırasında Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş tarafından 1094 yılında Haleb'te öldürülünce,^[115] on yaşlarında bulunan oğlu İmâdeddin de babasının arkadaşları tarafından himaye edilip yetiştirilmiştir. İmâdeddin, Kürboğa'dan başlayarak sırasıyla Çökürmüş, Çavlı Sakavu, Mevdûd ve Aksungur Porsukî gibi büyük

[112] Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 126.

[113] Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 30; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 285; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 513-514; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 160; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 170; Mercil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231; Bezer, "Tuğteginliler", *DA*, XLI, s. 350.

[114] Kasîmüddeve Aksungur'un babasının Abdullah el-Turgan adını taşıdığı ve Oğuzların Avşar boyundan Sâbyû oymağına mensup olduğuna dâir bkz., Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 62, 157; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 19; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, II, s. 105; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 533; Saatçı, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 61; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 41.

[115] Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 64, 66, 67, 69, 71; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 148; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 21; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 526.

Selçuklu komutanlarının himâyesinde büyümüştür.^[116] Zengî'nin bu komutanlarla birlikte Haçlılar'a karşı savaşlara katılarak büyük cesâret gösterdiği kaydedilir. İmâdeddin'i yetiştiren bu Selçuklu komutanlarının ortak yönü Musul'da idareci olmalarıydı. Dolayısıyla Zengî daha küçük yaştan itibaren Musul şehriyle bir yakınlık kurmuştur. Ayrıca Mehmed Tapar'ın Musul'da bulunan oğlu Melik Mes'ud'un da hizmetinde bulunmuştur.^[117]

Tapar'ın oğullarından Mahmûd, 1118 yılında Sencer tarafından Irak Selçuklu Sultanı ilân edilince buna itiraz eden kardeşi Melik Mes'ud isyana kalkıştığında Zengî, Mes'ud'un hizmetinden ayrılarak Mahmûd'a bağlandı. Bu gelişmeler Zengî'nin askerî bakımdan öne çıkmaya başladığı devreye tekabül eder. Nitekim Melik Mes'ud'un müttefiki olan Hille Arap Emîri Dübeyş b. Sadaka, Bağdat'a yürüyünce Zengî 1123 yılında Aksungur Porsukî'nin emriyle Halife Müstersîd Billah'a (1118-1135) yardım için Dübeyş üzerine yürüdü. Elde ettiği galibiyete karşılık olarak kendisine verilen Vâsit ve Basra onun ilk iktâ sahası olmuştur (518/1124-1125).^[118] Böylece Zengî Irak'ta halifelik ile Irak Selçuklular'ı arasındaki siyasî ve askerî çekişmelerin içinde yer almaya başlamıştır. Bu durum onun Musul'a vâli tayin edilmesinden sonra da sürecektir. Nitekim Halife, kendi otoritesini güçlendirmek için Sultan Mahmûd'a karşı harekete geçince Zengî bu kez Sultan Mahmûd'un safında yer aldı ve 1126 yılında Halife'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı.^[119] Bu durum onun Sultan Mahmûd tarafından Bağdat şâhnesi olarak atanmasına yol açmıştır (Rebiülevvel 520/Nisan 1126).^[120]

Aksungur Porsukî'nin Musul'da Eski Camii (Cami el-Atîk)'de Bâtînîler tarafından öldürülmesinden (9 Zilkade 520/26 Kasım 1126) sonra onun bıraktığı boşluğu doldurmakta zorlanan ümeranın tavsiyesiyle Sultan Mahmûd (1118-1131), İmâdeddin Zengî'yi Musul vâlisi olarak tayin etti. Ayrıca onu oğlu Alparslan'ın atabegliğine getirdi (10 Ramazan 521/19 Eylül 1127).^[121] Bu suretle Musul Atabegliği'nin temellerini atan Zengî, bütün

[116] Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 533; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 526; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 42; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[117] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 109; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 42.

[118] Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 157; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 526; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 534; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[119] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 26; "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 534; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 44.

[120] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, s. 507; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 26; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 526; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 534; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 44; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[121] Azimî, *Tarih*, s. 51; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, s. 509; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 27-28; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 527; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 535; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 44-45; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259; Bazı kaynaklara göre Zengî, Alparslan'la birlikte kardeşi Ferruhsâh'ın da atabegidir, bkz., Aynî, *İkdu'l-Cumân*, s. 179; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 215.

ömrünü el-Cezîre ile Suriye'yi birleştirmeye adanmıştı. Zengî, bu iş için Musul yöresinden başlayarak öncelikle civardaki şehir ve kalelerle, komşu Türkmen beylikleri ve asi Kürt kabilelerini kendisine bağlamaya çalıştı. Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Temürtaş'ın (1122-1152) idaresindeki Nusaybin, Sincar ve Cezîre-i İbn Ömer (Cizre), Habur ve Harran'ı aldıktan sonra 18 Haziran 1128'de Haleb'e girdi (17 Cemaziyü'lâhîr 522).^[122] Burada Ridvan b. Tutuş'un kızı Ferhunde Hatun ile evlendi (20 Şaban 524/29 Temmuz 1130).^[123] Zengî'nin gâyesi bütün Suriye'yi hâkimiyeti altına alarak el-Cezîre (Kuzey Irak) ile birleştirmekti.^[124] İşbaşına geldiğinde Suriye'nin sahil şeridi Haçlılar'ın kontrolüne geçmiş; Urfa, Antakya ve Trablus'ta kontluklar kurulmuş; Kudüs'te ise bir Haçlı Krallığı ortaya çıkmıştı. Haleb, Hama, Hims (Humus), Dimaşk (Şam) gibi iç kesimlerde bulunan kentler ise Müslümanların kontrolündeydi. Haçlı kontlukları, Suriye ve Irak'ın kuzeyi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni ve buralardan geçen ticaret yollarını tehdit ediyordu. Birliği sağlamak için kuzeydeki Artuklularla, Dimaşk'ta yerleşmiş olan Tuğteginlilerin itâat altına alınmaları icap ediyordu. Ancak Zengî, başka bir sorunu öncelikli olarak çözmek zorunda kaldı. Sultan Sencer, Irak Sultanı Mahmûd aracılığı ile Musul'u Zengî'den alıp Hille Emîri Dübeyse'ye vermek isteyince Zengî, Musul'un elinde kalmasını sağlamak için Sultan Mahmûd'u ikna etmenin yollarını aradı. Sonra da yeniden Suriye'ye gelerek hem Haçlılar'a karşı mücadele hem de Dimaşk Atabeğliği'ni bertaraf etmenin çarelerini düşünmeye başladı. Dimaşk Atabegi Börü'den Haçlılar'a karşı yardım istediğinde Börü, Hama hâkimi olan oğlu Sevinç'i bir birlikle Haleb'te bulunan Zengî'ye yardıma gönderdi. Fakat Zengî, Sevinç'i ve adamlarını tutuklayarak savunmasız kalan Hama'yı kolaylıkla aldı (Şevval 524/24 Eylül 1130).^[125] Ardından Haçlılar'ın elindeki Esârib'i fethetti.^[126]

[122] Azimî, *Tarih*, s. 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 513; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 157, 159; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 527; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 33; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 535; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 215; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 46; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[123] Azimî, *Tarih*, s. 53; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 159; Zengî, Haleb'te Ridvan'ın kızıyla evlendiye de şehir hazinesinde babası Aksungur'un Tutuş tarafından katledildiğinde üzerinde bulunan kanlı gömleği görünce, bunu karısının önüne atarak onu dedesi Tutuş'un yaptığını hatırlatıp eşini boşamıştır. Bkz., Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 165.

[124] Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 527; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[125] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 520-521; Azimî, *Tarih*, s. 54; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 245-246; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 50-51; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 527; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 491; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 90; Alptekin, "Börü", *DİA*, VI, s. 326; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 536; Demirkent, *Urfa HaçlıKontluğu*, s. 97; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 159; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 215; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 349; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 349.

[126] Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

Öte yandan Halife ile anlaşmazlığa düşüp Suriye'ye gelen Dübeyş b. Sadaka'nın Dimaşk Atabegi Börü tarafından tutsak edilmesi Zengî'nin Sultan Sencer'in gözüne girmesi için bir fırsat oluşturmıştı. Nitekim Haleb'te tutsak oğlu Sevinç'i salıverme ve 50 000 dinar ödeme karşılığında Dübeyş'i Börü'den teslim aldı (Şevval 525/Ağustos-Eylül 1131) ve sonra da serbest bıraktı (Zilkade 525/Ekim 1131).^[127] Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd, Zengî'ye el-Cezîre, Suriye ve Irak'ın menşûrunu vermişti.^[128] Ölümlünden (16 Şevval 525/11 Eylül 1131) sonra yerine geçen oğlu Dâvud'un sultanlığına itiraz eden şehzâdeler arasında baş gösteren taht mücadelelerinde Sultan Mes'ud'un safını tutan Zengî, bu karışık dönemde Halife karşıtı bir politika izledi. Mes'ud'un sultanlığını reddeden Halife'ye baskı yapmak üzere Bağdat'a yürüdüğünde halifelik kuvvetlerini desteğine alan Mes'ud'un kardeşi ve taht iddiacısı olan Melik Selçukşah'ın Atabegi Karaca es-Sâkî'nin karşısında mağlup olunca kuzeye çekildi ve Tikrit dizdârı Necmeddin Eyyûb sâyesinde dağılan askerlerini yeniden toparlayabildi (1132).^[129] Zengî, Şaban 526/Haziran-Temmuz 1132'de, aralarında ittifak oluşturarak adı hutbeden çıkartılan Sultan Sencer'e karşı yürüyen Melik Mes'ud ve Melik Selçukşah'ın yokluğunda Sencer'in talimatıyla Bağdat'a doğru harekete geçti. Sencer, yeğenlerini mağlup ederek Tuğrul'u Irak sultanı (1132-1134) tayin edip Mes'ud'a Azerbeycan'ı iktâ olarak verirken, Zengî'nin askerleri hürmet duydukları İslâm dininin en büyük otoritesine karşı savaşmak istemediklerinden halifelik kuvvetleri karşısında mağlubiyete uğradılar. Zengî, Musul'a kapandı ve Halife'nin askerleri tarafından kuşatıldı (1133).^[130] Kuşatmadan bir netice alamayan Halife Müsterşid, bir süre sonra Mes'ud karşıtı izlediği politika sırasında Merâğa'da 24 Haziran 1135'te yapılan savaşta tutsak düşüp ordugâhta Bâtınîler tarafından öldürülmüştür (529/1135).^[131]

Zengî, bu mücadeleler sırasında kendisine karşı Halife'ye yardım eden Artuklularla komşu Kürt kaleleri üzerine yürüdü. Akr el-Humeydiyye, Şuş ve Kevâşâ kaleleri Zengî'ye bağlandı. Âmid'i kuşatıp Hısnıkeyfâ Artuklu

[127] Azimî, *Tarih*, s. 55; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 34-36; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 527; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 537; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 47; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[128] Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 160.

[129] Azimî, *Tarih*, s. 55; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 36; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 537; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçuklular'ı (514-590/1120-1194)*, Konya 2001.

s. 123-124; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 47; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[130] Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 528; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 538; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 143; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[131] Azimî, *Tarih*, s. 59; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 539; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 151; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 48; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

Hükümdarı Dâvud'u yenilgiye uğrattı (26 Nisan 1134).^[132] Bu arada Dımaşk'tan gelen davet üzerine yeniden Suriye'ye yöneldi. Atabeg Şemsülmülûk İsmâil, Zengî'yi çağırıp Dımaşk'ı kendisine teslim etmek istediğini bildiriyordu. Ancak Zengî, Dımaşk'a geldiğinde İsmâil öldürülmüş, yerine kardeşi Şihâbeddin Mahmûd geçmişti. Zengî Dımaşk'ı kuşattıysa da sonradan Şihâbeddin Mahmûd'un Zengî'nin yanında bulunan Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un oğlu Alparslan adına hutbe okutmaya razı olması üzerine kuşatmayı kaldırdı (28 Cemaziyülevvel 529/15 Mart 1135).^[133]

Zengî, Bağdat'daki Halife değişikliğine müdahil olarak, Sultan Mes'ud'u karşısına almak pahasına Müstersid'in oğlu Râşid'i Musul'da himaye edip adına hutbe okutmasına karşın Râşid'in hilafetini kabul etti-remedi ve Sencer'in de desteğini alan Râşid'in amcası el-Muktefi Liemril-lâh'ın halifelikliğini kabul etmek zorunda kaldı (18 Zilkade 530/18 Ağustos 1136). Râşid, Musul'dan ayrılıp Azerbaycan'a gitti ve orada Batınîlerin suikastine uğrayarak hayatını kaybetti.^[134] Zengî, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'un kendisini Bağdat'a çağırmasına karşılık, o oğlu Seyfeddin Gâzi'yi Musul şehrinin anahtarları ve 100 000 dinar ödemek vaadiyle Sultan'ın hizmetine gönderdi. Ayrıca bastırdığı sikkelerde Sencer'le birlikte Mes'ud ve kendi adını da koyarak Selçuklu hanedanına ve saltanatına bağlı olduğunu gösterdi.^[135] Zengî, bundan sonra yeniden Suriye'ye yöneldi. 1137 yılı Mayıs'ında Dımaşk Atabeğliği'ne bağlı Hims'i kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Ancak bu sırada Barin Kalesi (Montferrand) civarında Trablus Kontu Raymond'u şövalyeleriyle birlikte tutsak etme başarısını gösterdi. Roymond'la birlikte hareket eden Kudüs Kralı Fulk, Zengî'nin saldırısından kıl payı kurtularak Barin'e kapandı. Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos ve Urfa Kontu II. Joscelin yardım gönderdiyse de Barin Kalesi fazla direnmeden emân ile Zengî'ye teslim oldu.^[136] Haleb'e dö-

[132] Azimî, *Tarih*, s. 58; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 528; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 539; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s. 65-66; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 48; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

[133] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 247-248; Azimî, *Tarih*, s. 58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 30-31; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 258; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 54; Alptekin, "Dımaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 496-487; Alptekin, *Dımaşk Atabeğliği*, s. 108-109; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 230; Bezer, "Tuğtekinliler", *DİA*, XLI, s. 349.

[134] Azimî, *Tarih*, s. 59, 60; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 296-305; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 161; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 43-45; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 529; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 541; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 158, 162; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 48; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

[135] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 46; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 389-395; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 49; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

[136] Azimî, *Tarih*, s. 60; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 529-530; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 541; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

nen Zengî, Tutuş'un oğlu Rıdvan'ın veziri ve atabeği olan Cenâhüddeve Hüseyin'in kızı ile fakih Burhaneddin Belhî'nin kıydığı nikâhla evlendi (531/1137).^[137]

Zengî, İmparator Komnenos'un Bahar'da Haleb'e yürümesinden endişelendiye de aldığı savunma tertibatı sâyesinde kuşatmayı savuşturmasını bildi (8 Şaban 532/21 Nisan 1138).^[138] İmparator, Esârib'i alıp Şeyzer önünden ülkesine geri döndü (Ramazan 532/Mayıs 1138).^[139] Öte taraftan Zengî, kuşatma ile alamadığı Hıms'a, Börü'nün dul eşi, Atabeg Şihâbeddin Mahmûd'un annesi Safvetülmülk Zümürür Hatun ile evliliğinin çeyizi olarak sahip oldu. Kendi kızını da Şihâbeddin Mahmûd ile evlendirdi ve Barin Kalesi'ni ona verdi. Zengî ile Zümürür Hatun'un düğünü Hıms'ta Abbâsî Halifesi'nin, Mısır Fâtımî Halifesi'nin, Selçuklu Sultanı'nın ve Antakya'ya gelmiş bulunan Bizans İmparatoru'nun elçilerinin huzurunda gerçekleşti (Ramazan 532/Mayıs 1138).^[140] Zengî düğünden sonra Haçlılar'ın eline geçen Buzâa, Kefertâb, Maarretünnu'mân ve Esârib'i geri aldı (Muharrem-Safer 533/Eylül-Ekim 1138).^[141] Ardından, Hısnıkefâ Artuklularına bağlı olan Dârâ, Re'sül-ayn, Cebelcûr (Çapakçur/Bingöl) ve Zülkarneyn'i kısa sürede zapt eden (1139 yazı) Zengî, Savur'u, kendisine yardım eden Mardin Artuklu Hükümdarı Timurtaş'a verdi, kendisi de onun kızı Safiye Hatun ile evlendi (Zilhicce 533/Ağustos 1139).^[142] Dimaşk'ta Şihâbeddin Mahmûd'un öldürülmesiyle yerine kardeşi Cemâleddin Muhammed'in geçmesi üzerine Zengî, Zümürür Hatun'un davetiyle Ağustos 1139'da Baalbek'i kuşattı ve Ekim ayında da teslim aldı (25 Safer 534/21 Ekim 1139).^[143] Dimaşk'ı da kuşattıysa da bir netice alamadan ayrılmak zorunda kaldı (Aralık 1139).^[144]

[137] Azimî, *Tarih*, s. 60.

[138] Azimî, *Tarih*, s. 62; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 530; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 542; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

[139] Azimî, *Tarih*, s. 62.

[140] Azimî, *Tarih*, s. 62; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 59; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 530; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 543; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

[141] Azimî, *Tarih*, s. 63; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 530; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 543.

[142] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfırîkin ve Âmid Tarihi*, s. 68; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 81; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 528; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 539; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 49.

[143] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 269; Azimî, *Tarih*, s. 63; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 68-69; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârîkî*, s. 70-71; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 176; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 273; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 530; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 544; Mercil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350.

[144] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 270-271; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 72-74; İbnü'l-Esir, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 58-59; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 273; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 61; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 530; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 499-500; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 123, 124;

Zengî, Dımaşk'ta Cemâleddin'in kısa süren atabegliğinin hastalıkla sona ermesini (29 Mart 1140) müteakip oğlu Mücireddin Abak döneminde de Tuğteginlilerin başkentini sıkıştırmaya devam etti. 1140 yılının Bahar aylarında bir netice alamadığı ve Dımaşklılar'ın Kudüs Kralı Fulk'la anlaşması nedeniyle Banyas'ın Haçlılar'a geçmesine yol açan kuşatmayı Haziran'da dördüncü ve son defa olmak üzere bir kez daha tekrarladı. Bu arada savunmasını güçlendirmek ve bir tampon bölge oluşturmak üzere Baalbek'e Türkmenler'i yerleştirdi ve şehrin idaresini de kendisine Tikrit'te yardım eden Necmeddin Eyyûb'a verdi. Dımaşk Atabegi Mücireddin Abak, Zengî'nin adını hutbelerde okutup tâbi olmayı kabul edince Zengî Dımaşk önlelerinden ayrıldı (5 Zilkade 534/22 Haziran 1140).^[145]

Yönünü yeniden doğuya çeviren Zengî, Şehrizar'u Kıpçak Türklerinden Arslan Taş'ın elinden aldı (Zilhicce 534/Temmuz 1140).^[146] Hakkâri yöresindeki fetihlerini genişleten Zengî, Âşib (Eşb) Kalesi'ni alarak yıktırdı ve yerine kendi adıyla anılan İmâdiye Kalesi'ni yaptırdı (1140). Bu arada Hezbanî Kürtlerinden Bitlis ve Zaferan kalelerini de aldı.^[147] Kendi içlerindeki anlaşmazlıklardan yararlanarak topraklarını Artuklular aleyhine genişleten Zengî'nin Behmerd, Hizan ve Maden'i ele geçirmesi, Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Fahreddin Karaarslan'ın Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mes'ud ve Urfa Haçlı Kontu II. Joscelin'den yardım istemesine yol açtı.^[148] Zengî, yine de bu yörelerdeki ilerlemesini sürdürdü. Şabahtan bölgesinde Ergani, Çermük, Tulhum, Tell Mavzen, Tanza ve Es'art (Siirt) gibi kent ve kaleleri kendisine bağladı (538/1144).^[149] Bu harekât, Urfa Haçlılarının görünüşe göre Zengî'nin kendileriyle ilgilenmediği kanaatine yol açmıştı. Urfa Kontu II. Joscelin, bu düşüncelerle rahat hareket ederek Urfa'dan ayrıldı. Oysa Zengî'nin harekâtı bir plan dâhilindeydi ve Kont Joscelin'in Urfa'yı terk ettiğini Harran Emîri Fazlullah b. Ca'fer aracılığı ile haber aldı. Süratle Urfa önlerine gelen Zengî kenti kuşatma altına aldı. Şehir zayıf bir garnizon tarafından savunuluyordu ve tüm askerler Joscelin ile birlikte gitmişti. Üç haftalık bir kuşatmanın ardından Urfa fethedildi (26

Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 544; Mercil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

- [145] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 62; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 531; Alptekin, "Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 500-502; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 127-129; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 545; Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, XLI, s. 350; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 49; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

- [146] Azimî, *Tarih*, s. 63; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 81; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

- [147] Azimî, *Tarih*, s. 66; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 82; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

- [148] Azimî, *Tarih*, s. 66; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 82; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 50; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

- [149] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 82; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

Cemaziyülâhîr 539/24 Aralık 1144).^[150] Zengî, fetihten sonra şehrin yağmalanmasına müsaade etmemiştir. Ermeni ve Yakubilerden oluşan Hristiyanları himaye ettiği gibi yıkılan binaları tamir ettirmiştir.^[151] Zeyneddin Ali Küçük'ü vâli tayin eden Zengî, bir süre sonra isyana kalkışan Ermenileri Urfa'dan çıkararak yerlerine üç yüz Yahudi âileyi yerleştirmiştir.^[152]

Resim 43:
İmâdiye
Kalesi'nin
ön cepheden
görünümü.
[https://goo.gl/
iLUWd]

Bazı kayıtlara göre Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'un emriyle giriştiği^[153]

Urfa fethi ve Haçlı kontluğuna son vermesi İmâdeddin Zengî'yi dünya tarihinin aktörlerinden biri haline getirmiştir. Doğuda ve Batı'da ünü ve şöreti artan Zengî'ye, Halife Muktefi Liemrillâh tarafından "el-Emîr el-isfeh-sâlâr el-kebîr, Zeynû'l-İslâm, el-Melik el-Mansûr, Nasîru Emîri'l-mü'minîn" unvanları verilmiştir.^[154] Batıda ise korku ve endişe havasının esmesine yol açmış ve nihayet kısa süre içinde yeni bir Haçlı dalgasının oluşmasına neden olmuştur. Zengî, ertesi yıl Suruç'u aldıktan (Receb 539/Ocak 1145) sonra Fırat'ın doğusunda kalan Haçlılar'ın elindeki son toprak parçası olan Bire (Birecik)'yi de kuşattı. Kale, Fırat kıyısında müstahkem bir mevkiye bulunuyordu. Ancak kuşatma sırasında Musul'da çıkan isyanı bastırmak üzere Zeyneddin Ali Küçük'ü atabeglik merkezine göndermek zorunda kaldı. Selçuklu Meliki Ferruhşah, Musul'u ele geçirmek için isyana kalkışmış ve nâib Çakır'ı öldürmüştü. Zeyneddin Ali Küçük süratle isyanı bastırdı ve Ferruhşah başta olmak üzere isyana kalkışanları cezalandırdı (Zilkade 539/Temmuz 1145). Zengî, buna mukabil Musul Kalesi vâililiğini Ali Küçük'e verdi.^[155] İmâdeddin Zengî, son olarak Suriye içlerinde henüz kendisine itâat etmemiş olan Ukaylî kabilesinden İzzeddin Ali b. Mâlik'in

[150] "Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS* (1933), s. 273-305; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 162; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 531; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 545; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s. 152; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 216; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 50; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 261.

[151] Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 163; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 63-65.

[152] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 65; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 545; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 50; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 261.

[153] Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 50; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260.

[154] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 66; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 531; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 546; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 216; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 51; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 261.

[155] Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 163; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 82-83; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 531; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 546; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 51; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 261.

Resim 44:
Birecik Kalesi.

[<https://goo.gl/Gedme1>]

elinde bulunan Fırat kıyısındaki Caber Kalesi üzerine yürüdü. Zeyneddin Ali Küçük'ü Beşnevî Kürtlerinin elindeki Fenek üzerine gönderirken, kendisi de 3 Zilhicce 541/6 Mayıs 1146 tarihinde Caber'i kuşattı. Ancak kuşatmanın devam ettiği bir sırada 6 Rebiülâhîr 541/15 Eylül 1146 tarihinde Frank asıllı muhafızı Yarınkuş tarafından çadırındaki yatağında öldürüldü.^[156] Cenazesi Fırat'ın doğu kıyısındaki Rakka'ya

defnedildi.^[157] İmâdeddin Zengî'nin kayıtlara göre dört oğlu, bir kızı vardı. Çocuklar Seyfeddin Gâzi, Nûreddin Mahmûd, Kutbeddin Mevdûd ve Nusretüddin Mir Mirân adlarını taşımakla beraber adı zikredilmeyen kızı Dımaşk Atabegi Şihâdeddin Mahmûd ile evlenmiştir.

Zengî'nin ani ölümü Musul Atabegliği'nin sarsıntı geçirmesine yol açmıştır. Zira hazinesi yağmalanıp orduda dağılma tehlikesi baş gösterdiği gibi kuşatma sırasında yanında bulunan Selçuklu Şehzâdesi Alparslan Musul'u ve atabeglik topraklarını ele geçirmek istemiş bunun üzerine Vezir Cemâleddin Muhammed ve Emîr Yağısıyan gibi ileri gelen ümera tarafından bertaraf edilmiştir. Öte yandan hem Artuklular'da hem de Tuğteginliler'de kaybedilen toprakları geri alma hevesi baş göstermişti. Zengî'nin vefatı sırasında yanında bulunan oğlu Nûreddin Mahmûd, Emîr Yağısıyan ile birlikte Haleb'e giderken, Şehrizor'da bulunan Seyfeddin Gâzi de Musul'a hâkim oldu. Böylece Musul Atabegliği devlet adamlarının tedbiri sayesinde Zengî'nin çocuklarına kalırken, ülke oğulları arasında Fırat Nehri sınır olmak ikiye bölündü.^[158] I. Seyfeddin Gâzi (541-544/1146-

[156] Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al Usra*, Türkçe çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1999, s. 189-190; İbnü'l-Cevzi, *Kitâbu'l-muntazam*, X, s. 119; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 14; Süryani Mihail'in *Vekayinâmesi*, II, s. 131-132; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 74; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 104; Mateos, *Vekayî-nâme*, s. 299; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 381; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 284; İbn Tağrıberdi, *en-Nücum*, V, s. 270; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s. 115; H. Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hâkimiyeti*, (İ.Ü. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975, s. 91; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 167-168; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 89-90; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 532; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 546; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 52; Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 261; Alptekin, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 268.

[157] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 285; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 75; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 170-171; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 91; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 547; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 53.

[158] Alptekin, *The Reign Of Zangi*, s. 91-92; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 59; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 268.

1149), Musul Atabegliği'nin başına geçtiğinde, babasının ölümü üzerine topraklarını yeniden genişletmek isteyen Artuklular, Ahlatşâhlar, Tuğteginliler ve Urfa'yı geri almak isteyen Haçlı Kontu II. Joscelin'in isyanı ile uğraşmak zorunda kaldı. Seyfeddin Gâzi, Emîr İzzeddin Ebû Bekir ed-Dübeysî komutasında bir birliği Urfa'ya sevk ettiğinde, Haleb'teki kardeşi Nûreddin Mahmûd'un çoktan Urfa önlerine geldiğini gördü. Nûreddin Mahmûd, şehirdeki Ermeni ve Yakubilerin yardımını alan II. Joscelin'i kaçmaya ve isyana katılan Hristiyan ahalîyi de cezalandırarak şehri terke zorladı. Nûreddin, böylece Urfa'daki isyanı süratle ve şiddetle bastırdı (Cemaziyülevvel 541/Ekim 1146). Kaynaklar Nûreddin'in, babasının 1144 yılındaki fethi sırasında gösterdiği hoşgörüyü bir tarafa bırakarak şehrin yağmalanmasına müsaade ettiğini kaydediyorlar. Öte yandan Seyfeddin, Urfa'nın kardeşi Nûreddin Mahmûd'ageçmesinibüyükbirsorun haline getirmemi.^[159]

Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsâmeddin Timurtaş, Dârâ ile yöredeki bazı yerleri ele geçirirken, Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Fahreddin Karaarslan da Erganin, Çarmuk, el-Halar, Tell Saf ve Heysem kalelerini zapt etti. Ahlatşâh Nâsireddin Sökmen ise Hizan ve Maden'i aldı.^[160] I. Seyfeddin Gâzi, Artukluları tedip girişiminde bulunmadan evvel, Suriye'de Baalbek'i zapt eden ayrıca Hıms ile Hama'yı da kendisine bağlayan (Cemaziyülevvel 541/Ekim 1146) Dımaşk Atabegi Mücireddin Abak ile veziri Muînüddin Üner'den gelen yardım çağrısını dikkate almak zorunda kaldı. Zira Papa III. Eugenius'un yönlendirdiği II. Haçlı seferine katılan Alman İmparatoru III. Konrad ile Fransa Kralı VII. Louis'in orduları, Kudüs Kralı III. Baudouin'in desteğiyle Dımaşk kapılarına dayanmıştı. Dımaşk'ın Haçlı ordusu tarafından kuşatılmaya başlaması üzerine (6 Rebiülevvel 543/25 Temmuz 1148)^[161] Vezir Üner, Musul Atabegi I. Seyfeddin Gâzi'ye mektup yazarak yardım istedi. Seyfeddin Gâzi, kardeşi Nûreddin'e haber göndererek onunla Bâlis'te buluştu ve 30 000 kişilik bir orduyla birlikte Hıms'ta beklemeye koyuldu. Öte yandan Üner, bir yandan kuşatmaya direniyor bir yandan da gayrı müslim kaynaklara göre bazı Haçlı komutanlarına rüşvet öneriyordu.^[162] Üner, Haçlı reislerine gönderdiği mektuplarda "şayet kuşatmayı kaldırmazlarsa Dımaşk'ı Doğunun Hükümdarı olan Seyfeddin Gâzi'ye teslim edeceğini, sonra da onun Kudüs'e bile girmesine mani olamayacaklarını" söylüyordu.

[159] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 290-291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 107; Alptekin, *Atabekîyye*, s. 86-87; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 154; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 63-66; Bezer, *Begteginliler*, s. 34; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 268.

[160] İbnü'l-Ezrak, *Meydâfârâkin ve Âmid Tarihi*, s. 82; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 290-291; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 93; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s. 119-120; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s. 72-94; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 63, 74.

[161] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 131; Stevenson, *The Crusaders*, s. 160.

[162] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 385; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 235.

Sonunda Üner'in plânları işe yaradı ve Haçlı komutanlarının birbiriyle anlaşmazlığı kuşatmanın sona erdirilmesini sağladı (1148 Temmuz sonu).^[163] Dimaşk'ın kurtarılmasından sonra I. Seyfeddin Gâzi'nin 1000 kişilik bir birliği kardeşi Nüreddin ve Dimaşk Atabegi Abak'ın kuvvetleri ile birlikte hareket ederek Trablus Kontu Raymond'un anlaşma teklifine uygun olarak Toulouse Kontu Alfonso'nun oğlu Bertrand'ın elindeki el-Urayme Kalesi'ni zapt ettiler. Kale yıktırılıp arazisi Raymond'a verildikten sonra Türkmen komutanlar memleketlerine döndüler (Rebiülâhîr 543/Eylül 1148).^[164]

I. Seyfeddin Gâzi, bundan sonra Artuklular üzerine yürüdü. Dârâ'yı Timurtaş'tan geri aldı. Mardin'i kuşatıp etrafını yağmalattı. Heysem Kalesi'ni de Karaarslan'dan geri aldı. Böylece hem Mardin hem de Hısnıkeyfâ Artuklularını itâate zorladı (544/1149).^[165] Barışın sağlanması ve yakınlaşma neticesinde Mardin Hükümdarı Hüsâmeddin Timurtaş (ö.1156) kızı Zümürür Hatun'u Seyfeddin Gâzi'ye verdi. Ancak bu evlilik gerçekleşmedi. Zira Seyfeddin Gâzi, Zümürür Hatun Musul'a gelin olarak geldiğinde ölüm döşğinde yatıyordu. Kısa süre sonra da öldü (Cemaziyülahir sonu, 544/ Kasım başları, 1149).^[166] Kardeşi Kutbeddin Mevdûd (544-565/1149-1170), Seyfeddin Gâzi'nin yerine Musul Atabegi oldu ve Zümürür Hatun ile de evlendi. Ancak bu evlilik karşılığında Dârâ'yı tekrar Timurtaş'a vermek zorunda kaldı. Kutbeddin'in Zümürür Hatun ile olan evliliğinden II. Seyfeddin Gâzi, I. İzzeddin Mes'ud ile Şerefeddin Hindu adında çocukları dünyaya gelmiştir.^[167] Bu çocuklardan ilk ikisi ileride Musul Atabegi olacaklardır. Dolayısıyla Zengî hanedanı ile Artuklu hanedanı arasında İmâdeddin Zengî'den itibaren başlayan sıhriyet, adeta bir geleneğe dönüşerek sürdürülmüş oldu. Kutbeddin Mevdûd, işbaşına geldiğinde ağabeyi Haleb hâkimi Nüreddin Mahmûd'un müdahalesine maruz kalmıştır. Sincar kale dizdârı Şemseddin Muhammed b. el-Mukaddem'in

[163] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 298-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 119-121; İbnü'l-Esîr, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 88-89; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 197-199; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 21; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 234-236; Stevenson, *The Crusaders*, s. 161; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 504-505; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 137-140; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 68-71; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 231; Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 106-113; Bezer, "Tugtekinliler", *DİA*, XLI, s. 350; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 268.

[164] İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 121-122; İbnü'l-Esîr, *Tarihu'l-Bâhir*, s. 90; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 239; Alptekin, "Dimaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, s. 506; Alptekin, *Dimaşk Atabeğliği*, s. 141-142; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 73; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 268.

[165] Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 74-75.

[166] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 126; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı*, s. 204; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 77; Seyfeddin Gâzi'nin tek oğlu olduğu, bunun Nüreddin Mahmûd tarafından yetiştirilip kızı ile de evlendirildiği ancak genç yaşta vefat ettiğine dair bkz., İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 296.

[167] Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 79, 128.

daveti üzerine Sincar'a hâkim olan Nûreddin'i (10 Receb 544/13 Kasım 1149) buradan çıkarmak isteyen Atabeg Mevdûd ordusuyla Sincar önlerine geldi. Musul veziri Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî ve devlet adamlarının araya girmesiyle iki kardeş arasında barış yapıldı. Sincar'ın Kutbeddin'de kalmasına mukabil Rakka, Rahbe, Hıms ve Urfa Nûreddin'e verilecekti. Öte yandan Nûreddin Haleb'e dönerken Sincar'da babasından kalma altıyüz deve ve doksan altı katıryükü tutan hazineyi yanında götürmeyi ihmal etmedi. Sincar, Zeyneddin Ali Küçük'e iktâ edildi.^[168]

Irak'ta ise Sultan Mes'ud'un 547/1152 yılındaki ölümünün ardından tahta geçen Muhammed b. Mahmûd (1152-1159), Halife el-Muktefi Liemrillâh ile ittifakyapan Süleymanşah b. Muhammed Tapar'ın direnciyle karşılaşmış ancak Süleymanşah, nâib Zeyneddin Ali Küçük tarafından tutsak edilerek Musul'da hapsedilmişti (Cemaziyülevvel 551/Haziran 1156). Musul Atabegi Kutbeddin, Sultan Muhammed'in Halife'yi sıkıştırdığı Bağdat kuşatması sırasında Ali Küçük komutasında bir Musul birliği ile yardım gönderdi (551/1157).^[169] Süleymanşah, Muhammed b. Mahmûd'un 1159 yılındaki ölümünün ardından ümeranın araya girmesiyle serbest bırakılıp sultan olarak ilân edildiğinde Kutbeddin Mevdûd, Süleymanşah'ın atabegi; Cemâleddin Muhammed veziri ve Zeyneddin Ali Küçük de ordu komutanı oluyordu. Süleymanşah'ın 556/1161 yılında öldürülüp yerine Azerbeycan Atabegi Şemseddin İldeniz'in himayesinde ve annesiyle de evli olduğu Arslanşah b. Tuğrul'un geçmesiyle Musul Atabegliği'nin Irak Selçuklular'ı üzerindeki nüfuzu kalmamıştır.^[170]

Kutbeddin Mevdûd, Nûreddin Mahmûd'un 1157 ve 1159 yıllarında yakalandığı hastalık sırasında Ali Küçük komutasında gönderdiği birlikler ile içerdeki isyancılara ve Haçlılar'a karşı ağabeyine yardım etmiştir. Nûreddin Mahmûd da bu yardımlara karşılık olarak, hastalığı sırasında Haleb'i ele geçirmek isteyen kardeşi Nusretüddin Mir Mirân'ın elindeki Harran'ı alarak Zeyneddin Ali Küçük'e iktâ etmiştir.^[171] Kutbeddin, 1159

[168] İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 97; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 80-84; Bezer, *Begteginliler*, s. 37; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 268.

[169] İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-muntazam*, X, s. 165; Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, Türkçe çev. Necati Lugal, Ankara 1943, s. 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 181; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 113; İbnü'l-Ezrak, *Meydâfârikîn ve Âmid*, s. 119; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı*, s. 227; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr*, I-II, Türkçe çev. Ahmet Ateş, Ankara 1960, s. 256; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 230b; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 216; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 89-90.

[170] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 211; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 97-98; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 268-269.

[171] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 209; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 309-311; Sibî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 240a; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 105; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 269.

yılında Bizans İmparatoru I. Manul Komnenos'un Suriye'ye yürümesi sırasında da ağabeyinin daveti üzerine Artuklu Necmeddin Alp'nin gönderdiği kuvvetlerin yanı sıra önemli bir Musul birliğini ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük komutasında Haleb'e sevk etmişti. Ancak imparatorun bu seferi sırasında savaş olmamış, barış yapılmasının ardından birlikler memleketlerine dönmüşlerdir.^[172] Musul Atabegi, ağabeyi Nûreddin Mahmûd'a 1164 yılındaki Hârim savaşı ile daha sonra 1166, 1167 ve 1169 yıllarındaki Banyas, Hısnu'l-Ekrâd, Arka ve Halbe'nin yağmalanması, Urayme (Arima) ve Sâfisâ'nın fethedilmesi sırasında yardımcı kuvvetler göndererek Haçlılar'la olan cihada katkıda bulunmuştur. Nûreddin de bu yardımlara karşılık olarak Rakka'yı Kutbeddin'e bırakmıştır.^[173]

Musul Atabeğliği tarihindeki en önemli simalardan biri olan ve ordu komutanı ve nâiblik makamını elinde bulunduran Erbil'deki Begteginlilerin kurucusu Zeyneddin Ali Küçük, Kutbeddin Mevdûd döneminde yaşlılıktan dolayı görevlerini bırakarak Erbil'e çekildi (1167) ve bir süre sonra orada vefat etti (11 Zilkade 563/17 Eylül 1168). Cenazesi Musul'a getirilerek Cami el-Atîk'teki türbeye defnedildi.^[174] Kutbeddin Mevdûd, Ali Küçük'ten boşalan nâiblik makamına bir mühtedi olan Fahreddin Abdülmesih'i tayin etti.^[175] Bundan kısa müddet sonra Mevdûd'un kendisi de Musul'da vefat etti (Şevval 565/Haziran 1170).^[176] Yerine büyük oğlu II. İmâdeddin Zengî'nin geçirilmesini vasiyet etti. II. İmâdeddin, Nûreddin Mahmûd'un yanında yetişmiş ve onun kızıyla da evlenmişti. Ancak Zümürüd Hatun, Hâdim Fahreddin Abdülmesih ile anlaşarak kendi oğlu olan II. Seyfeddin Gâzi'nin tahta geçirilmesini sağladı (Şevval 565/Haziran 1170).^[177] II. Seyfeddin Gâzi

[172] Ioannes Kinnamos, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı* (1118-1176), Ankara 2001, s. 137; Mateos, *Vekâyî-nâme*, s. 328; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-muntazam*, X, s. 190; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 398; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 297-299; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 109-110.

[173] İbn Şeddâd, *Bahâeddin, Kitâb Siret Salâhaddin el-Eyyubî (el-müsemma: en-Nevâdir es-Sultaniyye ve'l-mahâsin el-Yusufiyye)*, Kahire 1317/1899, s. 30-31; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 321; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 266; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 101-103; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengîler)", *DGBİT*, VII, s. 558; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 117-118; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 269.

[174] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârîkin ve Âmid*, s. 158; İbn Şeddâd, *Siretu Selâhaddin*, s. 31; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 268; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 135-136; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 405-406; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu ve Ebnâi'z-zamân*, IV, Tahkik: İhsan Abbâs, Beyrut 1968, s. 114; Bezer, *Begteginliler*, s. 54; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 133.

[175] İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 136; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 134.

[176] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 286; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 409; Süryani Mihail, *Vekâyî-nâme*, II, s. 215; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 135; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 269.

[177] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârîkin ve Âmid*, s. 160; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 331; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 287; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 146; Süryani Mihail, *Vekâyî-nâme*, II, s. 216; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 409; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kurûb*, s.

(565-576/1170-1180) döneminin en dikkati çeken hususiyeti, Nûreddin Mahmûd'un ölümüne ve Eyyûbî Devleti'nin doğuşuna tanıklık etmesidir. Ancak daha başlangıçta Musul'da atabeglik tahtını elde ettiği zaman amcası Nûreddin Mahmûd'un, II. İmâdeddin'in talebi ve mühtedi Abdülmesih'in Müslümanlara eziyet etme bahânesiyle Musul'a müdahalesiyle karşılaştı. II. Seyfeddin, amcasına karşı yardım istemek üzere bir yandan kardeşi İzzeddin Mes'ud'u Azerbeycan Atabegi Şemseddin İldeniz'e gönderirken, diğer yandan da yeni halife olan el-Müstazî Biemrillâh'a başvurduysa da bir sonuç elde edemedi. Nûreddin Mahmûd, İldeniz'in elçisini, kardeşinin çocuklarına kendisinden daha yakın olduğunu hatırlatıp İldeniz'in Gürcülerle uğraşmasını tavsiye ederek geri gönderdi. Halife elçileri geldiğinde de Musul'u kuşatmış bulunuyordu. 13 Cemaziyülevvel 566/22 Ocak 1170 günü Musul'a girdi. Musul'da bazı atamalar yapan Nûreddin, Seyfeddin'i yerinde bıraktı ve şehrin idaresini ona verdi. Niyâbet ile kale diddârlığına Sâdeddin Gümüştegin'i tayin etti. Mükûs ve darâib gibi örfî vergileri kaldırttı. Musul kadılığına Hüccetüddin b. Necmeddin eş-Şehrîzorî'yi getirdi. Musul'da Cami en-Nûrî'nin yapılmasını emretti. Sincar'ı II. İmâdeddin'e verdi. Böylece Sincar'da Zengî hanedanının bir şubesi kurulmuş oldu (1170). Bu arada Erbil Beyi de Mücâhidüddin Kaymaz'ı göndererek itâatini bildirdi. Nûreddin, yirmi gün kaldığı Musul'dan Haleb'e dönerken adını Abdullah olarak değiştirttiği Abdülmesih'i de beraberinde götürdü.^[178] II. Seyfeddin, bastırdığı sikelerde ve hutbede halifeden sonra amcası Nûreddin Mahmûd'un adını da zikretmiştir.^[179] Nûreddin Mahmûd'un bu müdahalesi ile artık Kuzey Irak (el-Cezîre) ve Suriye tek bir yönetim altında birleşmiş oluyordu. Nûreddin'in esas gâyesi Haçlılar'a karşı savaşmaktı. Musul'daki yeğenlerini itâat altına aldıktan sonra yönünü Suriye'deki kutsal savaflara çevirdi. Nitekim Abbâsî Halifesi, 1173 yılında gönderdiği bir menşûr ile Suriye, el-Cezîre, Ahlat, Erbil ve Musul'un hâkimiyetini Nûreddin Mahmûd'a verdi.^[180] II. Seyfeddin Gâzi, amcası Nûreddin Mahmûd'un talebi üzerine zaman zaman ona askerî yardım göndermiştir. Muharrem 567/Eylül 1171'deki Arka kuşatması sırasında ve bir yıl sonra Türkiye Selçuklu Hükümdarı II. Kılıçarslan'a karşı gerçekleşmeyen bir savaş hazırlığı sırasında önemli katkıları olan bir kuvvet yollamıştır.^[181]

190-191; Ebû'l-fidâ, *Tarih Ebû'l-fidâ*, III-IV, s. 51; Elisseef, *Nur al-Din*, II, s. 657-656; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 106; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 139; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 269.

[178] Bundârfî, *Senâ el-Barku's-Şamî*, Tahkik: R. Şeşen, Beyrut 1971, s. 99; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 154; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 282, 294; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 411; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn*, s. 481 vd.; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 139-150; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 269.

[179] Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 108; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 150.

[180] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 315, 317; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 151.

[181] Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 154.

Öte yandan Nûreddin Mahmûd zamanında Mısır Fâtımî Halifeliği'ne son verilmiştir. Esasen Nûreddin Mahmûd, Mısır'a 1164, 1167 ve 1168 yıllarında Esededdin Şirkûh komutasında ordu göndermişti. Nûreddin'in önemli komutanlarından biri olan Esededdin Şirkûh onun Mısır'daki nâibi olmuş idi ve 1169 yılında Fâtımî veziri olduktan iki ay sonra ölmesi üzerine yeğeni Selâhaddin Eyyûbî bu makama getirildi. Nihayet Nûreddin Mahmûd, Abbâsî Halifesi'nden gelen istek doğrultusunda Selâhaddin'e haber yollayarak Mısır'daki hutbeyi Abbâsî Halifesi adına değiştirmesini istedi. Selâhaddin bu talebi biraz gecikmeli olarak yürürlüğe koydu ve Mısır'da Fâtımî Halifesi adına okunan hutbeye son verdi ve böylece Fâtımîler Devleti tarihe karıştı (17 Eylül 1171).^[182] Nûreddin Mahmûd, bu gelişmelere karşın Haçlılar'a karşı Selâhaddin'in yardıma gelmemesini şüpheyle karşılayınca Mısır'a yürümeğe karar verdi. Yeğeni II. Seyfeddin Gâzi'yi kuvvetleriyle yanına çağırdı. II. Seyfeddin Gâzi, ordusuyla yola çıktı ancak Harran'a ulaştığında amcası Nûreddin Mahmûd'un vefat ettiği haberini aldı. Nûreddin, Mısır seferine hazırlık yaparken 1174 yılının Ramazan Bayramı'nda oğlu Melik Sâlih İsmâil'in sünnet töreni için düzenlenen şenlikte çevgân oyunu sırasında hastalanmış, nihayet bir hafta sonra, Dımaşk Kalesi'nde elli altı yaşında iken hayata gözlerini yummuştu (11 Şevval 569/15 Mayıs 1174). Döneminde "el-Âdil" unvanıyla tanınan ve XII. yüzyılın en karizmatik liderlerinden biri olduğuna kuşku bulunmayan Nûreddin Mahmûd böylece Türk ve İslâm tarihindeki yerini aldı. Uzun boyu, esmer teni, güzel gözleri ve çenesindeki sakalı ile Nûreddin Mahmûd'un Mısır, Suriye, Irak, Diyar-ı Bekr, Hicaz ve Yemen'de adına hutbe okunduğu, Dânişmendliler'in yanı sıra Çukurova Ermenileri'nin de kendisine tâbi olduğu kaydedilir.^[183]

[182] Bundârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, s. 111-117; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-muntazam*, X, s. 237; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 333; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 285; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 296 vd.; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 414; İbnü'l-İbrî, *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, s. 373-374; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, I, s. 200-201; İbn Kadî Şühbe, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, s. 188, 195-204; İbnü'l-Furât, *Tarih*, IV, s. 173 vd.; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 47-49, 53-54; Şeşen, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 53; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 158.

[183] Bundârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, s. 150-153; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 334-335, 338-339; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 322; İbnü'l-Esir, *Atabekeyne*, s. 161; İbn Şeddâd, *Sîretu Salahaddin*, s. 37; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 305 vd.; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 417; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, I, s. 258; Ebû Şâme, *Kitâbur'-ravzateyn*, I/II, s. 577-582; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 58-59; Zehebî, *Kitâbu Düvelü'l-İslâm*, Haydarâbâd 1364, s. 83; Makrizî, *Kitâbu's-sulûk*, I/1, s. 55; Gibb, "The Career of Nuraddin", s. 527; Elisseeff, *Nur al-Din*, II, s. 694; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 332-333; Şeşen, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 63-64; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 560; Bahattin Kök, "Mısırın Alınmasından Sonra Nuruddin Mahmut'la Selahuddin Eyyûbî Arasında ortaya Çıkan Soğukluğun Sebepleri", *Belleten*, LVII/219, s. 413-445; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 161-163; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 269.

Nûreddin Mahmûd'un vefatından sonra Dımaşk'ta vasiyeti doğrultusunda ümera tarafından on bir yaşındaki oğlu Melik Sâlih İsmâil tahta çıkarıldı. Ancak Emîrlar arasında Mısır'daki Selâhaddin Eyyûbî'yi savunan kimseler de vardı. Esasen Selâhaddin, Melik Sâlih İsmâil'in adını hutbe ve sikkede zikretmesine^[184] karşın resmi olmayan bir sıfatla Nûreddin'in varisi gibi davranıyordu. Eyyûbî Devleti'nin kurucusu olan Selâhaddin, Haçlılar'a karşı cihat ve İslâm birliği iddiasında bulunuyor, ancak bu birliği sağlamak için öncelikle eski efendisi ve velinimetini olan Zengî hanedanının devlete ve topraklarına sahip olması gerektiğinin bilinciyle hareket ediyordu.

II. Seyfeddin Gâzi ise Harran'da iken öğrendiği amcasının vefatından sonra süratle arazilerini genişletme çabası içine girdi. Yanında bulunan Musul Kalesi Dizdârı Emîr Sâdeddin Gümüştegin kendisini terk ederek Haleb'e gitti. Seyfeddin, kısa sürede Harran, Urfa, Nusaybin, Habur, Serûç, Cezîre-i İbn Ömer (Cizre) ve Zaferan Kalesi'ni ele geçirdi. Bazı yerler karışığında Mardin ve Hısnıkeyfâ Artuklularını kendisine itâat ettirdi.^[185] II. Seyfeddin Gâzi'nin Haleb'i tehdit etmesi üzerine Haleb ümerası ile Dımaşk ümerası anlaşarak Melik Sâlih İsmâil'i Sâdeddin Gümüştegin nezaretinde Haleb'e götürdüler (2 Muharrem 570/3 Ağustos 1174).^[186] Melik Sâlih'in Hârim'i iktâ ettiğİ Sâdeddin Gümüştegin çocuk üzerinde tahakküm kurunca, Emîrlar bu kez korktukları II. Seyfeddin Gâzi'den yardım istediler. Seyfeddin, Dımaşk'a gitmekten çekindiyse de Haleb Emîrleri ile ittifak yapmaya razı oldu.^[187]

Öte yandan Selâhaddin Eyyûbî, ümeranın davetiyle 30 Rebiülevvel 570/29 Ekim 1174 günü Dımaşk'a girdiğinde "Ben efendime ve oğluna hizmet için geldim" dedi ve Melik Sâlih İsmâil'in velisi, mürebbisi ve nâibi olduğunu ileri sürdü.^[188] Suriye'ye yürüyen Selâhaddin, Hıms ve Hama

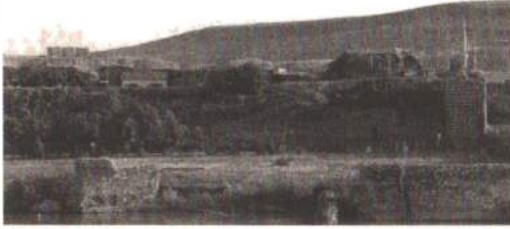
[184] Bundârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, s. 154; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 9, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 324; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 58-59; Elisseeff, *Nur al-Din*, II, s. 694; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 111; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 164-165; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 269.

[185] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 11-12; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 325-326; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 175; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s. 98; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 166; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 269.

[186] Bundârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, s. 164-165; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 13-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 332; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 175-176; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 172.

[187] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 763; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 333; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 176; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 173.

[188] Bundârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, s. 177; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 334; İbn Şeddâd, *Siret Salâhaddin*, s. 39; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 418-419; Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 69-70; Stevenson, *Crusaders in the East*, s. 209; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 112-113; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengîler)", *DGBİT*, VII, s. 562; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 175-176.

Resim 45:
Cizre Kalesi.

[<https://goo.gl/H79yXa>]

üzerinden 30 Aralık 1174'te Haleb yakınlarına geldi. Melik Sâlih İsmâil, Musul'daki amcasının oğlu II. Seyfeddin'den yardım istedi. Emîr Sâdeddin Gümüştegin de Batınîlerle Selâhaddin Eyyübî'nin öldürülmesi için gizlice anlaştı.^[189] Batınîler'in suikastine maruz kalan ancak vartayı atlatan Selâhaddin, bunu Halife'ye yazarak Zengiler'i şikâyet etti. Kendisi, "kâfir Haçlılar, zındık Haşhaşiler ve hain

Zengiler" arasında İslâm dünyasının koruyuculuğunu üstlenmişti.^[190] II. Seyfeddin Gâzi, kardeşi İzzeddin Mes'ud komutasında bir orduyu Haleb'e gönderdi. Musul-Haleb müttefik ordularıyla Selâhaddin'in ordusu Hama yakınlarındaki Kurûn-ı Hama mevkiinde karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşta Musul-Haleb kuvvetleri mağlup oldular (19 Ramazan 570/13 Nisan 1175).^[191] Savaştan sonra Selâhaddin, o andan itibaren Melik Sâlih İsmâil'in adını hutbelerden çıkarttı. Haleb dışındaki Suriye topraklarının birçoğu Selâhaddin'e geçti. Selâhaddin'in Mısır ve Şam sultanı olduğu Halife el-Mustazî Biemrilâh tarafından onaylandı (12 Şevval 570/6 Mayıs 1175).^[192]

II. Seyfeddin, Haleb'e yardım göndermeyen Sincar'daki kardeşi II. İmâdeddin Zengî'yi sıkıştırdıysa da onun Selâhaddin Eyyübî ile anlaşması yüzünden kuşatmadan bir netice alamadı.^[193] II. Seyfeddin Gâzi, ertesi yıl Artuklulardan yardım alarak Suriye'den atmak istediği Selâhaddin'in karşısına bir daha çıktı. 1176 yılı baharında Haleb yakınlarındaki Tel-lû's-sultan mevkiinde yapılan savaşta Musul-Haleb ordusu bir kez daha yenildi. Bu savaş, Eyyübî askerlerinin konakladığı yer dolayısıyla Cîbâb et-Türkân Savaşı olarak da bilinir (10 Şevval 571/22 Nisan 1176).^[194] Bu yenilgi Zengî hanedanının Suriye'deki kontrolü yitirmesine yol açmıştır. Selâhaddin Eyyübî, Haleb'e yürümeden evvel etrafındaki yerleşim yerleri

[189] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 22; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 356-357; Ebü'l-Fidâ, *Tarih Ebü'l-Fidâ*, III-IV, s. 60; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 178, 179, 181.

[190] Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 181; Lewis, *Haşhaşiler*, s. 95-96.

[191] İbn Şeddâd, *Sîret Salâhaddin*, s. 39-40; Bundârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, s. 188; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 23; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 419-420; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 388; Şeşen, *Salâhaddin Eyyübî ve Devlet*, s. 71; Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 55-56; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 184.

[192] Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 563; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 185-186; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 270.

[193] Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 188-189.

[194] İbn Şeddâd, *Sîret Salâhaddin*, 41; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 26-27; Süryani Mihail, *Vekainâme*, II, s. 242; Bundârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, s. 200-205; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 111; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 564; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 190-195; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 270.

ile kaleleri kendisine bağlamıştır. Eyyûbî Sultanı Buzâa, Menbic ve Azaz'ı aldıktan sonra Haleb surları önünde görüldü (17 Zilhicce 571/25 Haziran 1176). Ağustos'a kadar süren kuşatma sonunda Halepliler ile Selâhaddin arasında barış antlaşması imzalandı (Ağustos 1176). Hükümdarların hayatta kaldığı sürece geçerli olacak antlaşmaya göre Haleb ve Azaz'ın Melik Sâlih İsmâil'de, bunlar dışındaki Suriye toprakları ve fethettiği yerlerin Selâhaddin'de kalması kararlaştırıldı. Antlaşmayı Musul Hükümdarı II. Seyfeddin Gâzi'nin yanı sıra Artuklu Hükümdarları da onayladı.^[195]

II. Seyfeddin Gâzi'nin 3 Safer 576/ 29 Haziran 1180'deki ölümünden sonra atabeg olan kardeşi I. İzzeddin Mes'ud zamanında (1180-1193) Zengîler'in Selâhaddin Eyyûbî ile mücadelesi çetin bir hal almıştır. I. İzzeddin Mes'ud, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'la baş gösteren anlaşmazlık yüzünden Göksu'da bulunan Selâhaddin Eyyûbî'ye gönderdiği elçiyle atabeg olduğunu bildirip II. Seyfeddin zamanında imzalanan antlaşmanın geçerli olmasını istemişti. Ancak Selâhaddin, antlaşmanın kaydı hayat şartına bağlı olduğunu belirterek bu teklifi kabul etmedi.^[196] Bununla birlikte kaynaklar, Göksu'da II. Kılıçarslan, Selâhaddin Eyyûbî, I. İzzeddin Mes'ud, Melik Sâlih İsmâil ve Artuklu Hükümdarları arasında iki yıllık bir barış antlaşması yapıldığını kaydederek (10 Cemaziülevvel 576/ 2 Ekim 1180).^[197] Bu antlaşma ile Artuklu Hükümdarları, hem Türkiye Selçuklular'ının baskısından hem de Musul Atabegliği'nin nüfuzundan çıkarak Selâhaddin Eyyûbî'nin himayesine girmişlerdir.

Haleb Hâkimi Melik Sâlih İsmâil 25 Receb 577/4 Aralık 1181 tarihinde ölünce, vasiyet gereğince Haleb, Musul Atabegi I. İzzeddin Mes'ud'a bırakılmıştır. I. İzzeddin, 29 Aralık 1181'de Haleb'e girdikten sonra komutanlarının Dimaşk'a da yürüme teklifini Selâhaddin'le aralarında antlaşma olduğu gerekçesiyle reddetti. Ancak bir süre sonra Sincar'daki kardeşi II. İmâdeddin Zengî'nin Sincar'ı Selâhaddin'e teslim edeceği tehdidi üzerine Haleb'i Sincar karşılığında İmâdeddin'e vermek zorunda kaldı (21 Şevval 577/27 Şubat 1182).^[198]

[195] Şeşen, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 72; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 199-200, 202-203; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 270.

[196] Bundârî, *Senâ, el-Bark eş-Şâmî*, s. 357; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, s. 360, 365; Şeşen, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 47; Özbek, *Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri*, s. 31-35; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 119-120; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 221; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 270.

[197] Bundârî, *Senâ, el-Bark eş-Şâmî*, s. 323-324, 344-347; İbn Şeddâd, *Sîret Salahaddin*, s. 43-44; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 370-371; el-Hazrecî, *Tarihü'd-devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, 5b; Turan, *Türkiye*, s. 211-212; Gibb, *Life of Saladin*, s. 29-30; Şeşen, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 77; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 225-226.

[198] İbn Şeddâd, *Sîret Salahaddin*, s. 44-45; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 47; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 378; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 427-428; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 237; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 270.

Selâhaddin Eyyûbî, Göksu antlaşmasının süresinin bitmesi, Hısnıkeyfâ Hükümdarı Nûreddin Muhammed, Harran hâkimi Muzafferüddin Gökbörü ile Serûç hâkimi İbn Mâlik'in el-Cezîre ve Musul'a yürümesi için yaptıkları teşvikler üzerine 1182 Mayıs'ında Kâhire'den hareket etti.^[199] 19 Eylül 1182'de Haleb'e geldiye de yönünü el-Cezîre'ye çevirdi. Fırat'ı geçerek Bîre (Birecik)'ye girdi. Ardından Urfa ve Rakka'yı ele geçirdi. Habur, Karkisiya, Mâkisîn, Nusaybin, Beka ve Beled art arda Eyyûbîler'in kontrolüne girdi. Dicle'ye ulaştıklarında uzaktan Musul'un surları görünüyordu. Tarihçi İmâdeddin İsfahânî'nin anlatımıyla, daha birkaç ay önce Nil kıyısında bulunan atları şimdi Fırat ve Dicle'den sulanmaya başlamıştı.^[200] Bu fetihlere karşın Selâhaddin Eyyûbî 11 Receb 578/10 Kasım 1182 günü geldiği Musul'u kuşattıysa da alamamıştır. İzzeddin Mes'ud'un Sincar'da bulunan kardeşi Şerefeddin Hindu da Eyyûbî kuşatmasına iki hafta direndi ve sonunda teslim oldu (2 Ramazan 578/30 Aralık 1182).^[201] Selâhaddin Eyyûbî'nin bir süre sonra Âmid'i zapt etmesi (6 Muharrem 579/1 Mayıs 1183), Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin İlgazi'nin kendisine tâbi olmasını sağladı. Tekrar Suriye'ye dönen Eyyûbî Sultanı, Haleb önlerine geldiğinde, II. İmâdeddin Zengî ile yaptığı anlaşmaya uygun olarak Sincar'ı Haleb ile değiştirdi. Selâhaddin Haleb'e sahip olurken, II. İmâdeddin de yeniden döndüğü Sincar'la birlikte Rakka, Serûç, Habur ve Nusaybin'i alıyordu (Haziran 1183).^[202]

Musul Atabeğliği, Selâhaddin'in Mısır, Irak ve Suriye'yi tek bir yönetim altında birleştirme siyasetine engel olmaya bir süre daha devam etmiştir. Selâhaddin'in Musul'u itâate sokmak için yeni bir sefere ihtiyacı vardı. Harran Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü ile Erbil Hâkimi Zeyneddin Yûsuf'un teşvikleri ve Musul Atabeğliği'nin Azerbeycan Atabeğliği ile işbirliği yapması (Muharrem 580/Nisan-Mayıs 1184), bu yeni seferin gerekçesini oluşturmuştur. Zilkade 581/Mart-Nisan 1185'te Dımaşk'tan ayrılan Eyyûbî Sultanı, Harran, Re'sû'l-ayn ve Dârâ'dan geçerek Nusaybin'e geldiğinde, II. Seyfeddin Gâzi'nin oğlu olan Cezîre-i İbn Ömer hâkimi İzzeddin Sencerşâh'ın itâatini kabul etti. Eyyûbî ordusunun Musul'a yaklaşması üzerine Atabeg I. İzzeddin Mes'ud, annesini, amcası Nûreddin Mahmûd'un kızını, diğer bazı Atabeglik kadınlarını devlet ricalinden oluşan bir heyetle barış yapılması için Selâhaddin'e gönderdi (Haziran sonu 1185).

[199] Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyûbîler*, s. 48; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 243-244.

[200] İsfahânî, *el-Bark*, V, s. 14; Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, s. 278; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 246-248.

[201] İbn Şeddâd, *Sîret Salahaddin*, s. 46; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 58-59; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 387; İsfahani, *el-Bark*, V, s. 21-35; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 429-430; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 68; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 123; Şeşen, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 78; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 565; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 254, 255.

[202] Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 565; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 265; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 270.

Ancak Selâhaddin, kadınların ve elçi heyetinin barış taleplerini ve Musul'a dokunulmaması karşılığında askerî yardım tekliflerini reddetti. Musul'u kuşatan Selâhaddin, Musullular'ın savunma direncini kıramadı. Bu arada Ahlat Hâkimi Sökmen'in ölüm haberi ve gelen davet üzerine kuşatmayı kaldırdı (30 Temmuz 1185). Ancak Ahlat konusunda Azerbeycan Atabegi Şemseddin Pehlivan'ın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalan Selâhaddin, Meyyâfârikın'ı kendisine bağlamakla yetinip yeniden Musul'a döndü (Ağustos 1185). Üçüncü kez Musul önlerine görülen Eyyûbî Sultanı, ağır bir hastalığa yakalanınca kuşatmayı sürdürmekten vazgeçti ve Musul Atabegi'nin barış teklifini görüşmeğe razı oldu. Bir ay kadar sonra Harran'a gitti ve nihai antlaşmayı da burada imzaladı (30 Ramazan 581/25 Aralık 1185). Antlaşma ile Musul, I. İzzeddin Mes'ud'da kalacak, ancak hutbeden II. Kılıçarslan'ın adı çıkarılacak ve Selâhaddin'in adı konacak, ayrıca adına sikke bastırılacaktı. Bunun yanı sıra Musul Atabegi, Selâhaddin'in emrine mücehhez asker verecekti. Eyyûbî Sultanı'nın çok istediği halde bir türlü alamadığı Musul'u tâbi hale getiren bu antlaşma, Selâhaddin'in ölümüne değin yürürlükte kalmıştır.^[203] I. İzzeddin Mes'ud, antlaşma gereği daha sonra Haçlılar'a karşı yapılan savaşlarda Selâhaddin'in emrine asker göndermiştir. 1187 yılındaki Kerak kuşatması, Taberiyye, Akkâ fetihleri ile meşhur Hittin Savaşı'nda ve müteakip savaşlarda Musul Atabegliği kuvvetleri Selâhaddin'in ordusunda hizmet etmiştir.^[204]

Selâhaddin Eyyûbî'nin siyasî ve askerî üstünlüğü artık Musul Atabegliği'nin topraklarını ve siyasî nüfuzunu küçülmüştü. Bu dönemde Atabeglik toprakları ağırlıklı olarak Musul ve yöresinden ibâret hale gelmiştir. Eyyûbî Sultanı'nın 1193 yılındaki ölümü, I. İzzeddin Mes'ud'un topraklarını genişletmek için bir fırsat oluşturmıştı. el-Cezîre'ye yürüyen Atabeg İzzeddin, ağabeyi Selâhaddin tarafından kendisine iktâ edilen yöreyi korumak isteyen el-Âdil'i karşısında buldu (1193). Sincar'daki kardeşinden ve Mardin Artuklularından yardım istediye de Tell Mavzen'de yakalandığı hastalık İzzeddin Mes'ud'u Musul'a dönmeğe zorladı. Atabeg, kısa süre içinde Musul'da öldü (27 Şaban 587/30 Ağustos 1193). Yerine vasiyetine uygun olarak oğlu I. Nûreddin Arslanşah (1193-1211) geçti.^[205] Öte yandan Harran'dan hareket eden el-Âdil, Serûç, Habur ve Nusaybin'i ele

[203] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 81-83; İbn Şeddâd, *Sîret Salahaddin*, s. 56-57; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 435, 437; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 73; Dakûkî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 128-131; Şeşen, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 83-84; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 565; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 276-280, 286-289; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 270.

[204] Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 293 vd.

[205] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XII, s. 91-92; İbnü'l-Esîr, *Atabekîyye*, s. 186; Süryani Mihail, *Vekayyî'nâme*, II, s. 290; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 467; Dakûkî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 133; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 311, 316; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 270.

geçirmiş, sonra da II. İmâdeddin Zengî ile bir antlaşma imzalamıştı (Ağustos 1193). Musul Atabeğliği ve Artuklular da elçi göndererek barışa razı oldular ve el-Âdil'in bölgedeki hâkimiyetini tanıdılar.

I. Nûreddin Arslanşah zamanı Zengîler'in Eyyûbîler'e karşı direnme döneminin son halkasını oluşturmuştur. Nitekim Atabeg Nûreddin topraklarını genişletmek için üstünlük yarışında el-Âdil ile birkaç kez karşı karşıya gelmiştir. Ancak işin başında amcalarından Şerefeddin Hindu'nun atabeg olma iddiası ile Sincar Hâkimi II. İmâdeddin Zengî'nin topraklarını genişletme çabalarını engellemek zorunda kaldı. Nâib Mücâhidüddin Kaymaz'ın aldığı tedbirler, II. İmâdeddin'in Beyennehrey'n'i zapt etmesini engel olamadı. Ancak II. İmâdeddin Zengî, bu sıralarda Sincar'da öldü (1197 sonları) ve yerine geçen oğlu Kutbeddin Muhammed babasının politikasını devam ettirdi. Bu durum I. Nûreddin Arslanşah'ın Nusaybin'e girmesine mani olamadı. Öte yandan I. Nûreddin Arslanşah'ın Nusaybin'i alması ona pahalıya mal oldu. Zira aniden baş gösteren bir salgın hastalık başta nâib Mücâhidüddin Kaymaz (ö. Ocak 1199) olmak üzere çok sayıda komutanının ölümüne sebep olmuştur.^[206]

Öte yandan Harran'a kaçan Kutbeddin Muhammed, 1196 yılından itibaren yeğenlerine üstünlüğünü kabul ettirerek Eyyûbî Hükümdarı olan el-Âdil'den yardım istedi. el-Âdil, yeniden el-Cezîre'ye girdi ve Nusaybin'i alıp Kutbeddin Muhammed'e verdikten sonra Mardin'e yürüdü. Kendisinden nefret eden yeğeni Efdal, Mısır'ı alınca, Musul Atabegi I. Nûreddin Arslanşah'a da ittifak teklif etti. Kendisi Dımaşk'a yürürken, Nûreddin Arslanşah da el-Âdil üzerine yürüyecekti. el-Âdil, Dımaşk'a yürüyen yeğeni Efdal'i durdurmak için kuşatmaya oğlu Melik Kâmil Muhammed'i memur edip Mardin'den ayrıldı. I. Nûreddin Arslanşah da Kâmil Muhammed'in kuvvetlerine karşı saldırıya geçti. Mardin Kalesi önlerinde yapılan savaşı Musul Atabeğliği ordusu kazandı. Eyyûbî askerleri bozguna uğratarak Mardin'i terk ettiler (2 Ağustos 1199). Mardin'in genç Hükümdarı Hüsâmeddin Yavlak Arslan, kaleden inerek Musul Atabeg'i'ne teşekkür etti. Atabeg Nûreddin, adamlarının savunmasız kalan Mardin'i mülkü haline getirme teklifini, "hakkında kendisinden yardım isteyene kötülük yaptığı söylentisi çıkmasın" diye ret etmiştir.^[207]

el-Âdil'in Eyyûbî Hükümdarı olmasından sonra ortaya çıkan şartlar, esasen Musul Atabeğliği'ni Eyyûbî hanedanı arasındaki taht mücadeleleri

[206] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 118-119; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 191-194; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 470; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 319-322; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 270.

[207] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 130-132; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 195-196; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 325-329.

içine çekmiştir. Nitekim Melik Efdal'in, amcası el-Âdil tarafından Mısır'dan çıkarılarak Diyâr-ı Bekr'e gönderilmesi ve iktâ sözü verilen toprakların kendisine teslim edilmemesi Selâhaddin'in oğullarının Musul Atabegi Nûreddin Arslanşah ve Mardin Artuklularıyla birleşerek amcaları el-Âdil'e karşı yeni bir ittifak oluşturmalarına yol açmıştır. 1201 yılında Efdal ile kardeşi

Resim 46:
Mardin Kalesi.

[https://goo.gl/
mJFQWW]

Haleb Hâkimi Melik Zâhir Gâzi, Dımaşk'a yürürken, Nûreddin Arslanşah da Urfa ve Harran'ı ele geçirmek üzere harekete geçti. Ancak Res'û'l-ayn'a gelen Atabeg Nûreddin, el-Âdil'in Harran'daki oğlu Melik Fâiz İbrahim'in barış istemesi ve hava şartlarının sefer için müsait olmaması yüzünden mevcut sınırları koruyan bir antlaşmaya razı oldu ve Musul'a döndü. Efdal ile Zâhir Gâzi de el-Âdil karşısında istediklerini alamadılar ve el-Âdil'in bölgedeki hâkimiyeti kabul edildi (Ağustos 1201).^[208] Atabeg I. Nûreddin Arslanşah, tâbiyyet şartları gereğince Anadolu Selçuklu Sultanı Rûkneddin II. Süleymanşah adına hutbe okutan Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsâmeddin Yavlak Arslan'ı tedip için üzerine yürüyen el-Âdil'in oğlu Melik Eşref'in 1202 yılındaki Mardin kuşatmasına isteksizce de olsa katıldı. Haleb Hâkimi Melik Zâhir'in araya girmesi ve Artuklu Hükümdarının itâat sözü vermesi üzerine barış yapıldı (1202).^[209] Atabeg I. Nûreddin Arslanşah, Eyyûbîler'e karşı kuvvet kazanmak için yeğenleri olan Sincar Hâkimi Kutbeddin Muhammed ile Cizre Hâkimi İzzeddin Sencerşâh'ı kendi yanına çekmeye çalışıyordu. Ancak Kutbeddin Muhammed'in el-Âdil'in tehdidi üzerine onun adına hutbe okutması, Atabeg'in kızgınlığına yol açtı. Arslanşah'ın tehdidi üzerine Kutbeddin Muhammed ile İzzeddin Sencerşâh, çareyi Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Hısnıkeyfâ Hükümdarı Nâsireddin Mahmûd ve el-Âdil'in oğlu Melik Eşref ile ittifak yapmakta buldular. Bu gelişme üzerine Kutbeddin'e bağlı Nusaybin'i kuşatan Atabeg Nûreddin, Erbil Hâkimi Gökbörü'nun Musul civarını yağmaladığını haber alınca Musul'a döndü. Atabeg, mütteliklerin Nusaybin üzerinden Bik'â'ya geldiklerini öğrenince Kefer Zemmâr'a hareket etti. Bûşirâ civarında yapılan savaşta Musul ordusu hezimete uğradı. Dağılan Musul ordusuna mensup çok sayıda asker tutsak düştü. Atabeg, Musul'a yanında dört kişi olduğu halde dönebildi (17 Şevval 600/18 Haziran 1204). Galipiler savunmasız kalan Kefer Zemmâr ile Beled'i yağmaladılar. Savaş sonunda yapılan antlaşmada Tell Afer'in mütteliklere teslim

[208] Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 335.

[209] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 153; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 153; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 475; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 176; Özbek, *Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri*, s. 89; Alptekin, "Artuklular", *DGBİT*, VIII, s. 185; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 338.

edilmesine karşılık esirlerin serbest bırakılmasına karar verildi. Bu savaş, Melik Eşref'in galip geldiği ilk savaş idi ve bundan sonra hiçbir savaşta mağlup olmamıştır. Zengilerle Eyyûbîler arasındaki bu savaştan sonra meydana gelen yakınlaşma sırasında Atabegin kız kardeşi Türkan (Atabekiye) Hatun, Melik Eşref ile evlenmiştir (Eylül 1204).^[210] Bazı kaynaklar, Atabeg I. Nûreddin Arslanşah'ın kızının da bir süre sonra el-Âdil'in oğluyla evlendirildiğini kaydederler (605/1209). Aradaki sıhriyet askerî ve siyasî alana da yansımıştır. Nitekim Atabeg Nûreddin, ittifak yaptığı el-Âdil'e, yeğenlerinin elindeki Sincar ve Cizre'yi alıp paylaşmayı teklif etti (606/1210). Bu, el-Âdil için çok cazip bir teklifti. Ele geçirilecek topraklar Atabeg Nûreddin'in damadı olan el-Âdil'in oğluna bırakılacak, o da Atabeg'e tâbi olacaktı. Nihayet el-Âdil, Ahlat'ın Gürcüler tarafından sıkıştırılması üzerine oğullarının yanı sıra Mısır, Şam, Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre ordusu ve Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarının kuvvetleriyle yola çıktı. Ancak Gürcüler'in Ahlat'tan ayrılması üzerine tekrar Habur'a yönelerek burayı ele geçirdi. Ardından Nusaybin'i alıp Sincar önlerine geldi ve şehri mancınıklarla kuşattı (606/1210). Sincar Hâkimi Kutbeddin Muhammed, bu beklenmedik durum karşısında I. Nûreddin Arslanşah ile Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'den yardım istedi. Atabeg Nûreddin, yaptığı antlaşma ve aralarındaki sıhriyet nedeniyle el-Âdil'e yardım göndermek zorundaydı. Hatta oğlu İzzeddin Mes'ud'u bir birlikle el-Âdil'e yardım için göndermeye bile hazırlandı. Ancak el-Âdil'in bu kadar yakında bulunması, Musul'un geleceği için tehlike oluşturuyordu. el-Âdil'in kız kardeşi Rabia Hatun ile evli olan Muzafferüddin Gökbörü de Kutbeddin Muhammed'in affedilmesi için ricada bulunduyorsa da el-Âdil bunu ret etti. Gökbörü, el-Âdil'in bu tavrını Sincar'dan sonra sıranın Musul ve Erbil'e de geleceği düşüncesiyle tehlikeli buldu. Musul Atabegi Nûreddin ile gizli bir antlaşma yaptı. el-Âdil karşıtı olan bu anlaşmaya Haleb Hâkimi Melik Zâhir Gâzi ile kardeşleri ve Erzurum Meliki Muğisüddin Tuğrulşah da dâhil oldular. Bu Hükümdarlar, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev'e haber göndererek onun tâbiyyetine gireceklerini bildirip kendilerini el-Âdil'e karşı himâye etmesini istediler. Böylece şark hükümdarları el-Âdil ve oğullarına karşı bir blok meydana getirdiler ve Sincar'ı kuşatmakta olan Eyyûbî ordusu üzerine yürümeye hazırlandılar. Ancak yine de askerî açıdan başarılı olacağından kuşku duyan Atabeg Nûreddin, Halife Nâsir Lidinillâh'tan da aracı olmasını istedi. Halife Nâsir da el-Âdil'e elçi göndererek kuşatmayı bitirmesini rica etti. el-Âdil, Halife'nin talebini kıramadı ve etrafında olup biteni de göz önünde bulundurarak Sincar kuşatmasını

[210] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 164-165; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 484-485; Bezer, *Begteginliler*, s. 101-102; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 137; Şeşen, "Eyyûbîler" *DGBİT*, VI, s. 346; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 567; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 341-345. Patton'a göre Türkân Hâtun, Eşref ile 605/1209 yılında evlenmiştir. Bkz., "Badr al-Din Lulu", *Studia Islamica* (SI), Num:74, s. 81.

sonlandırdı (606/1210).^[211] Sincar krizinin atlatılmasından sonra Musul ile Erbil arasındaki yakınlaşmanın bir sonucu olarak Atabeg Nûreddin Arslanşah, oğulları İzzeddin Mes'ud ile İmâdeddin Zengî'yi Muzafferüddin Gök-börü'nün Eyyûbî prensesi olan karısı Rabia Hatun'dan doğma iki kızı ile evlendirdi.^[212] Bu arada Cizre'de İzzeddin Sencerşâh, oğlu Gâzi tarafından öldürüldü (1209). Ancak yerine öteki oğlu Mahmûd geçti (605/1209). Mahmûd, Cizre'de 1250 yılına kadar hükümsürmüştür. Oğlu Mes'ud, Musul Nâibi Bedreddin Lû'lû'nün kızı ile evlenmiştir. Bedreddin Lû'lû, 1251 yılında Cizre'yi ele geçirerek babasının yerine geçen Mes'ud'u boğdurmuş ve Zengî hanedanının Cizre'deki kolunu sona erdirmiştir.^[213]

Musul Atabegleri arasındaki son kudretli Hükümdar olan I. Nûreddin Arslanşah, on yedi yıl on bir ay iktidârda kaldıktan sonra otuz sekiz yaşında 29 Receb 607/16 Ocak 1211'de öldüğünde yerine vasiyeti gereğince oğlu el-Kâhir lakablı II. İzzeddin Mes'ud (1211-1218) geçti. Diğer oğlu III. İmâdeddin Zengî'ye ise Akr el-Humeydiyye ile Şûş kaleleri verildi.^[214] Babasının siyasetini takip etmek isteyen II. İzzeddin Mes'ud, on yedi yaşında oturduğu atabeglik tahtında hocası olan nâib ve üstâdüddâr Bedreddin Lû'lû'nün nüfuzu altında bir Hükümdarlık sürmüştür. Dolayısıyla Musul Atabegliği'nin nihai devri, son atabeg'in öldüğü 1233 yılına değin Bedreddin Lû'lû'nün gölgesi altında geçer. Artık tahtta çocuk Hükümdarlar vardır. Yönetimi elinde tutan Lülû için bu kaçırılmayacak bir siyasî iktidâr fırsattır ve Lülû bunu kendi lehine kullanmakta hiç tereddüt etmemiştir. Esasen I. Nûreddin Arslanşah tarafından Musul sarayına alınmış olan Ermeni asıllı bir köle (mamlûk) olan Bedreddin Lû'lû, burada İslâmî terbiye ile büyütülmüş ve yeteneği sâyesinde hızla yükselerek saray hocaları (üstâdüddâr) olmuş, ardından ordu komutanlığını elde etmiştir.^[215] II. İzzeddin Mes'ud'un bazı kaynaklara göre Bedreddin Lû'lû tarafından zehirletilmek suretiyle öldürüldüğü rivayet edilir (27 Rebiülevvel 615/23

[211] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XII, s. 241-244; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 196-197; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 160, 161; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 492; Zettersteen, "Nûreddin Arslanşah", *İA*, IX, s. 358; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 139-140; Özbek, *Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri*, s. 99; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 567; Alptekin, "Erbil Beyliği (Begteginliler)", *DGBİT*, VIII, s. 76; Bezer, *Begteginliler*, s. 103-105; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 353-358; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 271.

[212] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XII, s. 244; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 493; Kafesoğlu, "Kök-Böri", *İA*, VI, s. 888; Bezer, *Begteginliler*, s. 105; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 360; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 271.

[213] Gândur, *Tarih Cezire-i İbn Ömer*, s. 158; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 350-352.

[214] İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 202; el-Hazrecî, *Tarih Devleti'l-Ekrad ve'l-Etrak*, 86a; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 365-366.

[215] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, I, s. 194; el-Çelebi, "el-Melik Bedreddin Lû'lû ve'l-âsâr el-Kadîme", *Sümer*, II/1, s. 20-28; Patton, "Badr al-Din Lulu", *SI*, Num:74, s. 80, 82; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 371.

Haziran 1118). Musul halkını çok üzen bu hadiseden sonra yerine vasiyeti uyarınca oğlu on yaşındaki II. Nûreddin Arslanşah (1218-1219) atabeg olmuş; hükümet işlerini yürüten Lülü de Halife Nâsır Lidinillâh'tan onun atabegliğini tasdik eden taklîd ve teşrif yazılarını alarak onun adına hutbe okutup sikke bastırmıştır (1218 Yazı).^[216] II. Nûreddin Arslanşah'ın atabeg olması, amcası Akr el-Humeydiyye Hâkimi III. İmâdeddin Zengî'nin itirazına yol açmıştır. III. İmâdeddin, Bedreddin Lülü'nün küçük yaştaki atabeg üzerinde tahakküm kurmasını kabul etmeyerek, kendisiyle aynı ismi taşıyan dedesi I. İmâdeddin Zengî'nin Hakkâri yöresindeki Kürdleri kontrol için yaptırdığı İmâdiyye Kalesi'ni ele geçirdi (18 Ramazan 615/8 Aralık 1218). Ardından Lülü'nün yerine Musul'da damadının işbaşına geçmesini isteyen kayın pederi Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'nün yardımı ile Hakkâri ve Zevezan kalelerini kısa sürede aldı. Bunun üzerine Lülü, Eyyûbî Hükümdarı el-Âdil'in 1218'deki ölümünden sonra el-Cezîre ve Ahlat yöresine hâkim olan oğlu Melik Eşref'ten, itâatine girmek karşılığında yardım istedi. Eşref, Gökbörü'ye bir mektup göndererek alınan yerleri önceki antlaşma gereğince iade etmesini istedi ve aksi halde memleketini elinden alacağını bildirdi. Gökbörü, toprakları iade etmek yerine Eşref ve Lülü'ye karşı Hısnıkeyfâ ve Mardin Artuklu Hükümdarları ile ittifak yapmayı tercih etti. Eyyûbî desteğini alan Musul ordusu, Gökbörü'den yardım alan III. İmâdeddin Zengî üzerine yürüdü. Akr el-Humeydiyye yakınlarında yapılan savaşı kaybeden Zengî, Erbil'e sığındı (26 Muharrem 616/13 Nisan 1219). Halife Nâsır'ın da araya girmesiyle barışın^[217] yapıldığı sıralarda Atabeg II. Nûreddin Arslanşah, yakalandığı ve vücudunda yaraların çıkmasına yol açan hastalık sebebiyle Musul'da öldü (616/Nisan 1219). Nûreddin Arslanşah'ın da, babası II. İzzeddin gibi zehirletildiği iddiasını^[218] hatırlatan müelliflerden İbn Vâsıl'a göre Lülü, Atabeglik Hanedanı'nı ortadan kaldırıp kendi Hükümdarlığını arzulamakta idi. Nitekim II. Nûreddin Arslanşah'ın ölümünden sonra "Melikü'r-rahim" unvanını alan Lülü, bu tarihçiye göre artık istiklâlini ilân etmiş oluyordu.^[219] Oysa çağdaş tarihçi İbnü'l-Esîr, Lülü'nün zulmü ortadan kaldırmaya çalıştığını iddia ederek, onun yönetimini olumlu bulmaktadır.^[220]

[216] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XII, s. 291-292; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 145; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 569; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 378, 379; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 271.

[217] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 502; İbnü'l-İbrî, *Tarih Muhtasar*, s. 404; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 127; Kafesoğlu, "Kök-Böri", *İA*, s. 888; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 148; Ögün, *Begteginliler*, s. 107-108; Eskikurt, *Lülü Hanedanı*, s. 15; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, VII, s. 569; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 381-385; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 271.

[218] İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, s. 62.

[219] İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 24-25.

[220] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XII, s. 296.

II. Nûreddin'in ölümü üzerine yerine kardeşi Nâsireddin Mahmûd atabeg olarak tahta oturtuldu. Kayıtlara göre Nâsireddin Mahmûd (1219-1233), tahta geçirildiğinde üç yaşında idi.^[221] Musul Atabegi olarak adına hutbe okunan son Hükümdar olan Nâsireddin Mahmûd zamanında da hükümet işlerini Bedreddin Lülû yönetmiştir. Ancak amcası III. İmâdeddin Zengî, daha önce olduğu gibi yine Erbil hâkimi Muzaferüddin Gökbörü ile anlaşarak Musul'a müdahale etmekte gecikmemiştir. III. İmâdeddin, Musul civarını yağmalayıp tahribe başlayınca, Lülû, Eşref'ten yeniden askerî yardım istedi. İzzeddin Aybeg komutasında bir Eyyûbî birliği, Musul kuvvetleri ile birleşerek Zengî-Gökbörü kuvvetleri üzerine hücum etti. Ancak Eyyûbî desteğindeki Lülû'nün askerleri bozguna uğrayarak Musul'a kapandı. Gökbörü, Musul'un karşısında Dicle'nin doğu kıyısındaki Nineva'ya kadar geldi. Halife Nâsır Lidinillâh'ın araya girmesiyle tarafların ellerindeki yerler kendilerinde kalmak şartıyla barış yapıldı (Receb sonu 616/Ekim ortası 1219). Muzaferüddin Gökbörü, üç gün sonra Musul civarından ayrılarak Erbil'e döndü.^[222]

Ancak İmâdeddin Zengî, yeni bir teşebbüste bulunarak Kevâşa Kalesi'ni zapt edince barış bozuldu. Lülû'nün yeniden yardım istemesi üzerine Haleb'te bulunan Eşref, Musul'a hareket etti. Bu durum üzerine Muzaferüddin Gökbörü ile III. İmâdeddin Zengî de bölge Hükümdarlarıyla Eyyûbîler'e ve Musul'a karşı bir ittifak girişiminde bulundular ve Artuklularla da anlaşarak Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus'un hizmetine girip onun adına hutbe okuttular. Ancak İzzeddin Keykâvus'un ani ölümü bu ittifakı sarstı. Zira yerine geçen Alâeddin Keykubad, Hükümdarlığının başında komşularıyla iyi geçinmek istediğinden Eşref ile yakınlık kurmanın yollarını arıyordu.^[223] Eşref, Sincar'a geldiğinde burayı Kutbeddin Muhammed b. II. İmâdeddin Zengî'nin oğlu olan Ömer Ferruhşah'tan aldı. Ömer Ferruhşah, Sincar'ı, Eyyûbîler'e Rakka

[221] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 296-297; İbn Vâsil, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 25; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 503; Makrizî, *Kitâbü's-sülûk*, I/1, s. 204; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 189; İ. Artuk-C. Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s. 410-412; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 387. Nâsireddin Mahmûd'un atabeglik tahtına oturduğu zaman on üç yaşında olduğu iddiası (bkz., Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengîler)", *DGBİT*, VII, s. 569) doğru değildir. Zira eğer öyle olsaydı, o zaman kardeşi ve kendisinden önce atabeg olan II. Nûreddin Arslanşah'tan büyük olması ve dolayısıyla tahta ondan önce geçmesi veya geçirilmesi gerekirdi.

[222] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 298-299; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 149; Eskiikurt, *Lülû Hanedanı*, s. 18-19; Bezer, *Begteginliler*, s. 108; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 388-391; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 271.

[223] İbnü'l-Adîm, *Züddetü'l-Haleb*, III, s. 188; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 300, 312; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 504; Turan, *Türkiye*, s. 318; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 150; Özbeke, *Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri*, s. 131; Bezer, *Begteginliler*, s. 109; Alptekin, "Musul Atabeğliği (Zengîler)", *DGBİT*, VII, s. 570; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 392-393; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 271.

karşılığında teslim etmişti^[224] ve böylece Sincar'daki Atabeglik hanedanının hâkimiyeti sona erdi (1 Cemaziyülevvel 617 / 4 Temmuz 1220).^[225] Öte yandan 22 Temmuz'da Musul'a giren Eşref, Halife'nin aracı olduğu barış görüşmelerinden bir sonuç çıkmaması üzerine Erbil'e yürüdü. Zab Nehri kıyısında Muzafferüddin Gökbörü'nün kuvvetleri ile karşı karşıya geldiğinde, Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Nâsıreddin Mahmûd'un tavassutuyla barışa razı oldu. Yapılan görüşmelerde, III. İmâdeddin'in ele geçirdiği İmâdiyye ve Kevâşa kaleleri Musul'a iade edilecek; iade işlemi tamamlanıncaya dek Akr el-Humeydiyye ile Şûş kaleleri Lülü'nün nâiplerine bırakılacak; teslim işleri tamamlanıncaya kadar da III. İmâdeddin, Eşref'in nezdinde rehin olarak kalacaktı (Ağustos 1220).^[226] Antlaşmaya konu kalelerin Bedreddin Lü'lü tarafından birer birer alınması üzerine, Eşref'in kardeşi Urfa Hâkimi Şihâbeddin Gâzi'nin tavassutuyla gözaltından kurtulan III. İmâdeddin Zengî, Azerbaycan'a giderek Atabeg Özbek b. Pehlivan'ın himayesine sığındı. İbn Vâsıl'ın kaydına göre Halife Nâsır Lidinillâh bu tarihlerde Bedreddin Lü'lü'yesaltanatmenşûru ve hil'atgöndermiştir.^[227] Kaynaklar bu dönemden itibaren Lü'lü'den "Musul sâhibi" olarak bahsediler. Öte yandan İmâdeddin Zengî, Özbek'ten istediği yardımı alamayınca, kanynpederi Muzafferüddin Gökbörü'nün yanına dönmüştür. Gökbörü de İmâdeddin'e Şehrîzor havalisini verdi. III. İmâdeddin, 1233 yılındaki ölümüne dek burada yaşadı.^[228] Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökbörü ise ağabeyi tarafından Ahlat'a tayin edilen Şihâbeddin Gâzi ve bunun Dımaşk'taki kardeşi Melik Muazzam İsa ile anlaşarak Lülü ve Eşref karşıtı bir siyaset takip etti. İttifakın kanadı olan Melik Muazzam İsa, ağabeyi Melik Kâmil Muhammed'in tehdidi üzerine Dımaşk'tan ayrılmadıysa da Muzafferüddin Gökbörü, Eşref'in Ahlat'taki isyanı bastırmakla meşgul olmasından yararlanarak Musul'u kuşattı (2 Temmuz 1224). Lülü'nün aldığı savunma tertibatı, Ahlat ve Dımaşk'tan gelen menfi haberler ile bu sıralarda zuhur eden kuraklık ve çekirge istilasının yol açtığı kıtlıkla birleşince kuşatmanın akıbeti bir hafta sonra belli oldu. Gökbörü kuşatmayı kaldırmak zorunda kalarak

[224] Eşref, bu hadiseden bir yıl sonra 618/1221 yılında Rakka'yı da Ömer Ferruḡşah'tan almış ve Ferruḡşah da kısa süre sonra ölmüştür. Bkz., Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 397.

[225] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 302; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 507; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/II, s. 609; İbrahim, *Sincar*, s. 84; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 397; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 271.

[226] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 189-190; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 304-305; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengîler)", *DGBİT*, VII, s. 570; Bezer, *Begteginiler*, s. 110; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 398; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 271.

[227] İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 115.

[228] Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengîler)", *DGBİT*, VII, s. 570-571; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 400-401, 407; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 271.

Erbil'e döndü (10 Temmuz 1224).^[229] Bu sıralarda Moğollar'ın önünden kaçan Celâleddin Hârizmşah'ın bölgeye gelişi dengeleri bir kez daha değiştirdi. Muzafferüddin Gökbörü, Kuzey Irak'a gelen Hârizmşah'ın itâatine girerek Eşref'e karşı yeni bir ittifak oluşturdu. Bu ittifaka Dimaşk Hâkimi Eyyûbî meliki Muazzam İsa ile Artuklu Hükümdarları da dâhil oldular. Musul'un kontrolünü elinde tutan Bedreddin Lülü ile işbirliği yapan Eşref ise müttefikleri Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'dan yardım istedi. Bu sıralarda Artuklu Hükümdarları itâatine girdikleri Celâleddin Hârizmşah adına hutbe okuttular. Eşref, el-Cezîre'de isyan eden Hükümdarlar üzerine harekete geçerken Alâeddin Keykubad da Hısn-ı Mansûr, Kâhta ve Çemişgezek üzerine yürüdü. Dimaşk hâkimi Melik Muazzam İsa, Hama ve Hims'i ele geçirdiyse de ağabeyi Eşref ile barıştı. Celâleddin Hârizmşah da Ahlat'a yürüdüğü sırada Kirman'da çıkan isyan üzerine bölgeden ayrılınca, Muzafferüddin Gökbörü de Musul kuşatmasından bir kez daha vaz geçerek Erbil'in yolunu tuttu (Cemazilü'yâhir 623/Haziran 1226).^[230] Öte yandan Celâleddin Hârizmşah, Ahlat üzerindeki hesabından vazgeçmemiştir. Alâeddin Keykubad'ın dostluk teklifini ret eden Hârizmşah, 14 Nisan 1230'da Ahlat'ı zapt edince, bunun hesabını 10 Ağustos 1230'da Yassıçimen'de Selçuklu ordusuna vermeye zorlandı. Nihayet bu hadise kendisinin ve Hârizmşahların sonu olmuştur.^[231]

Resim 47:
Tarihi Şûş
Kalesi.

[https://goo.
gl/2XZazL]

- [229] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 382-384; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kurûb*, IV, s. 139; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 141; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 156; Bezer, *Begteginliler*, s. 114; Eskikurt, *Lülü Hanedanı*, s. 28; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 404-405.
- [230] İbnü'l-Adîm, *Züdetü'l-Haleb*, III, s. 208; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 415-416; *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/II, s. 632-633; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kurûb*, IV, s. 176; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 143-144; İbn Kesir, *el-Biddâye*, *Türkçe çev.*, XIII, s. 223; Turğal, *Müneccimbaşıya Göre Anadolu Selçuklular'ı*, s. 44-45; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 179; Turan, *Türkiye*, s. 348-351; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 157; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s. 144; Özбек, *Selçuklu-Eyyûbî İlişkileri*, s. 143 vd.; Bezer, *Begteginliler*, s. 116; Eskikurt, *Lülü Hanedanı*, s. 34; Şeşen, "Eyyûbîler Devleti", *DGBİT*, VI, s. 361; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 416-417; Bezer, "Zengiler", *DİA*, XLIV, s. 271.
- [231] Bazı kaynaklar Celâleddin Hârezmşâh'ın savaştan sonra Moğollar'ın baskınına maruz kaldığını, yandaki askerlerinin dağıldığını ve kendisinin de Diyarbakır civarında öldürüldüğünü kaydederek. Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, s. 126-132; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 450-454, 460-462; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 529-530; İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuk Name*, II, *Türkçe Çev.*, Mürsel Öztürk, 2014, Ankara 1996, s. 388 vd.; Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihangüşa*, *Türkçe çev.*, Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 365-366, 369-377; *Târîh-i Âl-i Selçuk*, s. 35; Taneri, *Celâlu'd-din Hârizmşah ve Zamânı*, s. 67-83; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, VII, s. 250; Bezer, *Begteginliler*, s. 117-118; Erdem, *Türkiye Selçuklular'ı-İlhanlı İlişkileri*, s. 50; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 419-420.

Celâleddin'in ortadan kalkmasından bir süre sonra Erbil Hâkimi Muzaferüddin Gökborû'nün de ölmesi (18 Ramazan 630/28 Haziran 1233)^[232] Musul Atabegliği'ni de etkiledi. Zira aynı yıl içinde Atabeg Nâsireddin Mahmûd Musul'da on yedi yaşında iken öldü veya öldürüldü (Rebiülevvel 631/Aralık 1233). Onun ölümünden sonra tahta geçecek hanedan mensubu kimse kalmadığı için Zengîler'in Musul'daki hâkimiyeti sona erdi.^[233] Bazı kaynaklar, Bedreddin Lülü'nün, Atabeg Nâsireddin'i göz hapsinde tutarak açıktan ölüme mahkûm ettiğini iddia ederler.^[234] Lülü, Nâsireddin'in ölümünden sonra Halife Mustansır Billâh'tan kendi adına Musul hâkimiyetini onaylatmıştır. Lülü hanedanının Musul ve çevresindeki hâkimiyeti 1262 yılındaki Moğol istilasına kadar sürmüştür.

C. AZERBAIJAN ATABEĞLİĞİ/İLDENİZLİLER (543-622/1148-1225)

Azerbaycan Atabegliği'nin kurucusu olan ve atabegliğe adını veren Şemseddin İldeniz (543/1148-571/1175) hakkında bilgi veren kaynaklar, onun hayat hikâyesini 515/1121-1122 yılında Derbend'te çelimsiz bir çocuk iken köle pazarından satın alınarak Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un veziri Kemâleddin Sümeiremi'nin hizmetine girişiyle başlatırlar. İldeniz bu ilk bilgilere göre Kıpçak Türklerindendir ve birçok Selçuklu emîri gibi köle (gulâm/memlûk) olarak kariyerine başlamıştır. Vezir Sümeiremi'nin ertesi yıl (516/1122) Bâtınîler tarafından öldürülmesi, İldeniz'in önce Sultan Mahmûd (1119-1131)'un, ardından Sultan Mes'ud'un memlûkü olmuştur. Sultan Mes'ud (1136-1152) tarafından himaye ve taltif gören İldeniz, başarılı Selçuklu komutanlardan biri olmuştur. Ayrıca Sultan Mes'ud'un kardeşi ve selefi olan I. Tuğrul (1132-1134)'un dul eşi Mümine Hatun ile de evlendirilmiş olan İldeniz'in bu evlilikten Cihan Pehlivan ile Kızılarslan adlarındaki oğulları ve bir kızı dünyaya gelmiştir.^[235] İldeniz'in Selçuklu hanedanı ile akrabalık kurması Irak Selçuklular'ı üzerindeki nüfuzunun en önemli kaynağı olarak görülüyor. Zira evlendiğinde Mümine Hatun'un yanında I. Tuğrul'dan olma Arslanşah da bulunmaktaydı. İldeniz, bu suretle ileride sultan olacak olan Melik Arslanşah'ın üvey

[232] Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 418; Bezer, *Begteginliler*, s. 119.

[233] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 520-521, 533; Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebû'l-Fidâ*, III-IV, s. 137-138; İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI, s. 228; Zehebî, *Düvel-i İslâm*, s. 125; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, s. 94; İbnü'l-İbrî, *Tarih Muhtasar*, s. 435; Eskikurt, *Lülü Hanedanı*, s. 35-36; Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengîler)", *DGBİT*, VII, s. 571; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 425-426; Bezer, "Zengîler", *DİA*, XLIV, s. 271.

[234] Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIII, s. 136; Türkçe çev., XII, s. 270.

[235] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye*, s. 94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, XI, s. 221; Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/II, s. 961-962; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 81; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 200; Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII, s. 81. İldeniz kızını, Sadreddin el-Hüseynî'ye göre, Merâğa hâkimi ile evlendirmiştir. Bkz., ayn. yer.

babası oldu. Bununla birlikte, İldeniz'in, Sultan Mes'ud tarafından Tikrit Kalesi'ne hapsedilen Arslanşah'ın atabegliğine getirilişi biraz daha geç bir tarihte gerçekleşmiş olmalıdır.

Arran vâililiğine atanan Hâcib Abdurrahman b. Toganyürek'in isyana kalkışan emîrlerle işbirliği yapması yüzünden öldürülmesinden sonra İldeniz onun yerine tayin edilmiş olmalıdır.^[236] Zira 542/1147 yılında Sultan Mes'ud'un asi emîr Bozaba ile yaptığı ve Bozaba'nın ölümü ile sonuçlanan Hemedan'daki savaşta yer alan İldeniz,^[237] ertesi yıl kaynaklarda Gence ve Arran hâkimi olarak gösterilir. Dolayısıyla 543/1148'den itibaren Azerbaycan vâlisi olan İldeniz'in özellikle Sultan Mes'ud'un ölümünden sonra ağırlığını Irak Selçuklular'ı üzerinde hissettirdiği görülüyor. İldeniz'in Irak Selçuklular'ı tarihinde öne çıkmasında özellikle taht mücadelesine girişen Selçuklu şehzâdelerinin, Abbâsî halifelerinin ve asi emîrlerin bağımsızlık teşebbüsleri etkili olmuştur. Özellikle ileri gelen emîrler, yanlarında birer Selçuklu şehzâdesi bulunduruyor, bunlar üzerinden hâkimiyet tesisi kovalıyorlardı. İldeniz bu tür bir mücadeleye ilk olarak 1157 yılında karışmıştır. Bu tarihte Halife Müktefi, Sultan Muhammed b. Mahmûd (1153-1159)'a karşı Süleymanşah b. Tapar'ın saltanatını desteklediğinde, Sultan Muhammed'in Bağdat'ı kuşatması üzerine İldeniz'den yardım istemiş; o da yanında Melikşah b. Mahmûd ile kendi üvey oğlu Arslanşah olduğu halde Irak Selçuklular'ının payitahtı olan Hemedan'a girmişti. Irak Selçuklu tahtına Melikşah'ı oturtan İldeniz, Sultan Muhammed'in Hemedan'a yönelmesi üzerine Azerbaycan'a dönmüş; Melikşah da Hemedan'ı terk etmişti.^[238]

Sultan Muhammed'in 1159 yılındaki ölümünden sonra, Melikşah'ın da ertesi yıl zehirletilerek öldürülmesini müteakip Selçuklu ümerası, Musul'dan getirtilen Süleymanşah b. Tapar'ı Hemedan'da tahta çıkarttı (555/1160).^[239] Süleymanşah, İldeniz'in yanında bulunan Arslanşah'ı veliahd ilân etti. Ancak bir süre sonra Süleymanşah tahttan indirilip yerine Arslanşah geçirildi (556/1160-1161).^[240] Bu gelişmelerde İldeniz'in rolü olduğu kaydedilmektedir. İldeniz bu tarihten itibaren "atabeg-i azam"

[236] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, XI, s. 108-109; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 174-176.

[237] Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 82; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 176; Bezer, "İldeniz", *DA*, XXII, s. 81.

[238] Bundârî, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı*, s. 231, 255; Bala, "İl-Deniz", *IA*, V/II, s. 962; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 82; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 221.

[239] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 101; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 227.

[240] Râvendî, *Râhatü's-sûdür*, II, s. 272-273; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı*, s. 258, 264; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, XI, s. 211, 220; Bala, "İl-Deniz", *IA*, V/II, s. 962; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 200; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 231; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 98; Süleymanşah, Nisan 1161'de Alâüddeve Kalesi'nde öldürülmüştür. Bkz., Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, ayn. yer.

olarak anılır. İldeniz'in oğulları da önemli görevlere getirilmiş olup bunlardan Cihan Pehlivan Emîr-i hâcîp olurken, Kızılarslan da Emîr-i Silâh tayin edilmiştir.^[241] Ancak Hemedan'da olup bitenler, Irak'ın diğer bölgelerindeki kimi emîrler tarafından kabul edilmedi ve Bağdat'daki Halife tarafından da tasvip görmedi. Nitekim Rey vâlisi İnanç Sungur, başlarda İldeniz ile anlaşmış ve hatta kızını onun oğlu Cihan Pehlivan ile evlendirmiş olmasına karşın,^[242] sonradan onun güçlenmesini istemediğinden karşısına geçerek öteki ümera ile ittifak kurarak muhalefet etmeye başladı. Bu durum İldeniz ile bu Selçuklu ümerasının arasının açılmasına yol açtı. Merâğa Hâkimi Ahmedîlî isyan ederek üzerine gelen İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan'ı Sefîdrûd'da mağlup etti.^[243] Aynı yıl içerisinde isyancı emîrler, Fars Atabegi Salgurlu Sungur b. Mevdûd'un yanında bulunan Arslanşah'ın kardeşi şehzâde Muhammed etrafında birleşerek Hemedan üzerine yürüdüler. Ancak Atabeg İldeniz, oğlu Kızılarslan ve Sultan Arslanşah komutasındaki kuvvetlerle birlikte bu isyancı komutanları Ferruhîn Kasabası'nda mağlup etmeyi başardı (556 başları/Ocak 1161).^[244] Sükûnet kısa sürdü. Fars Atabegi Zengî, Rey Hâkimi İnanç, Kazvin hâkimi Alp İnanç ve diğer bazı muhalif emîrler, halifenin veziri Yahya b. Hübeyre'nin teşvikiyle Mahmûd b. Melikşah'ı tahta geçirmek maksadıyla adına hutbe okutup nevbet çaldırınca, İldeniz bunlar üzerine yürümeye karar verdi. Kırk bin kişilik ordusuyla harekete geçen İldeniz, Sâve'de muhalifleri kesin bir mağlubiyete uğrattı (9 Şaban 556/3 Ağustos 1161). Taberek Kalesi'ne kapanan İnanç, itâate zorlanarak Arslanşah'ın saltanatı kabul ettirildi.^[245] İldeniz bundan sonra Fars Atabegi Zengî ile yazışarak onu da itâate davet edecek; Zengî de bir süre direndikten sonra Sultan Arslanşah ile Atabeg İldeniz'in huzuruna çıkıp itâat arz edecektir (1165).^[246]

[241] Râvendî, *Cihan Pehlivan'ın emîr-i hâcîbliğe getirilişini biraz geç bir tarihte*, 561/1166 yılında gösterir, bkz., *Râhatû's-sûdür*, II, s. 278; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârû'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 101-102; Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/II, s. 962; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 611, 612; Sümer, "Kızıl-Arslan", *İA*, VI, s. 787; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 545; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 82-83; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 200; Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 320; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 235; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 405; Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII, s. 81.

[242] Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 265; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, XI, s. 221; Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/II, s. 962; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 545; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 611; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 236.

[243] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, XI, s. 222; Özaydın, "Ahmedîlîler", *DİA*, II, s. 169; Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII, s. 81.

[244] Râvendî, *Râhatû's-sûdür*, II, s. 273; Sadreddin el-Hüseynî, bu karşılaşmanın Karatekin ovasında olduğunu kaydeder. Bkz., *Ahbârû'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 103; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 611; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 83; Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 321; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 236.

[245] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, XI, s. 223; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 611; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 84; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 405; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 237-239.

[246] Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 85; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 405.

İldeniz, Irak'ta saltanat mücadeleleriyle uğraşırken, Gürcüler'in 1162 yılında Gence, Ani ve Duvin'i işgâl etmeleri üzerine, ertesi yıl Azerbaycan'a bir sefer tertip etmiştir. Özellikle Ani şehri Gürcüler'in sürekli saldırdıkları ve işgâl ettikleri bir yerd. Yanında Sultan Arslanşah, Ahlatşah II. Sökmen, Erzen Hâkimi Fahreddin Devletşah ve diğer komşu Emîrlere olduğu halde Gürcü Kralı III. Georgi (Bagrat) (1156-1184) üzerine yürüyen Şemseddin İldeniz, Lukri savaşında onu mağlup etti (Safer 558/Ocak 1163).^[247] Gürcüler, bir süre sonra Ani'yi terk ettiler (1164).^[248] Öte yandan Atabeg İldeniz'in Bâtınîler'le olan münâsebetlerinde 1165 yılına kadar herhangi bir çatışma görülmedi. Ne var ki Kazvin dağlarındaki kalelerde yaşayan Bâtınîler, Kazvin'e saldırınca şehir halkı Sultan Arslanşah ve İldeniz'den yardım istedi. İldeniz de sultan ile birlikte Bâtınîler üzerine yürüdü. Bâtınîler'in Kazvin dağlarındaki kaleleri yıktırıldı ve Kihâb civarındaki "Cihan-Güşây" adındaki kale zapt edilerek "Arslan-Güşây" adı verildi (560/1165).^[249]

İldeniz, Irak'taki Selçuklu emîrleri üzerinde otorite tesis edince, bunu komşu Hükümdarlara da uygulamak istedi. Nitekim 562/1166-1167 yılında Musul Atabegi Kutbeddin Mevdûd'a haber göndererek Sultan Arslanşah adına hutbe okutup sikke bastırmasını istedi. Kutbeddin Mevdûd'un bu talebi yerine getirdiği kaydedilmektedir.^[250] Zira İldeniz, 1170 yılında Musul'da II. Seyfeddin Gâzi'nin tahta geçmesi üzerine Nûreddin Mahmûd b. Zengî'nin müdahalesi sırasında ona elçi göndererek Musul'a girmemesini istemiştir. Nûreddin ise kardeşinin çocukları üzerinde söz hakkı olduğu gerekçesiyle İldeniz'i dikkate almamıştır.^[251] Azerbaycan Atabeğliği ile Musul Atabeğliği arasındaki yakınlaşma sonraki dönemde de devam etmiştir. Nitekim İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan ile Musul Atabegi II. Seyfeddin Gâzi, Selâhaddin Eyyûbî tehdidi üzerine yakınlaşarak II. Seyfeddin'in, Atabeg Pehlivan'ın kontrolündeki Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul adına sikke bastırmasıyla ittifaka dönmüştür (1180).^[252] Benzer

[247] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârîkin ve Âmid*, s. 134; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devletî's-Selçûkiyye*, s. 112-114; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, XI, s. 234; Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/II, s. 963; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 85; Mercil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 200; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 257-259; Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII, s. 81.

[248] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârîkin ve Âmid*, s. 140; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 85; Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 321; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 259; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 405.

[249] Râvendî, *Râhatü's-sûdür*, II, s. 276; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 85-86; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 405.

[250] Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/II, s. 964; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 87; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 242.

[251] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, XI, s. 293; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 144; Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII, s. 81.

[252] Böyle bir sikke için bkz., Hasso Pfeiler-N. İmre, "Sultan Rükneddin Tuğrul bin Arslan ve Seyfeddin Gâzi II'ye Ait Musul Baskısı Bir Dinar", *Belleten*, XXXV, 137-140, (1971), s. 235-241; Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 217.

durum, I. İzzeddin Mes'ud'un Musul'da atabeg olduğu zaman da cereyan etmiş; Atabeg I. İzzeddin, aynı Selâhaddin'in Musul'u kuşatması üzerine Azerbaycan Atabegi Pehlivan'dan yardım istemişti (1182).^[253]

İldeniz bundan sonra yeniden isyan eden bazı Selçuklu komutanları'nın itâat altına alınmasıyla uğraştı. Bunlardan birisi olan Merâğa Hâkimi II. Aksungur (Arslanaba) Ahmedîlî, Arslanşah'ın adını hutbeden çıkarıp Sultan Muhammed'in adı bilinmeyen bir oğlu adına hutbe okutunca İldeniz, oğlu Pehlivan komutasında bir orduyu üzerine gönderdi. Arslanaba mağlup edilerek itâat altına alındı ve Arslanşah'ın adı yeniden hutbeye kondu (563/1167-1168).^[254] Rey Vâlisi Hüsâmeddin İnanç Sungur, iktâlarının artırılmadığı gerekçesiyle, Hârizmşah İlarşan'ın desteğini alarak isyan etti. İldeniz, oğlu Cihan Pehlivan'ın İnanç önünde mağlup olması üzerine Azerbaycan'dan gelerek Rey'e girdi ve bir kez daha Taberek Kalesi'ne kapanan İnanç'ı kuşattı. Dört ay süren kuşatma sonunda kale alınamadıysa da İldeniz, İnanç'ı kalede yatağında öldürtmeye muvaffak oldu ve Rey kenti de Pehlivan'a verildi (564/1169).^[255] Atabeg Şemseddin İldeniz, Kirman Selçuklular'ı arasındaki taht mücadelelerine de karışmıştır. Nitekim Irak Selçuklu sultanıyla aynı adı taşıyan II. Arslanşah b. Tuğrul b. Kavurd'a yardım ederek onun Kirman tahtına oturmasına yardımcı olmuştur (1172).^[256]

Atabeg İldeniz, son seferini yine Azerbaycan'a yapmıştır. 1174 yılını da Anı'yı bir kez daha işgâl eden Gürcü Kralı'nı buradan çıkarmak isteyen İldeniz, daha önce olduğu gibi yanında oğulları Cihan Pehlivan ve Kızılarslan ile Diyarbakır Artuklu Hükümdarı Nâsiredin Muhammed, Ahlatşâh II. Sökmen ve Begdili Türkmenlerinden oluşan büyük bir orduyla Gürcüler'e karşı sefere çıktı (571/Temmuz 1175). Bölgede Gürcüler mağlup edilip Akşehir (Ahelkelek)'e girildiyse de askerler arasında veba salgını baş gösterince sefer sona erdirilmiştir.^[257] Sefer askerî açıdan başarılı sayılsa da Anı'nın geri alınmasını intâç etmemiştir. İldeniz, Nahçıvan'a döndüğü sırada

[253] Gök, *Zengîler (Musul Kolu)*, s. 218, 252.

[254] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 268-269; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Özaydın, "Ahmedîlîler", *DİA*, II, s. 169; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 87; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 243; Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII, s. 81.

[255] Râvendî, *Râhatü's-südûr*, II, s. 282; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı*, s. 272; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye*, s. 107; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 282; Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/II, s. 963; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 86; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 201; Alptekin, "Irak Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, s. 324; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 245-246.

[256] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 289; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 87; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 267; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 406.

[257] Râvendî, *Râhatü's-südûr*, II, s. 285; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârkin ve Âmid*, s. 181; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 88; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 261-262; Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII, s. 82.

rivayete göre burada vebadan ölmüştür (568/1175). Kendisinden bir ay önce vefat eden sultanın annesi olan eşi ile birlikte cenazesi Hemedan'da yaptırdığı medreseye defnedilmiştir.^[258] İldeniz'in ölümünden sonra büyük oğlu Nusretüddin Muhammed Cihan Pehlivan (1175-1186), babasının yerine geçerek Hemedan'da yanında bulunduğu Sultan Arslanşah'ın atabegi oldu.^[259] Kardeşi Kızılarslan Osman'ı, oğlu Ebû Bekir'in atabegi yapıp Azerbaycan vâlisi olarak tayin etti.^[260] Pehlivan, atabegliği elde edince ülkede düzeni sağlamaya çalıştı. Öncelikle isyan eden Merâğa Hâkimi Feleküddin b. Arslanaba b. Aksungur el-Ahmedilî'yi itâate zorladı; sonra da Tebriz'i barış yoluyla alarak kardeşi Kızılarslan'a verdi. Ardından Nihâvend'i ele geçiren Hûzistan hâkimi olan Avşar boyuna mensup Şümle Ay Togdı b. Kuş Togan'ı bertaraf etti (570/1174-1175).^[261] Bu arada Pehlivan'a karşı bağımsızlığını elde etmek isteyen Sultan Arslanşah'ın talihi yaver gitmedi ve Receb 572/Ocak 1177'de Hemedan'da hastalanarak öldü. Cenazesi Hemedan'da babası I. Tuğrul'un mezarının bulunduğu medresereye (Medrese Tuğrûliyye) gömülen sultanın ani ölümü, onun zehirletildiğine dâir şüphelerin Pehlivan'ın üzerine çekilmesine yol açıtıysa da Pehlivan, Arslanşah'ın küçük yaştaki oğlu II. Tuğrul'u tahta çıkartarak (572/1177) bu ithamdan sıyrılmayı bildi.^[262] Pehlivan, komşu Hükümdarlara mektuplar göndererek Erzurum, Ahlat, Musul, Fars ve Hûzistan'da II. Tuğrul adına hutbe okuttu.^[263]

Sultan Arslanşah'ın kardeşi Muhammed de saltanatı şansını denemek istediye de Pehlivan tarafından mağlup edildi ve Fars Salgurlu Atabegi Zengî'ye sığındı. Ancak Pehlivan, Fars Atabegi'ni tehdit edince, Melik Muhammed

[258] Râvendî, *Râhatü's-sûdür*, II, s. 286; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid*, s. 173; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 312; Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/II, s. 964; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 270; Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII, s. 82.

[259] Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Alptekin, "Irak Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, s. 326; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 201; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 270; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 406.

[260] Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82.

[261] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid*, s. 172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 339; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 546; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 612; Özaydin, "Ahmedililer", *DİA*, II, s. 169; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 90; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 406; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82.

[262] Bundârî, Pehlivan'ın sultan Arslanşah'a zehir içirdiğine dâir bir söylenti olduğunu kaydederek. Bkz., *Irak ve Horasan Selçuklular'ı*, s. 268; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 118-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 357; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 546; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 90; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 201; Alptekin, "Irak Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, s. 328; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 271-272, 278; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, s. 406; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82.

[263] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 121; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 91; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 201; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 546; Alptekin, "Irak Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, s. 328; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 278.

kendisine teslim edildi. Melik Muhammed, Sercihan Kalesi'ne hapsedildi ve orada öldü.^[264] Öte yandan Pehlivan, el-Mustazî Biemrillâh'ın vefatıyla halifelik makamına geçen oğlu Nâsır Lidinillâh (1180-1125)'ın hutbe okutma talebini başta ret ettiyse de sonradan kabul etti (1180).^[265] Pehlivan, bundan sonra Selâhaddin Eyyûbî ile Musul Atabeğliği üzerinde nüfuz mücadelesine girişti ve bu hususta Hârizmşah Alâeddin Tekiş (ö.1200) ile de işbirliği yaptı. Azerbaycan Atabeğliği, esasen İldeniz zamanından beri Musul Atabeğliği'ni tâbi hale getirmeyi başarmıştı. Selâhaddin Eyyûbî'nin Receb 578/Kasım 1182'deki birinci Musul kuşatması sırasında Atabeg İzzeddin Mes'ud'un çağrısı üzerine Azerbaycan Atabegi, Eyyûbî sultanına elçi göndererek ondan kuşatmadan vaz geçmesini hatta el-Cezîre'yi terk etmesini istedi.^[266] Ancak Selâhaddin bu talebi ciddiye almadı. Pehlivan, Zengilerle olan ilişkileri çerçevesinde Musul'da tutuklanan vezir Mucâhidüddin Kaymaz'ın salıverilmesi hususunda da Atabeg I. İzzeddin'den ricada bulunmuştu. O da Mucâhidüddin'i affederek Azerbaycan'a elçi olarak gönderdi ve Selâhaddin'e karşı yardım istedi. Musul Atabegi'nin talebi üzerine Pehlivan'ın kardeşi Azerbaycan vâlisi Kızılarslan, üç bin kişilik bir Azerbaycan birliğini Musul'a sevk etti (Muharrem 580/Nisan-Mayıs 1184). Ancak bu askerler etrafı yağmalayınca, Erbil hâkimi Zeyneddin Yûsuf tarafından mağlup edildiler.^[267] Pehlivan ile Selâhaddin arasındaki nüfuz mücadelesi, Pehlivan'ın kızının kocası olan Nâsireddin II. Sökmen'in evlat bırakmadan Temmuz 1185'teki ölümünden sonra Ahlat üzerinde de devam etti. Sökmen'in kölesi olan Seyfeddin Begtemür (1185-1193)' Ahlat'ı ele geçirip kendisine tâbi olunca, Pehlivan da Selâhaddin'e karşı bir üstünlük elde etti.^[268] Bazı kaynaklar, Selâhaddin'in Ahlat konusunda Pehlivan'ın üstünlüğünü kabul emesini, Pehlivan'ın Musul konusunda tarafsız kalmasına bağlarlar.^[269] Nitekim yeniden Musul'a yöne-

[264] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 120; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 546; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 90-91; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 201; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 278-279; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82.

[265] Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 91; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 287; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82.

[266] İbnü'l-Esîr, elçiyi gönderenin Kızılarslan olduğunu kaydededer. Bkz., *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 387; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 280; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 252, 274.

[267] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 398; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 281-282; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 275; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82.

[268] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 406-407; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 436; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 547; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 330; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 283; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 282; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82.

[269] Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 78; İbn Şeddâd, *Sîret Selâhaddin*, s. 56; Sibt, *Mir'âtü'z-zaman*, VIII/1, s. 384; Şeşen, "İsfahan'deki Anadolu ile İlgili Bahisler", s. 340-341; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 283.

len Selâhaddin Eyyûbî bu kez adına hutbe okutup sikke bastırmayı kabul eden Musul Atabegliği'ni kendisine tâbi hale getirmiştir (1185).^[270]

İki Hükümdar arasındaki haberleşmenin ertesi yıl da devam ettiği anlaşıyor. Nitekim Kazvin ve Bistâm'daki Bâtınîleri cezalandırmak isteyen Selâhaddin Eyyûbî, Pehlivan'ın ülkesinden geçmek için izin isteyince, Cihan Pehlivan bundan endişelendi ve savaş hazırlıklarına başladı. Ancak hastalanınca çocuklarına kardeşi Kızılarslan'a itâat etmelerini vasiyet etti ve Zilhicce 581/Mart 1186'da öldü.^[271] Pehlivan'ın İnanç Hatun'dan doğma Kutluğ İnanç Mahmûd ile Emîr-i Emîrân Ömer; Zahide adında bir Türk hâtûndan doğma Nusretüddin Ebû Bekir ve bir cariyeden doğan Muzafferüddin Özbek adında dört oğlu vardı.^[272] Ebû Bekir, çocuğu olmayan amcası Kızılarslan Osman'ın himayesinde, Azerbaycan'da; Özbek Hemedan'da; Kutluğ İnanç ve Emîr-i Emîrân Ömer ise Rey ve İsfahan'da idiler.^[273] Yerine kardeşi Muzafferüddin Kızılarslan Osman (1186-1191) Azerbaycan Atabegi oldu. Sultan II. Tuğrul, Kızılarslan'ın atabegliğine karşı çıktığıysa da ümeranın tavsiyesiyle bunu kabullenmek zorunda kaldı. Hemedan'a gelen Kızılarslan, burada sultanın Karagöz ismindeki hâcibinin düzenlediği bir suikasti atlatmayı başardı.^[274] Bu gelişme, Kızılarslan ile Sultan Tuğrul'un aralarının açılmasına ve sonunda da Tuğrul'un hayatını kaybetmesine ve Irak Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasına giden yolu açtı. Ayrıca Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun da oğullarını ve ileri gelen Emîrlerden Ay Aba ve Rus'u Kızılarslan'a karşı kıskırttı. İnanç Hatun bu mücadeleler içinde Sultan Tuğrul ile de işbirliği yaptı. Dolayısıyla Kızılarslan bu dönemde Sultan Tuğrul ile birkaç defa karşı karşıya gelmiştir. Ancak Atabeg de bu mücadeleler sırasında Halife Nâsir Lidinillâh'ın desteğini ve bu arada ondan "Melikü'n-Nâsir Emîrü'l-mü'minîn" unvanını almıştır.^[275]

[270] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 409; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 546; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 92; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 284.

[271] Râvendî, *Râhatü's-sûdür*, II, s. 312; Bundârî, h.582 yılı başlarında vefat ettiğini kaydeder. Bkz., *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 268; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 439; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 415; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 547; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 92, 94; Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 330.

[272] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 121; Sümer, muhtemelen Râvendî'ye dayanarak (*Râhatü's-sûdür*, II, 311) Pehlivan'ın birkaç tane de kızı olduğunu kaydeder. Bkz., "Pehlivan", *İA*, IX, s. 546; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 94; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 290.

[273] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 121.

[274] Râvendî, *Râhatü's-sûdür*, II, s. 313; Sümer, "Kızıl-Arslan", *İA*, VI, s. 787; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 94; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 293; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[275] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 122-125; Sümer, "Kızıl-Arslan", *İA*, VI, s. 788; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 95; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 300.

Sultan II. Tuğrul, Şehrizar hâkimi Türkmen beyi İzzeddin Hasan b. Kıpçak ile anlaşıp kız kardeşi ile de evlendi (585/1189). Ayrıca Selâhaddin Eyyûbî ile de yazışarak ondan yardım istedi. Öte yanan Kızılarslan da İnanç Hatun ile evlenip yeğenleriyle barıştı. Kızılarslan, Şehrizar'daki Kıpçaklardan bir ordu oluşturmak isteyen Sultan Tuğrul üzerine saldırıp onu mağlup etti. Mağlup sultan, önce İzzeddin Hasan'a ait bir kaleye sığındıysa da sonradan Hemedan'a döndü. Dahası sultanlıktan da vaz geçti ve dedelerine ait bir türbeye kapanarak inzivaya çekildi. Fakat Kızılarslan onu türbeden çıkartarak oğlu Melikşah ile birlikte Azerbaycan'daki Dizmâr (veya Kehran/Kühran) Kalesi'ne hapsetti (Şevval 586/Kasım 1190). Sonra da Sencer b. Süleyman'ı tahta oturttu. Ancak Halife Kızılarslan'ı sultan olması yönünde teşvik edince o da Sencer'i hapsetti ve Hemedan'daki Irak Selçuklu tahtına kendisi oturup günde beş nevbet çaldırmaya başladı. Ne var ki bu durum uzun sürmedi; eşi İnanç Hatun'un ümerâ ile ittifak etmesi neticesinde Kızılarslan bir gece çadırında öldürüldü (Şaban 587/Eylül 1191).^[276] Kızılarslan'ın oğlu olmadığı için yerine kimin geçeceği hususunda başlarda üvey oğulları ve yeğenleri arasında münakaşa çıktı. Yeğeni Ebû Bekir, kendisini meşru vâris görerek Nahçıvan'daki Alıncak Kalesi'nde bulunan hazineye el koyup Azerbaycan'da atabekliği ilân ettiyse de Rey'e yerleşerek Irak-ı Acem'e sahip olan İnanç Hatun ile oğulları Kutluğ İnanç ve Emîr-i Emîrân Ömer, buna karşı çıkıp mücadeleye giriştiler.^[277] Emîr-i Emîrân Ömer, Şirvanşâhlardan ve Gürcülerden temin ettiği kuvvetler ile Gence'yi ele geçirdiyse de Gence halkı bunu ihanet saydı. Emîr-i Emîrân, bir ay sonra Gence'de öldü. Şehir halkı Ebû Bekir'i çağırarak Gence'yi ona teslim etti. Ebû Bekir'in bu bölgedeki hâkimiyeti sırasında Gürcüler Azerbaycan'a çok sayıda saldırı düzenlemiştir.^[278]

Bu arada II. Tuğrul, Türkmen beylerinin yardımıyla zindandan kaçarak ordu topladı ve önce Ebû Bekir'i, sonra da Kazvin civarında Kutluğ İnanç'ı mağlup etmeyi başardı (15 Cemaziyülâhîr 588/28 Haziran 1192).

[276] Râvendî, *Râhatü's-sûdür*, II, s. 332-333; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı*, s. 268-269; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 126-127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 73; Sümer, "Kızıl-Arslan", *İA*, VI, s. 788; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 22-23; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 95-96; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 201; Alptekin, "Irak Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, s. 333; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 303-306; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[277] Bundârî, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı*, s. 269; Sadreddin el-Hüseynî, Alıncak Kalesi'ni Ebû Bekir'e Pehlivan'ın karısı Zahide Hatun'un verdiğini söyler. Bkz., *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 127; Sümer, "Kızıl-Arslan", *İA*, VI, s. 788; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 101; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 310; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[278] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 130-132; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 313.

Ardından, Hemedan'ı geçirerek yeniden Irak Selçuklu tahtına oturdu (1192).^[279] Annesi İnanç Hatun ile birlikte Sercihan Kalesi'ne çekilen Kutluğ İnanç Mahmûd (1192-1195), bu sıralarda güçlenmekte olan Hârizmşah Alâeddin Tekiş'ten yardım istedi. Tekiş, Selçuklu topraklarına girerek Rey ve Taberek Kalesi'ni ele geçirdiyse de kardeşi Sultanşah'ın istilâsı yüzünden ülkesine döndü. Kutluğ İnanç da mezkûr kaleye sahip oldu. Bu sıralarda Sultan II. Tuğrul, kendisine evlenme teklifi yapan İnanç Hatun ile nikâh kaydını (Ramazan 588/Ekim 1192). Ancak Hatun görünüşe göre Kızılarslan'ın akıbetine uğramak istemeyen Sultan tarafından Hemedan'da boğdurulmuştur.^[280]

Sultan Tuğrul daha sonra Rey'i alınca, Hârizmşah kuvvetleriyle karşısına dikilen Kutluğ İnanç ile savaşmak zorunda kaldı. Rey civarında yapılan savaşta kaybeden Kutluğ İnanç, Cürcân'a gitti (4 Muharrem 590/30 Aralık 1193).^[281] Bu gelişmeler üzerine Kutluğ İnanç, Tekiş'i yeniden davet etti. Ayrıca Halife Nâsir Lidinillâh da Sultan Tuğrul'un topraklarını Hârizmşah Tekiş'e verdiğine dâir bir menşur gönderince, Tekiş bir kez daha Irak-ı Acem'e hareket etti. Kutluğ İnanç, Hârizmşah'ın kuvvetleriyle birlikte hareket ederek Rey yakınlarında Sultan Tuğrul ile karşılaştı. Selçuklu Sultanı'nın kuvvetlerini mağlup etmeyi başaran Kutluğ İnanç, tutsak edilen Sultan Tuğrul'un başını keserek Irak Selçuklu Devleti'ne son verdi (24 Cemâziyülâhîr 590/16 Haziran 1194).^[282] Cenazesi bir rivayete göre Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'in mezarı yanına gömüldü.^[283]

Tekiş, savaştan sonra Hemedan'a gelerek Selçuklu tahtına oturmuş ve Irak-ı Acem'i Hârizmşahlara bağlamıştır. Bununla birlikte Kutluğ İnanç, bir süre sonra Hârizmşahlarla bozuştı. Tekiş'i bölgeden geri çıkarmak için yaptığı mücadelede Halife ile kuvvetlerini birleştirdiyse de onunla da çıkar çatışmasına düştü. Bu sırada II. Tuğrul'un kızı olan Hârizmşah'ın oğlu Yunus Han'ın karısı, babasının intikamını almak için bir plan yaptı. Hârizmşah'ın Irak komutanı Mayacık ile atabegi olduğu Yunus Han, Kutluğ

[279] Sadreddin el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 128; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 86; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 23; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 97; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 310; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[280] Râvendî, *Râhatü's-südûr*, II, s. 337; Sadreddin el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 129; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 24; Kafesoğlu, "Tekiş", *İA*, XII/I, s. 137; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 98; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 310; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[281] Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 24; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 98; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 316.

[282] Râvendî, *Râhatü's-südûr*, II, s. 341; Bundâri, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 270; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 97; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 467; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 24; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 98-99; Kafesoğlu, "Tekiş", *İA*, XII/I, s. 137; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 318; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[283] Sadreddin el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 136; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 24; Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 335.

İnanç'la işbirliği yapmak ister gibi göründüler ve onu süvari kuvvetleri ile Sâve'ye götürerek yolda başını kesmek suretiyle öldürdüler. Cenazesi, babasının da metfun bulunduğu Hemedan'da toprağa verildi (Cemaziyülahir 592/Mayıs 1196).^[284] Kutluğ İnanç'ın ölümünden sonra Nusretüddin Ebû Bekir (1195-1210) atabeg oldu. Kardeşi Özbek'i Hemedan'a gönderip teslim aldı. Ancak Hemedan, İldeniz'in gulâmlarından Gökçe'nin kontrolüne geçti (1197). Bir süre sonra da Hârizmşah komutanı Mayacık, Hemedan'ı ele geçirdi (1198). Ancak Ebû Bekir, Irak ümerasıyla birlik olup Mayacık'ı Rey yakınlarında mağlup etti.^[285] Tekiş'in 596/1200 yılındaki ölümüyle birlikte Irak'taki askerleri de Hârizm'e çekildiler. Atabeg Ebû Bekir, ülkeyi kardeşi Özbek ve Emîr Gökçe arasında paylaştırdı. Özbek'e Hemedan'ı; Gökçe'ye Rey'i bırakırken kendisi de İsfahan'a sahip oldu. Ancak Gökçe'yi tam olarak itâat altına almayı başaramadı. Esasen kendisi de onunla mücadele etmek yerine sefih ve eğlenceli bir yaşamı tercih etti.^[286] Ebû Bekir'in vurdumduymazca yönetimi, Gürcüleri cesâretlendirdi. Kraliçe Tamara (1184-1212) yönetimindeki Gürcüler, Dovin başta olmak üzere Azerbaycan'ın önemli bir kısmını ele geçirdiler (599/1202-1203).^[287] Atabeg Ebû Bekir, kılıç yoluyla bu istilaya karşı koyamadı. Bu yüzden bir Gürcü prensesi ile evlendi ve ülkeyi bu suretle Gürcü yağmasından korudu (1203).^[288] Aynı yıl içerisinde asî Emîr Gökçe'yi Emîr Ay Toğmış ile birlikte bertaraf eden Ebû Bekir, bir süre sonra Erbil Hâkimi Muzafferüddin Gökborû ile birleşerek Azerbaycan'a yürüyen Merâğa Hâkimi Alâeddin Karasungur el-Ahmedîlî (Karasungur)'yi itâate zorladı (602/1205-1206). Merâğa Hâkimi Alâeddin ve oğlu birer yıl arayla ölünce Atabeg Ebû Bekir, Merâğa'ya girerek buradaki Ahmedîlî sülalesine son verdi (604/1207-1208).^[289]

Atabeg Ebû Bekir 607/1210 yılında öldüğünde yerine kardeşi Muzafferüddin Özbek (1210-1225) geçti. Ebû Bekir ile Özbek'in anneleri bir cariyeye idi. Atabeg Özbek, daha başlangıçta kendisine isyan ederek Emîr Ay Toğmış'ın elindeki Irak-ı Acem'i ele geçiren ve onu öldüren Emîr Mengli ile uğraştı. Halife Nâsır'dan aldığı kuvvetlerde Mengli'yi mağlup edip (612/1215) öldürmeyi başaran Özbek, Mengli'nin topraklarını halife ile paylaştı. Kendi payına düşen yerlerin idaresini teslim ettiği gulâm

[284] Râvendî, *Râhatü's-südûr*, II, s. 345, 350-351; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 100; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 202; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[285] Râvendî, *Râhatü's-südûr*, II, s. 358, 360, 364, 368; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 102; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 202.

[286] Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 103; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 202.

[287] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 156.

[288] Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 103; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 203; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[289] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 197-198, 232; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 491; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 104; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 203.

kökenli emîr Seyfeddin Ağlamış, Hârizmşah Alâeddin Muhammed adına hutbe okutması yüzünden Bâtınîler (İsmailîler) tarafından öldürülünce (614/1217), Ağlamış'ın sahip olduğu topraklar, Atabeg Özbek, Hârizmşah Muhammed ve Fars Atabegi Sa'd arasında mücadeleye sahne oldu. Özbek ile Sa'd, süratle İsfahan'ı ele geçirmek üzere harekete geçtilerse de Hârizmşah Muhammed bunlara engel oldu. Hârizmşah, önce Sa'd'ı, sonra da Özbek'i mağlup etti. Atabeg Özbek, Hârizmşah adına hutbe okutmak, sikke bastırmak ve Kazvin Kalesi'ni vermek suretiyle onun hâkimiyetini kabul ederek Azerbaycan'a dönebildi.^[290] Atabeg Özbek, bundan sonra bir yandan Hârizmşahlar, bir yandan Moğollar ve bir yandan da Gürcüler'in saldırılarıyla mücadele etmiştir. İlk olarak Azerbaycan'a yönelen Moğollar'ı 617/1220 ve 618/1221 yıllarında mal, giyecek ve binek hayvanı vererek Tebriz'den uzaklaştırmıştı. Ancak Gürcüler ve Ahlat Eyyübî Meliki Eşref ile yaptığı ittifak, Moğollar'ın Gürcüler'e saldırısını önleyemedi (618/1221). Moğollar, aynı yıl içinde üçüncü kez Tebriz'e ilerleyince, Özbek de ailesini Hoy'a gönderip Nahçıvan'a kaçtı. Moğollar'ın çekilmesinden sonra yeniden Tebriz'e dönen Özbek, ertesi yıl Gürcüler'in Beylekân'ı işgaline karşı koymak yerine içki ve eğlenceyle meşgul olmayı tercih etti (619/1222).^[291]

Atabeg Özbek, Hârizmşahlar devletindeki hanedan mensuplarının birbiriyle anlaşmazlıklarından yararlanarak Irak ve İran'daki hâkimiyetini genişletmek istediye de Celâleddin Hârizmşah'ın kardeşi Gıyâseddin önünde yenilerek Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldı (620/1223). Üstelik kız kardeşini onunla evlendirerek mevcut sınırlarını korumaya çalıştı. Ancak bu gelişmeler Irak-ı Acem'in Gıyâseddin'in eline geçmesine mani olamadı.^[292] Bu zayıflama nedeniyle, Musul'daki arazilerini kaybettiği için kendisine sığınan Akr el-Humeydiyye ve Şûş kaleleri hâkimi Zengiler hanedanından III. İmâdeddin Zengî'nin istediği yardımı da sağlayamadı.^[293] 621/1224 yılında Moğollar'ın önünden kaçan bir grup Hârizmli, Tebriz'e sığınınca, Atabeg Özbek, Moğollar'ın tehdidiyle bunları yağmaladı. Öldürülen Hârizmli askerlerin kesik başlarını ve tutsakları Moğollar'a teslim eden Özbek, bu şekilde Tebriz'i bir kez daha Moğol istilasından kurtardı.^[294]

[290] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 253, 262-264, 272-273; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 105; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 204; Minorsky, "Özbek", *İA*, IX, s. 489; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 83.

[291] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 333-334, 341, 371; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 107; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 204; Minorsky, "Özbek", *İA*, IX, s. 489; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 84.

[292] Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 107; Minorsky, "Özbek", *İA*, IX, s. 489.

[293] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 372; Minorsky, "Özbek", *İA*, IX, s. 489; Gök, *Zengiler (Musul Kolu)*, s. 400-401, 407.

[294] Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 107.

Öte yandan, Müslümanları Azerbaycan'dan atmak isteyen Gürcüler, Celâleddin Hârizmşah'ın Merâğa civarına gelmesi üzerine Atabeg Özbek ile ittifak arayışına girdiler. Bu sıralarda Hârizmşah'ın komutanı Yigen Taysı da Azerbaycan'a yürüyerek bölgeyi yağmaladı (622/1225). Atabeg Özbek, Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcülerle ittifak yapılmasını savaş sebebi sayarak Tebriz'e yürümesi üzerine, II. Tuğrul'un kızı olan karısı Melike Hatun'u Tebriz'de bırakarak Gence'ye kaçtı. Şehir halkının emân ile teslim razı olduğu Tebriz'e giren Celâleddin, burayı kendisine payitaht yaptı ve Özbek'ten boş düştüğünü varsaydığı Melike Hatun ile evlendi (17 Receb 622/25 Temmuz 1225). Azerbaycan'daki Alıncak Kalesi'ne kapanmış olan Atabeg Özbek, Tebriz'de olan biteni öğrenince aynı yıl içinde kahrından öldü (622/1225).^[295] Özbek'in yerine sağır ve dilsiz olduğu için "hâmûş" diye bilinen oğlu Kızıllarslan geçirildi. Kızıllarslan, Celâleddin ile birlikte Alamut Kalesi'ne yapılan sefere katıldıysa da bir ay sonra öldü ve Azerbaycan Atabegliği (İldenizliler) de sona erdi (622/1225).^[296]

D. FARS ATABEĞLİĞİ / SALGURLULAR (543-685/1148-1286)

İran'ın güneyinde merkezi Şiraz olan Fars'taki Selçuklu atabegliğinin ortaya çıkışı, Irak Selçuklular'ı tarihi içerisinde bilhassa şehzâdeler arasında baş gösteren taht mücadeleleri ile kendilerine hâkimiyet sahası arayan Selçuklu komutanlarının faaliyetlerinin bir sonucudur. Bu süreçte en önemli rolü oynayan unsur Selçuklu devlet teşkilatında ki atabeglik makamı ve unvanı olmuştur. Selçuklu ümerası bu unvanı elde ederek hem sultanlar ve devlet üzerinde nüfuz tesis etmek, hem de kendilerine ait bir hâkimiyet alanı oluşturmak için birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Dolayısıyla Selçuklu komutanlarının atabeglik makamı üzerinden gerçekleştirdikleri bu mücadeleler, Fars'ta mezkûr atabegliğin doğmasına yol açmıştır. Fars'ta atabeglik devleti kurulmadan önce de bazı komutanlar Selçuklu şehzâdelerine atabeglik yapmışlardı. Meselâ Emîr Çavlı, Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu şehzâde Çağrı'ya

[295] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XII, s. 392-393; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 108-109; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 204; Minorsky, "Özbek", *IA*, IX, s. 489. Melike Hatun ile Celâleddin Hârezmşah'ın evliliği hakkında kaynaklar Atabeg Özbek'in, Melike Hatun ile evlenirken, öldürmeyeceğine söz verdiği bir kölesini öldürürse hanımının boş olacağına dâir talak yemini yaptığını, sonra da sözünde durmayıp kölesini öldürdüğünü ve bu şekilde talak yemini gereğince hanımının da boş düşmüş olduğunun kabul edildiğini kaydederler. Melike Hatun'a bağlanan bu iddia, Tebriz kadısı İzzeddin Kazvinî ile diğer ulemâ tarafından onaylanmış ve evliliğe izin çıkmıştır. Bkz., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XII, s. 398; Merçil, ayn. yer.

[296] Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 109; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 204; Minorsky, "Özbek", *IA*, IX, s. 489; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 84.

(502/1108-510/1116); Emîr Karaca es-Sâkî, yine Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Selçukşah'a (513/1119-526/1132); Emîr Mengübars, Sultan I. Tuğrul'un oğlu şehzâde Alparslan'a (526/1132-532/1138); Emîr Bozaba, Sultan Mahmûd'un oğulları Melik Muhammed ile Melikşah'a (534/1140-542/1147) atabeg olmuşlardı. Ancak bunların hiçbirisi bir sülale kurarak konumlarını devam ettirmeye muvaffak olamadı. Fars vilayeti son olarak Bozaba'nın hâkimiyetinde idi. Onun, 542/1147 yılında Sultan Mes'ud'a karşı giriştiği Hemedan yakınındaki Karatekin Savaşı'nda ölmesinden sonra Fars bölgesi, Selçuklu meliki Melikşah'a geçmişti.^[297]

Fars bölgesindeki atabegliği kuran sülale, Oğuzların Üçoklar kolundan Dağ Han'ın soyundan Salur boyuna mensuptur. Fars Atabegleri, kullandıkları paralarda Salur boyunun damgasını kullanmışlardır.^[298] Salgur da denilen Salur boyu, esasen diğer Oğuz boyları gibi Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Horasan'dan ayrılarak Ön Asya'nın muhtelif bölgelerine dağılmıştı. Bunlardan bir kol Melikşah zamanında İran içlerinde Hûzistan'a gitmiş, sonra da Fars'a yerleşmişti. Bu boya mensup bazı toplulukların Irak'ın kuzey havalisinde Şehrîzor ve Karabeli gibi mıntikalara yerleştiği bilinmektedir.^[299] Nihayet XII. yüzyılın ilk yarısında yeni bir göç dalgasıyla aynı boya mensup başka Oğuz kitleleri de Fars bölgesine gelince, burada bir Atabeglik Devletin vücut bulması da mümkün hale geldi. Bu çerçevede sülalenin bilinen ilk reisi Emîr Mevdûd adını taşımaktadır. Onun Fars bölgesine gelişi 539/1144-1145 tarihinde, Selçuklu komutanı Bozaba'nın hâkimiyeti zamanındadır (534/1140-542/1147). Şîraz'ın kuzey batısındaki Gendumân (Kendümân) yaylağına yerleşen Emîr Mevdûd'un, Bozaba tarafından Sultan Mes'ud ile yapılan savaşlar sırasında Fars'ta nâib tayin edildiği biliniyor. Mevdûd, Bozaba'nın 542/1147'deki ölümünden sonra Sultan Mes'ud'un Fars'a hâkim olması üzerine, Gendumân'a dönmüş ve burada ölmüştür (543/1148).^[300]

[297] Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 200; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 111; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 83; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s. 26; Faruk Sümer, "Salur", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s. 58; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999, s. 334.

[298] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 27; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *DGB/İT*, İstanbul 1989, VIII, s. 28; Aynı müellif, "Salgurlular", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s. 29.

[299] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 32; Sümer, "Salur", *DİA*, XXXVI, s. 57; Sümer, *Oğuzlar*, s. 332-333.

[300] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 32-34; Merçil, "Salgurlular", *DGB/İT*, VIII, s. 29; Sümer, "Salur", *DİA*, XXXVI, s. 58; Sümer, *Oğuzlar*, s. 333-334. Esasen Mevdûd'dan önce de meselâ Sultan Melikşah devrinde Salur Dikli adında bir reisin öncülüğünde Horasan üzerinden İran'a ve Fars'a intikal eden Salur boyuna mensup bir gruptan bahsedilmekte ise de bunların varlığı kalıcı bir sonuç doğurmamıştır. Bkz., Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 31.

Mevdûd'un yerine geçen oğlu Sungur'un, sonradan Melik Melikşah'a ne şekilde atabeg olduğu bilinmiyor. Bununla birlikte Atabeg Sungur (543/1148-556/1161) Melikşah'ın halka kötü muamelesi ve kardeşinin öldürülmesi sebebiyle isyan etmiştir. Melikşah üzerine yürüyünce çarpışma kaçınılmaz olmuş, sonunda Sungur galip gelerek 543/1148'de Şiraz'ı ele geçirmiştir. Yanında Melikşah'ın oğlu Mahmûd da bulunmakla birlikte diğer bir şehzâdeyi, Muhammed b. Tuğrul'u melik ilân eden Sungur, bu suretle Şiraz'da Fars Atabegliği'ni kurmuş oldu (543/1148).^[301] Melikşah, amcası olan Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'dan yardım alarak Fars'a yeniden hâkim olmak istemişse de başarılı olamamıştır. Sungur, bu sırada Hûzistan'daki Yakub b. Arslan liderliğindeki Avşarların Fars bölgesine saldırısını da püskürtmeyi başardı ve Fars'ın yönetimini kati olarak eline aldı.^[302] Ayrıca, Kirman Selçuklularıyla yakınlaşıp Kirman meliki Muğisüddin Muhammed b. Arslanşah (1142-1156) ile dostluk kurdu. Luristân Hükümdarlarını kendisine bağladığı gibi, Şebânkârelilerin de itâatini sağlamayı başardı.^[303] Atabeg Sungur, Sultan Muhammed'in 1160 yılındaki ölümüyle boşalan Irak tahtına kimin geçeceği hususunda farklı fikirleri savunan Selçuklu melikleri ile komutanlar arasındaki arayış döneminde Melik Mes'ud'u destekledi. Yegeni Tekle'yi askerî bir birlikle İsfahan'da bulunan Melik Mes'ud'a gönderdi. Hûzistan hâkimi Şümle de onunla birlikte idi. Ancak Melik Mes'ud, halifenin de içine karıştığı bir komplo ile zehirlenerek öldürüldü (555/1160). Şümle Hûzistan'a giderken, Tekle de İsfahan'dan çıkarıldı ve Fars'a döndü.^[304]

Aynı yıl içinde ümera tarafından tahta çıkarılan Süleymanşah'ın yerine Azerbaycan Atabegi İldeniz'in desteğiyle Arslanşah'ın sultan ilan edilmesi üzerine Rey vâlisi Hüsâmeddin İnanc, Kazvin vâlisi Alp Argu ve İsfahan vâlisi İzzeddin Satmaz, Atabeg Sungur'un yanında bulunan Arslanşah'ın kardeşi Muhammed b. Tuğrul'u sultan ilan etmek istediler. Atabeg Sungur, Melik Muhammed'i bin kişilik bir birlikle bu komutanlara yolladı. Hemedan yakınlarındaki Ferruhîn civarında Atabeg İldeniz ve Sultan Arslanşah'a karşı giriştikleri savaşı İldeniz ve Arslanşah tarafı kazanınca, Melik Muhammed de Hûzistan'a çekildi (556/1161).^[305]

[301] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 34-35; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 29; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 29; Sümer, "Salur", *DİA*, XXXVI, s. 58; Sümer, *Oğuzlar*, s. 334; Gülay Ögün Bezer, "Sungur", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 527.

[302] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 36; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 29; Bezer, "Sungur", *DİA*, XXXVII, s. 528; Sümer, *Oğuzlar*, s. 334.

[303] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 36; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 29-30; Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *DGBİT*, İstanbul 1988, VII, s. 247; Bezer, "Sungur", *DİA*, XXXVII, s. 528.

[304] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 217; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 38; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 30;

[305] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 39; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 30; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 236; Bezer, "Sungur", *DİA*, XXXVII, s. 528.

Şîr Bârîk ve Muzafferüddin lakaplarıyla da anılan Atabeg Sungur, elli bir yaşında öldü (556/1161). Şîraz'da kendi adıyla anılan Sunguriye Medresesi'ne gömüldü. Kaynaklar, onun adil bir yönetici olduğunu kaydederler.^[306] Atabeg Sungur'dan sonra yerine kardeşi Zengî b. Mevdûd (556/1161-574/1179) geçti. Ancak Zengî, ilk andan itibaren hismı olan Bozaba'nın Salgur Nâsi ve Alparslan

Resim 48:
Istahr Kalesi.

[<https://goo.gl/UouXNf>]

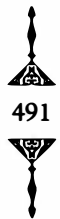
Salguri adlarındaki oğullarının isyanı ile uğraştı. Bu mücadeleler sırasında Alparslan öldürüldü; kız kardeşi ile evli olan Salgur Nâsi de Kirman'a kaçarak önce Muhyiddin Tuğrulşah'tan (1156-1170); onun iltifat etmemesi üzerine de Hûzistan'daki Şümle'den yardım istedi. Ancak Şümle yardım etmek bir yana dursun, onu öldürmeyi tercih etti.^[307] Atabeg Zengî, daha sonra Mahmûd b. III. Melikşah b. Mahmûd'u Istahr Kalesi'ne hapsetti (556/1161).^[308] Ancak şehzâde Arslanşah, Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz'in himayesinde sultan ilân edilince, Abbâsî Halifesi Müstencid Billâh'ın veziri İbn Hübeyre'nin teşvikiyle Zengî, şehzâde Mahmûd'u kaleden çıkartarak adına hutbe okuttu ve kapısında beş nevbet çaldırdı. Ayrıca Rey hâkimi İnanç ile de yazıştı. Selçuklu devlet adamları ve ümerası Irak Selçuklu sultanlığı üzerinde nüfuz mücadelesi yüzünden birbirleriyle çatışmaya başladılar. Bu sürece Halife de dâhil oldu. Sonunda Halife Müstencid Billâh, Fars Atabegi Zengî, Rey vâlisi İnanç, Kazvin hâkimi İbn el-Bâzdâr, Emîr Togan'yürek, Merâğa hâkimi Arslanaba b. Aksungur Ahmedilî kendi aralarında anlaşarak, İldeniz ve Sultan Arslanşah'a karşı bir ittifak meydana getirdiler. Mücadelenin başlangıcında İldeniz'in kuvvetleri zayıf vermişse de oğlu Kızılarslan'ın Azerbaycan'dan getirdiği kuvvetler sayesinde İldeniz, 1161 yılında Sâve civarında Rey hâkimi İnanç'ı mağlup etmeyi başardı. Atabeg Zengî ise, müttefiki olmasına karşın, Rey hâkimini bu savaşta yalnız bıraktı. Rey hâkimi İnanç'ın tedip edilmesi üzerine Atabeg Zengî de itâate davet edildi. Zengî, çeşitli hediyeler göndererek emân istedi. İsteği kabul edilince İsfahan'da Sultan Arslanşah ile Atabeg İldeniz'in huzuruna çıkıp itâatini arz etti. Fars bölgesi kendisine iade edildi. Bu suretle Salgurlular Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi hale geldiler (Şaban 560/Temmuz 1165).^[309]

[306] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 40; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 30; Bezer, "Sungur", *DA*, XXXVII, s. 528.

[307] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 41; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 237.

[308] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 222; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 42; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 31.

[309] Râvendî, *Râhatü's-südûr*, II, s. 276; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 222-223; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 109-110; Osman Turan,

Atabeg Zengî, 564/1168-1169 yılında, Hûzistan hâkimi Şümle et-Türkman'ın saldırısına maruz kaldı. Kendi askerlerinin de saf değiş-tirmesi üzerine Şümle ile giriştiği mücadeleyi kaybeden Zengî, Şebânkâre-lilere sığındı. Şümle de Fars'a gelip hâkim oldu. Ancak bu durum uzun sürmedi. Halk, Şümle'nin yönetiminden şikâyet edince, Zengî, tekrar Fars'a hâkim oldu.^[310]

Atabeg Zengî, bir süre sonra Kirman Selçuklular'ının taht mücadelesine karıştı. Kirman Meliki Muhyiddin Tuğrulşah b. Kavurd'un 565/1169-1170 yılında ölmesinden sonra atabegi Müeyyedüddin Reyhan'ın müdahalesiyle veliahd olan oğlu Arslanşah'ın yerine öteki oğlu Behram Şah tahta geçirilince, diğer oğulları bunu kabul etmeyip taht mücadelesine giriştiler. Çocuklardan Turanşah, Fars'a giderek Zengî'ye sığındı. Atabeg Zengî de emrine asker verip onu destekledi. Behram Şah, hazineleri yanına alıp Atabeg Reyhan ile Horasan'a, Müeyyed Ayaba'nın yanına kaçınca, Turanşah, ağabeyi Arslanşah ile Berdesîr önünde çatışmaya girişti. Ancak buradaki savaşı kaybetti ve Salgurlu kuvvetleri de önemli kayıplar verdiler. Atabeg İldeniz'in desteğini alan Arslanşah da Kirman Selçuklular'ı tahtına oturdu (565/1170).^[311] Turanşah'ın sonradan yeni bir Salgurlu kuvvetiyle yaptığı girişim de sonuç vermedi. Ancak Behram Şah, Horasan emîri Müeyyed Ayaba'nın desteğiyle yeniden Kirman'a hâkim oldu. Kardeşi Terkenşâh'ı öldürttü. Arslanşah ise Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah ile Atabeg İldeniz'e sığındı. Kendisine yapılan yardım ile Berdesîr önlerine gelen Arslanşah, altı ay müddetle şehri kuşattı. Sonunda iki kardeş Kirman'ı bölüşerek müşterek saltanat sürmeyi kararlaştırdılar. Behram Şah Berdesîr'e hâkim olurken, Arslanşah da Yezd'e gitti. (1175).^[312]

Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah 571/1175-1176 yılında Hemedan'da öldüğü zaman Atabeg Cihan Pehlivan'ın onun yerine oğlu II. Tuğrul'u tahta geçirmesi üzerine isyana kalkışan Arslanşah'ın kardeşi Muhammed b. Tuğrul, ümeradan bazılarını etrafına toplayarak Hûzistan'dan İsfahan'a geldi. Ancak Atabeg Cihan Pehlivan, onun üzerine yürüyünce Melik Muhammed Hûzistan'a kaçtı. Hûzistan emîri Şerefeddin Emîran b. Şümle onu ülkesine sokmayınca Bağdat'a giden Muhammed burada da tutunamayarak Fars'a gidip Atabeg Zengî'ye sığındı. Ne var ki Atabeg Zengî, Cihan

Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 2014, s. 250; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 44; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 31; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 29; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 237-238, 241-242.

[310] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 282; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 45; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 32; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30.

[311] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, XI, s. 289; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 46-47; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 32; Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, s. 249-251; Kayhan, *Irak Selçuklular'ı*, s. 267;

[312] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 49; Merçil, "Kirman Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, s. 252-255.

Pehlivan'ın tehdidi ve ülkesini yağmalatması yüzünden Melik Muhammed'i ona teslim etmek zorunda kaldı. Sonra da II. Tuğrul adına hutbe okuttu. Melik Muhammed, Cihan Pehlivan tarafından Sercihan Kalesi'ne hapsedildi ve orada öldü.^[313]

Salgurlular daha önce olduğu gibi, Kirman'da Behram Şah'ın 570/1174-1175'te ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerine de katıldılar. Bu mücadeleler sırasında Atabeg Zengî, Behram Şah'ın kardeşi Arslanşah'ı destekledi. Bir Salgurlu birliği onunla birlikte Bem'i kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Ayrıca Salgurlu kuvvetleri bu mücadeleler sırasında zaman zaman saf değiştirmiş ve Turanşah'ı da desteklemiştir. Nihayet Arslanşah bu mücadeleler sırasında bir okla vurularak hayatını kaybetti (1 Ramazan 569/3 Mart 1177). Turanşah, Salgurlu kuvvetlerinin desteğiyle Berdesir'i kuşattı. Neticede Salgurluların desteğiyle Kirman Selçuklu tahtına oturdu.^[314]

Atabeg Zengî, 574/1178-1179 yılında Eşkenvân'da öldü. Zengî'nin Tekle, Zeydân, Erkam, Sa'd ve Melikşah isminde beş oğlu vardı. Halife Mustazî (1170-1180) zamanında adına basılmış üç altın sikkesi bulunmaktadır. Yerrine oğlu Tekle geçti.^[315] Yirmi yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre hükümet dönemi geçiren Tekle, Fars Atabegliği'nin başına geçtiği sıralarda, Azerbaycan Atabegi Cihan Pehlivan'ın saldırısına maruz kaldı. Şiraz'a saldıran Pehlivan, kenti yağmalayıp halktan pek çok kimseyi öldürdü (575/1179-1180).^[316] Tekle zamanında Hârizmşah Sultanşah'ın Merv ve Serahs'a hâkimi olması üzerine burada bulunan Oğuzlardan on bin kişilik bir kitle, başlarında Dinar adlı bir bey ile İran'ın güneyine yönelmiş, bunların bir kısmı Kirman'a giderken bir kısmı da Fars'a gelerek yerleşmiştir (575/1179-1180).^[317] Tekle aynı dönemde amcası Sungur'un oğlu Tuğrul'un isyanı ile de uğraştı. Başarısız olan Tuğrul önce İg ve Dârâbcird taraflarındaki Şebânkârelilere sığındı. Daha sonraları Fars'ı ele geçirebilmek için birkaç defa olmak üzere Irak Selçuklu Devleti ve Atabeg Pehlivan'dan yardım aldı. Ancak her defasında mağlup edildi. Sonunda Şiraz'da yapılan bir savaşta tutsak alındı. Eşkenvân Kalesi'nde gözlerine mil çekilerek öldürüldü (577/1181-1182).^[318]

[313] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 120; Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 546; Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 50-51; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, s. 90-91; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 201; Sümer, *Oğuzlar*, s. 334; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 278-279; Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82.

[314] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 53; Merçil, "Kirman Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 258-259.

[315] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 55-57; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 33.

[316] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 57; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 33; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 288.

[317] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 59-60; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 33-34; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 255.

[318] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 58; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 33; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Sümer, *Oğuzlar*, s. 334.

Kirman'da Melik Turanşah, Atabeg Muhammed'in adamları tarafından öldürülmüş, yerine kardeşi Behram Şah'ın oğlu Muhammedşah geçirilmişti (579/1183-1184). Bu sırada, 1185 yılında geldikleri Kirman'da iyice yerleşmiş bulunan Emîr Dinar riyasetindeki Oğuzlara karşı mücadele edemeyen Muhammedşah, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul ve Atabeg Kızıarslan'dan yardım istedi. Onlar da Muhammedşah'ı Atabeg Tekle'ye gönderdiler. Ancak Atabeg Tekle onu oyalayıp durdu. Muhammedşah da istediği yardımı alamayınca Kirman tahtını kaybetti ve bir daha da alamadığı Kirman'daki Selçuklu hâkimiyeti de Oğuzların eline geçmek suretiyle sona erdi (583/1187).^[319]

Atabeg Tekle, Luristân hâkimi Nusretüddin Hezaresb'in Şûlistan bölgesine yayılma eylemlerinin önüne geçmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Sonunda kızını onunla evlendirerek sınırlarını muhafaza etti. Adil, kanaatkâr, sabırlı bir Hükümdar olan Atabeg Tekle, 594/1198 yılında Fesâ'da öldü. Cenazesi Şîraz'a getirilerek Sungur'un kabri yanına gömüldü.^[320] Üzerinde "atabeg" yazılı üç altın sikkesi vardır.

Tekle'den sonra Fars Atabeğliği'nin başına kardeşi Sa'd geçti (594/1198-623/1226). Sa'd devri Fars Atabeğliği'nin en parlak dönemidir. Ancak başlangıçta Fars bölgesinde baş gösterin kıtlık ve vebayı atlatması gerekmiştir. Bundan sonra Kirman meselesi üzerine eğilen Sa'd, Oğuzlar ile Hârizmşahlar ve Şebânkâreliler arasında anlaşmazlık konusu olan bu komşu vilayetin önemli şehri Berdesîr'i Oğuzlardan aldı (Şevval 600/Haziran 1204). Buraya yeğeni ve üvey oğlu İmadeddin Muhammed b. Zeydan'ı Kirman hâkimi olarak atadı.^[321] Ardından aynı yıl içinde Azerbaycan Atabeğliğine tâbi İsfahan'ı ele geçirdi. Ancak bu ona pahalıya mal oldu. Zira Azerbaycan Atabegi Özbek, Sa'd'ın boş bıraktığı Şîraz'a ani bir baskın yaptı ve şehri yağmalayıp halkı katletti (600/1204).^[322] İsfahan'dan dönen Sa'd, tekrar Kirman'la ilgilenmeye başladı. Kirman devlet adamlarından Rükneddin Muhammed'i kendisine vezir tayin etti. Berdesîr'deki Salgurlu vâlisi emîr İzzeddin Fazlûn'un atabeğin izniyle Şîraz'a dönmesi (Ramazan 601/Nisan 1205) üzerine mazul vezir Esîreddin Simnânî'yi emirlerden Bedreddin Kâfûr ile birlikte Kirman'a yolladı. Fakat bir süre sonra Hârizmşahlar Kirman'ın bazı şehirlerini yağmaladıktan sonra başkent Berdesîr'e de gelerek şehri kuşattılar. Emîr İzzeddin Fazlûn komutasında bir

[319] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 61; Merçil, "Kirman Selçukluları", *DGBİT*, VII, s. 266-268, 270-271, 272.

[320] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 62; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 34; Merçil, "Salgurlular", *DA*, XXXVI, s. 30.

[321] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 65-66; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 36; Merçil, "Salgurlular", *DA*, XXXVI, s. 30.

[322] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 66; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 36.

Salgurlu birliğı Berdesîr'in yardımına gelince kuşatma kaldırıldı. İzzeddin Fazlûn, Hârizmşah komutanı Hâce Raziyyüddin Nisaburî'ye elçi göndererek Kirman'da Hârizmşah adına hutbe okutulup sikke bastırılmasını teklif etti. Bu öneri kabul edilince, iki taraf arasında savaş olmaksızın İzzeddin Fazlûn, Şîraz'a döndü (Safer 602/Ekim 1205).^[323]

Atabeg Sa'd, 1207 yılında Kirman'daki bazı kaleleri kendisine bağladı. Kubânân, Râyîn, Endugird ve Habîş kaleleri Fahreddin Abbâs komutasındaki Salgurlu ordusunun eline geçti (604/1207). Fahreddin Abbâs ertesi yıl Fahreddin Ahmed'in yerine Berdesîr vâlisi olarak tayin edildi (Şevval 604/Nisan 1208).^[324] Ancak Kirman ahalisi Fahreddin Abbâs'ın vergiler konusundaki katı tutumundan şikâyet ettiler. Abbâs, yüksek vergi aldığı gibi imam ve ulemaya tanınan muafiyeti de kaldırmıştı. Şikâyetler üzerine Atabeg Sa'd fidyetü'l-emplâk denilen öşrî vergiyi ilga etti. Ardından Berdesîr'e gelerek Kavurd'un tahtına oturdu. Fahreddin Abbâs'ı görevden uzaklaştırıp emlâkini hazineye devretti. Sonra da haksız alınan malları sahiplerine iade etti (605/1209).^[325] Atabeg Sa'd, Kirman'da kendilerine tahsis edilen Nermâşîr vilayetiyle yetinmeyerek Bem'i de ele geçiren Oğuzlar üzerine bir sefer tertip etme gereğı duydu. Bem'i kuşatan Sa'd, bu sırada Hârizmşah Alâeddin Muhammed'e isyan eden Nişâbur vâlisi Kezlik Han'ın Kirman'a girerek Bihâbâd, Kubânân ve Zerend'i ele geçirdiğini öğrendi. Emîr İzzeddin Fazlûn'u elçi olarak gönderen Sa'd, Kezlik Han'ın elçiye kötü muamele edip Raver'i de kuşatması üzerine kuvvetlerinden bir kısmını Bem kuşatmasına memur ettikten sonra kalanlarını yanına alarak asi Hârizmşah vâlisi üzerine yürüdü. Râyîn'e geldiği sırada Kezlik Han'ın kaçtığını öğrendi. Tekrar Bem'e dönen Atabeg, Oğuzların itâat arz etmesi üzerine burayı kendisine bağladı. Atabeg Sa'd beş ay kaldığı Kirman'da devlet işlerini yoluna koyduktan sonra Şîraz'a döndü. Kirman artık bütünüyle Salgurlulara bağlanmıştı (605/1209).^[326]

Bununla birlikte bu durum uzun sürmemiştir. Zira bir süre sonra Salgurluların Kirman'ın yönetimi konusunda zaaf gösterdikleri görülüyor. Zira Kirman hâkimi Muhammed b. Zeydan, Sa'd'a isyan ederek Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in hizmetine girdi. Bu suretle Kirman, Hârizmşahlara bağlandı (608/1212). Hârizmşahlardan Zevzen Meliki Kıvameddin Müeyyedülmülk Ebû Bekir b. Ali, içinde Bâft da olmak üzere birçok Kirman şehrini zapt ettikten sonra "melikü'l-muazzam" unvanıyla Berdesîr'e girdi (Safer 610/Haziran 1213). Muhammed b. Zeyden da İsfahan'a gitti.

[323] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 67-68; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 37.

[324] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 69; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 37.

[325] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 70-71; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 37.

[326] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 72-73; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 38; Merçil, "Salgurlular", *DA*, XXXVI, s. 30.

Berdesîr'in elden çıkmasına karşın Atabeg Sa'd, Hârizmşah ordusunun gücünden çekindiği için karşı koyamamıştır.^[327]

Atabeg Sa'd, yönetim anlayışı bakımından her zaman merkezi otoriteyi savunan bir görüntü vermemiştir. O zaman zaman, kendisinden yardım isteyen herkesi destekleyen bir yaklaşımı benimsemiş görünüyor. Nitekim Halife'ye isyan eden emîr Kuştemîr'i desteklediği gibi bir süre sonra benzer bir şekilde isyan eden Hûzistan vâlisi Sencer'i himaye etmiştir (607/1210-1211).^[328] Atabeg Sa'd bir süre sonra Hârizmşahlarla yeniden karşı karşıya geldi. Irak-ı Acem hâkimi Ağlamış (Oğlmuş)'ın 614/1217'de Bâtıniler tarafından öldürülmesi üzerine toprakları Azerbaycan Atabegi Özbek ile Sa'd arasında paylaşılmak istendi. Ancak bölgeye Hârizmşah'ın müdahale etmesiyle Sa'd bir anda kendisini Sultan Muhammed'in karşısında buldu. Zira Ağlamış, Hârizmşah'a bağlıydı ve onun adına hutbe okutuyordu. Atabeg Sa'd İsfahan'a girdikten sonra Rey, Kazvin, Huvar ve Simnân taraflarına da hâkim oldu. Ancak Rey civarında Hârizmşah'ın kuvvetleriyle karşılaştığında Hârizmşah'a esir düştü (614/1217).^[329] Bir katırla Hemedan'a getirilen Sa'd, Hârizmşah Muhammed'in çevgan oynadığı bir sırada diğer tutsak ümera ile birlikte ayakta bekletildi. Bununla birlikte bir süre sonra affedilmiştir. Nitekim kendisine emân verildiği gibi bir de antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre Atabeg Sa'd, İstahr ve Eşkenvân kalelerini Hârizmşah'a bırakıyordu. Ayrıca gelirin üçte biri ile oğlu Zengî'yi rehin olarak Hârizm sarayına gönderecekti. Fars ülkesinde hutbe Hârizmşah adına okunacaktı. Bu antlaşma, Fars Atabegliği'ni Hârizmşahlara tâbi hale getiriyordu. Ayrıca Hârizmşah Muhammed'in annesi Türkan Hatun'un âilesinden bir kız Atabeg Sa'd ile nikâhlanacak buna mukabil Sa'd'ın Melike Hatun adındaki kızı da Hârizmşah'ın oğlu Celâleddin ile evlendirilecekti.^[330]

Atabeg Sa'd Şiraz'a döndüğünde, yerine vekil bıraktığı oğlu Ebû Bekir'i isyan etmiş olarak buldu. Ebû Bekir, babasını önce Şiraz'a sokmadıysa da sonradan teslim olmak zorunda kaldı. Atabeg Sa'd kendisini kılıç darbesiyle yüzünden yaralayan oğlunu Sefid Kalesi'ne hapsedti. Onunla birlikte hareketeden emîrlerde aynı kâbetemaruz kaldılar (615/1218).^[331]

[327] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 73-74; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 38.

[328] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 246-247; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 75-76; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 39.

[329] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 272-273; Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, s. 17; İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956, s. 202; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30.

[330] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 273, 275; Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, s. 17, 20; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 204, 206; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 77-78; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 39-40; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30.

[331] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 275; Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, s. 20; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 78-79; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 40; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30.

Atabeg Sa'd, bir süre sonra Moğollar'ın Hârizmşahlar üzerine yönettikleri saldırılardan etkilenmeye başladı. Özellikle Cemaziyülevvel 617/Temmuz 1220'de Ferrezin Kalesi civarında Moğollar önünde uğradıkları hezimetten sonra tamamen dağılan ve iktidârını kaybeden Hârizmşah'ın oğullarından Gıyâseddin Pîrşâh ile Rûkneddin Gursançtı, Kirman'a girdiler. Bunlar Kirman'da Barak Hâcib ile kuvvetlerini birleştirerek Atabeg Sa'd'ın Sefid Kalesi'nde bulunduğu bir sırada Fars topraklarına da girerek mallarını yağmaladılar. Gıyâseddin Pîrşâh, gücünü artırıp Irak-ı Acem'i de ele geçirdikten sonra kendi aleyhtarı olan Fars Atabegi üzerine yürüdü. Atabeg Sa'd'ın Istahr Kalesi'ne çekilmesi ile savunmasız kalan Şîraz'a giren Gıyâseddin, bir süre Fars'a hâkim olduysa da Moğollar'ın Hûzistan'ı işgal etmeleri üzerine Atabeg Sa'd ile anlaşmak zorunda kaldı.^[332]

Bir süre sonra Sultan Muhammed'in diğer oğlu Celâleddin Hârizmşah, Hindistan ve Kirman üzerinden Şîraz'a geldi. Atabeg Sa'd oğlu Salgurşah'ı beşyüz süvari ile Celâleddin'i karşılamaya gönderdi. Celâleddin, Şîraz'a geldiğinde ağabeyi Gıyâseddin'in Atabeg Sa'd'dan aldığı yerleri geri verdi. Ayrıca daha önce verilen söz gereği Atabegin kızı Melike Hatun ile de evlendi (621/1224).^[333]

Atabeg Sa'd, Luristan üzerine başarısız bir sefer düzenledikten sonra 12 Zilkade 623/4 Kasım 1226 tarihinde Bihâtzad'da öldü. Mezarı Şîraz'daki Abiş Hatun ribatındadır. Onun, Zengî, Ebû Bekir, Salgurşah ve Tehemten adlarında dört oğlu ile Melike Hatun, Melike Terken ve Cihan Hatun adlarında üç kızı vardır.^[334] Atabeg Sa'd'dan sonra yerine oğlu Ebû Bekir geçti (1226-1260). Ebû Bekir, atabegliği döneminde Moğol istilasının İran ve Irak'a yayıldığına şahitlik etmiş olmasına karşın kendi mahalli hâkimiyetini korumayı bilmiştir. Toprakları Hârizmşah Devleti ile Moğol askerleri tarafından defalarca çiğnenmesine karşın Ebû Bekir, Fars Atabegliğini ayakta tutmayı başarmıştır. Ebû Bekir, ilk önce babasının veziri Hâce Amîdüddin Ebû Nasr'ı Hârizmşahlarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle önce zindana attırmış, sonra da katlettirmiştir. Ardından kendisine sığınan Şebânkârelilerden Muizzeddin Abdurrahman'ı da öldürtmüştür (1227). Ancak bu durum, olumlu bir netice vermediği gibi Muizzeddin'in ağabeyi Şebânkâre emîri Muzafferüddin Muhammed'in Salgurlulara ait Dârâbcird'i ele geçirmesine yol açmıştır.^[335]

[332] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 380-381; Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, s. 52-53; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 79-80; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 40; Kafesoğlu, *Harezmşâhlar*, s. 280-281; Bertold Spuler, *İran Moğollar'ı*, Türkçe çev., C. Köprülü, Ankara 2011, s. 156-157.

[333] Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, s. 62; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 80-81; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, s. 249.

[334] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 83; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 41.

[335] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 85; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 41.

Ebû Bekir, Moğollar'a karşı savaşılan Celâleddin Hârizmşah'ın müca-
delesinde askerî destek sağlamıştır. Onun 1228 yılında İsfahan civarında
Moğollar'a karşı yaptığı savaşta Ebû Bekir'in kuvvetleri de yer almıştı.
Bununla birlikte Ebû Bekir, diğer bölge Hükümdarları gibi Moğol isti-
lası önünde durmaya muvaffak olamadığından, önce onlara elçi gönde-
rerek tahribâtı hafifletmeye çalışmış, ardından itâat ettiğini bildirerek
topraklarını bu yıkıcı istiladan korumaya gayret etmiştir. Nitekim Ebû
Bekir, Moğollar Ahlat'a geldiği sırada Moğol kağanı Ögeday'a kardeşi
Tehemten'i elçi olarak göndererek yıllık otuz bin dinar ödemeye ve ül-
kesine Moğol şahnesi kabul etmeye söz veriyordu. Atabeg, içinde kendi
âilesinden bir ferdin bulunduğu elçi heyetini zengin hediyelerle birlikte
mutat olarak her yıl kağana gönderiyordu. Bu durum, başarılı bir siyasî
sonuç vermiş görünüyor. Zira bu suretle Fars bölgesi Moğol istilasından
daha az zarar görmüştür.^[336] Nitekim 1255 yılında Hülâgû, Kış kıyısına
geldiğinde Atabeg Ebû Bekir, kardeşi Salgurşah'ın oğlu Selçukşah'ı elçi
olarak gönderdi. Ertesi yıl da Alamut'un alınmasını tebrik için oğlu Sa'd'ı
görevlendirdi. Ayrıca Hülâgû'nun Bağdat seferi için emrine askerî kuv-
vet verdi. Bu dönemde Moğollar'la Salgurlular arasında evlilik ilişkileri
de kuruldu. Nitekim ileride atabegliğin başına geçecek olan torunu Abiş
Hatun, Hülâgû'nun oğlu Mengü Timur ile nişanlandı ve kendisine Basra
iktâ edildi (658/1259).^[337] Ebû Bekir, diğer yandan Fars (Basra) körfe-
ziyle de yakından ilgileniyordu. Nitekim körfezde bulunan ve Hindistan
ticaretinin güzergâhında bulunan zengin Kays (Kış) adasını Muharrem
627/Kasım 1230'da düzenlediği bir sefer sonucunda kendisine bağladı
ve bu adaya Devlethane adını verdi. Fars sarayının ihtiyacı olan ıtır, kâ-
fur ve başka güzel kokular bu adadan sağlanıyordu. Bunun yanı sıra Hin-
distan'daki Kenbayet hâkimi de Ebû Bekir'in hâkimiyetini kabul ederek
onun adına hutbe okutmuştur. Ebû Bekir, daha sonra Bahreyn Adası'nı da
alarak kendisine bağladı (633/1236). Ayrıca Arabistan yarımadasına da
ayak basarak burada da hâkimiyetini genişletmeye çalıştı. Bu faaliyetler
sonucunda, körfezin Hindistan'a kadar uzanan sahilleri Atabeg Ebû Be-
kir'in hâkimiyetine geçti. Bu hattın ticaret yolu olması dolayısıyla aldığı
gümrük vergileri sâyesinde bol kazanç elde etti.^[338]

Atabeg Ebû Bekir, Celâleddin Hârizmşah'ın hayatını kaybetmesinden
sonra onun dul eşi olan kız kardeşi Melike Terken'i gittiği Şam'dan Şiraz'a

[336] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, s. 438; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 87; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 42; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Spuler, *İran Moğollar'ı*, s. 157.

[337] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 94-95; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 45.

[338] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 89-90; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 42-43; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Sümer, *Oğuzlar*, s. 334; Spuler, *İran Moğollar'ı*, s. 158-159.

getirtmeyi başarmıştır.^[339] Bununla birlikte Celâleddin'in Moğollar'dan kur-tulan Orhan, Sevinç Han ve Timur Melik gibi bazı emîr ve askerleri de Fars'a geldiler. Bunlar, burada toparlandıktan sonra Kirman'a yağma seferleri dü-zenlediler. Bu durum Ebû Bekir'in Kirman hâkimi Kutbeddin Muhammed b. Tayengû ile arasının bozulmasına ve ondan özür dilemesine yol açtı.^[340]

Ebû Bekir zamanında Şîraz gelişmiş ve nüfusu kalabalıklaşmıştır. Eğlence meclislerinin düzenlenmesi ve Moğollar'dan kaçacak yer arayan insanların rağbeti şehre canlılık kazandırmıştır. Bu münâsebetle Şîraz'da Kattân el-Beled semtinde yeni evler, camiler ve hamamlar inşâ edilmiştir. Atabegin kendisi içki içmediği gibi zühd ve tasavvuf erbabına ilgi göste-rirdi. Yetmiş yaşında iken Şîraz'da öldü (5 Cemaziyülahir 658/18 Mayıs 1260). Cenazesi babasının mezarı yanına defnedildi. Sa'd adında tek bir oğlu vardı.^[341] Yerine oğlu II. Sa'd geçtiyse de babasından on iki gün sonra vefat edince (30 Mayıs 1260), Adudiye medresesine gömüldü ve yerine oğlu Adudüddin Muhammed getirildi. Yaşı küçük olduğu için Yezd atabe-ginin kızı olan annesi Terken Hatun, Muhammed'in nâibi oldu. Sa'd'ın Abiş ile Salgom (Salgım) adında iki de kızı vardı.^[342]

Terken Hatun, vezirlik makamına getirttiği Hâce Nizâmeddin'i Hülâ-gû'nun yanına göndererek oğlunun hâkimiyetini onaylattı. Ancak genç atabeg, iki buçuk yıl sonra sarayın damından düşerek ölünce, (Muharrem 661/Kasım 1262) devlet ileri gelenlerinin de görüşü alınarak atabegliğe Hülâgû'nun yanında bulunan Salgurşah'ın oğlu Muhammedşah getirildi. Muhammedşah, Terken Hatun'un kızı Salgom ile evli, dolayısıyla onun da-madı idi. Ancak Muhammedşah, Terken Hatun'un kontrolünden çıkarak ümeradan bazısını katletti ve Hülâgû'nun davetine de icabet etmedi. Bu gelişmeler, tahta geçtikten sekiz ay sonra Terken Hatun'un ona kar-şı bir darbe yapmasına yol açtı. Hareminde gulâmlar tarafından yakala-narak tahttan indirilen Muhammedşah, Hülâgû'ya gönderildi (Ramazan 661/Ağustos 1263). Yerine, Istahr Kalesi'nde mahpus tutulan kardeşi Selçukşah atabeg ilân edildi. Onun atabegliği münâsebeti ile Şîraz kenti süslenerek eğlenceler tertip edildi (1263).^[343]

Selçukşah, öncelikle yengesi Terken Hatun ile evlendi. Hazineyi kont-rol altına aldıysa da içki ve eğlenceye düşkün hale geldi. Sarhoş olduğu bir sırada, hakkında Şemseddin Miyak adında güzelliğiyle ünlü bir köle

[339] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 91; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 43.

[340] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 92; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 44.

[341] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 95-96, 98.

[342] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 100; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 46; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Sümer, *Oğuzlar*, s. 335.

[343] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 100-103; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 46-47; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Spuler, *Iran Moğolları*, s. 160.

ile yakınlaştığı dedikoduları çıkan Terken Hatun'u katletti. Başını kes-tirerek altın leğen içinde huzuruna getirtip kadehindeki arta kalan içkiyi yüzüne döktü. Kadının kesik başındaki kulağında bulunan mücevherleri çalgıcılara dağıttı. Bu mücevherler, rivayete göre Şâm ve Mısır harâcından idi. Terken Hatun'un kızları Abiş Hatun ile Salgom Hatun'u Sefid Kale-si'ne hapsedti. Ayrıca Şîraz'da bulunan Moğol şâhnelerini de öldürüp evlerini yaktırdı.^[344] Adı dedikoduya karışmış olan Şemseddin Miyak ise kaçarak Hülâgû'nun huzuruna çıkıp durumu bildirdi. Hülâgû, bunun üze-rine intikam için önce yanında bulunan, Terken Hatun'un marifetiyle Fars Atabegliği tahtından indirilen Muhammedşah'ı idam ettirdi. Sonra da Şî-raz'a bir tümen ordu gönderdi. Moğol ordusu, İsfahan, Lur, Kirman, Yezd, İğ emîrlerinin de verdiği kuvvetlerle harekete geçti. Selçukşah, Hurşîf ta-raflarına çekildi. Moğol ordusu Şîraz'a girdiğinde katliama hazırlanırken, eski vezirlerden Mukarrebüddin Mes'ud başta olmak üzere kadılar, vâliler, şehrin büyükleri ve ahali ellerinde Kur'an-ı Kerim olmak üzeri merasim ile onları karşıladılar ve katliam yapmamaları için ricada bulundular. Kat-liamdan vazgeçen Moğol komutanı Altacu, bunun üzerine Selçukşah'ın bulunduğú sahil yönüne hareket etti.

Nihayet Selçukşah da kuvvetleriyle hücumu geçerek Kâzerûn civarın-da Moğol ordusuyla karşılaştı. Yapılan savaşta Selçukşah'ın ordusu dağıl-dı. Kendisi az sayıdaki adamıyla Kazerûn'daki Kutbü'l-evliya Şeyh Mürşid Ebû İshâk Kâzerûnî'nin türbesine sığındı. Moğol ordusu türbeyi ve camiye kuşatma altına aldılar. Yakın adamlarından Beglik, yarma hareketiyle kaç-mayı teklif etti. Ancak Selçukşah bunu kabul etmedi, fakat Beglik'e izin verdi. Beglik, sadık adamlarıyla "yaralı bir kaplan" gibi şeyhin türbesinden çıkıp Moğol saflarını yararak kaçmayı başardı. Daha sonra da Mısır'a gidip Memlük sultanı Baybars'ın hizmetine girdi. Selçukşah ise türbeye giren Moğollar tarafından yakalandı. Sefid Kalesi önlerine götürülerek Abiş ile Salgom hatunların saliverilmesi için kale komutanına izin vermesi sağ-landı. Sonra da kale önünde idam edildi. Kesik başı Şîraz'a gönderilerek teşhir edildi (12 Safer 662/15 Aralık 1263). Bir yıl dolmadan atabegliği sona eren Selçukşah'ın, Şebânkâre emîri Nusretüddin İbrahim'in kızından olma bir kızı vardı.^[345]

Fars ümerası, Selçukşah'tan sonra atabeglik tahtına Hülâgû'nun oğlu Mengü Timur ile nişanlı olan Abiş Hatun'un getirilmesine karar verdiler. Fars'ta Abiş Hatun adına sikke basılıp hutbe okundu (1264). Böylece bir

[344] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 103-104; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 47; Faruk Sümer, "Abiş Hatun", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 310; Spuler, *İran Moğolları*, s. 161.

[345] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 106-108; Merçil, "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, s. 48; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Sümer, "Abiş Hatun", *DİA*, I, s. 311; Spuler, *İran Moğolları*, s. 161.

atabeglik devletinde ilk defa bir kadın Hükümdarın hâkimiyeti gerçekleşmiş oluyordu. Abiş Hatun, atabegliğinin ilk yılı içinde karşılaştığı kadı Seyyid Şerefeddin İbrahim'in isyanını bastırdıktan sonra kız kardeşi Salgom (Salgım) ile birlikte Hülâgû'nun huzuruna gitti ve nişanlısı Mengü Timur ile evlendi (1264). Salgom Hatun da Yezd atabeği Yusufşah ile evlendirildi. Bu andan itibaren Fars bölgesi, ismen Abiş Hatun'un yönetiminde kaldıysa da artık bir Moğol eyâleti haline getirildi ve merkezden gönderilen vâliler aracılığı ile yönetilmeye başlandı.^[346]

Abiş Hatun, Şîraz'a döndükten sonra Moğollar'ın yıllık vergileri almak üzere gönderdiği bitikçileri ile zaman zaman geçimsizlik yaşadı. Abaka Han, önce Angiyanû sonra Soğucak Noyan'ı nâib olarak Şîraz'a göndermişti (1271). Soğuncak Noyan, 1272 yılında Hürmüz hâkimi Mahmûd Kalhatî'ye karşı giriştiği başarısız bir deniz savaşından sonra Abiş Hatun ile birlikte Abaka'nın huzuruna çıktı. Birkaç yıl boyunca Fars'ta kuvvetli bir idarecinin bulunmayışı ve devlet görevlilerinin bir-biriyle geçimsizlikleri bu ülkenin harap olmasına zemin hazırladı. Asî Moğol prensi Nikûdâr'ın saldırıları Şîraz ve havalisini tamamen tahrip etti; öyle ki bu saldırılar 1291 yılında Argun Han'ın ölümüne kadar devam etmiştir. Ahmed Tekûdâr'ın İlhanlı sultanı olarak başa geçmesinden sonra da Fars'ın kaderinde olumlu bir değişiklik olmadı. Bunun üzerine Teküder, Abiş Hatun'un Şîraz'a dönmesine müsaade etti (683/1284). Abiş Hatun bazı tayin ve düzenlemeler yaptı; gelirler ve vergi konusunu gözden geçirdi. Bu arada kendi has emlâkinin gelirlerini artırdı. Bu durum hazine gelirlerinin azalmasına yol açtı. Abiş Hatun'u yeni İlhanlı Hükümdarı Argun Han'a şikâyet eden ve ondan Fars'ın yönetimini almayı başaran Seyyid İmâdeddin, Şîraz'a döndükten sonra gelişen olaylar sırasında halkın da nefretini tahrik ettiği için Aralık 1284'te bir ayaklanma ile öldürüldü.

Moğol şâhneleri Odamış ve Çerik'e bu konuda rüşvet de verildiyse de öldürülen Seyyid İmâdeddin'in oğlu kaçarak durumu İlhanlı sarayına bildirdi. Argun Han, Abiş Hatun'u ve diğer sorumluları yargılamak üzere huzuruna çağırtdı. Abiş Hatun, hamisi olan Mengü Timur'un annesi Olcay Hatun'un durumu haber vermesi üzerine Moğol ileri gelenlerine zengin hediyeler vererek muhtemel bir ağır kararı hafifletmeye çalıştı. Oyalanması bir işe yaramadı ve Salgurlu ileri gelenleri ile birlikte yargılanmak üzere Tebriz'e gitti. Yanındaki adamlardan Salgurlu Celâleddin Arkan'ın yediği değnek cezasıyla suçu itiraf etmesi üzerine Abiş Hatun ve adamlarına yetmiş tümen para ceza kesildi (Zilhicce 684/Ocak 1286). Celâleddin

[346] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 108-111; Merçil, "Salgurlular", *DGB/İT*, VIII, s. 49; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Spuler, *İran Moğolları*, s. 162.

de idam edildi. Bu para cezası rivayete göre Keyhatu dönemine kadar sürmüştür.^[347]

Abiş Hatun, bir daha Şîraz'a dönemedi. Yaşadığı olayların tesiri ile yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak Tebriz civarındaki Çerendâb'da öldü (11 Zilkade 685/29 Aralık 1286). Cenazesi Moğol âdetine uyarak şarap dolu altın ve gümüş kaplar ile birlikte gömüldü. Ölüm haberi Şîraz'a ulaştığında halk siyahlar giyinerek üç gün yas tuttu. Abiş Hatun'un Gerduçin (Kördüçin) ile Algançı adında iki kızı vardı. Mirasını kızlarına ve kölelerine bıraktı. Ölümünden sonra kızı Gerduçin, cenazesini Şîraz'a naklettirdi ve kendi adıyla bilinen Abiş Hatun ribatına defnettirdi. Adına basılmış altın, gümüş ve bakır sikkeler vardır. Moğol baskısı altında yirmi iki yıl atabeglik yapan Abiş Hatun'un ölümü ile Fars Atabegliği de sona erdi. Salgurlu boyunun yüz otuz sekiz yıl hüküm sürdükleri Fars bölgesi de tamamen Moğollar'ın eline geçti.^[348]

[347] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 112-122; Merçil, "Salgurlular", *DGB/T*, VIII, s. 52-53; Sümer, "Abiş Hatun", *DİA*, I, s. 311.

[348] Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 122-123; Merçil, "Salgurlular", *DGB/T*, VIII, s. 53; Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 30; Sümer, "Abiş Hatun", *DİA*, I, s. 311; Sümer, *Oğuzlar*, s. 335; Spuler, *Iran Moğolları*, s. 162.

Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Emekli

XII. SELÇUKLU DEVLETLERİNDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI

A. HÜKÜMDAR

1. Büyük Selçuklular

Tarih boyunca pek çok devlet kurmuş bulunan Türklerde hâkimiyet anlayışının, eski devletlerinkinden (Çin, İran, İslâm) ayrı ve dikkate değer bir mâhiyet gösterdiği muhakkaktır. Eski Türk anlayışına göre, devlet ve ülke, onu idare eden hükümdar soyunun ortak malıdır.

Büyük Selçuklular'da da daha ilk hükümdar Tuğrul Bey zamanından itibaren devlet teşkilâtı düzenli ve mükemmel bir şekle konulmuştu. Bunda, Türk boy beylerinde kuvvetle yaşayan hâkimiyet anlayışı ile devlet teşkilâtı geleneklerinin büyük rolü olduğunda şüphe yoktur. Selçuklular'da devletin yegâne temsilcisi sultandır. Sultan, hâkimiyet ve idare yetkisinin, ülkenin ve üzerindeki insan topluluğunun tek sâhibidir. Selçuklular'ın meşhur veziri Nizâmülmülk (ö. 1092) *Siyâsetnâme*^[1] adlı eserinde şöyle demektedir, "Tanrı her yüzyılda ve zamanda halk arasında padişâhlık vasıfları ve övülmeğe değer hasletleriyle bezediği birini seçer, dünya işlerini ve reâyâ(halk)nın barış ve sükûn içinde yaşamalarını ona tevcih eder". Onun bu ifâdesine göre, "hükümdar kudretini doğrudan doğruya Tanrı'dan almakta ve Tanrı adına saltanat sürmektedir". Yine Nizâmülmülk^[2] bu konuda, "Allâh'ın takdiri ile bendelerinden birine saadet ve devlet hâsıl olur" demektedir.

- [1] Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Hazırlayan Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999, Türkçe çev., s. 6; Ayrıca bkz., Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alparslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 69.
- [2] *Siyâsetnâme*, Türkçe çev., s. 6-7.

Yeryüzünde kurulmuş olan hemen hemen bütün devletlerde bu özellik görülmekte, hükümdarlar kudretlerini ve idare hakkını Tanrı'dan aldıklarını iddia etmektedirler.^[3] Ayrıca Tanrı, birini hükümdar seçerken onun hangi ırktan olduğuna bakmamakta, sadece hükümdarlık yeteneklerini göz önünde bulundurmaktadır.^[4] Nitekim, Türk hükümdarları da Tanrı bağı, yani kut yoluyla yeryüzündeki insanları idare etmekle görevli idi.^[5] Bizzat Sultan Alparslan'a göre, Tanrı kendisine teveccüh göstererek onu Âdem oğulları arasında dünya işlerini düzene koymasına için seçmişti.^[6] Sultan Melikşah için örnekler daha fazladır. Nizâmülmülk^[7] Melikşah için şöyle demektedir: "Sözün kısası, Yüce Allâh lâıyk olduğu kadar ve iyi itikadı ölçüsünde ona devlet ve memleket verdi; bütün cihanı fethetti; heybeti ve siyaseti bütün iklimlere ulaştı". Ayrıca Melikşah'ın gücünü Tanrı'dan aldığı da belirtilmektedir.^[8] " O, ... Tanrı tarafından kuvvetlendirilmiş, Allâh'ın tevfikini kazanmış bir padişâhtı. Hikmet: "Sultan Tanrı'nın yeryüzünde vekilidir: dini ve farzlarının esaslarını yerine getirir; Allâh onu diğerleri arasından seçip, ona ihsanda bulunmuş, hükümdarlığında onu kendisine ortak tutmuştur..." S. Sultan Sencer de Abbâsî halifesinin vezirine gönderdiği mektubunda kendisi için, "Ulu Tanrı'nın lütfu ile cihan padişâhlığına" yükseldiğini yazmıştı.^[9] Sonuç olarak bu örnekler o dönemde Büyük Selçuklu toplumunun sultanların gücünü Tanrı'dan aldığı şeklindeki düşüncüyü kabul ettiklerini açıkça göstermektedir.^[10]

2. Kirman Selçuklular'ı

Kirman Selçuklular'ı devlet teşkilâtında görev almış bulunan Efdâled-din Kirmanî de *İkdü'l-ulâ* adlı eserinde^[11] hükümdarlık salâhiyet ve vazifeleri hakkında bir kısım ayırmıştır. Kirman Selçuklu meliklerinin devleti nasıl idare etmesi hususunda çağdaş fikirleri de aksettiren bu kısma küçük çapta bir Siyâsetnâme diyebiliriz. Hükümdarın devleti nasıl idare edeceği hususunda Efdâled-din'in fikirleri ile Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün

[3] Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007, s. 1 n. 3.

[4] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 69.

[5] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 302.

[6] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 69.

[7] *Siyâsetnâme*, Türkçe çev., s. 8.

[8] Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürur*, nşr., Muhammed İkbâl, London 1921, s. 125; Türkçe çev., A. Ateş, I-II, Ankara 1957-1960, I, s. 123.

[9] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İmparatorluk Devri*, Ankara 1984, s. 219, 222.

[10] Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 2.

[11] Efdâled-din Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmanî, *'İkdü'l-ulâ lil-mevkaf el-a'lâ*, nşr., 'Ali Muhammed 'Amirî Nâ'îni, Tahran hş. 1311, s. 51.

eserinde belirttiği fikirler arasında benzerlikler bulunmaktadır. Efdaleddin padişâhların üstünlüğünden bahsederken bu hususta şunları demektedir, “Padişâh’ın üstünlüğü, Allâh’ın kendisini melik olarak isimlendirmesi ve kul adını da insana vermesidir... Padişâh dünyada Allâh’ın halifesidir. Peygamberimiz, sultan yeryüzünde Allâh’ın gölgesidir” dedi. “Habeşi bir köle dahi olsa padişâha itâat edin”. Efdaleddin hükümdarın kudretini doğrudan doğruya Tanrı’dan aldığını ve Tanrı adına saltanat sürdürdüğünü belirtmiş ve onun bu fikirleri Nizâmülmülk’ün ve İslâm’dan önceki Türk hükümdarlarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiği görüşleri ile uygunluk göstermiştir. Ayrıca Tanrı’nın birini hükümdar seçerken onun hangi ırktan olduğuna bakmadığını belirtiyor ki, bu husus da Nizâmülmülk’ün görüşü ile aynıdır.^[12]

3. Türkiye Selçuklular’ı

Türkiye Selçuklular’ı döneminde de yöneticilere hükümdarlığın Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktaydı. Nitekim Râvendî,^[13] Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyâseddin I. Keyhüsrev için, “Bu padişâh Tanrı gölgesi olduğundan” diyerek onun hükümdarlık yetkisini Tanrıdan aldığını imâ etmektedir. Aynı müellif,^[14] “Sultanların lakabları” başlığı altında Gıyâseddin I. Keyhüsrev’i methederken hükümdarlığın Tanrı ile bağlantısını birçok kere ifâde etmektedir. İbn Bîbî,^[15] Gıyâseddin I. Keyhüsrev babasının zamanında tahta oturduğunda bu durumu şöyle belirtmektedir, “ ... Allâh, böylece padişâhlık mührünü, emîr ve yasaklama yetkisini zamanın Dara’sı devri Süleyman’ı olan ulu padişâhın elinde bıraktı”. Gıyâseddin I. Keyhüsrev ikinci kez tahta çıkmak için harekete geçtiğinde İbn Bîbî^[16] bir şiirle bu olayın Allâh’ın izniyle olduğunu açıklamaktadır. Sultan I. Keyhüsrev tahta oturduğu zaman, “Yaradanın verdiği güçle cihan hâkimi” idi. İbn Bîbî^[17] zaman zaman bu inancı Selçuklu hükümdarları için Zillullah fî’l âlem/ Allah’ın yeryüzündeki gölgesi ifâdesini kullanarak açıklamaktadır.

[12] Merçil, *Kirman Selçuklular’ı*, Ankara 1989, s. 141-142.

[13] Râvendî, *Râhat-Üs-Sudur*, s. 206; Türkçe çev., I, s. 199.

[14] Bkz., Râvendî, *Râhat-Üs-Sudur*, s. 19; Türkçe çev., I, s. 19; Merçil, *Hükümdarlık Âlâmetleri*, s. 3-4.

[15] Bkz., İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali Ca’ferî er-Rugedî), *el-Evâmirü’l-Âld’iyye Fî’l-umûrî’l-Âld’iyye*, Önsöz ve Fihristi hazırlayan Adnan S. Erzî, I, Tıpkı basım, Ankara 1965, s. 21; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1966, I, s. 40.

[16] İbn Bîbî, *el-Evâmirü’l-Âld’iyye Fî’l- Umûrî’l-Âld’iyye*, Önsöz ve fihristi hazırlayan A. S. Erzî, I, Tıpkıbasım Ankara 1956, s. 103; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1996; İkinci baskı Ankara 2013, I, s. 108.

[17] İbn Bîbî, *el-Evâmirü’l-Âld’iyye*, s. 200, 218, 221, 301, 307, 333, 342, 352, 375; Türkçe çev., I, s. 218, 239, 315, 345, 353, 362, 375. Sultan Alâeddin I. Keykubad’dan itibaren bu ifâde Türkiye Selçuklular’ı hükümdarları tarafından sikkelerde de kullanılmıştır. Bkz., İbrahim ve Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, İstanbul 1971, s. 365 vd.

Aksarayî^[18] de, "Sultan Hakk'ın gölgesidir, sultan yeryüzünde Allâh'ın gölgesidir" diyerek Türkiye Selçuklu hükümdarları için o dönemdeki düşüncesini belirtmektedir. Öte yandan Sultan İzzeddin I. Keykâvus kendi parasında bu durumu açıkça ifâde etmektedir,^[19] "es-Sultanu bi-rızâi'llahi el-galibu bi-emrillâh/Allah'ın rızasıyla sultan, Allah'ın emri ile galip". Alâeddin I. Keykubad kardeşi İzzeddin I. Keykâvus'un öldüğünü ve sultanlığın kendisine geçtiğini anladığında Allah'a şükredip, "Rabbim, bana hükümdarlık verdin" âyetini okumuştur.^[20]

Gıyâseddin II. Keyhüsrev ile İzzeddin II. Keykâvus ve III. Keyhüsrev de "Zillullah fi'l-âlem" ifâdesini kullanmışlardır.^[21] Rükneddin IV. Kılıçarslan taht için iki kardeşiyle mücadele etmeyi düşünürken Emîr Celâleddin Karatay'a, "... Semavî takdirin hükmüyle tahtın köşesi benim ışığım la aydınlandı..." Fakat Allah bana yeter. Hakkın faziletine ve desteğine güveniyorum" diyerek hükümdarlığın Tanrı tarafından kendisine verileceğini imâ etmiştir.^[22]

B. HÂKİMİYET ALÂMETLERİ

Bugün dahi devlet başkanlarında izlerini gördüğümüz bazı alâmetlerin söz gelişi saray (köşk), fors (bayrak), imza (tuğra) ve bunlar kökenlerinin eski devirlere kadar gittiğini tespit etmek mümkündür. Selçuklu devletleri döneminde de hükümdara mahsus ve yöneticilerin hükümdar olduğunu gösteren çeşitli hâkimiyet alâmetleri vardır ve bunlar manevî ve maddî olmak üzere iki kısımdır. Manevî alâmetlerden en önemlileri unvan ve lakaplardır.

1. Manevî Alâmetler

a. Unvanlar

Selçuklular başlangıçta eski Göktürk devlet düşüncesi ve teşkilâtının tatbikçisi olan Oğuz Devleti'nin izinde idiler. Bu devlet teşkilâtında hükümdarlar "Yabgu" unvanını taşımışlardır. Fakat Selçuklular Horasan'a

[18] Kerimüddin Mahmûd Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr, Moğollar Zamanında Türkiye Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1944, s. 84; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 64.

[19] Nezihi Aykut, *Türkiye Selçuklular'ı Sikkeleri*, I, İstanbul 2000, s. 167.

[20] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 208; Türkçe çev., I, s. 226.

[21] İsmâil Galip, *Takvim-i Meskûkat-ı Selçukîyye*, Kostantıniyye h.1309, s. 50; Osman Uysal, "Kubâd-âbad Kazı Buluntularından Sikkeler ve Mühürler", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, Bildiriler, II, Konya 2001, s. 391; Remzi Duran, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Ta'mir)*, Ankara 2001, s. 17-18.

[22] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 591; Türkçe çev., II, s. 123.

geçip Müslüman Türk devletleri ile temas ettikten sonra bu unvanlarda değişiklik görülmeye başladı.^[23] Tuğrul Bey başlangıçta Emîr unvanı kullanmıştı. Onun h.433 (M.1041-1042)'den itibaren bastırıldığı sikkelerde "el-Emîrül-Ecell ve es-Seyyid" unvanları görülmektedir.^[24] Çağrı Bey ise Melik el-Mülûk unvanıyla anılmıştı.^[25] Daha sonra Halife Kaim-Biemrillâh'ın h.438 (M.1046-1047) yılında gönderdiği bir elçi ile, Horasan üzerindeki hâkimiyetin tasdik edilmesinden sonra, Tuğrul Bey aynı yıl içinde bastırıldığı paralarda "es-Sultanü'l-Mu'azzam, Şâhânşâh" (Şâhlar şâhi Büyük Sultan) unvanını kullanmıştı.^[26] Nitekim Tuğrul Bey paralarında "sultan" unvanını ve buna ilâveten "es-Sultanü'l-Mu'azzam" terkiibini kullanan ilk Türk-İslâm hükümdarıdır.^[27] Öte yandan olaylardan anlaşıldığı üzere müracaat eden hükümdarlara unvan ve lakapları Abbâsî halifeleri tarafından verilmekteydi.^[28] Alparslan Bağdat'da adına hutbe okunması için müracaat ettiğinde Halife Kaim-Biemrillâh tarafından verilen ilk unvan "melik" idi. Halifenin daha sonra Alparslan'a hükümdarlık tevcihi ile ilgili olarak yazdığı mektuptaki unvanları ise, "Şâhinşâh el-Azâm, Melikü'l-Arab ve'l-Acem, Melikü'l-İslâm" şeklinde idi (455/1064).^[29]

Buna mukabil Bağdat camilerinde "sultan" unvanıyla zikredilen ilk hükümdar Alparslan'dır ve buradaki unvanı, kaynaklarda ve paraların da görüldüğü üzere, "es-Sultanü'l-Mu'azzam Şâhânşâh el-Âzam" şeklinde gösterişli olarak okunmuştur.^[30] Bazı kaynaklarda Alparslan'ın "el-Sulta-

[23] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 300.

[24] İbrahim ve Cevriye Artuk, *Sikkeler Kataloğu*, s. 342; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 443-447; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 74; İbrahim Artuk, "Sikke", *İA*, X, s. 626; R. E. Darley-Doran, "Saldjukidis", *El2*, s. 974; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, I, İstanbul 2013, s. 78 n.76.

[25] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri*, Ankara 1979, s. 264; Özgüdenli, *Selçuklular*, s.80.

[26] G. C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, New York 1938, s. 198-203; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 447 vd.; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 74-76; Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/1, s. 36. Daha sonra Arslan Besasirî'ye karşı yapılan seferden zaferle dönen Tuğrul Bey'i kabul eden Halife onun unvanına "Melikü'l-Maşrûk ve'l-Mağrib"i ilâve etmişti. Bkz., Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 31 n.176.

[27] Sadrüddin Abul-Hasan 'Alî İbn Nâsir İbn 'Alî al-Husainî, *Ahbâr üd-Davlat is-Saljuqiyya*, nşr., Muhammed İqbal, Lahor 1933, s. 194; Türkçe çev., N. Lügâl, *Ahbâr üd-devlet is-Selçukiyye*, Ankara 1943, s. 137; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih el-kısa*, tashih Melik el-Şu'ârâ Bahâr, Tahran hş.1318, s. 429; İ. ve C. Artuk, *Sikkeler Kataloğu*, s. 343; Artuk, "Sikke", *İA*, X; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 447-466; Ayrıca Tuğrul Bey'e *Sultanü'l-Âlem* de denilmekteydi. Bkz., Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 76.

[28] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, III, s. 75.

[29] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 75-76; G. C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s. 203.

[30] Ali Sevim, "Sibt İbnü'l Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihî'l-âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II, Sultan Alparslan Dönemi", *Belgeler*, Sa: 23, Ankara 1999, s. 6; al-Husainî, *Ahbâr*, Türkçe çev., s. 137; Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s. 203; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 407-483; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 74-76. Alparslan'a nikâhlı eşi tarafından hediye edilen bir gümüş tepside

nü'l-A'zam" unvanıyla zikredildiği de görülmektedir.^[31] Nitekim Halife Ka-im-Biemrillâh Malazgirt Zaferi(1071) nedeniyle gönderdiği tebrik mektubunda Alparslan'a "es-Sultanü'l-A'zam" şeklinde hitap etmektedir.^[32]

Melikşah da "Sultanü'l-Mu'azzam Şâhânşâh" unvanını kullanmıştır.^[33] Ondan sonra tahta geçen oğulları Mahmûd ve Berkjaruk'un unvanları da babalarının aynıdır; "es-Sultanü'l-Mu'azzam".^[34] Muhammed Tapar da aynı unvanı kullanmakla beraber, bir sikkesinde "Sultanü'l-A'zam" şekli de mevcuttur.^[35] Sencer'in de unvanı paralarında "Sultanü'l-Mu'azzam" şeklinde basılmıştır.^[36]

Öte yandan Selçuklu Devleti'nde kime sultan denildiği hususundaki bir tarif de dikkat çekicidir, " Bilinsin ki, Selçuklu Devleti'nde resm ve ıstılah her kim ki, Bağdat'da ve Irak'da adına hutbe okunur, halife (onun) saltanatı ve vilayetleri onaylar, ona hil'atı giydirir, onay menşuru yazar, ulemânın, etraftaki belde hâkimlerinin ve Emîrlerin huzurunda onu la-kaplandırır, işte bu kişiye sultan denirdi.^[37]

Selçuklu âilesinin Irak kolunun ilk hükümdarı Mahmûd'un paralarında görülen unvanı, "es-Sultanü'l-Mu'azzam idi.^[38] Ayrıca Bağdat'da Sencer ve Mahmûd adına "Şâhânşâh" unvanıyla hutbe okunmuştur.^[39] Mahmûd'un oğlu Dâvud da babası gibi "Sultanü'l-Mu'azzam" unvanını kullanmıştı.^[40] II. Tuğrul'un unvanı da aynı idi.^[41] Mes'ud içinde aynı unvan yani "Sultanü'l-Mu'azzam" zikredilmekteydi. Irak Selçuklular'ından Melikşah

Sultanü'l-Mu'azzam unvanı görülmektedir. bkz., Ş. Yetkin, " Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a Hediye Edilen Gümüş Tepsi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, İstanbul 1972, s. 102. [31] Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî ma'ruf be-İbn Funduk, *Târih-i Beyhak*, nşr., Ahmed Behmenyar, tarihsiz, s. 269-270; Râvendî, *Sudûr*, s. 116; Türkçe çev., I, s. 114; al-Husaini, *Ahbâr*, s. 30, 34, 38, 41, 46; Türkçe çev., s. 21, 26, 28, 32; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 75 n. 31.

[32] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 53; Türkçe çev., s. 37.

[33] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 195; Türkçe çev., s. 137; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih*, s. 408; Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s. 205-208; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 484-500; İ. ve C. Artuk, *Sikkeler Kataloğu*, s. 345; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 14.

[34] Anonim, *Mücmelü't-Tevârih*, s. 429; Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s. 209-211; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 501-516; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Berkjaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 181.

[35] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 523; Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s.151.

[36] Anonim, *Mücmelü't-Tevârih*, s. 429; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 531-535; Köymen, *İmparatorluk Devri*, s. 25 n.1.

[37] Münecceimbaşı Ahmed b.Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi*, I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçuklular'ı, yay, Ali Öngül, İzmir 2000, Türkçe çev., s. 177.

[38] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 539-545; Köymen, *İmparatorluk Devri*, s. 11; İ. ve C. Artuk, *Sikkeler Kataloğu*, s. 349.

[39] Köymen, *İmparatorluk Devri*, s. 19.

[40] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 546.

[41] Râvendî, *Sudûr*, *Sudûr*, s. 209; Türkçe çev., I, s. 201.

b. Mahmûd'un unvanı "Melikü'l-Âdil" ötekilerine göre daha mütevazıdır.^[42] Öte yandan Irak Selçuklu hükümdarlarından II. Muhammed, Süleyman(şâh), Arslan(şâh) ve III. Tuğrul'un unvanları "es-Sultanü'l-Mu'azzam" olarak zikredilmektedir.^[43]

Selçuklu âilesinin kurduğu Kirman Selçuklular'ı ve Suriye Selçuklu hükümdarları ise "melik" unvanı taşımışlardır.^[44] Türkiye Selçuklular'ında ilk hükümdar Süleymanşah'ın "sultan" unvanı kullandığı rivayet edilmektedir.^[45] Bir başka iddiaya göre,^[46] Alparslan ona kendisini sultan ilân etmek hakkını vermiş, Abbâsî Halifesi Muktedî de onu sultan olarak tanımıştı. Ancak bu bilgiyi verenlerden biri Süleymanşah'ın unvanını iki yerde "Emîr" şeklinde zikretmektedir.^[47] Bir diğer unvanı ise "melik"dir.^[48] Öte yandan Antakya'nın fethinden sonra Süleymanşah'ın durumu Sultan Melikşah'a bildirdiğini, şehrin kime teslim edileceği konusunda ferman gelinceye kadar Emîr ve melik sıfatını kullanmadığı zikredilmektedir.^[49] Öte yandan Süleymanşah için kullanılan bir diğer unvan "melik"dir.^[50] Bu bakımdan onun "sultan" unvanını kullandığı kabul etmek bu bilgiler ışığında, pek doğru olmasa gerektir.^[51]

Süleymanşah'ın oğlu I. Kılıçarslan da tahta geçince "sultan" unvanı almıştı.^[52] Şâhinşâh (Melikşah)'ın da unvanı sultan idi.^[53] I. Mes'ud'un unvanı, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, "es-Sultanü'l-Mu'azzam" idi.^[54] II. Kılıçarslan da aynı unvanı kullanmıştı.^[55] II. Süleymanşah'ın tahta geçmeden önce paralarında görülen unvanı "Melikü'l-Kahr"dir.^[56] Onun hüküm-

[42] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 552; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçuklular'ı (514-590/1120-1194)*, Konya 2001, s. 200.

[43] Anonim, *Mücmelü't-Tevârih*, s. 430.

[44] Merçil, *Hükümdârlık Alâmetleri*, s. 34.

[45] Anna Komnena, *The Alexiad*, İngilizce çev., E. R. A. Sewter, Bungay Suffolk 1969, s. 129, 471; Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 194; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 63.

[46] *Süryani Mihailin Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, Türkçeye çev., H. D. Andreasyan 1944 (Türk Tarih Kurumu basılmamış nüsha), s. 29; Turan, "Süleymanşâh", *IA*, XI, s. 210.

[47] Komnena, *Alexiad*, s. 198-199.

[48] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 71; Türkçe çev., s. 49.

[49] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s.19; Türkçe çev., s. 14.

[50] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 18; Türkçe çev., I, s. 37.

[51] Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdârlarının Aldıkları ve Kullanılan Hâkimiyet Sembolleri", *III. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 20-22 Mayıs 1993*, Konya 1994, s. 150.

[52] Komnena, *Alexiad*, s. 210, 274-275; Türkçe çev., s. 206 ; Turan, *Türkiye*, s. 96.

[53] Komnena, *Alexiad*, s. 488.

[54] Turan, *Türkiye*, s. 194; Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri*, s. 160; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mes'ud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003, s. 120.

[55] İsmâil Galib, *Takvim-i Mesukât-ı Selçukiyye*, s. 4; Aykut, *Selçuklu Sikkeleri*, s. 160.

[56] İsmâil Galib, *Takvim-i Mesukât-ı Selçukiyye*, s. 16; Turan, *Türkiye*, s. 250; Aykut, *Selçuklu Sikkeleri*, s. 162.

darlığı sırasında da melikliklik dönemine benzer bir unvan görülmektedir, “es-Sultanü'l-Kahr”. Gıyâseddin I. Keyhüsrev iki saltanatı sırasında “es-Sultanü'l-Mu'azzam” unvanını kullanmıştı.^[57] İzzeddin I. Keykâvus'un unvanı ise “es-Sultanü'l-Galip” idi.^[58] Antalya'nın aynı hükümdar tarafından ikinci defa fethi üzerine (1216), o sahip olduğu topraklar ile Karadeniz ve Akdeniz'in hâkimi anlamında “es-Sultanü'l-Berr ve'l-Bahreyn/Karanın ve iki denizin sultanı” olarak da zikredilmiştir.^[59] Alâeddin I. Keykubad'ın hükümdarlık dönemindeki unvanı “Sultanü'l-Mu'azzam” idi.^[60] Ayrıca ona “Sultanü'l-Alem” de denilmektedir.^[61] Alâeddin I. Keykubad “Sultanü'l-Azam” olarak da zikredilmektedir.^[62] Türkiye Selçuklular'ının bu büyük hükümdarının unvanlarının zikredildiği önemli bir kitâbe Alara Han'dadır.^[63]

Türkiye Selçuklular'ının çöküş dönemi başladığı sırada, Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in sikkelerinde ve bir kitâbesinde görülen unvanı, “es-Sultanü'l-azâm Şâhin-şâh el-Mu'azzam” şeklindedir.^[64] II. Keyhüsrev'in zaman zaman tek başlarına, bir ara da müştereken hüküm süren oğullarından İzzeddin II. Keykâvus, Rükneddin IV. Kılıçarslan ve Alâeddin II. Keykubad da babalarının unvanı olan “es-Sultanü'l-Azam” ı kullanmışlardır.^[65] Daha sonra tahta geçenlerin de aynıdır, “es-Sultanü'l-Azam”.^[66]

- [57] İsmâil Galib, *Takvim-i Mesukât-ı Selcukiyye*, s. 19-20; Aykut, *Selçuklu Sikkeleri*, s. 162; Remzi Duran, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Ta'mir)*, Ankara 2001, s. 15-16, 33-34.
- [58] İsmâil Galip, *Takvim-i Mesukât-ı Selcukiyye*, s. 22; Turan, *Türkiye*, s. 306, 323; Aykut, *Selçuklu Sikkeleri*, s. 162; Duran, *Konya Yapı Kitâbeleri*, s. 16, 35-40. Öte yandan Kayseri'deki kitâbelerde “Sultanü'l-Mu'azzam” ile “Sultanü'l-Azam” ibareleri de kullanılmıştır. Bkz., Duran, *Konya Yapı Kitâbeleri*, s. 25.
- [59] Turan, *Türkiye*, s. 310; Duran, *Konya Yapı Kitâbeleri*, s. 16, 25. İzzeddin I. Keykâvus'un unvanları hakkında geniş bilgi için bkz., Koca, “Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri”, *Belleten*, Ankara 1995, s. 56-57.
- [60] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 210, 214, 282; Türkçe çev., I, s. 228, 232, 229; İsmâil Galip, *Takvim-i Mesukât-ı Selcukiyye*, s. 26, 28 vd.; Duran, *Konya Yapı Kitâbeleri*, s. 16; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s. 94.
- [61] Gregorius Ebi'l-Ferec el-ma'ruf be-lbn el-lbrî, *Tarih muhtasarü'd-düvel*, nşr., Anton Salhanî, Lübnan 1983, s. 437; Turan, *Türkiye*, s. 388; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 94.
- [62] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 221, 235, 240, 458; Türkçe çev., I, s. 239, 253, 258, 453; Duran, *Konya Yapı Kitâbeleri*, s. 16.
- [63] S. Llyod-D. Storm Rice, *Alanya (Alâ'iyya)*, Türkçe çev., N. Sinemoğlu, Ankara 1989, s. 74.
- [64] İsmâil Galip, *Takvim-i Mesukât-ı Selcukiyye*, s. 43-51; Llyod-Rice, *Alanya*, s. 73; Duran, *Konya Yapı Kitâbeleri*, s. 17.
- [65] İsmâil Galip, *Takvim-i Mesukât-ı Selcukiyye*, s. 58-78. Ayrıca IV. Kılıçarslan ve III. Keyhüsrev'in “Sultanü'l-Mu'azzam” şeklindeki unvanları için bkz., İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 661; Türkçe çev., II, s. 179; Duran, *Konya Yapı Kitâbeleri*, s. 17.
- [66] İsmâil Galip, *Takvim-i Mesukât-ı Selcukiyye*, s. 81-101; Duran, *Konya Yapı Kitâbeleri*, s. 18. Mes'ud için bkz., İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 725, 730, 740; Türkçe çev., II, s. 236, 244, 248.

b. Lakablar

Selçuklu hükümdarlarının unvanlarından başka, hâkimiyet alâmeti olarak kullandıkları, kaynakların yanı sıra sikkelerinde de görülen, lakabları vardı. Bu konuda Nizâmül-Mülk ortalık karıştığı zaman her soy-suzun kendisine padişâhın ve vezirin lakabını vermekten çekinmediğini söyleyerek eserine, “Lakablar ve Düzenlemelerine Dair” başlıklı bir de bâb ayırmıştır.^[67] Ancak o, kendi döneminde lakabların çoğaldığından ve dolayısıyla fazlalaşan her şeyin değerinin düşüp itibarının kalmadığından şikâyetçidir. Selçuklu veziri padişâhlar ve halifelerin lakab(lar) hususunda iyi hitapta bulunduklarından bahsederek, memleketin şereflerinden birinin lakabı korumak olduğunu zikretmektedir.

Öte yandan İbn Haldun da bu konuda şunları belirtmektedir, “Halifeler doğuda hükümet süren Arap olmayan hükümdarlara bir şeref ve ululuk mahiyetinde olan lakablar veriyorlar. Bu lakablardan onların halifelere olan itâat ve inkiyatları ve idarelerinin güzelliği sezilmekteydi. (Halifeler bu hükümdarlara) Şerefüddeve, Adudüddeve, Rûknüddeve, Muizüddeve... ve bunun benzeri lakablar verirlerdi”^[68].

Sultan Tuğrul Bey’in en meşhur lakabı “Rûkneddin” olup, Bağdat’a geldiği zaman Halife Kaim-Biemrillâh tarafından verilmişti. Ayrıca Tuğrul Bey “Ebû Tâlib” künyesini sık sık kullanmıştır.^[69] Sultan Alparslan’ın en meşhur lakabı ise, “Adudüddeve, Ebû Şücâ” idi. Abbâsî halifesi ona birçok şatafatlı unvan ve lakablar tevcih etmişti. Ayrıca Alparslan’a Ani şehrini feth etmesinden sonra halife tarafından “Ebû’l-Feth” lakabı verilmişti.^[70] Melikşah’ın en meşhur lakabları, Celâlüddeve Mu’iz ed-Din Ebû’l-Feth idi.^[71] Onun ölümünden sonra(1092), annesi Terken Hatun tarafından sultan ilân ettirilen Mahmûd’a “Nâsirü’l-Dünya ve’l-Din” lakabı verilmişti.^[72] Melikşah’ın oğullarından Berkyaruk daha çok “Rûknü’l-Dünya ve’l-Din Ebû’l-Muzaffer” lakabıyla anılmaktaydı.^[73] Berkyaruk’dan son-

[67] *Siyaset-nâme*, Türkçe çev., s. 98, 105 vd.

[68] *Mukaddime*, çev., Zakir Kadiri Ugan, I-II, İstanbul 1990-1991, I, s. 582-583.

[69] Ali Sevim, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi” *Belgeler*, Sa: 22, Ankara 1997, s. 89; Râvendî, *Sudûr*, s. 85; Türkçe çev., I, s. 83; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 75; Alptekin, “Selçuklu Paraları”, s. 443-466.

[70] Sibt, *Belgeler*, Sa: 23, s. 6; Râvendî, *Sudûr*, s. 85; Türkçe çev., I, s. 83; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 75-76; Alptekin, “Selçuklu Paraları”, s. 469-483; Yetkin, “Gümüş Tepsi”, s. 101-102.

[71] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 65; Türkçe çev., s. 44; Râvendî, *Sudûr*, *Sudûr*, s. 85; Türkçe çev., I, s. 83; Kafesoğlu, “Melikşah”, *İA*, VII, s. 665-667; Alptekin, “Selçuklu Paraları”, s. 484-500.

[72] İbn al-Athir, *al-Kâmil fi’l-târîkh*, nşr., Tornberg, Beyrut 1979, X, s. 214; Türkçe çev., Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1986, s. 184; C. E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, Edinburgh 1996, s. 185.

[73] Berkyaruk’un lakabları için bkz., Özeydin, *Berkyaruk*, s. 181.

ra tahta oturtulan oğlu Melikşah'ın lakabı da dedesi gibiydi. Muhammed Tapar'a "Gıyâsü'd-Dünya ve'd-Din"^[74] ve Sultan Sencer'e ise "Mu'izzü'd-Dünya ve'd-Din Ebü'l-Hâris" lakabları verilmişti.^[75] Sencer'in sultan olmadan önceki lakabı "Nâsireddin" idi.^[76] Ayrıca Sâve Savaşı (1119)'ndan sonra Bağdat'ta okunan hutbede Sultan Sencer "Adudüddeve" lakabıyla zikredilmişti.^[77] Öte yandan Abbâsî halifeleri sultanlardan başka onların oğullarına, vezirlere ve öteki devlet ileri gelenlerine de lakablar tevcih etmişlerdir.^[78]

Irak Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Mahmûd b. Muhammed Tapar'a Abbâsî Halifesi Müsterşid tarafından "Celâlüddeve" lakabı verilmişti. Irak Selçuklular'ının sonuncusu III. Tuğrul'a verilmiş olan lakab ise, "Rüknü'd-dünya ve'd-Din" idi.^[79] Kirman Selçuklu meliklerinin de kullandıkları lakabları vardı. Bu şubenin kurucusu Melik Kavurd'un kullandığı ve paralarında görülen lakabı "İmâdüddeve" idi.^[80] Türkiye Selçuklu sultanlarına verilen lakabları dört grupta değerlendirmek mümkündür:

a) Rükneddin b) İzzeddin c) Gıyâseddin d) Alâeddin. Sultanlardan I. Süleymanşah, II. Süleymanşah ve IV. Kılıçarslan'ın lakabları Rükneddin olarak zikredilmiştir. I. Kılıçarslan, I. Mes'ud, II. Kılıçarslan, III. Kılıçarslan, I. Keykâvus, ^[81] II. Keykâvus'un lakabları ise İzzeddin idi. I. Keyhüsrev, II. Keyhüsrev, III. Keyhüsrev ve II. Mes'ud ise Gıyâseddin olarak anılmıştır. I. Keykubad, II. Keykubad ve III. Keykubad ise Alâeddin lakablarını kullandılar.^[82] Bazen paralar üzerinde bu lakabları; Rüknü'd-Dünya ve'd-Din, İzzü'd-Dünya ve'd-Din, Gıyâsü'd-Dünya ve'd-Din ve Alâe'd-Dünya ve'd-Din şeklinde kullanıldığı da görülmektedir.^[83]

[74] Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 151. Muhammed Tapar'ın annesi Seferiye Hatun'un lakabı Tâceddin idi, bkz., aynı eser, s. 11.

[75] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 84; Türkçe çev., s. 59; İbnü'Esir, *al-Kâmil*, X, s. 548; Türkçe çev., s. 435; Râvendî, *Sudûr*, s. 85; Türkçe çev., I, s. 83; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 531-534; Köymen, *İmparatorluk Devri*, s. 21-22.

[76] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, *al-Kâmil*, X, s. 548; Türkçe çev., s. 435.

[77] Köymen, *İmparatorluk Devri*, s. 19 n. 1.

[78] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 76.

[79] Irak Selçuklular'ı hakkında fazla bilgi için bkz., Merçil, *Hükümdârlık Âlametleri*, s. 40-41.

[80] Kirman Selçuklular'ı hakkında fazla bilgi için bkz., Merçil, *Hükümdârlık Âlametleri*, s. 42.

[81] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, s. 157; Türkçe çev., I, s. 178. Sinop'un fethinden sonra Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh'ın gönderdiği fütüvvetnâmede sultanın lakabını "Ebü'l-Muzafer" olarak zikretmektedir. Ayrıca İzzeddin I. Keykâvus'un lakabları için bkz., Koca, "I. İzzeddin Keykâvus", *Belleten*, Sa: 224, s. 57.

[82] Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927, s. 218; Turan, *Türkiye*, s. 690; Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, s. 213.

[83] İsmâil Galip, *Takvim-i Meskukat-ı Selçukiyye*; Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri*, s. 327 vd., 398, 410, 416-436, 440-458; Koca, "Hükümdârlık Sembolleri", s. 151. Ayrıca lakablar için bkz., Merçil, *Hükümdârlık Âlametleri*, s. 43-44.

Hükümdarlığın manevî unsurlarından biri de hutbe'dir. Hutbe; Cuma ve bayram namazları gibi belirli ibadetler esnasında irad edilen dinî öğüt olup, Hz.Peygamber'den sonra bu ifâdenin yanı sıra siyasî hâkimiyetin sembolü olarak da ön plana çıkmıştır. Nitekim halife ve sultanların Cuma namazı esnasında, hâkim oldukları meskûn yerlerdeki camilerde adını anmak âdet haline gelmiş ve bu olay hükümdarlık âlâmetlerinden biri olmuştur. "Namaz kılmak üzere camilerde minberler yapılması ve hutbe-lerde dua okunması" halifelîğe ve Müslüman hükümdarlara mahsus âlâmetlerdir.^[84] Hutbe, aynı zamanda bir bağımsızlık işareti olarak da kabul edilmiştir. Hutbe olayının gerçekleştiği cami, doğrudan doğruya merkezden tayin edilen bir vâlinin idare ettiği bir ülkede ise, önce Bağdat Abbâsî halifesinin, sonra da hükümdarın adı, bütün unvan ve lakabları ile birlikte zikredilir, kendileri övülür ve dua edilirdi. Eğer hutbe bir vassal devlet ülkesinde okunursa, halife ve metbû sultandan sonra vassal hükümdarın kendi adı, unvan ve lakabları zikredilirdi.^[85]

Selçuklular devletleri için kuruluş hazırlıkları yaptıkları sırada, kaynakların ifâdesinden anlaşılabacağı üzere, ilk hutbe Merv şehrinde Çağrı Bey adına okundu(h. 428 yılı Receb ayının ilk Cuması/m. 22 Nisan 1037).^[86] Tuğrul Bey adına ilk hutbe yaklaşık bir ay sonra Nîşâbur'da, ardından da Beyhak kasabasında okunmuştu(h.429/m.1037-1038).^[87] Öte yandan hutbeyle ilgili bir olay da o dönemde Bizans'da gerçekleşmişti. Tuğrul Bey'in Selçuklular'a esir düşen Gürcü Prensi Liparit'i fidye almadan serbest bırakması Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos nezdinde itibar kazanmasını sağlamıştı. İmparator buna karşılık İstanbul'da Emevîler tarafından yaptırılan mescidi tamir ettirip, burada namaz kılınmasına izin verdi ve Tuğrul Bey adına hutbe okuttu (H. 441/M. 1049-1050). Bunun üzerine herkes Tuğrul Bey'e itâat etti, hükümdarlığı sağlam temeller üzerine oturdu, iktidârî kökleşti.

İbnü'l-Esir^[88]'in bu ifâdesinden de anlaşılabacağı üzere, Tuğrul Bey adına İstanbul'da hutbe okunması İslâm dünyasında onun prestij sağlamasına sebep olmuştu. O devrede tahta çıkan hükümdarın halife tarafından

[84] İbn Haldun, *Mukaddime*, Türkçe çev., II, s. 32.

[85] İbn Haldun, *Mukaddime*, Türkçe çev., II, s.35; Mustafa Baktır, "Hutbe", *D/İA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 425-428.

[86] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 8; Türkçe çev., s. 6; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, *el-Kâmil*, s. 480; Türkçe çev., s. 366; Cihan Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, İstanbul 2011, s. 58.

[87] İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 268; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 82.

[88] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, *el-Kâmil*, IX, s. 557; Türkçe çev., s. 423; Mükrimin H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 48 not.1; Merçil, *Hükümdârlık Âlâmetleri*, s. 45.

meşrû bir hükümdar olarak tanınmasının ilk âlâmeti de İslâm dünyasının merkezî sayılan Bağdat'da adına hutbe okunması idi. Nitekim Sultan Alparslan kendi adına hutbe okunmasını sağlamak açısından Bağdat'a bir elçi gönderdi. Abbâsî halifesi Kaim-Biemrillâh Alparslan adına Bağdat camilerinin minberlerinde hutbe okunmasını emretti (18 Rebiyüahir 456/9 Nisan 1064). Böylece Bağdat camilerinde adına ilk kez sultan olarak hutbe okunan Alparslan olmuştu.^[89]

Sultan Melikşah öldüğü zaman (1092), Çin sınırlarından Suriye sahillerine, kuzeydeki İslâm ülkelerinin en uzak noktasından Yemen diyarının en uç noktasına kadar uzanan çok geniş bir sahada hâkimiyetini ifâde eden hutbe okunmaktaydı.^[90] Melikşah'ın ölümüyle Selçuklu Devleti'nde taht mücadeleleri başladı. Bu dönemde Bağdat'da hutbe okutmak daha da ön plana çıkıyor ve önemli bir oynuyordu. Bu durumda Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelesi sebebiyle zaman zaman iki hükümdar adına hutbe okunmaktaydı. Öte yandan artık Abbâsî halifeleri güçlünün yanındadır ve üstün görünen taraf adına Bağdat'da hutbe okutmaktadır. Nitekim Berk-yaruk-Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesinde bu durum sık sık zikredilmektedir. Sultan Sencer döneminin en parlak olduğu zamanda adına okunan hutbe okunduğu saha; Kaşğar hududundan Yemen'e Mekte, Tâif, Oman, Mekran ve Azerbaycan'dan Rum (Bizans) hududuna kadar ulaşmıştı.^[91]

Bağımsız veya başka birine tâbi hükümdarın Abbâsî halifesi ve sultan adına okutması Büyük Selçuklu Devleti'nin vassali olması için yeterli idi. Öte yandan bir vassalin, vâlinin veya bir şehrin, tâbi olduğu hükümdarın adını hutbeden çıkarması isyan etmiş sayılması için yeterli bir sebepti. Bu olay sonrasında metbû' hükümdarın idaresi altındaki şehir veya bölgedeki hâkimiyeti de reddedilmiş olmaktaydı. Ölen hükümdarların adı bazen hemen hutbeden çıkarılmakta, bazen da bir süre daha okunmaya devam edilmekte idi. Sultan Sencer'in ölüm haberi Bağdat'a ulaştığında, bu şehirde adına okunmakta olan hutbeye son verildi (1157). Ancak bu son verme olayı sadece Bağdat'a mahsus olmuş, Sencer öldükten sonra yaklaşık bir yıldan fazla süre içinde eyâletlerde hutbe onun adına okunmuştu.^[92]

[89] Ramazan Şeşen, "Alparslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, İstanbul 1972, s. 108; Köymen (*Alparslan ve Zamanı*, III, s. 54) bu tarihi 11 Mayıs 1064 olarak kabul etmektedir.

[90] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s.211; Türkçe çev., s. 182; Kadı Minhac-ı Sirâc el-Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırî*, nşr., Abdül-Hayy Habibî, Kandeher hş.1328, s. 300; Tahrân hş. 1363, s. 254.

[91] Râvendî, *Sudûr*, s. 172; Türkçe çev., I, s. 167.

[92] Râvendî, *Sudûr*, s. 172; Türkçe çev., I, s.167.

Irak Selçuklu Devleti kardeşler arasında baş gösteren taht mücadeleleriyle genelde bir zaaf içinde olmuş, Abbâsî halifelerinin de bu durumdan yararlanarak siyasî otoriteye kavuşmak için ortaya çıkmaları, bu devletin çöküşünü hızlandırmıştı. Dolayısıyla halifelerin desteğiyle hutbe zaman zaman birçok hanedan üyesi adına okunmuştur.

Kirman Selçukluları'nda devletin kurucusu Melik Kavurd, Oman'ı zabtettikten sonra bu vilayette kendi adına hutbe okunmasını ve sikke bastırılmasını buyurmuştu. Kirman Selçuklu meliklerinden adına hutbe okunduğunu tespit edebildiğimiz ikinci melik, Behram Şah'dır. Melik Tuğrulşah ölümünden (1170) sonra, Berdesîr'de Melik Behram Şah adına hutbe okunmuştu. Kaynaklarda zikredilmemiş olmasına rağmen hükümdarlık alâmetlerinden sayılan hutbenin melikler adına da okunmuş olması muhakkaktır.^[93]

Resim 49:
Yassıçimen
savaşını tasvir
eden resim.

[https://goo.
gl/9t2s6B]

Türkiye Selçukluları'nda hutbeyle ilgili ilk olay Süleymanşah döneminde zikredilmektedir. Nitekim o Sultan Melikşah adına hutbe okutup sikke bastırmıştı.^[94] Kesin olarak adına hutbe okuttuğunu tespit edebildiğimiz ilk sultan I. Kılıçarslan'dır. O, 1107'de Musul'a hâkim olduğu zaman, Sultan Muhammed Tapar'ın adını çıkartarak halifeden sonra kendi adına hutbe okutmuştu.^[95] Yassıçimen Savaşı(1230)'ndan sonra Selçuklular Ahlat'a gelerek buraya hâkim oldular ve halk Cuma günü hutbeyi Alâeddin I. Keykubâd adına okutarak (1232) ona tâbi olduklarını gösterdiler.^[96] Ayrıca Alâeddin I. Keykubâd adına geniş bir bölge ve ülkelerde hutbe okunmaktaydı.^[97] Sultan Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in ölümünden (1245) sonra başlayan taht mücadeleleri sırasında üç oğlu; Rükneddin IV. Kılıçarslan, İzzeddin II. Keykâvus ve Alâeddin II. Keykubâd müşterek Selçuklu tahtına oturdular ve onlar adına hutbe okunup, sikke bastırıldı.^[98] Neticede birçok örnek ve ve bilgiler verdiğimiz üzere hutbe, Selçuklular devrinde siyasî

[93] Merçil, *Kirman Selçukluları* 'ı, s. 149-150.

[94] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 20; Türkçe çev., s. 14.

[95] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 427; Türkçe çev., s. 433 ; Turan, *Türkiye*, s. 108; Koca, "Hükümdarlık Sembolleri", s.153.

[96] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 426; Türkçe çev., I, s. 426; Turan, *Türkiye*, s. 377 ; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 74.

[97] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 224-225; Türkçe çev., I, s. 242; Turan, *Türkiye*, s. 391.

[98] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 589; Türkçe çev., II, s. 121-122; Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 37; Türkçe çev., s. 28. Müşterek sikkeleri için bkz., İsmâil Galip, *Takvim-i Meskukat-ı Selçukiye*, s. 65-68.

hayatın hükümdarlık alâmetleri açısından vazgeçilmez bir unsurdur. Ayrıca sultanlık mücadeleleri hutbe, o dönem insanların gündelik hayatında da önemli bir rol oynamış olmalıdır.^[99]

2. Maddî Alâmetler

a. Taht

Hükümdarlığın saltanat alâmetlerinden ve maddî sembollerinden birisi de tahttır. Hükümdar cülûslarda, resmî kabul ve fevkaledde merasimlerde taht üzerinde oturmaktaydı. Nitekim hükümdar olmak olayı, ilk kez tahta oturmakla kendini göstermektedir. Selçuklular'dan Tuğrul Bey, daha devlet tam olarak kurulmadan önce, Nişâbur'a geldiği zaman (Haziran 1038), burada Gazneli Sultan Mes'ud'un tahtına oturmuştu.^[100] Abbâsî halifelerinin kabul merasimlerinde de Selçuklu sultanları için taht hazırlanmakta idi. Nitekim Tuğrul Bey Halife Kaim-Biemrillâh ile buluştuğu zaman, özel olarak hazırlanan bir taht(kürsi) üzerine oturtulmuştu.^[101] Sultanlar elçileri de tahta oturarak kabul etmekte idiler. Bu sırada güzel yüzlü yirmi Gulâm iyi elbiseler giymiş ve hepsi altın işlemeli ve mücevher kakmalı silâh ile techiz edilmiş olarak sultanın tahtının etrafında dururlardı.^[102]

Evlenme merasimlerinde de sultanlar taht üzerinde oturmaktaydılar. Tuğrul Bey Halife Kaim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide ile olan nikâh merasiminde tahta oturmuştu. Bu sırada melikler ve emîrlar tahtın çevresinde, derecelerine göre, durmakta idiler. Seferler esnasında da taht sultanlar tarafından kullanılmakta idi. Geç dönemdeki minyatürler de taht hakkında bize bir fikir vermektedir. Buna göre, sultanlar bazen bir ayağını bazen de iki ayağını tahtın önündeki iskemleye dayayarak veya bağdaş kurarak oturdukları tasvir edilmektedir. Zikri geçen iskemle muhtemelen, kaynaklarda yüksek olduğu belirtilen, tahta çıkmak için de kullanılmıştır. Ayrıca sultanlar tahtta bir minder üzerinde oturmaktadırlar.^[103]

Türkiye Selçukluları'nda hükümdarlığın ilk alâmetlerinden biri sultanın tahta oturması idi. Ayrıca sultanlar veliaht tayinlerinde, mezâlim

[99] Hutbe hakkında geniş bilgi için bkz., Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 44-73.

[100] İbnü'l-Esir, el-Kâmil, *el-Kâmil*, IX, s. 459; Türkçe çev., s. 350; Râvendî, *Sudûr*, *Sudûr*, s. 97; Türkçe çev., I, s. 95; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, nşr., 'Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1336-1339, s. 428.

[101] Râvendî, *Sudûr*, *Sudûr*, s. 106; Türkçe çev., I, s. 105; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, *el-Kâmil*, IX, s. 633; Türkçe çev., s. 480; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 80.

[102] *Siyâsetnâme*, s. 67; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, III, s. 81-82.

[103] N. Atasoy, "Minyatürlerde Türk Büyüklüğü ve Alparslan", *TED*, Sa: 2 İstanbul 1971, resim 1-3; Z. İndirkaş, *Türkler'de Hükümdâr Tacı Geleneği*, Ankara 2001, s. 137-139, 141, resim 118-122, 124-125.

divanı esnasında, elçileri kabul merasiminde, meşveret meclislerinde, şeyh ve büyüklerin katıldıkları toplantılarda kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş tahta oturmaktaydılar.^[104]

b. Tac

Hükümdarım maddî hâkimiyet sembollerinden birisi de tac'dır. Kaynaklarda Büyük Selçuklu sultanlarının başlarına giydikleri taclar hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.^[105] Öte yandan Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh siyasî hâkimiyeti Selçuklu sultanına devrettiği meşhur merasimde, Tuğrul Bey'e öteki hükümdarlık sembolleri yanında kıymetli taşlarla süslü bir de tac giydirmişti (2 Ocak 1958).^[106] Sultan ayrıca, bir de sırmalı (altın işlemeli) muskî sarıkla şereflendi, bu tac, "sarığın üzerinde kıymetli taşlardan yapılmış iki sümbül ile işlenmişti ve her taşın üzerinde harikulâde güzellikte onbeşer inci ve bunların uçlarında iki altın bağ bulunmaktaydı".^[107] Alparslan da hükümdarlık âlâmetlerinden taca sahipti. Sultan Melikşah da hükümdarlık âlâmetlerinden tac, mühür ve tahta lâyük idi.^[108] Öte yandan Sultan Melikşah öldükten sonra (1092) ortaya çıkan saltanat mücadelesi sırasında Nizâmülmülk taraftarları Berkıyaruk'u Rey şehrinde tahta oturtular ve şehrin reisi Ebû Müslim kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş taci onun başının üzerine koydu.^[109]

Türkiye Selçuklularında da tacın varlığını tespit edebilmekteyiz. Sultan I. Mes'ud oğlu II. Kılıçarslan'a tac giydirmişti. Öte yandan elçilerin kabulü esnasında da sultanlar tac giymekte idiler. Sultan Alâeddin I. Keykubad da Celâleddin Harizmşâh'ın elçilerini kabul merasiminde, mücevher kakmalı altın tahtına oturmuş ve Keykubad'ı taci başına takmıştı.^[110] Türkiye Selçuklu hükümdarlarını ayrıca başlarına "destarçe" denilen küçük sarık taktıkları anlaşılmaktadır. Söz gelişi, Sultan Gıyâseddin II. Keyhüsrev ise Köseadağ Savaşı (1243)'nda Moğollar önünde Selçuklu ordusu mağlup olduğunda, üzüntüsünden sarığını yüzüne koyarak hıçkırarak ağlamıştı.^[111]

[104] Taht hakkında bilgi için bkz., Merçil, *Hükümdarlık Âlâmetleri*, s. 73-83; Merçil, "Taht", *DA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 434-436.

[105] Tac'ın tarihî gelişimi için bkz., W. Björkman, "Tâc", *IA*, XI, s.613-615.

[106] *Histoire Des Seljoucides De l'Irak par al-Bondârî D'apres Imad ad-Din al-Isfahânî*, Texte Arabe nşr., M. T. H. Houstma, Liede 1899, s. 14; Türkçe çev., Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, İstanbul 1943, s. 11.

[107] Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe çev., Ömer R. Doğrul, I-II, Ankara 1987, I, s. 312.

[108] Bundarî, *Selçuklular*, s. 54-55; Türkçe çev., s. 56.

[109] Râvendî, *Sudûr*, s. 140-141; Türkçe çev., I, s. 137; Özeydin, *Berkıyaruk*, s. 185.

[110] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 376; Türkçe çev., I, s. 381-382.

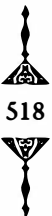
[111] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 525; Türkçe çev., II, s. 71.

c. Sikke

Hükümdarı hükümdar yapan önemli hâkimiyet alâmetlerinden biri de sikke (yani para)'dır. Tahta çıkan hükümdarın ilk işi, üzerinde adının unvanının ve lakaplarının bulunduğu para bastırmaktır. Bu şekilde, hâkimiyet ve hükümrancılık başka bir yolla ilân ve ifâde edilmiş olmaktadır. Öte yandan vassal hükümdarlar da, aynen hutbede olduğu gibi, sikkelerde de önce Abbâsî halifesinin, sonra tâbî olduğu hükümdarın ad, unvan ve lakablarını, en sonunda da kendi ad, unvan ve lakablarını zikretmek zorundaydılar.^[112] Aksi bir davranış isyan işareti sayılırdı. Nitekim Kirman Selçuklu Hükümdarı Melik Kavurd hâkim olduğu bölgelerde sadece kendi adına hutbe okutup, sikke bastırmış, bu durum onun Sultan Alparslan'ın itâatinden çıktığına, yani isyanına açık bir işaret sayılmıştı. Buna mukabil isyan etmemesine rağmen hanedanın bazı üyelerinin hâkim olduğu bölgelerde para bastırdıkları görülmektedir.

Büyük Selçuklu hükümdarlarının tümü kendi adlarına sikke bastırmıştır. Öte yandan halifeler tasdik ettikleri hükümdarların isimlerini Bağdat'ta basılan sikkeler üzerine yazdırmakta idiler. Nitekim H. 447 (1055-1056) yılında Halife Kaim-Biemrillâh Tuğrul Bey'in adını sikkeler üzerine yazılmasını emretmişti.^[113] İlk gümüş para ise Sultan Alparslan zamanında kesilmişti.^[114] Melik Kavurd'un sikkelerinde ise ok ve yay işaretleri de kullanılmıştır.

Türkiye Selçuklular'ı yöneticileri de hükümdarlık alâmetlerinin biri olan kendi adlarına sikke bastırma işlemini yerine getirmişlerdi. Burada çözümlenmesi gereken olay, Türkiye Selçuklular'ının başlangıçtan itibaren para bastırıp bastırmadıkları meselesidir. Çünkü Türkiye Selçuklu sultanlarına ait tespit edilen ilk para I. Mes'ud dönemine (1115-1155) âittir. Ancak Selçuklu hükümdarları (büyük bir ihtimalle) Süleymanşah'tan itibaren para bastırmışlardır. Bir bölgeyi yöneten melik ve Emirlerin dahi para bastırdıklarını düşünürsek, devlet kurmuş olan bir şahsın hükümdarlık alâmetlerinden biri olan sikke kestirme işlemini yerine getirdiğini kabul edebiliriz.^[115]

[112] Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 83-84; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 79.

[113] Râvendî, *Sudûr*, s. 105; Türkçe çev., I, s. 104.

[114] Alparslan'ın sikkeleri için bkz., Miles, *History of Râyy*, s. 203-204; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 468-483; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 79-80. Ayrıca bu paraların üzerinde Melikü'l-İslâm unvanı da görülmektedir.

[115] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 89-103.

d. Çetr (Şemse-Mizalle)

Hükümdarlık alâmetlerinden biri olan çetrin lugat manasına gelince, “güneşten muhafaza için baş üzerinde tutulan güneşlik ve şemsiye ile çadır manasındadır”. Aynı zamanda çetr İslâmiyetten önceki İran yazı ve resimlerinde görülen ve Doğu’ya mahsus saltanat alâmetlerinden biridir. Bu bakımdan hükümdarların savaş için sefere çıktıklarında veya alayla bir yere gittiklerinde kullanılan şemsiye de “çetr” olarak adlandırılır. Bu çetr bir mızrak üzerinde havada küçük bir kubbe şeklinde açılmakta ve ata binmiş bulunan hükümdarların başı üzerinde tutulmaktadır.^[116] Selçuklu sultanları da hükümdarlık alâmeti olan çetri başları üzerinde taşımışlardır. Ayrıca çetr üzerinde, hanedana ait genel bir sembol olan ok ve yay resmi bulunmaktaydı. Çetr, atlas, ipekli veya altın sırmalı kumaştan yapılmaktaydı.^[117]

e. Nevbet

Nevbet, “nevbet-hane tarafından beş namaz vaktinde hükümdarın saray kapısı veya saltanat çadırı, üç gündüz namaz vaktinde ise, tâbi hükümdarlar ve daha küçük devlet ileri gelenlerinin ikametgâhları önünde çalınan özel bir musıkî parçası idi.”^[118] Saraylarda, nevbet musıkî takımı ve heyetine “nevbet-hane”,^[119] burada çalanlara da “nevbetiye” denilmekteydi.^[120] Bir nevbet-haneye sahip olmak imtiyazı ve vurmak usulü Selçuklular zamanında da mevcuttu. Öte yandan sevinçli zamanlarda da söz geliş bir vassalın isyanının bastırılıp, âsi esir alındığı veya öldürüldüğünde de nevbet vurulmuştu. Vassal hükümdarlar veya Emîrlar ancak sultanın müsaadesiyle nevbet çalabilmekte idiler. Bu dönemde nevbet çaldırması için izin verilenlerden biri Emîr Sadüddевle Gevherâyin idi. O, şâhnelik göreviyle geldiği Bağdat’da günde üç kez davul vurdurmuştu. Selçuklular döneminde zaman zaman vezirler ve devlet adamları da nevbet çaldırmakta idiler. Türkiye Selçukluları’nda da namaz vakitlerinde günde beş defa nevbet vurulurdu.^[121]

[116] İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 286.

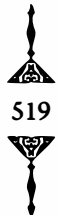
[117] aynı eser, s. 28-29; F. Köprülü, “Bayrak”, *İA*, s. 407; Aydın Taneri, “Çetr”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 293-294, Çetr için ayrıca bkz., Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 103-116.

[118] H. G. Farmer, “Tabl-hane”, *İA*, s. 604; Köymen, “Tuğrul Bey”, *İA*, s. 37; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 38-41.

[119] Ayrıca tabl-hane ve nakkâr-hane de denilmektedir, bkz., Farmer, “Tabl-hane”

[120] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1965, s. 295.

[121] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 123; Özaydın, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 38-41.

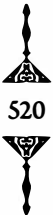

Selçuklular'da hükümdarın maddî hâkimiyet sembollerinden biri bayraktır. Ancak bayrak yalnız hükümdara mahsus değildir, hanedan mensuplarının, devletin büyük memurlarının, komutanların da bayrakları vardır. Selçuklu reisleri Gazneli Mes'ud ile savaşırken siyah sancakları (alâmet-i siyah) vardı (21 Haziran 1039).^[122] Halife Kaim-Biemrillâh Tuğrul Bey'i büyük bir merasimle kabul ettiği zaman (H. 449/10576), kendisine Türkler'in alâmeti olan şarap renkli bayraklar vermişti.^[123] Bir yerin zabt ve ele geçirilmesi sırasında hükümdar bayrağının içeridekiler tarafından kale burcuna veya şehir surlarına çekilmesi teslim olma işareti idi. Böylece bayrak, bir yere çekildiği zaman, oranın kimin hâkimiyeti altında olduğu anlaşıldı. Savaş alanlarında, çetir gibi, bayrakların da yere düşmesi veya düşürülmesi mağlubiyete sebep olabilirdi.

Türkiye Selçukluları'nda da iki tip sancak kullanılmaktaydı. Bunlardan biri halifenin gönderdiği siyah sancak, ikincisi ise sultanın hükümdarlık alâmeti olarak kullandığı kendi sancağı idi. Selçuklu sultanlarının kullandıkları bayrakların renkleri hususunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ayrıca "Umumiyetle Selçuklu hükümdarlarının Abbâsîlere manevî bağılıklarını göstermek ve bu suretle bütün İslâm dünyası üzerinde meşrû ve siyasî bir iddia etmek için de siyah rengi kullandıkları kabul edilebilir".^[124]

g. Tırâz

Hükümdarlık ve hâkimiyet sembollerinden biri de tırâz'dır. Tırâz; hükümdar ve seçkin şahsiyetlerin, sanatkârane sırma işlemeler ve bihassa kenar yazılarla süslenmiş elbisesidir. Bu kenar yazılarına hükümdarın adı, lakabı ve özel işaretleri işlerdi. Tırâz aynı zamanda bu tip elbise ve kumaşların yapılıp dokunduğu imâlathane (dârü't-tırâz/fabrika) manasına da gelmektedir. Selçuklular devrinde tırâz ile ilgili olarak fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Türkiye Selçuklular'ı döneminde tırâz imâl edilmekte idi.^[125]

[122] Köprülü, "Bayrak", *İA*, II, s. 407; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, s. 293-294, 336, 342.

[123] Prof. Dr. Ali Sevim, *Makaleler*, yayına hazırlayanlar, E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, II, Ankara 2005, s. 462; Köymen, *Tuğrul Bey*, s.78.

[124] Köprülü, "Bayrak", *İA*, II, s. 408. Ayrıca bayrak için bkz., Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 123-139.

[125] Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 139-142; Nebi Bozkurt, "Tırâz", *D/İA*, XLI, İstanbul 2012, s. 112-114.

h. Hil'at

Hil'at (Arapça, ç.hila'), hükümdarın taltif etmek istediği bir kimseye verdiği kıymetli elbise'dir. Yani tırâz bir kimseye verildiği zaman hil'at adını alırdı. Öte yandan hil'atın eş anlamlısı olarak teşrif tabiri de kullanılmaktadır.^[126] Hil'at sadece bir elbise olmayıp, memuriyetin mahiyet ve önemine göre başka unsurlardan da oluşurdu. Abbâsî halifeleri Selçuklular'a, buna karşılık sultanlar da halifelere hil'at göndermişlerdir. Ayrıca Selçuklu sultanları birçok sebeplerle; vezirlere, kendilerine tâbi olanlara, görev dolayısıyla, elçilere ve şairlere hil'atlar vermişlerdir. Bu hil'atlar altın işlemeli eyerli bir at, para, kılıç, elbise, bayrak gibi unsurlardan oluşmaktaydı.^[127]

i. Gaşiye

Hâkimiyet unsurlarından biri de gaşiye'dir. Selçuklu tarihiyle meşgul olan Türk tarihçileri, her ne kadar, gaşiyenin varlığını ve kullanıldığını zaman zaman göstermişlerse de, hükümdarlık âlâmetleri içinde sıralamaya dâhil etmemişlerdir". Gaşiye, deriden mâmul eyerin üzerinde altın sırmalı iplikte süslenmiş bir örtüdür. Altın sırmalı iplikte süslediğinden görenler tamamen altından yapıldığı zannederler. Merasimlerde, bayramlarda, benzeri yer ve zamanlarda sultan ata bindiği sırada rikâbdâr denilen görevli tarafından sultanın önünde taşınırdı. Rikâbdâr yürürken gâşiyeyi yuvarı doğru kaldırır ve sağa sola çevirirdi".^[128]

Türkiye Selçuklular'ı döneminde Hıristiyan hükümdarlar da gaşiyeyi hükümdarlık âlâmeti kabul etmekte ve tâbi oldukları Türk sultanları önünde gerekeni yapmakta idiler. Selçuklu sultanları halifeler ile münâsebetlerinde gâşiyeyi bir hürmet ifâdesi olarak omuzlarında taşımışlardır.^[129]

j. Ok ve Yay

Türklerde hükümdarlık âlâmetlerinde ok ve yay kullanımı çok önceki tarihî dönemlere kadar inmektedir. Oğuzlarda yay ve ok yabguların hükümdarlık âlâmeti idi. Tuğrul Bey Haziran 1038'de Nişâbur şehrine girdiğinde kolunda bir yay ve göğsünde üç ok bulunmaktaydı. Böylece

[126] Köprülü, "Hil'at", *İA*, V/1, s.483-486; N. M. Stilmann, "Khil'a", *EI2*, V, Leiden 1986, s.6-7.

[127] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Hükümdarlık Âlâmetleri*, s. 142-183; Mehmet Şeker, "Hil'at", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 22-25.

[128] Ahmed b.Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sınd'ati'l-inşâ*, nşr., Muhammed 'Abdürresûl İbrahim, IV, Mısır 1913-1914, s. 7.

[129] Merçil, *Hükümdarlık Âlâmetleri*, s. 183-192; Merçil, "Gâşiye", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 398-399.

Oğuzların ve amcası Arslan Yabgu'nun hükümdarlık alametlerini o da taşımakta idi. Ayrıca onun ve öteki Büyük Selçuklu sultanlarının, istisnalar dışında, paralarının ön üst yüzünde Oğuzların hâkimiyet sembolü olan ok ve yay işareti bulunmaktadır.^[130]

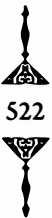
Kirman Selçukluları'nda da ok ve yay hükümdarlık alâmeti olarak kullanılmakta idi. Melik Kavurd'un tuğrası da isim ve elkabı üzerine konan ok, yay ve yaycıktan oluşmaktaydı. Onun çetresinin üzerinde de ok ve yay resmi bulunmaktaydı.^[131] Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin I. Keykâvus Antalya'nın ikinci fethi sırasında (1216), şehre törenle girdiğinde kolunda bir "yay" bulunmaktaydı.^[132] Moğol hükümdarı Batu (Sayın) Han ise Sultan Gıyâseddin II. Keyhüsrev'e hükümdarlık alâmetleri olan ok ve yay, kılıç, mızrak, kaftan, süslü külâh ve yarlıg göndermişti.^[133] Bu olaylar Türkiye Selçuklular'ının ok ve yayı çöküş döneminde dahi hükümdarlık alâmeti olarak kullandıklarını göstermektedir.

k. Yüzük/Mühür

Yüzük (veya mühür) hükümdarlık alâmetlerinden biri olup, Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklular tarafından kullanılmıştır. Yüzük (mühür) o dönemdeki olaylara baktığımızda; sultanın emrinin yerine getirilmesi için yetki verdiği şahsı gösteren nişan/işaret, af konusunda aman göstergesi, evrakın mühürlenmesinde, bir hükümdarın öldüğünün ispat işareti olarak ve hazinenin mühürlenmesi gibi durumlarda kullanılmaktadır.^[134]

l. Çadır

Hükümdarlık alâmetleri arasında sayılan çadır, Arapça ve Farsça kaynaklarda çeşitli kelimelerle ifade edilmiştir. Ancak farklı şekillerde zikredilen bu çadırların hangi maksatlarla kullanıldığını kaynaklarda tespit edilen bilgiler ile Selçuklular dönemi için anlamak pek mümkün görünmemektedir. Selçuklular'ın Dandanakan Savaşı (1040)'nı kazandıktan sonra yaptıkları ilk iş bir çadır (hayme) kurmak olmuş ve Tuğrul Bey buraya konulan tahta oturmuştu. Selçuklu sultanları seferlerde, çadırlarda ikamet etmekte idiler. Saltanat çadırlarının hazineden çıkarılıp kurulması sefere çıkılacağı veya harekete geçileceğinin işareti idi. Kurulduktan sonra ordu saltanat çadırının etrafında toplanırdı. Ayrıca çadırın kurulacağı yer, seferin yönünü göstermesi bakımından da önemli

[130] Köprülü, "Bayrak", *İA*, II, s.407; Alptekin, "Selçuklu Paraları".

[131] Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 41, 149-151, 153.

[132] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 145; Türkçe çev., I, s. 166.

[133] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 542; Türkçe çev., II., s. 84; Turan, *Türkiye*, s. 451.

[134] Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 196-205.

idi.^[135] Selçuklular'da hâkimiyet alâmeti olarak kabul ettiğimiz çadırın rengi kırmızı idi.

Türkiye Selçukluları'nda döneminde tespit edilen bilgilere göre, çadır basit olarak ifâde edebileceğimiz şekilde direk, ipler ve çadır bezinden oluşmaktadır. Sultan çadırlarının ipleri ibrişimden, çadır ise atlas kumaştan yapılmaktadır. Çadırdan aydınlanmak için mum, uyumak için yatak ve temizlenmek için muhtemelen bir hamam bulunmaktadır. Çadırların kurulmasında ferraşlar görev yapmaktadır. Hâtûnlar için çadırlarda ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Seferler ve yolculuklar esnasındaki masraflarla ilgili gerekli ödemelerin yapılacağı hazine de sultanın çadırının hemen yanı başında yer almaktadır. Sultanın ikemetgâhı belki de ayrı ayrı çadırlardan oluşan bir kompleks teşkil etmektedir.^[136]

m. Tevkî'

İslâm devletlerinde hükümdarın kararı, bunun yazılı belgeleri ve mühür anlamında resmî yazışma terimi'dir. Tevkî'yi bizzat hükümdar kullandığı veya evrakı imzaladığında alâmetler içinde şüphesiz en önemlisidir. "Tevkî" hükümdarların fermanının töresi olup iki türdür; birisi nişan (tuğra, alâmet), biri de ferman içindir. Nişan için olan, "el-hamdülillâh alâ niamihî, hasbiyellâh vahdehü" gibi Allah'a Hamdi içeren ibâreler taşımakta, ferman için olanı ise mektubun maksadını anlatan kısa bir fasıldan meydana gelmektedir".^[137] Sultan Tuğrul Bey'in başlangıçtaki tevkî' çomak şeklinde olup, bu işaret hânedanın paralarında da görülen Kınık boyunun damgasıdır. Tuğrul Bey daha sonra "i'timâdî ale'llah" ibâresini kullanmıştır. Sultan Sencer'in alâmeti altta tuğra kavsî ve üstte dua cümlesi "tevekkeltü ale'llah" şeklindeydi. Selçuklu sultanlarına ait tevkî'lerin kısa birer dua şeklinde oluşu İslâmî geleneğe uymalarıyla açıklanmaktadır. Büyük Selçuklular döneminde iktâ tevcihi sultanın Emîr ve tevkîi olmadan yapılamıyordu. Selçuklular'ın diğer kollarında da tevkî' görülmektedir.^[138]

n. Tuğra

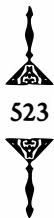
"Türkçe bir kelime olup, Oğuz hakanları ve nihayet Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının işaret ve yazılı alâmeti idi. Zamanla hanedanın arma ve hâkimiyet alâmeti olmuş, yalnız Emîr ve fermanlarda değil

[135] Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 76-77, 106.

[136] Merçil, *Hükümdârlık Alâmetleri*, s. 205-217.

[137] Muhammed b. Abdülhâlik el-Meyhenî, *Destûr-ı Debîrî*, nşr., A. S. Erzi, Ankara 1963, s. 29.

[138] Merçil, *Hükümdârlık Alâmetleri*, s. 217-229; Merçil, "Tevkî", *DLA*, XLI, İstanbul 2012, s. 35-36.

sikkeler ve abideler dâhil bütün resmî evrak ve yapılar üzerinde yer almıştır.^[139] Ayrıca tevki'nin eş anlamlısıdır. Öte yandan tuğra, "hükümdar adına vesikanın üst tarafına, besmele üzerine yazılan isim, elkab ve dua cümlesinden ibârettir. Selçuklular'da Tuğra divanı başkanlığı veya tuğra-raisinin daha hanedanın kurucusu Tuğrul Bey'den itibaren mevcut olduğunu göz önüne alırsak, bu müessesenin Oğuzlarda hükümdarlık alâmeti olan tuğra'dan çıktığı anlaşılmaktadır.^[140] Nitekim Tuğrul Bey, Halife Ka-im-Biemrillâh'tan aldığı unvan ve lakabları mührünün üzerine bir yay koydurarak tespit etmiş ve bu işaret tuğra, bunu yazan görevli de tuğraî olarak adlandırılmıştır.^[141]

Melik Kavurd'un tuğrası, onun isim ve elkabının üzerine konan o, yay ve yayçıktan ibâretti. Ayrıca Kavurd Kirman'da yaptırdığı binalara da bu tuğrayı koydurmuştu.^[142] Irak Selçukluları'nda tuğranın kullanıldığının ispatı, bu devlet teşkilâtında tuğraîlerin mevcut olmasıdır. Türkiye Selçukluları'nda da divan teşkilâtında tuğraîlerin varlığı bu müesseseden çıkan yazılara tuğra çekildiğini göstermektedir.^[143] Ayrıca Selçuklular'da hükümdarlık alâmeti olarak çizme, kemer, kılıç ve külâh gibi ikinci derece de unsurlar da bulunmaktadır.^[144]

C. SARAY TEŞKİLÂTI

Saray; hükümdarlık alâmetleri arasında da sayılan saray eski Farsça'dan gelmekte olup, genellikle "ev, mesken ve konak" anlamındadır. Türkçe'de ise bu manalar ile birlikte daha çok "büyük konak ve hükümdarın kendisi, âilesi, maiyeti ile yaşadığı ve aynı zamanda devlet işlerinin de görüldüğü bir mekân"dır. Ayrıca hükümdarın yaşadığı bu alan "dergâh" olarak da isimlendirilmektedir. Bu bakımdan "dergâh veya saray" sadece merkezdeki yapıyı ifâde etmemekte, bu terim sultanın ikâmet ettiği her yer için kullanılmaktadır.^[145]

[139] Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyurulduklara Dair", *Belleten*, Sa: 17-18, Ankara 1941, s. 101; J. Deny, "Tuğra", *IA*, XII/2, s. 5; Bosworth, "Tughra", *EI2*, X, Leiden 2000, s. 595-596.

[140] Deny, "Tuğra", *IA*, XII/2, s. 6.

[141] Abû'l-Farac, *Tarih*, Türkçe çev., I, s. 305.

[142] Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 149.

[143] Tuğraîler için bkz., İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 201, 371, 416, 550, 727; Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 62, 218. Bilgi için bkz., Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 229-232.

[144] Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 232-241.

[145] M. T. Gökbilgin, "Saray", *IA*, X, s.205-207; S. S. Blair, "Saray", *EI2*, IX, Leiden 1997, s. 44-47; Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 117-121; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of The Saljuk Empire", *The Cambridge History of IRAN*, V, Cambridge 1968, s. 223.

Saray teşkilâtı doğrudan doğruya sultanın şâhsına bağlı olup, burada makam sâhibi her görevlinin yetkileri tespit edilmişti ve bunları aşmalarına izin verilmezdi. Saray teşkilâtına mensup görevliler iki gruba ayrılmaktadır.^[146]

1. Saray Büyükleri (ekâbir-i has)

a. Yönetimde yer alan Saray Büyükleri

• Büyük Hâciblik

Saray teşkilâtında sultandan sonra gelen en büyük görevli, hâcib-i buzurg da denilen büyük hâcib idi. Türkçe’de “ ağacı ” olarak da geçen büyük hâcib, aynı zamanda sultan ile “Büyük Divan” arasındaki irtibatı sağlardı.^[147] Bunların görevi bir dereceye kadar bugünkü “Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri”ne benzemekte idi.^[148] Selçuklular’da hâcib-i buzurg’a ayrıca hâcibü’l-hüccâb, Emîri hâcib veya hâcib-i kebir de denirdi.^[149] Büyük hâcib, Emîrlik rütbesine sahipti, bütün saray görevlileri gibi o da askerî sınıfa (ehl-i seyf) mensuptu ve Gulâm sistemine göre yetiştirilmişti.^[150] Bu görevde bulunan kişi, fiiliyatta normal olarak bir Türk Emîri idi. Büyük hâcib sarayın her türlü işlerinden mes’ul idi ve hükümdarın en yakın adamı ve en çok emin olduğu görevli idi. Ayrıca o, saraydaki bütün vazife sâhiblerinin görevlerini yerine getirip getirmediğini kontrol ederdi.

Büyük hâcibin emrinde başka hâcibler de bulunmakta idi. Bunlardan biri de hâcib-i dergâh idi. Hâcib-i dergâh’ın başlıca görevi, merasimlerde ve resmî kabullerde teşrifat usullerini tatbik etmek idi. Söz gelişi o, bu merasimlere katılanların sultanın huzurunda derece ve rütbelerine göre nasıl ve nerede duracaklarını, kontrol ederdi. Hâcibler itâat veya başka maksatla sultanın huzuruna gelen hükümdar, veliaht ve elçilerin karşılanmasında da yer almaktaydılar. Hâcibler zaman zaman elçilik heyetlerinde de bulunmakta idiler. Söz gelişi, Sultan Alparslan tahta geçtikten sonra kendi adına hutbe okutması ve para basılmasını sağlamak için Bağdat’a bir elçi gönderdi. Bu elçi ile beraber Hâcib Aytegin de Bağdat’a gelmiş ve sultanın mektubunu Halife Kaim-Biemrillâh’a sunmuştu.^[151]

[146] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, III, s. 90.

[147] al-Husaini, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 144; Türkçe çev., s. 21.

[148] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 33.

[149] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 144; Türkçe çev., s. 101, 166; Râvendî, *Sudûr*, s. 139; Türkçe çev., I, s. 136; Köprülü, “Hâcib”, *İA*, V/1, s. 33; Taneri, “Hâcib”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 509.

[150] Selçuklular’da Gulâm için bkz., Merçil, “Gulam”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 182.

[151] Sibt, *Belgeler*, Sa: 23, s. 6; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, *el-Kâmil*, X, s. 35; Türkçe çev., s. 47.

Hâciblerin bazıları ordu komutanı olarak görev yaptılar ve seferlerde yer aldılar. Bu durum onların askerî sınıfa mensup olduklarını gösteren olaylardır. Irak Selçuklukları döneminde de hâcibler aynı işleri yapmakta idiler. Hanedanın bu kolunda unvan olarak el-hâcibü'l-hass da kullanılmakta idi.^[152] Türkiye Selçukluları'nda da sarayın ileri gelen görevlilerinden biri melikü'l-hüccab olup, bu görevliye aynı zamanda Emîr-i hâcib de denilmekteydi.^[153]

• Emîr-i Perdedâr

Sultanın resmî kabulleri başladığı sırada, oturduğu salonun önündeki perdeyi indirip kaldırmakla görevli saray büyüğüdür. Bu perdenin kaldırılmasıyla sultanın kendisini görmek isteyenleri huzura kabul etmeye başlayacağı anlaşıldı. Bu bakımdan perde kapalı olduğunda sultan huzuruna kimseyi kabul etmeyecek demektir.^[154]

Türkiye Selçuklular'ı saray teşkilâtında da perde ve perdedârlık mevcuttu. Sultan Alâeddin I. Keykubad'ın Emîrlerle giriştiği üstünlük mücadelesi sırasında (1223), perdedârlığın nasıl yapılacağı hakkında bilgiler mevcuttur. Buna göre; perdedârlar aynı zamanda Emîrlerin kalabalık bir maiyet ile ve silâhlı olarak huzura (bargâha) gelmelerini engellemekle sorumlu idiler. Nitekim bu görevi yerine getirmeyen Emîr-i perdedâranı hassa Şemseddin Kazvinî, sultan tarafından, gösteriş için de olsa, cezalandırılmış ve dergâhın önünde elli sopa vurdurulmuştu^[155]. Daha sonra bu mücadelenin devamında perdedârlar sarayın kapılarını kapatacak ve hiçbir yaratığın giriş-çıkışına izin vermeyecektir. Böylece gerektiğinde perdedârların sarayın kapılarını açıp kapamakla da yükümlü olabilecekleri anlaşılmaktadır.^[156]

Emîr-i perdedâra yazılacak yazılar belirli bir protokol çerçevesinde hazırlanır ve onlara Arapça'nın yanı sıra uluğ, inanç, beg gibi Türkçe unvanlarla da hitap edilirdi. Ancak Emîr-i perdedâr protokolde hitap edilecekler arasında en sonuncu olarak zikredilmektedir.^[157]

[152] Râvendî, *Sudûr*, s. 331; Türkçe çev., II, s. 306; Köprülü, *İA*, V/1, s. 33, s. 33.

[153] İbn bîbî, *el-Evâmirü'l-Ald'iyye*, s. 620; Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 41-42; Türkçe çev., s. 31, 33; Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 510. Ayrıca sultanların tespit edilebilen hâcibler için bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, İstanbul 2011, s. 60-62; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 65-68.

[154] *Siyaset-nâme*, Türkçe çev., s. 84 ve açıklamalar kısmı, s. 167; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, III, s. 96.

[155] İbn Bîbî, *el-Evâmir*, s. 267; Türkçe çev., I, s. 284-285; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 80; Turan, *Türkiye*, s. 340.

[156] Ayrıca bkz., Abdülkadir Özcan, "Kapıcı", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 345-347.

[157] Hasan b.'Abdî'l-Mu'min el-Hoyî, *Günyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib Rusûmu'r-Res'd'il ve Nucûmu'l-Fazâil*, yay., A. S. Erzi, Ankara 1963, s. 16.

• Vekil-i Der

Devlet ileri gelenleri ve vassallerin sultanın nezdindeki temsilcisi olup, onların merkezdeki her türlü işlerini takip edip, gerektiğinde saraydaki haberleri kendisini görevlendiren şahsa ulaştıran kimsedir.^[158] “Bu vazifeyi deruhte edenlere Farsça vekil-i der denir. Bu göreve tayin edilen kimse; çeneli ve sözde usta ve güç durumlardan konuşmasıyla kurtulmaya alışkın, lüzumu ânında vesika ortaya koymaya muktedir... sultanın rıza ve gazab, ferahlık ve keder hâllerindeki ahlâkını öğrenmiş, sıkılmış olduğu zaman onu, parlak ve geçerli sözlerle neşelendirmeyi bilen kimse olması lâzımdır. Eğer sultanda uygun bir yüz görürse maksadını söyler, yoksa mutadı üzere vazgeçer söylemezdi”.^[159] Verilen bu bilgilerden vekil-i der’in bir çeşit nedimlik görevi de üstlendiği anlaşılmaktadır. Terken Hatun’un vekil-i der’i Tâcû’l-Mülk Ebû’l-Ganâim Kumî idi.^[160] İsfahan kadısı ve reisi Sadreddin Hocendî’nin vekil-i der’i Dûst-ı Kâmil idi.^[161]

Türkiye Selçuklular’ı devrinde saray teşkilâtında vekil-i der’in görev yaptığı hususunda elimizde bilgi yoktur. Ancak bir şiirde zikrinin geçmesi, en azından bu görevlinin bulunduğunu göstermektedir.^[162]

• Vekil-i Has

Selçuklular’da saray görevlilerinden biri de vekil-i has idi. Bu müessesede Nizâmülmülk zamanında oldukça önemini kaybetmişti. Önce bu görev, daima tanınmış ve muhterem bir şahsa verilmekteydi. Vekil-i has görevi icabı sarayın mutfağını, şârabhâneyi, ahır ve sarayları kontrol etmekteydi. Ayrıca hükümdarın oğulları ve maiyetine ait işler de onun görevleri arasındaydı. O, her ay, belki de gerektiği takdirde, her gün sultanın huzurunda bulunarak ona söz söylemek zorundadır. O, her zaman huzura gelmeli, sultana durumu arz etmeli ve fikrini almak, olup-biteni, ne alıp verdiğini haber vermelidir. Bu meşguliyeti sürdürebilmesi, işinin yürütmesi için onun tam bir saygı ve haşmet (sâhibi) olması lazımdır.^[163] Belki de Nizâmülmülk’ün belirttiği üzere bu müessese onun zamanında yıpranmış ve daha sonra da önemini kaybetmiş olmalıdır.^[164]

[158] Hasan Enverî, *İstîlâhat-ı divanî, devrey-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 2535 şahinşâhi, s. 45-46.

[159] Bundarî, *Selçuklular*, s. 93-94; Türkçe çev., I, s. 96; Lambton, “The Internal Structure”, s. 226.

[160] Muhammed b. Muhammed el-Huseynî el-Yezdî, *el-Uraza fi’l-hikâyet el-Selcukiyye*, nşr., Karl Süsseheim, Kahire h.1326, s. 66.

[161] Râvendî, *Sudûr*, s.160; Türkçe çev., I, s. 156; Yezdî, *el-Uraza*, s. 89.

[162] İbn Bîbî, *el-Evâmîr’ü’l-Âlâ’iyye*, s. 196; Türkçe çev., I, s. 214.

[163] Nizâmülmülk, *Siyaset-nâme*, Türkçe çev., s. 64.

[164] Ayrıca bkz., Sadi S. Kucur, “Vekil-i Hâslık ve Selçuklu Saraylarında Üstadü’l-Dârlık”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sa: 14 (Ayrı basım), İstanbul 2006, s. 1-4.

• Üstâddâr

Hazinenin gelirleri ve vergilerden belli bir miktarı kendisine verilen ve bunları sarayın fırın, mutfak ve ahırın gerekli harcamalarıyla maiyetindekilerin maaş, elbise ve öteki masrafları için kullanan görevlidir. Üstâddârın yapacağı suistimali önlemek için harcamaları imzaları tamamlanmış evraklar ile yapardı. Bu konuda maiyetle ilgili olarak vezirin, müstevfinin, nazırın, ârız-ı leşkerin ve naibin imzalarını alırdı. Aynı şekilde saraylarla ilgili harcamalarda oniki kişinin imzası gerekmekeydi.^[165]

Büyük Selçuklular'da daha çok vezirlerin üstâddârı zikredilmektedir. Üstâddâr saydığımız işlerin yanı sıra ferraşlar ve câmedârları da kontrol etmekteydi. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın üstâddârı Kutluğ el-Reşidî adlı bir şahıs idi.^[166] Türkiye Selçuklularında da üstâddârın mevcudiyetini görmekteyiz.^[167]

• Emîr-i Âhur

Sultanların binek hayvanlarının bulunduğu saraydaki has ahırın birinci sorumlusuna Emîr-i âhur denirdi. Selçuklular devrinde bu görevli ayrıca âhur beg ve âhur sâlâr gibi terimlerle de ifade edilmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren saraydaki bu görevliye rastlamaktayız. Tuğrul Bey zamanında âhur sâlâr olan görevli onun nedimlerinden biri idi. Bu âhur sâlâr ölünce görev, Muhammed b. Mansûr en-Nesevî'ye verilmişti. Onun ve maiyetinin görevi, "ahır süpürmek, sulamak, hayvanların çullarını, yem torbalarını düzeltmek ve tamir eylemek idi". Bu işlere hayvanların yemlerinin temini ve beslenmelerini de eklemek gerekecektir. Sultanın ahırında atlar arpa ve saman ile beslenmekteydi.^[168] Irak ve Kirman Selçuklular'ı dönemlerinde de Emîr-i âhurlar tespit edebilmekteyiz.^[169]

Türkiye Selçuklular'ı döneminde Avrupa'da Emîr-i âhur için kullanılan Connétable^[170]/Istabl kontunun bozulmuş bir şekli, kondistabl da gö-

[165] Nesevî, *Tercüme-yi Siret-i Celâl el-Din*, Naklen Hasan Enverî, s.211; Taneri, *Celâlü'd-Din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 104.

[166] Lambton, "The Internal Structure", s. 251.

[167] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 178; Türkçe çev., I, s. 157; Turan, *Türkiye*, s. 157. Ayrıca Türkiye Selçuklular'ında tespit edilebilen bir liste için bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 82.

[168] al-İlusaini, *Ahbâr*, s. 33; Türkçe çev., s. 22. Büyük Selçuklu dönemi emîr-i ahurlarının tespit edilebilen bir listesi için de bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 82-83.

[169] Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 83-84.

[170] Cahen'e göre (*Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 223; Türkçe çev., Yıldız Moran, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984, s. 211) bu kelime Latin-Bizans unvanıdır. Uzunçarşılı ise (*Medhal*, s. 83) kelimenin Haçlılardan alınmış olabileceğini belirtmektedir.

rûlmektedir.^[171] Ayrıca bu terkip nedeniyle âhur karşılığı olarak ıstabl kelimesi de kullanılmıştır. Kondıstabl şeklinde zikredilen Emîr-i âhurlardan biri Malatya sübaşısı Emîr Eseddin Ayaz'dır.^[172] Sultana hediye edilen binek hayvanlarının konduğu ve onun hediye ettiği atlar ve katırların bulunduğu yer has ahır (ıstabl-ı has) idi.^[173]

Has ahırlar Büyük Selçuklular'ın başkentlerine yerleştirilmişti. Sencer ve ötekisultanların buralarda şahsengeniş sürülerini bulmaktaydı.^[174] Öte yandan Türk hayvancılığı ile ilgili an'anelerde kış mevsiminden sonra ilkbaharda atlar, beslenmesi için sürüler hâlinde çayırlara salınmaktaydı. Ayrıca bir savaş esnasında zayıflayan atlar da dinlenmek ve normal kilolarına kavuşmak için çayırlara bırakılmaktaydı. Büyük Selçuklular'ın yanı sıra Kirman Selçukluları'nda da bu an'ane devam etmişti. 1245-1248 tarihleri arasında Anadolu'da bulunan Keşiş Simon De Saint Quentine, kışın otlakdakiler ve haradakiler hariç bir Emîrin arpa yemliğinde 10.000 at bulunacağını ifade etmektedir.^[175] Diğer taraftan bu atların yetiştirilmesi ve eğitilmesi gerekmektedir. Atlar muayyen bir metotla savaşa, ava ve çevgan oyununa alıştırılmaktaydı. Bunların bu konularda yetiştirilmeleri muhtemelen Emîr-i ahurların görevleri arasında idi.^[176]

Emîr-i âhurların yanında çalışanlar saraç, nalbant, seyis ve harben-de idi. Bunların Selçuklu ve Osmanlı döneminde yaptıklarını göz önüne alırsak,^[177] saraçlar has ahıra ait eyer, koşum vb. gibi hayvan takımlarını üretmekte idiler. Nalbantlar, a) nal ve mih döker b) hayvanları nallar c) hayvanların hastalıklarına bakardı. Seyisler de ahırlarda çalışmakta ve atları tımar etmekte idiler. Harbendeler (katırcılar) ise tavlalarda katırlar ile meşgul olmakta idiler. Selçuklu sultanlarının yanı sıra vezirlerin ve Emîrlerin de atları ve katırları, bunların muhafaza edildiği ahırları ve haraları mevcuttu. Büyük Selçuklu Emîrlerinden Savtegin öldüğünde (1084), geride bıraktığı büyük servet içinde beşbin at ve bin deve bulmaktaydı.^[178]

[171] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Ald'iyye*, s. 166, 275, 282-287; Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 49; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 83.

[172] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Ald'iyye*, s. 275, 282-287; Türkçe çev., I, s. 292, 299, 302-305.

[173] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Ald'iyye*, s. 113, 153, 294, 380; Türkçe çev., I, s. 134, 174, 310, 385. Hediye edilen atlar için bkz., Mehmet Ersan, "Türkiye Selçukluları'nda Hediye ve Hediyeleşme", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV, İzmir 1999, s. 65-77.

[174] Bosworth, "İstabl", *EI2*, IV, Leiden 1997, s. 213-218.

[175] Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev., Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006, s. 50.

[176] Bu konularla ilgili olarak bkz., Köymen, *Alparslan ve Zamani*, III, s. 276-293.

[177] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 348; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 37-38, 40, 161.

[178] Merçil, "Emîr Savtegin", *TED*, Sa: 6, İstanbul 1975, s. 74. Türkiye Selçuklularında tespit edilebilen emîr-i ahurların listesi için bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, bkz., s. 88-89.

• Emîr-i Alem

Saray hizmetlileri içinde törenlerde ve savaşlarda sultanın bayrağını taşıyan ve muhafaza eden görevlilerin Emîri idi.^[179] Büyük Selçuklular devrine ait kaynaklarda bu görevliyle ilgili bilgiye hemen hemen hiç bilgiye rastlanmamıştır. Çevredeki devletlerde alemdâr (bayrakdar) görünmesi Büyük Selçuklular'da da bu müessesenin varlığını kabule imkân vermektedir. Irak Selçuklular'ından I. Mes'ud ile Halife Müsterşid Billâh (118-1135) arasındaki savaşı Sultan kazanmıştı. Sonuçta Halife yalnız kalmış, Sultan'ın Emîr-i alemi onun yanına giderek atının dizginini tutmuştu (1135).^[180] Irak Selçuklu döneminde geçen olaylara bakarsak, kaynaklarda değişik şekilde geçen Emîr-i alemlerin Gulâmlıktan yetiştikleri, savaşlarda ön saflarda yer aldıkları, hatta askerî birliklere komuta ettikleri anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçuklu devrinde de zikredilen Emîr-alemlerden biri, Sâdeddin Köpek'in sarayda öldürüleceği sırada geçmektedir. Emîr-i alem Togan kılıcını çekip onun peşine düşmüştü.^[181] Bir kaynağın verdiği bilgiyi dikkate alırsak,^[182] sancakların muhafaza edildiği yer tabl-hâne'dir. Emîr-i alem sultana ait sancaklardan ve tabl-hâneden sorumlu idi.

• Emîr-i Bar (Barbeg)

Emîr-i bar; sultanın kendisini görmek isteyenleri kabul etmeye başlanaçağı iznini bekleyenlere tebliğ ve muhtemelen onları huzura kabul edip, protokola göre belirli yerlerine oturtmakla görevli idi.^[183]

• Emîr-i Câmedâr

Hükümdara ait elbiseleri sarayda câme-hâne adı verilen bölümde muhafaza eden ve elbiselerini giyip çıkarmasında yardımcı olan görevlidir.^[184] Büyük Selçuklular devrinde bu görevlilerden birisi Sultan Sencer'in câmedârı Aksungur idi. Kirman ve Irak Selçuklular'ı devrinde de came-dârlar mevcuttu. Türkiye Selçuklular'ında da câmedârlar görev yapmaktaydı. Bunların başında Emîr-i câmedâr denilen bir reisleri vardı. Sultan

[179] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 32, 35; Özeydin, "Mîr-i Alem", *D/Â*, XXX, İstanbul 2005, s. 123-124.

[180] Bunderî, *Selçuklular*, s. 177; Türkçe çev., s. 164; Özeydin, "Mîr-i Alem"; Köymen'e göre halifenin dizginini tutan Aydoğmuş adlı bir komutan idi. bkz., *II. İmparatorluk*, s. 268.

[181] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 481; Türkçe çev., II, s. 35; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 223; Türkçe çev., s. 222.

[182] Kalkaşendî, *Subh*, V, s. 139; Özeydin, "Mîr-i Alem".

[183] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 93-95.

[184] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 35 ve 84; Hasan Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî*, s. 26; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 95; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 205.

Alâeddin I. Keykubad saltanat tahtına oturmak için Konya'ya geldiğinde (1220), karşılayanlar arasında bulunan altmış câmedâr, içinde nefis elbiseler ve altın hil'atler bulunan bohçaları kucaklarına almışlardı.^[185] Ayrıca sultan üzerinden çıkardığı giysileri câmedâra teslim etmekteydi. Selçuklu sultanıyla gezintiye çıkan saray görevlileri arasında câmedarlar da bulunmaktaydı. Sonuçta, câmedârlar sarayda giydirme işiyle de meşgul olduklarına göre, sultana en yakın ve güvenilir görevliler arasında yer alıyorlardı.^[186]

• Emîr-i Candâr

Candâr kelimesi Ortaçağ'daki devletlerde "muhafız" olarak görev yapan kişiler için kullanılmıştır. Bu görevliler, sultanların muhafızı olarak daima huzurda hazır ve herhangi bir tehlikeye karşı dikkatli idiler.^[187] Bu tarife uygun olarak candâr, emîrlerin hizmet için (huzura) girmelerine izin verir, kendisi de onların önünde divana girerdi. Ayrıca cûlûs törenleri sırasında da yine Emîrlere ve öteki şâhıslara (huzura girmeleri) için izin verirdi.^[188]

Selçuklu hükümdarlarının hayatını ve sarayı korumakla görevli olan candârların reisi Emîr-i candâr'dır.^[189] Ancak Büyük Selçuklu devrinde candârların ne şekilde görev yaptıklarıyla ilgili olarak kaynaklarda fazla bir bilgi bulamıyoruz. Türkiye Selçuklular'ı devrinde candârlar sultanın hayatını koruyacakları için Gulâm olarak mekteplerde çok iyi birer savaşçı yetiştirilmekte idiler. Onlar eğitim döneminde ata binmeyi, mızrak, gürz ve kılıç kullanmayı öğrenmekte idiler. Ayrıca onların huzurda duracakları yerler belli idi. Alâeddin I. Keykubad'ın Konya'ya girişi sırasında, candârlar bellelerinde altın kılıçlarıyla hükümdarın çevresini sarmış, sağdan soldan ellerini sultanın atının terkinde atmış oldukları hâlde muayyen bir hızla yol almakta idiler.^[190] Öte yandan devlet adamları ve öteki şâhsiyetler bertaraf edileceği zaman tutuklama ve öldürme görevi verilenler, Emîr-i candâr ve candârlar idi. Sultanı korumakla görevli candârların yapacakları hatalar ve işlerinde gösterecekleri ihmaller tabii ki, hükümdar için bir felaketle veya ölümlle sonuçlanacaktı. Asker kökenli olan Emîr-i candârlar sefere katıldıkları gibi komutanı olarak da görev yapmışlardı. Emîr-i candârlar muhtemelen belirli bir yaşa ve olgunluğa ulaştıktan sonra sultanın yanında ayrılıyor ve taşra teşkilâtında görev yapmak üzere şehirlere tayin ediliyorlardı.^[191]

[185] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 216; Türkçe çev., I, s. 233-234.

[186] Camedâr ve câme-hâne için ayrıca bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 95-99.

[187] M. Mansûroğlu, "Candâr", *İA*, III, s.24-25; Hasan Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî*, s.27-28; Taneri, "Candar", *DA*, VII, İstanbul 1993, s. 145-146.

[188] Kalkaşendî, *Subh*, IV, s. 20; V, s. 461.

[189] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 34; Özyayın, *Berkyaruk*, s. 204.

[190] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 209, 216, 696; Türkçe çev., I, s. 227, 234; II, s. 209; Turan, Türkiye, s. 329; Uyumaz, *Alâeddin Keykubad*, s. 21.

[191] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 99-106.

- Emîr-i Çaşnigir

Selçuklu saray teşkilâtında yer alan en önemli görevlilerden biri de Emîr-i çaşnigîr idi. Onun esas görevi, yemekleri tatmak ve hükümdarın zehirlenmesini önlemektir. Büyük Selçuklular'da çaşnigîr ile olarak -şim-dilik- Siyaset-nâme'nin verdiği dışında bir bilgiye ve örneğe rastlayamadık.^[192] Türkiye Selçuklular'ı devrinde de çaşnigîrin zikri geçmektedir. Sultan Alâeddin I. Keykubad'ın zehirlenerek öldürülmesinde Nâsireddin Çaşnigîr ile hansaların rolü büyük olmalıdır. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere onların çok güvenilir ve sadık kişilerden seçilmesi gerekirdi. Ayrıca çaşnigîrlerin tayin edildikleri melikü'l-ümerâ ve atabeg gibi görevlere bakarsak, asker kökenli idiler. Çaşnigîrler yabancı ülkelere elçi olarak da gönderilmekte idiler.^[193]

- Han-Sâlâr

Sarayın mutfakçı ve yiyecekleri ile ilgilenen görevlilerden birinin unvanı da Han-Sâlâr'dır. Selçuklu sultanlarının mutfaklarında gerekli olan malzemeyi hansalar tedarik etmekte olup, bu durumda çaşnigîr ile onun görevleri farklıdır. Han-Sâlâr saray mutfakındaki görevlilerin reisi'dir. Büyük Selçuklu döneminde Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesi (1153), bir ölçüde han-sâlâr ile ilgili bir olayla başlamaktadır. Irak ve Kirman Selçuklu teşkilâtlarında da han-sâlâr'ın zikri geçmektedir.

Türkiye Selçuklular'ı ile Beylikler dönemlerinde de Han-Sâlâr'ın varlığı görülmektedir. Sarayda en zor işlerden biri muhakkak ki, mutfakta çalışanlar ile ilgilidir. Mutfakta aşçı, zevvak (çaşnigir) müşrif-i matbah ve havâic-sâlâr gibi görevliler çalışmakta idi.^[194]

- Emîr-i Meclis

Sultanın eğlence meclisi ve toplantılarının tertip ve düzenlenmesinden sorumlu saray görevlisidir.^[195] Bu müessese, Türkiye Selçuklular'ının dışındaki Selçuklular'ın öteki kollarında tespit edilememektedir. Ancak eğlence meclisleri tertiplendiğine göre, öteki Selçuklu devletlerinde de en azından buna benzer görevliler mevcut olmalıdır. Sultan Alâeddin I.

[192] Köymen neşri, Türkçe çev., s. 85.

[193] Türkiye Selçuklular'ında tespit edilen çaşnigîrlerin bir listesi ile bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 106-110.

[194] Han-sâlâr ve mutfakta çalışanlar ile ilgili olarak bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 111-119.

[195] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 82; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 223; Türkçe çev., s. 221. Buna mukabil huzura gelecekleri içeriye alan memur yahut teşrifat nazırı olarak da tarif edilmektedir, bkz., Merçil, *Saray Teşkilâtı*, "Emîr-i Meclis"; Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 157; A. Çubukcu, "Emîr-i Meclis", *DİA*, C.XI, İstanbul 1995, s.141-142.

Keykubad ile üstünlük mücadelesine girenler arasında bulunan Emîr-i Meclis Mubarezeddin Behram Şah eğlence meclisi düzenlemekte tecrübeli ve usta bir şahsiyetti.^[196] Selçuklu sarayındaki ziyafet ve eğlence meclisi salonuna bezmihâne denilmekteydi.^[197]

• Emîr-i Silâh

Emîr-i Silâh veya silâhî, merasimlerde Selçuklu sultanının silâhını taşıyan ve silâh-hâneyi muhafaza eden görevlidir.^[198] Emîr-i Silâh'ın emrinde daha küçük rütbede silâhdârlar yer almakta olup, onlar da bazı görevliler gibi sultanın hizmetinde nöbetleşe bulunmaktadır.

Büyük Selçuklular'ın kuruluş döneminde Arslan (İsrail) Yabgu'nun silâhdârı vardı.^[199] Öte yandan Yûsuf el-Hârizmî (Berzemî) adlı mahallî bir kale komutanı Alparslan'ı tahrik ettiğinde, Gulâmân-ı hass ve silâhdârlar onu sıkı bir şekilde tutmak istedilerse de, sultan onları engellemiştir.^[200] Bu olaydan silâhdârların da sultanın hayatını korumakla da görevli oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Türkiye Selçuklular'ı döneminde zaman zaman silâhdârlar ile candârların bir arada zikredilmesi bu görüşü destekler mahiyettedir,^[201] Irak Selçuklular'ı zamanında silâhdârlar arasından atabegliğe yükselenlerden biri Emîr Oğuzoğlu es-Silâhî, bir diğeri Alpkuş silâhî idi.^[202]

Türkiye Selçuklular'ı döneminde de sultanların çevresinde onları koruyan silâhdârlar bulunmaktaydı. Bunların sayısı elli idi ve silâh olarak gürz, yay ve kalkan (siper) kullanmaktaydılar.^[203] Silâhdârlar ve candârların huzurda belirli yerleri vardı. Sultan tahta oturduğu zaman onlar bilinen yerlerini alıyorlardı. Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in İznik İmparatoru I. Theodoros Laskaris ile yaptığı savaşta şehit düşmesine, bir rivayete göre,^[204] ganimet peşinde koşan candâr ve silâhdârların sultanı yalnız bırakmaları sebep olmuştu.

[196] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 268, 270; Türkçe çev., I, s. 286, 288.

[197] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 267; Türkçe çev., I, s. 285; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 82.

[198] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 34-35; Ş.Turan, "Silâhdâr", *İA*, X, s. 640-643; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 94-95; Taneri, "Emîr-i Silâh", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.145.

[199] Reşidüddin Fazlülâh, *Câmi'u't-tevârih*, C.II, 5 cüz, yay, Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 8; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 85.

[200] Râvendî, *Sudûr*, s. 120; Türkçe çev., I, s. 120; *Câmi'u't-tevârih*, s. 40.

[201] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 110, 209, 291, 696.

[202] al-Husainî, *Ahbâr*, s. 111-112; Türkçe çev., s. 77-78; Bundarî, *Selçuklular*, s. 185; Türkçe çev., s. 170-171; Merçil, "Fars Meliki Selçukşah'ın Hayatı ve Paraları", *TED*, Sa: 4-5, İstanbul 1974, s. 27-28.

[203] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 216, 261, 696; Türkçe çev., I, s. 233, 279; II, s. 209; Uyumaz, *Alâeddin Keykubad*, s. 21.

[204] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 110; Türkçe çev., I, s. 130.

Elli silâhdârın kullandıklarını da dikkate alırsak silâh-hânedeye yay, kalkan (siper), mancınık, arrade, neft atanlar, nakkablar, taş atanların aletleri, keskin baltalar, mızrak, gürz, kılıç (tiğ), zırh ve ok gibi silâhlar muhafaza edilmekteydi.^[205]

• Emîr-i Şikâr (Emîr-i Sayd)

Av kuşları ile avcı hayvanlara bakan ve sultan boş vakitlerinde ava çıktığı zaman, beraberinde bulunup, avcılıkla ilgili işlerden sorumlu görevlilerin reisidir.^[206] Türkler'in çeşitli müsabakalar dışında en önemli sporu ve savaş hazırlıklarının uygulandığı olay avcılıktır.^[207] Gazneli ve Büyük Selçuklu sultanları avlanmayı sevmekte idiler. Ancak onlar ava çıktıklarında hazırlıkları yapan görevli yani Emîr-i şikâr hakkında kaynaklarda -şimdilik- bir bilgi bulunmamaktadır.^[208] Irak Selçuklular'ı döneminde tespit ettiğimiz emîr-i saydlardan biri Şerefeddin Gûrd-bazu idi.

Türkiye Selçuklu sultanları da ava meraklı olup, bu dönemdeki emîr-i şikârlardan birisi Sultan Alâeddin I. Keykubad zamanda görev yapan Sâdeddin Köpek idi.^[209] Ayrıca emîr-i şikâr'ın sürgün avında kuş ve hayvanları bir araya getirme zamanında cesur ve marifetli bazdârları hizmetinde tutması ve kuşların avlanma mevsiminde avcıları pusuya yerleştirmesi gerekmektedir. Maaşını istifâ divanı'ndan almaktadır. Göreve tayin sırasında verilen unvanlar ise, sipehsâlâr-ı kebîr, uluğ emîr el-sayd hasbeg şeklindedir. Bu unvanlar onun saray teşkilâtında önemli bir yeri ve asker kökenli olduğunu göstermektedir.^[210] Onun hizmetinde bazdârlar ve sayyadlar (avcılar) çalışmaktadır. Emîr-i şikâr ve emrinde çalışanlar avcı hayvanların bakımları ve beslenmeleri ile de ilgilenmekte idiler. Bu avcı kuşlara hastalandıkları zaman baytarlar bakıyorlardı.^[211]

• Bazdâr

Saray teşkilâtı içinde avcılık ile ilgili başka bir memur bazdâr olup, bunlar sultanın avcı kuşlarına bakmak ve yetiştirmekle görevli idiler. Başka bir tarife göre,^[212] bazdâr; doğancı, avcı kuşu besleyen kimsedir. Irak

[205] Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 126.

[206] Kalkaşendi, *Subh*, V, s. 461; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 82.

[207] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 275.

[208] Abdülkerim Özaydın'a göre ("Kündürî", *D/Â*, XXVI, İstanbul 2002, s. 554-555), Tuğrul Bey muhtemelen Âmidü'l-Mülk'ü emîr-i şikâr tayin etmişti.

[209] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 353; Türkçe çev., I, s. 36, Uyumaz, *Alâeddin Keykubad*, s. 99; Muharrem Kesik, "Sâdeddin Köpek", *D/Â*, XXXV, İstanbul 2008, s. 392-393.

[210] Turan, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 39-40; Türkçe çev., s. 27-28; Özaydın, "Kündürî".

[211] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 127-129.

[212] Abdülkerim Özaydın, "Av", *D/Â*, IV, İstanbul 1991, s. 101-104.

Selçukluları'nda bazdârlar daha çok zikredilmektedir; Barankuş Bazdâr ve Alp Argu Bazdâr gibi.

Kirman Selçuklular'ından Melik İranşah'ın öldürülmesi (tkr. Ekim 1101) olayına karışan Türk Emîrlerden biri olan Çolak, bazdâr unvanını taşımaktaydı.^[213] Türkiye Selçuklular'ı döneminde de tespit ettiğimiz bazdârlar, kuşcular olarak Türkçe de ifade edilmiş olup, emîr-i Şikârın hizmetinde görev yapmaktaydılar.^[214]

• Taştdâr

Taştdâr, taşthânede görev yapanlara verilen bir unvandır. “el yıkanan kaplarla, kumaş yıkanan kapların, halifelerin ve sultanların elbiselerinin, kılıç ve ayakkabılarının, oturdukları minder vs. ile namaz kıldıkları seccadelerin bulundukları ve muhafaza edildikleri yere ise taşhane” denilmektedir.^[215]

Büyük Selçuklu saray teşkilâtında da taştdârın yer aldığı görülmektedir. Sultan Melikşah devrinde Hârizm bölgesinin geliri taştdâra verilmişti. Hârizmşahlar sülâlesinin atası Anuştegin Garce, Sultan Melikşah'ın taştdârı olup, bu sebele Hârizm mutasarrıfı idi.^[216]

Irak Selçuklularından III. Tuğrul b. Arslanşah'ın taştdârı Kutluğ adında bir Emîr idi. Taştdâr Kutluğ sultana karşı bir ittifak içine girmiş, bu durum onun öldürülmesine sebep olmuştu.^[217]

Türkiye Selçukluları'nda taştdâra taşfî de denilmekteydi. Sultan İzzeddin II. Keykâvus İstanbul'a iltica ettiği zaman, beraberinde yakın adamlarından Hüsâmeddin Taşfî de bulunmaktaydı.^[218] Taştdâr veya onların reisi bir başka şekilde Emîr el-taşfî olarak da zikredilmektedir. Uzun yıllar taştdârlık görevinde bulunan Celâleddin Karatay'ın unvanı da hemen hemen aynıdır; emîrü ümerây-ı el-taşfî. Sultan Alâeddin I. Keykubad, Melik Âdil'in kızı Gâziye Hatun ile evlenmek için Malatya'ya giderken (1227), boynunda çıkan bir çıban nedeniyle ağır hastalanmıştı. Cerrah Vasil bu çıbanı deşerek cerahati akıtmış ve sultan rahatlamıştı.

[213] Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 53.

[214] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 40; Türkçe çev., s. 27.

[215] Kalkaşendi, *Subh*, III, s. 472; IV, s. 10-11.

[216] Alâüddin Atâ' Melik Cüveynî, *Tarîh-i Cihângüşâ*, nşr., Mirza Muhammed Kazvinî, London 1916, II, s.2; Türkçe çev., M. Öztürk, *Târîh-i Cihangüşa*, Ankara 1998, s. 249; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956, s. 36-37.

[217] Râvendî, *Sudûr*, s. 350-351; Türkçe çev., II, s. 323-324; *el-Uraza*, s. 166; *Câmî'u't-tevârîh*, s. 186.

[218] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 42 ve 70; Türkçe çev., s. 32 ve 52; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 84.

Bu ameliyat sırasında Celâleddin Karatay görevi icabı leğen (taşt) tutmuştu.^[219] Taştdârın maiyetinde ona yardım etmek üzere hademeler vardı. Hükümdar bir yere gittiğinde kendisiyle beraber taşthâne de yola çıkardı.

Taştdâr görevi icabı sultana en çok yaklaşılabilen kişilerden biri idi. Bu sebeple taştdârlık yapan kimsenin güvenilir, sultana en yakın ve sadık bir kişi olması gerekmektedir. Nitekim Celâleddin Karatay güvenilir kişiliği ile uzun yıllar taştdârlık görevinde bulunmuştur. Ayrıca onun leğenle zikredilmesi, taştdârın sultanın leğen ve ibriğini muhafaza edip temiz tutan görevli olduğunu göstermektedir.^[220]

• Şarabdâr

Selçuklu sarayının önde gelen görevlilerinden biri olup, şarabdârı hass, şarab-sâlâr veya şarabî şeklinde de zikredilmekteydi. Büyük Selçuklular devrinde şarabdâr, hükümdarın meclislerinde onun ve misafirlerinin içeceklerini hazırlar ve kalitelerinden sorumlu olurdu. Büyük Selçuklular'dan Sultan Melikşah'ın zamanında zikri geçen şarabdârlardan biri Necmüddeve Humârtegin eş-Şarabî, öteki Âmidü'd-Devle İbn Behmenyâr idi.^[221] Irak Selçukluları'nda ise Sirâceddin Kutluğ-aba Şarabî adında bir görevli tespit edebiliyoruz.^[222]

Türkiye Selçuklular'ı devrinde de saraydaki görevliler arasında şarabdâr da yer almaktaydı. Şarabdâr-ı hass sultanın misafirlerine çadırdaki konakladıkları sırada da hizmet etmekteydi. Eğlence meclisi öncesi hazırlıklar da şarabdâr tarafından yapılmaktaydı. Şarabdârın görevlerinden biri de şerbetlerin tadını ve kıvamını kontrol etmekteydi. Şarabdârın emrinde sarayda su ve içeceklerin muhafaza edildiği bir şarab-hâne vardı.^[223]

• Hazinedâr

Hazinedâr (aslında hıznânedâr), devlet hazinesini veya çeşitli depoları (kütüphane gibi) korumak ve gerekli işlemleri yapmakla görevli memur'dur. Büyük Selçuklular devrinde emin ve dindar kişiler hazinedâr tayin edilirdi. Hazinedârın ölümü hâlinde öteki görevliler hazineyi

[219] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 297; Türkçe çev., I, s. 312.

[220] Taştdâr için ayrıca bkz., Merçil, "Selçuklular'da Taştdâr Müessesesi", *Prof. Dr. İsmâil Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 57-61; Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 131-135.

[221] Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan*", Adli Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşah Dönemi, *Belgeler*, Sa: 24, Ankara 2000, s. 42, 44.

[222] *el-Uraza*, s. 165.

[223] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 135-137.

sultanın teftişine sunarlardı. Hazinedâr, sultanın izniyle, kendisine emanet olarak bırakılan değerli eşyaları hazinede saklayabiliyordu. Selçuklular'da hazinedârın emrinde çeşitli görevliler bulunmaktaydı.^[224] Söz gelişi, Emîneddin Ali el-Müstevfî, Sultan Muhammed Tapar'ın hazinesinde kâtip idi.^[225] Hazinedâr hazinedeki mallar ile gönderilen hediyelerin bir listesini tutardı. Nitekim Azizü'l-İslâm Ebû Hâmid, Sultan Muhammed Tapar'ın hazinesindeki değerli eşyaların bir listesini yapmıştı.^[226]

• Sâkî

Eğlence ve içki meclislerinde bulunanlara şarap sunan görevlilere sakî denmekteydi. Selçuklu sultanlarına mahsus eğlence meclislerinde sarayda görevli sakîler hizmet etmekteydiler. Büyük Selçuklular devrinde sakîlerin saray teşkilâtında önemli bir yeri vardı ve hizmet sırasında sultana yakın idiler.^[227] Onların bir reisleri ve emrinde de öteki sakîler bulunmaktaydı. Sakîler eğlence meclisi sırasında sultana ve devlet ileri gelenlerine çok yakından hizmet ettiklerinden güvenilir olmaları gerekmektedir. Büyük Selçuklular döneminde sakîlerin en tanınmış, siyasî olaylara da karışan ve atabegliğe kadar yükselen Karaca el-Sakî (öl.1132)'dir.^[228]

Öte yandan şiirlere konu olan sakîler Türkiye Selçuklular'ı devrinde degerêksarayda,gereksedışındakieğlencemeclislerindegörölmektedir.^[229] Ayrıca sakîlerin meclislerde uymaları gerekli kaideler vardı. Onlar bu görevi yaparken eğlence meclislerinde bulunanların arasında dolaşüyor ve herkesin eline bir kadeh veriyorlardı ve ellerinde dolu kadehler olduğu hâlde edeblerini kaybetmeden el pençe divan duruyorlardı. Bu durum onların ne kadar güç şartlar altında görev yaptıklarını ve iyi bir eğitimden geçtiklerini açıkça göstermektedir.

Sakîler ile ilgili bir problem onların cinsiyeti meselesidir. Sâ mânîler devrinde Gulâmîlar eğitim aldıkları sırada beşinci yıl sakî olmakta idiler.^[230] Atabeg Kara Sakî'yi de göz önünde bulundursak sakîlerin genelde erkek olduklarını ileri sürebiliriz.^[231]

[224] Erdoğan Merçil, "Hazin", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 141-142.

[225] Bundarî, *Selçuklular*, s.32; Türkçe çev., s.31.

[226] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 98; Türkçe çev., s. 69. Ayrıca tespit edilen taşdârların listesi için bkz., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 170-172.

[227] *Siyaset-nâme*, s. 130: Türkçe çev., s. 86; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 96.

[228] Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 173.

[229] Bkz., İbn Bîbî, *el-Evâmîrül-'Alâ'iyye*, s. 20, 90, 179.

[230] *Siyaset-nâme*, Türkçe çev., s. 74.

[231] Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 172-175.

2. Saray Küçükleri (kıbteren, bendegân ve çakırân)

Saray küçükleri olarak yaklaşık yirmi iki^[232] görevli tespit edilmiştir. Bu ikili tasnif, yukarda da belirtildiği üzere, Prof. Dr. Köymen tarafından yapılmıştır. Ancak tasnif tam manasıyla isabetli midir? Özellikle saray küçükleri arasında yer alan bazı görevlilerin sultanla olan yakınlığını dikkate alırsak, onları da saray büyükleri arasına dâhil edebileceğimizi sanıyoruz.

Öte yandan sarayla irtibatı olan meslek sahipleri (Ehl-i hiref) de vardır. Bunlar da a) Zanaatkârlar b) Sanatkârlar c) Sarayda Sağlık hizmetleri ç) Yazı ve süsleme sanatkârları ve d) Din görevlileri olmak üzere beş bölüm teşkil etmektedirler.^[233]

D. MERKEZ TEŞKİLÂTI

1. Divânlar

a. Büyük Divan

Büyük Selçuklu Devleti idarî teşkilâtında merkezde veya hükümdarın bulunduğu yerde en önemli kuruluş Büyük Divan'dır. Kaynaklarda Dîvân-ı A'lâ şeklinde geçmekte ve genelde devletin tüm işlerini yöneten bu müessese olup, başkanı vezirdir. Büyük divana ayrıca Dîvân-ı Vezâret veya Dîvân-ı Sultan da denilmekteydi.^[234] Bu divanın görev sahası idarî teşkilâtın bütününe kapsamakta ve başlıca iki konu ile ilgilenmektedir. Bunlardan birincisi ber'at (tayin Emîrleri)^[235] ve resmî emîrlerin çıkışı, ikincisi özellikle malî işlerdir.^[236]

Vezirlerin idaresindeki Büyük Divan; 1) Dîvân-ı'l-İnşâ ve't-Tuğra 2) Dîvân-ı'z-Zimam ve'l-İstifa 3) Dîvân-ı İsrâf-ı Memâlik 4) Dîvân-ı'l-Arz denilen ikinci derecede dört divandan oluşmaktaydı. Bugünkü deyişle Büyük Divan "Bakanlar Kurulu" görevini yapmakta, vezir de başbakan olarak

[232] Bunların listesi için bkz. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 6.

[233] Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 269-298.

[234] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 23; Türkçe çev., s. 16; Nâsireddin Münşî Kirmanî, *Nesâ'im el-es-hâr*, nşr., Celâleddin Muhaddis Huseynî Urmevî, Tahran 1959, s. 75.

[235] Sultan Sencer'in divanından çıkan bazı tayin vesikaları için bkz., Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Müesseseler", *AÜ.DTCF Dergisi*, Ankara 1951, ayrı basım, s. 557, 560-561, 565.

[236] Mali işleri için bkz., *Nesâ'im el-es-hâr*, s. 71; S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Rusçadan çev., Ekber N. Necef- Ahmet R. Annaverdiyev, İstanbul 2006, s. 168, 293; G. M. Kurpalidis, *Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev., İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 84.

hükümet işlerini yürütmekteydi.^[237] Dîvânda çeşitli konular görüşülüp kararlar alınmakta, bu kararlar daha sonra bugünkü “Bakanlar Kurulu”nda olduğu gibi sâhib denilen divan üyeleri tarafından imzalanmakta idi.^[238] Böylece vezirden sonra Dîvân-ı A'lâ'da öteki dört divan başkanları; tuğraî, müstevfî, müşrif ve âriz yer almaktaydı.^[239]

Selçuklular'da vezir sultanın izin ve kontrolü altında bütün idarî işleri bağımsız olarak yürütebilmekteydi. Bu bakımdan onun görevi Abbâsîler devrindeki “vezaretî tefviz” ile aynıydı. Vezir; sâhib-i dîvân-ı devlet, sâhib-i dîvân-ı saltanat veya hâcey-i buzurg gibi unvanlarla zikredilmekteydi.^[240] Büyük Divan'a dâhil vezir ve öteki divan başkanları sultan tarafından tayin edilmekteydi. Sultan yeni bir vezir tayin etmek gerektiğinde, bu konuda divan mensuplarına danışabilmekteydi (Meşveret meclisi). Bunun bir örneğini Sultan Muhammed Tapar devrinde görmekteyiz.^[241]

Sultan Divanı'nda, divan başkanlarından başka, kâtipler (münşî), memurlar (gumeştegan), iktidârî zatlar, âlim ve nâibler yer almaktaydı.^[242] Malazgirt zaferini Dîvân-ı A'lâ münşîleri fetihnâmeler yazarak etraf ülkelerine göndermişlerdi.^[243]

Büyük Divan, sultan nerede ise orada toplanmakta idi. Nitekim Tuğrul Bey Bağdat'da iken, Vezir Âmidü'l-Mülk Kündüri sultanın divanında bulunmaktaydı.^[244] Öte yandan bir elçi heyeti Selçuklu ülkesine girdiği zaman serhad memurları (gumeştegan) divana teslim etnek üzere onlarla birlikte itîmad ettiği bir adamını göndermekteydi. Böylece elçiler bu yolla Selçuklu divanında hazır bulunmuş olmaktadır.

Kirman Selçukluları'nda da Büyük Divan ikinci derecede dört divandan oluşmaktadır. Melik tarafından seçilen Büyük Dîvânın başkanı vezirin, yetki ve faaliyetlerinin Büyük Selçuklu Devlet vezirlerinden pek farklı olmadığı muhakkaktır. Başlangıçta melikten sonra en yüksek makam vezir olmasına rağmen, bu müessese zamanla üstünlüğü atabeglere kaptırmıştı. Dîvânda hizmet gördükleri zikredilen memurlara (gumeştegan) Kirman Selçukluları'nda da rastlamaktayız.^[245]

[237] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 156; Taneri, “Divan”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 383-385; Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 84.

[238] Bunderî, *Selçuklular*, s. 101; Türkçe çev., s. 102-103.

[239] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 40.

[240] Özaydın, *Berkyaruk*, s. 193.

[241] Bunderî, *Selçuklular*, s. 114; Türkçe çev., s. 112.

[242] Bunderî, *Selçuklular*, s. 60; Türkçe çev., s. 61; *Nesâ'im el-eskar*, s. 71.

[243] Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, Tahran hş. 1339, s. 269.

[244] Al-Husainî, *Ahbâr*, s. 23; Türkçe çev., s. 16.

[245] Merçil, *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilâtı*, İstanbul 2015, s. 187-188; Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 170.

Türkiye Selçuklularında bu divana; Dîvân-ı Saltanat veya Dîvân-ı A'lâ denilmekte olup,^[246] Dîvân-ı Buzurg veya Dîvân-ı Saray-ı Saltanat şekilleri de görülmektedir.^[247] Bu divana vezir başkanlık etmekteydi. Vezir her gün divana gelir ve burada otururdu. Dîvânda konuların görüşülüp müzakere edildiği yere sofa denirdi. Dîvânda münşiler (kâtipler) ve tercümanlar çalışmaktaydı. Divan mensuplarına ise eshâb-ı divan denilmekteydi.^[248] Sultan Alâeddin I. Keykubad zamanında (1220-1237), divanda dört münşî ve iki tercüman bile yoktu. Ancak İzzeddin II. Keykâvus devrinde (1246-1249) divana birçok tercüman ve münşî tayin edilmeye başlamıştı. Moğollar'ın hâkimiyeti sırasında da 692 (1293), divan teşkilâtına gereğinden fazla memur tayin edilmişti. Böylece divan işleri bu kuru kalabalık arasında karmakarışık bir durum almıştı. Bu sırada kâtipler (küttâb) de görevlerini gereği gibi yerine getirememekte idiler.^[249]

Vezir erken saatlerde makamına oturur, sabah namazını kılıp ibadetini bitirdikten sonra kabız denilen görevli, bir gün önce divan münşilerinin yazdıkları menşurlar^[250] ve emsiley-i divanî (divan kararları) ile her mektubu diz çökerek vezire verirdi. Vezir de onları büyük bir dikkatle okuyup, gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra imzalırdı.^[251] Şemseddin Altunaba öldürülmeden önce Dîvân-ı saltanatta divan kararlarını imzalamakla meşguldü.^[252] Bu olaylara göre divandan menşur, ferman ve misal denilen kararlar çıkmakta idi. Ahidnâmelerde Dîvân-ı A'lâ'da yazılmakta idi. Sultan tarafından verilen iktâlar da Dîvân-ı A'lâ'da hazırlanmakta idi.

Dîvânda çalışan münşiler zabıtları tutup, yazan kâtiplerdi. Onlar uçlardaki Türk beylerini savaşa çağırmak için sultanın gönderdiği mektupları da kaleme almaktaydılar. Meşhur tarihçi Kerîmeddin Mahmûd Aksarayî de divanda çalışan kâtiplerden biri idi.^[253]

Tercümanlar^[254] ise yabancı hükümdarlara gidecek mektupları yazarlar ve gerektiğinde divanda ve mezâlim divanı'nda çeviri yaparlardı. Tercümanlar zaman zaman elçi olarak da görevlendirilmekte idiler. Nitekim İbn Bîbî'nin babası Mecdeddin Muhammed Tercüman bunlardan biri idi.

[246] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 146, 153, 250, 342; Türkçe çev., I, s. 167, 173, 269, 353; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 87.

[247] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 95, 280.

[248] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 94, 349, 428; Türkçe çev., I, s. 114, 428; Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 229; Türkçe çev., s. 184. Aksarayî başka bir yerde ehl-i divan olarak isimlendirmektedir, s. 269; Türkçe çev., s. 217.

[249] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 181-182; Türkçe çev., s. 144-145.

[250] Merçil, "Menşur", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 149-150.

[251] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 571-572; Türkçe çev., II, s. 105.

[252] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 471; Türkçe çev., II, s. 25.

[253] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, önsöz, s. 33-34; metin s. 34.

[254] Türkiye Selçuklularında tercümanın görevi ve listesi hakkında geniş bilgi için bkz., Merçil, *Saray Teşkilâtı*, s. 226-229.

Büyük divan'da ayrıca notaran-ı dîvân-ı saltanat denilen görevliler hizmet görmekte ve antlaşmaların metinlerini kaleme almaktaydılar.^[255] Ayrıca divan muamelelerine ait işlere mahsus defâtîr-i dîvân-ı a'lâ denilen defterler de vardı. Bu defterlere devletin mülk, hass ve iktâlâra ait arazileri ile malî hususlar ve müsadelerde elde edilen mallar kaydedilmekte idi.^[256]

Sultan İzzeddin II. Keykâvus'un veziri Fahreddin Ali devrinde divan defterlerinin Arapça'dan Farsça'ya çevrildiği belirtilmektedir.^[257] Buna karşılık araştırmacıların genel kanaati Türkiye Selçuklular'ı devrinde devletin resmî dilinin Farsça olduğudur. Ancak bazı yazışmaların Arapça, hatta Grekçe yapıldığı da kabul edilmektedir.^[258]

Büyük Divan üyeleri vezirden başka; nâib, atabey, müstevfi, tuğraî, pervane, emîr-i arz, işrâf-ı memâlik'ten oluşmaktaydı.^[259]

• Dîvânü'l-İnşâ ve't-Tuğra

Bu divan Selçuklu sultanlarının öteki devletler ve eyâletler ile olan yazışmalarını, hükümdarların fermanlarını ve devletin çeşitli görevlilerinin tayin vesikalarını hazırlamak ile uğraşan müessesesidir. Divan başkanı, başta tuğraî olmak üzere; sâhib-i dîvân-ı tuğrâ ve inşâ, münşî-yi memâlik ve tuğrâ-keş gibi unvanlar ile anılmaktaydı. Adı geçen divan başlangıçta iki daire olarak görev yapmaktaydı.

Bunlardan birincisi Tuğra dairesidir. Selçuklular'da bu divan başkanlığı veya tuğrâîlik daha hanedanın kurucusu Tuğrul Bey'den itibaren mevcuttu. Nitekim Tuğrul Bey Abbâsî halifesi Kaim-Biemrillâh'tan aldığı unvan ve lakabları mührünün üzerine bir yay ve ok koydurarak tespit etmiş ve bu işaret tuğra, bunu yazan görevli de tuğrâî olarak adlandırılmıştır.^[260] Adı geçen daire hükümdarın çıkardığı emîr-nâmelere onun işaretini yani tuğrasını koymakla görevli idi. Tuğrâî kendi divanından çıkan her türlü

[255] İbn Bîbî, *el-Evâmîr ü'l-Alâ'iyye*, s. 153; Türkçe çev., I, s. 173; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 88 n. 5; Cahen (*Pre-Ottoman Turkey*, s. 227; Türkçe çev., s. 225) bu deyimın Grek kâtipleri ifâde etmek için kullandığını ileri sürmektedir. Turan (*Türkiye Tarihi*, s. 305) ise noter kelimesinin Haçlılar veya İtalyanlar ile yapılan ticaret sonucu Türkçe'ye geçtiğini belirtmektedir.

[256] İbn Bîbî, *el-Evâmîr ü'l-Alâ'iyye*, s. 146; Türkçe çev., I, s. 167; Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 231; Türkçe çev., s. 231-232; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 89.

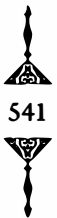
[257] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 64; Türkçe çev., s. 48.

[258] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 90; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 227; Türkçe çev., s. 225; Turan, *Türkiye*, s. 493.

[259] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 89; V.Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988, s. 251,

259. Dîvâna dahil olduğu zikredilen emîr-i dâd burada yer almamaktadır, bkz., Merçil, "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi", *Makaleler*, s. 214-229.

[260] Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 230.

emîr-nâme, mektup ve yazışmayı kontrol etmekteydi. Ayrıca her yazı çıkış tarihiyle divan defterine kaydedilmekte ve daha sonra bu defterler muhafaza edilmekteydi. Dîvân-ı İnşâ'da mektuplar, mesajlar, yabancı devletler ile yazışmalar, kazanılan ve fethedilen ülkeler için zafernâmeler ve fetih-nâmeler düzenlenmekteydi.

İkinci daire; inşâ dairesidir. Burası devletin iç ve dış yazışmalarını idare etmekte idi, Tuğra Divanı, yukarıda belirttiğimiz üzere, Tuğrul Bey devrinden beri mevcuttu ve başında genç bir Türk Emîr görev yapmaktaydı. Nizâmülmülk vezir olduktan sonra bu göreve bir İranlı memur tayin edildi ve her iki divan birleştirildi.^[261] Görevleri icabı bu dairede çalışanların ve üslupları güzel olmalıydı. Münşîlerin tayini hükümdar tarafından yapılmakta ve ona bir hil'at giydirilmekte idi.

Sultan ava çıktığında, beraberinde vezir bulunmadığı zaman tuğrâî bu sırada hükümdarın veziridir ve ona itîmad ederler.^[262] Tuğrâî görevi icabı hükümdarla olan yakınlığı nedeniyle vezir olmak şansına da sahipti. Selçuklu döneminde vesikaların kaleme alındığı dil Farsça idi. Buna mukabil Arapça konuşulan ülkeler ile ilgili yazışmalar bu dilde yapılmaktaydı. Bu nedenle Dîvân-ı İnşâ'nın başına getirilen görevlilerin Arapça ve Farsça'yı iyi bilmesi ve edebî yeteneklere sahip olması gerekmektedir.^[263]

Kirman Selçukluları'nda da bu divanın varlığı görülmektedir. Eserlerinde bu devlete âit verdiği bilgiler ile dikkati çeken tarihçi Efdaleddin Kirmanîkendisinin ikiye kez budivandagörevlendirildiğinin izlenmektedir.^[264]

Bu divan Türkiye Selçuklu Devleti'nin de önemli dairelerinden biri olup, iç ve dış yazışmaları düzenleyen müessesedir. Dîvân-ı Tuğrâ'da mensur, berat ve mektuplar yazılır, bunların üzerine hâkimiyet alâmeti olarak ve gerçekliğini ispatlamak için sultanın tuğrası çekilirdi. Yabancı hükümdarlara ve ülke içine gönderilen fetihnâmeler, iki devlet arasındaki antlaşmalar ve devlet büyüklerinin göreve tayin yazıları da bu divan tarafından hazırlanmaktaydı. Divan'ın başkanına tuğrâî denilmekteydi.^[265] Tuğrâîler bu makama tayin edilebilmek için, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, güzel yazı ve üsluba sahip, Arapça ve Farsça'yı iyi bilen, âlim ve edip kişiler olmalıydı. Gâyet kuvvetli bir edebî kültür alarak yetiştiği anlaşılan İbn Bîbî

[261] Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 90; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vizirate: a study of civil administration 1055-1194*, Massachusetts 1973, s. 17.

[262] Bundarî, *Selçuklular*, s. 100; Türkçe çev., s. 102; Klausner, *The Seljuk Vizirate*, s. 17; Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 85.

[263] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 64-71.

[264] Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 171.

[265] Genel bilgi için bkz., Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 97; Turan, *Türkiye*, s. 97; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 22-23.

de, Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ reisi idi.^[266] Tuğrâîler kaleme aldıkları yazılarda dikkatli olmak zorunda idiler. Söz gelişi, mağlup bir hükümdar hakkında da olsa aşağılayıcı ifâdeler kullanılan bir fetihnâme görevden uzaklaştırmaya yeterli bir sebep teşkil etmekteydi. Tuğrâîlere Türkçe lakablar da verilmektedir. Bunlardan Şemseddin Mahmûd Tuğrâî'nin lakabı bilge idi ve kâtiplerin meliki olarak tavsif edilmekte, maaşı istifâ divanı tarafından kararlaştırılmakta idi.^[267]

• Dîvân-ı İstifâ

Bu divan ayrıca *Dîvân-ı İstifây-ı Memâlik* veya *Dîvân-ı Zimam ve'l-İstifâ* şeklinde de zikredilir. Adı geçen müessese, devlet hazinesinin gelir ve giderlerini kontrol eden ve malî işlerle uğraşan bir divan'dır. Başında bulunan görevliye *sâhib-i dîvân-ı istifâ* veya *müstevfi el-memâlik* ve *müstevfi* denmekteydi. Müstevfi; devletin bütün malî işleriyle uğraşan memurların başıdır. Adı geçen divan aşağı yukarı bugünkü Maliye Bakanlığı'nın yaptığı işlerle meşgul olmaktadır. Tabiatıyla hazine ve burada bulunan para miktarı da müstevfinin kontrolü altında idi.

Dîvân-ı İstifâ, devletin gelir ve giderlerini listelere (cerâ'id) ve defterlere (defterât) kaydederek yıllık bütçeyi düzenlerdi. Selçuklu döneminde de malî açıdan gelirin giderden fazla olması fikri esastı. Bu gerçekleşmediği takdirde denk bir bütçe tertip edilmeye çalışılırdı.^[268] Divan başkanlarının, devlet memurlarının, sultan tarafından para tahsis edilmiş olanların, saray hizmetkârlarının maaş ve ödenekleri istifâ divanı tarafından verilmekte idi.^[269]

Malî bakımdan iktâ sistemi de onun emrinde idi. Müstevfinin bütün eyâlet ve şehirlerde nâibleri ve memurları (gumüştegan) vardı. Vergiler mahallî görevliler âmiller denilen memurlar tarafından toplanmakta idi. Alt kademedeki görevliler müstevfiye devletin bütün vergi meseleleri hakkında bilgi vermek zorunda idiler. Müstevfi bu memurların faaliyetlerini takip edip onları sorguya çeker ve görevlerini ihmal ettiklerinden dolayı cezalandırır veya amilleri bakiye kalan vergiler nedeniyle sorumlu tutardı.^[270]

[266] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, Türkçe çev., Giriş II, s. 3; A. Sadık Erzi, "İbn Bîbî", *İA*, s. 712; Abdülkerim Özyayın, "İbn Bîbî", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 379-382.

[267] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 596; Türkçe çev., II, s. 127; Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 62, 67; Türkçe çev., s. 46-47; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 23,27; Refik Turan, *Türkiye Selçukluları'nda Hükûmet Mekanizması*, İstanbul 1995, s. 62.

[268] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 184-185.

[269] Bunderî, *Selçuklular*, s. 109; Türkçe çev., s. 109; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 185; Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 96.

[270] Lambton, "The Internal Structure", s. 258; Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 95; Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 73.

Mütevffinin halka (raiyyet) karşı da görevleri vardı. Bu nedenle gerektiğinde halkın durumunu düzeltir, haklarını ve mükellefiyetlerini eşit parçalara böler, görevliler ile aralarındaki münâsebetlerin adaletle olmasını sağlar, yeni vergiler koymasa da haklı isteklerinde hiç ihmal göstermezdi. Vergilerin bir kısmı mütezimler vasıtasıyla tahsil edilmekteydi. Mütezimler topladıkları bu vergilerin hesabını mütevffiye vermek zorunda idiler. Dîvân-ı İstifâ ile ilgili bütün yazılar mütevffi tarafından kendi el yazısı ile imzalanır ve damgalanırdı. Mütevffinin kendisiyle ilgili ödemesi; maaş veya tahsisat (iktâ) şeklinde yapılırdı.^[271]

Kirman Selçukluları'nda da İstifâ Divanı, Büyük Selçuklulardaki gibi, devletin yıllık gelirlerinin hesaplanması, vergilerin tarh ve tahsil edilmesi ve harcamalar ile ilgilenen, yani devletin bütün malî işlerinden sorumlu müessesedir.^[272]

Türkiye Selçukluları'nda da devletin bütün malî işlerine Dîvân-ı İstifâ bakmakta idi. Mütevffinin görevi, ülkenin gelirlerini tespit etmek, vergilerden toplanan paraları ve yapılan harcamaları denetlemektir. Öteki devlet ileri gelenleri de ülke gelirlerinin hesaplanmasında mütevffi ve yardımcılarına müracaat edeceklerdi. Tayinleri menşur ile yapılan mütevffi geçimini iktâdan temin edecek ve işinde bağımsız olacaktı.^[273] İstifâ divanı, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, öteki divan başkanlarının maaşlarını da tayin etmekteydi.

Sultan II. Mes'ud zamanında mütevffi tayin edilen Yavlak Arslan oğlu Nâsireddin güzel idaresiyle aynı zamanda İlhanlılar'dan Geyhatu'nun Anadolu'daki nâibi olmuştu (Aralık 1289). Hâce Nâsireddin Konya'nın gelir ve vergilerini tespit etti, o bunu yaparken keyfi hareket etmemiş, şehrin büyüklüklerini ve bilirkişilerini toplamış ve onlarla görüştüktan sonra halkın yükümlülüklerini buna göre tespit etmişti.^[274] Tabii tespit edilen vergiler önce defterlere kaydedilmekte, daha sonra da zaman geldiğinde memurlar tarafından toplanmakta idi. Vergileri ve haracı toplayan görevlilerden biri mustahric idi. Vezir Fahreddin zamanında devlet işleri kötü yönetilmekte olup, vergi tahsili için vilayetlere gönderilen görevlilerin (mustahrican) ^[275] çoğu divan işlerinden (der umur-ı divanî) ve bu husustaki usul ve kanunlardan habersizdiler. Mütevffi, divanda çalışacaklar ile vilayet ve

[271] Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 73,80.

[272] Merçil, *Kirman Selçukluları*'ı, s. 171.

[273] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 3-4, 6.

[274] Turan, *Türkiye*, s. 603-604; Cahen'e göre (*Pre-Ottoman Turkey*, s. 344) onun görevde bulunduğu yıllar 689-691/1290-1292'dir.

[275] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 261-262; Türkçe çev., s. 211 (tahsildar olarak geçmektedir).

şehirlerin malî işleri için, mustahırcıdan başka, güvenilir memurlar (mu-hassıllar) görevlendirilmekte, maden ve tuzlara yetenekli âmiller tayin etmekte idi.

Kale ve hudutların durumunu kontrol edecek olan müstevfi topluma ve fakirlere iyi muamelede bulunacak, adaletten ayrılmayacak, halka ve ileri gelenlere meclisini açık bulunduracaktı^[276]. Müstevfler muhtemelen basılan sikkelerin ayarlarının tam olup olmadığını kontrol ile de yükümlü idiler.

Moğollar'ın hâkimiyeti sırasında ise bu divanda görevli olan müstevfi-lerin sayısı dörde çıktı. Bu müstevfiden ikisi dolay, ikisi de incü vergileriyle meşgul olmakta idi.^[277] Ayrıca bu dönemde divan mensupları arasında devamlı anlaşmazlıklar olmakta, kin ile dolu câhil müstevflerin çekişme-lere nedeniyle muameleler bir mücadele içinde yapılmaktaydı.

Türkiye Selçuklular'ı istifâ divanında görevliler yazışmalarda siyakat yazısı ve rakkamları kullanmakta idiler.^[278]

• Dîvân-ı İshrâf-ı Memâlik

Bu divana ayrıca Dîvân-ı Müşrif veya Dîvân-ı İshrâf da denilmekteydi. Bu divanın görevi; devletin malî ve idarî teşkilâtını, vergilerin ve gelirlerin toplanmasını, harcamalar dâhil, en yüksek seviyede kontrol ve teftiş et-mektir. Bu görev sahası içine Dîvân-ı İstifâ'nın yaptığı işlerde girmektedir. Bu bakımdan istifâ divanını tamamlayan ve teftiş görevini yürüten bir mü-essese olarak da düşünülebilir.^[279] Dîvânın başında bulunan görevli, Müş-rif-i memâlik, sâhib-i dîvân-ı işrâf veya müşrif unvanı ile anılmaktaydı.^[280]

Müşrif görevini kapsayan işlerin yapılabilmesi için her vilayete (eyâ-lete) ve şehre kendi nâiblerini (müşrif-i nâib) göndermekteydi. Vilayet-lerde bulunan dîvân-ı işrâf görevlileri tabiatıyla nâibe kendi divanlarını

[276] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 181, 210, 232, 256, 259, 300, 309; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 3-4, 6-7.

[277] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 180-182, 228; Türkçe çev., s. 144-145. Hanlara ve noyanlara tahsis edilen araziye incü, devlete ait topraklara da dolay denmekte idi, bkz., Turan, *Türkiye*, s. 614; Ayrıca incü için bkz., Özgüdenli, "İncü", *D/İA*, XXII, İstanbul 2000, s. 281.

[278] Bu şekildeki yazışmaları yapa görevliler için, bkz., Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 72-74, 151, 257, 266, 279; Türkçe çev., s. 54-55, 119, 207, 215-217, 226; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, s. 597; Türkçe çev., II, s. 127; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 95; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 344; Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 153-154.

[279] Abbâs İkbâl, *Vezalet der Ahd-ı Selâtin-i Buzurg-ı Selcukî*, Tahran hş. 1338, s. 31; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 185; Özyayın, *Berkyaruk*, s. 201.

[280] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 44; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 185; Özyayın, *Berkyaruk*, s. 200.

ilgilendiren her konu ve bilgiyle ilgili olarak hesap vermek zorunda idiler. Buradaki müşrifler de kendi bölgelerinde görevli memurları, âmil-leri ve mutasarrıfların hesaplarını kontrol edebiliyorlardı. Öte yandan müşrifler darbhânelerde basılan sikkelerde yapılacak sahtekârlıkları önlemek bakımından kontrol etmek zorunda idiler. Ayrıca müşrifler zirâî faaliyetleri yakından takip etmek ve denetlemek konusunda geniş yetkilere sahiptiler.^[281] Müşriflerin nâibleri ise, Selçuklu ülkesinde sultana âit emlâki, araziye ve bütün vergi gelirlerinin kaynaklarını (yani Dîvân-ı hass'a âit) da teftiş ve kontrol etmekte idi.^[282] Nizâmülmülk^[283] bir şâhsın müşrif olabilmek için ne gibi özellikler taşıması gerektiği hususunda bilgi vermekte, onların rüşvet almaması için ücretlerinin halka yük olmamasını önermektedir.

Her ne kadar normalde kadının görev sahası içindeyse de Dîvân-ı iş-râf ve bölge müşrifleri de vakıfların genel teftişini yapabilmekte idiler.^[284]

Kirman Selçukluları'nda İsrâf Divanı devletin malî işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş eden müessesedir.^[285]

Türkiye Selçukluları'nda da devletin malî ve idarî işlerini kontrol ve teftiş görevini Dîvân-ı işrâf yapmaktadır. Bu divan başkanına; işrâf-ı memâlik, müşrif-i memleket ve müşrif gibi unvanlar verilmekteydi.^[286] Müşrif başkanı bulunduğu divan adına gerekli yerlere "nâibler" gönderirdi. Bu divan şimdiki Sayıştay'ın işlerini yapmaktaydı.^[287] Divan başkanı; memleketlerin defterlere yazılması, beldelerin durum ve muamelatı ile hane-dana âit binaların gelir ve masraflarının bilinmesi için gayret gösterecek, takrir ve beratlar üzerine nişan koyması gibi görevleri yerine getirecekti. Ayrıca o maaşını iktâ karşılığı alacaktı.^[288] Bundan başka ayrı ayrı dairele-rin başında da denetlemede bulunmak için müşrifler görevlendirilmekte idiler. Bu bakımdan müşrifler sultanın gözü kulağı durumunda olup, her olaydan onu haberdar etmekte idiler. Sultan II. Mes'ud zamanında 680 (1281) yılında İmâdeddin Zencanî işrâf-ı memâlik ile beraber evkaf müte-velliğine yani vakıflara da bakmaktaydı.^[289]

[281] Lambton, "The Internal Structure", s. 258-259; Özyayın, *Berkyaruk*, s. 201.

[282] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 100; Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 99.

[283] *Siyaset-nâme*, Türkçe çev., s. 45; Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s. 18.

[284] Lambton, "The Internal Structure", s. 259; Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 135.

[285] Merçil, *Kirman Selçukluları*'ı, s. 172.

[286] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 263, 412, 656; Türkçe çev., I, s. 281, 415, II, s. 175. Ayrıca bu unvan ve müşrif için bkz., R.Turan, *Hükümet Mekanizması*, s. 72-73.

[287] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 98.

[288] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 20; metin, s. 34-35.

[289] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 140; Türkçe çev., s. 110; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 344. Dîvân-ı işrâf için ayrıca bkz., Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 154-156.

- Dîvân-ı Arz (veya Divan el-Ceyş)

Ordunun genel işlerini idare ile yetkili olup, divanın başında bulunan görevliye sâhib-i dîvân-ı arz, ârizü'l-ceyş ve ârız ^[290] denir. Bu divanın görevi; çeşitli rütbede askerî şahısların iktâlarını, her türlü gelirlerini ve maaşlarını idare, asker toplamak, birliklerin teçhizatını kayıt ve kontrol etmektir. Yani bir ölçüde bugünkü "Millî Savunma Bakanlığı" görevini yapmaktaydı.

Dîvân-ı arz, iktâ sâhibi olmayan her rütbeden askerlerin önceden tespit edilmiş miktarda ve belirli süre içinde maaşlarını öderdi. Nitekim askerlere üç ayda bir bisteganî (veya mevâcib, mersumat, camegî) verilen maaş verilirdi. Sultan Melikşah döneminde bu askerlere ödenen ücret muhtemelen 600.000 dinardı.^[291] Dîvân-ı Arz askerlerin geçmişteki ve hâlihazır durumlarını ileride meydana gelebilecek olayları önlemek amacıyla Dîvân-ı İstifâ'ya bildirmek mecburiyetinde idi. Askerlerin iktâ ve maaş hususundaki istekleri ancak dîvân-ı arzın bilgisi dâhilinde yapıldı. Maaş ve iktâyla ilgili düzensizliklerin kaldırılması için bu divan emîr verir veya teşebbüse geçirdi. Sivil veya askerî görevli iktâ sahiplerinin iktâları da Dîvân-ı Arz tarafından idare edilmekteydi.

Öte yandan savaşmak yükümlülüğünde olan askerlerin iş görme kabiliyeti ve durumları hakkında dîvân-ı arz'a bilgi verilmesi zorunlu idi. Bu bakımdan askerlerin durumu ve maaşlarıyla ilgili defterler tutulmakta idi. Nitekim bunlar yıllık olarak veya bir sefer öncesi hazırlanmakta ve yapılan *arz (teftiş)* sonucu her komutanın emri altındaki askerlerin isimleri ile beraber nesepleri, etnik menşeleri, fiziksel özellikleri ve onlara ödenecek ücret kaydedilmekteydi. Bu kontroller sırasında gerek görünüşü, gerekse teçhizatı bakımından standart ölçünün altında bulunan askerler ordu kayıt defterinden (*defter-i arz*) silinir, ordudan çıkarılır veya kaydı yapılmazdı. Ordunun teftişi için gerekli resmigeçitler ise *sultan*, *vezir* ve *ârız* önünde olmaktadır.

Sultan Melikşah'ın yanında bulunan ve isimleri divan defterleri'nde (cerâid-i divan) kayıtlı olan ordu 46.000 süvari idi ve onların iktâları, her gittikleri yerde ulufe ve nafakaları hazır bulunsun diye memleketin muhtelif yerlerine dağıtılmıştı.^[292] Sultan Sencer zamanında Hitaylara karşı sefer hazırlığı yapan Selçuklu ordusunda 100.000 kişilik bir ordunun arzı (teftişi) altı ay sürmüştü.^[293] Eğer bu süre doğru ise, deftere asker

[290] Erdoğan Merçil, "Ârız", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 359.

[291] al-Husaini, *Ahbâr*, s.68; Türkçe çev., s.46.

[292] Râvendî, *Sudûr*, s. 131; Türkçe çev., I, s. 129.

[293] İbnü'l-Esir, el-Kâmil, *el-Kâmil*, XI, s. 85; Türkçe çev., s. 83.

kaydetmenin ve dîvân-ı arz'ın işinin ne kadar zor ve ciddî bir iş olduğu anlaşılmaktadır.^[294]

Kirman Selçukluları'nda Büyük Divanı oluşturan dîvân-ı arz ve reisi-nin varlığı hususunda kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık. Ancak öteki divanların olması, ordunun maaş ve levâzımının tedariki ile uğraşan bu divanın da varlığını kabule imkân vermektedir.^[295]

Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, Türkiye Selçukluları'nda ordunun ihtiyaç ve teçhizatlarını karşılayan, maaşlarını veren Defter-i Arz'da askerlerin kayıtlarını tutan, ordunun teftişi sırasında eksiklikleri tespit eden ve iktâlara bakan dairedir.

Türkiye Selçukluları'nda Emîr-i ârızın varlığı tespit edilmektedir. Sultan İzzeddin I. Keykâvus zamanında devlet adamlarından Şemseddin Tabes sultanı metheden bir şiir yazdı. Sultan da bu methiye üzerine ona mansıb-ı inşânın yanı sıra Rum memleketlerinin ârızlık görevini (Emîr-i ârız-ı-yı memâlik-i Rum) vermişti.^[296] Emîr-i ârız önemli olaylarda da yer almaktaydı. Nitekim İzzeddin I. Keykâvus'un ölümünden (1220) sonra yerine kimin geçeceği hususunda görüş alışverişinde (müşavere) bulunmak üzere toplananlar arasında Emîr-i ârız Nizâmeddin de bulunmakta idi.^[297]

Emîr-i ârız'ın zikredilen unvanları arasında melikü'l-ümerây-ı fi'l-â-lem, sâhib es-seyf ve'l-kalem bulunmaktadır.^[298] Genelde bu görevin sivil memurlara (ehl-i kalem) verildiği şeklinde bir kanaat oluşmuştu.^[299] Ancak burada ârızın melikü'l-ümerâ ve sâhib es-seyf olarak anılması, bu göreve askerlerin de tayin edildiğine bir işaret olmalıdır.^[300]

b. Selçuklular Devrinde Diğer Dîvânlar

• Dîvân-ı Berîd (veya Berîd Teşkilâtı)

Devletin resmî posta, haberleşme ve istihbarat teşkilâtı olup, bu işle uğraşan müesseseye "Dîvân-ı Berîd", başındaki görevliye de "sâhib-i

[294] Divan defterleri ve Dîvân-ı Arz'la ilgili fazla bilgi için bkz., Merçil, "Selçuklular'da Defter-i Arz", *Selçuklular, Makaleler*, s. 350-359.

[295] Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 172.

[296] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 127; Türkçe çev., I, s. 149; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 26; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010, s. 248.

[297] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, s. 201-203; Türkçe çev., I, s. 220-221; Göksu, *Ordu*, s. 242, 244, 248-249.

[298] el-Hoyî, *Gunyetü'l-kâtip*, s. 7; *Rûsûm er-resâil*, s. 6.

[299] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 181.

[300] Ârız için ayrıca bkz., Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 157-159.

dîvân-ı berid" denir.^[301] Ancak bu konuda gerek kaynaklardan, gerekse araştırmalardan elde edilen bilgiler çelişkilidir. Bir kısım veriler Dîvân-ı Berîd'in hiç olmazsa başlangıç devrinde ihmal edildiğini göstermektedir. Bu durum belki de Sultan Alparslan zamanında (1063-1072) olmuştur. Nitekim bazı kaynaklar Alparslan'ın bu teşkilâtta hoşlanmadığını belirtmektedir.^[302]

Buna mukabil Selçuklu veziri Nizâmülmülk bu teşkilâtın gerekliliğine işaret etmekte ve Sultan Melikşah'dan bahsederken, "O her tarafa gizli haberciler (münhiyan) ve casuslar göndermeyi, dünya sakinlerinin durumlarından haberdar olmayı ihmal etmez diyerek" adı geçen hükümdar devrinde (1072-1092) bu müessesenin var olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.^[303]

Bu teşkilât içinde sâhib-i haberler, casuslar, elçiler ve peykler de görev yapmakta idi. Farsça peyk kelimesi Arapça kasıd, sâî, müsrî ve münhî kelimeleri ile karşılanmış, Türkçe'de ise ulak şeklinde kullanılmıştır.^[304] Selçuklu Devleti'nde belli başlı yollara peykler konulmakta ve onlara aylık tahsisat tayin edilmekteydi. Böyle yapıldığı takdirde uzak mesafedeki bir yerden bile haberler gece gündüz demeden gerekli yerlere yetiştirilmekte idi. Peyklere işlerinde geri kalmamaları için yardımcı olan nâibleri vardı. Atın yanı sıra Selçuklu devrinde haberleşmede güvercinlerden de istifade edilmekteydi.^[305]

Kirman Selçukluları'nda da kaynaklarda ismi geçmemesine rağmen bu posta ve istihbarat teşkilâtı mevcuttur. Onlar da bu müesseseye gerekli önemi vermişlerdir. Meliklerin önemli görevlerinden biri vilayet ve halkın durumundan haberdar olmaktır. Nitekim, bu maksatla sâhib-i haberler güvenilir kimseleri meskûn yerlere tayin ederek onlar vasıtasıyla etraftan haber ve bilgi toplamakta idiler. Ayrıca her yöne casuslar ve gözcüler (uyûn) göndererek olayların akışını gizlice öğrenilmesi gerekmekteydi. Ülkenin her tarafına haber götüren veya gizli mektuplar taşıyan peykler de bu teşkilâtta görev yapmaktaydı.^[306]

Türkiye Selçuklular'ı teşkilâtında da, her ne kadar, Dîvân-ı Berîd ismi kaynaklarda geçmemekte ise de, buraya mensup elemanlar ile ilgili

[301] *Siyaset-nâme*, Açıklamalar kısmı, s. 162.

[302] *Siyaset-nâme*, Türkçe çev., s. 51; Bundarî, *Selçuklular*, s. 67; Türkçe çev., s. 67; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil, el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 79; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 309; Köprülü, "Berîd", *İA*, II, s. 545.

[303] *Siyaset-nâme*, s. 63.

[304] Merçil, "Peyk", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 262.

[305] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 126-131.

[306] Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 172-173.

bilgiler mevcuttur. Bu teşkilâtta çalışan görevlileri; casuslar ve haberlerci-ler (münhî, musrî, ulak ve kasid) olarak zikredebiliriz.^[307]

• Dîvân-ı Mûsâdere

Büyük Selçuklular'da mûsâdere başlangıçtan Tuğrul Bey'den itibaren görülmektedir. O, 449 (1057-1058)'da Basra'da bir Alevî ve Yahudî'yi mûsâdere etmişti.^[308] Sultan Alparslan devrinin en dikkate değer mûsâderesi, Vezir Âmidülmülk'ün mallarına el konulmasıdır. Alparslan veziri tutuklatıp bütün mal ve mülklerine el koyarak Merverrûd'a gönderip orada hapsedtirmiş, sonra da öldürtmüştü (29 Kasım 1064).^[309] Sultan Melikşah avlanmak için Hûzistan'a gittiğinde (Receb 472/Ocak 1080), Vezir Nizâmülmülk'e yakınlığı olan ve şehri âdete bir müstevli gibi yöneten Basra mültezimi İbn Allan adlı Yahudî'yi 400.000 altınını aldıktan sonra öldürttü.^[310]

Olaylara baktığımızda sultanlar, sadece servet elde etmek için değil, kırgın ve kızgın oldukları vezirleri, devlet adamları ve zenginleri mûsâdere etmekte idiler. Bu işlem sırasında ele geçirilen para ve değerli eşyalar bir deftere kaydedilmektedir. Zengin devlet adamları, geçmişteki örnekleri göz önüne alarak, mûsâdereye uğrayabileceklerini tahmin ettikleri için servetlerini gizlemekte, bazen bunları toprak altına gömmekte idiler. Servetini gizleyenler bunların yerini söylemedikleri takdirde, sakladıkları yerleri öğrenmek için işkenceye tâbi tutulmakta idiler.

Vezirler veya emîrlerin yaptıkları mûsâderelerde muhtemelen aynı şekilde davranılmakta, ancak bu defterlere kaydedilip edilmediği hususunda şimdilik bir bilgi tespit edilememektedir.^[311]

Kirman Selçuklular'ı ile ilgili kaynaklarda dîvân-ı mûsâdere şeklinde bir başlığa tesadüf edemiyoruz. Ancak bu uygulamanın varlığı açıktır. Muhtemelen *Dîvân-ı mutâlebe* ismi altında iş görülmektedir.^[312]

Türkiye Selçuklular'ında da Dîvân-ı Mûsâdere'nin varlığı görülmektedir. Bu konuda iyi bir çalışma rahmetli Prof. Dr. Feda Ş. Arık tarafından yapılmıştır.^[313] Anadolu'da Selçuklu döneminde en kapsamlı mûsâdere olayı, Sultan Âlâeddin I. Keykubad ile üstünlük ve nüfuz mücadelesine giren

[307] Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 166-172.

[308] Lambton, "Internal Structure", s. 252.

[309] Sibt, *Belgeler*, Sa: 23, s. 5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 29; Türkçe çev., s. 44; Özaydın, "Kündürî", s. 554-555.

[310] Sibt, *Belgeler*, Sa: 24, s. 36-37; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 116; Türkçe çev., s. 111.

[311] Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 134-138.

[312] Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 173-174.

[313] "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mûsâdere", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler III. Türk Tarihi*, I, İstanbul 1986, s. 47-62.

Emîrler arasında olmuştur. Selçuklu sultanı bu sebeple o sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin önde gelen devlet adamları ve emîrleri yok etmekten çekinmemiş ve onların mallarının müsaderesini buyurmuştu. Öte yandan Sultanların yanı sıra devlet büyükleri de, zengin insanların ve halkın mallarını servetlerini artırmak için müsadere etmekte idiler.^[314]

Müsâdere divanı belirli kaidelere uygun bir şekilde çalışmaktadır. Ancak sultanın cezalandırılanların müsaderesi sırasında kimlerin görevlendirildiği kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemektedir. Olayların akışından tespit edebildiğimiz kadarıyla, saltanat nâibleri veya divan kâtipleri ile muhasebe memurları (hüssâb) mal ve eşyanın tespiti ile uğraşmakta, müvekkeller müsaderede elde edilenlerin yağmalanmasını önlemek maksadıyla bunların emniyetini sağlamakta idiler. Ayrıca bu tespit sırasında müsadereye uğrayanların mal varlıkları divan defterlerine kaydedilmekte ve daha sonra bunlar sultanların hazinesine nakledilmekte idiler.^[315]

• Dîvân-ı Hass

Hükümdarın sahip olduğu arazinin idaresiyle görevli bulunan müesseseye Dîvân-ı Hass denir. Hass arazi hükümdarın şahsi malıdır. O, bu hass araziden hanedan üyelerine iktâlarda bulunur veya mülk olarak verirdi. Hükümdara ait araziye idare eden görevli vekil (veya vekil-i divan-hass) unvanı taşımaktaydı. Sultan Sencer devrinde Dîvân-ı Hass ile ilgili örneklerle rastlamaktayız. Sencer Katvan Savaşı (1141)'nda mağlup olduğu zaman, birçok asker hayatını kaybetmişti. Bu bakımdan o, "Mâverâünehir seferinden sahipsiz kalmış iktâların Dîvân-ı Hass'a alınmasını ve bunlardan fermansız olarak mahsulatın kimseye verilmemesini buyurmuştu".^[316]

• Dîvân-ı Evkaf-ı Memâlik

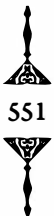
Merkezdeki vakıfların devlet tarafından kontrolü ve gerektiği durumlarda tesislerin idaresiyle görevli divandır. Vakıflarda işlerin normal gittiği zamanlarda ve bazı durumlarda özel vakıflara bu divanın müdahale yetkisi yoktu. Eyâlet ve bölgelerdeki idarî teşkilât içinde de dîvân-ı evkaf bulunmaktaydı. Bu divanlar yetki sahaları içindeki vakıfların gelir ve giderlerini kaydeder, vakıfnâmeleri korur ve memurları tayin edip, gerektiğinde görevden uzaklaştırdı. Adı geçen divanlardan başka kadılar da vakıfların kontrolü ile meşgul olurlardı.^[317]

[314] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 220, 257-248, 258-259, 281; Türkçe çev., s. 177, 199-200, 208-209, 228.

[315] Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 175-179.

[316] Müntecebeddin Bedî' Atabeg Cüveynî, *Kitâb 'atabetü'l-ketebe mecmuay-ı müraselet-i divan-Sencer*, nşr., Muhammed Kazvinî ve Abbâs İkbâl, Tahran hş.1329, s. 31; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 177.

[317] Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 139-140.

Türkiye Selçukluları'nda başkent Konya'da bulunan başkadı (kadı el-kudat) bütün ülke vakıflarının yöneticisi idi. Ancak Türkiye Selçukluları' zamanında da büyük bir yekûn tutan ve sosyal hayatta çok önemli bir yeri olan vakıfların daha muntazam bir şekilde işlemlerini sağlamak maksadıyla bir divan kurulmuş olmalıdır.^[318] Nitekim Tarihçi Kerîmeddin Aksarayî, Gazan Han (1295-1304) tarafından Selçuklu ülkesinin vakıflarını idare etmekle görevlendirilmişti (tevliyet-i evkaf-ı memâlik).^[319] Ayrıca el-Hoyî eserinde, bu divanın başındaki şahsı mütevellî-i memâlik, divanı ise Dîvân-ı Tevliyet fi'l-Memâlik şeklinde zikretmektedir. Böylece bu divanın Türkiye Selçukluları' devrinde Dîvân-ı Tevliyet olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu divanın taşra teşkilâtındaki vakıfları idare etmek için vilayetlerde de küçük birer örneği bulunmaktadır.^[320]

• Divan en-Nazar

el-Hoyî eserlerinde Türkiye Selçukluları'nda bu divanın varlığı görülmektedir. O, birinci derecede görevliler arasında nâzır-ı mülk'ü göstermektedir.^[321] Ayrıca İbn Bibî^[322] ve Aksarayî^[323]'nin eserlerinde de bu görev zikredilmektedir. Bu bilgilerden anlaşılabileceği üzere Türkiye Selçukluları' teşkilâtında yer alan bir nâzır-ı mülk/nâzır-ı memâlik görevi ve başında bulunduğu Dîvân-ı nazar-ı memâlik vardı. Ancak kaynaklardan bu divanın görevi hakkında açık ve kesin bilgiler elde edilememektedir. Belki de bu divan malî işlerle uğraşan ve denetleyen bir müessese idi.^[324]

• Dîvân-ı Pervâneğî

Türkiye Selçukluları'nda idarî teşkilâtta müesseselerden biri de Dîvân-ı Pervâneğî'dir. Bu divanla ilgili kayıtlar yok denecek kadar azdır. Adı geçen divanın reisi olan pervane ve pervaneci unvanı taşıyan birçok memura siyasî olaylar ve bu göreve yapılan tayinler ile rastlanmaktadır. Bu görev, Büyük divanda bulunan arazi defterlerinde hass ve iktâ yani dirlik olan tımara ait tevcihatı yapan ve buna dair menşur ve beratları hazırlayan mühim bir daire olarak, tarif edilmektedir.^[325] Başka bir tarife göre,^[326]

[318] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 44-45.

[319] Aksarayî, *Müsdâmet ül-ahbâr*, s.304; Türkçe çev., s. 246; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 45.

[320] el-Hoyî, *Gunyet*, s. 7, 13; *Rûsûm er-Resd'il*, s. 6.

[321] *Gunyet*, s. 6; *Rûsûm er-Resd'il*, s. 5.

[322] Bkz., el-Evâmîr'ül-Alâ'iyye, s. 614, 656; Türkçe çev., II, s. 140-141, 175; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 178.

[323] Bkz., *Müsdâmet ül-ahbâr*, s. 93; Türkçe çev., s.72.

[324] Uzunçarşılı, *Medhal* (Memlûklerde), s. 363, 376-377; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 177; Yinanç (*Türkiye Tarihi*, s. 160) bu görevi istihbarat ve posta işlerini idare eden görevli olarak açıklamaktadır. Öte yandan Eyyubîler'de Divan en-Nazar bütün malî divanlar üzerinde kontrol hakkına sahipti. Nâzır ed-devâvin veya nâzır en-nuzzâr bu divanın başkanı idi. bkz., Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devri*, İstanbul 2000, s. 311.

[325] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 95; Kesik, "Pervâne", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 244.

[326] Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-din Süleyman*, s. 65 n. 47.

"Pervânenin denetimi altında mülk, iktâ ve sair arazi işleri uğraşmakta, bunlarla ilgili tayin, tevcih, tahrir vs. işlemleri yapmakta, menşur ve beratları hazırlamakta ve defterleri tutmakta"dır.

Nitekim bu tariflere uygun olarak tespit edebildiğimiz dîvân-ı pervanegî'nin şimdilik, zikredildiği olay, Sultan Alâeddin I. Keykubad devrinde (1219-1237) geçmektedir. Mengüçlü beyi Dâvudşah'ın, Selçuklular aleyhine davranışlarda bulunması nedeniyle, bir kısım beyleri Alâeddin I. Keykubad'ın huzuruna geldiler. Selçuklu sultanı bu beylere ihsanlarda bulundu ve Emîr Kemâleddin Kamyâr'ı Pervânelik Divanı'na göndererek, Erzincan beylerinin her birine emîrlik ve iktâ verilmesini emretti.^[327]

E. TAŞRA TEŞKİLÂTI

1. Dîvân-ı Eyâlet (veya Dîvân-ı Vilâyet)

Merkezdekilerden başka eyâletlerde de divanlar mevcuttu. Nitekim eyâletleri yöneten en yüksek müessese Dîvân-ı Eyâlet'tir. Eyâletlerde ve bölgelerde Selçuklu melik veya şehzâdeleri, sipehsâlârlar (ordu komutanları), emîrlar ve devlet adamları yönetici olarak görev yapmakta idiler. Melikler ülkenin önemli ve büyük eyâletlerine sultan tarafından tayin edilmekteydiler. Eyâletin idarecisi Selçuklu hanedanına mensup bir melik ise, onun divanı bir vâli(Âmid)ninkinden farklı idi. Melikin divanı merkezdeki Dîvân-ı A'lâ'ya benzer, bu sebeple meliğin veziri aynı zamanda Büyük divanın emrindedir ve hükümdar tarafından tayin edilir.^[328] Vâli, tayin edildiği bölgede hükümdarın vekilidir. Dinin ve dinî sınıfların korunması vâliye yüklenen ilk görevdir. Bu nedenle kadırlara, imamlara ve ulemâya saygılı davranması, onları görevlerinde desteklemesi gerekmektedir. Vâliye verilen ikinci görev kamu düzeni ve güvenliği ile ilgili olup, kara ve deniz yolculuklarının güvenliğini sağlaması ve konuda çevre bölgedeki iktâ sahipleri ve şâhneler ile birlikte, işbirliği yaparak, gerekli tedbirleri almalı, ahlaksızlarla kötüler, hırsızlar ve (ortalığı) karıştırıcıları ve yol kesicileri cezalandırmalıdır. Vâlinin vergi toplama yetkisi varsa da, önceden tespit edilen vergileri değiştirme yetkisi yoktu. Öte yandan eyâlet vâliliğine atanan bir meliğin bu bölgenin çeşitli kesimlerine daha küçük yönetici ve şâhneleri atama yetkisi bulunmaktaydı. Vâliler bölgelerindeki müstevfî, âmil ve öteki görevlileri kontrol etmekteydiler.^[329]

[327] İbn Bîbî, *el-Evâmîrû'l-Alâ'iyye*, s. 348; Türkçe çev., I, s. 358; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 96; Turan, *Türkiye*, s. 354.

[328] Lambton, "Dîwân" *ELI*, II, Leiden 1991, s. 333.

[329] Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 110.

Taşadıkları unvanlara veya karıştıkları siyasî olaylara göre vâililer “asker kökenli/ehl-i seyf” idiler ve daima Türk soyundan olup, eyâlette en yüksek komutandır. Ayrıca vâililer yönetimlerindeki askerleri şahsen tefiş ederlerdi. Bu askerlerin kayıtları, merkezdeki gibi, eyâletteki Dîvân-ı arz tarafından tutulur ve ihtiyaçları karşılanırdı.^[330]

2. Âmid

Eyâleti ve divanını yöneten görevlinin biri de amid'dir. Âmidler sivil memurlardan (ehl-i kalem) tayin edilmekte ve eyâlet divanında devletin temsilcisi sıfatıyla her iş ile meşgul olmakta idiler. Tuğrul Bey devrinde Irak'ta da sivil idarenin en büyük memuru ve temsilcisi amid idi. Irak bölgesinde Selçuklular adına ilk vâli Tuğrul Bey Bağdat'a geldikten bir yıl sonra tayin edilmişti (448/1056-1057).^[331] Âmidler içinde en meşhurlarından birisi, Horasan Âmid'i de denilen, Muhammed b. Mansûr Nesevî idi. O, Çağrı Bey, Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Böri Bars, Arslan Argun, Berkjaruk ve Sencer'e hizmet etti ve 21 Şevval 494 (20 Ağustos 1101)'de öldü.^[332]

Âmidlerin Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak; Bağdat Basra, Belh, Diyarbekir, Hârizm, Hemedan, Horasan, Irak, İsfahan, Merv ve Urfa gibi yerleşim yerlerinde görev yaptıkları tespit edilebilmektedir. Âmid bulunduğu eyâlet ve şehirde siyasî, idarî, askerî ve malî hususlar başta olmak üzere, hemen hemen her konuyla ilgilenirdi. Bağdat'a gelen önemli misafirleri karşılar ve uğurlar, imâr faaliyetinde bulunur, asayiş ve düzeni korur, dinî anlaşmazlıkları çözümlmeye çalışırdı. Ayrıca hil'atlerin yapımı, hac yollarının emniyetinin sağlanması, ölen kişilerin terekelerinin dağıtılması ve Dîvân-ı Mezâlim'e başkanlık etmesi amidin görevleri arasında idi.^[333] Öte yandan vâli veya amidin bir eyâlet yöneticisi olarak işlerini yapabilmesi için merkezdeki gibi divanlara ve memurlara ihtiyacı vardı.

3. İstifâ Divanı

Eyâlet İstifâ Divanı'nın başında bulunan görevliye de müstevfî denir. Bu müstevfînin emrinde muhtemelen bir nâibi (vekili), kâtipleri ve memurları vardı. Genel anlamda eyâlet müstevfîsi bölgesindeki gelir ve sarfiyatı divan vasıtasıyla tespit edip, malî işlerin yürütülmesinden sorumlu idi.^[334]

[330] Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 83-90.

[331] Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 98.

[332] al-Husaini, *Ahbâr*, s. 33; Türkçe çev., s. 23; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 196 n. 121.

[333] Merçil, “Âmid”, *D/Â*, III, İstanbul 1991, s. 55.

[334] *Atabetü'l-ketebe*, s. 46-48, 56; Lambton, “Sancar İmparatorluğu”, s. 368-370, 389.

4. Dîvân-ı İşrâf

Merkezdeki aynı isimli divanın gördüğü işleri eyâletteki Dîvân-ı İşrâf'da yapmaktadır. Bu divanın başındaki müşrif; eyâletteki bütün işleri kontrol eder, defter tutar ve malî durumu merkeze bildirirdi. Adı geçen divanda da nâibler görev yapmakta idiler.^[335]

5. Dîvân-ı Riyaset

Bu divanın başında reis bulunmaktadır. "Reis bir dereceye kadar hükümet ile halk arasında bağ kuran bir aracıydı ve halkla ilişkileri daha çok vergi alanında olduğu için, reisin görevleri büyük ölçüde malî işleri ilgilendirmektedir."^[336] Kısaca reisin tarifi "Belediye başkanı" şeklindedir.^[337] Reis sivil bir görevli olup, yerli halkın asil âilelerinden seçilirdi. Selçuklular'da eyâlet döneminde reislik Tuğrul Bey döneminden itibaren tespit edilmektedir.

Reis yerleşik halk ve göçebelerden divana borçlu oldukları vergileri zamanında ödemiş iseler, bunun dışında ayrıca hiçbir istekte bulunulmasına izin vermeyecekti. Bu nedenle reisin vergi takdir ve tarh işlerinde kendine güvenilir bir sâhib-i harac ataması gerekmektedir.^[338] Memurlar (gumestegan) ve vergi tahsildarlarına (mutasarrıfın) reise danışmadan hiçbir iş yapmamaları emredilmektedir. Böylece Dîvân-ı Riyâset'in bünyesinde malî işlerle ilgili bir memur kadrosunun bulunduğu anlaşılmaktadır.^[339]

Şer'î konular kadı meclisine, vergi toplama ve genel işlemler ve divanla ilgili işler ise Dîvân-ı Riyaset'te görülecekti. Göreve tayin yoluyla gelen reis, yönettiği şehir ve bölgenin genel düzeninin denetiminden de sorumluydu. Köylerdeki reisler ve tımar sahipleri Reis Divanı'ndan menşur ve izin almadan reislik makamı için iddiada bulunamazlardı. Reis, kendine maaşına ait olan, belirli tahsisat ve ihsanları da toplamaya yetkili idi.^[340] Reisin kendine ait bir sarayı da bulunmaktaydı.^[341]

6. Dîvân-ı Şâhneği

Şâhnenin işlerini idare eden divandır. Yerel divanlardan birinin şâhneye ait olduğu ve esasta genel güvenliğe ait işlerle uğraştığı

[335] *Atabetü'l-ketebe*, s. 47, 54-55.

[336] Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 388; Lambton, "Internal Structure", s. 279.

[337] A. Havermann-C. E. Bosworth, "Ra'is", *EI2*, VIII, Leiden 1995, s. 402-403.

[338] *Atabetü'l-ketebe*, s. 23; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 389.

[339] *Atabetü'l-ketebe*, s. 56; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 389.

[340] *Atabetü'l-ketebe*, s. 29-30; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 392.

[341] *Atabetü'l-ketebe*, s. 29, 41. Ayrıca reisler için bkz., Merçil, *Divan Teşkilatı*, s. 107-116; Özyayın, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 112-130.

belirtilmektedir.^[342] Bu divanda, “cezalar işlenen suça uyacak şekilde verilecek, âşikâr suç işlememiş hiç kimse cezalandırılmayacaktı”. Öte yandan şâhneye, “imamların, müftülerin ve ulemâdan uygun almadan ve kendilerine danışmadan divanda (şâhne divanı) iş görmemesi hususunda buyruk verildi”. Şâhnenin maaşıyla ilgili vergiler onun nâibleri’ne ödenmekte olup,^[343] muhtemelen şâhne divanı bu vergilerin hesabını tutmuştur. Türkmen kabileleri de kendisine hukuk-ı mer’âî (otlakiye) öderlerdi. Bu divandaki görevlilerden biri divanın kethüdası idi. Görünüşte Dîvân-ı Şâhne’ye bağlı işleri yüklenen bu görevli olmalıdır. Şâhnenin ikamet ettiği ve idarî işleri yürüttüğü merkezlerde bir meskeni (Sarayı Dâr eş-Şâhne) bulunmaktadır. Nitekim Sadû’d-Devle Gevherayin’in Bağdat’ta bir sarayı vardı.^[344]

Kirman Selçuklular’ı devrinde eyâlet teşkilâtı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Yine de bu teşkilâta mensup; vâli ve şâhne gibi bazı görevliler tespit edilmektedir. Büyük Selçuklu Devleti eyâlet teşkilatını dikkate alırsak, Kirman Selçukluları’nda da tespit edilen bu görevlilerin de divanlarının bulunması gerekmektedir.^[345]

Türkiye Selçuklular’ı devlet teşkilâtında eyâlet divanı ile ilgili olarak ancak el-Hoyî bilgiler vermektedir. Ona göre şehir divanı mensupları şu şekilde sıralanmaktadır;^[346] nâib, vâli, müşrif, nazır, kabız, Emîr-i igdiş, muhtesib, hâcegân, ehli fetvâ, ummal ve muhterife.

F. ORDU TEŞKİLÂTI

1. Büyük Selçuklular

Büyük Selçuklular Devleti devrinin en büyük ordularından birine sahiptir. Bu ordunun dayandığı başlıca insan kaynağı;

1. Gulâmlar (Hassa kuvvetleri)
2. İktâ sahipleri olan hanedan mensupları ve Türk Emîrlerin kuvvetleri
3. Vassal devlet kuvvetleri
4. Gönüllüler
5. Türkmenler.

[342] Lambton, “Sancar İmparatorluğu”, s. 368, 392; Kurpalidis, *Selçuklu Devleti*, s. 127-128.

[343] *Atabetü’l-ketebe*, s. 61; Lambton, “Sancar İmparatorluğu”, s. 367, 381, 385.

[344] Şâhne için bkz., Merçil, “Şâhne”, *DA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 292-293; Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 117-125; Özaydın, “Büyük Selçuklular’da Şâhnelik Müessesesi ve Şâhnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, *İsmâil E. Erünsal’a Armağan*, İstanbul 2014, s. 477-504.

[345] Merçil, *Kirman Selçuklular’ı*, s. 175.

[346] *Günyet*, s. 9-11; *Rûsûm er-resâ’il*, s. 9, 28-29, 31-34. Fazla bilgi için bkz., Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 179-186.

a. Gulâmlar

Büyük Selçuklular, ücretli ve profesyonel bir ordunun devleti korumak ve genişletmek için gerekli olduğunu kabul etmekte idiler. Ayrıca ordunun bir bölümünü, sultan ve sarayı korumakla görevli Gulâmân-ı saray oluşturmaktaydı. Bunlar Türk, Arap, Deylemlî ve Kürt gibi çeşitli kavimlere mensuptular. Gulâmlar küçük yaşlarda saray hesabına esir pazarlarından satın alınır ve özel olarak yetiştirirlerdi. Selçuklular devrinde Gulâmları yetiştirmede en önemli eğitim merkezi saray idi. Gulâmlara yılda dört defa bisteganî denilen maaş verilirdi. Onların sayısı yaklaşık 4.000 kadardı. Selçuklu savaşçıların çekirdek kısmını Gulâmlar oluşturmaktaydı. İsim ve kün-yeleri Dîvân-ı Arz defterleri'nde kayıtlı bu kuvvetler normalde başşehirde bulunurdu. Ordunun başkomutanı sipheşâlâr olup, o ve sâlâr denilen öteki komutanlar da doğrudan sultanın emrindeydi. Gulâmlıktan yetişme komutanlar özellikle batı yönündeki genişlemede ve bu yöndeki yerel hanedanlara karşı yapılan savaşlarda başarılı olmuşlardı.^[347] Bu konuda Sadüddevil Gevherayın, Savtegin ve Gümüştegin gibi komutanları zikredebiliriz.^[348]

b. İktâ sâhiblerinin kuvvetleri

Öte yandan divan sicillerinde kayıtlı süvari kuvvetlerinin sayısı 46.000 asker idi.^[349] Böyle büyük ve daimî bir orduyu beslemek hazineye ağır yük getirdiği için Selçuklu sultanları eyâlet veya bölgelerdeki tarım topraklarını hanedan mensuplarına ve büyük emirlere iktâ olarak bağışladılar. İktâ sahipleri gelirlerinin karşılığında asker (sipahi) beslediler. Bunlar savaş zamanlarında askerleriyle Selçuklu ordusuna katılırlardı.^[350]

c. Vassal Devlet kuvvetleri

Vassal hükümdarlar tâbi oldukları sultanlar ile yaptıkları antlaşmalar gereği savaş sıralarında, daha önce, belirlenen sayıda askeri Selçuklu ordusuna göndermekteydiler.^[351] Nitekim, Malazgirt Savaşı (1071) sonrası Bizans ile yapılan barış antlaşmasında İmparator IV. Romanos Diogenes, sultan istediğinde Bizans askeri göndermeği kabul etmişti.^[352]

[347] Merçil, "Gulam", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 182; Koca, "Hükümdârîk Sembolleri", s. 82-89.

[348] Bu ve öteki komutanlar için bkz., Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 238-239.

[349] Râvendî, *Sudûr*, s. 131; Türkçe çev., I, s. 128 (tercümede 45.000); bu asker sayısı *Câmî'u't-tevârih* (s. 47)'de 50.000 kişi olarak kaydedilmektedir.

[350] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 256-257; Sadi S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47-48.

[351] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 237, 260; Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005, s. 112-113.

[352] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 67; Türkçe çev., s. 73; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri (İkinci baskı)*, s. 89; Özyayın, "Malazgirt Meydan Muharebesi (26 Ağustos 1071)", *Alparslan ve Malazgirt Savaşı*, yayına hazırlayan Erdoğan Merçil, İstanbul 2014, s. 120.

d. Gönüllüler (*Mutatavvi'an*)

Özellikle Müslüman olmayan ülke ve devletlerle, Haçlılar ve Batınlılara karşı yapılan seferler sırasında halktan çok sayıda gönüllü Selçuklu ordusuna katılmaktaydı. "Gönüllülerin esas gâyesi, sevap kazanmaktan ziyade, şüphesiz, ganimet elde etmektir".^[353] Nitekim Çavlı Sakavı'nın Haçlı reisi Tankred ile arasındaki savaşta (502/1108) gönüllülerde yer almıştı.^[354] Öte yandan Melik Sencer'in Emirlerinden Bozkuş'un Horasan Batınlılarına karşı çıktığı sefere gönüllüler de katılmıştı (497/1103-1104).^[355]

e. Türkmenler

Büyük Selçuklular'ın kuruluş döneminde devletin askerî güç bakımından başlıca dayanağını konar-göçer Türkmenler oluşturmaktaydı. Tuğrul Bey Bağdat'a geldiği zaman (1055), ordusundaki unsurlar arasında Guzzlar (Oğuz-Türkmen) bulunmaktaydı.^[356]

Tuğrul Bey'in Kutalmış'ı Büveyhîlerin Türk komutanı Arslan Besâsîrî ve müttefiklerine karşı sevkettiği 2.000 kişilik asker arasında çoğunluk Oğuzlar (Türkmenler)'da idi.^[357] Türkmenler daha sonra Gulâm sistemine göre yetişenlerin devlet teşkilâtında yükselmeleriyle, ikinci planda kalınca, sultanların emirlerine itaat etmeyip olay çıkarmaya, zaman zaman da isyan eden hanedan mensuplarını desteklemeye başladılar.

İbrahim Yınal Tuğrul Bey'e karşı isyan ettiğinde beraberinde büyük bir Türkmen grubu bulunmaktaydı.^[358] İsyen eden bir diğer hanedan mensubu Kutalmış ise 50.000 Türkmen ile Rey'i kuşatmıştı.^[359] Melik Kavurd, Büyük Selçuklu sultanlığına sahip olmak için Melikşah'a karşı harekete geçtiğinde, Rey ile Hemedan arasındaki Türkmenler'e güvenmekteydi.^[360]

f. Büyük Selçuklu Ordusunun Sayısı

Tuğrul Bey Bağdat'a girdiğinde ordusunda 50.000, bir diğer kayda göre 120.000 asker vardı.^[361] Alparslan, Tuğrul Bey'in öldüğü şayiası üze-

[353] Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 261.

[354] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 465; Türkçe çev., s. 372.

[355] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 378; Türkçe çev., s. 306; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 212.

[356] Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 105.

[357] Sibt, *Belgeler*, Sa: 22, s. 12; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 106.

[358] Sibt, aynı sayı, s. 29.

[359] Sibt, *Belgeler*, Sa: 23, s. 2-3.

[360] Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 29.

[361] *Biyoğrafilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)* Çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim, Ankara 1982, s. 1; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 108.

rine Horasan'dan harekete geçtiğinde ordusu 20.000 atlı ve 10.000 yadadan oluşmaktaydı.^[362] Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu ordusunun sayısı hakkında kaynaklar tarafından farklı rakamlar verilmektedir.^[363] Melikşah'ın ordusu ise kayıtlı 40.000'nin^[364] yanı sıra toplam 400.000^[365] asker idi. Berkıaruk Tutuş ile savaşta (1095), 30.000 kişilik bir askerî kuvvete sahipti.^[366] Sultan Berkıaruk kardeşi Muhammed Tapar'ı İsfahan'da kuşattığında (1102), beraberinde 15.000 süvari kuvveti ve 100.000 kişilik maiyeti vardı.^[367] Sultan Sencer zamanında Katvan (1141) ve Oğuzlar (1153) ile yapılan savaşlarda Selçuklu ordusunun sayısı yaklaşık 100.000 asker idi.^[368]

2. Kirman Selçuklular'ı

1. Boy birlikleri, Kirman Selçuklu ordusunun özünü, çeşitli boylardan toplanmış Türkler teşkil etmekteydiler. Bu Türkler'e kaynaklarda *Etrâk*, ya da *Türkân* denilmekteydi.
2. Gulâman, Ordunun ikinci büyük kısmını gulâmlar oluşturmaktaydı. Gulâmların Türk kölelerden satın alınıp, Horasan yoluyla Orta Asya'dan getirildiği sanılmaktadır. Kirman Selçukluları'nda da gulâmların önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Satın alınan gulâmlar, sahipleri tarafından eğitilmekteydi. Hükümdara bağlı gulâmlar ise sarayda özel öğretmenleri tarafından yetiştirilmekteydi.
3. Deylemliler ve Tazikler, orduda Türkler ve gulâmlardan başka, Deylemliler ve Tazikler'in de yer aldıkları anlaşılmaktadır.
4. Yardımcı kuvvetler, Kirman Selçuklu melikleri, kendi ordularının yanı sıra gerek seferlerde, gerekse taht mücadelelerinde, komşu ülkelere mensup yardımcı kuvvetlerden de yararlanırlardı. Özellikle taht mücadelelerinde melikler, sık sık Irak Selçuklular'ına, Salgurlulara, Yezd Atabeglerine ve Horasan emirlerine başvurmuşlar, bu devletlerin askerlerini Kirman topraklarına getirmişlerdi.
5. Kirman Selçuklu ordusunun sayısı

[362] *Mir'âtü'l-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan*, Sıbt İbnü'l-Cevzî, Yayınlayan Ali Sevim, Ankara 1968, s. 101-102; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 263.

[363] Farklı sayılar için bkz., Özeydin, "Malazgirt Meydan Muharebesi", s. 114, 116-117.

[364] Râvendî, *Sudûr*, s. 131; Türkçe çev., I, s. 128. Lambton (Internal Structure, s. 229) bu rakamı 40.000 olarak zikretmektedir.

[365] Nizâmü'l-Mülk, *Siyaset-nâme*, metin, s. 179; Türkçe çev., s. 120-121; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 163; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 266. Ayrıca Köymen bu sayıya dayanarak Alparslan zamanında ordu miktarı bunun yarısı kadardı demektedir.

[366] Özeydin, *Berkıaruk*, s. 213.

[367] Lambton, "Internal Structure", s. 230; Özeydin, *Berkıaruk*, s. 74.

[368] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 177; Türkçe çev., s. 155; Köymen, *II. İmparatorluk*, s. 330 n.1 ve 412.

Melik Kavurd, Kirman'a geldiği zaman emrinde 5-6000 Türk süvarisi vardı. Yine Kavurd, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için harekete geçtiğinde, beraberinde 2.000 atlı ve 4.000 yaya olmak üzere yine 6.000 asker bulunmaktaydı. Melik II. Arslanşah devrinde ise, ordudaki asker sayısının 6.000 atlı ve 10.000 yaya olmak üzere 16.000 kişiye ulaştığı görülmektedir.^[369]

3. Türkiye Selçuklular'ı

Bu devletin askerî teşkilâtı da Büyük Selçuklular'ın aynıdır.

1. Gulâmlar (Hassa kuvvetleri); Gulâmlar kendi içinde, Gulâman-ı Dergâh, Gulâman-ı Hass, Mefârîde (Müfârîde), Mefârîde-i halka-ı hass ve Mülazımân-ı Yatak gibi gruplara ayrılmaktadır. Gulâmların çoğu Rum asıllıydı, bunların yanı sıra Ermeni, Gürcü, Rus ve çeşitli unsurlardan oluşmaktaydı. Gulâmlar *Gulâmhane* denilen okulda bir eğitimten geçtikten sonra sarayda, askerî ve idarî teşkilâtta önemli görevlere yükselmekte, büyük şehirlere askerî vâli olarak tayin edilmekteydiler.
2. Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti'nde de iktâ sistemi mevcuttur.^[370]
3. Vassal kuvvetler; Türkiye Selçuklu askerleri arasında vassal devletler ile yapılan antlaşmalar gereği zaman zaman yardımcı kuvvetler de yer almaktaydı. Asker gönderen bu devletler arasında Trabzon Devleti,^[371] İznik Devleti, Kilikya Ermeni Devleti^[372] ve Eyyûbîler bulunmakta idi.
4. Ücretli askerler (Ecrihor, cerihor), Türkiye Selçuklu Devleti savaş zamanlarında gerektiğinde ücretli askerler de kullanmışlardır. Bu ücretli askerler arasında Türkmen, Hârizm, Gürcü, Frank, Rus, Kıpçak ve Kürtler zikredilmektedir.
5. Gönüllü askerler (mutatavvi'a), Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Türkiye Selçukluları'nda da savaş sırasında orduya katılan gönüllüler vardı. Söz gelişi, Alâeddin I. Keykubad devrinde Alâiyye'nin fethi sırasında Selçuklu ordusuna, gaza maksadıyla katılan, gönüllüler de bulunmaktaydı (1223). Babaîler ile yapılan savaşta da gönüllülerden yararlanılmıştı (1240).

[369] Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 178-181; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri* (İkinci baskı), s. 630-631.

[370] Türkiye Selçuklular'ı için bkz., Kucur, "İktâ", s. 48-49.

[371] Murat Keçiç, *Trabzon Rum İmparatorluğu Ve Türkler (1204-1404)*, Ankara 2013, s. 35-36, 68-69.

[372] Ayrıca bkz., Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.

6. Türkmenler, Başlangıçta Anadolu'nun fethinde olduğu gibi Türkmenler daha sonraki devrede uçlardaki bölgelerde Türkiye Selçuklu Devleti'nin, öncülere olarak, genişlemesinde önemli rol oynamışlardır.^[373]

7. Türkiye Selçukluları'nda ordu mevcudu;

XIII. yüzyılın başından ortalarına kadar asıl muntazam Selçuklu ordusu 20.000 ila 50.000 arasında idi.^[374] Rükneddin II. Süleymanşah devrinde abartılı olarak zikredilen ordu sayısı 180.000 idi.^[375] Daha sonra Alâeddin I. Keykubat zamanında ise 100.000 asker toplanmıştı.^[376] Selçuklular'da ordunun savaşçı kısmının esası, süvari ve yaya askerlerden meydana gelmekteydi. Ancak ordunun çoğunluğunu süvariler teşkil etmekteydi. Savaşçı kısmın okçular, mızrakçılar, kılıççılar, gürzcüler, mancınıkçılar, aradeciler, neftçiler, kemendçiler ve lağımçılar gibi ihtisas sınıfları vardı. Selçuklu askerleri savaşlarda; ok, yay, kılıç, mızrak, gürz, hançer ve balta ile kalkan gibi hafif silâhlar kullanırlardı. Ayrıca kuşatma aletleri denilen ağır silahlar ise, arrade (hafif taşlar atan alet), çarh ve mancınık idi.^[377]

Selçuklu ordularının savaş sahasındaki durumu, devrin öteki Türk-İslâm ordularında görüldüğü şekilde idi. Bu savaş sisteminde ordu merkez (leşker-i kalb), sağ kol (meymene), sol kol (meysere), öncü (mukaddeme, talia veya pişdâr) ve artçı (saka) şeklinde tertiblenirdi.^[378]

4. Selçuklular'da Deniz Kuvvetleri

Selçuklular'dan Melik Kavurd b. Çağrı İran'ın Kirman bölgesine hâkim olduktan sonra dikkatini Oman (Uman) bölgesine çevirdi. Onun için, bu seferde karşısına çıkabilecek tek engel, belki de yabancı olduğu denizdi. Melik Kavurd Hüzmüz Emîri'nin gemileriye Selçuklular tarihinde "ilk denizasırsı seferi" gerçekleştirmiş oldu. Daha sonra Kirman Selçuklular'ı 1150 yılına kadar yaklaşık bir yüzyıl Uman'da kalabildiklerine göre, bu-rası ile ilişkilerini ve Basra körfezindeki faaliyetlerini devam ettirebilmek

[373] Türkiye Selçuklular'ı Ordu teşkilâtı için bkz., Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 100, 105; M. Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243), *Türkölük Araştırmaları Dergisi*, Sa: 17, İstanbul 2005, s. 17-53; Göksu, *Ordu*, s. 173; Kesik, *At Üstünde Selçuklular, Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş*, İstanbul 2011, s. 34-36, 39, 41-43.

[374] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 111.

[375] Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev., Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Hazırlayan Erdoğan Merçil, Ankara 2003, s. 405; Polat, "Askerî Teşkilât", s. 40.

[376] Turan, *Türkiye*, s. 371; Polat, "Askerî Teşkilât", s. 41; Kesik, *At Üstünde Selçuklular*, s. 68.

[377] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 629 (ikinci baskı); Polat, "Askerî Teşkilât", s. 51; Göksu, *Ordu*, s. 279-280, 387; Kesik, *At Üstünde Selçuklular*, s. 71-94.

[378] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 629; Kesik, *At Üstünde Selçuklular*, s. 66-67.

açısından gemiler inşâ ettirdiklerini ve küçük de olsa bir donanmaya sahip olduklarını düşünebiliriz.

Sultan Alparslan döneminde ise, nehir gemiciliği açısından faaliyetlere tesadüf edilmektedir.

Sultan Berkıyaruk H. 491/1097-1098 tarihinde Basra'yı Emîr Kumac'a iktâ ettiğinde, o İsmâil b. Arslancık adlı bir şahsı vekâleten bu şehre gönderdi. İsmâil Arap reislerinden ele geçirdiği gemilerle küçük çapta bir donanmaya sahip oldu. Daha sonra yirmiden fazla gemi yaptırdı. Bunlar belki de Büyük Selçuklu yöneticileri tarafından hâkimiyet sahası içinde yaptırılan "ilk gemiler" idi.

Irak Selçuklular'ı devrinde gemilerle ilgili en dikkat çekici savaş, Dicle Nehri üzerinde olmuştu. Bu olay, o dönemdeki gemi tiplerini ve hangi silâhların kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Sultan II. Muhammed (1156-1160) Abbâsî Halifesi Muktefi (1136-1160) ile anlaşmazlığa düştüğünde Bağdat önüne gelerek şehri kuşattı (1157). Bu kuşatma sırasında iki taraf arasında Dicle Nehri üzerinde müthiş bir savaş oldu. Halifenin adamları ve halk gemileriyle sultanın beraberindeki teknelere rampa ettiler. Savaşı kaybeden Sultan Muhammed Bağdat kuşatmasını terk etmek zorunda kaldı (6 Mayıs 1157).

Türkiye Selçuklu dönemi denizcilik yönünden daha faal geçmiştir. Devletin kurucusu Süleymanşah Haleb üzerine yaptığı sefer öncesi İznik'te vekil olarak bırakmıştı. Ebü'l-Kâsım Marmara Denizi'nin güney sahillerini ele geçirerek, küçük bir donanma kurmayı tasarladı ve sahilde bulunan Gemlik (Kios)'de gemiler yaptırmaya başladı. Ancak İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) bir Türk donanmasının Bizans için yaratacağı tehlikeyi kavrayarak derhal harekete geçti ve Ebü'l-Kâsım'ın henüz kıyıda bulunan gemilerini yaktırdı (1086 yılı ortaları). Öte yandan Gıyâseddin I. Keyhüsrev, Karadeniz sahillerinin güvenliğini sağladıktan sonra Akdeniz bölgesini düşünmeye başladı. Akdeniz'in en önemli liman şehirlerinden Antalya 5 Mart 1207'de Selçuklular tarafından feth edildi. İzzeddin I. Keykâvus döneminde ise Selçuklu ordusu 3 Kasım 1214'de Sinop'a girdi. Böylece Selçuklular Karadeniz'de de önemli bir ticarî liman ve deniz üssüne sahip olmuşlardı. Daha sonra Selçuklular'ın taht mücadelesi sırasında Antalya'nın Hristiyan halkı Türk muhafızları öldürerek şehre hâkim olmuştu.

İzzeddin I. Keykâvus zamanında Antalya Selçuklular tarafından ikinci kez feth edildi (22 Ocak 1216). Zaferden sonra I. Keykâvus, "*es-Sultânü'l-berr ve'l-bahreyn*/Karanın ve iki denizin sultanı" olarak zikredildi.

Alâeddin I. Keykubad ise Ala'îye (Kalonoros) kalesine sahip olmak isteğinde, Antalya'dan harekete geçen deniz kuvvetleri de bu şehrin önüne geldiler. Bu durum Selçuklu deniz kuvvetlerinin, gerçek anlamda, varlığının ve Antalya'yı bir üs olarak kullandıklarının bir göstergesiydi. Seferde deniz kuvvetlerinin komutanı Antalya subaşı Mubarizeddin Ertokuş idi. Kalonoros 1221'de Selçuklu hâkimiyeti altına girdi ve burada bir tersana inşâ edildi. Kırım yarımadasının önemli bir limanı ve ticaret merkezi olan Suğdak'a, Moğollar'ın işgâlinde sonra (1223), Trabzon İmparatorluğu'nun yerleşmeye çalışması ve bu durumdan tüccarların Sultan Alâeddin I. Keykubad'a şikâyetçi olmaları üzerine, deniz-aşırı bir sefer için Kastamonu uc beyi Hüsâmeddin Çoban görevlendirildi. Hüsâmeddin Çoban emrindeki gemiler ile Sinop'tan hareketle Suğdak'a ulaştı ve burayı denizden kuşattı. Suğdak vâlisi 1225'de emîr Çoban'a itâat etti. Ancak Suğdak 1239'da Moğollar tarafından istilâ edildi. Alâeddin I. Keykubad da denizlerdeki hâkimiyetini "*es-Sultanü'l-berr ve'l-bahr*" unvanıyla ifâde etti.

Moğollar karşısındaki Köseadağ Savaşı (1243)'ndaki yenilgiden sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde bir çöküş dönemi başladı. Nitekim Sinop Trabzon İmparatoru Manuel tarafından ele geçirildi. Daha sonra Mu'ineddin Pervâne karadan ve denizden hareketle, tam donanımlı 1.000 askeri gemilere bindirmiş, ayrıca teknelere mancınıklar yerleştirmişti. Böylece Sinop tekrar fethedildi (1266) ve burada Pervâne Oğulları Beyliği kuruldu. Öte yandan Türkiye Selçuklular'ının son zamanlarında Melikü'l-Sevâhil veya Reisü'l-Bahr gibi unvanlar ile zikredilen görevlilerin ne gibi denizcilik faaliyetinde bulundukları hususunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.^[379]

B. ADALET TEŞKİLÂTI

Selçuklu adliye teşkilâtı, şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

1. Şer'î Yargı

O dönemde davalara padişâhın bizzat bakması gerekirdi. Ancak İslâm hukuku okumamış bir devlet başkanının bu işleri yürütmek için bir naibe ihtiyaç vardı. Bu durumda bütün kadılar padişâhın naibleri idi ve onlara saygı ve itibar mükemmel olmalıydı. Kadıların baktıkları davalarda gö-nüllerinin hıyanete kaymaması için, her birine liyakatları ölçüsünde aylık verilmesi gerekirdi. Onlar Müslümanların malları ve canları üzerinde söz

[379] Merçil, "Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri", *Başlangıçtan XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, editörler İ. Bostan-S. Özbaran, İstanbul 2009, I, s. 21-29.

sâhibi olduklarından rüşvet almamaları önemliydi.^[380] Kadılar, evlenme ve boşanma işleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakar, yetimlerin, akıl hastalarının, erkek akrabası olmayan kadınların vasîlikleri üzerine alır, noter vazifesi görür, camileri ve bunlara ait tesisleri, vakıflarları yönetir, vakfiyeleri tanzim ederdi.

Kadılar âlim ve zahid kişiler arasından seçilirdi. Bu seçim devlet başkanına âit idi. Kadı baktığı davalarda tam bir tarafsızlık içinde olmalı ve tarafların şikâyetlerini İslâm hukukuna göre sonuçlandırmalıdır. Her şehirde bir kadı görev yapmakta idi. Onların atandıkları bölge ve şehirlerde halkın desteğini alması önemli idi. Kadılar üzerinde hükümdar ve kadılıkudatların denetim hakkı bulunmakta idi.^[381] Bazen kadı şehrin muhtesibliğine tayin edilebilmekte idi. Nitekim Kadı Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Hasan b. er-Rutabî Bağdat muhtesibliğine tayin edilmişti (Ramazan 501/Nisan-Mayıs 1108).^[382]

Kadılıkudât; Adalet teşkilâtının başında kadılıkudat bulunmaktaydı. Onların tayini sultan tarafından sarayda düzenlenen bir merasimle yapılmaktaydı. Kadılıkudât görevini tam bir bağımsızlık içinde yürütmekteydi. Bağdat'a kadılıkudat tayin edilen Ebû Abdullah ed-Dameganî (ö.1085)'nin bu görevi, " Halife Kaim-Biemrillâh'ın teklifi ve Sultan Tuğrul Bey ile Vezir Âmidülmülk'ün onayı ile "gerçekleşmişti (9 Zilka-de 447/30 Ocak 1056). Ebû Abdullah daha sonra Tuğrul Bey'in yanına giderek hizmetinde olduğunu bildirmişti. Tuğrul Bey de ona hil'ât ve bir katır hediye etti. Bundan sonra Ebû Abdullah önünde borular ve davullar çalındığı halde evine döndü.^[383] Halife Kaim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide'nin Sultan Tuğrul Bey ile evlenmesinde aracılık yapanlardan biri de Kadılıkudât Dameganî idi.^[384]

Sultan Melikşah ikinci kez Bağdat'a geldiğinde onu, Dameganî'nin ölümünden sonra yerine tayin edilen Kadılıkudât Ebû Bekir Şamî ve vezir vekili Ebû Sa'd Muselâ'ya karşılamıştı.^[385] Melikşah Bağdat'a son kez gel-

[380] Nizâmü'l-Mülk, *Siyaset-Nâme*, Türkçe çev., s. 29, 31; Özyayın, *Berkıyruk*, s. 224.

[381] Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 68-69; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 123-124.

[382] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., X, s. 364.

[383] *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, Abdurrahman İbnü'l-Cevzî,

yay., A. Sevim, Ankara 2014, s. 21; Cengiz Kallek, "Dameganî", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 453-454; Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 64. Buna mukabil Şükrü Özen, "Kadılıkudât", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 80, tayinlerin sultanların teklifiyle itibarî olarak yine halifeler tarafından yapıldır, demektedir.

[384] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 73; Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti*, s. 354.

[385] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., X, s. 134; Bunderî, *Selçuklular*, s. 82; Türkçe çev., s. 83; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 149.

diğinde (1092), burada bir cami yapılmasını emretti, inşâatın gözetim ve denetim işlerine de Kadilkudât Ebû Bekr Şamî'yi atadı.^[386] Ebû Bekr H.488 Şaban ayı/Ağustos 1095 öldü. Kadılıktan dolayı ücret almadı, oturduğu makamın hakkını verdi ve Allah'ın hiçbir kuluna iltimas etmedi.^[387]

Ebû Bekr Şamî'nin ölümünden sonra yerine Ebû'l-Hasan Ali b. Kadilkudât Dameganî tayin edilmişti. Böylece baba-oğul aynı görevi yapmışlardı. Ebû'l-Hasan daha yirmialtı yaşında iken, Bağdat-Musul yolu üzerindeki Bâbu't-Tak'da kadılık görevini deruhte etmişti. Ebû'l-Hasan H.500 (M.1106-1107)'de vezir nâibi tayin edilmişti. O, H. 513 Muharremi (Nisan-Mayıs 1119)'nde öldü. Yerine el-Ekmele Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Talib ez-Zeynebî (ö. 544 Muharrem/Mayıs-Haziran 1149) kadilkudat oldu ve 16 Mayıs 1119'da ona hil'at verildi.^[388] Zikir geçen kadilkudatlardan biri de Ebû Sa'id Herevi idi. O, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ile Sadaka Mansûr arasında bir çeşit elçilik görevi yapmıştı. Ayrıca Abbâsî Halifesi Müstersîd'in bir mektubunu Sultan Sencer'e iletmek üzere Horasan'a gitmişti. Dönüşünde Hemedan'da Batınîler tarafından öldürüldü (H. 519/1125).^[389] Öte yandan Horasan kadilkudatı Ebû Sa'id Muhammed b. Ahmed b. Sa'id H. 527/1132-1133 tarihinde ölmüştü.^[390] Oğuzlar Merv halkından ve ileri gelenlerinden birçok kişiyi öldürdüklerinde, bunlar arasında kadilkudat el-Hasan b. Muhammed el-Ersâbendî de vardı.^[391]

2. Örfî Yargı-Dîvân-ı Mezâlim

Şer'î davaların dışında kalan örfî davalara *Dîvân-ı Mezâlim* bakmaktaydı. Bu müessesenin en önemli özelliği hüküm verme yetkisinin hükümdarda olmasıydı. Mezâlim Divânı'na gelen şikâyetlerin çoğu vergi toplama ve şer'î mahkemelerin konusu dışında kalan davalarla ilgilidir. Bu divan aynı zamanda yüksek devlet ileri gelenleri ve memurlara karşı olan şikâyetleri de hükme bağlardı. Mezâlim divanında Selçuklu Sultanları'nı bile şikâyet etmek hakkı vardı.

[386] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 152. Ancak bu olayda tarih konusunda bir hata bulunmaktadır

[387] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., s. 213.

[388] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. XI, s. 42, 131. İbnü'l-Esir (aynı yer), Onun ölümünden sonra kadılık görevini İmâdeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dameganî'nin deruhte ettiğini zikretmektedir(?). Bundarî, (s. 221; Türkçe çev., s. 202) ise onun ölüm tarihini 543 Kurban Bayramı/21 Nisan 1149 olarak vermektedir.

[389] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Türkçe çev., X, s.354, 498; Bundarî, *Selçuklular*, s. 144; Türkçe çev., s. 137. Ancak Bundarî onun ölüm tarihini 518/1124 olarak zikretmektedir.

[390] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 10; Türkçe çev., s. 21. Bu kadılıkudat muhtemelen Sultan Sencer tarafından atanmış olup, onun hâkimiyet sahasında görev yapmıştır.

[391] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 180; Türkçe çev., s. 157. Muhtemelen el-Hasan b. Muhammed de Horasan kadılıkudatı olmalıdır.

Tuğrul Bey 1038 Haziran'ında Nişâbur'da Pazar ve Çarşamba günleri (haftada iki gün) mazlumlara haklarını meydana çıkarmak ve adalet dağıtmak için Dîvân-ı Mezâlim mahkemesine başkanlık etmişti. Melikşah ile Muhammed Tapar da mezâlim divanına başkanlık eden Selçuklu sultanlarından idiler. Daha sonraki devrede Selçuklu Sultanları'nın çoğu mezâlim başkanlığına vezir, kadı, emîr ve melikleri vekil olarak tayin etmişlerdi. Böylece mezâlim divanı sultanların temsilcilerine verilen günlük bir dilekçe olmuştu.^[392]

Kirman Selçuklular'ı adalet teşkilâtı, ortaçağ Türk-İslâm devletlerindeki gibi, şer'î ve örfî yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

a. Şer'î Yargı Sistemi

Bu yargı sisteminde davalara kadılar bakmakta idi. Kadı din ve şer'iât işleri ile ilgili bütün işlerde yetkili idi. Onun baktığı dava konuları Büyük Selçuklular'da olduğu gibidir. Baş kadı (kadılıkudat)'nın merkezde yani Berdesir'de oturması gerekmektedir. Bundan sonra vilayet kadıları gelir. Melik Kavurd Ebû'l-Hasan adlı bir kâtibi Kirman kadısı tayin etmişti. Ayrıca Kavurd her vilayetin kadılarına adalet ile hareket etmelerini buyurmuştu.^[393] Daha sonra kadıların zaman zaman siyasî olaylara karıştıkları görülmektedir. Meliklerin nedimleri arasına kadılar da dâhildi. Kirman Selçuklular'ı fetret devrinde Berdesir'i Fars ordusuna karşı şehri savunanlar birkaç Deylemlî ile vilayet kadısı olmuştu.^[394]

b. Örfî Yargı Sistemi

Bu en yüksek dünyevî mahkemede asâyişi bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına dadbeg (veya Emîr-i dâd) in baktığı ve özellikle ceza meseleleri ile meşgul olduğu ileri sürülmüştür. Ancak kaynaklarda zaman zaman zikri geçmesine rağmen dadbegin görevini açıklayıcı örnek ve bilgilerden yoksunuz.^[395]

Türkiye Selçuklular'ı; Türkiye Selçuklular'ı adalet teşkilâtında da şer'î davalara kadılar bakmakta idi. Bir Kadı'nın tayin menşurunda onun ne gibi işler yapacağı açıklanmaktadır. Buna göre kadı, "davalara dinlenildiği sırada husumetlerin çözümünde adaletten ayrılmayacak, şahitlerin

[392] Merçil, *Hükümdârlık Alâmetleri*, s. 12-14; Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 131-134; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 225-226.

[393] *Bedâyiü'l-ezmân*, s. 5; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 4.

[394] Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 188-189.

[395] Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, s. 190-191. Ayrıca emîr-i dâd'ın Selçuklular'daki durumu için bkz., Merçil, "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi", *Selçuklular, Makaleler*, s. 214-229.

takviyesine dikkat edecek, yetim ve çocukların mallarını temiz ve emin kimselere tevdi ederek kayıplarına meydan vermeyecek, ölümlerin terekelelerinin korunması ve hak sâhiblerine teslimi, nikâh akidlerine itina gös-terecek, mescit, medrese, zâviye, hankâh ve diğer vakıf hayır müesseselerine nezaret ederek vakfın şartlarının yerine getirilmesine çalışacak ve *wakıfların* tamirine hizmet edecekti". Ayrıca Kadı'nın emrinde *nâibleri* ve *kâtipleri* vardı. Mahkemelerde yapılan işlemler ve akidler kâtipler tarafından *defterlere (sicillere)* geçirilmekteydi.

Sultan İzzeddin I. Keykâvus ile Erzincan Mengüçüklü Meliki Behram Şah'ın kızı Selçuk Hatun'un nikâhını Kadı Sadreddin Lehaverî kayıymıştı.^[396] Sultan Gıyâseddin I. Keyhüsrev ise yılda bir defa şer'î mahkemede kendinden davacı olan biriyle ayakta dururdu. Mahkeme bitince sultanın, o günkü görevi dolayısıyla kadıya kıymetli bir hil'at ve bir katır vermesi âdetten idi^[397]. Öte yandan kadılar zaman zaman elçilik, idarî teşkilâtta vezirlik, şehzâdelere eğitim vermek, bulunduğu şehre saldıran düşmanlara karşı savunma organize etmek gibi görevler de yapmışlardır.

Tespit edilebilen kadılar ve bunların görev yerleri:

- Bedreddin Kazvîni^[398] / Tokat ve Niksar
- Bedüddin^[399]
- Celâleddin Habib^[400] / Kayseri(ö.1277)
- Fahreddin^[401] / Amasya
- Emîneddin Tebrizî^[402] / Aksaray
- Cemâleddin Hotenî^[403] / Konya(ö.1249)
- İzzeddin^[404] / Sivas
- İzzeddin Muhammed Şah-ı Razi^[405]

[396] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 176-177; Türkçe çev., s. 202-203 (ikinci baskı); Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 44; Turan, *Türkiye*, s. 323.

[397] Fazla bilgi için bkz., İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 94; Türkçe çev., s. 123-124 (ikinci baskı).

[398] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 90; Türkçe çev., s. 69; Turan, *Türkiye*, s. 524.

[399] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 50-51; Türkçe çev., s. 40; Turan, *Türkiye*, s. 488.

[400] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 614; Türkçe çev., s. 570 (ikinci baskı); Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 90, 121; Türkçe çev., s. 69, 94; Turan, *Türkiye*, s. 475, 524.

[401] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 531-532; Türkçe çev., s. 505-506 (ikinci baskı); Turan, *Türkiye*, s. 438, 450.

[402] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 90; Türkçe çev., s. 69; Turan, *Türkiye*, s. 524.

[403] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 589, 592; Türkçe çev., s. 550, 553 (ikinci baskı); Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 45; Turan, *Türkiye*, s. 467-469. Aynı zamanda kadılıkudat.

[404] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 69.

[405] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, Türkçe çev., I, s. 100, 122, 131-132, 142-148; Turan, *Türkiye*, s. 467, 471-472.

- Kutbüddin Şirazî^[406] / Sivas ve Malatya (ö.1131)
- Meceddeddin (Seyyid)^[407] / Harput
- Meceddeddin Merendî^[408] / Aksaray
- Muzafferüddin Mehmed Bağdatî^[409]
- Nâsireddin Osman^[410] / Larende
- Necmeddin (Kırşehirli)^[411] / Sivas
- Necmeddin İbn Habir^[412] / Âmid(Diyarbakir)
- Nizâmeddin Mehmed b. el-Habib^[413] / Samsun şehir ve vilayeti
- Nûreddin Yenbuî^[414] / ?
- Sâdeddin (Sadreddin)^[415] / Tokat ve Niksar
- Sadreddin Lehaverî^[416]
- Tâceddin Hoyî^[417] / Karahisar
- Tirmızî^[418] / ?

Kadilkudât; bütün kadıların başkadısı olan kadilkudat, “ülkenin şer’î işlerine nezaret edecek, kendisine dindar nâibler tayin edecek, davaların çözümünde, münazaa ve düşmanlıkların ortadan kaldırılmasında zengin, fakir, yabancı ve yakın arasında fark gözetmeyecekti. Ayrıca nikâhların akdi, mirasların bölünmesi, vesika ve sicillerin yazımında, vasiyetlerin takdimi, yetim ve kayıp malların muhafazasında din ve emanet şartlarını yerine getirecek, şâhitlerin tezkiyesine dikkat edecekti. Vakıf, cami, medrese, hankâh, zâviye, türbe ve yol gibi hayır işlerine nezaret edecekti”.^[419] Bütün kadılar onun naibi olarak hizmet görmekte idiler.

[406] Turan, *Vesikalar*, s. 42-43; A. Şerbetçi, “Kutbüddin-i Şîrâzî”, *D/Â*, XXVI, İstanbul 2002, s. 487.

[407] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 280; Türkçe çev., s. 227.

[408] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 306; Türkçe çev., s. 247-248; Turan, *Türkiye*, s. 636.

[409] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 42.

[410] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 42.

[411] Turan, *Türkiye*, s. 439-440, 462.

[412] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 495; Türkçe çev., s. 476 (ikinci baskı); Turan, *Türkiye*, s. 419.

[413] Turan, *Vesikalar*, s. 42.

[414] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 88; Türkçe çev., s. 66 ; Turan, *Türkiye*, s. 532.

[415] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 40, 259; Türkçe çev., s. 69, 209; Turan, *Türkiye*, s. 524, 631.

[416] Bkz., yukarıda dpn. 396.

[417] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, Türkçe çev., s. 69, 94; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 524.

[418] İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 94-95; Türkçe çev., I, s. 115; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 276, 291.

[419] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 41-42; Ayrıca kadilkudat için bkz., Özen, “Kadilkudât”, s. 82. Ancak bu maddede Selçuklular’ın zikri hemen hemen hiç geçmemektedir.

Tespit Edilebilen Bazı Kadilkudâtlar;

1. Cemâleddin Hotenî.^[420]
2. Nizâmeddin Abdullah (Kadilkudât) Aksa'l-kudat, Kadiy-ı asâkir-i'l-Memâlik, aynı zamanda Amasya ve Çorumlu (Çorum) kadısı.^[421]
3. Sirâceddin Mahmûd el-Urmevî (ö.1283), önce Konya, sonra Anadolu başkadısı, Alâeddin Siyâvuş ve Karamanlılar'a karşı Konya şehrini savundu.^[422]
4. Ziyâeddin Mahmûd, Kadilkudât el-Memâlik, Hâkim-i asâkir-i man-sure. Ayrıca Tokat, Erzican ve Konya (Dârü'l-mülk-i Konya) kadısı.^[423]

3. Örfî Yargı/Dîvân-ı Mezâlim

Türkiye Selçuklular'ı döneminde de bu müessesenin varlığı görülmektedir. Gıyâseddin I. Keyhüsrev zamanından Alâeddin I. Keykubad döneminin ortalarına kadar sultanlar hergün bizzat adliyyede (dâdğâh) hazır bulunurlar ve mazlumlara haklarını verirlerdi. Sultanlar şer'î işleri kadiya havale etmekte, alışveriş (muamele) davaları ile devlete ait ve örfî davaları divan sahipleri (eshab-ı divan) vasıtasıyla sonuçlandırmakta idiler. Bu davalara bakıldığı sürece hiçbir şekilde güçlü ile zayıf ve zenginle fakir arasında fark gözetilmezdi. Nitekim bunu uygulayanlardan birisi Gıyâseddin I. Keyhüsrev idi. Sultan Alâeddin I. Keykubad da 1227'de Antalya'ya gelerek burada bir ay kaldı ve âdet olduğu üzere Dîvân-ı Mezâlime oturarak şikâyet dinledi. Alâeddin I. Keykubad'ın Yassıçimen Savaşını (1230) kazanmasından sonra işlerin çoğalması ve ülke sınırlarının genişlemesiyle adalet işlerinin tamamı devlet ümerâsına ve saltanat büyüklerine havale edildi.^[424]

Kadiasker/Kadîleşker; Türk-İslâm devletleri tarihinde asker arasındaki davalara bakan ordu kadısı Selçuklular'da da mevcuttu. Sultan Sencer, Mecdüddin adındaki bir kişiyi ordu kadısı (Leşkeriyân-ı kadilkudat) olarak atamıştı.^[425] Türkiye Selçuklular'ı döneminde de bu müessese

[420] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Âld'iyye*, s. 588; Türkçe çev., s. 550 (ikinci baskı). Onu nâibi Bedreddinoğlu adıyla meşhur olan Kadî İzzeddin idi. Ayrıca bkz., Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 160.

[421] Turan, *Resmî Vesikalar*, metin 49-51; Türkçe çev., s. 42

[422] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Âld'iyye*, s. 700-701; Türkçe çev., II, s. 212; Turan, *Türkiye*, s. 566-567; Mustafa Çağrıncı, "Sirâceddin el-Urmevî", *D/Â*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 262. Çağrıncı sultanın onu Rum ülkesinin (Anadolu) başkadılığı göreviyle taltif etti, demektedir. Ancak bu tayin İlhanlı Abaka Han tarafından yapılmıştır. Bkz., İbn Bîbî, aynı yer.

[423] Turan, *Resmî Vesikalar*, metin, s. 47-48; Türkçe çev., s. 41-42.

[424] Merçil, *Divan Teşkilâtı*, s. 173-175.

[425] *Atabetü'l-ketebe*, s. 59; M. İpşirli, "Kazasker", *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 140.

varlığını sürdürmüştür. Kadılardan bazıları, hem kadilkudat hem de ordu kadılığı görevini birlikte yürütmüşlerdir. Nizâmeddin Abdullah ve Ziyâeddin Muhammed her iki göreve tayin edilmişlerdi.^[426] Kadı Hüsâmeddin^[427] ile Kadı Celâleddin Sivrihisarlı^[428] de kadiasker olarak görev yapmışlardı.

[426] Turan, *Resmî Vesikalar*, metin. s. 47-51; Türkçe çev., s. 41-42.

[427] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 69, 94; Turan, *Türkiye*, s. 524, 546; İpşirli, "Kazasker", s.140-143.

[428] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, s. 642; Türkçe çev., II, s. 164; Turan, *Türkiye*, s. 520; İpşirli, "Kazasker", s.140-143.

Doç. Dr. Tülay METİN

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

XIII. SELÇUKLULAR'DA İKTİSADÎ HAYAT

XI. yüzyılın başlarında küçük bir topluluk olarak tarih sahnesine çıkan Selçuklular, 1040 yılında Horasan bölgesinde kurdukları devlet ile önemli bir güç haline geldiler. Selçuklu devlet adamlarının benimsedikleri genişleme siyaseti sonucunda kısa sürede İran, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyasının önemli bir bölümüne hâkim oldular. Böylece egemen oldukları bölgelerde siyasî ve iktisadî hayatın gelişiminde önemli bir rol üstlendiler. Selçuklu toplumu hukuk bakımından birbiriyle eşit konar-göçer, köylü ve şehirli olmak üzere üç temel halk kitlesinden oluşmaktaydı. Başlangıçta konar-göçer reâyânın faaliyetleri ile sürdürülen iktisadî düzen, toplum yapısının değişmesi ile birlikte gelişti. Yeni fethettikleri yerlerde devlet nizâmı ile bilinçli bir imar ve iskân siyaseti izleyen Selçuklular, ekonominin gelişmesini sağlamak için gerekli her türlü çabayı gösterdiler. Horasan'dan Anadolu'ya, sahip oldukları topraklarda XI. yüzyılın başlarından itibaren büyük ölçüde yerleşik hayata geçtiler ve şehirlerin mamur hale getirilmesine önem verdiler. Yerleşik hayata geçiş sürecinde toplumun en kalabalık kesimini oluşturan, tarım ve hayvancılıkla meşgul olan köylülerin etkinliği iktisadî hayatın gelişmesinin önünü açtı. İskân ve şehirleşme faaliyetleri, yeni su kanallarının tesis edilmesi, ziraat, üretim ve ticaretin artması ile ekonomi noktasında önemli gelişmeler kaydedildi. İktisadî oluşumun yapı taşları olan çiftçi, esnaf, tüccar, zanaatkâr gibi çeşitli meslek gruplarının sayısı arttı. Böylece çok yönlü gelişerek ileri ve parlak bir seviyeye ulaşan Selçuklu iktisadî yapısını ticaret, tarım, hayvancılık ve sanayi ekonomisi şeklinde tasnif etmek mümkündür.

A. TİCARET

Selçuklular konar-göçer bir topluluk olarak Mâverâünnehir ve Horasan bölgesine göç ettikleri sırada iktisadî faaliyetlerinin temeli hayvancılığa dayanıyordu. Selçuklular, hayvan ticareti yaparak veya hayvanlardan mamul eşyaları yerleşik topluma satarak onların bu türden ihtiyacını karşılamaktaydılar. Bu şekilde, şehir ekonomisine ve ticaretin canlanmasına büyük katkı sağlanmaktaydı. Böylece bölgeye yeni gelen Türkmenler'in iptidai ticarî etkinliği ile daha ziyade tüccar sınıfının idame ettirdiği şehrin iktisadî hayatı önemli ölçüde tamamlanır olmuştur.^[1]

Horasan'da Selçuklu Devleti'nin zuhuru neticesinde önceden mevcut olan ticarî faaliyet ivme kazandı. Geniş ve merkezî topraklara sahip olan Selçuklular, yerleşik hayata ve şehirlerin mamur hale getirilmesine önem verdiler. Siyasî istikrarın sağlanması ve şehirlerin gelişmesi ile ticaret ağının işleyişi canlandı. Doğu-batı, kuzey-güney yönlü işleyen ticaret yollarının kontrol altına alınması neticesinde büyük bir ekonomik güç elde edildi. İpek yolunun Horasan'dan geçmesi bölgenin ekonomisi üzerinde müspet etkiye sahipti. Çin ve Hindistan'dan gelen ticaret malları bu yol üzerinden batıya ulaşıyordu. Mısır ve Suriye'den gelen mallar ise yine bu yol vasıtasıyla Selçuklu topraklarından doğuya geçmişi oluyordu. İpek yolu üzerinde yer alan Selçuklu şehirlerinde imal edilen eşyalar diğer bölgelere bu yoldan sevk edilmekteydi. Selçuklu ülkesinde özellikle dokumacılık çok gelişmiş olup, yünlülük, ipekli, pamuklu kumaşların üretimi rağbet görüyordu. Kalite bakımından dünyada en ön sırada yer alan Nişâbur, Merv ve İsfahan'da üretilen ipek ve ipekli kumaşlar ihraç edilmekteydi.^[2] Nişâbur'un en önemli ürünlerinden ve gelir kaynaklarından olan seramik ve firuze madeni Horasan'ın ekonomik alanda zenginlik kaynağıdır. Selçuklular zamanında bilhassa seramik üretiminde artış gözlenmiş ve bu ürünler diğer bölgelere gönderilmiştir.^[3]

Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde karşılarında ekonomisi çökmüş, harap vaziyette, siyasî karışıklığın söz konusu olduğu bir ülke bulmuşlardı. Gerek ekonomik gerekse siyasî ve sosyal sebeplerle meydana gelen iç karışıklıklardan dolayı Bizans egemenliğindeyken Anadolu'da

[1] Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V/2 (1947), s. 162.

[2] W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe çev., Enver Ziya Karal, Ankara 2000, s. 44, 45-185.

[3] Kambakhsh Fard, "سفالگری نیشابور در عهد سلجوقیان" (Sofalgar-i Neshabur der Ahd-i Seljuqian), *Berresiha-yi Tarihî*, 9/10 (1346), s. 339-360; Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Türkçe çev., İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX/76 (Ekim 1955), s. 500-501.

birçok yerleşim birimi sarsılmıştı. Buna ilave olarak XI. yüzyıldan önce Bizans ile İslâm kuvvetleri arasında meydana gelen mücadeleler ve yüzyılın sonunda vuku bulan Haçlı seferleri Anadolu'daki tahribatı artıran diğer sebepler arasındadır. Anadolu'daki mücadeleler genel olarak halkın refah durumunu olumsuz etkilese de bazı zamanlarda ticaretin canlanması-na neden olan koşulları doğurmuştur. Bununla alakalı II. Haçlı seferinde meydana gelen hadiseleri zikretmek gerekir. 1147 yılında III. Konrad komutasındaki Haçlı ordusu Eskişehir'de mağlup edildikten sonra Haçlılar'ın bütün ağırlıkları Selçuklular'ın eline geçmiştir. Türkler altın, gümüş ve silah gibi çok sayıda ganimet elde etmiştir. Böylece Anadolu'da bir müddet bolluk ve zenginlik yaşanmıştır. Ganimetlerle dolan ülkede piyasaya çok fazla mal sürülmüş olması fiyatların düşmesini sağlamıştır. Süryani Mihail'in ifadesine göre Türk memleketi, Franklar'a ait eşya ve para ile dolmuş, Malatya'da gümüşün değeri kurşun derecesine düşmüştür. Franklar'ın eşyası Anadolu şehirlerinden İran'a kadar götürülmüştür.^[4] Para karşılığında satılmış olduğu düşünülen bu eşyalar, kısa süreliğine de olsa ticarî hayata katkı sağlamıştır.

Resim 50:
Selçuklu
dönemine ait
ipek kumaş

[<https://goo.gl/iaxRhz>]

Selçuklular, Anadolu'da siyasî hâkimiyeti ve üstünlüğü elde ettikten sonra kara devleti olarak kalmayıp iktisadî refahı ve ticarî emniyeti sağlamak amacıyla denize çıkmayı hedeflediler. Bu nedenle Karadeniz ve Akdeniz'e etkili fetih harekâtı düzenlendi. II. Süleymanşah'ın sultanlığı döneminde (1196-1204), ülke sınırını kuzeyde Karadeniz sahillerine kadar genişleten Selçuklular, bölgede cereyan eden ticarî işleyişten istifade etmek istiyordu. Karadeniz kıyılarının fethi neticesinde kuzey ticaretinden önemli oranda kâr elde edilecek ve ekonomiye kaynak sağlanacaktı. Aynı zamanda Kırım, Kıpçak ve Rusya ile ticareti geliştirmek ve Karadeniz'de Hristiyan güçlere karşı koyabilmek için ticarî ve askerî limanlara ihtiyaç vardı. Bununla birlikte bölgeden geçen ticaret kervanlarının yaşadığı emniyet sorunu halledilmesi gereken önemli bir mesele idi. Sam-sun'un Müslüman kesiminin tehlike içerisinde olması tüccarı sıkıntıya sokmuş, ticareti sekteye uğratmıştı. Zira bu devirde Suriye, Irak, Musul

[4] Süryani Mihail, *Vekainâme*, II, Türkçe çev., Hrnt D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu'nda Yayınlanmamış Nüsha. s. 140.

ve el-Cezîre'den yola çıkan kervanlar Kayseri ve Sivas yolu ile Samsun ve Sinop limanlarına erişiyordu. Karadeniz üzerinden bu limanlar vasıtasıyla Anadolu ile Karadeniz'in kuzeyi arasında ticarî faaliyetler sağlanıyordu. Ancak kervanlar Sivas'tan öteye geçemez, ticaret salimen yürütülemez olmuştu. Sultan Gıyâseddin I. Keyhüsrev 1206 yılı içerisinde bu meselenin çözümü için harekete geçti. Trabzon imparatoru Alexios'u mağlup eden sultan, yolları teminat altına aldı. Böylelikle Karadeniz'de yeniden düzenli bir şekilde ticaret yapılması sağlandı.^[5]

İznik ve Trabzon İmparatorlukları arasındaki hâkimiyet mücadelesi gibi sebeplerden ötürü Karadeniz'de asayiş sık sık bozulmaya devam ediyordu. Tâcirlerle sıkıntı ve zorluk yaşatan bu durum Selçuklu ülkesi için tehdit oluşturmaktaydı. Karadeniz yolunun emniyet altında tutulması ve milletlerarası ticaretin gelişmesi Samsun ve Sinop gibi limanların hâkimiyeti ile mümkündü. Bütün bu sebeplerle kervan yollarının güvenliğini garanti altına almak ve önemli liman kentlerinde hâkimiyet kurmak için gayret gösteren Selçuklu sultanlarından biri olan İzzeddin I. Keykâvus, Sinop seferine çıktı. 1214 yılında fethedilen Sinop derhal idarî, dinî, mimarî ve ticarî bakımdan bir Türk ve İslâm şehri olarak teşkilâtlandırıldı. Şehrin ekonomik bakımdan gelişmesini sağlamak için kısa sürede tâcirlerin iskânı sağlandı.^[6] Sinop'un fethiyle Selçuklular, Karadeniz'in önemli bir ithalat ve ihracat limanına sahip oldular. Zira şehir bu dönemde çok sayıda geminin uğradığı bir yerdi. Bilhassa Suriye, Irak ve Anadolu'nun Müslüman tâcirleri ile Rus ve Kıpçak tâcirleri arasında büyük bir ticarî ilişki vardı. Tüccarın buluşma merkezi olan Sivas üzerinden Karadeniz'e Sinop vasıtasıyla gidiliyordu. Selçuklu tüccarı Sinop'tan gemilere binerek Kırım sahilinde karaya çıkıyorlardı. Yol ağlarının açılması neticesinde ticarî işleyişin kolaylaşması ile güvenli ve rahat bir biçimde mal akışı sağlanmış oldu.^[7] Selçuklular denize çıkmak için takip ettikleri siyasetin neticesi olarak askerî ve ticarî bakımdan önemli bir üs olan Sinop'ta tersane ve donanma kurdular. İbn Saîd, Kastamonu ve Amasya dağlarındaki çam ormanlarından kesilen kerestenin Sinop tersanesinde gemi inşâsı için su yolu ile bu şehre nakledildiğini belirtir.^[8] Karadeniz'de Selçuklu tâcirleri için büyük önemi haiz bir diğer ticaret kenti, Kırım sahilinde yer alan Suğdak idi. Sultan Alâeddin I. Keykûbad döneminde (1220-1237) Suğdak'ın fethedilmesiyle

[5] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, neşr., M. Yûsuf ed-Dekkâk, Beyrut 2003, s. 321.

[6] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, Tıpkı Basım, Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 146-154; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998, s. 302-307.

[7] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev., Yıldız Moran, İstanbul 1994, s. 168.

[8] İbn Saîd el-Magribî, *Bastû'l-Arz fi't-Tûl ve'l-Arz*, yay., Khavon Bournit Khıncs, Tetvan (Fas) 1958, s. 104, 128.

Suriye, Anadolu ve Kırım arasında yapılan ticarî faaliyetler hız kazandı. Sinop üzerinden Suğdak'a giden Türk tâcirler keten, pamuklu, ipekli ku-maşlar ve baharat götürerek oradan da köle, câriye ve kıymetli kürkler almaktaydılar. Suğdak'ın fethiyle eskisi gibi Kırım'da sükûn ve güvenlik sağlanmış oldu. 1253 yılında Kırım'dan geçen Rubruk, seyahatnâmesinde Suğdak şehri vasıtasıyla Selçuklu Türkler'i ile Kıpçak ve Ruslar'ın ticaret-te bulunduklarını kaydetmektedir. Ayrıca Rubruk, yukarıda bahsettiğimiz ticaret mallarını bu tarihte de zikreder.^[9] Bu gelişmelerin sonucu olarak Selçuklular'ın yayılma sahalarını Kırım'a kadar uzatarak dünya ticaretin-de faaliyetlerini sürdürmeleri, Türkler'in deniz ticareti, donanma ve ter-sanecilik gibi alanlarda ilerlediklerini ve daha fazla ilerlemek istedikleri-ni, dönemin güçlü, gelişmiş bir devleti olduklarını gösterir.

Karadeniz'de hâkimiyet kurarak kontrol alanlarını genişleten Selçuklular, Akdeniz ticaretinde de söz sahibi olmak istiyordu. Akdeniz'e düzenlenen seferlerde Müslüman tâcirlerle yapılan kötü muamele tetik-leyici sebep olmuştur. Horasan, Irak ve Mısır'dan gelen tüccar, Antalya'da Franklar tarafından mallarına el konulması üzerine bu durumu Selçuklu sultanına şikâyet ettiler. Sultan Gıyâseddin I. Keyhüsrev bu meselenin çö-zümlemesi için harekete geçmeye karar verdi. Temelinde ticarî sebepler yatan bu sefer sonucunda Antalya fethedildi (1207).^[10] Antalya, sultanın ölümünden bir müddet sonra Kıbrıslı Haçlılar tarafından işgal edildi. Şehri kurtarmak üzere harekete geçen Sultan İzzeddin I. Keykâvus büyük bir ordu topladı. 1216 yılında Antalya ikinci kez ele geçirildi. İthalat ve ihracat limanlarına sahip Antalya, önemli bir ticaret üssü idi. Ülke eko-nomisine ciddi oranda katkı sağlayan şehrin fethi neticesinde Selçuklular Akdeniz'de cereyan eden ticarî zenginliğin içinde söz sahibi olarak büyük bir güç haline geldiler.

Antalya'nın fethinden sonra, zarara uğrayanların kaybı tazmin edildi. Bu durumda tâcirlerin malı devlet teminatı ile garanti altına alındı. Ayrıca ticareti teşvik ve himaye maksadıyla ubûr (geçiş) ve bac vergileri kaldı-rıldı. Daha sonra Kıbrıs ile Selçuklular arasında, tüccarın her iki ülkeye serbestçe girip çıkmalarına müsaade edilmesi ve ticaretin geliştirilmesi hususunda mutabakata varıldı. Sultan Gıyâseddin I. Keyhüsrev zamanın-da yapılan bu antlaşma İzzeddin I. Keykâvus devrinde 1214 senesinde yenilendi. İktisadî ihtiyaçlara binaen yapılan bu antlaşmada tüccarın ve

[9] Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Türkçe çev., Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 28; Heyd, *Ticaret Tarihi*, s. 328-329; A. Yakubovski, "İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türkleri'nin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", Türkçe çev., İsmail Kaynak, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XII (1954), s. 208, 216.

[10] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 96-100.

gemicilerin her iki ülke topraklarında güvenli ve engelsiz olarak ticaret yapmalarına imkân verildi. Kendi memleketlerinin sahilinde batan ticaret gemilerine ve mallarına dokunulmaması, korsan saldırılarına uğrayan tüccara sığınma hakkı verilmesi, ölen tüccarın terekelerinin ülkelerine gönderilmesi antlaşmada yer alan hususlardır. Sultan İzzeddin I. Keykâvus, Venedik ile de ticaret antlaşması yaptı (1214). Ticarî dostluğu pekiştiren bu antlaşmalar ile Selçuklular'ın Akdeniz ticareti düzene koyularak kontrol altına alındı.^[11]

Sultan II. Kılıçarslan zamanında gelişmeye başlayan milletlerarası ticaret, Sultan Alâeddin I. Keykûbad devrinde en ileri seviyeye ulaştı. Bu dönemde de daha önceden Venedik ile imzalanan ticarî antlaşmaların devamı niteliğinde bir muahede yapıldı. Bu antlaşma ile Venedikli tâcirlerle verilen güven onların Selçuklu pazarlarında cesaretini artırdı. Başta Venedik olmak üzere diğer devletler ile yapılan antlaşmalar ve ticareti geliştirmek suretiyle verilen imtiyazlar sayesinde doğu-batı yönlü gelişen ticarî münasebetler ekonomik ilerleme ve gelişme siyasetinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır.^[12] Böylece Anadolu, yabancıların iktisadî faaliyetleri için teşvik edilen en cazip merkezlerden oldu. İzlenen bu siyaset neticesinde ticaret yapmak amacıyla yalnız batıdan değil Mısır ve Suriye'den çok sayıda tâcir Anadolu'ya geldi.^[13]

Genellikle siyasî ve dinî gelişmelerden bağımsız şekilde cereyan eden ekonomik ilişkilerde Selçuklu Devleti'nin uygulamış olduğu siyaset, ticareti ileri bir noktaya taşıdı. Tüccara tanınan vergi muafiyeti ve tanınan ticaret serbestisi ekonomik zeminde faaliyetleri teşvik ve destekleyici olması bakımından esasî teşkil eder. Ticaretin gelişmesi ve artması için yolların emniyeti ve tüccar sınıfının refahı elzemdi. Bu yönde devlet eliyle her türlü imkânı sağlayan ve tedbiri alan Selçuklular kervan ticaretini düzenleyerek kontrol ve denetim altına almışlardı. Kervanların ve tâcirlerin güvenliği bir emîr idaresindeki askerî muhafız birliği ile temin ediliyor, soyguna uğrayan tüccarın maddî zararları devlet tarafından ödeniyordu.^[14] Bu bağlamda ticarî teşkilâtlanma ve düzenlemeler iktisadî faaliyetleri geliştirmiş ve ülkenin önemli miktarda gelir elde etmesi sağlanmış-tır. Türkiye Selçuklular'ı devrinde iktisadî bütünlüğün temini ve ticaretin

- [11] M. E. Martin, "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220", *The English Historical Review*, Vol. 95, No. 375 (Apr. 1980), s. 326-328.
- [12] Osman Turan, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 121 vd.; Martin, "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220", s. 327-330.
- [13] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Türkçe çev., Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 164.
- [14] Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk veya Siyâset-Nâme*, neşr., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976, s. 69-70.

gelişmesi için büyük çaba sarf edilmiştir. Sultanlar takip ettikleri kararlı iktisadî siyaset ile milletlerarası ticareti teşvik etmişlerdir. Siyasî huzurun tesis edilmesinin hemen akabinde Anadolu, Avrupa ile Asya arasında işleyen ticaretin ağırlık merkezi haline gelmiştir. Ülkede yaygın ve yoğun kervan ticareti güvenlik, istirahat, refah gibi konularda bir takım zarurî düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle kervan ticaretinde en önemli sorunu teşkil eden kervan yollarının emniyetini muhafaza etmek devletin aslî vazifesi olmuştur. Özellikle Sultan Alâeddin I. Keykûbad zamanında kervan yolunun emniyeti ve kervan kafiləsi hususunda önemli kararlar alınmıştır. Malları gasp edilen tüccarın kaybının devlet hazinesinden tazmin edilmesi yürürlüğe koyulan uygulamalardandır.^[15]

1243 yılında Köseadağ'da meydana gelen bozgunun sonra Anadolu'da artan Moğol baskısı ile sosyal hayatta bir çöküntü olmasına rağmen, iktisadî yükselişte ve ticaret yollarının durumunda dikkate şayan bir değişiklik ya da gerilemenin olmadığını söylemek mümkündür. Siyasî çalkantıların da yaşandığı bu dönemde Selçuklu Devleti, Akdeniz ve Karadeniz'de takip ettiği ticarî siyasetten taviz vermedi. Her ne kadar Moğol istilâlarından sonra devletin içinde bulunduğu zaafî değerlendirerek bu durumdan istifade etmeye çalışan Trabzon Rumları her zaman elde etmek için fırsat bekledikleri Sinop'u 1259 yılında işgal ettirirse de şehrin önemini idrak etmiş olan Selçuklular yedi yıl aradan sonra Sinop'u yeniden almayı başardılar (1266).^[16]

Ticaretin gelişmesiyle birlikte Selçuklu şehirlerinde iskân ve imar faaliyetleri arttı. Türkler, Anadolu'da idareyi ele geçirmeden önce Bizans'ın izlediği yanlış ve ihmalkâr siyaset sebebiyle ekonomi adeta zayıflamış vaziyetteydi. Yeni fethettikleri yerde bilinçli bir imâr ve iskân siyaseti izleyen Selçuklu Sultanları, Anadolu'da ekonominin gelişmesini sağlamak için gerekli her türlü çabayı gösterdiler. Siyasî birliği sağladıktan sonra iktisadî ve ticarî kalkınmayı desteklemek amacıyla bir takım faaliyetlerde bulundular. Bu amaçla yeni kurulan ya da fethedilen şehirlere zengin tâcirler getirttiler. Bunların cazibesini kazanmak için de gereken devlet desteği sağlandı. Sultan II. Kılıçarslan, Aksaray şehrini inşâ ettiğinde, kervansaraylar, çarşılar yaptırmış, pazarlar kurduşturmuştur. Buraya tâcir ve çiftçi gibi iktisadî hayatta rol oynayan insanları iskân ettirerek ülkenin mamur hale gelmesi için önemli adımlar atmıştır.^[17] Aynı şekilde 1214 yılında Si-

[15] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 302-303.

[16] Kerimüddin Mahmûd Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, neşr., Osman Turan, Ankara 1999, s. 82-83.

[17] Anonim *Selçuknâme*, (*Târih-i Âl-i Selçuk Der Anatoli, Anadolu Selçuklular'ı Tarihi III*), neşr ve Türkçe çev., Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 38; Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 233-235.

noğ'un fethinden sonra Sultan İzzeddin I. Keykâvus, Sinop'a her bölgeden ve her şehirden güçlü, itibarlı, yetenekli ve zengin tâcirler gönderilmesini emretmiştir.^[18]

Selçuklu şehirleri milletlerarası iktisadî faaliyetlerin yapıldığı çarşı, pazar gibi ticaret merkezlerinin tesis edilmesiyle yeniden fizikî olarak gelişme göstermiştir. Başlangıçta tarımsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik merkezler olarak gelişen şehir, XII. yüzyıldan itibaren ekonomik temele dayalı olarak yapılanmıştır. Bu süreç XII. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Siyasî ve kültürel öneme sahip olan Ahlat, Erzurum, Erzincan, Malatya, Mardin, Maraş, Urfa, Bitlis, Hınıs Keyfa, Diyarbakır, Ayıntab gibi şehirlerde ekonomik alanda da büyük gelişme yaşanmıştır. XIII. yüzyılın başlarından itibaren ise Sivas, Tokat, Kırşehir, Kayseri, Amasya, Niğde, Konya gibi Orta Anadolu şehirleri siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel alanda hayli ilerleme göstermişlerdir. Konya, Kayseri, Sivas, Samsun, Aksaray büyük çarşılarla sahip ticarî ehemmiyeti haiz Anadolu şehirlerindendir. Bilhassa başkent olması nedeniyle Konya, Anadolu'nun ve bölgenin sosyal ve ekonomik hayatı bakımından en canlı, en zengin ve en büyük merkezi haline gelmiştir.^[19]

1. Ticarî Mekânlar

a. Çarşı (Sûk/Esvâk)

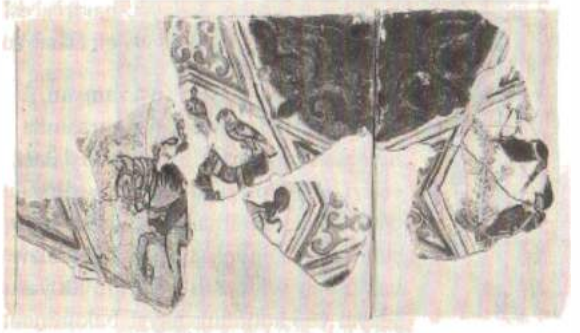
Çarşı kelimesi Farsça *çârşû* veya *çâr-sû/çehar-sû* kelimesinden gelip dört köşeli nesne ya da dört taraf anlamındadır. Dükkânların toplu olarak bulunduğu üstü kapalı ya da açık alışveriş yerlerine çarşı denmektedir. Arapça *sûk* (ç. esvâk) ile *bâzâr* kelimeleri de bu anlamı taşımak üzere kullanılmıştır. Selçuklu şehirlerinde ticarî faaliyetler genellikle çarşılar, hanlarda ve pazarlarda cereyan ediyordu. Ticaretin yoğun olarak yaşandığı çarşılar, çeşitli meslek grupları faaliyetlerini icra etmekteydiler. Anadolu Türk şehrinde çarşı, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi şehrin merkezinde bulunurdu. Çarşılar, hanlar ve dükkânlarla birlikte sayıları az da olsa haneler de vardı. Birbirinden ayrılan mahallelerin aksine çarşılar ve iş yerlerindeki mülklerde Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte yaşırdı. Şehir sakinlerinin ikamet etmesinden dolayı bu çarşıların sevâkin adını aldığı bilinmektedir.^[20]

[18] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 146-154.

[19] Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, İstanbul 2011, s. 20.

[20] S. Bayram-A. H. Karabacak, "Sahip Ata Fahr'd-Din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, XIII (1982), s. 36.

Selçuklu ticaretinde esnaf ve zanaatkârlar genellikle kendilerine mahsus çarşılarda toplanmışlardı. Açık yahut kapalı çarşılarda dükkâna sahip olan esnaf, perakende ticareti ile meşgul oluyordu. Toptan ticarete ise bugünkü iş merkezlerinin öncüleri sayılabilen hanların önemli oldukları bilinir. Bu hanlar şehir surlarının dışında özellikle yollar üzerinde, tüccar ve yolcuların konaklamaları için kullanılan, kervansaray özelliği taşıyan hanlardan farklı idi. Şehre gelen mallar satılmak üzere hanlarda toplanırdı. Esnaf burada aynı cins ürünün ticaretini yapardı. Hanlar satılan malın adı ile anılırdı. Pamukçular Hanı, Meyve Hanı, Piriñçiler Hanı, Şekerciler Hanı gibi hanlar tek cins ürünün satıldığı dönemin meşhur alışveriş merkezleri idi.^[21] Nitekim bunların bir kısmı yok olmasına rağmen, bir kısmı halen tarihî çarşılar olarak işlevini korumaktadır. Türk esnafı ve tüccarının yanı sıra büyük şehirlerde ecnebilere ait koloniler ve onlara mahsus hanlar da vardı. Özellikle İtil-Bulgarları gibi Türkler, Latinler, Yahudiler, İranlılar ve Araplardan oluşan tâcirler en çok Konya, Kayseri, Sivas gibi Orta Anadolu'nun büyük şehirlerine yerleşerek ticaret ile uğraşmışlardır.^[22]

Resim 51:
XII. yüzyıla
ait figürlü
Selçuklu
çinisinin
parçaları

[https://goo.gl/
iaxRhZ]

Aynı meslekten olanların bir araya gelerek oluşturdukları çarşılar mevcuttu. Büyük Selçuklular zamanında sarraflar, kuyumcular, debbağlar, dokumacılar, bakırcılar, çömlekçiler ve ayakkabıcılar çarşıları bu şekilde oluşmuştu.^[23] Anadolu'da da çeşitli meslek grupları kendilerine ait çarşılarda faaliyet gösterirdi. Cerrahlar Çarşısı, Saraçlar Çarşısı, Sevakîn Çarşısı, Kassarlar Çarşısı, Bakkallar Çarşısı, Attarlar Çarşısı, Sekkakin Çarşısı, Aşçılar Çarşısı, Demirciler Çarşısı, Kasaplar Çarşısı, Çırpıcılar Çarşısı, Sultan Çarşısı, Haremeyn Çarşısı, Bıçakçılar Çarşısı ismiyle anılan çarşılar bunlara örnek teşkil etmektedir.^[24] Selçuklu şehirlerinde çarşılarda esnaf ve zanaatkârlar çeşitli meslek gruplarına ayrılıyordu. Bunlar arasında derici (debbâğ), aşçı, başmakçı, demirci, helvacı, kasap, terzi, külahçı, saraç,

[21] Ahmed Eflakî, *Menâkıb al-Ârifîn*, II, yay, Tahsin Yazıcı, Ankara 1980, s. 86; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s. 148; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 50, 64.

[22] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1997, s. 361.

[23] Sh. Yousefifar, *Costarhaye dar Monasebat-e Shahr ve Shahrneshini dar Dovre-selcuqiyan*, Tahrân 1390/2011, s. 316 vd.; A. Yakubosvskiy, "Merv", *IA, VII*, s. 775.

[24] Bayram-Karabacak, "Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", s. 36, 54.

kuyumcu, bıçakçı, kalaycı, bakırcı, eskici, altıncı, bezzâz, tuzcu, habbaz, kürkçü gibi satıcı veya meslek erbablarını saymak mümkündür.^[25]

Konya, Kayseri, Sivas, Samsun, Aksaray büyük çarşılara sahip Anadolu şehirlerindendir. Bunlar arasında özellikle Konya, sarayları, köşkləri, hükümet binaları (divanlar), kışlaları, evleri, camileri, mescidleri, medreseleri, mektepleri, hankâhları, zâviyeleri, hastaneleri, hanları, hamamları, çeşmeleri, imalâthaneleri, dükkânları, fırınları, iş yerleri, pazarları, çarşıları, çevresindeki bağ ve bostanları ile tam bir cazibe merkezi idi. Bu bakımdan şehir, XIII. yüzyılın ilk yarısı içinde, Anadolu'nun ve bölgenin sosyal ve ekonomik hayat bakımından en canlı, en zengin ve en büyük merkezi haline gelmiştir.^[26]

b. Pazar

Ticaretin yapıldığı önemli mekânlardan biri de *pazar*lardı. Genellikle iskân alanlarından uzak noktalarda milletlerarası ticaret yolları üzerinde, orduların konakladığı yerlerde veya sınır boylarında, mevsimlik ya da yıllık geçici nitelikli pazar ya da panayırlar kurulurdu.^[27] Ayrıca şehrin içinde veya dışında haftanın belirli günlerinde kurulan pazarlar mevcuttu. Ticarî faaliyetlerin daha çabuk ve hızlı, alış-verişin daha bol yapıldığı pazarlar ve panayırlar, mahalli ve milletlerarası emtianın bir arada sunulduğu mekânlardı. Emniyetin sağlanması için pazarlar ve panayırlar genellikle devlet himayesinde olmak üzere kontrol altında tutulurdu. Büyük Selçuklu şehirlerinden Merv'de görüldüğü gibi, pazar başlangıçta şehristanın kısmen dışında yer alıyordu. Yerleşimin rabaz denilen şehrin dış kısmına nakledilmesiyle çarşı ve zanaat erbabının dükkânları şehrin merkezinde kalmıştır.^[28] İç kale, mescid, cami, mahalle ve hamam ile birlikte, iktisadî hayatın yaşandığı önemli bir birim olarak şehrin merkezinde yerini almıştır.^[29]

Pazarlar, Anadolu'da orduların konakladığı yerlerden olması özelliği ile Büyük Selçuklulardaki ordu pazarının bir uzantısı olarak karşımıza

[25] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 528; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklular'ının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 418; Bayram-Karabacak, "Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", s. 35; Ayrıca bkz., Merçil, *Meslekler*.

[26] Geniş bilgi için bkz., İsmâil Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi*, Konya 1964; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklular'ı Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 56-104.

[27] K. Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar yada Panayır Yerleşmeleri", *Anadolu Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1 (2006), s. 207.

[28] A. Yakubovskiy, "Merv", *IA*, VII, s. 775.

[29] Yusefifar, *Dovre-e Selcuqiyan*, s. 120 vd.; Yusefifar, "Berresi-e Vijegha ve Muellafeha-e Târikh-e Mefhum-e Shahr dar Seddeha-ye Meyane-e Târikh-i İran", *Farhang*, Vol. 60, 1385/2007, s. 25-26.

çıkılmaktadır. Melikşah zamanında devletin payitahtı olan İsfahan'da adından da anlaşıldığı üzere bazar-ı leşker yani ordu pazarı kuruluyordu.^[30]

Milletlerarası pazarlar genellikle şehirlerin dışında veya uzağında kurulurdu. Selçuklular devrinde ülke dışından gelen tâcirlerin yıllık toplandıkları Kayseri-Elbistan arasında, Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği büyük kervan yolu üzerinde bugünkü Pazarörendeki Yabanlu mevkiinde kurulan Karahisar ovasındaki Yabanlu(ğ) Pazarı çok meşhur bir panayır (fuar) idi. Doğu-batı ve kuzey-güney istikâmetinde uzak bölgelerden gelen tüccarın malları pazarda mübadele olunurdu. Özellikle Kıpçak ve Rum asıllı köle ve cariyeler pazarın en önemli ticaret unsuru olup, güzel atlar, kaptırlar, kumaşlar, kunduz, samur kürkleri satılırdı.^[31] Sivas'ta kürk satılan kırkçü dükkânı vardı.^[32]

Şehirlerin hemen dışında göçerlerle yerleşik halk arasında alış-ve-rişin yapıldığı pazarlar bulunuyordu. Bu pazarlar uzun süre varlıklarını devam ettirdiği için bu yerlere "Türkmen Pazarı" (Sûk-ı Terâkime) denilmektedir. Kırşehir, Halep ve Musul'da meşhur Türkmen Pazarları vardı. Selçuklu göçerleri yerleşiklerle iki şekilde ticaret yapıyorlardı. Birincisi, kendi üretim fazlalıklarını, hayvan mahsullerini satıp, üretmedikleri mamul ürünler karşılığında pazarlarda değiştiriyorlardı. İkinci olarak ise aracılık, ortaklık veya tâcirlerin korumalığını yaparak ticarî hayata dâhil oluyorlardı.^[33]

Pek çok pazar yeri, ticaret ve kalabalık dolayısıyla açılan hanlar, hamamlar, cami ve dükkânlar sayesinde zaman içinde gelişerek kasaba ve şehir haline geliyordu. Suriye-Irak ve Doğu Anadolu arasında işleyen kervan yolu üzerinde Mardin'in güneyinde kurulan Koçhisar-Kızıltepe böyle bir pazar olarak gelişmiş ve şehir olmuştur. Bugün Yozgat ili Osmanpaşa

Resim 52:
Selçuklu
prensesini
nedimeleriyle
tasvir eden XII.
yüzyılın ikinci
yansına ait
Kâşân'da imal
edilmiş seramik
çanak

[https://goo.gl/
iaxRkz]

[30] Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatu's-Sudur ve Ayetu's-Sûrur*, neşr., Muhammed İkbâl, Tahran 1364/1985, s. 140, 157.

[31] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 162-163, 185; Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 312, 501; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1997, s. 367; M. Said Polat, "Selçuklu Türkiye'si'nde Ticaret", *Türkler*, VII (2002), s. 382.

[32] Bayram-Karabacak, "Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", s. 35.

[33] M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004, s. 200.

beldesi olan ve XIII. yüzyıl başında Kırşehir-Kayseri yolu üzerinden Amasya'ya ulaşan kervan yolu üzerinde kurulan Ziyaret Pazarı da gelişerek kasabaya dönüşmüştür.^[34] Selçuklu başkenti Konya ile İstanbul arasında uzanan Doğu-Batı milletlerarası ticaret yolu üzerinde konumlanmış, Konya-Akşehir arasında sıcak suları ve hamamları ile meşhur Ilgın (Ab-ı Germ) kasabasında kurulan Yılgun Pazar yöreye adını veren önemli pazarlardandır. Bu pazarlardan başka Amasya-Tokat-Sivas hattı üzerinden Samsun ve Sinop limanlarına uzanan ticaret yolu üzerinde yer alan Âzîne (Cuma) Pazarı (bugün Amasya ili Ezinepazarı beldesi), Germiyan emîrleri denetiminde kurulan Lâdik yakınlarında kurulan Alâmüddin Pazarı/Alâmeddin Bazarı, Konya-Burdur kervan yolu üzerinde Haziran ayı sonu itibarıyla yaz aylarında olmak üzere üç defa kurulan Pınar Pazarı, Sinop yöresindeki Uzunova yaylasında her yıl Ekim ayında kurulan Boyâbâd Panayırı ve Antalya'da kurulan pazarlar Anadolu panayırılarının en meşhurlarıydı.^[35]

Selçuklu şehirlerinde merkez pazarda perakende ve toptan ticaret yapıldı. Bir kısım mal, eşya ve ürünün satıldığı yerler kendilerine mahsus nitelikler gösterirdi. Böylece bazı ürün ve maddeler için ayrı pazarlar oluşturulurdu. Bunlardan en önemli ve dikkat çeken at ve buğday idi. Böylece At Pazarı ve Buğday Pazarı gibi pazarlar ortaya çıkmıştır. Özellikle devrin en önemli hayvanı atın pazarı hayli geniş yer istemektedir. Dolayısıyla bu geniş alan ancak sur dışında kapının hemen yanında olurdu. Bu önemli özelliğinden dolayı *At Pazarı* Konya'da tarihi değere sahip mekânlardandır. At ticaretinin yapıldığı alan, zamanla "at pazarı" adıyla birlikte "at meydanı" olarak da isimlendirilmiştir.^[36]

Bunlardan başka Anadolu şehirlerinde Koyun pazarı, Bezçiler pazarı, Odun pazarı, Tuz pazarı, Balık pazarı, Bit pazarı, Bakkallar pazarı, Terziler sokağı, Kasaplar pazarı, Eskiçiler pazarı, Kunduracılar pazarı, Marangoz pazarı ve Kırşehir dışındaki Taş Pazar gibi merkezler mevcut idi.^[37]

Türkiye Selçuklularında şehir pazarları genellikle şehrin açıldığı kapılardan birinin dışında yer alırdı. Pazarın sur kapısının yanında faaliyet göstermesi nedeniyle söz konusu kapı *Pazar kapısı* adıyla anılmıştır. Ortaçağda Herat şehrinin de her kapısında pazar olduğu bilinmektedir.^[38]

[34] Özcan, "Panayır Yerleşmeleri", s. 210.

[35] Özcan, "Panayır Yerleşmeleri", s. 210-211.

[36] Baykara, *Konya*, s. 41.

[37] Bayram-Karabacak, "Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", s. 35; Baykara, *Sosyal ve Ekonomik Tarih*, s. 418.

[38] T. Metin, "The Impact of City Formation in Great Seljuks on the City Culture of Anatolian Seljuks", *JASS*, 26/II (2014), s. 365.

Kervansaraylar, bir ülkenin iktisadî vaziyetini, cereyan eden ticarî faaliyetleri ve devletin bu konuda izlemiş olduğu siyaseti anlayabilmemizi sağlayan yapılardır. Selçuklular ekonomik gelişmenin devamlılığı noktasında yapılması lazım gelen icraatlara kayıtsız kalmamışlardır. Bu konuyla ilgili olarak Selçuklu vezirlerinden Nizâmülmülk, “Siyasetname” adlı eserinde sultanların vazifelerini belirtirken huzurun ve güvenin istikrarı için öncelikle ülkenin mamur hale getirilmesine dikkat çeker. Sultanın dünyayı nasıl imar etmesi gerektiğini ifade eden Nizâmülmülk, kendi nazariyesiyle bu hususu ayrıntılı bir şekilde izah eder. Ona göre, sultan isminin ebedî kalmasını istiyorsa “dünyayı imar etmeye” başlamalıdır. Bununla ilgili yapılması gereken imar faaliyetleri şu şekilde sıralanmıştır: “Sultan yeraltından su yolları, kanallar açar; akarsular üstüne köprüler kurar; köyleri ve mezraları verimli kılar; hisarlar, yeni şehirler, yüksek binalar, güzel yerleşim merkezleri kurar; büyük yol ağzlarına ribâtlar (kervansaraylar), ilim öğrenecekler için medreseler yapılmasını emreder.” Bu bağlamda Selçuklu Sultanları’nın bilhassa ticaretin bel kemiği olan kervansaray inşasına önem verdikleri görülmektedir.^[39]

Selçuklular devrinde “kervansaray”, “han” ve “ribât” kelimeleri pek çok yerde aynı manayı ifade eder. Kervansaraylar, kervanların ve yolcuların konaklaması için işlek yollar üzerinde, hanlar ise genellikle yerleşim merkezlerinde, tüccar ve misafirlerin konaklamaları için inşa edilmiş binalardır. Belirli malların satıldığı handa, şehre geçici olarak gelen tüccar kalır ve eşyalarını burada muhafaza ederdi. Farklı milletlere mensup tacirler funduk adı ile de anılan bu hanlarda kalırdı. Tüccar veya yolcuların uzun süre ikâmet etmelerinden dolayı oralara mescid ve kilise gibi ibadet mekânları yapılmıştı. İlk İslâm devletlerinde, hudutlarda ve stratejik yerlerde askerî amaçlı yapılmış güvenli ve müstahkem yapılara da “ribât” denirdi. Bu üç yapının işleyiş ve kuruluş amacı farklılık arz etse de Selçuklu dönemi eserlerine ait kitâbelerde “kervansaray” yerine “han” ve “ribât” kullanıldığı görülür.

Selçuklu ekonomisinin gelişmesi ticaret yolları sayesinde mümkündü. Büyük Selçuklu ülkesinde kervanların konaklamaları için ticaret yolları üzerinde çok sayıda ribât inşa edilmişti. Devlet tarafından vazifelendirilen askerî birlikler ticaret kervanlarının muhafazasını sağlıyordu. Böylece kervanlar Azerbaycan, Horasan, Maverâünnehir, Harizm, Irak, İran, Suriye ve Anadolu’da emniyetli bir şekilde rahat sefer yapabiliyorlardı. Ülkede üretilen mallar kervanlar vasıtasıyla başka yerlere satılıyordu.^[40]

[39] *Siyâsetnâme*, s. 9.

[40] Coşkun Alp tekin, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul 1988, s. 206.

Resim 53:
Selçuklu
devrinde yapılan
Avanos'taki
Sanhan.

[<https://goo.gl/iaxRhz>]

Kervanların emniyeti, himayesi ve dinlenmesi amacıyla Selçuklu Sultanları, devlet adamları veya zengin hayır sahipleri tarafından büyük yollar üzerinde kervansaraylar yaptırılmıştır. Bu kervansaraylar yolcuları üç gün süre ile ücretsiz olarak barındırır ve misafir ederdi. Yolculara dinî, sosyal ve iktisadî durumları ile alakalı

olarak hiçbir ayırım gözetilmeden aynı miktarda yemek verilir ve hayvanlarına bakılırdı. Kervansaraylarda yolcuların rahat etmesi için yazlık ve kışlık mekânlar, hamam, hastane, ilaç, yatak, ahır ve yemek takımları bulunurdu. Kervan kafilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak teşkilâta sahip vaziyette inşâ edilen bu yapılar, Anadolu'da sayı ve nitelik olarak gelişmişti. Büyük ticaret yolları üzerinde takriben 30-40 kilometrelik mesafelerde (bir konak menzili) bir kervansaray bulunuyordu. Selçuklu kervansaraylarının pek çoğuna ait büyük vakıflar olup, buraların gelirleri, masrafları ve vakfın gelirlerine bakan divan, kâtipler ve memurlar bulunurdu. Kervansarayların ticarî maksatlarının yanı sıra, hareket hâlinde bulunan ordunun emniyetini ve ihtiyaçlarını sağlayan kışla, Anadolu'yu ziyaret eden yabancılara misafirhâne, muharebelerde esir alınan askerler için eski hudut ribâtları vazifesini gören hapishâne amaçlı kullanıldıkları anlaşılmaktadır. İkinci derecede önemli bulunduğu zaman veya yol önemini kaybettiğinde ise zâviye veya başka dinî amaçlarla kullanıldığı tespit edilmiştir.^[41]

B. TARIM

Türkler'in hayvancılık ve çiftçilikle geçinen millet olmaları hasebiyle değer ölçüleri toprak idi. Çeşitli milletlerin hayvan, altın, mesken, giyim kuşam gibi itibar ve değer unsuru saydığı göstergelere mukabil Türkler toprak kavramını benimsemiştir. Horasan'da devlet kuran Selçuklu Türkler'i yeni topraklara sahip olduklarında toprağı sistemli bir şekilde işlemeye başlamışlardır. XI. ve XII. yüzyıllardan itibaren ziraî faaliyetlerde büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Toprak işletmeciliğı, sulama ve üretime dair tüm etkinliklerde bu ilerlemeyi görmek mümkündür. Özellikle zengin verimli toprakları barındıran Horasan'da, ziraat teknolojisi gelişmişti. Sulama kanalları ile sulanan arazilerde tarımsal

[41] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 138; Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, X/39 (1946), s. 471 vd.

etkinliklerin geliştirilmesine önem verilmekteydi. Zira ziraî mahsullerin daha verimli olması için sulama önemliydi. Bölgede bolca tahıl ve çok sayıda meyve çeşidi üretiliyordu. Gelişmiş sulama sistemine sahip Belh, Herat ve Merv buğday ve arpa üretiminin en çok yapıldığı şehirlerdi. Bu bakımdan Horasan'ın tüm ihtiyacını fazlasıyla karşılayan zahire ambarı idiler. Horasan'da sınaî bitkiler arasında en değerli olan ve büyük rağbet gören pamuk üretimi yaygındı. Selçuklu ülkesinde ılık iklim ve kolay sulama imkânı nedeniyle bol ve çok çeşitli meyve yetiştirilmekteydi. Üzüm, kavun, armut, incir, fıstık, hurma, nar, ceviz, dut, zeytin, limon, şeker kamışı yetiştirilen mahsullerdendi.^[42] İsfahan'ın elması meşhur olup bol miktarda yetiştirilirdi.^[43]

Selçuklu şehirlerinde şehir mekânı asıl yerleşim yeri ile bunun dışındaki da yaşayan köylü tabir edilen kimselerin meskenlerinden oluşan ikili bir yapıya sahipti. Tarım daha ziyade şehrin kırsal alanlarında yaygındı. Bu nedenle Türkler, ilk andan itibaren Anadolu'da ülkenin şehir dışı topraklarını ele geçirme arzusu gütmüşlerdir. Anadolu'yu vatan haline getirdikten sonra genellikle köy, kasaba veya kır alanlarını yerleşim yeri olarak seçmişlerdir. Göçebe unsurun esasını ve köy nüfusunun büyük kısmını teşkil eden Türkmenler, kendi an'anelerine bağlı kalmaya devam etmişler ve Hristiyan köy ahalisini içlerinde eritmişlerdir.^[44] XII. yüzyılın sonlarından itibaren şehirlerin gelişmesi ile Selçuklu ekonomik hayatı, tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret gibi alanlarda çok yönlü bir gelişme göstermiştir. Bu temeller üzerine oturan Selçuklu iktisadî yapısında öncelikle kırsal alanlardaki faaliyetler ve üretim artmıştır.

Anadolu nüfusunun büyük kısmı geçimini ziraî ürünlerden sağlamak-taydı. Gerek Dânişmendliler, gerekse Selçuklular, öncelikle toprakların işletilmesi siyasetini benimsemişlerdir. Bu cümleden Danişmendli emîr Gazi, Malatya'ya hâkim olduktan sonra halkın çok kötü durumda olduğunu görmüş, bunun üzerine çiftçilere tohumluk buğday, koyun ve çift hayvanı dağıttırıştır.^[45]

[42] Hamdullah Müstevî-i Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, neşr., G. Le Strange, Tahran 1389/2010, s. 147 vd.; S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Türkçe çev., E. Necef-A. Annaberdiyev, İstanbul 2006, 202-205.

[43] *Siyâset-Nâme*, s. 70.

[44] Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara 1997, s. 13-14; Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü", *Atatürk ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/II (1964), s. 97; Cl. Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions", *A History of the Crusades*, II (1962), Philadelphia, s. 685-686; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 203-205.

[45] Süryani Mihail, *Vekâinâme*, II, s. 82-83; Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev., Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Ankara 1999, s. 359.

Selçuklu şehirlerinde iklimin elverişli olduğu yörelerde tahıl üretimi ve bağ-bahçe ziraatı gelişmişti. Bazı şehirlerde çok sayıda bulunan su değirmenleri, tahıl üretiminin ilerlemiş olduğunu göstermektedir. Tahıl ürünlerinden daha çok buğday ve arpa yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Selçuklu başkenti Konya'da hububat ziraatı yaygın olarak yapılmaktaydı. Konya'dan başka Ankara, Sivas, Kayseri, Aksaray, Erzincan, Erzurum, Elbistan, Malatya, Mardin, Nevşehir, Kırşehir, Niğde, Niksar tahıl üretiminin yoğun olarak yapıldığı yerlerdi. Selçuklu ülkesinde beslenmede en önemli gıda olan buğday şehirlerdeki Buğday Pazarlarında satılırdı.^[46] Buğdaydan başka arpa, çavdar, pirinç, mısır ve darı Selçuklu ülkesinde yetiştirilen başlıca hububat ürünlerindendi.^[47]

Yukarıda adı geçen illerde pamuk, üzüm ve çok çeşitli bol miktarda meyve yetişiyordu. Anadolu meyve ziraatı bakımından oldukça zengindi. el-Ömerî Anadolu'da hurma, muz, limon ve portakal hariç her türlü meyvenin yetiştirildiğinden söz eder. Akdeniz kıyılarını kastederek sahile yakın yerlerde az da olsa narenciye yetiştğini belirtir.^[48] Elma, nar ve bostan bol miktarda yetiştirilirdi. Elmanın yetiştği yere elmalık denirdi.^[49] Üzüm bağları ile dikkat çeken Kapadokya bölgesinin kayısısı çok tatlı olması ile meşhurdu. Samsat'ta yetişen badem baldan tatlı olup kabuklu yenebiliyordu. Diyarbakır ve Erzen havalisinde daha çok tahıl olmak üzere pamuk, üzüm, incir, zeytin, sumak ve meyve yetiştirilirdi.^[50]

Yerleşik hayatın ve medeniyetin tekâmülünü gösteren bağcılık ve meyve yetiştiriciliğinin Selçuklu şehir hayatında önemli bir yeri vardı. Malatya, Konya, Kayseri ve Amasya gibi şehirlerde bu tür ziraat yalnız mahsul elde etmek için değil, aynı zamanda halk için bir mesire hayatı ve eğlence vesilesi idi. İdareci sınıf ve halkın ileri gelenleri bağ-bahçe mevsimlerinde, buralardaki evlerine giderek toplantı ve eğlenceler tertip ederlerdi.^[51]

C. HAYVANCILIK

Türkler'den daha ziyade konar-göçer hayat tarzını benimsemiş olanların ekonomik meşguliyeti hayvancılık idi. Geçim kaynaklarının en başında gelen hayvancılık faaliyeti yerleşik hayata geçişten sonra da devam

[46] Bayram-Karabacak, "Sahib Âta Vakfiyeleri", s. 35,56; Turan, "Celâleddin Karatay Vakıfları", s. 141.

[47] Ahmed Eflakî, *Mendkib al-Ârifin*, I, yay., Tahsin Yazıcı, Ankara 2001, 1976, s. 61, 241; Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme*, s. 23-24, 34; el-Ömerî, *Masâlikü'l-Ebsâr*, s. 158.

[48] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 144.

[49] Hacı Bektâş-ı Veli, *Vilâyet-nâme*, s. 22-23; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 160.

[50] Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulüb*, s. 94-99, 103-105.

[51] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, I, Ankara 1979, s. 28.

etmiştir. Hayvancılık tarımın geliştiği yerlerde ziraat ile birlikte daha da gelişerek önemli bir mesafe kat etmiştir. Maverâünnehir'den İran coğrafyasına göç ederken sahip oldukları at, koyun, deve ve sığırdan ibaret hayvan sürülerini beraberlerinde getiren Selçuklular hayatlarını hayvanlarının ihtiyaçlarına bağlı olarak düzenlemişlerdir. Bu cümleden daima sürülerinin beslenme ihtiyacını sağlamak için daha iyi otlak ve su bulma arayışı içinde olmuşlardır.^[52]

Selçuklu ülkesinde hayvancılığın temelini küçükbaş hayvancılık oluşturuyordu. Daha çok köy yerleşmelerinde yaşayan Anadolu halkı küçükbaş hayvancılık ile meşgul oluyordu. Bu halkın en önemli mal varlığı koyun sürüleri idi.^[53] Bu dönemde Anadolu'nun neredeyse her yerinde koyun yetiştiriciliği ilk sırada gelmekteydi. Halkın sayı bakımından en fazla sahip olduğu hayvan koyundu. Suriye, İran, Irak koyun sürülerini ve et ihtiyaçlarını Selçuklu ülkesinden temin ediyordu. Anadolu koyununun etinin çok lezzetli olması en önemli ihraç nedeniydi. Koyun kadar keçi üretimi de önemli ve yaygındı. Türk boyları hem hayvan beslemekte, hem de onlardan elde edilen mahsullerde önemli bir artış sağlamış idiler. Koyun ve keçiden sağlanan yün oldukça kıymetliydi. Özellikle keçi kılı, iktisadî hayatta önemli paya sahipti. Keçi kıllarından ham madde olarak istifade edilmekteydi. Kirman Selçuklu Devleti'nde dokuma sanayiinde kullanılan keçi kıllarından üretilen eşyalar çevre ülkelere gönderiliyordu.^[54] Selçuklular zamanında Anadolu'da yetiştirilen keçilerin kılları en yumuşak ipek kadar inceydi. Bu nedenle keçi tiftiği çok meşhur ve en iyi cins olup Avrupa'ya götürülen eşyalar arasındaydı.^[55]

Hayvanların eti ve yünü kadar büyük ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen süt de ekonomik hayatta önemli yer tutmaktaydı. Anadolu'da hemen hemen herkesin süt ihtiyacını karşılayacak hayvanı bulunurdu. Özellikle bahar aylarında süt ve peynir gibi sütte mamul ürünler bolca elde edilirdi. Süt ve süt ürünlerinin çok bol olması halkın refah içinde yaşamasına büyük fayda sağlamaktaydı.^[56]

Hayvancılıkta ilk sırayı alan koyundan sonra ikinci sırada at üretiminin geldiğini söylemek mümkündür. Türk kültüründe en önemli unsurlardan olan atın Türk iktisadî hayatında oynadığı rol büyüktür. At'tan sadece binek

[52] Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 292.

[53] Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr*, neşr., Rahim Rızazâde Melik, Tahran 1384/2005, s. 273.

[54] Erdoğan Merçil, *Kirman Selçuklular'ı*, İstanbul 1980, s. 315.

[55] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 144-145; Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Türkçe çev., Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006, s. 50.

[56] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 145.

hayvanı olarak istifade edilmemiş, yük taşımada, savaşta, spor faaliyetlerinde ve yiyecek ihtiyacının karşılanması amacıyla da kullanılmıştır. Asya Hunlarından, Selçuklular'a Türk devletlerinin çok sayıda at türüne sahip oldukları bilinir. Uygurlar döneminde Türk tâcirler her sene ticaret yapmak için Çin'e giderlerdi. Yanlarında götürdükleri her bir atın karşılığı olarak kırk top ipekli kumaş talep ederlerdi.^[57] Türkler'in yüz yıllar öncesinden değerli atlara sahip oldukları ve bunlardan ticaret malzemesi olarak istifade ettikleri anlaşılıyor. Bilhassa Selçuklular zamanında Anadolu'da ekonomik etkinlikte at üretim ve ticareti büyük ivme kazanmıştır. Bu dönemde yabancılara satılacak kadar çok sayıda olması Anadolu'da önemli at üretim merkezlerinin olduğunu gösterir. Selçuklular devrinde uzak bölgelerden gelen tüccarların her yıl toplandıkları Yabanlu(ğ) Pazarında köle, cariyeye, katır, kumaş, kürk yanında güzel atlar satılırdı.^[58] XIII. yüzyılda Anadolu'dan geçen Venedikli gezgin Marco Polo, 1270'li yıllarda Türk ülkesinde Türkî denilen ve yüksek fiyatlara satılan at çeşitlerinden söz eder. Marco Polo Türkiye'deki atların muhteşem olduğunu hayranlıkla dile getirir.^[59] Kastamonu, Kütahya ve Karaman bölgesinde son derece çevik ve dayanıklı atlar yetiştiriliyor ve batı ülkelerine ihraç ediliyordu.^[60] Selçuklular'ın inhitat sürecinde ve bu dönemde ortaya çıkan beylikler devrinde de at ticaretinde yükseliş devam etmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da büyük öneme ve değere sahip çok miktarda at yetiştiriliyordu. el-Ömerî ve el-Kalkâşandî, Kastamonu'da Anadolu'ya mahsus çok hızlı koşan, kıymetli iğdiş atların olduğunu ve bu atların seçerelerinin bulunduğunu belirtirler.^[61] Bu atlar bin altın dinar değerindeydi. Hatta bazen daha fazla fiyata satılan atların da olduğu bilinir. Kütahya atlarının ise Anadolu atlarının en iyisi olduğu yine el-Ömerî'nin kayıtları arasında geçmektedir. Süratte hiçbir atın bunları geçemeyeceğini söyleyen el-Ömerî, Germiyan ili atları şeklinde ifade ettiği Kütahya atlarının kıymet bakımından da en pahalı atlar olduğunu ve her birinin soyunu belirten seçereye sahip olduklarını, atalarının babalarının halk tarafından bilindiğini zikretmektedir.^[62] Selçuklu Türkleri'nin Horasan'a gelirken yan-

- [57] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, II, 2002, s. 197.
 [58] İbn Bibî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 162-163, 185; Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 312, 501; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 367; M. S. Polat, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret", s. 382.
 [59] Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Türkçe çev., Özkan Akpınar, İstanbul 2009, s. 28-29.
 [60] Thiriet, "Les Relations entre la Crete et les Emirats Turcs de Asie Mineure au XIV. Siecle (1348-1360)", *Actes du XII. Congress International des Etudes Byzantines*, II, 1964, s. 214; Salim Koca, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem*, 8/23, 1996, s. 469.
 [61] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 147; el-Kalkâşandî, *Subhu'l-Aşa fi Sînd'at'l-İnşa*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1988, V, s. 326; XV, s. 339.
 [62] el-Kalkâşandî, *Subhu'l-Aşa*, V, s. 326; XV, s. 339; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 158; Yaşar Yücel, "Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri", *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara 1991, s. 193.

larında koyun ve atın yanı sıra deve de bulunmaktaydı. Türkler taşımacılıkta deveden uzun yıllar istifade etmişlerdir.^[63]

Hayvancılıkta büyük ve küçükbaş hayvanların yetiştirilmesi kadar yaygın bir diğer üretim de arıcılıktır. Anadolu'nun zengin bitki örtüsüne sahip olması, yaylalarda otlakların ve bitki çeşitlerinin bolluğu daha çok küçükbaş hayvancılığın ve arıcılığın yapılabilmesine uygundur. Selçuklular zamanında hayvancılığının önemli bir kolu olan arıcılık gelişmişti. Abû'l-Ferec, 1244'te Malatya'ya karşı hareket ederek burada ordugâhını kuran Moğol komutanı Yasavur Noyan'ın Malatya'nın ekinlerini, bağlarını ve arılarını imha ettiğinden bahseder.^[64] Müverrihin söz konusu kaydından Selçuklular zamanında Anadolu'da arıcılığın gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

D. ÜRETİM VE SANAYİ

İktisadî hayatta ticaretin gelişmesine bağlı olarak üretim faaliyetine geçilmesiyle endüstri ve bunu besleyen imalat sanayi önem kazanmıştı. İktisadî yapılanmanın içinde önemli bir yeri olan zanaatkârların üretimde önemli payları vardı. Zanaat ve sanayi sıkı bir teşkilâtlanma bağı ile birlikte yürütülmekteydi. Şehirlerdeki dükkânlarda tâcirler veya zanaat erbabı dışarıdan getirdikleri eşyaları sattıkları gibi kendi ürettiklerini satanlar da vardı. Halkın ihtiyacını karşılayan sanayi eşyasının hemen hemen tamamı yurt içinde yapıyordu. Deri, demir, kâğıt, cam, boya, seramik işleyen ve üreten fırınlar ve imalathaneler mevcuttu. Nîşâbur'da büyük seramik fırınları vardı. Buralarda üretilen seramikler mescidlerde, saraylarda, köşklere ve evlerde yaygın bir şekilde kullanılırdı. Çinicilik ve dokumacılık çok yaygındı. Maverâünnehir ve Horasan'da pamuklu, yünlü, ipeklî dokumacılık gelişmişti.^[65]

Selçuklu Türkiye'sinde dericilik ve dokumacılık çok yaygındı. Anadolu'nun halı, kilim gibi kıymetli dokumaları şöhret kazanmıştı. Özellikle pamuklu dokuma sanayi hayli gelişmişti; bu alanda dünyada sayılı merkezlerden olmuştur. Çulhacılık (dokumacılık) önemli bir meslek haline gelmiştir. Anadolu'da dokumacılık ile meşgul olan insan sayısının fazla olduğu anlaşılmaktadır. İbn Saîd, Selçuklu şehirlerinden söz ederken her şehirde kumaş tüccarının bulunduğunu vurgular.^[66] Erzincan dokuması buharin, Piza pazarlarına kadar götürülüyordu. Erzincan, Muş

[63] Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr*, s. 273.

[64] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 544.

[65] Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 207; Fard, "(Sofalgari-i Neshabur der Ahd-i Seljuqian)", s. 358.

[66] İbn Saîd, *Bastû'l-Arz*, s. 119.

Resim 54:
Selçuklular'da
yapılan halı
dokuması.

[https://goo.gl/
DGu5GM]

ve Mardin yöresinin pamuklu bukasisi (bocassini) oldukça rağbet edilen dokumaydı. Samit ve tabith (tabis) adı verilen tiftik dokumaları, Maraş'ın mır'ız adı verilen yünlüleri, Birgi yöresinin nah adı verilen altın işlemeli kumaşları, Denizli'de dokunan altın işlemeli pamukluları Selçuklu dokumacılığının çok ilerlediğini gösteriyor.^[67] Özellikle beyaz pamuklu dokumanın yaygın olarak yapıldığı Anadolu'da ipekli, yünlü, sof kumaş ve halı dokumacılığı da gelişmişti. Kırmızı ve diğer renklerde güzel ve değerli ipekli kumaşlar dokunuyordu.^[68] İpekten imal edilen kumaşlar ve halılar batı pazarlarında satılıyordu. Balıkesir civarında bol miktarda üretilen ipek Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Bu ipeğin büyük bir kısmı Grek taftası İstanbul kumaşı imalatında kullanılıyordu.^[69]

XIV. yüzyılın ilk yarısında Selçuklu inhitatı yaşanırken Anadolu'da iktisadî ve malî açıdan büyük bir bunalım yaşanmamıştır. Yerleşik hayatın ve medeniyetin genişlemesi nispetinde tekâmül eden sanayi, Anadolu şehirlerinin pek çoğunda istikrara kavuşmuştu. Hatta bu yıllarda sanayi ve ticareti ile ileri, zengin bir şehir olan Malatya'da kumaş dokuyan tezgâh (navl) sayısının 12.000 ile 19.000 arasında olduğu şeklinde bir rakam telaffuz edilmektedir.^[70]

Selçuklular döneminde Dimaşk ve Haleb'te demir ve cam sanayii, zeytin ve susam yağı atölyeleri, kâğıt ve sabun sanayii gelişmiştir.^[71] Gümüşsaray'da gümüş ve Kütahya ve Şebinkarahisar gibi Anadolu'nun muhtelif yerlerinde çıkarılan şap, XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da kullanılmaktaydı. Bilhassa Cenevizliler şap ticaretini yürütmekteydiler. Germiyan ülkesinden ihraç edilen bu madenler karşılığında ihtiyaç olan mallar alınırdı. Bakır, demir, tuz Anadolu'da çıkarılan madenlerdendi.^[72] Konya'da altın işleyen kuyumcuların varlığı da malumdur.

[67] Baykara, *Sosyal ve Ekonomik Tarih*, s. 284.

[68] Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, California 1971, s. 182-183, 238.

[69] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 166.

[70] Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 641.

[71] Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular (Suriye Selçuklular'ı)/Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 386.

[72] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 158; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 164; Mehmet Ersan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2000, s. 55-61.

E. PARA-FİYAT-VERGİ

Para (sikke), iktisadî hayatın canlılığını sürdürmesi ve ticarî akışın sağlanması için önemli idi. Selçuklu paraları milletlerarası geçerliliği olan altın ve gümüş gibi değerli madenlerden oluşmaktaydı. Ticaretin temel birimi olan sikke Selçuklu Devleti'nin kurulduğutarihten hemen sonra Sultan Tuğrul Bey adına Nîşâbur'da kesildi (1041). Yine Selçuklu hanedanından olup ülkenin çeşitli yerlerinde sultana tâbi yarı müstakil hâkimiyet süren Çağrı Bey, İbrahim Yinal, Musa Yabgu ve Kavurd Beyler de adlarına para bastırmışlardır. Büyük Selçuklu sultanları Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Berkayaruk, Muhammed Tapar, Sancar adlarına kesilmiş gümüş ve altın sikkeler mevcuttur. Büyük Selçuklular zamanında Nîşâbur, Rey, İsfahan, Herat, Hemedan, Şîraz, Berdesîr, Belh ve Bağdat para basılan merkezlerdendir.^[73]

Türkiye Selçuklu Sultanları tarafından I. Mes'ud'dan II. Mes'ud döneminin sonuna kadar kesintisiz olarak sikke bastırılmıştır. Konya, Kayseri, Sivas, Malatya ve Ulukışla gibi Selçuklular'ın önemli darp merkezleriyle birlikte kırk beş yerde sikke kesildiği bilinmektedir. Sikkeler bakır, gümüş ve altın olmak üzere üç temel malzeme ile basılmıştır. Bakır ve gümüş madeninin ülkede yeterince mevcut olması nedeniyle daha çok bu madenlerle para bastırılmıştır. Altın ise genellikle dış ticaret vesilesiyle ya da vergi yolu ile elde ediliyordu. Selçuklular'ın ilk dönemlerinde mahallî tedavülde kıymeti olan bakır paraların kullanımı yaygındı. Bastırılan bakır paralara pul ya da fels denilmekteydi. Bakır sikkeler muhtelif ağırlıkta kestirilmişti. Türkiye Selçukluları'ndan günümüze ulaşan ilk sikkeler I. Mes'ud'a ait bakır paralardır. Kuruluş döneminde, üzerinde Bizans'a ait sembol veya motifler bulunan Selçuklu paraları, II. Kılıçarslan'dan itibaren Selçuklular'a has özelliklerle bastırılmaya başlamıştır. Devletin ekonomik gücünün artmasıyla birlikte II. Kılıçarslan zamanında ilk defa altın para (dinar) darp edilmiştir. Bu dönemden itibaren Selçuklu Devleti'nin sonuna kadar hemen hemen kesintisiz bir şekilde altın sikkeler basılmaya devam etmiştir.^[74]

Malî işlemlerin düzenlenmesinde ve kaydedilmesinde temel ölçü olarak esas alınan dirhem (gümüş para) tedavüldeki en yaygın para idi. Tespit edilen ilk gümüş para II. Kılıçarslan zamanında Konya'da, son olarak

[73] İsmâil Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Ankara 1971, s. 2; R. W. Bulliet, "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, ed. D.K. Kouymjian, Beirut 1974, s. 289-296; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 73-109.

[74] Ahmed Ziya, *Meskûkât-i İslâmîyye (Catalogue of Islamic Coins)*, İstanbul 1328 (1910), s. 131-136; Turan Atan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara 1990, s. 102; Halit Erkipiletioglu, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996, s. 23 vd.

Resim 55:
Gıyâseddin
Mes'ud'a ait
532 (1137-38)
tarihli dinar

(<https://goo.gl/HMVnsN>)

ise 1301 yılında kestirilmiştir. Dirhemlerin ağırlığı ortalama 2,5-3 gram civarındaydı. Devlete ve vakıflara ait hesapların düzgün yürütülmesi bakımından dirhemlin ağırlığını sabit tutmak önemliydi. Ayrıca veznin muhafaza edilmesi, halkın günlük işlemlerinde ve kendi arasındaki ticarî münasebetlerin yürütülmesinde kolaylık sağlamaktaydı. Fakat Moğol tahakkümünün arttığı XIII. yüzyılın sonlarından Selçuklu Devleti'nin nihayetine kadar kısmen de olsa düşük vezinli kesilen dirhemlere rastlanmaktadır.^[75] Bu durum devletin bu tarihlerde iktisadî açıdan zaaf içinde bulunduğunu, ülkenin malî darlık yaşadığını göstermektedir.

Selçuklular zamanında Anadolu'da iktisadî hayatta tarım ve hayvancılığa bağlı olarak üretimde fiyatların çok düşük olduğu görülmektedir. Savaş ve sair bazı olağanüstü durumlarda da fiyatlar düşmekteydi. Mesela Sultan İzzeddin I. Keykâvus, Ermeniler üzerine düzenlediği seferden sonra ülkesine bol ganimetle dönmüştür. Bunun sonucunda fiyatlar düşmüş Kayseri'de bir baş inek iki

dirheme, beş altı baş koyun bir dirheme satılır olmuştu.^[76] Selçuklu ülkesinde hububat fiyatları ve meyve fiyatları Mısır ve Suriye gibi ülkelerdekine nispetle daha ucuz veya aynı idi. Yine koyun, et, süt ve süt ürünleri bolluk nedeniyle bedava sayılabilecek kadar düşük değerde satılıyordu. Anadolu'da toprağın verimli olması, ticarî etkinliğin yoğunluğu ve dış ticarete açılan limanların varlığı ülkedeki ürünlerin bol ve fiyatların ucuz olmasındaki en önemli sebeplerdi.^[77]

Devletin iktisadî zenginliği ve gücü için vergi tahsili önemliydi. Vergi mükellefiyeti hizmet, mal ve en çok da para karşılığında söz konusu olmaktaydı. Vilayetlerden ve tâbi devletlerden gelen vergi ve haraç devletin en önemli gelir kaynağı idi. Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan kısa süre sonra düzenlenen ıktâ sistemi iktisadî alandaki gelişmeye büyük katkı sağladı. Toprağın sürekli işlenmesi ile mülklerin güzelleşmesi ve zirai faaliyetlerin artmasına büyük önem verildi. Bununla birlikte daha da önemlisi ıktâyî işleyen reayanın ödediği vergi orduyu besleyen en kıymetli gelir idi. Böylece ıktâ sahibi emîrler topraktan aldığı vergi ile maiyetindeki

[75] Galib, *Meskûkât-i Selçûkiyye*, s. 4-95.

[76] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s. 168.

[77] el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 145.

askerin geçimini sağlıyordu. İktâ sistemi ile devlet, orduya gelir kaynağı tedarik ederek maaş ödemedi askerin ihtiyacını karşılamış oluyordu.^[78]

Devletin tahsil ettiği paralar ve ganimet malları devlet hazinesinde toplanırdı. Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) Selçuklu Devleti'nde tahsil edilen vergi miktarının tamamı 21.500 tümen altın olup 215 milyon dinara tekabül ediyordu.^[79] Bu vergi yekûnunun büyük bir kısmını zirâî gelir teşkil etmekteydi. Ticaret ve gümrük vergilerinden elde edilen gelir ise 600 bin dinara varmaktaydı. Hazineye ve bütçeye giren bu vergiler ülkenin müreffeh hale sağlamıştır. Ekonomik canlılığın artması ile sağlık, eğitim ve kültür alanında pek çok hayır ve vakıf eserleri inşa edilmiştir. Devlet gelirinin yüksek seviyede olması sayesinde ülke mamur hale geldi.^[80] Melikşah döneminden önce hacılardan yolculuk ve muhafaza ile ilgili bir takım vergiler alınıyordu. Melikşah, hacılar üzerinden bu vergileri kaldırdı.^[81]

Sultan Sencer zamanı (1118-1157) iktisadî kalkınma bakımından büyük önem taşıyan parlak bir dönemdir. Şehirden ve kırsal kesimdeki halktan haraç, öşr ve diğer bazı vergiler alınıyordu. Reayaya ek vergi yüklenmeyip, onların mal, mülk ve hayvanları devlet tarafından emniyet altına alınmıştır.^[82]

Türkiye Selçuklu Devleti'nde ticarî emniyeti sağlamak için gerekli masrafı karşılamak amacıyla ubûr, bac, bedraka gibi yol vergileri alınıyordu.^[83] Yabancı tüccardan alınan gümrük vergisi iktisadî hayatta büyük önem taşımaktaydı. Malların değeri üzerinden tespit edilen gümrük vergisi % 10 veya % 20 olup, Sultan Alâeddin I. Keykûbad döneminde % 2'ye düşürülmüştür. Kıymetli taşlar, inciler, işlenmiş veya ham altın, gümüş ve hububat gümrük vergisi dışında tutuluyordu. Ekonomi bakımından değerli addedilen bu maddelerin ithali hususunda Venedikliler'e tam bir serbestlik tanınırken, bu malların ihracatı % 2 oranındaki gümrük vergisi muafiyetine tâbi idi. Ülkede para ve yiyecek sıkıntısı yaşanmaması nedeniyle bu maddelerin sınır dışına çıkarılmasına müsaade edilmemiş olmalıdır.^[84]

[78] *Siyâsetnâme*, s. 33; Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/II, s. 952-955.

[79] Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 27.

[80] Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 206.

[81] Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, neşr., Mir Hâşim Muhaddis, Tahran 1363/1984, s. 103-104.

[82] Müntecibüddin Bedî' el-Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, neşr., Allame Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahran 1384/2005, s. 20-24.

[83] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 56.

[84] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 129-130; Cahen, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", *Cogito*, Sa:29 (2005), s. 137.

F. İKTİSADÎ HAYATTA AHÎ TEŞKİLÂTI

Selçuklu Türkiye'si'nde Ahî birliği Ahî Evren ile birlikte Orta Anadolu'da görülmeye başlayan bir Türk müessesesidir. Ahîlik ile fütüvvet teşkilâtı arasında benzerlikler olmasına rağmen ahîlik sanat ve üretim gibi daha çok iktisadî özellikler taşıyan bir teşkilâtlanmadır. Sultan İzzeddin I. Keykâvus, Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh tarafından kendisine gönderilen fütüvvet kemeri, doğruluk şalvarı, derviş cübbesi ve fütüvvetnâme-yi kabul ederek resmen fütüvvet teşkilâtına katılmıştır.^[85] Daha sonra, bu yapılanma Anadolu'da yayılarak Türkmenler'in oluşturduğu bir teşkilâtlanma haline gelmiştir. Anadolu'da ahîlik teşkilâtı adıyla teşekkül eden fütüvvet teşkilâtlanmasından sonra meydana gelen oluşumlar içerisinde, önceleri tasavvufî yönü de olmasına rağmen, daha sonraları iktisadî yönü ağır basmaya başlayan bir gelişme görülmektedir.^[86] Sanat, ticaret, iktisat gibi çeşitli meslek alanlarında faaliyet gösteren aynı zamanda bir esnaf teşkilâtı olan *ahî teşkilâtı* iktisadî hayatı düzene koyan önemli bir yapılanmadır. Selçuklular zamanında üretim (istihsal) büyük ölçüde Ahîlerin elinde idi.

Selçuklu şehirlerinde ticaret ve üretimle meşgul olan esnaf ve sanat-kârlar fütüvvet prensipleri etrafında birleşerek teşkilâtlanmıştır. Sosyo-ekonomik ihtiyaçlara bağlı olarak kurulum gelişen Ahî teşkilâtı şehir ve kasabalarda sınaî, ticarî ve iktisadî bütün faaliyetleri düzenlerdi. Ayrıca İslâm esasına dayanan terbiyevî, ahlakî değer ve an'aneleri yaşatan bir müessesedir. Ahîlik teşkilâtına katılmak için belli nitelikler aranmaktaydı. İlim ve sanat bilenler bu kuruma lâyık görülürdü. Ahîliğin temeli bir mesleğe bir sanata dayandığı için kişinin sanat veya meslek sahibi olması zorunluydu. Kurumun üyeleri işbaşında veya iş dışında olmak üzere iki başlı bir eğitimden geçerlerdi. Ahî teşkilâtına giren bir genç, usta olana kadar dükkân ya da tezgâhta yamak, çırak, kalfa ve ustalık aşamalarından geçerdi. Ahîlikte meslek grupları ayrı birlikler halindeydi. Bu birliklerin reisleri esnaf içindeki denetimi yapar düzeni sağlardı. Her iş kolu için ayrı ayrı düzenleme yapıldı; faaliyet gösterdikleri iş kolları da ahîlerin inhisarındaydı. Her hangi bir iş kolunda çalışan insanlar kendi zanaatında öncü konuma sahip olan ve manevî bazı değerler de yüklenen ahî adlı kimselerin yönetiminde bir araya gelirlerdi. Ahîlerin bütün gayret ve amacı ülkenin bütün sanat erbabını bir araya getirerek üretimi belli kaidelere bağlamaktı. Aynı zamanda bunları zaviyelere bağlayıp dinî ve ahlâkî yönden yüceltmek istemişlerdir. Selçuklular zamanında bazı ahîler ticaretle

[85] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 155-158.

[86] A. Demir, "Fütüvvet Teşkilâtının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçukluları'ndaki Durumu", *Türkler*, VII, s. 267.

meşgul olmuşlar, büyük para ve mal kazanmışlardır. Dükkân ve atölye sayısı, üretim miktarı ve ölçüsü, usta sayısı, çıraklıktan ustalığa yükselme gibi pek çok konuda ahî teşkilâtı belirleyici durumdaydı. Hatalı üretim, işlenen herhangi bir suç, yolsuzluk esnafın işini kaybetmesine neden olurdu. Tüm bu yönleriyle yerleşim biriminin ekonomik yaşamını düzenlemeye önemli bir rol üstlenen teşkilât lideri ahîler, aynı zamanda, söz konusu iş kolunda çalışan kalabalık insan topluluğunu yönetme ve yönlendirme etkinliğine de sahiptiler.^[87]

G. İKTİSADÎ HAYATTA YER ALAN BAŞLICA GÖREVLİLER

Selçuklular'da bilhassa iç ticarete önemli fonksiyonları icra eden teşkilâtlar ve bunlara bağlı bir takım görevliler vardır. Bunlardan *hisbe teşkilâtı* belediye ve zabıta hizmetlerini yerine getirir, toplumun içinde genel ahlâkı koruma, kamu düzenini sağlama faaliyetlerini yürütürdü. Bu işle görevli memura *muhtesib* (*ehl-i ihtisab*) denilmekteydi. Muhtesib, kadının emrinde onun yardımcısı mevkiinde görev yapardı Nizâmülmülk, emri ve yasakları uygulamak üzere her şehre bir muhtesib tayin edilmesini sultana tavsiye etmiştir. Bu muhtesib, etraftan getirilerek pazarlarda satılan ürünleri, alışverişin doğru yapılıp yapılmadığını, terazi ve fiyatları mura-kabe edecekti. Bilakis pazarcıların istedikleri gibi alıp satmaları ya da hile yapmaları halinde halk sıkıntıya düşer ve devletin itibarı sarsılırdı. Zira Nizâmülmülk'e göre muhtesiblik devletin temellerinden ve adaletin neticelerindendir.^[88] Türkiye Selçukluları'nda Hisbe Divânı mevcuttu. Burada hâkim ve muhtesibler görevli idi. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Konya'da ihtisab işlerinin başına tayin edilen Necmeddin Ebû Bekir'e verilen menşurda muhtesibin görevleri zikredilmektedir. Bu ihtisab menşuruna göre, ağırlık, ölçü ve fiyatların tespiti ve teftişini yapacak, satıcı ve müşterinin durumuna bakarak adaletsizliği ve yolsuzluğu engelleyecek, alış verişte kanunlara göre amel edilmesini sağlayacak, pazarlara güvenilirdi dellallar koyduracak, kefilsizlere müsaade etmeyecek, suçlulara suçu nisbetinde ceza verecek ve bütün ihtisab şartlarına riayet edecekti.^[89]

Anlaşıldığı üzere Selçuklular'da muhtesib, ticaretin düzenleniş biçimi, mesleklerle ilgili yönergeyi belirleme ve halkın denetlenmesi gibi konulardan sorumluydu. Bu çerçevede çarşı ve pazarları kontrol eder, fiyatları tespit eder, ölçü-tartı, alım-satım işlerinde her türlü hilelin önlenmesini sağlardı. Belirlenen kurallara uymayanları ve suçluları cezalandırma

[87] Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1997, s. 59; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, İstanbul 1996, s. 21, 92.

[88] *Siyâsetnâme*, s. 45.

[89] Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 35.

yetkisine sahipti. Geçiş vergilerini almak, yazıldığı üzere belirli kefalet beldelini (akçasını) divân mensupları ve berat sahiplerine eriştmek muhtesibin vazifeleri arasındaydı. Aynı zamanda toplumun genel ahlâkına dikkat ederek, dinî kurallara aykırı uygulamaları menetmekle görevliydi. Bazen vakfiyelerde vakfın şartlarına riayet edilmesinin denetimi gibi işlerden de mesul idi. Muhtesibler, kendilerinden önceki muhtesiblere tahsis edilen maaş miktarı kadar meblağı tasarruflarına alırlardı.^[90]

Selçuklular zamanında Anadolu'da şehirlerde iktisadî düzen içinde yer alan etkin teşkilâtlardan biri de *igdişliktir*. Bu kurum, iktisadî alandaki gelişmelere dayalı olarak özellikle alım-salım işleri, şehirlerarası ticareti düzenlemek, şehirdeki ticareti denetlemek, vergilerin denetimini sağlamakla görevli idi. Kurumun mensupları *igdişler*den oluşmaktadır. Reisi, *emir-i egâdişe* veya *emîr-i igdişân* isimleriyle de mezkûr *igdişbaşı*dır. Şehir divanında temsil edilen, yerel yönetici zümreden olan *igdişbaşı* büyük ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarın ve eşrâfın idaresinden sorumlu idi. Vergilerin dağılımı sırasında vergi meblağlarını zengin ve fakirin serveti miktarınca adaletli bir şekilde tespit etmek, bir kimsenin başka kimseler tarafından haksız yere himaye edilmesine, sanatkârların ve güçsüzlerin zulme uğramasına imkân tanımamak onun en önemli vazifelerindendi. *İgdişbaşı* zamanın liyakat sahibi, bilge, emin, meşhur ve ileri gelen kişileri arasından tayin edilirdi. Şehir halkının en önemli temsilcisi sayılırdı. Dolayısıyla, şehir yönetiminde sözü geçen en aktif görevlilerdendi. Vazifesini hakkıyla yerine getirmek şartıyla kendisine tahsis edilen maaşı alırdı.^[91] XIII. yüzyılda Anadolu'da isimleri tespit edilen *igdişbaşı*lardan bazıları Muin (Malatya),^[92] Hürremşah (Sivas), Hacuk oğlu Hüsam (Kayseri)^[93] ve Fahreddin (Konya)^[94]'dir.

Selçuklular'da malî işlere *Dîvân-ı İstifâ* bakardı, bu divanın başkanına *müstevfi* denilirdi. Halktan haraç ve öşr adı altında vergi tahsil eden görevlilere *âmil* denirdi. *Sahib-i haraç* vergi işlerini düzenleyen ve takip eden memurdu.^[95]

[90] Hasan b. Abdulmuin el-Hoyî, *Günyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib; Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazâ'il*, neşr., A. Sadık Erzi, Ankara 1963, s. 34.

[91] *Günyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib; Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazâ'il*, s. 9, 32-33; Faruk Sümer, "Selçuklu Tarihinde İgdişler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sa:35 (1985), s. 9-23. Osman Turan, *igdişlerin* "Hıristiyan çocuklarından yetiştirilen bir askerî muhafız sınıfı" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Turan, "Keykâvus I", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 634; Cl. Cahen de *igdiş* sözcüğünün Müslümanlığı kabul etmiş yerlilerle Türk kadınlarının evliliğinden doğan çocuklar için kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz., Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 194.

[92] Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 565.

[93] İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 501, 529.

[94] Anonim *Selçuknâme*, s. 61-62.

[95] *Siyâsetnâme*, s. 23, 169; Müntecibüddin Bedî' el-Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, neşr., Allame Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahran 1384/2, s. 23.

Türkiye Selçuklu ülkesinde vergi tutarlarının belirlenmesi, vergi defterlerinin teftişi, vergilerin halka taksimi, has gelirlerin artışı ve müsadere dağılımı görevlerini *müşrif* yerine getirirdi. Vergileri talep ederken mükelleflerin servetinin miktarına dikkat ederdi. Bilgin, sağlam, seçkin kişilerden tayin edilen, eşrafın efendisi olan müşrifin sorumluluğu çok önemli idi. Onun başkanlığında yürütülen işraf vazifesi ile vergiler salimen toplanabiliyor ve ülkenin mamur olması sağlanıyordu. Selçuklu başkentinde divânda görevli müşrif dışında vilayetlerde aynı adı taşıyan temsilcileri bulunurdu. Büyük küçük, önemli önemsiz bütün mahsulâtın deftere yazılması işiyle *nâzır* vazifeli idi. Başında bulunduğu bir divân mevcuttu. Nâzır, vakıfların şartlarına uygun işletilip işletilmediğini takip ve denetleme işinden de sorumluydu. Yine her türde vergileri, müsadereleri defterine kaydeden *kâbız*, vergilerin toplanması için bu belgeleri divân sahibinin buyruğuyla, berat ve maaş erbabına sunan görevli idi.^[96]

[96] *Gunyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib; Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazâ'il*, s. 31-33.

Dr. Öğr. Üyesi Gaye Yavuzcan A. AGHDAM
Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

XIV. SELÇUKLULAR'DA TOPLUMSAL YAPI

Selçuklular'da toplumsal yapıyı belirleyen etkenler, üç temel unsur olarak saptanabilir. Bu unsurlar aynı zamanda, bir araya geldiklerinde sultanlığın özgün karakteristiğini de ortaya koymaktadırlar. Bunlar, Selçuklu hanedanının içinden çıktığı eski Türk kültür dairesi; İslâmî dönem İran bürokratik geleneği ve yerleşik nüfusu ile İran kültür sahası; meşruiyetin dinsel izahının temelini sağlayan Sünnî Abbâsî hilafetinin manevî üstünlüğü dolayısıyla dâhil olunan İslâm medeniyeti olarak tespit edilebilir. Başka bir ifadeyle, Büyük Selçuklu Sultanlığı, İç Asya, İran ve İslâm medeniyeti mirasları üzerine kurulmuştur. Bu miraslar hem yönetenler seviyesinde idare etme geleneklerinin, hem de yönetilenler seviyesinde idare edilenlerin hayat tarzları ve dünya görüşlerinin üzerinde birinci derecede etkindir. Bununla birlikte, söz konusu unsurlar arasındaki çelişkiler, sosyal davranışın farklı miraslardan beslenen gruplara göre değişmesine de yol açabilmektedir. Söz gelimi, yerleşik İran toplumunun siyasal düşünce geleneğinde mevcut bulunan iktidar ve tebaa arasındaki uçurum, sıradan bir insan için yönetime katılma düşüncesini olanaksız kılarken, İç Asya mirasını bölgeye taşıyan konar-göçer unsurlar için durum böyle değildi. Böylece yönetenlerin karşısında farklı idare geleneklerine mensup yönetilen gruplarının mevcudiyeti ile birlikte, bu unsurların birbirleri ile sosyal ilişkilerindeki eksikliğin ve sosyal davranış kalıpları arasındaki köklü farklılıkların, Büyük Selçuklu hayat tarzında başından beri bir gerilim ve istikrarsızlığa yol açtığı öne sürülebilir. Her ne kadar yerel bir hanedan değişimi ile dışarıdan bölgeye gelen yeni hâkimler idaresinde kurulan devletin toplumsal hayata etkilerinin aynı olmayacağı açık ise de, bu bakımdan İran'ın özgün durumu

gözden uzak tutulmamalıdır. Sâsânîlerin İslâm fetihleriyle yıkılmasından sonra İran'ın coğrafi bütünlüğü ilk kez Selçuklularla tek elden idarede toplanmıştır. Fatihlerin sosyal yapısının bölgeye entegrasyonu açısından değerlendirildiğinde ise tablo değişir. Bundan önce bölgede kurulan İslâm rejimleri, şehir medeniyetini temsil ediyorlardı. Selçuklular'ın dâhil olma azminde bulundukları medeniyet dairesi de yerleşik İslâm medeniyeti olmakla birlikte, takipçileri arasındaki çok sayıdaki konar-göçer grubun İran'ın sosyal çehresini etkileme potansiyelleri mevcuttu (Sultanların ve yönetici seçkinlerin bu unsuru gaza motifi ile desteklenmiş askerî faaliyetler çerçevesinde gayrimüslim topraklara sevk etmelerinin bu problemi çözmede ne kadar başarılı olduğu tetkike muhtaçtır). Bu noktada Oğuz Yabgu Devleti'nden henüz kopmuş ve yerleşik İslâm dünyasına dâhil olma azmindeki Selçuk Bey ve maiyeti ile, 1040 Dandanakan Savaşı'nda Gazneli ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra devletlerinin kuruluşunu deklare eden Selçuklular arasında kesin bir ayırım yapmak gerekmektedir. İlkinin gerçekleştirdiği zihni atılımın büyüklüğü bir yana, ikinci grup, İslâm medeniyetine uyum sağlamayı nispeten gerçekleştirmiş, yerleşik devletlerin hizmetinde ya da onlarla mücadele halinde geçen uzun zaman zarfında bu türden bir devletin hiç olmazsa en temel ihtiyaçlarından haberdar, söz konusu atılımın fiilî sonucu niteliğinde bir görünüm arz eder. Bununla birlikte Selçuklular'ın atalarının da Oğuz yabguluğunun seçkinleri arasında yer aldığı, İslâm coğrafyasına geçmeden önce de şehir kurumlarına aşina oldukları unutulmamalıdır.

Selçuklu toplumsal yapısını değerlendirirken, cevap aradığımız soruların başında, hâkim olunan topraklarda gerek yönetenler gerekse yönetilenler seviyesindeki yeni gelenlerle eski sakinlerin ortak bir kimlik oluşturmayı başarmış olup olmadığı meselesi yer alır. Bu bakımdan, Selçuklu toplumsal yapısının tahlil edilebilmesi için öncelikle bu yapı yahut toplumun kapsamında faaliyet gösterdiği sistem olarak Selçuklu iktidar kuram ve anlayışının tespit edilmesi gerekmektedir. Bir insanın ya da toplumsal öbeğin zihninde egemen olan tasarımlar sistemi^[1] olarak tanımlanabilecek ideoloji, temelde toplumsal-siyasî sistemin ne olduğunu ve ne olması gerektiğini tanımlama çabasıdır. Dolayısıyla ideoloji, belirli bir toplumsal-siyasî sistemin o sistemi hem tasvir eden, hem de üyelerini onu ayakta tutmaya, değiştirmeye ve ortadan kaldırmaya çağırان bir eleştirisi; hem bir tahlil hem de bir aksiyon çağırısıdır.^[2] Selçuklu ideolojisinin en belirgin dışavurumunu, meşruiyet anlayışından yola çıkarak tespit

[1] Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul 2000, s. 47.

[2] R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarih Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın, İstanbul 2004, s. 189.

edebiliriz. Kaynaklarda Selçuklu hâkimiyetinin beş unsura dayalı olarak meşrulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar:

1. Sünnî İslâmı prensiplere bağlı;
2. Abbâsî halifelerine sadık;
3. Topraklarında sosyal düzeni destekleyen, Müslümanların can ve mallarını koruyan;
4. Sünnî din âlimlerini himaye eden;
5. Sapkınları/sosyal anomalileri ortadan kaldıran bir hâkimiyet kurmuş olmaları şeklindedir.^[3]

Bu maddeler İranlı ve coğrafyada meskûn diğer Müslümanlar için meşruiyetin temellerini izah ederken, henüz İslâmlaşmış yahut İslâmî prensipleri içselleştirmiş olmakla birlikte bozkır köklerinin mirasını halen sürdüren Türkmenler açısından konu eksik kalmaktadır. Bu eksikliğin altında yatan da muhtemelen henüz şifahî kültür aşamasındaki Türkmen unsurun meşruiyet anlayışının yansımalarına çağdaş ve sonraki kaynaklarda rastlamamamız olsa gerektir.

Türkmen unsurun hâkimlerden beklentilerinin, dolayısıyla yönetimi meşru addetmelerinin bağlı bulunduğu prensipleri, bozkır hayat tarzına özgü olan meşruiyet anlayışı ekseninde tespit etmeye çalışabiliriz. Golden'in açık bir şekilde ifade ettiği üzere, "Bozkırda hâkimin etkin olarak idaresini sürdürebilmek için üç sahayı iyi kontrol edebilmesi gerekiyordu: Ekonomi, güç kullanma araçları ve ideoloji."^[4] Bu sahalar Selçuklular için de aynı olmakla birlikte, artık karşılık geldikleri anlamın farklılaştığı gözden kaçırılmamalıdır. Ekonomi, aşağıda üzerinde durulacağı üzere, yerleşik merkezî bir devletin ihtiyaçlarına görece yapılandırılmıştır ve bu sistemde konar-göçerlere ne ölçüde alan tanınabileceği tartışmalıdır. Yerleşik-bürokratik devletin ihtiyaçları, karşılıklı olarak güç kullanma araçları ve baskı uygulama yöntemleri üzerinde de belirli bir değişikliğe yol açmış olmalıdır. Tebaanın hâkimlerden beklediği ve hâkimlere sağladığı ile ikincisinin tebaadan umdukları ve aldıkları arasındaki farklılık, bu değişikliğe işaret eder. Ancak her ne olursa olsun, hükmetme hakkının

[3] Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam, Negotiating Ideology and Religious Inquiry*, The University of North Carolina Press, 2006, s. 4; Vincent J. Cornell, "Religious Orthodoxy and Religious Rights in Medieval Islam: A Reality Check on the Road to Religious Toleration," *Christian and Muslim Perspectives - A Record of the Fifth Building Bridges Seminar Held in Washington, D. C., March 27-30 2006*, Georgetown University Press, Washington 2009, s. 51-52.

[4] Peter B. Golden, "Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, Ed. Michael Adas, Temple University Press, Philadelphia 2001, s. 75.

Selçuklu ailesine verilmiş olduğu yolundaki eski ideolojik yaklaşımdan, İslâmî dönemde de uzaklaşılmadığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde, Büyük Selçuklu tarihi isyanlar tarihidir ama bunlardan hiç birisi doğrudan devletin bütünlüğüne yahut hanedana yönelik bir tehdit olmamıştır. Bir isyanın tek sebebi güç merkezini ele geçirmektir ve bu amaçla harekete geçenler de yine hanedanın üyeleridir.^[5] İbnü'l-Esîr, 1081 yılında Tekiş'in kardeşi Sultan Melikşah'a isyanını aktarırken, Tekiş'e destek verenlerin Sultan'ın aynı yıl Rey'de orduyu teftiş ederken hallerini beğenmeyip ordudan ihraç ettiği yedi bin kişi olduğunu belirtir. Müellifin ifadesiyle, Nizâmülmülk, "Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında herhangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip 'işte sultan budur' demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itâat altına almak için sarf etmeye mecbur oluruz," dedi. Fakat Sultan, Nizâmülmülk'ün sözünü dinlemedi.^[6] İhraç edilen askerler Nizâmülmülk'ün öngördüğü şekilde içlerinden birini sultan yapmak üzere isyan etmemişler, ancak Selçuklu hanedan ailesi mensubu Tekiş'in isyan etmesiyle ona destek vermişlerdir. Türkiye Selçuklularında da teoride ve Alâeddin Keykubad'ın ölümüne dek fiilen durum böyle olmakla birlikte, Moğol üst hâkimiyeti döneminde yönetim üzerinde baskı uygulama gücünün rekabet konusu olduğu gibi, yönetme hakkını dolaylı olarak gasp etme noktasında kalkışmaların varlığından da söz edilebilir.^[7] Türkiye

[5] Büyük Selçuklular'ın yıkılışını hazırlayan Oğuz isyanının durumu farklı olsa da, Oğuzların Sultan Sencer'e bağlı olma iddiası, devleti yıkmaya dönük bir faaliyetten ziyade, farklı bir devlet anlayışına işaret etmektedir. Köprülü bu durumu şu şekilde izah eder: "Selçuklu hükümdârı, Oğuz kabilelerinin an'anevî telakkilerine göre "mutlak surette hükmeden bir imparator" değil, kendisinden daha küçük reisler gibi "kabile örf ve an'anelerine göre hareket mecburiyetinde olan" bir büyük reistir ve diğer reisler ile arasındaki fark, bir mahiyet farkı değil fakat sadece bir derece farkıdır. Açıkça görülüyor ki, bu içtimai ve siyasî bakımlardan tamamiyle tribal ve feodal bir telakkidir. XII. Asırda Horasan'da yaşayan kalabalık bir Oğuz zümresinin Sultan Sencer'e karşı büyük isyan hareketlerinde bu telakkiiyi açıkça görmekteyiz. Bunlar Selçuklu idaresini ve idare mümessillerini tanımayarak "doğrudan doğruya Sultan'a bağlı olduklarını" söylüyorlardı." M. Fuad Köprülü, "Osmanlıların Etnik Menşei", *Belleten*, VII², Sayı: 28, I. Teşrin 1943, TTK Basimevi, Ankara 1943, s. 274.

[6] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, Türkçe çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 113.

[7] Yerel idarecilerin adaletsizliğine karşı çıkan halk isyanları ise farklı bir konudur. Süryani Mihail, 1173 yılı olaylarını kaydederken, Kapadokya emiri İsmâil'in halk tarafından öldürülmesini şöyle aktarmıştır: "İnsanlar uzun zamandan beri bu memlekette hüküm süren aklıktan ve sert kıştan çok sıkılmış olup emirden yiyecek istediler. O, buğdayı bulunduğu halde onlara hiçbir şey vermedi ve alay edip müteaddit defa kovdu. Bunun üzerine halk, açlığın tesiri altında onun buğdayını zapt edip kendilerini ve çocuklarını doyurmak için onu öldürmeye karar verdiler. Bir komplo tanzim edip onun üzerine atıldılar ve onu, Sultan'ın kızı olan karısını, beş yüz akraba ve yakın adamları ile beraber öldürüp defnedilmeye bile layık saymayarak

Selçuklu tarihindeki isyanları, meşru idare hakları kabul edilen şehzâde-lerin saltanat mücadelelerini ve bu mücadelelerde taraf olan üst yönetim mensuplarını bir tarafa bırakırsak, idarede bulunan hükümdarı değiştirmeyi amaçlayan ve mevcut hükümeti devirmeye dönük halk tabanlı şeklinde kabaca ikiye ayırmak mümkündür. Belirlediğimiz iki grubun hedefleri arasındaki fark, isyanların taban farkını belirlemede de önemlidir. Belirli bir ölçekte yönetenlerle ilintili beylerden destek alan ve merkezî otoritenin fiilen yittiği bir ortamda Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nı yeni bir anlayışla pekiştirmeyi hedefleyen Cimri isyanı ile doğrudan yönetilenler seviyesinde bir tabanda yayılan Babaîler isyanı bu bakımdan öne çıkan hareketlerdir.

Devletin ideolojisine dönecek olursak; Selçuklular'da devletin temel amacı İslâm topraklarını korumak ve mümkün olduğunca genişletmek, Müslümanların can ve mal güvenliğini sağlamaktır. Devletin başında yönetim yetkisini Halife'den alan Sultan bulunuyordu. Halife, bütün Sünnî Müslümanların koruyucusu ve temsilcisi, aynı zamanda ruhanî lideri ve teoride siyasî önderi idi. Ancak İslâm dünyasının köklü dönüşümlerine sahne olan X. yüzyılda bu dünyanın en güçlü siyasî varlığı olan Abbâsî Halifeliğinin tecrübe ettiği ani değişiklikler silsilesinin halifeliğin etki alanını daralttığı açıktır. XI. yüzyılda Selçuklu Sultanlığı'nın kuruluşu ise yalnız Selçuklu Türkler'i yahut devletin kurulduğu coğrafi sahanın sakinleri için değil, Sünnî İslâm dünyası ve Abbâsî Hilafeti için de yeni ve farklı bir tecrübeye yol açmıştır. Selçuklular'ın kuruluşuyla Gazzâlî ve Nizâmülmülk için, herhangi bir olumlama yahut aksini ima etmeksizin diyebiliriz ki, onlar Büyük Selçuklu siyasal düşüncesinin mimarlarıdır. İbnü'l Cevzî, "Nizâmülmülk'ün vezirliği uzayınca onun devlet yönetimi için koyduğu kurallar sonra da devam etti," kaydıyla onun Selçuklu devlet yapısının şekillenmesindeki etkisini belirtmektedir.^[8] Nizâmülmülk'ün Selçuklu siyaset teo-

karların üzerine attılar. Onun malik bulunduğu şeyleri alıp yediler." Süryani Patrik Mihaîl, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, Hrnt D. Andreasyan, TTK, Basılmamış Nüsha 1944, s. 226.

- [8] Abdurahman İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*, Seçme-Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, Ankara 2014, s. 160. İbnü'l-Esir, Sultan Melikşah'ın henüz saltanatının başlarında devlet işlerini Nizâmülmülk'e bırakmasını şöyle aktarır: "Sultan Melikşah'ın askerleri halkın mallarına el uzattılar. 'Sultan'ın bize mal vermesine Nizâmülmülk mani oluyor,' dediler. Halk askerlerin çok şiddetli işkencelerine maruz kalıyordu. Nizâmülmülk bunları Sultan'a anlattı, askerlerin yaptıkları bu yolsuzlukların devletin aczine, şehirlerin tahrip edilmesine ve idarenin kudretsiz kalmasına sebep olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sultan, Nizâmülmülk'e, 'Sen nasıl uygun görüyorsan öyle yap,' dedi. Nizâmülmülk ise 'Ben senin emrin olmadan hiçbir şey yapmam,' cevabını verdi. Bu defa Sultan, 'Büyük küçük bütün devlet işlerini sana havale ettim, sen babasın,' dedi ve kendisini destekleyeceğine and içti.' İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 83. Melikşah'ın saltanatının başlamasının bir bakıma devletin Türk kimliğinden kopuşun en belirgin safhalarından birine işaret ettiği

risine en önemli katkısının Sultan'ın otoritesinin kaynağı olarak Allah'ı göstermek, böylece halifenin dinî ve dünyevî yetkileri anlayışına karşılık Sultan'ın dünyevî yetkisi anlayışını getirmek olduğu söylenebilir. Gazzâlî de, "bir insanın milletinin başına geçmesi Allah'ın hikmetindendir ve bu Allah'ın kulları üzerindeki en büyük nimettir," ifadesiyle saltanatın Allah tarafından Sultana bahsedildiği görüşünü açıkça beyan eder.^[9] Yetkenin halen halifede, gücün ise Selçuklular'da olduğu bir dönemde Gazzâlî, yetke ve güç arasındaki çatışma problemini çözmeye çalışmıştır. Gazzâlî, kendi zamanında halifenin gücü elinde tutanlar tarafından atandığını kabul etmekle birlikte, yine de biatın gerekliliği konusunda ısrar eder.^[10]

Selçuklu sultanlık ideolojisinde Sultanın hâkimiyeti dinsel açıdan meşru ve Müslümanları kâfirlerin akınlarından koruyan, İslâm topraklarında asayiş ve adaleti sağlayan bir figür olarak sunulduğunu kaydedebiliriz. Aslında Selçuklular'ın zuhuruyla Sünnî İslâm dünyasının siyaset anlayışında yaşanan değişiklik, sadece Selçuklular'ın bu dünyadaki fiilî hâkimiyetini meşrulaştırmaya dönük söylem ve formüllerden ibâret değildi. Büyük Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinden yola çıkarak artık Sünnî İslâm dünyasının fiilî liderliğini Selçuklular'ın üstlenmiş olduğu üçüncü devletlerce de malûmdur. İbnü'l Cevzî, Malazgirt Zafer'ini aktarırken, "Rum milletinin İslâm'ı ve halkını yok etmek için harekete geçmiş" olduğunu kaydeder. İmparator bu amaçla "Sultana karşı yürümek için büyük bir hırs" duymuştur. "Hattâ o, Rey kentine girdiği takdirde İslâm ülkelerini kumandanları arasında bölüştürmeyi bile kararlaştırmış ve Bağdat'ı verdiği kumandanına Halife'yi kast ederek, 'şu iyi mizaçlı ihtiyara dokunma, çünkü o bizim dostumuzdur,' demiştir.^[11]" Kaydın doğru olup olmaması bir yana, müellifin Halife ve Sultan'ı konumlandırmada algısını yansıtması bakımından ifade son derece önemlidir.

Büyük Selçuklu Sultanlığında yönetenlerin iktidarının temeli askerî güç aracılığıyla sağlanmış olmakla birlikte, fatihlerin meşruiyetlerini halifelik ile ilişkiler aracılığıyla dinsel temele oturttukları açıktır. Siyaset teorisi açısından durum böyleyken, hâkim oldukları coğrafyada meskûn yönetilenlerle ilişkilerindeki temel hattın da din ekseninde olduğu, ancak

dâir, yine İbnü'l-Esîr'de Sultan'ın amcası Kavurt Bey'in isyanını bastırmasına dâir kayıta izler yakalıyoruz. Buna göre söz konusu saltanat mücadelesinde Askerler Kirman Melfki Kavurt'un tarafını tutuyorlardı; Melikşah'ın yanında ise etnik bakımdan Türk olmayan Şerefüddeve Müslim b. Kureys ile Bahaüddeve Mansûr b. Dübeyş b. Mezyed bulunuyordu. Bkz. X, s. 82.

[9] İmam-ı Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına – Nasihat-ül – Mülûk*, Tercüme: Osman Şekerci, İstanbul 1969, s. 59.

[10] A. K. S. Lambton, "Concepts of Authority in Persia: Eleventh to Nineteenth Centuries A.D.", *Iran*, Vol. 26 (1988), s. 97.

[11] İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, s. 105.

burada mezhepsel yönelimden ziyade, şehirlerde ulema ve kırsalda tasavvuf ehli olmak üzere dinsel figürlerin birleştiriciliği sayesinde sağlanan bir sosyal uyumun hedeflendiği kaydedilebilir. Ancak siyaset teorisi ve dinî figürlerin desteğinden önce, ilk etapta idarenin yönetilenlerce kabul edilmesinin daha pratik esaslara bağlı olacağı da açıktır. Söz gelimi, Tuğrul Bey'in Nişâbur'un yağmalanmasının önüne geçme çabasının, bir taraftan İslâmî bir hâkim olduğunu hem Nişâbur halkına, hem de mektuplaştığı halifelik merkezine ispatlamakla birlikte, bölge sakinlerinin Turanîler'e dair kolektif hafızalarında yer etmiş olumsuz imajı silmekle alakalı olduğu da düşünülebilir.^[12] İbn Hassul, Tuğrul Bey'i şu şekilde niteler: "Türkler bu padişahın şahsında adli yeryüzüne şamil olmuş ve ünü şark ve garbi tutmuş ve kendisinden sonra hiç kimsenin liyakat kesbedemeyeceği bir mülk kendisine verilmiş ve kendisinin yüceliği nisbetinde kendisinden evvel hiçbir hükümdar görülmemiş ve her müslime taati taayyün eylemiş ve gizli ve aşikâr onun dostluğundan ayrılmamak ve gece, gündüz onun nusrata mazhar olması duasını dilden düşürmemek farz olmuş bir zat bulmuşlardır."^[13] "Bu hükümdarın nesebi – Tanrı ona nasrı aziz ihsan eylesin – kâfi derecede şerefi haizdir. Diğerleri gibi onun soyunda köle olan ve sıytü şanı bulunmayan meçhul kimseler yoktur. Bunun eccadından Sürcük vardır ki Hazar hükümdarını kılıcıyla vurmuş ve elindeki amud ile o kadar dövmüş idi ki bu hükümdarın altındaki hayvan yere kapanmış ve o da yüzükoyun düşmüş idi. Bu işi; hür bir nefis sâhibi olan kimseden ve himmeti ayyuka kadar yükselmiş bulunan bir zattan başka biri yapamaz. Selçuk devleti bu zattan başlamış ve bu devlet ve hükümet bu zattan neşet etmiştir."^[14] İbn Hassul'un ifadeleri aslında yukarıda kaydettiğimiz Selçuk ve maiyetinin Oğuz Yabguluğundan kopuşundan Selçuklular'ın devletlerini kurmasına dek geçen zaman zarfında gerçekleşen zihniyet değişimi ve bu değişimin sonuçlarının alınmaya başlanması arasındaki farkı da ortaya koymaktadır.

[12] Tuğrul Bey, Nişâbur'un alınmasından sonra şehri yağmalamak isteyen Çağrı Bey'i, Ramazan ayında bulundukları için bundan vazgeçirmiş; ancak Ramazan ayı geçtikten sonra da Halife'den gelen elçi ve mektubu gerekçe göstererek yine bu uygulamaya izin vermemiştir. Çağrı Bey'in yağmada ısrarcı olması üzerine eline bir bıçak alarak, isteğinin hilafına hareket edilmesi halinde kendisini öldüreceği tehdidiyle yağmanın önüne geçmiştir. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-Ursu*, Türkçe çev., Kıvameddin Burslan, Ankara 1999, s. 4; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 296. İbnü'l-Esir, Tuğrul Bey'in adamlarının halkın mallarını yağmaladığını kaydetmiştir. Bununla birlikte onun ifâdesine göre de o sıralarda ayyârlar Nişâbur'da halka çok zarar vermeye başlamışlardır ve halka büyük zarar vermektedirler. Tuğrul Bey'in Nişâbur'a gelişyle ondan korkarak bu çirkin işlerden vazgeçmişler ve halk bu sayede huzura kavuşmuştur. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 369.

[13] İbn Hassul, *Kitâbü Tafzîl'i-etrâk*, Türkçe çev., Şerefeddin Yaltkaya, "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Belleten*, IV, Sa: 14-15, Nisan Temmuz 1940, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 261.

[14] İbn Hassul, "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", s. 265.

Ancak bozkır idare geleneklerinden kopuş bir anda gerçekleşmiş değildir ve Tuğrul ile Çağrı beyler arasında Nîşâbur'un yağmalanması konusunda-ki fikir ayrılığı da bunun bir tezahürü olarak yorumlanabilir.

Selçuklular'ın erken dönemlerinde Selçuklu askerlerinin yağma faaliyetlerine dair bir başka kayıt, Alparslan devrine âid dir. İbnü'l Cevzî, Sultan Alparslan'ın ölümünü, Ceyhun'u geçtikten sonra askerlerinin her yeri yağmalamasından ötürü, Buhara'nın dindar ve sâlih insanlarının ettiği beddualara bağlar.^[15] Sibt İbnü'l Cevzî de, Sultan Alparslan'ın ölümüne dair, Garsunnîme'den şunu aktarmıştır: "Sultan Alparslan'ın Ceyhun Irmağı'nı geçtiğini ve Selçuklu ordusunun öncülerinin ilerleyip bu yörelerdeki toprakları tahrip ederek mal ve paraları yağma ettiğini ve kadınlara tecâvüzde bulunduklarını haber alan Buhara halkı Semerkant'a kaçtı. Bu arada şehirdeki sâlih, zahid, bilgin, vâizler ve kalabalık bir halk topluluğu, şehir camiinde toplanarak oruç tutup namaz kıldılar. Bunlar arasında akşam iftarını açmayanlar da vardı. Bütün bu insanlar, yalvarı ve yakarıda bulunarak Ulu Tanrı'ya Sultan'ı şikâyet ile ona beddua ettiler ve onu kendilerinden uzaklaştırmasını istediler. İşte böylece Tanrı buyruğuyla olanlar oldu".^[16] Şehrin ulema açısından önemli bir merkez olmasıyla birlikte değerlendirildiğinde kaydın önemi artmaktadır. Bu noktada bizim için önemli olan ise Selçuklu hanedanının hâkimiyetini tesis ettiği sırada eski yönetim tecrübelerinden farklı dinamikler ekseninde yeni bir hâkimiyet anlayışı ortaya koyma zorunluluklarıdır.

Toplumsal yapı değiştiği zaman, toplumu yönetmeye dair fikirlerin de değişmesi kaçınılmazdır. Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın yerleşik İslâm coğrafyasında kurulmuş olması, dolayısıyla Selçuklu hanedanının bozkır Türklerinden farklı bir toplumu yönetmek üzere ortaya çıkması, onların yönetim anlayışlarında da doğal olarak farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Yeni geline coğrafyada toprak temel üretim aracı olup onu işleyenlerle kontrol hakkına sahip bulunanlar arasındaki ilişki Selçuklu toplumsal yapısını anlamada önemli ipuçları sağladığı gibi, şehirler de idarî-ekonomik ve dolayısıyla sosyal ilişkilerde kilit rol oynadılar. Beliren yeni ilişki ağları, konar-göçerlerle mevcut etkileşimin doğasını da kaçınılmaz olarak etkilemiş olmalıdır. Sosyal tabakalaşmanın en kesin ayrımı, yönetenler ve yönetilenler

[15] İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, s. 110. İbnü'l-Esir de Sultan'ın ölümünü Semerkant halkının onun Ceyhun'u geçtiğini ve askerlerinin geçtiği yerlerde, özellikle de Buhara'da yaptıklarını haber alınca toplanıp birkaç defa Kur'an hatmedip Sultan'ın hakkından gelmesi için Allah'a dua etmiş olmalarıyla açıklar. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 78.

[16] Sibt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*'da Selçuklular, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, Ankara 2011, s. 185-186.

arasında belirlediği için, Selçuklular'da toplumsal yapı değerlendirilirken, bu hususun gözden uzak tutulmaması gerekmektedir.

Sosyal yapı, bireylerin ve grupların birbirleriyle ilişkilerinde benim-sedikleri davranış kalıpları aracılığıyla açıklanabilir. Bunun için de kişile-rin ya da grupların karşılıklı davranışları temelinde sosyal ilişkinin tah-lil edilmesi gerekmektedir. Selçuklu toplumunu belirli gruplara ayırarak birbirleri ile ilişkileri ekseninde değerlendirmek durumundayız. Bireyle-rin ve grupların birbirlerini diğerleriyle ilişkili olarak tanımlamalarında sosyo-politik kimliklerin, sosyo-politik düzendeki yerini buluruz. Ancak sosyal kimliklerin çok katmanlı olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Bireyin toplum içerisindeki konumu pek çok temel üzerinde değeren-dirilebilir. Bu bakımdan toplumsal tabakaları ele alırken, kesin olmayan bazı ön kabulleri benimsemek ve bir takım temelleri ön plana çıkartmak durumundayız. Burada temel kıstaslarımız, kolektif sosyal davranışa etki-leri bakımından daha baskın özelliklerin esas alınması olacaktır. Selçuk-lu toplumsal yapısını ele alırken, öncelikle halkı üç sosyal sınıfa ayırarak değerlendirmemiz mümkündür. Bunlar, şehirliler, köylüler ve konar-gö-çerlerdir. Bununla birlikte Selçuklular'ın ne dinsel, ne de etnik bakımdan homojen toplumlar üzerinde hâkim bulunmadıklarını da gözden uzak tut-mamak gerekir. Bu heterojen yapının hangi unsurlarının değerlendirmen-de öne çıkacağı, Selçuklu Sultanlığı'nın hangi kolundaki toplumsal yapıyı mercek altına aldığımızla yakından ilgili olacaktır. Ayrıca belirtmeliyiz ki, söz konusu heterojen yapıda unsurların bir gruba mensubiyeti, diğer gruplardan mutlaka belirli bir tanesine üye olmasını gerektirmemekte-dir. Toplumsal hareketlilik açısından ise daha belirgin bir şablondan söz edebilmekteyiz. Daha açık bir ifadeyle, gruplar arasındaki geçiş, genellikle gayrimüslim iken Müslüman olma yahut konar-göçer iken yerleşikleşme gibi, belirli gruplardan ayrılma ve belirli gruplara katılma şeklinde ger-çekleşmektedir.

A. İKTİSADÎ FAALİYETLER/ YAŞAM TARZINA GÖRE TOPLUMSAL YAPI

Selçuklu coğrafyasında üretim sürecinin maddi temelini oluşturan esas unsurlar üretimin kendisinden sağlandığı toprak, üretimin kol kuv-vetini sağlayan çiftçiler ve arazi sahipleri yahut devlet adına arazi üzerin-de tasarruf hakkı sahipleri. Selçuklu hâkimiyetinin tesisinden önce top-rak sisteminin bozulmuş, verimin düşmüş olduğu kaynaklara yansımıştır. Bûndarı, Nizâmülmülk'ün vezirliğine dair bilgi verirken, şunları kayde-der: "Bu zat vezirliği deruhde ettiği zamanda, yani Deylem devletinin nihayetinde ve Türk devletinin başlangıcında, devlet idaresinin nizamı

bozulmuş, dinin ahkâmı değişmiş, sonuncuların ikbâlî, evvelkilerin idbari arasında memleket harap olmuş ve halî kalmış ve üzerine mütevaciz eller musallat olmuş ve kökleşmiş memleketin etrafında sağucular sağu sağıyorlar, meclislerde mersiyehanlar mersiye okuyorlardı. İşte bu esnada Nizâmülmülk, devlet idaresini intizama, dini de kıvamına iade etti. Vilayetleri tamir ve imâretleri birbirine isal etti. Eskide memlekette mal toplayıp askere sarf etmek âdet idi. Kimsenin iktâ'ı yoktu. Nizâmülmülk, yurt muhtel olduğu için mal toplanmadığını, il hasta olduğu için mahsul elde edilemediğini görünce, araziye iktâ olarak askere taksim etti ve onu asker için varidat menbai kıldı. Bu suretle askerîn o araziye işlemesi için saik kuvvetlendirdi ve memleket kısa zamanda en güzel bir hale geldi.^[17] Selçuklular, kölelere ve ücretli askerlere dayanan ordu sistemini sultanlığın idaresi ve büyük askerî gayeleri için yetersiz görerek idaresi altında bulunan bütün ülkeleri eski Türk askerî esaslarına göre teşkilatlandırırken, askerî iktâlar tesis etmişler ve bu suretle askerlikte ve toprak idaresinde yeni bir sistem ortaya koymuşlardır. Askerî iktâ sistemi, temelde İslâm dünyasına ait bulunmakla birlikte, Selçuklular devrinde Türk ve İslâm unsurlarının birleşmesiyle yeni bir mahiyet kazanmıştır.^[18] İktâ, askerî, idarî, ekonomik, politik ve sosyal pek çok yönüyle, Büyük Selçuklu Devleti'nin baskın kurumu olmuştur.^[19] Temelinde iktâ, idarî bir maaş türüdür. Belirli yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık kumandan, asker ve sivil devlet adamlarına tahsis edilmesi şeklinde gerçekleşir.^[20] Bu sistemde idareciler, iktâ sahiplerinin devlete karşı hizmetlerini yerine getirip getirmediğini kontrol etmek durumundaydı. Görevlerini yerine getirmeyen iktâ sahiplerinin bu hakları ellerinden alınırdı. İktâ sahipleri, kendilerine iktâ olarak verilen bölgelerdeki halktan vergi toplama hakkına sahiptiler. İktâ sisteminde toprak ve o toprakta çalışan halk, devletin addedilmekteydi.^[21]

[17] Bûndarî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 59. Bu kayıdn tek önemi iktânın Selçuklu ülkesinde uygulanmaya başlaması hakkında verdiği bilgi değildir. Ayrıca, Büveyhîleri Deylemlî olarak niteleyen müellif, Selçuklu hâkimiyetinin tesisini ise Türk devletinin kurulması şeklinde kaydetmiştir. Dinin ahkâmının değişmiş olup Selçuklularla bunun düzeldiğine dâir kayıt da, Büveyhîlerin hem inanç olarak Şii, hem de siyaseten Bağdat halifeliğini tahakküm altında tutacak güçte olmaları; Selçuklular'ın ise hem inanç olarak Sünnî hem de Sünnî İslâm âleminin koruyucusu olarak temayüz etmesi bakımından önemlidir.

[18] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 312.

[19] Lambton, "The Evolution of İqta in Medieval Iran", *Iran*, Vol 5 (1967), s. 41.

[20] Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 517.

[21] G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Türkçe çev., İlyas Kamalov, İstanbul 2011, s. 160.

Selçuklular'da halk toprağı kullanma hakkına, onu işlemek şartıyla sahipti. Köylü vergisini devletin bir hizmet karşılığında bunu toplama yetkisini kendisine bıraktığı Emîr veya sipahiye, vakıf arazisi ise vakfa ya da temlik edilmiş ise mülk sâhibine verebilirdi. Ancak iktâ usulünde sipahi ya da dirlik sâhibi muayyen olarak kendisine tahsis edilenden fazlasını talep edemezdi.^[22] Bu konuyla ilgili, Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme'sinde önemli kayıtlarla karşılaşırız: "Kendilerine iktâ verilen sipahilerin halka nasıl muamele edeceklerini bilmeleri gerekir. Kendilerine bırakılan malı alınca, eğer halka iyi muamele ederlerse ne âlâ. Fena muamele ederlerse, halkın bedeni, malı, evladı, tarlaları ve aletlerinin ondan emin olması için malı elinden alınır. Sipahilerin bunlara el uzatmaya hakkı yoktur. Halk, padişahın sarayına gidip halini anlatmak isterse, onları bundan men etme yetkileri yoktur. Bunun haricinde hareket eden sipahinin – diğerlerine ibret olması için – elinden iktâsı alınarak, cezalandırılır. Hakikatte onların, toprağın ve halkın Sultanın olduğunu bilmeleri gerekir. Sipahiler ve vâililer, onların başında emniyet müdürü (şâhne) gibidirler. Yaptıkları muameleyle halk, padişahın memnun olursa, onun ceza ve azabından emniyette olur".^[23]

Özellikle Nizâmülmülk'ün halkın ve toprağın hükümdara ait olduğu vurgusu, iktâların tesisinin merkezî otoriteyi tahkimde oynadığı rolü açıkça ortaya koymaktadır. Mülkün idareciye ait addedilmesine karşılık, bu durum sultana bir takım sorumluluklar da yüklüyordu. Yine Nizâmülmülk, bir bölgede karışıklık şüphesi olduğunda sultanın buraya gizlice bir görevli gönderdiğini, bu görevlinin bir ay kadar bölgede dolaşarak olayı soruşturduğunu, ulaştığı bilgileri sultana bildirdiğini kaydeder. Nizâmülmülk'ün nakline göre, ülkenin bakımlı olarak devam etmesi, halkın fakir ve avare olmadan yaşaması için, bildirilenleri hemen yerine getirmek padişaha farz-ı ayn'dır.^[24]

Toprak vergisinin başlıca çeşitleri haraç ve öşür idi. Öşür ödeyenler genellikle büyük toprak sahipleriydi. Vergilendirme biçimine bağlı olarak haraç şekilleri üçe ayrılıyordu: Toprağı göre (misaha), mahsulün miktarına göre (mukasama) ve önceden tespit edilmiş ölçüye göre (mukataa).^[25] Arazi niteliği ve kullanımına göre derecelendiriliyor, ödenecek vergiler buna göre belirleniyordu. Sonuç olarak devlet yahut onun toprağın

[22] İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 57, 58.

[23] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, İstanbul 1998, s. 58; Nizâmülmülk, *Seyrül-mülûk (Siyâsetnâme)*, Yay. Haz., Hubert Darke, Tahran 2004, s. 43.

[24] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 187; Tahran neşri s. 177.

[25] Sergey Grigoroviç Agacanov, *Selçuklular*, çev., Ekber N. Necef, Ahmet R. Annarberdiyev, İstanbul 2006, s. 217-218.

tasarruf hakkını devrettiği kişi tarafından köylünün artı iş gücüne aynı ya da nakdî ödeme yahut angarya yoluyla el konulmasına dayalı bir sistemin mevcudiyeti söz konusuydu. Bu el koymayı meşrulaştırmada temel dayanak, yönetenlerin toplanan vergi ve haraçlarla yönetilenlerin can ve mallarının güvenliğini sağlaması ve adaletle yönetimde bulunmasıydı.

Selçuklu Sultanlarının adaletine dair rivayetler, pek çok kaynaktan bulunabilir. Bir rivayete göre Sultan Melikşah, kendisinden karpuzlarını zorla alan askerleri şikâyet eden bir köylüye adamlarından birini köle olarak bağışlamış, bu kişi köylüden hürriyetini üç yüz dinara satın almıştır.^[26] Fermanlarda iktâ sahipleri vergi toplarken gereğinden fazlasını talep ettiklerinden dolayı uyarıldıklarına dair kayıtlar, bazı iktâ sahiplerinin kanunlara aykırı olarak halktan belirlendiğinden daha fazla vergi topladıklarına işaret etmekte^[27] ise de, devletin bunlara müdahalesi, adaletin en azından hedeflendiğini ortaya koyar. Nizâmülmülk'ün konuyla ilgili yaklaşımına yukarıda değinmiştik. Bununla birlikte, hatırdâ tutulmalıdır ki ekonomik refah garantisi altına alındığı zaman bireyler de, toplumlar da servetten çok iktidar peşinde koşarlar. Servet sâhibi olmaya ya da servetlerini arttırmaya çalışırken, temel güdülerini iktisadî olmayıp iktidarlarını kurmak yahut pekiştirmek arzusuyla ilintilidir.^[28] Bu bakımdan yönetenlerin devleti ekonomik anlamda güçlendirmek istemesi kadar, kendi ekonomik güçlerini arttırmaya dönük faaliyet gösterenlerin bu çabalarıyla mücadele etmesi de doğaldır.

Türkiye Selçuklularında iktâ sisteminde bir farklılaşma ile karşılaşırız. Burada da toprak devletin olup iktâ, vakıf ve mülk olmak üzere üç kısımdı.^[29] Ancak burada Büyük Selçuklulardaki askerî iktâ sistemi bırakılarak, iktâ sahiplerinin elinde güç toplanmasının önüne geçen küçük iktâlar benimsenmişti. Vilâyetler genişliğinde, hukukî ve idarî muhtariyetle birlikte, siyasî hâkimiyeti parçalayan büyük iktâlara asla müsaade edilmediği gibi Anadolu'da vilâyet ve mahallî askerlerin başında bulunun Sübaşılar, büyük iktâlara ve kumanda ettikleri askerlere sahip değil, onların amiri mevkiinde idi.^[30] Ancak iktâ tevcihinin yine de askerî-idarî sorumluluğu yanında önemli bir gelir kaynağı olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. I. İzzeddin Keykâvus'un tahta çıkışının üçüncü gününde devlet büyüklerine rütbeleri ölçüsünde hilatler ve unvanlar verildiğini, sıradan ve seçkin kimselerin (havas u avam) Sultan'ın elini öperek şeref kazandığını kaydeden

[26] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 182.

[27] Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 160.

[28] Bertrand Russell, *İktidar*, Cem Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 1999, s. 12.

[29] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 113.

[30] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 351.

İbn Bîbî, “Görevlerinin, topraklarının (iktâât) ve mülklerinin menşurlarının yenilenmesini dilediler. Onların bu istekleri yerine getirildi. Onun üzerine beyler de imkânları ölçüsünde ona attan, katırdan, ayyüzlü erkek köleden, altın kesesinden ve başka şeyden çok miktarda hediye sundular,” yazmıştır.^[31]

Bu durumda diyebiliriz ki, tahta yeni çıkan hâkimlerin yanlarında tutmak ya da yanlarına çekmek istedikleri devlet ricali ile önde gelenlere iktâ tevcihleri, özellikle taht mücadelelerinin olduğu dönemlerde önem kazanmaktadır. Aynı Sultan'ın tahta oturması sırasında Alâeddin Keykubad'ın taht iddialığına destek veren Pervâne Zâhireddin İli, onun girişiminin başarısızlığa uğraması üzerine çekildiği Niğde'de şehrin ileri gelenlerini ve halkını (ayan ve ahali) bağış, ikrâm ve iltifatla itâat altına almış, ancak Niğde runûdunun, hizmetçileri ve adamlarına sert davranması üzerine, kaynağın ifadesiyle hiçkimse tarafından kuşatılmadığı halde kendisine rahatsızlık veren bu adamların, biri burayı kuşatmaya gelip “âdet olduğu üzere nakit malla, parayla, toprakla (iktâ) ve emlak vaadiyle onları baştan çıkarırsa ne olur, diye düşünerek oradan ayrılıp Lülüve (Ulukışla)'ye sığınmıştır.”^[32]

Topraklar büyük ölçüde devlete ait olmakla birlikte, özel mülkiyet de mevcuttu. Özellikle şehirlerin ve kasabaların çevresindeki sulak arazi, bağ ve bahçeler, özel mülkiyette idi.^[33] Zâhireddin İli'nin Niğde'ye çekildiği sırada şehrin ileri gelenlerini ve halkını bağışlarla kendisine bağladığı ve bahçelerindeki sebzeleri ve bağlarındaki üzümleri değerlendirerek, “eğer Sultan İzzeddin'in ordusu kuşatmaya gelir, bahçelerinizi zarara uğratıp mülkünüzü harap ederse, ben yensem de yenilsem de onların tekrar size verilmesi durumunda gayret gösteririm,” dediği İbn Bibi tarafından nakledilmiştir.^[34]

Devletin köy ve mezra gibi muayyen toprak parçaları üzerinde kendisine ait hak ve yetkileri özel şahıslara devretmesi şeklindeki bir mülkiyet biçimi de temliklidir. Selçuklu Sultanlarının kendilerine üstün hizmetlerinden dolayı ödüllendirmek istedikleri kişilere iktâdan daha büyük bir ihsan olarak bağışladıkları temliklerde, mülkiyet toprağa tasarruf şeklinde değil, devletin mirî topraklarındaki vergilerin şahıslara terki yoluyla

[31] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçukname)*, Hazırlayan: Mürsel Öztürk, Ankara 1996, I, s. 134.

[32] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, I, s. 139. Zâhireddin İli'nin gerçekten böyle düşünmediğini bilmek imkânından yoksun bulunsak da, İbn Bîbî'nin böyle bir ihtimali kayda geçirmiş olması, siyasal çekişmelerde iktâ tevcihinin yandaş sağlamada önemli bir vaat olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

[33] Turan, “Türkîye Selçukluları'nda Toprak Hukuku, Mirî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri”, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993, s. 80.

[34] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'îye*, I, s. 139.

Resim 56:
Horasan'ın
önemli
şehirlerinden
Nişâbur

[https://bit.ly/2NZbXsd]

gerçekleşirdi.^[35] Başka bir ifadeyle, toprak üzerindeki mülkiyet değil, malî kazanç hakkı şahıslara terk edilmiş olurdu.

Temlikler; mirî topraklardan yapıldığı için, devletin kendi hakkını terk etmesi, köylünün durumu açısından önemli bir ayrıntıdır. Reayanın Mirî halinden mülk, mülk halinden vakıf haline gelen köylerde çiftçilikle uğraşan reayanın hukukî durumunda bir değişiklik olmasının önüne bu

şekilde geçilmiştir. Reaya, daha önce devlete ya da temsilcisine ödediği şer'î ve örfî vergileri, bu kez mülk sâhibine yahut vakıf mütevellisine ödemek durumundadır.^[36]

Köprülü, "kültür bakımından en ehemmiyetli olan şehirli unsurdur" yazmıştır.^[37] Nihayetinde değişim ve ilerleme şehirden başlar ve bu şehirlerle ilişkili kültür taşıyıcıları aracılığıyla daha alt merkezlere yayılır. Şehirler aynı zamanda siyasî ve ekonomik gücü, devrin kültürel özelliklerini, bilhassa devletçe yönlendirilen yahut himaye edilen kültür unsurlarını somutlaştırmaları bakımından da incelememiz için büyük önemi haizdirler. Rekabet yahut çatışma halindeki unsurların, çelişenlerin bir arada mevcudiyeti bakımından da şehirler, homojen toplumun uyum yahut sembiyozunun tespiti açısından mühim veriler sağlar.

Selçuklular'ın ilk siyasî merkezleri Horasan'ın önemli şehirlerinden Nişâbur'dur. Sultanlığın gelişimine paralel olarak Nişâbur yerini önce Rey, ardından İsfahan'a bırakmıştır. Sultan Sencer zamanında Merv devlet merkezi haline gelirken, İsfahan da Irak Selçuklular'ının başkenti olarak kalmıştır. Bunun dışında Herat, Belh, Kazvin, Hemedan, Yezd, Kum, Merağa, Bağdat, Ahvaz ve Musul gibi başlıca yerleşim merkezlerinin yanında, Selçuklu şube devletlerinin sınırları dâhilinde de Buhara, Semerkant, Gazne, Dimaşk gibi önemli şehir merkezleri de mevcuttu.^[38]

Şehirlerde ve kasabalarda orta ve küçük ölçekli tüccarlar, çeşitli esnaf, dükkân sahipleri, küçük sanat erbabı ayrı ayrı loncalar teşkil etmişlerdi.^[39] Buralarda askerî aristokrasi ve yöneticilerle birlikte, ekonomik ve

[35] Turan, "Hususî Mülkiyet Şekilleri", s. 81.

[36] Turan, "Hususî Mülkiyet Şekilleri", s. 81-83.

[37] M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 2003, s. 81.

[38] Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular-Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, 2009, s. 372-373.

[39] İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014, s. 96.

toplumsal durumlarına göre sosyal tabakanın farklı basamaklarında yer alan, büyük iktâ sahiplerinin, mülkdârların, büyük memur ve tüccarların da evleri bulunmaktaydı. Ulema, edip ve müderrisler şehir nüfusunun ayrı bir tabakasını oluşturuyordu. Şehirdeki entelektüel iklimi oluşturan ve şehir aydını olarak tanımlanabilecek bu tabaka, bazen idarî mekanizmanın kadrolarını tamamlıyor ve şehir kitlesi üzerinde etkili olabiliyordu.^[40] Her ne kadar elimizde zanaatkârların durumunu tam olarak aydınlatmaya yetecek kayıtlar mevcut değilse de, bu kesim maddî ve sosyal statülerine göre farklı kategorilere dâhil olup devlet hazinesine vergi veriyorlardı ve çeşitli yükümlülükler taşımaktaydılar.^[41]

Selçuklu Devleti ekonomik ve kültürel hayatında, dâhilî ve devletlerarası ticaret de büyük rol oynamıştır. Ticaret, zanaat ve köy ekonomisi, yerleşik ve göçebe nüfus arasındaki mübadelede aracılık görevini üstlenmiştir.^[42] Ticaret kervanları Mâverâünnehir, Hârizm, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'da güvenli bir şekilde sefer yapabiliyordu. Şehirlerde üretilen mallar, pek çok yere kolayca pazarlanmaktaydı. Kervanların güvenliği genellikle askerî muhafızlar tarafından sağlanıyordu.^[43] Şehir zanaatkârları gibi tüccarlar da gümrük rüsumu ve ayrıca vergi de ödemekteydiler. Ancak tam miktarlar ve onların tahsil prensipleri belirsiz kalmaktadır.^[44]

Melikşah devrinde vasıtalı vergilerle (*mekûs*) gümrük vergilerinde indirim yapıldığını İbnü'l Cevzî'den öğrenmekteyiz.^[45] Aynı müellif, Sultan'ın bir gümrük vergisini kaldırmak istemesi üzerine tahsildarlardan birisinin bu uygulamanın devlet hazinesinden yılda 6000'den fazla altın eksilteceği konusunda onu uyarmak istediğini de kaydetmiştir.^[46] Melikşah'ın vasıtalı vergileri kaldırdığını İbnü'l Adîm de kaydetmekte, üstelik o, Melikşah'tan sonra Selçuklu ülkesinde bu vergiyi kimsenin yürürlüğe koymadığını da eklemektedir.^[47] İbnü'l-Esîr de 1107'de Sultan Muhammed

[40] Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 150-151.

[41] Agacanov, *Selçuklular*, s. 233-234.

[42] Agacanov, *Selçuklular*, s. 237.

[43] Özgüdenli, "Selçuklular-Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", s. 372.

[44] Agacanov, *Selçuklular*, s. 214.

[45] İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, s. 165.

[46] İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, s. 170.

[47] Kemâlüddin İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l Haleb min Târîhi Haleb*, Zübdetü'l Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular, Seçme, Tecüme ve Değerlendirme Ali Sevim, Ankara 2014, s. 64. İbnü'l Adîm, Buğyetü't-Taleb'de ise vergilerin kaldırılması işini Nizâmülmülk'ün yaptığını kaydetmiştir. Kemâlüddin İbnü'l Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi târîhi Haleb*, Yayınlayan Ali Sevim, Ankara 2012, s. 71. İbnü'l-Esîr de ticarî mallardan alınan vergiler (mükûs) ile halkın sahip olduğu mallardan alınan örfî vergilerin (darâib) kaldırılmasını, Nizâmülmülk'e dâir bilgi verirken kaydeder. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 180. Vergilerin kaldırılması yine Melikşah'ın saltanatına denk gelmekle birlikte, icraat Nizâmülmülk'e atfedilmiştir.

Tapar'ın Irak'ta tüccardan tahsil edilmekte olan bazı vergileri (daraîb ve mekûs), ticarethane vergisiyle transit geçiş vergisini ve buna benzer diğer bazı vergileri kaldırdığını kaydetmektedir. Bu hususun tabelalara yazılıp çarşılara asıldığına dair kayıt da, ilgili halkın bilgilendirilme yolunu açıklaması bakımından önemlidir.^[48]

Kirman Selçukluları da, bölgede kendilerinden önce bozulan iktisadî ve ticarî hayatı canlandırmak amacıyla gerekli tedbirleri almışlardır. Melik Kavurd'un ülkeye hâkim olur olmaz fiyatları sabit tutmak ve üretimi arttırmak için çalışmalar başlattığı bilinmektedir. Selçuklu melikleri, Horasan ve Orta Asya'dan Basra körfezi sahillerine kadar ulaşan ticaret yollarında kervansaraylar inşâ ettirmiştir. Kavurd Bey, Kirman'dan geçerek Sîstan, Hindistan ve Fars bölgesinden giden transitticareti teşviketmiştir.^[49]

Selçuklular'ın ticaret yollarına verdikleri önem Türkiye Selçuklularında daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Uluslararası ticaret Türkiye Selçuklu Sultanlığının sosyo-ekonomik durumunu da daha ileri bir aşamaya taşımıştır.

Anadolu'da Türkler eski Roma-Bizans şehirlerine yerleşip buraları ihya ettikleri gibi, ticaret yollarına yakınlığı veya stratejik önemi gibi sebeplerle Alâiye, Kubadiye, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir gibi yeni kentler de kurmuşlardır.^[50] Kentler merkez tarafından görevlendirilen naip, vâli, müşrif, nazır, muhtesip gibi atanmış yöneticilerle, doğrudan halkın temsilcisi olarak bunların yanında bulunan emîr-i içdişân, haccêân, ehl-i fütüvvet ve ehl-i hiref gibi, duruma ve döneme göre isimleri ve fonksiyonları değişen siviller tarafından yönetilmiştir.^[51] Selçuklu Türkiye'sinde meydana gelen iktisadî canlılık ve Doğu ile Batı arasında gelişen kervan ticareti dolayısıyla önem kazanıp nüfus artışı yaşayan şehirlerde bu artışın Türk nüfusça sağlanmış olması önemlidir. Şehirlerin gayrimüslim halkı sanayi faaliyeti ve şehir içi ticarete itibar ederken, Türk ahalinin zenginliği daha çok gayrimenkule dayanmaktaydı. Şehir ve kasabaların etrafındaki bağ ve bahçelerin çoğu Türkler'e ait olduğu gibi, han, hamam ve dükkânlar da onların elindeydi. Zanaat ehlinin ahi teşkilatı şeklinde örgütlenmesinden ve ahi tekkelerine üye olabilmek için Müslüman olmak gerektiğinden dolayı, Hristiyan ahalî içerisinde zanaat sâhibi olanlar bulunmakla birlikte, bu unsurlar ahi tekkelerine

[48] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X., s. 363-364.

[49] Erdoğan Merçil, "Selçuklular, Kirman Selçukluları", *Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat*, D/Â, XXXVI, 2009, s. 379.

[50] Ahmet Yaşar Ocak, "Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat", *Türkiye Tarihi 1071-1453, Bizans'tan Türkiye'ye*, Ed. Kate Fleet, İstanbul 2012, s. 440.

[51] Ocak, "Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat", s. 441.

mensup değillerdi.^[52] Bu dönemde Anadolu'da yaşayan zanaatkâr ve ticaret erbabının çoğunluğunun Türk ve Müslüman'dır.^[53]

Şehir ve köy sakinleri arasında yalnız ekonomik-sosyal değil, eğitim seviyesinde bariz bir farklılığın bulunduğunu, çeşitli kaynaklardan saptayabiliyoruz. Mevlânâ, "Mesela iki akıllı ve kifayetli şehirli, bir köylünün faydalanması için gidip şahitlik etseler, köylü bilgisizliğinden ve saflığından her ikisinin de sözlerine aykırı olan bir şey söylese, onların şahitliği bir sonuç vermez"^[54] ifadesiyle, köylü ve şehirli arasında belirgin bir eğitim seviyesi farkını belirtmektedir. Yine Fihî Mafih'te yer alan bir başka anekdot,^[55] köylünün şehrin nimetlerinden habersiz bulunduğunu ima etmektedir. Bu habersizlik hali, yalnız şehrin müreffeh olmasıyla değil, köylünün cehaletiyle de ilişkilendirilmiş görülmektedir. Eflâkî şehrin nimetlerinden etkilenen "bir Türk"e dair Mevlânâ'ya atfedilen bir rivayet aktarmıştır. Buna göre şehre gelen Türk, medresenin önünden geçerken, kapıcının medresedekilere kendilerine tayin edilen ekmek, et ve diğer şeyleri dağıttığını görmüştür. Bunun üzerine ertesi gün, çoluk çocuğunu terk etmiş, başına bir sarık sarıp sırtına bir cübbe geçirmiş ve medreseye girmiştir. Ancak medresenin müderrisi gelenin bilgin olmadığını anlamış ve ona bilginliğin giyim kuşamla olmadığını izah etmiştir.^[56] Anlaşıldığı üzere, köylüler, şehrin nimetlerinden habersiz, cahil kitleler olarak değerlendirilmektedir. Anadolu'da kentler, özellikle Müslümanlar için, yönetimin ve kültürün merkeziydi. Kentlerin dışında yaşayan Türkmenler, o dönemde toplumun ve kültürün dışında kalıyorlardı; daha doğrusu başka bir kültürü ve toplumu meydana getiriyorlardı.^[57]

Konar-göçerlerin durumuna bakıldığında, kalabalık kitleler halinde Ceyhun nehrini geçerek İran coğrafyasına giren Türkler'in önemli bir kısmını Oğuz boylarına mensup göçer kabileler oluşturuyordu. Sayıları az da olsa Karluk, Uygur ve Kıpçak gibi diğer Türk boyları da Oğuzlarla

[52] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi I (1243-1453)*, İstanbul 1974, s. 15-19.

[53] Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000, s. 195.

[54] Mevlânâ, *Fihî Mafih*, çev., Meliha Ülker Tarıkâhya, İstanbul 1985, s. 228.

[55] "Bir köylü şehre gelip şehirliye misafir oldu. Şehirli ona helva getirdi. Köylü de iş-tahla yedi. Ona, 'Ey şehirli! Ben, gece gündüz havuç yemeye alışmıştım. Şimdi helvayı tattım ve havucun tadı gözümünden düştü. Her zaman helva bulamayacağıma göre, elimdekinden de soğudum. Şimdi ne yapayım?' dedi. Köylü helvayı tattıktan sonra artık şehri arzuladı." Mevlana, s. 287-288.

[56] Ahmet Eflâkî (Şams al-din Ahmed al-Aflâkî al-Ârifî), *Manâkib al-Ârifin*, Yayınlayan Tahsin Yazıcı, I, Ankara 1976, s. 398; Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, Türkçe çev., Tahsin Yazıcı, I, İstanbul 1964, s. 386-387.

[57] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev., Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 193.

birlikte İran coğrafyasına girmişti.^[58] XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın ilk yarısında konar-göçerlerin nispeten toplu kitlesi Gürgen ve Dehistan'da oturmaktaydı. Burada çok sayıda Türkmen boy ve kabileleri yaşamaktaydı. Türkmenler kısmen Merv, Haveran, Şehristan, Rey, Nişabur ve Horasan ile İran'ın diğer bölgelerinde yerleşmişlerdi. Bunlar Selçuklu hâkimiyeti altında askerlik ve sınır hizmeti görevini üstlenmekte ve otlaklar için vergi (hukuk-i mara'i) ödemekteydiler. Sencer'in hükümrânlığında onların üzerine özel memurlar (şâhne) atanmaktaydı ki, bunlar toplum nizamını gözetlemekteydiler.^[59] Konar-göçer boylar "fakir ve zayıflar" (fukara ve zuafa) da dâhil olmak üzere, hayvanlarını otlatmak için kullandıkları otlakların devlete olan vergisini ödüyorlardı. Onlar, hükümdarın saray masrafları için vergi (zekât) ödemekte, aynı teslimat (genellikle hayvan olarak) yapmaktaydılar.^[60] Bununla birlikte boyların devletle ilişkileri, ödedikleri vergilerin mahiyet ve miktarı birbirinden farklıydı.^[61] Bu unsurun en önemli mal varlığı koyun ve at sürüleri idi. Konar-göçerlerin göçü ile ilgili olarak Süryani Mihail, bu esnada "yolların onların sayısız hayvanları ile doluğunu"^[62] kaydeder.

Türkiye Selçuklularında konar-göçerler kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kışlaklarında küçük çaplı ziraatla da meşgul olmakla birlikte, ekonomik uğraşlarının temeli hayvancılıktı. Anadolu'nun meşhur atlarını yetiştirenler, halılarını dokuyanlar, bunlardı. İrsî reisleri idaresinde yaşayan bu unsurlar devlete her yıl yetiştirdikleri sürülerin kemiyetine göre aynı vergi ödemekle mükelleflerdi.^[63] Konar-göçerler kendi aralarında, boyların bir araya gelmesiyle oluşan il veya ulus adı altında teşkilatlanmışlardı. Anadolu'da, merkezî otoritenin kökeninden bağımsız olarak, her zaman konar-göçerleri yerleşikleştirmeyi hedeflemesi biraz da bu teşkilatlanmanın içerdigi tehdit potansiyeli ile ilişkilendirilebilir.

Türkmenler'in ise yerleşikleşmeye karşı direnç göstermeleri anlaşıldır. Bunların en azından bir kısmının Anadolu'ya sevk edilmesindeki saik de konar-göçer hayat tarzları idi. Selçuklular devletlerinin kuruluş aşamasında Gaznelilerle mücadelelerinde onların ağır silahlı askerlerine karşılık hafif süvarilerinin hareket kabiliyeti ve Gazneli kuvvetlerinin iâşesini karşılamak için yerleşiklerden yapılan yavaş nakliyyeye karşılık olarak da hareketli sürülerinin onlara daha iyi lojistik destek sağlamanın etkisiyle başarılı olmuşlardı. Dahası göçerler hayatta kalmak için

[58] Özgüdenli, "Selçuklular-Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", s. 371-372.

[59] Agacanov, *Selçuklular*, s. 246.

[60] Agacanov, *Selçuklular*, s. 255.

[61] Özgüdenli, "Selçuklular-Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", s. 372.

[62] Süryani Mihail, *Vakainame*, s. 275.

[63] Köprülü, *Kuruluş*, s. 76.

mücadele etmişlerdi ve savaşmak için para talepleri yahut ikna edilme ihtiyaçları olmamıştı. Fakat Selçuklu liderleri İran'da liderliklerini sultanlığa çevirmeye çalışırken, göçer askerî kuvvetlerden Gazneliler'inki gibi düzenli, maaşlı orduya geçtiler. Böyle bir ordunun hâkimlerle daha uyumlu ve hâkimleri daha destekleyici, yerleşik ekonomi ve toplum için daha az zahmetli, Selçuklular'ın tasarladıkları askerî harekâtlar için lojistik açıdan daha uygun olması umuluyordu. Göçerler ya düzenli hizmete dâhil edilmeliydi, ya uzak bölgelere sevk edilmeliydi ya da, bu ikisi gerçekleştirilemiyorsa, düzenli ordu tarafından bastırılmalıydı.^[64]

Selçuklu Sultanlığı'nın bu yolların üçüne de başvurduğunu söyleyebiliriz. Göçerlerin düzenli hizmete dâhil edilmesi bizzat Nizâmülmülk tarafından son derece önemli addedilmiştir. O, Siyâsetnâme'sinde de bu konuya yer verir:

“Türkmenler her ne kadar devlete bir takım zorluklar vermişlerse de, yine de Selçuklu hanedanının teveccühüne layıktırlar. Çünkü bu devletin ilk kuruluşunda çok hizmetleri geçtiği gibi bu amaç için pek çok zorluk ve musibete de katlanmışlardır. Üstelik hükümdar ailesine akrabalık bağı ile bağlıdırlar ve devlet üzerinde hakları vardır. Bundan dolayı onların çocuklarından bir tanesini alarak, sarayın 1000 gulâmının silah ve hizmet eğitimi ona verilmeli, sürekli olarak saraya bağlanmaları sağlanmalıdır. Böylece onlar hükümdara sadakatle hizmet edecekleri gibi, hükümdar ailesine içten içe besledikleri hoşnutsuzluklar da giderilecektir. Her ne zaman ihtiyaç duyulsa onlardan 5000 ya da 10000 kişi teşkilatlı ve teçhizatlı olarak görevlendirildikleri işi yerine getirmek üzere at bineceklerdir. Ancak bu şekilde devlet onları paysız bırakmamış, sultan zafer kazanmış ve onlar yatışmış olur.”^[65]

Uzak bölgelere sevk edilme ise, özellikle 1071 Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu'nun hızla Türkleşmesi sonucunu doğurmuştur.

Özetle diyebiliriz ki, Selçuklu taht mücadeleleri esnasında göçerler İran işlerine müdahale etme girişiminde bulundukları zaman, profesyonel Selçuklu ordusu bir süre için onları bastırmayı başardı. Ordu zamanla göçer karakterini yitirdiyse de, Selçuk hanedanına bağlılığı kabilevî yanını koruyordu. Süreç içerisinde hanedan bir değil birkaç muhtemel hâkim çıkarttığı için de, ordu bölgesel alt birimlere ayrılarak bölündü. Bu durumda göçerlerle başa çıkamazdı. 1153'te Tohâristan'da Oğuz Türk göçerleri iki profesyonel orduyu bertaraf ederek Sultan Sencer'i ele geçirdiler ve

[64] John Masson Smith Jr, “Turanian Nomadism and Iranian Politics”, *Iranian Studies*, Vol. 11, No. 1/4, State and Society in Iran (1978), s. 64-65.

[65] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 149; Tahran neşri s. 139.

Selçuklu İmparatorluğu'nun kurdukları şekilde yıkılmasına yol açtılar.^[66] Böylece konar-göçer Türkmenler'in meşruiyet anlayışı ve ideolojik yaklaşımlarının Selçuklu Sultanlığınıninki ile örtüşmemesinin uzun vadede çözümleri zor meselelere yol açtığı kaydedilebilir.

B. DİNİ CEMAATLER

İslâm'ın merkezî topraklarında yeni yönetici seçkinler olarak Selçuklular'ın ortaya çıkmasıyla birlikte Sünnî dinsel kurumları ve ulema, son derece yüksek mevkilere ulaştı. Selçuklular, Şiiliği bastırdı, camileri onardı, medreseler inşâ etti, vakıflar bağışladı, eğitim kurumlarının mensuplarını resmî görevlere atadı ve onların himayesi ile kendi toplumlarında ulemanın otoritesini garanti altına aldı. Karşılığında ulema da hâkimleri rakiplerine karşı destekledi, devletin idarî kadro ihtiyacını karşıladı ve Selçuklu rejiminin meşruiyetine dayanak sağladı.^[67] İslâm toplumundaki geleneksel rollerine ve bu dönemin yönetici seçkinlerinin doğasına bakıldığında, devlet himayesinden faydalanmak üzere ulemanın seçilmesi şaşırtıcı değildi. Ahlakî yetke ve mevkilerini şeriattan alan ulema, yabancı Türk askerî seçkinler ile yerel nüfus arasındaki boşluğu doldurabilecek tek sivil seçkin grubu idi. Ulema yerel nüfusa itâati empoze ederek ve hükümet için çeşitli hizmetleri üstlenerek, Selçuklu rejimini meşrulaştırabilirdi. Sosyoekonomik arka planlarının ve bağlantılarının heterojen doğası ile şehirli nüfusa yakın ilişkide olmaları, ulemanın yönetenler ve yönetilenler arasında aracı vazifesini görme konumunu güçlendirdi. Çünkü ulema, toplumun yönetici seçkinler dâhil olmak üzere her kesiminden gelebiliyor ya da bu kesimlerde temsilcileri olabiliyordu.^[68]

Selçuklular'da yalnız ulemâ değil, mutasavvıflar da gerek kamusal hayatın önemli bir parçası, gerekse başta Sultan olmak üzere yönetenlerin saygı gösterdiği karizmatik dinsel figürler olarak karşımıza çıkar. Başka bir ifadeyle, ulemânın dışında dinsel temsil yoluyla yönetenlerle

[66] Smith, "Turanian Nomadism and Iranian Politics", s. 66. Smith, Türkmenler'in askerî hizmete alınışının düzenlenmesini tahlil ederken, yeni coğrafyadaki şartlara uyum sağlama noktasında tarımla uğraşmayı gerektiren hayat tarzı değişiminden-se, askerî hizmetin iyi bir geçimlik ve gelişmiş askerî imkânlar tanıdığı için, göçerlere avantajlı ve cazip geldiğini kaydeder. Fakat görünüşe göre bundan bir sonuç elde edilememiştir. Hantal iktâ ve yetersiz para sistemi, muhtemelen Selçuklu ücretlerini koyun sürülerinden daha az kazançlı bir geçimlik kılmıştır. Smith, "Turanian Nomadism and Iranian Politics", s. 66.

[67] Ira M. Lapidus, "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comperative Studies in Society and History*, Vol. 15, No. 1 (Jan 1973), s. 41.

[68] Daphna Ephrat, "Religious Leadership and Associations in the Public Sphere of Seljuk Baghdad", *The Public Sphere in Muslim Societies*, Ed. Miriam Hoexter, Shmuel N. Eisenstadt, Nehemia Levtzion, State University of New York Press 2002, s. 32.

yönetilenler arasında tutkal vazifesi görmesi sağlanan bir diğer unsur, mutasavvıflar olmuştur. Sufizm tarihinde Horasan'ın özel bir önem kazanmasının birden çok sebebi vardır. X. yüzyıl ortalarında Abbâsî İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra yerel yönetimler ve yeni seçkinler eski imparatorluğun eyâletleri boyunca merkezî yönetimin kontrolünün yerini aldılar. Horasan'da Selçuklular, yabancı fatihler

Resim 57:
Selçuklu
devrinde
inşa edilen
Akşehir'deki
Taşmedrese'nin
avlu ve
revaklarından bir
görünüş

<https://goo.gl/CfjJd5>

olmak sıfatıyla, yönetimde Horasanlı dinî liderler ve bürokratların yardımına dayanıyorlardı. Yüzyıllar boyunca ulema ve mutasavvıflar, devletten bağımsız olan kendi yetke ve kurumsal yapılarını kurmuşlardır. İslâm'ın sosyal ve doktriner yönlerini temsil eden bu yapılar ve kurumsallaşmış mezhepler, yöneticiler tarafından da desteklenmeye başlandılar. Yeni seçkinlere yardımları karşılığında bu dinî sınıflar medrese, hankâh ve ücret olarak destek buldular. Yönetimin dinî sınıflarla ilişki modeli, ilk olarak Horasan'da uygulandı ve daha sonra Bağdat'ta ve Selçuklu tâbî devletlerinde benimsendi.^[69] Büyük Selçuklular'ın daha kuruluş aşamasında mutasavvıflarla girilen ilişkiler kaynaklara yansımıştır. Râvendî, Tuğrul Bey'in sûfilere karşı tutumunu tespitimize olanak verecek bir kayda yer vermiştir: "Duydum ki, Sultan Tuğrul Bey Hemedan'a geldiği zaman, orada evliyadan üç pîr vardı: Baba Tahir, Baba Ca'fer ve Şeyh Hamşâ. Hemedan civarında Hızır denilen küçük bir dağ vardı ve bunlar onun üstünde duruyorlardı. Sultan'ın gözü onlara ilişti. Ordu kalabalığını durdurup atından indi ve veziri Ebû Nasır el- Kündürî ile yanlarına giderek ellerini öptü. Baba Tahir biraz mecnun gibi idi. Sultana dedi ki: 'Ey Türk! Allah'ın kullarına ne yapacaksın?' Sultan, 'Ne buyurursan,' dedi. Baba; 'Allah'ın buyurduğu şeyi yap. Âyet; 'Muhakkak ki Allah, adalet ve ihsan yapılmasını emreder.'^[70] dedi. Sultan ağlayarak, 'Öyle yaparım,' dedi. Baba onun elini tuttu ve 'Benden kabul ediyor musun?' dedi. Sultan 'Evet,' diye cevap verdi. Baba'nın parmağında senelerden beri abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Onu parmağından çıkarıp Sultan'ın parmağına geçirdi ve 'Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum, adalet üzere ol,' dedi'.^[71] İbnü'l-Esîr, Alparslan ile Kutalmış arasındaki savaşı aktarırken, Nizâmülmülk'ün Sultan'a şöyle söylediğini rivayet eder: "Horasan'da senin için öyle bir ordu hazırladım ki, bunlar seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmazlar.

[69] Margaret Malamud, "Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 3 (Aug. 1994), s. 428.

[70] En-Nahl 16/90.

[71] Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve âyet-üs-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, I, Türkçe çev., Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 97.

Senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar. Bu ordunu erleri âlimler ve zahidlerdir. Bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcılar yaptım.^[72]” Kaynaklardaki bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür. Açık olan, henüz devletin kuruluş ve kurumsallaşma aşamalarından başlayarak dinsel figürler ile Selçuklular arasında sıkı ilişkilerin tespit edilebilir olduğudur.

Türkler’in büyük çoğunluğu gibi Selçuklu sultanları da Sünniliğin Hanefî yorumunu tercih etmişler ve bu konuda son derece titiz davranmışlardır. Hanefî mezhebinin asıl yayılma sahası Belh, Rey, Buhara, Semerkant, İsbicâb ve Nişâbur gibi Horasan ve Mâverâünnehir’in önemli şehirleridir. Irak bölgesi de Hanefiliğin yayıldığı alan olmuştur. İkinci büyük Sünnî mezhep olan Şâfilik daha çok Hicaz ve Mısır’da yayılmakla birlikte sonraları Suriye ve Irak bölgelerinde de etkin bir konuma gelmiştir. Hanbelî mezhebi ise gerek arkasında siyasî desteğin olmaması gerekse Hanbelîler’in kendi mezhep anlayışları yüzünden fazla yayılma imkânı bulamamış; daha çok Bağdat ve çevresinde görülmüştür. Mâlikî mezhebi de Selçuklular’ın hâkim olduğu Irak, Bağdat ve Suriye’de mensupları az olmakla beraber varlığını sürdürmüştür. Bu dört Sünnî mezhebin yanında Evzâî ve Zâhirî mezhepleri de varlıklarını kısmen devam ettirmiştir.^[73]

Selçuklu Anadolu’sunda Büyük Selçuklulardakine benzer bir ulemâ sınıfı ile karşılaşmıyoruz. Fakat mutasavvıflar için konuyu ele aldığımızda, hem yönetenlerin hem yönetilenlerin bir takım mutasavvıflarla ilişkilerinde bu kişilerin son derece etkin toplumsal figürler olarak belirlediği açıktır. Selçuklu seçkinleri, Sultan’ın yakın çevresinde yer alan başta hanedan üyeleri, üst düzey bürokratlar, askerî sınıfın en üst mertebesini işgâl eden Emîrlar olarak tespit edilebilir. Bununla birlikte mutasavvıfların Sultanlarla ilişkilerine göre seçkinler arasında yer almaları nadir değildi. Bu konumları mutasavvıfların Selçuklu Anadolu’sunda toplumun hemen her tabakası üzerinde etkin figürler olarak yalnız dinsel-inanç konularında manevî önderler sıfatıyla halkı yönlendirmekle kalmayıp ideolojik yahut iktisadî yönelim ya da faaliyetler noktasında da yol gösterici figürler olarak temayüz etmesine zemin hazırlamıştır.

Türkiye Selçuklu toplumunun heterojen bir yapıda olması, iktisadî ve tasavvufî faaliyetler arasındaki paralellliği de açıklar niteliktedir. Bir taraftan İslâmlaşmayı öven ancak gayrimüslimleri dışlamayan ve bununla birlikte ticaret ile zanaat erbabına çevresinde önemli yer veren Mevlânâ

[72] İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 48.

[73] Ahmet Ocak, “Selçuklular-Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat”, *DİA*, XXXVI, 2009, s. 375.

Celâleddin Rûmî; diğer taraftan her tür ticarî faaliyetle, ayrıca İslâm dini ile özdeş, bununla birlikte yerleşikleşmede önemli bir aracı olarak karışımıza çıkan Ahi teşkilâtı; adeta Türkiye Selçuklu toplumunda bu heterojenliği devletin ihtiyaçları açısından eritmeye dönük aparatlar olarak değerlendirilebilir.

Selçuklular'ın gayrimüslim unsurlara karşı müsamahalı ve şefkatli bir yaklaşım içerisinde oldukları bilinmektedir.^[74] Gayrimüslimlerle hoş-görü zemininde kurulan ilişkiler sultanlığın erken dönemlerinden itibaren kaynaklara yansımıştır. Urfalı Mateos, 1090-1091 yılı olaylarını anlatırken, Ermeni Katalikosu Barseğ'in Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın huzuruna giderek bazı yerlerde Hristiyanlara baskı yapıldığı, kiliselerden ve manastırlardan vergi talep edildiği yolunda şikâyetlerde bulunduğunu ve Sultan'ın da söz konusu vergileri kaldırıp Katalikos'u fermanlarla uğurladığını kaydeder. Devamında, "bir katolikosun, kiliseyi huzura kavuşturmak için bir Müslüman hükümdarına müracaat etmesi takbihe şayan bir hareket sayılmaz. Çünkü mukaddes kilisenin selâmeti için Kayserili Aziz Barseğ, dinsiz İmparator Julianos'un; Aziz Nerses Greklerin mürted imparatoru Valens'in; Aziz Maruta, İran Hükümdarı Yezdigert'in; Rahip Nan, Keldanî Kralı'nın ve Hazreti İsa da Yahudi milletinin yanına gitmişlerdir," yazmıştır.^[75] Sultan Melikşah, huzuruna kabul ettiği Ermeni heyetine çok iyi davrandığı gibi, Ermeni Katolikosluğu'nun tek makamda temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerden vergi alınmamasını da kabul etmiş; bu yolda bir ferman hazırlatarak Barseğ'e vermiştir.^[76]

Bir Ortaçağ İslâm devleti olarak Sultanlığın farklı bir yaklaşım benimsemesi esasen düşünülemezdi; nihayetinde İslâmiyet, zimmet hukuğu çerçevesinde gayrimüslimlerin toplumdaki konumlarını saptamış ve vergilerini ödeyip yükümlülüklerini yerine getirmeleri karşılığında, can ve mal ile birlikte ibadet özgürlüğü güvenliklerini de devlete yüklemiştir. Elbette bu müsamahanın sadece dinen toplumda kendisine yer verilen gayrimüslimler, kitap ehli olan Hristiyan ve Yahudiler için geçerli olup kâfirleri, dolayısıyla henüz İslâmlaşmamış Türkler'i kapsamadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla İslâmlaşmanın Selçuklular'ı henüz bu dine girmemiş soydaşlarından ayırırken, Selçuklu tebaası Müslüman topluma birleştirici bir toplumsal kimlik sağladığını kaydedebiliriz. Bu toplumda gayrimüslimlerin yeri de belirlenmiştir.

[74] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 323.

[75] Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, çev., Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 2000, s. 176.

[76] Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 295.

Türkiye Selçuklular'ı kuruldukları coğrafyanın Bizans bakiyesi olması, dolayısıyla kendilerinden önce gayrimüslimlerce idare edilen gayrimüslim bir topluma sahip bulunması bakımından Büyük Selçuklu Sultanlığı'ndan da, onun şube devletlerinden de ayrılmaktadır. Bilindiği gibi, bir Bizans toprağı Selçuklular tarafından fethedildiğinde, kilisele-re ve manastırlara bağlı bütün kurumlar varlıklarını sürdürdükleri gibi otonomilerini de koruyorlardı. Selçuklu idaresinde yaşayan Hristiyanlar kilise teşkilatlarını muhafaza ediyor, Rumların İstanbul patriği ile münasebetleri de vuku buluyordu. Anadolu'nun Ortodoks metropolit ve piskoposları Patrikhânenin dinî tâbiyyetinde bulunuyordu.^[77] Bizans tebaası olup kendi bağımsız devletlerine sahip bulunmayan Ermeni ve Süryani Kilisesi mensupları gibi unsurlar için, Türk hâkimiyeti altında yaşamının onları Bizans Kilisesi'nin baskısından kurtarması bakımından tercih edilir olduğunu söyleyebiliriz. Selçuklular açısından bakıldığında ise, Hristiyanların çeşitli mezhepleri arasındaki ayrılıklar onları ilgilendirmedeği için, bir mezhebi ötekine tercih etme eğilimleri de olmamıştır.^[78] Cahen, Türk-İslâm hâkimiyetinde başlangıçta en büyük güçlüklerle karşılaşanların Grek Kilisesi mensupları olduğunu kaydeder. Zaman zaman Türklerle işbirliği de yapan Ermeni ve Monofizit halklar, Türkler'in ilerleyişini Bizanslılara karşı bir ceza olarak görüyor ve Grek din adamlarını da Bizans hükümeti ile bir tutuyorlardı. Üstelik diğer mezhep mensubu din adamları kendi halkları arasında görev yaparken, Grek Kilisesi mensupları İstanbul Patrikhanesi'nden atanmış ve dolayısıyla diğer eyâletlerdeki kilise ve manastırlarda iş bularak kıdemlerini koruma imkânına sahip bulunuyorlardı. Buna rağmen XII. yüzyılda Selçuklu idaresindeki topraklarda Grek piskoposlarının yaşadığına dair kayıtlar mevcut olmakla birlikte, bu piskoposların zaman zaman İstanbul'a gitmelerine izin verilmesi dikkat çekicidir.^[79] Georges Pachymeres, Mihail Palaiologos'un Türkiye Selçuklu Devleti'ne (yazarın ifadesiyle, Türkler'in ülkesine) kaçmış bulunduğu sırada pişmanlık duyduğunu, bunun üzerine Konya Metropolit'i'ni bulup İmparatora kendisinin affını talep eden bir mektup yazmasını istediğini aktarır.^[80] Yine Pachymeres, Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un Moğol istilası karşısında Bizans İmparatorluğu'na sığınmak üzere yola çıkarken maiyetinde bulunanlar arasında sultanın "dinine bağlı bir Hristiyan olan yaşlı annesini" ayrıca Pisidie Metropolit'i'ni de zikreder.^[81]

[77] Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1995, s. 157.

[78] Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 206.

[79] Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 207.

[80] Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler (Georges Pachymeres'in Relations Historiques Adlı Eserinde Yer Alan Türklerle İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi)*, Türkçe çev., İlcan Bihter Barlas, İstanbul 2009, s. 32.

[81] Pachymeres, *Türkler*, s. 35.

Anadolu'ya fatih olarak gelen Türkler, kısa sürede buranın yeni sakinleri haline gelmişler, ilk çatışmalar sona erdikten sonra çeşitli bölgelerdeki farklı unsurlar birbirlerini tanımaya ve birbirlerinin meşruiyetini kabul etmeye başlamışlardır. Ne Türkler Hristiyanlardan kurtulmak, ne de Hristiyanlar Türkler'i kovmak yönünde bir çaba göstermişlerdir. Yıllar geçtikçe şehirlerde ve kırsal bölgelerdeki farklı unsurlar bir diğeri'nin kültürünü, özellikle de dilini ve dinini öğrenmeye başlamıştır. Hem Müslüman kent sakinlerinden, hem de Hristiyanlardan eşit derecede mesafeli duran yalnızca konar-göçer Türkmenlerdir.^[82]

Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nın coğrafi sınırları, aynı zamanda İslâm dünyasının da sınırlarının bir bölümüne karşılık gelir. Bu sınır ülkesinde gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin İslâm dünyasının diğer bölgelerine nazaran daha iç içe bir yapı arz ettiği, günlük hayatın eğlence, yas ve matemlerinden müşterek ziyaret yerlerine kadar, pek çok örnekte tespit edilebilmektedir.^[83] Özellikle şehirlerde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sosyal, dinsel ve iktisadî ilişkilerin yoğun olduğu bilinmektedir.^[84]

Türkiye Selçuklu toplumunda Müslüman-gayrimüslim ilişkilerinin dikkat çekici bir boyutu, ortak ziyaret yerleri gibi pratiklerde beliren etkileşimdir. Başkent Konya'da Piskopos Aziz Amfilohios'un mezarı, Selçuklu Türklerince filozof Platon'un mezarıyla özdeşleştirilmiştir. Dahası, Osmanlı döneminde XV. yüzyılda burası her iki din mensupları için de bir ziyaret merkezi haline gelecektir.^[85] Hristiyan halkın Müslüman erenlere karşı saygısına dair kayıtlar, Vilâyetnâme'de de geçer. Buna göre Hacı Bektaş, Kayseri'den Ürgüp'e giderken Sineson adlı bir Hristiyan köyünden geçmiş, bu köyde bir kadın ona ekmek ikrâm etmiş, ancak köylerinde buğday yetişmediği için bunun çavdar ekmeği olduğunu da belirtmiştir. Bunun üzerine Hacı Bektaş dua etmiş ve onun inayetiyle köylüler çavdar ekip buğday biçmeye başlamışlardır. Bundan dolayı da o köyedeki Hristiyanlar her yıl Hacı Bektaş'ın oturduğu makamı ziyaret edip kurbanlar, adaklar getirmeyi âdet edinmişlerdir.^[86]

Selçuklular'da gayrimüslimler için sağlanan hoşgörü ortamının, merkezin mensup bulunduğu Sünnî inançtan sapmalar için geçerli olmadığını

[82] A. Y. Ocak, "Anadolu'da İslâm", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi, Makeleler-Araştırmalar*, İstanbul 2011, s. 178.

[83] Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, Ankara 2005, s. 67.

[84] Şeker, *Tecrübe*, s. 84.

[85] F. W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslâm*, I, Türkçe çev., Timuçin Binder, İstanbul 2012, s. 23.

[86] *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî, Vilâyetnâme*, Haz., Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1958, s. 23-24.

belirtmemiz gerekir. Osman Turan, müellifi bilinmeyen Fustat ul-'adâle fî kavâ'id is-saltana adlı eseri değerlendirirken, müellifin eseri yazmaktaki temel amacının, ehl-i sünnet harici dinî zümrelere ve onların din ve dünya için teşkil ettiği tehlikelere karşı dikkat çekmek olduğunu kaydetmiştir.^[87] Eserin hatimesinde müellif, "bu kitabı yazmaktaki maksadın herkese zındık ve mühlidlerin fiil ve hareketlerini tanıtmak ve bu sayede mütalaa edenlerin onlara karşı vaziyet almalarını temin etmek olduğunu" beyan eder.^[88]

İlk bakışta gayrimüslim tebaasına dönük birleştirici siyaseti ile öne çıkan bir devletin, kendi dinsel inancının farklı yorumlarına karşı dışlayıcı davranması ihtimali çelişkili gibi görünse de, devrin şartlarında bunun tâbii, hatta kaçınılmaz olduğunu kaydetmeliyiz. Türkiye Selçuklu tebaası gayrimüslimler, hukukî şartlarına ne derecede riayet edildiği önemli olmaksızın, zimmet esasınca onların koruması altında idiler ve teoride toplumsal rolleri buna göre konumlandırılmıştı. Bu sayede onların devletin kine alternatif ideolojiler üretme imkânı mevcut değildi. Aynı dinin farklı yorumları ise her zaman bu potansiyeli haiz idi. Özellikle Anadolu'da Selçuklular devrinde ortaya çıkan ehl-i sünnete aykırı bir takım cereyanların, eski kavmî ananeyi temsil eden Türkmen babalarının oynadığı rolün de büyük etkisiyle, alternatif ideolojiler ürettiği ve devlete yönelik bir tehdit teşkil ettiği bilinmektedir.^[89]

Genel bir değerlendirmeye Türkiye Selçuklu toplumsal hiyerarşisinde kalem ve kılıç ehli, seçkinleri oluşturuyordu. Emîrler, bürokratlar, ulemâ ve mutasavvıfların belirli bir kesimi bu gruptandı. Zanaatkârlar, tacirler gibi şehirli ve kırsaldaki çiftçiler ile konar-göçer unsurlar ise ammeyi teşkil ediyordu. Ammenin Müslüman yahut gayrimüslim olması, zimmî hukukuna tâbiyyeti dışında, pratik bir farka yol açmamakla birlikte, üst tabaka, yani seçkinler, aynı zamanda Müslüman idiler. Bu ayrım dışında yükselme yolları teoride toplumun bütün katmanlarına açıktı. Askerî sınıfın en üst mevkillerine erişen Emîrler arasında gulâm kökenlilerin mevcudiyeti, bunun somut bir göstergesidir. Bununla birlikte söz konusu tasarrufun sebebinin, özellikle iç mücadele yahut istikrarsızlık dönemlerinde Türkmen beylerine görece gulâmların daha güvenilir bulunmasıyla da ilişkilendirilebilir. Dilenciler gibi üretime katkısı olmayan kesim, sosyal yapının en altında (kendisine tanınmayan) bir yer buluyordu.

[87] Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dâir bir Kaynak", 60. Doğum Yılı Münâsebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Doğumunun 120. Yılı Münâsebetiyle Tıpkıbasım, Ankara 2010, s. 537.

[88] Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dâir bir Kaynak", s. 550.

[89] Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, Haz., Metin Argun, Ankara 2005, s. 25-46.

Selçuklu Sultanlığı'nın demografik yapısı, farklı etnik unsurlardan teşekkül etmekteydi. Bu unsurlar için din, birleştirici bir rol oynuyordu. Yani, Selçuklu toplumu İslâm dini etrafında bir araya gelen Müslüman bir toplum olup farklı dinsel aidiyet mensupları bu dinin kendilerine tanıdığı haklar çerçevesinde toplumda yer buluyordu.

Selçuklu toplumu temelinde bir şehir toplumu özelliği gösteriyordu. Selçuklular yerleşik medeniyetlerin hâkim olduğu coğrafyaları at sırtında fethettiler; fakat onu müreffeh ve mamur şehirlerindeki saraylarından yönettiler. Fethe katılımcı kimi Türkmenlerse, şehir merkezli yönetimlere entegre olmayı kabul etmedi. Bu iki zihniyet arasındaki fark, her ne kadar gelinen coğrafya ve zamanın şartları giderek yerleşikleşmeyi zorlasa da, meşruiyet algılarını da biçimlendirmiş ve Selçuklu hâkimiyeti giderek gelenekselleşirken, konar-göçerler bu gelenekselleşmenin kimi unsurlarını benimsememişlerdir. Bu durumun yol açtığı toplumsal gerilim, Büyük Selçuklular'da Oğuz isyanına yol açarken; Anadolu'da da Türkmenler'in iktisadî ve sosyal bunalımlarla birlikte, gelenekselleşen ve bu gelenekselleşmeden dolayı tebaasının sorunlarını çözümlemede etkinliğini yitiren hâkimiyetten hoşnutsuzlukları, Babaîler isyanını tetiklemiştir.

Doç. Dr. Ahmet OCAK

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

XV. SELÇUKLULAR'IN DİN VE MEZHEP SİYASETİ

Selçuklular İslâm dünyasına dâhil olmadan önce İslâm dünyasında siyâsî ve fikrî anlamda bir dağınıklık mevcuttu. Şîî ve Sünnî halifelikler olarak bölünmüş bu dünyada Şîî Fâtımîler'in mezhep esasına dayanan propagandaları ve arkasından Bâtınîler'in tedhiş ve terör faaliyetleriyle yarattığı olumsuzluk Sünnî halifeliği etkisizleştirirken, Sünnî düşüncenin de gerilemesi ve hatta yok olma tehlikesini gündeme getirmişti.

Selçuklularla birlikte Sünnî İslâm dünyasının liderliğini ele alan Türkler, İslâm'ı bütün iç ve dış tehlikelere karşı müdafaa etmenin yanında, O'nu yeni medeniyet hamleleri yapacak seviyeye de taşımışlardır.^[1] Selçuklularla birlikte İslâm yeni bir kuvvet kazanmış, Türk gücü sayesinde kuvvetlenerek dünyaya yeniden hükmeden bir konuma gelmiştir.^[2] Selçuklular, İslâm dünyasını Şîî tasallutundan kurtarıp, Sünnî düşüncüyü yeniden ihya etme yoluna gitmişlerdir. Selçuklularla birlikte hilâfet merkezi Bağdat "ruhanî başkent"^[3] konumuna geçerek yeniden ilmin ve irfânın merkezi hâline gelmiş, Nişâbur, Herat, Buhara, Semerkant ve Merv gibi diğer Selçuklu şehirleri de birer ilim ve kültür havzası durumuna gelerek parlamışlardır. Selçuklular, çalışmalarıyla

- [1] M. Mâhir Hammâde, *el-Vesâiku's-siyâsiyye ve'l-idâriyye*, Beyrut 1982, s. 19.
[2] H. Ahmed Mahmûd-A. İbrahim eş-Şerîf, *Alemu'l-İslâm fî'l-asri'l-Abbâsî*, Kâhire ts., s. 537.
[3] Ahmed Çelebi, *Mevsuatu't-tarihî'l-İslâmî*, VIII, Kâhire 1983, s. 99.

muazzam bir gelişmeyi sağlamakla kalmayıp, "İslâm'ın manevî teceddüt devresi"ni de gerçekleştirmişlerdir.^[4]

Selçuklularla beraber siyâsî birlik temin edildiği ve Sünnî İslâm'a muarız olan Şîî Fâtımîler'e karşı üstünlük kurulduğu için Selçuklu sultanları bu halin devamı hususunda gerekli gayretleri göstermişlerdir. Bu çabada en büyük destek ulemâdan ve sûfilerden gelmiştir. "Selçuklu sultanları ilmin ve ulemânın devleti koruyan duvar ve onu ayakta tutan direk masabesinde olduğunu, ulemânın medeniyetin meşalesi ve ümmetin öncüsü olduğunu idrak etmişlerdi. Bu sebepten ilmî müesseselerin yayılmasına yardımcı oldukları gibi, ilim ehline medrese, hankâh ve ribât yaptırıp, ulemâyâ da bol ihسانlarda ve ikrâmlarda bulundular".^[5] Sultanların aldığı tedbirler ve hazırladıkları ortamla ulemâ için ilim meclisleri kurmak, ders halkaları oluşturmak ve ilmî münazaralar yapmak imkânı meydana getirildi.^[6] Devletin kuruluşundan itibaren ulemâ ve sûflere büyük itibar gösterilmiş, onlarla görüşmek ve nasihatlerine uymak sultanlar için âdeti bir vacibe addedilmişti.

Din ulularına saygı göstermek ve mevkilerini yükseltmek, bu şahıslar kadar, bunların halk üzerindeki otoriteleri sayesinde, sultanların itibarlarını da yükseltmekteydi. Bu sebeple Tuğrul Bey ve Alparslan medreseler inşa ettirmiş,^[7] Melikşah âlimler ve şeyhlere karşı ikrâmlarda bulunmuş,^[8] Sultan Sencer da ulemâ ve sûflere karşı lütufkâr davranmıştı.^[9] Sultanlar yanında Vezir Nizâmülmülk de medrese, câmi ve ribât inşa ettirerek ulemâyâ ve sûflere büyük itibar göstermişti.^[10] Nizâmülmülk, ilim ehliyle fazla vakit geçirdiği konusunda yapılan şikâyetlere karşı Melikşah'a verdiği cevapta: "Bu tâife İslâm'ın temelidir, onlar dünyanın ve ahiretin süsüdür. Eğer onlar benim başıma bile otursalar, bu bana ağır gelmez" şeklinde cevap vermişti. İlim ehli ve sûfler Selçuklu devleti tarafından himâyedilmiş, gerekli ihtiyaçları konusunda devlet hazinesinden bolca harcama yapılmıştır.^[11]

[4] İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972, s. 114; László Rásónyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 164.

[5] Merîzen Saîd Merîzen Useyrî, *el-Hayâtu'l-ilmîyye fî'l-İrâk fî'l-asrî's-Selçukî*, Mekke 1407/1987, s. 173.

[6] M. ez-Zuheylî, *el-İmâmü'l-Cüveynî, Târîh-i Cihanguşa*, Dımaşk 1412/1992, s. 25.

[7] Zekerîya el-Kazvînî, *Asaru'l-bîlad ve ahbaru'l-ibâd*, Beyrut, ts., s. 412.

[8] Kerîmüddin Aksarayî, *Müşâmeret ül-ahbâr ve müşâyeretü'l-ahyâr (Moğollar zamanında Türkiye Selçuklular'ı tarihi)*, nşr., O.Turan, Ankara 1944, s. 116.

[9] Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye*, Türkçe çev., N. Lugal, Ankara 1943, s. 88; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976, s. 66.

[10] Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-umem ve'l-Mülûk*, XVI, tah., Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ, Beyrut 1412/1992, s. 302; Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî tarihi Haleb*, nşr., Ali Sevim, Ankara 1976, s. 45; Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002, s. 124.

[11] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 302; Ebü Ye'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî İbnü'l-Kalânîsî, *Tarihu Dımaşk*, tah., Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1403/1983, s. 200.

A. SELÇUKLULAR'IN SÜNNİ SİYASETİ

Selçuklular, diğer Türk boyları gibi Sünnî Sâmânoğulları Devleti şâyesinde Sünnî İslâm'ı benimsemişlerdir.^[12] Bu durum Türkler'in hem kendileri, hem de İslâm dünyası açısından çok önemlidir. Zira Sünnî Türkler'in Ortadoğu'ya gelmesi, Şîî propagandası ve saldırıları ile yok olma tehlikesiyle karşılaşan Sünnî İslâm dünyasının âdeta kurtuluş vesilesi olmuştur. Sünnî düşünce, bu yeni ve zinde kuvvetle birlikte kendisini yok etmeye çalışan Şîî düşüncesine karşı siyâsî, askerî ve ilmî alanda üstünlük elde etmiştir.

1. Selçuklular Döneminde Mezhepler

İslâmın temel kaynağı olan Kur'ân'ın cem edilmesi ve ikinci kaynağı olan hadislerin tedvîninden sonra, bunlara dayanarak Abbâsîler döneminde İslâmî ilimler teşekkül etmiştir. Bu ilimlerin içinde fikhî ve itikadî mezhepler de gelişmiş ve esasları belirlenmeye başlamıştır. Bahsedilen Sünnî mezheplerden biri olan Şâfiîlik, özellikle Mekke, Medine ve Mısır civarında,^[13] Malikî Mezhebi ise daha çok Mağrib ve Endülüs'te yayılmıştır.^[14] Hanefîlik, Abbâsîlerle beraber Irak ve Mâverâünnehir bölgelerinde yayılırken, Hanbelî Mezhebi, çeşitli sebeplerden dolayı Bağdat ve çevresi dışında fazla yayılma imkânı bulamamıştır.^[15]

İtikadî mezheplerin en önemlileri ise Eş'arî ve Mâturidî mezhepleri- dir. Eş'arîlik, Mutezile'nin X. ve XI. asırlarda zayıflamasından sonra Ehl-i sünnetin görüşlerini açıklayan ve insanlar tarafından benimsenen bir mezhep olup, daha çok Şâfiîler ve Malikîlerce kabul edilmiştir.^[16] İmâm Mâturidî'nin adıyla anılan Mâturîdîlik ise Türkistan, İran ve Irak coğrafyasında taraftar bulmuştur.^[17] Bu şekilde Selçuklular dönemine kadar gelen mezhepler, Selçuklular'ın desteğiyle hem fikrî yönden güçlenmiş, hem de yeni sahalara yayılma imkânı bulmuşlardır.

a. Hanefî Mezhebi

Ehl-i sünnetin büyük imâmı Ebû Hanîfe (ö.767) tarafından esasları belirlenen bu mezhep, Abbâsîlerin desteği yanında, Hanefîliğin

[12] Abdulmecid Ebû'l-Futûh Bedevî, *et-Tarihu's-siyâsî ve'l-fikrî*, Cidde 1403/1983, s. 9.

[13] Muhammed Ebû Zehra, *Tarihü'l-mezâhibi'l-islâmiyye*, II, Kahire 1989, s. 481 vd; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, II, Beyrut, s. 4; Abdulmecid Bedevî, *et-Tarihu's-siyâsî*, s. 222.

[14] Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, II, s. 4; Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*, V, Kahire 1990, s. 312.

[15] Ebû Zehra, *Tarihü'l-mezâhibi'l-islâmiyye*, II, s. 386, 542 vd; Bedevî, *et-Tarihu's-siyâsî*, s. 222 vd.

[16] Carl Brockelmann, *Tarihü'l-edebî'l-Arab*, IV, çev. A. en-Naccâr, Kahire 1991, s. 38; Ebû Zehra, *Tarih*, II, s. 168 vd.

[17] Ömer Ferruh, *Tarihü'l-fikrî'l-Arabî ilâ eyyâmi İbni Haldun*, Beyrut 1983, s. 337; Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*, V, s. 41 vd.

müşamahakâr bir mezhep olması sebebiyle de geniş kitlelere ulaşmıştır.^[18] Özellikle Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Ebû Yûsuf'un Hârûnürreşîd (766-808) tarafından Bağdat Kâdîlkudâtlığı'na (Baş kadılığa) getirilmesiyle beraber hızla yayılmıştır.^[19] İslâm, Türkler'e Mâverâünnehir bölgesine hâkim olan Sâmanîler vasıtasıyla ulaşmış ve bu durum Türkler'in İslâmlaşmasında, özellikle de Sünnî itikadını benimsemesinde büyük rol oynamıştır.^[20] Genelde Türkler, özelde Selçuklular İslâm'ın hâmisî olmakla kalmamış,^[21] İran ve Irak coğrafyasına hâkim olduktan sonra, İslâm'ın Hanefî yorumunu benimseyerek, bu uğurda kâfir soydaşlarıyla savaşıp kadar samimi davranmışlardır.^[22]

Bu mezhebin bâriz vasıflarından birisi şâhsî hürriyetlere diğer mezheplerden daha fazla değer verip, onu himaye etmesidir. Özellikle kadınlar ve gayrimüslimler hakkında diğer mezheplere göre daha müşamahakâr olup, örf ve adetlere önem vermesi de Hanefîliğin ayrı bir hususudur. Aynı zamanda daha akılcı ve gerçekçi bir mezhep olan Hanefîlik,^[23] bahsedilen özellikleri yüzünden Türkler'e çok câzip gelmiş ve benimsenmiştir.

• Hanefî-Mâtürîdî İlişkileri

İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.944) Ehl-i sünnetin büyük imâm-larından olup Semerkant'da yaşamıştır. İmâm Mâtürîdî, itikat konusun-da Ebû Hanîfe'nin yolunu takip etmiş ve İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşlerini şerh ederek açıklık getirmiştir.^[24] Mûtezile ile Eş'arî arasında bir yol benimseyen İmâm Mâtürîdî, kelâm ilmine bir yenilik getirmiş, akla, herhangi bir mübalağaya sapmaksızın ve haddini aşmaksızın büyük bir yer vermiştir.^[25] Mâtürîdî, akıllı ve nakli ayrı ayrı birer bilgi kaynağı olarak kabul ederken dine aykırı olmayan hususlarda aklın hükmünün esas almıştır.^[26]

- [18] Philip Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, Türkçe çev., Salih Tuğ, İstanbul 1980, s. 552,610.
- [19] Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Türkçe çev., O. Keskiöğlü, Ankara, s. 501; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, I, İstanbul 1990, s. 117; Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 261.
- [20] Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s. 3; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Türkçe çev., N. Çağatay, Ankara 1992, s. 138.
- [21] Rasyonî, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri*, Ankara 1983, s. 60.
- [22] Mahmûd-eş-Şerîf, *Alemu'l-İslâm*, s. 542 vd.; Andre Miguel, *İslâm ve Medeniyeti*, I, Türkçe çev., A. Fidan-H. Menteş, İstanbul 1991, s. 247.
- [23] Ebû Zehra, *Tarih*, II, s. 387; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 19; Osman Keskiöğlü, *İslâm Dünyası Dün ve Bugün*, Ankara 1964, s. 28.
- [24] Ebû Zehra, *Tarih*, I, s. 175.
- [25] E. Rûhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1980, s. 46; M. Saim Yüpre, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul 1980, s. 289 vd.
- [26] Emrullah Yüksel, "Eşarîler ile Mâtürîdîler Arasındaki Görüş Farkları", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, IV, (1980), s. 97.

İmâm Mâturîdî'nin ilmî münakaşaların serbestçe yapıldığı Mâ-verâünnehir'de yetişmesi, üslup ve metotta ona bir üstünlük sağlamıştır.^[27] Mâturîdî, Sünnî doğmuş, Sünnî yaşamış ve bu akîde üzerine vefat etmiştir. Çağdaşı Eş'arî, Mu'tezilî iken; O, Sünnî akâidini ilmî ve aklî delillerle savunmakta idi.^[28] Mâturîdîlik, Eş'arîliğe nazaran daha serbesiyetçi bir fikre sahip olmuştur.^[29] İmâm Mâturîdî ve onun görüşleri daha çok Mâ-verâünnehir, Hindistan ve Irak coğrafyasında, Hanefîliğe paralel olarak yayılmıştır.^[30] Türkistan'da çıkıp yayılması, Hanefî görüşlerine paralellik arz etmesi onun daha çok Türkler, dolayısıyla Selçuklular arasında yayılıp gelişmesine zemin hazırlamıştır.

• Hanefî-Mu'tezilî İlişkileri

Ehl-i sünnetin dışında olan ve akla fazlaca önem veren Mu'tezile mezhebi mensupları ile Hanefîler arasında akla değer verme konusunda bir ortaklık mevcuttur. Bu yakınlaşma, Mu'tezile mezhebinden olanların bir kısmının amelde Hanefî mezhebinin seçmelerine sebep olmuştur.^[31] VIII. asırda ortaya çıkan Mu'tezile, Abbâsîler döneminde güçlenerek Memûn döneminde (813-833) devletin dinî doktrini haline gelmiş ve diğer görüşlere karşı şiddet noktasına varan baskılar uygulanmıştı.^[32] Zamanla gözden düşen Mu'tezile, Irak'ta Büveyhîler zamanında bir miktar canlanma göstermiş ve yayılma imkânı bulmuştu. Büveyhîler Mu'tezile fikrini Ehl-i sünnet aleyhine desteklemiştir. Daha sonraki gelişmelerle birlikte Mu'tezile Büveyhîlerin, Eş'arîlik ve onun şâhsında Ehl-i sünnet düşüncesi de Selçuklular'ın yanında yer almıştır.^[33]

Selçuklular döneminde Mu'tezile'nin devam ettiği görülmektedir. Tuğrul Bey ve Alparslan'ın vezirliğinde bulunan Amîdül-mülk Kündürî amelde Hanefî, itikatta Mu'tezilî idi. Kündürî, kendi mezhebine taassup derecesinde bağlı olduğu için, Tuğrul Bey döneminde Şâfiî ve Eş'arîlere minberlerde lanet okutmuş ve pek çok Sünnî âlim eziyet görmüştü.^[34] Al-

[27] M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâturîdî ve Neseffî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul 1992, s. 6.

[28] Sâdeddin Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)*, Türkçe çev., Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 37.

[29] Yazıcıoğlu, "Mâturîdî Kelâm Ekolü'nün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâturîdî ve Ebû'l-Mu'in Neseffî", *A.Ü.İ.F.D.*, XXVII, (1985), s. 285.

[30] Brockelmann, *Tarihü'l-edebî'l-Arab*, s. 1541-142; Ferruh, *Tarihü'l-fikrî'l-Arabî*, s. 337.

[31] Bedevî, *et-Tarihü's-siyâsî*, s. 26 vd.

[32] Fahreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer er-Râzî, *İtikâdâtü firakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, tah., M. M. el-Bağdâdî, Beyrut 1407/1986, s. 33.

[33] Ferruh, *Tarihü'l-fikrî'l-Arabî*, s. 446; K.V. Zetterstéen, "Mütezile", *İA*, VIII, s. 761; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, s. 660.

[34] İmâdu'd-Din İsmâil Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*, II, Kâhire 1907, s. 184; M. Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *TM*, I, (1925), s. 101.

parslan'ın Selçuklu tahtına oturmasıyla beraber Kündürî öldürtülüp, yerine Sünnîliğin savunucularından olan Nizâmülmülk getirilerek bu yanlış düzeltilmiştir.^[35]

Hanefî ve Mu'tezile mezheplerinde akılcılık ortaklığından dolayı bazı Mu'tezilî âlimlerin amelde Hanefî mezhebinden olduğu görülmüştü. Selçuklular döneminde önemli Hanefî-Mu'tezilî âlimlere rastlanmaktadır. Bu âlimler kadılık görevlerinde bulunmakta, medreselerde ders vermekte ve sultanlar tarafından iltifat görmekteydi. Tefsîr sahasının önde gelen şahsiyetlerinden olan Ebû Yûsuf el-Kazvînî (ö.1095),^[36] Nîşâbur ve Merv kadılığı yapan Muhammed b. Abdullah en-Nâsih (ö.1091),^[37] Haleb kadılığında bulunan Muhammed b. Ahmed el-Buhârî (ö.1090) dönemin önde gelen Mu'tezile âlimlerindendir.^[38] Tuğrul Bey ve Sultan Melikşah tarafından iltifat gören Ali b. Hasan es-Sandalî de (ö.1091) bir başka Mu'tezilî âlimdir.^[39]

• Selçuklular'ın Hanefî Uygulâmaları

Selçuklu sultanları bazı istisnalar dışında Sünnîlikten ve Hanefîlikten yana olmuşlar ve Hanefî ulemâyı diğerlerine tercih etmişlerdir.^[40] Tuğrul Bey, 1047 senesinde Büveyhî sultanı ile arasındaki sulhun yapılmasında Hanefî âlim Ebû Muhammed el-Buhârî'yi görevlendirmişti.^[41] Aynı şekilde Sultan Alparslanda Hanefî âlimlere itibar etmekte, Hanefî âlim Ebû Nasr Muhammed el-Buhârî'yi yanından hiç ayırmamaktaydı. Namazlarını onun arkasında kıldığı gibi, gittiği seferlerde de onu beraberinde götürmekteydi.^[42] Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişiyle beraber Bağdat Kâdılkudâtlığına Hanefî âlim Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî (ö.478/1085) getirilmişti.^[43]

[35] Şihâbuddin Ebû'l-Abbâs en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, XXVI, tah., M. F. Anfîlî - M. T. el-Hacerî, Mısır 1405/ 1985, s. 304; İmâduddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, Beyrut 1402/1982, s. 180; Kafesoğlu, "Nizâmülmülk", İA, IX, s. 332.

[36] Muhyiddin Ebû Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, II, tah., A. M. el-Hulv, Beyrut 1413/1993, s. 421 vd; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 21 vd.

[37] İsmâil b. Ömer İmâduddin Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, Kâhire 1413/1992, s. 149; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, III, s. 184 vd.; Ebû Muhammed Abdullah b. Esad el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-cinân ve ibretu'l-yezkân*, III, Beyrut 1417/1992, s. 135.

[38] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 146; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, III, s. 44 vd.

[39] Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut ts., s. 120; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, s. 554 vd.

[40] Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923, s. 187.

[41] Brockelmann, *Tarihü'l-edeb'l-Arab*, VII, s. 286.

[42] Muhammed el-Hudârî Bek, *Muhadaratu tarihi'l-umemi'l-islâmîyye: ed-devletü'l-Abbâsiyye*, tah., M. el-Osmânî, Beyrut 1406/1986, s. 478; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, Ankara 1978, s. 272 vd.

[43] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 249; Cengiz Kellek, "Dâmeğânî", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 453.

Otuz sene boyunca bu görevi yürüten ed-Dâmeğânî'den sonra aynı göreve ed-Dâmeğânî'nin oğlu Ebû'l-Hasan Ali ed-Dâmeğânî (ö.513/1119) getirildi ve yirmi dokuz sene kadılık yaptı.^[44]

Bu iki âlim "Kâdilkudât" olarak diğer kadıları atarken Hanefî kadı atamaya özen göstererek Hanefî mezhebinin yayılmasına katkı sağlamışlardır. Bu durum, Hârûnürreşîd'in baş kadısı Ebû Yûsuf'un döneminde Hanefî mezhebinin yayılmasına benzer bir durum olup,^[45] Mâverâünnehir ve Horasan'dan sonra Irak da Hanefîler'in önemli merkezi haline gelmiştir. İbnü's-Simnânî (ö.466/1073),^[46] Irak'ta Hanefîler'in şeyhi Ebû Ğâlib b. Bîşran (ö.462/1069),^[47] Kûfe kadısı Ahmed b. Muhammed es-Sakafîyyî (ö.496/1102),^[48] sultanlar tarafından iltifat gören İsmâil b. Ali el-Hatîbî (ö.502/1108)^[49] gibi âlimler bunlara örnektir.

Hanefî mezhebinin asıl yayılma sahası Horasan ve Mâverâünnehir'dir. XI. yy'da Horasan ve Mâverâünnehir'den çok büyük Hanefî âlimler yetişmiştir. Semerkant'da fetva işlerine bakan Ebû Nasr el-İsbicâbî (ö.480/1087),^[50] on bir ciltlik "el-Mebsût" adlı eserin sâhibi ünlü âlim Fahrü'l-İslâm Pezdevî (ö.482/1089),^[51] Ebû Bekr b. Muhammed Hâherzâde (ö.483/1090),^[52] on beş ciltlik meşhur "el-Mebsut" adlı eserini hapiste yazan döneminin büyük âlimi Şemsu'l-Eimme es-Serahsî (ö.483/1090),^[53] yaşadığı dönem için Hanefîler'in örnek gösterilen âlimlerinden olan ve "Küçük Ebû Hanîfe" lakabıyla anılan Ebû'l-Fadl ez-Zerencerî (ö.512/1118),^[54] Mâverâünnehir'de Hanefî mezhebinin en iyi bilen Ali b. Muhammed el-İsbicâbî (ö.535/1140)^[55] gibi sayıları çoğaltılabilecek âlimler bu bölgelerde yetişen büyük Hanefî ulemâsından bazılarıdır.

Selçuklular, kendi mezheplerinin intişarı için medrese açmak ve desteklemek konusunda da gayretli olmuşlardır. Nitekim Tuğrul Bey'in

[44] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 561.

[45] Şemseddin Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, Beyrut 1405/1985, s. 244.

[46] el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, s. 605.

[47] Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, V, tah., M. H. Şemseddin, Beyrut 1413/1992, s. 87.

[48] Takîyyuddîn b. Abdulkâdir et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcîm'l-Hanefiyye*, II, tah., A. M. el-Hulvî, Riyad 1403/1983, s. 31; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, I, s. 251.

[49] el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, I, s. 428; et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye*, II, s. 200.

[50] el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, I, s. 335; et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye*, II, s. 111.

[51] Ebû'l-Fadl Zeyneddin İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, tah., Muhammed Hayr RamazanYusuf, Dimaşk 1413/1992, s. 205; Ahmet Özcel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 41.

[52] Şemseddin Ebû Abdullah ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men Ğaber*, II, tah., M. S. Zağlûn, Beyrut 1405/1985, s. 345; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, s. 141.

[53] İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 234; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, III, s. 78.

[54] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 211; ez-Zehebî, *el-İber*, II, s. 399.

[55] el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, s. 591; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 212.

Nîşâbur'da bir medrese inşâ ettirdiği bilinmektedir. Alparslanda Şerefül-mülk Ebû Sad el-Hârizmî'yi (ö.495/1101), Bağdat'da Hanefî medresesi inşâ etmek üzere görevlendirmişti. Ebû Sad, İmamı Âzam'ın kabri etrafındaki evleri satın alarak İmamı Âzam'ın kabri üzerine kubbe ve yanına Hanefîler için bir medrese yaptırdı. Medreseye müderrisleri tayin edip, medrese ihtiyaçları için bir vakıf kurdu.^[56] Bu iş için hiçbir masraftan çekinmeyip, külliyyatlı miktarda para harcadı.^[57] Selçuklular döneminde Melikşah'ın hanımı Terken Hatun (ö.487/1094) tarafından yaptırılan Terken Hatun Medresesi, Emîr Humârtegin tarafından inşâ ettirilen Tutuşıyye Medresesi, Zeyrekiyye Medresesi ve Vâsît'da Gaznevî Medresesi gibi medreselerle Hanefîliğin yayılması sağlanmıştır.^[58]

Hanefî âlimler devletle alakalı değişik görevlerde de bulunmuşlardır. Ebû'l-Kâsım es-Semnânî (ö.1099) Musul kadılığı yaptıktan sonra Bağdat'a gelmiş ve Bağdat'da olup bitenleri Nizâmülmülk'e bildirmekle görevlendirilmişti.^[59] Yine başka bir Hanefî âlim Ebû Tâlib ez-Zeynebî (ö.1118) halife tarafından "Nakibu'l-Abbâsîyyîn ve't-Tâlibiyyîn" vazifesiyle görevlendirilmişti.^[60] Selçuklu sultanları tarafından himaye gören ve desteklenen Hanefîlik gelişerek imparatorluğun en fazla müntesibi bulunan mezhebi haline gelmiştir. Türkler'in himâyesi sâyesinde gelişen ve yaygınlaşan bu mezhep, daha sonraki Türk devletlerinin de âdeta resmî mezhebi olarak kabul görmüş ve en yaygın Sünnî mezhep olma özelliğini korumuştur.^[61]

b. Şâfiî Mezhebi

Bu mezhebin kurucusu olan İmâm Şâfiî (ö.819), İmâm Mâlik'ten ve İmâmı Azam'ın öğrencisi İmâm Muhammed'den ders görmüş, dolayısıyla görüşleriyle Hadîs fikhını temsil eden Mâlikî fikhı ile Rey ekolünü temsil eden Hanefî fikhı arasında bir orta yol, köprü olmuştur.^[62] Şâfiîlik daha çok Medine, Mısır ve Şam'da yayılma imkânı bulmuştur. Abbâsîler'in resmî mezhebinin Hanefîlik olmasından dolayı Şâfiîlik fazla gelişmemiştir.

[56] Şehâbuddin İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, III, tah., A. el-Arnaût-M. el-Arnaût, Beyrut 1410/1989, s. 319; el-Yâfiî, *Mirâtu'l-cenân*, III, s. 83.

[57] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 100 vd.; Hüseyin Emîn, *Tarihü'l-Irak fi'l-asri's-Selçukî*, Bağdat 1965, s. 284 vd.

[58] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVIII, s. 81, 205; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, s. 154; Emîn, *Tarihü'l-Irak*, s. 380; Useyrî, *el-Hayâtu'l-ilmiyye*, s. 29.

[59] Brockelmann, *Tarihü'l-edebî'l-Arab*, VI, s. 292.

[60] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 212.

[61] Ramazan Şeşen, "Alparslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *TM*, XVII, (1972), s. 112.

[62] M. Esad Kılıçer, *İslâm Fıkhdında re'y Taraftarları*, Ankara 1975, s. 65; Osman Kesioğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara ts., s. 120 vd.; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, s. 611.

Horasan ve Mâverâünnehir'deki yayılma Selçuklular döneminde ve Hanefîliğe paralel olmuştur.^[63] Alparslan döneminden itibaren Nizâmîye Medreseleri'nin açılması ile birlikte Şâfilik için altın çağ başlamış ve devam etmiştir.

- Şâfiî-Eş'arî İlişkileri

Eş'arîliğin kurucusu olan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö.936) önce Mu'tezilî iken,^[64] daha sonra bu düşünceden ayrılarak Mu'tezile'den öğrendiği metotlarla bu fikre karşı mücâdele etmiş ve Ehl-i sünnet fikrini savunmuştur.^[65] Hanefîler'in Mâturîdîliği benimsemelerine karşılık, Şâfilîler ve Mâlikîler de Eş'arî görüşünü benimsemişlerdir.^[66] Selçuklular dönemi, Eş'arî mezhebinin önemli temsilcilerinin yetiştiği dönem olmuştur. Eş'arî ve Bakilânî'den (ö.403/1012) sonra İmâmu'l-Harameyn Cüveynî (ö.1085)^[67] ve öğrencisi Gazzâlî (ö.1111) Eş'arîliğin Selçuklular dönemindeki en önemli temsilcileridir.

- Selçuklular Döneminde Şâfilik

Mısır'da kurulmuş olan Fâtımîler Devleti X. asırdan itibaren gelişmeye ve Bağdat Abbâsî Halifeliği'ne karşı tehdit unsuru olmaya başlamıştı. Fâtımîlerle beraber temsil ettikleri Şîî düşüncesi de güçlenmiş, Mısır'dan sonra Şam bölgesine de hâkim olan Fâtımîler Abbâsî Halifeliği'nin otoritesini sarsmak ve Sünniliği zaafa düşürmek için çeşitli yollar denemiş, Şîî dâîler yetiştirmek üzere medreseler açmışlardır.^[68] Fâtımîler, Şîî akidesini yaymak için el-Ezher Câmii'ni yaptırarak burasını Şîî kurmaylarının yetiştirildiği bir üs haline getirdiler.^[69] el-Hâkim (996-1021) döneminde ise Bağdat'daki "Beytül-Hikme"ye^[70] benzer bir akademi inşa ettirerek "Dâru'l-İlm" adıyla faaliyete geçirdiler.^[71] Abbâsî Halifeliği'ni hedef alan

[63] W. Heffening, "Şâfiî", *İA*, XI, s. 270; Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*, V, s. 312 vd.; Ebû Zehra, *Tarih*, II, s. 481 vd.

[64] Abdülmünim el-Hafnî, *Mevsuatü'l-fırak ve'l-cemâat ve'l-mezâhibi'l-İslâmîyye*, Kahire 1413/1993, s. 50 vd.

[65] De Lacy O'Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Türkçe çev. H. Yurdaydın- Y. Kutluay, Ankara 1971, s. 131.

[66] Brockelmann, *Tarihü'l-edebî'l-Arab*, IV, s. 38 vd.; Ferruh, *Tarihü'l-fikrî'l-Arabî*, s. 332 vd.; Ebû Zehra, *Tarih*, I, s. 168 vd.

[67] Ebû Zehra, *Tarih*, I, s. 169.

[68] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 30 vd.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 84 vd.; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihü'd-devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahire 1981, s. 378 vd.; W.Barthold- F.Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1977, s. 37.

[69] Takîyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Makrîzî, *Kitâbu'l-mevâzi ve'l-itibâr bi zikrî'l-hıttatı ve'l-Âsâr*, II, Beyrut ts., s. 273; Hasan, *Tarihü'd-devleti'l-Fâtîmiyye*, s. 378 vd. ; K. Vollers, "Ezher", *İA*, IV, s. 433.

[70] Semavi Eyice, "Mescid", *İA*, VIII, s. 49.

[71] el-Makrîzî, *el-Hıttat*, II, s. 342; Hasan, *Tarihü'd-devleti'l-Fâtîmiyye*, s. 435.

Fâtımîler, bahsedilen kurumlardan yetişen ve Şîîlik propagandası yapan binlerce dâiden^[72] oluşan taraftarlarını kullanıyordu. Bütün dâiler, Kâhire'deki "Dâi'd-Duât"ın emriyle hareket etmekte ve faaliyetlerini ondan aldıkları emirler doğrultusunda yürütmektedir.^[73]

Selçuklular, Sünnî düşünceyi korumak ve Fâtımîler'in Şîî propagandalarını tesirsiz hale getirmek için medrese açma gereği duymuşlardır. Alparslan ve O'nun dirâyetli veziri Nizâmülmülk sâyesinde Nizâmiye Medreseleri açılarak ilmin hizmetine sunulmuştur. Bu müesseseler, Selçuklular'ın Sünnîliğe düşman ve devletçe takibata maruz diğer mezhep vezümrelere karşı mücadele etmekteki kastıyla açmış oldukları kurumlardır.^[74] Nizâmülmülk, güçlenen "Şîî-Bâtınî" hareketin istikbalde Selçuklular için tehlike teşkil edeceğini fark ederek bu müesseselerin açılmasını ve böylelikle Sünnîliğin ilmî yolla güçlendirilip, devlete bağlı temiz akideli insanlara yetişmesini amaçlamıştır.^[75]

Selçuklular normalde Hanefî, üstelikte kendi mezheplerine aşırı düşkün olmalarına rağmen, Nizâmiye Medreseleri'nin Şâfiî mezhebi üzerine açılmasına izin vermişlerdir. Çünkü asıl hedef Hicaz ve Şam bölgesinde Şîî-Fâtımîlerle mücadele olduğundan dolayı, bu bölgedeki halkın sosyo-kültürel yapısına uygun mezhep olan Şâfiî mezhebi ile Sünnî düşünce güçlendirilmek istenmiştir. Hanefî mezhebi gibi başka bir Sünnî ekole dayalı medrese açılsaydı bölgede yeterince etkin olamayacaktı. Esas olan Sünnîliğin başarısı olduğu için Selçuklular böyle bir yolu tercih etmişlerdir.

Açılan bu medreselerle Şîa ve Mu'tezile fikri geriletilirken, Sünnîliğe muarız bütün fikirlere karşı da mücadele edilmiştir.^[76] Nizâmiye Medreseleri'nden yetişen insanlar ülkenin her tarafında görev almışlardı. Bu medreselerin açılmasındaki gâyelerden biri de, ilmî faaliyetlerin yanı sıra devletin ihtiyaç duyduğu adlî, mâlî ve idârî personeli yetiştirmek olmuştur.^[77] Nizâmiye Medreseleri, Selçuklular döneminde İslâm âleminin ve Şâfiîler'in en parlak simalarının yetiştiği ve görev yaptığı yerler olmuştur. Bu şahsiyetlerin başında Nîşâbur Nizâmiyesi'nin müderrisi, aynı zamanda Gazzâlî'nin de hocası bulunan İmâmu'l-Harameyn Cüveynî gelir.

[72] Bernard Lewis, *Haşîşiler*, Türkçe çev., Ali Aktan, İstanbul 1995, s. 28 vd.; Mustafa Öz, "Dâi", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 420; Abdülmünim Mâcid, *Nazmu'l-Fâtîmiyyîn ve rusûmuhum fî Mısır*, Mısır 1973-1978, s. 183 vd.

[73] Bartold Spuler, "Doğuda Hilâfetin Çöküşü", Türkçe çev., Hamdi Aktaş, *İ.T.K.M.*, I, İstanbul 1988, s. 194; Mâcid, *Nazmu'l-Fâtîmiyyîn*, s. 185 vd.

[74] Köprülü, "Harizmşâhlar", *İA*, V/1, s. 284 vd.

[75] Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme*, Türkçe çev., M. A. Köymen, Ankara 1982, s. 207; Emîn, *Tarihü'l-İrak*, s. 220 vd.

[76] Emîn, *Tarihü'l-İrak*, s. 223; A. Muhammed Hasaneyn, *Selâçika İran ve'l-İrak*, Kâhire 1380/1970, s. 172 vd.

[77] Emîn, *Tarihü'l-İrak*, s. 223.

Cüveynî, Eş'arî kelâmının Bakillânî'den sonraki en büyük temsilcisi olup, âdetâ Eş'arî kelâmını yeniden inşâ etmiştir.^[78] O, bu çalışmalarıyla öğrencisi Gazzâlî'nin de fikir sisteminin temellerini atmıştır. Cüveynî, öğrenciler vasıtasıyla İslâm âleminde önemli kelâmcıların yetişmesine de zemin hazırlamıştır.^[79] Bunlardan birisi olan Ebü'l-Kâsım el-Ensârî, Selçuklular döneminin ünlü kelâmcısı Şehristânî'nin (ö.1153) hocası olduğu gibi,^[80] Cüveynî'nin bir başka öğrencisi olan Ömer Ziyâuddin de (ö.1164) meşhur kelâmcı Fahreddin Râzî'nin (ö.1210) hocasıdır.^[81]

Hocası Cüveynî'nin takipçisi olan büyük âlim Gazzâlî, Şâfiî fıkhnın yanı sıra kelâmda da bir otorite olarak günümüze kadar tesirlerini devam ettirmiştir. Gazzâlî, kelâmın kapılarını felsefeye ve mantığa açarak İmâm Eş'arî'yi bir kez daha aşmıştır.^[82] Gazzâlî, akli her meseleye tatbik etmekten kaçınmamış ve imana ait meselelerde tam bir rasyonalist gibi davranmıştır. Ehl-i sünnet dışı fikirlerle şiddetli bir şekilde mücâdele etmiş, akıllı çözümediği meselelerde vahye dayanmak gerektiğini söyleyerek mutasavvıf kişiliğini de ortaya koymuştur. Dönemindeki çalışmalarıyla Eş'arî kelâmının nihai zaferi Gazzâlî ile temin edilmiş olduğu gibi, daha sonra gelen Fahreddin Râzî ve benzeri âlimlerin de aynı yolda yürümeleri sağlanmıştır.^[83] Özellikle Râzî, kelâmı iyice aklıleştirerek Eş'arî kelâmına yeni ufuklar açmış,^[84] felsefeyi kelâm ile birleştirerek felsefi kelâm dönemini başlatmıştır.^[85] Gazzâlî kelâmı güçlendirmek için bilerek veya bilmeyerek felsefi metotlara başvurmuştur. Filozofları reddetmek için yazdığı "Tehâfetü'l-Felâsife"si meşhurdur. Gazzâlî, bu çalışmaları ile Batı filozoflarını da etkilemiştir.^[86]

[78] Tâceddin Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdulkâfi es-Subkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, I-IV, tah., A. M. el-Hulv- M. M. et-Tenâhi, Mısır 1964-1976, s. 168 vd; Brockelmann, "Abu'l-Maâlî el-Cüveynî, Târih-i Cihanguşa", *İA*, III, s. 249; W. Montgomery Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, Türkçe çev, S. Ateş, Ankara 1968, s. 105.

[79] Osmanlı dönemindeki tesirleri için bkz., Ocak, "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III/II, (4-8 Ekim 1999, Ankara), Ankara 2002, s. 763-776.

[80] Şemsuddin Ebû Abdullah ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XX, tah., Şuayb el-Arnaût- M. Nuaym el-Arkasûsî, Beyrut 1416/ 1996, s. 287; el-Yâfiî, *Mirâtü'l-cenân*, III, s. 289 vd.; İzmirli İsmâil Hakki, "İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî b. el-Cüveynî, Târih-i Cihanguşa", *DFİFM*, IX (1927), s. 3.

[81] İ. İsmâil Hakki, "Târih-i Cihanguşa", s. 3; Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî*, Ankara 1991, s. 2.

[82] Yûsuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 449.

[83] Kasım Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, s. 751; Taşköprüzâde, *Mevzuatü'l-Ülûm*, Türkçe çev., Kemâleddin M. Efendi, İstanbul 1313, s. 565 vd.

[84] Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 36.

[85] Yavuz, "Eş'ariyye", s. 449.

[86] Süleyman H. Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul 1979, s. 91; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, Ankara ts., s. 124; Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, Türkçe çev., Ali Zengin, İstanbul 1995, s. 184 vd.

Nizâmiye Medreseleri, ilimdeki ciddiyet ve şöhreti sebebiyle, Endülüs'ten Kafkaslara kadar, İslâm dünyasının değişik yerlerinden gelen insanlar buralarda okuduktan sonra ülkelerine dönerek "Sünnîlik" ortak paydasında bir İslâm anlayışının oluşmasına hizmet etmişlerdir.^[87] Böylece Kur'an ve Sünnet doğrultusunda ortak hassasiyetleri ve ortak beslenme kaynakları olan bir İslâm dünyası oluşmuştur. Tâbiri caizse Selçuklular, Sünniliğin omurgasını oluşturmuşlar, arkadan gelen Osmanlılar da bu omurgayı korumuşlardır. Böylece yüzyıllar süren sağlam akîdeye dayanan bir din anlayışı yanında, medeniyet kuran ve onu besleyen fikirlerin de bu kültür içinden yetişmesi sağlanmıştır. Bu düşünce tarzı, sapkın ve hastalıklı görüşlerin önünü kesmiş ve onların İslâm dünyasına hâkim olmasını engellemiştir. İslâm dünyasının düne dâir iftihar ettiği şeylerin pek çoğu bahsedilen dönemlerin ve bahsedilen düşüncenin ürünü olarak insanlığa sunulmuştur. Bu da Selçuklular'ın başarısıdır. İnancımız ve medeniyetimiz adına insanlığa sunulan bu güzel örneklerin yerine bugün üzülererek izlediğimiz ve hiç de gurur duymadığımız birtakim hastalıklı görüşler ve uygulamalar ortaya çıkmışsa bu, bahsedilen ana fikrî beslenme kaynaklarından uzaklaşılması ve medeniyetimizi yeniden ihya ve inşa edecek kapasitede düşüncelerden mahrum olunması sebebiyledir.

c. Hanbelî Mezhebi

Ehl-i sünnetin üçüncü büyük mezhebi olan Hanbelî Mezhebi, İmâm Ahmed b. Hanbel (ö.855)'in görüşlerini benimseyenlerin yoludur. Hanbelîler, mezhep anlayışlarındaki taassup yanında, diğer mezheplerin büyük merkezlerde genellikle de bir siyâsî desteğin tesiriyle yayılmış olmasından dolayı azınlık durumunda kalmışlardır.^[88]

Hanbelî Mezhebi, en çok Bağdat ve çevresinde yayılmıştır.^[89] Özellikle Selçuklular'ın hâkimiyeti döneminde, Bağdat'da Hanbelî ulemâsının yükleri yetişmiş, bu şâhıslar düşünce ve davranışlarıyla dönemin fikrî ve sosyal yapısına tesir etmişlerdir. Dönemin büyük âlimi Ebû Ya'lâ (ö.1065) adeta mezhebin baş halkası ve Hanbelîler'in reisi durumundadır.^[90] Hanbelîlik, Ebû Ya'lâ'nın yetiştirdiği öğrencileri vasıtasıyla Şam bölgesinde de Şâfiî ve Hanefîlik'ten sonra üçüncü mezhep konumuna gelmişti.^[91] Bu

[87] Bu konuda geniş bilgi için bkz., Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies*, Volume 4/3 Spring 2009, s. 1622-1647.

[88] İgnace Goldziher, "Ahmed b. Hanbal", *IA*, I, s. 171; el-Hafnî, *Mevsuatu'l-fırak*, s. 195.

[89] Dayf, *Tarihü'l-edebl-'Arabî*, V, s. 312 vd; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 528.

[90] İbnü'n-Naccâr, Muhibbuddin Ebû Abdullah, *Zeylu Tarihi Bağdâd İ(XVI)*, tah. K. Ebû Ferah, Beyrut ts., s. 117 vd.; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 98 vd.

[91] Ebû'l-Yumn Mucîruddin Abdurrahman b. Muhammed el-Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed fi terâcîmi ashâbi el-imamî Ahmed*, II, tah. M. M. Abdulhamîd-Adil Nuveyhid, Beyrut 1404/1984, s. 190 vd.

mezhebin Harran ve Âmid (Diyarbakır) bölgelerinde de bir miktar yayıldığı görülmektedir.^[92]

Herat şehri de Hanbelîlik açısından önemli bir merkezdir. Nizâmülmülk ve Halife Kâim Biemrillah'dan hilat alacak kadar devrin devlet ricâ-linden saygı ve hürmet gören Abdullah el-Ensârî (ö.1088) Hanbelîliğin bu şehirdeki önemli temsilcisidir. Devrin diğer mezhep âlimleriyle ihtilaflarından dolayı pek çok sıkıntılara katlanmak durumunda kalan bu âlime Sultan Alparslan Herat'a geldiğinde bizzat Sultan'ın gözünden düşürmek için bir tertip düzenlenmiştir. Fakat Abdullah el-Ensârî, ilimdeki yeteneği ve mezhebindeki mahareti sayesinde bu tertibi boşa çıkardığı gibi Sultan Alparslan'ın da iltifatına mazhar olmuştur.^[93]

d. Mâlikî, Zâhirî ve Evzâî Mezhepleri

Selçuklular döneminde bahsi geçen büyük mezheplerin yanında diğer Sünnî mezheplerin de varlıklarını devam ettiği görülür. Bunlardan biri ola Mâlikî mezhebi, İmâm Mâlik b. Enes'in (ö.795) görüşlerini benimseyenlerin mezhebidir. Medine örf ve âdetlerini ön plana çıkaran bu mezhep daha çok Kuzey Afrika'da yayılmıştır.^[94] Selçuklular'ın hâkim olduğu Irak, Bağdat ve Şam Mâlikî fıkının en az destek gördüğü yer olmuştur. Buna rağmen bahsedilen bölgelerde de Mâlikî mezhebinden âlimleri görmek mümkündür.^[95]

Dâvud b. Halef el-İsbehanî (ö.883) tarafından görüşleri belirlenen Zâhirî mezhebi ise, daha ziyade nassların zâhirlerine itibar ederek yeni bir metot belirlediğinden dolayı bu adı almıştır. Endülüs ve Kuzey Afrika'da yayılan bu mezhebe İslâm âleminin diğer bölgelerinde de az miktarda rastlanmaktadır. Özellikle X. asırda doğu bölgelerinde yayılma imkânı bulmuşlardır. Bu sebeptendir ki el-Makdisî (ö.1113), kendi zamanında Sünnî mezhepleri sayarken Hanbelîler'in yerine dördüncü Sünnî mezhep olarak Zâhirîleri saymaktadır.^[96]

[92] Zeyneddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Şihabuddin İbn Receb, *Kitâbu'z-zeyli alâ tabakâtî'l-Hanâbile*, III, Beyrut ts., s. 8, 42; el-Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, s. 146, 173; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, X, s. 129 vd.

[93] Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, Beyrut ts., s. 247; İbn Receb, *tabakâtî'l-Hanâbile*, III, s. 50 vd; el-Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, s. 181 vd; Şemsuddin Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Tezkiretül-Huffâz*, III, Beyrut ts., s. 1183 vd.

[94] J. Schacht, "Mâlik b. Anas", *IA*, VII, s. 256; Salim Öğüt, "Evzâî", *D/IA*, XI, İstanbul 1995, s. 546.

[95] İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 69; ez-Zehebî, *el-İber*, II, s. 362 vd; Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*, V, s. 312.

[96] Ahmed b. Aybeg b. Abdullah el-Hüseynî İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâdu min zeyli tarihî Bağdâd*, XIX, tah. K. Ebû Ferah, Beyrut ts., s. 34 vd; R. Strothmann, "Zâhiriyye", *IA*,

Buna karşılık Selçuklular döneminde hâlâ varlığını devam ettiren Ehl-i sünnet mezheplerinden Evzâî mezhebi, Şam bölgesinde intişar eden bir mezhep olmakla beraber, kısa bir süre sonra bölgedeki tesiri azalmış ve yerini Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerine terk etmiştir. Evzâî mezhebinin özellikle Şam bölgesinde bağlılarının bulunduğu, bu sebeple Dimaşk'ta Evzâî mezhebi kadısının yanında bir de Hanefî kadısının görev yaptığı bilinmektedir.^[97] Bir başka Sünnî mezhep olan Süfyânî mezhebi de Selçuklular döneminde hâlâ temsilcisi olan mezhep konumundadır.^[98]

2. Selçuklular Döneminde Mezhep İhtilafları

Selçuklular dönemi, İslâm dünyasının mezhep çekişmelerinden kurtulup, kendisini yok etmeye çalışan Hıristiyan dünyasına ve içeride Sünnîliğe düşmanlıklarından dolayı bazı durumlarda âdeta onların müttefiki gibi davranan Şiîlere karşı derlenip toparlanma dönemidir. Böyle olmakla berâber, önceden oluşmuş meselelerin devamı mahiyetinde olan mezhep çekişmelerinin Selçuklular döneminde de devam ettiği görülmektedir. Tuğrul Bey döneminde yaşanan Eş'arî düşmanlığı bu konuda önemli bir husustur.

a. Eş'arî Düşmanlığının Doğuşu

Tuğrul Bey (1040-1063), son derece dindar, halîm, cömert, namazlarını cemaatle eda edecek kadar ibadetlerine düşkün, haftanın pazartesi ve perşembe günlerini oruçlu olarak geçiren, mescit yapmaya düşkün ve "Kendime bir saray yaptırır da yanında mescit yaptırmazsam Allah'tan hayâ ederim" diyecek kadar dinî bütün bir insandır.^[99] Tuğrul Bey, bu meziyetlere sâhip bir insan ve Ehl-i Sünnet'in müdâfîi olmasına rağmen, veziri Kündürî'nin etkisiyle kendi döneminde Eş'arîlerin minberlerden lânetlenmesine sebep olmuştur.

Kündürî, amelde Hanefî, itikatta Mu'tezilî görüşlere sahip olmanın yanında Şâfiîliğe düşman birisiydi.^[100] Sûreta haktan görünerek, ama aslında Şâfiîlere olan kinini ve nefretini gizleyerek, dindar Sultan Tuğrul Bey'den her pazartesi ve perşembe ehli bidat için minberlerden lanet okunması

XIII, s. 458; Dayf, *Tarihü'l-edebl'l-Arabî*, V, s. 315.

[97] İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 54; A. J. Wensinck, "Evzâî", *IA*, IV, s. 419.

[98] ez-Zehebi, *el-Iber*, II, s. 382.

[99] Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtul'l-a'yân ve eb-nâu ebnâi'z-zamân*, V, tah. İhsân Abbâs, Beyrut 1397/1977, s. 66; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 65; Mahmûd Makdîş, *Nuzhetu'l-enzâr fî acâibi't-tarihi ve'l-ahbâr*, II, tah. A. ez-Zevârî, M. Mahfûz, Beyrut 1988, s. 305.

[100] el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetu'l-usra (Irak ve Horasan Selçuklular'ı tarihi)*, Türkçe çev. K. Burslan, İstanbul 1943, s. 29.

hususunda izin istedi. Sultandan bu izni aldıktan sonra, Şâfiîliğe olan husûmeti yüzünden ve Şâfiîler'in de ekser çoğunluğunun Eş'arî olmaları sebebiyle, minberlerden okunan lânet işine Eş'arîleri de kattı.^[101] Böylece ülkede uzun sürecek bir fitne hareketi başlatılmış oldu.

Aslında olayın altında yatan sebep, Kündürî'nin siyâsî ihtirasları ve bunu gerçekleştirmede lanetleme olayını bir araç olarak kullanmasıdır. Bahsedilen dönemde Nîşâbur Şâfiîleri'nin reisi ve hadîs âlimi Ebû Sehl b. el-Muvaffak Eş'arîliğin hararetli savunucusu olup, Tuğrul Bey tarafından bu âlimin vezirlik makamına getirilmesi ihtimali vardı. Ebû Sehl'i sultanın gözünden düşürmek isteyen Kündürî, böyle bir tertibin içine girerek, bidatçilerin lanetlenmesi işi için sultandan izin çıkarmış, sonra da buna Eş'arîleri katarak, Ebû Sehl'i devre dışı bırakmayı amaçlamıştır.^[102]

1053 senesinde minberlerde lanet okutulmaya başlanmış, Nîşâbur'da minberlerden açıkça Eş'arîlere lânet okunurken, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin ve onun gibi düşünenlerin kâfir oldukları da açıkça ilân edilmiştir.^[103] Bu durum Eş'arîlerin büyüklerinden Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö.1072) ve diğer âlimleri sıkıntıya sokmuştur. İşlerin büyümesi üzerine içlerinde İmâm Kuşeyrî'nin de bulunduğu Eş'arî topluluğu, Tuğrul Bey'in huzuruna geleerek kendilerine yapılan haksız uygulamanın kaldırılmasını istemişlerse de, sultan Eş'arîler hakkında yanlış bilgilendirildiği için yapılan görüşme netice vermemiştir. Bunun üzerine İmâm Kuşeyrî, bu yanlışlığı düzeltmek ve yapılan hareketin yersizliğini anlatmak gâyesi ile bir risâle yazarak Eş'arî'yi övmüş ve Ehl-i sünneti ihya eden bir imâmın nasıl olup da lânetlenebileceğini sormuştur.^[104]

Dönemin âlimlerinden ünlü muhaddis ve önde gelen Eş'arîlerden Ebû Bekir el-Beyhakî (ö.1066) de, vezir Kündürî'ye bir mektup yazarak Eş'arîliği savunmuş ve yapılan baskıların kaldırılmasını istemiştir. Fakat o da Kuşeyrî gibi bir netice elde edememiştir.^[105] Aksine Kündürî uygulamayı genişletmiş, Şâfiî Mezhebi'nden olanlar bidat ehli sayılarak kitap yazma, vaaz, hutbe ve ders verme gibi tüm faaliyetlerden men edilmişlerdir.^[106] Nîşâbur'un reisi Ebû Sehl, defalarca Tuğrul Bey'le görüşmek isteyecek durumu düzeltmek istemişse de, sultan ile görüşmek ancak vezir

[101] es-Subkî, *Tabakat*, III, s. 391; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 31 vd; M. ez-Zehrânî, *Nizâmu'l-vizâre fî'd-devleleti'l-Abbâsiyye (334-590)*, Beyrut 1406/1986, s. 142.

[102] es-Subkî, *Tabakat*, III, s. 390; Bedevî, *et-Tarihü's-siyâsî*, s. 134; Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", s. 101 vd.

[103] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 71.

[104] es-Subkî, *Tabakat*, III, s. 399 vd; İbnü'l- Cevzî, *Muntazam*, XV, s. 340; İbn Tağrıberdî, *en- Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 56.

[105] es-Subkî, *Tabakat*, III, s. 395 vd.; Bedevî, *et-Tarihü's-siyâsî*, s. 669.

[106] es-Subkî, *Tabakat*, III, s. 391.

Kündürî'nin izniyle mümkün olduğundan buna muvaffak olamamıştır.^[107] Durum bununla da kalmamış Tuğrul Bey, Eş'arîlerin önde gelenlerinden Ebû Sehl b. el-Muvaffak, İmâm Kuşeyrî, er-Reisu'l-Furatî, İmâmü'l-Harameyn Cüveynî^[108] gibi âlimlerin yakalanarak hapsedilmesi için de emir çıkarmıştır. Ebû Sehl şehir dışında olduğu için yakalanamamış, fakat Kuşeyrî ve el-Furatî yakalanarak şehrin eski kalesine hapsedilmiştir. İmâm Cüveynî ise olabilecekleri önceden sezerek Kirman yoluyla Hicaz'a gitmiştir.

Devletle halk karşı karşıya kalmış, Ebû Sehl adamlarıyla birlikte şehrin kapısına dayanıp, valiyi yaralı olarak ele geçirip, hapisteki âlimleri kurtarmıştı. Ebû Sehl, Rey'de bulunan Tuğrul Bey'in yanına giderek özür beyan edip, durumu anlatmak istemişse de, hasımları buna engel oldular. Ebû Sehl yakalanarak hapsedilip, mal ve çiftlikleri müsadere edildi. Daha sonra hapisten kurtulan Ebû Sehl diğerleri gibi Hicaz'a göç etti. Kaynakların naklettiğine göre Eş'arîler'e yapılan zulüm yüzünden İmâm Kuşeyrî, Cüveynî ve Beyhakî gibi dört yüz Şâfiî ve Hanefî âlim memleketlerini terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir.^[109]

Tuğrul Bey'in uygulâmaları diğer mezhep âlimlerince de hayretle karşılanmıştır. Kuşeyrî ve Beyhakî'den sonra Bağdat'ın önde gelen Şâfiî âlimlerinden Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Hanefî ulemâsının önde gelenlerinden Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî, bu işin câiz olmadığı ve fâillerin tedip edilmesi gerektiği şeklinde fetva vermişlerdir. Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî âlimlerince yazılan bir belge ile de, İmâm Eş'arî'nin büyüklüğü anlatılarak, ortak olarak imzalanmıştır. Bu belge Arapça ve Farsça olarak çoğaltılıp etraf beldelere dağıtılmıştır.^[110]

Eş'arîler'e lânet edilmesi olayı Sultan Alparslan'ın başa geçmesine kadar devam etmiştir. Alparslan başa geçtikten sonra vezir Kündürî'yi yakalatarak önce hapsedtirmiş, sonra da öldürtmüştür.^[111] Alparslan, vezirlik makamına Şâfiî ve Eş'arî olan Nizâmülmülk'ü getirince durum tersine dönmüştür. Memleketlerinden göç etmek zorunda kalan ulema geri dönerek sultanın ve Nizâmülmülk'ün ihsan ve ikrâmılarına nâil olmuşlardır. 1053'de başlayan bu olaylar 1064'de Alparslan'ın başa geçmesine kadar devam etmiştir.^[112] Alparslan döneminde Nizâmiye Medreseleri'nin açıl-

[107] es-Subkî, *Tabakat*, III, s. 391; Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", s. 102.

[108] Takiyyüddin Ebû Bekr Ahmed İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-sâfiyye*, I, tah. Abdulalim Han, Haydarabad 1979, s. 275 vd.; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, s. 18 vd.; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 168 vd.

[109] es-Subkî, *Tabakat*, III, s. 391 vd.; ez-Zehebî, *A'lâm*, XVIII, s. 470; Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", s. 102 vd.

[110] es-Subkî, *Tabakat*, III, s. 375.

[111] ez-Zehebî, *el-Iber*, II, s. 304 vd.

[112] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 31 vd.; el-Yâfiî, *Mirâtü'l-cenân*, III, s. 77; Ferruh, *Tarihü'l-fikrî'l-Arabî*, s. 467 vd.

ması ve Şâfiî-Eş'arî ulemâya imkânlar tanınması ile geçmişteki tatsızlıklar unutulmuştur.

b. Hanbelf-Eş'arî İlişkileri

Selçuklular döneminde meydana gelen mezhep ihtilafları en fazla Hanbelî ve Şâfiîler arasında cereyan etmiştir. Esasen kendilerini "Selefiye" görüşü olarak adlandıran kesim, itikat konularında doğrudan Kitap ve Sünnet'ten akîdenin aslını almak gerektiğini ileri sürerek, akıldan ziyâde nassın belirttiği delillere inanmak gerektiğini savunmuşlardır.^[113] Selefi bir yaklaşımla meseleleri yorumlayan Hanbelîler de benzer şekilde hareket ederek, Sünnî olarak sâdece kendilerini kabul etmiş, diğer görüşleri reddetmişlerdir.^[114]

Alparslan'ın başa geçmesinden üç sene sonra vefat eden Ebû Ya'lâ'ya kadar Hanbelîler ile Eş'arîler aynı itikadı paylaşmaktaydılar. Ebû Ya'lâ'nın yazdığı "Kitâbu's-Sıfât"^[115] adlı eserle birlikte Eş'arîler ile Hanbelîler arasında ihtilaflar başlamıştır.^[116] Bahsedilen dönemde Herat'da bulunan ve bağlularının "Şeyhülislâm" unvanını verdikleri Abdullah el-Ensârî (ö.1089) mezhep konularında çok mutaassıp davranmakta ve Hanbelîliğin dışındaki görüşleri kesinlikle tanımamaktaydı.^[117] Bu yüzden Şâfiîler ve Hanefîlerle arasında ihtilaf çıkmış ve Mücessimeden olduğu iddiasıyla Sultan Alparslan'a şikâyet edilmişti.^[118] Abdullah el-Ensârî'le ilgili kargaşalar Sultan Melikşâh döneminde de devam etmiş ve bu büyük âlim memleketinden sürülmek zorunda kalmıştı.

Melikşâh döneminde de taraflar arasında benzer olaylar devam etmiştir. İmâm Kuşeyrî'nin oğlu olan Ebû Nasr el-Kuşeyrî hacca giderken uğradığı Bağdat'da verdiği vaazlarda Hanbelîleri eleştirerek onları Mücessimeye mensup olmakla itham etmişti. Bu hal, Hanbelî Mezhebi mensuplarını kızdırmış ve açıktan İmâm Eş'arî'ye kötü sözler söylemeye başlamışlardı.^[119] Gerilimin artmasıyla birlikte taraflar arasında nahoş olaylar yaşanmış ve Şâfiîler'in lideri Ebû İshâk eş-Şîrâzî olayları bir

[113] Ebû Zehra, *Tarih*, I, s. 187; Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 230 vd.

[114] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 614; Zeynuddin Ebû Hafs Ömer İbnü'l-Verdî, *Tarihu ibni'l-verdî*, I, Necef 1389/1969, s. 494.

[115] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 52; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, I, s. 517; Cengiz Kellek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 254 vd.

[116] Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", s. 109.

[117] İbn Receb, *Tabakâtî'l-Hanâbile*, III, s. 50 vd; el-Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, s. 181.

[118] ez-Zehabî, *Tezkire*, II, s. 1184 vd; İbn Receb, *Tabakâtî'l-Hanâbile*, III, s. 55 vd.; Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", s. 111 vd.

[119] Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", s. 114.

mektupla Nizâmülmülk'e bildirmişti. Halife, Nizâmülmülk'ten çekindiğinden, tarafları toplayarak görüşmeler yapıp, aralarında sulh gerçekleştirmişti. Sonuçta Ebû Nasr'ın, Saray Câmii'nde haftada iki veya üç defa vaaz meclisi kurmasına karar verilmiş, oluşabilecek saldırıları engellemek için de silahlı askerlerden oluşan muhafızlar tayin edilmişti. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin Bağdat'dan ayrılmasından sonra durum sakinleşmişti. Esasen Nizâmülmülk, halîfeye kızmakta, fakat Sultan Melikşah'ın halife ve vezirine olan meylini bildiğinden dolayı bir şey yapamamaktaydı.^[120]

Nizâmülmülk, daha sonra Ebû İshâk'a bir mektup yazarak; sultanın ve kendilerinin gâyesinin Sünnîliği güçlendirmek ve fitneyi engellemek olduğunu bildirerek; biz medreseyi (Nizâmiye Medresesi) ilim ehlini ve Sünnîliği yüceltmek için açtık, yoksa ihtilafları körüklemek için değil. Bu işler devam ederse (medrese) kapılarını kapamaktan başka çare yoktur, diyerek kesin tavrını ortaya koymuştur. Ayrıca, Ahmed b. Hanbel'in bu ümmetin büyük imâmlarından olduğunu, Eş'arî'ye dil uzatanların da yanlış yolda olduklarını zikretmiştir.^[121]

Taraflar arasında yeni olayların çıkması Nizâmülmülk'ü de kızdırmıştır.^[122] Gelişen olaylar karşısında Selçuklu devlet ricâlinin taraf olmaması çekişen tarafların cesâretini kırdığı gibi, belki de muhtemel olayların meydana gelmesine engel olmuştur. Halifenin veziri İbn Cehîr Hanbelî olması sebebiyle görevden alınmış, böylece diğer mezhep mensuplarının öfkesi yatıştırılmıştır. Biraz zaman geçip, durum normale dönünce (Kasım 1080) vâizlere mezhep ve usûl konusunda konuşmalarını kaydıyla serbestçe vaaz verebilecekleri bildirilmiştir.^[123] 1082 senesinde de Mağribli vâiz eş-Şerif Ebû'l-Kâsım el-Bekrî'nin Hanbelîler'i kötüleyen konuşmaları sebebiyle Bağdat'da olaylar çıkmış, taraflar arasında gerginlik yaşanmıştır.^[124]

Melikşah döneminde Horasan'da da benzer çekişmeler ve ihtilaflar yaşanmıştır. Herat'da oturan ve Hanbelî âlim Abdullah el-Ensârî ile diğer mezhep sâlikleri arasında olaylar olmuştur. Muhâlifleri 20 Aralık 1085 Cuma günü Abdullah el-Ensârî'yi şehirden çıkmaya zorlamış, hatta Cuma namazını kılmasına bile müsaade etmemişlerdir. Herat'dan Bûşenc'e giden Abdullah el-Ensârî orada da rahat bırakılmamıştır. Herat halkının

[120] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 182 vd; Şemseddin Ebû'l-Müzafer Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt, *Miratu'z-zemân fi tarihi'l-Âyan*, (nşr., A. Sevim), Ankara 1968, s. 187; İbn Kesîr, *el-Biddâye ve'n-nihâye*, XII, s. 123 vd; İbn Receb, *Tabakât'l-Handbile*, III, s. 21 vd.

[121] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 190 vd; Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 193 vd; es-Subkî, *Tabakat*, IV, s. 235 vd.

[122] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 190 vd; Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 194.

[123] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 198, 211.

[124] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 224; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 124 vd; Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 217.

şikâyeti üzerine sultan, bu âlimin ve âilesinin Mâverâünnehir'e sürülmesini emretmiştir. Abdullah el-Ensârî ancak 1087 senesi Nisan ayında memleketi Herat'a geri dönebilmişti.^[125]

Mezhep taassubu sebebiyle yaşanan bu olaylara dikkat edildiğinde olayların bütünündeki ortak husus, Hanbelîler'in kendi mezhep anlayışlarından dolayı diğer mezheplere karşı hoşgörüsüz ve fiilî müdahaleye meyyal tavırlarının olmasıdır. Buna karşılık Şâfiî-Eş'arîler'den de bazı şâhısların olayları tahrik eden üslup kullandıklarını görmek mümkün. Bu durum, her iki tarafın da taassup sâhibi kişilerinin ortak tarzıdır. Bununla birlikte Selçuklu devlet yetkilileri bir tarafı kayırma yerine, kamu düzeni açısından taraflara eşit mesafede durmuş, haddi aşanları ise cezalandırmaktan kaçınmamışlardır.

c. Hanbelf-Mu'tezilî İlişkileri

Mu'tezile, daha ziyade akılcı bir görüş olup, insan aklına Kur'ân-ı Kerîm'in de üstünde mutlak bir değer atfetme yolunu benimsemiştir. İslâm akâidini felsefî fikirlere dayanarak münakaşa edenler ve irade hürriyeti konusunda değişik düşünceye sahip olanlar da yine Mu'tezile mensuplarıdır.^[126] Buna karşılık Hanbelîler ise, nasları tevilsiz kabul etmeleri ve diğer görüşlere fazla iltifat etmemeleriyle tanınmışlardır.^[127] Tarafların takip ettiği yöntem bu kadar farklı olunca, meseleleri algılama ve yorumlamada da farklılıklar kaçınılmaz olmuştur. Konuların değişik şekilde yorumlanmasının neticesinde iki mezhep arasında birtakım ihtilaflar zuhur etmiştir ki, Selçuklular döneminde de bu ihtilafların devam ettiği görülmektedir.

1067 senesinde dönemin ünlü Sünnî âlim Ebû Mansûr b. Yûsuf'un vefatından sonra Mu'tezile müderrisi Ebû Ali b. Velid (ö.1086) mezhebî görüşlerini yaymaya başlamıştı. Bu duruma rıza göstermeyenler onun derslerine engel oldular. Mansûr Câmîi'nde ve diğer câmilerde Mu'teziley lânet okundu, onların inançlarını kötüleyen konuşmalar yapıldı.^[128] Bunu haber alan Hanbelîler'in reisi eş-Şerîf Ebû Ca'fer taraftarlarıyla birlikte Mansûr Câmîi'ne giderek burada İbn Huzeyme'nin "Kitâbu't-Tevhîd" ini okudular. Sonra divana giderek, Halife el-Kâdir Billâh döneminde kaleme alınan ve Ehl-i sünnetin görüşlerini toplayan "el-İtikâdâtü'l-Kâdirî" adlı kitapçığın okunmasını isteyerek, buna muhalif olarak gördükleri Mu'tezilî

[125] İbn Receb, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, s. 56; el-Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, s. 183.

[126] Watt, *İslâmî Tetkikler*, s. 61; Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, s. 173 vd.

[127] Abdülbâki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Kum 1991, s. 211; Ebû Zehra, *Tarih*, I, s. 187.

[128] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 88; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 99.

âlimlerin ders vermelerini engellemişlerdir.^[129] Nitekim Mu'tezilî olan Ebû Ca'fer el-Buhârî (ö.1089) Bağdat'a geldiğinde fikirlerinden dolayı şehre girmesine mücade edilmemişti.^[130]

Hanbelî Mezhebi mensuplarının Mu'tezile'ye hoş bakmamaları sebebiyle, zaman zaman kendi mensuplarının da Mu'tezilî olmakla itham edildikleri görülmüştür. Bunlardan biri olan Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ b. Akıl (ö.1095), dönemin Mu'tezilî şeyhleriyle görüşünce, Sünnîlikten inhi-raf ettiğine dâir söylentiler çıkmıştı. 1068 senesinde onun evinde Hallac'ı öven ve Mu'tezileyi yücelten kitaplar bulunduğu haberi duyulunca, Hanbelîler bu âlime eziyet etmeye başladılar. Ebü'l-Vefâ korkusundan sultanın sarayına sığınmak mecburiyetinde kaldı. Bu olaylar 1072 senesine kadar dinmeden devam etti. Ebü'l-Vefâ, mutezilî olmadığını ispat için kendi el yazısıyla bir bildiri yazarak; Mutezile'nin bidat mezhebi olduğunu ve on-ları dalâlette gördüğünü açıklamıştır.^[131]

3. Selçuklular Döneminde Tasavvuf

Selçuklular dönemi, fikrî ve kültürel hareketler bakımından sonraki dönemler için hem belirleyici, hem de istikamet gösterici özelliğe sahiptir. Selçuklular döneminde oluşan tasavvuf anlayışı da bu anlamda önemlidir. Tasavvuf, İslâmî kaynaklardan hareketle dinî prensiplerin konu ile ilgili yönlerini inceleyen, derinleştiren, yaşayan, başkalarına da aktarma yollarını gösteren bir faaliyettir.^[132] Başka bir ifade ile aşkla ve sadece Allah rızasını gözeterek İslâm'ı yaşamaktır. Bu sebepten İslâm ile tasavvufu aynı manada kabul edenler de mevcuttur.^[133] Gerek Kur'ân-ı Kerim'deki züht ve takvayı teşvik eden ayetler, gerekse güzel ahlakı, verayı ve ihsanı öven hadislerdeki hususlar tasavvuf için bir başlangıç olmuştur.^[134]

Önceleri kişilerde "züht" yaşayışı olarak başlayan bu hareket,^[135] zaman içerisinde olgunlaşarak "tasavvuf" cereyanını doğurmuştur.^[136] Tasavvuf hareketi, XII. yüzyıldan itibaren ekolleşmeye başlamış ve tanınmış

[129] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 105 vd.; İbn Receb, *Tabakâtî'l-Hanâbile*, III, s. 19; el-Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, s. 155; Bedevî, *et-Tarihu's-siyâsî*, s. 13.

[130] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 288; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, III, s. 25 vd.

[131] İbn Receb, *Tabakâtî'l-Hanâbile*, III, s. 142 vd.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 106; Koca, "Hanbelî Mezhebi", s. 528.

[132] Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1995, s. 17 vd.

[133] Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1982, s. 66.

[134] Eşref Ali Tânevî, *Hadislerle Tasavvuf*, Türkçe çev., Zaferullah Dâvudî-A. Yıldırım, İstanbul 1995, s. 37 vd.; Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1975, s. 165.

[135] Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, İstanbul 1979, s. 125; Cavit Sunar, *Mistizmin Ana Hatları*, Ankara 1966, s. 103.

[136] Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, s. 173.

mutasavvıflar tarafından özel nizamları ve metotları oluşturulan bu okullara da "tarikat" denmiştir.^[137]

a. Horasan ve Türkistan Bölgesinde Tasavvuf

İslâm fetihleriyle beraber Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine İslâmlaşma hareketi de hızlanmıştır.^[138] Sûfiler, bu İslâmlaşma hareketinde önemli rol oynamışlardır. Zaman içinde tasavvufun içine Hint ve Şîî düşüncesinden bazı yabancı fikirler girmeye başlayınca, dönemin şer'î Emîrlere bağlı mutasavvıfları bunlara karşı mücadele başlatmışlardır. Bunlardan biri olan Buhâralı Türk âlim Ebû Bekir Kelâbâzî (ö.990) yazdığı "Kitâbu't-ta'arruf li mezhebi ehli't-asavvuf" adlı eserle^[139] ve Ebû Nasr es-Serrâc (ö.988) "el-Luma" adlı eseriyle tasavvufun dinî emîrlere uygunluğunu göstermeye çalışmışlardır. Böylece Sünnî anlayış doğrultusunda tasavvuf şekillenmeye başlamıştır.

Bu şekillenmenin sonucunda Sünnî tasavvuf hareketinin biri Bağdat, diğeri Belh olmak üzere iki ana merkezi oluşmuştur. Daha sonra es-Serrâc'ın çalışmalarıyla birlikte Belh'in yerini Nîşâbur almıştır. Selçuklular dönemine damgasını vuran önemli mutasavvıfların büyük kısmı Nîşâbur medresesinin çizgisini devam ettirerek eserler yazmışlar ve tasavvufu yaymışlardır. es-Serrâc'la başlayan bu düşünce tarzı öğrencisi es-Sülemî ve arkasından el-Kuşeyrî, Ebû Ali Fâremedî ve Gazzâlî çizgisiyle devam etmiştir.^[140]

b. Selçuklu Sultanlarının Mutasavvıflara Yaklaşımı

Selçuklular Sünnî İslâm dünyasının liderliğini ele aldıklarında tasavvufi sahada da İslâm dışı çizgiye kaymış sûfilik anlayışları mevcuttu. Özelikle Şîî kaynaklı fikirlerden ve Hint düşüncesinden etkilenen bazı sûfiler, İslâm'ın batınî yorumlarına yönelmişler, dinin zâhirî emîrleri kâle almayan, onların geçersizliğini kabul eden noktalara kadar varan yorumlarla insanların kafalarını karıştırmaya başlamışlardı.^[141] Bahsedilen bu çizgi dışı akımların yanlışlarının ortaya konması ve fikirlerinin çürütülmesi gerekmektedir.

Selçuklu sultanları, aldıkları tedbirlerle ilim meclislerinin kurulması ve ders halkalarının oluşturulmasına imkân hazırlamışlar, sûfilere korumuş ve onlara destek olmuşlardır.^[142] Sûfiler sâyesinde birlik ve dayanış-

[137] Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, İstanbul 1992, s. 109.

[138] Zekeriyâ Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994, s. 107 vd.

[139] A. J. Arberry, "Kelâbâzî", *IA*, VI, s. 538.

[140] Bedevî, *et-Tarihü's-siyâsî*, s. 63, 68.

[141] ez-Zuheylî, *el-İmâmu'l-Cüveynî, Târih-i Cihanguşa*, s. 37.

[142] Emîn, *Tarihü'l-İrak*, s. 281; ez-Zuheylî, *el-İmâmu'l-Cüveynî, Târih-i Cihanguşa*, s. 25.

ma oluşmuş, bu da toplumdaki ictimâî ahengi pekiştirmiştir.^[143] Devletin kuruluşundan itibaren ulemâ ve sûfilere büyük itibar gösterilmiş, onlarla görüşmek ve nasihatlerine uymak sultanlar için âdeti bir vecibe addedilmiştir. Tuğrul Bey Hemedan'a geldiği vakit, orada bulunan Baba Tahir, Baba Ca'fer ve Şeyh Hamşâ gibi sûfilerle görüşmüş^[144] Sultan Melikşah âlimler ve şeyhlere karşı bol ikrâmlarda bulunmuş,^[145] Sultan Sencer ise ulemâ ve sûfilere karşı son derece lütufkâr davranmıştı.^[146] Selçuklular döneminde Nîşâbur, İslâm tasavvuf hareketinin önemli merkezlerinden biri haline gelmişti. Dönemin önemli âlimi ve sûfisi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.412/1021) yetiştirdiği öğrencileriyle döneme damgasını vurmuştur.^[147]

Sülemî'nin öğrencilerinden ve onun çizgisini devam ettiren Kuşeyrî (ö.465/1072) "er-Risâle" adlı eseriyle şerî ölçülere uygun tasavvuf anlayışını temsil etmiştir. Bu düşünce Kuşeyrî'nin öğrencisi Ebû Ali el-Fâramedî (ö.477/1084) ile devam etmiş ve el-Fâramedî bir noktada Kuşeyrî ile Gazzâlî'yi birbirine bağlayan köprü vazifesi görmüştür. Gazzâlî'nin fıkhta ve tasavvufta üstadı olan Ebû Ali Fâramedî, yazılı eser bırakmamış olmasına rağmen Gazzâlî'yi yetiştirerek, Sünnî tasavvufun gelişmesine hizmetetmiştir.^[148]

c. Nizâmiye Medreseleri ve Tasavvufun Gelişmesindeki Yeri

Nizâmiye Medresesi müderrisleri bir taraftan Ehl-i Sünnet dışı fikirlere karşı Kur'ân ve Sünnete dayalı fikhî ve kelâmî meseleleri geliştirip, bunları öğrencileri vasıtasıyla halka yaymış; diğer taraftan da yine Sünnî öğretiyi uygun olarak gelişen, aynı zamanda şer'î kurallara bağlı sûfler tarafından yaşanan Sünnî tasavvufa sahip çıkmışlardır. Zira Şîf-Bâtınî fikirlere karşı Sünnî tasavvuf anlayışını ortaya koymak lüzümü gerekli olmuştu.

Nizâmiye Medresesi müderrislerinin bu anlamda öğrencilerini yönlendirdikleri görülmektedir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin öğrencilerinden Ebû'l-Kâsım el-Askerî (ö.1080)^[149] ve Muhammed b. Half et-Tikritî (ö.1132)^[150] dönemin sûfilerindendir. Nîşâbur Nizâmiye Medresesi müderrisi İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö.1085)'de de benzer durum

[143] Hasaneyn, *Selâçika İran ve'l-Irak*, s. 181.

[144] Muhamed b. Ali Râvendî, *Rahat-üs-sudûr ve ayet-üs-sürûr*, I (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), Türkçe çev. A. Ateş, Ankara 1957, s. 97.

[145] Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 116.

[146] el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 88; Şerefeddin, s. 40.

[147] Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsirî*, İstanbul 1969, s. 55.

[148] H. K. Yılmaz, "Ebû Ali Farmadî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, VII, İstanbul 1995, s. 30.

[149] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 131.

[150] es-Subkî, *Tabakat*, VI, s. 103, Nu: 2.

mevcuttur.^[151] Babası Ebû Abdurrahman el-Cüveynî (ö.1039) es-Sülemî'nin müridi olup,^[152] Cüveynî de "Hilyetü'l-Evliya" müellifi Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin yanında yetişmiş ve onun gözde müritlerinden olmuştur.^[153] Şurası muhakkak ki, Cüveynî'nin yetiştirdiği talebelerin en meshuru "Hüccetü'l-İslâm" lakabını alacak olan İmâm Gazzâlî'dir. Cüveynî, sadece zâhirî ilimlerde Gazzâlî'ye tesir etmekle kalmamış, tasavvuf konusunda da onu etki altında bırakmıştır.^[154] Cüveynî'den sonra Gazzâlî üzerinde tasavvufî yönde etkisi olan en büyük şahsiyetlerden birisi de Ebû Ali Fâamedî'dir (ö.1084). Ebû Ali Fâamedî, Kuşeyrî ile Gazzâlî'yi birbirine balayan fikrî köprü vazifesi görmüş ve Sünnî tasavvufun gelişmesine hizmet etmiştir.^[155]

Gazzâlî çalışmalarıyla Şeriat-Tarikat çekişmesine de bir çözüm getirmiştir. Bu haliyle Kuşeyrî, tasavvufia şeriatı barıştırmak için tasavvufu şeriatla yaklaştırmış, Gazzâlî ise şeriatı tasavvufa yaklaştırmak suretiyle aynı neticeye ulaşmıştır. Bu çalışmalar, tasavvufu Sünnî çevreler gözünde şüpheli vemaizur luolmaktan çıkarmış ve yayılmasına imkân hazırlamıştır.^[156] Gazzâlî bu haliyle, medreseyi temsil eden şeriatçılarla, tekke mümessili olan tarikatçılar arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırarak şeriat-tarikat (medrese-tekke) uzlaşmasını temin etmiştir.^[157] Dönemin önemli simalarından birisi de Gazzâlî'nin kardeşi Ahmed Gazzâlî (ö.520/1126)'dir. O da ilim tahsil ettikten sonra sûfiyye yoluna meyletmişti. Ahmed Gazzâlî, fikirleriyle dönemin mutasavvıflarından Aynu'l-Kudat Hemedanî (ö.525/1130)^[158] ve Ebû'n-Necib es-Sühreverdî (ö.563/1167) gibi şahsiyetler üzerinde etkili olmuştur.^[159]

Selçuklular döneminin çok önemli mutasavvıflarından biri de, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin ünlü hocası Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den yetişen Yûsuf Hemedanî'dir (ö.535/1140).^[160] Yûsuf Hemedanî, Medrese tahsilin-

[151] es-Subkî, *Tabakat*, V, s. 168 vd.; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, s. 18 vd.; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 168 vd.

[152] es-Sülemî, s. IXX-XXVI; Ateş, *Sülemî*, s. 55 vd.

[153] Şemseddin ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm* (421-430), tah. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî, Beyrut 1414/1993, s. 275; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, s. 91; Şeyh, s. 241.

[154] Şeyh, s. 241.

[155] es-Subkî, *Tabakat*, VI, s. 209; Salih Ahmed eş-Şâmî, *el-İmâmü'l-Gazzâlî*, Dımaşk 1413/1993, s. 107 vd.

[156] Süleyman Uludağ, "Gazzâlî", *D/İA*, XIII, İstanbul 1996, s. 517.

[157] M. Ş. Günaltay, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, VII/25, (1943), s. 94.

[158] ez-Zehebî, *el-Iber*, II, s. 426; Uludağ, "Aynu'l-Kudat Hemedanî", *S.G.A.D.*, VII, İstanbul 1995, s. 46.

[159] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 204; Ethem Cebecioğlu, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdî", *S.G.A.D.*, VII, İstanbul 1995, s. 66.

[160] Mevlânâ Safiyyüddin, *Reşâhât aynu'l-hayât*, İstanbul ts., s. 14; ez-Zehebî, *A'lâm*, XX, s. 67.

Resim 58:
Hargird Nizâmiye
Medresesi
kalıntılan

[https://s.
si.edu/2CAc2wz]

den sonra Şeyh Ebû Ali Fâramedî'ye intisab edip, onun müridi olmuştu. Tahsilini tamamladıktan sonra Merv'e yerleşerek burada yaptırdığı ribâtında sûfilere eğitmiş, kalabalıklarla üzerinde etkili olmuştur.^[161] Hemedanî; Abdullah Berkî, Hasan Andekî, Ahmed Yesevî ve Abdülhâlik Çücdüvânî olmak üzere dört büyük halife yetiştirmiştir.^[162] Özellikle Ahmed Yesevî ve Abdülhâlik Çücdüvânî

tarihimiz açısından diğer iki halifesinden daha önemlidir. Ahmed Yesevî, "Yeseviyye Tarikati" nı kurarak, Türkler arasında İslâm'ı yaymakla kalmamış, Türkler arasında doğup gelişen tarikatlar üzerinde de tesirli olmuştur. Yesevî'nin müritlerinden Kutbeddin Haydar Haydarîlik tarikatını kurmuş, sonra Babalığının doğuşuna, oda Bektaşîliğinin doğuşuna tesiretmiştir.^[163] Abdülhâlik Çücdüvânî ise yine bir Türk tarikatı olan Nakşabendî tarikatının kurucularındandır. Ahmed Yesevî, tarikatını Mâverâünnehir'de yayarken; diğer halife Abdülhâlik Çücdüvânî, Hârezm ve Horasan bölgelerinde yaymıştır. Abdülhâlik Çücdüvânî'nin tarikatı daha sonra Bahâeddin Nakşabend tarafından canlandırılarak "Nakşabendîlik Tarikati" adıyla devam ettirilmiş ve Türkler arasında en yaygın tarikat şeklini almıştır.^[164]

Tasavvufun gelişmesi, Türkler arasında ayrılığın ve râfîzîliğin yayılmasına engel olduğu gibi, bunun neticesi olarak şer'î esaslara da derin ve samimi bir uyma görülmüştür.^[165] Bu Sünnî tasavvufî anlayışı Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluş gayesi olan Sünnîliği, Şîf-Bâtınî fikirlere karşı zafere ulaştırmak düşüncesine de uygun düşmekteydi. Üstelik Sünnî düşünce ile tasavvuf arasında varılan uzlaşma her iki düşüncenin de güçlenmesine vesile olmuştur. Bu uzlaşma ve birliktelikten doğan güç, daha sonraki zamanlarda "İslâm varlığına zarar verebilecek rakip şartların etkisiz hâle getirilmesine bir mukâvemet unsuru olmuştur".^[166]

[161] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, VII, s. 78; el-Yâfi'î, *Mirâtü'l-cenân*, III, s. 264.

[162] Köprülü, *Mutasavvıflar*, s. 70.

[163] Köprülü, "Orta-Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar", *TM*, XIV (1964), İstanbul 1965, s. 139, 260.

[164] Tahsin Yazıcı, "Nakşabend", *İA*, IX, s. 53.

[165] Köprülü, *Mutasavvıflar*, s. 19.

[166] Arberry, "Kelâbâzî", s. 156.

Nizâmiyelerde oluşan bu tasavvuf anlayışıyla iki şahsiyet ön plana çıkmaktadır. Birincisi tüm İslâm âlemine fikirleriyle etki eden İmam Gaz-zâlî, ikincisi ise daha çok Türkler arasında gelişip yayılan sûfî tarikatlarına tesirleri ile Yûsuf Hemedanî'dir. Fakat her ikisinde de ortak nokta: Sünnî İslâm dışı akımlara karşı Sünniliği korumak ve Sünnî düşünceyi geliştirmek üzere kurulmuş olan Nizâmiye Medresesi'nden yetişmeleri; yani dinde hoca, tasavvufta Sünnî mutasavvıf olmalarıdır.

B. SELÇUKLULAR'IN Şİİ SİYASETİ

Selçuklular'ın Şîî siyaseti öncelikle Şîî-Fâtımî Devleti ve onun desteklediği hareketlere karşı yürütülmüştür. Bunun getirdiği bir zaruret olarak siyâsî ve askerî mücâdelenin yanında fikrî planda da bu mücâdeleyi sürdürme gereği ortaya çıkmıştır.

1. Şîilere Karşı Siyasî ve Askerî Mücâdele

Selçuklular'ın Şîilerle mücâdelesinde temel hedef Fâtımîler olmasına rağmen, ilk mücâdele başka bir Şîî devlet olan Büveyhîler ile olmuştur. Büveyhîlerin Bağdat' da ve Sünnî dünyanın mânevî lideri olan Abbâsî halifesi kontrol eder bir mevkiye bulunmaları Fâtımîlerden önce Selçuklular'ın ilgi alanına girmelerine sebep olmuştur.

a. Büveyhîlerin Ortadan Kaldırılışı

X. asırda ortaya çıkan Büveyhîler, 945 tarihinden itibaren Bağdat'ı ele geçirerek Abbâsî Halifeliği üzerinde hâkimiyetlerini tesis ettiler.^[167] Büveyhîler döneminde Abbâsî halifelerinin hutbelerde isimlerinin okunmasından başka hiçbir fonksiyonları kalmadı.^[168] Şîiliği benimseyen Büveyhîler, Sâsanî geleneklerini yeniden canlandırmak ve İran monarşisini İslâmî idâre sistemiyle uzlaştırmak istiyorlardı. Onlarla beraber Bağdat' da büyük Şîî toplulukları oluştu ve şehrin batı kesiminde yer alan Kerh Mahallesi Şîilerin merkezi haline geldi.^[169] Büveyhîlerle birlikte Sünnîler ve Şîiler arasında meydana gelecek kanlı olayların zemini de oluşturuldu. Büveyhîlerler dönemi, İslâm tarihinin Sünnîlere karşı en baskıcı dönemi olarak tarihe geçmiştir.^[170]

[167] Ebû'l-Fidâ, *Muhtasar*, II, Kâhire 1907, s. 78 vd.; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1989, s. 28.

[168] Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, I, Kâhire 1956, s. 30.

[169] Kazvîni, *Asaru'l-bilad*, s. 444; M. Streck, "Kerh", *IA*, VI, s. 584; Adam Mez, *el-hadârâtul-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbi'l-hicrî (Asru'n-nehdeti fi'l-İslâm)*, çev., M. Abdülhâdi Ebû Rîde, Kâhire ts., s. 115.

[170] M. Mâhir Hammâde, *Dirâsetün vesikayyetün li't-tarihi'l-İslâmî*, Beyrut 1408/1988, s. 148 vd.

Mısır Halifesi Mustansır'ın (1035-1094) etkisiyle Büveyhîler Şiflik faaliyetlerine hız vererek Sünnî halifeyi iyice baskı altına almışlardır. Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah, bu durum önlenmediği takdirde Selçuklular'dan yardım isteyeceğini belirterek bir nebze de olsa baskıları azaltmıştır.^[171] Büveyhî Sultanı Melikü'r-Rahîm (440-447/1048-1055) döneminde devlet içindeki Türk gücü artmış ve onun komutanlarından olan Arslan Besâsîrî, sultanı devre dışı bırakarak bütün yetkileri elinde toplamıştı.^[172] 1054 senesinde Besâsîrî ile halifenin araları iyice açıldı. Halife, Büveyhî sultanına mektup yazarak, Besâsîrî'nin kendi düşmanları ile görüştüğünü ve onun Bağdat'dan çıkarılması gereğini söyledi. Melikü'r-Rahîm, halifenin bu isteğine uyarak Besâsîrî'nin Bağdat'dan çıkarılmasına karar verdi.^[173] Besâsîrî, Mısır'la yazışarak kendisine yardım edildiği takdirde Bağdat'da Mısır halifesi adına hutbe okutacağını bildirip, onların para ve insan desteğini sağladı.^[174]

Besâsîrî'nin gittikçe artan gücüyle halife ve adamlarına zulme varan davranışlarda bulunması üzerine Halife Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'e bir mektup göndererek onun Bağdat'a gelmesini ve kendisini bu durumdan kurtarmasını ısrarla istedi. Tuğrul Bey, halifeye verdiği cevapta davete icâbet edeceğini ve Bağdat'a gelmek istediğini bildirdi.^[175] Rey'de işlerini yoluna koydan Tuğrul Bey, hac yapmak, Mekke yolunu ıslah etmek, Şam ve Mısır'a giderek Şiî Mustansır'ın hâkimiyetine son vermek isteğini açığa vurarak, Bağdat'a doğru harekete geçti. Tuğrul Bey, büyük bir tören ile Bağdat'a girdi. Selçuklu sultanı, Büveyhî sultanı ve önde gelenleri tutuklatarak eş-Şirvan kalesine naklettirdi. Böylece Büveyhîler Devleti de sona ermiş oldu.^[176]

b. Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi

Selçuklular'ın batı politikasının iki ayağı vardı; birincisi Şiî Fâtımîler, ikincisi ise Hristiyan Bizans. Nitekim Bağdat halifesinin dâvetini kabul eden Tuğrul Bey, hac yapmak, Mekke'ye ulaşan yolları imâr etmek, Şam ve Mısır'ı zaptederek Şiî hâkimiyetine son vermek arzusunda olduğunu daha

[171] Muhammed Cemâleddin es-Surûr, *en-nüfüzu'l-Fâtımî fî bilâdi's-Şâm ve'l-İrdk*, Kâhire ts., s. 92 vd.; es-Surûr, *Tarihü'd-devleti'l-Fâtımîyye*, Kâhire 1994, s. 181.

[172] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 588; Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*, V, s. 235 vd.

[173] Useyrî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye*, s. 96 vd.

[174] Tâceddin Muhammed b. Ali İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, tah. E. Fuad Seyyid, Paris 1981, s. 20 vd.; Mahmûd Şâkir, *et-Tarihü'l-İslâmî*, VI, Beyrut 1411/1991, s. 201.

[175] Abû'l-Farac, Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi I*, Türkçe çev., E. A. W. Budge-Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, s. 306.

[176] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 609 vd.; Celâleddin Ebû'l-Fazl Abdurrahman es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefa*, Mısır 1371/ 1952, s. 417 vd.; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 58 vd.

Rey'de iken açıklamaktan kaçınmamıştır. Dolayısıyla Bağdat'a gelmesindeki asıl gayenin Şîî hâkimiyetine son vermek olduğu açıktır.

• Fâtımîler'in Şîîliği Yayma Çabaları

Sünnî Abbâsî Halifeliği'nin önünde duran en büyük engel Mısır merkezli Şîî Fâtımîler Devleti idi.^[177] Bu devletin gün geçtikçe kuvvetlenmesi ve Bağdat Halifeliği'ni, dolayısıyla da Sünnî düşüncüyü tehdit eder hâle gelmesi önemli bir gelişmeydi. Fâtımîler'in Şîîlik faaliyetlerine hız verdikleri ve bunu metotlu bir şekilde yaptıkları dönem el-Ezher'in inşâsından sonraya rastlar. el-Ezher Câmisi 972 senesinde bitirilerek resmen Şîîlik için bir merkez hâline getirildi.^[178] el-Azîz (975-996), burasını bir üniversite şekline getirerek Şîî fakîhlerin yetiştirildiği kurum haline dönüştürdü.^[179] el-Hâkim (996-1020) döneminde ise "Dâru'l-İlm" adlı yeni bir akademi açılarak Şîî propagandacı yetiştirmek için bir adım daha ileriye gidildi.^[180]

Fâtımî halifeleri, Abbâsî halifeleriyle mücadele edebilmek için propaganda yolunu seçerek, yetiştirdikleri propagandacılar (dâîler) yoluyla Abbâsîleri etkisiz hale getirmeyi amaçladılar. Bu iş için Abbâsî topraklarında Şîîlik propagandası yapan ve binlerce dâîden oluşan taraftarlarını kullandılar.^[181] Bütün bu dâîler Kâhire'deki Dâru'l-İlm de oturan "Dâî'd-Duât"ın emriyle hareket etmekte ve faaliyetlerini ondan aldıkları Emirler doğrultusunda yürütmektedirler.^[182] Fâtımîler'in Şîîliği İslâm topraklarında geniş şekilde yayma zamanı, uzun seneler hilâfet makamında kalan Mustansır dönemine denk gelir. Bunun döneminde Fâtımîler'in nüfuzuyla birlikte Şîîlik de yayılmış, özellikle Şam, Filistin ve Hicaz bölgelerinde Selçuklularla nüfuz mücadelesi yaşanmıştır.^[183]

Selçuklular'ın Bağdat'a gelerek Sünnî İslâm dünyasının liderliğini ele almalarından sonra Fâtımîler için öncelikli hedef Selçuklular olmuştur. Şîileştirme gayretleri, Selçuklular'ın gelişi ile duraksamaya uğratıldığı gibi gerileme sürecine de itilmiştir. Bu durumu kabullenmeyen Fâtımîler, propaganda gayretlerinin yanına yeni bir unsur daha ekleyerek, Şîileştirme çalışmalarına devam etmişlerdir. Bu yeni unsur "Bâtînlilik" faaliyetleriyle

[177] Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar*, II, s. 63 vd; E. Fuâd Seyyid, "Fâtımîler" *D/İA*, XII, İstanbul 1995, s. 230 vd.

[178] Ahmet Muhtar el-İbâdî, *Fî't-Tarihî'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Beyrut, t., s. 254 vd.

[179] Hasan, *Tarihu*, s. 378 vd.; Hitti, *İslâm Tarihi*, IV, s. 1008.

[180] Mustafa, *Tarihü'd-Daveti'l-İsmâiliyye*, Beyrut 1975, s. 222; İsmâil Erünsal, "Dâru'l-İlm", *D/İA*, VIII, İstanbul 1993, s. 540.

[181] Lewis, *Haşîşiler*, s. 28 vd; Mustafa Öz, "Dâî", s. 420; Mâcid, *Nazmu'l-Fâtımiyyîn*, s. 183 vd.

[182] Spuler, "Doğuda Hilâfetin Çöküşü", s. 194.

[183] Hasaneyn, *Selâçika İran ve'l-İrak*, s. 14 vd.; H. A. R. Gibb-P. Kraus, "Müstansır", *İA*, VIII, s. 827 vd.

Abbâsî, dolayısıyla Selçuklu ülkesinde terör faaliyetleri yürütülerek, halk sindirilmeye ve Selçuklu idâresinden soğutularak Fâtımîler'in tesiri altına sokulmaya çalışılmıştır. Bâtınîler, bir taraftan Fâtımîler'in dışardan yaptıkları fiilî müdahaleyi Selçuklu ülkesinin içine taşırken, diğer taraftan da, özellikle büyük şehirlerdeki fakir tabakaya tesir ederek ve onları kuvvet kullanmaya teşvik ederek kurulu sosyal düzeni sarsmışlardır.^[184] Dolayısıyla, Sünnîliği temsil eden Selçuklular doğrudan doğruya Fâtımîler ve onların Şiîleştirme çalışmalarının muhatabı haline gelmişlerdir.

• Fâtımîler'in Selçuklular'ı Hedef Alan Faâliyetleri

Fâtımîler, propaganda yoluyla Şiîleştirme gayretlerine, terör faaliyetleri yapan "Bâtınîlik" gibi yeni bir unsur daha eklemişlerdir. Bunula da yetinmeyen Fâtımîler, Selçuklular'a karşı oluşan isyân hareketlerini destekleyerek Selçuklular'ı zor durumda bırakmışlardır. Fâtımîler'in desteklediği isyâncılardan Arslan Besâsîrî, Musul'u ele geçirerek burada Fâtımîler adına hutbe okutmuştur.^[185] Bunun üzerine Tuğrul Bey, Musul'a sefer düzenleyerek burada yeniden Abbâsî halifesi ve kendi adına hutbe okuttu.^[186] Tuğrul Bey'in Bağdat'a dönmesinden üç ay sonra Besâsîrî tekrar Musul'u ele geçirmişse de, Selçuklular'ın gelişini duyunca şehri boşaltmıştı (18 Eylül 1058).^[187]

Fâtımîler, Rahbe'ye çekilen Besâsîrî'ye silah ve para göndererek desteklemişlerdi. Uygun fırsat bekleyen Besâsîrî, İbrahim Yınal'ın Selçuklu tahtını ele geçirmek için isyân etmesi ve Tuğrul Bey'in onunla meşgul olmasından faydalanarak harekete geçti. Bağdat üzerine yürüyen Besâsîrî ve adamları hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Kerh halkının da yardımıyla ellerine beyaz Şiî bayraklarıyla Bağdat'ı ele geçirdiler (27 Aralık 1058). Besâsîrî'nin gelişinden sevinç duyan Şiî halk, durumu sevinçle karşılamışlar ve Sünnîlerin evlerini yağmamışlardı. Bağdat'a giren Besâsîrî, ilk önce ezanlara Şiîlerin alâmeti olan ifâdeleri eklemekle işe başladı. Daha sonra Mansûr Câmîi'nde Fâtımî halifesi adına hutbe okuttu. Abbâsî halifesi, Besâsîrî'nin müttefiki Kureys'in elinde idi. Kureys, halîfeye eman vererek onun hayatını bağışladı. Fakat halîfenin veziri İbnü'l-Mesleme, Besâsîrî tarafından işkence edilerek öldürüldü. Bütün câmilerde Fâtımî hutbesi okunup, hatiplere ve müezzinlere Fâtımîler'in alâmeti olan beyaz renk elbise giymeleri mecbur edildi. Halîfenin sarayı ve şehir günlerce

[184] Köymen, *Selçuklu*, s. 209, 215.

[185] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 76; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 87.

[186] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 76; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 8; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 626.

[187] Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 30-31; Turan, *Selçuklular*, s. 89.

yağmalandı, ele geçen kıymetli şeyler Kâhire'ye gönderildi.^[188] İbrahim Yınal meselesini halleden Tuğrul Bey, ikinci Bağdat seferini düzenleyerek bir yıl boyunca Besâsîrî'nin elinde olan Bağdat'ı ve halîfeyi kurtardı. Üzerine gönderilen kuvvetlerle bozguna uğratılan Besâsîrî, ölü olarak ele geçirildi. Besâsîrî'nin kesik başı Bağdat'a gönderildi ve bir mızrağın ucunda halka teşhir edildi.^[189]

Fâtımîler'in desteklediği bir başka isyân hareketi de İbrahim Yınal isyânıdır. Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal arasında önceye dayalı birtakım hesaplar mevcuttu. Kendi kılıç hakkının verilmediği düşüncesinde olan İbrahim Yınal, sultana kırgındı.^[190] Fâtımîler ve Besâsîrî bundan faydalanma cihetine gittiler. Besâsîrî, İbrahim Yınal'a mektup yazarak Selçuklu mülkünde ortak olduğunu ve sultana karşı isyân etmesini teşvik etti. Fâtımîler de İbrahim Yınal'la yazışarak, isyân etmesi ve Tuğrul Bey'in yerine geçmesi için tahrik ettiler.^[191] Bu teşvikler karşısında isyâna niyetlenen İbrahim Yınal, Mısırlılardan hilat, lakap ve mal talebinde bulunarak Fâtîmî halîfesi adına hutbe okutacağını taahhüt etti.^[192]

Tuğrul Bey'e karşı isyân eden İbrahim Yınal, Hemedan'ı ele geçirmek üzere harekete geçti. Tuğrul Beyde bu isyânı bastırmak ve kardeşinden önce Hemedan'ı ele geçirmek maksadıyla İbrahim Yınal'ın peşine düştü. Tuğrul Bey, kardeşinden önce Hemedan'a ulaşmayı başardıysa da rakibi tarafından muhasara edilmekten kurtulamadı. Tuğrul Bey, veziri Küdürî ve Hatun'un yanı sıra Çağrı Bey'in oğulları Kavurt, Yakûtî ve Alparslan'ın yardımcılarıyla bu isyânı bastırıp, İbrahim Yınal'ı öldürerek bu gaileye son vermiştir (1059).^[193] Besâsîrî ve İbrahim Yınal isyânlarının bastırılması ile Fâtımîlerle olan mücâdele Selçuklular lehine sonuçlanmış ve bölgedeki Şîî-Fâtîmî nüfuzu geriletilmiştir.

• Şam Bölgesinde Selçuklu-Fâtîmî Mücâdelesini

Selçuklular'ın Şîî Fâtîmîlerle mücâdele içinde oldukları alanlardan birisi de Fâtîmîler açısından Sünnîlere karşı ilk savunma hattını oluşturan

[188] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 640 vd; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 7.

[189] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 648 vd; ez-Zehebî, *A'lâm*, XVIII, s. 132 vd; Merçil, "Besâsîrî", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 528 vd.

[190] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 59 vd.

[191] İbnü'l-Kalânîsi, *Tarihu Dımaşk*, s. 145 vd.; es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefa*, s. 418; el-Hudarî, *Muhadarat*, s. 475.

[192] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 640; Raşîd Abdullah el-Cumeylî, *Dirasatün fî Tarih, Bağdâd* 1984, s. 224 vd.; Seyyid Emîr Âlî, *Muhtasarü Tarihi'l-Arab*, tah. A. el-Ba'lebekî, Beyrut 1990, s. 271 vd.

[193] İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 6 vd.; Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 50; el-Makrizî, *es-Sulûk*, I, s. 33.

Şam bölgesidir. Selçuklu hâkimiyeti yükselirken, iç mücâdeleler sebebiyle Şam bölgesinde Fâtımî nüfuzu çökmeye yüz tutmuş, bölgedeki emîrlıklar Fâtımîler'le mücâdele içine girmişlerdir.^[194] Mısır'da da ekonomik meseleler ve iç çekişmelerden dolayı ülkede kargaşa hâkimdi. Vezir Nâsirüdevle b. Hamdan, 1069'da Sultan Alparslan'a elçi gönderip, onu Mısır'a davet ederek, Fâtımîler hâkimiyetine son vermesini istemişti.^[195] Kendi hedeflerine uygun düşen bu dâveti alan Alparslan, askerini teçhiz ettikten sonra Horasan'dan yola çıkmıştır. Mısır'dan önce Şam bölgesinin ele geçirilmesi gerekmektedir. Bu maksatla Alparslan'ın, komutanlarından Atsız el-Hârizmî, Filistin, Remle ve Kudüs'ü Fâtımîler'in elinden alarak Selçuklular'a tâbi kıldı.^[196] Arkasından Alparslan, Azerbaycan üzerinden geçerek Şam'a yöneldi. Anadolu'daki bazı yerler ve Haleb'i Selçuklular'a tâbi kılıp (1071),^[197] Şeyzer, Lazkiye, Fâmiye ve Kefertâb gibi şehirlerde Selçuklu hâkimiyeti tesis etti. Atsız, çabalarıyla Askalan hariç Remle ve Kudüs civarındaki yerlerin zaptı sağlanmış ve Mısır yolu açılmış oldu.^[198] Suriye ve Filistin bölgelerinde Abbâsî halîfesi ve Selçuklu sultanı adına hutbeler okunmaya başlanmış, Fâtımîler'in bölgedeki nüfuzu kırılmıştır.

Melikşah döneminde ise 1074'de Irak'tan Şam'a ulaşan komutanlardan Şöklî, Mısırlı komutanlardan Bedrül-Cemâlî'nin evlatlarına ait Akkâ'yı kuşatarak burasını ele geçirip, Taberiye üzerine yürüdü. Alparslan'ın komutanlarından Atsız, daha önceki fetih hareketlerini devam ettirerek, 1075 Ramazan ayında Dımaşk'ı kuşatıp, eman yoluyla şehri teslim aldı. Dımaşk'ın zapt edilmesiyle birlikte yüz altı seneden beridir bölgede okunmakta olan Alevî hutbesi kesilmiş ve bu tarihten sonrada bir daha okunmamıştır. Bu aynı zamanda Fâtımîler'in hâkimiyetinin bölgede tam manasıyla bittiği anlamına da gelmektedir.^[199]

Dımaşk'ın zaptından sonra Atsız, 1076'da kendisine bağlı Türkmenlerle Mısır üzerine yürüdü. Mısır ordusunu bozguna uğratıp Kâhire'ye yaklaşmış ise de, askerlerinin halka zulmetmesi ve bazı komutanların Fâtımîler'in safına geçmesi yüzünden yenilerek geri çekilmek mecburiyetinde kaldı ve Dımaşk'a döndü.^[200] Atsız'ın yenilgisi üzerine cesâretlenen

[194] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 560; ez-Zehebî, *el-Iber*, II, s. 299.

[195] İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, s. 35; Bedevî, *et-Tarihü's-siyâsî*, s. 145.

[196] el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-Kebîr*, II, tah. M. Ya'lavî, 1411/1991, s. 221; Dayf, *Asru'd-düvel ve'l-imârât*, Beyrut ts., s. 492.

[197] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 88; Muhamed Rağıb et-Tabbâh el-Halebî, *Alâmu'n-nübelâ bi tarihi Halep'i's-Şehbâ*, I, tah. M. Kemâl, Haleb 1408/1988, s. 305; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 173.

[198] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 68; ez-Zehebî, *el-Iber*, II, s. 314; Abdurrahman b. İsmâil Ebû Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn fi ahbârî'd-devleteyn*, Kâhire 1956, s. 60.

[199] İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, s. 41; İbn Asâkir, *Vulâtu'd-Dimeşk fi'l-ahdî's-Selçûkî*, nşr., S. el-Müneccid, Beyrut 1981, s. 17.

[200] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 103 vd.; ez-Zehebî, *el-Iber*, II, s. 325; Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 182 vd.

Bedrû'l-Cemâlî, yeni bir ordu tanzim ederek Dimaşk'a gönderdi (1077). Kuşatma altında kalıp sıkışan Atsız, Tutuş'dan yardım istedi. Tutuş'un yardıma gelmesiyle birlikte Mısırlılar kuşatmayı kaldırarak geri döndüler. 1078 sensinde Mısır ordusu tekrar Dimaşk'ı kuşattı. Atsız, Haleb'i muhasarayla meşgul olan Tutuş'a tekrar haber göndererek yardım istedi. Tutuş, biraz gecikmeyle de olsa gelerek Dimaşk'ı kurtarıp, Atsız'ı öldürerek şehre hâkim oldu.^[201] Bölgedeki hâkimiyetlerini kaybeden Fâtımîler, eski topraklarını geri almak maksadıyla, 1085 senesinde Şam'a yönelerek Dimaşk'ı kuşatmışlarsa da başarılı olamamışlardır.^[202] Bölge büyük oranda Selçuklular'ın egemenliğine geçmiş ve taraflar arasındaki mücâdelede Selçuklular gâlip gelmişlerdir.

• Kutsal Topraklarda (Hicaz) Selçuklu-Fâtımî Mücâdelesini

Fâtımî-Selçuklu çekişmesinin en şiddetli şekilde yaşandığı yerlerin başında Hicaz bölgesi gelir. Hicaz bölgesindeki hutbeler Tulunoğulları ve İhşidiler zamanında Abbâsî halifesi adına okunmuştu. Halife Muiz (972-975), 973'de Mağrib'den Mısır'a geçerek Fâtımîler Devleti'nin başkentini Kâhire'ye taşıyınca, Hameyn şerifleri de Muiz'in halîfeliğini kabul ederek hutbelerde onun adını okuttular^[203]. Bir ara Sünnî halife adına hutbe okunduysa da, Fâtımî Halifesi el-Aziz Billâh (975-996) yeni bir hamle yaparak tekrar Fâtımî hutbesi okunmasını sağladı.

el-Aziz'den sonra yerine geçen oğlu el-Hâkim Biemrillah (996-1036) dönemi baskıcı Şîi uygulâmalar dönemi olmuştur. Şîiler, Ehl-i Beyt dışındaki sahabilere karşı düşmanlık beslemekle kalmamış, hatta Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in kabirlerini açtırarak soydurmaya teşebbüsüne bile girişmişlerdir.^[204] el-Hâkim, 1004'de Mekke Emîri Ebû'l-Fütûh'a elçi göndererek sahabeye ve Hz. Peygamber'in bazı hanımlarına minberlerde hakaret edilmesini istemişti. Bu durum Ebû'l-Fütûh'a ağır gelmesine rağmen, hac mevsiminde hatip minbere çıkıp bu işi yapmaya kalkışınca halk minberi parçalamıştı.

Ebû'l-Fütûh, halktan kendisine biat etmelerini isteyerek el-Hâkim'e karşı başkaldırdı. el-Hâkim, isyâncıları bastıramayınca Ebû'l-Fütûh Mekke valisi olarak kaldı. Bundan sonra yerine oğlu Tâcu'l-Meâlî 1061'e kadar Mekke valiliği yaptı. Tâcu'l-Meâlî'nin erkek çocuğu olmadığı için,

[201] İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, s. 45 vd.; Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 200 vd.; el-Yâfi'i, *Mirâtu'l-cenân*, III, s. 100; ez-Zehebî, *Düvel*, II, s. 241.

[202] ez-Zehebî, *el-Iber*, II, s. 338; Bessam el-Aselî, *Fennu'l-Harbi'l-İslâmî*, III, Beyrut 1408/1988, s. 446.

[203] el-İbâdî, s. 342 vd.; Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, Türkçe çev., I.Yiğit- S. Gümüş vd., İstanbul 1987, s. 55.

[204] Hasan, *Tarihi*, s. 223.

ölümünden sonra Ebû Tayyîb oğulları 1062'de valiliği ellerine geçirdiler. Ebû Hâşim'e nispetten dolayı "Hâşimîler" de denen bu sülalenin lideri Muhammed b. Ca'fer b. Ebî Hâşim idâreyi ele geçirdikten sonra Mısır Halîfesi Mustansır adına hutbe okutmuştur.^[205] Bölgeye para ve erzak gönderilerek artık iyice pekişen Fâtîmî nüfuzunun devamı sağlanmıştır.

Hâşimîler, Fâtîmî-Abbâsî rekabetinden istifâde ederek tamamen menfaate dayalı bir politika izlemiş, hangi taraf çok para verirse hutbeyi onların adına okutma yolunu tercih etmişlerdir. Bu uygulâma Hicaz halkına ve hacılara zarar vermiş; Fâtîmîler adına okunan hutbe Irak hacılarının yollarda ve Kâbe'de eziyete uğramasına; Abbâsîler adına okunan hutbe ise, Mısır'dan temin edilen mal ve erzakın gönderilmemesine, dolayısıyla da kıtlık doğmasına sebep olmuştur. Bu yüzden Hicaz bölgesinde halkın huzuru bozulmuş, birtakım sosyal problemler belirmiş, hırsızlık ve soygunculuk olayları çoğalmıştır.^[206] 1069 senesine Hâşimîler, Mustansır adına okunan hutbeleri keserek Abbâsî Halîfesi Ka'im-Biemrillâh ve Selçuklu Sultanı Alparslan adına hutbe okutmuşlardır.^[207] Hutbelerin Sünnî halîfe adına okunmasının sebebi, o dönemde Mısır'da korkunç bir kıtlığın hüküm sürmesi ve Hicaz'a gereği kadar yiyecek gönderilememesidir.^[208]

Mısır'da devam eden şiddetli kıtlık yüzünden Mustansır Hicaz emîrine yeterli para ve gıda yardımı yapamamıştı. Sıkıntıya düşen Mekke emîri Kâbe'nin örtüsü, oluğu ve kapısı üzerindeki altınları alarak bunları eritip dinar olarak bastırdı. Medine emîri de Mescidi Nebevî'deki kandiller üzerinde bulunan altınları almıştı.^[209] Bu fırsattan istifâde eden Mekke Emîri Muhammed b. Ebî Hâşim, Alparslan'a bir elçi göndererek Şîî hutbesinin kesilip, yerine Sünnî hutbesinin okunmaya başlandığını bildirdi. Ayrıca ezanlardaki Şîî âlâmetlerini kaldırdı. Bu haberi alan Sultan Alparslan, Mekke emîrine hilat ve 30 000 dinar gönderdi; ayrıca her sene 10 000 dinar vermeyi de vaadetti. Gelen elçiye eğer Medine emîri de aynı işi yaparsa ona da şimdi 20 000 dinar ve her sene için 5 000 dinar veririm, dedi.^[210]

[205] Ebû Tayyîb Takiyyuddin el-Fâsî el-Mekkî, *Şifâu'l-Ğarâm bi ahhârî'l-beledi'l-harâm*, II, tah. Ö. Abdusselâm et-Tedmurî, Beyrut 1405/1985, s. 311; Arif Ahmed Abdülğani, *Tarihu umerâi'l-medineti'l-münevvere*, Dimaşk 1996, s. 236 vd.; es-Seyyîd Ahmed b. es-Seyyîd Zeynî Dehlân, *Umerâu'l-beledi'l-harâm*, Beyrut ts., s. 28 vd.; Muhammed Cemâleddin es-Surûr, *Siyâsetü'l-Fâtîmiyye el-hâriciyye*, Kâhire 1396/1976, s. 27 vd.

[206] el-İbâdî, s. 343 vd.; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev., Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 48.

[207] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 107; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 22 vd.

[208] İbn Müeyesser, *Ahhâru Mısır*, s. 36 vd.; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 18; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 117 vd.

[209] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 107; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 116 vd.

[210] İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 85; A. Arif Abdülğani, *Tarihu umerâi meketi'l-mükerrreme*, Beyrut 1413/1992, s. 430.

Böylece Fâtımî Halîfesi Muiz'den beri yüz yıla yakındır Hicaz'da okunmakta olan Şîî hutbesi kesilerek Sünnî hutbesi okunmaya başlanmıştır.

Melikşah döneminde de Hicaz'a olan ilgi devam etmiş, Kâbe ile ilgili birtakım uygulâmalar yapılmıştır. 1073 senesinde Sultan Melikşah'ın elçisi yanında davul ve bûkât olduğu halde Mekke'ye ulaşarak, beraberinde Kâbe için sarı ipekten dokunmuş bir örtü götürdü. Bu örtü Gazne Sultanı Mahmûd tarafından dokutturulmuş ve üzerinde Mahmûd b. Sebüktekin ibâresi yazılmıştı. Böylece Fâtımîler'in beyaz renkli örtüsünden sonra Melikşah'ın göndermiş olduğu sarı renkli örtü Kâbe'ye örtüldü.^[211]

Mekke Emîri Muhammed b. Ebî Hâşim, zâlim ve kan dökücü bir insan olup, hacıları öldürüp, onların mallarını yağmalamaktan kaçınmamaktaydı. Tamamen çıkarları doğrusunda hareket ettiği içindir ki, Mustansır ona bir elçi göndererek (1074), Alparslan ve Kaim-Biemrillâh vefat etti; hutbeleri artık benim adıma okut, dedi. Ebû Hâşim, dört yıl beş aydan beridir okunmakta olan Sünnî hutbesini kestirerek Şîî hutbesi okutmaya başladı.^[212]

Melikşah, oluşan bu durumu kabullenmeyerek Hicaz işlerine daha fazla önem vermeye başladı. 1075'de Kûfe şehri kendisine ikta olarak verilen ve "Tavîl" lakabı ile tanınan Emîr Cenfel et-Türkî Kutluğ b. Güntekin'in (ö.1086) hac emîri oldu. Bu şâhis, hac emîrliği görevine getirilen ilk Türk'tür.^[213] Cenfel et-Türkî, Mekke Emîri Muhammed b. Hâşim ile buluşarak, onun Melikşah'ın kız kardeşi ile evlenmesini teklif etti. Bu teklif Mekke emîrine câzip geldi. Ayrıca emîre gönderilen mektupta, düğün gününün kararlaştırıldığı, geçmiş ve gelecek seneler için emîre 20 000 dinar gönderildiği, fakat bu paranın 10 000 dinarının mihir parası olarak alıkonulduğu bildiriliyordu. Bu durum karşısında Mekke emîri, Şîî hutbesini kestirerek Sünnî hutbesi okutmaya başladı.^[214] Mekke'de bu işler olurken Medine'de de yeni gelişmeler yaşanmaktaydı. 1076'da Medine'ye hâkim olan ve yedi ay Medine emîrliği yapan el-Hüseyn b. Ahmed, Sünnî hutbesini kestirerek Şîî hutbesine dönmüş, önceki emîr el-Hüseyn b. Muhennâ da şehirden ayrılarak Sultan Melikşah'ın yanına gitmişti.^[215]

Emîrin âdeta huy haline gelen çıkarıcılığı tekrar nüksedince, Sünnî hutbelerini kestirerek yeniden Şîî hutbe okutmaya, ayrıca Sünnîlere karşı

[211] İbn Tağriherdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 96; Abdülğani, *mekketi'l-mükerreme*, s. 432.

[212] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 97 vd; İbn Tağriherdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 95, 98; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, s. 42.

[213] İbn Kesir, *el-Biddâye ve'n-nihâye*, XII, s. 121; Abdülğani, *mekketi'l-mükerreme*, s. 432.

[214] İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, XVI, s. 171 vd.; Haydar Ahmed eş-Şehâbî, *Tarihu'l-Emîr Haydar Ahmed eş-Şehâbî*, I, Beyrut 1993, s. 386.

[215] İbn Tağriherdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 104; Abdülğani, *Tarihu umerâi*, s. 240.

düşmanca tavırlar sergilemeye başladı.^[216] Selçuklular hemen karşı harekete geçerek duruma müdahale etmişlerdir. Hac Emîri Cenfel et-Türkî 1079'da Mısır halifesi adına okunan hutbeleri kestirerek, yeniden Halife Muktedî ve Melikşah adına hutbe okuttu.^[217] Fakat ilerki tarihlerde değişen bir şeyin olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Mekke emîri kararsız durumunu devam ettirmiştir. Mısırlılar devreye girerek Sünnî hutbesini kestirip Şîî hutbesi okutmuşlardır.^[218]

Yaşanan gelişmeler üzerine, Cenfel et-Türkî'den sonra hac emîrliği-ne getirilen Humârtegin el-Hasnanî 1086 tarihinde Mekke ve Medine'de Şîî hutbesini kestirerek yerine Sünnî hutbesi okutmuştur. Aynı zamanda Mısır halifesinin adı yazılı ve Kâbe'nin kapısına asılı olan levhaları söktürerek, yerine Halife Muktefi'nin adı yazılı levhalar astırmıştır.^[219] Böylece Mısırlılar adına okunan hutbe fazla sürmeden tekrar kaldırılmıştır. Melikşah dönemine kadar bedevî Araplar, hacıların mallarını gasp ediyor ve onlardan haraç alıyorlardı. Melikşah, hacılardan vergi alınmasını yasaklamış, Mekke'de geniş depolar yaptırarak hacıların istifâdesine sunmuştu. Ayrıca Hicaz-Şam yolunun su mahzenlerini yaptırmış, Mekke ve Medine emîrlerinin yanı sıra bölge insanlarına da çokça ihsanlarda bulunarak onları memnun etmişti. Melikşah, hacılara satılan ve alınan şeylerden tahsil edilen vergileri de kaldırmıştı.^[220]

Sultan Melikşah, Hicaz bölgesindeki karışıklığa bir son vermek için Hicaz ve Yemen'i zaptederek Selçuklu mülküne katmak kastıyla 1091'de harekete geçti. Gönderilen Selçuklu kuvvetleri Mekke'yi zapt etti.^[221] Melikşah, 1092'de Bağdat'a geldiğinde Emîr Çubuk'a Hicaz ve Yemen üzerine yürümesi emrini vermişti. Bu kumandan da emîrlerinden Sadud-devle Gevherâyîn'i bu işle görevlendirdi ve Yemen'in zaptı tamamladı.^[222] Melikşah'ın ömrü vefa etmediği için Mısır meselesi yine yarım kalmıştı. Melikşah'ın vefatıyla ortaya çıkan boşluktan istifâde eden Araplar eski yağmacılık günlerine dönmüşlerdir. 1092 senesinde hacılara saldırılmış,^[223] 1093'de Mekke emîrinin emriyle Şam bölgesi hacıları yağmalanmıştı. Irak hacıları ise gelişmeler yüzünden busene hac yapamamışlardı.^[224] Melikşah'ın vefat etmesi ile Şîî-Fâtımîler meselesi halledilemediği gibi,

[216] İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 109; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 209 vd.

[217] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 129; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 206.

[218] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 142; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 122.

[219] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 256; el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-cenân*, III, s. 132.

[220] Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 216; Râvendî, *Rahat-üs-sudûr*, I, s. 128 vd.

[221] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 200; Abdülğani, *mekketi'l-mükerreme*, s. 433.

[222] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 203 vd.

[223] ez-Zehabî, *el-Iber*, II, s. 247; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 150; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 49.

[224] ez-Zehabî, *el-Iber*, II, s. 351; el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-cenân*, III, s. 142; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 135.

onların faâliyetlerine kaldıkları yerden devam etme imkânı da ortaya çıkmıştır. Fâtımîler, el-Efdal komutasındaki bir ordu ile Kudüs'e karşı harekete geçerek (1095) şehri kuşatıp, kırk gün mancınıklarla dövmüşlerdir. Şehre hâkim olan Emir Artuk'un oğulları Sökmen ve İlgazi şehri terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece Kudüs tekrar Fâtımîler'in eline geçmiştir.^[225]

2. Şîî Kaynaklı Düşünceler Karşısında Selçuklular

Fâtımîler'e karşı verilen mücâdelenin önemli bir ayağını da Batınîlik ve Karmatîlik gibi Şîî kökenli hareketlere karşı verilen mücâdele oluşturur. Daha çok fikrî ve ilmî alanda gerçekleşen bu mücâdelede Sünnîler, Selçuklular sayesinde gerçek manada bir üstünlük sağlamışlardır. Böylelikle siyâsî ve askerî alanlardaki başarılar için gerekli olan maneviyâtın oluşması yanında, ilim ve fikir hayatında yeni atılımlar yapılması da temin edilmiştir.

a. Bâtınîlik

Hasan Sabbâh liderliğinde kurulan Bâtınîlik, "Sabbâhiyye", "Fidâviyye" "Talimiyye" ve "Haşîsiyye" gibi adlarla anılmıştır. Bâtınîler, Selçuklular'a karşı Fâtımîler adına mücâdele eden grubun en önemli kesimini oluşturur.^[226] İmâmet fikri, diğer Şîî gruplarında olduğu gibi Bâtınîlerde de inancın temellerini oluşturur. İmâmlarla berâber Şîî propagandası için son derece gerekli olan dâîler (propagandacılar) de Bâtınîlik içerisinde büyük bir mevkiye sahiptirler.^[227]

• Bâtınîlik ve Hasan Sabbâh

Bâtınîliğin en önemli şahsiyeti hiç şüphesiz Hasan Sabbâh'dır. Bu harekete Hasan Sabbâh'ın getirdiği yeni yorum ve üslup sebebiyle "ed-Da'vetül-Cedîde" de denmiştir.^[228] Babası Şiânın "Oniki İmam" kolu müntesiplerinden olan Hasan Sabbâh, Rey'de dünyaya gelmiştir.^[229] Babası tarafından Sünnî eğitim aldırılan Hasan Sabbâh,^[230] Rey'de bulunduğu

[225] ez-Zehabî, *Düvel*, II, s. 253; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 157; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, s. 13.

[226] Şihâbeddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, I, tah. M. Hüseyin Şemsüddin, Beyrut 1407/1987, s. 154 vd.; Bağdâdî, *İtikâdât*, s. 258 vd.; Avni İlhan, "Bâtınîyye", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 192.

[227] el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, XIII, s. 242 vd.; M. Halîl ez-Zeyn, *Tarihü'l-fırakî'l-islâmiyye*, Beyrut 1405/1985.

[228] Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 348.

[229] Alaadin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihanguşa*, III, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 1989, s. 113; Şerefeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh", *D.E./F.M.*, 1/1, İstanbul 1926, s. 24.

[230] Özeydin, "Hasan Sabbâh", s. 347.

sıralar Bâtınîlerle temasa geçerek İsmâîlî mezhebinin öğretileri hakkında bilgi almış ve Mısır Halifesi Mustansır'ın büyüklüğünü tanımıştır. Fâtîmî dâîlerinden Abdülmelik Attaş, 1072 senesinde Rey'e geldiğinde Hasan Sabbâh'la görüşüp onu dâîlik nakipliğine tayin etmiştir. 1076 yılında Mısır'a gitmek üzere İsfahan'a gelmiş, buradan ayrılarak Azerbaycan yolu ile Suriye'ye, oradan da Mısır'a ulaşmıştır.^[231]

Mısır'da toplam üç yıl kalan Hasan Sabbâh, burada iken Halife Mustansır'la görüşmüş ve ondan Bâtınîliğe davet izni alarak, Mustansır adına davette bulunması istenmiştir. Mısır'dan gemiyle ayrılan Hasan Sabbâh, geminin batması üzerine önce Suriye'ye çıkmış, oradan Bağdat yoluyla 1081'de İsfahan'a gelerek yerleşmiştir.^[232] Propaganda faaliyetlerine hız veren Hasan Sabbâh, devlettarafındanyakalanacağınıanlayınca Kazvin'e kaçmıştır.^[233]

Hasan Sabbâh'ın bu şekilde takibata uğraması, onu yeni yollar ve yöntemler aramaya sevk etmiştir. O çağın şartlarına göre böyle bir yer ancak müstahkem bir kale olabilirdi. Bu maksatla Elbruz Dağları üzerinde oldukça yüksek bir konumda bulunan Alamut kalesi ana karargâh olarak seçilmiştir.^[234] Yakın adamları vasıtasıyla Alamut kalesini ele geçiren Hasan Sabbâh, Artık Bâtınî faaliyetleri için önemli bir üs ve faaliyetlerini yöneteceği mükemmel bir merkez kazanmıştır.^[235] Hasan Sabbâh, bu yeni merkezden gönderdiği propagandacılarla gücünü çok geçmeden etrafta hissettirmeye başlamıştır. Özellikle dağlık kesimler ve câhil halk üzerinde kolayca propaganda faaliyeti yürütebilmekte ve Bâtınîliğe kazandırdığı bu insanları fedâî olarak kullanabilmekteydi.

Bâtınîler'in Alamut üssünden yönettikleri yağma ve kıtaller çoğalınca, Selçuklular harekete geçmekte gecikmediler. Emîr Yoruntaş, 1091'de Alamut Kalesi'ni kuşatarak içeridekileri zor duruma sokmuş ise de, Bâtınîler büyük bir metanet ve sabırla kaleyi savunmuşlardır. Bu arada Emîr Yoruntaş'ın vefat etmesi ile kuşatma kaldırılmış ve Bâtınîler büyük bir tehlikeden kurtulmuşlardır.^[236]

Hasan Sabbâh, Alamut'tan sonra faaliyetlerini Kûhistan bölgesine yöneltti. Burası Zerdüştlüğün eski mekânlarından olduğu için Kûhistanlı dâî Hüseyin Kâinî'nin çalışmaları kısa sürede meyvesini verdi ve bölgede

[231] Cüveynî, *Târîh-i Cihanguşa*, III, s. 113 vd.; Lewis, *Haşîşiler*, s. 33 vd.; Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, IV, s. 129.

[232] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 237; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, s. 47; Lewis, *Haşîşiler*, s. 35 vd.

[233] Cüveynî, *Târîh-i Cihanguşa*, III, s. 116.

[234] Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar*, II, s. 200; Kazvîni, *Asaru'l-bilad*, s. 301; Özyayın, "Alamut", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 336.

[235] İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, s. 47 vd.; Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar*, II, s. 200; Cüveynî, *Târîh-i Cihanguşa*, III, s. 116 vd.

[236] Cüveynî, *Târîh-i Cihanguşa*, III, s. 120; Köymen, *Selçuklu*, s. 213.

hayli taraftar kazanıldı. Bunu takiben Zevzen, Kâin, Tebes, Tûn ve diğer önemli yerleşim birimleri ele geçirilerek hâkimiyet sağlandı. Ele geçirilen kalelerle güçlenen Bâtınîler, köyleri, kasabaları basmaya, kervanları soyarak insanları katletmeye başladılar. Böylece Hasan Sabbâh, Selçuklular'ın kurulu sosyal düzenini sarsacak bir güce ulaşmış oldu.^[237] Bu şekliyle Bâtınîler, Sünnilik açısından sadece sapkınlığın en aşırı temsilcisi olarak kalmamış, aynı zamanda toplumda kargaşa çıkaran ve cemi-yeti sarsan, bozgunculukları körükleyen bir hareket olma özelliğini de göstermiştir.^[238]

- Sultan Melikşah'ın Bâtınîliği Yok Etme Çabaları

Bâtınîler'in kötülükleri artıp, insanlar bunlardan muzdarip olmaya başlayınca, Sultan Melikşah, Hasan Sabbâh'a bir elçi gönderip yaptığı kötülükleri sayarak, kendine itâate davet edip, umera ve ulemâya karşı işlemiş olduğu cinayetlerden vazgeçmesini istemişti. Hasan Sabbâh, sultanın elçisine kendi gücünü göstermek için yanında bulunan fedâîlerden ikisine kendilerini öldürmelerini emretmiş, bu şâhıslar anında emri yerine getirmişlerdi. Hasan Sabbâh, elçiye dönerek: "Git sultanına söyle bana bu şekilde itâat eden 20.000 adamım vardır" diyerek, Sultan Melikşah'ı bile tehdit etmekten kaçınmamıştır.^[239]

Bâtınîler'in Selçuklu ülkesindeki kötülükleri artınca Sultan Melikşah, meseleyi daha ciddi olarak ele alma gereği duyarak, Kumandanlarından Kızıl Sarıg'ı Kûhistan bölgesindeki Bâtınîleri, Arslantaş'ı da Hasan Sabbâh ve arkadaşlarını yok etmekle görevlendirdi. 1092 yılının başlarında harekete geçen Arslantaş, Alamut'u kuşatarak sıkıştırmışsa da, diğer bölgelerden gelen Bâtınîler efendileri Hasan Sabbâh'ın yardımına koşmakta gecikmediler. Yeni gelenlerle güçlenen kaledekiler bir gece Selçuklu kuvvetlerine ansızın baskın yaparak bozguna uğrattılar. Bu arada Kûhistan bölgesindeki Bâtınîler'in yok edilmesiyle görevlendirilen Kızıl Sarıg, Bâtınîler'in tedip ve tenkil hareketine girişmişken Melikşah'ın ölüm haberi geldi. Bunun üzerine Bâtınîler'i yok etmek için başlatılan bu hareket de sonuca ulaşmadan durduruldu.^[240]

- Bâtınîler'in Gerçekleştirdiği Kıtaller

Bâtınîler'in en belirgin vasıflarından biri, müstahkem kaleler ve fedâîlere dayanan bir yapılarının olması yanında, muhaliflerini hançerle

[237] Köymen, *Selçuklu*, s. 212; Lewis, *Haşîşiler*, s. 39.

[238] Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 240.

[239] İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, XVII, s. 64; Şerefeddin, "Fâtımiler", s. 22 vd.

[240] Cüveynî, *Târih-i Cihanguşa*, III, s. 121; Lewis, *Haşîşiler*, s. 40; Köymen, *Selçuklu*, s. 212.

katlederek ortadan kaldırmalarıdır. Bu hareketin bağluları daha çok câhil dağılılardan meydana gelmekteydi. "...solu ile sağını birbirinden ayıramayan, dünyadaki gelişen olaylardan haberdar olmayan kimseler..." bu hareketin insan kaynağını oluşturmaktaydı. Hasan Sabbâh, onlara ceviz, bal ve haşhaştan oluşan özel bir karışım yedirerek dimağlarını uyuşturmakta, bu şahıslar özel olarak hazırlanmış cennetlerde çeşitli nimetler ve güzellikler içerisinde bir süre tutulmaktaydı. Uyanmaya yakın çıkarıldığı bu cennet, göstereceği sadâkat ve yararlık karşılığı olarak o şahsa vaad edilmekteydi.^[241]

Beyinleri Bâtınî propaganda ile yıkanmış bu insanlar liderlerine o kadar körü körüne bağlıydılar ki, "Bunlardan bir tek kişi, kendisinin öldürüleceğini bile bile, bir cemaate hücum eder ve onları âşikâre öldürürdü." Fedâîler, Bâtınîlik davasına muhalif olan herkese karşı kesin çözüm kastıyla kullanılmışlardır. Bu konuda sadece fedâîler değil, onların âileleri de yapılan vaadlerle ikna edilmişlerdi. O kadar yüce bir dava için savaştıklarına inanıyorlardı ki, bu uğurda ölmek şeref; verilen görevi yerine getirememek şerefsizlik olarak addediliyordu.^[242]

İlk cinayetlerini kendilerini ihbar edeceğinden korktukları bir müez-zini öldürerek işleyen Bâtınîler, sonradan bu işi bütün muhaliflere karşı gelenek haline getirdiler. Sultan Melikşah'tan sonra başlayan taht mücadelesi Bâtınîler açısından bulunmaz bir imkân yaratmış ve halk üzerinde daha tesirli olmaya başlamışlardır. Yeni kaleler ele geçirmişler ve durumlarını sürekli güçlendirmişlerdir. Halk arasında dehşet ve korku salmışlar, insanları kaçıarak öldürüp kuyulara doldurmuşlardır.^[243]

Bâtınîler, kendileri açısından tehlikeli veya ortadan kaldırılmasını faydalı gördükleri her seviyeden insana karşı suikast düzenlemişlerdir ki, Vezir Nizâmülmülk bunların başında gelir.^[244] Bâtınîler'e karşı sefer düzenleyen kişilerden biri olan Emîr Aksungur Hemedan'da, Tuğrul Bey'in arkadaşı Emîr Porsuk ve Berkyaruk'un yeğeniyle evli olan Emîr Arğuş en-Nizâmî Rey'de katledildiler.^[245] Bâtınîler için her gruptan insan hedef durumundaydı. Onların öldürülmesi için güçleri ve sosyal mevkileri önemli değildi. Bâtınîler'in kataleri çoğalınca onlardan çekinen emîrlar

[241] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, s. 63vd.; el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 67. İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 171; Tahsin Yazıcı, "Fidâî", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 53.

[242] Lewis, *Haşîşler*, s. 35 vd.

[243] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, s. 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 314.

[244] Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, s. 330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 205 vd.; Syed Salmân Nadvî, "Religious Policy of Nizâm Al-Mulk", *Al-İlm Journal of the Centre for Research in Islamic States*, vol. IV, (January 1404/1984), s. 40.

[245] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 552; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, s. 14.

gömleklerinin altından zırh giyerek dolaşmaya başladılar.^[246] Bunlardan biri olan ve tesadüfen o gün zırh giymemiş olan İsfahan emniyet Müdürü Belkâbek Sermez, Bâtınîler'in saldırısına uğrayarak öldürüldü.^[247] Hıms Emîri Cenâhüddeve ise, Cuma namazı esnasında, üç Bâtınînin saldırısına uğradı ve şehit edildi (ö.1101).^[248] Bâtınîler için sadece emîrler ve kolluk kuvvetlerinin ileri gelen şahsiyetleri hedef değildi. Onlar kendileri gibi düşünmeyen herkese, dolayısıyla sivil halk da savaş açmışlar, "fedâîleri" diğer insanlara karşı ölüm timleri olarak kullanmış ve masum insanları kılıçtan geçirmişlerdir.^[249] Sadece bu tür terör faaliyetleriyle iktifa ermemiş, Selçuklular'a düşmanlık sözkonusu olduğunda Haçlılar'la bile işbirliğine gitmekten kaçınmamışlardır.^[250]

• Bâtınîler'e Karşı Yürütülen Fikrî Mücadele

Bâtınîler, bir taraftan Selçuklu idâresine karşı taarruz ağırlıklı bir ihtilal akidesi geliştirirken,^[251] diğer taraftan dâîler vasıtasıyla Selçuklular'ın idâresinden gayri memnun insanları toplayıp, bunları devlete karşı kullanıyorlardı.^[252] Bu faaliyetleri engellemek isteyen Selçuklular, Şîî-Bâtınî fikirlerle karşı medreseler açarak Ehl-i sünnet düşüncesine bağlı insanlar yetiştirmeyi hedeflediler. Bu yolla, bir taraftan Bâtınîler'in propagandaları tesirsiz hale getirilirken, diğer taraftan da Sünnî düşüncüyü halk arasında yayan ve devlet otoritesine bağlanmayı gerekli gören insanlar yetiştirilmiştir. Yıkıcı faaliyetlerin engellenmesinde askerî hareketlerden sonra, belki de ondan daha etkili olan yol bu metottü.^[253]

Fâtımî propagandaları sonucunda gerileme sürecine girmiş olan Ehl-i sünnet düşüncesi Sultan Alparslan ve veziri Nizâmülmülk'ün gayretleriyle açılan Nizâmiye Medreseleri'nden yetişen insanlar sâyesinde yeniden ihya edilmişti.^[254] Nizâmiye Medreseleri'ne dönemin büyük Sünnî ilim adamları müderris olarak atanmış, bunların bilgi ve birikimlerinden

[246] es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefa*, s. 428.

[247] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 170.

[248] Bâtınîler'in suikastleri için bkz., Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak 'Bâtınîlik' ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dinî Araştırmalar (Din ve Terör Özel Sayısı)*, VII/20, Eylül-Aralık 2004, s. 163-178.

[249] İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, s. 23.

[250] Bu konuda bkz., Ocak, "Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında Oluşan Şîî (Bâtınî)-Haçlı İttifakı ve Doğurduğu Sonuçlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 181 (Temmuz-Ağustos 2009), s. 95-110.

[251] Lewis, "İsmaililer", *IA*, V/2, s. 1122.

[252] Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII - XI. yüzyıllar)*, Türkçe çev., İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 143.

[253] Emîn, *Tarihü'l-İrak*, s. 223.

[254] Köymen, "Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihi Rolü", *MK*, V/7, (Mayıs 1977), s. 15.

istifâde cihetine gidilmiştir. Temel gâyesi Ehl-i sünnet düşüncesini öğretecek insanlar yetiştirmek olan bu medreselerden mezun olan öğrenciler ülkenin dört bir yanında görev alarak temsilcisi oldukları düşünceyi yayarken, ona muarız olan Şîf-Bâtınî fikirlere karşı da mücâdele etmişlerdir. Bu şâhıslar aynı zamanda İslâm âleminde ortak bir kültürün ve düşüncenin doğmasına da imkân hazırlamışlardır.^[255] Böylece halk idârecilere gönülden bağlanmış ve yönetenler ile yönetilenler arasında "Sünnîlik düşüncesi" ortak payda haline gelmiştir. Türkistan'ın içlerinden Nil deltasına kadar uzanan geniş topraklarda ülke bütünlüğünün yanı sıra, mânevî birlik de bu müesseseler sâyesinde temin edilmiştir.^[256]

Nizâmiyeler'in fikrî mücâdelesı sâyesinde Şîlik egemen bir mezhep olmaktan çıkmış ve Ehl-i sünnet fikri yeniden güçlenmiştir. Bâtınî propagandalar tesirsiz hâle getirilmiş, aynı zamanda dinî emîrlerin gerekliğini tavsiye eden yıkıcı düşünceler de bertaraf edilmiştir. Halka devlet otoritesine ve kanunlara itâat etmenin gereğini öğretilmiş, böylece devletin bütünlüğünü korumanın yanında, kanunlara bağlı fertler yetiştirilmiştir.^[257]

Bâtınîler'le yapılan fikrî mücâdelenin merkezi olan Nizâmiye Medreseleri ve buralarda görev yapan büyük âlimler bahsedilen konularda çağlarını aşan görevler ifa etmişlerdir. Bu mücâdelenin bayraktarlığını yapan kişi İmam Gazzâlî ve hocası İmamü'l-Harameyn Cüveynî büyük rol oynamışlardır. Cüveynî, yazmış olduğu "el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkânî'l-İslâmiyye" adlı eserine alışılmışın dışında farklı bir bölüm ekleyerek Bâtınîler'in masum imâm görüşünü reddedip, onların iddialarının geçersizliğini göstermiştir.^[258] Cüveynî, "Gıyâsu'l-Umem" adlı eserinde de Mısır Fâtımîlerinin kendilerini Hz. Peygamber'in nesebinden gösterme çabalarını reddederek onların bu davalarında yalancı olduklarını zikretmiştir.^[259]

Cüveynî'den sonra gelen Gazzâlî, hem Nizâmiye Medresesi'ndeki yetiştirdiği talebelerle, hem de bu sahada yazdığı eserlerle, Ehl-i sünnet görüşünü savunmuş, Bâtınî propagandaları geçersiz kılacak çalışmalar yapmıştır. Gazzâlî'nin bu sahadaki en meşhur eseri bizzat halîfenin emriyle

[255] Ocak, "Selçuklu Medreselerinin", s. 1622 vd.

[256] Hüseyin Gâzî Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s. 75; Emîn, *Tarihü'l-Irak*, s. 224.

[257] Emîn, *Tarihü'l-Irak*, s. 223.

[258] el-Cüveynî, *Târîh-i Cihanguşa*, İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik, *el-Akîdetü'n-nizâmiyye fi'l-erkânî'l-islâmiyye*, tah. M.Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1412/1992, s. 131 vd.; Y. Şevki Yavuz, "el-Akîdetü'n-Nizâmiyye", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 258.

[259] el-Cüveynî, *Târîh-i Cihanguşa*, İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik, *Gıyâsu'l-umem fi iltiyâsî'z-zulem (el-Gıyâs)*, tah. M. Hilmî-F. Abdülmünim Ahmed, İskenderiye 1989, s. 92 vd; Şükrü Özen, "el-Ğıyâs", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 62 vd.

kaleme aldığı "Fedaihu'l-Bâtıniyye" adlı eseridir.^[260] Gazzâlî, kelâm âlimlerinin yaptığına aksine, bu mücâdelede tamamen akli ön plana çıkararak, nasslara ikinci planda yer vermiştir.^[261] Bu, akli metotlar kullanarak halk üzerinde tesirli olan Bâtınîler'e karşı kendi silahlarıyla cevap vermenin yoludur. Bâtınîler'e karşı "Hüccetü'l-hakk", "Mufasssilu'l-hilâf", "el-Kıstâsu'l-müstakîm" gibi eserleri de kaleme alan Gazzâlî, "Fedâihu'l-Bâtıniyye" adlı eserindeki uzun izâhları biraz daha muhtasar hale getirerek özetlemiş ve herkesin anlayabileceği bir üslupla "Kitâbu kavâsimi'l-Bâtıniyye" adıyla bir risale şeklinde yeniden kaleme almıştır.^[262] Gazzâlî bununla da ikifa etmemiş "el-Munkizu mine'd-dalâl" adlı eserinde de, Bâtınîler için bir bölüm ayırarak, burada onların delillerini tartışıp, akli metotlarla çürütme cihetine gitmiştir.^[263] O, kılıcın kazanamadığı zaferi, kalemiyle elde etmeye çalışmış ve Bâtınîliğin fazla yayılmasını engellemiştir.^[264] Bâtınîliğe karşı verilen mücâdelede dönemin âlimleri fikirleri ve yazdıkları eserler yoluyla katılmışlardır. Böylece Selçuklular'ın yürüttüğü siyâsî ve askerî mücâdele bu fikrî mücâdeleyle takviye edilmiştir.

b. Karimatîlik

Selçuklular'ın mücâdele etmek mecburiyetinde kaldığı Şîî kaynaklı hareketlerden birisi de Karimatîliktir.^[265] Kûfe ile Basra arasındaki bölgede ortaya çıkan Karimatîlik, kurucusu Hamdan Karmat'dan dolayı bu adı almıştır.^[266] Hamdan Karmat, halkın fakirliği ve bozuk sosyal yapıdan istifade ederek, kısa sürede mal ve kadın ortaklığına dayanan bir örgütlenme gerçekleştirmişti. Büyük oranda Mecusilik esaslarına dayanan, Sâbilik ve Manilik gibi İslâm öncesi inançlarla karışan Karimatîlik, Sünnilik ve Abbâsî Halifeliliği'ne düşmanlığı ana prensip haline getiren fırkaların başında yer alır.^[267]

• Karmatîler'in Sapkınlıkları

Karmatîler 899 yılında Bahreyn bölgesinde başkenti el-Ahsa olan bir devlet kurmayı başarmış, sonra da Şam bölgesinde Abbâsî halifesinin

[260] Gazzâlî, *Bâtınîliğin İç Yüzü (Fedaihu'l-Bâtıniyye/ el-Mustazhirî)*, Türkçe çev., A. İlhan, Ankara 1993, s. 114.

[261] Kasım Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, s. 752.

[262] Ahmet Ateş, "Gazzâlî'nin "Bâtınîler'in Belini Kılan Deliller"i "Kitâb Kavâsim al-Bâtıniya", *A.Ü.İ.F.D.*, III/1-II, Ankara 1954, s. 23 vd.

[263] Ebû Hâmid Gazzâlî, *el-Munkizu min-ad-dalâl*, Türkçe çev., H. Güngör, İstanbul 1990, s. 42 vd.

[264] İ. Agah Çubukçu, *Gazzâlî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara 1970, s. 19.

[265] ez-Zağabî, Fethî Muhammed, *Gulatu's-şia ve tesiruhum bi'l-edyâni'l-muğayirâti li'l-İslâm*, Tanta 1409/1988, s. 148 vd.

[266] Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, IV, s. 132; Brockelmann, *Tarihü'l-edebî'l-Arab*, s. 118.

[267] Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, IV, s. 132; H. İ. Hasan, *İslâm*, V, s. 09; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, s. 686.

ordularını bozmuşlardı.^[268] 927'de Mekke'ye girerek Kâbe'de tavaf eden hacılar dâhil bulduklarını öldürüp, Kâbe örtülerine el koymuş, katlettiği insanları Zemzem Kuyusu'na atmışlardı. el-Haceru'l-Esved'i Kâbe'deki yerinden sökerek Bahreyn'e oradan da Küfe'ye götürmüşlerdi. Karmatîler, Mısır Fâtımîler'i ile yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve onlarla olan ittifaklarını devam ettirmişlerdir.^[269]

Fâtımîler'in yanında yer alan Karmatîler, değişik dönemlerde Abbâsî Halifeliği'ni zor durumda bırakmışsa da, 988'deki yenilgilerinden sonra varlıklarını Oval Adası ve Bahreyn bölgesinde fazla bir varlık gösteremeden devam ettirmek durumunda kalmışlardır.^[270] Mecûsî inançlarını^[271] İslâmî boyayla boyayarak ve çeşitli tevillerle meşru göstermekle kalmayıp, İslâm'ın Emîrlerini yok sayarak, yasaklarını helal gören bir davranış içine de giren Karmatîler, kız kardeşler ve kızları ile evlenmeyi, şarap içmeyi ve bütün zevk verici şeyleri mübah görmüşlerdir. Temel düşünce Sünnî halifelik ve İslâmî esaslara düşmanlık olduğu için, İslâm'a muhalif olan her şeyi sistemlerine almaktan kaçınmamışlardır.^[272] Oval Adası ve Bahreyn bölgelerinde zamanla güçlerini kaybetmeleri üzerine bölgedeki Sünnî halk 1066'da isyân ederek adayı Karmatîler'in elinden aldılar. Sünnîler, ticarî hayatı canlandırmak ve tüccarları bu bölgeye çekmek için adada bir câmi inşâ ettiler ve hutbeleri Abbâsî halifesi adına okutmaya başladılar.^[273]

• Selçuklular'ın Karmatî Politikası

Oval Adası'nın Karmatîler'in elinden çıkması Bahreyn Karmatîler'ini de zor duruma soktu. Sünnî halk, Bağdat halifesi ve Selçuklular'la temasa geçerek onlardan yardım istedi. 1069'da Abdulkays kabilesinin reisi Abdullah b. Ali el-Uyûnî halife ve sultandan yardım istedi. Yardım isteğini olumlu karşılayan Melikşah, bu bölgede Karmatî hâkimiyetini bitirmeye karar verdi. 1075 senesinde Yahya b. Abbas, Katîf ve Oval Adası'nın hâkimi bulunuyordu. Katîfililer bir vesileyle Sultan Melikşah'ın mabeyincisi Kîçkine'ye ulaşarak, yardım talebinde bulunup, Sünnî hutbesi okutmayı ve her yıl muntazaman vergi vermeyi taahhüt ettiler. Kîçkine, Melikşah ve Nizâmülmülk'le görüşerek müsaadelerini alıp, söz konusu bölgenin fethiyle ilgili hazırlıklara başladı.^[274]

[268] M. Şerefeddin, "Karâmîta ve Sinân Râşiduddin", *D.F.I.F.D.*, VII, İstanbul 1928, s. 35.

[269] Bağdâdî, *İtikâdât*, s. 265 vd.; L. Massignon, "Karmatîler", *İA*, VI, s. 355.

[270] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 37; M. Şerefeddin, "Karâmîta", s. 32.

[271] Hasan, *İslâm*, V, s. 309; Massignon, "Karmatîler", s. 356.

[272] Bağdâdî, *İtikâdât*, s. 262; el-Hafnî, *Mevsuatu'l-fırak*, s. 318 vd.; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, s. 686 vd.

[273] Hasan, *İslâm*, V, s. 313 vd.; M. Şâkir, *Tarih*, VI, s. 218.

[274] Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahş ve Bahreyn Karmatîler'ine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, XXIV/94, (Nisan 1960), s. 210 vd.

Topladığı kuvvetlerle harekete geçen Kîçkine, çölü geçerken Arap kabilelerinin saldırısına maruz kalmasına rağmen emrindeki kuvvetlerle Katîf'e ulaşmıştı. Kîçkine'nin gelişi ile menfaatlerinin zâil olacağını sanan bölgedeki Arap lider Yahya b. Abbas ile Selçuklular arasında çarpışmalar meydana geldi ve kan döküldü. Kîçkine karşısında tutunamayacağını anlayan Yahya b. Abbas, Arap kabilelerini kandırarak, Kîçkine'nin kuvvetlerine saldırıp, yiyeceklerini ve ağırlıklarını yağmalamalarını sağladı. İki kuvvet arasında kalan Kîçkine yenilerek 1076'da yanındakilerle birlikte Basra'ya perişan bir vaziyette döndü.^[275]

Kîçkine'nin seferinden sonra bölgede yıllarca tek başına Karmatîlere karşı mücadele veren Abdullah b. Ali el-Uyunî 1076 senesinde Sultan Melikşah'a başvurarak yardım istedi. Melikşah, komutanlarından Artuk Bey'i Karmatîler'in tedibi ile görevlendirdi. Artuk Bey 7000 kişilik bir kuvvetle Katîfe doğru hareket etti. Ordusunu çöl savaşı için techiz etmek ve gerekli ihtiyaç malzemesini temin etmek maksadıyla Basra'ya uğrayan Artuk Bey, buradan bin tane binek devesi, beş yüz su taşıma hayvanı, beş yüz batman un, bu kadar arpa ve hurma, ayrıca 10 000 dinar da para temin ederek Ocak 1077'de seferine başladı.^[276]

Katîf'i kolaylıkla ele geçiren Artuk Bey, burada fazla kalmayarak Ah-sa'ya doğru harekete geçti. Kaleye sığınmış bulunan Karmatîler, Artuk Bey'e bir elçi göndererek anlaşmak istediklerini; barış karşılığı olarak 10 000 dinar para vermeyi ve hutbeleri Selçuklu sultanı ile Abbâsî halifesi adına okutmayı teklif ettiler. Sonra da Artuk Bey'den bir müddet kuşatmayı kaldırıp uzaklaşmasını istediler.^[277] Artuk Bey'in kuşatmayı kaldırarak uzaklaşmasını fırsat bilen Karmatîler gizli yiyecek depolarındaki zahireyi kaleye naklettikten sonra yeniden müdafaaya başladılar. Karmatîler'in hilesini anlayan Artuk Bey, geriye dönerek kaleyi kuşatma altına aldı. Kuşatmanın uzaması ve Türkmenler'in sığağa dayanamaması Artuk Bey'i bölgeden ayrılmaya zorladı. Abdullah b. Ali el-Uyunî ile anlaşarak, Kardeşi Alpuş'u 200 Türkmenle birlikte Abdullah'ın yanında bırakıp, yarım kalan seferi daha sonra dönüp tamamlamak kastıyla oradan ayrılarak Basra'ya döndü.^[278]

Artuk Bey, halîfeye yazdığı mektupta Karmatîler'in yurtlarını aldığını ve ganimet ele geçirdiğini bildirmiş, daha sonra kendisi de Bağdat'a gelip, halîfenin huzuruna çıkarak durumu arz edip, tekrar geri döneceğini

[275] Sevim, "Bahreyn Karmatîler'ine Karşı Selçuklu Seferi", s. 212 vd.

[276] Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 181 vd.; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 28.

[277] Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 182.

[278] Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 182; Sevim, "Bahreyn Karmatîler'ine Karşı Selçuklu Seferi", s. 219.

anlatmıştı. Halife tarafından ödüllendirilen Artuk Bey'e bir at, elbise ve altın süslemeli bir de eğer hediye edildi.^[279] Abdullah ile Alpuş arasında ki dayanışmanın daha sonradan bozulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Abdullah, Alpuş ve adamlarına iyi davranmamış, Alpuş'u hapse attırdıktan sonra öldürtmüştür. Kardeşinin intikamını almak isteyen Artuk Bey, 2000 kişilik kuvvetle Ahsa üzerine yeniden yürüyerek Abdullah'ı sığındığı kalede kuşatıp, kardeşinin diyeti olarak Abdullah'ın oğlunu rehin alarak 1078'de Ahsa'dan ayrılmıştır. Ahsa'dan ayrıldıktan sonra kuvvetleriyle birlikte yönetim bölgesi olan Hulvan'a gelen Artuk Bey, Sultan Melikşah'a Karmatî seferi hakkında geniş bilgi arz etmiştir.^[280] Artuk Bey'in düzenlediği Karmatî seferi başarıya ulaşmış ve yüzyıllardır çıbanbaşı olarak yaşayan Karmatîler'in bölgedeki varlığı nihayete erdirilmiştir.

C. SELÇUKLULAR'IN GAYRİMÜSLİM SİYASETİ

Selçuklular, iç politika olarak Şîî-Fâtımîler'le mücâdele ederken, dış politikaları gereği olarak Hristiyan Bizans'la mücâdele etme zarureti duymuşlardır. Önceden hâkim olduğu toprakları yeniden kazanmak isteyen Hristiyanlar, İslâm âleminin içinde bulunduğu dağınıklıktan istifâdeyle harekete geçmekten kaçınmamışlardı. Selçuklular, İslâm dünyasının siyâsî liderliğini üstlendikten sonra bu duruma müsaade etmedikleri gibi, İslâm dünyasında yeniden bir derlenme toparlanma sağlayarak İslâmla Hristiyanlık arasında yüzyıllardır süren mücâdeleyi Türkler eliyle Müslümanların kazanmasını da sağlamışlardır.^[281]

1. Gayrimüslim Tebaa Siyaseti

Selçuklular, Çin sınırından Mısır'a, Kafkaslardan Yemen'e kadar dünyanın büyük bir kısmına hâkim olmanın yanında, bu coğrafyadaki değişik inançlardan insanları da idâre etmek durumundaydı. İslâm dışı inanca sahip olan bu kitlelere "gayrimüslim" veya "zımmî" denmiştir. Bu insanlar İslâm'ın onlara tanıdığı hukûkî bir statüye sahip olup, Müslümanlar yanında birtakım haklara ve sorumluluklara da sahiptiler. Müslümanlar, hâkimiyetleri altındaki gayrimüslimleri "Vediattullah- Allah'ın emaneti" olarak kabul edip, onların can, mal ve ırzlarını korumayı kendilerine bir görev addetmişlerdir. Bu sebepten İslâm dışındaki diğer toplumların yaptığı gibi kendilerinden olmayanları ötekileştirme, yok etme veya inançlarına baskı uygulâma Müslüman toplumlarda görülmemiştir. Çünkü Hz.

[279] Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 193; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 10; Sevim, "Bahreyn Karmatîler'ine Karşı Selçuklu Seferi", s. 219 vd.; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 29.

[280] Sevim, "Bahreyn Karmatîler'ine Karşı Selçuklu Seferi", s. 223 vd.

[281] Durant, *İslâm Medeniyeti*, Türkçe çev., Orhan Bahâeddin, İstanbul ts., s. 34.

Peygamber'in Medine'ye hicretiyle beraber başlayan gayrimüslimlere hoşgörü kültürü, aynı zamanda İslâm'ın kucaklayıcı bakışı olup, sonraki dönemlerde de İslâm ümmetinin tavrı olarak devam ettirilmiştir.

Selçuklular'dan önce Anadolu ve Kafkaslar bölgesindeki Hristiyan toplumların mezhep ihtilafından dolayı Bizans'la araları iyi değildi. Tiflis, Kars ve Van çizgisinde uzanan bölgede feodal âileler halinde yaşayan Ermeni, Gürcü ve Abaza prenslikleri Bizans'la ciddi ihtilaf içinde olmuşlardır. Bizanslılar, doğuda yaşanan gelişmelerden endişe duydukları ve bu unsurlara güvenmedikleri için, bu Hristiyan unsurların bir kısmını zor kullanılarak, bir kısmını da razı ederek bu bölgeden tehcire tâbi tutmuşlardı.^[282] Bu unsurlar, Bizans'a karşı daima kin duymuş, özellikle Ermeniler bu kinlerini Malazgirt savaşı esnasında Bizans ordusunda ihanet ederek göstermişlerdir.^[283]

Türkler, fetihle beraber Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'daki gayrimüslimlere, özellikle de Ermeniler'e karşı müsamahakâr davranmışlardır. Hâkimiyetleri altında bulunan tüm gayrimüslimlere hürriyetlerini bahşedip, onların dinî vecibelerini serbestçe yerine getirmeleri için imkân tanımış, hatta bu hususta onları koruyucu tedbirler almışlardır. Bizansın toprak aristokrasisi elinde ezilen Rum köyleri de Türkler'e kucak açmış ve onlara yardım etmişlerdir.^[284] Bu sebepten dolayı, Malatya-Antakya hattında bir Prenslik kuran Ermeni Philaretos'un^[285] zulmünden bıkan halk, Süleymanşah'a elçi göndererek Antakya'yı fethetmesi için teşvik etmişlerdir (1085).^[286]

Melikşah'ın Kafkas seferi sırasında da Errân ve Gürcistan bölgeleri kesin olarak Selçuklu hâkimiyetine bağlanmış (1086) ve bölgedeki askerî hareketler yüzünden halk mağdur olmuştu. Anı Ermeni başpiskoposu Barseğ, bir heyetle birlikte vergileri azaltmak ve Bizanslılar tarafından Ermeniler'in bölünmüşlüğüne artırmak maksadıyla Maraş'ta açılan katolikosluğu kapattırmak için İsfahan'a Sultan Melikşah'a gitmişti. Sultan, Ermeniler'in isteklerini ve ruhanilerden vergi alınmamasını kabul edip, bu hususta bir ferman hazırlatarak Barseğ'e vermiş, Azerbaycan valisi Kutbeddin İsmâil'e de bir mektup yazarak ferman hükümlerinin uygulanması için talimat vermişti (1090).^[287] Böylece Ermeniler kendi dindaşlarından görmedikleri müsamahayı Türkler'den görmeye başlamıştı.

[282] Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 162; Yinanç, s. 69

[283] Mithat Sertoğlu, *Süryani Türkleri'nin Siyâsî ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1974, s. 79.

[284] Yinanç, s. 69; Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 186.

[285] Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 37-42.

[286] Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 330-331; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 122 vd.

[287] Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 166, 176; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 110 vd.

Ermenilerden sonra Bizans tarafından zulme uğratılan diğer bir grup da, Ermeniler gibi Monofizit inanca sahip olan Süryanilerdir. Kadıköy Konsili'nden sonra bu kararları tanımadıkları için Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde kıyıma uğrayan bu grup, Antakya'ya gelerek buranın kısa sürede güçlenip bir misyon merkezi haline gelmesini sağlamışlardır.^[288] Bizans'ın çöküşe geçmesi ve Türkler'in gelişi Süryanilere de rahat bir nefes aldırılmıştır.^[289] Türkler'e karşı şükran duyguları içinde olan bu insanlar daha sonraki tarihlerde de bunu göstermekten kaçınmamışlardır. Nitekim Haçlılar'ın 1098'de Antakya'yı kuşatmaları esnasında, Yağısıyan'a Haçlılar hakkında bilgi vererek yardımcı olan Süryaniler, Türk hâkimiyetinin Haçlı hâkimiyetinden daha iyi olacağından şüphe etmemekteydiler.^[290]

Süryanilerin alt kolu olan Yakubîler de Selçuklular döneminde müsamaha gören Hristiyan mezheplerindendir. Süryanilerin Bizans tarafından kıyıma uğratılmasından sonra Bizans tahtına Kraliçe Theodora oturunca, kraliçenin dinî müsamahasından istifâde eden Yakub Bord'ono adlı bir Süryani din adamı Antakya Süryani Kilisesi'ne yeniden hayatîyet kazandırmıştı. Kurucusundan dolayı bu mezhep "Yakubîler" olarak tanınmıştır. Bunlara "Yakubî-Süryani" veya "Süryani Kadın Kilisesi" de denir.^[291] Bu mezhep mensupları da, Antakya'nın fethinden sonra diğer Hristiyanlar gibi Selçuklular'ın müsamaha ve hoşgörüsüne tâbi olmuşlardır.

Doğudaki Hristiyanlar arasında yaygın bir mezhep olarak varlığını devam ettiren Nasturîlik de aynı sebeplerden dolayı ortaya çıkmıştır. Temel düşünce itibariyle Antakya okulunun düşüncelerini benimseyen Piskopos Nestorius, diğer teferrut konularındaki görüşleriyle yeni bir mezhebin oluşmasını sağlamıştır.^[292] Daha sonraları Antakya kilisesinden bağlarını koparan Nasturîlik müstakil bir kilise haline gelmiş ve doğudaki Hristiyanlar arasında yayılmıştır. Nasturîlik, özellikle doğu Hristiyanları arasında yayıldığı için Antakya'dan Semerkant'a kadar bu mezhebin mensupları görülmekteydi. Semerkant Nasturî Metropolitinin 1046 senesinde Katolikos'a yazdığı mektupta, Türkler'i kastederek, Doğudan gelen çekirge sürüsü gibi insanlardan bahsettiği bilinmektedir.^[293] Bahsedilen tarih Anadolu istikametine doğru kesif Türk akınlarının yapıldığı dönemdir.

[288] Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, I, İstanbul 1987, s. 34 vd.

[289] Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 208; Yavuz Ercan, "Kuramsal Açından Gayrimüslimler (azınlıklar)", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, II, Ankara 1988, s. 164.

[290] Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe çev., F. İşıltan, Ankara 1989, s. 167.

[291] Kalkaşandı, *Subhu'l-a'sâ*, XIII, s. 281; İbn Hazm, *Kitâbu'l-fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, I, Beyrut ts., s. 49.

[292] Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a*, Türkçe çev., Mehmet Aydın, Ankara 1990, s. 13; Ercan, "Kuramsal Açından Gayrimüslimler (azınlıklar)", s. 326.

[293] Abû'l-Farac, *Tarih*, I, s. 303.

Bu mezhep Selçuklular döneminde de mevcut olup, onlardan sonra da varlığını devam ettirmiştir. Diğer Hristiyan mezhepleri gibi bunların da Selçuklular'ın hoş görüsünden istifade ederek varlıklarını devam ettirdiği şüphesizdir.

Selçuklular devlet görevinde Şîf-Bâtînî gibi bâtil inançlılar yanında gayrimüslim insan kullanmayı da uygun görmemişlerdir. Nizâmülmülk'e göre kötü mezheplilerin yanında gayrimüslimlerin de devlet kademelelerinde görev alması eski sultanlar zamanından beri kabul edilen bir şey değildir. O'na göre devlet görevleri temiz akıdeli Hanefî veya Şâfiî mezheplerinden insanlardan olmalıdır ki, halka zulmetmesin ve sultanın otoritesini zaafa düşürmesinler. Nizâmülmülk'e göre, görevliler " ...kötü mezhepli veya Yahudi, Hristiyan ve Zerdüştî gibi kötü itikatlı olunca, Müslümanlara hesap bahânesiyle ıstırap verirler; (onları) küçümserler".^[294] Müslüman halkı hakir görecekle ve ellerindeki yetkiler sebebiyle onları ezebilecekleri endişesiyle, bu görevlerin bahsedilen şahıslara verilmemesini istemektedir.

Durum böyle olmakla beraber, gerekli görüldüğünde onlardan istifade cihetine de gidilmiştir. Bunun en bâriz misali Basra müstelzimliğinin bir Yahudiye verilmiş olmasıdır. Bahsedilen bu şahıs Nizâmülmülk tarafından korunanlardandı. Nizâmülmülk ile onun hasmı konumunda olan Humârtegin ve Sadüddeve Gevherayın bu şahsı sultana jurnalleyerek öldürülmesini sağladılar. Buna üzülen Nizâmülmülk üzüntüsünden üç gün evinden çıkmadı. İbn Allân olarak tanınan bu şahıs Basra müstelzimliği yapmış, o kadar çok servete ve mala sahip olmuştu ki, artan nüfuzu yüzünden, hanımı vefat ettiği zaman şehrin kadısı hariç, bütün şehir cenazenin arkasından yürümüşü.^[295]

Özellikle Sultan Melikşah'ın uygulâmaları gayrimüslimlerin gönüllerini fethetmiş ve bizzat Hristiyan tarihçiler tarafından: "O, iyi, merhametli ve Hristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zat oldu", "O, geçtiği memleketlerin halkına baba gözü ile bakıyordu" şeklinde övülmüş ve Hristiyanlar için baba gibi şefkatli olduğu onlar tarafından da tespit edilmiştir.^[296] Dikkat edilirse, gayrimüslimlerin Türkler'e bu denli sempatik ve baba gözüyle bakmalarının sebebi, maruz kaldıkları Bizans zulmü ve Türk adâletini mukayese yapmalarındandır.

[294] Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme*, s. 207, 222.

[295] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 205 vd; Sibt, *Miratu'z-zemân*, s. 201 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 116.

[296] Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 146, 171.

Genel manada hoşgörü hâkim olmakla beraber, bazı durumlarda bunun terk edilerek, onları sıkıntıya sokan uygulâmaların varlığı da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Selçuklular devlet işlerinde gayrimüslim çalıştırmazken halîfenin sarayında gayrimüslimlerin görev aldığı görülmektedir. Bir ara Bağdâd'daki bazı çevrelerin etkisine kapılan halîfeler ve onların çevresindeki şâhısların, gayrimüslimlerle ilgili değişik uygulâmalara yöneldikleri de bir vâkıdır. Gayrimüslimlere yönelik olarak 1056'da bir uygulâma yürürlüğe konarak, onların değişik elbiseler giymeleri ve boyalı sarıklar kullanmaları emredildiyse de, Hatun buna razı olmadı ve muhtesip bu işten men edildi.^[297] 1058'de de benzer bir uygulâmaya gidilmiştir. Bu senenin Ramazan ayında gayrimüslimlere değişik elbise giymeleri mecbur edilmiştir. Durum bir mektupla Halife Kâim Biemrillah'a iletilince, halîfe de karardan yana tavrını koymuştu. Vezir İbnü'l-Mesleme, halîfenin Hatun'unun kâtibi olan Yahûdî ve divan kâtipliği görevinde çalışan diğer gayrimüslimlere haber göndererek evlerinden çıkmamalarını emretti. Bahsedilen şâhıslar görevlerine gelmeyince halîfeliğin divan ve kitâbet işleri durdu. Devlet işlerinin aksamaması için verilen karar gözden geçirildi ve gayrimüslimler (zımmîler) yeniden görevlerine döndüler.^[298]

Halife Muktedî de bir fermenla (1085), Yahûdî mabetlerinin kapatılmasını, Tevrat'ı kısık sesle okumalarını ve zımmîlerin başlarında gayrimüslim alâmeti olan "ğayyar"ı açıktan taşımalarını emretmişti. Bunların yanında oyun ve eğlence yerlerinin, içki satılan yerlerin kapatılması ve fesat çıkaranların ülkeden kovulması da bu fermanla emredilmişti.^[299] Zaman içerisinde gayrimüslimlerin güç ve kudret kazanmış olmaları bazı Müslümanları endişeye sevk etmiş ve birtakım önlemler almaya zorlamıştır. 1091 senesinde Vezir Ebû Şücâ, halîfeden aldığı yetkiyle, bir tevkî çıkarttırarak Zımmîlerin kendi alâmetleri olan elbise ve zünnarı giymeleri, boyunlarında "zımmî" yazılı metal bir levha taşımaları mecbur edildi.^[300] Gayrimüslim kadınlarının da aynı şekilde giyinmeleri ve hamama gittiklerinde Müslüman kadınlarından fark edilmeleri için boyunlarında "zımmî" yazılı levhaları taşımaları mecbur tutuldu. Ayrıca ayaklarına biri siyah, diğeri kırmızı ayakkabı giymeleri ve yürürken ses çıkaracak (çan gibi) bir şeyi ayakkabılarına takmaları zorunluluğu getirildi. Alınan bu kararların uygulanması konusunda Vezir Ebû Şücâ çok sıkı davrandı, halîfe de ona gerekli desteği verdi.^[301]

[297] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 6.

[298] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 30.

[299] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 242 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 137.

[300] İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 129.

[301] İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 292; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 147.

Yapılan uygulâmaların gayrimüslimleri zora soktuğu bir hakikattir. Bu uygulâmaların vermiş olduğu külfetten kurtulmak ve elindeki işi kaybetmemek gerekçelerinden olsa gerek ki, halifenin inşâ divanında altmış beş sene müddetle kâtiplik yapan ve Hıristiyan olan Ebû Sad b. el-Mûsalâyâ ve kız kardeşinin oğlu olan Ebû Nasr Hibetullah, 1091'de halifenin huzurunda Müslümanlığı seçerek görevlerine devam ettiler.^[302] Diğer kesimlerden de ihtida edenler mevcuttu. Hıristiyan âlim Yahya b. İsa b. Cezle b. Velid el-Mağribî de, Müslüman olmuştu. Daha sonra bir eser telif ederek burada, Hıristiyanlığın eksiklerini açıklayıp, İslâm'ın mükemmelliğini göstermişti. İslâm'a gönülden bağlılığından dolayı büyük Hanefî âlim ve Bağdâd Kadısı ed-Dâmeğânî, sicillerin yazılmasında onu vekil tayin etmişti.^[303]

Selçuklular'ın gayrimüslim tebaa hakkında reddedilemez temel uygulâması onlara karşı hoşgörülü olduğu, din ve inanç hürriyeti tanıdığıdır. Bu Müslümanların kendilerine olan özgüvenleri yanında, dinlerinin (İslâm) onlara emrettiği bir davranış şeklidir. Bahsedilen diğer baskıcı uygulâmaların bile Bizans'ın kendi dindaşlarına yaptıklarının yanında çok masum kaldığı da bir hakikattir.

[302] İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, s. 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 177; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVI, s. 292.

[303] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 171; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, s. 17; İbnü'd-Dimyâtî, *Zeyli Tarihi Bağdâd*, IXX, s. 259 vd.

KROLONOJI

1. SELÇUKLU HÜKÜMDARLARI

I. Büyük Selçuklu Devleti Sultanları

1	Tuğrul Bey	1040-1063
2	Alparstan	1063-1072
3	Melikşah	1072-1092
4	Berkyaruk	1092-1104
5	Muhammed Tapar	1105-1118
6	Mahmûd	1118-1119
7	Sencer	1119-1157

II. Kirman Selçuklu Melikliği Hükümdarları

1	Kavurd	1048-1073
2	Kirmanşâh	1073-1074
3	Sultanşah	1074-1085
4	Turanşah	1085-1097
5	İranşah	1097-1101
6	Arslanşah	1101-1142
7	Muhammed	1142-1156
8	Tuğrulşah	1156-1170
9	Behramşah (birinci melikliği)	Mart 1170-Haziran 1170
10	II. Arslanşah (birinci melikliği)	Haziran 1170-Şubat 1171
11	Behremşah (ikinci melikliği)	Şubat 1171-Kasım/Aralık 1172
12	II. Arslanşah-Behremşah (ortak meliklik)	Kasım/Aralık 1172-Mayıs 1175
13	Behremşah (üçüncü melikliği)	Mayıs 1175-Ağustos 1175
14	II. Muhammedşah (birinci melikliği)	Ağustos 1175-Aralık 1175
15	II. Arslanşah (üçüncü melikliği)	Aralık 1175-Mart 1177
16	II. Turanşah	Mart 1177-Haziran 1183
17	II. Muhammedşah	Haziran 1183-Eylül 1187

III. Irak Selçuklu Devleti Hükümdarları

1	Mahmûd	1120-1131
2	Dâvud	1131-1132
3	I. Tuğrul	1132-1134
4	Me's'ud	1134-1152
5	Melikşah	1152-1153
6	Muhammed	1153-1160
7	Süleymanşah	Mart 1160-Ekim 1160
8	Arslanşah	1160-1176
9	II. Tuğrul Devri	1176-1194

IV. Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği		
1	Tâcüddevle Tutuş	1079-1095
a. Halep Selçuklu Melikliği		
1	Rıdvan	1095-1113
2	Alparslan	1113-1114
3	Sultanşah	1114-1117
b. Dımaşk Selçuklu Melikliği		
1	Dukak	1095-1104
2	Tutuş	Haziran 1104-Eylül 1104
3	Ertiş	Eylül 1104-Ekim 1104
V. Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarları		
1	I. Gâzi Süleymanşah	1075-1086
2	Tahtın Boş Kaldığı Yıllar-Ebü'l-Kâsım (nâib)	1086-1092
3	I. Kılıçarslan	1093-1107
4	Tuğrul Arslan (Malatya'da)	1107-1110
5	Şâhinşâh (Melikşah)	1110-1116
6	İzzeddin I. Mes'ud	1116-1155
7	II. Kılıçarslan	1155-1192
8	Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in İlk Saltanatı	1192-1196
9	Rükneddin II. Süleymanşah	1196-1204
10	İzzeddin III. Kılıçarslan	1204-1205
11	Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in İkinci Saltanatı	1205-1211
12	İzzeddin I. Keykâvus	1211-1220
13	Alâeddin I. Keykubad	1220-1237
14	Gıyâseddin II. Keyhüsrev	1237-1246
15	İzzeddin II. Keykâvus	1246-1249
16	İzzeddin II. Keykâvus-Rükneddin IV. Kılıçarslan-Alâeddin II. Keykubad'ın Müsterek Saltanatı	1249-1254
17	İzzeddin II. Keykâvus - Rükneddin IV. Kılıçarslan	1254-1262
18	Rükneddin IV. Kılıçarslan	1262-1266
19	Gıyâseddin III. Keyhüsrev	1266 -1284
20	II. Mes'ud	1284-1296
21	Tahtın Boş Kaldığı Yıllar	1296-1298
22	Alâeddin III. Keykubad	1298-1302
23	II. Mes'ud ikinci saltanatı	1302-1308
24	V. Kılıçarslan	1310-1318

2. SELÇUKLULAR TARİHİ	
TARİH	OLAY
961	Selçuk Bey'in Cend'e gelişi.
999	Buhara'nın ikinci kez Karahanlılar tarafından ele geçirilmesi.
1005	Sâmânîler Devleti'nin yıkılışı.
1007	(veya 1009) Selçuk Bey'in vefatı.
1012-13	Karahanlı İlig Han Nasr'in vefatı.
1018	Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferine çıkması.
1025	Yüsuf Kadir Han ile Gazneli Sultanı Mahmûd'un Semerkant yakınlarında bir görüşme gerçekleştirmesi, Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmûd tarafından hile ile esir edilmesi ve Kalincar kalesine hapsedilmesi.
1028	Sultan Mahmûd'un Horasan valisi Arslan Cazib'i Ferâve, Bâverd ve Nesâ civarına yerleştirilen Türkmenler üzerine göndermesi.
1029	Sultan Mahmûd'un bizzat Türkmenler üzerine gitmesi. Ağır kayıplar veren Türkmenler'in farklı bölgelere dağılması.
1030	Gazneli Mahmûd'un ölümü; Selçuklular'ın Ali Tegin'in komutanlarından Alp Kara'ya saldırıları, Alp Kara ve pek çok Karahanlı komutanın hareket sırasında öldürülmesi.
1032	Arslan Yabgu'un esir tutulduğu Kalincar'da vefatı.
1032	Gazneli Sultanı Mes'ud'un, Hârizm Vâlisi Altuntaş'ı Ali Tegin ile savaşmak üzere görevlendirmesi, Selçuklular'ın da bu sefere dâhil olması, Altuntaş'ın ölümü.
1034	Selçuklular'ın Gazneli Sultan Mes'ud'a karşı Harizmşah Harun ve Ali Tekin birlikte hareket etmeleri, Cend hâkimi Şah Melik'in Selçuklular'a baskın düzenlemesi ve pek çok kayıp verdirilmesi.
1035	Selçuklular'ın Maveraünnehir'den Horasan'a geçmeleri, Nesa yakınlarında Gazneliler'e karşı ilk galibiyetlerini almaları.
1038	Selçuklular'ın Subaşı komutasındaki Gazneli ordusunu Serahs yakınlarında mağlup etmesi, Tuğrul Bey'in Nîşâbur'a gelmesi, adına "Horasan Emîri" unvanıyla hutbe okunması, Mezâlim Divanı kurması ve Sultan Mes'ud'un tahtına oturması.
1039	Çağrı Bey'in Ulyââbâd'da otuz fille desteklenen Gazneli ordusu karşısında mağlup olması, Gazneli Sultan Mes'ud'un Nesâ'dan Nîşâbûr'a gelerek Tuğrul Bey'in şehirdeki hâkimiyetine son vermesi.
1040	Selçuklular'ın Dandanakan'da Gazneliler'i mağlup etmeleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması, Gazneli kuvvetlerini mağlup eden Çağrı Bey'in Belh'i, Musa Yabgu'nun Herat'ı ele geçirmesi.

TARİH	OLAY
1041-42	Hazar Denizi'nin güneyinde kurulmuş olan Ziyarîler ve Bâvendîler gibi yerel hanedanların Selçuklu tâbiyyetine alınması.
1042	İbrahim Yinal'ın Rey'i Türkmenler'den alması, başkentin Nişâbur'dan Rey'e nakledilmesi; Mansûr, Göktaş, Anasioğlu, ve Boğa liderliğindeki Türkmenler'in Diyarbakır, Silvan, Erzen ve Mardin civarına hâkim olması, diğer bir grubun Cizre'ye akınlarda bulunması.
1042-43	Selçuklu birliklerinin Kirman bölgesine ilk girişleri.
1043	Çağrı Bey'in Hârizmi ele geçirmesi, Selçuklular'ın eski ve önemli düşmanı Şah Melik'in öldürülmesi.
1045	Türkmenler'in (Mansûr, Göktaş, Anasioğlu, ve Boğa liderliğinde), Bizans komutanı Stephanos'u yenip esir aldıktan sonra Azerbaycan'a dönmesi.
1048	Kuzey Kirman (Serdîr)'nin Kavurd'un idâresi altına girmesi ve Kirman Selçuklular'ı Devleti'nin kuruluşu;
1048	Bizans'ın Vaspurakan Vâlisi Aaron'un, Gürcistan Vâlisi Kekavmenos'tan destek alarak harekete geçip Büyük Zap Suyu kenarında Şehzade Hasan'ın pusuya düşürülüp şehit edilmesi. İbrahim Yinal ile Kutalmış'ın Pasinler (Hasankale) savaşında Bizans ordusunu mağlup etmesi ve Liparit'i tutsak alması.
1049-50	Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh'ın akrabası olan Şerif Ebü'l-Fazl Nâsır'ın Selçuklular'ın elçisi olarak Bizans'a gönderilmesi, Emevîler döneminde İstanbul'da inşa ettirilen câmi ve medresenin tamir ettirilmesi, okutulmakta olan Şii hutbenin Abbâsî Halifesi ve Tuğrul Bey adına değiştirilmesi, câminin mihrabına Türk hâkimiyet sembolü olan ok ve yay figürünün işlenmesi şartlarıyla barış yapılması;
1050-51	Melik Kavurd'un Kirman'a tamamiyle hâkim olması.
1054	Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu seferi, Malazgirt'i kuşatması.
1055	Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi, Büveyhîlerin Irak koluna son vermesi.
1058	Halife Kaim-Biemrillâh'ın, Tuğrul Bey'e Melikü'l-maşrik ve'l mağrib (doğunun ve batının hükümdârı), Kasîmü Emîrü'l-Müminîn (Halifenin ortağı) ve Rükneddîn (dinin direği) lakaplarını vermesi;
1058	Arslan Besâsîrî'nin, üzerinde Fâtımî Halifesi Mustansîr'in adının yazılı olduğu beyaz bayraklarla Bağdat'a girmesi, Halifeyi tutsak alması.
1058-59	İbrahim Yinal'ın isyanı ve öldürülmesi.
1059	Çağrı Bey'in vefatı.
1060	İbrahim Yinal sorununu hall eden Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi, kaçan Arslan Besâsîrî'yi yakalatıp öldürtmesi, Halifeyi makamına yeniden oturttması.

TARİH	OLAY
1062	Tuğrul Bey ile Halifenin kızı Seyyide'nin Tebriz yakınlarında bulunan sultanın otağında nikâhının kıyılması.
1063	Tuğrul Bey'in vefatı, Kutalmış'ın Rey'e gelerek adına hutbe okutması, Kutalmış-Alparslan mücadelesi ve Kutalmış'ın hayatını kaybetmesi, Alparslan'ın Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturması.
1064	Sultan Alparslan'ın Doğu Anadolu ve Kafkasya seferi, Anı şehrinin fethi, Halife Kaim-Biemrillâh'ın Sultan Alparslan'a Ebül-Feth lakabını vermesi.
1064-65	Hanoğlu Harun'un Mirdasî emiri Atiyye'nin çağrısı üzerine Haleb'e gelmesi.
1065	Melik Kavurd'un Sultan Alparslan'a ilk isyanı, isyanın Selçuklu Sultanına itaat tekrar etmesiyle sonuçlanması.
1065-66	Sultan Alparslan'ın Ceyhun'u geçip Hârizm'in kuzeyindeki Üstyurt ve Mangışlak'a sefer düzenlemesi, büyük dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret ettikten sonra Merv'e dönüşü, oğlu Melikşah'ı Karahanlı İbrahim Tamgaç'ın kızı Terken Hatun, diğer oğlu Arslanşah'ı da Gazneli Sultanı İbrahim'in kızıyla evlendirmesi, Melikşah'ı veliaht tayin etmesi.
1066	Sâîlâr-ı Horasan, Afşin, Ahmedşah, Gümüştegin gibi Türkmen beylerinin Anadolu'da akınlara devam etmesi.
1067	Melik Kavurd'un Sultan Alparslan'a ikinci kez isyanı, Kavurd'un barış istemesi ve Sultanın huzuruna giderek itaat arz etmesi.
1067-68	Sultan Alparslan'ın ikinci defa Doğu Anadolu ve Gürcistan seferine çıkması.
1068	Bizans İmparatorluk tahtına Romanos Diogenes'in oturması, Selçuklu akınlarını durdurmak amacıyla Anadolu'ya sefere çıkması.
1069	Melik Kavurd'un üçüncü defa Sultan Alparslan'a isyan etmesi;
1069	Navekiyye Türkmenlerinin Suriye'ye girmesi.
1070	Sultan Alparslan'ın eniştesi Erbasgan'ın Kavurd'u desteklediği için Sultan ile arasının açılması ve Anadolu'ya kaçması, Sivas'ta mağlup ve esir ettiği Manuel Komnenos ile İstanbul'a gitmesi;
1070	Navekiyye Türkmenlerinin Kurlu, Atsız, Şöklü gibi beylerin idaresinde Filistin'de Remle merkezli bir Türkmen Beyliği kurmaları;
1070	Fatımi veziri Hasıduddevle Hasan'ın Mısır'ı teslim etmek üzere Alparslan'ı daveti, Sultan'ın Mısır'a gitmek üzere hareketi.
1071	Sultan Alparslan'ın Doğu Anadolu'yu geçip Urfa'yı kuşatması, Fırat'ı geçip "Fırat'ın batısına geçen ilk Müslüman Türk hükümdarı" unvanını kazanması, Haleb'i teslim alması, Romanos Diogenes'in Anadolu'da ilerlediği haberi üzerine geri dönüp Malazgirt Meydan Muharebesini kazanması;

TARİH	OLAY
1071	Filistin'de Atsız'ın Kudüs'ü savaşmadan, anlaşma yoluyla Fatimilerden alması ve başkent yapması.
1072	İmparator VII. Mikhail tarafından gözlerine mil çektirilen Romanos Diogenes'in Kınılada'da ölmesi;
1072	Doğu seferine çıkan Sultan Alparslan'ın Berzem kalesi muhafızı Yûsuf el-Harizmî'nin bıçak darbesiyle yaralanması ve vefatı, veliaht Melikşah'ın sultan ilân edilmesi.
1073	Melik Kavurd'un isyanı, mağlup ve esir edilip yaygın kırışi ile boğdurulması, Halife Kaim-Biemrillâh'ın Melikşah'ın sultanlığını tasdik etmesi;
1073	Gazneliler'in Osman b. Çağrı Bey'in idâresindeki Çiğilkend (Sakalkend)'i ele geçirmesi ve Osman Bey'i tutsak almaları;
1073	Kutalmışoğulları Mansûr, Süleymanşah ve kardeşlerinin Anadolu'ya gelmeleri. Süleymanşah ve kardeşlerinin Urfa-Birecik taraflarında ortaya çıkıp olayların içinde yer almaya başlamaları.
1074	Bizans İmparatoru VII. Mikhail Dukas'ın Papa VII. Gregorius'tan Türkler'e karşı ücretli asker yardımı istemesi;
1074	Atsız'ın Şöklü'yü Akkâ üzerine göndermesi, Akkâ'nın Fatimilerden alınması, Filistin'de Şöklü'nün Atsız Bey ile mücadele etmek üzere Kutalmışoğullarını daveti, Kutalmış oğulları Alp İlîg, Devlet ve bir diğer kardeşleri ile amcaları Resultekin'in oğlunun Filistin'e gitmesi.
1074	Kutalmış oğlu Süleymanşah ile Mansûr'un Haleb'i ve Antakya'yı kuşatması, Konya ve Gevale'yi ele geçirip Bithynia bölgesine gelmesi;
1075	Filistin'e giden Kutalmışoğullarının tutsak alınması, Şöklü'nün öldürülmesi;
1075	Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması.
1075-76	Atsız'ın Haleb Mirdâsilerine bağlı Râfeniyye ile Fâtîmî kontrolündeki Trablusşâm ile Sur şehirlerini ele geçirmesi.
1076	Atsız'ın Dimaşk'ı fethi, başkentini Kudüs'ten Dimaşk'a nakli.
1077-78	Sultan Melikşah'ın, Gürcistan üzerine seferi;
1077-78	Atsız'ın Mısır seferi ve Kahire'de bozguna uğraması, Fâtîmîler'in başarısız Dimaşk kuşatması.
1078	Sultan Melikşah'ın Mansûr ve Süleymanşah'ı itaat altına almak üzere Emîr Porsuk yönetiminde bir orduyu Anadolu'ya göndermesi, Mansûr'un öldürülmesi;
1078	Melik Tutuş'un Haleb'i kuşatması;

TARİH	OLAY
1078	Nikephoros Botaneiates'in İmparatorluk tahtına çıkmasına Süleymanşah'ın yardım etmesi.
1079	Fâtımîler'in Dimaşk'ı kuşatması, zor durumda kalan Atsız'ın Tutuş'u davet etmesi, Tutuş'un Atsız'ı öldürüp Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliğini kurması.
1081	Tekiş'in isyanı, af dilemesi ve Sultan Melikşah'ın onu affetmesi;
1081	I.Aleksios Komnenos'un İmparatorluk tahtına oturması.
1082	I. Aleksios ile Süleymanşah arasında Drakon Çayı Antlaşması imzalanması; Süleymanşah'ın Çukurova'ya seferi ve Tarsus'u fethi.
1083	Süleymanşah'ın Adana, Misis ve Anazarba'yı fethi.
1084-1085	Tekiş'in ikinci kez isyanı, Tekiş'in gözlerine mil çekilmesi.
1085	Mervanilerin ortadan kaldırılması, Diyarbakır bölgesinin doğrudan Büyük Selçuklu Devletine bağlanması;
1085	Süleymanşah'ın Antakya'yı fethi, Süleymanşah'ın Kurzahil savaşında Şerefüddeve Müslim'i mağlup etmesi;
1086	Süleymanşah'ın Haleb'i kuşatması, Tutuş ile giriştiği savaşta yenilmesi ve hayatını kaybetmesi.
1087	Sultan Melikşah'ın Bağdat'a girmesi, Nizâmülmülk'ün yönettiği bir merasimde Halife'nin Sultan Melikşah'a hilâat vermesi, taç ve elbiseler giydirerek ona üzerinde "Doğunun ve Batının Hükümdârı" yazan iki kılıç kuşatması;
1087	Melikşah'ın Emîr Porsuk'u Anadolu'ya göndermesi;
1087	Tutuş'un Fâtîmî idâresi altında bulunan Sayda ve Beyrut'u ele geçirmesi;
1087	Ebü'l-Kâsım'ın Bizans ile ittifakı, İznik'i kuşatan Porsuk'un başarısız olması.
1090	Sultan Melikşah'ın Karahanlılar üzerine seferi;
1090	Hasan Sabbâh'ın Alamut kalesini ele geçirerek kendisi için bir üs haline getirmesi.
1091	Sultan Melikşah'ın, Alamut ve Rûdbâr bölgesi Hâkimi Yorutaş'ı Bâtınilerle mücadele etmek üzere görevlendirmesi;
1091	Sultan Melikşah'ın ikinci kez Bağdat'a gelmesi.
1092	Nizâmülmülk'ün bir Bâtînî tarafından öldürülmesi;
1092	Bozan'ın Anadolu'ya gönderilmesi, Ebü'l-Kâsım'ın Bozan tarafından öldürülmesi;

TARİH	OLAY
1092	Sultan Melikşah'ın yediği bir av etinden zehirlenerek vefat etmesi.
1093	Melikşah'ın vefatından sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde taht mücadelelerinin başlaması, Berkyaruk'un Terken Hatun ve oğlu Mahmûd'a bağlı kuvvetleri Bürücird mevkiinde mağlup etmesi, Berkyaruk'un, kendisine karşı birleşen Azerbaycan valisi İsmâil b. Yâkûtî ile Terken Hatun'un kuvvetlerini yenmesi, İsmâil b. Yâkûtî'nin öldürülmesi, Tutuş'un taht mücadelesi için hazırlık yapması.
1094	Terken Hatun'un Tutuş'a ittifak teklifi, tarafların güçlerini birleştirmek üzere harekete geçmeleri, önce Terken Hatun'un ardından oğlu Mahmûd'un hastalanarak ölmesi.
1095	Berkyaruk ile Tutuş'un savaşı, Tutuş'un savaşı ve hayatını kaybetmesi.
1095	Tutuş'un oğlu Rıdvan'ın Haleb'i başkent yapıp babasının halefi olarak tahta oturtulması; Rıdvan'ın kardeşi Dukak'ın Dimaşk Selçuklu Melikliğine kurması.
1095	Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde yaptığı çağrı ile Haçlı Seferleri resmen başlaması; I. Kılıçarslan'ın Gabriel'in elinde bulunan Malatya'yı kuşatması.
1096	Fâtımîler'in Artukoğlu İlgazi ve Sökmen beylerin idâresi altında bulunan Kudüs'ü ele geçirmeleri ve buradaki Suriye Selçuklu hâkimiyetine son vermeleri.
1096	Keşiş Pierre l'Ermite idaresinde Fransız, Alman ve İtalyanlardan oluşan yirmi bin kişilik disiplinsiz Haçlı grubunun İstanbul'a ulaşması, Anadolu'ya geçmeleri ve Türkler tarafından imha edilmeleri.
1097	Düzenli birliklerden oluşan Haçlı ordularının Anadolu'ya geçmesi, Haçlılar'ın İznik'i kuşatmaları ve şehrin Bizans'a teslimi;
1097	I. Kılıçarslan'ın Eskişehir yakınlarında Haçlılar karşısında geri çekilmek zorunda kalması; Ana Haçlı ordusunun Antakya önderine ulaşması ve şehri kuşatması.
1097	Tutuş'un çocukları Rıdvan ile Dukak'ın Kinnesarin'de savaşmaları, Rıdvan'ın galip gelmesi ve Dukak'ın ağabeyi Rıdvan'a tâbi olması.
1098	Urfa Haçlı Kontluğunun kurulması, Haçlılar'ın Antakya'yı ele geçirmeleri
1099	Haçlılar'ın Kudüs'ü Fatimilerden almaları
1100	Sultan Berkyaruk'un saltanatına karşı çıkan Muhammed Tapar ile yaptığı ilk savaşta mağlup olması;
1100	Danışmend Gazi'nin Antakya Prinkepsi Bohemund'u tutsak alması.
1101	Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar ile ikinci kez savaşı ve galip gelmesi.
1101	Üç büyük Haçlı ordusunun ayrı ayrı harekete geçmesi ve Anadolu'da I. Kılıçarslan tarafından imha edilmesi.

TARİH	OLAY
1102	Sultan Berkjaruk-Muhammed Tapar arasında yeni bir savaşın vuku bulması ve Berkjaruk'un kazanması.
1102	Danışmend Gazi'nin Malatya'yı fethi.
1103	Sultan Berkjaruk-Muhammed Tapar arasında yapılan son savaşı yine Berkjaruk'un kazanması. Muhammed Tapar yeniden savaşmak istemiş ise de yorgun düşen Berkjaruk'un isteği üzerine barış yapılması;
1103	Danışmend Gazi'nin Bohemund'u I. Kılıçarstan'ın karşı çıkmasına rağmen fide karşılığı serbest bırakması, I. Kılıçarstan ile Dânişmendli Beyinin Maraş yakınlarında savaşmaları, Gümüştegin'in hezimele uğratılması.
1104	Sultan Berkjaruk ile Muhammed Tapar arasında barış antlaşması yapılması, Berkjaruk'un vefat etmesi;
1104	Dımaşk Meliki Dukak'ın vefatı;
1104	Tuğtegin'in Dukak'ın bir buçuk yaşındaki oğlu Tutuş'u meliklik makamına getirmesi, Tâcüddevle Tutuş'un oğullarından Baalbek Kalesi'nde göz hapsinde tutulan Ertas'ı çağırarak onu Dımaşk Meliki ilan etmesi, Ertas'ın, kendisine suikast düzenleneceği endişesiyle gizlice Dımaşk'tan ayrılması, Dımaşk Atabeğliği (Tuğteginliler)'nin kurulması.
1105	Muhammed Tapar'ın Büyük Selçuklu Sultanı olması;
1105	Dukak'ın ölümü üzerine Rıdvan'ın Dımaşk Melikliği'ni kendisine bağlaması;
1105	I. Kılıçarstan'ın, Gümüştegin'in oğlu Yağısıyan'ın idâresindeki Malatya'yı ele geçirmesi.
1106	I. Kılıçarstan'ın Urfa'yı kuşatması, hastalanıp Malatya'ya dönmesi.
1107	I. Kılıçarstan'ın Musul'a girmesi, Çavlı ile yaptığı savaşta mağlup olması ve esir düşmek endişesiyle girmiş olduğu Habur Nehri'nde boğulması.
1110	Muhammed Tapar'ın Musul valisi Mevdûd'u Haçlılar ile mücadelede etmek üzere görevlendirmesi, Urfa kuşatmasının başarısız olması;
1110	Sultan Muhammed Tapar'ın I. Kılıçarstan'ın oğlu Şâhinşâh (Melikşâh)'ı Anadolu'ya göndermesi, Şâhinşâh'ın Konya'da Türkiye Selçuklu tahtına oturması.
1112	Mevdûd'un ikinci kez Urfa'yı kuşatması ve başarısız olması.
1113	Mevdûd ile Tuğtegin'in birlikte Kudüs üzerine yürümleri, Kudus kralı Baudouin ile Joscelin'i Taberiyye'de bozguna uğratmaları;
1113	Mevdûd'un Cuma namazı çıkışında saldırıya uğraması ve aldığı yaranın etkisiyle vefatı;

TARİH	OLAY
1113	Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'ın vefatı;
1113	Şahinşah'ın, Bizans karşısındaki kayıplarını telafi etmek ve I. Kılıçarslan'ın vefatından sonra Türkler'e reva görülenleri karşılıksız bırakmamak için Kuzey-Batı Anadolu'ya ordu sevk etmesi.
1116	Atabeg Tuğtegin ile Aksungur el-Porsukî'nin Dimaşk'ta kuvvetlerini birleştirerek Trablus Kontu Pons'ı mağlup etmeleri;
1116	Şahinşah'ın Konya yolunda geri çekilmeye zorladığı İmparator I. Aleksios Komnenos ile anlaşma yapması;
1116	Mes'ud'un Danışmendli Melik Gazi ile birlikte Şahinşah'ı tutsak etmeleri;
1116	Mes'ud'un Türkiye Selçuklu tahtına oturması.
1117	Şahinşah'ın yayının kirişi ile boğdurulması.
1118	Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü ve yerine oğlu Mahmûd'un sultan olması;
1118	Mardin Artuklu Hükümdârı İlgazi'nin Halep Selçuklu Melikliğine son vermesi;
1118	II. İoannes Komnenos'un İmparatorluk tahtına oturması.
1119	Sancar'ın Sâve yakınlarında Sultan Mahmûd'u mağlup edip Büyük Selçuklu tahtına oturması; İlgazi'nin Tell Afrîn'de Antakya Haçlı Prinkepsi Roger'in ordusunu yenilgiye uğratması;
1119	İmparator II. İoannes Komnenos'un Denizli'yi Türkler'den alması.
1120	Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi olarak Irak Selçuklu Devleti'nin kurulması;
1120	Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'nın isyânı, Esedâbâd yakınlarında yapılan savaşta yenilgiye uğratılması; İmparator II. İoannes Komnenos'un Uluborlu'yu Türkler'den alması ve Antalya civarına kadar ilerlemesi;
1120	Sultan I. Mes'ud'un, kayınpederi Emîr Gâzi ve Artuklu Belek Gâzi'nin, Trabzon dukası ve müttefikleri Mengüceklileri mağlup etmeleri.
1122	Gürcü kralı IV. David'in Tiflis'i ele geçirmesi;
1122	İlgazi'nin Meyyâfânkin yakınlarında vefat etmesi;
1122	Belek Gâzi'nin Sûrûc'da Urfa Kontu Joscelin ve Birecik Senyörü Galerân'ın kuvvetlerini yenilgiye uğratması.
1123	Sultan Mahmûd'un Gürcüler üzerine sefer düzenlemesi, sonuç alamaması; Belek Gazi'nin Kudüs Kralı II. Baudouin'i de mağlup ve esir etmesi.

TARİH	OLAY
1124	Belek Gazi'nin Menbic yakınlığında Urfa Kontu Joscelin ve Maraş hâkimi Geoffroy'nin ordularını yenmesi; Belek Gazi'nin Menbic kuşatmasında şehid olması;
1124	Emîr Gâzi'nin, I. Mes'ud'un da desteği ile Malatya'yı Tuğrul Arslan ve annesinden alması;
1126	Aksungur Porsukî'nin Musul'da Batınîler tarafından bir suikast sonucu öldürülmesi;
1126	Ankara ve Çankırı havalisinde hüküm süren Melik Arap'ın Sultan I. Mes'ud'a isyanı;
1127	Sultan Mahmûd'un, Bağdat üzerine bir sefer düzenlemesi ve Halifeyi tekrar Selçuklular'a tâbi hale getirmesi;
1127	İmâdeddin Zengî'nin "Atabeg" unvanıyla Musul'a vâli olarak atanması;
1127	Emîr Gâzi karşısında tutunamayan Melik Arap'ın Bizans'a sığınmak zorunda kalması.
1128	Sultan Sencer'in Sultan Mahmûd'u Rey'e çağırıp Irak'ta yaşanan sorunları görüşmesi ve Mahmûd'un kendisine karşı bir isyân içerisinde olmadığına hükmetmesi;
1128	Kutbeddin Muhammed'in ölümünden sonra oğlu Atsız'ın Hârizmşah olarak tayin edilmesi; Atabeg Tuğtegin'in ölümü, yerine oğlu Tâcûlmülûk Börü'nün geçmesi.
1131	Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un vefatı ve yerine oğlu Dâvud'un geçmesi.
1132	Melik Mes'ud ile Melik Selçukşah'ın kendi aralarında anlaşarak Halife Müstersid'i de yanlarına alarak Sultan Sencer'e karşı ittifak oluşturmaları, Sultan Sencer'in yanına aldığı Melik Tuğrul ile birlikte, Melik Mes'ud ile Melik Selçukşah'ı Dinever'de yenilgiye uğratmaları, Tuğrul'un Irak Selçuklu Devleti tahtına oturtulması;
1132	Atabeg Tacûlmülûk Börü'nün ölümü, yerine oğlu İsmâil'in geçmesi.
1134	I. Tuğrul'un vefatı, Mes'ud'un Irak Selçuklu tahtına oturması.
1134	Danışmendli Emîr Gâzi'nin vefatı.
1135	Sultan Sencer'in, Gazne üzerine yürümesi, Behramşah'ın bağlılık yemini etmesi üzerine onu affedip Gazneliler tahtında bırakması;
1135	Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'un Halife Müstersid'i yenilgiye uğratıp esir etmesi, Halife Müstersid'in Sultanın ordugâhında Batınîler tarafından öldürülmesi;
1135	İmparator İoannes'in Çankırı ve Kastamonu'ya ordu sevk etmesi, başarısız olup geri çekilmesi.
1136	Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'un kendisine karşı faaliyetlerde bulunan Halife Rasîd'in Hilafet tahtından inmesini sağlaması, yerine Muktefi Liemrillâh'ın getirilmesi.
1137	İmparator İoannes Komnenos'un Çukurova ve Suriye'ye sefer düzenlemesi, Ermenîler'e ağır kayıplar verdirilmesi.

TARİH	OLAY
1138	Sultan Sencer'in, Müslüman halkı öldüren Harizmşah Atsız üzerine sefere çıkması, yenilen Atsız'ın kaçması, Harizm'in idaresinin Süleymanşah'a bırakılması;
1138	İmparator İoannes Komnenos'un Şeyzer'i kuşatması, başarısız olması.
1139	Sultan Sencer'in Merv'e geri dönmelerinden sonra Atsız'ın geri dönüp Süleymanşah'ı bertaraf ederek Hârizm'e tekrar hâkim olması;
1139	İoannes Komnenos'un, Danişmendli merkezlerinden Niksar'ı kuşatması.
1141	Sultan Sancar'ın Katvan Savaşı'nda Karahıtaylar'a yenilmesi, Selçuklular'ın Ceyhun ötesindeki hâkimiyetlerini kaybetmesi, Mâverâünnehir'in putperest bir kavmin idâresine girmesi; Sencer'in yenilgisinden yararlanan Harizmşah Atsız'ın Horasan şehirlerini yağmalaması;
1141	Niksar kuşatmasında başarısız olan İoannes Komnenos'un geri dönmesi.
1142	İoannes Komnenos'un ikinci kez Çukurova ve Suriye'ye sefer düzenlemek üzere Anadolu'ya geçmesi.
1142	Dânişmendli Melik Muhammed'in vefat etmesi.
1143	İoannes Komnenos'un Kilikya'da ölmesi, yerine Manuel'in İmparator olması.
1144	İmâdeddin Zengî'nin Urfa'yı fethi ve Urfa Haçlı Kontluğuna son vermesi;
1144	I. Mes'ud'un, Ceyhan ve Elbistan bölgelerini Türkiye Selçuklu ülkesine dâhil edip oğlu Kılıçarslan'ı bu bölgeye melik tayin etmesi.
1145	Papa III. Eugenius, Kudüs'ü savunmak ve Doğu'da zor durumda olan Haçlılar'a yardım için yeni bir Haçlı Seferi çağırısı yapması.
1146	İmâdeddin Zengî'nin Caber kuşatması devam ederken tarihinde Frank asıllı muhafızı Yarınkuş tarafından çadırındaki yatağında öldürülmesi;
1146	I. Seyfeddin İlgazî'nin Musul atabeği olması;
1146	İmparator Manuel'in Konya üzerine sefere çıkması, sonuç alamadan geri dönmesi.
1147	Sultan Sencer'in elçisi Edip Sâbir'i Harizmşah Atsız'ın Ceyhun'a atarak boğdurması, bunun üzerine Sencer'in Hârizm seferine çıkması;
1147	İmâdeddin Zengî'nin Urfa'yı fethi üzerine II. Haçlı Seferinin başlaması, Alman Kralı III. Konrad'ın Eskişehir yakınlarında I. Mes'ud tarafından bozguna uğratılması, Fransa Kralı VII. Louis'in Bergama, Efes, Denizli üzerinden Antalya'ya ve oradan deniz yoluyla Suriye'ye ulaşması.

TARİH	OLAY
1148	Sultan Sencer'in, af dileyen Harizmşah Atsız'ı bağışlaması, huzura geldiğinde Atsız'ın atından inmeden itaat ettiğini bildirmesine rağmen, Sultanın önceki hizmetlerini dikkate alıp itaatini kabul etmesi ve geri dönmesi;
1148	Azerbaycan Atabegliği (İldenizliler)'in kurulması;
1148	Fars Atabegliği (Salgurlular)'nin kurulması.
1149	Antakya Prinkepsi Raimond'un, Zengî'nin oğlu Nüreddin Mahmûd tarafından İnnéb'de yenilgiye uğratılması ve ordusunun yok edilmesi;
1149	Musul atabegî Seyfeddin İlgazî'nin ölümü.
1151	Gürlü Alâeddin Hüseyin'in Gazne'yi ele geçirerek ateşe vermesi.
1152	Sultan Sencer'in Gurluların üzerine yürümesi, Herat yakınlarında Gurluları mağlup etmesi, esir alınan Hüseyin'in affedilip ülkesine gönderilmesi;
1152	Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'un vefatı, yerine Melikşah'ın geçmesi;
1152	Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mes'ud'un Malatya'yı ve Dânişmendîlileri hâkimiyeti altına alması.
1153	Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın Dğuzlar ile yaptığı savaşta mağlup ve tutsak olması, Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ın Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturtulması;
1153	Irak Selçuklu Sultanı Melikşah'ın tahttan indirilmesi ve yerine Muhammed'in tahta oturtulması. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mes'ud'un Çukurova seferine çıkması.
1153-54	Halife Muktefî'nin, Irak-ı Arabî'daki Selçuklu varlığına son vermek için harekete geçmesi, Hille, Küfe, Vâsit, Tekrit ve Basra'ya hâkim olması.
1154	Süleymanşah'ın Büyük Selçuklu tahtını bırakıp Irak'a gelmesi;
1154	Nüreddin Mahmûd'un Dimaşk Atabegliğine son vermesi;
1154	Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mes'ud'un Çukurova seferinden doğal afet ve hastalıklar sebebiyle sonuç alamadan geri dönmesi.
1155	Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mes'ud'un vefat etmesi, yerine oğlu Kılıçarslan'ı Konya'da tahta oturması, kardeşi Şahinşah'ın hâkimiyet mücadelesine girişmesi;
1155	Danişmendî Yağıbasan'ın ve Atabeg Nüreddin Mahmûd'un Selçuklular'a karşı saldırılarda bulunması.
1156	Sultan Sencer'in tutsaklıktan kurtarılması, tekrar saltanat tahtına oturması;
1156	Hârizmşah Atsız'ın ölümü.

TARİH	OLAY
1157	Sultan Sencer'in vefatı ve Büyük Selçuklu Devleti'nin sona ermesi;
1157	II. Kılıçarslan'ın Atabeg Nüreddin Mahmûd'a karşı harekete geçmesi, Nüreddin Mahmûd'un geri çekilmesini sağlaması.
1159	II. Kılıçarslan'a karşı İmparator Manuel Komnenos'un, Nüreddin Mahmûd, Dânişmendli Yağıbasan ve Ankara-Çankırı havalisinde hüküm süren Melik Şâhinşâh'tan oluşan bir ittifak kurması.
1160	Irak Selçuklu Sultanı Muhammed'in vefatı, yerine önce Süleymanşah'ın, ardından Arslanşah'ın tahta oturtulması;
1160	II. Kılıçarslan'ın müttefikler ve özellikle Dânişmendliler karşısında başarısız olması.
1162	II. Kılıçarslan'ın, Bizans'ın desteklediği Dânişmendli ordusu karşısında mağlup olması üzerine, Nüreddin Mahmûd'un kardeşi Emîr Mirân'ı da yanına alarak, Bizans İmparatoru ile görüşüp kendisine karşı oluşturulan ittifakı dağıtmak amacıyla 1162 yılında İstanbul'a gitmesi;
1162	II. Kılıçarslan'ın İstanbul'da bulunduğu sırada Yağıbasan'ın Artukluların hâkimiyetinde bulunan Harput ve Çemişkezek bölgelerini işgâl etmesi, bölgede büyük bir tahribât ve yıkıma neden olması.
1163	İmparator ile İstanbul'da anlaşma yapıp dönen Sultan II. Kılıçarslan'ın, Artuklu Karaarslan, Mardin Emîri Necmeddin Alpi ile Erzen ve Bitlis Emîri Fahreddin Devletşah ile birlikte Sivas yönünde ilerlemesi. Karşı koyamayan Yağıbasan'ın Sivas'ı terk etmesi.
1164	II. Kılıçarslan ile taht mücadelesinde damadı Şâhinşah'ın yardımını almak ve birlikte mücadele etmek düşüncesiyle Çankırı'ya gelen Yağıbasan'ın ölümü.
1165	II. Kılıçarslan'ın kardeşi Şâhinşah üzerine yürüyüp onu kaçmak zorunda bırakması ve Çankırı havalisini hâkimiyetine alması;
1165	Dânişmendlileri takip ederek Elbistan civarlarını, Tohma Çayı vadilerini, Darende ve Gedük bölgelerini tekrar topraklarına katması.
1169	II. Kılıçarslan'ın, Kayseri ve Zamanlı bölgelerine girerek bu bölgelerdeki Dânişmendli idâresine son vermesi.
1171	Atabeg Nüreddin Mahmûd'un Dânişmendli beylerini himayesi ve II. Kılıçarslan'ın geri adım atmak zorunda kalması.
1172	Atabeg Nüreddin Mahmûd'un Dânişmendli ve Artuklu beylerinin ittifakından oluşturduğu bir orduyu II. Kılıçarslan'a karşı göndermesi, Dânişmendli meliklerinin ve kardeşi Şâhinşah'ın memleketlerinin kendilerine iadesini talebi.
1173	II. Kılıçarslan'ın Nüreddin Mahmûd'un isteklerini reddetmesi, Nüreddin Mahmûd, Dânişmendli ve Artuklu beylerinin Selçuklu sultanına karşı harekete geçmesi.

TARİH	OLAY
1174	Nüreddin Mahmûd'un vefatı.
1175	Selâhaddin'in Mısır ve Şam sultanı olduğunun Halife el-Mustazî Biemrillâh tarafından onaylanması.
1176	II. Kılıçarslan'ın Myriokephalon'da İmparator Manuel Komnenos'u hezime uğratması.
1178	II. Kılıçarslan'ın Malatya'yı alıp Dânişmendliler'in Malatya kolunu da ortadan kaldırması.
1179	II. Kılıçarslan'ın Selâhaddin Eyyûbî'ye elçi gönderip, vaktiyle Nüreddin Mahmûd'un işgâl ettiği Ra'bân Kalesi'nin iadesini istemesi, Selâhaddin Eyyûbî'nin bu teklifi reddetmesi, II. Kılıçarslan'ın sevk ettiği ordunun mağlup olması.
1180	II. Kılıçarslan, Selâhaddin Eyyûbî, Musul Atabegi Kutbeddin'in oğlu I. İzzeddin Mes'ud, Melik Sâlih İsmâil ve Artuklu hükümdarları arasında Göksu'da iki yıllık bir barış antlaşması yapılması;
1180	Sultan II. Kılıçarslan ile Selâhaddin Eyyûbî'nin konar-göçer Türkmenler'e zarar veren Ermeniler'e karşı başarılı bir müşterek sefer düzenlemesi.
1182-83	Selçuklu kuvvetlerinin Uluborlu, Kütahya, Eskişehir, Alaşehir ve Denizli'ye kadar ilerlemesi.
1186	II. Kılıçarslan, ülkeyi on bir idarî bölgeye ayırıp her birine bir oğlunu tayin etmesi.
1187	Melik Dinâr'ın başkent Berdesîr'i ele geçirerek Kirman Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırması;
1187	Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudüs'te Haçlı hâkimiyetine son vermesi.
1189	Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın 1189'da Macaristan üzerinden Bizans topraklarına girmesi.
1190	Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçen Friedrich Barbarossa'nın Konya önlerine gelmesi, Konya'yı ele geçirme çabaları, Sultan II. Kılıçarslan'ın girişimi üzerine taraflar arasında anlaşma yapılması, Alman İmparatorunun Göksu (Siliŋke) Çayı'nda boğularak hayatını kaybetmesi.
1191	II. Kılıçarslan'ın oğlu Kudbeddin Melikşah'ın Konya'da bağımsızlığını ilan etmesi.
1192	II. Kılıçarslan'ın Uluborlu Meliki Gıyâseddin Keyhüsrev ile Konya üzerine yürümesi ve halkın yardımı ile Konya'yı Kudbeddin Melikşah'tan kurtarması, hastalanan II. Kılıçarslan'ın vefatı, veliahd Gıyâseddin Keyhüsrev'in sultanlığını ilan etmesi.
1193	Selâhaddin Eyyûbî'nin vefat etmesi.
1194	Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un, Hârizmşah hükümdarı Tekiş'e yenilmesi, savaşta hayatını kaybetmesi ve Irak Selçuklu Devletinin sona ermesi.

TARİH	OLAY
1196	Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in Menderes nehri vadilerine kadar uzanan akınlarda bulunması, Rükneddin Süleymanşah'ın Konya'yı kuşatması üzerine şehri terk edip İstanbul'a gitmesi, Rükneddin Süleymanşah'ın sultanlığını ilan etmesi.
1199	Kilikya Ermeni Krallığının ilk kez Selçuklu Sultanı adına sikke kestirmeyi ve II. Süleymanşah'a tâbi olması.
1202	II. Süleymanşah'ın Erzurum'u alıp Saltuk ilini Selçuklu topraklarına dâhil etmesi, Erzurum'u kardeşi Muğîseddin Tuğrulşah'ın idâresine bırakması, Gürcüler karşısında mağlup olması.
1204	Latinler'in İstanbul'u işgali; İstanbul'da Latin Devleti kurulması.
1204	II. Süleymanşah'ın vefatı, İzzeddin III. Kılıçarslan'ın tahta oturması, İsparta'nın fethi.
1205	Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in, ikinci kez tahta oturması.
1207	Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in Antalya'yı fethi; Kıbrıs Haçlı Krallığı ile ticaret antlaşması yapılması.
1207-1208	Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in Çukurova Ermenileri üzerine sefere çıkması ve Ermenileri tekrar Selçuklular'a tâbi kılması.
1211	Gıyâseddin I. Keyhüsrev'in Laskarisler ile Antiokheia'da yaptığı savaşta şehit edilmesi, İzzeddin I. Keykâvus'un tahta oturması, Alâeddin Keykubad'ın Keykâvus'u Kayseri'de kuşatması, başarısız olup Ankara Kalesine sığınması.
1212	İzzeddin I. Keykâvus'un Ankara Kalesini kuşatması.
1213	İzzeddin I. Keykâvus'un Ankara Kalesine sığınan Alâeddin Keykubad'ı teslim alması, Kıbrıs Kralı Lusignan Hugue ile I. Keyhüsrev zamanında yapılan antlaşmayı yenilemesi.
1214	İzzeddin I. Keykâvus'un Sinop'u fethi.
1216	İzzeddin I. Keykâvus'un Haçlılar'ın işgal ettiği Antalya'yı yeniden fethi, Selçuklu topraklarına saldıran Ermenileri tekrar itaat altına almak amacıyla Çukurova'ya sefer düzenlemesi ve Ermenileri ağır bir yenilgiye uğratması.
1218	Ermeni Kralı II. Leon'un gönderdiği elçiler ile yeniden bağıklık antlaşması yapılması, İzzeddin I. Keykâvus'un Halep seferi, öncü kuvvetlerinin yenilgisi üzerine ihanete uğradığını düşünen Sultanın geri dönmesi, ihanet ettiğini düşündüğü devlet adamlarını yakması.
1219	İzzeddin I. Keykâvus'un Eyyübîler üzerine yeni bir sefer düzenlemek amacıyla Malatya'ya gelmesi, ancak hastalığı nedeniyle bunu gerçekleştirememesi.
1220	I. Keykâvus'un vefatı, Alâeddin I. Keykubad'ın tahta oturması.
1221	Alâeddin I. Keykubad'ın emri üzerine Konya surlarının inşasının tamamlanması, Kır Vart isimli bir Rum'un idâresinde bulunan Kalonoros (Alaiye)'un alınması.

TARİH	OLAY
1223	Atabeg Nâsireddin Mahmûd'un Musul'da ölümünden sonra tahta geçecek hanedan mensubu kalmadığı için Zengîler'in Musul'daki hâkimiyetinin sona ermesi; Bedreddin Lü'lu'nun, Nâsireddin'in ölümünden sonra Halife Mustânsır Billâh'tan kendi adına Musul hâkimiyetini onaylatması;
1223	Alâeddin I. Keykubad'ın güçlü ve kendine muhalif devlet erkânını etkisiz hale getirmesi.
1225	Azerbaycan Atabeğliği (İldenizliler)'nin sona ermesi;
1225	Alâeddin I. Keykubad'ın Kilikya Ermeni Krallığı üzerine üç koldan ordu sevk etmesi ve Çukurova Ermenilerini kendisi için tehdit olmaktan çıkarması.
1226	Alâeddin I. Keykubad'ın Emîrlerine haber gönderip askerleri ile birlikte Malatya'da toplanmalarını buyurması, Fırat boylarında bulunan Artuklulara ait şehir ve kasabaları kontrol altına alması, Melik Eşref'in Selçuklular üzerine gönderdiği ordunun Emîr Çavlı'nın birlikleri tarafından ağır bir hezime uğratılması.
1227	Alâeddin I. Keykubad'ın, Melik Âdil'in kızı Gâziye Hatun ile evlenmesi, Kastamonu uç Beyi Hüsâmeddin Çoban'ı bir donanma ile Suğdak seferine göndermesi.
1228	Alâeddin I. Keykubad'ın Mengüceklerin Erzincan koluna son vermesi, Trabzon Komnenoslarına karşı ordu sevk edilmesi, Trabzon'un kuşatılması, şehrin alınamamasına rağmen Trabzon Komnenoslarının Türkiye Selçukluları'na tabi olması.
1229	Celâleddin Harizmşâh'ın Eyyûbîler'in hâkimiyetindeki Ahlat'ı kuşatması.
1230	Celâleddin Hârizmşâh'ın Ahlat'ı ele geçirmesi, I. Keykubad'ın uyarılarına rağmen Hârizmşâh'ın saldırgan tavrını terk etmemesi ve Ahlat'ı talan etmesi, Erzincan'ın Akşehir Ovası'nda Yassıçimen mevkiinde yapılan savaşı Türkiye Selçuklular'ının kazanması.
1231	Moğollar'ın Bargirî, Erciş, Ahlat, Bitlis, Erzen, Diyarbakır, Silvan, Siirt, Mardin, Tanza, Sincar ve Harput gibi bölgeleri tahrip ve yağma etmeleri.
1232	Cormagon Noyan komutasında bir Moğol birliğinin Sivas'a kadar uzanan bir akın düzenlemesi, Alâeddin I. Keykubad'ın Kemâleddin Kâmyâr'ı Sivas'a göndermesi, Moğol birliğini takip ederek Erzurum'a kadar ilerleyen Kemâleddin Kâmyâr'ın burada Mübârizeddin Çavlı ile bir araya gelip yaptıkları görüşmeden sonra Moğol akınlarını teşvik ve tahrik ettiklerini düşündükleri Gürcüler üzerine sefer yapmaya karar vermeleri, Selçuklularla mücadeleyi göze alamayan Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın talebi üzerine barış yapılması.
1234	Türkiye Selçuklular'ının Doğu Anadolu'daki bazı bölgeleri ilhak etmesi üzerine Melik Kâmil öncülüğünde Eyyûbî ordusu ile Keykubad'ın kuvvetlerinin Harput yakınlarında karşılaşması, mücadeleyi kazanan Selçuklu Sultanının savaş sırasında tutsak alınan Eyyûbî meliklerini bağışlaması ve ülkelerine göndermesi.

TARİH	OLAY
1235	Moğol tehdidi karşısında Anadolu'nun siyâsî bütünlüğünü tesis etmek isteyen I. Keykubad'ın Güneydoğu Anadolu'ya ordu sevk etmesi, Diyarbakır hariç bölgedeki bütün beldelerin Selçuklular'a bağlanması.
1235-36	Melik Kâmil'in bölgeye yeni bir sefer düzenleyip Selçuklular'a kaybedilmiş bütün şehirleri dört ay içinde geri alması.
1237	Alâeddin I. Keykubad'ın Diyarbakır'a düzenlenecek sefer için ordusunu Kayseri'nin Meşhed Ovası'nda toplaması, Moğol Hanının gönderdiği elçiyi kabul etmesi, elçilerin ve devlet erkânının katıldığı ziyafette zehirli kuş eti ile öldürülmesi, II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in tahta oturması, Kayırhan ve diğer Harizmlî beylerin tasfiyesi.
1238	Kendisine rakip gördüğü bütün devlet adamlarını bertaraf eden Sâdeddin Köpek'in öldürülmesi.
1240	Diyarbakır'ın Selçuklu hâkimiyetini girmesi, Babai ayaklanmasının ortaya çıkması ve Kırşehir'in Malya Ovası'nda bastırılması.
1242	Baycu Noyan komutasındaki Moğol kuvvetlerinin Erzurum'u ele geçirmesi, şehirde çok büyük tahribât ve katliam yaptıktan sonra çekilmeleri.
1243	Selçuklu ordusunun Baycu Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri karşısında Köseadağ'da bozguna uğraması, Vezir Mühezzibüddin Ali'nin Azerbaycan'a giderek Moğol Noyanı ile barış anlaşması yapması.
1245	Şemseddin İsfahani'nin, Baycu Noyan ile yapılan antlaşmayı onaylatmak üzere Altın Orda hükümdarı Batu Han'a gönderilmesi, Selçuklu yönetiminin Ermenîler üzerine ordu sevk etmesi.
1245	Gıyâseddin II. Keyhüsrev'in ölümü.
1246	İzzeddin II. Keykâvus'un tahta oturtulması, Güyük Han'ın tahta çütüsü vesilesiyle Sultanın Moğolistan'a çağırılması, ancak Sultanın kendisi gitmeyip Rükneddin Kılıçarslan'ı atabegî Tercüman Bahâeddin eşliğinde Moğolistan'a göndermesi.
1249	Rükneddin Kılıçarslan'ın Sultanlık yarlığı ile Moğolistan'dan dönmesi, Sivas'ta sultanlığını ilan etmesi, İzzeddin II. Keykâvus ile Rükneddin IV. Kılıçarslan taraftarlarının Sultan Hanı'nda savaşmaları, Celâleddin Karatay'ın İzzeddin II. Keykâvus, Rükneddin IV. Kılıçarslan ve Alâeddin II. Keykubad'ı birlikte Sultan ilân etmesi, kendisinin de üç sultanın atabegî olması.
1254	Celâleddin Karatay'ın vefatı. II. İzzeddin Keykâvus ile kardeşi Rükneddin IV. Kılıçarslan'ın arasının açılması, IV. Kılıçarslan taraftarlarının onu Kayseri'de tahta çıkarmaları, II. Keykâvus taraftarlarının Ahmedhisar'da yapılan savaşta IV. Kılıçarslan'ın kuvvetlerini mağlup etmesi.
1255	Rükneddin IV. Kılıçarslan'ın Borgulu'ya gönderilmesi. Hülâgü'nun İran'a gelmesi üzerine Baycu Noyan'ın ordusuyla Anadolu'ya yönelmesi, Erzurum'a ulaştığında Selçuklu yönetiminden kendisine yalpak ve kışlak gösterilmesini istemesi.

TARİH	OLAY
1256	Selçuklu kuvvetlerinin Konya-Aksaray arasında bulunan Sultan Hanı yakınında Baycu Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri ile savaşa girişmesi ve ağır bir bozguna uğraması.
1257	Baycu karşısında alınan yenilgi üzerine II. Keykâvus'un önce Antalya, oradan da Denizli taraflarına çekilmesi, devlet ileri gelenlerinin Rükneddin IV. Kılıçarslan'ı hapis tutulduğu Borgulu'dan getirtip Sultan ilân etmesi.
1258	Baycu'nun Bağdat üzerine yürüten İlhanlı ordusuna katılmak üzere Anadolu'dan ayrılması, İzzeddin II. Keykâvus'un, İznik İmparatoru'ndan da sağladığı destek ile Konya'ya gelip tekrar tahta oturması, Sultan IV. Kılıçarslan'ın da Kayseri'ye çekilmesi.
1259	Türkiye Selçuklu Devleti'nin yönetiminin İzzeddin II. Keykâvus ile Rükneddin IV. Kılıçarslan arasında paylaştırılması; Trabzon Komnenosları'nın Selçuklular'ın içinde bulunduğu şartlardan yararlanarak Sinop'u ele geçirmesi.
1261	Alıncak Noyan'ın hareketi üzerine II. Keykâvus'un Antalya'ya çekilmesi.
1262	İzzeddin II. Keykâvus'un İstanbul'a gitmesi. Rükneddin IV. Kılıçarslan, İzzeddin II. Keykâvus'un ülkeyi terk etmesinden sonra Türkiye Selçuklular'ının tek sultanı olarak Konya'da tahta oturması.
1263	Bizans İmparatorunun İzzeddin II. Keykâvus'u Enez Kalesine hapsedmesi.
1266	Pervâne Muinüddin Süleyman'ın Sinop'u Trabzon Komnenosları'ndan geri alması, Rükneddin IV. Kılıçarslan'ı artık iktidârına engel sayarak ortadan kaldırması, küçük yaşta ki Gıyâseddin III. Keyhüsrev'i tahta oturtması.
1271	Pervâne Muinüddin Süleyman'ın Sâhib Fahreddin Ali'yi de Kırım'da bulunan İzzeddin II. Keykâvus ile mektuplaştığı ve ona yardım etmesini bahâne ederek tutuklatıp Osmancık Kalesine hapsedtirmesi, küçük oğlunun Abaka Han'a durumu açıklayarak babasının kurtulmasını sağlaması.
1274	Fahreddin Ali'nin yeniden vezir atanması.
1276	Pervâne Muinüddin Süleyman'ın yakın adamlarıyla yaptığı toplantıda Baybars'ın Anadolu'ya davet edilmesi kararını alması ve bunu bir elçi ile Baybars'a bildirmeleri, Hatiroğlu Şerefeddin'in Moğollar'a karşı isyân başlatması, Selçuklu-Moğol ordusu karşısında tutunamayan ve esir düşen Hatiroğlu Şerefeddin idam edilmesi.
1277	Memlük Sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girmesi, Elbistan ovasında Moğol kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratması, Karaman oğlu Mehmed Bey'in Alâeddin Siyâvüş ile birlikte Konya'ya girmesi, Siyâvüş'ü sultan, kendisini vezir ilan etmesi. Sahip Ata oğulları ile yaptıkları savaşı kazanmaları, Selçuklu-Moğol kuvvetleri karşısında Konya'yı terk etmek zorunda kalmaları, Mehmed Bey'in öldürülmesi, Abaka'nın Anadolu'ya girmesi, Türkmen kıyımı yapması, Pervâne Muinüddin'in idam edilmesi.

TARİH	OLAY
1279	Alâeddin Siyâvûş'un Gıyâseddin III. Keyhüsrev ile Sâhip Fahreddin Ali'ye bağlı kuvvetlere karşı giriştiği savaşta mağlup olması, savaş alanından kaçarken, III. Keyhüsrev'i destekleyen Germiyanlılar'a tutsak düşmesi ve ağır işkencelerden sonra öldürülmesi.
1280	İzzeddin II. Keykâvus'un Kırım'da ölmesi, çocuklarının Anadolu'ya geçerek hâkimiyet mücadelesine girişmeleri.
1282	Abaka Han'ın ölümü, İlhanlı tahtına oturan Ahmed Teküdâr'ın Selçuklu ülkesini Gıyâseddin III. Keyhüsrev ile İzzeddin II. Keykâvus'un oğlu Mes'ud arasında taksim etmesi.
1284	İlhanlı tahtına oturan Argun Han'ın Ahmed Teküdâr ve Kongurtay ile birlikte hareket ettiği gerekçesiyle Sultan Gıyâseddin III. Keyhüsrev'i tahttan indirip tutuklatması ve öldürtmesi, Gıyâseddin II. Mes'ud'u tahta oturtması.
1285	Gıyâseddin III. Keyhüsrev'in annesinin II. Mes'ud'a muhalefeti, Karamanoğlu Güneri Bey ile Eşrefoğlu Halil Bey'in desteğini alarak küçük yaşlardaki iki torununu Konya'da tahta oturtması, çocukların yakalanıp Argun Han'a gönderilmeleri ve öldürülmeleri.
1286	Abiş Hatun'un ölümü ile Fars Atabeğliği de sona ermesi.
1288	Moğollar'ın Anadolu'daki zulmünü kişisel gayretleriyle hafifletmeye çalışan Sâhib Fahreddin Ali'nin ölümü.
1291	İlhanlı Hükümdarı Argun'un ölümü üzerine tahta oturan Geyhatu'nun Türkmen ayaklanmalarını bastırmak üzere Anadolu'ya gelmesi, Ereğli, Larende, Muğla yörelerinde, Karaman ve Eşrefoğullarının yaşadığı bölgelerde dehşet verici kıyım ve yağmalar yaptırması.
1292	İzzeddin II. Keykâvus'un oğlu Kılıçarslan'ın Kastamonu bölgesinde yaşayan kalabalık Türkmen topluluğunun ve bu bölgede hüküm süren Alp Yürük oğlu Muzafferüddin Yavlak Arslan'ın desteğini alıp ağabeyi II. Mes'ud'a karşı saltanat davasına girişmesi ve mücadeleyi kaybetmesi.
1296	II. Mes'ud'un tahttan indirilip Hemedan'a gönderilmesi.
1298	Gazan Han'ın Alâeddin Keykubad bin Feramurz b. Keykâvus'u Türkiye Selçuklu Sultanı tayin etmesi.
1302	III. Alâeddin Keykubad'ın sultanlıktan azledilip İsfahân'a gönderilmesi, II. Mes'ud'un tekrar tahta oturtulması.
1308	Sultan II. Mes'ud'un Kayseri'de vefat ettiğinin bildirilmesi.
1310	Alâeddin V. Kılıçarslan b. Keyhüsrev'in tahta oturtulması.
1318	Timurtaş'ın Selçuklu şehzadelerini öldürtmesi, kurtulanların uç bölgelerine kaçması, Türkiye Selçuklular'ının sona ermesi.

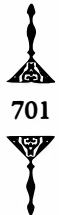
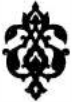

KAYNAKÇA

I. BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVLETİ

- Agacanov**, Sergey Grigoreviç; *Selçuklular*, Türkçe çev., Ekber N. Necef-Ahmed R. Annaberdiyev, İstanbul 2006.
- Ahmed b. Mahmûd**, *Selçuknâme*, haz., E. Merçil, İstanbul 2011.
- Ak-Kala**, Ali Saferî, "Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Vasiyetnâmesi", Türkçe çev., Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, İstanbul 2014, ss. 203-214.
- Aristakes Lastivertci**, *History*, translated Robert Bedrosian, New York, 1985.
- Ata Melik Cuveynî**, *Târîh-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2013.
- Atabek el-Cuveynî**, *Atebetü'l-ketebe*, neşr., Muhammed Kazvinî-Abbâs İk-bâl, Tahran 1329 hş.
- Azîmî**, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)*, Me-tin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim, Ankara 1988.
- Barthold**, V. V., *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*, haz., Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- Beyhakî**, Ebü'l-Fazl, *Târîh-i Beyhakî*, neşr., Ali Ekber Feyyaz, Tahran 2536 şehinşâhî.
- Bosworth**, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, ss. 1-202.
- Bosworth**, C. E., *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040*, Edinburg 1963.
- Bundârî**, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, Türkçe çev., Kıvameddin Burs-lan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1999.
- Bünyadov**, Ziya, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, Türkçe çev., Tural Rızayev, İstanbul 2003.
- Cûzcânî**, *Tabakat-ı Nâsırî yâ Târîh-i Irân ve'l-İslâm*, neşr., Abdülhayy Habî-bî, Tahran 1363 hş.
- Devletşâh**, es-Semerkindî; *Tezkiretü's-şuarâ*, Türkçe çev., Necati Lugal, *Devletşâh Tezkiresi*, İstanbul 1977.
- Enverî**, Hasan, *İstîlâhât-ı Dîvânî Dove-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 2535 şehinşâhî.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.

Genç, Süleyman, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 31, İzmir 2010, ss. 9-48.

Gerdîzî; *Zeynû'l-ahbâr*, haz., Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347 hş.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçe çev., Ö. R. Doğrul, Ankara 1999.

Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermeniler'in Tarihi*, Türkçe çev., Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005.

Gürbüz, Meryem, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*, İstanbul 2014.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), Gürcüce çev., Marie Felicite Brosset, Türkçe çev., Hrand D. Andreasyan, haz., E. Mercil, Ankara 2003.

Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, neşr., Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364 hş.

Handmîr, *Habîbü's-siyer*, II, neşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hş.

Hasan Fesai, *Farsname-i Nâsîrî*, Tahran t.y.

Honigsmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe çev., Fikret İşıltan, İstanbul 1970.

Hunkan, Ömer Soner, "1018 Anadolu (Rûm) Seferini Çağrı Bey Yönetimindeki Oğuzlar mı Gerçekleştirdi?", *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, Ankara 2006, ss. 77-87.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, İstanbul 2011.

Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008.

İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, neşr., Ahmed Behmenyâr, Tahran t.y.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâu ebna'z-zamân*, III, İngilizce çev., Mac Guckin de Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, Beyrut 1970.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, Türkçe çev., Mehmet Keskin, İstanbul 2000.

İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, thk. Sâmî Dehhân, Dımaşk 1951/ çeviri, not ve açıklamalar Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara 1989.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, II, Türkçe çev., Ali Sevim, *Makaleler*, Ankara 2005.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, IX-XI, Türkçe çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî ed-Devletü'l-Mervâniyye*, Beyrut 1984. Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, ss. 259-274.

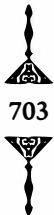
Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 13, İstanbul 1958, ss. 117-130.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992.

Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, haz., A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu, Ankara 2014.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçuklular'ı*, Konya 2001.

- Keleş, Nevzat, Şeddâdiler Devleti Tarihi (951-1199),** Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Kesik, Muharrem, 1071 Malazgirt Zafere Giden Yol,** İstanbul 2013.
- Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, İkinci İmparatorluk Devri,** Ankara 1991.
- Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alparslan ve Zamanı,** Ankara 1992.
- Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri,** Ankara 1993.
- Köymen, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi,** Ankara 1998.
- Köymen, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı,** İstanbul 1976.
- Kucur, Sadi S., "A Study on the Coins of Tughril Beg, the Sultan of the Great Seljuqs", XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid 2003, Madrid 2005, ss. 1599-1608.**
- Lambton, Ann K. S., Continuity and Change in Medieval Persia,** London 1988.
- Merçil, Erdoğan, "Alparslan ve Doğu'daki Olaylar", Alparslan ve Malazgirt, İstanbul 2014, ss. 125-132.**
- Merçil, Erdoğan, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", Makaleler (Selçuklular), İstanbul 2011, ss. 335-349.**
- Merçil, Erdoğan, "Büveyhiler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, VI, İstanbul 1992, ss. 496-500.**
- Merçil, Erdoğan, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara 1995, ss. 393-399.**
- Merçil, Erdoğan, "Emîr Savtegin", Selçuklular (Makaleler), İstanbul 2011.**
- Merçil, Erdoğan, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hindliler", Belleten, Sayı 259, Ankara 2006, ss. 833-844.**
- Merçil, Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi,** Ankara 1989.
- Merçil, Erdoğan, Kirman Selçuklular'ı,** Ankara 1989.
- Mikhael Attaleiates, Tarih, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008.**
- Mikhail Psellos, Khronographia, haz., Işın Demirkent, Ankara 1992.**
- Mirhând, Târîh-i Ravzatü's-safâ, IV, Tahran 1339.**
- Muhammed Avfi, Lübâbü'l-elbâb, neşr., Saîd Nefsî, Tahran 1375 hş.**
- Muineddin İsfizârî, Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi Medineti Herât, I, neşr., Seyyid Muhammed Kâzım, Tahran 1959. Mücmelü't-tevârih ve'l-kasas, neşr., Muhammed Ramazânî, Tahran 1318 hş.**
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, Cami'u'd-düvel: Selçuklular Tarihi, yay., A. Öngül, İzmir 2000. Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, neşr., Zebihullah Safâ, Tahran 1351 hş.**
- Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008.**
- Öngül, Ali, "Tekiş b. Alparslan", Tarih Dergisi, Sayı 36, İstanbul 2000, ss. 321-333.**
- Özaydın, Abdülkerim, "Malazgirt Meydan Muharebesi (26 Ağustos 1071)", Alparslan ve Malazgirt, İstanbul 2014, ss. 105-123.**

Özaydın, Abdülkerim, "Sultan Berkyaruk Devrinde (1092-1104) Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, ss. 177-185.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990.

Özgüdenli, Osman G., "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Mesalesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, Ankara 2004, ss. 155-170.

Özgüdenli, Osman G., "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münâsebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, Sayı 243, Ankara 2002, ss. 547-570.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular*, İstanbul 2013.

Piyadeoğlu, Cihan, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 38, İstanbul 2003, ss. 37-59.

Piyadeoğlu, Cihan, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Gümüştekin Cândâr", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, ed., F. Başar, İstanbul 2008, ss. 439-445.

Piyadeoğlu, Cihan, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Atabeglik Müessesesi ve İşleyişi", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, İstanbul 2013, ss. 423-439.

Piyadeoğlu, Cihan, "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ud ile Olan Münâsebetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 43, İstanbul 2007, ss. 1-36.

Piyadeoğlu, Cihan, "Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları", *Alparslan ve Malazgirt*, ed. E. Merçil, İstanbul 2014, ss. 57-78.

Piyadeoğlu, Cihan, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Sayı 23 İstanbul 2013, ss. 117-143.

Piyadeoğlu, Cihan, *Çağrı Bey*, İstanbul 2011.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul 2012.

Piyadeoğlu, Cihan, Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)", *Tarih Dergisi*, Sayı 49, İstanbul 2009, ss. 1-25.

Râvendî, Rahatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr, I, Türkçe çev., Ahmed Ateş, Ankara 1957.

Reşidüddin Fazlullah, Câmîut-tevârih, neşr., Ahmed Ateş, Ankara 1999; Türkçe çev., Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1998.

Sadreddin el-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye (Zübdetü't-tevârih), Türkçe çev., Necati Lugal, Ankara 1999.

Safi, Omid, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam*, North Carolina 1970.

Sevim, Ali, "Çağrı Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul 1993, ss. 183-186.

Sevim, Ali, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", *Belleten*, Sayı 255, Ankara 2005, ss. 517-537.

- Sevim, Ali**, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan**; *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi**; *Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-'ayân*, II, Türkçe çev., Ali Sevim, *Makaleler*, Ankara 2005.
- Siddiqui, İktidar Husain**, "Gurlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIV, İstanbul 1996, ss. 207-211.
- Sümer, Faruk**, "Dihkan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul 1994, ss. 289-290.
- Sümer, Faruk**, "Tuğrul Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, ss. 344-346.
- Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1980.
- Şebânkâreî, Mecma'ül-ensâb**, neşr., Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş.
- Şeşen, Ramazan**, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- Taşgâlı, Ahmet**, "Karahıtaylar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001, ss. 415-416.
- Turan, Osman**, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996.
- Urfalı Mateos, Vekayî'nâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Usta, Aydın**, *Şamanizmden Müslümanlığa Türkler'in İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)*, İstanbul 2007.
- Vardan, Türk Fütûhâtı Tarihi (889-1269)**, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937.
- Yinanç, Mükrimin Halil**, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.
- Zahîrüddin Nişâburî**, *Selçuknâme*, neşr., A. H. Morton, Berlin 2004.
- Zerkûb-İ Şîrazî, Şîraznâme**, neşr., Behmen Kerîmî, Tahran 1350 hş.

II. KİRMAN SELÇUKLULAR'I

- Boswort, C. E.**, "Kawurd", *EI2*, IV, Leiden 1997, s. 807-808.
- İbnü'l-Cevzi, Sıbt**, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan*, neşr., Ali Sevim, Ankara 1968.
- İbnü'l-Esir, el-Kâmil fî't-Tarih**, X-XI, Beyrut 1966.
- İbrahim, Muhammed b.**, *Târih-i Selçukiyân-ı Kirman*, neşr., Bastaniy-i Pârizî, Tehran hş. 1343.
- Kafesoğlu, İbrahim**, "Kavurd", "Kavurd", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 456-459.
- Kafesoğlu, İbrahim**, *Harezşahlı Devleti Tarihi (485-617/1092-1221)*, Ankara 1956.
- Kafesoğlu, İbrahim**, *Sultan Melikşah Devri'nde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kirmânî, Efdaleddin Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid**, *'İkd el-Uiâ Li'l-Mevkîf el-a'lâ*, neşr., Ali Muhammed Amiri, Tehran hş. 1311.

Kirmânî, Efdaleddin Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid, *Bedâyi' ül-Ezmân fî Vekâyi' Kirman*, neşr., Mehdi Beyanî, Tehran hş. 1326.

Köymen, Mehmet Altay, *Alparslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.

Merçil, Erdoğan, "Kirman Selçuklular'ı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul 1989.

Merçil, Erdoğan, "Kirman Selçuklular'ı", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 761-763.

Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.

Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçuklular'ı*, Ankara 1989.

Schwarz, P., *Iran im Mittelalter nach den Arabischen Geographen*, II, Darmstadt 1969.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1972.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.

Vassaf, *Tahrîr-i Târih-i Vassaf*, neşr., 'Abd el-Muhammed Âyetî, Tehran hş. 1346.

III. SURIYE SELÇUKLU MELİKLİĞİ

Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler)*, Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1988.

Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (Barhebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, Ankara 1999.

İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, II, neşr., Sami ed-Dehhân, Dımaşk 1951-1968.

İbnü'l-Adîm, Kemâleddin, *Buğyetü't-Taleb fî Tarih Haleb (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri)*, Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1976.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, Türkçe çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

İbnü'l-Kalanîsî, *Zeyl Tarihi Dımaşk*, Beyrut 1908.

İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular (İbnü'l-Verdî'nin Târih'inde Bulunan Selçuklularla İlgili Kayıtlar)*, Türkçe çev., ve yayına hazırlayan: Mustafa Alican, İstanbul 2014.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1983.

Sevim, Ali, "Suriye'de Nâvekiyye Türkmenleri", *Makaleler*, I, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 49-56.

Sevim, Ali, "Kuzey-Suriye'de Görünen İlk Türk Emîri Han-Oğlu Harun", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 63-82.

Sevim, Ali, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 87-126.

Sevim, Ali, "Artuk Oğlu İlgazi", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 187-241.

Sevim, Ali, "Artukoğlu Sökmen'in Siyâsî Faaliyetleri", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 161-186.

Sevim, Ali, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rûdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)", *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 243-325.

- Sevim**, Ali, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri," *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 359-383.
- Sevim**, Ali, "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri," *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 385-413.
- Sevim**, Ali, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)," *Makaleler*, I, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 415-447.
- Sevim**, Ali, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alparslan Dönemi," *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 187-285.
- Sevim**, Ali, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 288-435.
- Sevim**, Ali, "Afsin b. Bekçi (Bekçioğlu)," *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 3-10.
- Sevim**, Ali, "Atsız, Uvakoğlu," *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 19-27.
- Sevim**, Ali, "Kurlu et-Türkî," *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 123-125.
- Sevim**, Ali, "Tuğtegin," *Makaleler*, III, Yayına hazırlayanlar: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 157-165.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe çev., Hrnt D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yinanç, Ankara 2000.

IV. İRAK SELÇUKLU DEVLETİ (1120-1194)

- Alptekin**, Coşkun, "Saltuklu sikkeleri", *AÜFEFAD*, 13 (1985).
- Alptekin**, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.
- Anlı Samuel**, *Tables Chronologiques*, II, Fransızca çev., M. Brosset, Petersburg 1876.
- Anonim Süryani Vekayinâmesi*, Türkçe çev., V. İlmen, I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, İstanbul 2005.
- Azîmî**, *Târîhu'l-Azîmî*, neşr., C. Cahen, "La Chroniques abrégée d'al-Azîmî", *JA*, CCXXX (1938); *Târîhu'l-Azîmî*, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, neşr. ve Türkçe çev., Ali Sevim, Ankara, 1988.
- Bundârî**, *Zubdeu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Ustra*, Türkçe çev., Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, İstanbul 1943.
- Cahen**, Claude, *La Syrie du Nord*, Paris 1940.
- Cüveynî**, *Târîh-i Cihan Gûşa*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- Cuzcânî**, *Tabakat-i Nâsîrî*, İngilizce çev., M. H. G. Raverty, I, London 1881.

- el-Dakûkî**, H. A., *Irak'ın Kuzeyinde Atabegler Hâkimiyeti*, İstanbul 1975 (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi).
- Demirkent**, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987.
- Devletşah Semerkandî**, *Tezkîre-i Devletşah*, I, Türkçe çev., Necati Lugal, İstanbul 1990.
- Ebû Hâmid**, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran 1332.
- Ebû Şâme**, *Kitâbu'r-Ravdateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn*, neşr., M. H. M. Ahmed, Kahire 1958.
- Ebû'l-Ferec**, *Târîhu Mutasaru'd-Duvel*, neşr., A. Salhânî, Beyrut 1890.
- Elisseeff**, N., *Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps Croisades (511-568/1118-1174)*, Damascus 1967.
- Fulcherius Carnotensis**, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, İngilizce çev., F. R. Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Tennessee 1969.
- Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî** (Barhebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Ankara 1987.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüce çev., Marie Felicite Brosset, Türkçe çev., Hrand D. Andreasyan, haz., E. Merçil, Ankara 2003.
- Hamdullah Mustevfî-î Kazvinî**, *Nuzhetu'l-Kukûb*, neşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1336.
- Hamdullah Mustevfî-î Kazvinî**, *Târîh-i Guzîde*, neşr., E. G. Browne, I, London 1910.
- Hinduşah B. Sencer**, *Tecâribu's-Selef*, neşr., A. İkbâl, Tahran 1934.
- Holt**, P. M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğru*, Türkçe çev., Ö. Arıkan, İstanbul 1999.
- Hüseynî**, *Ahbâru'd-Devletî's-Selçukiyye*, Türkçe çev., Necati Lugal, Ankara 1943.
- İbn Hallikân**, *Vefayâtü'l-A'yân*, neşr., Wüstenfeld, Kahire 1882.
- İbn İsfendiyâr**, *Târîh-i Taberistan*, neşr., A. İkbâl, Tahran ş.1320; İngilizce çev. E. G. Browne, *History of Tabaristan*, London 1905.
- İbn Kesir**, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe çev., M. Keskin, 15 cild, İstanbul 1995.
- İbn Şeddâd**, *en-Nâvadiru's-Sultaniyye*, neşr., C. eş-Şeyyâl, Kahire 1964.
- İbn Tiktaka**, *el-Fahri fî'l-Âdâbi's-Sultaniyye*, neşr., H. Derenburg, Paris 1895.
- İbn Vâsil**, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbârî Benî Eyyûb*, neşr., C. eş-Şeyyâl, 5 cild, Kahire 1953-1960.
- İbnu'l-Adîm**, *Bugyetu't-Tâleb fî Târîhi Haleb*, Türkçe çev., A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, *İbnu'l-Adîm, Bugyetu't-Taleb fî Târîhi'l-Haleb (Seçmeler)*, Ankara 1982.
- İbnu'l-Adîm**, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, neşr., S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk, 1951-71.
- İbnu'l-Cevzî**, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, 10 cild, Haydarabad 1357.
- İbnü'l-Esir**, *el-Kâmil fî't-Tarih*, Türkçe çev., X-XI, Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987; XII, Türkçe çev., Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

- İbnu'l-Esir**, *et-Târîhu'l-Bâhir fî Devleti'l-Atabegîyye*, neşr., A. A. Tolaymat, Kahire 1963.
- İbnu'l-Ezrak**, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, Türkçe çev., A. Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*, Erzurum 1992.
- İbnu'l-Furat**, *Târîhu'd-Duvelî'l-Mulûk*, Kısmen yay. ve İngilizce çev., U. ve M. C. Lyons, Cambridge 1971.
- İbnu'l-KalâNisî**, *Zeyl Tarihu Dimaşk*, neşr., H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İmâdeddin İsfehânî**, *el-Berku's-Şâmî*, İstanbul 1979.
- İmâdeddin İsfehânî**, *Sana'l-Berku's-Şâmî*, I, neşr., R. Şeşen, Beyrut 1971.
- Kadî İmâdeddin**, *el-Bustânü'l-Câmî Tevârîhu'z-Zemân*, neşr., C. Cahen, "Une Chronique du VI/XIIe siècle, Bustan al-Jami", *BEO*, VII-VIII, 1937-38.
- Kafesoğlu**, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416.
- Kayhan**, Hüseyin, *Irak Selçuklular'ı*, Konya 2001.
- Kızıoğlu**, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992.
- Köymen**, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984.
- Kuyumcuyan**, D. K., "A unique coin of the Shirvan-Shâh Minucihir II dated A. H. 555/1160 A. D.", *Near Eastern Numismatics Iconography and History*, Studies in Honor of George C. Miles, Beyrut 1974.
- Merçil**, Erdoğan, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975.
- Merçil**, Erdoğan, *Kirman Selçuklular'ı*, Ankara 1989.
- Mirhond**, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, Tahran 1339.
- Râvendî**, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, I-II, Türkçe çev., Ahmet Ateş, Ankara 1957-60.
- Reşiduddin**, *Câmiu't-Tevârîh*, neşr., Ahmet Ateş, Ankara 1960.
- Runciman**, Stevan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Türkçe çev., Fikret Işıltan, Ankara 1986-87.
- Sibt İbnu'l-Cevzî**, *Mir'atu'z-Zeman fî Târîhi'l-Â'yan*, I-II, neşr., J. R. Jewett, Chicago 1907, Haydarabad, 1951-52.
- St. Lane-Poole**, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, London 1877.
- Süryani Mihail**, *Süryani Mihail'in Vekayinâmesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesinde bulunan basılmamış nüsha).
- Takkuş**, M. S., *Târîhu'z-Zengiyyun f'l-Musul ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut 1999.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Urfalı Mateos**, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe çev., H. D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Vardan Vartabet**, *Türk Fûtuhatı Tarihi (889-1269)*, Türkçe çev., Hrand D. Andreasyan, TSD, I, İstanbul 1937.
- Willermus Tyrensis**, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, İngilizce çev., A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, Newyork 1943.

Zahîreddin Nîşâbü'rî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, neşr., İ. Afşar, Tahran 1332. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, neşr., Omar Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1994-1996, (511-520 Yıllarını İhtiva Eden Cild).

Zekeriya Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-l'âbâd*, Beyrut (ts.).

V. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ

Ahmed B. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, II, Haz., Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.

Aksarayî, Kerimüddin Mahmûd, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, neşr., Osman Turan, Ankara 1944; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sancte Hierosolymitanae Ecclesiae*, Almanca çev., H. Hefele, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, I, Jena 1923.

Alican, Mustafa "Ortaçağda Behesni (Besni)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 11, Sa: 27, s. 69-82.

Alican, Mustafa-Yıldırım, Taner, "Ortaçağda Sümeysat (Samsat)," *Cappadocia Journal of History and Social Studies*, Vol. 2, 2014, s. 52-67.

Altan, Ebru, "Anadolu'da Haçlılar'a Karşı Savaş (1097-1190)", *Tarih Dergisi*, Sa:47 (2008/1), İstanbul 2009, s.75-104.

Altan, Ebru, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, LXV/243, (2001), s.571-582.

Altan, Ebru, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003.

Anna Kommena, *Alexiad*, İngilizce çev., Elizabeth A. S. Dawas, London 1967; Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 1996.

Anonim Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolimitanorum, Ed. ve İngilizce çev., Rosalind Hill, London 1962.

Anonim Selçuknâme, nşr., Nadire Celalî, Tehran 1999; Türkçe çev., Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkun, Ankara 2014.

Anonim Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolimitanorum, Ed. ve İngilizce çev., Rosalind Hill, London 1962.

Ayönü, Yûsuf, "Osmanlılardan Önce Rumeli'de Türkler (1302-1313)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2, 2006, s. 17-33.

Ayönü, Yûsuf, "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1, Yaz 2009, s.1-9.

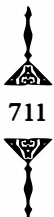
Ayönü, Yûsuf, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 598-617.

Ayönü, Yûsuf, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa: 25, 2009, s. 53-69.

Ayönü, Yûsuf, "Büyük Selçuklular-Türkiye Selçuklular'ı Arasındaki Çatışmalarda Bizans İmparatorluğunun Tutumu (Sultan Melikşah Devri)", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir 2008, s. 333-343.

Ayönü, Yûsuf, "İslâm ve Bizans Kaynaklarına Göre Antiokheia Savaşı", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, Sa:1, 2015, s. 1-12.

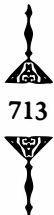
- Ayönü**, Yûsuf, "Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesi'ndeki Hâkimiyet Mücadeleleri (1204-1243)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/1, 2008, s. 15-36
- Ayönü**, Yûsuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.
- Azîmî**, *Tarih (Selçuklularla İlgili Bölümler: H.430-538=1038/39-1143/44)*, neşr ve Türkçe çev., Ali Sevim, Ankara 1988.
- Baybars el-Mansûrî Ed-Devadârî**, *Zübdetü'l-Fikre fi-Tarihü'l-Hicre*, neşr., D. S. Richards, Beyrut 1998.
- Baykara**, Tuncer, "II. Haçlı Seferinin Türkiye Güzergâhı Üzerinde Bazı Düşünceler", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri*, 26-27 Mayıs 1997, *Bildiriler*, İstanbul 1998.
- Baypars Tarihi**, II, Türkçe çev., M. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Gürcistan Tarihi** (*Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar*), Gürcüce çev., Marie Felicite Brosset, Türkçe çev., Hrand D. Andreasyan, haz., E. Merçil, Ankara 2003.
- Cahen**, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984.
- Cahen**, Claude, "Kaykaus I", *EI*, IV, Leyden-London, 1978.
- Çay**, M. Abdulhalûk, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası Sultan II. Kılıçarslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi (17 Eylül 1176)*, İstanbul 1984.
- Daş**, Mustafa, "Çaka Bey ve Koyun Adaları Muharebesi", *III. Deniz Harp Tarihi Semineri*, 19-21 Nisan Gölcük-Kocaeli, Ankara 2006, s. 2-5.
- Daş**, Mustafa, "Laskaris Hanedanı Döneminde İznik ve Çevresinde Türk Varlığı", *Uluslararası İznik Sempozyumu 5-7 Eylül 2005*, İstanbul, b.t.y., s. 81-89.
- Demirkent**, Işın, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği Yollar Hakkında", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997-İstanbul*, Ankara 1999, s. 115-122.
- Demirkent**, Işın, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.
- Demirkent**, Işın, "Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri*, 26-27 Mayıs 1997, *Bildiriler*, İstanbul 1998, s. 1-14.
- Demirkent**, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.
- Demirkent**, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990.
- Ersan**, Mehmet- Alican, Mustafa, *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçuklular'ı*, İstanbul 2013.
- Ersan**, Mehmet, "Birinci Haçlı Seferine Katılan Asiller Arasında Cereyan Eden Mücadeleler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sa:2, 2000, s. 31-48.
- Ersan**, Mehmet, "I. Haçlı Seferi Sırasında Kılıkya (Çukurova)'nın Haçlılar'ın Eline Geçmesi", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri* 26-27 Mayıs 1997 *Bildiriler*, İstanbul 1998, s.65-72.
- Ersan**, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Ersan**, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Ankara 2010.

- Eskikurt**, Adnan- Ceylan, Mehmet Akif, *Selçuklu-Bizans Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası Myriokephalon Zaferi (Beyşehir-Bağırsak Boğazı-Miryokephalon)* 17 Eylül 1176, İstanbul 2015.
- Fulcherius Carnotensis**, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantum*, Türkçe çev. İlcan Bihter Barlas, *Kudüs Seferi*, İstanbul 2009.
- Akropolites**, Georgios, *Vekâyinâme*, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008.
- Gögebakan**, Göknur, "Malatya", *DİA*, XXVII, İstanbul 2003.
- Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî** (Bar Hebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, Ankara 1987.
- Hamdullah Müstevfî-î Kazvinî**, *Târîh-i Güzîde*, neşr., A. Hüseyin Nevaî, Tehran 1364.
- Haykiran**, Kemal Ramazan, *Moğollar ve Mevlana*, İstanbul 2015.
- Haykiran**, Kemal Ramazan, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, İstanbul 2016.
- Heyd**, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe çev., Enver Ziya Karal, Ankara 1975.
- Ioannes Kinnamos**, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historiası (1118-1176)*, Ankara 2001.
- Ioannes Zonaras**, *Tarihlerin Özeti*, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008.
- İbn Bibî**, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, (Tıpkı basım) Hazırlayan A. Sadık Erzi, Ankara 1956; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, I-II, Ankara 1996.
- İbnî'l-Verdî**, Ömer b. Muzaffer b., Tarihi *İbnü'l-Verdî*, I-II Beyrut 1996; Türkçe çev. Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, İstanbul 2014.
- İbnü'l-Esir**, *el-Kâmil fî't-Tarih*, Türkçe çev., X-XI, Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987; XII, Türkçe çev., Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Kalanisi**, *Zeyl Tarih Dimaşk*, neşr., H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbü'l-Adim**, *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Türkçe çev., Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, Ankara 1982.
- İmâdeddin İsfahânî** (Bundârî), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, çev., Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, İstanbul 1943.
- İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler**, Yayınlayan Osman Turan, Ankara 1984.
- Kafesoğlu**, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sa:10-11, 1981, s. 1-18.
- Kafesoğlu**, İbrahim, "Keykubâd III", *İA*, VI, İstanbul 1955, s. 662-663.
- Kaya**, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- Nejat Kaymaz**, *Pervâne Muñü'd-Din Süleyman*, Ankara 1970.
- Kaymaz**, Nejat, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü-II", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, III, Sa:4-5, Ankara 1965, s. 23-61.
- Kaymaz**, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009.

- Kesik**, Muharrem, "Mes'ud II", *D/Â*, XXIX, İstanbul 2004, s. 342-344.
- Kesik**, Muharrem, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *D/Â*, XXXI, İstanbul 2006, s. 91-93.
- Kesik**, Muharrem, "Sâdeddin Köpek", *D/Â*, XXXV, İstanbul 2008, s. 392-393.
- Kesik**, Muharrem, *At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş*, İstanbul 2011.
- Kesik**, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mes'ud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003.
- Makrizî**, *Kitâb es-Sulûk*, II/1, Kahire 1941.
- Makrizî**, *Kitâb es-Sulûk li-Ma'rifeti Düvelî'l-Mülûk*, I/1, neşr., M. Mustafa Ziyade, Kahlre 1936.
- Merçil**, Erdoğan, "Bizans'ta Selçuklu Hânedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1994, s. 709-721.
- Merçil**, Erdoğan, "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten*, Sa:225, Ankara 1995, s. 327-340.
- Merçil**, Erdoğan, "Türkiye Selçuklular'ı Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten*, Sa:239, Ankara 2000, s. 51-57.
- Merçil**, Erdoğan, "Türkiye Selçuklular'ı", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 503-528.
- Merçil**, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991.
- Metin**, Tülay, *Selçuklular Döneminde Malatya*, İstanbul 2013.
- Mikhael Attaleiates**, *Historia*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Tarih*, İstanbul 2008.
- Morgan**, Jacques de, *Histoire du Peuple Armenian*, Paris 1919.
- Müneccimbaşı Ahmed B. Lütfullah**, *Câmiu'd-Düvel*, II, yay., Ali Öngül, İzmir 2001.
- Nikephoros Bryennios**, *Tarihin Özü*, Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 2008.
- Niketas Khoniates**, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1995; Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195) Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. IsaakiosAngelos Devri*, Dünya Kitapları, İstanbul 2006.
- Nüveyrî**, *Nihayetü'l-Ereb fi Funûnî'l-Edeb*, XXX, Kahire 1992.
- Ocak**, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı-Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 1996.
- Odo De Deull**, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, neşr ve İngilizce çev. Virginia Gingerick Berry, *The Journey of Louis VII to the East*, New York 1948.
- Öden**, Zerrin G., "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mes'ud Hakkında Bazı Görüşler", *Belleten*, Sa:231, Ankara 1997, s. 287-300.
- Özaydın**, Abdülkerim, "Danişmendliler", *D/Â*, VIII, İstanbul 1993.
- Er-Râvendî**, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I-II, Türkçe çev. Ahmet Ateş, Ankara 1960.
- Reşîdüddin Fazlullah**, *Câmiut-tevârfih*, I, nşr., Muhammed Ruşen-Mustafa Musevî, Tehran 1373; nşr., Ahmet Ateş, Ankara 1960.
- Runciman**, Stevan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1989; II, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1987.

- Sadrüddin el-Hüseynî**, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, Türkçe çev., Necati Lugal, Ankara 1943.
- Sevim**, Ali, "Keyhusrev II", *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 349-350.
- Sevim**, Ali, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1983.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi**, *Mir'atü'z-Zaman*, VIII/1, Haydarabad 1952.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi**, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan*, neşr., Ali Sevim, Ankara 1968.
- Simbat**, *Vekayî'nâme (951-1334)*, Türkçe çev., H. D. Andreasyan, (Türk Tarih Kurumu'nda basılmamış nüsha), Ter/68.
- Simon De Saint Quentin**, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Türkçe çev., Erendiz Özbayoglu, Antalya 2006.
- Sümer**, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, s. 1-147.
- Sümer**, Faruk, "Keykubad III", *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 360-361.
- Sümer**, Faruk, "Kılıçarslan IV", *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 404-405.
- Sümer**, Faruk, "Mehmed Bey, Karamanoğlu", *D/Â*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 445-446.
- Süryani Mikhall**, *Vekainâme*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu'nda basılmamış nüsha).
- Şeker**, Mehmet, *Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi-Türkiye Selçuklular'ı ve Osmanlılar'da Müslim Gayr-ı Müslim İlişkileri*- Ankara 2015.
- Şeker**, Mehmet, "Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması", Ankara 2007.
- Şeker**, Mehmet, Çaka Bey ve Tarihteki Yeri, *Millî Kültür Eylül 1988*, Ankara 1988.
- Tekindağ**, Şihâbeddin, "Karamanlılar", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 316-330.
- Temir**, Ahmed, *Kırşehir Emîri Caca-oğlu Nureddin'in Arapça ve Moğolca Vakviyesi*, Ankara 1989. (Togan), Ahmet-Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s.1-42.
- Turan**, Osman, "Keyhusrev II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 620-629.
- Turan**, Osman, "Keykâvus II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 642-645.
- Turan**, Osman, "Kılıçarslan IV", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 703-707
- Turan**, Osman, "Saded-Din Köpek", *İA*, X, İstanbul 1967, s. 32-35.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984.
- Turan**, Osman, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.
- Urfalı Mateos**, *Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Uyumaz**, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyâsî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.
- Nigdeli Kadı Ahmed**, *Veledü's-Şefik*, Fatih Ktb. No. 4518, v. 151b; Türkçe çev. Ali Ertuğrul, *Nigdeli Kadı Ahmed'in el- Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l—Halik'ı (Anadolu Selçuklular'ına Dair Bir Kaynak)*, I, Ankara 2015.

Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Almanca çev., E. ve R. Kausler, *Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem*, Stuttgart 1844.

Yununi, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, II, Haydarabad, 1955.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara 1988.

VI. SELÇUKLULAR'IN BİZANS İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLERİ

Aksarayî, Kerimüddin Mahmûd, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Anonim Selçuknâme, neşr ve çev., F. Nâfiz Uzluk, *Anadolu Selçuklular'ı Tarihi*, III, Ankara 1952.

Attaleiates, Mikhail, *Historia*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Tarih*, İstanbul 2008.

Ayönü, Yûsuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.

Azîmî, *Tarih*, çev., Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklular ile İlgili Bölümler*, Ankara 1988.

Baykara, Tuncer, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Ankara 1997.

Brand, Charles M., *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Cambridge, Massachusetts 1968.

Bryennios, Nikephoros, *İli İstoraîs*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Tarihin Özü*, İstanbul 2008.

Cahen, Claude, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, Türkçe çev., Y. Yücel-B. Yediyıldız, Ankara 1992.

Chalandon, Ferdinand, *Les Comnène II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, II, New York 1912.

Chalandon, Ferdinand, *Les Comnènes I: Essai sur le règne d'Alexis I' er Comnène (1081-1118)*, I, Paris 1900.

Çay, M. Abdulhalûk, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası. Sultan II. Kılıçarslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi*, İstanbul 1984

Demirkent, Işın, "12. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesinden Güneye İnen Yolları Hakkında", *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul 2005, s. 142-143.

Demirkent, Işın, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul 2005, s. 181-182.

Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*, Ankara 1996.

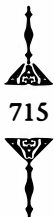
Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010.

Eyice, Semavi, *Malazgirt Savaşı'nı Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, Ankara 1971.

Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (Barhebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, İngilizce'den Türkçe'ye çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.

Gül, Alime, *Selçuklu-Bizans Anlaşmalarının Değerlendirilmesi (1048-1211)*, İstanbul 2014 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, I-II, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, Ankara 1996.

- İbnü'l-Esir**, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, Türkçe çev., A. Özyayın, İstanbul 1987; XII, Türkçe çev., A. Ağırakça-A. Özyayın, İstanbul 1987.
- Kaya**, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleyman Şah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- Khoniates**, Niketas, *Historia*, Türkçe çev., Fikret İşıltan, *Niketas Khoniates. Historia. (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Ankara 1995.
- Khoniates**, Niketas, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195). Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, İstanbul 2006.
- Khoniates**, Niketas, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206). İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, İstanbul 2004.
- Kinnamos**, Ioannes, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001.
- Koca**, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997.
- Komnena**, Anna, *Aleksiad*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Anna Komnena Alexiad*, İstanbul 1996.
- Köymen**, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989.
- Köymen**, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, Ankara 1992.
- Küçüksipahioğlu**, Birsell, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109-1187)*, İstanbul 2007.
- Küçüksipahioğlu**, Birsell, "Sultan I. Kılıçarslan'ın Eskişehir Yakınında Haçlılar'a Karşı Büyük Mücadelesi: Dorylaion Savaşı (1 Temmuz 1097)", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, İstanbul 2013, Sa:4, s. 135 vd.
- Odo De Deull**, *Odo of Deull, De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, neşr ve çev., V. G. Berry, New York 1948.
- Özyayın**, Abdülkerim, "Kılıçarslan II", *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 399-403.
- Özyayın**, Abdülkerim, "Malazgirt Meydan Muharebesi", *Alparslan ve Malazgirt*, İstanbul 2014.
- Özyayın**, Abdülkerim, "Porsuk", *D/Â*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 325-326.
- Özgüdenli**, Osman G., *Selçuklular. Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, Ankara 2013.
- Psellos**, Mikhail, *Khronographia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Ankara 1992.
- Runciman**, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1992.
- Savvides**, Alexis G. C., *Byzantium in the Near East: Its Relations With the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor the Armenians of Cilicia and Mongols (1192-1237)*, Thessaloniki 1981.
- Sevim**, Ali, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, Ankara 1990.
- Sevim**, Ali, *Anadolu'nun Fethi. Selçuklular Dönemi*, Ankara 2014.
- Sümer Faruk-Ali Sevim**, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988.

- Sûryani Mikhail, Khronik**, neşr. ve çev., J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, III, XV, Paris 1905.
- Turan, Osman**, "Kılıçarslan II", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 688-703.
- Turan, Osman**, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Urfalı Mateos, Vekayi'nâme**, Türkçe çev., Hrant Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1987.
- Vryonis, Speros**, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971.
- Yinanç, Mükrimin Halil**, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Ankara 2013.
- Zonaras, Ioannes**, *Epitome Historiarum*, Türkçe çev., Bilge Umar, *Tarihlerin Özeti*, İstanbul 2008.

VII. SELÇUKLU- HAÇLI İLİŞKİLERİ

- Alptegin, Coşkun**, *Dimaşk Atabeğliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985.
- Altan, Ebru**, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003.
- Altan, Ebru**, "İkinci Haçlı Seferi ve Selçuklular", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 681-686.
- Altan, Ebru**, "Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) ve Anadolu", *Sosyoloji Yıllığı-Kitap 12, Semavi Eyice'ye Saygı. Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, İstanbul 2005, s. 298-305.
- Altan, Ebru**, "Anadolu'da Haçlılar'a Karşı Savaş (1097-1190)", *İÜEFD, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı*, II, 47 (2008), s. 75-104.
- Altan, Ebru**, "Dördüncü Haçlı Seferi'nden Sonra Anadolu/Anatolia After the Fourth Crusade", *İÜEFD, Prof. Dr. Işın Demirkent Hatıra Sayısı*, 42, İstanbul 2007, s. 65-74, s. 75-84.
- Altan, Ebru**, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, LXV, Sa: 243, s. 571-582.
- Altan, Ebru**, "Haçlılar'a Karşı Mücadelenin Önde Gelen Liderlerinden Nûreddin Mahmûd b. Zengî (1146-1174)", *Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*, ed. A. Arslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2014, s. 33-44.
- Altan, Ebru**, "Nur al-Din Mahmûd b. Zangi (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the Struggle against the Crusaders", *İÜEFD*, Sa: 59 (2014/1), s. 63-87.
- Altan, Ebru**, "Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılar'la İlişkileri", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi. Osman Turan ve Selçuklular*, Sa: 12 (2014), s. 51-63.
- Altan, Ebru**, "Türklerle Haçlılar'ın Eskişehir Yakınındaki İkinci Karşılaşması: 26 Ekim 1147 Dorylaion savaşı", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, Sa: 4 (2013), s. 145-150.
- Altan, Ebru**, *Antakya Haçlı Prinçpsliği Tarihi. Kuruluş Dönemi (1098-1112)*, İstanbul 2014.

- Anna Komnena, Alexiad**, İngilizce çev., E. R. A. Sewter, *The Alexiad of Anna Comnena* London 1969; Türkçe çev., B. Umar, İstanbul 1996.
- Anonim Süryani Vekayinamesi**, İngilizce çev., (kısmen) A. S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 1933, s. 69-101, 273-305.
- Asbridge, Thomas**, "The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood", *Journal of Medieval History*, 23.4 (1997), s. 301-316.
- Asbridge, Thomas**, *The First Crusade. A New History*, Oxford 2004.
- Cahen, Claude**, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche*, Paris 1940.
- Demirkent, Işın**, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.
- Demirkent, Işın**, "Antakya Prinkepsi Bohemund'un Esir Alınması, Niksar'da Hapsedilmesi ve Serbest Bırakılması (1100-1103)", *Haçlı Seferleri Tarihi. Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, ed. E. Altan, İstanbul 2007, s. 113-123.
- Demirkent, Işın**, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İÜEFĐ, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, 35 (1994), s. 65-78.
- Demirkent, Işın**, "İznik'in Haçlılar tarafından Kuşatılması (6 Mayıs-19 Haziran 1097)", *Haçlı Seferleri Tarihi. Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, ed. E. Altan, İstanbul 2007, s. 21-41.
- Demirkent, Işın**, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.
- Demirkent, Işın**, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*, Ankara 1996.
- Demirkent, Işın**, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I-II, Ankara 1987-1990.
- Eickhoff, Ekkehard**, "Friedrich Barbarossa Anadolu'da", *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970)*, Ankara 1972, S. 269-280.
- Ersan, Mehmet**, *Selçuklular Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Ersan, Mehmet**, "Birinci Haçlı Seferine Katılan Asiller Arasında Cereyan Eden Mücadeleler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2 (2000), s. 31-48.
- Ersan, Mehmet**, "Haçlı Seferi Sırasında Kilikya (Çukurova)'nın Haçlılar'ın Eline Geçmesi", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri 26-27 Mayıs 1997 Bildiriler*, İstanbul 1998, s. 65-72.
- France, John**, *Victory in the East, a Military History of the First Crusade*, Cambridge 19962.
- Galterius Cancellarius, Walter the Chancellor's the Antiochene Wars**, İngilizce çev., T. S. Asbridge-S. B. Edgington, Aldershot 1999.
- Gesta Francorum, The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem**, nşr. ve İngilizce çev., R. Hill, Oxford 1979.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi**, I, Türkçe çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 19872.
- Itinerarium Peregrinorum Et Gesta Regis Ricardi**, İngilizce çev., H. J. Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade. A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, Brookfield 1997.

- İbnü'l-Adim**, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, RHC or., III, s. 577-690'da seçmeler; Türkçe çev., A. Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521= 1055-1127)*, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esir**, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, XII, Türkçe çev., A. Özaydın, İstanbul 1987; İngilizce çev., D. S. Richards, *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil*, Part 1, Farnham-Surrey 2010.
- İbnü'l-Kalânisi**, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, İngilizce çev., (kısmen) H. A. R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, London 1932.
- Kaya**, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- Kinnamos**, Ioannes, *Historia*, Türkçe çev., I. Demîrkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001.
- Küçüksipahioğlu**, Birsell, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007.
- Küçüksipahioğlu**, Birsell, "Mevdûd b. Altuntegin: Haçlılar'la Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, *Osman Turan ve Selçuklular*, 12 (2014), s. 37-49.
- Küçüksipahioğlu**, Birsell, "Sultan I. Kılıçarslan'ın Eskişehir Yakınında Haçlılar'a Karşı Büyük Mücadelesi: Dorylaion Savaşı (1 Temmuz 1097)", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, İstanbul, Sa:4, s. 135-144.
- Küçüksipahioğlu**, Birsell, "Türklerle Haçlılar'ın İlk Karşılaşması: Drakon Savaşı", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, İstanbul, Sa: 3, s. 43-51.
- Nicholson**, R. L., *Tancred*, Chicago 1940.
- Niketas Khoniates**, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195). Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri*, Türkçe çev., I. Demîrkent, yay. haz., F. Başar - B. Demiriş, İstanbul 2006.
- Odo De Deuil**, *Odo of Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, nşr. ve İngilizce çev., V.G. Berry, New York 1948.
- Özaydın**, Abdülkerim, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *İÜFTD*, Sa: 36, s. 410-418.
- Radulfus Cadomensis**, *RHC occ.*, III/ İngilizce çev., B. S. Bachrach-D.S.Bachrach, *Gesta Tancredi of Ralph of Caen*, Hampshire 2005.
- Raimundus Aquilers**, *RHC occ.*, III; İngilizce çev., H. Hill-L. Hill, *Raymond d'Aguilers, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Philadelphia 1968.
- Riley Smith**, J., *The First Crusade and the Idea of Crusading*, Philadelphia 1986.
- Runciman**, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1986-1992.
- Sevim**, Ali, "Artukoğlu Sökmen'in Siyâsî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI, 103 (1962), s. 501-520.
- Sevim**, Ali, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1989.
- The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, çev., G. A. Loud, Farnham 2010.
- Urfalı Mateos**, *Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan, Ankara 1962.

Usta, Aydın, Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, İstanbul 2008.

Willermus Tyrensis, A History of Deeds Done Beyond the Sea. By William Archbishop of Tyre, I, İngilizce çev., E. A. Babcock - A. C. Krey, New York 1943.

VIII. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ İLE EYYÜBİLER'İN SİYASİ

Abdülmeccid, Ebû'l-Fütuh, el-Alakâtu Beyne Selâçikati'r-Rûm ve'l-Eyyûbüyyîn, Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi (Basılmamış Y. Lisans Tezi 1977).

Ahmed B. Mahmûd, Selçuknâme, I-II, Haz., Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.

Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1954.

Aksarayî, Kerimüddin Mahmûd, Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr, neşr., O. Turan Ankara 1944; Anadolu Selçuklular'ı Devleti Tarihi, Türkçe çev., F. N. Uzluk, Ankara 1952.

Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", Belleten, LIV/209, Ankara 1990, s. 117-120.

Andreasyan, Hrant D., "Ermenî Müverrihlerine Nazaran Moğollar", Türkiyat Mecmuası, II (1926), s. 139-207.

Andreasyan, Hrant D., "Türk Tarihine Ait Ermenî Kaynakları", Tarih Dergisi, I, s.11-118.

Anonim Selçuknâme, neşr., F. N. Uzluk, Ankara 1952.

Artuk, İbrahim, "Alâeddin Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri", Belleten, XIV (1980), s. 265-271.

Aşur, S. Abdulfettah, el-Eyyûbüyyîn Ve'l-Memâlik Fî Mısır Ve's-Şâm, Kahire 1990.

Aşur, S. Abdulfettah, el-Hareketü's-Salbiyye, Kahire 1963.

Aşur, S. Abdulfettah, Mısır Fî'l-Usûri'l-Vustâ, Kahire 1970.

Ataoglu, Remzi, "Selçuklu-Artuklu Münâsebetlerine Toplu Bir Bakış", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, s. 143-176.

Ataoglu, Remzi, Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.

Baykara, Tuncer, Türkiye Selçuklular'ı Devrinde Konya, Ankara 1985.

Beyyumî, Ali, Kıyâmu'd-Devleti'l-Eyyûbüyye Fî Mısır, Kahire 1952.

Cahen, Claude, La Syrie Du Nord Á L'époque Des Croisades Et La Principauté Franque D'antioche, Paris 1940.

Cüveynî, Alâeddin Ata Melik, Târih-i Cihangüşâ, I-III, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 1989-1990.

Çay, Abdulhalûk, II. Kılıçarslan, Ankara 1987.

Ebû Şame, Abdurrahman B. İsmâil, Kitabü'r- Ravzateyn Fî Ahbârı'd-Devleteyn, Kahire 1288; (Tahkikli neşr., M. Hilmi Muhammed Ahmed), Kahire 1956-1962.

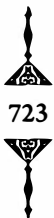
Ebû'l-Fida, İsmâil B. Ali, el-Muhtasar Fî Tarihi'l-Beşer, IV, İstanbul 1286.

Eickhoff, Ekkehard, "Friedrich Barbarossa Anadolu'da", VII. Türk Tarih Kongresi, (1972), s. 269-280.

- el-İsfahani**, İmadeddin el-Katib, *el-Barku's- Şâmi*, V, neşr., R. Şeşen, İstanbul 1979.
- el-Makrizi**, *Kitabu's-Sülûk Li Marifeti Düvel'i'l-Mülûk*, I-II, neşr., M. M. Ziyade, Kahire 1934-1958; III-IV, neşr., S. A. Aşûr, Kahire 1970-1973.
- Ersan**, Mehmet, "Eyyûbîlerin Kilikya Ermeni Baronluğu ile Siyasi İlişkileri", *Eyyûbîler-Yönetim-Diplomasi-Kültürel Hayat*, editör Önder Kaya, İstanbul 2012.
- Ersan**, Mehmet, "Türk Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, II, Ankara 2014.
- Ersan**, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Gordlevsky**, Vladimir, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Türkçe çev., A. Yaran, Ankara 1988.
- Gottschalk**, H. L., *el-Malik Al-Kâmil Von Egypten Und Seine Zeit*, Wiesbaden 1958.
- Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî** (Bar Hebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev., Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II Ankara 1945-1950; Muhtasar, çev., Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Grousset**, R., *Histoire Des Croisades*, Paris 1934-1936.
- Hacıöğkmen**, Mehmet Ali, "Türkiye Selçuklular'ı Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2011/ 25, s. 231-261.
- Hammade**, Muhammed Mahir, *Vesâiku'l-Hurûbi's-Salibiyye Ve Gazvi'l-Moğoliyyeti Li'l-Alemi'l-İslâmî*, 3. Baskı, Beyrut 1986.
- Heyd**, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe çev., E. Z. Karal, Ankara 1975.
- Hodgson**, M. G. S., *The Venture Of İslâm*, 3 Cilt, Londra 1974; *İslâm'ın Serüveni*, Türkçe çev., M. Karabaşoğlu, A. Varlı, A. Eker..., 3 Cilt, İstanbul 1993.
- İbni Bîbî**, Hüseyin B. Muhammed Ali el- Caferî Er-Rugedî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fî'l-Umuri'l-Alâ'iyye*, Tıpkı Basım, A. Erzi, Ankara 1956; Keykubad'ın Tahta Çıkışı Zamana Kadar Olan Kısımların neşri A. Erzi-N. Lugal, Ankara 1957; *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fî'l-Umuri'l-Alâ'iyye* (Selçuknâme) I-II, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- İbn-İ Kesir**, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, neşr., Ahmed Ebû Mülhim, Ali Necib Atavî, Ali Abdü's- Şâtir, XIV+ Fihrist, 4. Baskı, Beyrut 1988.
- İbn-İ Şeddad**, *Kitâbu Nevâdiru's-Sultaniyye Ve'l-Mehâsinu'l-Yusufiyye*, neşr., Cemaleddin eş- Şeyyal, Kahire 1964.
- İbn-İ Tagnîbirdî**, *En-Nücûmu'z-Zâhire Fî Mülûki Mısır Ve'l-Kahire*, I-XII, neşr., Daru'l-Kütübü'l-Misriyye, Kahire 1929-1956; XIII, neşr., Fehim Muhammed Şaltut, Kahire 1970; XIV, neşr., Cemal Muharrız-Fehim M. Şaltut, Kahire 1972; XV, neşr., İbrahim Ali Tarhan, Kahire 1972; XVI, neşr., F. M. Şaltut, Kahire 1972.
- İbn-İ Vasıl**, Muhammed b. Salim el-Hamevî, *Müferricü'l-Kürûb Fî Ahbârî Benî Eyyûb*, I-III, neşr., Cemâleddin Şeyyal, Kahire 1953-1960; IV-V, neşr., Hasaneyn Rabie-S. Abdülfettah Aşur, Kahire 1972-1977.
- İbnü'l-Adîm**, Kemaleddin, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, III, neşr., Sami Ed-Deh-Han, Dimaşk 1951-1968.
- İbnü'l-Esir**, *el-Kâmil fî'l-Tarih*, neşr., C. eş-Şeyyal, Kahire, 1953-1960; X-XI, Türkçe çev., Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987; XII. Türkçe çev., Ahmet Ağırakça- Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987.

- İbnü'l-Esir**, *Et-Târihu'l-Bâhir Fî'd-Devleti'l-Atabekîyye Bi'l-Mevsıl*, neşr., Abdulkâdir Ahmed Tuleymât] Kahire 1963.
- İbnü'l-Kalanisi**, *Tarihu Dimaşk* H. 360-555, neşr., Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1983.
- Kafesoğlu**, *Hârizmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1984.
- Kalkaşandî**, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-Aşâ Fî Sina'ati'l-İnşâ*, XIV+Fihrist, neşr., M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1987-1988; I-IV, neşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin; V, neşr., Nebil Halid Hatib; VI, neşr., Yûsuf Ali Tavi; VII, neşr., Hüseyin Şemseddin; VIII-IX, neşr., Yûsuf Ali Tavi; X-XIV+ Fihrist, neşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin.
- Kasım**, Abdullah Kâsım, *Mâhiyetü'l-Hurûbi's- Salibiyye*, Küveyt 1990.
- Kaşgarlı**, Mehlika Aktok, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990.
- Kaya**, Önder, "Bir Eyyûbi Melikinin Portresi: Melik Efdal Nureddin Ali b. Selâhaddin Eyyûbî", *Eyyûbîler-Yönetim-Diplomasi-Kültürel Hayat*, editör Önder Kaya, İstanbul 2012.
- Kaymaz**, Nejat, "Anadolu Selçukluları'nın İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü I", *TAD*, II/2-3 (1964), s. 91-156.
- Kaymaz**, Nejat, "Anadolu Selçukluları'nın İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü II", *TAD*, III/4-5 (1965), s. 23-62.
- Kazvini**, Hamdullah, *Târîh-i Güzîde*, neşr., A. Hüseyin Nevâî, Tahran 1339.
- Koca**, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1211-1220)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.
- Köymen**, M. Altay, "Miryakefalon Meydan Muharebesi", *Millî Kültür*, Sa:3-4 (1977), s. 8-12/13-16.
- Köymen**, M. Altay, "Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykûbâd ve Anadolu Savunması", *Belleten*, LII/205 (Ankara 1988)'den Ayrı Basım.
- Köymen**, M. Altay, "Türkiye Selçuklu Devletinin Ekonomik Politikası", *Belleten*, L/198 (1986), s. 613-620.
- Köymen**, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- Mateos**, Urfalı, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1962.
- Merçil**, Erdoğan, "Selâhaddin Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münâsebetleri", *Belleten*, LIV/209 (Ankara 1990), s. 417-426.
- Nazir**, Hasan Sa'davî, *Tarih el-Harbi'l-Mısri Fî Ahdi Selâhaddin el-Eyyubi*, Kahire 1957.
- Nesevi**, *Siretu Cellaeddin Mengubirti*, neşr., O. Houdas, Paris 1891; Türkçe çev., Necip Asım, İstanbul 1934; Arapça çev., Tahk. neşr., H. Ahmed Hamdi, *Siretu Sultan Cellaeddin Mengubirti*, Kahire 1953.
- Ostrogorsky**, George, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1986.
- Özbek**, Süleyman, "Türkiye Selçukluları-Eyyûbîler Arası Siyasî Münâsebetler Üzerine (1175-1250)", *İsmâil Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 427-448.
- Özbek**, Süleyman, *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri (1175-1250)*, (A.Ü. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- Ramsay**, W., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türkçe çev., M. Pektaş, İstanbul 1961.

- Ravendi**, *Râhatu's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr*, neşr., M. İkbâl, London 1921; Türkçe çev., Ahmet Ateş, Ankara 1957.
- Runciman**, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara, 1986; II-III, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1987.
- Sadreddin el-Hüseyni**, *Ahbâru'd-Devleti's- Selçûkiyye*, neşr., M. İkbâl, Lahor 1933; Türkçe çev., N. Lugal, Ankara 1943.
- Sevim**, Ali, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1989.
- Sevim**, Ali, "Suriye ve Filistin'de Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Atatürk Konferansları*, V, (1971-1972), Ankara 1975, s. 25-38.
- Sevim**, Ali, *Biyoğrafilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adım, Bugyetü't-Taleb Fî Tarihi Haleb*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar, Ankara 1982.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi**, *Mira'tü'z-Zeman Fî Tarihi'l-Ayan*, II, Haydarabad 1951; *Selçuklularla İlgili Kısımlar*, yay., Ali Sevim, Ankara 1968.
- Spuler**, Bertold, *İran Moğollar'ı, Siyaset İdare Ve Kültür, İlhanlılar Devri (1221-1350)*, Türkçe çev., Cemal Köprülü, Ankara 1957.
- Sümer**, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I (1969), s. 1-147.
- Sümer**, Faruk, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *TAD*, I (1963), s. 1-113.
- Sümer**, Faruk, "Yabanlu Pazarı (Kadı Muhyiddin İbn Abdizzâhir'in Eserinden Anadolu Risalesi'nin Tercümesi)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 37 (Ağustos 1985), s. 1-99.
- Süryani Mihael**, *Chronique De Michel Le Syrien Patriarche Jacobite D'antioche (1166-1199)*, IV, Fransızca çev., J. B. Chabot, 1899-1924; Türkçe çev., Hrnt D. Andreasyan, (TTK. Kütüphanesi basılmamış nüsha).
- Şeşen**, Ramazan, "Eyyûbiler Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, İstanbul 1987, s. 305-424.
- Şeşen**, Ramazan, "İmadeddin Katip el-İsfahanî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihi İle İlgili Bahisler", *SAD*, Sa:III (1971), s. 249-369.
- Şeşen**, Ramazan, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilatının Eyyûbî Devleti Teşkilatına Tesiri", *Belleten*, LIV, Sa:209 (1990), s.117-120.
- Şeşen**, Ramazan, *Selâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983.
- Tanerî**, Aydın, *Celâlu'd-Din Harizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.
- Turan**, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971.
- Turan**, Osman, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958.
- Uzunçarşılı**, İ. H. ve R. Nafiz, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928.
- Yununi**, *Zeylu Mir'atü'z-Zemân*, Haydarabad 1955.
- Yuvalı**, Abdulkadir, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. yüzyıl)", *On-dokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Aralık 1988, Sa:3, s. 63-74.

Ahmed Bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II, haz., Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.

Ahmedünnesevî, Şehabeddin, *Siret-i Sultan Celâleddin Mengüberti*, Türkçe çev., Necip Asım, *Celâlüttin Hârizmşâh*, İstanbul 1934.

Akropolitês, Geörgios, *Khronikê Syngrafê*, yay., Antônios D. Panagiôtou, Atina 2003; Türkçe çev. Bilge Umar, *Vekayiname*, İstanbul 2008.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmûd, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, neşr. O. Turan, Ankara 1943.; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihangüşa*, I-II, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 1988.

Alptekin, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, VII, İstanbul 1989, s. 95-213.

Alptekin, Coşkun, "Türkiye Selçuklular'ı", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1992, s. 209-382.

Ayönü, Yûsuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTKY, Ankara 2014.

Barthold, W., "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", Türkçe çev., Abdülkadir İnan, *THİTM*, I, İstanbul 1931, s. 135-159.

Baybars Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre fî Târihi'l-Hicre*, yay., Donald S. Richards, Beyrut 1998.

Baypars Tarihi, Türkçe çev., M. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000.

Biran, Michal, *The Empire of the Qara Khitai in Euroasian History*, Cambridge University Press, New York 2005.

Burgan, Michael, *Empire of the Mongols*, New York, 2009.

Cahen, Claude, "Bâbâi", *El*, I, Leiden-London 1960, s. 843-844.

Cahen, Claude, "Kaykhusraw II", *El*, IV, Leiden 1978, s. 816-817.

Cuzcanî, *Tabakat-ı Nasîrî*, yay., Abdülhay Habîbî, Tahran 1363 h.ş.

Devlet, Nadir, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, s. 63-102.

Ebü'l-Ferec (İbnül İbrî), *Tarihi Muhtasarüddüvel*, Türkçe çev., Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941.

Erdem, İlhan, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI, Sa:33, 2003, s. 49-67.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.

Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010.

Genceli Kıragos, "Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar", Türkçe çev., Ed. Dularier, *TM*, II, İstanbul 1928, s. 139-207.

Göde, Kemal, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa:5, 1994, s. 83-98.

Gregory Abû'l-Farac, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, İngilizce'den Türkçeye çev., Ö. R. Doğrul, II, Ankara 1999.

Grêgoras, Nikêforos, *Rômaikê Historia*, I, (1204-1341), yay., Dêmêtrês Moshos, Atina 1997.

- İbni Bîbî**, *el-Evâmirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, yay., A. Sadık Erzi, Ankara 1956; I-II, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- Kafesoğlu**, İbrahim, *Hârizmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992.
- Kanat**, Cüneyt, "Baybars Zamanında Memlük-İlhanlı Münâsebetleri 1260-1277", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, 2001, s. 31-45.
- Kaymaz**, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü-II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5, 1965, s. 23-61.
- Kaymaz**, Nejat, *Pervâne Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara 1970.
- Kesik** "Mes'ud II", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 342-344.
- Kesik**, Muharrem, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 91-93.
- Kesik**, "Sadettin Köpek", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 392-393.
- Koca**, Salim, "Anadolu Türk Beylikleri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 703-755.
- Koca**, "Türkiye Selçuklu Tarihine damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Zehirlenmesi", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, 2011, s. 379-402.
- Koca**, Salim, "Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, 2011, s. 345-377.
- Koprman**, Kâzım Yaşar, "Baybars I", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 221-223.
- Kordatos**, I., *Historia tês Vyzantinês Aftokratorias, (1204-1453)*, II, Atina 1960.
- Köprülü**, M. Fuad, "Hârizmşâhlar", *İA*, V/1, İstanbul 1987, s. 265-296.
- Köymen**, Mehmet Altay, "Sencer", *İA*, X, İstanbul, 1967, s. 486-493.
- Köymen**, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, Ankara 1991.
- Makrizî**, *Kitâb es-Sulûk li-Ma'rîfet Duvel el-Mulûk*, I/2, yay., Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1956.
- Melville**, Charles, "Anatolia under the Mongols", *The Cambridge History of Turkey*, I, Ed. Kate Fleet, Cambridge 2009, s. 51-101.
- Merçil**, Erdoğan, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, II, Ankara 1994, s. 709-721.
- Morgan**, David, *The Mongols*, Oxford:Blackwell 1990.
- Müverrih Vardan**, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1262)", *TSD*, ½, Türkçe çev., Hrnt D. Andreasyan, İstanbul 1937, s. 154-245.
- Nüveyrî**, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, yay., Muhammed Abdülhadi Şaire, XXX, Kahire 1990.
- Ocak**, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı Alevliği'nin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 1996.
- Öden**, Zerrin Günel, "Karamanoğulları Beyliği", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 756-762.
- Pakhymeres, Georgios, *Relations Historiques*, I, notlar Albert Failler Fransızca çev., Vitalien Laurent, Paris 1984.
- Reşidüddin**, Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, I-II, neşr., Behmen Kerimi, Tahran 1364 hş.
- Reşidüddin**, Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, II, cüz 5, yay., Ahmet Ateş, Ankara 1999.

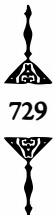
- Sevim, Ali**, "Keyhusrev III", *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 351-352.
- Sevim, Ali**, "Keyhüsrev II", *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 349-350.
- Simon De Saint Quentin**, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Türkçe çev., Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006.
- Solak, Kürşat**, "Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu'da Türkmenler'in Tutumu", *Cappadocia*, Sa:3 (2014) s. 61-74.
- Spuler, Bertold**, *İran Moğollar'ı*, Türkçe çev., Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk**, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969), Ankara 1970, s. 1-147.
- Sümer, "Keykâvus II"**, *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 355-357.
- Sümer, "Keykubad II"**, *D/Â*, XXV, İstanbul 2002, s. 359-360.
- Sümer, "Mehmed Bey"**, *D/Â*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 445-446.
- Taneri, Aydın**, *Celâlu'd din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977. *Târîh-i Al-i Selçuk Der Anadolu* (Anonim), yay. Nadire Celâli, Tahran 1999; Türkçe çev., F. N. Uzluk, *Anadolu Selçuklular'ı Devleti Tarihi*, Ankara 1952.
- Taşagül, Ahmet**, "Karahıtaylar", *D/Â*, XXIV, İstanbul 2001, s. 415-416.
- Tekindağ, Şihâbeddin**, "Karamanlılar", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 316-330.
- Togan, Zeki Velidi**, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *TH/İTM*, I, İstanbul 1931.
- Turan, "Saded-Din Köpek"**, *İA*, X, İstanbul 1967, s. 32-35.
- Turan "Keykavus II"**, *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 642-645.
- Turan, "Keyhüsrev II"**, *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 623-624.
- Turan, Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmi Vesikalar**, Ankara 1988.
- Turan, Osman**, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996.
- Turan, Osman**, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.
- Uyar, Mustafa** "Moğol İstilas Döneminde Selçuklular", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Editör, Refik Turan, Ankara 2012, s.409-438.
- Uyumaz, Emine**, *Sultan I. Âlâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İ. H.**, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.
- Yuvalı, Abdülkadir**, "Ebû Said Bahadır Han", *D/Â*, X, İstanbul 1994, s. 218-219.
- Yuvalı, Abdülkadir**, "Hülâgû", *D/Â*, XVIII, İstanbul 1998, s. 473-475.
- Yuvalı, Abdülkadir**, "İlhanlılar", *D/Â*, XXII, İstanbul 2000, s. 102-105.
- X. TÜRKİYE SELÇUKLULAR'I'NIN MEMLÜKLER İLE SİYASİ İLİŞKİLERİ**
- Âdil İ. M. Hilâl**, *el-'Alâkât beyne'l-Muğûl ve Avrûbâ ve eseruhâ 'ale'l-âlemi'l-İslâmî*, el-Herem 1998.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmûd**, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

- Aktan**, Ali, "Bahri Memlûkler'den Sultan Kalavun ve Hânedanı", *Belleten*, LIX/226 (1995), s. 605-620.
- Aktan**, Ali, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 106 (1997), s. 416-451.
- Amitai-Preiss**, Reuven, *Mongols and Mamluks The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1996.
- Âşûr**, Fayed Hammâd, *el-'Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'l-Memâlik ve'l-Muğûl fi'd-Devleti'l-Memlûkiyyeti'l-ûlâ*, Kahire 1976.
- Âşûr**, Saîd A., *Advân cedîde 'ale'l-hurûbi's-Salbiyye*, Kahire 1964.
- Âşûr**, Saîd A., *el-'Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şâm*, Kahire 1976.
- Âşûr**, Saîd A., *Kubrus ve'l-hurûbû's-Salbiyye*, Mısır 2002.
- Ayalon**, David, "Bahri Mamlûks, Burji Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate", *Târîh*, I (Philadelphia 1990), s. 3-53.
- Ayalon**, David, "From Ayyubids to Mamluks", *RÉI*, XLIX (1981), s. 43-57.
- Ayalon**, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", Türkçe çev., Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, (1989), s. 211-247.
- Ayalon**, David, "Memlûklü Ordusunda Bahriye Alayı", Türkçe çev., Ali Aktan, *Türk Kültürü*, XXVIII/326, (1990), s. 350-356.
- Ayaz**, Fatih Yahya, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, (2007), s. 1-32.
- el-Aynî**, Bedredin Mahmûd b. Ahmed (ö. 855/1451), *'İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*, neşr. Muhammed M. Emin, I-IV, Kahire 1987-1992.
- Baybars el-Mansûrî**, Rükneddin en-Nâsirî ed-Devâdâr el-Hitâî, *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fi'd-devleti't-Türkiyye*, neşr. Abdülhamid Sâlih Hamdân, Kahire 1987.
- Baybars el-Mansûrî**, Rükneddin en-Nâsirî ed-Devâdâr el-Hitâî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-Hicre*, neşr., Donald S. Richards, Beyrut 1998.
- Çetin**, Altan, *"Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat* (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2002.
- Çetin**, Altan, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, Ankara 2009.
- Çetin**, Altan, "Memlûk Kaynaklarına Göre Mısır'ın Hududları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X, (2004), s. 1-7.
- Demirkent**, Işın, "Haçlılar", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 525-546.
- Ebü'l-Fidâ**, İmâdüddin İsmâil b. Ali, *el-Muhtasar fi ahbârî'l-beşer*, neşr., Muhammed Azb v.dğr., I-IV, Kahire 1998-1999.
- Ersan**, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Ersan**, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Ankara 2010.
- Göde**, Kemal, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V, (1994), s. 83-98.
- Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî**, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe çev., Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987.

- Gül, Muammer**, "Mısır Memlûklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri", *FÜSBD*, XII/2, (2002), s. 359-366.
- Güneş, İbrahim**, "Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX/2, (2010), s. 343-360.
- Holt, P. M.**, *Haçlılar Çağı*, Türkçe çev. Özden Arıkan, İstanbul 2003.
- Holt, P. M.**, "The Position and Power of the Mamluk Sultan", *BSOAS*, XXXVIII/2, (1975), s. 237-249.
- Humphreys, R. Stephen**, "Ayyubids, Mamluks, and the Latin East in the Thirteenth Century", *Mamlûk Studies Review*, II, (1998), s. 1-17.
- Irwin, Robert**, *The Middle East in the Middle Ages The Early Mamluk Sultanate (1250-1382)*, Illinois 1986.
- İbn Abdüzzâhir**, Ebû'l-Fazl Muhyiddin Abdullah, *er-Ravzû'z-zâhir fî sîreti'l-Melikî'z-Zâhir*, neşr., Abdülaziz el-Huveytir, Riyad 1976.
- İbn Abdüzzâhir**, Ebû'l-Fazl Muhyiddin Abdullah, *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-usûr fî sîreti'l-Meliki'l-Mansûr*, neşr., Murad Kâmil-Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire 1961.
- İbn Bibî**, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî, *el-Evâmirü'l-'alâdiyye fî'l-ümûri'l-'Alâdiyye*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2014.
- İbn Kesir**, Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, neşr., Ahmed Ebû Mülhim v.dğr., I-XIV, Beyrut, ts.
- İbn Şeddâd**, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, neşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1983.
- İbn Vâsıl**, Cemaleddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-kürûb fî ahhâri Benî Eyyûb*, neşr., Haseneyn M. Rebî, IV-V, Kahire 1972-1977; neşr., Ömer A. Tedmürî, Kahire 2004.
- İbnü'd-Devâdârî**, Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybeg, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, VIII, neşr., Ulrich Haarmann, Kahire 1971; IX, neşr., Hans R. Roemer, Kahire 1960.
- İbnü'l-Furât**, Nâsirüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târîhu İbni'l-Furât*, VII, neşr., Kostantin Züreyk, Beyrut 1942.
- el-Kalkaşandî**, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-aşâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1963.
- Kanat**, Cüneyt, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri", *Tarih İncelemele-ri Dergisi*, XVI, (2001), s. 31-45.
- Kanat**, Cüneyt, "Memlûkler'in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü", *III. Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu*, Bildiriler, Adana 1999, s. 423-434.
- Kâsım Abduh Kâsım**, *Dirâsât fî târihi Mısri'l-ictimâî*, Kahire 1983.
- Kesik**, Muharrem, "Muftüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, XXXI, (2006), s. 91-93.
- Kızıltoprak**, Süleyman, "Memlûk", *DİA*, XXIX, (2004), s. 87-89.
- Kızıltoprak**, Süleyman, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, V, s. 320-336.
- Kopraman**, Kazım Yaşar, "Bahriyye", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 512.

- Koprman, Kazım Yaşar**, "Baybars I", *D/Ā*, V, 1992, s. 221-222.
- Koprman, Kazım Yaşar**, "Memlükler", *DGB/Ī*, VI, İstanbul 1987, s. 433-543.
- Koprman, Kazım Yaşar**, *Mısır Memlükleri Tarihi: Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Ankara 1989.
- el-Makrîzî**, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, I-II, Beyrut, ts.
- el-Makrîzî**, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, I-XII, neşr., M. Mustafa Ziyâde-Sâid A. Âşûr, Kahire 1956-1973.
- Mufaddal B. Ebû'l-Fedâil**, *en-Nehcû's-sedîd ve'd-dürü'l-ferîd fî mâ ba'de Târîhi İb-ni'l-Amîd*, neşr., ve Fransızca çev., E. Blochet, *Patrologie Orientale*, XII, (I) (Paris 1919), s. 345-350, XIV, (II) (Paris 1920), s. 375-672, XX, (III) (Paris 1929), s. 1-270.
- Mûna Muhammed Bedr**, *Eserü'l-hadâreti's-Selcûkiyye fî düvel şarkı'l-âlemi'l-İslâmî 'ale'l-hadâreteyni'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye bi-Mısır*, I-II, Kahire 2002.
- En-Nüveyrî**, Ahmed b. Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, XXIX, neşr., M. Ziyâeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde, Kahire 1992; XXX, neşr., Muhammed A. Şâire-M. Mustafa Ziyâde, Kahire 1990; XXXI, neşr., el-Bâz el-Arîni-Abdülâziz el-Ehvânî, Kahire 1992; XXXII, neşr., Fehim M. Şeltût-Abdülâziz el-Ehvânî-Sâid A. Âşûr, Kahire 1998; XXXIII, neşr. Mustafa Hicâzî-M. Mustafa Ziyâde, Kahire 1997.
- Oktay, Hasan**, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.
- Ostrogorsky, Georg**, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1981.
- Özaydın, Abdülkerim**, "Aynicâlût Savaşı", *D/Ā*, IV, İstanbul 1991, s. 275-276.
- Özbek, Süleyman**, *el-Melikü'z-Zâhir Rûkne'd-din Baybars el-Bundukdârî (?-1277) Hayatı ve Faaliyetleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1988.
- Özbek, Süleyman**, "Türkiye Selçuklular'ı-Memluk Münasebetleri (1250-1277)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, (1999), s. 43-61.
- Özbek, Süleyman**, "Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, V, 127-133.
- Parpucu, Ferhat**, *Hatıroğlu Şerefü'd-din İsyanı ve Sultan Baybars'ın Anadolu Seferi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi SBE, Niğde 2002.
- Runciman, Steven**, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Türkçe çev., Fikret İşıltan, Ankara 1986-1987.
- Sevim, Ali-Erdoğan Merçil**, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Seyyid Ali el-Harîrî**, *Kitâbü'l-Ahbârî's-Seniyye fî'l-hurûbi's-Salîbiyye*, Kahire 1985.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid**, "Kansu Gavri", *D/Ā*, XXIV, İstanbul 2001, s. 314-316.
- Smith, John M. Jr.**, " 'Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", *HJAS*, ILIV/2, (1984), s. 307-328.
- Solak, Kürşat**, "Memlûk Devleti ve Kuzey Anadolu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, (2012), s. 109-121.
- Spuler, Bertold**, *İran Moğollar'ı*, Türkçe çev., Cemal Köprülü, Ankara 1987.

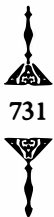

- Sümer, Faruk**, "Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (1963), s. 1-113.
- Sümer, Faruk**, "Keykâvus II", *DİA*, XXV, (2002), s. 355-357.
- Sümer, Faruk**, "Selçuklular (Anadolu Selçuklular'ı)", *DİA*, XXXVI, (2009), s. 380-384.
- Sürûr, M. Cemalettin**, *Devletü Benî Kalavun fî Mısır*, Mısır 1947.
- Şâfi B. Ali el-Askalânî**, *Kitâbü'l-Fazl'l-me'sûr min şifeti's-Sultân el-Melikü'l-Mansûr*, neşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1998.
- Takkûş, Muhammed Süheyl** *Târîhu'l-Memâlik fî Mısır ve Bilâdî's-Şâm (648-923/1250-1517)*, Beyrut 1999.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin**, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin**, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İÜFTD*, XXV, (1971), s. 1-38.
- Thorau, Peter**, *The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, İngilizce çev., P. M. Holt, London, New York 1992.
- Turan, Osman**, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004.
- Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı**, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun**, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.
- Yiğit, İsmâil**, "Memlûkler", *DİA*, XXIX, (2004), s. 90-97.
- Yiğit, İsmâil**, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991.
- el-Yûnîni, Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed**, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, I-IV, Haydarâbâd 1954-1961; I-III, neşr. Hamza Abbas, Abudabi 2007.
- ez-Zehbî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman**, *Târîhu'l-İslâm ve ve-feyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: sene 671-680*, neşr. Ömer A. Tedmürî, Beyrut 2003.
- Zeytûn, Âdil**, *Târîhu'l-Memâlik*, Dimaşk, ts.

XI. ATABEGLİKLER

- "The First And Second Crusades From An Anonymous Syriac Chronicle"**, (*Anonim Süryani Vekâyinâmesi*), neşr: A. S. Tritton, *JRAS*, (1933), (Part I) s. 69-101, (Part II) s. 273-305.
- Alptekin, Coşkun**, "Artuklular", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1989, s. 170-193.
- Alptekin, Coşkun**, "Atabeg", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38-40.
- Alptekin, Coşkun**, "Böri", *DİA*, VI, İstanbul 1991, s. 326-327.
- Alptekin, Coşkun**, "Dimaşk Atabeğliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, VII, İstanbul 1988, s. 471-531.
- Alptekin, Coşkun**, "Erbil Atabeğliği (Begteginliler)", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1989, s. 63-80.
- Alptekin, Coşkun**, "Irak Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, İstanbul 1988, s. 291-337.
- Alptekin, Coşkun**, "Zengî", *İA*, XIII, İstanbul 1993, s. 526-532.
- Alptekin, Coşkun**, *Dimaşk Atabeğliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985.
- Alptekin, Coşkun**, *Musul Atabeğliği (Zengiler)*, *DGBİT*, VII, İstanbul 1988, s. 533-578.

- Alptekin**, Coşkun, *The Reign Of Zangi, (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.
- Artuk**, İbrahim-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, İstanbul 1971.
- Ayan**, Ergin, *Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizasırlı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI, XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi*, (İst. Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- Aynî**, Bedreddin Mahmûd, *İkdu'l-Cumân fî Tarih Ehli'z-zamân*, XII, Beyazıt Ktp., Velîyeddin Efendi Yazma No:2389.
- Azîmî**, Tarih, *Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, Türkçe çev., A. Sevim, Ankara 1988.
- Bala**, Mirza, "İl-Deniz", *İA*, V/II, İstanbul 1993, s. 961-964.
- Bezer**, "İldeniz", *D/İA*, XXII, İstanbul 2000, s. 81-82.
- Bezer**, "İldenizliler", *D/İA*, XXII, İstanbul 2000, s. 82-84.
- Bezer**, Gülay Ögün, "Sungur", *D/İA*, XXXVII, İstanbul 2009, s.527-528.
- Bezer**, Gülay Ögün, "Tuğtegin", *D/İA*, XLI, İstanbul 2012, s. 347-349.
- Bezer**, Gülay Ögün, "Tuğtegin", *D/İA*, XLI, İstanbul 2012, s. 349-351.
- Bezer**, Gülay Ögün, "Zengî", *D/İA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 258-261.
- Bezer**, Gülay Ögün, "Zengîler", *D/İA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 268-274.
- Bezer**, Gülay Ögün, *Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1233)*, İstanbul 2000.
- Bundârî**, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al Usra*, Türkçe çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1999.
- Bundârî**, *Senâ el-Barkû's-Samî*, Tahkik: R. Şeşen, Beyrut 1971.
- Cüveynî**, Alâeddin Ata Melik, *Târîh-i Cihangüşa*, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- Dakukî**, H., *Kuzey Irak'ta Atabegler Hâkimiyeti*, (İ.Ü. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975.
- Demirkent**, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987.
- Ebru Altan**, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003.
- Ebü Şame**, *Kitâbu'r-Ravzateyn Fî Ahbârî'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Neşr ve tahkik: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, I/1-2, Kahire 1956; II/1-2, Tahkik: M. H. M.-M. Mustafa Ziyade, Kahire 1962.
- Ebü'l-Fidâ**, el-Melik Müeyyed İsmâîl, *Tarih Ebî'l-Fidâ*, I-IV, İstanbul 1280.
- el-Çelebi**, Davud, "el-Melik Bedreddin Lü'lü ve'l-âsâr el-Kadîme el-İslâmiyye fi'l-Mavsil", *Sumer*, II/1, (1946).
- el-Hazrecî**, İbrahim b. Muhammed, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Yazma No:695.
- Elisséeff**, Nikita, *Nurad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps des Croisades (511-568/1118-1174)*, I-III, Damascus 1967.
- Elisséeff**, N., "Dimashk", *EI2*, II, Leiden 1965, s. 277-291.

- En-Nüveyrî**, *Nihâyetü'l-Ereb Fî Funûni'l-Edeb*, Tahkik: Said Âşûr, I-XXXI, Kahire 1992.
- Erdem**, İlhan, *Türkiye Selçuklular'ı-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Ankara Ü. Basılmış-mış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- Eskikurt**, Adnan, *Lülü Hanedanının Musul Hâkimiyeti (607-660/1211-1262)*, (Marmara Ü. Basılmamış Yüksek Linas Tezi), İstanbul 1995.
- Fulcher Of Chartres**, *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, Ed. Harold S. Fink, The University of Tennessee Press, Knoxville 1969.
- Gibb**, H.A.R., *The Life of Saladin From The Works of Imad ad-Din and Bahâ' ad-din*, Oxford 1973.
- Gibb**, H.A.R., "The Career of Nuraddin", *A History of the Crusades*, I, Ed. K.M. Setton, Philadelphia 1955, s. 513-527; Türkçe çev., K.Y. Kopruman, "Nureddin'in Faâliyeti", *TAD*, IV/6-7, (1966), s. 505-520.
- Gregory Abû'l-Farac**, (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe çev., Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987.
- Ğandûr**, Muhammed Yûsuf, *Tarihu Ceziret-i İbn Ömer, münzû Tesfihâ Hattâ el-Fet-hi'l-Osmanî (Nahv 200-921/815-1515)*, Beyrut 1990.
- Hasso Pfeiler-N. İmre**, "Sultan Rükneddin Tuğrul bin Arslan ve Seyfeddin Gâzi II'ye Ait Musul Baskısı Bir Dinar", *Belleten*, XXXV, 137-140, (1971), s. 235-241.
- Hillenbrand**, Carole, *A Muslim Principality in Crusader Times The Early Artukid State*, İstanbul 1990.
- Holt**, P. M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Türkçe çev., Özden Arıkan, İstanbul 1999.
- Ioannes Kinnamos**, *Historia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001.
- İbn Bibî**, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûrî'l-Alâ'iyye Selçuk Name*, II, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, 2014, Ankara 1996.
- İbn Hallikân**, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu ve Ebnâ'z-zamân*, I-VIII, Tahkik: İhsan Abbâs, Beyrut 1968.
- İbn Kâdi Şuhbe**, *Kevâkıbu'd-dürriyye fî's-sîreti'n-Nûriyye (Tarihu's-sultan Nureddin Mahmûd b. Zengî)*, Tahkik: Mahmûd Zâid, Beyrut 1971.
- İbn Kesîr**, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fî't-tarih*, I-XIV, Kahire 1932.
- İbn Kesîr**, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Türkçe çev., Mehmet Keskin, I-XV, İstanbul 1995.
- İbn Şeddâd**, Bahaeddin, *Kitâb Siret Salahaddin el-Eyyubî (el-müsemma: en-Nevâdir es-Sultaniyye ve'l-mahâsin el-Yusufiyye)*, Kahire 1317/1899.
- İbn Tağrıberdî**, *en-Nücûmü'z-zâhire fî Mülûk Misr ve'l-Kâhire*, neşr., M. H. Şemseddin, Beyrut 1992.
- İbn Vâsıl**, *Müferricü'l-Kurûb Fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I-III, neşr., Cemâleddin eş-Şeyyâl, İskenderiye 1953-1960; IV-V, neşr., Hasaneyn M. Rebi', Kahire 1972-1977.
- İbnü'l-Adîm**, *Zübdetü'l-Haleb min Tarih Haleb*, I-III, neşr., Sami Dahhan, Dımaşk 1951-1968.
- İbnü'l-Cevzî**, *Kitâbu'l-Muntazam fî Tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarabâd-Dekken 1359.

- İbnü'l-Esir**, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, Türkçe çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Estrî**, *et-Tarihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl*, neşr., A. Tuleymat, Kahire 1963.
- İbnü'l-Ezrak**, *Meşvâfârîkîn ve Âmid Tarihi* (Artuklular Kısımı), Türkçe çev., A. Savran, Erzurum 1992.
- İbnü'l-Ezrak**, *Tarihu'l-Fârkî*, (Mervanoğulları Kısımı), neşr., B. Abdullatif Avad, Beyrut 1974.
- İbnü'l-İbrî**, *Tarih Muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1890.
- İbnü'l-İmâd**, *Şezerâtü'z-zeheb fi Ahbâr men Zeheb*, I-IX, Beyrut 1986-1991.
- İbnü'l-Kalânîsî**, *Zeyl Tarih Dimaşk*, Kahire (t.s., Leyden 1907 H. F. Amedroz neşri tıpkıbasımı).
- İbnü'l-Furât**, *Tarih İbn el-Furât*, neşr., Hasan M. eş-Şemmâ, IV/1, Basra 1967, (IV/2, Basra 1969; V/1, Basra 1970).
- İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahanî**, *Barku's-Şamî*, neşr., Ramazan Şeşen, İstanbul 1979.
- Kafesoğlu**, "Tekiş", *İA*, XII/1, İstanbul 1993, s. 135-139.
- Kafesoğlu**, İbrahim, "Kök-Böri", *İA*, VI, İstanbul 1993, s. 885-892.
- Kafesoğlu**, İbrahim, *Hârizmşâhlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956.
- Kalkaşandî**, *Subhu'l-A'sâ*, IV, Kahire 1963.
- Kayhan**, Hüseyin, *Irak Selçuklular'ı (514-590/1120-1194)*, Konya 2001.
- Kök**, Bahattin "Mısır'ın Alınmasından Sonra Nuruddin Mahmut'la Selahuddin Eyyûbî Arasında Ortaya Çıkan Soğukluğun Sebepleri", *Belleten*, LVII/219, (1993).
- Köprülü**, M. Fuad, "Ata", *İA*, I, İstanbul 1993, s. 711-718.
- Köymen**, M. Altay, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, İstanbul 1988, s. 19-25.
- Köymen**, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1991.
- Lewis**, B., *Haşhaşiler*, Türkçe çev., Ali Aktan, İstanbul 1995.
- M. M. İbrahim**, *Sincar, Dirâsetun Fî Tarihihâ es-Siyasî ve'l-Hadârî min 521 ilâ 660 H. 1127-1261 M.*, (Irak Salahaddin Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1989.
- Makrizî**, *Kitâbü's-sülûk li-Marifeti Düvelî'l-mülûk*, I/1-2, neşr., Mustafa Ziyade, Kahire 1934-1958.
- Merçil**, "İldenizliler", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1989, s. 81-110.
- Merçil**, E., "Kirman Selçuklular'ı", *DGBİT*, VII, İstanbul 1988, s.231-289.
- Merçil**, E., "Salgurlular", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1989, s.19-62.
- Merçil**, E., "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.29-31.
- Merçil**, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.
- Merçil**, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011.
- Minorsky**, V. "Özbek", *İA*, IX, İstanbul 1993, s. 488-490.
- Özaydın**, Abdülkerim "Ahmedîliler", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 168-169.

- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.**
- Özbek, Süleyman, *Türkiye Selçuklular-Eyyûbî İlişkileri*, (A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.**
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1983.**
- Patton, Douglas, "Badral-Din Lu'lu and the Establishment of a Mamluk Government in Mosul", *SI*, 74, (1991), s. 79-103.**
- Muhammed B. Ali B. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I-II, Türkçe çev. Ahmet Ateş, Ankara 1960.**
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe çev. F. Işıltan, Ankara 2008.**
- Saatçi, Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1995.**
- Sadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, Türkçe çev., Necati Lugal, Ankara 1943.**
- Sevim, Ali, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Târîh-i Dîmaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H.436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler*, XXIX, Sayı:33, (2008), s. 1-42.**
- Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adîm Bugyetü't-talep fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara 1989.**
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1989.**
- Sevim, Ali, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Ankara 2014.**
- Sevim, Ali, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, İstanbul 1993, s. 44-47.**
- Sevim, Ali-Erdoğan Mercil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.**
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayân*, VIII/1-2, neşr., Dâiretu'l-Maari-fi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1370-1371/1951-1952.**
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayân*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kitaplığı, Yazma No:2135.**
- Sobernheim, M. "Böri", *İA*, II, İstanbul 1993, s. 740.**
- Spuler, Bertold, *İran Moğollar'ı*, Türkçe çev. C. Köprülü, Ankara 2011.**
- Stevenson, W. B., *The Crusaders in the East*, Cambridge University Press, Beyrut 1968.**
- Sümer, Faruk, "Abiş Hatun", *DİA*, I, İstanbul 1988, s.310-311.**
- Sümer, Faruk, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 404-406.**
- Sümer, Faruk, "Kızıl-Arslan", *İA*, VI, İstanbul 1993, s. 787-789.**
- Sümer, Faruk, "Pehlivan", *İA*, IX, İstanbul 1993, s. 545-548.**
- Sümer, Faruk, "Salur", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.57-59.**
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999.**
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.**
- Süryani Patrik Mihail, *Vakainame*, Türkçe çev., Hrnt D. Andreasyan, (TTK Basılmamış nüsha, Ankara 1944).**
- Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler Devleti", *DGBİT*, VI, İstanbul 1990, s. 301-432.**

Şeşen, Ramazan, "İmâd Al-Din Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, (1971), s. 249-369.

Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983.

Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987.

Taneri, Aydın, "Celâleddin Hârizmşâh", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 248-250.

Taneri, Aydın, *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.

Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim *Selçuknâme*), Türkçe çev., H. İbrahim Gök-F. Coşguner, Ankara 2014.

Tourneau, R. Le, "Bûrîds", *EI2*, I, Leiden 1960, s. 1332.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2014.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.

Turğal, H. Fehmi, *Anadolu Selçukluları-Müeccimbaşı'ya Göre, (Câmiü'd-düvel'in Anadolu Selçukluları'ı kısmının tercümesi)*, İstanbul 1935. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988. *Willermus Tyrensis* (bkz. Ayan, Engin)

Yinanc, Mükrimin Halil, "Arslan-Şah", *İA*, I, İstanbul 1993, s. 610-615.

Zehebî, *Kitâbu Düvelî'l-İslâm*, Haydarâbâd 1364.

Zetterstéen, K.V., "Nûr ed-Din, Arslanşah", *İA*, IX, İstanbul 1993, s. 357-358.

XII. SELÇUKLU DEVLETLERİNDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Abbâs, İkbâl, *Vezâret der Ahd-ı Selâtin-i Buzurg-ı Selcukî*, Tahran hş.1338.

Abbâs, Sabbâğ-Nebi Bozkurt, "Müstevfî", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s.147-148.

Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Rusça'dan çevirenler E. N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul 2006.

Aksarayî, Kerimüddin Mahmûd, *Müsâmeret ül-ahbâr*, neşr., O. Turan, Ankara 1944; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971, s.435-591.

Kommena, Anna, *The Alexiad of Anna Comnena*, İngilizce çev., E. R. A. Sewter, Bungey-Suffolk 1969; Türkçe çev., Bilge Umar, İstanbul 1996.

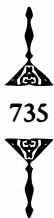
Arık, Feda Ş., "Türkiye Selçuklu Devletinde Musadere", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler III, Türk Tarihi*, I, İstanbul 1986, s.47-64.

Artuk, İbrahim, "Sikke", *İA*, X, s. 621-640.

Artuk, İ-Artuk, C., *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, İstanbul 1971.

Atasoy, N., "Minyatürlerde Türk Büyükleri ve Alparslan", *TED*, İstanbul 1971, s.59-64.

Atar, Fahrettin, "Kadı", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 66-69.

- Aykut, Ş.N.**, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri I, I.Mes'ud'dan I.Keykubad'a Kadar (510-616/1116-1220)*, İstanbul 2000.
- Baktır, Mustafa**, "Hutbe", *D/Â*, XVIII, İstanbul 1998, s. 425-428.
- Barthold, V.V.**, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hazırlayan H. D. Yıldız, Ankara 1990.
- Björkman, W.**, "Tâc", *İA*, XI, s.613-615.
- Blair, S. S.**, "Saray", *Eİ2*, IX, Leiden 1997, s. 44-47.
- Bosworth, C. E.**, *The New Islamic Dynasties*, Edinburgh 1996.
- Bosworth, C. E.**, "İstabl", *Eİ2*, IV, Leiden 1997, s. 213-218.
- Bosworth, C. E.**, "Tughra", *Eİ2*, X, Leiden 2000, s. 595-596.
- Bozkurt, Nebi**, "Tırâz", *D/Â*, XLI, İstanbul 2012, s. 112-114.
- Bundarı, Histoire Des Seldjoucides De L'Iraq par al-Bondârî D'apres Imad ad-Din al-Is-fahânî**, Texte Arabe, nşr., M. Th. Houtsma, Liede 1899; Türkçe çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular'ı Tarihi*, İstanbul 1943.
- Cahen, Claude**, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968; Türkçe çev., Yıldız Moran, *Osmanlı-lar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984.
- Cüveynî, Alâüddin Atâ'** Melik Cüveynî, *Tarîh-i Cihângüşâ*, nşr., Mirza Muhammed Kaz-vinî, London 1916, II; Türkçe çev., M. Öztürk, *Târîh-i Cihangüşa*, Ankara 1998.
- Cüzcanî, Kadı Minhac Sirâc**, *Tabâkat-ı Nâsırî*, neşr., 'Abd el-Hayy Habîbî, Kandeher hş.1328 /Tahrân hş.1363.
- Çağrıçı, Mustafa**, "Sirâceddin el-Urmevî", *D/Â*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 262-264.
- Çubukçu, Asri**, "Emîr-i Meclis", *D/Â*, XI, İstanbul 1995, s.141-142.
- Darley, R. E.-Doran**, "Saldjukidis", *Eİ2*, VIII, Leiden 1995, s. 973-978.
- Deny, J.**, "Tuğra", *İA*, XII/2, s.5-12.
- Duran, R.**, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Ta'mir)*, Ankara 2001.
- Efdeleddin Ebû Hâmid Ahmed B.Hâmid Kirmanî**, *'İkd el-'ulâ li'mevkef el-'alâ*, neş-r., 'Alimuhammed 'Âmirî, Tahrân hş.1311.
- Ertuğ, Zeynep Tarım**, "Saray", *D/Â*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 117-121.
- Ersan, M.**, "Türkiye Selçukluları'nda Hediye ve Hediyeleşme", *Tarih İncelemeleri Dergi-si*, XIV, İzmir 1999, s. 65-77.
- Ersan, M.**, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Erzî, A. S.**, "İbn Bîbî", *İA*, V/1, s. 712-718.
- Farmer, H. G.**, "Tabl-hane", *İA*, XI, s.604-610.
- Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus)**, *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, Ankara 1987.
- Gordlevski, V.**, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev., Azer Yaran, Ankara 1988.
- Gökbilgin, M.T.**, "Saray", *İA*, X, s. 205-207.
- Göksu, E.**, *Türkiye Selçukluları'nda Ordu*, Ankara 2010. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağ-lardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüce çev., Marie Felicite Brosset, Türkçe çev., Hrand D. Andreasyan, haz., E. Merçil, TTKY, Ankara 2003.
- Halil Edhem**, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927.

- Hamdullâh Müstevfî-î Kazvinî**, *Târih-i Güzide*, neşr., 'Abd el-Hüseyn Nevâî, Tahran hş. 1336-1339.
- Hasan Enverî**, *İstîlâhât-ı Dîvânî*, *Devrey-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 2535 Şâhinşâhî.
- Haverman**, A.- Bosworth, C. E., "Ra'is", *EI2*, VIII, Leiden 1995, s. 402-403.
- el-Hoyl**, Hasan b.'Abdî'l-Mu'min, *Gunyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib*, *Rusumu'r-Resd'il ve Nucûmu'l-Fazâil*, yayınlayan A. S. Erzî, Ankara 1963.
- İbn Bibî**, el-Hüseyn B. Muhammed B. 'Ali el-Ca'ferî Er-Rugedî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye Fî'l-Umûr'l-'Alâ'iyye*, Önsöz ve fihristi hazırlayan A. S. Erzî, I, Tıpkıbasım Ankara 1956; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1996; İkinci baskı Ankara 2013.
- İbn Funduk**, Ebû'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, neşr., Ahmed Behmenyâr, tarihsiz.
- İbn Haldun**, *Mukaddime*, çevr., Zakir Kadiri Ugan, I-II, İstanbul 1990-1991 (ikinci baskı).
- İbnü'l-Adîm**, *Biyoğrafilerle Selçuklular Tarihi*, *İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çeviri, notlar ve açıklamalar, Ali Sevim, Ankara 1982.
- İbnü'l-Cevzî**, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, Abdurrahman İbnü'l Cevzî, yayınlayan A. Sevim, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esir**, İbn al-Athîr, *al-Kâmil fî't-tarih*, neşr., Tornberg, X-XI, Beyrut 1979; Türkçe çev., A. Özeydin, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fî't-Târih Tercümesi*, X-XI, İstanbul 1986.
- İbnü'l-İbrî**, Gregoryus Ebi'l-Ferec, *Tarih Muhtasarü'd-düvel*, neşr., Anton Salhanî, Lübnan 1983.
- İndirkaş**, Z., *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, Ankara 2001.
- İpşirli**, M., "Kazasker", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s.140-143.
- İsmâil Galip**, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçûkiyye*, Kostantınıyye h.1309.
- Kafesoğlu**, İ., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kafesoğlu**, İ., *Harizmşâhlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956.
- Kafesoğlu**, İ., *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1997.
- Kafesoğlu**, İ., "Melikşah", *İA*, VII, s. 665-673.
- Kallek**, Cengiz, "Dâmegâni", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s.453-454.
- el-Kalkaşendî**, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'sâ fî sînâ'ati'l-inşâ*, neşr., Muhammed 'Abdür-resûl İbrahim, IV-V, Mısır 1913-1914.
- Kayhan**, H., *Irak Selçuklular'ı (514-590/1120-1194)*, Konya 2001.
- Kaymaz**, N., *Pervâne Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara 1970.
- Keciş**, M., *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, Ankara 2013.
- Kesik**, M., *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi*, *Sultan I.Mes'ud Dönemi (116-1155)*, Ankara 2003.
- Kesik**, M., *At Üstünde Selçuklular*, *Türkiye Selçuklularında Ordu ve Savaş*, İstanbul 2013.
- Kesik**, M., "Pervane", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 244.
- Kesik**, M., "Sâdeddin Köpek", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 392-393.

- Klausner, C. L.**, *The Seljuk Vezirate: a study of civil administration 1055-1194*, Massachusetts 1973.
- Koca, S.**, "Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarlarının Aldıkları ve Kullanılan Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri", *III. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 20-22 Mayıs 1993, Konya 1994.
- Koca, S.**, "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri", *Belleten*, Sa: 224, Ankara 1995, s.55-74.
- Koca, S.**, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005.
- Köprülü, M. F.**, "Bayrak", *İA*, II, s.401-420.
- Köprülü, M. F.**, "Berîd", *İA*, II, s.541-549.
- Köprülü, M. F.**, "Hâcib", *İA*, V/1, s.30-36.
- Köprülü, M. F.**, "Hil'at", *İA*, V/1, s.483-486.
- Köymen, M. A.**, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, I, Ankara 1979.
- Köymen, M. A.**, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Köymen, M. A.**, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alparslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- Köymen, M. A.**, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, *İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984.
- Köymen, M. A.**, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları", *D.T.C.F.D.* VIII, Sa: 4 (Ayrı basım), 1951, s.537-648.
- Köymen, M. A.**, "Tuğrul", *İA*, XII/2, s.14-19.
- Kucur, S.**, "Vekil-i Hâsîlık ve Selçuklu Saraylarında Üstadü'd-Dârîk", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sa: 14 (Ayrı basım), İstanbul 2006.
- Kucur, Sadi S.**, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.
- Kurpalidis, G. M.**, *Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev., İlyas Kama-lov, İstanbul 2007.
- Lambton, A. K. S.**, "The Internal Structure of The Saljuk Empire", *The Cambridge History of İRAN*, V, Cambridge 1968, s.203-282.
- Lambton, A. K. S.**, "Atabetü'l- Ketebye Göre Sancar İmparatorluğunun Önemi", çev., Nejat Kaymaz, *Belleten*, Sa: 147, Ankara 1973, s.356-394.
- Lambton, A. K. S.**, "Dîwân" *Eİ2*, II, Leiden 1991, s. 332-336.
- Lloyd, S. ve D. Storm Rice**, *Alanya (Âlâ'ıyya)*, Türkçe çev., N. Sinemoğlu, Ankara 1989.
- Mansûroğlu, M.**, "Cândâr", *İA*, III, s.24-25.
- Merçil, Erdoğan**, *Kirman Selçuklular'ı*, Ankara 1989.
- Merçil, Erdoğan**, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000.
- Merçil, Erdoğan**, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.
- Merçil, Erdoğan**, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, İstanbul 2011.
- Merçil, Erdoğan**, "Fars Meliki Selçuk-şâh'ın Hayatı ve Paraları", *TED*, Sa: 4-5, İstanbul 1974, s.23-32.

- Merçil**, Erdoğan, "Emîr Savtegin", *TED*, Sa: 6, İstanbul 1975, s.63-74.
- Merçil**, Erdoğan, "Selçuklular'da Taştâr Müessesesi", *Prof. Dr. İsmâil Aka Armağanı*, İzmir 1999, s.57-61.
- Merçil**, Erdoğan, "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi", *Selçuklular, Makaleler*, s.214-229.
- Merçil**, Erdoğan, "Selçuklular'da Defter-i Arz", *Selçuklular, Makaleler*, s.350-359.
- Merçil**, Erdoğan, "Amid", *D/Â*, III, İstanbul 1991, s. 55.
- Merçil**, Erdoğan, "Ârız", *D/Â*, III, İstanbul 1991, s. 359.
- Merçil**, Erdoğan, "Gaşiye", *D/Â*, XIII, İstanbul 1996, s. 398-399.
- Merçil**, Erdoğan, "Gulâm ", *D/Â*, XIV, İstanbul 1996, s. 180-184.
- Merçil**, Erdoğan, "Hâzin", *D/Â*, XVII, İstanbul 1998, s. 141-143.
- Merçil**, Erdoğan, "Menşûr", *D/Â*, XXIX, İstanbul 2004, s. 149-150.
- Merçil**, Erdoğan, "Şâhne ", *D/Â*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 292-293.
- Merçil**, Erdoğan, "Taht ", *D/Â*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 434-436.
- Merçil**, Erdoğan, "Tevkî ", *D/Â*, XLI, İstanbul 2012, s. 35-36.
- Mîrhând**, *Ravzatü's-safâ*, IV, Tahran hş.1339.
- el-Meyhenî**, Muhammed b.'Abdî'l-Hâlik, *Destûr-ı Debîrî*, yayınlayan A. S. Erzî, Ankara 1963. *Mücmelü't-tevârih el-kıyas*, tashih Melikü's-Şu'ârâ Bahâr, Tahran hş.1318.
- Müneccimbaşı Ahmed B.Lütfullah**, *Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçuklular'ı*, yayınlayan Ali Öngül, İzmir 2000.
- Müntecebeddin Bedî' Atabeg Cüveynî**, *Kitab 'atabetü'l-ketebe mecmuay-ı müraselet-i dîvân-ı Sencer*, neşr., Muhammed Kazvinî ve Abbâs İkbâl, Tahran hş.1329.
- Nâsîreddin Münşî Kirmanî**, *Nesa'im el-eshâr*, neşr., Celâleddin Muhaddis Huseynî Urmevî, Tahran 1959. (1092-1104).
- Nizâmülmülk**, *Siyâset-Nâme*, hazırlayan M. A. Köymen, Ankara 1999.
- Ocak, A.**, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti(1040-1092)*, İstanbul 2002.
- Özaydın**, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- Özaydın**, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi(485-498/ 1092-1104)*, İstanbul 2001.
- Özaydın**, Abdülkerim, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s.112-130.
- Özaydın**, Abdülkerim, "Büyük Selçuklular'da Şâhnelik Müessesesi ve Şâhnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *İsmâil E. Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, s.477-504.
- Özaydın**, Abdülkerim, "Malazgirt Meydan Muharebesi (26 Ağustos 1071)", *Alparslan ve Malazgirt Savaşı*, hazırlayan E. Merçil, İstanbul 2014, s.105-123.
- Özaydın**, Abdülkerim, "Av", *D/Â*, IV, İstanbul 1991, s. 101-104.
- Özaydın**, Abdülkerim, "İbn Bîbî ", *D/Â*, XIX, İstanbul 1999, s. 379-382.
- Özaydın**, Abdülkerim, "Kündür", *D/Â*, XXVI, İstanbul 2002, s. 554-555.

- Özaydın, Abdülkerim**, "Mîr-i Alem", *D/Â*, XXX, İstanbul 2005, s. 123-124.
- Özaydın, Abdülkerim**, "Nevbet", *D/Â*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 38-41.
- Özcan, Abdülkadir**, "Kapıcı", *D/Â*, XXIV, İstanbul 2001, s. 345-347.
- Özen, Şükrü**, "Kadilkudat", *D/Â*, XXIV, İstanbul 2001, s. 77-82.
- Özgüdenli, Osman Gazi**, *Selçuklular, I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, İstanbul 2013.
- Özgüdenli, Osman Gazi**, "İncü", *D/Â*, XXII, İstanbul 2000, s. 281.
- Piyadeoğlu, Cihan**, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, İstanbul 2011.
- Polat, M. Said**, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sa: 17, İstanbul 2005, s.17-53.
- Reşidüddin Fazlullâh, Câmî'u't-tevârfh**, II, 5 cüz, yay., Ahmed Ateş, Ankara 1960.
- Râvendî, Muhammed b. Ali Süleyman**, *Râhat-Üs-Sudur Ve Âyet-Üs-Sûrur*, nşr., Muhammed İkbâl, London 1921; Türkçe çev., Ahmed Ateş, Ankara 1957-1960, I-II.
- Sadr'uddin Abu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali al-Husamî**, *Ahbâr üd-Davlat is-Saljuqiyya*, neşr., Muhammed İqbal, Lahor 1933; Türkçe çev., N.Lügal, *Ahbâr üd-devlet is-Selçukiyye*, Ankara 1943.
- Sevim, Ali**, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, I.Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, Sa: 22, Ankara 1997, s.1-91.
- Sevim, Ali**, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alparslan Dönemi", *Belgeler*, Sa: 23 Ankara 1999, s.1-55.
- Sevim, Ali**, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, Sa: 24, Ankara 2000, s.1-75. *Prof. Dr. Ali Sevim, Makaleler*, yayına hazırlayanlar, E.S.Yalçın-S. Özbek, Ankara 2005, II.
- Sevim, A.-Merçil, E.**, *Selçuklu Devletleri Siyaset,Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, 2014(ikinci baskı).
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan**, yayınlayan Ali Sevim, Ankara 1968.
- Simon De Saint Quentin**, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Türkçe çev., Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006.
- Stilman, N.A.**, "Khil'a", *El2*, V, Leiden 1986, s.6-7.
- Süryani Mihailin Vakainamesi İkinci Kısım(1042-1195)**, Türkçeye çev., H.D.Andreasyan 1944(Türk Tarih Kurumu Basılmamış nüsha).
- Şeker, Mehmet**, "Hil'at", *D/Â*, XVIII, İstanbul 1998, s. 22-25.
- Şerbetçi, Azmi**, "Kutbüddin-i Şîrâzî", *D/Â*, XXVI, İstanbul 2002, s. 487-489.
- Şeşen, Ramazan**, "Alparslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *TM*, XVII, İstanbul 1972.
- Şeşen, Ramazan**, *Salâhaddin Eyyubî ve Devri*, İstanbul 2000.
- Taneri, Aydın**, "Candâr", *D/Â*, VII, İstanbul 1993, s. 145-146.
- Taneri, Aydın**, "Çetr", *D/Â*, VIII, İstanbul 1993, s. 293-294.
- Taneri, Aydın**, "Divan", *D/Â*, IX, İstanbul 1994, s. 383-385.

- Taneri, Aydın**, "Emîr-i Silâh", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.145.
- Taneri, Aydın**, "Hâcib", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 508-511.
- Taneri, Aydın**, *Celâlü'd-Din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.
- Turan, Osman**, "Süleyman-şâh", *İA*, XI s. 201-219.
- Turan, Osman**, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958.
- Turan, Osman**, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1965.
- Turan, Osman**, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Turan, Refik**, *Türkiye Selçukluları'nda Hükümet Mekanizması*, İstanbul 1995.
- Turan, Ş.**, "Silâhdâr", *İA*, X, s. 640-643.
- Uysal, O.**, "Kubâd-Âbad Kazı Buluntularından Sikkeler ve Mühürler", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, Bildiriler II., Konya 2001, s.389-395.
- Uyumaz, Emine**, *Sultan I. Alâeddin Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İ. H.**, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara Dair", *Belleten*, Sa: 17-18, Ankara 1941, s.101-161.
- Uzunçarşılı, İ. H.**, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970.
- Yetkin, Ş.**, "Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a Hediye Edilen Gümüş Tepsi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, İstanbul 1971, s.101-109.
- el-Yezdî, Muhammed b. Muhammed el-Huseynî**, *el-Uraza fi'l-hikâyet el-Selcukiyye*, neşr., Karl Süsseheim, Kahire h.1326.
- Yinanç, M. H.**, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

XIII. SELÇUKLULAR'DA İKTİSADÎ HAYAT

- Agacanov, S. G.**, *Selçuklular*, Türkçe çev., E. Necef- A. Annaberdiyev, İstanbul 2006.
- Ahmed Eflakî**, *Menâkib al-Ârifîn*, II, neşr., Tahsin Yazıcı, Ankara 1980.
- Ahmed Ziya**, *Mesûkât-ı İslâmiyye (Catalogue of Islamic Coins)*, İstanbul 1328/1910.
- Akdağ, Mustafa**, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, I, Ankara 1979.
- Alptekin, Coşkun**, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul 1988, s. 95-213.
- Anonim Selçuknâme**, (*Târih-i Âl-i Selçuk Der Anatoli, Anadolu Selçuklular'ı Tarihi III*), yay. ve Türkçe çev., Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.
- Atan, Turan**, *Türk Gümrük Tarihi*, I, Ankara 1990.
- Baykara, Tuncer**, *Türkiye Selçuklular'ı Devrinde Konya*, Ankara 1985.
- Baykara, Tuncer**, *Türkiye Selçuklular'ının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004.
- Bayram, S.- Karabacak, A. H.**, "Şahîp Ata Fahr'd-Din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök-medrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, XIII (1982), 31-69.
- Bulliet, R. W.**, "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, ed. D.K. Kouymjian, Beirut 1974, s. 289-296.

- Cahen, Claude**, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", *Cogito*, S. 29 (2005), s. 132-143.
- Cahen, Claude**, "The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions", *A History of the Crusades*, II, Philadelphia 1962, s. 661-692.
- Cahen, Claude**, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev., Yıldız Moran, İstanbul 1994.
- el-Cüveynî**, Müntecibüddin Bedî', *Atabetü'l-Ketebe*, neşr., Allame Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahrân 1384/2005.
- Çağatay**, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1997.
- Çandarlıoğlu**, Gülçin, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 193-214.
- Demir, Ahmet**, "Fütüvvet, Teşkilatının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu", *Türkler*, VII, Ankara 2002, s. 264-271.
- Erkiletlioğlu**, Halit, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996.
- Ersan, Mehmet**, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2000, s. 55-61.
- Fard, Kambakhsh**, *سفالگری نیشابور در عهد سلجوقیان* (Sofalgari-i Neshabur der Ahd-i Seljuqian), *Berresiha-yi Tarihî*, 9/10 (1346), s. 339-360.
- Fleet, Kate**, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Türkçe çev., Özkan Akpınar, İstanbul 2009.
- Galib, İsmâil**, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Ankara 1971.
- Gerdizi, Zeynu'l-Ahbâr**, neşr., Rahim Rızazâde Melik, Tahrân 1384/2005.
- Gregory** Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev., Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Ankara 1999.
- Hacı Bektâş-ı Veli**, *Vilâyet-nâme*, haz., Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1995.
- Hamdullah Müstevfî-î Kazvinî**, *Nüzhetü'l-Kulûb*, neşr., G. Le Strange, Tahrân 1389/2010.
- Hasan B. Abdulmuin el-Hoyî**, *Gunyetü'l-Kâtib ve Munyetü't-Tâlib; Rusûmu'r-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazd'il*, yay., A. Sadık Erzi, Ankara 1963.
- Heyd, W.**, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe çev., Enver Ziya Karal, Ankara 2000.
- İbn Bibî**, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, Tıpkı Basım, Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956.
- İbn Said el-Magribî**, *Bastû'l-Arz fî't-Tûl ve'l-Arz*, yay., Khavon Bournit Khıncs, Tetvan (Fas) 1958.
- İbnü'l-Esir**, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, neşr., M. Yûsuf ed-Dekkâk, Beyrut 2003.
- Kafalı, Mustafa**, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara 1997.
- el-Kalkâşandî**, *Subhu'l-Aşa fî Sinâ'at'l-İnşa*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), V, XV, Beyrut 1988.
- Kaymaz, Nejat**, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/II (1964), s. 91-155.

Kerimüddin Mahmûd Aksarayî, *Mûsâmeretü'l-Ahbâr*, neşr., Osman Turan, Ankara, 1999.

Koca, Salim, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem*, 8/23, 1996, s. 465-484.

Konyalı, İsmâil Hakkı, *Konya Tarihi*, Konya 1964.

Köymen, M. Altay, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V/2 (1947), s. 159-186.

Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), İstanbul, s. 56-57.

Martin, M. E. "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220", *The English Historical Review*, Vol. 95, No. 375 (Apr. 1980), s. 321-330.

Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçuklular'ı*, İstanbul 1980.

Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000.

Metin, Tülay, "The Impact Of City Formation in Great Seljuks on The City Culture Of Anatolian Seljuks", *JASS*, 26/II (2014), s. 357-370.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyerü'l-Mülûk veya Siyâset-Nâme*, neşr., M. Altay Köymen, Ankara 1976.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, İstanbul 2011.

el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız)*, Türkçe çev., Ahsen Batur, İstanbul 2014.

Özaydın, Abdülkerim, "Selçuklular (Suriye Selçuklular'ı/Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", *D/Â*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 386.

Özcan, Koray, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri", *Anadolu Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1 (2006), s. 205-224.

Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.

Polat, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", *Türkler*, VII, Ankara 2002, s. 375-385.

Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004.

Er-Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatu's-Sudur ve Ayetu's-Sûrur*, neşr., Muhammed İkbâl, Tahran 1364/1985.

Rubruk, Wilhelm Von, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Türkçe çev., Ergin Ayan, İstanbul 2001.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Türkçe çev., Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006.

Sümer, Faruk, "Selçuklu Tarihinde İğdişler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sa:35 (1985), s. 9-23.

Süryani Mihail, *Vekainâme*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan, 2 Kısım, TTK'da yayınlanmamış nüsha.

Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, neşr., Mir Hâşim Muhaddis, Tahran 1363/1984.

Tabakoğlu, Ahmet, *İktisat Tarihi*, İstanbul 2005.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986.

- Thirllet**, Freddy, "Les Relations entre la Crete et les Emirats Turcs de Asie Mineure au XIV. Siecle (1348-1360)", *Actes du XII. Congress International des Etudes Byzantines*, II, 1964, s. 213-221.
- Togan**, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.
- Turan**, Osman, "İktâ", *İA*, V/II, İstanbul, 1987, s. 949-959.
- Turan**, Osman, "Keykâvus I", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 631-642.
- Turan**, Osman, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, X/39 (1946), s. 471-496.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1997.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998.
- Turan**, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, İstanbul 1996.
- Turan**, Osman, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988.
- Vryonis**, *The Decline of Medieval Hellenism In Asia Minor And The Process Of Islamization From The Eleventh Through The Fifteenth Century*, California 1971.
- Yakubovskiy**, A., "Merv", *İA*, VII, İstanbul 1987, s. 773-777.
- Yakubovskiy**, A., "İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türkleri'nin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", Türkçe çev., İsmâil Kaynak, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XII (1954), s. 207-226.
- Yousefifar**, "Berresi-E Vijegihâ Ve Muellefeha-E Târikh-E Mefhum-E Shahr Dar Sed-deha-Ye Meyane-E Târikh-İ İran", *Farhang*, Vol. 60, 1385/ 2007, s. 263-304.
- Yousefifar**, Sh., *Costarhaye Dar Monasebat-E Shahr Ve Shahrneshini Dar Dovre-E Selcuqiyân*, Tahran 1390/2011.
- Yücel, Yaşar, "Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri", *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara 1991.
- Zahoder**, B., "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Türkçe çev., İsmâil Kaynak, *Belleten*, XIX/76 (Ekim 1955), s. 491-527.

XIV. SELÇUKLULAR'DA TOPLUMSAL YAPI

- Agacanov**, Sergey Grigoroviç, *Selçuklular*, Türkçe çev., Ekber N. Necef, Ahmet R. Anarberdiyev, İstanbul 2006.
- Akdağ**, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi I (1243-1453)*, İstanbul 1974.
- Althusser**, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul 2000.
- Bündârî**, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'Usra*, Türkçe çev., Kıvameddin Burslan, Ankara 1999.
- Cahen**, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev., Yıldız Moran, İstanbul 1984.
- Cornell**, Vincent J., "Religious Orthodoxy and Religious Rights in Medieval Islam: A Reality Check on the Road to Religious Toleration", *Christian and Muslim Perspectives - A Record of the Fifth Building Bridges Seminar Held in Washington, D. C., March 27-30 2006*, Georgetown University Press, Washington 2009.

- Eflâkı**, Ahmed, *Âriflerin Menkıbeleri*, neşr., Tahsin Yazıcı, I, Ankara 1976; Türkçe çev., Tahsin Yazıcı, I, İstanbul 1964.
- Ephrat**, Daphna, "Religious Leadership and Associations in the Public Sphere of Seljuk Baghdad", *The Public Sphere in Muslim Societies*, Ed. Miriam Hoexter, Shmuel N. Eisenstadt, Nehemia Levtzion, State University of New York Press 2002.
- Golden**, Peter B., "Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, Ed. Michael Adas, Temple University Press, Philadelphia 2001.
- Gregory Abû'l-Farac** (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçe çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- Hasluck**, F. W., *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslâm I*, Türkçe çev., Timuçin Binder, İstanbul 2012.
- Humphreys**, R. Stephen, *İslâm Tarih Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, Türkçe çev., Murtaza Bedir, Fuat Aydın, İstanbul 2004.
- İbn Bîbî**, *el-Evâmirü'l-Ala'îye fî'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçukname)*, I, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- İbn Hassul**, *Kitâbü Tazfîl'i-etrâk*, Türkçe çev., Şerefeddin Yaltkaya, "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Belleten*, IV, Sa: 14-15, Nisan Temmuz 1940, Ankara 1994, s. 235-266.
- İbnü'l Adım**, *Buğyetü't-Taleb fî târihi Haleb*, Yayınlayan Ali Sevim, Ankara 2012.
- İbnü'l Adım**, *Zübdetü'l Haleb min Târîhi Haleb*, *Zübdetü'l Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, Seçme, Tecüme ve Değerlendirme Ali Sevim, Ankara 2014.
- İbnü'l Cevzî**, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*, Seçme-Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esir**, *el-Kâmil fî'l-Tarih*, Türkçe çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.
- İmam-ı Gazâlî**, *Devlet Başkanlarına - Nasihat-ül - Mülûk*, Tercüme: Osman Şekerci, İstanbul 1969.
- Kafesoğlu**, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014.
- Köprülü**, M. Fuad, "Osmanlıların Etnik Menşei", *Belleten*, VII², Sa: 28, I. Teşrin 1943, Ankara 1943, s. 274.
- Köprülü**, M. Fuad, *Anadolu'da İslâmiyet*, Haz., Metin Argun, Ankara 2005.
- Köprülü**, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 2003.
- Kurpalıdıs**, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Türkçe çev., İlyas Kamalov, İstanbul 2011.
- Lambton**, A. K. S., "The Evolution of İqta in Medieval Iran", *Iran*, Vol 5 (1967), s. 41-50.
- Lambton**, A. K. S., "Concepts of Authority in Persia: Eleventh to Nineteenth Centuries A.D.", *Iran*, Vol. 26 (1988), s. 95-103.
- Lapidus**, Ira M., "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comperative Studies in Society and History*, Vol. 15, No. 1 (Jan 1973), s. 21-50.
- Malamud**, Margaret, "Sufi Organizations and Structures of Authority ine Medieval Nishapur", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 3 (Aug. 1994), s. 427-442.

- Menakub-I Hacı Bektâş-I Velî, Vilâyetnâme**, Haz., Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1958.
- Merçil**, Erdoğan, "Selçuklular, Kirman Selçuklular'ı, Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, 2009, s. 379-380.
- Merçil**, Erdoğan, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000.
- Mevlânâ, Fihi Ma fihi**, çev., Meliha Ülker Tarıkâhya, İstanbul 1985.
- Nizâmülmülk, Seyrülmülûk (Siyâsetnâme)**, Yay. Haz., Hubert Darke, Tahran 2004.
- Nizâmülmülk, Siyâsetnâme**, İstanbul 1998.
- Ocak Ahmet**, "Selçuklular-Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat", *DİA*, XXXVI, 2009, s. 375-377.
- Ocak Ahmet Yaşar**, "Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat", *Türkiye Tarihi 1071-1453, Bizans'tan Türkiye'ye*, Ed. Kate Fleet, İstanbul 2012.
- Ocak Ahmet**, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar**, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi, Makeleler-Araştırmalar*, İstanbul 2011.
- Özgüdenli**, Osman Gazi, "Selçuklular-Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, 2009.
- Özgüdenli**, Osman Gazi, *Selçuklular, I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, Ankara 2013.
- Pachymeres**, *Bizanslı Gözüyle Türkler (Georges Pachymeres'in Relations Historiques Adlı Eserinde Yer Alan Türklerle İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi)*, çev., İlcan Bihter Barlas, İstanbul 2009.
- Râvendî, Râhat-üs-Sudûr ve âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Âlâmeti)**, I, Türkçe çev., Ahmed Ateş, Ankara 1999.
- Safi**, Omid, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam, Negotiating Ideology and Religious Inquiry*, The University of North Carolina Press, 2006.
- Sevim**, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995.
- Sıbt İbnü'l Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân**, Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân'da Selçuklular, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, Ankara 2011.
- Smith Jr**, John Masson, "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Iranian Studies*, Vol. 11, No. 1/4, State and Society in Iran (1978), s. 57-81.
- Süryanî Patrik Mihail, Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)**, Hrant D. Andreasyan, TTK. Basılmamış Nüsha 1944.
- Şeker**, Mehmet, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, Ankara 2005.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 312.
- Turan**, Osman, "Selçuk Türkiye'si Din Tarihine Dair bir Kaynak", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Doğumunun 120. Yılı Münasebetiyle Tıpkıbasım, Ankara 2010.
- Turan**, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993.
- Turan**, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1995.

Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), Ankara 2000.

Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.

XV. SELÇUKLULAR'IN DİN VE MEZHEP SİYASETİ

Abdulğani, Arif Ahmed, *Tarihu umerâi Mekketi'l-mükerrreme*, Beyrut 1413/1992.

Abdulğani, Arif Ahmed, *Tarihu umerâi'l-Medineti'l-münevvere*, Dımaşk 1996.

Aksarayî, Kerîmüddin, *Müsâmeret ül- ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr* (*Moğollar zamanında Türkiye Selçuklular'ı tarihi*), (neşr., O. Turan), Ankara 1944.

Arberry, A.J., "Kelâbâzî", *İA*, VI, s. 537-538.

el-Aselî, Bessam, *Fennu'l-Harbi'l-İslâmî*, III, Beyrut 1408/1988.

Ateş, Ahmet, "Gazâlî'nin "Bâtınîler'in belini kıran deliller"i "Kitâb kavâsim al-Bâtiniyya", *A.Ü.I.F.D.*, III/1-II, Ankara 1954.

Ateş, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969.

el-Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed, *Azîmî Tarihi*, Türkçe çev., A.Sevim, Ankara 1988.

Bardakoğlu, Ali, "Hanefî mezhebi", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.1-21.

Barthold, W.- F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1977.

Bedevî, Abdulmecid Ebû'l-Futûh, *et-Tarihu's-siyâsî ve'l-fikrî*, Cidde 1403/1983.

Bolay, Süleyman H., *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul 1979.

Brockelmann, Carl, "Abu'l-Maâlî el-Cüveynî", *IA*, III, s. 249.

Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Türkçe çev., N. Çağatay, Ankara 1992.

Brockelmann, Carl, *Tarihu'l-edebî'l-Arab*, IV, çev., A. en-Naccâr, Kahire 1991.

el-Bundârî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra* (*Irak ve Horasan Selçuklular'ı tarihi*), Türkçe çev., K. Burslan, İstanbul 1943.

Cahen Claude, "İslâm kaynaklarına göre Malazgirt savaşı", Türkçe çev., Zeynep Keriman, *TM*, XVII, (1972), s. 77-100.

Cahen Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev., Yıldız Moran, İstanbul 1979.

Cahen Claude, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, Türkçe çev., Y.Yücel- B.Yediyıldız, Ankara 1992.

Cebecioğlu, Ethem, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdî", *S.G.A.D.*, VII, İstanbul 1995, s. 66-69.

Cin, Halil -Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, I, İstanbul 1990.

el-Cumeylî, Raşid Abdullah, *Dirasatün fî tarih*, Bağdâd 1984.

Cüveynî, Alaadin Ata Melik, *Târîh-i cihanguşa*, I:1, Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 1988.

el-Cüveynî, İmamul- Haremeyn Ebû'l-Meâlî Abdulmelik, *el-Akîdetü'n-Nizâmîyye fî'l-erkânî'l-İslâmîyye*, tah., M.Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1412/1992.

- el-Cüveynî**, İmamü'l- Hameyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik, *Çiyâsu'l-umem fî iltiyâ-si'z-zulem (el-Çiyâst)*, tah., M.Hilmî-F.Abdülmünim Ahmed, İskenderiye 1989.
- Çelebi**, Ahmed, *Mevsuatü't-tarihi'l-İslâmî*, VIII, Kâhire 1983.
- Çelik**, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, I, İstanbul 1987.
- Çubukçu**, İ. Agah, *Gazzalî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara 1970.
- Dayf**, Şevkî, *Asru'd-düvel ve'l-imârât*, Beyrut ts.
- Dayf**, Şevkî, *Tarihu'l-edebî'l-Arabî*, V, Kahire 1990.
- Dehlân**, es-Seyyîd Ahmed b. es-Seyyîd Zeynî, *el-Futuhâtü'l- İslâmiyye*, I, Kâhire ts.
- Dehlân**, es-Seyyîd Ahmed b. es-Seyyîd Zeynî, *Umerâu'l-beledi'l-harâm*, Beyrut ts.
- Ed-Devâdârî**, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybeg, *Kenzu'd-durer ve câmiu'l-ğurer*, VI, tah. Selaheddin el-Müneccîd, Kâhire 1380/1961.
- Dirimtekin**, Feridun, "Selçuklular'ın Anadolu'da Yerleşmeleri", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s. 251-258.
- Durant**, Will, *İslâm Medeniyeti*, Türkçe çev., Orhan Bahaeddin, İstanbul ts.
- Dvornik**, Francis, *Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a*, Türkçe çev., Mehmet Aydın, Ankara 1990.
- Ebû Şâme**, Abdurrahman b. İsmâil, *Kitâbu'r-ravzateyn fî ahhârî'd-devleteyn*, Kâhire 1956.
- Ebû Zehra**, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, Türkçe çev., O. Keskiöglü, Ankara ts.
- Ebû Zehra**, Muhammed, *Tarihu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, II, Kahire 1989.
- Ebû'l-Fidâ**, İmâdu'd-Din İsmâil, *el-Muhtasar fî ahhârî'l-beşer*, II, Kâhire 1907.
- Emîn**, Ahmed, *Zuhru'l-İslâm*, II, Beyrut ts.
- Emîn**, Hüseyin, *Tarihu'l-Irak fî'l-asrî's-Selçûkî*, Bağdat 1965.
- Ercan**, Yavuz, "Kuramsal Açıdan Gayrimüslimler (azınlıklar)", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, II, Ankara 1988, s. 164.
- Ersan**, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Erünsal**, İsmâil, "Dârulilim", *İA*, VIII, İstanbul 1993, s. 539-541.
- Eyice**, Semavi, "Mescid", *İA*, VIII, s. 1-118.
- Ferruh**, Ömer, *Tarihu'l-fikri'l-Arabî ilâ eyyâmi İbni Haldun*, Beyrut 1983.
- Fiğâlî**, E. Rûhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1980.
- Gazâlî**, Ebû Hâmid Muhammed, *Bâtınlığın İç Yüzü (Fedaihu'l-Bâtıniyye/ el-Mustazhîrî)*, Türkçe çev., A.İlhan, Ankara 1993.
- Gazâlî**, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Munkizu min-ad-dalâl*, Türkçe çev., H.Güngör, İstanbul 1990.
- Gibb**, H. A. R.-P. Kraus, "Müstansır", *İA*, VIII, s. 827-831.
- Goldzîher**, İgnace, "Ahmed b. Hanbal", *İA*, I, s.170-173.
- Gölpınarlı**, Abdülbâki, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Kum 1991.
- Gregory Abû'l-Farac** (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçe çev., E.A.W. Budge-Ö. R. Doğrul, Ankara 1987.

Günaltay, M.Ş., "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, VII/25, (1943), s. 59-99.

Güngör, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1982.

Ğalib, Mustafa, *Tarihu'd-daveti'l-İsmailiyye*, Beyrut 1975.

el-Hafnî, Abdülmünim, *Mevsuatü'l-fırak ve'l-cemâat ve'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire 1413/1993.

el-Halebî, Muhamed Rağib et-Tabbâh, *Alâmu'n-nübelâ bi tarihi Halebi's-şehbâ*, I, tah., M. Kemâl, Haleb 1408/1988.

Hammâde, M. Mâhir, *Dirâsetün vesikıyyetün li't-tarihi'l-İslâmî*, Beyrut 1408/1988.

Hammâde, M. Mâhir, *el-Vesâiku's-siyâsiyye ve'l-idâriyye*, Beyrut 1982.

Hasan, İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, Türkçe çev., İ. Yiğit- S. Gümüş vd., İstanbul 1987.

Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, Kahire 1981.

Hasaneyn, A. Muhammed, *Selâçıka İran ve'l-Irak*, Kâhire 1380/1970.

Heffening, W., "Şâfi'î", *İA*, XI, s. 268-272.

Hitti, Philip, *Arap Tarihinin Mimarları*, Türkçe çev., Ali Zengin, İstanbul 1995.

Hitti, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, Türkçe çev., Salih Tuğ, İstanbul 1980.

Honigmann, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe çev., F.İşiltan, İstanbul 1970.

el-Hudarı, Muhammed Bek, *Muhadaratu tarihi'l-umemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, tah. M. el-Osmânî, Beyrut 1406/1986.

Hüseyn Gâzî Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982.

el-Hüseynî, Sadreddin, *Ahbâr üd-devlet is-Selçûkiyye*, Türkçe çev., N. Lugal, Ankara 1943.

el-İbâdî, Ahmet Muhtar, *Fî't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Beyrut, t.

İbn Asâkir, Vulâtu'd-Dimeşk fî'l-ahdi's-Selçûkî, neşr., S. el-Müneccid, Beyrut 1981.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, Beyrut ts.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve eb-nâ ebnâi'z-zamân*, V, tah., İhsân Abbâs, Beyrut 1397/1977.

İbn Hazm, Kitâbu'l-fasl fî'l-milel ve'l- ehvâi ve'n-nihal, I, Beyrut ts.

İbn Kadî Şuhbe, Takiyyüddin Ebû Bekr Ahmed, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, I, tah., Abdulalim Han, Haydarabad 1979.

İbn Kesir, İsmâil b. Ömer İmâduddin Ebû'l-Fidâ, el-Bidâye ve'n-nihâye, XII, Kâhire 1413/1992.

İbn Kutluboga, Ebulfadl Zeyneddin, Tâcu't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye, tah., Muhammed Hayr RamazanYusuf, Dimaşk 1413/1992.

İbn Müyesser, Tâceddin Muhammed b. Ali, *Ahbâru Mısır*, tah., E. Fuad Seyyid, Paris 1981.

İbn Receb, Zeyneddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Şihabuddin, *Kitâbu'z-zeyli alâ tabakâti'l-Hanâbile*, III, Beyrut ts.

- İbn Tağrıberdî**, Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin, *en- Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, V, tah., M.H. Şemseddin, Beyrut 1413/ 1992.
- İbnu'd-Dimyâtî**, Ahmed b. Aybeg b. Abdullah el-Hüseynî, *el-Müstefâdu min zeyli tarihi Bağdâd*, XIX, tah., K. Ebû Ferah, Beyrut ts.
- İbnu'l-Adîm**, Kemâluddîn, *Buğyetu't-taleb fî tarihi Haleb*, neşr., Ali Sevim, Ankara 1976.
- İbnu'l-Cevzî**, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî tarihi'l-umemi ve'l-mülûk*, XVI, tah., Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ, Beyrut 1412/1992.
- İbnu'l-Esîr**, İmâduddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, Beyrut 1402/1982.
- İbnu'l-Ezrak**, Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Tarihu'l-fârikî*, tah., Abdulfatî Bedevî, Beyrut 1984.
- İbnu'l-İmâd**, Şehâbuddin, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbârî men zeheb*, III, tah., A. el-Arnaût- M. el-Arnaût, Beyrut 1410/1989.
- İbnu'l-Kalânîsî**, Ebû Ye'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, *Tarihu Dimaşk*, tah., Süheyl Zek-kâr, Dimaşk 1403/1983.
- İbnu'l-Verdî**, Zeynuddin Ebû Hafs Ömer, *Tarihu İbni'l-Verdî*, I, Necef 1389/ 1969.
- İbnu'n-Naccâr**, Muhibbuddin Ebû Abdullah, *Zeylu tarihi Bağdâd*, I (XVI), tah., K. Ebû Ferah, Beyrut ts.
- İlhan**, Avni, "Bâtîniyye", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 190-194.
- İzmirli**, İsmâil Hakkı, "İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî b. el-Cüveynî", *DFİFM*, IX (1927), s. 1-33.
- Kafesoğlu**, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 526-530.
- Kafesoğlu**, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehem-miyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 259-274.
- Kafesoğlu**, İbrahim, "Nizâmülmülk", *İA*, IX, s. 329-333.
- Kafesoğlu**, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.
- Kafesoğlu**, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972.
- el-Kalkaşandî**, Şihâbeddin Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'sâ fî sînâati'l-înşâ*, I-XIII, tah., M. Hüseyin Şemsüddin, Beyrut 1407/1987.
- Kara**, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, İstanbul 1995.
- Kaymaz**, Nejat, "Malazgirt Savaşı İle Anadolu'nun Fethi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s. 259-268.
- el-Kazvîni**, Zekeriya, *Asaru'l-bilad ve ahbaru'l-ibâd*, Beyrut ts.
- Kellek**, Cengiz, "Dâmeğânî", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 453-454.
- Kellek**, Cengiz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 253-255.
- Keskioğlu**, Osman, *Fıkıh tarihi ve İslâm hukuku*, Ankara ts.
- Keskioğlu**, Osman, *İslâm Dünyası Dün ve Bugün*, Ankara 1964.
- Kılıçer**, M. Esad, *İslâm Fıkıhında Re'y Taraftarları*, Ankara 1975.
- Kırzioğlu**, M. Fahrettin, "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Sel-çuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara 1970, s. 111-139.

- Kurzioğlu, M.** Fahrettin, *Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982.
- Koca, Ferhat**, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 525-547.
- Köprülü, F.**, "Harizmşâhlar", *İA*, V/1, s. 265-296.
- Köprülü, F.**, "Orta-Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar", *TM*, XIV (1964), İstanbul 1965, s. 259-262.
- Köprülü, F.**, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976.
- Köprülü, F.**, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923.
- Köymen, M. Altay**, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/II, s. 25-41.
- Köymen, M. Altay**, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1989.
- Köymen, M. Altay**, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Köymen, M. Altay**, "Selçuklu Veziri Nizâmu'l-Mülk ve Tarihi Rolü", *MK*, V/7, (Mayıs 1977), s. 9-15.
- Kufralı, Kasım**, "Gazzâlî", *İA*, IV, s. 748-760.
- el-Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed**, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, II, tah., A. M. el-Hulv, Beyrut 1413/1993.
- el-Leknevî, Muhammed Abdulhay**, *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut ts.
- Lewis, Bernard**, *Haşîşiler*, Türkçe çev., Ali Aktan, İstanbul 1995.
- Lewis, Bernard**, "İsmaililer", *İA*, V/2, s. 1121-1124.
- Mâcid, Abdülmünim**, *Nazmu'l-Fâtîmiyyîn ve rusûmuhum fî Mısır*, Mısır 1973-1978.
- Mahmûd, H. Ahmed-A. İbrahim eş-Şerif**, *Alemu'l-İslâm fi'l-asri'l-Abbâsî*, Kâhire ts.
- Makdiş, Mahmûd**, *Nuzhetu'l-enzâr fî acâibi't-tarihi ve'l-ahbâr*, II, tah., A. ez-Zevârî, M. Mahfûz, Beyrut 1988.
- el-Makrizî, Takiyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed**, *Kitâbu's-Sülûk*, I, Kâhire 1956.
- el-Makrizî, Takiyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed**, *Kitâbu'l-mevâizi ve'l-itibâr bi zikri'l-hıta-tı ve'l-âsâr*, II, Beyrut ts.
- el-Makrizî, Takiyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed**, *el-Mukaffa'l-kebîr*, II, tah., M. Ya'lavî, 1411/1991.
- Mantran, Robert**, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII - XI. yüzyıllar)*, Türkçe çev., İ. Kayaoğlu, Ankara 1981.
- el-Mekki, Ebû Tayyîb Takiyyüddin el-Fâsî**, *Şifâu'l-ğarâm bi ahbârî'l-beledi'l-harâm*, II, tah., Ö. Abdusselâm et-Tedmurî, Beyrut 1405/1985.
- Massignon, L.**, "Karmatîler", *İA*, VI, s. 352-359.
- Merçil, Erdoğan**, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991.
- Merçil, Erdoğan**, "Besâsiri", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 528-529.
- Mevlânâ Safiyyüddin**, *Reşâhât aynu'l-hayât*, İstanbul ts.
- Mez, Adam**, *el-Hadarâtü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbi'l-Hicrî (Asru'n-nehdeti fi'l-islâm)*, çev., M. Abdülhâdî Ebû Rîde, Kâhire ts.
- Miguel, Andre**, *İslâm ve Medeniyeti*, I, Türkçe çev., A. Fidan- H. Menteş, İstanbul 1991.

- Nadvî**, Syed Salmân, "Religious policy of Nizâm Al-Mulk", *Al-İlm journal of the centre for research in İslamic states*, vol. IV, (January 1404/1984), s. 37-43.
- En-Nuveyrî**, Şihâbuddin Ebû'l-Abbâs, *Nihâyetü'l-ereb fi funûnî'l-edeb*, XXVI, tah., M. F. Anîtil- M. T. el-Hacerî, Mısır 1405/ 1985.
- Ocak**, Ahmet, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002.
- Ocak**, Ahmet, "Bir Terör Örgütü Olarak 'Bâtınîlik' ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dinî Araştırmalar (Din ve terör özel sayısı)*, VII/20, Eylül-Aralık 2004, s.163-178.
- Ocak**, Ahmet, "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III/II, (4-8 Ekim 1999, Ankara), Ankara 2002, s. 763-776.
- Ocak**, Ahmet, "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies*, Volume 4/3 Spring 2009, s. 1622-1647.
- Ocak**, Ahmet, "Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında Oluşan Şîî (Bâtınî)-Haçlı İttifakı ve Doğurduğu Sonuçlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa: 181 (Temmuz-Ağustos 2009), s. 95-110.
- O'Leary**, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Türkçe çev., H.Yurdaydın-Y. Kutluay, Ankara 1971.
- Ostrogorsky**, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev., Fikret Işıltan, Ankara 1991.
- Öğüt**, Salim, "Ebû Yûsuf", *D/Â*, X, İstanbul 1994, s. 260-265.
- Öğüt**, Salim, "Evzâf", *D/Â*, XI, İstanbul 1995, s. 546-548.
- Öz**, Mustafa, "Dâî", *D/Â*, VIII, İstanbul 1993, s. 420-421.
- Özaydın**, Abdulkerim, "Alamut", *D/Â*, II, İstanbul 1989, s. 336-337.
- Özaydın**, Abdulkerim, "Hasan Sabbâh", *D/Â*, XVI, İstanbul 1997, s. 347-350.
- Özel**, Ahmet, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990.
- Özen**, Şükrü, "el-Ğiyâst", *D/Â*, XIV, İstanbul 1996, s. 61-63.
- Psellos**, Mikhail, *Khronographia*, Türkçe çev., Işın Demirkent, Ankara 1992.
- Rasonyi**, László, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.
- Rasonyi**, László, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri*, Ankara 1983.
- Râvendî**, Muhamed b. Ali, *Rahat-üs-sudûr ve ayet-üs-sürûr*, I (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), Türkçe çev., A. Ateş, Ankara 1957.
- Er-Râzî**, Fahreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *İtikâdâtı Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, tah., M.M. el-Bağdâdî, Beyrut 1407/1986.
- Runciman**, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe çev., F.İşıltan, Ankara 1989.
- Schacht**, J., "Mâlik b. Anas", *İA*, VII, s. 252-257.
- Sertoğlu**, Mithat, *Süryanî Türkleri'nin Siyâsî ve İctimâî Tarihi*, İstanbul 1974.
- Sevim**, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Sevim**, Ali, *Suriye ve Filistin Selçuklular'ı Tarihi*, Ankara 1989.
- Sevim**, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahse ve Bahreyn Karmatîler'ine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, XXIV/94, (Nisan 1960), s. 209-232.

- Seyyid Emîr Ali**, *Muhtasarı Tarihi'l-Arab*, tah., A. el-Ba'lebekî, Beyrut 1990.
- Seyyid**, Eymen Fuâd, "Fâtümîler", *D/Â*, XII, İstanbul 1995, s. 228-237.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi**, Şemseddin Ebü'l-Müzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mîratu'z-zemân fi tarihi'l-âyan*, (nşr. A.Sevim), Ankara 1968.
- Spuler**, Bartold, "Doğuda Hilâfetin Çöküşü", Türkçe çev., Hamdi Aktaş, *I.T.K.M.*, I, İstanbul 1988, s. 151-209.
- Streck**, M., "Kerh", *İA*, VI, s. 585-587.
- Strothmann**, R., "Zâhiriyye", *İA*, XIII, s. 456-459.
- es-Subkî**, Tâceddin Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdulkâfi, *Tabakâtü's-Şâfiyye-ti'l-Kübrâ*, I-IV, tah., A. M.el-Hulv- M. M. et-Tenâhî, Mısır 1964-1976.
- Sunar**, Cavit, *Mistizmin Ana Hatları*, Ankara 1966.
- Sunar**, Cavit, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1975.
- es-Surûr**, Muhammed Cemâleddin, *en-Nüfüzu'l-Fâtîmî fi bilâdi's-Şâm ve'l-İrâk*, Kâhire ts.
- es-Surûr**, Muhammed Cemâleddin, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtîmiyye*, Kâhire 1994.
- es-Surûr**, Muhammed Cemâleddin, *Siyâsetü'l-Fâtîmiyye el-hâriciyye*, Kâhire 1396/1976.
- es-Suyûtî**, Celâleddin Ebü'l-Fazl Abdurrahman, *Tarihu'l-hulefa*, Mısır 1371/ 1952.
- Süleyman Ateş**, *İslâm Tasavvufu*, İstanbul 1992.
- Sümer**, Faruk-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (metinler ve çevirileri)*, Ankara 1988.
- Şâkir**, Mahmûd, *et-Tarihu'l-İslâmî*, VI, Beyrut 1411/1991.
- eş-Şâmî**, Salih Ahmed, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, Dımaşk 1413/1993.
- eş-Şehâbî**, Haydar Ahmed, *Tarihu'l-Emîr Haydar Ahmed eş-Şehâbî*, I, Beyrut 1993.
- Şeşen**, Ramazan, "Alparslan'ın hayatı ile ilgili Arapça kaynaklar", *TM*, XVII, (1972), s. 187-246.
- Şibay**, H. Sabit, "Bakillânî", *İA*, II, s. 253-257.
- Taftazânî**, Sâdeddin, *Kelam İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)*, haz., S. Uludağ, İstanbul 1999.
- Tânevî**, Eşref Ali, *Hadislerle Tasavvuf*, Türkçe çev., Zaferullah Dâvudî-A. Yıldırım, İstanbul 1995.
- Tansel**, Selahattin, "Malazgirt Savaşı Hakkında", *Malazgirt Zaferi ve Alparslan*, İstanbul 1971, s.13-26.
- Taşköprüzâde**, *Mevzuatu'l-ulûm*, Türkçe çev., Kemâleddin M. Efendi, İstanbul 1313.
- Et-Temimî**, Takiyuddîn b. Abdulkâdir, *Tabakâtü's-seniyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, II, tah., A. M.el-Hulv, Riyad 1403/1983.
- Turan**, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
- Turan**, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, Ankara 1978.
- Turan**, Osman, "Süleyman-şâh I", *İA*, XI, s. 201-219.

el-Uleymî, Ebû'l-Yumn Mucîruddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-Menhecu'l-Ahmed fî terâcîmî ashâbî el-İmamî Ahmed*, II, tah. M. Muhyiddin Abdulhamîd-Adil Nuveyhid, Beyrut 1404/1984.

Uludağ, Süleyman, *Fahrettin Râzî*, Ankara 1991.

Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, İstanbul 1979.

Uludağ, Süleyman, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 515-518.

Uludağ, Süleyman, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", *S.G.A.D.*, VII, İstanbul 1995, s. 44-49.

Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, Türkçe çev., H. D. Andreasyan, Ankara 1987.

Useyrî, Merîzen Saîd Merîzen, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî'l-İrâk fî'l-asrî's-Selçûkî*, Mekke 1407/1987.

Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi*, Ankara ts.

Vollers, K., "Ezher", *İA*, IV, s. 433-442.

Watt, W. Montgomery, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, Türkçe çev., S. Ateş, Ankara 1968.

Wensinck, A.J., "Evzâî", *İA*, IV, s. 419-420.

el-Yâfî, Ebû Muhammed Abdullah b. Esad, *Mirâtü'l-cenân ve ibretü'l-yekzân*, III, Kâhire 1993.

(Yaltkaya), Mehmet Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *TM*, I, (1925), s. 101-118.

(Yaltkaya), Mehmet Şerefeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh", *D.F.I.F.M.*, I/1, İstanbul 1926, s. 1-44.

(Yaltkaya), Mehmet Şerefeddin, "Karâmîta ve Sinân Râsîduddin", *D.F.I.F.D.*, VII, İstanbul 1928, s. 26-80.

Yavuz, Yûsuf Şevki, "Eş'ariyye", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 447-455.

Yavuz, Yûsuf Şevki, "el-Akîdetü'n-Nizâmîyye", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 258.

Yazıcı, Tahsin, "Fidâî", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 53.

Yazıcı, Tahsin, "Nakşbandî", *İA*, IX, s. 52-54.

Yazıcıoğlu, M. Sait, *Mâurîdî ve Neseff'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul 1992.

Yazıcıoğlu, M. Sait, "Mâtürîdî Kelâm Ekolü'nün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebû'l-Mu'în Neseff", *A.Ü.İ.F.D.*, XXVII, (1985), s. 281-298.

Yeprem, M. Saim, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtütîdî*, İstanbul 1980.

Yılmaz, H. K., "Ebû Ali Farmadî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, VII, İstanbul 1995, s. 27-30.

Yinanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, I, İstanbul 1944.

Yinanç, M. Halil, "Alparslan", *İA*, I, s. 384-386.

Yinanç, M. Halil, "Çağrı Bey", *İA*, III, s. 324-328.

Yüksel, Emrullah, "Eşâfiler ile Mâtürîdîler Arasındaki Görüş Farkları", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, IV, (1980), s. 91-103.

- ez-Zağabî**, Fethî Muhammed, *Gulatu's-Şia ve tesiruhum bi'l-edyânî'l-muğayirâti li'l-İslâm*, Tanta 1409/1988.
- ez-Zehebî**, Şemseddin Ebû Abdullah, *Tarihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm (421-430)*, tah., Ömer Abdusselâm et-Tedmürî, Beyrut 1414/1993.
- ez-Zehebî**, Şemseddin Ebû Abdullah, *Düvelü'l-İslâm*, II, Beyrut 1405/1985.
- ez-Zehebî**, Şemseddin Ebû Abdullah, *el-İber fî haberi men ğaber*, II, tah., M. S. Zağlûn, Beyrut 1405/1985.
- ez-Zehebî**, Şemseddin Ebû Abdullah, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, Beyrut ts.
- ez-Zehebî**, Şemseddin Ebû Abdullah, *Siyeru d'lâmi'n-nübelâ*, XX, tah., Şuayb el-Arnaût-M. Nuaym el-Arkasûsî, Beyrut 1416/ 1996.
- ez-Zehrânî**, M., *Nizâmu'l-vizâre fî d-devleti'l-Abbâsiyye (334-590)*, Beyrut 1406/1986.
- Zekeriya Kitapçı**, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994.
- Zetterstéen**, K.V., "Mûtezile", *İA*, VIII, s. 756-764.
- ez-Zeyn**, M. Halîl, *Tarihu'l-firaki'l-İslâmiyye*, Beyrut 1405/1985.
- ez-Zuheylî**, Muhammed, *el-İmâmu'l-Cüveynî*, Dımaşk 1412/1992.

